ΥΠΕΡΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
Ζ΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ «ΦΕΡΑΙ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ-ΡΗΓΑΣ»
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ-ΙΣΤΟΡΙΑ-ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΔΗΜΟΥ ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ
ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ, 6-8 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2017

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΡΗΓΑΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Δρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ

ΥΠΕΡΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ

ΥΠΕΡΕΙΑ
ΤΟΜΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ
ΑΘΗΝΑ 2021
ISBN: Set 978-960-6733-25-3
ISBN: τόμ. Β΄, ΡΗΓΑΣ 978-960-6733-27-7
ISSN 2944-988X

Επιμέλεια: Δρ. Δημ. Καραμπερόπουλος
Μιλτιάδου 3, 14562 Κηφισιά-Αθήνα
www.karaberopoulos.gr

Σελιδοποίηση - Εφαρμογή διορθώσεων: Εθνικό Τυπογραφείο
Εκτύπωση - βιβλιοδεσία: Εθνικό Τυπογραφείο

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ
Μιλτιάδου 3, 14562 Κηφισιά-Αθήνα, τηλ. 210 8011066, 6944304968
www.rhigassociety.gr
e-mail: karamber@otenet.gr

Κεντρική διάθεση των εκδόσεων
της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΜΟΥΛΗ
Γραφεία: Χονδρική-Λιανική
Αθήνα: Αβέρωφ 2 Τ.Κ. 104 33 τηλ.: 2105238959
e-mail: info@stamoulis.gr http://www.stamoulis.gr

ΥΠΕΡΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
Ζ΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ «ΦΕΡΑΙ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ-ΡΗΓΑΣ»
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ-ΙΣΤΟΡΙΑ-ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΔΗΜΟΥ ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ
ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ, 6-8 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2017

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΡΗΓΑΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Δρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ

Ὑπέρεια,
ὀνομάστηκε ὁ τόμος ἀπὸ τὴν πηγή «Ὑπέρεια Κρήνη» τοῦ Βελεστίνου.

Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς στὴ *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος*, φύλλο 4, «Ἐπιπεδογραφία τῆς Φερᾶς λεγομένης νῦν Βελεστῖνος» σημειώνει «Ὑπερεία Κρήνη λεγομένη Κεφαλόβρυσον», καὶ παραθέτει τὰ ἀποσπάματα:
«Ἐν μέσῃ τῇ Φεραίων πόλει κρήνη περίφημος ἐστίν, ἥν Ὑπερείαν καλοῦσι. Στράβων, βιβ. Θ΄, φύλ. 439».
«Ὦ γῆ καὶ Φεραί χαῖρε, σύγγονον θ' ὕδωρ, Ὑπερεία Κρήνη, νάμα θεοφιλέστατον. Σοφοκλῆς».

Οι τόμοι *ΥΠΕΡΕΙΑ* των Διεθνών Συνεδρίων
«Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»:

Τόμ. 1, 1990

Τόμ. 2, 1994

Τόμ. 3, 2002

Τόμ. 4, 2006

Τόμ. 5, 2010

Τόμ. 6, 2014

Τόμ. 7, 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Τιμητική Επιτροπή Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου, «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»..... 13
Χαιρετισμός Δημάρχου Ρήγα Φεραίου..... 15
Πρόλογος..... 17
Αναλυτικό Πρόγραμμα Διοργάνωσης Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου..... 19
ΚατάλογοςΣυνέδρων..... 29
Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος. Το Χρονικό του Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Αρχαιολογία-Ιστορία-Λαογραφία περιοχής Δήμου Ρήγα Φεραίου, Βελεστίνο, 6-8 Οκτωβρίου 2017..... 33
Τα 30χρονα της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα (1987-2017)..... 59
Τιμητική εκδήλωση για τον καθηγητή Αστέριο Αργυρίου..... 63
Δημήτρης Παντελοδήμος. Ἀστέριος Ἀργυρίου..... 65
Μητροπολίτης Περιστερίου Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς. Λόγος Προσφωνητικός στον Ομότιμο Καθηγητή Αστέριο Αργυρίου (Προσωπική μαρτυρία)..... 71
Ἀστέριος ΑΡΓΥΡΙΟΥ. Επιστημονικά δημοσιεύματα..... 77

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΦΕΡΑΙ

1. Πολυξένη Αραχωβίτη, Πολυξένη Έλληνα, Κερασία Γεωργίου, Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Η Υπέρεια Κρήνη του χθες και του σήμερα. Ανάδειξη ενός διαχρονικού Μνημείου των Φερών και του Βελεστίνου..... 91
2. Κώστας Δημουλάς, Οι αρχαίοι σφαιροχωροί και το φεγγάρι στην ευρύτερη περιοχή των Φερών..... 149
3. Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Το Έργο του Ευάγγελου Χ. Κακαβογιάννη ως αφετηρία και βάση της νεώτερης περιόδου των αρχαιολογικών ερευνών στην αρχαία πόλη των Φερών..... 171

4. Δέσποινα Ευσταθίου, Πολυξένη Αραχωβίτη, Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Μια αστική φεραϊκή οικία των ελληνιστικών και ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων..... 187
5. Όλγα Κακαβογιάννη, Παύλος Χρυσοστόμου, Αρχαιολογικές έρευνες σε αρχαίες πόλεις της Πελασγιώτιδος και της Θεσσαλιώτιδος. «ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ» του αρχαιολόγου Ευάγγελου Κακαβογιάννη και των συνεργατών του στα χρόνια 1976-1980..... 211
6. Αιμιλία Καλογιάννη, Ξαναγράφοντας την ιστορία για παιδιά: Εκπαιδευτικά έντυπα για τον Αρχαιολογικό Χώρο Χλόης και της Υπέρειας Κρήνης των Φερών..... 225
7. Ασπασία Ντίνα, Βυζαντινό Νεκροταφείο στο Αερινό περιοχής Βελεστίνου..... 233
8. Βασίλειος Παππάς, Οι Φερές στον Λίβιο..... 259
9. Κωνσταντίνος Π. Πρέντζας, Φεραῖοι ἔδοσαν: Η πολιτική οργάνωση της πόλεως των Φερών στα τέλη του 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ. Μια «δημοκρατία» στα χρόνια των τυράννων;..... 269

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ

10. Χριστίνα Βαμβούρη, Βασίλης Μεσσής, Το Βελεστίνο και η περιοχή του κατά το Μεσοπόλεμο. Εικόνες της τοπικής ιστορίας της περιοχής από τον πανελλήνιο και τοπικό Τύπο..... 291
11. Ευριπίδης Π. Γεωργανόπουλος, Πληροφορίες για το Βελεστίνο από Δυτικοευρωπαίους περιηγητές και Έλληνες γεωγράφους κατά την περίοδο της οθωμανοκρατίας και τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση..... 305
12. Βασιλεία Γιασιράνη-Κυρίτση, Εκδηλώσεις τιμής και μνήμης στο Βελεστίνο τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αι. μέσα από τον Τύπο..... 323
13. Παναγιώτης Δεληγιάννης, Η ζωή και το έργο του αγροτιστή Γιαννακού Οικονομίδη κατά τις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα..... 361
14. Παναγιώτης Ιω. Καμηλάκης, Τα πατριδωνυμικά επώνυμα του Βελεστίνου..... 377
15. Χρυσούλα Δ. Κοντογεωργάκη, Παναγιώτης Θ. Τσαμανής, Συνεισφορά Αλμυριωτών στην έρευνα για το Βελεστίνο, στα τέλη του 19ου αιώνα..... 385
16. Χρήστος Μερεντίτης, Η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας του Βελεστίνου: Εκπόνηση διδακτικού υλικού για την ανάδειξη των τοπικών ιστορικών μνημείων..... 395
17. Δημήτριος Μητσιάς-Παπαγεωργίου, Τοπωνύμια Ριζομύλου..... 407
18. Ευαγγελία Α. Μπόζαρλη, Ο Ορθόδοξος Χριστιανικός Σύλλογος «Ο Άγιος Γεδεών» Βελεστίνου. Η ιστορία του και η προσφορά του..... 427
19. Σταύρος Π. Παπαγεωργίου, Τοπωνύμια Μικρού Περιβολακίου (Ταχταλασμάν)..... 449

20. Απόστολος Παπαθανασίου, Κείμενα Βυζαντινής προσωπογραφίας επιφανών γυναικών της Θεσσαλικής Μαγνησίας της ύστερης Βυζαντινής περιόδου (ΙΓ΄ και ΙΔ΄ αιώνες)..... 457
21. Γεώργιος Σαββανάκης, Προσπάθεια δημιουργίας ρουμανικού σχολείου στο Βελεστίνο..... 485
22. † Χαράλαμπος Β. Στεργιούλης, Τα εγκωμιαστικά επίθετα στην υμνογραφία για τον οσιομάρτυρα Γεδεών..... 495
23. Δημήτριος Τίτσιας, Ο πρώτος Βελεστινιώτης Εισαγγελικός Λειτουργός Νικόλαος Απ. Σίγουρας..... 507
24. Αντώνης Φραγκούλης, Φερές-Βελεστίνο: ετυμολογικές αναφορές..... 525
25. Βασίλης Α. Χατζηθεοδώρου, Παρασκευή Κ. Νικολού, Το σύστημα διανομής του νερού της Υπέρειας Κρήνης-Κεφαλοβρύσου για την άρδευση των αγροκτημάτων της περιοχής Βελεστίνου..... 533

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΡΗΓΑΣ

26. Λουκάς Αξελός, Ο Δημοκρατικός Πατριωτισμός ως βασική παράμετρος της αξιακής, ιδεολογικής και πολιτικής συγκρότησης του Ρήγα..... 573
27. Αστέριος Αργυρίου, Τὸ Σύνταγμα τοῦ Κυρίλλου Λαυριώτη γιὰ τὴ χιλιοετὴ βασιλεία..... 593
28. Γιώργος Ν. Βλαχάκης, Ευρωπαϊκός ριζοσπαστικός διαφωτισμός, Ρήγας και Συντροφία. Μια, όχι απλώς, ενδιαφέρουσα σχέση..... 605
29. Ιωάννα Βόρβη, Ευγενία Δανιηλίδου, Τα επαναστατικά έργα του Ρήγα Βελεστινλή στα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Το διαχρονικό όραμά του για τα Δίκαια του Ανθρώπου..... 617
30. Αντώνιος Βουλγαρέλλης, Παναγιώτης Χρυσόπουλος, Μια προσπάθεια ανάλυσης του Ρηγικού μοντέλου εκπαίδευσης σε σχέση με τις εκπαιδευτικές πρακτικές των Ελληνορθοδόξων Κοινοτήτων του ΙΗ΄αι..... 627
31. Αγγελική Γιαννάτου, Η ιδεολογική ταυτότητα του ριζοσπαστισμού στη Ζάκυνθο μέσα από την εφημερίδα Ο Ρήγας (1851)..... 651
32. Γεωργία Γκότση, Βιογραφίες του Ρήγα στη βικτωριανή Αγγλία: ένα επεισόδιο ύστερου φιλελληνισμού..... 665
33. Χαρίκλεια Δημακοπούλου, Ποῦ ὀφείλονται οἱ οὐσιώδεις διαφορές στήν διατύπωση τοῦ Συντάγματος τοῦ Ρήγα καί τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822..... 683
34. Ζωή Χρ. Εξάρχου, Η γαλλική γλώσσα ως εργαλείο διαμόρφωσης επαναστατικής συνείδησης στο μεταφραστικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή..... 689
35. Πάνος Καραγιώργος, Ρήγας Βελεστινλής..... 709
36. Αθανάσιος Καραθανάσης, Γεώργιος Βεντότης και Ρήγας Βελεστινλής..... 711

37. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, Χάρτα της Ελλάδος του Ρήγα Βελεστινλή και Πίναξ Γεωγραφικός της Ελλάδος του Fr. Müller. Συσχετίσεις, παραλληλισμοί 715
38. Χαρίτων Καρανάσιος, Τρεις προσεγγίσεις του εγχειρήματος του Ρήγα από τους συγχρόνους του, μέσα από το παράδειγμα τριών ιατροφιλοσόφων και εμπόρων της Κοζάνης... 733
39. Ελένη Κουρμαντζή, Έρωτος Αποτελέσματα... (1792) Το ζήτημα της πατρότητας και οι κοινωνικοπολιτικές συνάφειες... 743
40. Ελένη Γ. Λεοντσίνη, «ἐρωτομανὴς μὲ τὴν ἐλευθερίαν»: Πολιτικός ἔρως. Η περίπτωση του Ρήγα Βελεστινλή... 755
41. Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, Κριτική προσέγγιση του επιστημονικού έργου, των συνεδρίων και των εκδόσεων της «Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα»... 763
42. Χαράλαμπος Μηνάογλου, Τὰ «νομίσματα» τῆς Χάρτας τοῦ Ρήγα καὶ οἱ μεταφυσικὲς προεκτάσεις τους... 769
43. Στέλιος Μουζάκης, Γεωμετρικά σχήματα, εικονογραφικά σημεία και σημειώσεις στη Χάρτα του Ρήγα. Σχολιασμός - παρατηρήσεις... 777
44. Γιώργος Μύαρης, Ρήγας Βελεστινλής, Ιωάννης Καρατζάς, Μιχαήλ Περδικάρης για τον έρωτα: Φιλοσοφικές αναζητήσεις, γραμματολογικές και βιβλιογραφικές αναφορές... 803
45. Θανάσης Νάκας, Κώστας Ντίνας, Το λεξικό-γραμματική των Απάντων του Ρήγα (οι λέξεις από ζ-, η-, θ- και ι-)... 821
46. Παναγιώτης Νούτσος, Νέα Πολιτική Διοίκησις: έως ποιο βαθμό ενισχύει τη θεωρία της «υβριδικότητας» («hybridity») των «πολιτισμών»;... 875
47. Παναγιώτης Νταβαρίνος, Οι επιδράσεις του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στο συγγραφικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή... 879
48. Χρίστος Θ. Ξενάκης, Το έργο του James Ferguson ως πρότυπο για τις αστρονομικές γνώσεις στο Φυσικής Απάνθισμα... 889
49. Ιωάννα-Σταματίνα Παναγιωτακοπούλου, Ρήγας Βελεστινλής: Ψυχολογική ανάλυση περιεχομένου στον Θούριο και πρόταση για δημιουργική εργασία στην ομάδα-τάξη... 905
50. Δημήτρης Παντελοδήμος, Τό πρότυπο καὶ ἡ πρωτοτυπία τοῦ πολιτεύματος τοῦ Ρήγα... 919
51. Πέτρος Πετράτος, Το Βαλκανικό όραμα του Ρήγα και η «Δημοκρατική της Ανατολής Ανάπλασις» των Ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς (19ος αι): Μια διερεύνηση... 925
52. Γεώργιος-Κωνσταντίνος Πήλιουρας, Η παρουσίαση του συγγραφικού έργου του Ρήγα Βελεστινλή στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους έως σήμερα... 943
53. Ιωάννης Πλεμμένος, Γιατί ο Ρήγας δεν «διόρθωσε» τον Metastasio; Μια ενδιαφέρουσα υπόθεση μεταφραστικής «επιείκειας» στον ύστερο 18ον αιώνα... 967
54. Δρ Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Έλλην-Ρωμιός-Γραικός: Από τον εθνεγέρτη Ρήγα στον ποιητή Κωστή Παλαμά... 989

55. Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα, Η Εγω-οικολογική μέθοδος και η ανάλυση της Ψυχοκοινωνικής Ταυτότητας του Ρήγα Βελεστινλή..... 1021
56. Νίκη Σαλπαδήμου, Ο Ρήγας Βελεστινλής ως λογοτέχνης..... 1027
57. Απόστολος Σταβέλας, Ζητήματα αρετολογίας στην περίπτωση του Ρήγα Βελεστινλή..... 1037
58. Πάνος Στάμου, Ο Ρήγας στην εποχή της Αικατερίνης Β΄..... 1043
59. Ηλίας Τεμπέλης, Μάρκος Ξυδάκης, Ο Στέφανος (Επιφάνιος) Δημητριάδης και η αναβίωση του επικουρισμού την εποχή του Ρήγα..... 1053
60. Αθανάσιος Σωτ. Τζιερτζής, Από τον συσχετισμό του εθνομάρτυρα Επισκόπου Ζήλων Ευθύμιου Αγριτέλλη με τον Ρήγα Βελεστινλή σε ένα ποίημα και μια πρόσκληση τελετής από τον Μηθύμνης Διονύσιο, στην αποσιώπηση ... (τέλη Μαΐου 1936)..... 1065
61. Παντελεήμων Χιονίδης, Ρήγας Βελεστινλής, ένας παιδαγωγός του Διαφωτισμού στο σημερινό σχολείο. Πρόταση συνεργατικής δράσης για το Γυμνάσιο..... 1123
62. Julien Calvié, La vie et le parcours intellectuel de Rhigas Vélestinlis..... 1137
63. Elena Lazar, 20 χρόνια σταθερής προβολής του Ρήγα στη δεύτερη πατρίδα του. 1153

Η αφίσα του Ζ΄ Συνεδρίου

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΡΗΓΑΣ

ΛΟΥΚΑΣ ΑΞΕΛΟΣ

Ο Δημοκρατικός Πατριωτισμός ως βασική παράμετρος της αξιακής, ιδεολογικής και πολιτικής συγκρότησης του Ρήγα

Ο κόσμος του Δημοκρατικού Πατριωτισμού. Αναγκαίες διευκρινίσεις - αποσαφηνίσεις

Αν η στήριξη στις δικές μας δυνάμεις[1] αποτελεί έναν θεμέλιο λίθο της στρατηγικής του Ρήγα Βελεστινλή στον δρόμο για την αυτοδιάθεση-απελευθέρωση-εθνική ανεξαρτησία, ο Δημοκρατικός Πατριωτισμός αποτελεί έναν εξίσου θεμέλιο λίθο στον οποίο αποτυπώνεται ο πολιτικός και ιδεολογικός του κόσμος και οι συγκεκριμένες του θέσεις και προτάσεις για τις παραμέτρους αλλά και τους κανόνες που οφείλουν να διέπουν την μελλοντική Ελληνική Δημοκρατία, αλλά και κάθε χρηστή δημοκρατική διακυβέρνηση.

Αρκετές και ορισμένες με επαρκή τρόπο, είναι οι αναλύσεις των διαφόρων μελετητών για τον πατριωτισμό ή την δημοκρατικότητα του Ρήγα, κάτι που είναι - άλλωστε - δύσκολο να αμφισβητηθεί. Εντούτοις οι πλείστες των αναλύσεων επικεντρώνονται στο ένα ή το άλλο σκέλος υπολειπόμενες, όχι μόνο στο να τα συνδέσουν, αλλά και να συναγάγουν το προκύπτον ως αποτέλεσμα. Ότι δηλαδή ο Δημοκρατικός Πατριωτισμός αποτελεί το υπόβαθρο της όποιας πολιτικής θεωρίας του Ρήγα. Είναι μάλλον αναγκαίο, προτού να σταθούμε στην ιδιαίτερη – συγκεκριμένη σχέση του Ρήγα με τον κόσμο του Δημοκρατικού Πατριωτισμού, να διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις για το όλον ζήτημα που σχετίζονται με το περιεχόμενο και τον τύπο του στους αρχαίους χρόνους, την σύγχρονη μορφή και θεμελίωσή του από τον 17ο αιώνα και εντεύθεν και τέλος τα τυχόν διαχρονικά στοιχεία που πυρηνικά συγκροτούν την όποια διιστορικότητά του.

Είναι σε όλους μας γνωστό ότι η παρθενογένεση είναι προϊόν εξωεπιστημονικής προβληματικής και ότι ουσιαστικά η ανίχνευση του όποιου παρόντος δεν είναι ανεξάρ-

1. Ανακοίνωση του γράφοντος στο ΣΤ΄ Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο 4-7 Οκτωβρίου 2012. Για περισ. Λουκάς Αξελός, «Η στήριξη στις δικές μας δυνάμεις ως θεμέλιος λίθος της εθνικής στρατηγικής του Ρήγα και όψιμες απόπειρες στρέβλωσής της», περιοδ. *Τετράδια,* τεύχ. 62-63, Καλοκαίρι-Φθινόπωρο 2013 και *Υπέρεια,* τόμ. 6, Αθήνα 2014, σελ. 685-693.

τητη από την τροχιά που διήνυσε στο παρελθόν. Αυτό ισχύει και για τις έννοιες της δημοκρατίας και του πατριωτισμού, που η αφετηρία τους χάνεται στον χρόνο, αλλά που τα συγκεκριμένα αρχέτυπα-πυρηνικά τους χαρακτηριστικά εντοπίζονται και πρωτοδιαμορφώνονται στην ελληνική κλασική αρχαιότητα.

Στο σημείο αυτό είναι μάλλον αναγκαία η διευκρίνιση σχετικά με τις βασικές έννοιες που συγκροτούν το σχήμα του Δημοκρατικού Πατριωτισμού, όπως η πατρίδα, η ελευθερία, η δημοκρατία, ο λαός, ο δήμος, ο πολίτης κ.λπ., που – προφανώς – ανεξάρτητα από την σύγκλιση στο βαθύτερο αφετηριακό-πυρηνικό τους στοιχείο δεν ήταν αλλά και δεν σήμαιναν το ίδιο από την εποχή του Ομήρου έως την σήμερον. Από την εποχή της αριστοκρατικής βουληφόρου αγοράς του Ομήρου[2], που την αποτελούσαν ως γνωστόν οι άρχοντες και οι άριστοι, μέχρι την Εκκλησία του Δήμου, του Κλεισθένη, του Σόλωνα και του Περικλή[3], όπου και εκεί όμως η δημοκρατία εξαντλείται στα πλαίσια των ελευθέρων πολιτών[4], έως την υπαρκτή αντιπροσωπευτική δημοκρατία της σήμερον, όπου δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες δόθηκε μετά σκληρούς αγώνες, μόλις τον 20ο αιώνα, είναι σαφές ότι ο δρόμος διανύθηκε μέσα από άπειρες ανατροπές, υποχωρήσεις, άλματα προς τα μπροστά και μεγάλες α-συνέχειες, για να φτάσει στις ημέρες μας σε αυτήν την ποδηγετημένη «εκλογική δημοκρατία», που η καθολικότητά της ανά τριετία ή τετραετία ψήφου της υπολείπεται – κατά την γνώμη μου – της λειτουργικότητας άσκησης της εξουσίας του Δήμου από τους ελεύθερους (πάντοτε) πολίτες του αρχαίου άστεως.

Δεν είναι στις προθέσεις αλλά και τις δυνατότητες της παρούσας μελέτης μια ενδελεχής και αυστηρή ανάλυση του όλου πολύπτυχου που συγκροτούν οι έννοιες του πολίτη, του Δήμου, της δημοκρατίας, της ελευθερίας, της πατρίδας, του πατριωτισμού, κ.λπ. που συνθέτουν και συγκροτούν το σύνολο πεδίο στο οποίο κινείται ο Δημοκρατικός Πατριωτισμός. Θεωρώντας το σκέλος της δημοκρατίας ως το έστω και τυπικά στοιχείο ευρύτερης σύγκλισης, πλατιάς συζήτησης και αναλύσεων και επαρκέστερα βιβλιογραφικά καλυμμένο[5], θα σταθώ στο παρόν κείμενο στο δεύτερο σκέλος του δίπολου που μας

2. Όμηρος, *Οδύσσεια*, Ι 112. *«Τοῖσιν δ' οὔτε ἀγοραί βουληφόροι οὔτε θέμιστες»* σε μτφ. Ιάκωβου Πολυλά «βουλών δεν έχουν αγορές, και νόμους δεν γνωρίζουν». Για περισ. Ομήρου, *Οδύσσεια*, μτφ. Ιάκωβος Πολυλάς, εκδ. «Ι.Γ. Βασιλείου», Αθήνα 1970, σελ. 103.

3. Ιδιαίτερα χρήσιμα στο να σχηματίσουμε μια γνώμη, αλλά και να συνειδητοποιήσουμε τα όρια μιας εποχής, είναι τα βιβλία των M.I.Finley, *Αρχαία και σύγχρονη Δημοκρατία*, εκδ. «Ευρύαλος», Αθήνα 1989 και Pierre Leveque-Pierre Vidal-Naquet, *Κλεισθένης ο Αθηναίος*, εκδ. «Ευρύαλος», Αθήνα 1989.

4. «Η οικονομική πραγματικά ακμή των ελληνικών πόλεων και ο θεσμός της δουλείας που επιτρέπει στους ελεύτερους την κοινή εκμετάλλευση μιας αποκλεισμένης από τις ηθικές και πολιτικές σχέσεις του κοινωνικού βίου τάξης, διατηρούν για ένα διάστημα αδιαφοροποίητο ή ασήμαντα μόνο διαφοροποιημένο κατά την υπεροχή του πλούτου και τις ενδοκοινωνικές αντίθεσες τον φορέα της δημοκρατίας, το δημοτικό στοιχείο. Αλλά την οικονομική ακμή ακολουθεί ραγδαία η συγκέντρωση του χρηματικού και του χτηματικού πλούτου, τη συγκέντρωση του πλούτου και της γαιοχτησίας η βαθμιαία προλεταριοποίηση του λαού, και συνακόλουθα την παλαιά ενότητα η διαφοροποίηση των ελεύτερων σε πλούσιους και σ' αχτήμονες, ή, όπως θαυμασία η αρχαία πολιτική θεωρία διατύπωσε, η διάσπαση της μιας πόλης σε δύο-*πολεμίας ἀλλήλαις, τήν μέν πενήτων, τήν δέ πλουσίων*». Για περ. Παναγή Γ. Λεκατσά, *Δήμου καταλύσεως και τυραννίδος. Η κρίση της ελληνικής αρχαιότητας για την κατάλυση της Δημοκρατίας. Την Ολιγαρχία και την Τυραννία*, εκδ. «Ιωάν. & Π. Ζαχαρόπουλου», Αθήνα χ.χ. εκδ., σελ. 8-9.

5. Από τον *Επιτάφιο* του Περικλή μέχρι την *Δημοκρατία στην Αμερική* του Τοκβίλ, η βιβλιογραφία είναι πραγματικά μεγάλη και δύσκολα καλυπτόμενη. Ας σταθούμε, λοιπόν, στην παρούσα, στην ενδεικτική αναφορά μας σε δύο κορυφαίους, τον Θουκυδίδη και τον Αλέξη ντε Τοκβίλ.

απασχολεί, την πατρίδα και τον πατριωτισμό, που ως προκύπτει είναι στις μέρες μας τα κατεξοχήν επίδικα και αμφισβητούμενα ζητήματα στην σφαίρα της θεωρίας, αλλά και τα «υπό στενήν παρακολούθησιν», θα έλεγα, στο πεδίο της πολιτικής και του κυρίαρχα επιβαλλόμενου ως «πολιτικά ορθού».

Αποτελεί, ίσως, παραδοξότητα για τους μη γνωρίζοντες ή τους ανεπαρκείς και εργαλειακά πάσχοντες επιστημονικά, η κραυγαλέα διαφορά του ιστορικού αναρχισμού με την σημερινή καρικατούρα του. Η πραγματικότητα είναι - φυσικά - άλλη. Πόση σχέση λ.χ. μπορούν να έχουν οι απόψεις για τις έννοιες της πατρίδας, του πατριώτη και του πατριωτισμού, που διατύπωσε ένας κορυφαίος της επαναστατικής δράσης και της αναρχικής οπτικής, ο Μιχαήλ Μπακούνιν, με τις πρωτόλειες έως πρωτόγονες, διεθνιστικού - τάχα μου - περιεχομένου, απόψεις κάποιων που καταχρηστικά αυτοπροσδιορίζονται ως αναρχικοί.

Ας δούμε όμως τι συγκεκριμένα διατυπώνει ο Μπακούνιν σε ένα κατεξοχήν χαρακτηριστικό κείμενό του. «Συναισθάνομαι ειλικρινά και πάντα τον πατριώτη κάθε καταπιεσμένης πατρίδας. Η πατρίδα αντιπροσωπεύει το ιερό και αδιαφιλονίκητο δικαίωμα κάθε ανθρώπου, κάθε ομάδας ανθρώπων, ενώσεων, κοινοτήτων, περιοχών, εθνών να αισθάνονται, να σκέπτονται, να θέλουν και να δρουν με τον δικό τους τρόπο... Ο λαός είναι από τη φύση του πατριώτης. Αγαπάει τη γη όπου γεννήθηκε, το κλίμα μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε. Αυτή η αγάπη, όπως γενικά όλες οι ανθρώπινες αγάπες, είναι στη βάση της ένα αίσθημα αρχικά εντελώς φυσιολογικό, ζωώδες. Δεν είναι καθόλου αρετή, ούτε καθήκον ούτε θεωρία. Είναι φυσικό γεγονός, αρχικά πολύ περιορισμένο, που δεν ξεπερνά καθόλου τα στενά όρια της κοινότητας. Ο πραγματικός, ζωντανός, ισχυρός, φυσικός πατριωτισμός του λαού, δεν είναι καθόλου εθνικός πατριωτισμός, ούτε καν τοπικός, αλλά στο μεγαλύτερο μέρος του αποκλειστικά κοινοτικός. Αγαπά επίσης τη γλώσσα που μιλάει ή μάλλον δεν γνωρίζει άλλη και μόνο με τη δική του μπορεί να εκφράσει ό,τι σκέφτεται, ό,τι αισθάνεται και να ζήσει κοινωνικά, ανθρώπινα. Ταυτίζεται επίσης με τα έθιμα και τις αληθινές και λαθεμένες αντιλήψεις της χώρας του. Αν αυτά τα έθιμα, αυτές οι ιδέες και αυτή η γλώσσα καλύπτουν μια περιοχή, τότε αρχίζει να γίνεται πραγματικά ένας τοπικός πατριώτης. Αν καλύπτουν ένα ολόκληρο έθνος, τότε γίνεται ένας εθνικός πατριώτης. Με την έννοια αυτή, κανείς δεν είναι τόσο βαθιά ούτε τόσο ειλικρινά πατριώτης όσο ο λαός»[6].

Με το κείμενό του αυτό ο Μπακούνιν όχι απλώς δίνει την δική του απάντηση στο ζήτημα, αλλά ασκεί εξ αντικειμένου και μια «διαχρονική» κριτική σε όλο εκείνο το κομμάτι της αναρχικής και μαρξιστικής παράδοσης, που, όπως από καιρό έχω επισημάνει «αδυνατεί να κατανοήσει την πραγματικότητα ότι η πατριωτική-εθνική συνείδηση ήταν και είναι κάτι απτό, υλικό, που ήταν και είναι πολύ πιο σταθερό και ισχυρό από τη μεταβλητή και ρευστή κοινωνική συνείδηση, πάνω στην οποία στηρίχθηκε μανιχαϊστικά η εσχατολογική αντίληψη για τους προλετάριους που δεν έχουν πατρίδα.

Κι ας επιβεβαιώνει η ίδια η ζωή καθημερινά την αγεφύρωτη αντίθεση ανάμεσα στη θεωρία και την ιστορική πραγματικότητα. Πραγματικότητα που πολύ αδρά επικυρώνει το γεγονός *ότι οι άνθρωποι ανεξάρτητα από το σε ποια κοινωνική τάξη ανήκουν, γεννιούνται από συγκεκριμένους και φυλετικά προσδιορισμένους γονείς, φορείς μιας ορισμένης γλώσσας, θρησκείας και κουλτούρας, μεγαλώνουν βιώνοντας την καθημερι-*

6. Για περισ. βλ. Μιχαήλ Μπακούνιν, *Επιλογή Κειμένων*, επιμ. Henri Arvon, εκδ. «Πλέθρον», Αθήνα 1984, σελ. 111-12, 167 επ.

νότητα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό και γεωγραφικό χώρο ο οποίος αμετάκλητα τους σφραγίζει θετικά και αρνητικά με προτερήματα ελαττώματα και διάφορα «πιστεύω», και ότι ο χώρος αυτός, που δεν είναι άλλος από την πατρίδα τους στην οποία ζουν, εργάζονται, ερωτεύονται, παντρεύονται και πεθαίνουν, έχει γι' αυτούς εκείνο το μοναδικό-ανεπανάληπτο στοιχείο που λειτουργεί από ένα σημείο και πέρα και ως στοιχείο συνειδητής επιλογής, δηλαδή στοιχείο αυτοπροσδιορισμού, αυτοδιάθεσης και ελευθερίας.

Και αυτό χωρίς – φυσικά – να γίνεται καμιά υπερ-ιστορική προσέγγιση που θα ήθελε να ταυτίσει το σύγχρονο συγκεντρωτικό κράτος με το έθνος, και χωρίς – φυσικά – να παραγνωρίζονται τα χρονικά όρια που το φαινόμενο εμφανίζεται ιστορικά, κάνοντας διακριτά τα σημεία διαφοροποίησης από τις ανεπαρκείς αντιλήψεις που ταυτίζουν το έθνος με το γένος ή τη φυλή ή που το αντιλαμβάνονται ως αμιγές προϊόν της βιομηχανικής κοινωνίας, όπως εύστοχα επισημαίνει και ο Νίκος Πουλαντζάς»[7]. Είναι, φρονώ, προφανές ότι η έννοια της πατρίδας αποκτά ένα βαθύτερο πυρηνικό περιεχόμενο, που έχει να κάνει με τον αρχέτυπο-πρωτογενή τρόπο που συνδεόμαστε με την φύση, την γη, το περιβάλλον, τους ανθρώπους, τα ζώα, την γλώσσα, τα ήθη και έθιμα, την μουσική, με δύο λόγια μ' αυτό που συγκροτεί την ύπαρξη και δράση μας, σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο.

Αυτό αποτελεί μιαν ανεπανάληπτη-μοναδική, αφετηριακή και συνάμα σταθερή σχέση, βαθιά ενσωματωμένη στο εσώτατο είναι μας, όπως τα παιδικά μας χρόνια, που τα κουβαλάμε όλη μας την ζωή, που επιδρά καθοριστικά στην διαμόρφωση του ψυχισμού μας. Σταθερό – οργανικό στοιχείο, λοιπόν, του εσωτερικού μας είναι, που με την βοήθεια της γλώσσας, του λειτουργικότερου – ίσως – μηχανισμού στο να κατανοήσουμε τον κόσμο και τον εαυτό μας, διαμορφώνει όλη αυτή την ξεχωριστή σχέση, όπως αποτυπώνεται στο νόστο του κάθε ανθρώπου σε σχέση με την «δική του πατρίδα»[8].

Τούτων δοθέντων δεν θεωρώ παρακινδυνευμένο να επιμείνω στην άποψη που βασανιστικά σχημάτισα, ότι η σχέση του ατόμου με την πατρίδα του δεν προσδιορίζεται κυρίαρχα από ταξικά, νομικά ή ιδεολογικοπολιτικά κριτήρια, αλλά βαθύτερα υπαρξιακά. Υπ' αυτήν την έννοια, είναι – κατά την γνώμη μου – προφανής η επιστημονική ανεπάρκεια

7. Για περισ. βλ. Λουκάς Αξελός, *«Η Αριστερά απέναντι στο Έθνος. Μεταφορά ενός ζωντανού προβλήματος και στον 21ο αιώνα».* Το κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε ταυτόχρονα στα Ελληνικά με τον παρόντα τίτλο και στα Αγγλικά με τίτλο *The Left-wing towards the Nation. Transition of a living problem to the 21st century*, από την Ακαδημία Θεσμών και Πολιτισμών (Academy of Institution and Cultures), Delti volume 4, 2015, www.academy,edu.gr. Επαναδημοσιεύτηκε στο περιοδ. *Τετράδια,* τεύχ. 68-69, Άνοιξη-Καλοκαίρι 2017.

8. «Αν η βαθιά αγάπη των ανθρώπων για τον τόπο τους, αν η συνείδηση ότι το χώμα που σκεπάζει τα κόκαλα των προγόνων τους και αποτελεί διαχρονικό στίγμα της ύπαρξής τους *(Αυτό το χώμα είναι δικό τους και δικό μας),* αν η επίγνωση ότι η κοινή ιστορία τους ως παρελθόν και παρόν καθορίζει – σε μεγάλο βαθμό – και το πεπρωμένο τους ως μέλλον, αν η εμμονή τους στα κοινά ήθη και έθιμα, αν η διαπίστωση ότι μόνο η μητρική τους γλώσσα μπορεί να δώσει και να εκφράσει ό,τι πιο άθλιο και μεγαλειώδες περικλείει ο ψυχικός τους κόσμος, είναι στοιχεία φανταστικά ή αρνητικά, αν η φράση του πολύγνωμου Οδυσσέα *«εἰπέ μοι εἰ ἐτεόν γε φίλην ἐς πατρίδ' ἱκάνω»,* δεν είναι εντελώς ίδια με αυτήν που είπε, λέει και θα πει κάθε πρόσφυγας, ξενιτεμένος ή ξεριζωμένος μετανάστης, κάθε Ιρακινός, Παλαιστίνιος, Κούρδος ή Ελληνοκύπριος μόλις ξαναντικρίσει την γη των πατέρων του, τότε πραγματικά έχουμε να κάνουμε με μια γιγαντιαία υπέρ του πατριωτισμού απάτη, που μας ταλαιπωρεί από τότε που η ανθρωπότητα πέρασε από την προϊστορία στην ιστορία». Για περισ. βλ. Λουκάς Αξελός, *«Η Αριστερά απέναντι στο Έθνος κ.λπ.», ό.π.,* κ.λπ., περιοδ. *Τετράδια,* σελ. 75-76.

διανοητικών κατασκευών, όπως λ.χ. ο «συνταγματικός πατριωτισμός»[9] και άλλα αντίστοιχα θεωρητικά υποκατάστατα, που αρνούνται να αντιμετωπίσουν τον πατριωτισμό στην πυρηνική-πραγματική του διάσταση, που είναι η αδιαμεσολάβητη αγάπη του πατριώτη προς την πατρίδα του, ως αίσθημα εντελώς φυσιολογικό «ένα αίσθημα αρχικά εντελώς φυσιολογικό, ζωώδες. Δεν είναι καθόλου αρετή, ούτε καθήκον ούτε θεωρία. Είναι φυσικό γεγονός»[10], χωρίς επιθέματα που ενδεχομένως οδηγούν σε αποκλίσεις, εκτροπές ή κατευθυνόμενα συμπεράσματα ότι – τάχα μου – όλα αυτά είναι δημιουργήματα του εθνικισμού. Γεγονός που – προφανώς – δεν ισχύει διότι *«ο εθνικισμός δεν ταυτίζεται ούτε χρονικά, ούτε περιεχομενικά με τον πατριωτισμό. Οι ρίζες του πατριωτισμού είναι πολύ βαθιά χαμένες στο χρόνο.* Αλλά και στην πιο πρόσφατη περίοδο όπου ο εθνικισμός και ο πατριωτισμός συνυπάρχουν, ο εθνικισμός αποτελεί εν μέρει ξεχωριστή – ειδική κατηγορία πατριωτισμού, που έχει πολλά κοινά αλλά και πολλά αποκλίνοντα στοιχεία με την πατέρα του. Στοιχεία που καθορίζονται εν πολλοίς από τη σύγχρονη ιστορική, κοινωνική, πολιτική, εκπαιδευτική, οικονομική και πολιτισμική πραγματικότητα των τριών τελευταίων αιώνων»[11].

Ο Δημοκρατικός Πατριωτισμός στα πλαίσια του αρχαίου κόσμου

Έχοντας σταθερά κατά νου, όπως προανέφερα, το συμπέρασμα ότι η έννοια του πατριωτισμού αλλά και της δημοκρατίας δεν εκφράζουν τις ίδιες εθνικές, ταξικές, πολιτικές και πολιτιστικές ιστορικά διαμορφωμένες καταστάσεις ανά τους αιώνες, αλλά ότι ως βασικές έννοιες διαχέονται σε ένα αρκετά εκτεταμένο χρονικό διάστημα που ως σχετική αφετηρία μπορούμε να θεωρήσουμε τα προ της κλασικής αρχαιότητας χρόνια και ως τόπο τις διάσπαρτες ελληνικές δημοκρατίες με φάρο - οδηγό την Αθηναϊκή Δημοκρατία, θα σταθώ σε δύο - τρία χαρακτηριστικά κείμενα, όπου - κατά την γνώμη μου - αποτυ-

9. Εισηγητής της έννοιας του συνταγματικού πατριωτισμού, είναι ο σημαντικός Γερμανός φιλόσοφος Γιούργκεν Χάμπερμας. Η τραγική εμπειρία της ναζιστικής Γερμανίας αποτέλεσε γι' αυτόν, και σωστά, ένα παράδειγμα που δεν έπρεπε να επαναληφθεί. Είναι αυτό ένα σημαντικό στοιχείο που οδηγεί τόσο τον Χάμπερμας, όσο και αυτούς που υιοθέτησαν την άποψή του και χρησιμοποιούν έκτοτε τον όρο, να επικεντρωθούν σε μια λογική «νέου» πολιτικού πατριωτισμού, που κεντρικό περιεχόμενό του οφείλει να έχει την αφοσίωση στην δημοκρατική συνταγματική τάξη. Όμως ανεξάρτητα από τις πολλές και ενδιαφέρουσες επισημάνσεις τους, γεγονός παραμένει ότι αφήνουν χωρίς απάντηση όχι μόνο το ερώτημα ποια είναι τα κοινωνικά συμφέροντα που υπηρετεί αυτή η «σωστή» συνταγματική τάξη, ποιά η θέση και ο ρόλος των υποτελών τάξεων στο σχήμα αυτό, αλλά το κυριότερο ότι περιορίζει την όλη λογική του πατριωτισμού σε ένα συνταγματικό-θεσμικό πλαίσιο, λες και ο πατριωτισμός είναι το προκύπτον αποτέλεσμα μιας «σωστής» και «δίκαιης» νομοθεσίας, υποτιμώντας η παρακάμπτοντας το γεγονός ότι η σχέση του ατόμου με την πατρίδα του είναι, όπως ήδη σημειώσαμε, βαθύτατα υπαρξιακή. Για περισσότερα για τον συνταγματικό πατριωτισμό, βλέπε και Jan-Werner Muller, *Συνταγματικός Πατριωτισμός*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2012.

10. Σημειώνει ο Μπακούνιν, όπως προαναφέραμε, συμπληρώνοντας «Ο πατριωτισμός του λαού δεν είναι ιδέα αλλά γεγονός... Η Πατρίδα, η εθνικότητα όπως και η ατομικότητα, είναι ταυτόχρονα ένα γεγονός φυσικό και κοινωνικό, ψυχολογικό και ιστορικό... Η καταπίεσή της είναι έγκλημα, και για να μιλήσουμε με τη γλώσσα του Μαντσίνι, αυτή γίνεται ιερή αρχή κάθε φορά που απειλείται ή καταπιέζεται. Γι' αυτό, λοιπόν, συναισθάνομαι ειλικρινά και πάντα τον πατριώτη κάθε καταπιεσμένης πατρίδας». Για περισ. βλ. Μιχαήλ Μπακούνιν, *Επιλογή Κειμένων, ό.π.,* σελ. 111 επ. και 167 επ.

11. Για περισ. βλ. Λουκάς Αξελός, *«Η Αριστερά απέναντι στο Έθνος κ.λπ., ό.π.,* σελ. 75.

πώνεται σε μια πρώτη, αλλά σαφή και διαυγή μορφή[12], το σχήμα του Δημοκρατικού Πατριωτισμού.

Το πρώτο είναι ο *Νόμος (ψήφισμα του Δημοφάντου) για την προστασία της δημοκρατίας από την ολιγαρχία και την τυραννία:* «Αν κανείς καταλεί τη δημοκρατία των Αθηνών ή σε περίοδο που η δημοκρατία έχει καταλυθή κατέχει κάποιαν αρχή, να θεωρείται οχτρός των Αθηναίων και να θανατώνεται ατιμώρητα, η περιουσία του να δημεύεται και το δέκατο να περνά στο ταμείο της θεάς· κι αυτός που θα σκοτώσει τον ένοχο καθώς κι αυτός που θα συμβουλέψει το φόνο, να 'ναι καθαρός από κάθε ανοσιότητα κι από κάθε μίασμα. Κι όλοι οι Αθηναίοι, συσσωματωμένοι στις φυλές και στους δήμους, να τελέσουν θυσίες μ' ακμαία σφάγια και να ορκιστούν πάνω σ' αυτές να θανατώσουν όποιον πράξει τα έργα ταύτα. Κι ο όρκος νά'ναι αυτός: Θα κάμω και με λόγο και μ' έργο και με ψήφο και με το χέρι μου, αν το μπορώ, να θανατωθή ο που καταλύει την Αθηναϊκή δημοκρατία κι ο που απ' εδώ και πέρα σε περίοδο που η δημοκρατία έχει καταλυθή κατέχει κάποιαν αρχή, καθώς κι όποιος επιχειρήσει να γίνει τύραννος ή συνεργήσει στην εγκατάσταση τυραννίας. Κι αν κάποιος άλλος θανατώσει τον ένοχο, θα τον θεωρήσω καθαρό μπροστά στους θεούς και στις οντότητες, σα να σκότωσε οχτρό των Αθηναίων· και ξεπουλώντας όλα του πεθαμένου τ' αγαθά, θα δώσω τα μισά σ' αυτόν που τον σκότωσε και τίποτε δεν θα του στερήσω. Κι αν κανείς θανατώνοντας κάποιον απ' αυτούς ή επιχειρώντας σκοτωθή, θα δείξω και σ' αυτόν και τα παιδιά του την ευγνωμοσύνη μου, καθώς με τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα και τους απογόνους τους. Και όλους τους όρκους που δόθηκαν στην Αθήνα ή στο στρατό ή όπου αλλού ενάντιοι στην Αθηναϊκή δημοκρατία, τους ακυρώνω και τους λύνω»[13].

Το δεύτερο είναι ο *Όρκος των Χερσονησιτών (Επιγραφή από την πόλη Χερσόνησο της Ταυρικής Χερσονήσου):* «Ορκίζομαι στο Δία, στη Γη, στον Ήλιο, στην Παρθένα†), στους Ολύμπιους θεούς και στις Ολύμπιες θέαινες και στους ήρωες, όσοι κατέχουν την πόλη και τη χώρα και τα κάστρα των Χερσονησιτών· θα ομονοήσω για τη σωτηρία και την ελευθερία της πόλης και των πολιτών και δε θα παραδώσω τη Χερσόνησο, ούτε την Κερκινίτι, ούτε τον Καλό Λιμένα, ούτε και τ' άλλα τα κάστρα, ούτε τίποτε από την άλλη χώρα που οι Χερσονησίτες νέμονται ή ενέμονταν σε κανένα, ούτε Έλληνα ούτε βάρβαρο, αλλά θα τα διατηρήσω στην κατοχή του λαού των Χερσονησιτών, και δε θα καταλύσω τη δημοκρατία, ούτε θα το επιτρέψω σ' αυτόν που την προδίνει και την καταλεί, ούτε θα το κρύψω μαζί του, αλλά θα το φανερώσω στους άρχοντες της πόλης. Και θά'μαι οχτρός γι' αυτόν που επιβουλεύεται και προδίνει ή αποχωρίζει τη Χερσόνησο ή την Κερκινίτι ή τον Καλό Λιμένα ή τα κάστρα και τη χώρα των Χερσονησιτών· και σαν άρχοντας και σαν βουλευτής, θα πράξω και θα στοχαστώ τα πιο καλά και πιο δίκαια για την πόλη και τους πολίτες· και θα διαφυλάξω το σωτήρα του λαού και δε θα φανερώσω τίποτε

12. «Γιατί τότε να μην ασκεί αιώνια γοητεία η ιστορική παιδική ηλικία της ανθρωπότητας, εκεί που γνώρισε την ωραιότερή της ανάπτυξη, σαν στάδιο που δεν ξαναγυρίζει ποτέ; Υπάρχουν παιδιά κακομαθημένα και παιδιά μικρομέγαλα. Πολλοί από τους αρχαίους λαούς ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία. Κανονικά παιδιά είταν οι Έλληνες. Η γοητεία της τέχνης τους για μας δεν βρίσκεται σε αντίφαση με την ανεξέλικτη κοινωνική βαθμίδα όπου βλάστησε». Βλ. Καρλ Μαρξ, *Grundrisse,* τόμ. Α΄, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1989, σελ. 74.

13.Οι τίτλοι και η μετάφραση είναι του Παναγή Γ. Λεκατσά. Για περισ. Βλ. Παναγή Γ. Λεκατσά, *Δήμου καταλύσεως, κ.λπ., ό.π.,* σελ. 59-61 και 128-9, όπου και το αρχαίο κείμενο και η εξαντλητική αναφορά και κάλυψη των πηγών.

από τ' απόρρητα, που μπορεί να βλάψει την πόλη ούτε σ' Έλληνα ούτε σε βάρβαρο και δε θα δώσω και δεν θα δεχτώ δωρεά για βλάβη της πόλης και των πολιτών, και δε θα επιβουλευτώ τίποτε άδικο για κανένα από τους πολίτες που δεν απαρνήθηκαν την πατρίδα τους, ούτε θα επιτρέψω σ' αυτόν που επιβουλεύεται ούτε θα κρύψω τίποτε μ'άλλον κανένα μαζί, αλλά θα το μηνύσω και θα το δικάσω με την ψήφο μου σύμφωνα με τους νόμους· και δε θα πάρω μέρος σε συνωμοσία ούτε ενάντια στο κοινό των Χερσονησιτών ούτε ενάντια σε πολίτη κανένα, που να μην έχει αποδειχτή οχτρός του λαού μας»[14].

Το τρίτο είναι ο *Δημοκρατικός στρατιωτικός όρκος των Αθηναίων Εφήβων:* «Δε θα ντροπιάσω τα όπλα τα ιερά, ούτε θα παρατήσω τον παραστάτη που θα ταχτώ στο πλευρό του, και θα υπερασπίσω τα ιερά και τα όσια και μόνος μου και με πολλούς· και την πατρίδα δε θα παραδώσω στους μεταγενέστερους πιο αδύναμη, μα πιο ακμαία και πιο δυνατή, απ' όσο θα την παραλάβω. Και πρόθυμα θ' ακούσω τις αρχές και θα πειθαρχήσω στους καθιερωμένους θεσμούς και σ' όσους άλλους θα καθιέρωνε ομόφρονα η πλειοψηφία· κι αν κανείς αναιρεί τους θεσμούς ή δεν υπακούσει σ' αυτούς, δε θα το επιτρέψω, αλλά θα τους υπερασπίσω και μόνος μου και μ'όλους. Και θα τιμήσω τα ιερά των πατέρων μου»[15].

Δεν χρήζει μεταφράσεως, φρονώ, η μετάφραση. Εντούτοις αξίζει, ίσως, να επισημανθεί ότι η σχέση του ατόμου-πολίτη με την πατρίδα του, έχει στην αφετηριακότητά της τουλάχιστον ένα αναβαθμισμένο αξιακό περιεχόμενο. Περιεχόμενο στο οποίο οι έννοιες του δικαιώματος και της υποχρεώσεως είναι δύσκολο να αποσυμπλεχθούν. Ο ελεύθερος πολίτης του αρχαίου άστεως δεν έχει μόνο το δικαίωμα συμμετοχής στα του δήμου, όπου συγκροτείται αλλά και επιβεβαιώνεται η λειτουργικότητα αλλά και η δύναμη της δημοκρατίας δια της εις ολόκληρον συμμετοχής του στην λήψη των αποφάσεων μαζί με όλους τους συμπολίτες του σε μια διαδικασία όπου *«Δημοκρατία δ' ἐστίν ὅταν ᾖ κύριον το πλῆθος»*[16]. Ο ελεύθερος πολίτης του αρχαίου άστεως έχει, ταυτόχρονα, ως αποτέλεσμα της πραγματικότητας του να ανήκει ως οργανικό μέλος σε ένα ευρύτερο σύνολο, την ευθύνη που του αναλογεί στις τύχες του κοινού εγχειρήματος. Γεγονός που προϋποθέτει όχι μόνο μια λογική προσφοράς στις υποχρεώσεις αλλά και θυσίας ζωής[17] εφόσον χρειαστεί, στον βαθμό που τίθεται εν κινδύνω η πατρίδα και η δημοκρατία.

Σε αυτό το υψηλών προδιαγραφών αξιακό πλαίσιο είναι ενταγμένη η έννοια του Δημοκρατικού Πατριωτισμού στην κλασική αρχαιότητα και με αυτήν την έξοχη παράδοση έρχονται σε επαφή είκοσι περίπου αιώνες μετά ο Ευρωπαϊκός και ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, που στην περίπτωσή του μέσα από την θεωρία και πρακτική του Ρήγα αποτυπώνει με δημιουργικό τρόπο το βαθύτερο περιεχόμενο του αφετηριακού κύκλου και την προσπάθεια, έξω από κάθε αρχαιοπληξία, σύνθεσης του αξιακού πυρήνα των

14. Για περ., *ό.π.,* σελ. 129-131.

15. *Ό.π.,* σελ. 131.

16. Αριστοτέλους, *Πολιτικά Ι-ΙΙΙ,* εισαγωγή, μτφ., σχόλια Παναγής Λεκατσάς, εκδ. «Ι. Ζαχαρόπουλος», Αθήνα χ.χ. εκδ., σελ. 312.

17. 2000 χρόνια και πλέον μετά ο Ανώνυμος ο Έλλην, από τους συνεπέστερους εκτελεστές της παρακαταθήκης του Ρήγα, θα τονίσει στην *Ελληνική Νομαρχία* «Ο ελεύθερος αγαπά την ζωήν του ως και ο δούλος και περισσότερο. Αν δε εις διαυθέντευσιν της Πατρίδος του με τόσην αδιαφορίαν την θυσιάζει και με ευχαρίστησιν, αυτό ακολουθεί με το να αγαπά περισσότερον την Πατρίδα του από την ζωήν του ή, δια να ειπώ καλύτερα, με το να μην ξεχωρίζει την Πατρίδα του από την ζωή του». Για περισ. βλ. Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί Ελευθερίας*, εκδ. «Βαγιονάκης», Αθήνα χ.χ. εκδ., σελ. 45.

αρχαίων δημοκρατιών με τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούσαν στην ευρωπαϊκή Δύση και την υπό οθωμανική κυριαρχία Νοτιοανατολική Ευρώπη και Εγγύς Ανατολή.

Η ανάδυση του Δημοκρατικού Πατριωτισμού στους νεότερους χρόνους. Από τον Άνταμ Σμιθ και τον Ρουσσώ στον Ρήγα

Αναλύοντας στο παρελθόν τον ιδεολογικό και πολιτικό κόσμο του Ρήγα[18] και προσπαθώντας να ανακαλύψω και διερευνήσω τις πηγές άντλησης στοιχείων για την συγκρότηση της όποιας ιδεολογίας του, έφτασα σε ορισμένα συμπεράσματα που συνοπτικά είναι χρήσιμο να αναφερθούν εκ νέου, με όλο τον κίνδυνο της επαναλήψεως, για να μπορέσουμε να τα συνδέσουμε με τα στην συνέχεια πρόσθετα στοιχεία-επιχειρήματα, που ενισχύουν, φρονώ, την άποψη ότι ο Ρήγας όχι μόνο υιοθετεί αλλά και οργανικά ενσωματώνει στην σύνολη αντίληψή του τον Δημοκρατικό Πατριωτισμό, που και θα αποτελέσει το υπόβαθρο της όποιας πολιτικής του θεωρίας και πρακτικής.

Συγκεκριμένα όπως έχω ήδη σημειώσει «Ο Ρήγας είναι γνήσιο τέκνο ενός ιστορικού χώρου που από τα αλεξανδρινά χρόνια περνάει ενιαίος, σχεδόν, στην ρωμαιοκρατία, το Βυζάντιο και την Οθωμανική Αυτοκρατορία και στον οποίο ο καθόλου Ελληνισμός ως φυσική παρουσία ανθρώπων, γλώσσας και πολιτισμού, είναι διάχυτος σε όλο το σώμα. Όμως, δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι ο ενιαίος αυτός χώρος παρέμεινε, όσο παρέμεινε τέτοιος, κάτω από μια κεντρική απολυταρχική διοίκηση, που δια της ισχύος της επέβαλε την κυριαρχία του ενιαίου κράτους στους λαούς της περιοχής.

Ο Ρήγας είναι, επίσης – ταυτόχρονα – και ένας εμμανής της ελευθερίας και της δημοκρατίας· ένας αυθεντικός ριζοσπάστης που ζητεί την εκ βάθρων ανατροπή της απολυταρχίας και την λειτουργία γνήσιων φιλελεύθερων – δημοκρατικών θεσμών. Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι το έδαφος της αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας, όπου για πρώτη φορά βλάστησαν οι ιδέες και οι θεσμοί αυτοί, είχε κατ' επανάληψη καεί και στην θέση του βρισκόταν ο πέτρινος όγκος της οθωμανικής πραγματικότητας. Δικαιολογημένα, λοιπόν, η κοινή ιστορία χιλιετιών βαραίνει επάνω του αποφασιστικά και με τον πιο έντονο και ουσιαστικό τρόπο αποτυπώνεται στην *Χάρτα* του, όπως, επίσης, δικαιολογημένα η βαθιά δημοκρατική παιδεία του αποτυπώνεται στον άκρως δημοκρατικό και θεσμικό χαρακτήρα του Συντάγματός του»[19].

Το αδιέξοδο, λοιπόν, της επικρατούσας κατάστασης σπρώχνει τον Ρήγα στην αναζήτηση διεξόδου· και μια μορφή της διεξόδου αυτής ήταν και η αρχαία ελληνική γραμματεία[20], που δειλά-δειλά είχε επανέλθει στο προσκήνιο χάρη στις προσπάθειες σειράς

18. Βλ. *«Ο ιδεολογικός και πολιτικός κόσμος του Ρήγα»* στο Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα,* εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 2003, σελ. 445-535.

19. Για περισ. βλ. Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί,* κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 421-22.

20. «Κάθε νουνεχής φιλόπατρις λυπείται βλέποντας τους δυστυχείς απογόνους των ευκλεεστάτων Αριστοτέλους και Πλάτωνος ή πάντη γεγυμνωμένους από την ιδέαν της φιλοσοφίας ή, αφού εγήρασαν επικεκυφότες εις μόνα τα σπάνια της ελληνικής διαλέκτου βιβλία, να εκαρποφορήθησαν πολλά ολίγον ή παντελώς.

Όντας φύσει φιλέλλην, δεν ευχαριστήθην μόνον απλώς να θρηνήσω την κατάστασιν του γένους μου, αλλά και συνδρομήν να επιφέρω επάσχισα...». Βλ.Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής Απάνθισμα,* στο Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος, *Τα έργα του Ρήγα*, επ. Λ. Βρανούσης, εκδ. «Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων» Αθήνα 1968, τόμ. Α΄, σελ. 191.

ολόκληρης Νεοελλήνων διαφωτιστών[21] με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον ίδιο τον δάσκαλο του Ρήγα, τον Ιώσηπο Μοισιόδακα[22]. Η αγαθή σχέση του Ρήγα με την αρχαία μας γραμματεία εντοπίζεται από τα νεανικά του ακόμη χρόνια, όπως αυτό αποτυπώνεται στα πρώιμα διαβάσματά του, γεγονός που ενδεικτικά μαρτυρεί και το ευρεθέν βιβλίο, που διασώζεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη, με μεταφράσεις αρχαίων συγγραφέων (Πρόκλου, Αράτου, Κλεομήδου, κ.λπ.), όπου ο Ρήγας σε λευκή σελίδα παραθέτει το αυτόγραφο: «Ρήγα Κυρίτζη Βελεστίνου ἀτάροισι ποντί ἐντί καί τοῦτο (Ρήγα Κυρίτζη Βελεστίνου κοντά σε άλλα είναι δικό του και τούτο)», ενδεικτικό όχι απλώς της επαφής του με τους αρχαίους συγγραφείς, αλλά και της επάρκειας των αρχαίων Ελληνικών του σε πολύ νεαρή ηλικία[23].

Η σταδιακή όλο και πιο συστηματική επαφή του με τον αρχαίο Ελληνικό κόσμο, τον φέρνει κοντύτερα στο αξιακό του πλαίσιο και δη αυτό της κλασικής αρχαιότητας, γεγονός που έντονα αποτυπώνεται στο μεταφραστικό και γραπτό του έργο[24]. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Απόστολος Δασκαλάκης «Η ελληνική αρχαιογνωσία διέπλασσε το πνεύμα και κατηύθυνε τον βίον του, απετέλεσε δε την αστείρευτον πηγήν εμπνεύσεως εις άπασας τας πνευματικάς αυτού εκδηλώσεις»[25]. Με αυτό το αφετηριακό υπόβαθρο ο Ρήγας επεκτείνει τους αναγνωστικούς-ερευνητικούς του ορίζοντες, ερχόμενος σε επαφή με τις νέες ιδέες, όπως αυτές αποτυπώνονταν στο σταδιακά ογκούμενο ρεύμα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Σε αυτή την αναζήτηση ισχυρό έρεισμα του παρείχε η δεδομένη πολυγλωσσία του[26].

Η συνάντηση αυτή του Ρήγα με τις νέες ιδέες περνά από διάφορα στάδια, αγκαλιάζοντας πλήθος τομέων, που εντάσσονται οργανικά στο σταδιακά διαμορφούμενο στρατηγικό του σχέδιο. Δεν είναι της παρούσας η ανάλυση της εντυπωσιακής θεματικά εξακτίνωσης της όλης του δράσης[27]. Εδώ το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στο με τι υλικά, ποιους όρους και ποια μορφή συγκροτείται στο πλαίσιο της πολιτικής του θεωρίας, όπως αυτή αποτυπώνεται στα κατεξοχήν «πολιτικά» του κείμενα που είναι η *Νέα Πολιτική Διοίκησις, ο Θούριος, ο Ύμνος Πατριωτικός* και η απωλεσθείσα *Δημοκρατική Κατήχηση*. Αρκετές είναι οι αναφορές στην επιρροή που άσκησε στην συγκρότηση της οπτικής του ο υπό την ευρεία έννοια Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός και τα Γαλλικά Επαναστατικά

21. Για περισ. βλ. Λουκάς Αξελός, «Ελληνικός Διαφωτισμός. Δημιουργία προϋποθέσεων στοιχειώδους υποδομής και επιστημονικό καθήκον» και «Διαφωτισμός» στο Ρήγας Βελεστινλής, *Σταθμοί και όρια*, κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 225 επ. και 472 επ.

22. Για περισ. βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, εκδ. «Μ.Ι.Ε.Τ.», Αθήνα 1985.

23. Για περισ. βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, «*Σπουδαί και γνώσεις του Ρήγα Βελεστινλή*», στο *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1964, σελ. 272 επ. και Λέανδρος Βρανούσης, «Άγνωστα νεανικά χειρόγραφα του Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελετσίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 1992), Αθήνα 1994, σελ. 563 επ.*

24. Για περισ. βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης «Η αρχαιογνωσία του Ρήγα», στο *Μελέται περί Ρήγα*, κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 306 επ.

25. *Ό.π.*, σελ. 318.

26. «... Είναι λοιπόν σαφές ότι ο Ρήγας δεν ήταν απλός γλωσσομαθής, κάτοχος μιας ή το πολύ δύο ξένων γλωσσών, αλλά ένας ταλαντούχος πολύγλωσσος που γνώριζε ή επαρκώς κατείχε, πέραν της μητρικής, περισσότερες από τέσσερεις ξένες γλώσσες». Για περισ. βλ. Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής, Σταθμοί*, κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 120 επ. και Απόστολος Δασκαλάκης, «Αι μεταφράσεις του Ρήγα και η Εθνική των σημασία», στο *Μελέται περί Ρήγα*, κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 319 επ.

27. Επαρκή κάλυψη της εξακτίνωσης αυτής παρέχουν οι συγκεκριμένες «ανά τομέα», προσεγγίσεις του Απόστολου Δασκαλάκη και του Δημήτρη Καραμπερόπουλου.

Συντάγματα[28]. Η επιστημονική έρευνα έχει καταδείξει ότι αν η αναφορά μας στον Ρουσσώ, τον Μοντεσκιέ, τον Βολταίρο, τους Εγκυκλοπαιδιστές με την ευρεία έννοια, αλλά και τα Γαλλικά Συντάγματα του 1793 και 1795 είναι άμεσα αποδεικτέα[29], η αναφορά μας όμως στους Άνταμ Σμιθ, Τζων Λοκ, Τόμας Πέιν και το Αμερικανικό Σύνταγμα, προκύπτει έμμεσα[30].

Το εναγώνιο ερώτημα-δίλημμα του Ρήγα για το σχήμα που θα διαδεχθεί το κυρίαρχο οθωμανικό συγκρότημα εξουσίας, κινείται σταθερά στο δίπολο της δημοκρατίας και του πατριωτισμού, κι αυτό γιατί το βαθύτατο έως υπαρξιακό πρόβλημά του, αυτό της ελευθερίας, προσλαμβάνεται με την αναγκαστική διεύρυνση του όρου *(Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά* και *κάλλιο ναι μιας ώρας ελεύθερη ζωή, /παρά σαράντα χρόνοι σκλαβιά και φυλακή!),* διεύρυνση που ζυγίζει και αποφασίζει για το νόημα της υπάρξεως ανάμεσα σε σαράντα χρόνια σκλαβιάς ή μιας ώρας ελεύθερη ζωή. Είναι σαφές ότι η λογική του Ρήγα ξεπερνά ένα απλό αίτημα ελευθερίας συνδεδεμένου με οικονομικά, κοινωνικά, θρησκευτικά και πολιτικά αιτήματα[31].

Είναι αυτή η βαθιά πεποίθηση που οδηγεί τον πατριωτισμό του Ρήγα στην λογική συνολικής ρήξης με το κυρίαρχο συγκρότημα εξουσίας από την μια, και που τον προσανατολίζει όμως από την άλλη, στην αντικατάσταση της αφόρητα δεσποτικής υπάρχουσας κατάστασης από μιά νέα οραματική, ακραιφνώς δημοκρατική. Αυτή η βαθύτερη πεποίθησή του αποτελεί και την γέφυρα που συνδέει την ιδέα του πατριωτισμού του με την ιδέα των γενικών φιλελεύθερων και ισονομικών ρυθμίσεων, διαμορφώνοντας το υπόβαθρο του Δημοκρατικού Πατριωτισμού.

Όπως , και σε παλαιότερη εργασία, μου ανέφερα: «Με εξαιρετική διαύγεια ένας από τους πατέρες του σύγχρονου φιλελευθερισμού ο Άνταμ Σμιθ επισημαίνει: "Στη φιλοπατρία μας φαίνεται να συντρέχουν συνήθως δύο διαφορετικές αρχές. Πρώτον, ένας ορισμένος σεβασμός και μια ευλαβής υπακοή για το σύνταγμα ή την υφιστάμενη μορφή διακυβέρνησης και δεύτερον, μια ειλικρινής επιθυμία να καταστήσουμε τη θέση των συμπολιτών μας όσο το μπορούμε πιο ασφαλή αξιοσέβαστη και ευτυχή". Θερμός θιασώτης των παραπάνω, ο εκ των δασκάλων του Ρήγα, Ζαν Ζακ Ρουσσώ, παράλληλος, χρονικά,

28. Ενδεικτικά και μόνον αναφέρω τις εργασίες των Αποστόλου Δασκαλάκη, *Το πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή,* εκδ. «Ε.Γ. Βαγιονάκης», Αθήνα 1976, Γεωργίου Ν. Λεοντσίνη, «Η εισαγωγή του πολιτειακού στοχασμού στον ελληνικό χώρο και ο Ρήγας», *Υπέρεια,* τόμ. 1, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελετσίνο-Ρήγας΄(Βελεστίνο 1996),* Αθήνα 1990, σελ. 519 επ., Ρωξάνης Δ. Αργυροπούλου, «*Ο Ρήγας και τα ανθρώπινα δικαιώματα»,* περ. *Ε-Ιστορικά,* Αθήνα χ.χ. εκδ., [2007], σελ. 37 επ. και Κώστα Θ. Πέτσιου, «Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα», *Υπέρεια,* τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 1997),* Αθήνα 2002, σελ. 927 επ. και στον συλλογικό τόμο *Ρήγας Βελεστινλής: 200 χρόνια από τον θάνατό του,* έκδ. Συμβούλιο Απόδημου Ελληνισμού, Λευκωσία 2006, σελ. 41 επ.

29. Βλ. Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί,* κ.λπ., *ό.π.,* σελ. 236 επ., 391 επ., 417 επ. ως και Απ. Β. Δασκαλάκης, *Το πολίτευμα του Ρήγα,* κ.λπ., *ό.π..* και Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος, «Η Γαλλική «Encyclopédie» ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα «Φυσικής Απάνθισμα», περιοδ. *Ο Ερανιστής,* Αθήνα 2000. Όπου και επαρκής βιβλιογραφική κάλυψη.

30. Βλ. Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί,* κ.λπ., *ό.π.,* σελ. 396, 403-4, 418, 464.

31. Για το κομβικό αυτό ζήτημα, την σχέση δηλαδή ανάμεσα στον Ρήγα και την ελευθερία, αρκετά στοιχεία παρέχει το κείμενο της Ελένης Γ. Λεοντσίνη, «Έννοιες της ελευθερίας στο έργο του Ρήγα: αρχαία παράδοση, νέος πολιτισμός και κοινωνική ισότητα», *Υπέρεια,* τόμ. 6, *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2012),* Αθήνα 2014, σελ. 877 επ.

του Άνταμ Σμιθ και κατεξοχήν ριζοσπάστης στις απόψεις, τα προεκτείνει, συνδέοντας την ιδέα της ελευθερίας με τις ιδέες του πατριωτισμού και το καθόλου δημοκρατικό πνεύμα που εμπεριέχει μια λογική κοινωνικού συμβολαίου.

Η στάση του Ρουσσώ, αλλά και όλης της ριζοσπαστικής πτέρυγας των Διαφωτιστών, συγκλίνει στην πεποίθηση ότι η παραδοχή της ελευθερίας ως αναντικατάστατης φυσικής αξίας, αποτελεί απαραίτητο προαπαιτούμενο της αυθεντικής αγάπης προς την πατρίδα, του αληθινού πατριωτισμού. Αυτή, η βασική διαπίστωση, που αποτελεί και την μήτρα του δημοκρατικού πατριωτισμού, υποτιμήθηκε, παρακάμφθηκε, διαστρεβλώθηκε και δυσφημίστηκε από το μεγαλύτερο τμήμα της ιστορικής αριστεράς, που έδειξε πρωτοφανή ανεπάρκεια στο να προσεγγίσει νηφάλια και επιστημονικά το εθνικό/πατριωτικό ζήτημα, είτε στο σύνολό του, είτε στις επιμέρους πολύσημες και αντιφατικές εκφάνσεις του»[32].

Είναι σαφές, φρονώ, ακόμα και για τους απλούς αναγνώστες του Ρήγα, ότι η στο μέτρο των δυνατοτήτων του σπουδή πάνω στα κείμενα των Ρουσσώ-Μοντεσκιέ και η ακόμη συστηματικότερη εντρύφησή του αλλά και δημιουργική μετάφραση-ανάπλαση του Γαλλικού Συντάγματος, αποτελούν σαφή απόδειξη ότι: «η περιδιάβασή του στον κόσμο των ιδεών τους, αποτελούσε μιαν εύκολα διαβατή διαδρομή που συνέδεσε οργανικά την «αφετηριακή» αρχαιογνωσία- αρχαιολατρία του Ρήγα με τα κείμενα του Διαφωτισμού και της Επανάστασης, που λόγω των ιδιαιτεροτήτων που επισημάναμε, του φαίνονταν όχι απλώς οικεία, αλλά και προέκταση ή τμήμα της "δικής του εθνικής κληρονομιάς"... Ο Ρήγας φτάνει στην απέναντι όχθη του θολού ποταμού των ιδεολογικοπολιτικών ζυμώσεων της εποχής του με την βοήθεια του «γέρικου αλόγου», που είναι η μακραίωνη ιστορία ενός λαού που πολλές φορές βρέθηκε σε ανάλογου τύπου διλήμματα. *Η κατάκτηση της νεωτερικότητας δεν έρχεται από το πουθενά, δεν έρχεται ως ανακάλυψη Νέου Κόσμου από τη Δύση, αλλά επαναβαπτίζεται και ξαναγονιμοποιείται σε ένα έδαφος που για αιώνες είχε μείνει χέρσο.*[33]»

Την επιβεβαίωση των παραπάνω, επικυρώνουν με τον καλύτερο τρόπο οι μαρτυρίες τριών συντρόφων του, όπως αυτές αποτυπώθηκαν στα έγγραφα των βιεννέζικων Ανακριτικών Αρχών.

Η πρώτη σχετίζεται με την κατάθεση του γιατρού Νικολίδη που επεσήμανε ότι «έκαμε λόγον περί των γαλλικών θεσμών και υπεραπολογήθη, του σημερινού αυτών πολιτεύματος, επειδή τούτο έχει μεγάλην ομοιότητα προς το παλαιόν πολίτευμα της Ελλάδος»[34].

Η δεύτερη έγινε από τον πιστό στην ζωή και τον θάνατο σύντροφό του Παναγιώτη Εμμανουήλ, που χαρακτηριστικά ετόνισε «ότι εξεφράσθη ευμενώς περί της ελευθερίας των Γάλλων δια τον λόγον ότι πας Έλλην ειδώς τα κατά το πολίτευμα τα αρχαίας Ελλάδος διατίθεται εντεύθεν ευμενώς υπέρ του νυν καθεστώτος εν Γαλλία πολιτεύματος, *καθ' όσον τούτο κατά το πλείστον είναι ειλημμένον εκ των νόμων του γνωστού σοφού Σόλωνος, προ πάντων όταν οι Έλληνες αναλογισθώσι την μεγίστην διαφοράν του σημερινού τουρκικού πολιτεύματος από του αρχαίου ελληνικού*»[35].

32. Βλ. Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής, Σταθμοί*, κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 464.

33. *Ό.π.*, σελ. 453, 456.

34. Για περισ. βλ. Αιμιλίου Λεγράν, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*, επανέκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1996, σελ. 85.

35. *Ό.π.*, σελ. 91. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.

Η ομολογία, τέλος, του Ευστράτιου Αργέντη σχετικά με τον ενθουσιασμό των συντρόφων του, Νικολίδη, Παναγιώτη, κ.λπ., αλλά και του ιδίου για το γαλλικό πολίτευμα[36], καθιστά, νομίζω, σαφές το γεγονός ότι όχι μόνον οι επιλογές του Ρήγα, αλλά και των συντρόφων του στηρίζονταν στην λογική ζεύξης των αρχαιοελληνικών δημοκρατικών παραδόσεων με τις γαλλικές επαναστατικές διακηρύξεις.

Η ελλιπής αποτύπωση μιας υπό διαμόρφωση αντίληψης

Είναι σαφές ότι η υπό του Ρήγα αναληφθείσα προσπάθεια συγκρότησης μιας σύγχρονης πολιτικής θεωρίας που να συνδέει το παρελθόν με το παρόν και την θλιβερή νεοελληνική πραγματικότητα με τα σύγχρονα ευρωπαϊκά ρεύματα σκέψης συνιστά μια «θεωρητικά» ολοκληρωμένη προσπάθεια πολιτικού διαφωτισμού[37], όχι όμως και πρακτικώς επιτευχθείσα, κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, με δεδομένα στοιχεία πρώτον τα όρια του ίδιου του Ρήγα και της μυστικής εταιρείας της Βιέννης και δεύτερον την βίαιη ανακοπή του όλου εγχειρήματος πριν εκκολαφθεί. Ως εκ τούτου θα ήταν λάθος η άσκηση κριτικής χωρίς να ληφθεί το αφετηριακά ελλειπτικό πλαίσιο της όλης ιστορίας.

Με αυτά σαν δεδομένα και με σαφή την άρνησή μου να ενδώσω στην πολιτική του αν[38], θα προσπαθήσω να παραθέσω κάποια στοιχεία που αποτυπώνουν, επιβεβαιώνουν και συγκεκριμενοποιούν το περιεχόμενο του Δημοκρατικού Πατριωτισμού του Ρήγα στα μέχρι την δολοφονία του γραπτά του κείμενα. Από την άλλη θα πρέπει να σημειώσω ότι στόχος της παρούσας ανάλυσης δεν είναι να καταδείξει δια μακρών τα όρια, τις ατέλειες ή και ενδεχομένως τις ανεπάρκειες του Δημοκρατικού Πατριωτισμού του Ρήγα, αλλά, να τον αποκαταστήσει στην θέση που πραγματικά του ανήκει, ως του ετέρου δηλαδή θεμελίου λίθου της όλης του «πολιτικής φιλοσοφίας», μαζί με τον πρωταρχικό, του να στηριζόμαστε στις δικές μας δυνάμεις.

Όπως προηγούμενα ανέφερα παρ' ότι το σύνολο του έργου του Ρήγα είναι κατάστικτο από έμμεσες ποικίλου χαρακτήρα πολιτικοϊστορικές αναφορές, εντούτοις, φρονιμότερο, είναι να ανιχνεύσουμε τα στοιχεία που συνιστούν, συγκροτούν ή σχετίζονται με την έννοια του Δημοκρατικού Πατριωτισμού στα κατά τεκμήριο πιο πολιτικά του έργα. Στην βάση αυτού του σκεπτικού θα σταθούμε, όπως προανέφερα στην *Νέα Πολιτική Διοίκηση*, τον *Θούριο*, τον *Ύμνο Πατριωτικό* και την απωλεσθείσα *Δημοκρατική Κατήχηση*.

Νέα Πολιτική Διοίκησις

Αναφερόμενοι στην «κάλυψη» του σκέλους πατριωτισμός, και εξετάζοντας συστηματικά και συγκριτικά άρθρο προς άρθρο και λέξη προς λέξη το κείμενο του Ρήγα με το αντίστοιχό του γαλλικό[39], θα διαπιστώσουμε κάτι που και εμένα με αιφνιδίασε, στον

36. *Ό.π.*, σελ. 81.

37. Για περισ. βλ. Γ.Ν. Λεοντσίνη, «Η εισαγωγή του πολιτειακού στοχασμού στον, κ.λπ.», *ό.π.*, σελ. 524.

38. «Η πολιτική του «αν» έχει πολλούς οπαδούς .... γιατί το «αν» τους απαλλάσσει από το να σκέφτονται και να μελετούν», επισημαίνει και ορθά ο Αντόνιο Γκράμσι. Για περισ. βλ. στο Αντόνιο Γκράμσι, *Για την Αλήθεια*, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 2012, σελ. 139.

39. Για την συγκριτική αυτή έρευνά μας, πολύτιμος αρωγός υπήρξε η αξεπέραστη έως σήμερα εργασία του Απόστολου Δασκαλάκη, *Το πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή*, κ.λπ., *ό.π.*, όπου παρατίθενται το κείμενο του πολιτεύματος του Ρήγα και το γαλλικό πρότυπο, ενώ προηγείται και έπεται εξαντλητικός σχολιασμός.

βαθμό που κανένας ερευνητής του έως σήμερα δεν είχε επισημάνει και καταγράψει. Και αυτό το «κάτι» είναι ότι καθόλου τυχαία, ο Ρήγας κάνει εκτεταμένη χρήση της λέξης *πατρίς*, εκεί που το γαλλικό Σύνταγμα δεν κάνει καμία αναφορά ή σε μία μόνο περίπτωση χρησιμοποιεί την λέξη κοινωνία (societe).

Συγκεκριμένα, στην προμετωπίδα της *Ν.Π.Δ.*, στην θέση της αντίστοιχης διατύπωσης «*Declaration des droits de l'homme et du citoyen*»[40], ο Ρήγας βάζει *«Ελευθερία, ισοτιμία, αδελφότης ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ»*, με κεφαλαία, μάλιστα, γράμματα[41]. Η συνέχεια είναι ανάλογη, παρακολουθώντας άρθρο προς άρθρο τα δύο συνταγματικά κείμενα.

Η αναφορά από τον Ρήγα της λέξης *πατρίδα* στα άρθρα 18, 19, 21 (δύο φορές), και 30 (δύο φορές)[42] , στο τμήμα που αφιερώνεται στα *«Δίκαια του Ανθρώπου»*, ως και στα άρθρα 4 (τρεις φορές), 5 (τρεις φορές), 43, 48, 51, 54, 55 (δύο φορές), 69 και 85[43], στο τμήμα που περιλαμβάνει το «κυρίως Σύνταγμα», *«Acte Constitutionnel»* κατά το γαλλικό πρωτότυπο, *«Αρχή της νομοθετημένης πράξεως και ψυχή της διοικήσεως»* κατά τον Ρήγα, δεν έχει αντίστοιχό της στο γαλλικό πρότυπο. Με δύο λόγια από τα αντίστοιχα άρθρα του γαλλικού Συντάγματος απουσιάζει παντελώς η λέξη *πατρίς*. Εκεί που υπάρχει η μόνη «διασταλτική» ερμηνεία-αναλογία, είναι το άρθρο 22 του τμήματος των *«Δικαίων του Ανθρώπου»*, όπου στην θέση της λέξεως *société* του γαλλικού πρωτοτύπου ο Ρήγας χρησιμοποιεί την λέξη *πατρίς*[44].

Τελικά, σε όλο το γαλλικό συνταγματικό κείμενο, η μοναδική αναφορά που υπάρχει στην λέξη *πατρίδα*, είναι αυτή του άρθρου 120, όπου ο Ρήγας μεταφράζει την γαλλική λέξη *patrie* στην αντίστοιχη ελληνική της[45]. Ίσως ξενίσει κάποιους η υπαρκτή αυτή διαφορά ανάμεσα στην συνταγματική πρόταση του Ρήγα και το Γαλλικό Σύνταγμα. Η αναφορά δεν ανάγεται στην περισσότερη ή λιγότερη χρήση των λέξεων, ούτε – φυσικά – ότι το Γαλλικό Σύνταγμα στερείται Δημοκρατικού Πατριωτισμού, αλλά στο πραγματικό γεγονός ότι οι Γάλλοι νομοθετούν σε μιαν αυτονόητα ανεξάρτητη πατρίδα, όπου το κυρίαρχο γεγονός είναι η αλλαγή ταξικής σκυτάλης, ενώ η Ελληνική Δημοκρατία του Ρήγα θα αναδυθεί μόνο αν προηγηθεί πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Την θεμελιακή αυτή διαφορά έξοχα την αποτυπώνει στα *Απομνημονεύματά του*, ο αρχιστράτηγος του αγώνα ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, κονιορτοποιώντας προδρομικά τις ανιστόρητες και βαθιά αντιεπιστημονικές θέσεις του σύγχρονου ιστορικού αναθεωρητισμού. Ιδού η εξαιρετικής διαύγειας επισήμανση του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη: «Η επανάστασις η ειδική μας δεν ομοιάζει με καμμίαν απ' όσαις γίνονται την σήμερον εις την Ευρώπην. Της Ευρώπης αι επαναστάσεις εναντίον των διοικήσεών των είναι εμφύλιος πόλεμος. Ο ειδικός μας πόλεμος ήταν ο πλέον δίκαιος, ήταν έθνος με άλλο έθνος, ήταν με ένα λαόν οπού ποτέ δεν ηθέλησε να αναγνωρισθή ως τοιούτος, ούτε να ορκισθή, παρά μόνον ότι έκαμνε η βία. Ούτε ο Σουλτάνος ηθέλησε ποτέ να θεωρήσει τον ελληνικόν λαόν ως λαόν, αλλ' ως σκλάβους»[46].

40. Για περισ. βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Το πολίτευμα του Ρήγα*, κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 74.

41. *Ό.π.*, σελ. 74.

42. *Ό.π.*, σελ. 81, 82 και 84.

43. *Ό.π.*, σελ. 88, 89, 95, 96, 97, 98, 99, 101 και 104.

44. *Ό.π.*, σελ. 82-83.

45. *Ό.π.*, σελ. 109.

46. Για περισ. βλ. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα*, καταγραφή Γ. Τερτσέτη, εισαγωγή-επιμέλεια Τάσου Βουρνά, εκδ. «Τ. Δρακοπούλου», Αθήνα χ.χ. εκδ., σελ. 178.

Στο πεδίο του έτερου πόλου, της δημοκρατίας, του δήμου, των ισονομικών διατάξεων που αφορούν τους πολίτες τόσο κατά μόνας, όσο και ως δημοκρατικά οργανωμένο σύνολο, τα συγκλίνοντα και από κοινού αναδεικνυόμενα παραδείγματα είναι αρκετά, έτσι όπως αποτυπώνονται στην αναλυτική από τον Ρήγα περιγραφή των φυσικών δικαίων στο τμήμα των *«Δικαίων του Ανθρώπου»,* στο άρθρο 2 σε σχέση με το αντίστοιχο γαλλικό[47], στην ισότητα όλων απέναντι στον νόμο ανεξάρτητα από την εθνική, θρησκευτική ή ταξική τους κατάσταση στο άρθρο 3[48], στην ιεράρχηση της ελευθερίας ως μέγιστης θετικής αξίας στα άρθρα 6 και 9[49], στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων της ανεξιθρησκίας, του συνέρχεσθαι, συνεταιρίσθεσαι και της ελευθεροτυπίας στο άρθρο 7[50].

Η ριζοσπαστικότητα του Ρήγα, διάχυτη σε όλο το σώμα της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως,* κορυφώνεται στο ζήτημα των δικαιωμάτων κάθε κατηγορουμένου, όπου πέρα από την ρητή διατύπωση, του ότι δεν υφίσταται αδίκημα και δεν επιβάλλεται ποινή άνευ νόμου που από προηγούμενα ορίζει τα του αδικήματος και της ποινής (Nullum crimen nulla poena sine lege), απαιτεί την πλήρη τήρηση της νομιμότητας, την ανθρώπινη μεταχείριση των κρατουμένων και την απαγόρευση βασανιστηρίων (άρθρα 10-14)[51]. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες αλλά και πρωτοπόρες για την εποχή του είναι οι ισονομικές προσεγγίσεις του, που – τηρουμένων των αναλογιών – αντιστοιχούν σε μια προχωρημένη – προοδευτική αντίληψη «κράτους προνοίας» της εποχής μας[52]. «Αι δημόσιαι συνδρομαί και ανταμοιβαί είνε ένα ιερόν χρέος της πατρίδος» επισημαίνει στο άρθρο 21[53] για να προχωρήσει στο επόμενο άρθρο 22 στην άκρως προοδευτική διατύπωση, που απουσιάζει από το αντίστοιχό του γαλλικό άρθρο «Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα. Η πατρίς έχει να καταστήσει σχολεία εις όλα τα χωρία δια τα αρσενικά και τα θηλυκά παιδία. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη. Να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφείς, εις δε τας μεγάλας πόλεις να παραδίδεται η γαλλική και η ιταλική γλώσσα· η δε ελληνική είναι απαραίτητος»[54].

Σε αυτό το πνεύμα κινείται και μια σειρά άρθρων, όπως λ.χ. η ανάδειξη της ασφάλειας των πολιτών σε ύψιστο αγαθό (άρθρο 23)[55]. Κορυφαία, πάντως στιγμή, παραμένει η αναγωγή του λαού ως συνόλου σε ανώτατη αρχή της δημοκρατίας: «ήγουν ο λαός μόνον ημπορεί να προστάζει και όχι ένα μέρος των ανθρώπων ή μία πόλις» (άρθρο 25)[56]. Ένα

47. Για περισ. βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Το πολίτευμα του Ρήγα*, κ.λπ., *ό.π.,* σελ. 77.

48. *Ό.π.,* σελ. 77.

49. *Ό.π.*, σελ. 78-79.

50. *Ό.π.*, σελ. 78

51. *Ό.π.,* σελ. 79-81.

52. Για το ζήτημα των ισονομικών ρυθμίσεων, αλλά και τις εν γένει προοδευτικές στην κοινωνική σφαίρα, αντιλήψεις, που διαποτίζουν το συνταγματικό κείμενο του Ρήγα, σημαντικές είναι οι επισημάνσεις του Σάββα Π. Σπέντζα, από το παλαιότερο κείμενό του «Προσέγγιση στην οικονομική, κοινωνική και δημοσιονομική σκέψη του εθνομάρτυρα Ρήγα Φεραίου-Βελεστινλή», *Υπέρεια*, τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 1992),* Αθήνα 1994, σελ. 691 επ., μέχρι την πρόσφατη, ουσιαστικής τεκμηρίωσης, μελέτη του «Ο Ρήγας Βελεστινλής και η κοινωνική ηθική», *Υπέρεια,* τόμ. 6, *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2012),* Αθήνα 2014, σελ. 1129 επ.

53. Για περισ. βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Το πολίτευμα του Ρήγα*, κ.λπ., *ό.π.,* σελ. 82.

54. *Ό.π.,* σελ. 82-83.

55. *Ό.π.,* σελ. 83.

56. *Ό.π.*, σελ. 83.

κατεξοχήν σημαντικό άρθρο, που παραπέμπει στην *Αθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη (πιθανόν όχι τυχαία η αναφορά του Ρήγα στην λέξη *πόλις*), όπου *«ἁπάντων γάρ αὐτός αὑτόν πεποίηκεν ὁ δῆμος κύριον, καί πάντα διοικεῖται ψηφίσμασιν καί δικαστηρίοις, ἐν οἷς ὁ δῆμος ἐστιν ὁ κρατῶν»*[57].

Η πρωτοποριακή και όχι μόνο για την εποχή του, προσέγγιση του Ρήγα κορυφώνεται στα τρία τελευταία άρθρα των *«Δικαίων του Ανθρώπου»* (33,34 και 35), όπου η εναπόθεση εφαρμογής των δημοκρατικών αυτών αρχών ανατίθεται στον πατριωτισμό του λαού και του έθνους. «Όταν η Διοίκησις βιάζη, αθετή, καταφρονή, τα δίκαια του λαού και δεν εισακούη τα παράπονά του, το να κάμη τότε ο λαός ή κάθε μέρος του λαού επανάστασιν, να αρπάζη τα άρματα και να τιμωρήση τους τυράννους του, είνε το πλέον ιερόν από όλα τα δίκαιά του, και το πλέον απαραίτητον από όλα τα χρέη του»[58].

Η εγγύτητα της οπτικής του Ρήγα με τα αρχαία πρότυπα που προηγουμένως παραθέσαμε, σε σχέση με τις αντίστοιχες διατάξεις των γαλλικών άρθρων, είναι, φρονώ, εμφανής, συνδέοντας οργανικά τον πατριωτισμό με την δημοκρατία. Όπως σημειώνει ο Στέφανος Δημητρίου «Αναγνωρίζει ως υπέρτατη αρχή τον πατριωτισμό αυτών των πολιτών, δηλαδή τον δημοκρατικό πατριωτισμό. Τώρα, μπορούμε να το αποσαφηνίσουμε περισσότερο: ξεκινήσαμε από το να εξετάσουμε πώς ο Ρήγας ορίζει ως δύναμη της δημοκρατίας το έθνος. Καταλήγουμε, κατά την ολοκλήρωση αυτού του μέρους της ανάλυσης, στο ότι αυτή η δύναμη, η δύναμη της δημοκρατίας, αυτή που ορίζει και εδραιώνει το συνταγματικό πολίτευμα, δεν είναι το έθνος και ο λαός μόνο, ως φορείς της κυριαρχίας, αλλά ο πατριωτισμός αυτού του λαού. Αυτό δεν σημαίνει ότι η συντακτική εξουσία παύει να θεωρείται ανήκουσα στο έθνος και τον λαό. Σημαίνει, όμως, ότι δεν είναι απόλυτη η κυριαρχία τους ή ότι δεν μπορεί να εννοηθεί χωρίς αναφορά στην αξία του πατριωτισμού»[59].

Η ίδια λογική διαποτίζει και τα υπόλοιπα 123 άρθρα της *«Αρχής της νομοθετημένης πράξεως και ψυχή της διοικήσεως»*, με εξαιρετικά ενδιαφέρον το τμήμα «Περί της σχέσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας με τα ξένα έθνη», όπου η μέχρι τέλους υπεράσπιση της πατρίδας[60], κατά τα αρχαία ειωθώτα[61], δεν σχετίζεται με καμιάς μορφής εθνικιστική ή σωβινιστική λογική[62], ενώ ταυτόχρονα αποτυπώνεται η εμφανής υποστήριξη και συνδρομή σε κάθε αδίκως καταδιωκόμενο, συνδρομή που ευθέως σχετίζεται με την απόλυτη αποστροφή σε κάθε μορφή τυραννίας[63].

57. «Διότι ο λαός έχει συγκεντρώσει στα χέρια του όλες τις εξουσίες και αποφασίζει για όλα με ψηφίσματα και δικαστικές αποφάσεις και σε όλα αυτά κυρίαρχος είναι ο λαός». Για περισ. βλ. Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, εισαγωγή, μτφ., σχόλια Δ.Ι. Παπαδής, εκδ. «Ζήτρος», Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 226 και 227.

58. Για περισ. βλ. Απ. Β.Δασκαλάκης, *Το πολίτευμα του Ρήγα*, κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 85-86.

59. Για περισ. βλ. Στέφανος Δημητρίου, «Δημοκρατία και λαϊκή κυριαρχία: Ο δημοκρατικός πατριωτισμός», περ. *Τετράδια*, τεύχ. 64, Χειμώνας-Άνοιξη 2014, σελ. 78.

60. «[Οι Έλληνες] Δεν κάνουν ποτέ ειρήνην με ένα εχθρόν, οπού κατακρατεί τον ελληνικόν τόπον» γράφει στο άρθρο 121. Για περισ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Το πολίτευμα του Ρήγα*, κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 109.

61. Βλ. την άμεση αντιστοιχία με τον Όρκο των Χερσονησιτών, που παραθέσαμε στο κεφάλαιο «Ο Δημοκρατικός Πατριωτισμός στα πλαίσια του αρχαίου κόσμου».

62. «Ο ελληνικός λαός είνε φίλος και φυσικός σύμμαχος με τα ελεύθερα έθνη», επισημαίνει στο άρθρο 118. Βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Το πολίτευμα του Ρήγα*, κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 109.

63. Βλ. άρθρο 120, *ό.π.*, σελ. 109.

Ως επίλογο, διαρκή αποτύπωση-καταγραφή των όσων προηγήθηκαν, αξίζει, φρονώ, η παράθεση των δύο ουσιαστικά καταληκτικών άρθρων της *ΝΠΔ* «Περί εγγυήσεως και βεβαιότητος των δικαίων τούτων».

Άρθρον 122.- «Η νομοθετική διοίκησις βεβαιοί εις όλους τους Έλληνας, Τούρκους, Αρμενίους, Ιουδαίους και παντός έθνους (οπού ευρίσκονται κάτοικοι εις αυτήν την Δημοκρατίαν), την ισοτιμίαν, την ελευθερίαν, την σιγουρότητα των υποστατικών εκάστου, τα δημόσια χρέη, οπού ήθελε γένουν δια την ελευθερίαν, την ελευθερίαν όλων των θρησκειών, μιαν κοινήν ανατροφήν, δημοσίους συνδρομάς εκεί οπού ανήκουν, την απεριόριστον ελευθερίαν της τυπογραφίας, το δίκαιον του να δίδη έκαστος αναφοράν και να προσκλαυθή, το δίκαιον του συναθροίζεσθαι εις δημοσίους συντροφίας, και τελευταίον την απόλαυσιν όλων των δικαίων του ανθρώπου»[64].

Θούριος

Σημαντικός είναι ο αριθμός των αναλύσεων που αφορούν το εξοχότερο δημιούργημά του τον *Θούριο* [65], αναλύσεων που αναδεικνύουν το πλήθος των ξεχωριστών επιμέρους στοιχείων που συγκλίνουν και ενώνονται στον μέγα στόχο την απελευθέρωση των Ελλήνων από τον τουρκικό ζυγό. Δικός μας στόχος στην προκειμένη περίπτωση, είναι όπως και στην περίπτωση της *ΝΠΔ*, να καταγράψουμε τις απτές εκείνες αναφορές στις οποίες αναδεικνύεται το υπό την ευρεία έννοια πνεύμα του Δημοκρατικού Πατριωτισμού, που διαπερνά και αυτό το έργο του, με συναίσθηση όμως ότι όσο κι αν αυτό έχει ένα σαφές ιδεολογικό και πολιτικό περίγραμμα, εντούτοις, σε σημαντικό βαθμό, υποτάσσεται από την μια σε μια λογική αρχαίου παιάνα ή σύγχρονου επαναστατικού μανιφέστου, με κατεξοχήν επίμονη αναφορά, ως είναι φυσικό, στα στοιχεία εκείνα που θα συνεγείρουν και ξεσηκώσουν τους καταπιεσμένους συμπολίτες του και από την άλλη στους περιορισμούς- «συμβιβασμούς» που δημιουργεί η σε στιχουργική βάση αποτύπωση της καθόλου οπτικής του.

Με βάση τα παραπάνω και θεωρώντας ως κατεξοχήν αποδεικτικό στοιχείο τον από τον ίδιο τον Ρήγα χαρακτηρισμό του Θουρίου ως «*Ορμητικού Πατριωτικού Ύμνου πρώτου εις τον ήχον*»[66], και την τοποθέτηση του δίπολου Ελευθερία-Ισότης ως προμετωπίδας και μάλιστα με κεφαλαία γράμματα, φρονώ ότι σε στίχους όπως:

να χάνωμεν αδέλφια, Πατρίδα και γονείς,
τους φίλους, τα παιδιά μας κι όλους τους συγγενείς;

συμβούλους προκομμένους, με πατριωτισμόν,
να βάλωμεν, εις όλα να δίδουν ορισμόν·

64. Καταγράφει στο «πυκνότερο», ίσως άρθρο του και συμπληρώνει στο αμέσως επόμενο, το 123 ότι «Η Ελληνική Δημοκρατία τιμά την πραότητα, την ανδρείαν, το γηρατείον, την υιϊκήν φιλοστοργίαν, την δυστυχίαν...», επιβεβαιώνοντας τον προνοιακό και βαθύτατα ουμανιστικό χαρακτήρα του όλου του εγχειρήματος. Για περισ., *ό.π.*, σελ. 109-110.

65. Για αναλυτική προσέγγιση στα ιστορικά και φιλολογικά στοιχεία του *Θουρίου* βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Τα εθνεγερτικά τραγούδια του Ρήγα Βελεστινλή*, εκδ. «Ε.Γ. Βαγιονάκη», Αθήνα 1977 και Λ. Αξελός, «Θούριος Ύμνος», στο *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί*, κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 340-357.

66. Για περισ. βλ. Ρήγας Βελεστινλής Φεραίος, *Τα έργα του Ρήγα*, επιμ. Λ. Βρανούσης, εκδ. «Ε.Ε. Εκδόσεων», Αθήνα 1968, τόμ. Β΄, σελ. 728 επ. και Λ. Αξελός, «Θούριος Ύμνος», κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 345 επ.

οι Νόμοι νάν' ο πρώτος και μόνος οδηγός,
και της Πατρίδος ένας να γένη αρχηγός·
γιατί κ' η αναρχία ομοιάζει την σκλαβιά·
να ζούμε σα θηρία, ειν' πιο σκληρή φωτιά.

Πιστός εις την Πατρίδα, συντρίβω τον ζυγόν,
αχώριστος για να 'μαι υπό τον στρατηγόν.

Σ' Ανατολή και Δύσι και Νότον και Βοριά
για την Πατρίδα όλοι να 'χωμεν μια καρδιά·
στην πίστιν του καθένας ελεύθερος να ζη,
στην δόξαν του πολέμου να τρέξωμεν μαζί.
Βουλγάροι κι Αρβανίτες, Αρμένοι και Ρωμιοί,
αράπηδες κα άσπροι, με μια κοινή ορμή,
για την Ελευθερίαν να ζώσωμεν σπαθί,
πως είμασθ' αντρωμένοι, παντού να ξακουσθή.

Ως ποτ' οφφικιάλος σε ξένους βασιλείς;
Έλα να γίνης στύλος δικής σου της φυλής.
Κάλλιο για την Πατρίδα κανένας να χαθή,
ή να κρεμάση φούντα για ξένον στο σπαθί.

Της Κρήτης και της Νύδρας θαλασσινά πουλιά,
καιρός είν' της Πατρίδος ν'ακούστε την λαλιά.

Πως οι προπάτορές μας ωρμούσαν σαν θεριά,
για την Ελευθερίαν πηδούσαν στη φωτιά,
έτζι κ' ημείς, αδέλφια, ν'αρπάξωμεν για μια
τ' άρματα, και να βγούμεν απ' την πικρή σκλαβιά! [67],

αποτυπώνονται αναμφίβολα ως προεξάρχουσες οι έννοιες της ελευθερίας, της πατρίδας και του πατριωτισμού και καταγράφονται, εν μέρει όμως, και ορισμένα στοιχεία της ανεξίθρησκης, φιλελεύθερης, ισονομικής και δημοκρατικής του λογικής, που λόγω του χαρακτήρα και – κυρίως – της σκοπιμότητας που υπηρετεί ο *Θούριος*, δεν έχουν παρά ελλειπτικό χαρακτήρα.

Χαρακτήρα που όμως καλύπτεται πλήρως από το πρώτο σκέλος της *ΝΠΔ*, που είναι η συνταγματική- θεσμική του πρόταση, στην οποία ήδη έχουμε αναφερθεί αναλυτικά.

Ύμνος Πατριωτικός της Ελλάδος και όλης της Γραικίας
προς ξαναπόκτησιν της αυτών Ελευθερίας [68]

Αν ο *Θούριος*, είναι κυρίως ένας πατριωτικός ύμνος, ο *Ύμνος Πατριωτικός*, δεν είναι τίποτα παραπάνω ή τίποτα παρακάτω από αυτό που ο ίδιος ο τίτλος του μαρτυρεί. Ως εκ τούτου στην παρούσα ανάλυση, θα αρκεστούμε σε τέσσερεις μόνον χαρακτηριστικές στροφές. Οι δύο πρώτες αναδεικνύουν την σύνδεση που ο Ρήγας κάνει του δικού μας εθνικού-απελευθερωτικού αγώνα, με τον αγώνα για την εθνική απελευθέρωση και των

67. Ό.π.
68. *Ό.π.*, σελ. 769 επ.

άλλων υπόδουλων Ευρωπαϊκών Εθνών, δίνοντας στον πατριωτισμό του ένα βαθύτερο και πλατύτερο περιεχόμενο που ξεπερνά τα όρια του δικού μας ιστορικού χώρου.

Όλα τα έθνη πολεμούν
και στους Τυράννους τους ορμούν,
εκδίκησιν γυρεύουν
και τους εξολοθρεύουν·
και τρέχουν για την δόξαν
με χαρά στη φωτιά!

Κ' εκείνα που αποκοτούν,
ό,τι κι αν θέλουν αποκτούν·
διέτε την Ιταλίαν,
πως πήρ' ελευθερίαν
και τρέχει για την δόξαν,
με χαρά στη φωτιά! [69]

Οι δύο επόμενες αποκτούν ιδιαίτερη σημασία όχι μόνον γιατί άμεσα ο Ρήγας συνδέει το παρόν με το παρελθόν, αλλά και γιατί σε πείσμα κάθε ανιστόρητης αναθεωρητικής λογικής[70] που θέλει να βλέπει το ελληνικό έθνος ως δημιούργημα του ελληνικού κράτους (1828), βασιζόμενη στα μονοσήμαντα, αντιεπιστημονικά και δυτικοκεντρικά συμπεράσματα της σχολής του Έρικ Χομπσμπάουμ και μιας ευρύτερης κατηγορίας ά-χρονων και άτοπων μικροευρωπαίων διεθνιστών στα καθ' ημάς θεωρεί δεδομένη χωρίς να υποτιμά τις συγκεκριμένες συνθήκες και α-συνέχειες την διαχρονική παρουσία του ελληνικού έθνους και του ελληνικού κόσμου, το οποίο και καλεί να βγει από τα σκοτάδια που το έριξε ο οθωμανικός δεσποτισμός.

Αυτή η στηριζόμενη στην βαθύτερη ιστορική του παιδεία αλλά και την ουσιαστική γνώση του παρόντος, αντίληψη της ιστορική συνέχειας, διαπερνά και διαποτίζει όλο του το έργο και αποτυπώνεται, συν τοις άλλοις, στην λαμπρή χαλκογραφία του Μεγάλου Αλεξάνδρου που εκδίδει σε αντίθεση με την διάχυτη και διάσπαρτη στην εποχή του λατρεία του Ναπολέοντα Βοναπάρτη, προτάσσοντας ως αυθεντικός αντιμεταπράτης ένα πρότυπο ακραιφνώς ελληνικό, αλλά και διαχρονικά σταθερό ως θέση, στάση και απάντηση σε κάθε επιβουλή της ελληνικής ανεξαρτησίας[71].

Αλέξανδρε, τώρα να βγης
από τον τάφον, και να ιδής
των Μακεδόνων πάλιν
ανδρείαν την μεγάλην,

69. *Ό.π.*

70. Την μάχη του ο Ρήγας με τον ποικίλο ανθελληνικό αναθεωρητισμό, την έδωσε έγκαιρα, ασκώντας δριμύτατη κριτική στον Ολλανδό κληρικό και συγγραφέα Κορνέιγ ντε Παβ, εγκαλώντας τον για πλήθος ιστορικές ανακρίβειες. Για περισ. βλ. Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί*, κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 300-302.

71. Βλ. Ρήγα Βελεστινλής- Φεραίος, *Τα έργα του Ρήγα*, κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 665-671. Είναι απορίας άξιον, πώς το σύνολο των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων και πολιτικών σχηματισμών, έχει παντελώς εκτός του πολιτικού και ιδεολογικού ορίζοντός του, την προ διακοσίων και πλέον χρόνων απάντηση, μέσω του Ρήγα, για την ταυτότητα της Μακεδονίας και του Μεγάλου Αλεξάνδρου, στους ετεροκίνητους λαθρεμπόρους του κατασκευασμένου αλυτρωτισμού.

πώς τους εχθρούς νικούνε,
με χαρά στη φωτιά!

Ο Λεωνίδας πού να ζη
με τους τριακόσιους του μαζί,
να ιδή τον Σπαρτιάτη
πώς ρίχνεται σαν άτι·
τρώγει, πατεί, ξεσχίζει
την Τουρκιά, μπρε παιδιά [72]*!*

[Δημοκρατική Κατήχησις]

Αποτελεί σημαντικό πλήγμα για την συγκρότηση μιας πιο ολοκληρωμένης άποψης για την σύνολη ιδεολογικοπολιτική οπτική του Ρήγα η κατάσχεση και καταστροφή του [*Στρατιωτικού*] *Εγκολπίου* από το οποίο διασώθηκε, μόνο χάρις τον σύντροφο του Ρήγα Χριστόφορο Περραιβό ο *Ύμνος Πατριωτικός* [73]. Το βάρος της απώλειας είναι δυσαναπλήρωτο. Θα προσπαθήσουμε εν τούτοις, δίκην αναστυλώσεως και θεμιτών λογικών προεκτάσεων, να δώσουμε μιαν εικόνα της όλης υποθέσεως με την αίσθηση ότι η προσέγγισή μας στα απωλεσθέντα κείμενα δεν απέχει της αληθείας.

Έχοντας εκτενώς αναφερθεί στα ψήγματα στοιχείων που μας παρέχουν οι υστερογενείς μαρτυρίες[74] και στηριζόμενοι κατεξοχήν στα *Ανέκδοτα Έγγραφα* των Λεγκράν και Άμαντου, θα σταθώ στην συγκεκριμένη αναφορά των Αρχών της Τεργέστης, που με σαφήνεια πιστοποιούν την ύπαρξη της *Δημοκρατικής Κατηχήσεως* ανάμεσα στα κατασχεθέντα: «d) Unter seinen ihm abgenommenen Schriften fand sich auch ein geschriebener *politischer Katechismus fur die neu-demokratisirten Griechen*; wovon er wahrscheinlich seiner Zeit Gebrauch zu machen hatte, ferner»[75]. Με δεδομένη την μαρτυρία των αυστριακών Αρχών, έχοντας υπόψη μας το καθόλου πατριωτικό-δημοκρατικό πλαίσιο αρχών του Ρήγα και έχοντας, επίσης, υπόψη μας την κυκλοφορία πλήθους αντίστοιχων κειμένων σε Γαλλία, Ιταλία, κ.λπ., θεωρούμε, ότι η διασωθείσα και κυκλοφορήσασα το 1797 στην Βενετία σε μετάφραση του Σ[πυρίδωνα] Κ. Π[ρεβέτου] *Κατήχησις Ελευθέρου Ανθρώπου* του Σιαβωσιέρ, αποτελεί, με όλο τον κίνδυνο της αναγωγής, το πλησιέστερο κείμενο με αυτό που κατέσχεσαν και αναφέρουν οι αυστριακές Αρχές[76].

Παραθέτουμε λοιπόν, με όλες μας τις επιφυλάξεις, τρία χαρακτηριστικά άρθρα, χωρίς περαιτέρω σχολιασμό.

[1] – Τις ει; – Άνθρωπος, Έλλην το γένος, ελεύθερος κατά φύσιν, και κατ' εκλογήν Δημοκρατικός· γεννημένος δια ν' αγαπώ τον πλησίον μου και να υπηρετώ τη Πατρίδι

72. *Ό.π.*, σελ. 774.

73. Για περισ. βλ. «Εγκόλπιον [Στρατιωτικόν] και [Δημοκρατική Κατήχησις]. Το βάρος της απώλειας», στο Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί*, κ.λπ., *ό.π.*, σελ. 425-435.

74. *Ό.π.*, σελ. 426 επ.

75. Σε πρόχειρη, κατά λέξη μετάφραση: «Μεταξύ των κατασχεθέντων εγγράφων του, βρέθηκε επίσης μια χειρόγραφη *πολιτική κατήχηση για τους νέο-δημοκράτες Έλληνες*, που πιθανώς χρειάστηκε χρόνο για να την φτιάξει. Για περισ., *ό.π.*, σελ. 427. Η υπογράμμιση είναι δική μου.

76. Με μεθοδικότητα και ακρίβεια στις παρατηρήσεις, ο Λέανδρος Βρανούσης μας εισάγει στα ζητήματα και ερωτηματικά γύρω από την *Δημοκρατική Κατήχηση*, παραθέτοντας και μέρος της κυκλοφορήσασας και στα Ελληνικά κατηχήσεώς του La Chabeaussiere. Για περισ. βλ. Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος, *Τα έργα του Ρήγα* κ.λπ., ό.π., σελ. 748 επ. και Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί*, κ.λπ., *ό.π.*, 433-435.

μου· δια να ζω με τους καρπούς των κόπων μου ή της επιδεξιότητός μου· και τέλος, δια ν'αποστρέφωμαι την σκλαβιάν και πάσαν τυραννίαν, και να πείθωμαι μεθ' όλης μου της καρδίας εις τον Δημοκρατικόν και ελεύθερον Νόμον.

[11] – Τις η αξιόμισθος θυσία; – Η προς την Πατρίδα και κοινότητα δούλευσίς μας· παν έργον άκαρπον, άνευ του σκοπού τούτου. Δια να είμεθα ενάρετοι, ας δανείζωμεν τον εμαυτόν μας της ανθρωπότητος· τίποτε δεν αξίζει η θυσία εκείνη οπού δεν προξενεί κανέν όφελος της κοινότητος.

[47] – Τις η της Πατρίδος αγάπη, ήγουν ο Πατριωτισμός; Μία ουράνιος προτροπή, ένας θείου πυρός πεπληρωμένος ακοντισμός, εκ του οποίου ο αληθινός πολίτης αισθάνεται να εξάπτεται η καρδία του. Αυτός μόνος αποκατασταίνει τους Ήρωας και υπερυψώνει και μεγαλύνει τας ψυχάς των τοιούτων· ούτος γαρ έστιν ο καρπός της τιμής και της ελευθερίας[77].

Δίκην Επιλόγου

Με την παράθεση του καθ' υπόθεση, αντιστοιχούντος στην *Δημοκρατική Κατήχηση* του Ρήγα, κειμένου του La Chablaussiere, ολοκληρώσαμε τον κύκλο των έργων, που κατά βάση γίνονται οι κατεξοχήν αναφορές που εντάσσονται στην ευρύτερη λογική του Δημοκρατικού Πατριωτισμού, που διαποτίζει το καθόλου έργο του Βελεστινλή. Τα συμπεράσματα, δεν είναι και δεν μπορούν να είναι πλήρη, είναι όμως, φρονώ, σαφή σε πλείστα όσα καίρια σημεία.

Δεν χωρεί αμφιβολία για το πόσο αργόσυρτη, βασανιστική και δυστυχώς ανολοκλήρωτη υπήρξε η πορεία ιδεολογικοπολιτικής συγκρότησης του Ρήγα. Εκείνο, όμως, που σε κάθε περίπτωση αποτέλεσε το αφετηριακό, σταθερό, αμετακίνητο και αδιαμφισβήτητο στοιχείο της συνολικής του συγκρότησης και πορείας, είναι ο βαθύτατα φιλελεύθερος, φιλόπατρις και δημοκρατικός πυρήνας της καθόλου κοσμοθεωρίας του. Γιατί πράγματι η πολιτική – πολιτειακή πρόταση του Ρήγα ξεπερνά τα κυρίαρχα ασφυκτικά πλαίσια της εποχής του συγκροτώντας ένα καινούργιο, εκτινασσόμενο στο μέλλον, σύστημα αρχών και αξιών με σαφή φιλελεύθερο, πατριωτικό, διεθνιστικό, ουμανιστικό και δημοκρατικό προσανατολισμό.

Η καταγγελία του δεσποτισμού, η ανάδειξη της ελευθερίας σε πρώτιστη αξία, η εθνική ανεξαρτησία, η αγάπη και υπεράσπιση της πατρίδας, η φιλειρηνική στάση απέναντι στα ελεύθερα έθνη, η ανεξιθρησκία, ο αντιμοναρχικός πολιτειακός χαρακτήρας, η αρχή της διακρίσεως των εξουσιών, η κοινωνική ευαισθησία και πρόνοια απέναντι στους γέροντες, τους πάσχοντες και τους αδύναμους και η σταθερή προσήλωση στα ατομικά δικαιώματα και τις δημοκρατικές αξίες και αρχές, αποτελούν τους σταθερούς άξονες του ιδεολογικοπολιτικού κόσμου. Η ανάδειξη του κοινωνικού δίπλα στο εθνικό, αποτελεί, ίσως, την μεγαλύτερη πολιτική του κατάκτηση και αποτυπώνεται στην ουσιαστική σύνδεση των στόχων της εθνικής απελευθέρωσης με την αναγκαιότητα της κοινωνικής αλλαγής που διαπερνά και διαποτίζει τον κόσμο που παθιασμένα οραματίζεται.

Όμως αυτός ο κόσμος που στηρίζεται στις παραπάνω αξίες και αρχές και που πάνω του έχτισε ο Ρήγας την μελλοντική Ελληνική Δημοκρατία, δεν είναι παρά ο κόσμος του Δημοκρατικού Πατριωτισμού, της ιδεολογίας δηλαδή που ενέπνευσε τα τρία, κατά την γνώμη μου, μεγαλύτερα, σπουδαιότερα και βαθύτερα σε διαχρονική ισχύ κινήματα του 18ου και 19ου αιώνα, την Αμερικανική, την Γαλλική και την Ελληνική Επανάσταση.

77. *Ό.π.*, σελ. 756-759.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΥ

Τὸ Σύνταγμα τοῦ Κυρίλλου Λαυριώτη γιὰ τὴ χιλιοετὴ βασιλεία

Εἶναι ἡ πέμπτη φορὰ πού, συμμετέχοντας σὲ τοῦτο τὸ Συνέδριό μας, ἡ ἀνακοίνωσή μου δὲν ἀναφέρεται ἄμεσα στὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ συμπατριώτη μας Ρήγα τοῦ Βελιστινλῆ, ἀλλὰ ἔρχεται νὰ ἐπισημάνει κάποιες ἄλλες πτυχὲς τοῦ ἰδεολογικοῦ ἀναβρασμοῦ στοὺς κόλπους τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη· σὲ σχέση βέβαια πάντα μὲ τὸ ἰδεολογικὸ πιστεύω καὶ τὴν πατριωτικὴ δράση τοῦ Ρήγα: Ὁ Ρήγας Βελεστινλὴς καὶ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του[1]· ἡ ἰδεολογικὴ σημασία τῶν ἀρνητικῶν κρίσεων τοῦ Κυρίλλου Λαυριώτη γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ρήγα[2]· ὁ ἀντίκτυπός τῶν ἰδεολογικῶν προσανατολισμῶν τοῦ Βελεστινλῆ στὴν ἑπτανησιακὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς μὲ ἀφορμὴ ἕνα ποίημα τοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη[3]· ἡ σημασία τῆς παρουσίας τῶν πατριωτικῶν ἔργων τοῦ Ρήγα στὴ συλλογὴ ἐσχατολογικῶν κειμένων Ἰωάννου τοῦ Παρπαρίγου, χρονολογημένη ἀπὸ τὸ 1807[4].

Ἐπειδὴ τὸ *Σύνταγμα τοῦ Ρήγα* ἀπασχόλησε πολλοὺς ἐρευνητὲς καὶ ἐξετάστηκε ἀπὸ ὅλες σχεδὸν τὶς πλευρές[5], ἀπὸ τὴ δική μου μεριά, ἔρχομαι πάλι σήμερα νὰ σᾶς ἀπασχο-

1 Στὸ Γ΄Διεθνὲς Συνέδριο «Φεραὶ-Βελεστίνο-Ρήγας (Ὀκτώβριος 1997)· δημοσιεύτηκε στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συνεδρίου Ρήγας Φεραῖος διακόσια χρόνια μετά,* Βρυξέλλες 1999, σ. 81-100.

2 Α. Ἀργυρίου «Ἰδεολογικὴ σημασία τῶν κρίσεων τοῦ Κυρίλλου Λαυριώτη ἐναντίον τοῦ Ρήγα», *Ὑπέρεια,* Ἀθήνα, Α΄ (1990) 407-415 (Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Συνεδρίου Φεραὶ-Βελεστίνο-Ρήγας) καὶ στὸ *Ρήγας ὁ Βελεστινλής, Διαφωτιστής, Ἐπαναστάτης, Μάρτυρας,* Ἀθήνα, ἔκδοση *Ἐλευθεροτυπίας*, χ.χ., σ. 99-106.

3 Α. Ἀργυρίου, «Ὁ Βαλαωρίτης, ὁ Ρήγας καὶ οἱ ἰδεολογικὲς ζυμώσεις στὴν Ἑπτανησιακὴ ποίηση», *Ὑπέρεια,* Ἀθήνα, Ε΄(2010) 1121-1135 (Πρακτικὰ τοῦ Ε΄ Συνεδρίου Φεραὶ-Βελεστίνο-Ρήγας),

4 Α. Ἀργυρίου, «Τὰ "πατριωτικὰ ἔργα" τοῦ Ρήγα Φεραίου στὸ *Χρησμολόγιον* τοῦ Νικολάου Παρπαρίγου. Ἡ ἰδεολογικὴ διάσταση τοῦ γεγονότος»,Ὑπέρεια, Ἀθήνα ΣΤ΄(2012) 695-708 (Πρακτικὰ ΣΤ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Ρήγας - Φεραὶ - Βελεστίνο). Βλ. καὶ Α. Ἀργυρίου, «Τὸ Χρησμολόγιον τοῦ Νικολάου Παρπαρίγου ἐκ νήσου Λέσβου», *Δωδώνη* ΛΗ΄-ΛΘ΄ (2009-2010) 200-236 (τόμος *Εἰς μνήμην καθ. Ἐμμανουὴλ Παπαθωμοπούλου).*

5 Μέσα ἀπὸ τὴν πλουσιότατη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ρήγα καὶ τὴν ἰδεολογία του ἐπιλέγω : Δασκαλάκης Ἀπ., *Τὸ Πολίτευμα τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ,* Ἀθήνα, Ε.Γ. Βογιονάκης, 1976· Βρανούσης

λήσω μ᾽ ἕνα ἄλλο *Σύνταγμα*, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο εἶχε συλλάβει στοὺς πρώτους μῆνες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ὁ ἱερομόναχος Κύριλλος Λαυριώτης ἀπὸ τὴν Πάτρα, ἰδιωτικὸς διδάσκαλος ἐγκυκλίων μαθημάτων στὸ Βουκουρέστι. Σύνταγμα σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἔμελλε νὰ διακυβερνηθεῖ ἡ παγκόσμια χιλιετὴς βασιλεία, ὅπως τὴν ὁραματιζόταν ὁ ρακένδυτος ἱερομόναχος. Τὸ Σύνταγμα αὐτὸ οὔτε ἔτυχε τῆς προσοχῆς οὔτε μελετήθηκε ἀπὸ κανέναν ἐρευνητὴ μέχρι σήμερα.

Ὁ Κύριλος Λαυριώτης δὲν εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστος σὲ τοῦτο τὸ Συνέδριο[6]. Στὴν ὀκτάτομη *Ἑρμηνεία στὴν Ἀποκάλυψη*[7], ποὺ ἔγραψε καὶ ξανάγραψε ἕντεκα φορὲς ἀπὸ τὰ 1792 ὥς τὰ 1826, ὁ Κύριλλος ἀναφέρεται συχνὰ στὴ χιλιετὴ βασιλεία, ἰδιαίτερα ὅταν ἑρμηνεύει τὰ κεφάλαια Κ΄ μὲ ΚΒ΄ τῆς Ἀποκάλυψης[8]. Στὸ τέλος τοῦ ἔργου, στὸν ὄγδοο τόμο, ὁ ἑρμηνευτὴς προσθέτει ἕντεκα *Λόγους* του, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενο ἔχει ἄμεση ἢ ἔμμεση σχέση μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ ἢ τὴ δογματικὴ θεματικὴ τῆς *Ἑρμηνείας*. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ *Λόγος ἕβδομος* φέρει τὸν τίτλο: *Πρὸς τοὺς μὴ δεχομένους τὴν χιλιοετῆ βασιλείαν ἀλλὰ τὸν Μωάμεθ ἀποφαινομένους βασιλεύειν μέχρι συντελείας*[9]. Σκοπὸς τοῦ συγγραφέα εἶναι νὰ πείσει τοὺς λογίους ποὺ τὸν περιπαίζουν καὶ τὸν χλευάζουν ὅτι, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐξαφάνιση τῶν δύο συστημάτων τοῦ Κακοῦ, τοῦ Μωαμεθανισμοῦ καὶ τοῦ Παπισμοῦ, θὰ λάβει χώρα ἡ χιλιοετὴς, ὅπως τὴν ὀνομάζει, βασιλεία[10]· θὰ διαρκέσει χίλια ἔτη, μέχρι τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου· θὰ εἶναι μιὰ βασιλεία παγκόσμια καὶ ἐνάρετη, ποὺ θὰ διακυβερνᾶται ἀπὸ ὀρθόδοξους βασιλεῖς καὶ τὸν εὐσεβὴ λαό τους σύμφωνα μὲ τὶς διατάξεις τῆς εὐαγγελικῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης. Τὸ *Σύνταγμα τῆς χιλιοετοῦς βασιλείας*. ἐμπνέεται ἀπὸ αὐτὲς πρωτίστως τὶς διατάξεις.

Ὁ Λόγος *Πρὸς τοὺς μὴ δεχομένους τὴν χιλιοετῆ βασιλείαν* στοχεύει ἀκόμα νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ ἀνάσταση τῆς παγκόσμιας αὐτῆς ὀρθόδοξης ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας δὲν εἶναι γέννημα τῆς ἀρρωστημένης φαντασίας ἑνὸς ρακένδυτου καὶ ἄσημου καλόγερου,

---

Λ., *Ρήγας*, Ἀθήνα, Ἀετός, Βασικὴ Βιβλιοθήκη 10, 1954· τοῦ ἰδίου, *Ρήγας Βελεστινλὴς, 1757-1798*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1963· Καραμπελόπουλος Δημ., *Τὰ Ἐπαναστατικὰ τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα, Ἐπιστ. Ἑταιρ. Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα, 1994· Ε. Σ. Στάθης, *Τὸ Σύνταγμα καὶ ὁ Θούριος τοῦ Ρήγα* (κριτικὴ ἔκδοση), Ἀθήνα, Ἀρμός, 1996· Κιτρομηλίδης Πασχ. (ἐπιμ.), *Ρήγας Βελεστινλής, Ἅπαντα τὰ σωζόμενα*, Ἀθήνα, Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, 2000-2002, 5 τόμοι (ὁ τόμ. 5)· Ἀξελὸς Λ., *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοὶ καὶ ὅρια στὴ διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς συνείδησης στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα, Στοχαστής, 2003· Γ. Καραμπελιάς, *Ἡ ἀνολοκλήρωτη ἐπανάσταση τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα, Ἐναλλακτικὲς Ἐκδόσεις, 2011· Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλὴς καὶ τὸ στρατηγικὸ σχέδιο τῆς ἐπανάστασής του*, Ἀθήνα 2017.

6 Βλ. παραπ., ὑποσημείωση 2. Περισσότερα γιὰ τὴν *Ἑρμηνεία* τοῦ Κυρίλλου καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. A. Argyriou, *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*. Θεσσαλονίκη, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν-Ἐπιστημονικαὶ Πραγματεῖαι 15, 1982, p. 587-645.

7 Τὸ ὀγκῶδες αὐτὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ 5256 σελίδες (8 τόμοι), ποὺ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας διαιρεῖ σὲ παραγράφους ἀριθμούμενες μὲ τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο ἀπὸ α΄ (1) ἕως ͵εχοθ΄(5679). Ἐδῶ ἀκολουθοῦμε τὸν τρόπο ἀρίθμησης τοῦ συγγραφέα.

8 Βλ. καὶ A. Argyriou, *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse*...ὅ.π., σ. 631-642.

9 Περιέχεται στὶς παραγράφους ͵εξθ΄ μὲ ͵ξθ΄. Ὁ συγγραφέας ὅμως τοῦ δίδει, ὅπως καὶ στοὺς ἄλλους *Λόγους*, ἀρίθμηση ἰδιαίτερη, ἀπὸ α΄(1) ἕως ρλη΄ (138).

10 «*Μωρὸν κομιδῇ καὶ φρενοπλῆγα ἀποκαλοῦσι με τὴν χιλιοετῆ βασιλείαν κατὰ τὴν Ἀποκάλυψιν ταύτην τοῦ Θεολόγου περιμένοντα οὐ μετὰ πολλὰ ἔτη ἐν τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ γῇ ἔσεσθαι...*» (͵εξξη΄). Οἱ ἀποστροφὲς πρὸς τοὺς Ἕλληνες λογίους ἐπὶ τοῦ θέματος εἶναι πάμπολλες.

ἀλλὰ ὁ καρπὸς μιᾶς ἐμπεριστατωμένης μελέτης τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἰδιαίτερα τῆς Ἀποκάλυψης, καὶ μιᾶς ὀξυδερκοῦς ἑρμηνείας καὶ κατανόησής της «κατὰ τὴν ἔκβασιν τῶν πραγμάτων»[11].

Ἡ σκέψη, ἡ μέθοδος, ἡ γλώσσα καὶ οἱ ἰδεολογικοὶ προσανατολισμοὶ τοῦ Λαυριώτη ἱερομόναχου εἶναι θρησκευτικοὶ καὶ ἀκολουθοῦν, χωρὶς καμιὰ σχεδὸν παρέκκλιση, τὴν ἐσχατολογικὴ ἑρμηνευτικὴ παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας· παράδοση στὴν ὁποία ὁ ἑρμηνευτής μας, παρατηρώντας τὴν «*ἔκβασιν των πραγμάτων*», δηλαδὴ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ τὶς ἰδεολογικὲς διακυμάνσεις τῆς ἐποχῆς του, δίνει τὸ δικό του προσωπικὸ στίγμα. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πατριωτικῆς ἰδεολογίας, ἐπὶ παραδείγματι, στὴν πολύτομη καὶ πλουσιώτατη ἀπὸ κάθε ἄποψη *Ἑρμηνεία* ξεχωρίζουν τρεῖς κατεξοχὴν προσωπικὲς θέσεις τοῦ συγγραφέα, τρεῖς ἑρμηνευτικὲς ἐπιλογές, ποὺ καθιστοῦν τὸ ἔργο του ἄκρως ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἰδεολογικῶν ζυμώσεων στοὺς κόλπους τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας στὰ πενήντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. α) Ἡ ἐμμονὴ μὲ τὴν ὁποία ὁ Κύριλλος πιστεύει καὶ κηρύσσει τὴν ἀπελευθέρωση τῆς ὑπόδουλης Ὀρθοδοξίας καὶ τὴν ἔλευση τῆς χιλιοετοῦς βασιλείας[12]· β) Ἡ πίστη του σ᾽ ἕνα μεσσιανικὸ βασιλέα, ἀπελευθερωτὴ τῆς ὑπόδουλης Ὀρθοδοξίας καὶ ἱδρυτὴ τῆς χιλιετοῦς βασιλείας. Τὸν βασιλέα αὐτόν, ποὺ θὰ τὸν ἐπιλέξει μεταξὺ τοῦ πιστοῦ λαοῦ Του, ὁ Θεὸς θὰ τὸν χρήσει καὶ θὰ τὸν ἀνυψώσει χωρὶς καμιὰ ἀνάμειξη τῆς ὀρθόδοξης Ρωσίας, τῆς ὁποίας οἱ ἄρχοντες συμπεριφέρονται τόσο ἀντιχριστιανικὰ ὅσο καὶ οἱ ἄπιστοι Μουσουλμάνοι ἢ οἱ ἄθεοι Γάλλοι τοῦ Ναπολέοντα[13]· γ) Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴν πιὸ στενὴ ὀρθόδοξη παράδοση[14] καὶ παρουσιάζεται ὡς ἕνας ἀμείλικτος ἐχθρὸς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς δυτικόφερτης ἐπιστήμης[15], σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του ὁ Κύριλλος δέχεται εὐρέως τὴν ἐπίδραση τῆς δυτικῆς σκέψης. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ εἶναι καταφανὴς στὸ *Σύνταγμά* του σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ ὄργανα διακυβέρνησης καὶ κοινωνικῆς ὀργάνωσης

11 «*Ἀλλ᾽ οὖν οὔτ᾽ ἀποφαίνομαι τοὺς ἐμοὺς λόγους ἐξ Ἁγίου Πνεύματος ἀλλ᾽ ἐκ τῆς τῶν γενομένων καὶ γινομένων προσώπων καὶ πραγμάτων ἀλληλενδέτου ἀκολουθίας καὶ ἐκβάσεως ὁμολογῶ τῆς ἀληθείας ἔχεσθαι. Ταῦτα γὰρ ἡρμήνευσε τὴν τοῦ Ἠγαπημένου ταύτην Ἀποκάλυψιν, ἐγγιζούσης ἄγαν τῆς τοῦ γένους ἡμῶν ἀπολυτρώσεως καὶ ἤδη νῦν ἐνεργουμένης*» (εωλ΄). Ὁ Κύριλλος ἐπικαλεῖται πάμπολλες φορὲς ἐπίσης «*τὴν ἔκβασιν τῶν πραγμάτων*» ὡς μαρτυρία τῆς ὀρθῆς κατανόησης καὶ ἑρμηνείας τῆς Ἀποκάλυψης.

12 Γράφει: «*Οἱ μὴ τὸν Μωάμεθ βουλόμενοι εἶναι τὸν πολυθρύλητον Ἀντίχριστον... μωρὸν κομιδῆ καὶ φρενοπλῆγα ἀποκαλοῦσι με, τὸν τὴν χιλιοετὴ βασιλείαν... περιμένοντα οὐ μετὰ πολύ, ἥτις ἐν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ γῇ ἔσεσθαι*» (εωξη΄). Καὶ ἀλλοῦ αὐτὴ ἡ διαβεβαίωση: «*Πάντως πατάξει καὶ κατάξει ὁ Χριστὸς τὴν Μωαμεθιστῶν τυραννίδα ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ τῆς βασιλείας αὐτῶν καὶ τῆς μεγίστης ἀδικίας αὐτῶν*» (εϡη΄).

13 Συμβουλεύει: «*Ὁρᾶτε καλῶς, προσέχετε ἀκριβῶς, λάβετε πρόνοιαν ἐν ἑαυτοῖς, μὴ πλάνῃ παραρρύητε Ἑνετῶν ἢ Ἰσπανῶν ἢ Γερμανῶν ἢ Γάλλων ἢ Ἄγγλων ἢ καὶ αὐτῶν τῶν ὁμογενῶν ἡμῖν Ρώσων ἐπαγγελίαις τὴν ἀρχαίαν ἡμῶν βασιλείαν ὅπλοις ἀνακτήσασθαι*» (.γτοζ΄). Κατηγορεῖ δὲ τοὺς Ρώσους, γράφοντας: «*Ἑωράκαμεν καὶ ἐναργῶς βλέπομεν τοὺς μικροὺς καὶ μεγάλους στρατηγοὺς... τῆς καλουμένης εὐσεβοῦς καὶ ὀρθοδόξου Ρωσίας αἰσχρότερον βιοῦντας τῶν ἀλόγων κτηνῶν, θηριωδέστερον ἀδικοῦντας τῶν Μωαμεθιστῶν καὶ ἀσεβέστερον πολιτευομένους τῶν Γάλλων*» (εϡμβ΄).

14 Γιὰ τὴν ἔννοια ποὺ δίνουμε στὴν ἔκφραση «στενὴ ὀρθόδοξη συνείδηση», βλ. Α. Ἀργυρίου, *Ἰδεολογικὰ ρεύματα στοὺς κόλπους τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας κατὰ τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας*, Λάρισα, Λαογραφικὴ Ἑταιρεία Λαρίσης, 1980.

15 Βλ. A. Argyriou, *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse... ὅ.π., σ. 642-645*· Α. Ἀργυρίου, «Ἰδεολογικὴ σημασία τῶν κρίσεων τοῦ Κυρίλλου Λαυριώτη ἐναντίον τοῦ Ρήγα», *ὅ.π.*

τῆς χιλιετοῦς βασιλείας. Ἐξάλλου, τὸ *Σύνταγμα τοῦ Κυρίλλου* δὲν θὰ παρουσίαζε κανένα ἐνδιαφέρον, ἂν τὸ ἐξετάζαμε μονόπλευρα, δηλαδὴ μόνο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ὀρθόδοξης ἑρμηνευτικῆς παράδοσης ἢ μόνο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Στὸ χρόνο ποὺ διαθέτω εἶναι βέβαια ἀδύνατο νὰ ἐξετάσω τὸ *Σύνταγμα* σὲ ὅλες του τὶς λεπτομέρειες. Γιαυτὸ καὶ θὰ ρίξω τὸ βάρος σὲ τρία σημεῖα τῆς σκέψης τοῦ Κυρίλλου. α) Στὴ φύση τῆς χιλιετοῦς βασιλείας· β) Στὰ κυριότερα ὄργανα διακυβέρνησης τῆς βασιλείας καὶ στὸν τρόπο λειτουργίας τους, δηλαδὴ στὸ πολίτευμά της· γ) Στὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖο στοιχεῖα τῆς νεωτερικῆς σκέψης καὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐμβολιάζονται πάνω στὸν κορμὸ τῆς ὀρθόδοξης ἐσχατολογικῆς σκέψης τοῦ Κυρίλλου.

Ἀπὸ ἄποψη καθαρὰ ἑρμηνευτικὴ, ἡ *Ἑρμηνεία εἰς ὅλην τὴν Ἀποκάλυψιν* παρουσιάζει δυὸ καινοτομίες ὑψίστης σημασίας, τόσο γιὰ τὸ ἑρμηνευτικὸ κίνημα στοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας[16] ὅσο καὶ γιὰ τὴν περὶ χιλιετοῦς βασιλείας πίστη τοῦ Κυρίλλου. Ἡ πρώτη καινοτομία ἀφορᾶ στὴν ἑρμηνεία τοῦ κεφαλαίου ΙΑ΄τῆς Ἀποκάλυψης[17]. Οἱ λογάδες, «οἱ ἐν τοῖς ἡγεμονικοῖς παλατίοις ἐνδιατρίβοντες», γράφει ὁ Κύριλλος, «ὅσοι ἀσχολοῦνται καθημερινὰ μὲ τὸν Ὅμηρο, τὸ Θουκυδίδη, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ κοροϊδεύουν γιατὶ ἰσχυρίζομαι ὅτι οἱ *δυὸ Μάρτυρες* δὲν εἶναι ὁ Ἐνὼχ καὶ ὁ Ἠλίας ἀλλὰ ὁ περιούσιος λαὸς τοῦ Θεοῦ»[18]. Κατὰ τὸν Κύριλλο, ὁλόκληρο τὸ κεφ. ΙΑ΄ τῆς Ἀποκάλυψης, δηλαδὴ ἡ *ὅρασις τῶν δύο Μαρτύρων*, περιγράφει τὴν ἱστορία τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας (*τῆς ἁγίας πόλεως*) καὶ τῆς Ἐκκλησίας (*τοῦ ναοῦ τοῦ Θεοῦ*) στὸν ἀγώνα τους ἐναντίον τῶν δύο ἐχθρῶν τους, τοῦ Μωαμεθανισμοῦ (*τοῦ θηρίου τοῦ ἀναβαίνοντος ἐκ τῆς θαλάσσης*) καὶ τοῦ Παπισμοῦ (*τοῦ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ πεσόντος ἀστέρος*). Κατὰ τὸν τρόπο αὐτό, οἱ *δύο Μάρτυρες* συμβολίζουν ἄλλοτε τὸν ὀρθόδοξο λαὸ καὶ κλῆρο καὶ ἄλλοτε τὴν πολιτικὴ ἐξουσία (Αὐτοκρατορία) καὶ τὴν πνευματικὴ ἐξουσία (Ἐκκλησία). Τὸ προφητικό τους ἔργο ἐπὶ *1260 ἡμέρες* ἀναφέρεται στὴν ἐγκαθίδρυση τῆς ὀρθόδοξης βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ *τρεῖς καὶ ἥμισυ ἡμέρες*, ὅπου τὰ πτώματα τῶν δύο Μαρτύρων μένουν ἐκτεθεμένα καὶ ἄταφα στὴν πλατεία τῆς πόλης ἢ ἀκόμα οἱ

16 Γιὰ τὸ ἑρμηνευτικὸ αὐτὸ κίνημα βλ. A. Argyriou, *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse...*, *ὅ.π.*, σ. 113-117.

17 Βλ. κυρίως τόν *Λόγον Στ΄, Πρὸς τοὺς λέγοντας ἐλθεῖν πρῶτον τὸν Θεσβίτην Ἠλίαν καὶ τὸν δίκαιον Ἐνώχ, εἶτα τὸν πολυθρύλητον Ἀντίχριστον* (§§ ,ε-πβ΄-,εωξη΄ἢ α΄- πε'), ὅπου ὑπάρχει συγκεντρωμένη ὅλη ἡ περὶ δύο Μαρτύρων σκέψη τοῦ Κυρίλλου.

18 «*Ἀνθίστανται δέ μοι ἄγαν πολλοί, καὶ τούτων μάλιστα οἱ λογάδες, οἱ τὸν Ὅμηρον ὅλον ἐκ στήθους προφέροντες καὶ οἱ τὸν Θουκυδίδην ἐξερευνήσαντες καὶ οἱ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην ἐν στέρνοις ἔχοντες καὶ ὑπὲρ αὐτῶν ἐκλείποντες, τοὺς δύο προφήτας εἶναι τὸν ἀξιάγαστον Ἠλίαν καὶ τὸν δίκαιον Ἐνὼχ λέγοντες...*» (βιωκη΄). Καὶ ἀλλοῦ: «*Ἀντὶ νὰ κοροϊδεύουν τὶς Ἅγιες Γραφὲς χωρὶς νὰ ντρέπονται, ἀντὶ νὰ χάνουν τὸν καιρό τους μὲ τὴν ἀνάγνωση ἀσεβῶν βιβλίων, οἱ λογάδες μας θἄκαναν καλὰ νὰ δώσουν ὅλη τους τὴν προσοχὴ στὶς προρρήσεις τῆς Βίβλου*». Ἀλλοῦ πάλι, στὴν ἑρμηνεία τῶν στ. 16-17 τοῦ ΙΓ΄ κεφ. τῆς Ἀποκάλυψης, γράφει πὼς αὐτοὶ ποὺ δίνουν τὸ χάραγμα τῆς εἰκόνας τοῦ Θηρίου εἶναι βέβαια οἱ Τοῦρκοι ἄρχοτες· εἶναι ὅμως καὶ οἱ Ὀρθόδοξοι ἄρχοντες, ὅσοι συνεργάζονται μὲ τὸ ὀθωμανικὸ Θηρίο: οἱ Φαναριῶτες, οἱ Βοηβόδες, οἱ Βογιάρηδες, οἱ Κοτσαμπάσηδες. Ὅσο γι' αὐτοὺς ποὺ δέχονται τὸ χάραγμα τῆς εἰκόνος στὸ μέτωπο καὶ στὸ δεξὶ χέρι, αὐτοὶ εἶναι ὅλοι γενικὰ οἱ Ὀρθόδοξοι ποὺ συνεργάζονται μὲ τοὺς Τούρκους καὶ δέχονται νὰ συζοῦν μὲ αὐτούς, γιατὶ ἀποκομίζουν ὑλικὰ κέρδη ἀπὸ μιὰ τέτοια συνεργασία μὲ τὴν τυραννικὴ ἐξουσία τῶν Τούρκων. Ἀκούγοντας δὲ γιὰ τὴ συντριβὴ τοῦ μωαμεθανικοῦ Θηρίου, «*οἱ τὸν Μωάμεθ κομιδῇ στέργοντες, ἐπὶ τῇ ἀδίκῳ ἡγεμονίᾳ, τῇ ἀσελγεῖ ἐμπορίᾳ, τοῖς μηνιαίοις ἁδραῖς λήψεσι τῶν ἀργυρίων καὶ ἄλλοις ἀσελγέσι δώροις ἀρεσκόμενοι, διὰ τὴν τυραννίδος αὐτοῦ ἀπώλειαν δυσφοροῦσι*» (ε-οθ΄).

τεσσαράκοντα δύο μῆνες ὅπου βάρβαρα ἔθνη καταπατοῦν τὴν Πόλη τὴν ἁγία, δηλώνουν τὸ χρονικὸ διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖο οἱ Τοῦρκοι θὰ βασιλέψουν στὴν Κωνσταντινούπολη. Δηλαδὴ ἐπὶ 350 χρόνια περίπου, μετρώντας τα ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς Ἅλωσης. Μετὰ τὴν παρέλευση τοῦ χρονικοῦ αὐτοῦ διαστήματος, τὰ πτώματα τῶν δύο Μαρτύρων θὰ ἀναστηθοῦν, μιὰ νέα Ὀρθόδοξη Ἀνατολικὴ Αὐτοκρατορία θὰ ἐγκαθιδρυθεῖ, αὐτὸ ποὺ ἡ Ἀποκάλυψη ὀνομάζει *πρώτη ἀνάσταση* (Απο 20, 5). Ἡ χιλιετὴς βασιλεία θὰ ἐπεκταθεῖ καὶ θὰ ἐπικρατήσει τάχιστα «*ἀπ᾽ ἄκρου τῆς γῆς πάσης καὶ ἕως τῶν ἐσχάτων ἄκρων αὐτῆς*» (҂εωος΄). Ὁ ἑρμηνευτὴς δίνει μάλιστα συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὸ κοσμογονικὸ αὐτὸ γεγονός: Ὁ προορισμένος ἀπὸ τὸν Κύριο χρόνος τῆς ἀπελευθέρωσης εἶναι πολὺ κοντά μας, θὰ ἔλεθει «*ὅσον οὔπω τάχιστα, οὐ μόνον κατὰ τὰς τῶν θείων ἀνδρῶν προρρήσεις ἀλλὰ καὶ καθάπερ καθορῶμεν μέγιστα σημεῖα, εὐδοκίμους ἀρχάς, ἐν τούτῳ τῷ ҂αωκα΄ θεοσώστῳ ἔτει*». Θὰ ἐμφανιστεῖ λοιπὸν «ὅσον οὔπω» μετὰ τὸ 1821 «*ὑπὸ πάντων τῶν ἁγίων ἀγγέλων δορυφορούμεμος*» ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ βασιλέας, θὰ ἀπελευθερώσει τὴ δούλη Ὀρθοδοξία καὶ θὰ πατάξει ὅλους τοὺς ἐχθρούς της. Πρῶτα θὰ κατατροπώσει τοὺς Μωαμεθανοὺς τῆς Εὐρώπης, ὕστερα τοὺς Παπιστές, τοὺς Λουθηροκαλβίνους καὶ τοὺς ἄθεους Βολταιριστὲς τῆς Δύσης, καὶ τέλος τοὺς Μωαμεθανοὺς τῆς Ἀσίας (҂ѧѣε΄). Ἡ ὕστατη *μάχη εἰς τόπον καλούμενον Ἁρμαγεδὼν* (16, 15-16) θὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα «ὅλες οἱ γλῶσσες, καὶ οἱ φυλὲς καὶ τὰ ἔθνη καὶ οἱ λαοὶ νὰ ὑποταχτοῦν στὸν θεόκλητο ὀρθόδοξο βασιλέα» (҂ѧλς΄, ҂ѧνς). Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ἡ ἵδρυση τῆς χιλιετοῦς βασιλείας στηρίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴν ἑρμηνεία τῶν θείων Γραφῶν καὶ πηγάζει ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη πίστη τοῦ συγγραφέα. Στηρίζεται ὅμως τὰ μέγιστα καὶ στὴν ἔκβαση τῶν πραγμάτων. Πράγματι, ὁ Κύριλλος παρατηρεῖ, κι ἐπιμένει σ᾽ αὐτό, ὅτι ὕστερ᾽ ἀπὸ τοὺς ναπολεοντείους πολέμους, ἐξασθενισμένα τὰ δυτικὰ χριστιανικὰ κράτη καὶ ἡ Ρωσία δὲ θὰ μποροῦν οὔτε τὸν ἑαυτό τους νὰ ἀμυνθοῦν οὔτε τὴν Τουρκία νὰ βοηθήσουν[19].

Ἡ δεύτερη καινοτομία τῆς *Ἑρμηνείας* συνίσταται ἀκριβῶς στὰ βιβλικὰ σύμβολα ποὺ ὁ Κύριλλος χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ περιγράψει τὴν ἀπεριόριστη ἐξουσία τοῦ μέλλοντος βασιλέα καὶ τὴ φύση τῆς βασιλείας του. Στὸν ἐκλεκτὸ τοῦ Θεοῦ βασιλέα, ὁ ὁποῖος θὰ ἔλθει νὰ ἐξαφανίσει τοὺς ἐχθροὺς τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ νὰ ἐγκαθιδρύσει τὴ χιλιετὴ βασιλεία, ἀποδίδονται ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσμα ποὺ ἡ Ἀποκάλυψη ἀποδίδει στὸν Υἱὸ τοῦ Θεοῦ καὶ στὴ δευτέρα παρουσία του: Εἶναι *ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου* (Από 14,14)[20], ὁ *ἐπὶ ἵππου λευκοῦ καθήμενος, ὁ καλούμενος ὁ πιστὸς καὶ ὁ ἀληθινός* (Από (19,11)· εἶναι *τὸ ἄρρεν τέκνον τῆς Γυναικός, ὁ μέλλων ποιμαίνειν πάντα τὰ ἔθνη ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾷ* (Από 12, 5· 19, 15· 2, 27)· εἶναι *ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατεβαίνων ἄγγελος ἔχων τὴν κλεῖν τῆς ἀβύσσου καὶ τὴν ἅλυσιν τὴν μεγάλην* (Από 20, 1), ἢ ἐκεῖνος ὁ *ἄλλος ἄγγελος ὁ καταβαίνων ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἔχων ἐξουσίαν μεγάλην καὶ ἡ γῆ ἐφωτίσθη ἐκ τῆς δόξης αὐτοῦ* (Από 18, 1).

Τὰ σύμβολα ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκη εἶναι πολὺ περισσότερα[21], ὅλα ἐκεῖνα ποὺ ἡ ἰουδαϊκὴ ἑρμηνευτικὴ παράδοση εἶχεν ἀποδώσει στὸν ἀναμενόμενο Μεσσία καὶ πού, στὴ συνέχεια, ἡ χριστιανικὴ ἑρμηνευτικὴ παράδοση ἀπέδωσε στὸ Χριστό. Ὁ Κύριλλος ἑρμηνεύει πρωτίστως τὰ δυὸ ὁράματα τοῦ βασιλιᾶ Ναβουχοδονόσορα (Δαν κεφ. 2 καὶ 7).

19 Ἄλλωστε ὁ Κύριλλος ἀναφέρεται συχνὰ (βλ. ἐπὶ παραδείγματι § ҂εωος΄) στὴν πολιτικὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ πολιτικὲς ἐξουσίες συμπεριφέρονται ὅπως οἱ ζῶντες ὀργανισμοί: γεννῶνται, αὐξάνουν, ἐξασθενοῦν καὶ πεθαίνουν.

20 Γιὰ τὴν ὅραση τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, βλ. τὶς §§ ҂ѧμζ΄-҂ѧοδ΄.

21 Βλ. τὶς §§ ҂ѧοε΄-҂ѧѣδ΄ γιὰ τὶς παλαιοδιαθηκιὲς προφητεῖες ἀναφερόμενες στὸ Μεσσία βασιλιὰ τῆς χιλιετοῦς βασιλείας.

Στὴν *εἰκόνα τοῦ ἀγάλματος* ποὺ εἶδε στὸν ὕπνο του ὁ Ναβουχοδονόσορας (Δαν 2, 31-45), ὁ Κύριλλος πιστεύει ὅτι ἀνακάλυψε τὴν ἐθνικὴ καταγωγὴ τοῦ μεσσιανικοῦ βασιλέα του. Τὸ *ἄγαλμα* ἐκεῖνο, γράφει, συμβολίζει τὶς διάφορες μεγάλες αὐτοκρατορίες ποὺ ἐπικράτησαν στὸν κόσμο. Τὰ *πόδια* τῆς εἰκόνας συμβολίζουν τὶς αὐτοκρατορίες τῶν Μωαμεθιστῶν, τῶν Παπιστῶν καὶ τῶν συμμάχων τους. Τὸ *ὄρος* συμβολίζει τὴ βυζαντινή, κυρίως ὅμως, τὴ ρωσικὴ ὀρθόδοξη Αὐτοκρατορία, καὶ ὁ *λίθος* ποὺ ἀποκόπηκε ἀπὸ τὸ βουνὸ καὶ ἐπάταξε τὴν εἰκόνα εἰς τοὺς πόδας αὐτῆς δὲν εἶναι παρὰ ὁ μικρὸς καὶ ἄσημος ἐκεῖνος ὀρθόδοξος βασιλέας ποὺ ἀπεκόπηκε ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη αὐτοκρατορία τῆς Ρωσίας καὶ θὰ μεταβάλει σὲ σκόνη ὅλα τὰ βασίλεια τῶν ἀσεβῶν καὶ ἀδίκων Ἔτσι, ἀπὸ λίθος ποὺ ἦταν στὴν ἀρχή, θὰ γίνει ὄρος μέγα καὶ ἡ βασιλεία ποὺ θα ἱδρύσει θὰ ἁπλώσει τὴν ἐπικράτειά της σ᾽ὅλο τὸν κόσμο. Ὅλα τὰ ἔθνη θὰ ὑποταχτοῦν στὴ δύναμη τοῦ νέου αὐτοῦ αὐτοκράτορα, ἀκόμα καὶ τὸ ὀρθόδοξο ἔθνος τῶν Ρώσων (ꙗѡоѳ´-ѥѡꙗг´). Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ δίνεται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1820[22], τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ Ἴβηρες (Γεωργιανοὶ) ἀποκτοῦν τὴν ἀνεξαρτησία τους ὕστερ᾽ ἀπὸ ὀχτὼ χρόνια ἀγώνων γιὰ τὴν «ἀποκοπή» (ἀνεξαρτησία) τους ἀπὸ τὴν τυραννικὴ κυριαρχία τῆς Ρωσσίας. Γιαυτὸ καὶ ὁ Κύριλλος δίνει στὸν μεσσιανικὸ αὐτὸ βασιλέα καταγωγὴ Ἰβηρική. Ὅταν ὅμως, λίγους μῆνες ἀργότερα, φτάνουν στὸ Βουκουρέστι τὰ νέα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, ὁ γηραιὸς μοναχὸς δὲν διστάζει νὰ δώσει στὸ μικρὸ καὶ ἄσημο βασιλέα του καταγωγὴ ἑλληνική, μακρυνὸς ἴσως γόνος παλαιᾶς βυζαντινῆς οἰκογένειας, ὁπωσδήποτε ὅμως τέκνο τῶν ἡρωϊκῶν Ἑλλήνων, ἴσως ἀπὸ τὸ Σούλι ἢ ἀπὸ τὰ Σφακιά[23].

Ἡ ἐξουσία τοῦ νέου βασιλέα θὰ εἶναι ἀπεριόριστη, μιὰ ἀπόλυτη μοναρχία. Ὅλα τὰ ἄλλα πολιτεύματα θὰ καταργηθοῦν: ἡ βασιλεία, ἡ ἀριστοκρατία, ἡ δημοκρατία. Πρῶτα πρῶτα, γιατὶ θὰ εἶναι ἐντελῶς ἀνώφελα, ἀφοῦ ὅλοι οἱ λαοὶ θὰ διοικοῦνται ἀπὸ ἄρχοντες (προὔχοντες) ποὺ οἱ ἴδιοι θὰ ἐκλέγουν καὶ ἀφοῦ ὅλοι, ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι, θὰ ὑπακούουν στὸν αὐτοκράτορα καὶ στὸν ὀρθόδοξο λαό του. Κατὰ δεύτερο λόγο, γιατὶ οἱ ἄρχοντές τους δὲν ἐξασκοῦν τὴν ἐξουσία τους δίκαια καὶ ἐνάρετα. *«Ἔδωκε μὲν ὁ Θεός τὰ προκείμενα ἀξιώματα τοῖς ἀνθρώποις οὐκ εἰς καθαίρεσιν ἀλλ᾽ εἰς οἰκοδομὴν τοῦ πλησίον... Ἀλλ᾽ οἱ προὔχοντες παρανόμως τῇ ἑαυτῶν ἐξουσίᾳ κατεχρήσαντο... Διόπερ καὶ αὐτῆς θείᾳ κρίσει ἀφαιρεθήσονται»* (ѥѯꙗ´)[24]. *«Ἡ βασιλεία καὶ ἡ ἐξουσία καὶ ἡ μεγαλωσύνη πάντων τῶν ὑπὸ κάτω τοῦ αὐρανοῦ»* (ѥѯѳ´) θὰ δοθοῦν στὸν μέλλοντα βασιλέα καὶ στὸ λαό του. Ὁ μέλλων βασιλεύειν δὲν θὰ βασιλέψει *«ἐν τρυφῇ καὶ ἀναπαύσει καὶ μουσικοῖς ὀργάνοις καὶ λαμπροῖς ἱματίοις καὶ πομπῇ βαρβαρικῇ καὶ μίξεσι καλλίστων νεανίδων, ἀλλὰ πάντων αὐτῶν καταπτύσας καὶ πᾶσαν ἁρπαγὴν καὶ σφετερισμὸν καὶ ἀδικίαν ἀπωσάμενος, σύμμαχον ἀκατάσχετον τὴν ἀόρατον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ βοήθει-*

22 Ἀπὸ τὶς προσθαφαιρέσεις, τὶς διορθώσεις καὶ τὰ σβησίματα, φαίνεται ὅτι ὁ Κύρλλος ἐπεξεργάστηκε τρεῖς φορὲς τουλάχιστον τὸν *Λόγον* αὐτόν, παρακολουθώντας τὴν ἔκβαση τῶν πραγμάτων.

23 Α. Ἀργυρίου, «Ἕνας Γεωργιανὸς αὐτοκράτορας γιὰ τὴ μέλλουσα νὰ ἀναστηθεῖ Ὀρθόδοξη Ἀνατολικὴ Αὐτοκρατορία;», στὸ περιοδικὸ *Phasis, Greek and Roman Studies* (Πρακτικὰ ἑλληνογεωργιανοῦ συνεδρίου), Tbilisi, University Press, 2-3 (2000) 41-50.

24 Γράφει ἀκόμα: «*...ἐν πάσῃ μωρίᾳ καὶ ἀφροσύνῃ, ἐν πάσῃ ἀσεβείᾳ καὶ αἱμετικῇ κακομυθίᾳ καὶ ἐν πάσῃ ἀσελγείᾳ καὶ ἀφοβίᾳ Θεοῦ τοῦ Παντοκράτορος συνισταμένη (ἡ διαγωγὴ τῶν ἀρχόντων) καὶ προαγομένη τὴν ἀδικίαν παντῇ καιρῷ γεραίρουσα καὶ τῆς δικαιοσύνης ἀεὶ καταψηφίζουσα*» (ѥѯѳ´). «*Διόπερ καὶ αὐτῆς (τῆς ἐξουσίας) θείᾳ κρίσει ἀφαιρεθήσονται. Αἱ μὲν γὰρ βασιλεῖαι εἰς τυραννίδας κατέστησαν, αἱ δὲ ἀριστοκρατίαι εἰς ὀλιγαρχίας, αἱ δὲ δημοκρατίαι εἰς ὀχλοκρατίας*» (ѥѯꙗ´)

αν ἕξει» (͵εϡνς΄). Οἱ συχνὲς ἀναφορές του στὴ μὴ χριστιανικὴ διαγωγὴ τῶν βυζαντινῶν βασιλέων, τῶν Ρώσων ἀρχόντων καὶ τῶν Γάλλων ἐπαναστατῶν, δείχνουν πόσο πολὺ ἡ ἔκβασις τῶν πραγμάτων ἐπηρεάζει τὴν ἑρμηνεία τοῦ Λαυριώτη μοναχοῦ.

Ὁ Κύριλλος ἐπανέρχεται συχνὰ καὶ ἀφιερώνει πολλές, σκόρπιες σελίδες, στὴν ἀπεριόριστη ἐξουσία, τὶς ἀρετές καὶ τὰ προτερήματα τοῦ μεσσιανικοῦ βασιλέα καὶ τῶν διαδόχων του. Σὲ μιὰ ἀρκετὰ ἐκτενὴ παράγραφο γράφει ὅτι ἡ ἀρχή, ἡ τιμὴ καὶ ἡ βασιλεία θὰ δοθοῦν στὸν ἱδρυτὴ τῆς βασιλείας ἀπό τὸν Χριστό, γιατὶ ὁ ἴδιος θὰ εἶναι «*ἀφανὴς καὶ ἄσημος, τῇ ἐν Χριστῷ πτωχείᾳ περιστοιχούμενος καὶ βασιλικῆς δυνάμεως καὶ θεραπείας σφόδρα ἀπολιπόμενος*». Θὰ εἶναι ὅμως «*ἀρεταῖς ἱερατικαῖς καὶ πολιτικαῖς καλυπτόμενος καὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος δωρεᾶς ἐπισκιαζόμενος*» (͵εϡνδ΄). Στὴν περιγραφὴ αὐτὴ ἀναγνωρίζουμε βέβαια πολὺ εὔκολα τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ «*τοῦ μέλλοντος ἐλθεῖν πένητος βασιλέως, τοῦ ἐκλεκτοῦ τοῦ Θεοῦ*», ὅπως ἀκριβῶς μᾶς τὸν παραδίδει ἡ ἐσχατολογικὴ παράδοση διὰ μέσου τοῦ Μεθοδίου Πατάρων, τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου ὧς τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ Κύριλλος ὅμως προχωρεῖ περισσότερο, προσδίδοντας στὸν ἱδρυτὴ τῆς χιλιετοῦς βασιλείας καὶ στοὺς διαδόχους του τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ φωτισμένου μονάρχη, ὅπως ἀκριβῶς τὸν σκιαγραφεῖ ἡ δυτικὴ σχετικὴ γραμματεία καὶ σκέψη. Ὁ «*μέλλων βασιλεύσειν ἔσεται φιλόσοφος καὶ θεωρητικός, εὐσεβὴς καὶ ἀκριβὴς τοῖς πατρῴοις δόγμασι· νομοθετικὸς ἀσφαλὴς ἐν τοῖς πολιτικοῖς πράξεσι· λογικὸς καὶ ἐντελὴς ἐν ταῖς ἠθικαῖς ἀρεταῖς· προνοητικὸς πασῶν τῶν περιστάσεων πρὸ τοῦ γενέσθαι· κυβερνητικὸς ἀτρεμὴς καί, σὲ ἐξαιρετικὲς περιστάσεις, ἀποκρουστικὸς ἐπιτήδειος· αὐστηρὸς τιμωρὸς γιὰ ὅσους σφάλλουν χωρὶς νὰ μετανοοῦν, κριτὴς δὲ δίκαιος καὶ ἐπιεικὴς γιὰ ὅσους μετανοοῦν γιὰ τὰ σφάλματά τους*» (͵εϡξα΄). «*Ἴδιον τῆς ἐξουσίας αὐτοῦ ἔσται τὸ ὑψοῦν καὶ ταπεινοῦν, παιδεύειν τε καὶ θεραπεύειν, εὖ ποιεῖν καὶ κακοποιεῖν, κατασκάπτειν τε καὶ οἰκοδομεῖν, δωρεῖσθαι τε καὶ ἀφαιρεῖν καὶ τὰ ἐοικότα τούτοις*». Κι ἀκόμα: «*Ἴδιον τῆς βασιλείας τῶν θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων, πᾶσα σοφία, πᾶσα θεωρία μετ᾽ ὀρθοῦ καὶ εὐσεβοῦς λόγου τὸ προνοεῖν, τὸ φυλάττειν τοὺς θείους καὶ ἀνθρωπίνους νόμους, τὸ νομοθετεῖν, εἰ δεήσειε, τὰ δέοντα· καὶ πάνθ᾽ ὅσα προσήκει σοφῷ τε καὶ ἁγίῳ βασιλεῖ*» (͵εωξε΄). Θὰ κατέχει τὴν ἐξουσία «*ἀξίως, ὅτι ἔσται βασιλικῶς πάντα φρονῶν καὶ λέγων καὶ πράττων*» (͵εϡξα΄). «*Ὡς φιλόστοργος πατὴρ πάντων ἔσεται κηδόμενος, τὰ καλὰ καὶ συμφέροντα ταῖς ψυχαῖς αὐτῶν ἀεὶ βουλόμενος· ἥκιστα ἐπὶ τῇ βασιλείᾳ ὑπεραιρόμενος μήτε ἐπὶ τῇ μεγίστῃ ἐξουσίᾳ μεγαλυνόμενος, ἀλλὰ...πάντων διάκονος καὶ πάντων ἔσχατος ἔσεται δεικνύμενος*» (͵εϡξ΄). Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ συμπεριφέρονται καὶ οἱ ἄλλοι ὀρθόδοξοι ἄρχοντες καὶ ὁ πιστὸς λαός καὶ ὅλοι θὰ εἶναι πάντα πρόθυμοι ὄχι μόνο νὰ τὸν ὑπηρετήσουν ἀλλὰ καὶ τὴ ζωή τους νὰ θυσιάσουν γι᾽ αὐτόν (͵εωξε΄).

Ὁ Κύριλλος δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὸ πολίτευμα τῆς χιλιετοῦς βασιλείας: Τοῦτο θὰ εἶναι ἡ ἀπόλυτη μοναρχία. Μιὰ μοναρχία ὡστόσο ὅπου διακρίνουμε τὴν ἐπίδραση τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης περὶ πεφωτισμένης δεσποτείας. Μᾶς ἔχει ἤδη πεῖ ὅτι τὰ γνωστὰ στὴν ἱστορία πολιτεύματα διεφθάρησαν καὶ ἐξέκλιναν ἀπὸ τὸν προορισμό τους, γιατὶ οἱ ἄρχοντες εἶχαν κάνει κατάχρηση τῆς ἐξουσίας τους «*Θεωρεῖται παρ᾽ ἅπασι*, γράφει, *μεγαλωσύνη τὸ ἐπιτάττειν σοβαρῶς, τὸ ποιεῖν ἀλόγως, τὸ ἐπαγγέλλεσθαι ψευδῶς, τὸ ἀπειλεῖν μεγάλα*» (͵εϡξη΄). Ἡ δική του «*βασιλεία οὐκ ἔσεται πάντως τυραννική*, γράφει, *ἀλλ᾽ἀριστοκρατική, ἐκ πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων καὶ ἐξ ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τε καὶ ἀρχόντων καὶ κριτῶν ὀρθοδόξων. Καὶ ἐκ πάντων τούτων κἀκείνων συγκροτουμένη καὶ συνισταμένη, στηριζομένη δὲ ἐφ᾽ ἑνὶ*

βασιελεῖ ἁγίῳ, καὶ πᾶσιν αὐτοῖς ἑνούσης τῆς εὐαγγελικῆς δικαιοσύνης καὶ οὐδέποτε διαπιπτούσης μέχρις ἂν τελεσθῇ τὰ χίλια ἔτη» (εϡξθ).

Τὸ Ἀνώτατο αὐτὸ Αὐτοκρατορικὸ Συμβούλιο δὲν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον παρὰ μόνον ἐὰν τὸ ἐξετάσουμε στὰ πλαίσια τῆς ἰδεολογίας τῆς ἐποχῆς του. Προκειμένου νὰ περιγράψει τὴ λειτουργία τῆς χιλιετοῦς βασιλείας, ὁ Λαυριώτης μοναχὸς δὲ μποροῦσε βέβαια νὰ συμμεριστεῖ τὴν ἰδεολογία ἑνὸς δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ὅπως ἄλλοι λόγιοι Ἕλληνες τὸ εἶχαν ὁραματιστεῖ. Ὡστόσο ἡ μοναρχία του δὲν θὰ εἶναι οὔτε αὐθαίρετη οὔτε τυραννική, γιατὶ δὲν ἀγνοεῖ τὰ τρωτὰ σημεῖα ἑνὸς τέτοιου πολιτεύματος στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία τουλάχιστο. Μὴ γνωρίζοντας ὅμως ἐπακριβῶς τὴ θεωρία περὶ πεφωτισμένης Δεσποτείας[25], φαντάζεται ἕνα Ἀνώτατο Αὐτοκρατορικὸ Συμβούλιο ποὺ σχεδὸν ἀντιγράφει τὴ σύσταση καὶ τὴ λειτουργία τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Γιὰ τὸν Κύριλλο πάντως ἡ ἐξουσία πηγάζει ἀπὸ τὴν ἁγιότητα τοῦ Αὐτοκράτορα καὶ στηρίζεται πάνω στὴν εὐαγγελικὴ δικαιοσύνη.

Σὲ δυὸ ἄλλα σημεῖα ἡ πολιτικὴ σκέψη τοῦ Κυρίλλου φαίνεται νὰ ταλαντεύεται μεταξὺ τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης καὶ τῆς πολιτικῆς σκέψης τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Κύριλλος ἦταν βαθιὰ προσηλωμένος στὸ ἀγαθὸ τῆς ἐλευθερίας, «*τὴν γλυκείαν τῆς ἐλευθερίας ἐλπίδα*», «*τὴν εὐγενικὴν ἐλευθερίαν*», ὅπως γράφει. Διεκδικεῖ μάλιστα τὸ δικαίωμα τῆς στάσης, τῆς ἐξέγερσης καὶ τῆς ἐπανάστασης γιὰ κάθε ἄνθρωπο, ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν πιὸ ἁπλό, ὅταν τοῦ στερήσουν τὸ ἀγαθὸ τῆς εὐγενοῦς ἐλευθερίας[26]. Παρατηρεῖ ὡστόσο ὅτι ἐλευθερία δὲν σημαίνει ἀπόλυτη ἰσότητα ὅλων τῶν πολιτῶν μεταξύ τους καὶ οὔτε ὅτι ὁ ὅρος δουλεία σημαίνει ἀναγκαστικὰ παντελὴ στέρηση τῆς ἀνθώπινης ἐλευθερίας. Ὁ Κύριλλος ἐπιμένει πρῶτ᾽ ἀπ᾽ ὅλα στὴ διαφοροποίηση τῶν πολιτῶν, μιὰ διαφοροποίηση ποὺ στηρίζεται σὲ κριτήρια φυσικά, ἐπίκτητα καὶ θρησκευτικά.

Στὴ χιλιετὴ βασιλεία, ὅλοι οἱ Ὀρθόδοξοι θὰ εἶναι ἴσοι μεταξύ τους ἀπὸ ἄποψη πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν δικαιωμάτων, ἀφοῦ θὰ ἀποτελοῦν τὸ «*ἔθνος ἅγιον*», τὸ «*βασίλειον ἱεράτευμα*». Θὰ ὑπάρχει ὅμως μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων ἀνισότητα, γιὰ λόγους φυσικῆς τάξης. Γιατὶ πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ μιλᾶμε γιὰ ἀπόλυτη ἰσότητα μεταξύ τους, ἀφοῦ, ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων, ἄλλοι θὰ εἶναι ἄνδρες καὶ ἄλλοι γυναῖκες, ἄλλοι παιδιὰ καὶ ἄλλοι ἐνήλικες καὶ γέροι, ἄλλοι ἀσθενεῖς καὶ ἄλλοι ὑγιεῖς, ἄλλοι θὰ κατοικοῦν σὲ ἀνώγαια καὶ ἄλλοι σὲ κατώγαια, ἄλλοι θὰ εἶναι πλούσιοι καὶ ἄλλοι πτωχοί, ἄλλοι ἄρχοντες καὶ ἄλλοι ἁπλοὶ πολίτες, ἄλλοι ἁπλοὶ στρατιῶτες καὶ ἄλλοι ἀξιωματικοί, ἄλλοι σοφοὶ ἐπιστήμονες καὶ ἄλλοι ἀγράμματοι; Ὁ Κύριλλος ἐπιμένει ἀρκετὰ στὴ φυσιολογικὴ ἢ ἐπίκτητη αὐτὴ διάκριση καὶ ἀνισότητα μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Γιὰ νὰ τὴν ἐπισημάνει χρησιμοποιεῖ μάλιστα ὅρους ἐπιστημονικοὺς ποὺ δὲν συνηθίζει νὰ χρησιμοποιεῖ, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἀπὸ κάπου ἀντιγράφει: «*Τούτοις οὖν οὖσιν οὕτω μακαρίοις καὶ ἁγίοις καὶ ἱερεῦσι καὶ βασιλεῦσι τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ, ἔσεται ταυτότης, ἀνισότης, γένεσις, μέθεξις, ὕφεσις, πεῖσις, κρίσις, θέσις, ἀσυμμετρία καὶ ἀναφορά*». (εϡξθ΄). Στὴ συνέ-

25 Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. πρόχειρα: Meyer J., *Le Déspotisme éclairé*, Paris, PUF, 1991 et Bluche Fr., *Le Déspotisme éclairé*, Paris, Hachette, 2000.

26 «*Πᾶς ἐπιβουλευθεὶς καὶ δουλωθεὶς καὶ ὡς ἀνδράποδον παρ᾽ ἀξίαν ὁρισθείς, ἀγαπᾶ λόγοις εὐγενείας καὶ τρόποις συνέσεως τὴν αὐτοῦ ἐλευθερίαν... Πρὸς δὲ τούτοις ὅτι καὶ πᾶς ἁπλῶς ἄνθρωπος ἐχέφρων ὤν, ὑπὸ τῆς φύσεως ἐλευθερίᾳ τιμηθείς, σπεύδει πάσῃ ψυχῇ οὐ δουλωθῆναι ἀλλὰ βοηθηθῆναι, προσδοκῶν οὐ δουλείαν ἀλλὰ σωτηρίαν οὐ τὴν τυχοῦσαν λήψεσθαι... Ἂν δὲ φθάσῃ φαινεκισθείς, στέργει μὲν μακροθύμως ὡς πολὺς ἐν φρονήσει, ποτνιᾶται δ᾽ ἀδιαλείπτως τῆς εὐγενικῆς ἑαυτοῦ αὐτονομίας, τὸν καιρὸν ἐξαγοραζόμενος, ὃν εὑρὼν ἐπιτήδειον, ἀποσχίζεται τῆς ἑνότητος*» (εωπε΄).

χεια, ἀφιερώνει δυὸ σελίδες στὴν ἀνάλυση ἢ τὴν ἐπεξήγηση τῶν ἀριστοτελικῶν αὐτῶν ὅρων[27].

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ φυσιολογικὴ ἢ τὴν ἐπίκτητη αὐτὴ ἀνιστότητα μεταξὺ τους, στοὺς ἀνθρώπους πρέπει νὰ καταλογίσουμε ἐπίσης τὰ διάφορα εἴδη δουλείας τους: «*Κατὰ τὴν θεία Γραφὴ ὑπάρχουν τριῶν εἰδῶν δουλεῖες,* γράφει· *ἡ δημιουργική, ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ λατρευτική· σ᾽ αὐτὲς εἶναι ὑποταγμένες ἀκόμα καὶ οἱ βασιλεῖες καὶ οἱ ἐξουσίες ποὺ θεωροῦν τὸν ἑυτό τους ἐλεύθερο. Σύμφωνα μὲ τὴν ἔννοια τῆς δημιουργικῆς δουλείας, ὅλα τὰ κτίσματα εἶναι δοῦλα, ἀφοῦ ὅλα εἶναι ὑποταγμένα στὸ θέλημα τοῦ Τρισυπόστατου Δημιουργοῦ τους. Σύμφωνα πάλι μὲ τὴν πολιτικὴ ἔννοια τῆς δουλείας, γνωρίζουμε ὅτι: ἕνας ἄνδρας καὶ μιὰ γυναίκα συνιστοῦν ἕναν οἶκο· περισσότερα σπίτια συγκροτοῦν ἕνα χωριό· τὸ χωριὸ ἀναπτύσσεται σὲ κωμόπολη, ἡ κωμόπολη σὲ πόλη, ἐξ οὗ καὶ οἱ ὅροι πολιτεία καὶ πολίτευμα. Ὅταν λοιπὸν μιὰ πολιτεία θεσπίσει τοὺς νόμους της, ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν κάθε πολίτη νὰ ἐπιτελεῖ ἀκριβῶς τὸ ἔργο στὸ ὁποῖο κατὰ τὴ φύση του τάχτηκε. Ἡ πολιτεία διαπιστώνει ἐπίσης ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσει χωρὶς τὴν ὕπαρξη στοὺς κόλπους της πολιτῶν δούλων καὶ δεσποτῶν. Ἔτσι, ἐπὶ παραδείγματι, ὅσοι ἔχουν ἀνάγκη νὰ ἐξεύρουν πόρους ζωῆς γιὰ νὰ ζήσουν, γίνονται δοῦλοι* (ὑπηρέτες) *τῶν εὐπόρων (ἐργάζονται στοὺς εὐπόρους), τοὺς ὁποίους ὀνομάζουμε δεσπότες. Καὶ οἱ δεσπότες ὅμως εἶναι καὶ αὐτοὶ δοῦλοι τοῦ Θεοῦ... Τέλος, κατὰ τὴν ἔννοια τῆς λατρευτικῆς δουλείας, ὅλοι οἱ ἅγιοι οἱ τὸν Θεὸν λατρεύοντες, καλοῦνται «θεράποντες παῖδες καὶ δοῦλοι τοῦ Θεοῦ». Ἀλλὰ καὶ ὅλοι ὅσοι ἀσπάζονται τὴν ὀρθόδοξη πίστη, λατρεύουν τὸν Χριστὸ καὶ εἶναι δοῦλοι τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ συγχρόνως παραμένουν δοῦλοι ὡς κτίσματα τοῦ Δημιουργοῦ τους καὶ ὡς θεράποντες τῶν νόμων τῆς πολιτείας...*»[28]. Βέβαια οἱ σημερινοὶ ἄθεοι φυσικοὶ φιλόσοφοι, κηρύσσουν τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τους, γιατὶ κάνουν πὼς ἀγνοοῦν

27 «Τῇ μὲν γὰρ ταυτότητι δηλοῦται τὸ ταυτὸν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ τὸ καλεῖσθαι πάντως χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Τῇ δ᾽ ἀνισότητι τὸ σωματικὸν τῆς ἡλικίας, τῆς δυνάμεως, τοῦ πλούτου καὶ τοῦ ἀξιώματος. Τῇ δὲ γενέσει τὸ γίνεσθαι φυσικῶς υἱοὺς καὶ θυγατέρας καὶ πᾶσαν πνευματικὴν σχέσιν. Τῇ δὲ μεθέξει, τὸ πάντας ὁμογόνους εἶναι κοινῇ τῆς συμβάσης ἡδονῆς καὶ λύπης ἢ εὐτονίας καὶ δυστονίας. Τῇ δὲ ὑφέσει, τὰ σχεικὰ συμβεβηκότα: τὸ εἶναι δοῦλον ἤ μαθητὴν ἢ στρατιώτην ἢ ἡγεμόνα. Τῇ δὲ πείσει, τὸ ὑγιαίνειν, νοσεῖν, ἀποθνήσκειν. Τῇ δὲ κρίσει, τὸ ἔχειν βασιλέα καὶ κριτὰς εἰς τὸ κρίνειν καὶ ἀποφαίνεσθαι. Τῇ δὲ θέσει, τὴν αὐτῶν οἴκησιν ἐν ἀνωγαίοις οἴκοις καὶ κατωγαίοις, ἢ τὴν αὐτῶν καθέδραν δεξιά, ἀριστερά, ἔμπροσθεν, ὄπισθεν. Τῇ δὲ ἀσυμμετρίᾳ, τὰ ὑψηλότερα καὶ βαθύτερα μέτρα τῆς σοφίας τῆς γνώσεως, τῆς βουλῆς, τῆς τέχνης, τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἁγιωσύνης, τῆς παρθενίας, τῆς καθόλου εὐαγγελικῆς ἀρετῆς. Τῇ δὲ ἀναφορᾷ, τὸ ἀναφέρειν πάντα τὰ ἐν ἔργῳ καὶ λόγῳ καλὰ πρὸν τὸν δεσπότην Χριστόν» (εϡξθ΄).

28 «*Τριῶν οὐσῶν δουλειῶν παρὰ τῇ θείᾳ Γραφῇ, δημιουργικῆς πολιτικῆς καὶ λατρευτικῆς, αἱ ταύτην μὴ ἔχουσαι τηνικαῦτα βασιλεῖαι καὶ ἀρχαὶ δουλεύσουσι. Κατὰ μὲν οὖν τὴν δημιουργίαν λέγεται δουλεία, ὅτι πάντα τὰ κτίσματα δουλεύει τῇ τοῦ τρισυποστάτου... Θεοῦ ψήφῳ... Κατὰ δὲ τὴν πολιτείαν, ὅτι ἐξ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς γίνεται οἶκος· ἐκ τούτου κώμη· ἐκ τῆσδε κωμόπολις· ἐκ τῆσδε πόλις· ἐκ τῆσδε πολιτεία καὶ πολίτευμα. Αὕτη δὲ ἐν πολιτικοῖς νόμοις καταστάσα οὐ δύναται στῆναι ἄνευ δούλων καὶ δεσποτῶν, ἀπαιτοῦσα ἕκαστον τῶν πολιτευομένων ποιεῖν ἀπαραιτήτως τὸ ἑαυτοῦ ἔργον εἰς ὅπερ ἐπιδίδωσι καὶ ἔλαχε ἐκ φύσεως. Καὶ οἱ μὲν ἔχοντες χρείαν πόρου ζωῆς γίνονται δοῦλοι εὐπόρων, οἳ ἀκούουσι δεσπόται. Οὗτοι δὲ δοῦλοι τοῦ Θεοῦ.... Κατὰ δὲ τὴν λατρευτικὴν δουλείαν ... πάντες οἱ ἅγιοι λατρεύσαντες τῷ Θεῷ, ἤκουσαν θερέποντες παῖδες καὶ δοῦλοι τοῦ Θεοῦ. Καὶ ὡς εἰπεῖν πάντες ὅσοι τῶν ἀθέων, τῶν αἱρετικῶν, τῶν εἰδωλολατρῶν πιστεύουσιν εἰς τὸν Χριστὸν κατὰ τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, οὗτοι πάντες δοῦλοι καὶ λατρευταὶ τοῦ Χρστοῦ εἰσὶν... Πάντες οὗτοι τὴν δημιουργικὴν καὶ καὶ πολιτικὴν οὐ δυνήσονται φυγεῖν· δουλεύσουσι δὲ ... ὡς ἄψυχα κτίσματα καὶ ἄλογα ζῶα τῷ Ὑψίστῳ Θεῷ καὶ τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ...*» (εϡοβ΄).

τὴν ὑποταγὴ στὸ Δημιουργό τους, τὴν ὑπακοή τους στοὺς νόμους τῆς πολιτείας καὶ τὴν ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὰ ἄψυχα καὶ ἄλογα εἴδωλα (αὐτόθι, συνέχεια)[29].

Τὸ σπουδαιότερο ἴσως ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ πολιτεύματος τοῦ Κυρίλλου εἶναι ἐκεῖνο ποὺ καθορίζει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς ὀρθόδοξους καὶ τοὺς μὴ ὀρθόδοξους πολίτες τῆς χιλιετοῦς βασιλείας. Ἅμα τῇ ἀναρρήσει του στὸ Θρόνο, ὁ νέος βασιλιὰς θὰ καλέσει τὴν ὀγδόη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο (ϡϡδ΄-ϡϡλγ΄ καὶ ϛ). Σ᾽αὐτὴν θὰ κληθοῦν νὰ λάβουν μέρος ὄχι μόνον οἱ Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς, ἄρχοντες καὶ σοφοὶ λόγιοι, ἀλλὰ καὶ οἱ Παπιστές, οἱ Λουθηροκαλβίνοι καὶ οἱ Ἀρμένιοι τοιοῦτοι (ϡωιθ΄). Ἡ Σύνοδος θὰ ἀποφασίσει νὰ ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τοὺς πλουσίους τὰ πλούτη ποὺ ἁρπακτικῶς συσσώρευσαν γιὰ νὰ μοιραστοῦν στοὺς πτωχούς, τὰ ὀρφανὰ καὶ τὶς χῆρες (ϡϡε΄). Πρωτίστως ὅμως θὰ καλέσει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀσπαστοῦν τὴν ὀρθόδοξη πίστη (ϡϡμδ΄). Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους θὰ σπεύσουν νὰ τὸ κάνουν (ϡϡμβ΄-ϡϡμγ΄).

Ἀπὸ ἄποψη καθαρὰ θρησκευτική, οἱ ὀρθόδοξοι θὰ εἶναι ἴσοι μεταξύ τους καὶ θὰ ἔχουν ὅλοι τὰ ἴδια θρησκευτικὰ καὶ πολιτικὰ διαιώματα. Δὲν θὰ ὑπάρχουν ὀρθόξόξοι ἄλλοι λιγότερο καὶ ἄλλοι περισσότερο ἅγιοι καὶ κανένας ὀρθόδοξος δὲ θὰ εἶναι στὴ δούλεψη κάποιου μὴ ὀρθόδοξου (ϡϡοδ΄). Ἡ βαθιά του προσήλωση στὸ ἀγαθὸ τῆς ἐλευθερίας δὲν ἐπιτρέπει βέβαια τὴ χρήση βίας, ἐξαναγκασμοῦ ἢ δίωξης γιὰ τὴν προσχώρηση στὴν ὀρθόδοξη πίστη τῶν μὴ ὀρθοδόξων ἀτόμων καὶ λαῶν. Στὴ γενικὴ πρόσκληση τῆς 8ης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, οἱ περισσότεροι λαοὶ σπεύδουν νὰ ἀσπαστοῦν τὴν ὀρθόδοξη πίστη. Ὅσοι ὅμως ἀπὸ τοὺς πολίτες προτιμήσουν νὰ παραμείνουν στὴν πατροπαράδοτη πίστη τους (Ἑβραῖοι, Ἀρμένιοι, Μωαμεθανοί, Παπιστές, Λουθηροκαλβίνοι, ἄθεοι, φιλόσοφοι θετικιστὲς καὶ φυσικοί), ὅλοι αὐτοὶ εἶναι ἐλεύθεροι νὰ τὸ κάνουν, χάνουν ὅμως πάραυτα τὴν ἀνεξαρτησία τους καὶ τὰ πολιτικά τους δικαιώματα (ϡϡοβ΄) *«Ἔστι δὲ δουλεία παρὰ τῶν ἐθνῶν (τῶν μὴ ὀρθοδόξων) πρὸς ἐκεῖνον τὸν βασιλέα τὸ μὴ ἔχειν ἀρχὴν καὶ τιμὴν καὶ βασιλείαν ἐν ἀνεξαρτήτῳ δυνάμει καὶ ἐξουσίᾳ, ἀλλ᾽ ὑπείκειν τοῖς νεύμασιν ἐκείνου»* (ϡϡξδ΄). Ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ μὴ ὀρθόδοξοι γίνονται φόρῳ ὑποτελεῖς στὸν ὀρθόδοξο βασιλέα καὶ στὸ λαό του. Ἔκτοτε θὰ ἐξασκοῦν δὲ γιὰ λογαριασμὸ τῶν ὀρθοδόξων πολιτῶν τῆς βασιλείας τὰ εὐτελέστερα ἀλλὰ ἀναγκαιότατα ἀπὸ τὰ ἐπαγγέλματα (γεωργοί, ποιμένες, ναυτικοί, τεχνίτες, ἁλιοῖς, ἔμποροι κλπ.) (ϡϡπγ΄). Μὲ ἄλλα λόγια ἡ πολιτικὴ κατάσταση τῶν μὴ ὀρθοδόξων λαῶν θὰ μοιάζει μὲ τὴν ἄλλοτε πολιτικὴ κατάσταση τῶν Ἑβραίων στὴ βαβυλώνεια αἰχμαλωσία, σημειώνει ὁ Κύριλλος, ἢ μὲ τὴν τωρινὴ πολιτικὴ κατάσταση τῶν χριστιανῶν «ἐν τῇ τῶν Μωαμεθιστῶν τυραννίδι» (ϡϡοβ΄).

Μὲ τὴν ἑξῆς τεράστια διαφορὰ ὡστόσο: Στὴ χιλιετὴ βασιλεία ἡ διακυβέρνηση τῶν λαῶν αὐτῶν θὰ στηρίζεται στὶς ἀρετὲς τοῦ βασιλέα καὶ στὰ δίκαια θεσπίσματα τῆς νέας τάξης πραγμάτων. Κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε ἡ ἐξουσία νὰ εἶναι «*ἀκώλυτος, ἄμαχος καὶ ἀμήχανος*». Δὲν θὰ ὑπάρχει κανένας δισταγμὸς ἢ ἀντιλογία, κανένας σφετερισμὸς ἢ προσπάθεια ὑφαρπαγῆς τῆς ἐξουσίας. Ἐπὶ χίλια ἔτη ἡ βασιλεία «*ἔσται συνεχὴς ἐν εὐσεβείᾳ καὶ ἀδιάκοπος, τῇ εὐαγγελικῇ ἀρετῇ ἀδιάτμητος, ἐν δυνάμει ἄτρωτος» (αὐτόθι). Ἑπομένως δὲν θὰ συναντήσει κανὶς «οὐδένα τῶν ἐθνῶν μαχόμενον, μηδεμίαν τῶν φυλῶν ἀνθισταμένην, μηδεμίαν τῶν γλωσσῶν ἀντιλέγουσαν, ἀλλὰ πάντας εἰρηνεύοντας, πάντας προσκυνοῦντας καὶ τοῖς ψηφίσμασι τῶν πιστῶν βασιλέων ξυμφάσκοντας. Καὶ πάντες ὄντες συναλλήλως συνδεδεμένοι, ἔσονται ὑπακούοντες καὶ πάντες κρατούμενοι*

29 Στὰ δυὸ τελευταῖα αὐτὰ σημεῖα (φυσικὴ ἢ ἐπίκτητη ἀνισότητα, δουλεία καὶ ἐλευθερία) ἡ σκέψη τοῦ Λαυριώτη μοναχοῦ συγγενεύει πολὺ μὲ τὴ σκέψη τοῦ Ρουσσώ. Πῶς ὅμως ὁ μοναχὸς Κύριλλος εἶχε γνωρίσει στὸ Βουκουρέστι τὶς ἰδέες τοῦ Γάλλου Διαφωτιστῆ;

ὑπὸ τῆς βασιλικῆς δεξιᾶς τοῦ τότε διατελοῦντος βασιλέως» (͵εϡξγ΄). «*Ἡ χιλιοετὴς βασιλεία ἔσεται ἀστασίαστος, ἑπομένως καὶ πανόλβιος, τὸ ἴσον καὶ τὸ καθῆκον ἐν πᾶσι διατηροῦσα καὶ διανέμουσα*» (͵εϡπβ΄). Ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τὴν πολιτικὴ κατάσταση τῆς ἀποχῆς, τὴν Ἱερὰ Συμμαχία στὴ Δύση καὶ τὰ ἐπαστατικὰ κινήματα στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, καταλαβαίνει εὔκολα γιατὶ ὁ Κύριλλος χρησιμοποιεῖ τόσο συχνὰ τὴ λέξη «*ἀστασίαστος*» περιγράφοντας τὸ πολίτευμα τῆς χιλιετοῦς βασιλείας.

Συναφὲς πρὸς τὸ παραπάνω χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς χιλιετοῦς βασιλείας θὰ εἶναι καὶ τὸ ὅτι καθόλη τὴ διάρκεια τῶν χιλίων ἐτῶν θὰ βασιλεύσει μιὰ καὶ μόνη βασιλικὴ δυναστεία. «*Ἐν τῇ χιλιοετῇ ἐκείνῃ βασιλείᾳ οὐ παρελεύσεται ἀπὸ τῆς φυσικῆς διαδοχῆς πρώτως βασιλεύσειν εἰς ἄλλην χριστιανικὴν φυλὴν ἕως ἂν τελεσθῇ τὰ χίλια ἔτη*» (͵εϡξδ΄). Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἴδια δυναστεία θὰ βασιλέψει ἐπὶ χίλια χρόνια. Ἡ βασιλεία θὰ εἶναι «*ἀμετάβατος ἕως τέλους αὐτῆς*» καὶ ἀδιάφθορος (͵εωξδ΄). Κάποιοι «*ὁμογενεῖς πιστοὶ*» (οἱ Ρῶσοι, ποὺ σὲ ἄλλο σημεῖο τοὺς ὀνομάζει «οἱ Γὼγ καὶ Μαγώγ»), χρησιμοποιώντας πλοῦτον ἢ δύναμιν ἢ σοφίαν κοσμικήν, θὰ ἐπιχειρήσουν νὰ ἀνατρέψουν τὴ δυναστεία καὶ νὰ πάρουν τὴν ἐξουσία. Θὰ ἀποτύχουν ὅμως, θὰ τιμωρηθοῦν σκληρὰ καὶ θὰ ὑποταχτοῦν καὶ πάλι στὸν βασιλέα (͵εωξε΄, ͵εϡοδ΄, ͵εϡξδ΄).

Ζητῶ συγγνώμη γιὰ τὴν ἀτέλεια τῆς εἰκόνας τοῦ Πολιτεύματος τῆς χιλιετοῦς βασιλείας ποὺ σᾶς παρουσίασα. Ὅπως εἶπα καὶ στὴν ἀρχή, οἱ περὶ χιλιοετοῦς βασιλείας ἰδέες τοῦ Κυρίλλου εἶναι κατάσπαρτες σὲ ὅλη τὴν ὀκτάτομη *Ἑρμηνεία* καὶ σὲ τρεῖς τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς *Λόγους* του. Ἀκόμα πιὸ σκόρπιες εἶναι οἱ περὶ τοῦ Πολιτεύματός της ἰδέες. Ἰδέες ποὺ ἐπαναλαμβάνονται συχνά, καὶ διατυπώνονται σχεδὸν πάντα κατὰ τρόπο διαφορετικὸ καὶ συγκεχυμένο. Γιὰ μιὰ πληρέστερη εἰκόνα, θὰ ἔπρεπε νὰ ξαναδιαβαστοῦν μιὰ ἀκόμα φορὰ καὶ πολὺ προσεκτικὰ οἱ 5. 256 σελίδες τῆς *Ἑρμηνείας* σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ προσδιοριστεῖ χρονολογικὰ τὸ κάθε σημεῖο ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ χιλιοετὴ βασιλεία καὶ τὸ πολίτευμά της. Κάτι που δυστυχῶς μοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ κάνω.

Ἀνέφερα ἐπίσης στὴν ἀρχὴ ὅτι ὁ Κύριλλος Λαυριώτης εἶχε ἐπιχειρήσει ἕνα γιγαντιαῖο ἔργο ἑρμηνευτῆ τῆς Ἀποκάλυψης μὲ ἀπώτερο σκοπὸ νὰ ὑπερασπιστεῖ, ἔναντι τῶν ἄπιστων Ἑλλήνων λογάδων, τὴ βαθιά του πίστη στὴν ἐξαφάνιση τῶν δυὸ συστημάτων τοῦ Κακοῦ, στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ὑπόδολου Γένους τῶν Ὀρθοδόξων, στὴν ἀνάσταση καὶ τὴν ἐπικράτηση ἐπὶ χίλια ἔτη μιᾶς νέας παγκόσμιας καὶ πανίσχυρης Ὀρθόδοξης Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας. Τὰ ὅσα γράφει σχετικὰ μὲ τὴ φύση καὶ τὸν τρόπο λειτουργίας, δηλαδὴ τὸ Πολίτευμα, τῆς χιλιοετοῦς βασιλείας, ἀποτελοῦν μέρος τῶν ἑρμηνευτικῶν του ἐπιχειρημάτων καὶ τῶν οὐτοπιστικῶν του βιωμάτων. Ὁ ρακένδυτος γερο-μοναχὸς παρακολουθεῖ μὲ μεγάλη προσοχή, τόσο τὶς πολιτικοστρατιωτικὲς ἐξελίξεις ὅσο καὶ τὶς ἰδεολογικὲς διακυμάνσεις τῆς ἐποχῆς του. Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν δεδομένων «τῆς ἔκβασης τῶν πραγμάτων», δηλαδὴ τῆς ἐξέλιξης τῆς σύγχρονής του πολιτικοστρατιωτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς πραγματικότητας, ὁ Κύριλλος προσπαθεῖ νὰ ἑρμηνέψει τὴν Ἀποκάλυψη. Μὲ ἄλλα λόγια τὰ ὅσα γράφει γιὰ τὴ χιλιοετὴ βασιλεία καὶ τὸ πολίτευμά της, δὲν ἀποκτοῦν κάποιο νόημα καὶ κάποια ἀξία παρὰ μόνο ὅταν τὰ ἐξετάσουμε ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἑρμηνευτικῆς του προσπάθειας. Διαφορετικὰ φαίνονται σὰν φλυαρίες ἑνὸς ἀγράμματου καὶ ἐριστικοῦ καλόγερου. Ἔτσι, ἡ ἐξαφάνιση τῶν ἐχθρῶν τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ ἡ ἀπελευθέρωσή της ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῆς δουλείας, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἐντάσσονται στὰ πλαίσια τῶν ἰδεολογικῶν προβληματισμῶν τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀποκτοῦν ἀξία καὶ σημασία, ἐπειδὴ βρίσκουν στερεὰ ἐρείσματα στὴν Ἀποκάλυψη. Σύμφωνα μὲ τὸν Κύριλλο, ὅλες αὐτὲς οἱ ἐλπίδες καὶ τὰ ὄνειρα εἶναι θεῖες ἀλήθειες γιὰ ὅσους κατορθώνουν νὰ κατανοή-

σουν καὶ νὰ ἑρμηνέψουν ὀρθὰ τὴν Ἀποκάλυψη. Ἑπομένως θεῖες ἀλήθειες συνιστοῦν ἐπίσης καὶ ἡ θεία βοήθεια στὸ ἔργο τῆς ἀπελευθέρωσης - μιὰ βεβαιότητα ποὺ ἀπορρίπτει κάθε ξενόφερτη ἀνθρώπινη βοήθεια -, ἡ χιλιοετὴς βασιλεία, ἡ θεόδοτη παγκόσμια ἐξουσία τοῦ ἐκλεκτοῦ τοῦ Θεοῦ βασιλέα, ὁ τρόπος διακυβέρνησης τῆς βασιλείας, δηλαδὴ: ἡ σύστασή της, τὰ δικαιώματα καὶ τὰ καθήκοντα τῶν πολιτῶν της, τὰ ὄργανα καὶ οἱ νόμοι διακυβέρνησής της. Ἔχοντας λοιπὸν τὴ δυνατότητα νὰ στηρίξει τὶς πολιτικὲς καὶ ἰδεολογιὲς ἐπιλογές του πάνω στὴν Ἁγία Γραφή, ὁ Κύριλλος δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιήσει ἄλλα ἐπιχειρήματα: ἐπὶ παραδείγματι, γιὰ τὸν πόθο τῆς ἐλευθερίας κάθε ἀνθρώπου, γιὰ τὸ δικαίωμά του νὰ ἀγωνιστεῖ θυσιάζοντας ἀκόμα καὶ τὴ ζωή του γι᾽ αὐτήν, γιὰ τὸ δικαίωμά του νὰ ἐπαναστατήσει κατὰ τῆς τυραννίας· τὸ μοναρχικὸ πολίτευμα μιᾶς πεφωτισμένης δεσποτείας μὲ τὴ στήριξη τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Συμβουλίου, τὴν ἀπόρριψη κάθε ἄλλης μορφῆς πολιτεύματος, καὶ αὐτῆς ἀκόμα τῆς δημοκρατίας τῆς τόσο διαφημιζόμενης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τοὺς νόμους τοὺς ἐμπνευσμένους ἀπὸ τὶς εὐαγγελικὲς ἀρετές, τὴν ὀρθόδοξη παράδοση καὶ τὴ θεία δικαιοσύνη.

Ἡ ἀνακοίνωσή μου παρουσίασε πολὺ ἀκατάστατα τὸ πολίτευμα τῆς χιλιοετοῦς βασιλείας τοῦ Κυρίλλου Λαυρώτη, γιατὶ ἔτσι ἀκατάστατο, ἀσυνάρτητο, τὸ συναντᾶμε στὴ χαώδη Ἑρμηνεία του. Στόχος μου βέβαια δὲν ἦταν νὰ τὸ ὑπερασπιστῶ οὔτε νὰ ὑπερασπίσω τὸν ὁραματιστή του. Ἁπλῶς νὰ δείξω ἢ νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι, κοντὰ στὸ ἄρτια διαρθρωμένο πολιτικὸ Σύνταγμα τοῦ συμπατριώτη μας Ρήγα Βελεστινλῆ καὶ ἄλλων, ἐμπνευσμένων κυρίως ἀπὸ τὰ δημοκριτικὰ ἰδεώδη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, κοντὰ λοιπὸν σ᾽ αὐτὰ τὰ Συντάγματα ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα, ὡς ἰδέες τουλάχιστον καὶ πίστη, καὶ τὰ ὁποῖα ἀντλοῦσαν τὴν ὑπόστασή τους ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ ἰδεώδη καὶ πολιτικὰ βιώματα. Τὸ ἰδελογικὸ αὐτὸ ρεῦμα ἦταν παλαιὸ καὶ ἰσχυρότατο, εἶχε διασχίσει τοὺς αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ζωντανότατο ἀκόμα, ἀντιμαχόταν τώρα τὰ νεώτερα ἰδεολογήματα. Ἡ πίστη τῶν ἡρώων τοῦ ᾽21, ποὺ τοὺς ἔκανε νὰ διακηρύσσουν ὅτι «*Ὁ Θεὸς ὑπέγραψε τὴν ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδος καὶ δὲν παίρνει πίσω τὴν ὑπογραφή του*», ἦταν ἡ ἴδια πίστη ποὺ ἔσπρωχνε τὸν ρακένδυτο καλόγερό μας νὰ παλεύει μὲ τοὺς λογάδες τοῦ Βουκουρεστίου, νὰ γράφει καὶ νὰ ξαναγράφει τὴν *Ἑρμηνεία* του στὴν Ἀποκάλυψη ἐπὶ τριάντα δύο ὁλόκληρα χρόνια..

ΓΙΩΡΓΟΣ Ν. ΒΛΑΧΑΚΗΣ

Ευρωπαϊκός ριζοσπαστικός διαφωτισμός, Ρήγας και Συντροφία. Μια, όχι απλώς, ενδιαφέρουσα σχέση

Η γενική εικόνα, είτε συζητούμε για ένα φυσικό φαινόμενο, είτε για ένα κοινωνικό φαινόμενο, συνήθως το περιγράφει στη γενικότητά του, καθορίζει το πλαίσιο του, μελετά τη σημασία του και προσδιορίζει τη συνάφεια αλλά και τις αντιφάσεις του σε σχέση με το περιβάλλον. Ωστόσο, καθώς με το πέρασμα των χρόνων η σχετική μελέτη φαίνεται ότι προχωρά οι ερευνητές σταδιακά στρέφουν την προσοχή τους προς αυτό που στη φυσική ονομάζουμε «λεπτή δομή». Τότε η ενιαία και ομοιογενής «μεγάλη εικόνα» μοιάζει να αποδομείται ξαφνικά και εμφανίζονται στο προσκήνιο οι συνιστώσες της.

Προφανώς το ίδιο συνέβη στην περίπτωση του Διαφωτισμού. «Μικρότεροι» διαφωτισμοί, οι λεπτομέρειες του μεγάλου και εμφατικού Διαφωτισμού που χαρακτηρίζει τον 18ο αιώνα, εμφανίστηκαν όταν η μεγάλη εικόνα είχε πλέον με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια οριοθετηθεί. Ωστόσο είναι αναμφισβήτητο πως χωρίς αυτούς τους μικρότερους διαφωτισμούς η γνώση μας για το πώς και το τι ακριβώς συνέβη την περίοδο του λεγόμενου μακριού 18ου αιώνα, που ουσιαστικά καθόρισε την πορεία του δυτικού πολιτισμού ως τις μέρες μας σε ένα μεγάλο βαθμό, θα είναι πραγματικά λειψή.

Στο πλαίσιο αυτό καταθέτουμε και τη δική μας συμβολή επιχειρώντας να δώσουμε μία πειστική απάντηση στο ερώτημα αν ο νεοελληνικός διαφωτισμός είχε ορισμένα χαρακτηριστικά ριζοσπαστικότητας και ποιος είναι ο ρόλος του Ρήγα και της σκέψης του σε αυτό το πλαίσιο.

Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός ουσιαστικά οριοθετείται από το προγραμματικό έργο του Κ. Θ. Δημαρά, ο οποίος είναι ο πρώτος που αντιλαμβάνεται τις προσπάθειες των Ελλήνων λογίων της Τουρκοκρατίας ως ένα συνεκτικό σύνολο με στόχο τη μετακένωση και την αφομοίωση στον ελληνικό πνευματικό χώρο σημαντικών συνιστωσών του ευρωπαϊκού και κυρίως του Γαλλικού και αργότερα του Γερμανικού Διαφωτισμού[1]. Στη συνέ-

1 Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., *Νεοελληνικός διαφωτισμός*. Ερμής, 2002.

χεια σημαντικοί ερευνητές του φαινομένου όπως ο Άλκης Αγγέλου[2], ο Παναγιώτης Νούτσος[3] και ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης[4] έδωσαν ο καθένας από μια σχετικά διαφορετική σκοπιά ενδιαφέροντα ερμηνευτικά σχήματα, αλλά και περιγραφές του περιεχομένου και των στόχων του νεοελληνικού διαφωτισμού.

Για τον Κ. Θ. Δημαρά αυτός είναι «κλάδος του μεγάλου κορμού του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και εκδηλώνεται κυρίως στη πεντηκονταετία 1774-1821. Τρείς διακριτές περίοδοι μπορούν να εντοπιστούν, μία πρόδρομη που συνδέεται και με την επιρροή του Βολταίρου και το πνεύμα της εκφράζεται από την *Απολογία* του Ιώσηπου Μοισιόδακα που κυκλοφόρησε το 1780. Μία δεύτερη περίοδο με έντονη την επίδραση της Γαλλικής Εγκυκλοπαιδείας και μία τρίτη που αντλεί τις επιρροές της από την κίνηση των ιδεολόγων και έχει κατά κύριο λόγο εκφραστή τον Αδαμάντιο Κοραή».

Σε αυτή την τρίτη περίοδο οι πνευματικές ζυμώσεις οδήγησαν μεταξύ άλλων στην ανάπτυξη ενός δυνατού αντιδιαφωτιστικού κινήματος, που εκφράζεται μέσα από τα έργα των Σέργιου Μακραίου και Αθανασίου Πάριου, αλλά και ενός εξίσου αποφασιστικού ριζοσπαστικού ρεύματος που εκδηλώνεται κυρίως με την έκδοση ανώνυμων έργων που κατηγορούν τον κλήρο και την άρχουσα τάξη με το επιχείρημα ότι υπονομεύουν την απελευθέρωση της Ελλάδας.

Στα σημαντικότερα από τα έργα αυτά συγκαταλέγονται κατά τον Κ.Θ. Δημαρά ο «Ανώνυμος του 1789», ο «Ρωσσοαγγλογάλλος», η «Ελληνική Νομαρχία» και οι «Στοχασμοί του Κρίτωνος». Κάθε ένα από τα κείμενα αυτά με διαφορετική προφανώς προβληματική αλλά ενιαία στόχευση επιχειρεί να αποδομήσει τις αντιστάσεις εκείνων που διστάζουν να κάνουντο μεγάλο άλμα προς τα εμπρός για την απελευθέρωση του Γένους. Ωστόσο, στη σημερινή μας ανακοίνωση δεν θα εστιάσουμε την προσοχή μας στα κείμενα αυτά, που αναμφίβολα έχουν σημαντική ιστορική αξία για την ιχνηλάτηση του φαινομένου του ριζοσπαστικού διαφωτισμού στην ελληνική ανατολή, αλλά σε κείμενα που αναφέρονται κυρίως στις θετικές-φυσικές επιστήμες.

Μια πρώτη διαπίστωση που συχνά λανθάνει της σημασίας που της αρμόζει. Η νεώτερη φυσική φιλοσοφία όπως διαμορφώνεται μετά την επιστημονική επανάσταση φτάνει στον ελληνικό χώρο, όπως και σε άλλες χώρες τις λεγόμενης επιστημονικής περιφέρειας, μέσα από κείμενα που έχουν γραφτεί κατά κύριο λόγο στην Ολλανδία και προφανώς έχουν σε ένα βαθμό ενσωματώσει, ρητά ή άρρητα, βασικά στοιχεία του ριζοσπαστικού διαφωτισμού.

Ο Νεύτωνας, που γνωρίζουν οι Έλληνες, είναι ο Νεύτωνας του Peter van Musschenbroek και του Willem s' Gravesande[5]. Τρεις είναι κυρίως οι «μεταφορείς» αυτής της παράδοσης στον ελληνικό χώρο. Ο Νικηφόρος Θεοτόκης, ο Ευγένιος Βούλγαρις και ο Νικόλαος Ζερζούλης. Μαθητές και οι τρεις του Giovanni Poleni στη Padova, φαίνεται να έχουν κοινή αφετηρία και να ακολουθούν για ένα διάστημα την ίδια διαδρομή, αν και αργότερα οι δρόμοι που ακολουθούν, κυρίως ο τρίτος, ο Νικόλαος Ζερζούλης διαφοροποιούνται.

2 Αγγέλου, Άλκης. *Των φώτων Β': Όψεις του νεοελληνικού διαφωτισμού.* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999.

3 Νούτσος, Παναγιώτης, «Νεοελληνικός διαφωτισμός: τα όρια της διακινδύνευσης», *Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής, Ψυχολογίας*, τόμ. 34 (2016).

4 Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

5 Vlahakis, George N. «A note on the penetration of newtonian physics in Greece», *Nuncius* 8.2 (1993): 645-656.

Έχει ενδιαφέρον για παράδειγμα το γεγονός ότι στο κεφάλαιο ΙΒ΄ «Περί των δυνάμεων των κινηθέντων Σωμάτων» του βιβλίου του *Στοιχεία Φυσικής* (Λειψία 1766-67, τόμ. Α΄ , σελ. 110-111) ο Θεοτόκης, αφού παραθέτει μία μικρή περίληψη της σχετικής συζήτησης στον διεθνή επιστημονικό χώρο του καιρού εκείνου, γράφει μεταξύ άλλων: «ο δε Λεϊβνίτιος ταις των Σωμάτων Δυνάμεσι τον Νουν επιστήσας, και πολυπραγμονήσας αυτάς, έφη, άλλας μεν είναι Δυνάμεις Νεκράς και άλλας Ζώσας, και τας μεν Δυνάμεις ας έχουσι τα Σώματα ενεργεία κινούμενα, Ζώσας ωνόμασεν, τας δε των Σωμάτων Ωθήσεις, τας χωρίς τινος Κινήσεως γιγνομένας, νεκράς. Έδη δε τας ζώσας λόγον (έχει) συγκείμενον έκτε του από της ταχύτητος τετραγώνου και του βάρους...τινές δε, οίον ο Δεσαγουλιέριος, ο Μαϊράνος και άλλοι ου προσδεξάμενοι αυτήν, πειράμασι τισί καταργήσαι επείχθησαν την του Καρτεσίου εμπεδώσαι αιρούμενοι. Την του Λεϊβνιτίου ούν Δόξαν, αληθεστέραν ημίν φανείσαν εκθήσομεν Πειράμασί τε, και λόγοις,οίς αυτός, και οι οπαδοί αυτήν συνέστησαν».

Η επιφανειακά αθώα αυτή παρατήρηση δεν είναι και τόσο ανώδυνη όσο θα μπορούσε να φανταστεί κανείς. Πρόκειται για την απαρχή της δημιουργίας ενός σχίσματος μεταξύ των ορθόδοξων οπαδών της νευτώνειας φυσικής και των Ολλανδών εκλαϊκευτών της νευτώνειας σκέψης κυρίως βέβαια του 's Gravesande αλλά και του Peter van Musschenbroek, όπως έχει επισημάνει ο Jonathan Israel[6].

Στην πραγματικότητα η μόνη κατά πάσα πιθανότητα απευθείας σύνδεση της νευτώνειας φυσικής φιλοσοφίας με τους Έλληνες διαφωτιστές φαίνεται να είναι το έργο του Benjamin Martin, *The Philosophical Grammar*, αλλά και αυτή μέσα από μία ιταλική έκδοσή του[7]. Ο Έλληνας μάλιστα μεταφραστής και εκδότης, ένας από τους σημαντικούς λόγιους της εποχής, ο Άνθιμος Γαζής, θεωρεί ότι το όνομα του Martin θα πρέπει να γραφτεί με χρυσά γράμματα δίπλα σε εκείνα του Musschenbroek και του Wolff. Για την ιστορία να σημειώσουμε ότι ο Γαζής υπήρξε ένας από τους εκδότες του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος*, που αποτελεί την κορυφαία έκφραση του διαφωτιστικού κινήματος στις απαρχές του 19ου αιώνα στην Ελλάδα[8].

Πρόκειται για ένα περιοδικό, που ευτύχησε παρά τις διακυμάνσεις στην κυκλοφορία και την ποιότητά του, να έχει μία συνεχή παρουσία από το 1811 έως το 1821, όταν διέκοψε την κυκλοφορία του αρνούμενο να δεχτεί τη δημοσίευση της καταδίκης της Επανάστασης από τον Πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε΄, μια πράξη αναμφίβολα ριζοσπαστική για την εποχή της, ειδικά αν αναλογιστούμε ότι το περιοδικό είχε ως τόπο έκδοσης τη Βιέννη του άκρατου συντηρητισμού και αυταρχισμού, που νωρίτερα είχε οδηγήσει στο θάνατο μία άλλη ριζοσπαστική φυσιογνωμία της ελληνικής λογιοσύνης, τον Ρήγα Βελεστινλή.

Η πολιτική δράση του Ρήγα και το όραμά του, για μια φιλελεύθερη βαλκανική πολιτεία, είναι βέβαια γνωστά και εύκολα τον κατατάσσουν στους ριζοσπάστες διαφωτιστές της περιόδου[9]. Ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας του έργου του Ρήγα είναι αναμφίβολα

6 Israel, Jonathan Irvine, Radical enlightenment: philosophy and the making of modernity, 1650-1750. Oxford University Press, USA, 2001.

7 Καραμπερόπουλος, Δημήτριος Απ. «Ο διαφωτιστικός ρόλος του Άνθιμου Γαζή (1764-1828)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 62, 2012, σελ. 209-224.

8 Vlahakis, George N. «The Greek Enlightenment in Science: Hermes the Scholar and its contribution to science in early nineteenth-century Greece», *History of science*, 37.3 (1999): 319-345.

9 Καραμπερόπουλος, Δημήτριος Απ., «Ρήγας Βελεστινλῆς καί τό πρῶτο Σύνταγμα τοῦ Ἑλληνικοῦ καί Βαλκανικοῦ χώρου (1797)», *Πρακτικά Ζ΄ Συνεδρίου Οι φιλελεύθεροι θεσμοί του Αγώνος της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Ιερά Σύνοδος της Ελλάδος, Ειδική Συνοδική Επιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητος, (18-20 Οκτωβρίου 2018), Αρχονταρίκι, Αθήνα 2019, σελ. 285-314.

αναγνωρίσιμος με την πρώτη ματιά στα πολιτικά του κείμενα, όπως για παράδειγμα η «Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας», Βιέννη 1797[10].

Ενδεικτικά αναφέρουμε δύο σημεία που αβίαστα φανερώνουν την πρωτοπόρα και επαναστατική φύση της πολιτικής σκέψης του Ρήγα:

«Άρθρον 25. Η αυτοκρατορία είναι θεμελιωμένη εις τον λαόν. Αυτή είναι μία, αδιαίρετος, απροσδιόριστος και αναφαίρετος. Ήγουν ο λαός μόνον ημπορεί να προστάζη και όχι ένα μέρος ανθρώπων ή μία πόλις και ημπορεί να προστάζει δι' όλα χωρίς κανένα εμπόδιον.

Άρθρον 35. Όταν η Διοίκησις βιάζη, αθετή, καταφρονή τα δίκαια του λαού και δεν εισακούη τα παράπονά του, το να κάμη τότε ο λαός ή κάθε μέρος του λαού επανάστασιν, να αρπάζη τα άρματα και να τιμωρήση τους τυράννους του, είναι το πλέον ιερόν από όλα τα δίκαιά του και το πλέον απαραίτητον από όλα τα χρέη του».

Ωστόσο, η ριζοσπαστική ελευθεροφροσύνη του Ρήγα δεν περιορίζεται στα πολιτικά του κείμενα, που άλλωστε απευθύνονταν προς ένα σχετικά περιορισμένο-υποψιασμένο κοινό. Ο αναγνώστης του καιρού του, αλλά και ο σημερινός ιστορικός-ερευνητής μπορεί να ανιχνεύσει αυτή την αντιδεσποτική συνιστώσα της σκέψης του Ρήγα και στο πολλαπλά ενδιαφέρον βιβλίο του *Φυσικής Απάνθισμα* το οποίο αποτελείται κυρίως από επιλεγμένα και προσαρμοσμένα άρθρα από την Γαλλική Encyclopédie των Diderot και D' Alembert, όπως έχει δείξει ο Δημήτριος Καραμπερόπουλος[11], αλλά και ένα αντίστοιχο γερμανικό έργο, το οποίο η έρευνα δεν έχει κατορθώσει να ταυτίσει ακόμα, αλλά εικάζεται ότι θα μπορούσε και αυτό να έχει έναν αντίστοιχο εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα.

Συγκρατούμε εδώ το ιδιαίτερο αυτό βήμα του Ρήγα, τη σύντηξη δύο διαφορετικών ρευμάτων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, του Γαλλικού και του Γερμανικού, σε ένα ενιαίο και συνεκτικό κείμενο, που αφορά στη μελέτη της φυσικής πραγματικότητας με βάση τον ορθό λόγο και την ενσυνείδητη στόχευση την καταπολέμηση της αμάθειας και της δεισιδαιμονίας. Πρόκειται για ένα όχι και τόσο συνηθισμένο τόλμημα και μάλιστα ενσυνείδητα, ιδιαίτερα σε χώρα της λεγόμενης Ευρωπαϊκής περιφέρειας.

Φαίνεται από την ανάγνωση του βιβλίου του Ρήγα ότι τελικά το επιχείρημα επιτυγχάνει καθώς είναι εξαιρετικά δύσκολο στον σύγχρονο ερευνητή, πόσο μάλλον στον αδαή φιλαναγνώστη του τέλους του 18ου αιώνα, να αναγνωρίσει και να εντοπίσει τα σημεία, που προέρχονται από τις δύο διαφορετικές πηγές, καθώς ο Ρήγας τα αναπτύσσει με τρόπο που τα συναρμόζει σε μία ενιαία λογική χωρίς χάσματα ή αντιφάσεις.

Ωστόσο, η ριζοσπαστικότητα του Ρήγα έγκειται ακόμα στη χρήση της απλής γλώσσας στη συγγραφή του βιβλίου και την τεκμηριωμένη άρνησή του να χρησιμοποιήσει την συνήθως επιλεγόμενη στο γραπτό λόγο αρχαΐζουσα. Το ζήτημα της γλώσσας άλλωστε υπήρξε ένας από τους κεντρικούς άξονες γύρω από τους οποίους διεξήχθη η διαμάχη μεταξύ των συντηρητικών και προοδευτικών κύκλων της εποχής. Οι πρώτοι κάνουν σημαία τους την αρχαΐζουσαδυνατώντας να αντιληφθούν ότι η εξέλιξη της γλώσσας και η πρόσμιξη σε αυτή στοιχείων, που ενσωματώθηκαν με τον καιρό, δημιουργούσε σοβαρά εμπόδια για την κατανόηση των γραφομένων από τους μαθητές, αλλά και τον απλό λαό

10 Πέτσιος, Κώστας Θ. Κ.Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα», Δωδώνη, Γ, ΚΗ (1999), σελ. 53-69

11 Καραμπερόπουλος, Δημήτριος Απ. «Η γαλλική ΄΄Encyclopédie΄΄. Ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα ΄΄Φυσικής απάνθισμα΄΄», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 21 (1997), σελ. 95-128.

προς τον οποίο κυρίως απευθύνεται η εκδοτική προσπάθειά στοχεύοντας στην πνευματική του αφύπνιση. Δεν θα επεκταθούμε εδώ ωστόσο στο ζήτημα της γλώσσας καθώς άλλος είναι ο στόχος μας.

Ριζοσπαστική εν πολλοίς πρέπει να θεωρείται και η θέση του ότι η διδασκαλία των θετικών επιστημών πρέπει να βασίζεται στην εποπτεία, μέσω πειραμάτων τα οποία, καθώς οι καιροί δεν επιτρέπουν την αγορά ακριβών οργάνων, μπορούν να γίνουν με απλά καθημερινά μέσα. Η περιγραφή της κίνησης της Γης γύρω από τον άξονα της είναι πλέον μνημειώδης: «Πάρε ένα καρπούζι, και σούβλισέ το, οπού να έβγη το σουβλί από το τζουνί εις το λουλούδι του, βάλε έμπροσθέν σου έναν τέντζερε, ακούμπησε τες δυο άκρες της σούβλας εις τα χείλη του. Τότε θα είναι το μισόν καρπούζι εις το αγγείον, και το μισόν έξω. Κάθισε εις τρόπον όπου το δεξιόν χέρι σου να είναι προς την Ανατολήν, και γύριζε το σουβλί. Σφαίρα είναι το καρπούζι, το δε σουβλί άξων αυτής, επειδή και περνά από το κέντρον, ήγουν την μεσαίαν στιγμήν της καρδιάς του καρπουζίου. Τα χείλη τού τέντζερε ο ορίζων. Το γύρισμα λέγεται κίνησις περί τον άξονα.

Το λουλούδι του πωρικού είναι ο αρκτικός πόλος, το τζουνί, ο ανταρκτικός, η πράσινη φλούδα, επιφάνεια της σφαίρας. Χώρισέ το από το λουλούδι προς το τζουνί κατευθείαν εις τριανταέξ φελιά ισοπλατή. Εκείνα τα χωρίσματα του μαχαιριού λέγονται μεσημβρινοί. Αν το χωρίσης πάλιν και σταυρωτά, από το τζουνί προς το λουλούδι, εις άλλα δεκαεπτά φελιά ισοπλατή, τα χωρίσματα λέγονται παράλληλοι κύκλοι, κι ο μεσαίος αυτών, ήγουν ο ένατος, Ισημερινός»[12].

Πρόκειται για μια περιγραφή, που ουσιαστικά υιοθετεί μια καινοτόμα παιδαγωγική προσέγγιση, καινοτόμα ακόμα και στον 21ο αιώνα. Δηλαδή την αντικατάσταση σε πρώτο επίπεδο γνωριμίας με ένα φυσικό φαινόμενο της αφαιρετικής μαθηματικής περιγραφής με περιγραφή οικεία από την καθημερινή εμπειρία. Και τι πιο ελκυστική περιγραφή για ένα μαθητή, που έχει ζήσει όλη του τη ζωή σε ένα αγροτικό περιβάλλον από την περιγραφή της κίνησης της γης σαν την κίνηση ενός καρπουζιού από το οποίο έχει περαστεί μια σούβλα.

Κάθε λέξη και πράξη του Ρήγα είναι αναμφίβολα επαναστατική. Αλλά στο συγκεκριμένο βιβλίο, που κανείς εύκολα να προσεγγίσει με την επιπολαιότητα του σύγχρονου αναγνώστη, του αναγνώστη που κοιτάζει το παρελθόν μέσα από τους παραμορφωτικούς καθρέπτες του παρόντος, η ριζοσπαστική και με την πλήρη έννοια της λέξης προοδευτική θέαση του Ρήγα είναι πάντα εκεί και περιμένει να αναγνωριστεί. Στα όσα ήδη έχουμε επισημάνει θα θέλαμε να προσθέσουμε λίγα λόγια με αφορμή τη φράση του Ρήγα «Ώντας φύσει φιλέλλην, δεν ευχαριστήθην μόνον απλώς να θρηνήσω την κατάστασιν του γένους μου, αλλά και συνδρομήν να επιφέρω επάσχισα όσον το επ' εμοί».

Σε αυτές τις δύο γραμμές ουσιαστικά καταρρίπτεται με μιας αυτή η αντίληψη του κακομοίρη ραγιά, που το μόνο που κάνει είναι να «μυξοκλαίει» για την κατάστασή του. Ο Ρήγας, όχι μόνο στα όπλα, αλλά και στα γράμματα, κάνει το πατριωτικό του καθήκον δείχνοντας το δρόμο, που πρέπει να ακολουθήσουν και οι υπόλοιποι, να συμβάλουν στην αναγέννηση του τόπου όσο και όπως μπορούν. Και το επαναλαμβάνει εμφατικά στη συνέχεια κλείνοντας τον πρόλογό του «αλλ' ας καταβάλουν ευμενώς έκαστος έρανον ό,τι βούλεται, οπού βοηθούμενον πανταχόθε, να αναλάβη το πεπτωκός Ελληνικόν γένος».

Στις ριζοσπαστικές επιστημονικά απόψεις του Ρήγα συγκαταλέγεται και η αποδοχή της ιδέας για ύπαρξη ζωής και εκτός της Γης, μια ιδέα που από τη μια μεριά πάντα γοή-

12 Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής Απάνθισμα,* Βιέννη, 1790, σελ. 35.

τευε τους ανθρώπους από την άλλη ερχόταν σε αντίθεση με τα δόγματα της χριστιανικής θρησκείας και επομένως ήταν αντικείμενο ζωηρών, αν μη τι άλλο, συζητήσεων.

Στο *Φυσικής Απάνθισμα* ο Ρήγας συχνά αναφέρεται στους κατοίκους της σελήνης ως κάτι αυτονόητο και δεδομένο. Έτσι κάποια στιγμή όταν περιγράφει τους πλανήτες και τους δορυφόρους τους γράφει με γλαφυρό τρόπο: «Α εφώναξεν ο μαθητής μου, τι εύμορφη θεωρία, τι ωραίον κοίταγμα δια τους κατοίκους της σελήνης, αν βλέπουν ένα τοιούτον λαμπρόν σώμα εις τον ουρανόν, καθώς είναι η γή μας». Και όταν συζητούν για τον Κρόνο με μία κάπως χιουμοριστική διάθεση συμπληρώνει ο μαθητής: «Αληθινά αν ευρίσκωνται κάτοικοι εις τον Κρόνο, δεν έχουν διαφοράν από τους μπούφους, ή πρέπει να βλέπουν πολλά καλά την νύχτα, καθώς ημείς την ημέρα. Το καλλίτερον όμως είναι να μην αφήσωμεν κανέναν κάτοικον εις αυτόν τον μελαγχολικόν πλανήτην».

Η ενδιαφέρουσα θέση του Ρήγα σε αυτή τη συζήτηση, συνεχίζεται για λίγο ακόμα με ένα ενδιαφέρον σχόλιο, που δηλώνει την ευρεία αντίληψη του Ρήγα και τις επιφυλάξεις του για την ανθρωποκεντρική θέαση του κόσμου: «Του λόγου κάμνεις τα συμπεράσματά σου ωσάν ένας κάτοικος της γης παιδί μου, ο οποίος μετρά τα αποτελέσματα και τα φαινόμενα των άλλων πλανητών, από όσα βλέπει εις τον εδικόν του, και συγκρίνει με τον εαυτόν του τους κατοίκους των. Άραγε δεν είναι δυνατόν να ευρίσκονται φυτευμένοι άνθρωποι εις κανέναν πλανήτην, και να ζουν μόνον με άερα μην έχοντες χρείαν από φαγί;»[13].

Αυτή η εκ πρώτης όψεως κάπως απλοϊκή άποψη στην πραγματικότητα εκφράζει μια ριζοσπαστική, όχι μόνο για την εποχή, αντίληψη, ότι οι ποικίλες μορφές ζωής προσαρμόζονται στις συνθήκες του περιβάλλοντος, μια αντίληψη που βέβαια θα επεξεργαστεί μερικές δεκαετίες αργότερα στην περιβόητη θεωρία του για την εξέλιξη ο Δαρβίνος.

Με αφορμή την περιγραφή του ηλιοκεντρικού συστήματος ο Ρήγας βρίσκει την ευκαιρία να περάσει και το πάντα επίκαιρο μήνυμα για την ελευθερία, που σίγουρα αποτελούσε τον υπέρτατο στόχο όλων των κειμένων και των πράξεων του: «Ύστερο απ' αυτόν εσηκώθη Νικόλαος ο Κοπέρνικος Προυσιάνος εις έναν τόπον, όπου βασιλεύει η ελευθερία, και όπου έχει κύρος το γνωμικόν του Χάλερ οπού λέγει ΄΄Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά΄΄».

Την ελεύθερη σκέψη επικροτεί ο Ρήγας και στη συζήτηση σχετικά με τον Ήλιο και τις ιδιότητές του. Γνωρίζοντας την επικρατούσα σε ορισμένους εκκλησιαστικούς κύκλους άποψη, από την εποχή του Βυζαντίου ακόμα, σχετικά με την επιστημονική έρευνα ο Ρήγας παίρνει ξεκάθαρη θέση: «Πλην απ' αυτά όλα δεν εξεύρομεν τίποτες δια αληθινόν, εις τον μέγαν δημιουργόν τα πάντα είναι εύκολα, και οι άνθρωποι δεν αμαρτάνουν αν ερευνούν το αποτέλεσμα και τον λόγον του, ο οποίος είναι πολλά μακριά από την περιωρισμένην διάνοιάν τους»[14].

Παρά τα σφάλματα, ακόμα και για την εποχή του, που περιέχει η ανάλυση του Ρήγα για την αστρονομία, δεν παύει να αποτελεί πηγή αφενός μεν γνώσης των ευρύτερων αντιλήψεων, που διακινούνται στο πλαίσιο της εκλαϊκευμένης επιστήμης στην Ευρώπη, αφ' έτερου να είναι έναυσμα μιας λεπτομερέστερης μελέτης για όποιον ενδιαφέρεται. Για την αστρονομία λοιπόν ο Ρήγας προτείνει κανείς να εμβαθύνει μελετώντας το σύγγραμμα του Ferguson[15].

13 *Ό.π.*, σελ. 17.

14 *Ό.π.*, σελ. 40.

15 James Ferguson, *Astronomy explained upon Sir Isaac Newton's Principles*, 1756.

Στην ρηξικέλευθη σκέψη του Ρήγα εντάσσεται και η απόρριψη κάθε αυθεντίας ακόμα και εκείνων των στοχαστών, που αποτελούν την πρωτοπορία του διαφωτιστικού κινήματος στην Ευρώπη, που αναμφίβολα αποτελεί πηγή έμπνευσης για τον Ρήγα: «Αναγινώσκοντας τα συγγράμματα του περιφήμου Βολταίρ, είδον εις σαράντα μέρη αποφασιστικώς να λέγη, πως εις την Μεσόγειον θάλασσαν, δεν είναι παλίρροιαι, και απόρησα πως έκαμε τοιούτον λάθος, ένα τόσον μεγάλον πνεύμα; Πλην συγχωρητέος, επειδή πάντοτε επισφαλείς αι επίνοιαι και των πλέον σοφών ανθρώπων»[16].

Αξίζει ακόμα να γίνει μνεία για τον προοδευτικό τρόπο με τον οποίο ο Ρήγας περιγράφει το φαινόμενο της αναπαραγωγής σε ένα όπως είπαμε εισαγωγικό, στοιχειώδες βιβλίο, αλλά και η επανάληψη όταν βρίσκει την ευκαιρία της θεωρίας του για την πανανθρώπινη ισότητα: «Όλοι οι άνθρωποι (λέγει ο κυρ Φοντενέλ) είμεθα μέσα εις ένα και το αυτό καράβι, ήγουν επάνω εις την γην. Με όλον τούτο εκείνοι οπού κάθονται εις την πλώραν, διαφέρει απ' εκείνους οπού ευρίσκονται εις την πρύμνην».

Είμαστε λοιπόν σύμφωνα με τον Ρήγα όλοι, παρά τις επιμέρους διαφορές μας, επιβάτες στο ίδιο πλοίο, κάτοικοι του ίδιου πλανήτη και επομένως ισότιμοι. Το πολύ σημαντικό είναι ότι ο Ρήγας αναγνωρίζει την ισότητα στο διαφορετικό, μια άποψη που ακόμα και σήμερα συναντά ως γνωστόν πολλές αντιστάσεις. Η ευρύτητα του πνεύματος του Ρήγα, που συνοδοιπορεί με τις προωθημένες απόψεις του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ευτυχώς δεν έμεινε ως «φωνή βοώντος εν τη ερήμω».

Στο πλαίσιο αυτό, του ριζοσπαστικού στοχασμού συντάσσονται και ορισμένοι, όχι πολλοί είναι η αλήθεια, λόγιοι του ύστερου 18ου αιώνα. Θα συζητήσουμε λοιπόν για τη δράση εκείνων των λογίων, που τολμούν να κάνουν για να χρησιμοποιήσουμε μία κάπως ανιστορική ρήση «το μεγάλο άλμα προς τα εμπρός», ακόμα και αν δεν έχουν υπολογίσει επακριβώς το ρίσκο που παίρνουν, χωρίς να παραμένουν τελικά στο περιθώριο του κινήματος του Διαφωτισμού και μάλιστα να γλυτώνουν την αιώνια καταδίκη τους σε λήθη.

Πριν προχωρήσουμε όμως σε αυτούς θα θέλαμε να αφιερώσουμε ένα μέρος της συζήτησης μας σε μία ιδιότυπη, αλλά άκρως ενδιαφέρουσα μορφή του «Διαφωτισμού του κέντρου», όπως χαρακτηρίζεται ήδη στον καιρό του, τον Μιχαήλ Περδικάρη. Ο Περδικάρης αποτελεί κατά τη γνώμη μας την προβληματική συνισταμένη των Ελλήνων διαφωτιστών, που ταλαντεύονται ανάμεσα στην πρόσληψη και την απόρριψη των βασικών διαφωτιστικών αρχών της Δύσης, αλλά παράλληλα ενοχλούνται και καταδικάζουν έντονα την υπάρχουσα πνευματική και ηθική κατάσταση του ελληνισμού.

Στο εκδομένο έργο του, ένα εκτενές κείμενο σε ποιητική μορφή με τον τίτλο «Ερμήλος ή Δημοκριθηράκλειτος», που κυκλοφορεί το 1817 και με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία αποτέλεσε ένα από τα βιβλία με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία εκείνη τη χρονιά, ο Περδικάρης με τον ίδιο ζήλο και την ίδια μαχητικότητα επιτίθεται και αναθεματίζει από τη μια τον Βολταίρο, τον Ρουσώ και τον Καντ και από την άλλη τους άρχοντες και το εκκλησιαστικό κατεστημένο.

Αναφερθήκαμε στην περίπτωση του Περδικάρη για να δείξουμε πως όπως έχει ήδη επισημανθεί από τους ιστορικούς του καιρού οι εσωτερικές αντιφάσεις, αντινομίες και

16 Ρήγας Βελεστινλής, *ό.π.*, σελ. 64. Πράγματι οι παλίρροιες στη Μεσόγειο είναι μικρής έκτασης και έντασης σε σχέση π.χ. με τις ακτές της Αγγλίας. Και είναι ενδιαφέρον ότι ο Ρήγας από τόσο νωρίς, εμπειρικά, διαπιστώνει την ύπαρξή τους, έχοντας ίσως κατά νου το φαινόμενο στον πορθμό του Ευρίπου, όταν η μελέτη τους αποτέλεσε αντικείμενο της νεοφανούς επιστήμης της ωκεανογραφίας κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

διαμάχες στο εσωτερικό των εθνικών διαφωτισμών - που κανείς τους δεν είναι και τόσο εθνικός όσο θα ήθελε να περηφανεύεται - είναι έντονες και πολλές φορές μπορούν να παρομοιαστούν με την παλίρροια, παρασέρνει με ταχύτητα και ένταση τα πάντα τόσο στην άμπωτη όσο και στην πλημμυρίδα.

Έχοντας αυτά κατά νου ερχόμαστε στην σκιαγράφηση της σκέψης του σημαντικότερου ή τουλάχιστον του γνωστότερου κατά την άποψή μας εκπροσώπου του ελληνικού ριζοσπαστικού διαφωτισμού, του Ιώσηπου Μοισιόδακα. (1725-1800). Πρόκειται για το πνευματικό παιδί του Ευγένιου Βούλγαρη, του οποίου υπήρξε μαθητής στην Αθωνιάδα (1754-1755) αλλά και του Νικηφόρου Θεοτόκη και του Νικόλαου Ζερζούλη. Και ακολουθεί τα δικά τους βήματα με σπουδές κοντά στους Poleni και Colombo στην Padua.

Ο Μοισιόδαξ αναγνωρίζει τις συμβολές των Βούλγαρη, Θεοτόκη και Ζερζούλη σε κάθε ευκαιρία. Μιλά γι' αυτούς ήδη το 1761 στην μετάφραση της *Ηθικής Φιλοσοφίας*[17] του Muratori, αλλά και είκοσι χρόνια αργότερα στην *Απολογία*[18] του (1780) με τον ίδιο «νεανικό ενθουσιασμό» κυρίως για το γεγονός ότι αντιστάθηκαν στον αριστοτελισμό, αλλά και στον καρτεσιανισμό. Η ριζοσπαστικότητα του Μοισιόδακα έγκειται ακόμα στον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνει και οικειοποιείται τη νευτώνεια φυσική και επιτίθεται παράλληλα στον αριστοτελισμό.

Σημειώνει για παράδειγμα στην *Απολογία* του: «Εν τοσούτω ο Αριστοτελισμός, άμικτος ή σύμμικτος μετά του Πλατωνισμού, εχθρός όμως άσπονδος αεί της υγιούς φιλοσοφίας, και πρόχειρος πάντοτε να δράττηται της τυχούσης ευκαιρίας, πανταχού εβιάζετο να χωρέση, όπου ηδύνατο, και πανταχόθεν είτα να εξώση την όντως φιλοσοφίαν, και εν τούτω τέλος εκράτησεν».

Ενώ αντίθετα για τον Νεύτωνα θα γράψει: «Ανήρ νοός φύσει μεγαλοφυούς, φύσει εμβριθούς,...ο κλεινός Νεύτων, υπανοίξας το θέατρον της αληθινής Φιλοσοφίας, έδωκε τοις φιλοσοφούσι και τα μέσα, δια των οποίων να απευθύνωσιν είτε τας πείρας είτε τας μελέτας αυτών, ούτε επέτρεψεν αυτοίς, ότι να πλανώνται επί αδεία κατά το φαινόμενον εκάστω... Ώρμησεν ο Αριστοτελισμός και κατ' αυτού, και το αυτό εποίησεν ο Καρτεσιανισμός, το αυτό και ο Λεϊβνητισμός, πλην φρούδα απέβησαν αυτοίς πάντα τα σπουδάσματα αυτών. Πάσαι αι ακαδημίαι, πάντα τα γυμνάσια της Ευρώπης φιλοσοφούσι την σήμερον κατά τον μέγαν Νεύτωνα. Απορεί ο νους του ανθρώπου, όταν παρατηρή την ταχυτάτην πρόοδν την οποίαν έλαβεν η Φιλοσοφία εν διαστήματι εκατόν και τεσσαράκοντα χρόνων μόνων».

Ακριβώς λοιπόν στο σημείο αυτό παρά τον σεβασμό για τον δάσκαλό του, προβαίνει σε μία σκληρή κριτική εναντίον του θεωρώντας πως ο Βούλγαρις επέδειξε μία συμβιβαστική στάση κατά τη διδασκαλία του στην Αθωνιάδα και δεν τόλμησε να διδάξει, ως όφειλε κατά τον Μοισιόδακα, στο σύνολό της τη νευτώνεια φυσική.

Μάλιστα, ισχυρίζεται πως ουσιαστικά υπέκυψε στην πίεση των μαθητών του, ενώ θα έπρεπε όχι μόνο να αντισταθεί, αλλά και να προχωρήσει ένα βήμα ακόμα, να τους διδάξει τα σωστά Μαθηματικά και τη νεώτερη Φυσική, καθόσον μάλιστα οι ικανότητες των μαθητών ήταν τέτοιες, που θα μπορούσαν να αφομοιώσουν τα σχετικά μαθήματα μέσα σε μία διετία. Ιδιαίτερα, κάνει μία σχετική σύγκριση με τις σπουδές στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, που χρειάζονται τέσσερα χρόνια σπουδών για την αποκόμιση των αντί-

17 *Ἠθικὴ Φιλοσοφία μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ἰδιώματος, παρὰ Ἰωσήπου... Μοισιόδακος..., Βενετία, Ἀντώνιος Βόρτολις, τ. Α΄, 1761, τ. Β΄, 1762.*

18 Ιωσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογια,* Βιεννη, 1780

στοιχων γνώσεων, για να καταλήξει ωστόσο σε ένα πικρό συμπέρασμα καθώς πολλοί από τους σπουδαστές της Αθωνιάδας «πολλοί εξ ημών εβλάβησαν, τινές δε και απέθανον».

Η υποδηλούμενη στο σημείο αυτό δυσαρέσκεια του Μοισιόδακα, για το εκπαιδευτικό σύστημα, φαίνεται πως ήταν η αφορμή για την έκδοση ενός σχετικού πονήματος εκ μέρους του με στόχο την αναμόρφωση της παιδαγωγικής πράξης της εποχής του. Πρόκειται για το βιβλίο *Πραγματεία περί παίδων αγωγής ή Παιδαγωγία,* που εκδόθηκε στην Πέστη το 1779. Στο βιβλίο αυτό γίνεται μεταξύ των άλλων μία στοχευμένη αναφορά στην καταπολέμηση της αμάθειας και της δεισιδαιμονίας. Ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας της προσπάθειας του Μοισιόδακα και στη σημαντική αυτή συνιστώσα της διαφωτιστικής του «εκστρατείας» τονίζεται και από τον ίδιο, με έντονο και αναμφισβήτητο τρόπο στο προοίμιο του εν λόγω βιβλίου: Υποστηρίζει ότι η πληγή της Ελλάδος, η απαιδευσία, γνωστή πια σε όλους, έτσι ώστε δεν χρειάζεται να κρύβεται από κανέναν, είναι μεγάλη και παλιά, δεν θεραπεύεται με επιθέσεις όπως είναι οι κολακείες κάποιων, αλλά επειδή έχει καταστεί πλέον γάγγραινα χρειάζεται να αφαιρεθεί με χειρουργική τομή. Μακάρι να ήταν δυνατή μία ηπιότερη θεραπεία, και όπως τονίζει χαρακτηριστικά δεν έχει καμιά διάθεση να δίνει ξίδι αν μπορούσε να δίνει μέλι, όμως η κατάσταση δεν επιδέχεται μεσοβέζικες λύσεις.

Υποστηρίζει πως δεν υπάρχει δυνατότητα να χρονοτριβεί κανείς ούτε να διστάσει. Πρέπει όλοι όσοι μπορούν να «ελευθεριάσουν», να εκφράσουν δημόσια τις φιλελεύθερες ιδέες του καιρού του, και να μη διστάσουν. Για το λόγο αυτό ό ίδιος δίνει το παράδειγμα με τη στάση του, παρά το γεγονός ότι αντιλαμβάνεται τις δυσκολίες του εγχειρήματος αλλά και τις επιθέσεις που θα δεχθεί (και όντως δέχτηκε).

Το ζήτημα της δεισιδαιμονίας και της αμάθειας συνδέεται άμεσα και με τη σχέση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού με τη θρησκεία. Ορισμένοι οπαδοί του αντιδιαφωτιστικού κινήματος της εποχής χαρακτήρισαν ευθέως τους Έλληνες διαφωτιστές, ακόμα και τους πιο μετριοπαθείς εξ αυτών, ως άθεους. Γι' αυτούς η επιστήμη δεν ήταν παρά η αποθέωση του αθεϊσμού. Γράφει χαρακτηριστικά ο Πάριος στο έργο του *Αληθής Φιλοσοφία*, το οποίο φέρει τον εύγλωτο υποτίτλο «η του Θανάτου Μνήμη» όπου αληθής φιλοσοφία είναι η φιλοσοφία των Γραφών και όχι των ανθρώπων: «Ούτοι απέρχονται ίνα επισκεφθώσι τας Ακαδημίας αφ' ών ανέλαμψαν τα θαύματα της φύσεως, οι Γάλλοι Καρτέσιος, Αμήτριος, Ρουσσώ, Βολταίρος, οι Άγγλοι Κόλλινσων, Βουλστών, Νεύτων, Τολάνδος και οι λοιποί Λεϊβνίτιος, Σπινόζας, Σχελίγγιος, Έγελος, Μαλεβράγχης, Φίχτης κλπ. ... Τίνα σχέσιν έχεις ή κοινωνίαν συ ο καλόγηρος προς την Δύσιν, εν ή αναντιρρήτως άρχει ο σκοταδισμός ού μόνον της αθεΐας, αλλά και των ατιμωτάτων παθών;».

Ωστόσο, στην πραγματικότητα η αντίρρηση του ριζοσπαστικού Νεοελληνικού Διαφωτισμού δεν είναι τόσο ως προς την ουσία της θρησκείας όσο προς την ποιότητα και την πολιτεία της Εκκλησίας. Η κριτική του δεν στρέφεται προς τα δόγματα του Ορθόδοξου χριστιανισμού, άλλωστε πολλοί εκπρόσωποί του προέρχονται από αυτόν, αλλά στο γεγονός ότι η Εκκλησία παραμένει δέσμια ενός φιλοσοφικά και επιστημονικά παρωχημένου αριστοτελισμού από τη μια μεριά, ενώ από την άλλη φαίνεται κατά κάποιο τρόπο συμβιβασμένη με τις τύχες του ελληνισμού υπό την πολιτική διοίκηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε πως μία σημαντική παράμετρος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι η σύσταση και η ενδυνάμωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης, παράλληλα με την κοινωνική και πνευματική απελευθέρωση του λαού.

Σε αντίθεση με ότι συνέβη στη Δύση, όπου ο Διαφωτισμός κατά μία έννοια επιτέθηκε συνολικά στη θρησκεία, στην ορθόδοξη Ανατολή ακολουθήθηκε μία διαφορετική πρακτική. Έχοντας κατά νου τη χρησιμότητα της Ορθοδοξίας ως συνεκτικού κρίκου των Βαλκανικών λαών και ως στοιχείου ετεροπροσδιορισμού απέναντι στην ισλαμική Οθωμανική αυτοκρατορία, οι Έλληνες διαφωτιστές, ακόμα και η πιο ριζοσπαστική τάση τους, προτίμησαν στην πλειοψηφία τους να μην προσφύγουν σε μία κατά μέτωπο επίθεση εναντίων των θρησκευτικών δογμάτων.

Αναμετρώντας, μάλιστα, εκ των υστέρων τις πιθανότητες επιτυχίας ενός ανάλογου εγχειρήματος είναι βέβαιο ότι αυτές δεν ήταν με το μέρος τους και σε μία τέτοια περίπτωση ο διαφωτισμός θα είχε υποστεί μία ριζική και ανεπανόρθωτη ήττα. Αυτό άλλωστε γίνεται εμφανές και από το γεγονός ότι ακόμα και στο τέλος του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα επιχειρείται από τους αντιδιαφωτιστικούς κύκλους μία παράξενη σε πρώτη ματιά, αλλά δικαιολογημένη υπεράσπιση του γεωκεντρικού συστήματος. Έτσι κυκλοφορεί το βιβλίο *Τρόπαιον εκ της Ελλαδικής πανοπλίας κατά τον οπαδών του Κοπερνίκου* του Σέργιου Μακραίου[19]. Πρόκειται για μία ξαφνική ένταση της αντιδιαφωτιστικής δράσης των συντηρητικών κύκλων πέριξ του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, που βλέποντας τα φώτα της επερχόμενης επανάστασης να έρχονται μέσω της Δύσης ένοιωσαν έξαφνα μία ιδιαίτερα έντονη απειλή[20].

Παράλληλα, εξαιρετικά ριζοσπαστικό θεωρείται το σχήμα που συνδέει το νεώτερο με τον αρχαίο ελληνισμό και ειδικότερα τη νεώτερη με την αρχαία επιστήμη αφαιρώντας εντελώς το ενδιάμεσο βήμα του Βυζαντίου. Πρόκειται για μια συνειδητή επιλογή, που ουσιαστικά κατοχυρώνει τη μετανευτώνεια φυσική ως μία μεταγραφή της μη αριστοτελικής και κυρίως της προσωκρατικής και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας με σύγχρονους όρους και τη χρήση της ιδεολογικά ουδέτερης γλώσσας των μαθηματικών. Επιπλέον, με τον τρόπο αυτό τονίζεται απόλυτα η πολιτισμική ένταξη του νεώτερου Ελληνισμού στο δυτικό πολιτισμό, ως οφείλεται, και η αποστασιοποίησή του από την Ανατολή.

Η στόχευση αυτή είναι εμφανής και επικουρείται και στα έργα γεωγραφίας, που εκδίδονται εκείνη την περίοδο. Πρόκειται για την προσπάθεια των Ελλήνων διαφωτιστών να τοποθετήσουν και την πατρίδα τους στην ευρυχωρία αυτού του σημαντικού πολιτικού και φιλοσοφικού ρεύματος. Πρόκειται για κείμενα τόσο της λεγομένης Παλαιάς Γεωγραφίας όσο και της Νεώτερης, που όμως συνθέτουν τον καμβά της συνεχούς υπόστασης του Ελληνισμού στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Ανάμεσα σε αυτά ξεχωρίζει αναμφίβολα το εκδοτικό εγχείρημα των Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγόριου Κωνσταντά *Γεωγραφία Νεωτερική*, που εκδίδεται στη Βιέννη το 1791.

Φτάνοντας προς την ολοκλήρωση της σχεδόν διαγραμματικής μας παρουσίασης θεωρούμε πως θα ήταν ουσιαστική παράλειψη η μη αναφορά του τρόπου με τον οποίο χρησιμοποιήθηκε και η νεώτερη επιστήμη της Χημείας στο πλαίσιο του νεοελληνικού ριζοσπαστικού διαφωτισμού. Πρόκειται ουσιαστικά για την επιστήμη εκείνη, που με τρόπο κατηγορηματικό πλέον αποδεικνύει τον υλικό χαρακτήρα του κόσμου και αποδομεί με σαφήνεια κάθε σύνδεση και αναφορά σε ιδεαλιστικά σχήματα.

---

19 Σέργιος Μακραίος, *Τρόπαιον εκ της Ελλαδικής πανοπλίας των οπαδών του Κοπερνίκου εν τρισί διαλόγοις/φιλοπονηθέν παρά του διδασκάλου των επιστημών της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής Σεργίου Μακραίου*, (1797).

20 Γιώργος, Ν. Βλαχάκης, «Η άλλη άποψη: Η «Επιτομή Φυσικής Ακροάσεως» του Σέργιου Μακραίου», *Πρακτικά Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνέδριου «Το αίτημα της διεπιστημονικής έρευνας. Οι επιστήμες στον Ελληνικό χώρο»*, Αθήνα 1997, σελ. 249-260.

Η άμεση και χωρίς ενστάσεις και εντάσεις αποδοχή της Χημείας του Lavoisier και της σχετικής ονοματολογίας του Fourcroy δεν αφήνει κανένα περιθώριο σχετικών αντιρρήσεων. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Μιχαήλ Κούμας, ένας ακόμα λόγιος που η σωστή αποτίμηση της συνεισφοράς του εξακολουθεί να λανθάνει, στην εισαγωγή του στην σχολιασμένη και επεξεργασμένη μετάφραση της Χημείας του Pierre-Auguste Adet ,που εκδίδει το 1808: «Οι Λαβοϊζιέρος, Μορβάυος, Βερθολέττος, Φουρκρόιος ιδόντες ότι ανάγκη ήτο, επειδή άλλαξαν των χημικών πραγμάτων αι ιδέαι, ν' αλλαχθώσι και τα ονόματα...». Ακόμα, αφιερώνει οκτώ σελίδες για να δείξει την αναγκαιότητα της Χημείας στον κοινωνικό βίο όπως μαρτυρούν «λαμπρώς τα έργα των Άγγλων, Γερμανών, Ολλανδών και Γάλλων»[21].

Η υλιστική αντίληψη της σύστασης του κόσμου ενυπάρχει και στο έργο του Χριστόδουλου Παμπλέκη, που κυκλοφορεί το 1786 με τίτλο *Περί Φιλοσόφου, Φιλοσοφίας, φυσικών Μεταφυσικών και Θείων Αρχών,* έργο θεμελιωμένο στη γαλλική Encyclopédie.[22] Ο ίδιος θεωρεί την ύλη ως την ουσία από την οποία συντίθενται όλα τα σώματα. Ο Παμπλέκης άλλωστε πλήρωσε τη ριζοσπαστική του προσέγγιση όχι «απλά» με έναν αφορισμό, όπως άλλοι συνοδοιπόροι του στον αγώνα για την πνευματική αναγέννηση του Ελληνισμού με βάση τον ορθό λόγο, αλλά με την ταπεινωτική απόλυτη σιωπή ως προς το έργο του, όπως έχει επισημάνει σε μελέτη του ο σημαντικός ιστορικός της περιόδου Φίλιππος Ηλιού[23].

Φαίνεται λοιπόν ότι πως παρά τις γενικές και επιμέρους μελέτες για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό η ριζοσπαστικότητά του ως ενός πολύπλευρου και πολυδύναμου κινήματος δεν έχει ακόμα επαρκώς τονιστεί. Ίσως γιατί ακριβώς το πλούσιο περιεχόμενό του αντιστοιχεί σε εκείνο του φωτός. Άλλοτε φαντάζει απολύτως λευκό, και άλλοτε μετά την ανάλυσή του μέσα από κατάλληλα πρίσματα αναλύεται στις χρωματικές του συνιστώσες. Και όχι μόνο. Υπάρχουν και εκείνες οι πλευρές του, που αν και αόρατες σε εμάς, υπάρχουν και είναι ιδιαίτερα σημαντικές.

Ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού για πολλά χρόνια κατά την άποψή μας παρέμεινε αόρατος αν και υπαρκτός. Ήρθε η ώρα να τον αποκαλύψουμε. Για λόγους ιστορικούς αλλά και ουσιαστικούς, καθώς θεωρούμε ότι οι καιροί επιτάσσουν την αναβίωση ενός νέου ριζοσπαστικού διαφωτιστικού κινήματος. Οι καιροί, που ακολούθησαν τουλάχιστον στον ελληνικό χώρο, χαρακτηρίζονται από την ήττα του διαφωτισμού, όχι τόσο μέσα από την επικράτηση του αντιδιαφωτισμού και του κληρικαλισμού όσο από την ίδια την υποχώρηση των ίδιων των πρωτοπόρων Ελλήνων διαφωτιστών, που στο τέλος της ζωής τους μοιάζουν να απορούν ή ακόμα και να αποστρέφονται τα προτάγματα και τις επιλόγες τους.

Αυτή η ήττα, που κορυφώθηκε μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και κυριαρχεί έως τις μέρες μας με ένα νέο είδος σκοταδισμού και μοιρολατρίας, κάνει τον Διαφωτισμό και πάλι επίκαιρο. Ωστόσο ακολουθώντας το παράδειγμα των λογίων εκείνης τις περιόδου ας μην είμαστε απαισιόδοξοι. Ας σκεφτούμε ότι η προσωρινή

21 Γιώργος Ν. Βλαχάκης, «Μια υποβόσκουσα ιδεολογική συγγένεια, μια αργά διατυπωμένη αμφιβολία και ένα βιβλίο χημείας. Η Χημείας Επιτομή του 1808», *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας,* τόμος Γ', 2016, σελ. 316-328.

22 Νούτσος, Παναγιώτης Χρ., «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και ΄΄Encyclopédie΄΄. Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Ερανιστής,* 17 (1981), σελ. 13-24.

23 Φ. Ηλιού, «Η σιωπή για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη», *Τα Ιστορικά,* 4 (1985), σελ. 387-404.

ήττα των προοδευτικών δυνάμεων και ιδεών δεν σημαίνει και οριστική κατακύρωση του πολέμου υπέρ του αντιπάλου. Όσο τα Φώτα δεν σβήνουν δια παντός μπορούμε να εργαζόμαστε για την αναβίωση ενός νέου ριζοσπαστικού διαφωτιστικού κινήματος και κυρίως να ελπίζουμε ότι η γνωστή ρήση «Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου» δεν θα ευδοκιμήσει.

ΙΩΑΝΝΑ ΒΟΡΒΗ, ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΑΝΙΗΛΙΔΟΥ

Τα επαναστατικά έργα του Ρήγα Βελεστινλή στα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Το διαχρονικό όραμά του για τα Δίκαια του Ανθρώπου

Εισαγωγή

Ο Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798), από τις σημαντικότερες παρουσίες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ανέπτυξε έντονη επαναστατική δραστηριότητα και υπήρξε πρόδρομος και πρωτομάρτυρας της ελευθερίας και εμβληματική μορφή της προετοιμασίας του Αγώνα. Ήταν θιασώτης της διαβαλκανικής συνεργασίας και εργάστηκε συνειδητά για την πνευματική αφύπνιση, τον ιδεολογικό προσανατολισμό των υπόδουλων και την προετοιμασία της πολιτικής και κοινωνικής χειραφέτησής τους[1]. Χαρακτηριστικά επαναστατικά έργα του Ρήγα είναι η «Επαναστατική Προκήρυξη», «Τα Δίκαια του Ανθρώπου», το «Σύνταγμα» και ο «Θούριος», τα οποία δημιουργήθηκαν με σκοπό τη διανοητική και ιδεολογική προπαρασκευή των υπόδουλων πληθυσμών και την προετοιμασία της ένοπλης εξέγερσης για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού[2]. Πολλές ιδέες που διαπνέουν το έργο του Ρήγα βρίσκονται σε ισχύ και παραμένουν επίκαιρες, όπως ο ανθρωπισμός, η ελευθερία, η δημοκρατία, η αξιοπρέπεια, το δίκαιο, η ειρηνική συμβίωση, η διαπολιτισμική συνεργασία.

Στην παρούσα εργασία διερευνάται η παρουσία των επαναστατικών έργων του Ρήγα Βελεστινλή στα εγχειρίδια της Λογοτεχνίας του Γυμνασίου και Λυκείου και πα-

1 Ν. Μπουγά, «Ρήγας Φεραίος», *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (1000 – 1977)*, εκδόσεις Σταφυλίδης, Αθήνα 1977. Γ. Κόκκινος, «Διανοητική προετοιμασία και επαναστατική πράξη, *ΤΑ ΝΕΑ*. 8-9-2000.

2 Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «Αναφορά στη ζωή και το έργο του Ρήγα». Στο Στέλιος Κούκος (Επιμ.), *Ρήγας Βελεστινλής. Τα επίκαιρα οράματά του*. Ανακτήθηκε από http://karaberopoulos.gr/karaberopoulos/pdf/Ef_Makedonia.pdf

ρουσιάζονται προτάσεις και δραστηριότητες, που μπορούν να υλοποιηθούν στο πλαίσιο της διδασκαλίας τους. Σκοπός είναι, μέσω των δραστηριοτήτων, να αναδειχθεί το διαχρονικό όραμα του αγωνιστή εθνεγέρτη, για τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι κοινωνικοπολιτικές ιδέες του, που έχουν παιδευτικό χαρακτήρα. Επιμέρους στόχοι είναι να κατανοήσουν οι μαθητές πώς συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα μεταπλάθονται σε λογοτεχνικό έργο, να αντιληφθούν την εμβληματική σημασία ορισμένων λογοτεχνικών έργων ως «τόπων» καθοριστικών για την εθνική μας ταυτότητα και αυτογνωσία, να ενδιαφερθούν για το έργο του Ρήγα και να αναπτύξουν δεξιότητες κριτικού, ψηφιακού, θεατρικού γραμματισμού[3]. Ζητούμενο είναι, επίσης, οι μαθητές να αναπτύξουν ιστορική συνείδηση μέσα από διερευνητικές, ατομικές ή ομαδικές δραστηριότητες, αξιοποιώντας ενεργητικά την ιστορική γνώση.

Διδακτικά εγχειρίδια Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης: Τα επαναστατικά έργα του Ρήγα

Στα σχολικά εγχειρίδια Λογοτεχνίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση είναι ιδιαίτερα ισχνή η παρουσία των επαναστατικών έργων του Ρήγα, καθώς ανθολογούνται σε αυτά μόνο δύο έργα. Στο Γυμνάσιο περιλαμβάνεται ο «Θούριος» (οι σαράντα πρώτοι στίχοι) στο σχετικό εγχειρίδιο της Γ΄ Γυμνασίου (σ. 28), ο οποίος αποτελεί επαναστατικό προσκλητήριο 126 στίχων ιαμβικών 13σύλλαβων, διακρίνεται από επαναστατική ορμή και είναι ο πιο διαδεδομένος προεπαναστατικός πατριωτικός ύμνος. Στους 40 πρώτους στίχους που παρατίθενται στο εγχειρίδιο εξαίρονται η ιδέα της ελεύθερης ζωής και το προσκλητήριο επανάστασης στους λαούς των Βαλκανίων και ιδιαίτερα στους Έλληνες, οι οποίοι δεσμεύονται με όρκο για τον αγώνα για την ελευθερία.

Στο Λύκειο ανθολογείται η «Επαναστατική Προκήρυξη» (προς τους λαούς της Βαλκανικής) στο εγχειρίδιο Λογοτεχνίας Α΄ Λυκείου (σ. 149), η οποία διαπνέεται από τα ιδεώδη της γαλλικής δημοκρατίας. Είναι ένας εμπνευσμένος, θερμός και συναισθηματικά έντονος λόγος αποτίναξης του οθωμανικού ζυγού και ανάκτησης της ελευθερίας, ένα αγωνιστικό κάλεσμα σε Χριστιανούς και Μουσουλμάνους ενάντια στην τυραννία του Σουλτάνου, της οποίας τα δεινά περιγράφει.

Με δεδομένο ότι η παρουσία των έργων του Ρήγα στα σχολικά εγχειρίδια Λογοτεχνίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης είναι μικρή και η ανάγκη για ανθρωπιστικές, οικουμενικές ιδέες σήμερα είναι μεγάλη, οι δραστηριότητες, που προτείνονται στην παρούσα εργασία, συμβάλλουν ώστε να αναδειχθούν και να προβληθούν το διαχρονικό όραμα και η πάντα επίκαιρη, πρωτοπόρα και εμπνευσμένη σκέψη του Ρήγα, η οποία αποτελεί πολύτιμη παρακαταθήκη για τις τωρινές και μελλοντικές γενιές.

Χαρακτηριστικά των προτεινόμενων δραστηριοτήτων

Οι δραστηριότητες, που προτείνονται, ανταποκρίνονται στη σύγχρονη διδακτική μεθοδολογία και στο πνεύμα της νέας Παιδαγωγικής. Βασίζονται στη θεωρία πολλαπλής νοημοσύνης, σε βιωματικές μορφές μάθησης, στη διακειμενικότητα και τη συνδυαστική διδασκαλία κειμένων, στη διαθεματικότητα και στην «ολιστική γνώση», στη λειτουργική

3 M. Baynhman, *Πρακτικές γραμματισμού,* (μτφρ. Μ. Αραποπούλου / επιμ. Ε. Καραντζόλα), εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2002. Η. Ματσαγγούρας, *Σχολικός Εγγραμματισμός: Λειτουργικός, Κριτικός και Επιστημονικός*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα 2007.

ένταξη και χρήση των Νέων Τεχνολογιών, σε συνεργατικές πρακτικές και σε πρακτικές δημιουργικής γραφής[4]. Οι προτεινόμενες δραστηριότητες είναι ατομικές ή ομαδικές, απλές και σύνθετες και αξιοποιούν συνδυαστικά τα ποικίλα σημειωτικά συστήματα και τρόπους: λεκτικό, οπτικό, ηχητικό, χωρικό[5].

Οι δραστηριότητες αποσκοπούν στα εξής: Να αναδείξουν το όραμα και τις επίκαιρες, διαχρονικές και παιδευτικές κοινωνικοπολιτικές ιδέες του Ρήγα. Να προσελκύσουν το ενδιαφέρον του μαθητή. Να τον εμπλέξουν πολλαπλά στην οικοδόμηση της γνώσης, μέσα από διερευνητικές διαδικασίες μάθησης, στο πλαίσιο μαθητοκεντρικών προσεγγίσεων. Να συντελέσουν στην ανάπτυξη δεξιοτήτων ποικίλων γραμματισμών, χρήσιμων στο σχολείο και δια βίου (γλωσσικού-γραμματειακού/κειμενικού, κριτικού, θεατρικού και ψηφιακού γραμματισμού). Το πλαίσιο υλοποίησης των δραστηριοτήτων είναι η κατά το Ωρολόγιο Πρόγραμμα διδασκαλία της αντίστοιχης ενότητας Λογοτεχνίας ή/και Ιστορίας, με διάθεση 1-2 επιπλέον ωρών, ανάλογα με τον αριθμό δραστηριοτήτων, που θα επιλεγούν. Ορισμένες από τις δραστηριότητες μπορούν να ανατεθούν ως κατ' οίκον εργασία. Οι πιο σύνθετες και απαιτητικές δραστηριότητες μπορεί να υλοποιηθούν ως σχέδιο εργασίας (project) και ως συνθετικές δημιουργικές εργασίες στα μαθήματα της Λογοτεχνίας ή της Ιστορίας, ως πολιτιστικό σχολικό πρόγραμμα ή να αποτελέσουν τη βάση για την πραγματοποίηση της σχολικής εορτής της 25ης Μαρτίου.

Οι δραστηριότητες, που παρουσιάζονται στη συνέχεια, διακρίνονται από ποικιλότητα και είναι ενδεικτικές και τροποποιήσιμες, για αξιοποίηση κατά την κρίση του εκπαιδευτικού και σύμφωνα με τις ανάγκες και δυνατότητες της τάξης του. Αφορούν συνδυαστική διδασκαλία κειμένων, συγκριτική συνανάγνωση/συνεξέταση παράλληλων πεζών, ποιητικών και θεατρικών κειμένων, διαθεματική προσέγγιση, μελοποίηση, δημιουργική γραφή, ένταξη Νέων Τεχνολογιών, παιγνιώδη μάθηση, project, σχολικές εορτές[6]. Με τον τρόπο αυτόν δίνεται η δυνατότητα στους μαθητές να διαμορφώσουν άποψη για τον Ρήγα Βελεστινλή και τα έργα του, συμμετέχοντας ενεργά σε διαφορετικού τύπου δραστηριότητες και αξιοποιώντας συνδυαστικά πολυτροπικό υλικό[7].

---

4 H. Gardner, *Frames Of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*, Basic Books, New York 1993. Ε. Ζωγόπουλος, *Νέες τεχνολογίες και μέσα επικοινωνίας στην εκπαιδευτική διαδικασία, εκδόσεις* Κλειδάριθμος, Αθήνα 2001. Χ. Αργυροπούλου, «Διδακτική αξιοποίηση των διακειμενικών και παρακειμενικών στοιχείων σε Γυμνάσιο και Λύκειο: Διδακτικά παραδείγματα», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων* 8, 31-46, 2003. Η. Ματσαγγούρας, *Η διαθεματικότητα στη σχολική γνώση. Εννοιολογική αναπλαισίωση και σχέδια εργασίας,* εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα 2003. Ι. Β. Κογκούλης, *Η σχολική τάξη ως κοινωνική ομάδα και η ομαδοσυνεργατική Διδασκαλία και Μάθηση,* εκδόσεις Αδερφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2004. Α. Κόκκος, *Εκπαίδευση μέσα από τις Τέχνες,* εκδόσεις: Μεταίχμιο, Αθήνα 2011. Σ. Νικολαΐδου (επιμ.), *Η δημιουργική γραφή στο σχολείο,* ebook, εκδόσεις: Μεταίχμιο, Αθήνα 2015. Λ. Γαλάζης, «Γύρω από τη συνανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων στη διδακτική πράξη: Στοιχεία μεθοδολογικού πλουραλισμού». Ημερίδα: *Συν-υφαίνοντας στον αργαλειό της Λογοτεχνίας. Θέματα διδακτικής της λογοτεχνίας στο Λύκειο.* 22-10- 2016. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Λευκωσία 2016.

5 Μ. Ροδοσθένους-Μπαλάφα, *Τι είναι τα πολυτροπικά κείμενα και γιατί είναι χρήσιμα ή μάλλον απαραίτητα στην εκπαίδευση;* εκδόσεις: University of Nicosia, Λευκωσία 2018. Ανακτήθηκε από http://archeia.moec.gov.cy/sm/680/ti_einai_ta_polytropika_keimena.pdf

6 Β. Αποστολίδου, Β. Καπλάνη, Ε. Χοντολίδου Ε. (επιμ.), *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο: Μια νέα πρόταση διδασκαλίας, εκδόσεις:* Τυπωθήτω, Αθήνα 2004.

7 Ε. Χοντολίδου, «Εισαγωγή στην έννοια της πολυτροπικότητας». *Γλωσσικός Υπολογιστής,* 1, 115-117, 1999.

Διδασκαλία των επαναστατικών έργων του Ρήγα. Δραστηριότητες
Συνδυαστική διδασκαλία-Συγκριτική θεώρηση κειμένων

Η συνδυαστική ανάγνωση, η ερμηνεία και η συγκριτική μελέτη τους σε διάφορα επίπεδα (νοημάτων, ιδεών, εκφραστικών τρόπων, οπτικών κ.ά.) αποτελούν έναν αυτονόητο τρόπο ανάλυσης και μελέτης της Λογοτεχνίας και ενδείκνυνται, προκειμένου να εξετασθεί ένα θέμα πολύπλευρα και από διαφορετικές οπτικές[8]. Η συγκριτική προσπέλαση των κειμένων, που έχουν διακειμενική σύνδεση και «συνομιλούν» μεταξύ τους ακόμη και αντιστικτικά, καθίσταται λειτουργικό μέρος στην πορεία μιας διδασκαλίας, η οποία διευρύνεται ποσοτικά και ποιοτικά. Στις οδηγίες διδασκαλίας του μαθήματος της Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο «στο πλαίσιο ενός ευρύτερου σχεδιασμού του μαθήματος που προωθεί τη φιλαναγνωσία, προτείνεται ο προγραμματισμός της διδασκαλίας να μην εστιάζει σε μεμονωμένα κείμενα, αλλά να οργανώνεται σε ομάδες κειμένων με βάση κριτήρια όπως το θέμα, το είδος, την ιστορική περίοδο κ.ά..» (127876/Δ2/ 24-09-2020, ΥΠΑΙΘ, Παράρτημα: 116). Και για το Λύκειο προκρίνεται η συνδυαστική διδασκαλία και η παράλληλη ανάγνωση και συνεξέταση ομάδας κειμένων που διαλέγονται μεταξύ τους και συνιστάται το μάθημα της Λογοτεχνίας να αντιμετωπίζεται όχι ως ένα σύνολο κειμένων, που διδάσκονται κατά παράταξη, «αλλά να εκλαμβάνεται ως ένα μάθημα μαθητοκεντρικό και κειμενοκεντρικό, που επιτρέπει στη σχολική τάξη να κατανοεί και να συνομιλεί για την πολλαπλότητα των τρόπων της λογοτεχνικής αναπαράστασης θεμάτων, που τροφοδοτούν συνεχώς την ελληνική και παγκόσμια λογοτεχνία» (134046/Δ2/06-10-2020, ΥΠΑΙΘ, Παράρτημα: 26).

Η σύγκριση κειμένων βασίζεται σε συγκεκριμένους άξονες συνανάγνωσης (θεματικό, ιδεολογικό/αξιακό, μορφικό, υφολογικό, γλωσσικό, ειδολογικό κ.ά.), προκειμένου οι μαθητές να θέτουν κρίσιμα για εκείνους ερωτήματα και να αναπτύσσουν διάλογο με θέματα συζήτησης σχετικά με τα ζητήματα, που πραγματεύονται τα κείμενα[9]. Με τη διδακτική αξιοποίηση των διακειμενικών στοιχείων οι μαθητές ανταποκρίνονται πιο γόνιμα στα κείμενα, τα αντιμετωπίζουν κριτικά και, ταυτόχρονα, νοηματοδοτούν τις δικές τους εμπειρίες, διαμορφώνουν προσωπικές οπτικές και συνειδητοποιούν τους λόγους των προσωπικών αναγνωστικών και ερμηνευτικών τους προτιμήσεων[10].

8Δ. Αγγελάτος, «Σύγκριση και διακαλλιτεχνικές προσεγγίσεις στη Συγκριτική Φιλολογία». *Σύγκριση/Comparaison*, 15, 46-54, 2004.

9 Z. Mitošinková, «Tracing Intertextuality, Language, Literature and Culture in a Changing Transatlantic World». *International conference proceedings*, April 22- 23 2009, Prešov, 2009. S. Armstrong & M. Newman, «Teaching Textual Conversations: Intertextuality in the College Reading Classroom», *Journal of College Reading and Learning,* 41 (2), pp. 6-22, 2011. Λ. Γαλάξης, «Γύρω από τη συνανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων στη διδακτική πράξη: Στοιχεία μεθοδολογικού πλουραλισμού», Ημερίδα: *Συν-υφαίνοντας στον αργαλειό της Λογοτεχνίας. Θέματα διδακτικής της λογοτεχνίας στο Λύκειο.* 22-10- 2016. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Λευκωσία 2016.

10 Χ. Αργυροπούλου, «Διδακτική αξιοποίηση των διακειμενικών και παρακειμενικών στοιχείων σε Γυμνάσιο και Λύκειο: Διδακτικά παραδείγματα». *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων* 8, 31-46, 2003. Ε. Φρυδάκη, *Από τη Θεωρία της Λογοτεχνίας στην πράξη της Διδασκαλίας*, εκδόσεις: Κριτική, Αθήνα 2003. Μ. Μαμούρα, Αι.- Κ. Σταθάκη & Κ. Κονδυλάκη, «Τα παράλληλα κείμενα και ο ρόλος τους», Στο Β. Αποστολίδου, Δ. Κόκορης, Μ. Γ. Μπακογιάννης και Ε. Χοντολίδου (επιμ.) *Λογοτεχνική Ανάγνωση στο Σχολείο και στην Κοινωνία, εκδόσεις*: Gutenberg, Αθήνα 2018. Μ. Παπαρούση, *Η λογοτεχνία στη διδακτική πράξη. Αναγνωστικές και κριτικές προσεγγίσεις, εκδόσεις*: Gutenberg, Αθήνα 2019.

Οι μαθητές καλούνται να προσδιορίσουν το επικοινωνιακό πλαίσιο του κειμένου, να εντοπίσουν τις πληροφορίες (π.χ. πρόσωπα, γεγονότα, καταστάσεις, χωροχρονικό πλαίσιο), να εντοπίσουν στοιχεία, που φανερώνουν τα ιστορικοκοινωνικά χαρακτηριστικά της εποχής δημιουργίας του κειμένου, να εντοπίσουν τις ιδέες, τα νοήματα του κειμένου και να τα εξετάσουν στη διαχρονία τους, να συσχετίσουν την πρόθεση του συγγραφέα και/ή τον σκοπό του κειμένου με λεξιλογικές ή μορφοσυντακτικές επιλογές του, να διατυπώσουν τη γνώμη τους απέναντι στα θέματα/ιδέες του κειμένου και να την αιτιολογήσουν με βάση την προσωπική τους εμπειρία.

Τα παράλληλα κείμενα με τα επαναστατικά έργα του Ρήγα και οι άξονες συνεξέτασής τους είναι:

● Συνεξέταση ως προς το περιεχόμενο, τις ιδέες και τα επαναστατικά μηνύματα: Ο όρκος που ενσωματώνεται στον Θούριο - ο Όρκος των Φιλικών - «Όρκος Μανιατών στις 17 Μαρτίου 1821» - Αλέξανδρου Υψηλάντη, «Επαναστατική προκήρυξη - Μάχου Υπέρ Πίστεως και Πατρίδος», 24ην Φεβρουαρίου 1821 (Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου, Γ΄ ΓΕΛ σελ. 17) - Έγγραφο που απηύθυνε το «Αχαϊκόν Διευθυντήριον» προς τους προξένους των Ευρωπαϊκών χωρών στην Πάτρα αμέσως μετά την κήρυξη της Επανάστασης - Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη της γαλλικής επανάστασης 1789 (Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ΄ Γυμνασίου, σελ. 17) - Διακήρυξη της (Αμερικανικής) Ανεξαρτησίας 4 Ιουλίου 1776 (Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ΄ Γυμνασίου, σελ. 15) - Οικουμενική Διακήρυξη του ΟΗΕ για τα δικαιώματα του ανθρώπου (1948) - Σύνταγμα της Ελλάδας.

● Παράλληλα κείμενα ως χαρακτηριστικά δείγματα της ιδεολογίας και της ρητορικής της εποχής: Ανώνυμου, *Ελληνική Νομαρχία* (1806), για την ενότητα Ελλήνων, τον νόμο, την αναρχία, που σημαίνει σκλαβιά, τη μόρφωση - Σιμόν Μπολιβάρ (1783-1830), για το απελευθερωτικό κίνημα της Λατινικής Αμερικής κατά των Ισπανών κατακτητών (Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου, Γ΄ ΓΕΛ, Βιβλίο εκπαιδευτικού, σελ. 21) - Αδαμάντιου Κοραή (1748-1833), *Άσμα Πολεμιστήριον*, για την Επανάσταση του 1821 - Βολταίρου (1694-1778), για την ανεξιθρησκία (Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ΄ Γυμνασίου, σελ. 12) - Ροβεσπιέρου (1758-1794), «Λόγος στη Συμβατική Εθνοσυνέλευση» (1793) για τις αρχές λειτουργίας μιας επαναστατικής κυβέρνησης (Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ΄ Γυμνασίου, σελ. 19) – Μοντεσκιέ (1689-1755), *Το πνεύμα των νόμων,* (1748) για την αυταρχική εξουσία (Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ΄ Γυμνασίου, Βιβλίο εκπαιδευτικού, σελ. 29).

Ενδεικτικές ερωτήσεις/δραστηριότητες για τους μαθητές: 1. Ένα επαναστατικό κείμενο, εκτός από τις ιδέες, εκφράζει έντονο πάθος και μεταδίδει παλμό. Πώς εκφράζεται αυτό το πάθος στα κείμενα του Ρήγα και πώς στα άλλα κείμενα; (Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας ΑΓΕΛ, σελ. 149, ερ. 4, διασκευή). 2. Σε τι μοιάζουν και σε τι διαφέρουν τα επαναστατικά κείμενα «Θούριος» του Ρήγα Βελεστινλή και «Άσμα Πολεμιστήριον» του Αδαμάντιου Κοραή. 3. Μελετήστε τη Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη της γαλλικής επανάστασης και αναζητήστε επιδράσεις της στις πολιτικές απόψεις του Ρήγα όπως αυτές διατυπώνονται στο έργο του «Σύνταγμα», 1797 (Πηγή 3 σχολικού βιβλίου), (Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ΄ Γυμνασίου, σελ. 25).

● Συνεξέταση και συγκριτική θεώρηση κειμένων με θέμα «Αγώνες για ελευθερία» και, γενικότερα, τους αγώνες των λαών: Συγκριτική θεώρηση των ποιημάτων: Θούριος του Ρήγα Βελεστινλή - Εις Σάμον του Α. Κάλβου - Ελεύθεροι Πολιορκημένοι του Δ. Σολωμού – Θερμοπύλες του Κ. Καβάφη. - Συγκριτική θεώρηση τεσσάρων επαναστατικών τραγουδιών: Θούριος, Ύμνος Πατριωτικός, Επαναστατικό Τραγούδι, Ω Παιδιά Μου Ορ-

φανά Μου. - Συγκριτική θεώρηση Θούριου και Πατριωτικού Ύμνου («Ύμνος Πατριωτικός της Ελλάδος και όλης της Γραικίας προς ξαναπόκτησιν της αυτών Ελευθερίας») του Ρήγα. - Συγκριτική θεώρηση Θούριου και Ελληνικής Μασσαλιώτιδας (αγνώστου συνθέτη και στιχουργού). - Συγκριτική θεώρηση Θούριου και Γαλλικής Μασσαλιώτιδας (1792).

Ενδεικτικές ερωτήσεις/δραστηριότητες για τους μαθητές: 1. Τα ποιήματα του Ρήγα και του Σολωμού είναι σχεδόν σύγχρονα (γραμμένα στα χρόνια της Επανάστασης). Σε ποιο απ' αυτά η δημοτική φαίνεται ότι έχει υποστεί λογοτεχνική επεξεργασία; 2. Το κάλεσμα του Ρήγα στον Θούριο για συστράτευση στον αγώνα για ελευθερία γίνεται ανεξάρτητα από χρώμα – φυλή – θρησκεία. Σε ποια από τα άλλα κείμενα συναντάτε μιαν αντίστοιχη υπέρβαση των διακρίσεων; 3. Φτιάξτε έναν κατάλογο με τα ονόματα των δημιουργών και αντιστοιχίστε στον καθένα τις αξίες ή τα ανθρώπινα δικαιώματα τα οποία προασπίζεται στο έργο του[11].

● Συνεξέταση κειμένων της ίδιας εποχής, ως προς τη στάση ζωής που εκφράζουν.

Παράλληλη ανάγνωση των ποιημάτων «Τώρα» του Αθ. Χριστόπουλου (1772) και του «Θούριου» του Ρήγα, καθώς τα 2 ποιήματα γράφονται περίπου την ίδια εποχή, αλλά προβάλλουν δύο διαφορετικές στάσεις ζωής. Ο Ρήγας προτρέπει τους Έλληνες να αγωνιστούν για μια ελεύθερη ζωή, ενώ ο Χριστόπουλος προτρέπει τους ανθρώπους να ακολουθήσουν μια ανέμελη και ξένοιαστη ζωή και να χαίρονται μόνο το παρόν, το τώρα.– Σύγκριση του «Θούριου» με το δημοτικό τραγούδι «Ένας αϊτός περήφανος». Η στάση ζωής και των 2 τραγουδιών είναι η επανάσταση και η ελεύθερη ζωή. – Αναζήτηση ελληνικών τραγουδιών για τον Ρήγα και σύγκριση ως προς το περιεχόμενο και τον ρυθμό/τόνο τους με ελληνικά ή ξένα τραγούδια για άλλες αγωνιστικές μορφές (π.χ. Τσε Γκεβάρα).

Ενδεικτικές ερωτήσεις/δραστηριότητες για τους μαθητές: 1. Ποια στάση ζωής προβάλλεται σε κάθε κείμενο; 2. Με ποιον τρόπο και με ποιους κειμενικούς δείκτες προβάλλει κάθε δημιουργός τις στάσεις και αξίες ζωής στο ποίημα; 3. Για ποιον σύγχρονο αγωνιστή/αγωνίστρια θα γράφατε εσείς ένα τραγούδι ή ένα ποίημα και γιατί;

● Συνεξέταση κειμένων ως πολιτισμικο-ιστορικών προτύπων της αναγέννησης των Βαλκανίων.

Συγκριτική μελέτη του έργου του Βούλγαρου Γκεόργκι Ρακόφσκι (1821-1867) και του Έλληνα Ρήγα Βελεστινλή. Ο «Ταξιδιώτης στο δάσος» του Ρακόφσκι στόχο έχει να ξυπνήσει το πνεύμα του λαού να αγωνιστεί για ελευθερία και να εκδικηθεί τους Τούρκους για τη σκληρότητά τους. Κοινά στοιχεία, ως προς τα οράματά τους: Η ιδέα για ένα μεγάλο βαλκανικό κράτος, το οποίο ο Ρήγας σκέπτεται σαν Ελληνική Δημοκρατία και ο Ρακόφσκι, μισό αιώνα αργότερα, σαν Βαλκανική Ομοσπονδία. Και οι δύο κάνουν σχέδια για την απελευθέρωση των υπόδουλων λαών με δικά τους μέσα[12].

● Παράλληλη ανάγνωση κειμένων ως προς τη θεατρική μεταφορά των ιδεών του Ρήγα και ανάπτυξη δεξιοτήτων θεατρικού γραμματισμού[13]. Προτείνονται: Συγκριτική

11 Α. Αθανασοπούλου, Β. Σελιώτη, Α. Μπαζούκης & Λ. Ματθαίου, *Ο λόγος ανάγκη της ψυχής*. Κείμενα Λογοτεχνίας Γ΄ Γυμνασίου, Βιβλίο εκπαιδευτικού, εκδόσεις: Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού - Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Υπηρεσία Ανάπτυξης Προγραμμάτων, Λευκωσία 2014.

12 Κ. Τοπάλοβ, *Ρακόβσκι και Ρήγας στα πολιτισμικο-ιστορικά πρότυπα της αναγέννησης των Βαλκανίων,* επιμέλεια - σχόλια - ευρετήριο Δημήτριος Καραμπερόπουλος, μετάφραση Teofana Angelieva και Γιάννης Πατιάς, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2010.

13 J. Bennathan, *Developing drama skills,* Heinnemann, London 2000. Ν. Γκόβας, *Το θέατρο στην εκπαίδευση ως μορφή τέχνης και εργαλείο μάθησης: συναρπαστικές ισορροπίες*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2001. Ν. McCaslin, *Creative drama in the classroom and beyond,* (8th ed), Allyn & Bacon,

θεώρηση του Θούριου ή της Επαναστατικής Προκήρυξης και θεατρικών κειμένων βασισμένων στο έργο του Ρήγα. - Συγκριτική θεώρηση θεατρικών κειμένων με θέμα τον Ρήγα, τα οποία, σύμφωνα με έρευνα του Δ. Καραμπερόπουλου, είναι: Έργα 19ου αι.: Ι. Ζαμπέλιου, «Ρήγας Θεσσαλός» / Γ. Μαρκορά «Ρήγας Φεραίος» / Δ. Καλαποθάκη «Ρήγας Φεραίος. Δράμα εις πράξεις πέντε» / Α. Προβελέγγιου «Ο Ρήγας». Έργα 20ου αι.: Βασίλη Ρώτα «Ρήγας Βελεστινλής» / Σπύρου Μελά «Ρήγας Βελεστινλής, ο Εθνομάρτυρας. Ιστορικό δράμα. Τρία μέρη, εννιά εικόνες» / Δημήτρη Χρονόπουλου «Ρήγας ο Πρωτομάρτυρας. Ιστορικό δράμα σε 10 εικόνες». / Σωτηρίου Γεωργίου « Ο μεγάλος γιος του Βελεστίνου – Ρήγας ο Φεραίος» / Γιώργου Γεωργαλιού «Ρήγας» / Τάκη Χρυσούλη «Ρήγας Βελεστινλής – Φεραίος». Έργα 21ου αι. : Δημητρίου Ρήτα «Ρήγας Βελεστινλής Θετταλός. Ιστορικό δράμα» / Ουρανίας Μπομπότη «Ρήγας Βελεστινλής. Ο Επαναστάτης»[14].

Ενδεικτικές ερωτήσεις/δραστηριότητες: 1. Προσαρμόστε το σενάριο του θεατρικού έργου χ σε νεότερες εποχές και σκηνοθετήστε ανάλογα τη θεατρική σας παράσταση. 2. Διαβάστε τα αποσπάσματα, που δίνονται, των θεατρικών έργων χ, ψ και καταγράψτε την ατμόσφαιρα που αποπνέουν. 3. Εντοπίστε την εστίαση κάθε θεατρικού έργου. 4. Συγκρίνετε τα θεατρικά έργα ως προς τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στον Ρήγα.

● Σύγκριση ως προς τη γλωσσική και τη μουσική απόδοση έργων του Ρήγα.

Ενδεικτικές ερωτήσεις/δραστηριότητες για τους μαθητές: 1. Ακούστε πώς αποδόθηκαν μουσικά τα τραγούδια: Θούριος, Ύμνος Πατριωτικός, Επαναστατικό Τραγούδι, Ω Παιδιά Μου Ορφανά Μου. Γράψτε ένα μικρό κείμενο, όπου θα εκθέτετε την προσωπική σας άποψη για το μουσικό τους άκουσμα. 2. Ακούστε δύο διαφορετικές μουσικές εκτελέσεις του Θούριου του Ρήγα και συζητήστε τις διαφορές στον τρόπο απόδοσης του αγωνιστικού τόνου. 3. Αναζητήστε στο διαδίκτυο με τη βοήθεια του καθηγητή σας άλλους Θούριους που γράφτηκαν πριν από την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και συγκρίνετέ τους με τον Θούριο του Ρήγα.

Δημιουργική γραφή

Η δημιουργική γραφή στον χώρο της σχολικής εκπαίδευσης αποτελεί μια μορφή παραγωγής λόγου και ελεύθερης έκφρασης των μαθητών με αφορμή ένα αρχικό κείμενο με παράλληλη δημιουργική αξιοποίηση ιδεών, εμπειριών και συναισθημάτων. Συντελεί στην ανάπτυξη της κριτικής και δημιουργικής σκέψης των μαθητών, στην κινητοποίηση της φαντασίας και της συγγραφικής επινοητικότητάς τους, στην ενδυνάμωση της γλωσσικής επάρκειας, στην ουσιαστική αναβάθμιση της λογοτεχνικής έκφρασής τους και στην ανάπτυξη θετικής στάσης και σχέσης τους με τη λογοτεχνία. Οι μαθητές έρχονται σε πιο ουσιαστική επαφή με τη λογοτεχνία και κατανοούν καλύτερα την τέχνη και την τεχνική των λογοτεχνικών κειμένων όχι μόνο από τη σκοπιά του κριτικού αναγνώστη, αλλά και από την οπτική του δημιουργού[15].

New York 2005.

14 Δ. Καραμπερόπουλος, *Τα θεατρικά έργα για τον Ρήγα Βελεστινλή, χχ.* Ανακτήθηκε από http://www.karaberopoulos.gr/karaberopoulos/rhigas/61.asp και στο *Μελέτες για τον Ρήγα Βελεστινλή. Τριάντα χρόνια (1990-2020)*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2020, σελ. 1021-1028.

15 Α. Συμεωνάκη, «Δημιουργική γραφή και θέατρο – θεατρική γραφή και δημιουργία: προσεγγίζοντας την διδασκαλία της δημιουργικής γραφής στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση μέσω της συγγραφής θεατρικού κειμένου», *Κείμενα, ηλεκτρονικό περιοδικό*, 2012. Ανακτήθηκε από http://

Οι δραστηριότητες δημιουργικής γραφής έχουν συγκεκριμένο θέμα, σκοπό, αποδέκτες και πλαίσιο επικοινωνίας. Ενδεικτικές ερωτήσεις/δραστηριότητες για τους μαθητές: 1. Συγγράψτε άρθρο γνώμης (εφημερίδας, περιοδικού και διαδικτύου) για τα επαναστατικά κείμενα του Ρήγα. 2. Κάντε ρεπορτάζ (δημοσιογραφική ανταπόκριση) για την απήχηση των επαναστατικών έργων του Ρήγα στο κοινό. 3. Συντάξτε ενημερωτικό φυλλάδιο ή επιστολή ή ομιλία για τα Δίκαια του Ανθρώπου. 4. Δημιουργήστε ένα πρωτότυπο ποίημα για τα μηνύματα των επαναστατικών κειμένων του Ρήγα. 5. Γράψτε μια σελίδα ημερολογίου ως Ρήγας Βελεστινλής. 6. Κατασκευάστε την ταυτότητα το Ρήγα (γέννηση, θάνατος, γενέθλιος τόπος, τόποι στους οποίους έζησε και δραστηριοποιήθηκε, έργα του). 7. Χρησιμοποιώντας κάποιες από τις παρακάτω λέξεις φτιάξτε ένα μικρό ποίημα, που να αναφέρεται στις απόψεις του Ρήγα για τα Δίκαια του Ανθρώπου (επαναστάτης, όραμα, ελευθερία, ισότητα, ασφάλεια, εξουσία...).

Ένταξη νέων τεχνολογιών

Οι τεχνολογίες της πληροφορίας και επικοινωνίας (Τ.Π.Ε.) χρησιμοποιούνται ευρύτατα σε όλο σχεδόν το φάσμα δραστηριοτήτων του σύγχρονου κόσμου και καθιέρωσαν νέα μέσα, διαύλους και πρακτικές στην επικοινωνία, με σημαντικές προεκτάσεις και επιρροές στην εκπαίδευση. Η σχολική εκπαίδευση, αξιοποιώντας την τεχνολογία ως παιδαγωγικό μέσο και υποστηρικτικό επικουρικό εργαλείο για την παροχή της γνώσης και την επίτευξη της μάθησης, την ενσωματώνει δημιουργικά στη διδακτική διαδικασία. Οι Τ.Π.Ε. αποτελούν μέσα πρόσβασης σε αρχειακό υλικό και συντελούν σημαντικά στον σχεδιασμό δημιουργικών και καινοτόμων δραστηριοτήτων, που βασίζονται στις αρχές της διερευνητικής, βιωματικής και συνεργατικής μάθησης[16].

Τα ψηφιακά μετασχηματισμένα περιβάλλοντα είναι εξαιρετικά οικεία και προσφιλή στους έφηβους μαθητές, ελκυστικά, γοητευτικά και προωθούν την εμπλοκή τους, αλλά και τη μάθηση μέσα από τη συνεργασία και τη συλλογικότητα[17]. Οι ψηφιακές και οπτικές δημιουργίες αποτελούν ένα μέσο μετάδοσης της πληροφορίας, το οποίο διευκολύνει ιδιαίτερα την προσέγγιση αφηρημένων και δύσκολων εννοιών, και, συγχρόνως, διεγείρει τις αισθήσεις και απογειώνει τη φαντασία των νέων[18]. Οι μαθητές, με τη βοήθεια των Τ.Π.Ε., μπορούν να κατανοήσουν αλλά και να δημιουργήσουν ιδιαίτερα, καινοτόμα και πρωτότυπα πολυτροπικά κείμενα, που ανταποκρίνονται στις γνωστικές ανάγκες και στα ενδιαφέροντά τους, αξιοποιώντας συνδυαστικά διαφορετικούς σημειωτικούς τρόπους, γλωσσικό, οπτικό, ακουστικό[19]. Τα ψηφιακά εργαλεία, που βοηθούν τους μαθητές να

keimena.ece.uth.gr/main/index.php?option=com_content&view=article&id=260:15-simeonaki&catid=59:tefxos15&Itemid=95, Α. Καρακίτσιος, *Διδασκαλία της Λογοτεχνίας και Δημιουργική Γραφή*, εκδόσεις Ζυγός, Θεσσαλονίκη 2014. Σ. Νικολαΐδου (επιμ.), *Η δημιουργική γραφή στο σχολείο*, ebook, Μεταίχμιο, Αθήνα 2015.

16 G. Kress, *Literacy in the New Media Age*, Routledge, Chapman & Hall, 2003.

17 Λ. Κυριακίδης, Α. Κασουλίδης, «Το άνοιγμα των συνόρων μέσα από τη χρήση του διαδικτύου: Αποτελέσματα αξιολογικής έρευνας του προγράμματος ComInEus». *Πρακτικά Β΄ Πανελλήνιου Συνεδρίου με θέμα: Οι νέες τεχνολογίες για την κοινωνία και τον πολιτισμό*, εκδόσεις: Κ.Ε.ΕΠ. ΕΚ, Αθήνα 2000.

18 D. L. Burton, «Comic Books: A Teacher's Analysis», *The Elementary School Journal*, Vol. 56, No. 2, 73-75, 1955.

19 The New London Group, «A Pedagogy of Multiliteracies: Designing social futures», *Multiliteracies: Literacy Learning and the Design of Social Futures*. Ed. Bill Cope and Mary Kalantzis, Routledge, 9-37, London/New York 2000.

παράγουν δικά τους προϊόντα σε ψηφιακό περιβάλλον, προκειμένου να κατανοήσουν και να εμβαθύνουν στο γνωστικό αντικείμενο, είναι πολλά και ποικίλα[20]. Με κατάλληλες διαδικτυακές εφαρμογές οι μαθητές μπορούν να δημιουργήσουν: χάρτη με τους υπόδουλους λαούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (π.χ. με scribble maps, «map maker interactive» εφαρμογή του National Geographic), αφίσα, πόστερ, καλλιτεχνικές συνθέσεις για τα Δίκαια του Ανθρώπου ή άλλο έργο του Ρήγα (π.χ. με animoto, photoshop), εννοιολογικούς χάρτες για τα Φυσικά Δίκαια (π.χ. με cmaptools, mindomo, slickplan), ηλεκτρονικό περιοδικό, εφημερίδα, λεύκωμα με έργα, φωτογραφίες για το θέμα (π.χ. με joomag, schoolpress.sch.gr, zooburst), ψηφιακή βιβλιοθήκη με μελοποιημένες εκδοχές του Θούριου, τραγούδια, θεατρικά, τα έργα του Ρήγα κ.τ.λ. (π.χ. με artsteps, blog), εκπαιδευτικά κόμικς για την παρουσίαση των Δικαίων (π.χ. με toondoo, pixton).

Άλλες προτάσεις για την παρουσίαση του έργου και των ιδεών του Ρήγα

● Οργάνωση συζήτησης - σχέδια εργασίας (project). Πολλά στοιχεία από τη μελέτη των επαναστατικών έργων του Ρήγα προσφέρονται για οργάνωση συζήτησης και για περαιτέρω εμβάθυνση και μελέτη τους με την εκπόνηση σχεδίου εργασίας (project)[21]. Ενδεικτικά θέματα για project, με αφετηρία τα επαναστατικά κείμενα του Ρήγα είναι: 1. Εξετάστε τις θεμελιώδεις αξίες και τα δικαιώματα του ανθρώπου από κοινωνία σε κοινωνία και από εποχή σε εποχή. Καταγράψτε τις σκέψεις σχετικά με το ότι αν και είναι αυτονόητες, απαιτούν αγώνα για να κατακτηθούν και να διαφυλαχθούν. 2. Διερευνήστε κατά πόσο η εποχή μας έχει λύσει τα ζητήματα που απασχολούσαν τον Ρήγα και τον βαθμό στον οποίο τηρούνται τα Δίκαια του Ανθρώπου. Να γράψετε ποια, κατά την άποψή σας, είναι τα σημαντικότερα προβλήματα σήμερα. 3. Ποιες αξίες θεωρείτε χρέος να διαφυλάξετε στις μέρες μας;

● Μάθηση με παιγνιώδεις διαδικασίες. Δημιουργία ακροστιχίδας με λέξεις όπως «Θούριος», «Δίκαια», «Προκήρυξη» κ.ά. σταυρόλεξα, κρυπτόλεξα, αφίσα (συμβατική ή ηλεκτρονική) με εικόνες και ιδέες του Ρήγα κ.τ.λ.

● Οργάνωση σχολικής γιορτής της 25ης Μαρτίου. - Προβολή στη γιορτή βασικών ιδεών του Ρήγα μέσα από αφίσες και πολυτροπική παρουσίαση (power point ή video). - Κατασκευή πανό με συνθήματα για τη σημασία της κινητοποίησης των ανθρώπων για ένα σημαντικό σκοπό ή με στίχους από τον Θούριο. - Παρουσίαση επιλεγμένων σύντομων σημείων στα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, γλώσσες που διδάσκονται οι μαθητές, για να αποδώσουν στις ιδέες αυτές μια παγκόσμια αξία. - Οι μαθητές τραγουδούν τον Θούριο και συμμετέχουν σε θεατρικά δρώμενα.

Συμπεράσματα

Ο Ρήγας, αιώνες πριν, στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού προγράμματός του, που είχε χαρακτήρα εθνεργετικό και διαφωτιστικό, συνέλαβε και οραματίστηκε αρχές και αξίες, που εξακολουθούν να είναι επίκαιρες, αποδεκτές και ζητούμενες μέχρι σήμερα. Η πρωτοπόρα και εμπνευσμένη σκέψη του Ρήγα αποτελεί πολύτιμη παρακαταθήκη για

20 Χ. Κυνηγός & Ε. Δημαράκη, *Νοητικά Εργαλεία και Πληροφοριακά Μέσα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002.

21 K. Frey, *Η "Μέθοδος Project". Μια μορφή συλλογικής εργασίας στο σχολείο ως θεωρία και πράξη*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2002.

τις τωρινές και μελλοντικές γενιές και όχι μόνο της Ελλάδας. Η παρουσία των έργων του Ρήγα στα σχολικά εγχειρίδια Λογοτεχνίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης είναι μικρή. Ωστόσο, το διαχρονικό όραμά του για τα Δίκαια του Ανθρώπου μπορεί να αναδειχθεί και να προβληθεί με κατάλληλη διαχείριση της προς διδασκαλία ύλης από τον εκπαιδευτικό και με εφαρμογή κατάλληλων στρατηγικών και καλών πρακτικών, όπως αυτές που παρουσιάστηκαν στην παρούσα εισήγηση. Με αναμόρφωση της διδασκαλίας ο εκπαιδευτικός, καθώς το Πρόγραμμα Σπουδών τού δίνει τη δυνατότητα συνδιαμόρφωσης εκπαιδευτικού υλικού, έχει τη δυνατότητα εμπλουτισμού της ύλης με δραστηριότητες, που αναδεικνύουν το έργο του Ρήγα.

Οι δραστηριότητες που προτάθηκαν παραπάνω συντελούν στον εκσυγχρονισμό της διδασκαλίας και στον εμπλουτισμό της με πρόσθετο πολυτροπικό υλικό με βάση τις αρχές της εποπτικότητας και βιωματικότητας. Οι προτεινόμενες δραστηριότητες αποβλέπουν στη δημιουργία ισχυρών παραστάσεων, που ενισχύουν την κινητοποίηση και συμμετοχή των μαθητών καθώς και την κατανόηση και εμπέδωση των διδαχθέντων με διάρκεια και σταθερότητα[22]. Η αξιοποίηση πολυτροπικού υλικού δημιουργεί θετικές εμπειρίες και παρακινεί σε περαιτέρω διερεύνηση του θέματος. Ακόμη, η αισθητοποίηση των εννοιών με την αξιοποίηση ψηφιακών εφαρμογών συνεισφέρει στην εξοικείωση των μαθητών με διαφορετικούς επικοινωνιακούς κώδικες.

Επιπρόσθετα, με τις διακειμενικές προσεγγίσεις, με δημιουργικές διδακτικές τεχνικές όπως είναι η δημιουργική γραφή και με την αξιοποίηση διαδικτυακών εφαρμογών και εργαλείων διαμορφώνεται δυναμικό και δημιουργικό περιβάλλον μάθησης, που αποτελεί ευνοϊκό υπόβαθρο για να αναπτύξουν οι μαθητές δεξιότητες πολυγραμματισμού και να προετοιμαστούν, ως αυριανοί, κριτικά σκεπτόμενοι πολίτες του 21ου αιώνα, για την ποιοτική συμμετοχή τους στο ψηφιακό οικονομικό και κοινωνικό γίγνεσθαι και για τη γενικότερη αναπτυξιακή τους πορεία[23].

22 Α. Βερτσέτης, *Διδακτική της Ιστορίας*, εκδόσεις: Παπαδήμας, Αθήνα 2003.

23 Η. Ματσαγγούρας, *Στρατηγικές διδασκαλίας. Η κριτική σκέψη στη διδακτική πράξη*, Gutenberg, Αθήνα 2006.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΕΛΛΗΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΡΥΣΟΠΟΥΛΟΣ

*Μια προσπάθεια ανάλυσης του Ρηγικού μοντέλου εκπαίδευσης σε σχέση με τις εκπαιδευτικές πρακτικές των Ελληνορθοδόξων Κοινοτήτων του ΙΗ΄αι.**

Εισαγωγή

Μελετώντας κάποιος όσα κείμενα του Ρήγα Βελεστινλή διασώθηκαν και συνυπολογίζοντας τις μελέτες που αφορούν το έργο του, καταλήγει ότι για πρώτη φορά αρθρώνεται από τον ίδιο ένας λόγος που συνίστατο στην αφύπνιση και αντίσταση των ελληνορθόδοξων πληθυσμών και λοιπών ομόδοξων του ευρύτερου βαλκανικού χώρου ενάντια στην οθωμανική κυριαρχία. Με όπλο την αποδεδειγμένη πλέον θέση της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα αλλά και του ίδιου του προέδρου της, κυρίου Δημητρίου Καραμπερόπουλου, ότι ο Ρήγας είχε ένα σαφέστατο και λεπτομερές «με μέθοδο και προγραμματισμό στρατηγικό σχέδιο της επανάστασης»[1], οι γράφοντες θα προσπαθήσουν να παρουσιάσουν την ιδέα τους πως ο Ρήγας, πάντα διορατικός και αναμένοντας την απελευθέρωση του Γένους, είχε εμπνευστεί και αρχίσει να σχεδιάζει και το μοντέλο εκπαίδευσης του κράτους που οραματιζόταν μετά την κατάλυση του οθωμανικού κράτους.

Το Ρηγικό μοντέλο εκπαίδευσης, όπως οι γράφοντες το ανασυνέταξαν, φαίνεται πως ενυπήρχε στο όραμα του Βελεστινλή, ως μία ενοποιητική αρχή για τα ελεύθερα έθνη τα οποία, αφού θα απελευθερώνονταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, θα συνιστούσαν αυτό που ο Βελεστινλής ονόμαζε «Ελληνική Δημοκρατία»[2]. Το εν λόγω μοντέλο εκπαί-

* Ευχαριστίες οφείλουμε στην κ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, ομότιμη καθηγήτρια Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, για τις πολύτιμες συμβουλές της.

1 Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών- Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2017, σελ. 269.

2 Πρόκειται για το Άρθρο 1 της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* του *Συντάγματος* του Ρήγα, βλ. Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*, τόμ. Ε΄, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σελ. 45, καθώς και Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής..., ό.π.*, σελ. 210.

δευσης δεν βρίσκεται σε κανένα έργο του Ρήγα ολόκληρο, ούτε είναι αποσαφηνισμένο. Δεν είναι, καν, ολοκληρωμένο. Οι θέσεις του Ρήγα για την εκπαίδευση και το εκπαιδευτικό σύστημα της «Ελληνικής Δημοκρατίας» βρίσκονται διάσπαρτες εντός των έργων του και είναι απόρροια των επαναστατικών σχεδίων του ενάντια στην οθωμανική κατάκτηση. Γι' αυτό περιλαμβάνει όχι μόνο τους κατοικούντες στο σημερινό ελληνικό κράτος, αλλά και τους απανταχού ελληνόφωνους της Βαλκανικής και τα έθνη των Βαλκανίων γενικότερα.

Εύστοχα ο Αντώνιος Φραγκούλης σημειώνει, «ο Ρήγας γνωρίζει καλά, ότι μετά την ευνοϊκή κατάληξη του απελευθερωτικού αγώνα, ο δρόμος για τη διαπαιδαγώγηση του έθνους θα είναι μακρύς και επίπονος»[3]. Τον τρόπο για να διανοιχθεί αυτός ο δρόμος θελήσαμε να παρουσιάσουμε εδώ. Η προσπάθεια είναι διττή: αφενός, μία συγκέντρωση των θέσεων του Ρήγα πάνω στο εκπαιδευτικό σύστημα, όπως αυτές εμφανίζονται σε όλο το εύρος των σωζόμενων έργων του, αλλά και μέσω των διαπιστώσεων στην αφιερωμένη σε αυτόν βιβλιογραφία και, αφετέρου, τη σύγκριση και ανάλυση τους με γνώμονα τις υπάρχουσες συνθήκες εκπαίδευσης των προεπαναστατικών χρόνων, ώστε να διατυπωθεί ένα-όσο το δυνατόν-ολοκληρωμένο εκπαιδευτικό σχεδίασμα.

Πρέπει να σημειωθεί από την αρχή ότι οι ιδέες του Βελεστινλή δεν γεννιούνται όλες εκ του μηδενός, αλλά αποτελούν θησαύρισμα των όσων γνώρισε στα ταξίδια του σε Μικρά Ασία, Βαλκάνια και Κεντρική Ευρώπη και των πνευματικών του καθοδηγητών, κυρίως των Ιώσηπου Μοισιόδακα[4] και Δημήτριου Καταρτζή[5]. Ιδιαίτερα για τον Μοισιόδακα «το πρόβλημα της νεοελληνικής παιδείας ήταν καθολικό και ολοζώντανο»[6]. Και μπορεί η συζήτηση για το αν πράγματι ο Ρήγας υπήρξε ποτέ δάσκαλος[7] να σχετίζεται με το ζήτημα των εκπαιδευτικών ιδεών του, με τη σκέψη ότι ένας θεωρητικός της εκπαίδευσης δεν θα μπορούσε να έχει μια ολοκληρωμένη εμπειρία για το εκπαιδευτικό σύστημα,

3 Βλ. Α. Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη στο έργο του Ρήγα Φεραίου-Βελεστινλή*, Διδακτορική Διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 178. Η συγκεκριμένη μελέτη αποτέλεσε την πρώτη ολοκληρωμένη προσπάθεια παρουσίασης των παιδαγωγικών θέσεων του Ρήγα και για τους γράφοντες ήταν σημαντικός οδηγός για την ανασύνθεση του Ρηγικού μοντέλου εκπαίδευσης.

4 Δεν πρέπει να μείνει ασχολίαστο πως και ο Μοισιόδακας, δεύτερης γενιάς Διαφωτιστής όπως τον χαρακτηρίζει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Σ. Νικολούδη (μετ.), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σελ. 76, είχε θητεύσει πλάι στον Διαφωτιστή Ευγένιο Βούλγαρη, μεγάλο Σχολάρχη και διευθυντή της Αθωνιάδας τρία χρόνια έπειτα από την ίδρυσή της, ενώ και οι δύο είχαν επιδείξει ιδιαίτερο ζήλο για ζητήματα εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο, βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985, σελ. 46-53.

5 Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό.π.*, σελ 76.

6 Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδακας, ό.π.*, σελ. 199-200.

7 Οι παλαιότερες έρευνες, απαντούσαν θετικά στη θέση ότι ο Ρήγας υπηρέτησε ως δάσκαλος στον Κισσό, βλ. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1963², σελ. 10, αλλά ο Κώστας Λιάπης, που στηρίζει την παράδοση, επισημαίνει ότι δεν υπάρχουν έγγραφα που πιστοποιούν κάτι τέτοιο, βλ. Κ. Λιάπης, «Ο Ρήγας Βελεστινλής δάσκαλος στον Κισσό. Μύθος ή ιστορική πραγματικότητα;», στο *Υπέρεια,* τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», (Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 1997),* Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), Αθήνα 2010, σελ. 783. Υπάρχει δε και η αναφορά πως δίδαξε, ενδεχομένως, στην Αυθεντική Ακαδημία Βουκουρεστίου το 1783 και το 1791 κάτι με το οποίο δεν συμφωνεί ο Φλορίν Μαρινέσκου. Βλ. Φ. Μαρινέσκου, «Ο Ρήγας στη Βλαχία», στο *Υπέρεια, τόμ. 4, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Φεραί– Βελεστίνο – Ρήγας», (Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003*), Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), Αθήνα 2006, σελ. 671.

άρα και να προτείνει λύσεις που να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα των εκπαιδευτικών προβλημάτων, ώστε να είναι περισσότερο εύστοχες, δεν είναι όμως αρκετό για να μειώσει τη συνεισφορά του Βελεστινλή στη διαμόρφωση ιδεών που άπτονται σε παιδαγωγικά ζητήματα σχετιζόμενα εν γένει με τις ελληνόφωνες κοινότητες των Βαλκανίων.

Η βάση της συζήτησης είναι η ύπαρξη του σχεδίου του Ρήγα για τη δημιουργία μιας «Ελληνικής Δημοκρατίας», στην οποία θα μετείχαν τα έθνη των Βαλκανίων, όπως αυτά παρουσιάζονται στη *Χάρτα* και στους Χάρτες Μολδαβίας και Βλαχίας, που χαράχθηκαν από τον Φρανσουά Μήλλερ στη Βιέννη το 1797[8]. Με αυτή τη βάση συζήτησης το Ρηγικό μοντέλο, που θα επανατεθεί δεν είναι ένα σχεδίασμα, που αφορά μόνο την εκπαίδευση των Ελλήνων πολιτών σε ένα Νέο Ελληνικό Κράτος, όταν αυτό θα γινόταν πραγματικότητα, αλλά αφορά την υποχρεωτική[9] εκπαίδευση και συνεχή μόρφωση[10] ενός ετερόκλητου συνόλου λαών, που κατοικούσαν σε έναν πολυγλωσσικό, πολυθρησκευτικό και πολυεθνικό περιβάλλον.[11] Είναι, άλλωστε, σαφές στη βιβλιογραφία ότι ο Ρήγας αντιλαμβάνεται, όπως και οι προηγούμενοι από αυτόν λόγιοι, το κοινό πνευματικό υπόβαθρο των Βαλκανίων το εξαρτώμενο από τις κατά τόπους Σχολές[12] και την πνευματική κίνηση της εποχής, αλλά και τη διάθεση για κοινή αντίσταση στην υπάρχουσα οθωμανική πολιτική εξουσία, απότοκα της χριστιανικής πίστης και του ελληνικού πολιτισμού[13].

Η ανασύνθεση κατά τομείς

Α΄. Γενικές εκπαιδευτικές αρχές

Οι ιδιαιτερότητες των εθνών, που κατοικούν στα Βαλκάνια και θα συμπεριλαμβάνονταν στην *Ελληνική Δημοκρατία* ήταν αρκετές, για να αναγκάσουν τον Ρήγα να εισάγει εκπαιδευτικές αρχές αποδεκτές από όλους, ώστε να μπορεί να εφαρμοσθεί η εκπαιδευτική πολιτική του αρτιότερα και συνεκτικότερα. Έτσι, στο Ρηγικό μοντέλο εκπαίδευσης εντοπίζονται οι εξής αρχές:

Η *ελευθερία του ανθρώπου*: Πρόκειται για ένα δικαίωμα, που αφορά όχι μόνο το να συλλογίζεται κανείς αλλά και στο να διαθέτει τον εαυτό του προς όφελος του ιδίου και της κοινότητάς του. Όμως, για να γνωρίζει καθείς το όφελός του χρειάζεται έναν οδηγό. Αυτός προσφέρεται μέσω της παιδευτικής διαδικασίας, που βελτιώνει τον εαυτό και τον νου του ανθρώπου[14], ώστε να μπορεί να αναγνωρίζει το καλό και το ωφέλιμο, αποφεύγοντας την υπερβολή και την επιζήμια πράξη.

Ο *διάλογος*: Είναι καίριος για την επιτυχία του εκπαιδευτικού πονήματος. Ο Ρήγας έχοντας διδαχτεί με τη μέθοδο της καθέδρας διδασκαλίας και έχοντας υπόψιν του τις αντιλήψεις του Μοισιόδακα, για τον διαχωρισμό της ιδιότητας του συγγραφέα από του

8 Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής...*, *ό.π.*, σελ. 59.

9 Άρθρο 22 και το σχόλιο για το άνωθεν Άρθρο στο Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Άπαντα*, Τόμος Ε΄, *ό.π.*, σελ. 41, 84-85.

10 Βλ. κεφάλαιο Α΄ τα σχετικά με τη *Διά βίου μάθηση*.

11 Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής...*, *ό.π.*, σελ. 209.

12 Π. . Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, *ό.π.*, σελ. 80-81.

13 Ν. Τερζής, *Μελέτη της εκπαίδευσης του Νεοελληνισμού. Πριν το κράτος – έξω από το κράτος – στο κράτος*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Αθήνα 2010, σελ. 67.

14 «Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά», βλ. το *Φυσικής Απάνθισμα*, στο Κώστας Πέτσιος (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*, Τόμος Β΄, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2002, σελ.62.

δασκάλου[15], τα απορρίπτει και επιλέγει τον διάλογο ως κύριο μέσο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Τόσο στη διδασκαλία, που λαμβάνει χώρα μεταξύ ενός εκπαιδευτικού και ενός μαθητή, όσο και μεταξύ δασκάλου και τάξης υπάρχει η ανάγκη οι μαθητές να εκφράζουν απορίες πάνω σε όσα διδάσκονται, ώστε να ξέρει ο δάσκαλος τι αντιλαμβάνονται, αλλά και να αποκτά το μάθημα πλουραλισμό. Ο διάλογος θα βάλει τον μαθητή σε μία διαδικασία νοητικής προσπάθειας, που μόνο βελτίωση μπορεί να αποφέρει[16].

Άλλωστε, αν ο δάσκαλος ήθελε μαθητές-πειθήνια όργανα, μπορούσε να τους έχει, ειδικά με την άσκηση βίας. Όμως, ο Ρήγας θεωρεί αναγκαίο ο άνθρωπος να προσπαθεί, να κοπιάζει για να επιτύχει, αφού μαθαίνοντας να ενεργεί βελτιώνεται. Έτσι, επιθυμεί για το σχολείο να προωθεί τον ενεργό πολίτη, γιατί αυτός θα μπορέσει να προσφέρει ως πολιτικό ον στην κοινότητά του και σε μακροεπίπεδο στο έθνος του[17]. Επιπλέον, κάθε συμμετέχων σ' ένα διάλογο βάζει την προσωπική του γνώμη στη συζήτηση (πέρα από τα αντικειμενικά τεκμήρια αυτής) και φυσικά ο ανθρωπιστής Ρήγας θέλει να βλέπει τον άνθρωπο να στηρίζει τις προσωπικές του θέσεις[18]. Μόνο με αυτόν τον τρόπο δεν θα ακολουθεί άκριτα[19] τις εντολές της απολυταρχικής μοναρχίας, σκεπτόμενος περί του συμφέροντός του και της κοινότητάς του και συζητώντας γι' αυτό.

Η *γλώσσα*: Ως γλώσσα του εκπαιδευτικού συστήματος ορίζονται τα *απλά ελληνικά*, τα οποία χρησιμοποιούνται για τη διοίκηση της «Δημοκρατίας» αλλά και εντός της[20], γιατί είναι εύκολα και χρησιμοποιούνται παράλληλα με τις κατά τόπους γλώσσες και ντοπιολαλιές[21]. Είναι γνωστό πως μέχρι τα τέλη του ΙΗ΄ αι. η ελληνική γλώσσα έφτασε να θεωρείται η «lingua franca» των Βαλκανίων και η εξάπλωση της ελληνικής παιδείας αποτελεί το δείκτη της προόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και της εθνικής αφύπνισης σε ολόκληρη τη Νοτιοανατολική Ευρώπη», αφού ήταν η γλώσσα της Εκκλησίας αλλά και άλλων πεδίων της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής για τους λαούς της βαλκανικής μέχρι τα τέλη του ΙΗ΄ αι.[22]

15 Ά. Αγγέλου (επιμ.), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ: Απολογία*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1976, σελ. κε΄.

16 Αυτή η βελτίωση εμφανίζεται στη δεύτερη ιστορία του *Σχολείου των Ντελικάτων Εραστών*, όπου ο νεαρός Λέανδρος οδηγείται από το αφεντικό του, ως μία μορφή δοκιμασίας (βλ. Κεφ. Γ΄.), στο να συζητήσει με την παρακόρη του Βριζίδ. Μέσω της διδασκαλίας και του διαλόγου θα έπρεπε να έχει ωριμάσει και να χρησιμοποιεί με τέτοιο τρόπο το νου του, ώστε να μπορέσει να παραμερίσει οποιαδήποτε πιθανά ερωτικά αισθήματα για την κοπέλα, πράγμα που επιτυγχάνεται. Γι' αυτό το λόγο η δοκιμασία αναφέρεται ως «δοκιμή της εμπιστοσύνης». Βλ. Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός στο «Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών» του Ρήγα Βελεστινλή*, τυπωθήτω Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα 1999, σελ. 108-110.

17 Αυτόθι, σελ. 90-91 και *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* στο Π.Σ.Πίστας (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*, Τόμος Α΄, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2001, σελ. 126-127.

18 Για σχόλια πάνω στον διάλογο δασκάλου-μαθητή βλ. Κ. Μαυρομμάτης, «Οι απαραίτητες γνώσεις αστρονομίας για τη μόρφωση του δούλου Γένους κατά το Ρήγα Φεραίο», στο *Υπέρεια,*, τόμ. 1, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», (Βελεστίνο, 30-31 Μαΐου – 1 Ιουνίου 1986)*, Π. Καμηλάκης, Α. Πολυμέρου Καμηλάκη (επιμ.), Αθήνα 1990, σελ. 565-574.

19 Ήδη από την εποχή του Μοισιόδακα οδηγούμαστε στην διαπίστωση πως στον ακαλλιέργητο ακόμη χώρο της νεοελληνικής συνείδησης εισβάλλει η κριτική σκέψη (ο ίδιος θα ονομάσει την έννοια της κρίσης στην *Ηθική Φιλοσοφία* του «οι Αγώνες μου»), βλ. Ά. Αγγέλου (επιμ.), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π.*, σελ. ο΄-οα΄.

20 Άρθρο 53 του *Συντάγματος* της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως*, στο Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Άπαντα*, Τόμος Ε΄, *ό.π.*, σελ. 56.

21 Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής..., ό.π.*, σελ. 216-217.

22 Ν. Τερζής, *Μελέτη...*, *ό.π.*, σελ. 60.

Ο Βελεστινλής επιλέγει την απλή ελληνική[23] γιατί την διδάχθηκε[24] και έγραφε σ' αυτή[25], ενώ τα αρχαία ελληνικά τα εντάσσει στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας (ανώτερης-μη υποχρεωτικής) εκπαίδευσης του Ρηγικού μοντέλου και άρα τα χρησιμοποιεί ως επικουρική γνώση της δημοτικής[26].

Γενικότερα, για την ελληνική, σημειώνεται πως στα Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία το να μιλά κάποιος την ελληνική τον έκανε να μοιάζει μορφωμένο[27]. Άλλωστε, σε πολλά σχολεία, που λειτουργούσαν στον ελληνικό χώρο, φοιτούσαν και πολλοί μαθητές από άλλες περιοχές της Βαλκανικής[28], δείγμα ότι τα ελληνικά βρίσκονταν σε ευρεία χρήση. Την ίδια άποψη στηρίζει ο Σβολόπουλος όταν γράφει «η ελληνική λειτουργούσε στο χώρο αυτό [Βαλκάνια] ως αγωγός επικοινωνίας και όργανο διάδοσης των πολιτισμικών αγαθών»[29].

Έτσι, ο Ρήγας χρησιμοποιεί την ελληνική ως μέσο για να επιτύχει την επικοινωνία μεταξύ των κατοίκων διαφορετικών εθνοτήτων, ώστε η ελληνική για εκπαιδευτικούς σκοπούς να γίνεται τώρα η ελληνική, που θα ενώσει τα συμμετέχοντα στην «Ελληνική Δημοκρατία» έθνη κάτω από μία κεντρική διοίκηση. Σημειώνεται ότι η επιλογή των ελληνικών δεν σημαίνει πολιτιστική πρωτοκαθεδρία των Ελλήνων έναντι των άλλων λαών, όπως ο όρος «Ελληνική Δημοκρατία» δεν σημαίνει πολιτική πρωτοκαθεδρία των Ελλήνων έναντι των άλλων εθνοτήτων, που θα τη συναπάρτιζαν[30].

Ο *πολίτης*: Μέχρι και το θάνατο του Ρήγα δεν θα υπάρξει η έννοια του πολίτη στον βαλκανικό χώρο, αφού μέχρι και το 1830 οι Έλληνες ορθόδοξοι που είναι εγκατεστημένοι στο βαλκανικό χώρο είναι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όμως, ο *πολίτης* ως έννοια βρίσκεται στον πυρήνα του Ρηγικού συστήματος, γιατί ο άνθρωπος του Ρήγα είναι πολίτης και πρέπει να κατανοήσει τη θέση και τις υποχρεώσεις του απέναντι στην

23 Άρθρο 53 του *Συντάγματος* της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως*, στο Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Άπαντα*, *ό.π.*, σελ. 56.

24 «Η αιτία οπού μετεχειρίσθην απλούν ύφος ήτον, διά να μην προξενήσω με την γριφότητα του ελληνισμού εις τους άλλους εκείνο όπου ο ίδιος έπαθα σπουδάζοντας...» και «σκοπός μου...να ωφελήσω το Γένος μου, και όχι προς επίδειξιν να επισωρεύσω λέξεις εις αυτό μου το απάνθισμα, έπρεπε να εκθέσω με σαφήνειαν, όσον το δυνατόν, οπού να το καταλάβουν όλοι...», βλ. *Φυσικής Απάνθισμα*, στο Κώστας Πέτσιος (επιμ.), *Άπαντα*, Τόμος Β΄, *ό.π.*, σελ 37-38. Επίσης, είναι γνωστό ότι θήτευσε κοντά στο Μοισιόδακα, βασική θέση του οποίου ήταν η χρήση της «απλής ελληνικής γλώσσας» στη διδασκαλία, βλ. Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 17. Μας το θυμίζει κι ο Δασκαλάκης, αναφέροντας πως, ήδη από την εποχή που διέμενε στην Κωνσταντινούπολη ο Ρήγας, χρησιμοποιούσε τη «λαϊκή» γλώσσα, βλ. Απ. Δασκαλάκης, *Ο Ρήγας ως διδάσκαλος του Γένους*, εκδ. Βαγιονάκη, Αθήνα, 1977, σελ. 39-40.

25 Β. Κύρκος, «Ο Ρήγας και ο φωτισμός του Γένους», στο *Υπέρεια*, τόμ. 4,..., *ό.π.*, σελ. 635.

26 Βλ. παρακάτω κεφάλαιο Β΄.

27 Γ. Καράς, «Ο βαλκανικός χώρος, μια ενιαία πνευματική ενότητα», στο *Υπέρεια*, τόμ. 5, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγα), (Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2007*), Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), Αθήνα 2010, σελ. 903, ενώ στο Τ. Ευαγγελίδη, *Η παιδεία επί τουρκοκρατίας*, Τύποις Α.Π. Χαλκιοπούλου, Τόμος Β΄, Αθήνα 1936, σελ. 392, σε αναφορά για τη Ρουμανία διαβάζουμε: «...ωμιλείτο και εγράφετο η ελληνική γλώσσα υπό της ανωτέρας τάξεως...».

28 Γ. Καράς, *ό.π.*, σελ. 898.

29 Κ. Σβολόπουλος, «Η πολιτική πρόταση του Ρήγα Βελεστινλή: μία επανεκτίμηση», στο *Τιμή στον Ρήγα Βελεστινλή. Εργασίες της Διεθνούς Διημερίδος για την επέτειο των 200 χρόνων από τον θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή (Αθήνα, 21-22 Σεπτεμβρίου 1998)*, Μ. Ευθυμίου, Δ. Κοντογεώργης (επιμ.), εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2002, σελ. 94.

30 Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής...*, *ό.π.*, σελ. 216.

«Ελληνική Δημοκρατία» από νωρίς. Έτσι το Ρηγικό εκπαιδευτικό σύστημα προσαρμόζεται στην ανάγκη που δημιουργείται, επιλέγοντας μία διδασκαλία επικεντρωμένη στο πλαίσιο αυτό. Αυτό οδηγεί τον Βελεστινλή να απαιτεί από το σχολείο τη δημιουργία όχι μόνο καλλιεργημένων ατόμων, που δεν ιδιωτεύουν[31] αλλά καλλιεργημένων πολιτών. Παράλληλα, η μόρφωση για τον Ρήγα γίνεται το μέσο και της κοινωνικής ανέλιξης, αφού όσο πιο καταρτισμένος είναι κανείς, τόσο ευκολότερα μπορεί να κερδίσει χρήματα και να απαιτήσει ένα καλύτερο μέλλον[32].

Η *αποδοχή της διαφορετικότητας*, η *ελευθερία της θρησκείας*, η *αποδοχή της ισότητας* και η *άρση των κοινωνικών διακρίσεων*: Γενικότερα, στη νοτιοανατολική Ευρώπη «οι κοινωνικές αντιθέσεις ήταν οξείες και τα κοινωνικά χάσματα βαθιά»[33]. Προς την εξομάλυνση αυτών των διαφορών θα συμβάλει, πρώτος ο Μοισιόδακας πριν ακόμα την εμφάνιση της κοινωνικής αμφισβήτησης στον χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Το παράδειγμά του θα ακολουθήσει ο Ρήγας, υπενθυμίζοντας ότι τα δικαιώματα αυτά είναι φυσικά δικαιώματα, όπως φαίνεται και στα *Δίκαια του Ανθρώπου* και ως φυσικά δικαιώματα είναι αποδεκτά απ' όλους[34]. Καθόλου περίεργο που ο Ρήγας εκτός των άλλων κατηγορούμενων του θεωρείται και ανθρωπιστής[35].

Η *αγωγή*: Ο μαθητής θεωρείται ικανός να λάβει αγωγή. Στο *Σχολείο των Ντελικάτων Εραστών* παρουσιάζεται «με νέο-*παστρικόν*-ζυμάρι»[36], αφού μπορεί να πλαστεί η νεανική του φύση με γνώμονα τις αξίες του Διαφωτισμού, όπως αυτές παρουσιάζονται στο Ρηγικό Σύνταγμα.

Η *δια βίου μάθηση*: Ως αρχή εντοπίζεται και η δια βίου μάθηση, η οποία αρχικά μπορεί να οριστεί ως η βιωματική εμπειρία, που εξυπηρετεί τον μαθητή στην πρακτική εφαρμογή των θεωριών που διδάχτηκε,[37] ενώ δευτερευόντως σχετίζεται και με την πολιτική διοίκηση, αφού ο μορφωμένος άνθρωπος μπορεί να αναλάβει περισσότερες πολιτικές πρωτοβουλίες[38].

Ήδη στην πρώτη ιστορία του *Σχολείου των Ντελικάτων Εραστών*, *Το τζιράκι του εργαστηρίου*, ο νεαρός πρωταγωνιστής Ζιακώ όχι απλώς μαθητεύει δίπλα στον ευγενή Ροβέρ, αλλά μεγαλώνει σωματικά και πνευματικά και, καθώς προχωρεί και βελτιώνεται, επιθυμεί όλο και περισσότερο τη μορφωτική εξέλιξή[39] του ανεβαίνοντας στην κοινωνική

31 Βλ. *Νέα Πολιτική Διοίκησις*, *Περί της τάξεως των πολιτών*, Άρθρα 4-6 στο Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Άπαντα*, τόμ. Ε΄, *ό.π.*, σελ. 46-48.

32 Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός...*, *ό.π.*, σελ. 49-52.

33 Ν. Τερζής, *Μελέτη...*, *ό.π.*, σελ. 63.

34 *Τα Δίκαια του Ανθρώπου*, Άρθρα 2-3, *Νέα Πολιτική Διοίκησις* στο Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Άπαντα*, Τόμος Ε΄, *ό.π.*, σελ. 36.

35 Περισσότερα για τον ανθρωπιστή Ρήγα στην ανακοίνωση του Κύρκου, *Υπέρεια*, τόμ. 4, *ό.π.*, σελ. 795 και 799.

36 *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* στο Π.Σ. Πίστας (επιμ.), *Άπαντα*, Τόμος Α΄, *ό.π.*, σελ. 107 και Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 99.

37 Α. Φραγκούλης, «Η βιωματική μάθηση ως παιδαγωγικός προσανατολισμός του Ρήγα Βελεστινλή», στο *Υπέρεια*, τόμ. 6, *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2012)*, Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), Αθήνα 2010, σελ. 1245.

38 Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 51 και Α. Φραγκούλης, ..., *ό.π.*, σελ. 1241-1242.

39 «Ο Ρήγας συμβουλεύει τον νέο να διαθέτει το περίσσευμα του χρόνου του και του χρήματός του σε επιπλέον μόρφωση, αφού είναι πιθανόν, το σχολείο να μην έχει ολοκληρωμένο πρόγραμμα που να ικανοποιεί τις απαιτήσεις του μαθητή», αυτόθι, σελ. 1243.

ιεραρχία[40] (με απώτερο, βέβαια, σκοπό να φτάσει σε μια τέτοια οικονομική κατάσταση, ώστε να ζητήσει το χέρι της κόρης του Ροβέρ)[41] επιτυγχάνοντας, έτσι, «την αυτογνωσία και την ολοκλήρωσή του»[42].

Η δια βίου μάθηση σχετίζεται και με την επαγγελματική μαθητεία παρ' ότι οι δύο έννοιες παρουσιάζουν αποστάσεις και αποκλίσεις[43]. Πάντως την εργασία από μικρή ηλικία ο Ρήγας την επικροτεί, επειδή βοηθάει τα παιδιά να γίνουν υπεύθυνα από νωρίς και τα βάζει σε μια διαδικασία προόδου[44].

Β΄. Εκπαιδευτική πολιτική και βασική οργάνωση

Η εκπαιδευτική διαδικασία την εποχή του Ρήγα πραγματοποιούνταν βαθμιδωτά, ακόμα και αν δεν είχε θεσπιστεί κάποιο είδος αναγνώρισης από τις οθωμανικές αρχές. Μελετώντας τον Βελεστινλή καταλήξαμε και εισάγουμε το εκπαιδευτικό του μοντέλο ως μοντέλο τριών επιπέδων.

Το πρώτο πρόβλημα που εντοπίστηκε είναι ότι ο Ρήγας, από ό,τι μας έχει σωθεί, που να αφορά την εκπαιδευτική διαδικασία,[45] δεν αναφέρει ούτε ηλικιακές κατηγορίες μαθητών ούτε κάποιο άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, που να δομεί αμετάκλητα τον σχεδιασμό των επιπέδων[46]. Έτσι, για παράδειγμα, δεν μπορούμε να καταλάβουμε σε ποια

40 Φαίνεται ότι η κοινωνική θέση δεν είναι κληρονομικό δικαίωμα και σχετίζεται με την πνευματική ανάπτυξη του ατόμου, βλ. περισσότερα αυτόθι, σελ. 1243, υποσημείωση 26.

41 Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 50-53.

42 Α. Φραγκούλης, *ό.π.*, σελ. 1240.

43 Βλ. την ιδέα του Μελετιάδη για την επαγγελματική μαθητεία ως κομμάτι της δια βίου μάθησης, Χ. Μελετιάδης, «Διά βίου εκπαίδευση στο «Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών»», στο *Υπέρεια,* τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1992),* Δ. Καραμπερόπουλος, Ε. Κακαβογιάννης (επιμ.), Αθήνα 1994, σελ. 632-633 και την αναφορά του Βασιλείου ότι η ιδέα διατυπώθηκε από τον Άνθιμο Γαζή στο Φ. Βασιλείου, «Φιλοσοφία και ιστορία της ανώτατης εκπαίδευσης περί του 1800 στην περιοχή Πηλίου και ο Άνθιμος Γαζής ως ευρωπαϊκή ακαδημαϊκή προσωπικότητα. Συνδετικοί κρίκοι με το Ρήγα», στο *Υπέρεια,* τόμ. 5, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου...*, Αθήνα 2010, σελ. 806-807.

44 Α. Φραγκούλης, *Υπέρεια*, τόμ. 6, *ό.π.*, σελ. 1243.

45 Σύμφωνα με τον Κορδάτο, ο Ρήγας φαίνεται να κατέγραψε μία μελέτη για τη σύσταση των σχολικών μονάδων της *Ελληνικής Δημοκρατίας* με τίτλο «Σχεδίασμα περί παιδείας των νέων Ελλήνων», το οποίο χάθηκε. Αυτήν την πληροφορία ο Κορδάτος την καταθέτει στο βιβλίο του Γ. Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, Αθήνα, 1974, σελ. 87, αναφέροντας ότι άντλησε την πληροφορία αυτή από τον Άμαντο στο περιοδικό *Ελληνικά*, Τόμος Δ΄, σελ. 42. Αναζητώντας τη συγκεκριμένη αναφορά οι γράφοντες βεβαιώνουν ότι δεν εντόπισαν σχετικό χωρίο από τον Άμαντο στο συγκεκριμένο τόμο των *Ελληνικών*! Το ζήτημα για το αν πράγματι υπήρξε το *Σχεδίασμα* και ότι γνώριζε γι' αυτό ο Άμαντος μένει μετέωρο και ανοιχτό προς μελλοντική διερεύνηση. Για την παραπληροφόρηση του Κορδάτου στο ίδιο έργο (σελ. 49, 56, 58) μιλάει και ο Δασκαλάκης, αναφέροντας πως παρασύρθηκε μιλώντας για ταξίδια του Ρήγα στη Δυτική Ευρώπη με σκοπό τις σπουδές, βλ. Α. Δασκαλάκης, *Ο Ρήγας, ό.π.*, σελ. 13, υποσημείωση 2η.

46 Η Σκαρβέλη-Νικολοπούλου έχει, ίσως, κάνει την πιο σημαντική επισήμανση ότι η μέση εκπαίδευση στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της εποχής του Ρήγα δεν μπορεί να καθοριστεί με ακρίβεια ως προς τα έτη σπουδών, βλ. Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1993, σελ. 335. Τα αίτια οφείλονταν ως επί το πλείστον σε οικονομικούς παράγοντες: α) Οι σπουδές ήταν δαπανηρές, β) πολλοί μαθητές εργάζονταν παράλληλα με την παρακολούθηση των μαθημάτων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η φοίτησή τους να μην είναι «απόλυτα κανονική». Βλέπετε και το παράδειγμα του Ρήγα που

ηλικία ζητά ο Βελεστινλής να ξεκινήσει η εκμάθηση των ξένων γλωσσών, αν και για την περίπτωσή του γνωρίζουμε πως αρχίζοντας να ταξιδεύει στον ευρωπαϊκό χώρο και να μεταφράζει βιβλία στα ελληνικά, έμαθε σιγά σιγά ξένες γλώσσες από την ηλικία των 20 ετών τουλάχιστον κι έπειτα.

Από την άλλη, γνωρίζουμε από τις βιογραφίες ότι ο Ρήγας πέρασε από το σχολείο της Ζαγοράς (ίσως και των Αμπελακίων), ενώ ταξίδεψε στα σπουδαιότερα κέντρα εκπαίδευσης της εποχής του, όπως η Κωνσταντινούπολη, το Βουκουρέστι, το Ιάσιο και η Βιέννη[47]. Ευρισκόμενος στους λόγιους κύκλους των πόλεων στις οποίες στάθμευε, θα είχε ακούσει για τις σχολικές δομές των πόλεων αυτών και θα είχε αναπτύξει έως ένα βαθμό κάποια κριτήρια γύρω από τις αναγκαίες (και μελλοντικά) δομές εκπαίδευσης του έθνους. Ωστόσο, δυστυχώς δεν πρόλαβε να μας αφήσει ένα ολοκληρωμένο εκπαιδευτικό σχέδιο, αναγκάζοντάς μας να στρέψουμε το βλέμμα στην καθημερινή εκπαιδευτική πρακτική των κέντρων αυτών αναζητώντας πληροφορίες και χρησιμοποιώντας τες συγκριτικά. Αναγκαία, λοιπόν, μελετήσαμε τις ελληνορθόδοξες κοινότητες και τις εκπαιδευτικές δομές τους για να παραλληλίσουμε τις ιδέες του Ρήγα και να καταλήξουμε στη μορφή που θα λάμβανε το σχέδιό του.

Το σίγουρο είναι από αυτά, που μας σώζονται, πως στο άρθρο 22 της *Νέας Πολιτικής Διοίκησις* ο Ρήγας ξεκαθαρίζει ότι είναι υποχρεωμένο το κράτος, αφού ιδρυθεί, να ιδρύσει σχολεία σε όλη την επικράτεια[48] για την εκπαίδευση τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών[49], καθώς το σχολικό περιβάλλον έχει σημαίνοντα ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία[50]. Τα σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης πρέπει να εντοπίζονται σε κάθε χωριό ή πόλη, ενώ τα σχολεία της δευτεροβάθμιας εντοπίζονται σε μεγαλύτερες πόλεις σύμφωνα με τον Φραγκούλη, επειδή λιγότεροι θα συνέχιζαν τις εγκύκλιες σπουδές τους, είτε από αδυναμία είτε επειδή θα στρέφονταν σε «τεχνικότερα» επαγγέλματα, οδηγώντας σε τάξεις, που θα πλαισιώνονταν από μαθητές που κατοικούσαν σε περισσότερες από μία περιοχή[51].

Πριν προχωρήσουμε στον σχολιασμό των επιπέδων εκπαίδευσης ένα μένει να ξεκαθαριστεί για τη βασική οργάνωση: το Αναλυτικό Πρόγραμμα αυτής. Το Αναλυτικό Πρόγραμμα είναι η κορωνίδα της εκπαιδευτικής πολιτικής και πρακτικής από την εποχή της νεωτερικότητας και εξής[52]. Την εποχή, που ο Ρήγας παράγει έργο, ούτε η έννοια του

εκπαιδευόταν παράλληλα με το να εργάζεται ως γραμματικός στο Λ. Βρανούσης, *Ρήγας, ό.π.*, σελ. 15-17, γ) άλλα παιδιά έμεναν μακριά από το σχολείο, δ) άλλα παιδιά τα απέσυραν οι κηδεμόνες τους πριν ολοκληρώσουν τις σπουδές τους, βλ. αναλυτικά Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, αυτόθι, σελ. 335.

47 Βλ Α. Κουμαριανού, «Οι πόλεις του Ρήγα», στο *Υπέρεια*, τόμ. 5, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου...*, *ό.π.*, σελ. 913-926.

48 Όπως θα δειχθεί πρόκειται για τα κοινά σχολεία, δηλαδή τα σχολεία κατώτερου κύκλου σπουδών, βλ. σχετικά με τον όρο Ν. Τερζής, *Μελέτη...*, *ό.π.*, σελ.34.

49 *Τα Δίκαια του Ανθρώπου*, Άρθρο 22, *Νέα Πολιτική Διοίκησις* στο Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), Άπαντα, τόμ. Ε΄, *ό.π.*, σελ. 41-42.

50 Α. Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη, ό.π.*, σελ. 208.

51 Αυτόθι, σελ. 181.

52 Ε. Φρυδάκη, *Η διδασκαλία στην τομή της νεωτερικής και μετανεωτερικής σκέψης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2009, σελ. 103-104.

ωρολόγιου προγράμματος υπάρχει, πόσο μάλλον του Αναλυτικού[53], οπότε οι έννοιες δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο Ρηγικό μοντέλο. Για να μεταφέρουμε ακριβέστερα το Ρηγικό μοντέλο και να το βοηθήσουμε να ενταχθεί στην εποχή που-έστω και θεωρητικά-χρησιμοποιούμε τον όρο «Μαθηματάρια»», ο οποίος ταυτίζεται με το Αναλυτικό Πρόγραμμα, το ωρολόγιο πρόγραμμα και με τα σχολικά βιβλία[54].

Στην πραγματικότητα τα Μαθηματάρια ήταν «σχολικής χρήσεως χειρόγραφα, που παραδίδουν κείμενα προοριζόμενα για τους μαθητές και συγκεκριμένα της μέσης βαθμίδας»[55]. Συνολικά, όμως, παρουσιάζουν αδρά το Αναλυτικό Πρόγραμμα μιας Σχολής του ΙΗ΄ αιώνα, τηρουμένων των αναλογιών με τη σημερινή του μορφή, και μας πληροφορούν για την οργάνωση όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης[56] και ιδιαίτερα του μέσου κύκλου σπουδών, δηλαδή της κυκλοπαιδείας[57]. Προσφέρουν παράλληλα πληροφορίες για τη διάρκεια των σπουδών και των παραδόσεων[58].

Η μελέτη τους έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι το πρόγραμμα των διαφόρων Σχολών, που λειτουργούσαν στις ελληνορθόδοξες κοινότητες ήταν στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό το ίδιο, με τις εκάστοτε διαφοροποιήσεις να μην μπορούν να επηρεάσουν την φανερή ομοιογένεια που τις διακρίνει[59]. Η γνώση των στοιχείων αυτών εξυπηρετεί τους γράφοντες στο να καταλάβουν την καθημερινότητα των σπουδαστών σε αυτά, άρα και την καθημερινότητα του Ρήγα, η οποία θα αποτέλεσε έως σε κάποιο βαθμό παράδειγμα για τη σύλληψη του Ρηγικού μοντέλου εκπαίδευσης.

Καταληκτικά σημειώνεται ότι η εκπαιδευτική πολιτική του Ρηγικού μοντέλου εμφανίζεται στη *Νέα Πολιτική Διοίκησιν*, ενώ η βασική οργάνωση της εκπαίδευσης ως Μαθηματάριο είναι διασκορπισμένη στα διασωθέντα κείμενα του Ρήγα και την αναπτύσσουμε παρακάτω ως αναπόσπαστο κομμάτι της εκπαιδευτικής πράξης.

Γ΄. Επίπεδα εκπαίδευσης: Κοινό, Μέσο, Ανώτερο

Στο Ρηγικό μοντέλο η εκπαίδευση των μαθητών αρχίζει από την οικογένεια. Οι γονείς είναι υπεύθυνοι για την αγωγή των παιδιών, αλλά και για την προετοιμασία τους, ώστε να πάνε στο σχολείο. Το δυστύχημα της εποχής είναι ότι σε πολλές περιοχές σχολεία δεν υπήρχαν και καθώς οι γονείς και το οικογενειακό περιβάλλον ήταν αμόρφωτο, τα παιδιά καταδικάζονταν στην ίδια έλλειψη καλλιέργειας[60].

53 Βλ. περισσότερα Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια*, *ό.π.*, σελ. 289.

54 Αυτόθι, σελ. 229. Στο ίδιο κεφάλαιο (Κεφάλαιο Έκτο: Μαθηματάρια και προγραμματισμός της διδασκαλίας των κειμένων) η Σκαρβέλη υποστηρίζει πως «αναλυτικά προγράμματα, με τη σύγχρονη περίπου μορφή τους, καταρτίζονται προς το τέλος του ΙΗ΄ αι. και επομένως δε μας διαφωτίζουν επαρκώς ως προς τον προγραμματισμό της διδακτέας ύλης τους προηγούμενους αιώνες».

55 Αυτόθι, σελ. 5.

56 Αυτόθι, σελ. 185-186.

57 Αυτόθι, σελ. 289-290 και σελ. 216 όπου παρατηρείται η ταύτιση του όρου κυκλοπαιδεία με τη μέση βαθμίδα εκπαίδευσης.

58 Βλ. αναλυτικά: αυτόθι, σελ. 335-339.

59 Αυτόθι, σελ. 290.

60 Α. Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη*, *ό.π.*, σελ. 126.

Κοινή

Κάποια ορισμένη στιγμή σε μικρή ηλικία τα παιδιά θα πρέπει να πάνε στο σχολείο[61]. Ο Ρήγας θεωρεί υποχρέωση όλων των παιδιών και των δύο φύλων να πάνε σ' αυτό. Η πρώτη δομημένη εκπαίδευση που λαμβάνουν οι μαθητές γίνεται στα κοινά σχολεία ή τα σχολεία των κοινών γραμμάτων ή σχολεία πρώτου κύκλου[62]. Στα κοινά σχολεία οι μαθητές μάθαιναν τα απολύτως βασικά: ανάγνωση και γραφή, συνήθως χρησιμοποιώντας εκκλησιαστικά βιβλία[63].

Για τον Ρήγα αυτή η δομή των κοινών σχολείων θα αποτελεί το πρώτο υποχρεωτικό επίπεδο εκπαίδευσης, όπως αναφέρεται στο Άρθρο 22 του Συντάγματός του[64]. Σ' αυτό συμμετέχουν αγόρια και κορίτσια. Μόνο που μαζί με τα δύο βασικά μαθήματα ο Ρήγας πιστεύει ότι θα έπρεπε να διδάσκονται ακόμα δύο: η αριθμητική και η ιστορία[65]. Πέρα αυτών είναι αδύνατο να πούμε την ακριβή ηλικία έναρξης και λήξης αυτού του επιπέδου. Το σίγουρο είναι ότι για τον Ρήγα είναι υποχρεωτική[66].

Μέση

Το ότι οι νέοι της εποχής θα ακολουθήσουν σπουδές του μέσου κύκλου σπουδών ανάγεται στο παράδειγμα του νέου όπως τον θέλει ο Ρήγας, δηλαδή μορφωμένο και εναρμονισμένο στην έννοια της δια βίου μάθησης, όπως αυτή έχει ήδη σχολιαστεί[67], ώστε να αναδύεται έντονα το προαναφερθέν κρίσιμο κριτήριο της υποχρέωσης.

Το δευτεροβάθμιο επίπεδο εκπαίδευσης ή και μέσο επίπεδο είναι περισσότερο ευρύ ως προς τους εκπαιδευτικούς τομείς και στόχους. Σ' αυτό εντοπίζονται όλες οι μορφές εκπαίδευσης και κατάρτισης της εποχής. Από τη διδασκαλία της Γεωγραφίας έως την τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση, όλα μπορούν να θεωρηθούν μέσο επίπεδο. Χαρακτη-

---

61 Όσον αφορά στην ηλικία των μαθητών, που ως τότε φοιτούσαν σε ελληνορθόδοξα σχολεία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, η εικόνα που δίνουν οι πηγές είναι ασαφής. Είναι, ωστόσο, επιβεβαιωμένο ότι στη διάρκεια του ΙΗ΄ αιώνα δεν ίσχυαν όρια για την είσοδο των μαθητών στα σχολεία και πως μεγάλος αριθμός αυτών ήταν ήδη προχωρημένης ηλικίας, αφού κατά την είσοδό τους στο σχολείο πολλοί ήταν ήδη ιερωμένοι, κληρικοί ή μοναχοί, βλ. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 350.

62 Υπάρχει μεγάλη ποικιλία όρων για το πρώτο επίπεδο εκπαίδευσης, βλ. Κ. Λάππας, «Η Εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770-1821», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Διαφωτισμός – Ιστορία της παιδείας – Θεσμοί και δίκαιο*, τόμ. 2, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 75.

63 Ν. Τερζής, *Μελέτη...*, *ό.π.*, σελ. 33.

64 *Τα Δίκαια του Ανθρώπου*, Άρθρο 22, *Νέα Πολιτική Διοίκησις* στο Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Άπαντα*, τόμ. Ε΄, *ό.π.*, σελ. 41-42.

65 Α. Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη, ό.π.*, σελ. 181. Για το ζήτημα του μαθήματος της Ιστορίας βλ. παρακάτω υποκεφάλαιο «Μέση».

66 Μέχρι τώρα γνωρίζαμε ότι το εκπαιδευτικό σύστημα του Ρήγα χωρίζεται πρωτίστως με γνώμονα το χρέος σύμφωνα με τη διατριβή του Φραγκούλη. Με τη σειρά μας θεωρήσαμε ότι κριτήριο για το εκπαιδευτικό σύστημά του δεν είναι μόνο το χρέος, αλλά παράλληλα και η ιδέα της πολυπολιτισμικής συγκρότησης της *Ελληνικής Δημοκρατίας*. Όλοι οι πολίτες της πρέπει να μορφωθούν εξίσου και ανεξαρτήτως εθνοτικής καταγωγής, θρησκείας και φύλου. Γι' αυτό το πρώτο επίπεδο είναι υποχρεωτικό για όλους.

67 Βλ. κεφάλαιο Α΄ και Α. Φραγκούλης, *Υπέρεια*, τόμ. 6, *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου....*, *ό.π.* σελ. 1237-1248.

ριστικό είναι ότι ο μαθητής επιλέγει να ακολουθήσει σπουδές δευτέρου επιπέδου, αλλά δεν υποχρεούται, είναι δηλαδή ένα μη υποχρεωτικό επίπεδο στο οποίο διδάσκονται τα Αρχαία Ελληνικά[68] και η Γεωγραφία. Ακόμα, επειδή είναι μη υποχρεωτικό, οι σχολικές μονάδες είναι λιγότερες και εντοπίζονται σε αστικά κέντρα.

Για τους γράφοντες η δευτεροβάθμια εκπαίδευση προσιδιάζει στη μέση βαθμίδα της κυκλοπαιδείας μίας Σχολής αντίστοιχης της εποχής του Ρήγα. Έτσι το «Ρηγικό Μαθηματάριο» αναφορικά με τα διδασκόμενα μαθήματα αποκτά την παρακάτω μορφή :

Αρχαία Ελληνικά: Ως μάθημα προβλεπόταν να διδάσκεται σε όλες τις Σχολές των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων. Θεωρούμε δεδομένο ότι και ο Ρήγας θα το προσέθετε στον κύριο κορμό με σκοπό την ενίσχυση της ιστορικής μνήμης. Μέσω των αρχαίων ελληνικών οι μαθητές θα έρχονταν σε επαφή με τους σημαντικότερους συγγραφείς αλλά και φιλοσόφους. Σύμφωνα με υπάρχοντα Μαθηματάρια, στη μέση βαθμίδα εκπαίδευσης στο μάθημα αυτό διδάσκονταν η γραμματική και το συντακτικό στηριζόμενα σε «κείμενα χριστιανικής και αρχαίας ελληνικής γραμματείας»[69]. Φαίνεται, λοιπόν, πως στο Ρηγικό μοντέλο τα αρχαία ελληνικά χρησιμοποιούνται επικουρικά των νέων ελληνικών, στηρίζοντας τη μελέτη των αρχαίων συγγραφέων και των πατερικών κειμένων.

Η Γεωγραφία: Χάρη στη *Χάρτα* του Βελεστινλή οι μαθητές θα μπορούσαν να κατανοήσουν, αφενός τον χώρο στον οποίο βρίσκονται αλλά και το ιστορικό παρελθόν από το οποίο διαπνέονταν οι περιοχές της Βαλκανικής και, αφετέρου θα διδάσκονταν πώς χρησιμοποιείται ένας χάρτης[70]. Αυτό το παρελθόν, που θα μπορούσε να εξηγηθεί σαφέστερα μέσω του μαθήματος της Ιστορίας (και σε συνδυασμό πάντα με τη χρήση της *Χάρτας*) θα ενίσχυε την ιστορική μνήμη[71].

Η *Ιστορία*: Τυπικά έχει ήδη ενταχθεί στον πρώτο επίπεδο σπουδών. Πιστεύουμε, όμως, ότι η παρουσία της *Χάρτας* στη σχολική τάξη θα προσφερόταν, ώστε το μάθημα να διδάσκεται και στο μέσο επίπεδο. Ας μην ξεχνάμε, ακόμα, ότι ο Ρήγας έφερε στο προσκήνιο την εικόνα του Μ. Αλεξάνδρου, ως σημαντική ιστορική προσωπικότητα, ενώ παράλληλα δημιούργησε επιπεδογραφίες, όπως αυτή της Κωνσταντινούπολης, ως ιστορικογεωγραφικές αναπαραστάσεις, αμφότερα τα οποία τα παιδιά θα μπορούσαν να μελετήσουν. Για να μελετώνται οι επιπεδογραφίες θα έπρεπε οι μαθητές να έχουν θητεύσει στην ανάγνωσή τους στο μάθημα της Γεωγραφίας. Επειδή οι επιπεδογραφίες «προϋποθέτουν την απόκτηση της ιστορικής αυτογνωσίας»[72], ώστε να απαντάται στον μαθητή το γιατί της παρουσίας, παρουσίασης και χρήσης αυτών των επιπεδογραφιών, είναι υποχρεωτικά αναγκαίο το μάθημα της Ιστορίας. Ίδια αναγκαιότητα εντοπίζεται στη χρήση της εικόνας του Μ. Αλεξάνδρου, για να καταλάβουν οι νεαροί μαθητές ποια ήταν η εικονιζόμενη προσωπικότητα. Αυτή η αλληλεξάρτηση των δύο μαθημάτων είναι και ο

68 Α. Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη, ό.π.*, σελ. 181.

69 Ν. Τερζής, *Μελέτη...*, *ό.π.*, σελ. 33. Στο ίδιο χωρίο διαβάζουμε «Συνήθη μαθήματα στον κύκλο αυτό πρέπει να θεωρηθούν η ρητορική, η επιστολογραφία, η ποίηση, οι μύθοι και οι ασματικοί κανόνες». Φυσικά δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το αν θα τα επέλεγε ο Ρήγας.

70 Δ. Καραμπερόπουλος, «Μηνύματα του Ρήγα Βελεστινλή μέσα από τη δωδεκάφυλλη *Χάρτα* του», στο *200 χρόνια Χάρτας του Ρήγα 1797-1997*, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Κοζάνη, 18 Οκτωβρίου 1997, Χαρτογραφική Επιστημονική Εταιρία Ελλάδας, Ε. Τέκου (επιμ.), εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 27.

71 Αυτόθι, σελ. 27.

72 Γ. Λεοντσίνης, «Οι ιδεολογικές συνιστώσες στο συγγραφικό έργο του Ρήγα», στο *Υπέρεια*, τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου ...*, *ό.π.*, Αθήνα 1994, σελ. 621-622.

λόγος που μας οδηγεί να θεωρούμε το μάθημα της Ιστορίας ικανό να βρίσκεται και στη Ρηγική Κυκλοπαιδεία και όχι να εντοπίζεται μόνο στο επίπεδο της κοινής εκπαίδευσης.

Ξένες γλώσσες: Ο Ρήγας θα μεριμνήσει και για την εκμάθηση ξένων γλωσσών, επιλέγοντας τα γαλλικά και τα ιταλικά[73]. Η εκμάθηση ξένων γλωσσών είχε θεωρηθεί σημαντικό προσόν ήδη από όταν ο Α. Υψηλάντης αναμόρφωσε το πρόγραμμα της Σχολής Βουκουρεστίου το 1776. Σ' αυτό εντοπίστηκαν Μαθηματάρια κυκλοπαιδείας με αναφορές στη διδασκαλία αυτών των δύο γλωσσών[74]. Στην αυγή του επόμενου αιώνα και ο Άνθιμος Γαζής θα εισάγει την εκμάθηση ξένων γλωσσών στον κορμό του προγράμματος σπουδών της Ακαδημίας Μηλεών[75].

Οικιακή Οικονομία: Στο *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* βρίσκουμε κάποιες σχετικές αναφορές για την παρουσία της γυναίκας στο σπίτι πριν και μετά το γάμο. Στην περίπτωση των οικιακών εργασιών[76] βλέπουμε τη γυναίκα να εκπαιδεύεται πλάι σε μία γνώστρια των εργασιών αυτών και να προοδεύει κοντά σε αυτή, επιτυγχάνοντας τη βελτίωση των δεξιοτήτων της[77]. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η εκπαιδευτική πολιτική θέτει ως στόχο την καθημερινότητα και τον κύκλο ζωής της νεαρής κοπέλας. Εδώ ο Φραγκούλης διαβλέπει την πιθανότητα για τη δημιουργία μίας ολόκληρης, αυτόνομης σχολικής μονάδας για νέες[78], κάτι που δεν φαίνεται εφικτό στους γράφοντες, υπολογίζοντας ότι για τον Ρήγα δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ σχολείων αρρένων και θηλέων κατά το Άρθρο 22.

Φυσική: Το μάθημα προϋποθέτει θεωρία και πράξη. Θυμίζουμε τα απλά πειράματα που αναφέρονται στο *Φυσικής Απάνθισμα*[79]. Για τα πειράματα ας σημειωθεί ότι ο Ρήγας κάνει το παιδαγωγικό σχόλιο ότι πρέπει να είναι απλά, ώστε να είναι εύληπτα από τους νεαρούς μαθητές[80] και να επιλέγονται με γνώμονα τη συμβολή στην εμπέδωση της διδακτέας ύλης[81] και της αναπαραστατικότητας των λειτουργιών του φυσικού κόσμου[82]. Επιπλέον, ο δάσκαλος πρέπει να προνοεί για την ύπαρξη των εργαλείων του πειράματος[83].

Δεχόμενοι τον χωρισμό των πειραμάτων του *Φυσικής Απανθίσματος* από τον Ξενάκη σε τέσσερεις κατηγορίες ανάλογα με το στόχο που έχουν[84], καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα 31 πειράματα δεν θα μπορούσαν να παρουσιαστούν μέσα σε μία σχολική χρονιά, γιατί είναι πολλά και διαφέρουν μεταξύ τους, ώστε έτσι μπορεί το μάθημα να διδάσκεται περισσότερες από μία χρονιές και σε περισσότερα από ένα επίπεδα, όπως

---

73 *Τα Δίκαια του Ανθρώπου*, Άρθρο 22, *Νέα Πολιτική Διοίκησις* στο Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Άπαντα*, τόμ. Ε΄, *ό.π.*, σελ. 41-42.

74 Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια...*, *ό.π.*, σελ. 200.

75 Βλ. Φ. Βασιλείου,...,*ό.π.*, σελ. 806, χωρίς να διευκρινίζεται ποιες γλώσσες επιλέχθηκαν.

76 Ο Χουρδάκης αναφέρει μία από αυτές, τα «εργόχειρα», στο Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 137.

77 Αυτόθι, σελ. 137-139.

78 Α. Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη...*, *ό.π.*, σελ. 156 υποσημείωση 273.

79 Αυτόθι, σελ. 211.

80 Αυτόθι, σελ. 213.

81 Αυτόθι, σελ. 212.

82 *Φυσικής Απάνθισμα*, στο Κώστας Πέτσιος (επιμ.), *Άπαντα*, Τόμος Β΄, *ό.π.*, σελ. 43.

83 Α. Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη...*, *ό.π.*, σελ. 213.

84 Χ. Ξενάκης, «Το πείραμα στα βιβλία φυσικής του τέλους του 18ου αιώνα. Η περίπτωση του ΄΄Απανθίσματος Φυσικής΄΄ του Ρήγα», στο *Υπέρεια*, τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1992)*, Δ. Καραμπερόπουλος, Ε. Κακαβογιάννης (επιμ.), Αθήνα 1994, σελ. 652-655.

συμβαίνει με το μάθημα της Ιστορίας. Κάθε πείραμα λειτουργεί εποπτικά[85] για να αποδείξει τις φυσικές (ή και χημικές) αρχές που παρουσιάζει ο δάσκαλος στους μαθητές.

Θρησκευτικά: Παρατηρήσαμε την απουσία αναφοράς στο μάθημα των θρησκευτικών σε οποιοδήποτε επίπεδο. Ο Φραγκούλης πρώτος δίνει τη λύση θεωρώντας ότι, επειδή έως τότε τα μαθήματα γίνονταν σε ναούς μέσω εκκλησιαστικών βιβλίων, όπως η Οκτώηχος, το Ψαλτήρι και το Ευχολόγιο[86], η χριστιανική διδασκαλία υφίσταται σε λανθάνουσα μορφή[87]. Αυτή η θέση περιέχει αδυναμίες, αν σκεφτούμε ότι το Ρηγικό μοντέλο πρέπει να ανταποκριθεί σε μία πολυπολιτισμική κοινωνία.

Συγκεκριμένα, μπορεί η διδασκαλία μέχρι τότε πράγματι να γίνεται σε πρώτη φάση σε ναούς[88] και σε δεύτερη σε ένα αστικό οικοδόμημα, που θα μετατρεπόταν αναλόγως προς τη σχολική χρήση[89], όμως, η διδασκαλία την μετεπαναστατική περίοδο, που οραματίζεται ο Ρήγας θα γίνεται σε σχολική τάξη. Ακόμα και αν ο δάσκαλος θα ήταν ένας ιερέας θα έπρεπε να ακολουθήσει τις αρχές διδασκαλίας, όπως αυτές θα αποφασίζονταν από το Σύνταγμα και θα περιγράφονταν στο κρατικό Μαθηματάριο της «Ελληνικής Δημοκρατίας».

Επίσης, το μάθημα των Θρησκευτικών μοιάζει να αντιβαίνει στο σύστημα του Ρήγα, γιατί ο Ρήγας έχει δεχτεί γενναίες επιδράσεις από τον Διαφωτισμό και θεωρείται Έλλην Διαφωτιστής. Στο Σύνταγμά του ξεκαθαρίζει την αποδοχή κάθε θρησκεύματος[90] και φυλής[91], αν και ο ίδιος είναι χριστιανός πέρα αμφιβολιών.[92] Σε αυτό το πλαίσιο που άπτεται της «Ελληνικής Δημοκρατίας» των πολλών εθνών[93], το μάθημα των θρησκευτικών ως μάθημα χριστιανικής αγωγής, αλλά και Εκκλησιαστικής Ιστορίας, με βάση θεολογικά κείμενα, την Αγία Γραφή και τους Πατέρες της Εκκλησίας, που ίσχυε σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας[94] μένει αναγκαία εκτός του προγράμματος σπουδών.

Από τη άλλη, όπως γράφει η Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, ότι μετά το 1776 στη Σχολή του Βουκουρεστίου υπήρχε εγκύκλιο μάθημα Θεολογίας, αλλά μόνο για όσους επρόκειτο

85 Αυτόθι, σελ. 653.

86 Ν. Τερζής, *Μελέτη...*, *ό.π.*, σελ. 33.

87 Είτε πρόκειται για το μάθημα της Εκκλησιαστικής Ιστορίας, Α. Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη, ό.π.*, σελ. 181.

88 Ο Λάππας επισημαίνει πως υπήρχαν δύο λόγοι που τα σχολεία στεγάζονταν και σε εκκλησιαστικά ιδρύματα, αφενός, επειδή οι ιδρυτές ή οι δάσκαλοί τους ήταν συχνά μοναχοί και, αφετέρου, για πιο πρακτικούς λόγους που σχετίζονταν με την αδυναμία της κοινότητας να συνεισφέρει στην ανέγερση ενός τέτοιου χώρου. Γι' αυτό η ύπαρξη σχολείου εντός εκκλησιαστικού χώρου που ήταν δωρεάν ήταν και η ευκολότερη λύση, βλ. Κ. Λάππας,..., *ό.π.*, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 2, σελ. 89-90.

89 Ά. Αγγέλου, «Η Εκπαίδευση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σελ. 312.

90 *Νέα Πολιτική Διοίκησις*, *Τα Δίκαια του Ανθρώπου*, Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Άπαντα*, τόμ. Ε΄, *ό.π.*, Άρθρο 3 (σελ. 36) και 7 (σελ. 37).

91 Άρθρο 2, *Δικαίων του Ανθρώπου*, αυτόθι, σελ. 36.

92 Θέση με την οποία συντάσσεται και ο Φραγκούλης, βλ. Α. Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη, ό.π.*, σελ. 197. Η τεκμηρίωση της θρησκευτικότητας του Ρήγα έχει γίνει και στο βιβλίο του Δ. Καραμπερόπουλου, *Ρήγας και Ορθόδοξη Πίστη,* Αθήνα 2005, αλλά και στη δημοσιευμένη ανακοίνωση του Ι. Μπολανάκη, «Η θρησκευτικότητα του Ρήγα Βελεστινλή», στο *Υπέρεια*, τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου ...*, *ό.π.*, Αθήνα 1994, σελ. 634-642.

93 *Περί της Δημοκρατίας*, Άρθρο 1 της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* του Συντάγματος, Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Άπαντα*, τόμ. Ε΄, *ό.π.*, σελ. 45.

94 Ν. Ζαχαρόπουλος, *Η παιδεία στην Τουρκοκρατία*, Τόμος Α΄, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 49.

να γίνουν ιερείς[95], αναφορά που θα μπορούσε να μας δείχνει τον τρόπο με τον οποίο ο Ρήγας έβλεπε το μάθημα ενταγμένο στον εκπαιδευτικό κορμό. Βέβαια, θα μπορούσε ο Ρήγας να δεχτεί ένα μάθημα Θρησκειολογίας στη θέση των Θρησκευτικών, αλλά αυτό είναι μόνο μία υπόθεση και ένας αναχρονισμός, που, όμως, δεν μειώνει την ευρέως αποδεδειγμένη θρησκευτικότητα του Βελεστινλή.

Και πραγματικά, πόσο σπουδαίο για έναν βαθιά θρησκευόμενο εθνεγέρτη να απορρίπτει για χάρη της κοινωνικής ευημερίας μιας πολυπολιτισμικής κοινότητας το μάθημα των Θρησκευτικών αποφεύγοντας έτσι τις θρησκευτικές διακρίσεις εντός της τάξης. Άλλωστε η τάξη κατά τον Ρήγα έχει ως αρχή οι μαθητές να μην διακρίνονται[96] και να οδηγούνται εντός της στην ηθική και πολιτική διαπαιδαγώγηση, ώστε να γίνουν χρηστοί πολίτες και όχι απαραίτητα χρηστοί χριστιανοί[97].

Τεχνική Μέση Εκπαίδευση

Η μάθηση δεν είναι μόνο μία θεωρητική διαδικασία. Ο Ρήγας πιστεύει έντονα ότι η μάθηση επιτυγχάνεται και μέσω της πρακτικής (εξ)άσκησης, όταν αυτή επιλέγεται με γνώμονα την απόκτηση επαγγελματικών προσόντων. Έτσι εισάγει την ιδέα που ως διαδικασία είναι πολύ γνωστή στα χρόνια του για την καθημερινή *βιωματική μάθηση*[98]. Η μάθηση μιας τέχνης δίπλα σε έναν επαγγελματία είναι ένα τέτοιο είδος μάθησης και αποκτά εκπαιδευτική χροιά, αρκεί ο «εκπαιδευτής» να κατανοεί τον ρόλο του και να φροντίζει για την ανάπτυξη των εγκεκριμένων προσόντων του μαθητή του[99]. Η ίδια αυτή διαδικασία αποτελεί το πρότυπο της εναρμόνισης της εκπαίδευσης με τον επαγγελματικό προσανατολισμό. Απόδειξη γι' αυτό αποτελεί το γεγονός πως στα σχολεία του ΙΗ΄ αι. το περιεχόμενο των Μαθηματαρίων προσανατολιζόταν στην απόκτηση εφοδίων για την άσκηση εμπορίου[100].

Ακόμη, *τα τσιράκια* ως τα νεότερα μέλη μιας συντεχνίας εκπαιδεύονται ως παραγιοί[101] «μέσα στο πλαίσιο μιας μυητικής (συντεχνιακής) θα λέγαμε αγωγής»[102] από τους

95 Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια...*, *ό.π.*, σελ. 201.

96 Το λέει ο Ρήγας όταν βάζει τους μαθητές να ντύνονται με την ίδια στολή, για να μην φαίνονται οι οικονομικές διαφορές και για να επιτυγχάνεται η εξίσωσή τους. Βλ. Α. Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη...*, *ό.π.*, σελ. 210.

97 Την απόρριψη του χριστιανισμού ως συνεκτικού κρίκου των εθνών της *Δημοκρατίας* επισήμανε ήδη από τη δεκαετία του 1960 ο Μάνεσης. Το επιχείρημά του στηρίζει ότι η επιλογή αυτή έγινε για λόγους συμπερίληψης των μουσουλμανικών πληθυσμών στη *Δημοκρατία* και επειδή ο Ρήγας, εμπνευσμένος από τον Γαλλικό Διαφωτισμό χάρη στη μετάφραση του γαλλικού Συντάγματος και θέλοντας να προωθήσει τις πολιτικές του θέσεις, απέκτησε αντικληρική στάση φοβούμενος την εχθρική στάση της Εκκλησίας προς τις ιδέες του. Βλ. περισσότερα Α. Μάνεσης, «Η πολιτική ιδεολογία του Ρήγα», στο *Τιμή στον Ρήγα Βελεστινλή, ό.π.*, σελ. 19-20.

98 Η πρώτη νύξη γίνεται στη δεύτερη ιστορία του *Σχολείου των Ντελικάτων Εραστών*, *Το τζιράκι του εργαστηρίου*, όπου εμφανίζεται ο θεσμός της συντεχνίας και τα τσιράκια, βλ. Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή, Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών*, εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών–Βελεστίνου–Ρήγα, Αθήνα 2006, σελ. 59-65, και Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 83- 119.

99 Για την αλληλεπίδραση μαθητή δασκάλου βλ. Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 104.

100 Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία*, *ό.π.*, σελ. 270-271.

101 Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 94.

102 Αυτόθι., σελ. 86.

φτασμένους συντέχνους, ώστε να μπορέσουν μια μέρα να εργαστούν εντός της συντεχνίας[103], «ακολουθώντας την διαγεγραμμένη επαγγελματική συμπεριφορά»[104] και αποκτώντας «όλα εκείνα τα στοιχεία που θα τους καταστήσουν χρήσιμα μέλη στην κοινωνία»[105]. Η ιστορία του Ζιακώ χρησιμοποιείται ως παρουσίαση μίας μεθόδου της εκπαιδευτικής πρακτικής, που σχετίζεται με την προετοιμασία του εκπαιδευόμενου για την «αγορά εργασίας»[106].

Μέσα σε αυτόν τον αναχρονισμό οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης είναι εμπλουτισμένο με τη συνθήκη του *επαγγελματικού προσανατολισμού* και εντοπίζονται δύο διαφορετικοί κύκλοι σπουδών: ένας περισσότερο θεωρητικός και ένας κατά βάση πρακτικός (τεχνικός). Ωστόσο και οι δύο στοχεύουν σε ένα πιο ενσυνείδητο είδος μαθητή και κατ' επέκταση και πολίτη.

Η Ανώτερη

Ο Ρήγας δεν έχει αναφερθεί σε ανώτερες σπουδές, υπό την έννοια της πανεπιστημιακής ή ακαδημαϊκής εκπαίδευσης[107]. Δεν γνωρίζουμε ούτε αν ο ίδιος είχε ποτέ φοιτήσει σε αυτό τον ανώτερο κύκλο[108]. Γι' αυτούς τους λόγους στο υποκεφάλαιο αυτό στηρίζουμε ότι η ανώτερη εκπαίδευση στο Ρηγικό σύστημα δεν είναι ένα κλειστό Μαθηματάριο, όπως η κοινή και η κυκλοπαιδεία. Αντίθετα είναι μία φιλοσοφία ζωής.

Μία βασική αρχή του εκπαιδευτικού συστήματος είναι η έννοια της δια βίου μάθησης. Η έννοια αυτή βρίσκεται στον πυρήνα της αυτομόρφωσης, που οδηγεί το νέο εκπαιδευόμενο να γίνει *πολίτης*. Ο Ρήγας πιστεύει πως πολίτης θεωρείται ο νέος/η νέα άνω των 21 ετών[109]. Συνεπώς, για το Ρηγικό μοντέλο οι νέοι άνω των 21 ετών έχουν ήδη περάσει από την κοινή και μέση εκπαίδευση και εκτός όλων των άλλων έχουν γαλουχηθεί με την υποχρέωση της συνεχούς προσπάθειας για μόρφωση, συνθήκη που αποτελεί το modus vivendi των Ρηγικά νοούμενων πολιτών[110]. Με αυτόν τον τρόπο, άλλωστε, ο Ρήγας θα επετύγχανε τη δημιουργία ενός κράτους πολιτών τέτοιων, που ατομικά αλλά και συλλογικά θα είναι πάντα περισσότερο καταρτισμένοι από ό,τι οι προηγούμενες γενιές ελληνορθόδοξων.

---

103 Αυτόθι, σελ. 83-84.

104 Αυτόθι, σελ. 93.

105 Αυτόθι, σελ. 94.

106 Ο Μελετιάδης όπως και ο Χουρδάκης διαβλέπουν την τεχνική-άμεσα συναρτώμενη με το επάγγελμα-(και τεχνοκρατική) εκπαίδευση να αναδύεται ως παιδαγωγικό ζήτημα μέσα από *Το τζιράκι του εργαστηρίου*. Βλ. Χ. Μελετιάδης, *ό.π., Υπέρεια*, τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου..., ό.π.*, σελ. 628-629 και Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 84.

107 Κατά τον Χατζόπουλο, «Σχολές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν ιδρύθηκαν σ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, απλά σε ορισμένα «ελληνικά σχολεία» (δεύτερης/μέσης, δηλαδή, βαθμίδας) λειτουργούσε κι ένας ανώτερος κύκλος σπουδών, στον οποίο οι μαθητές διδάσκονταν φιλοσοφία, θεολογία και άλλα «επιστημονικά μαθήματα», βλ. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία*, *ό.π.*, σελ. 329.

108 Ο Δασκαλάκης πιστεύει ότι υπήρχε η πιθανότητα να παρακολουθούσε από μόνος του ελεύθερα μαθήματα επιφανών Ελλήνων δασκάλων στην Κωνσταντινούπολη εμπλουτίζοντας και την πολιτική του μόρφωση. Βλ. Α. Δασκαλάκης, *Ο Ρήγας*, *ό.π.*, σελ. 17-18.

109 Άρθρο 4 *Περί της τάξεως των πολιτών*, *Νέα Πολιτική Διοίκησις*, Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Άπαντα*, Τόμος Ε΄, *ό.π.*, σελ 46.

110 Στο Άρθρο 17 των Δικαίων του ανθρώπου γίνεται σαφής η συνθήκη της δια βίου μάθησης ως συνεχούς εκπαίδευσης και ως δικαίωμα όλων των ανθρώπων με προτρεπτική χροιά, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα την καλλιέργεια των δεξιοτήτων του ανθρώπου στην εξάσκηση κάθε είδους επαγγέλματος, βλ. *Τα Δίκαια του Ανθρώπου*, Άρθρο 17, *Νέα Πολιτική Διοίκησις*, αυτόθι, σελ. 40.

Η πιο τρανή απόδειξη ότι το Ρηγικό μοντέλο μπορεί να λειτουργήσει βασιζόμενο σε αυτήν την αξίωση για συγκεκριμένο τρόπο ζωής είναι η πραγματικότητα του ΙΗ΄ αιώνα. Όπως έχει συμπεράνει ο Κιτρομηλίδης, η εκπαίδευση στα κέντρα της νεωτερικής επηρεασμένης από τον Διαφωτισμό παιδείας αποτέλεσε οδηγό των σπουδαστών για την υπόλοιπη ζωή τους. Μέσα σε αυτό το πνεύμα του Διαφωτισμού οι άνθρωποι φρόντισαν να εκμεταλλευτούν την αναθεωρημένη παιδεία που έλαβαν από τους Διαφωτιστές δασκάλους τους, την εφάρμοσαν στις επαγγελματικές και πνευματικές τους ενασχολήσεις οδηγώντας την ελληνική κοινωνία σε επαφή με την υπόλοιπη διαφωτισμένη Ευρώπη και στο άνοιγμα των πολιτιστικών διαύλων μεταξύ Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης και Βαλκανίων[111]. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το ίδιο θα συνέβαινε και στην «Ελληνική Δημοκρατία» αν είχε γίνει πράξη.

Αποδεχόμενοι μεν την πίστη του Ρήγα ότι «εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή»[112] και παρατηρώντας δε την πνευματική εξέλιξη στα Βαλκάνια του ΙΗ΄ αιώνα σημειώνουμε: η ανώτερη εκπαίδευση στο Ρηγικό μοντέλο είναι ζήτημα προσωπικό και παράλληλα υποστηρίζεται ως φυσικό δικαίωμα αλλά και νομοθετικά, αφού η «Ελληνική Δημοκρατία» είναι δημοκρατία των πολιτών, που θα εκπαιδεύονται εφ' όρου ζωής. Θέλεις να μορφωθείς και να συνεχίσεις το εκπαιδευτικό πόνημα για εσένα αλλά, συγχρόνως, και για τον τόπο σου. Πρόκειται για μια διαρκή κατάσταση.

Δ΄. Εκπαιδευτικές μέθοδοι και τακτικές

Ποιες μεθόδους και τακτικές θα χρησιμοποιούσαν οι δάσκαλοι στο Ρηγικό μοντέλο; Λίγες αναφορές υπάρχουν στο *Σχολείον* και στο *Φυσικής Απάνθισμα*.

Εν πρώτοις, στα χρόνια του Ρήγα οι δάσκαλοι βοηθούσαν τους μαθητές να μάθουν ανάγνωση με τη βοήθεια αναγνωστηρίων χρησιμοποιώντας εκκλησιαστικά βιβλία[113]. Γνωρίζουμε, ακόμη, ότι οι δάσκαλοι (της κυκλοπαιδείας) χρησιμοποιούσαν για τη φιλολογική προσέγγιση των κειμένων συγκεκριμένες μεθόδους. Η προσέγγιση γινόταν με την *ψυχαγωγική μέθοδο* που «συνίσταται στην απόδοση των λέξεων του πρωτοτύπου κειμένου με δύο ή περισσότερα συνώνυμα, τα οποία γράφονται μεταξύ των στίχων του κειμένου *κιονιδόν* επάνω από την ερμηνευόμενη λέξη»[114] και τη *μονολεκτική μέθοδο* δηλαδή την αντιγραφή του κειμένου με μεγάλα διαστήματα μεταξύ των γραμμών, ώστε να υπάρχει χώρος για την απόδοση των λέξεων του πρωτοτύπου κειμένου με μία αντίστοιχη λέξη της κοινής[115]. Τέλος υπήρχε και η *εξήγησις* (με τα πολλά της είδη) που αποτελούσε προσπάθεια απόδοσης αρχαίων ή χριστιανικών κειμένων στην κοινή και έμοιαζε με την ψυχαγωγική μέθοδο[116].

Από τα κείμενα του Βελεστινλή μπορούν να εξαχθούν τα παρακάτω:

Μάθηση εκτός τάξης: Η έξοδος του δασκάλου από την τάξη σχετίζεται με την παιδαγωγική αρχή του Ρήγα (πιθανώς εμπνευσμένη από τον *Αιμίλιο* του Ρουσσώ) για την μάθηση μέσω της γνωριμίας με το φυσικό περιβάλλον, αφού μόνο εκεί και με αυτόν τον

111 Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ 78-79.
112 Άρθρο 22, Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Άπαντα*, τόμ. Ε΄, *ό.π.*, σελ. 41.
113 Ν. Τερζής, *Μελέτη*, *ό.π.*, σελ. 33.
114 Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια*, *ό.π.*, σελ. 295.
115 Αυτόθι, σελ. 301.
116 Αυτόθι, σελ. 307-315.

τρόπο αναπτύσσεται η κριτική σκέψη[117]. Μέχρι και σήμερα ακολουθείται η τακτική των περιπάτων, αλλά και των επισκέψεων σε χώρους εκπαιδευτικής φύσης.

Μαθητεία: Η παρουσίαση της τεχνικής εκπαίδευσης (τσιράκια) έχει σημασία και για την «υφή» του εκπαιδευτικού και το σημαντικό που πρέπει να κρατήσουμε είναι οι προθέσεις του. Αυτός εμφανίζεται να διαθέτει «πραγματικό πατρικό ενδιαφέρον και αγωνία»[118], να λειτουργεί ως «ο διαμεσολαβητής ανάμεσα στη γνώση του διδακτικού βιβλίου και στον μαθητή»[119] και να προσπαθεί να φανεί αντάξιος των προσδοκιών που δημιουργεί και στους μαθητές του αλλά και στους γονείς που τον επέλεξαν[120], με την προσθήκη ότι ο δάσκαλος πάντα μένει κοντά στον μαθητή του για να τον συμβουλεύει, ακόμα και όταν είναι φτασμένος στο επάγγελμά του, θυμίζοντας μέντορα[121].

Τα «τεστ» ως ποιοτικός έλεγχος: Μία βασική πρακτική του δασκάλου για την ποιοτική αξιολόγηση του μαθητή του είναι οι *δοκιμασίες* που παρουσιάζονται στο «Τζιράκι του εργαστηρίου». Η διδασκαλία εδώ είναι η «ελεγχόμενη αγωγή»[122]. Σε αυτήν την ιστορία, στοχεύοντας ο Δεβουσέ να μυήσει στο επάγγελμα του τον νεαρό Λέανδρο, να ελέγξει την ηθική του διαπαιδαγώγηση και το κατά πόσο είναι έτοιμος να ζήσει στον κόσμο ως κύριος του εαυτού του, τον υποβάλλει σε διάφορες δοκιμασίες[123]. Αν και οι δοκιμασίες στοχεύουν στα προαναφερθέντα, θα μπορούσαμε να τις αναγάγουμε στα αναγκαία τεστ, που κάθε δάσκαλος θα έβαζε στους μαθητές του στην προσπάθειά του να ελέγξει την πρόοδό τους. Αυτά είναι κλιμακούμενης δυσκολίας[124], ενώ από την πλευρά του ο δάσκαλος παρακολουθεί τον μαθητή σε όλη τη διάρκεια της εξέτασης[125].

Από τα παραπάνω εξάγεται ακόμα ένα συμπέρασμα: Αν δεχτούμε ότι στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση προτείνεται στον μαθητή να ακολουθήσει μία στοχευμένη μαθητεία δίπλα σ' έναν φτασμένο επαγγελματία, ώστε ο πρώτος να καταρτιστεί πάνω στο επάγγελμα του δευτέρου και να εξελιχθεί σε επαγγελματία, τότε προβάλλει ως ορθό το σχόλιο του Μελετιάδη πως: «ο νεαρός μαθητευόμενος αποκτά περισσότερο χαρακτηριστικά εργαζόμενου και λιγότερο χαρακτηριστικά μαθητή, αφήνοντας αυτήν την περιοχή να την καλύψει είτε μέσα από τους διαύλους του εκπαιδευτικού συστήματος είτε με τον προσωπικό δρόμο της αυτομόρφωσης»[126] σε μία εποχή που ούτε εκπαιδευτικό σύστημα με συνοχή υπάρχει, αλλά ούτε δομές να στηρίξουν την αυτομόρφωση.

Ε΄. Υλικοτεχνικές υποδομές και εποπτικά μέσα

Στο τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι υλικοτεχνικές υποδομές σε μακροεπίπεδο (αφορά τις σχολικές εγκαταστάσεις) και μικροεπίπεδο (για όσα εντοπίζονται εντός τάξεων):

117 Α. Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη, ό.π.*, σελ. 210. Βλ. επίσης Κ. Μαυρομμάτης, *Υπέρεια*, τόμ. 1, *ό.π.*, σελ. 566.

118 Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 95.

119 Χ. Μελετιάδης, *ό.π.*, *Υπέρεια*, τόμ. 2, *ό.π.*, σελ. 628.

120 Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 95.

121 Αυτόθι, σελ. 98.

122 Αυτόθι, σελ. 99.

123 Χ. Μελετιάδης, *ό.π.*, *Υπέρεια*, τόμ. 2, *ό.π.*, σελ. 632.

124 Όλες οι διαβαθμίσεις παρουσιάζονται στο Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 106-119.

125 Αυτόθι, σελ. 107.

126 Χ. Μελετιάδης, *ό.π.*, σελ. 629.

Τα σχολικά κτήρια: Το σχολείο ως δομή έχει χαρακτηριστικά την εναρμόνιση με το φυσικό περιβάλλον, εντοπίζεται σε στεγασμένο χώρο, παρέχει βιβλία και μέσα που προσφέρουν στη βασική αρχή της ένωσης θεωρίας και πράξης. Γενικότερα, έως τα τέλη του ΙΗ΄ αιώνα, ενώ τα κοινά σχολεία ήταν εύκολο να στεγαστούν σε οποιονδήποτε διαθέσιμο χώρο (για παράδειγμα μέσα στα ιερά εκκλησιών) με δυνατότητα επαύξησης των χώρων τους[127], στα «σχολεία των ελληνικών μαθημάτων» που ταυτίζονταν με την κυκλοπαιδεία, υπήρχε τουλάχιστον μία αίθουσα διδασκαλίας και ανάλογα με τον αριθμό των μαθητών και των δασκάλων, οι οποίοι λόγω εξειδίκευσης αρχίζουν να πληθαίνουν[128], οι αίθουσες πολλαπλασιάζονταν. Επίσης, εντοπίζονται χώροι εστίασης του προσωπικού «και των ξένων μαθητών, που διέμεναν κατά παράδοση στο σχολείο»[129] καθώς και κοινόχρηστοι χώροι[130].

Βιβλιοθήκη: Απαραίτητος χώρος σε κάθε σχολικό κτήριο από τα τέλη του ΙΗ' αι. ήταν και η βιβλιοθήκη, με παράδειγμα τον οικισμό της Ζαγοράς, όπου μαθήτευσε και ο Ρήγας[131]. Σε κάποιες περιπτώσεις η Βιβλιοθήκη μπορεί να είχε και ρόλο μουσείου, όπως στην περίπτωση της Ακαδημίας των Μηλεών, όπου τοποθετήθηκε μία μαρμάρινη αρχαία κεφαλή, ένας χάλκινος Ηρακλής και δύο μαρμάρινες προτομές, στις οποίες αναγράφονταν τα ονόματα του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα[132].

Τα βιβλία: Ο Ρήγας αντιλαμβάνεται από νωρίς «το πρόβλημα της δυσχρησίας και ολιγαριθμίας των διδακτικών βιβλίων»[133] το οποίο εν μέρει βρήκε λύση στην εποχή του με την ανάπτυξη της τυπογραφίας. Παρότι πολύ λόγιοι και δάσκαλοι του Γένους σε όλες τις ελληνορθόδοξες κοινότητες έγραφαν γραμματικές και λεξικά[134], μετέφραζαν βιβλία, γίνονταν συνδρομητές[135] και τύπωναν[136], η χρήση των έντυπων εκδόσεων στη διδασκαλία εισήχθη με αργούς ρυθμούς[137], αφότου φάνηκε αναγκαίο[138].

---

127 Ά. Αγγέλου, *ό.π.*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΑ΄, σελ. 310. Γενικά για τα εκπαιδευτήρια βλ. αυτόθι σελ. 314-328 και πιο συγκεκριμένα, για σχόλια για αυτονομία, στέγαση προσωπικού, εξοπλισμό και βιβλιοθήκη ενός σχολικού συγκροτήματος, σελ. 315.

128 Ά. Αγγέλου, *ό.π.*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΑ΄, σελ. 315.

129 Κ. Λάππας, *ό.π.*, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, *Διαφωτισμός*, Τόμος 2ος, σελ. 89.

130 Αυτόθι, σελ. 89. Σε οικισμούς στους οποίους υπήρχε πρόβλημα στέγασης η λύση δινόταν από επιπλέον χώρους που διέθεταν εκκλησίες ή μοναστήρια, από ενοικιάσεις χώρων ή διαφορετικά χτίζονταν καινούριοι χώροι (π.χ. περιπτώσεις Πάτμου 1729 και Δημητσάνας 1764), αυτόθι, σελ. 90.

131 Τ. Ευαγγελίδη, *Η παιδεία επί τουρκοκρατίας*, Τύποις Α.Π. Χαλκιοπούλου, Τόμος Α΄, Αθήνα 1936, σελ. 202.

132 Κ. Λάππας, *ό.π.*, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμος 2ος, σελ. 91.

133 Α. Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη*, *ό.π.*, σελ. 220.

134 Ν. Ζαχαρόπουλος, *Η παιδεία*, *ό.π.*, σελ. 46.

135 Χ. Πατρινέλης, *Το ελληνικό βιβλίο κατά την τουρκοκρατία (1476-1820): περιλήψεις μαθημάτων*, εκδ. Υπηρεσία Δημοσιευμάτων Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 56-57.

136 Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Αθωνιάδα Σχολή, που από τον ΙΗ΄ αι. διέθετε τυπογραφείο. Βλ. περισσότερα Ά. Αγγέλου, *ό.π.*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ΄, σελ. 316. Ο Αγγέλου υποστηρίζει πως η ύπαρξη τυπογραφείου σε ανώτερες σχολές μαρτυρούσαν τη θέση που είχε μία σχολή στην κοινωνία, ως μία «αυτόνομη πνευματική μονάδα», αυτόθι, σελ. 316.

137 Η ευθύνη βαραίνει και την επιτροπή που συστάθηκε το 1798 από το Οικουμενικό Πατριαρχείο για τον έλεγχο των δημοσιευμάτων των τυπογραφείων της Κωνσταντινούπολης, η οποία καταδίκαζε οποιοδήποτε έντυπο δεν συμφωνούσε με την πολιτική του, Κ. Σπ. Στάικος, Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σελ. 61.

138 Ν. Ζαχαρόπουλος, *Η παιδεία...*, *ό.π.*, σελ. 46-47.

Στο Ρηγικό σύστημα υπάρχουν βιβλία: Υπάρχουν ως σπουδαίο εποπτικό μέσο της εποχής με την πλειονότητά των σε μορφή χειρόγραφων εκδόσεων. Υπάρχουν γιατί όντας πολυσέλιδα εμπεριέχουν έναν μεγάλο όγκο πληροφοριών, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν από δάσκαλο και μαθητή. Υπάρχουν γιατί ήδη στην Τουρκοκρατία χρησιμοποιούνται στις Σχολές και γιατί ο Ρήγας πάσχισε να τυπώσει δικά του, «που αποτελούσαν ερανίσματα και απανθίσματα όπως ακριβώς συνιστούσε ο Καταρτζής να γίνονται τα εκλαϊκευτικά βιβλία»[139].

Επιπλέον κρατάμε ως αρχή ότι ο Ρήγας είχε ένα δομημένο επαναστατικό σχέδιο, που προώθησε μέσω των εντύπων εκδόσεων και της *Χάρτας*. Εάν είχε δομημένο (έστω εντός του νου του) εκπαιδευτικό σύστημα για τους απελευθερωμένους λαούς, τότε θα το ετοίμαζε με τον ίδιο τρόπο[140]. Απόδειξη της συλλογιστικής αποτελεί το *Σχολείον*, αφού ήδη από την εισαγωγή του ο Ρήγας το απευθύνει στους νέους ως εκπαιδευτικό έργο ή καλύτερα έργο αγωγής και ηθικής διάπλασης[141].

Η Χάρτα: Για τη *Χάρτα* πάλι, που ο Φραγκούλης έχει ανάγει σε «άριστο μέσο ή και πολυβιβλίο της εποχής του»[142], τα πράγματα είναι καθαρότερα. Η *Χάρτα* θα χρησιμοποιηθεί στο μάθημα της Ιστορίας και της Γεωγραφίας[143]. Τα δύο αυτά μαθήματα συμβάλλουν στην κατανόηση από μέρους των μαθητών της θέσης τους γεωγραφικά, προσφέρουν και στην ιστορική τους μνήμη, αφού η *Χάρτα* αποτελεί αντίγραφο χάρτη της Αρχαίας Ελλάδας πάνω στην οποία ο Ρήγας τοποθετούσε τα σύγχρονα ονόματα των περιοχών που παρουσιάζονταν δίπλα στις αρχαίες ονομασίες τους (σε κάποιες περιπτώσεις αντικαθιστούσε τα αρχαία με τα σύγχρονα τοπωνύμια)[144]. Μαζί με τη *Χάρτα* ο Θεσσαλός πατριώτης προτείνει να διαβάζεται ο τέταρτος τόμος του *Νέου Αναχάρσιδος*[145]. Η φύση του θέματος-ο Ανάχαρσις που ταξιδεύει στην Ελλάδα της αρχαιότητας-είναι τέτοια που για να βοηθηθεί ο αναγνώστης στην κατανόηση της γεωγραφικής θέσης των περιοχών τις οποίες επισκέπτεται ο Ανάχαρσις, χρειάζεται ή και προτείνεται να ανατρέχει ο αναγνώστης σε αυτήν[146]. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει με τις *Επιπεδογραφίες*, που μας άφησε ο

139 Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός...*, *ό.π.*, σελ. 25. Σημειώνουμε, δε, ότι η εκλαΐκευση ήταν ένα από τα κριτήρια του Ρήγα, αυτόθι, σελ. 25. Για την εκλαΐκευση, ακόμη νωρίτερα του Βούλγαρη διαφαίνεται η προσωπικότητα του αγιορείτη μοναχού Καισάρειου Δαπόντε, του οποίου η προσπάθεια συνδέθηκε με την πρώιμη αντίληψη του ΙΗ΄ αιώνα για τη χρήση ιστορικών παραδειγμάτων στη διαδικασία της ηθικής διάπλασης εντός των κειμένων. Η εκλαΐκευση σε αυτά επιτυγχάνεται με «την εξιστόρηση αξιοπερίεργων επεισοδίων από το παρελθόν, με σκοπό την προβολή ηθικών προτύπων άξιων να τα μιμηθούν οι αναγνώστες. Αυτή η προσέγγιση φαινόταν πιο αποτελεσματική γιατί ήταν ευάρεστη και κατανοητή, κατά συνέπεια εύκολα μεταδόσιμη ακόμη και στους άμοιρους παιδείας, βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 89-90.

140 Με την άποψη αυτή συντάσσεται ο Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 82 και 86.

141 «...εις το να δώσω μία αμυδρά ιδέαν των κατά την Ευρώπην ηδονικών αναγνώσεων, αι οποίαι και ευφραίνουσι και τα ήθη...», Π. Σ. Πίστας (επιμ.), *Άπαντα*, Τόμος Α΄, *ό.π.*, σελ. 65.

142 Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη*, *ό.π.*, σελ. 222.

143 Χουρδάκης, σελ. 39 και Δ. Καραμπερόπουλος, *ό.π.*, *200 χρόνια Χάρτας*, *ό.π.*, σελ. 27.

144 Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής...*, *ό.π.*, σελ. 178-181.

145 *Νέος Ανάχαρσις, Τόμος τέταρτος. Μεταφρασθείς, τα μεν 32, 33 και 34 Κεφάλαια παρά του Γεωργίου Βεντότη Ζακυνθίου. Τα δε 35, 36, 37, 38 και 39 παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού. Διορθωθείς και εκδοθείς παρά του αυτού. Εν Βιέννη 1797.*

146 Μ. Αποστολάτος, «Μία προσέγγιση στον ΄΄Ανάχαρσι΄΄ του Ρήγα», στο *Υπέρεια*, τόμ. 4, *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου...*, *ό.π.*, Αθήνα 2006, σελ. 521.

Ρήγας και τα μαθήματα της Γεωγραφίας και της Ιστορίας, όπως αναλύθηκε στο υποκεφάλαιο «Μέση»[147].

Τα πειράματα: Πρώτος ο Μοισιόδακας στην *Απολογία* του αναφέρεται στις θετικές επιστήμες και στα πειράματα σχετικά με το μάθημα Φυσικής, που αποδεικνύουν φαινόμενα που δε μπορούν να γίνουν αντιληπτά με «γυμνό μάτι» από τον μαθητή, κάνοντας λόγο για διάφορα είδη «μηχανών» ή «αντλιών», όπως η «πνευματική» για την επαλήθευση της ύπαρξης ατμοσφαιρικής πίεσης και για το ρόλο που έπαιζε ο άνεμος στη διάδοση του ήχου. Χρήσιμα εργαλεία θεωρούσε το θερμόμετρο, το βαρόμετρο, το μικροσκόπιο, τον διαβήτη και τη γεωμετρική πυξίδα, για τη σύσταση ενός τυπικού *σχολικού εργαστηρίου*, το οποίο, όπως διηγείται, εξοπλιζόταν με μεγάλη δυσκολία γιατί τα πειραματικά όργανα ήταν ακριβά[148]. Επίσης, στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου υπήρχε μέριμνα από το 1779 για χώρο στον οποίο θα πραγματοποιούνταν πειράματα φυσικής και χημείας, οι οποίοι θα αποκαλούνταν «ταμεία φυσικής ιστορίας» και «πειραματικά θέατρα»[149].

Πόσο δυσκολότερο θα ήταν, όμως, να εξοπλιστεί μία αίθουσα πειραμάτων σε κάποιο μικρό επαρχιακό σχολείο; Εξαιτίας της δυσκολίας συγκέντρωσης των πειραματικών εργαλείων και των υψηλών τιμών αγοράς τους ο Ρήγας προτείνει στο *Φυσικής Απάνθισμα* αντί αυτών, τη χρήση απλών καθημερινών αντικειμένων στα πειράματα[150]. Δεν πρέπει να παραλείψουμε, επίσης, ότι στο ίδιο έργο ο Ρήγας έχει αναφέρει πρωτότυπα όργανα που γνώριζε, για παράδειγμα την «ηλεκτρική» μηχανή του Ramsden για τη γνώση της ηλεκτρικής αλληλεπίδρασης των φορτισμένων σωμάτων[151].

Γενικά θα ήταν δύσκολο να δημιουργηθούν τάξεις-εργαστήρια. Στη δημόσια εκπαίδευση της «Ελληνικής Δημοκρατίας» είναι βέβαιο ότι θα έπρεπε να συνυπολογιστεί η αγορά και η εγκατάσταση των νέων εργαλείων, που θα βοηθούσαν τους μαθητές να ανακαλύψουν τον κόσμο και να κατανοήσουν τους νόμους που διέπουν τη φυσική πραγματικότητα· όχι απαραίτητα σε τάξεις-εργαστήρια αλλά εντός των αιθουσών, που και τα άλλα μαθήματα θα πραγματοποιούνταν και πάντα με αρχικό οδηγό το *Φυσικής Απάνθισμα*.

Συμπεράσματα

Το Ρηγικό μοντέλο μοιάζει να επιτυγχάνει μία διαβαλκανική συνεννόηση στο ζήτημα της εκπαιδευτικής πρακτικής και σχολικής καθημερινότητας. Οι ιδιαιτερότητες των εθνοτήτων, που κατοικούσαν στα Βαλκάνια και θα συμπεριλαμβάνονταν στην «Ελληνική Δημοκρατία», ήταν αρκετές για να αναγκάσουν τον Βελεστινλή να εισάγει εκπαιδευτικές αρχές αποδεκτές από όλες τις εθνότητες, ώστε να μπορεί να εφαρμοσθεί η εκπαιδευτική πολιτική του αρτιότερα και συνεκτικότερα. Την ίδια στιγμή, με τη σκέψη ότι κάθε έθνος της *Δημοκρατίας* έχει δική του ιστορία, γλώσσα ή ακόμα και θρησκεία, η εκπαίδευση κατά τόπους είναι λογικό να αποκτάει ιδιομορφίες, που προσιδιάζουν σε κάθε εθνοτική ομάδα.

Το σύστημα που παραθέσαμε είναι τριών επιπέδων, με την εκπαίδευση των μαθητών να αρχίζει από την οικογένεια, να οδηγείται υποχρεωτικά στα Ρηγικά κοινά σχολεία,

147 Κατά κάποιο τρόπο, όλες οι αναπαραστάσεις σε μικρή κλίμακα γεωγραφικών χώρων, αλλά και η εικόνα του Μ. Αλεξάνδρου, χρησιμοποιούνται ως μέσα για τη διδασκαλία.

148 Ά. Αγγέλου (επιμ.), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π.*, σελ. 32-33.

149 Ά. Αγγέλου, *ό.π.*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΑ΄, σελ. 315.

150 Κώστας Πέτσιος (επιμ.), *Άπαντα*, τόμ. Β΄, *ό.π.*, σελ. 43-44.

151 Χ. Ξενάκης, *ό.π.*, *Υπέρεια*, τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου...*, *ό.π.*, σελ. 653-654.

να ενδυναμώνεται στην κυκλοπαιδεία με ευθύνη του μαθητή και να μην ολοκληρώνεται ποτέ ουσιαστικά, αφού, όπως σημειώθηκε, η εκπαίδευση των πολιτών της «Ελληνικής Δημοκρατίας» είναι τρόπος ζωής. Γι' αυτό το τρίτο επίπεδο έμεινε ακαθόριστο ως Αναλυτικό Πρόγραμμα, ωστόσο ενυπάρχει ως αποτέλεσμα της υποχρέωσης του Ρηγικού πολίτη για δια βίου μάθηση.

Με τη βοήθεια των μαθηματαρίων, που χρησιμοποιήθηκαν στις ελληνορθόδοξες κοινότητες, καταφέραμε να παρουσιάσουμε το Ρηγικό μοντέλο. Είμαστε πεπεισμένοι ότι αν η Επανάσταση των Βαλκανίων διαπνεόταν από τα Ρηγικά κελεύσματα και οδηγούσε στην δημιουργία της «Ελληνικής Δημοκρατίας» θα ήταν απαραίτητο το σχέδιο του Ρήγα για την εκπαίδευση όλων αυτών των πληθυσμών. Γι' αυτό μιλήσαμε εξ αρχής για σχέδιο το οποίο, έστω και θεωρητικά, ο Ρήγας το είχε κατασκευάσει. Άλλωστε, πέρα από όλα τα κατηγορούμενα που η βιβλιογραφία του έχει αποδώσει ισχύει άλλο ένα: ότι είναι προνοητικός. Δεν ενεργεί τυχαία ή συγκυριακά, έχει συγκεκριμένη στόχευση και δρα σύμφωνα με αυτή.

Επίσης, στο Ρηγικό μοντέλο των τριών επιπέδων θα μπορούσε να εντοπιστεί για την ελληνική περίπτωση, σχετικά καθυστερημένα σε σχέση με τα υπόλοιπα δυτικοευρωπαϊκά έθνη, η αρχή της ένωσης της θεωρίας με την πρακτική, όπως λέχθηκε στο υποκεφάλαιο «Τεχνική Μέση Εκπαίδευση». Ο εκπαιδευόμενος της «Ελληνικής Δημοκρατίας» εκπαιδεύεται για να γίνει καλός πολίτης. Ως καλός πολίτης πρέπει να είναι ηθικός και να κάνει μία δουλειά χρηστή και ηθική. Επιβάλλεται, λοιπόν, να διδαχτεί δίπλα σε έναν φτασμένο δάσκαλο-πολίτη τα μυστικά του επαγγέλματος, άρα και της επιτυχίας. Επιτυχίας που θα είναι τόσο επαγγελματική όσο και προσωπική. Το Ρηγικό μοντέλο υπόσχεται, έτσι, να παραδώσει στην Δημοκρατία ηθικούς πολίτες που θα τη φροντίσουν, όπως εκείνη τους φρόντισε κατά την περίοδο της εκπαίδευσής τους. Για τους ίδιους λόγους οι πολίτες εθίζονται στην συνεχή μάθηση, επειδή η συνεχής μάθηση σημαίνει συνεχή πρόοδο και επομένως εξέλιξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ά. Αγγέλου (επιμ.), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ: Απολογία*, εκδ. ΕΡΜΗΣ Ε.Π.Ε., Αθήνα 1976.

Ά. Αγγέλου, «Η Εκπαίδευση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΑ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σελ. 306-328.

Μ. Αποστολάτος, «Μία προσέγγιση στον «Ανάχαρσι» του Ρήγα», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ*, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003, Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), Τόμος Δ΄, Αθήνα 2006, σελ. 519-524.

Φ. Βασιλείου, «Φιλοσοφία και ιστορία της ανώτατης εκπαίδευσης περί του 1800 στην περιοχή Πηλίου και ο Άνθιμος Γαζής ως ευρωπαϊκή ακαδημαϊκή προσωπικότητα. Συνδετικοί κρίκοι με το Ρήγα», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ*, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2007, Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), Τόμος Ε΄, Αθήνα 2010, σελ. 801-812.

Λ. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1963[2].

Α. Δασκαλάκης, *Ο Ρήγας ως διδάσκαλος του Γένους*, εκδ. Βαγιονάκη, Αθήνα, 1977.

Τ. Ευαγγελίδη, *Η παιδεία επί τουρκοκρατίας*, Τύποις Α.Π. Χαλκιοπούλου, Τόμος Α΄, Αθήνα 1936.

Τ. Ευαγγελίδη, *Η παιδεία επί τουρκοκρατίας*, Τύποις Α.Π. Χαλκιοπούλου, Τόμος Β΄, Αθήνα 1936.

Ν. Ζαχαρόπουλος, *Η παιδεία στην Τουρκοκρατία*, Τόμος Α΄, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1983.

Δ. Καραμπερόπουλος, «Μηνύματα του Ρήγα Βελεστινλή μέσα από τη δωδεκάφυλλη Χάρτα του», στο *200 χρόνια Χάρτας του Ρήγα 1797-1997*, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Κοζάνη, 18 Οκτωβρίου 1997, Χαρτογραφική Επιστημονική Εταιρία Ελλάδας, Ε. Τέκου (επιμ.), εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 18-28.

Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή, Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών*, εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Αθήνα 2006.

Δ. Καραμπερόπουλος, *ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Αθήνα 2017.

Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας και Ορθόδοξη Πίστη*, εκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Αθήνα 2005.

Γ. Καράς, «Ο βαλκανικός χώρος, μια ενιαία πνευματική ενότητα», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ*, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2007, Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), Τόμος Ε΄, Αθήνα 2010, σελ. 897-912.

Π. Σ. Πίστας (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*, Τόμος Α΄, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2001.

Κώστας Πέτσιος (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*, Τόμος Β΄, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2002.

Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*, Τόμος Ε΄, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000.

Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.

Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Σ. Νικολούδη (μετ.), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

Γ. Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, Αθήνα, 1974.

Α. Κουμαριανού, «Οι πόλεις του Ρήγα», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ*, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2007, Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), Τόμος Ε΄, Αθήνα 2010, σελ. 913-926.

Β. Κύρκος, «Ο Ρήγας και ο φωτισμός του Γένους», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ*, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003, Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), Τόμος Δ΄, Αθήνα 2006, σελ. 631-652.

Κ. Λάππας, «Η Εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770-1821», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Διαφωτισμός – Ιστορία της παιδείας – Θεσμοί και δίκαιο*, Τόμος 2ος, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 75-100.

Γ. Λεοντσίνης, «Οι ιδεολογικές συνιστώσες στο συγγραφικό έργο του Ρήγα», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ*, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», Βελεστίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1992, Δ. Καραμπερόπουλος, Ε. Κακαβογιάννης (επιμ.), Τόμος Β΄, Μέρος Β΄, Αθήνα 1994, σελ. 611-624.

Κ. Λιάπης, «Ο Ρήγας Βελεστινλής δάσκαλος στον Κισσό. Μύθος ή ιστορική πραγματικότητα;», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ*, Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 1997, Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), Τόμος Γ΄, Αθήνα 2010, σελ. 783-795.

Α. Μάνεσης, «Η πολιτική ιδεολογία του Ρήγα», στο *Τιμή στον Ρήγα Βελεστινλή. Εργασίες της Διεθνούς Διημερίδος για την επέτειο των 200 χρόνων από τον θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή (Αθήνα, 21-22 Σεπτεμβρίου 1998)*, Μ. Ευθυμίου, Δ. Κοντογεώργης (επιμ.), εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2002.

Φ. Μαρινέσκου, «Ο Ρήγας στη Βλαχία», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ*, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003, Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), Τόμος Δ΄, Αθήνα 2006, σελ. 669-676.

Κ. Μαυρομμάτης, «Οι απαραίτητες γνώσεις αστρονομίας για τη μόρφωση του δούλου Γένους κατά το Ρήγα Φεραίο», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ*, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», Βελεστίνο, 30-31 Μαΐου – 1 Ιουνίου 1986, Π. Καμηλάκης, Α. Πολυμέρου Καμηλάκη (επιμ.), Τόμος Α΄, Αθήνα 1990, σελ. 565-574.

Χ. Μελετιάδης, «Διά βίου εκπαίδευση στο «Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών»», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ*, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», Βελεστίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1992, Δ. Καραμπερόπουλος, Ε. Κακαβογιάννης (επιμ.), Τόμος Β΄, Μέρος Β΄, Αθήνα 1994, σελ. 625-634.

Ι. Μπολανάκης «Η θρησκευτικότητα του Ρήγα Βελεστινλή», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ*, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», Βελεστίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1992, Δ. Καραμπερόπουλος, Ε. Κακαβογιάννης (επιμ.), Τόμος Β΄, Μέρος Β΄, Αθήνα 1994, σελ. 635-642.

Νέος Ανάχαρσις, Τόμος τέταρτος. Μεταφρασθείς, τα μεν 32, 33 και 34 Κεφάλαια παρά του Γεωργίου Βεντότη Ζακυνθίου. Τα δε 35, 36, 37, 38 και 39 παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού. Διορθωθείς και εκδοθείς παρά του αυτού. Εν Βιέννη 1797.

Χ. Ξενάκης, «Το πείραμα στα βιβλία φυσικής του τέλους του 18ου αιώνα. Η περίπτωση του «Απανθίσματος Φυσικής» του Ρήγα», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ*, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου

«Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», Βελεστίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1992, Δ. Καραμπερόπουλος, Ε. Κακαβογιάννης (επιμ.), Τόμος Β΄, Μέρος Β΄, Αθήνα 1994, σελ. 647-656.

Χ. Πατρινέλης, *Το ελληνικό βιβλίο κατά την τουρκοκρατία (1476-1820): περιλήψεις μαθημάτων*, εκδ. Υπηρεσία Δημοσιευμάτων Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1989.

Κ. Σβολόπουλος, «Η πολιτική πρόταση του Ρήγα Βελεστινλή: μία επανεκτίμηση», στο *Τιμή στον Ρήγα Βελεστινλή. Εργασίες της Διεθνούς Διημερίδος για την επέτειο των 200 χρόνων από τον θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή (Αθήνα, 21-22 Σεπτεμβρίου 1998)*, Μ. Ευθυμίου, Δ. Κοντογεώργης (επιμ.), εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2002.

Α. Σκαρβέλη – Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1993.

Κ. Σπ. Στάικος, Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), Βουλή των Ελλήνων, *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Αθήνα 2000.

Ν. Τερζής, *Μελέτη της εκπαίδευσης του Νεοελληνισμού. Πριν το κράτος – έξω από το κράτος – στο κράτος*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη α.ε., Αθήνα 2010.

Α. Φραγκούλης, *Η παιδαγωγική σκέψη στο έργο του Ρήγα Φεραίου – Βελεστινλή*, Διδακτορική Διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2009.

Α. Φραγκούλης, «Η βιωματική μάθηση ως παιδαγωγικός προσανατολισμός του Ρήγα Βελεστινλή», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ*, Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2012, Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), Τόμος ΣΤ΄, Μέρος Β΄, Αθήνα 2010, σελ. 1237-1248.

Ε. Φρυδάκη, *Η διδασκαλία στην τομή της νεωτερικής και μετανεωτερικής σκέψης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2009.

Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.

Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός στο «Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών» του Ρήγα Βελεστινλή*, τυπωθήτω Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα 1999.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΑΤΟΥ

Η ιδεολογική ταυτότητα του ριζοσπαστισμού στη Ζάκυνθο μέσα από την εφημερίδα Ο Ρήγας (1851)

Εισαγωγή

Οι ριζοσπάστες της Επτανήσου είχαν πάρει το όνομά τους από άρθρο της μεταρρυθμιστικής κερκυραϊκής εφημερίδας *Πατρίς*, που στο 4ο φύλλο της δημοσίευσε κείμενο με τον τίτλο *Οι Ριζοσπάσται*. Η *Πατρίς* ανέφερε ότι πολύ πριν το 1848 υπήρχε στην Επτάνησο η τάξη των *ριζοσπαστών*, σύμφωνα με την οποία έπρεπε να καταστραφεί με μιας και εκ βάθρων όλος ο κόσμος, που αντιπροσώπευε το παλαιό καθεστώς της διαφθοράς και της βίας. Οι *ριζοσπάστες* πρέσβευαν την ταύτιση θεωρίας και πράξης που οδηγούσε στον σκεπτικισμό και την υπερβολή. Το σύνθημά τους ήταν ο «ριζικός αφανισμός των καθεστώτων» και η εθνική ολοκλήρωση. Τα οικογενειακά τους συμφέροντα, μπροστά στα συμφέροντα της πατρίδας τους, ήταν δευτερεύοντα. Η σχεδόν άμεση αποδοχή όσων εννοούσε η *Πατρίς* και του χαρακτηρισμού του *ριζοσπάστη* από το νεαρό κεφαλλονίτη Γεράσιμο Μαυρογιάννη (1823-1905), που υπέγραψε άρθρο του στον *Φιλελεύθερο* ως «Εις ριζοσπάστης Κεφαλλήν», ήταν ουσιαστικά η έναρξη της χρήσης του όρου *ριζοσπάστης* με πολιτικές συνδηλώσεις για ταύτιση με συγκεκριμένο τύπο πολιτικής συμπεριφοράς στο πλαίσιο των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων.

Ωστόσο, από το «εθνικόν αίσθημα» δεν διαπνέονταν μόνο όσοι πρέσβευαν το *ριζοσπαστισμό* αλλά και οι μεταρρυθμιστές. Στο μόνο που διέφεραν ήταν στον τρόπο με τον οποίο το εξέφραζαν και επιδίωκαν να το εκπληρώσουν. Στην Κεφαλληνία είχαν αρθρωθεί οι πρώτες κραυγές αγωνίας για εθνική «αναγέννηση» από τους ριζοσπάστες. Το «εθνικόν φρόνημα» των ριζοσπαστών ξεπερνούσε, σύμφωνα πάντα με την *Πατρίς*, εκείνο των μεταρρυθμιστών που έφτανε στην «προγονική αρχαιοτυπία» του Βυζαντίου και διαπερνούσε ολόκληρη την ανθρωπότητα στη βάση της Αποστολικής Ισότητας του Ευαγγελίου σε σύζευξη με τη «Λογική» των Αρχαίων Ελλήνων [1].

1 «Οι Ριζοσπάσται», *Πατρίς* 4, (5-2-1849), εν Κερκύρα, σελ.1-4 (ή 17-20).

Ο ριζοσπαστισμός στην Επτάνησο ήταν μια από τις τρεις εκδηλώσεις του ευρωπαϊκού ριζοσπαστισμού στην Νοτιοανατολική Ευρώπη. Με πρώτη εκείνη του Ρήγα Βελεστινλή στην επαναστατική 10ετία του 1790, και δεύτερη το ριζοσπαστισμό των κέντρων της διασποράς στην κεντρική Ευρώπη και τα λιμάνια της Μεσογείου. Τα βασικά κριτήρια, που οριοθετούν το φαινόμενο του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, είναι α) το θεωρητικό του υπόβαθρο, που είναι αντίστοιχο με εκείνο του ευρωπαϊκού ριζοσπαστισμού έχοντας το δικό του χαρακτήρα ως προϊόν ζυμώσεων που μεσολάβησαν από την εποχή του Ρήγα, καθώς και την πνευματική συνέχεια με άλλα κείμενα πού σημάδεψαν με το ριζοσπαστικό και ανατρεπτικό τους πνεύμα τον ελληνικό πνευματικό χώρο (χαρακτηριστικά αναφέρω τον *Ρωσσαγγλογάλλο* 1805 και την *Ελληνική Νομαρχία ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας* 1806). Επίσης, ο ιδεολογικός διάλογος με τον Ιταλό G. Mazzini. Η σύλληψη της ιδέας της αβασίλευτης δημοκρατικής πολιτείας, ως του άριστου πολιτεύματος. Η καταγγελία του δεσποτισμού και της διαφθοράς. Η υπεράσπιση της αρχής της διάκρισης των εξουσιών και η προστασία των προσωπικών ελευθεριών. β) Η ιδεολογική του άρθρωση, που αφορά τα στοιχεία που καθορίζουν την ιδεολογική του συγκρότηση, που είναι ο προσανατολισμός προς την ιδέα της republique όπως την επεξεργάστηκαν ο Μοντεσκιέ και ο Ρουσσώ και όπως λειτούργησε ως ιδεολογικό σύνθημα του γαλλικού ιακωβινισμού. γ) Η επαναστατική πράξη. Ριζοσπαστισμός χωρίς πολιτική δράση δεν μπορεί να νοηθεί. Η προδρομική και συγχρόνως καθοριστική, για τη δόμηση του χαρακτήρα του φαινομένου, δράση του Ρήγα και των συντρόφων του είναι από αυτήν την άποψη χαρακτηριστική[2].

Και τα τρία ανωτέρω κριτήρια έχουν ήδη αναδειχθεί από τη βιβλιογραφία ότι στοιχειοθέτησαν το φαινόμενο του πολιτικού ριζοσπαστισμού στην Επτάνησο, με εστίαση στο φαινόμενο, όπως αυτό εκδηλώθηκε στην Κεφαλονιά. Εκεί ο Ιωσήφ Μομφερράτος, ο οποίος με την πίστη του στο όραμά για αβασίλευτη δημοκρατία, κοινωνικές βελτιώσεις και πρόοδο όλης της ανθρωπότητας, και την διατύπωση των ιδεών αυτών μέσω της εφημερίδας του *Αναγέννησις* και αργότερα τον *Αληθή Ριζοσπάστη* και την *Αναμόρφωσι* καλλιέργησε το έδαφος για τολμηρές πρωτοβουλίες με επαναστατικό περιεχόμενο. Με την πράξη του και την προσωπική του αντίσταση εν ονόματι όσων πίστευε και υπερασπιζόταν - εξόριστος για πολλά χρόνια - δίκαια μπορεί να χαρακτηριστεί ως γνήσιος ριζοσπάστης στο πλαίσιο των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων[3].

Ποιος ήταν όμως ο χαρακτήρας του ριζοσπαστισμού στη Ζάκυνθο; Έχουν γίνει πολλές αναφορές και αναλύσεις για τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό τον 19ο αιώνα, έτσι όπως εκδηλώθηκε κυρίως στην Κεφαλληνία και λιγότερο στη Ζάκυνθο. Σε τούτη τη μελέτη γίνεται προσπάθεια να προσεγγισθεί ο πολιτικός λόγος των φερόμενων ως ριζοσπαστών στη Ζάκυνθο μέσα από την εφημερίδα *Ο Ρήγας, εφημερίς πολιτική και φιλολογική* και να αναδειχθεί η ιδιάζουσα ιδεολογική ταυτότητα του ριζοσπαστισμού εκεί.

Ο Ρήγας, εφημερίς πολιτική κα φιλολογική κυκλοφόρησε στη Ζάκυνθο στις 28 Απριλίου 1851. Η κυκλοφορία του συνεχίστηκε για 12 φύλλα μέχρι τις 11 Νοεμβρίου 1851. Επανακυκλοφόρησε το 1858, συνεχίζοντας την αρίθμησή του από το 13ο φύλλο στις 22 Μαΐου 1858 μέχρι το 47ο, όπου και ολοκληρώθηκε η κυκλοφορία του με τη δημοσίευσή του την 1η Ιουνίου 1859. Μέσα από τη μελέτη του περιεχομένου του *Ρήγα* επιδιώ-

2 Π.Μ.Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιανατολική Ευρώπη,* Αθήνα, 1990, σελ. 19-22, 111-138. Α. Γιαννάτου, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός 1848-1865*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2004, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), σελ. 15-20.

3 Βλέπε, *στο ίδιο*, σελ. 39-94, 276-325, 434-441.

κεται η ανασύνθεση του πολιτικού πλαισίου στη Ζάκυνθο και η ανάδειξη των ιδεών, οι οποίες διατυπώθηκαν υπό το πρίσμα της ριζοσπαστικής ιδεολογίας εκεί.

Κατά την πρώτη περίοδο κυκλοφορίας του *Ο Ρήγας*, για τα τρία πρώτα φύλλα του, είχε ως υπεύθυνο συντάκτη, όπως αναφέρεται στην τέταρτη σελίδα του κάθε φύλλου, τον Δ. Μαυρινό, και η τύπωσή του γινόταν στο τυπογραφείο «Ο Παρνασσός» του Σεργίου Χ. Ραφτάνη. Από το 4ο φύλλο του έως και το 12ο ως υπεύθυνος συντάκτης αναφέρεται ο Θ. Καρράρης και ότι η τύπωσή του γινόταν στο τυπογραφείο « Ο Ζάκυνθος» του Κωνσταντίνου Ρωσσολίμου.

Στη δεύτερη περίοδο κυκλοφορίας του *Ο Ρήγας* από το 13ο (22.05.1858) έως και το 47ο (01.06.1859) φύλλο του είχε ως υπεύθυνο εκδότη τον Αντώνιο Α. Πολίτη και τυπωνόταν στο τυπογραφείο «Η Αυγή». Ωστόσο, οι πραγματικοί συντάκτες και ιδιοκτήτες του, ήταν ο Δημήτριος Καλλίνικος[4], ο Γεώργιος Βερύκιος και ο Παύλος Ταβουλάρης[5]. Έπειτα συγχωνεύτηκε με την επίσης ζακυνθινή εφημερίδα *Η Φωνή του Ιονίου* του Κ. Λομβάρδου, που μετονομάσθηκαν σε *Η Φωνή του Ιονίου και Ρήγας* και η οποία κυκλοφόρησε έως και το 1864.

Εδώ επιδιώκεται η ανάδειξη των ιδεών, οι οποίες διατυπώθηκαν μέσα από τις στήλες της ζακυνθινής εφημερίδας *Ο Ρήγας* την πρώτη περίοδο της κυκλοφορίας του.

Κατά την πρώτη περίοδο της κυκλοφορίας του *Ρήγα* οι συντάκτες του - είναι σημαντικό να αναφερθεί - α) δεν ήταν και πολιτικοί, όπως ήταν στην Κεφαλονιά ο συντάκτης του *Φιλελεύθερου* Η. Ζερβός Ιακωβάτος και της *Αναγεννήσεως* ο Ι. Μομφερράτος. Αργότερα ωστόσο, ο Γ. Βερύκιος θα υπέβαλε υποψηφιότητα στις εκλογές για βουλευτής Ζακύνθου και θα εκλεγόταν μέλος στην 10η , 11η και 12η Ιόνιο Βουλή[6]. β) *Ο Ρήγας* κυκλοφόρησε σε μια περίοδο που είχε φιμωθεί ο προοδευτικός λόγος στο πλαίσιο των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων.

Το πολιτικό πλαίσιο

Η ελευθεροτυπία στο κράτος των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων είχε θεσπιστεί από το 1848 και οι πρώτες εφημερίδες είχαν κυκλοφορήσει από τις αρχές του 1849, με πρώτη *Το Μέλλον* στη Ζάκυνθο, που επρόκειτο για μεταρρυθμιστική εφημερίδα. Στην Κεφαλληνία το 1849 κυκλοφόρησαν οι ριζοσπαστικές εφημερίδες *Ο Φιλελεύθερος* και *Η Αναγέννησις*, καθώς και *Ο Πέλεκυς*, εφημερίδα συντηρητική. Το 1850 είχε κυκλοφορήσει και *Ο Χωρικός*, ριζοσπαστικό φύλλο. Στην Κέρκυρα *Ο Ριζοσπάστης*, ενώ είχε κυκλοφορήσει και η *Πατρίς* μεταρρυθμιστικό φύλλο[7].

---

4 Ο Καλλίνικος ήταν υποδικηγόρος, ίδια και ο Π. Ταβουλάρης.Βλ. σύντομα βιογραφικά τους στο, Τζ. Πορφύρη, «Ζακυνθινοί αγωνισταί της ελευθερίας (1815-1864)», *Χρονικά Ζακύνθου*, τόμ. Α΄, Αθήναι, 1964, σελ. 292 και 311.

5 Μ.Α. Κοτινά, *Το Ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα (1848-1864)*, Αθήνα, 2014, σελ. 252.

6 Για τον Γ. Βερύκιο και την εφημερίδα, που εξέδωσε με το όνομα *Ο Ρήγας Φερραίος*, βλ. Α. Γιαννάτου, «Ο Ρήγας Φερραίος του Γεωργίου Βερύκιου (Ζάκυνθος 1863)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 16, Αργοστόλι, 2016, σσ. 534-535, και γενικά, σελ. 536-550.

7 Σχετικά με τις εφημερίδες, βλέπε, Ντ. Κονόμος, «Αφιέρωμα στα εκατό χρόνια από την ένωση της Επτανήσου (1864-1964), Επτανησιακός τύπος 1798-1864», *Επτανησιακά Φύλλα*, τόμ. Ε΄, Αθήνα, 1964, σελ. 89-141. Α. Γιαννάτου, «Σύντομη ανασκόπηση του Επτανησιακού Ριζοσπαστικού τύπου κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας», *Κυμοθόη*, τχ. 25, Αργοστόλι, 2015, σελ. 25-35.

Ο αγώνας των ριζοσπαστών είχε γίνει γνωστός μέσα από την κυκλοφορία αυτών των εφημερίδων καθώς μέσω αυτών είχαν όχι μόνο δημοσιοποιηθεί οι δράσεις τους, αλλά και είχαν γαλουχήσει με τις ιδέες τους το κοινό του κράτους των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων. Ακολούθησαν οι εκλογές για την ανάδειξη των αντιπροσώπων, που θα συμμετείχαν στην 9η Ιόνιο Βουλή και όπου τότε για πρώτη φορά με διευρυμένο το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, αναδείχτηκε το ριζοσπαστικό κόμμα και εκδηλώθηκαν οι πρώτες ενδοκοινοβουλευτικές αντιπαραθέσεις με το βρετανικό καθεστώς της «προστασίας» στο Ιόνιο. Το Νοέμβριο του 1850 (26.11.1850/08.12.1850) οι ριζοσπάστες βουλευτές αποπειράθηκαν να αναγνώσουν ψήφισμα για ένωση των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων με το ελεύθερο ελληνικό κράτος[8]. Ο αρμοστής πρόλαβε να διατάξει την παύση των εργασιών της Ιονίου Βουλής και συνεχίζοντας τις βιαιότητες προχώρησε στον εξοστρακισμό πολλών ριζοσπαστών, τη διακοπή της κυκλοφορίας των εφημερίδων εντός του κράτους και το κλείσιμο των πολιτικών λεσχών που λειτουργούσαν (τον Ιανουάριο του 1851 έκλεισε η *Ομόνοια* και το *Δημοτικόν Κατάστημα* στην Κεφαλληνία). Επρόκειτο για την έναρξη μιας περιόδου άσκησης βίας και τρομοκρατίας προς τους κατοίκους των νησιών του Ιονίου και κυρίως της Κεφαλληνίας και της Ζακύνθου, όπου υπήρχαν περισσότεροι ριζοσπάστες.

Τον Οκτώβριο του 1851 εξορίστηκαν οι πολιτικοί και εφημεριδογράφοι Η. Ζερβός Ιακωβάτος (Αντικύθηρα 02.10.1851 έως 1857) και Ι. Μομφερράτος (Ερίκουσα 02.10.1851 έως 1857). Επίσης, ο Στ. Πυλαρινός και ο Γερ. Μεταξάς (Αντικύθηρα) από την Κεφαλληνία, αλλά και Ζακυνθινοί, όπως ο Φρ. Δομενεγίνης, ο Δ. Καλλίνικος και ο Στ. Βούρτσης (Αντικύθηρα, από 04.12.1851 έως 30.09.1853) .[9]

Επομένως, *Ο Ρήγας* κυκλοφόρησε στη Ζάκυνθο σε μια περίοδο διώξεων των ριζοσπαστών, μετά την αναστολή των εργασιών της 9ης Ιονίου Βουλής και το τέλος του 1851, όπου κορυφώθηκαν οι πολιτικές διώξεις· και λίγο πριν την έναρξη των διαδικασιών για την ανάδειξη των αντιπροσώπων για την 10η Ιόνιο βουλή το 1852. Μετά το 10ο φύλλο του ο Δ. Καλλίνικος και ο Ι. Λισγαράς εξορίστηκαν στα Αντικύθηρα (από 04.12.1851 έως 30.09.1853).

Το περιεχόμενο του *Ρήγα* μπορεί να διακριθεί:

α) στο εθνικό όραμα που διατυπώνεται στις στήλες του,

β) στην έννοια του ριζοσπαστισμού, όπως αυτή εκλαμβάνεται και δημοσιοποιείται από το φύλλο,

γ) την άσκηση κοινωνικής κριτικής, και

δ) την οριοθέτηση των πολιτικών αντιπάλων των ριζοσπαστών στο πλαίσιο των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων.

---

8 Σπ.Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων. Η αποκληθείσα «Βρεττανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανησίων δια την Εθνικήν αποκατάστασιν 1815-1864*, Αθήνα, 1964, σελ. 295-296, Α. Γιαννάτου, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός 1848-1865*, *όπ.π.*, σελ. 176-179.

9 Γ.Γ. Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, (εκδοτική φροντίδα, Δ. Αρβανιτάκης), Αθήνα, 2008, σελ. 309-310. Α. Γιαννάτου, «1851: Γενική συνεισφορά υπέρ των πολιτικώς διωκομένων στις 'Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων'», *Ελληνικός Ευεργετισμός και Κυθηραϊκά Κληροδοτήματα, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (21-25 Σεπτεμβρίου 2005 Κύθηρα)*, Αθήνα, 2008, σελ. 150. Γενικά για τις λέσχες βλέπε, Π. Πετράτος, *Ο Ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της Βρετανικής Προστασίας. Οι πολιτικές λέσχες του νησιού*, Αθήνα, 2017, σελ. 173-329.

Το περιεχόμενο του *Ρήγα*

α). Το εθνικό όραμα και η έννοια του ριζοσπαστισμού

Στις στήλες του *Ρήγα* συνυφαίνεται η έννοια του ριζοσπαστισμού με το εθνικό όραμα. Το πρώτο άρθρο του πρώτου φύλλου του έχει τίτλο: *Ο προορισμός της Ελληνικής φυλής* και πραγματεύεται το ζήτημα της συνέχειας της «ελληνικής φυλής» μέσα στο χρόνο. Ο αρχαίος ελληνικός κόσμος, σύμφωνα με τον *Ρήγα*, προικοδότησε τις νεότερες γενιές με την έννοια της ελευθερίας και την ποίηση που «εξευγένισε» τον πολιτισμό του. Στη συνέχεια η παρουσία του χριστιανισμού έδωσε νόημα αιωνιότητας στη ζωή του λαού και μύησε τον κόσμο στην ιδέα της ελευθερίας, της ισότητας και της προόδου.

> «Η ελληνική ελευθερία καθιερωθείσα πρώτη δια του Χριστιανισμού μεταβάλλεται εις πίστιν, αγάπην και αυταπάρνησιν.- Ενεδύεται τον αγώνα του μαρτυρίου δια να πραγματοποιήση βαθμηδόν τον προορισμόν, όστις πρεπόντως είχε χαλαρωθή δια της απιστίας της πολιθεϊστικής Ελλάδος. Με τα προσόντα ταύτα του ελληνικού χαρακτήρος διασώζει και περιθάλπει τον εθνισμόν του, εκφράζοντα αρκούντως εις τον *Πρωταθλητήν* ΡΗΓΑΝ τον *Φερραίον* το ηθικόν ιδανικόν της αναπτύξεως και ενεργείας της νέας ιστορίας του. ΡΗΓΑΣ- ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΥΛΗΣ- ΠΡΟΟΔΟΣ ΑΥΤΗΣ. Ιδού η λαμπρά τριλογία του Ελληνικού *προορισμού* εις την οποίαν αντιστοιχεί η Ελληνική *ανέγερσις και η απελευθέρωσις της δεδουλωμένης Ελλάδος και Επτανήσου* - η αυταπάρνησις, η καρτερία, η αδελφότης και η αγάπη. Τα χαρακτηριστικά ταύτα, άτινα αυτοσχεδίασαν αυθορμήτως την έξοχον Προτομήν ΡΗΓΑ του *Φερραίου* τα ανευρίσκομεν υπό μικροτέρων αναλογιών και απλοϊκοτέρων εκφράσεων εις την ολικήν ανάπτυξιν της νεωτέρας Ελλάδος εις τους προμάχους και αγωνιστάς της ανεξαρτησίας της[10].
>
> Ο προορισμός των εθνών είναι η απόρροια της εξόχου αναπτύξεως των ατομικών χαρακτηριστικών. - Τα τραγούδια του ΡΗΓΑ θέλουν επιζήση με την ιδέα την οποίαν εκφράζουσι, καθότι προϊόν της ιδέας εμφαίνουσι το ποιητικότερον και αληθέστερον την ψυχής, τας θερμάς δηλωνότι πεποιθήσεις του πατριωτισμού, της ελευθερίας και της πίστεως. - Εις τους απλοϊκούς εκείνους στίχους η Ελλάς αναγνωρίζει εαυτήν, ανευρίσκει τον ενθουσιώδη έρωτα της ατομικής ανεξαρτησίας της, τον οποίον άλλως ζωογονεί η θρησκεία. -Ανευρίσκει τα όσα συνδέονται με την ανθρωπίνην καρδίαν προσφιλή εκείνα αισθήματα του πατρός, του νυμφίου, του πολίτου - τον αθλητήν, τον Ιεράρχην, την πατρίδα, την Ορθοδοξίαν. Τοιουτοτρόπως εκ νέου δια της ποιήσεως συναπαντήθησαν η παλαιά και νέα Ελλάς, διατρέχουσαι αδελφομέναι ένα και τον αυτόν προορισμόν. Εις την αρχαίαν Ελλάδα η ποίησις αναπτερίζεται εμβλέπουσα τρόπον τινά και προμηνύουσα με τους ορφικούς ύμνους της το λυκαυγές του χριστιανισμού, τον άγνωστον θεόν του Αρείου Πάγου. - Εις δε την αναγεννομένην Ελλάδα η ποίησις ορθοτομεί εκ νέου την πτώσιν της, ανεγείρει εαυτήν, και συνδέει το χάσμα μεταξύ της παρακμής και της αναγεννήσεως»[11].

Στο δεύτερο φύλλο του *Ο Ρήγας* ορίζει ως «εθνισμό» κάθε λαού την παράδοση, τη θρησκεία, τα ήθη και την γλώσσα. Υποστηρίζει ότι η ιδέα της «εθνικότητος είναι η

---

10 Η υπογράμμιση είναι του *Ρήγα*. «Ο προορισμός της Ελληνικής φυλής», *Ο Ρήγας, εφημερίς πολιτική και φιλολογική*, 1 (28.04.1851), Ζακύνθω, σελ. 1.

11 *Στο ίδιο*, 1 (28.04.1851), Ζακύνθω, σελ. 2.

έμφυτος ιδέα των λαών, ήτις ποτέ δεν εξέλειψε από το Ελληνικόν τούτο έδαφος». Την ιδέα αυτή εξέφρασε επίσημα ο ριζοσπαστισμός, τον οποίο ορίζει ως την «επικρατούσα ιδέα της εθνικότητος, ήτις λαμβάνει επαισθητήν μορφήν, είναι η εξωτερίκευσις της ιδέας, ήτις ήδη διατρέχει το πολιτικόν στάδιον ζητούσα την εφαρμογήν της». Και διευκρινίζει: «Ημείς απαιτούντες την εθνικήν αποκατάστασίν μας τιμώμεν και επιστηρίζομεν την λαμπράν και ένδοξον καταγωγήν μας, εις την οποίαν σεμνυνόμεθα, δεν φατριάζομεν κατ'ουδενός, αλλ' εκπληρούμεν το ιερώτερον των καθηκόντων μας, καθήκον, το οποίον αυτός ο Θεός επιβάλλει εις ημάς και εις τα τέκνα μας»[12]. Η θεϊκή βοήθεια θα συντελούσε στην αποκατάσταση της εθνικής ολοκλήρωσης του ελληνικού λαού[13]. Στο πλαίσιο μιας εσχατολογικής οπτικής, έγραφε:

> «Είναι ποτέ δυνατόν αυτός ο Πλάστης, όστις ανέγειρε το έθνος μας εκ του θανάτου και όχι επί ματαίω, δια τοιούτων θυσιών, ν' αφήση ημιτελές το έργον του, εγκαταλείπων την ενδοξοτέραν φυλήν του κόσμου έρμαιον της κτηνωδεστέρας τυραννίας; Όχι, ενόσω ύφαλος Ελληνικής γης υπάρχει, η παραβιαζομένη και καταπατουμένη εθνικότης θέλει εύρει και εις αυτήν άσυλον, και επ' αυτής η ελευθερία θέλει ανυψώσει την κυανόλευκον του Σταυρού σημαίαν»[14].

Η Αγγλία είχε καταπατήσει τις ελευθερίες της εκκλησίας και είχε επέμβει στην δικαιοδοσία της. Είχε προωθήσει τον προτεσταντισμό, είχε συλήσει τις εκκλησίες της. Τα σχολεία που είχε ιδρύσει μαρτυρούσαν την βαρβαρότητα και την θηριωδία «υπό το κάλυμμα ψευδούς πολιτισμού». Όλα αυτά τα δεινά του επτανησιακού λαού «εγένετο δια να δοξασθή το Ελληνικόν όνομα, εγένετο δια να σωθή το έθνος από πολλάς τεκτενομένας παγίδας, εγένετο δια να γνωσθή μέχρι περάτων της Οικουμένης ότι μόνη η Ελληνική φυλή να πολιτεύση την Ανατολήν προώρισται»[15].

«Η θρησκεία αύτη εμπερικλείουσα εις τα αρωματισμένα τείχη του ναού της την πατρίδα - την οικογένειαν - το έθνος - με την αυτήν γλώσσαν, με την αυτήν φωνήν συνέδεσε και αδελφοποίησε εις το θυσιαστήριόν της όλας τας φάσεις και ηλικίας το παρελθόν και το μέλλον του Έλληνος»,[16] έγραφε.

«Ο επτανησιακός λαός δεν είχε τη δύναμη να αντισταθεί παρά μέσω της ηθικής και νόμιμης οδού». «Τα μέσα του Επτανησίου είναι μόνον ηθικά, αλλ' είναι μέσα, τα οποία άφευκτον επί τέλους την νίκην θα φέρωσιν. Εθνικόν άδολον φρόνημα - αδελφική συνένωσις - τελεία χριστιανική αυταπάρνησις - Ιδού πως φερόμενος δύναται να καταβάλλη την κατά του εθνισμού του τρομεράν σταυροφορίαν, υποθαλπομένην από την διαφθοράν»[17], έγραφε ο *Ρήγας*. Όσα μέτρα και αν λαμβάνονταν από την Αγγλία κατά του επτανησιακού λαού δεν επρόκειτο να εξαλειφόταν η «ιδέα του Ριζοσπαστισμού. [...] Ένωσις μετά της μητρός μας Ελλάδος, αύτη θέλει είσθαι πάντοτε η φωνή των Επτανησίων, ενόσω και εις εξ αυτών απομείνει. Χείρ ανθρώπινος, βαστών μηχαναί, όχι, όχι, δεν θα δυνηθούν ποτέ, μ' όλας της βίας τα μέσα, να κάμουν τα χείλη μας να προφέρουν το βλάσφημον όνομα Προστασία»[18].

12 *Στο ίδιο*, 2 (12.05.1851), Ζακύνθω, σελ. 1.
13 *Στο ίδιο*, 2 (12.05.1851), Ζακύνθω, σελ. 2.
14 *Στο ίδιο*, 2 (12.05.1851), Ζακύνθω, σελ. 2.
15 *Στο ίδιο*, 2 (12.05.1851), Ζακύνθω, σελ. 4.
16 Στο ίδιο, 3 (26.05.1851), Ζακύνθω, σελ. 1.
17 *Στο ίδιο*, 5 (28.07.1851), Ζακύνθω, σελ. 2.
18 *Στο ίδιο*, 9 (24.09.1851), Ζακύνθω, σελ. 2.

Στο 11ο και προτελευταίο φύλλο του (για την πρώτη περίοδο κυκλοφορίας του) ο *Ρήγας*, στις 20.10.1851 έγγραφε:

«Ο λαός ούτος νοήμων και οξυδερκής αναγνωρίζει εις τον ριζοσπαστισμόν τον αγώνα της ανθρωπότητος, ήτις μάχεται δια να πολιτογράψη τους λαούς εις τας αιωνίους σελίδας της πολιτικής αναπλάσεως και ισονομίας, να καταστήση καρποφόρον και γόνιμον την γην των με τα σπέρματα της ελευθερίας, της προόδου και ευδαιμονίας, αίτινες υπό τον καταστρεπτικόν του ξένου πέλεκυν αώρως εξαφανίζονται. [...] «οι Ριζοσπάσται επροσπάθησαν με την επιστήμην, με τον λόγον, με την ευστάθειαν του πολιτικού χαρακτήρος, με τους πρώτους φθόγγους της ελευθερίας να ορθοτομήσωσι την πτώσιν του, να τον αφαρπάσουν από τον οποίον ρέπει αναπόφευκτον όλεθρον, να δικαιώσουν τον προορισμόν του να εξευγενίσωσι τον χαρακτήρα του, να τον ωθίσωσι εις την φωτοβόλον πορείαν του Ελληνισμού, και να τον ανεγείρωσι τέλος από τον λήθαργον της δουλείας, υπό των χρυσών πτερών της οποίας του προσφέρουσιν ήδη την καλουμένην πρόοδον και ευημερίαν!!»[19].

Ο ριζοσπαστισμός με την,

«τρίφωτον λάμψιν της αγάπης, της αυταπαρνήσεως και αληθείας ηθέλησε η πρόνοια να οδηγήση τον Επτανήσιον εις τον θείον προορισμόν, τον οποίον ήδη αγωνίζεται καρτερικώς να πραγματοποιήση όπως συναριθμηθή εις την Ιεραρχίαν των ελευθέρων λαών. "Εν αληθεία μαρτυρήσεις" ιδού το σύνθημα του Ριζοσπαστισμού, του οποίου ο αγών καθίσταται ιερός, αγών, όστις δεν υπαγορεύεται από ατομικά συμφέροντα, δεν τον διατρέφει ουδεμία ποταπή ιδέα εφήμερος και θνητή, δεν τον περιθάλπει ουδεμία επιθυμία κενοδοξίας και φιλαρχίας, αλλ' ως ιδέα έμφυτος συλληφθείσα εις τα σπλάγχνα της Ελληνικής φυλής, συζή μετ' αυτής, και επέρχεται να διαλύση δια του λόγου το προτελευταίον δράμα του Ελληνικού αγώνος. Αι δεινοπάθειαι, τα μαρτύρια, αι εξορίαι, ας υπέστη ο Επτανήσιος, και θέλει υποστή, καθόσον προσεγγίζει η πάνδημος εκείνη ημέρα, καθ' ην θέλει αναδείξει επισήμως την ακαταμάχητον αυτού θέλησιν, είναι η λαμπρά ζώη, με την οποίαν περιβάλλει η ελευθερία την πολυστένακτον Επτάνησον, όπως την καταστήση σεμνοτέραν και αξιοσέβαστον ενώπιον του πολιτισμένου κόσμου»[20].

Ο ριζοσπαστισμός εδώ συνταυτίζεται με το χριστιανισμό και τους διωγμούς που υπέστη κατά την εξάπλωσή του. Ο ριζοσπάστες Κεφαλλονίτες είχαν υποστεί τιμωρίες, διωγμό και εξοστρακισμό την περίοδο, που κυκλοφορούσε ο *Ρήγας* της Ζακύνθου. Ήταν οι πολιτικοί μάρτυρες που αφοσιωμένοι στις ιδέες τους, χωρίς προσωπικά συμφέροντα και με καρτερία υπέμεναν τις διώξεις έχοντας ως όραμα την εθνική αποκατάσταση της Επτανήσου «ενώπιον του πολιτισμένου κόσμου», σύμφωνα με τον *Ρήγα*.

«Σύνδεσμος αδιάρρηκτος υπήρξε πάντοτε εις τον άνθρωπον η θρησκεία και ο εθνισμός· αμφότερα εις αυτόν συγκεντρούμενα ομού και αναπτύσσονται και συνάμα προοδεύουν. Η θρησκεία συμμαχούσα μετά του εθνισμού, και η ευστάθεια της πίστεως με την υπέρ πατρίδος σύμπραξιν, συσφίγγουσιν ολόκληρον το έθνος και προορίζουσι την ευδαιμονίαν και το μέλλον του. Ο λειτουργός της Θρησκείας, ο ιερεύς, εις τον οποίον επιβάλλεται το ιερόν καθήκον του να μορφώση τον ηθικόν

19 *Στο ίδιο*, 11(20.10.1851), Ζακύνθω, σελ. 1.
20 *Στο ίδιο*, 11(20.10.1851), Ζακύνθω, σελ. 1.

και πολιτικόν άνθρωπον, εστήριξε τον θείον αυτόν θεσμόν δια της εις τας ωμοτέρας βασάνους καρτερίας του, και τον επεσφράγισε νίκης τρόπαιον δια του μαρτυρικού του θανάτου»[21].

Δίνεται βάρος στον ρόλο που όφειλε να διαδραματίσει ο κλήρος στον εθνικό απελευθερωτικό αγώνα, συνδέοντάς τον αδιάρρηκτα με τον προορισμό της εθνικής ολοκλήρωσης, μέσα από την διασύνδεση «εθνισμού» και «θρησκείας».

Εδώ χρειάζεται να διευκρινιστεί ότι ο *Ρήγας* της Ζακύνθου, ήταν μια πολιτική και φιλολογική εφημερίδα της εποχής, δεν ήταν ένα πρόσωπο που θα περίμενε ίσως κάποιος να διατυπώσει ένα πολιτικό πρόγραμμα και να πάρει μέρος στον πολιτικό στίβο. Για αυτό και δεν μπορεί να συγκριθεί με τον πολιτικό λόγο, που αρθρώθηκε μέσα από τις στήλες της *Αναγεννήσεως* του Ι. Μομφερράτου και του *Φιλελεύθερου* του Η. Ζερβού Ιακωβάτου, ούτε και με τα κείμενα του Ρήγα Βελεστινλή. Ήταν μια συλλογική δουλειά ανθρώπων που ενώ υπερασπίστηκαν τον ριζοσπαστικό πολιτικό χώρο, οι ίδιοι δεν είχαν πολιτευτεί, ίσως και γιατί, πέρα από την κοινωνική κριτική δεν είχαν να πουν κάτι ξεχωριστό από αυτά που είχαν διατυπωθεί από άλλα χείλη την εποχή εκείνη. Άλλωστε το όραμα για εθνική αποκατάσταση δεν ήταν νέο στον επτανησιακό χώρο, απλώς άλλαζαν ο τρόπος και τα μέσα που επέλεγε κανείς να το επιδιώξει (μεταρρυθμιστικός/ριζοσπαστικός) έναντι του βρετανικού στέμματος.

β). Η άσκηση κοινωνικής κριτικής

Εκτός από το όραμα για εθνική αποκατάσταση των Ιονίων Νήσων που καταγράφεται στις στήλες του *Ρήγα* από τους συντάκτες του, εκείνο που προέχει είναι η άσκηση κοινωνικής κριτικής σε ό,τι καθυστερούσε και σε ό,τι δυσχέραινε τη ζωή των κατοίκων των νησιών. Ήταν καθήκον του *Ρήγα*, σύμφωνα με τους συντάκτες του, η άσκηση της κριτικής αυτής, αφού αν και «ημείς αναδεχόμενοι το δυσχερές έργον της δημοσιογραφίας αποφεύγομεν του να εκτραχηλισθώμεν εις την μισητήν και άδοξον πάλην των ατομικών συγκρούσεων. Το προς την αλήθειαν όμως καθήκον είναι η αγνοτέρα θυσία του πολίτου υπέρ της πατρίδος του»[22].

Στο επίκεντρο της κριτικής τέθηκε η άσκηση της πολιτικής της Αγγλίας στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων μέσα από την καθημερινή εφαρμογή των επιταγών της. Η κριτική, που ασκείται στην Αγγλική πολιτική, είναι αιχμηρή και πολύπλευρη, με κύριο στόχο της, τον αντιπρόσωπό της στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων αρμοστή, Ουάρδο. Έγραφε *Ο Ρήγας*: ο Ουάρδος,

«προσπαθεί ασυστόλως να περιορίσει έκαστον εις την λατρείαν του εγωισμού του, εις την ελεεινήν αποχαύνωσιν του πατριωτικού καθήκοντος και ανθρωπίνης αξιοπρεπείας. - Αγωνίζεται να διαρρήξη τους ιερούς δεσμούς της θρησκείας, της εθνικότητος και αυτής της οικογενείας. –Υποκινεί μυριοτρόπως τον άγριον φανατισμόν της αυτοκαλουμένης Αρχοντιάς εναντίον των ελευθεριών του λαού. - Υποθέλπη την κατατρώγουσαν αυτήν φιλαρχίαν. - Κολακεύει το οκνηρόν και βάναυσον της κενοδοξίας της, την οποίαν διατρέφη με πάθη και μίση κατά του εθνισμού και της ευημερίας των τέκνων της. - Εφοπλίζει πολίτας κατά των πολιτών, οίτινες ενεργού-

21 *Στο ίδιο*, 4(14.07.1851), Ζακύνθω, σελ. 3.
22 *Στο ίδιο*, 1 (28.04.1851), Ζακύνθω, σελ. 3.

ντες υπό των υφηγήσεών του, τολμώσι ασυνειδήτως να καταστρέψωσι πρόωρα και αυτάς τας δολίως εισαχθείσας εμπαικτικάς ελευθερίας»[23].

Δεν διστάζει να στραφεί και στους γηγενείς παράγοντες, που στήριζαν την πολιτική της Αγγλίας, όπως ο Έπαρχος *Λούντζης* και ο Μητροπολίτης Ζακύνθου *Καλλίνικος*.

Ο *Ρήγας* ήταν υπέρ της μυστικής ψηφοφορίας, ενώ ο Έπαρχος,

«δεν φείδεται κανενός μέσου όπως περιορίσει τον εκλογικόν κατάλογον, [έγραφε], [...] με την επιβουλήν και την απάτην, αφαρπάζει τα κυριαρχικά δικαιώματα του λαού, καταπολεμών και πολιτικήν ελευθερίαν και θεσμούς, και ψήφον, και μέλλον της Πατρίδος του, [...]. Όθεν τα ευπειθή ταύτα ενεργούμενα του Κ. Επάρχου εκπληρούντα πιστώς την αποστολήν των, εμφανίζονται περί το μεσονύκτιον εις τα οικήματα των χωρικών, διαταράττουσι την ησυχίαν και ανάπαυσίν των, εν ονόματι δε του νόμου παραβιάζουν το οικιακόν άσυλον, και προσποιούμενοι δήθεν αγάπην προς τους χωρικούς τους πείθουν ότι είναι συμφερότερον εις αυτούς να παραιτηθώσι του δικαιώματος του εκλογέως, παρά να δυσαραστήσωσι τους φίλους των, και την Κυβέρνησιν. Και αποδειλιάζοντες αυτούς ότι θέλουν υποκύψει εις την πληρωμήν των μεγάλων εξόδων τα οποία απαιτεί η αναμέτρησις των γαιών των, ευτυχούν να τους αφαρπάζουν σατανικώς την υπογραφήν της παραιτήσεώς των. Και καταφερόμενοι εχθρικώς εις όσους δεν γίνονται εύκαμπτα όργανα των σχεδίων των, δεσποτικώς και ασυνειδήτως τους καταμετρώσι τας γαίας των, εκτιμώντες αυτάς εις το ήμισυ της τιμής, δια να τους αποκλείσωσι ούτω και διαγράψωσι από τον εκλογικόν κατάλογον. – Μήτε εξαρκούνται εις τούτο! ....διαμελίζουσι και αυτάς τας οικογενείας διαιρούντες και εκτιμούντες κατά μέγα μέρος την πατρικήν περιουσίαν και συγκατοικούντων αδελφών, όπως καθυστερήσωσιν αυτούς των προσόντων της ιδιοκτησίας»[24].

Ενώ δεν δίσταζε να γράφει για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου:

«Επέπρωτο να ίδωμεν τον Μητροπολίτην μας αυτόν ακολουθούντα τα βέβηλα ίχνη της Παπικής διαφθοράς και του Αγγλοχειροτονήτου της ταλαίνης Κεφαλληνίας Επισκόπου Κοντομηχάλου. Επέπρωτο να ίδωμεν τον προεδρεύοντα τον σεβάσμιον Κλήρον Ζακύνθου, διασυρόμενον ως διαμαρτυρητήν και αιρετικόν, συνάμα δε όργανον ξένης και επιτοπίου βδελυράς ένεκα συμφερόντων υλικών· - εκείνον όστις υπόδειγμα έχει ενώπιόν του αρετής και αγιωσύνης τον Συμπολίτην και Προστάτην της νήσου μας. [...] Έκαστος των πολιτών ήλπιζεν ότι η διενεργειθείσα εναντίον του επισκόπου γενική καταβοή έμελλε να φέρη αυτόν εις συναίσθησιν και να τον επαναγάγη εις τας οδούς της αληθείας και της αγάπης από των οποίων ασυστόλως εξετράπη. [...] [Ωστόσο, εκείνος απεφάσισε να διατρέξη όλον το λ α μ π ρ ό ν στάδιον της διεφθαρμένης σατανικής σπείρας. Η εθνική αποκατάστασις της πατρίδος και ο θρίαμβος της ορθοδοξίας και του Σταυρού, φαίνεται ότι διαταράττουν πολύ τον τεταραγμένον νουν του Αρχιερέως, όστις αγανακτεί μήπως τότε τω λείψωσι τα επίχρυσα εμβλήματα της Αγγλικής μεγαλοδωρίας, οι υπέρογκοι και δ ι α μ α ρ τ υ ρ η τ ι κ ο ί μισθοί, αι επισκέψεις και αβροφροσύναι της λαμπράς σαξωνικής αριστοκρατείας, οι κανονοβολισμοί, οι μισθοί των αδελφών και ανεψιών και τέλος πάντων άπασα

23 *Στο ίδιο*, 1 (28.04.1851), Ζακύνθω, σελ. 3.

24 *Στο ίδιο*, 2 (12.05.1851), Ζακύνθω, σελ. 2, και 3-4. *Στο ίδιο*, 4 (14.07.1851), Ζακύνθω, σελ. 4. *Στο ίδιο*, 6 (11.08.1851), Ζακύνθω, σελ. 3.

η πλουτοφόρος πηγή από την οποίαν προσπορίζεται όλα της ζωής τα αναπαύματα και τας ηδονάς, - εκείνος όστις είναι ο μαθητής του μη έχοντος που την κεφαλήν κλίναι»[25]. «Η τοιαύτη του Αρχιερέως αποπλάνησις, η τοιαύτη προς το σκότος περιδρομήν του τον έκαμε ώστε νύκτα - φοβούμενος την πάγκοινον αποδοκιμασίαν δια εκφρασικής εκδηλώσεως - να εκτελέση νέον αντιχριστιανικόν έργον κατά του ατρομήτου χωρικού Ιερέως Κόκλα, το οποίου το μόνον αμάρτημα ήτο ότι ύμνουν τα χείλη του τα εθνικά άσματα»[26].

Δεν επέτρεπε ο Καλλίνικος ούτε εθνικές εορτές, ούτε εθνοσωτήριες επιγραφές, ούτε δεήσεις υπέρ των αδελφών Ελλήνων. Και συνέχιζε *Ο Ρήγας*:

«Θαρρείτε, στερεοί και άκαμπτοι διαμένοντες. Η εκδίκησις του Θεού ως κεραυνός απροσδόκητος επί των κεφαλών των τυράννων και των προδοτών προσεγγίζει να πέση. Και σεις σεβάσμιοι Ιερείς, οίτινες κατά κακήν μοίραν έχετε τοιούτον αρχηγόν εξευτελίζοντα το Ιερατείον υπομείνατε χριστιανικώς το πικρόν τούτο ποτήριον ακλόνητοι διαμένοντες εις τα ορθόδοξα καθήκοντά σας. Διότι τι δεν επεριμένομεν από Αρχιερέα ένθεν μεν αρνούμενον εις τους Ιερείς να μνημονεύσωσι κατά την εθνοσωτήριον τους Ευαγγελισμού ημέραν τους υπέρ πίστεως και πατρίδος πεσόντας αδελφούς μας, ένθεν δε κατά την ημέραν των γενεθλίων της βασιλίσσης της Αγγλίας προκαλέσαντα τον Κλήρον και επιβάλλοντα εις αυτόν να υψώση δουλοπρεπείς παρακλήσεις υπέρ των ετεροδόξων»[27].

Ο *Ρήγας* εκθείαζε την "εθνική" συμπεριφορά του προκατόχου του Μητροπολίτη Ζακύνθου Καλλινίκου, του Μητροπολίτη Δελαζάρη, καθώς και την πορεία του Μητροπολίτη Κερκύρας Αθανασίου[28]. Έντονη ήταν και η άσκηση κριτικής ενάντια στα μέτρα, που είχε πάρει το βρετανικό στέμμα κατά του τύπου, και του εξοστρακισμού των ριζοσπαστών[29]. Με ιδιαίτερη αναφορά να γίνεται στο διωγμό του Ι. Μομφερράτου και του Η. Ζερβού Ιακωβάτου, και δημοσιεύοντας κείμενα του πρώτου[30].

γ). Οι πολιτικοί αντίπαλοι και τα σχέδιά τους

Μετά το βίαιο κλείσιμο των εργασιών της 9ης Ιονίου Βουλής στις 26 Νοεμβρίου 1850, που είχε γίνει απόπειρα από τους ριζοσπάστες να αναγνώσουν το Ψήφισμα για Ένωση, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το κράτος πέρασε σε μια νέα φάση προετοιμασίας για εκλογική αναμέτρηση. Η 9η Ιόνιος Βουλή διαλύθηκε στις 10/22.12.1851.

Τον Ιούλιο του 1851, *Ο Ρήγας* της Ζακύνθου διέβλεπε συνωμοσίες και προσπάθεια πρόκλησης «κομματικού εμφυλίου πολέμου» εντός του κράτους των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων από τα προπαγανδιστικά όργανα της Αγγλίας και τους υποστηρικτές τους, δηλαδή τους «άρχοντες» του τόπου. «Η συμμορία αύτη σφαδάζουσα ήδη αγωνίζεται υπό των φονικών του ξένου σχεδίων δια της Ιεροσυλίας και απάτης – της επιορκίας και επιβουλής, να εισχωρήση και εις αυτά τα ιερά άδυτα της συνειδήσεως του

25 *Στο ίδιο*, 3 (26.05.1851), Ζακύνθω, σελ. 3.

26 *Στο ίδιο*, 3 (26.05.1851), Ζακύνθω, σελ. 3. Ο Μητροπολίτης Ζακύνθου είχε εξαπολύσει διώξεις εναντίων των ιερέων Κόκλα και Δελέτη και Κλάδη, οι οποίοι έκαναν δεήσεις υπέρ της εθνικής παλιγγενεσίας. *Στο ίδιο*, 4 (14.07.1851), Ζακύνθω, σελ. 4.

27 *Στο ίδιο*, 3 (26.05.1851), Ζακύνθω, σελ. 4.

28 *Στο ίδιο*, 4 (14.07.1851), Ζακύνθω, σελ. 4.

29 *Στο ίδιο*, 10 (09.10.1851), Ζακύνθω, σελ. 1-4.

30 *Στο ίδιο*, 11 (20.10.1851), Ζακύνθω, σελ. 1-3. Στο ίδιο, 12 (11.11.1851), Ζακύνθω, σελ. 3-4.

εκλογέως, όπως εμπορευθή την εθνικότητα του Ιονίου, προτιθεμένη να επιρρεάση και διευθύνη την ελληνικήν πορείαν του προς την μυστικήν κάλπην, ήτις υφίσταται ήδη ως νέα πολιτική Σιβύλλα, προαναγγέλουσα εις ημάς την ελευθερίαν, την αδελφικήν ισότητα και τας ενδόξους της Ελληνικής ημών αποκαταστάσεως ημέρας»,[31] έγραφε ο *Ρήγας*.

Αυτό που ωστόσο, εξέπληττε τους συντάκτες του *Ρήγα* ήταν ότι, ακόμη «ίδομεν μέλη τινα του *Μεταρρυθμιστικού κόμματος*, διακείμενα εις αεικίνητον παλίρροιαν και κυματισμόν, άλλοτε μεν να βομβώσι εις την λαμπράν στοάν του Απόλλωνος, αυτοσχεδιάζοντες την νέαν πρόοδον του Ιονίου με νομίμους *Μεταρρυθμίσεις* – άλλοτε δε αναιρούντας αυτάς να τρέχωσι εις άλλα Παλάτια, εγκολπούμενοι νέας δοξασίας, νέους προστάτας, νέα σχέδια και άλλα αυθεντικά ονόματα»[32]. Η επίσης ζακυνθινή εφημερίδα *Το Μέλλον*, η οποία ήταν το δημοσιογραφικό όργανο των μεταρρυθμιστών, σύμφωνα με τον *Ρήγα*, είχε ολισθήσει σε αυτό τον κύκλο ιδεολογικής αστάθειας και διαφθοράς[33].

Προετοιμάζονταν για νέες εκλογές, για την ανάδειξη της 10ης Ιονίου Βουλής - οι οποίες έγιναν το Φεβρουάριο του 1852 - όμως οι πολιτικές λέσχες είχαν σφραγιστεί βίαια και οι κορυφαίοι ριζοσπάστες ήταν στην εξορία[34]. Ο κατάλογος των εκλογέων είχε νοθευτεί[35]. Η θρησκεία είχε δεχθεί πλήγμα από την «καλλιέργεια» του προτεσταντισμού στα νησιά. Η παιδεία ήταν έτσι οργανωμένη από τη βρετανική πολιτική ώστε να προπαγανδίζει τα αντίθετα από το πνεύμα της εθνικής παλιγγενεσίας του λαού, την εθνική του κυριαρχία και την ελευθερία του εν γένει[36]. Φημολογούνταν νέες μεταρρυθμίσεις από μέρους της βρετανικής πολιτικής. Ο *Ρήγας* έγραφε:

> «Λαβόντες εκ των προτέρων ατελών θεσμών ικανήν πείραν της ειλικρινείας μεθ' ης ο άξιος αντιπρόσωπος της Αγγλικής Κυβερνήσεως διετήρησε και εσεβάσθη αυτούς, δυνάμεθα ευκόλως να συμπεράνωμεν οποίος δόλιος σκοπός συνοδεύει και τας ήδη χρυσοφόρους ταύτας μεταρρυθμίσεις, δια των οποίων προτίθεται αφ' ενός να φέρη την νάρκωσιν και τον μαρασμόν εις το κορυφωθέν του Ιονίου εθνικόν αίσθημα, αφ' ετέρου να σπρώξη δια της νέας ταύτης διοργανώσεως τον Επτανήσιον εις τον αποικισμόν, αναγνωρίζοντα το Αγγλικόν Υπουργείον διαιτητήν των μεταξύ της Βουλής και Γερουσίας προκυψασών διενέξεων, δια τας οποίας επίτηδες εγένοντο αι τοιαύται παραχωρήσεις.- Εγκαθιδρύουσα δε απόλυτον Μονάρχην τον Αρμοστήν της να καταστήση την ατυχή Επτάνησον παράρτημα Αγγλικής βασιλείας το οποίον ευστόχως αυτοσχεδιάζει ο Κ. Ουάρδος»[37].

Η ευδαιμονία του ιόνιου λαού δεν εξαρτιόταν από νέες μεταρρυθμίσεις, που θα διατηρούσαν την υπεροχή των ξένων ή δικαιώματα για τους λίγους. Μήπως είχαν πρόθεση να οδηγήσουν τον ιόνιο λαό στην ελευθερία του; -Όχι. Η εποχή του αγώνα των λαών στην Ευρώπη προμήνυε ότι δεν θα επέστρεφαν οι λαοί στην πρότερη κατάστασή τους, αλλά προοδευτικά το μέλλον της ανθρωπότητας θα ευοδωνόταν[38]. Οι συντηρητικοί κύκλοι της Επτανήσου βρισκόταν σε συνεχή κατάσταση διαιρέσεως, εμπαθειών και

31 *Στο ίδιο*, 5 (28.07.1851), Ζακύνθω, σελ. 3.
32 *Στο ίδιο*, 5 (28.07.1851), Ζακύνθω, σελ. 3.
33 *Στο ίδιο*, 5 (28.07.1851), Ζακύνθω, σελ. 3. *Στο ίδιο*, 8 (08.09.1851), Ζακύνθω, σελ. 3.
34 *Στο ίδιο*, 5 (28.07.1851), Ζακύνθω, σελ. 4.
35 *Στο ίδιο*, 6 (11.08.1851), Ζακύνθω, σελ. 4.
36 *Στο ίδιο*, 7 (27.08.1851), Ζακύνθω, σελ. 1.
37*Στο ίδιο*, 7 (27.08.1851), Ζακύνθω, σελ. 2.
38 *Στο ίδιο*, 7 (27.08.1851), Ζακύνθω, σελ. 4.

διαφθοράς, αφού το πάθος για περισσότερη εξουσία και πλούτο διαφέντευε την καρδιά και το νου των ανθρώπων εκείνων[39]. Το παράδειγμα της θυσίας των κεφαλλονιτών και ζακυνθινών ριζοσπαστών δεν τους συγκινούσε μπροστά στα ατομικά τους συμφέροντα[40]. Η άφιξη του αρμοστή Ward στο νησί, σύμφωνα πάντα με τον *Ρήγα*, είχε στόχο «να συμφιλιώση την ξενόφρονα Ιουδαϊκήν αγέλην των Μετριοφρονο-Καταχθονίων, δεικνύων εξαιρετικήν αφοσίωσιν και αγάπην προς τους καλούς του μετριόφρονας, οίτινες αγωνοθέται του πλέον μυσαρού, του πλέον αποτροπαίου και ανθελληνικού κατορθώματος, έχοντας τας χείρας ετοίμους εις κάθε ανόμημα εις πάσαν κατά της πατρίδος σκευωρίαν, αμιλλώνται μετά των καταχθονίων να προσφέρωσι προθυμότερον και συνείδησιν, και προδοτικάς συμβουλάς, όπως διευθύνωσι νεοσύλλεκτον κατά του Ριζοσπαστισμού αντιχριστιανικήν σταυροφορίαν, προς καταστροφήν των εθνικών ευχών της βραδυκτηπούσης ψυχής ολοκλήρου λαού»[41]. Ωστόσο, παρότι έγιναν πολλές προτάσεις πολιτικού συμβιβασμού μεταξύ των δύο πολιτικών μερίδων, με κύριους αντιπροσώπους τον Πρόεδρο της Βουλής από μέρους των μεταρρυθμιστών και του Προέδρου της Γερουσίας από μέρους των καταχθονίων, τα πάθη της «κενοδοξίας» τους συνέτειναν στην περιπλοκή των σχέσεων τους και όχι στη συγχώνευσή τους[42]. Ο απώτερος στόχος του Ward ήταν η επίθεση εναντίον του ριζοσπαστισμού, εφόσον συντελούνταν η συμμαχία όλων των άλλων πολιτικών δυνάμεων. Η άφιξή του στο νησί, δεν είχε ωστόσο το επιθυμητό αποτέλεσμα. Για αυτό και αποχώρησε, παρά τις επίμονες προσπάθειες η «συγχώνευσις των δύο κομμάτων επέμεινε μετέωρος με όλας τας συμβουλάς και παραινέσεις των φιλοσόφων και ποιητών αμφοτέρων των στρατοπέδων»[43], έγραφε με ειρωνεία ο *Ρήγας*.

Συμπεράσματα

Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι ο πολιτικός λόγος του *Ρήγα* δεν συνάδει αμιγώς με την ριζοσπαστική ιδεολογία, όπως εκείνη αρθρώθηκε στην ριζοσπαστικότερη φάση της Γαλλικής Επανάστασης και αργότερα μετουσιώθηκε σε πολιτικό λόγο από τον Ρήγα Βελεστινλή. Έχει κάποια στοιχεία, όπως την κοινωνική κριτική αλλά σε θεωρητικό επίπεδο δεν γίνεται λόγος ούτε μια φορά για το τρίπτυχο της ελευθερίας, της ισότητας και αδελφότητας των λαών ή την μορφή του πολιτεύματος της αβασίλευτης δημοκρατίας. Η έννοια του ριζοσπαστισμού συνδέεται άμεσα με την έννοια της θρησκείας, της πίστης σε μυστηριακό επίπεδο και όχι σε εκκοσμικευμένη εκδοχή. Εγκαλείται ο «Πλάστης» για να ευοδωθεί ο στόχος, που ήταν η εθνική ολοκλήρωση. Μπορεί να μνημονεύει στο πλαίσιο του εθνικού οράματός του ο *Ρήγας* της Ζακύνθου το όραμα του Ρήγα Βελεστινλή, ωστόσο θα έλεγα είναι περισσότερο επίφαση. Κατά κάποιο τρόπο «περιορίζει» το όραμα του Ρήγα Βελεστινλή στο αίτημα για εθνική αποκατάσταση της «δεδουλωμένης Ελλάδος και Επτανήσου». Ενώ το τετράπτυχο βάσει του οποίου στηρίζει τη θεωρητική του πρόταση είναι η «αυταπάρνησις, η καρτερία, η αδελφότης και η αγάπη», στοιχεία που είναι δανεισμένα από την ορθόδοξη πίστη και όχι από τα επαναστατικά οράματα για ανατροπή και ελευθερία όλων των λαών και εν τέλει των ατόμων.

39 *Στο ίδιο*, 8 (08.09.1851), Ζακύνθω, σελ. 2.
40 *Στο ίδιο*, 8(08.09.1851), Ζακύνθω, σελ. 3.
41 *Στο ίδιο*, 8 (08.09.1851), Ζακύνθω, σελ. 3.
42 *Στο ίδιο*, 8 (08.09.1851), Ζακύνθω, σελ. 3.
43 *Στο ίδιο*, 8 (08.09.1851), Ζακύνθω, σελ. 4.

Η εποχή των επαναστάσεων του 1848 είχε παρέλθει. Ο ρομαντικός εθνικισμός είχε αρχίσει να κάνει αισθητή την ύπαρξή του στα μέσα του 19ου αιώνα. Ο *Ρήγας* της Ζακύνθου ήταν μια γενναία προσπάθεια, που προέκυψε από το ιδεολογικό συναπάντημα του προοδευτικού εθνικισμού με τον ρομαντικό εθνικισμό. Ο λόγος του δεν έχει εκείνα τα στοιχεία που μπορεί να χαρακτηριστεί γνήσια ριζοσπαστικός, η άσκηση κοινωνικής κριτικής αντλεί τις καταβολές της στον διαφωτιστικό λόγο της φιλελεύθερης ιδεολογίας και λιγότερο της ριζοσπαστικής.

Η έρευνα με οδηγεί στη διαπίστωση ότι ο *Ρήγας* της Ζακύνθου ήταν ένα φιλελεύθερο φύλλο, που χρησιμοποίησε το όνομά του ως συνδήλωση ριζοσπαστισμού λόγω της πολιτικής του ταύτισης με το κόμμα των ριζοσπαστών στην Επτάνησο. Ήταν ίσως η πιο προοδευτική φωνή, που είχε να αναδείξει ο τόπος σε μια περίοδο ουσιαστικά έναρξης του μαρασμού της ακραιφνώς ριζοσπαστικής ιδεολογίας της Επτανήσου. Επομένως, ο χαρακτήρας του ριζοσπαστισμού στη Ζάκυνθο απέχει από εκείνο της Κεφαλληνίας, που πρωτοστάτησε στην αιχμή των εξελίξεων για αλλαγή κοινωνική και εθνική. Έννοιες όπως η δημοκρατία, η ισότητα και η αδελφοσύνη των λαών, η «δημοκρατική ανάπλασις της Ανατολής» δεν υπάρχουν στον λόγο του *Ρήγα* της Ζακύνθου, βασικά στοιχεία του φανερώνουν την ιδιαιτερότητα του χαρακτήρα του. Μπορεί για παράδειγμα ο Δ. Καλλίνικος να είχε δημοσιεύσει το παμφλέτιο *Ελευθεροτυπίας αποστολή*, στις 10 Ιανουαρίου 1849, εκτυπωμένο στο τυπογραφείο «ο Ζάκυνθος» του Κ. Ρωσσολύμου, αλλά πέρα από τις σκέψεις του για την αποστολή της ελευθεροτυπίας δεν προχωρά σε πολιτικές προτάσεις ιδεολογικού περιεχομένου[44], όπως έκανε ο Ι. Μομφερράτος στο *Πρόγραμμά*[45] του και ο Η. Ζερβός στο παμφλέτιο *Ο Φιλελεύθερος ή διδασκαλία περί καλής ή κακής χρήσεως της ελευθεροτυπίας εις την Επτάνησον*[46]. Εκεί οι κεφαλλονίτες ριζοσπάστες διατυπώνουν το πολιτειακό τους όραμα. Μια ακόμη χαρακτηριστική διαφορά του ζακυνθινού *Ρήγα* είναι χρήση της καθαρεύουσας στις στήλες του, σε αντίθεση με την αποπομπή της από τις στήλες των ριζοσπαστικών φύλλων της Κεφαλληνίας.

Ο *Ρήγας*, φτάνει να ασκεί κοινωνική κριτική και διατυπώνει το όραμά του για εθνική αποκατάσταση δεν διατυπώνει όμως συγκεκριμένο πολιτειακό πολιτικό όραμα με ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά. Ήταν απλώς μια εφημερίδα και όχι ένα πολιτικό πρόσωπο, που είχε εφημερίδα. Ήθελε να επηρεάσει, και να επιτύχει την μέθεξη του κοινού με το λόγο του όχι όμως και εν τέλει την άνοδο στην εξουσία. Ήθελε την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού, όχι όμως όπως ήταν η *Αναγέννησις* και ο *Φιλελεύθερος* των πολιτικών ανδρών, Η. Ζερβού Ιακωβάτου και Ι. Μομφερράτου αντίστοιχα, που μάχονταν οι ίδιοι για την ανάληψη της εξουσίας.

Μετά τα ανωτέρω, αν λοιπόν υποθέσουμε ότι *Ο Ρήγας* ήταν ο κύριος εκφραστής του 'ριζοσπαστικού' πνεύματος στη Ζάκυνθο εκείνη την εποχή, τότε συνάγεται ότι κατ' ουσία δεν ήταν τόσο 'ριζοσπαστικός' με την έννοια που έχει ο όρος υπό το πνεύμα της Γαλλικής Επανάστασης και των βασικών κριτηρίων που οριοθετούν το φαινόμενο του επτανησιακού ριζοσπαστισμού. Η αμφισβήτηση και η κριτική, που χαρακτηρίζει το περιεχόμενό του, φτάνουν στα όρια του Διαφωτισμού όχι όμως της ριζοσπαστικής έκφανσης του τελευταίου.

44 Μ. Γιαννοπούλου, «Δύο παμφλέτια επτανήσιων ριζοσπαστών», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 77(1961), σελ. 427-428.

45 Ι. Μομφερράτος, *Πρόγραμμα*, εν Αργοστολίω Κεφαλληνίας, τη 22.01.1849.

46 Η. Ζερβός, *Ο Φιλελεύθερος ή διδασκαλία περί καλής ή κακής χρήσεως της ελευθεροτυπίας εις την Επτάνησον*, Κέρκυρα, «Ερμής», 1849.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΓΚΟΤΣΗ

Βιογραφίες του Ρήγα στη βικτωριανή Αγγλία: ένα επεισόδιο ύστερου φιλελληνισμού *

Εκατό χρόνια μετά τη Γαλλική επανάσταση, στα τέλη του 1889, το όνομα του Ρήγα εμφανίζεται στον αγγλικό Τύπο με αφορμή την έκδοση στο Λονδίνο δύο βιβλίων που αφιερώνουν σελίδες στην εθνεγερτική δράση του. Το πρώτο είναι το άγνωστο έως τώρα στην περί Ρήγα βιβλιογραφία πόνημα του Αιδεσιμώτατου Philip Barnes, *Martyrs to Freedom; or, Struggles for National Liberty,* αντίτυπο του οποίου σώζεται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη.[1] Το δεύτερο κυκλοφόρησε τον Δεκέμβριο του 1889, δύο μόλις μήνες μετά το βιβλίο του Barnes,[2] και προέρχεται από τη γραφίδα της Mrs. Edmonds, γνωστής στο ευπαίδευτο βικτωριανό κοινό για την ενασχόλησή της με τη νεότερη Ελλάδα.[3] Παρόλο που η συγγραφέας του *Rhigas Pheraios: The Protomartyr of Greek Independence. A Biographical Sketch* αποσιωπά (είτε ηθελημένα είτε από άγνοια) το πόνημα του ομοτέχνου της, τα κείμενά τους μοιράζονται στοιχεία: την ανάδειξη της μαρτυρικής ιδιότητας του ήρωα στον τίτλο τους, την πρόθεση ανάσυρσης του Ρήγα από την ιστορική αφάνεια στην οποία διατείνονται ότι βρίσκεται στη χώρα τους, την επίμονη αναφορά στην έλλειψη εκτενών μαρτυριών για τη ζωή του, τη διαπίστωση ότι στα εθνικά ή πολιτικά κινήματα η δικαίωση της δράσης προϋποθέτει την επιτυχή έκβαση του αγώνα και, τέλος, την

---

* Η μελέτη αυτή σε αναθεωρημένη και αναπτυγμένη μορφή δημοσιεύθηκε με τον τίτλο "Ο Ρήγας στη βικτωριανή Αγγλία: όψεις ύστερου φιλελληνισμού" ως εισαγωγή στον τόμο: Γεωργία Γκότση, Ελίζαμπεθ Μ. Εντμοντς: Μια βικτωριανή βιογραφεί τον Ρήγα. Εισαγωγή - Κείμενο - Σχόλια, Ι.Ι.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2020.

1 Rev. Philip Barnes, «Preface», *Martyrs to Freedom; or, Struggles for National Liberty: A Book for Old and Young,* With Eight Illustrations, John Hogg, London 1889 (360 σελ., 8ο). Ευχαριστώ και από εδώ τη Δέσποινα Προβατά που πρόθυμα μου έστειλε φωτογραφίες σελίδων του βιβλίου.

2 Με βάση τον βρετανικό Τύπο, το βιβλίο είχε κυκλοφορήσει τον Οκτώβριο του 1889. Βλ. π.χ. στη στήλη «Christmas books», *The Graphic,* 1038 (19 October 1889), σελ. 494.

3 Mrs. Edmonds, «Preface», *Rhigas Pheraios, The Protomartyr of Greek Independence: A Biographical Sketch*, Longmans, Green, and Co., London and New York 1890. Για τη χρονολογία κυκλοφορίας του βλ. στη στήλη «Notes on few books», *Glasgow Herald*, 305 (21 December 1889).

προβολή της θυσίας του ως διδακτικού προτύπου της αγωνιστικής διαδρομής προς την κατάκτηση της ελευθερίας.

Με αντικείμενο τα δύο αυτά βιβλία, η παρούσα μελέτη παρουσιάζει ένα αδιερεύνητο επεισόδιο πρόσληψης του Ρήγα στον αγγλοσαξωνικό χώρο του φθίνοντος 19ου αιώνα· το επεισόδιο συμπληρώνει την έως τώρα εικόνα των επιβιώσεων του αγωνιστικού του παραδείγματος στην ευρωπαϊκή σκέψη[4] και μας ωθεί να ξανασκεφτούμε το ζήτημα των «αντοχών» του φιλελληνισμού,[5] μια συζήτηση που, όμως, δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Επιπλέον, και κυρίως, εστιάζοντας στο βιβλίο της Edmonds, το οποίο ανήκει στη λιγότερο μελετημένη παράδοση βιογραφιών γραμμένων από γυναίκες,[6] η μελέτη αναλαμβάνει να φωτίσει πληρέστερα τη σχέση του γυναικείου βικτωριανού βιογραφικού υποκειμένου με το ξένο βιογραφούμενο ανδρικό πρόσωπο και τον τρόπο ένταξής του στο οπλοστάσιο του γυναικείου φιλελληνικού λόγου.[7]

*

Φιλοτεχνώντας τις προσωπογραφίες μιας σειράς «μαρτύρων» της ελευθερίας διαφορετικών εποχών και εθνικοτήτων, ο Philip Barnes υπερασπιζόταν με το βιβλίο του τη διαχρονικότητα και την παγκοσμιότητα του αγώνα για την ελευθερία. Στόχος του ήταν το φρόνημα των αναγνωστών του, νεότερων και πρεσβύτερων: «But the struggle for Freedom has not ceased yet, nor it is likely to cease. [...] My hope is that this volume will deepen in the hearts of all who read it love for Liberty, and sympathy with those who defend Liberty».[8] Η τίμηση των βιογραφούμενων ως ιερών μαρτύρων προήγαγε, μέσα σε ένα χριστιανικό πλαίσιο, την πίστη στην αξία του ατομικού αγώνα και της αυτοθυσίας για το συλλογικό καλό σε μια περίοδο που βάραινε στη συνείδηση πολλών βικτωριανών

4 Βλ., μεταξύ άλλων, τις πλούσιες χαρτογραφήσεις του Δημήτρη Αρβανιτάκη, «Ένας ξένος στο ιταλικό πάνθεο. Οι τύχες του Ρήγα στην Ιταλία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα» και του Γιώργου Βλαχάκη, «Αναφορές στον Ρήγα και το έργο του. Μια πρώτη διερεύνηση σε αγγλοσαξωνικά κείμενα του 19ου αιώνα», *Υπέρεια*, τόμ. 5, *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας» (Βελεστίνο 4-7 Οκτωβρίου 2007)*, επιμ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου - Ρήγα, Αθήνα 2010, σελ. 777-794 και σελ. 819-825 αντίστοιχα.

5 Για την υποχώρηση του φιλελληνικού ρεύματος μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, βλ. τις διαπιστώσεις του Γιώργου Τόλια («Οι αντοχές του φιλελληνισμού», Πρακτικά Συνεδρίου, *Ελλάδα και Γαλλία τον 19ο αιώνα*, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός, Christophe Farnaud, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2012, σελ. 253-275 [268-270]) και του Αλέξη Πολίτη («Αναζητώντας το αντικειμενικό στις υποκειμενικές πληροφορίες. Ταξιδιώτες των μέσων του 19ου αιώνα: ο J.-A. Buchon, ο Εδμόνδος Αμπού, και άλλοι», *Αριάδνη,* 18 (2012), σελ. 223–252 [242]), που στηρίζονται σε γαλλικές επί το πλείστον πηγές. Σύμφωνα με τον Πολίτη η στάση αυτή συνδέεται με τη στροφή του ενδιαφέροντος της ευρωπαϊκής πολιτικής προς την Οθωμανική αυτοκρατορία και τον αναχαιτιστικό ρόλο που αυτή θα μπορούσε να παίξει επέκταση της Ρωσίας.

6 Βλ. σχετικά Julian North, *The Domestication of Genius: Biography and the Romantic Poet,* Oxford University Press, Oxford, New York 2009, σελ. 7-8.

7 Η Edmonds έχει προσφυώς ενταχθεί στο πεδίο του βρετανικού φεμινιστικού φιλελληνισμού από τη Semele Assinder (*Greece in British Women's Writing, 1866-1915*, Διδακτορική διατριβή, University of Cambridge 2012), η οποία έχει σημειώσει και το ενδιαφέρον της για τον Ρήγα (ιδίως σελ. 110-115).

8 Barnes, «Preface», στο *Martyrs to Freedom*, *ό.π.*, σελ. vii.

ως αφόρητα υλιστική, απρόσωπη και μηχανιστική.[9] Ο Ρήγας συγκατοικούσε στην εικονογραφημένη συλλογική αυτή βιογραφία (collective biography) μαζί με δώδεκα άλλους μαχητές της εθνικής, θρησκευτικής ή φυλετικής ελευθερίας: τον Σκώτο ιππότη Sir William Wallace, τον Άγγλο πολιτικό υπέρμαχο της θρησκευτικής ελευθερίας Sir Harry Vane, τους ανεξάρτητους ηγέτες της Ουαλίας Llywelyn ap Gruffudd και Dafydd ap Gruffyd, τον Ιρλανδό επαναστάτη Robert Emmet, τον Ουγενότο Γάλλο ναύαρχο Gaspard de Coligny, τον Γουλιέλμο τον Α΄ της Οράγγης (William the Silent), ηγέτη της ολλανδικής εξέγερσης εναντίον των Ισπανών Αψβούργων, τον απελεύθερο σκλάβο ηγέτη της επανάστασης της Αϊτής Toussaint L'Ouverture, τον Abraham Lincoln, τον πολέμιο της δουλείας John Brown, τον περουβιανό απόγονο των Ίνκας Tupac Amaru II, ηγέτη εξέγερσης ιθαγενών εναντίον των Ισπανών κατακτητών, και τον Αυστριακό Andreas Hofer, αρχηγό της εξέγερσης των Τιρόλου εναντίον των γαλλοβαυαρικών δυνάμεων.

Το αφιερωμένο στον Έλληνα «μάρτυρα» όγδοο κεφάλαιο του βιβλίου (σελ. 238-256), με τίτλο «Rhigas, the Tyrtaeus of Modern Greece», ξεκινά με την παράθεση ελληνολατρικών στίχων από το *Childe Harold's Pilgrimage* του Byron και μια εκτενή αναφορά στον Τυρταίο, τον αρχαίο πολεμιστή-ποιητή με τον οποίο παρομοιάζεται ο Θεσσαλός βάρδος, δημιουργώντας έτσι ένα πρόσφορο κλίμα για την υποδοχή του ξένου «πατριώτη» από το βρετανικό κοινό. Ακολουθεί μια σύντομη εξιστόρηση της ανάδυσης και της σταδιακής πτώσης της «βάρβαρης» Οθωμανικής εξουσίας που φθάνει μέχρι την εποχή του πρώτου μεγάλου ρωσοτουρκικού πολέμου, σημείο από το οποίο εκκινεί η βιογράφηση του Ρήγα. Ο Barnes δεν δηλώνει τις γραπτές πηγές του· υπογραμμίζει, μάλιστα, την απουσία μιας πλήρους εικόνας για τη δράση του ήρωα. Σε μεγάλο βαθμό, πάντως, στηρίζεται στις βιογραφίες του Κωνσταντίνου Νικολόπουλου και του Χριστόφορου Περραιβού[10] και αναπαράγει τα ως τότε γνωστά επεισόδια του βίου του Ρήγα: τα χρόνια των σπουδών του στη Ζαγορά και της διδασκαλίας του στη σχολή του Κισσού στο Πήλιο, την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη στην υπηρεσία του Αλέξανδρου Υψηλάντη και στη συνέχεια στη Βλαχία ως έμπιστου του Νικόλαου Μαυρογένη, την περίφημη φιλία του με τον Οσμάν Πασβάνογλου, την ίδρυση της «μυστικής Εταιρείας», την επικοινωνία του με τον Ναπολέοντα, την κατάδοσή του και τη σύλληψή του από την αυστριακή αστυνομία, την παράδοσή του στους Τούρκους και τον μαρτυρικό θάνατό του στο Βελιγράδι το 1798. Ειδικότερο ενδιαφέρον έχουν οι παρατηρήσεις του για τον ελευθερόφρονα νου και τον παμβαλκανικό χαρακτήρα του πολιτικού κηρύγματος του Ρήγα, ο οποίος απευθυνόταν προς «όλους τους καταπιεσμένους χριστιανικούς λαούς της Ανατολής» θεωρώντας τους «Έλληνες».[11] Τα όσα σημειώνει προβάλλουν, δίπλα στην κυρίαρχη αντίληψη του Ρήγα ως επαναστάτη και πρωτεργάτη της εθνικής αφύπνισης, την απροκατάληπτη σκέψη και τη διεθνιστική εμβέλεια του οράματός του· με την έννοια αυτή θα μπορούσαν, ενδεχομένως, στο πλαίσιο των αναταραχών στη Βαλκανική, να λειτουργήσουν ως μια επίκαιρη

9 Για αυτήν τη διάσταση της βικτωριανής ηρωολατρείας ως αντίστασης στο πνεύμα της εποχής βλ. αναλυτικότερα, Juliette Atkinson, *Victorian Biography Reconsidered: A Study of Nineteenth-Century "Hidden" Lives*, Oxford University Press, Oxford, New York 2010, σελ. 47-48.

10 Βλ. τώρα C. Nicolo-Poulo, *Notice sur Rhigas: Notice sur la vie et les écrits de Rhigas, l'un des auteurs principaux de la révolution qui a pour but l'indépendance de la Grèce*, *Revue Encyclopédique, Paris, janvier 1824*, Φωτοαναστατική Έκδοση, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, Δελφοί 1998, και Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Εκ της Τυπογραφίας Ιω. Αγγελοπούλου, Εν Αθήναις 1860.

11 Barnes, *Martyrs to Freedom*, *ό.π.*, σελ. 250-251.

υπόδειξη προς το ευρωπαϊκό κοινό για το πλήθος των λαών που μπορούσε να περιλάβει στους κόλπους του το "ελληνικό" έθνος.[12]

Επιπρόσθετα, πέρα από μια σύντομη αναφορά στο συγγραφικό έργο του Ρήγα, ο Barnes δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη διάδοση των «πολεμικών τραγουδιών» του και τη μακρόπνοη επενέργειά τους στο φρόνημα των υπόδουλων της Βαλκανικής, με τις προσήκουσες παραπομπές στον Fauriel και τον Byron. Συνολικά, ο Ρήγας συστήνεται στους αναγνώστες του βιβλίου του ως ένας πατριώτης-ποιητής, θεμελιωτής της (πολιτικής) ελευθερίας, που έμεινε «αθέατος» στον καιρό του· η επίδραση του έργου και η σημασία της ιερής θυσίας του για την ανεξαρτησία του νέου έθνους κατανοήθηκαν μόνο αρκετά χρόνια αργότερα.[13]

Η ένταξη του Ρήγα σε ένα διεθνές πάνθεο αφήνει να διαφανεί ότι η ιστορική μορφή του, στη συμβολοποιημένη της διάσταση ως μάρτυρα και προφήτη της ελευθερίας, ήταν γνώριμη στους φιλελεύθερους κύκλους της ευρωπαϊκής λογιοσύνης του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και ενεργή ως αγωνιστικό παράδειγμα και εκτός των στενών εθνικών ορίων· την εντύπωση αυτή ενισχύουν αναφορές στη δράση και το ποιητικό, κυρίως, έργο του που συναντάμε σε περιηγητικά κείμενα, σε βιογραφικά λεξικά, σε ποιήματα ή ακόμα και σε ανθολογήσεις των τραγουδιών του σε εγχειρίδια για τη νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία που κυκλοφορούν την περίοδο αυτή.[14] Στα ήδη σταχυολογημένα ευρήματα μπορούμε να προσθέσουμε δύο ακόμα αβιβλιογράφητες ανθολογήσεις των φλογερών ασμάτων του. Η πρώτη γίνεται από τον Αμερικανό ελληνιστή και μετέπειτα Πρόεδρο του Πανεπιστημίου του Harvard Cornelius Conway Felton (1807-1862), που δημοσιεύει στο ανθολόγιο *Selections from Modern Greek Writers in Prose and Poetry* (1856),[15] συντομευμένη παραλλαγή του επαναστατικού ύμνου «Ως πότε, παλληκάρια» (κάτω από τον τίτλο «War-Song of Rhēgas»), μαζί με σύντομες συγκεχυμένες βιογραφικές πληροφορίες για τον «Τυρταίο της Νέας Ελλάδας». Στο «Δεύτε παίδες των Ελλήνων» και στον *Θούριο* αναφέρεται αργότερα ο Άγγλος εκπαιδευτικός, μετέπειτα ουνίτης, και σοσιαλιστής θεολόγος E. M. Geldart (1844-1885) στο βιβλίο του *The Modern Greek Language in Its Relation to Ancient Greek* (1870). Ο Geldart ανθολογεί στίχους παραλλαγής του *Θούριου* όπως και το γνωστό απόσπασμα από τη *Βιογραφία* του Περραιβού με την κατήχηση

12 Βλ. και νωρίτερα Fredrika Bremer, *Greece and the Greeks: The Narrative of a Winter Residence and Summer Travel in Greece and Its Islands*, Translated by Mary Howitt, In Two Volumes, Vol. 2, Hurst and Blackett, London 1863, σελ. 109: «The mountain people in all these provinces [Epirus (Albania), Macedonia] are Greeks and ardent patriots, and on the heights of Olympus, as well as on those of Pindus and Pelion, are still sung, as in the morning watches of Hellenic freedom, the fatherland songs of Rhigas, awakening the old spirit of liberty». Πβ. Βλαχάκης, «Αναφορές στον Ρήγα και το έργο του», *ό.π.*, σελ. 820.

13 Barnes, «Preface», στο *Martyrs to Freedom*, *ό.π.*, σελ. 245: «He laid the foundation on which Greek patriots and sympathizers reared the superstructure of Greek independence; but they who work at foundations are out of sight».

14 Βλ. τις πληροφορίες που συγκεντρώνουν ο Αρβανιτάκης, «Ένας ξένος στο ιταλικό πάνθεο», *ό.π.*, και ο Βλαχάκης, «Αναφορές στον Ρήγα και το έργο του», *ό.π.*, καθώς και το συμπέρασμά του στη σελ. 825. Το βιβλίο του Barnes επιβεβαιώνει την άποψη του Αρβανιτάκη (*ό.π.*, σελ. 794) ότι «η συγκρότηση των Πανθέων δεν υπήρξε σε καμία περίπτωση τόσο "καθαρμένη" όσο την θέλησαν σε κατοπινότερα στάδια οι φανατικοί εθνικιστές ούτε τόσο κλειστή, εσωστρεφής, και εν τέλει "ρατσιστική" όσο την κατηγορούν οι σημερινοί πολέμιοι της ιστορικής έννοιας του έθνους».

15 C. C. Felton, *Selections from Modern Greek Writers, in Prose and Poetry. With Notes,* John Bartlett, Cambridge - Trübner & Co., London 1856, σελ. 157-161 και 212-213.

του Ρήγα στον Πασβάνογλου για την ύπαρξη ενός κοινού Θεού.[16] Στο πλαίσιο αυτό, και αντίθετα από την κυρίαρχη γραμμή, ελέγχει τη θρησκευτική αδιαλλαξία των Ελλήνων και πολλών Φιλελλήνων, εξαίροντας αντιθετικά την ανοχή του Ρήγα απέναντι στο Ισλάμ και την απέχθειά του για την τυραννία.[17]

*

Στα πλούσια αυτά συμφραζόμενα, το σκεπτικό με το οποίο η E. M. Edmonds αιτιολογεί την επιλογή του Ρήγα ως θέματος της σύντομης βιογραφίας της αξίζει να μας απασχολήσει περισσότερο. Στον πρόλογο του βιβλίου της, και απηχώντας τα λεγόμενα του Barnes, η Αγγλίδα συγγραφέας περιγράφει τον Ρήγα ως μια «σχεδόν εντελώς άγνωστη» μορφή στην πλειονότητα των φιλελεύθερων Άγγλων, οικεία μόνο στους λίγους που εντρυφούν στη νεοελληνική φιλολογία, και ασαφής για όσους συμβουλεύονται την ανδρική αγγλική ιστοριογραφία του Thomas Gordon και του George Finlay.[18] Τον ισχυρισμό της περί άγνοιας του Ρήγα στο ευρύτερο αγγλικό κοινό ανακυκλώνουν οι κριτικοί της σύντομης βιογραφίας της·[19] ακόμα και ο καλά εξοικειωμένος με τη νεότερη ελληνική γραμματεία γεωγράφος, κλασικιστής και ιερωμένος (από το 1852) Henry Fanshawe Tozer (1829-1916) διατείνεται ότι αν και μέχρι τουλάχιστον το δεύτερο τέταρτο του 19ου αιώνα οι συμπατριώτες του γνώριζαν τον Ρήγα από τη ζωηρή βυρωνική απόδοση της ελληνικής Μασσαλιώτιδας «Δεύτε παίδες των Ελλήνων», για τους σύγχρονούς του δεν ήταν «παρά ένα όνομα».[20] Η περιγραφή του Tozer μάλλον πλησιάζει στην πραγματικότητα αφού, όπως είδαμε, η μορφή του Έλληνα επαναστάτη δεν ήταν ούτε εντελώς άγνωστη ούτε εντελώς λησμονημένη στην αγγλοσαξωνική διανόηση του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Στόχος, πάντως, της Edmonds, όπως διασαφηνίζει στον πρόλογό της, δεν ήταν απλώς να καταστήσει γνωστό το όνομα του Ρήγα σε «όσους εραστές της ελευθερίας» το αγνοούσαν αλλά και να προκαλέσει την εκτίμηση -έστω μερικών- στο πρόσωπό του.[21] Όπως και ο Barnes, στρέφεται, λοιπόν, προς ένα κοινό φιλελεύθερων διαθέσεων, επιζητώντας να το επιμορφώσει, να το εμπλέξει διανοητικά και συγκινησιακά με τον Ρήγα και

16 E. M. Geldart, *The Modern Greek Language in Its Relation to Ancient Greek,* At the Clarendon Press, Oxford 1870, σελ. 151-153. Με το λεπτό φιλολογικό του αισθητήριο, ο Geldart επισημαίνει την υφολογική ανισορροπία που δημιουργεί η μεταγενέστερη επέμβαση στους στίχους 81-82 του *Θούριου,* διαταράσσοντας το ποιητικό αποτέλεσμα του (σελ. 152).

17 Geldart, *The Modern Greek Language*, *ό.π.*, σελ. 152.

18 Edmonds, «Preface», *Rhigas Pheraios*, ό.π., σελ. ix-x: «To the majority of liberty-loving English people, however, the very name of the Greek patriot, the protomartyr of Greek independence, is almost entirely unknown. [...] others, who [...] consult the works of English writers, such as Gordon and Finlay only, will glean therefrom details which are often shadowy, and sometimes inaccurate».

19 Βλ. τα βιβλιοκριτικά σημειώματα στα *Women's Penny Paper* (18 January1890), σελ. 153, *The Saturday Review,* 69 (19 April 1890), σελ. 485, *Glasgow Herald,* 20 (23 January 1890) και στη στήλη «Reviews and Notices» του *The Woman's World,* 3 (1890), σελ. 387.

20 Βλ. τη βιβλιοκρισία του στο περιοδικό *The Academy*, 928 (15 February 1890), σελ. 113: «This is a biographical sketch of a man [...] who is hardly more than a name to modern Englishmen». Πβ. σημ. 5 παραπάνω. Το δημοφιλές άσμα «Δεύτε παίδες των Ελλήνων» προερχόταν από τον κύκλο του Ρήγα αλλά, καθώς είχε αποδοθεί στον ίδιο από τον Byron, συνέχιζε να του προσγράφεται για μεγάλο διάστημα. Βλ. Lord Byron, *Childe Harold's Pilgrimage,* The Second Edition, John Murray, London, William Blackwood, Edinburgh, John Cumming, Dublin 1812, σελ. 185, 223-224 και 273-274.

21 Edmonds, «Preface», *Rhigas Pheraios, ό.π.*, σελ. xi-xii.

να του εμφυσήσει φιλελληνικά συναισθήματα, αφού ο ατομικός αγώνας του «μεγάλου Έλληνα πατριώτη» προανήγγελλε τον αγώνα για την ανεξαρτησία και τη μελλοντική πρόοδο ολόκληρου του ελληνικού έθνους.

Το ενδιαφέρον της Edmonds για τον Ρήγα φαίνεται πώς είχε κινητοποιηθεί από την εποχή της πρώτης επαφής της με την Ελλάδα και παρέμεινε ζωηρό σε όλη τη διάρκεια της συγγραφικής της πορείας. Ήδη το 1881, στο πρωτόλειο άρθρο της για την ποίηση της νεότερης Ελλάδας, η συγγραφέας έκανε λόγο (απηχώντας τον Νικολόπουλο) για τον «ατυχή Ρήγα, πρωτομάρτυρα της Ελληνικής ανεξαρτησίας», δίνοντας λιγοστές πληροφορίες για τη ζωή του και κάνοντας συγκαταβατικά αναφορά στη βυρωνική μετάφραση τού «Δεύτε παίδες των Ελλήνων», που εκλάμβανε ως απόδοση του *Θούριου*. Τον ίδιο τον *Θούριο* τον παρουσίαζε ως κλέφτικο τραγούδι, παρασυρόμενη πιθανόν από την κατάταξη του Fauriel,[22] και παρέθετε στα ελληνικά και σε δική της πεζή αγγλική απόδοση τους οχτώ πρώτους πολυθρύλητους στίχους του.[23] Στη συνέχεια, αφού εξάγνιζε τη δράση των Κλεφτών εμφανίζοντάς την ως απότοκη του πατριωτισμού και της αγάπης τους για την ελευθερία, διαβεβαίωνε τους αναγνώστες της ότι τα αιματηρά αυτά τραγούδια δεν έτρεφαν πια το γούστο του σύγχρονου κοινού. Η νεοελληνική ποίηση, σύμφωνα με τη φιλολογικά απαράσκευη Αγγλίδα κριτικό, είχε πλέον προσγειωθεί στην ιδιωτική σφαίρα· παράδειγμα της νέας αυτής στάσης αποτελούσε η «παρώδηση», από τον Νικόλαο Σ. Πίκκολο, στίχων του *Θούριου* που καλούσαν τους Έλληνες στον αγώνα για τη γνώση.[24]

Δύο χρόνια αργότερα περιλάμβανε στην ποιητική συλλογή της *Hesperas* την πατριωτική ωδή «Rhigas, Hellenic Poet and Patriot». Με υψηλό ύφος και επιδέξιο μακροπερίοδο λόγο, η ποιήτρια εξυμνούσε τον Ρήγα ως δημιουργό, ως αγνό πατριώτη που πάλεψε για τη μελλοντική ανεξαρτησία της Ελλάδας, και ως ήρωα που μαρτύρησε στον αγώνα κατά της τυραννίας στα χνάρια του θρυλικού Ελβετού λαϊκού ήρωα William Tell. Η εναρκτήρια απεύθυνσή της στον νεκρό ήρωα ξεδίπλωνε με ιδιαίτερο τρόπο την περίφημη προφητική αυτοσύσταση του μελλοθάνατου Ρήγα ως «σπορέα», παρομοιάζοντας τη φωτιά της ποίησής του με τη σπορά που αναμένει το αίμα του για να γεννήσει τον καρπό της ελευθερίας.

RHIGAS! thou soul of patriotic song!
Thou flame of freedom, with poetic fire
Sowing the seeds in soil which fallow long
Lay waiting, till thy blood the germs inspire
To wake to life. [...][25]

22 Βλ. «Hymne de Guerre de Rigas», *Chants populaires de la Grèce moderne recueillis et publiés, avec une traduction française, des éclaircissements et des notes*, par C. Fauriel, Tome II, *Chants Historiques, Romanesques et Domestiques*, Chez Firmin Didot, Paris 1825, σελ. 15-29 (τώρα Αλέξης Πολίτης [εκδ. επιμ.], *Claude Fauriel, Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, τόμ. Α΄ Η έκδοση του 1824-1825,* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο ²2000, σελ. 213-218).

23 Βλ. E. M. Edmonds, «Lyrical Poetry of Modern Greece», *Macmillan's Magazine,* 44:264 (1881), σελ. 445-449 (446-447).

24 Η Edmonds, «Lyrical Poetry of Modern Greece», *ό.π.*, σελ. 447, παραθέτει στίχους του «Παιάνα εις παιδείαν» (από τα *Φιλομούσου πάρεργα, ήτοι συλλογή ποιηματίων, των μεν πρωτοτύπων, των δε μεταφρασμένων από διαφόρους γλώσσας, με το κείμενον αντίκρυ,* Εκ της τυπογραφίας των αδελφών Φιρμίνων Διδότων, Εν Παρισίοις 1838, σελ. 281-289) του Ν. Σ. Πίκκολου.

25 Βλ. E. M. Edmonds, *Hesperas: Rhythm and Rhyme*, Kegan Paul, London 1883, σελ. 140-145 (140).

Έτσι, παρόλο που στην ωδή συναιρούνται τρεις ιδιότητες στο πρόσωπο του Ρήγα -«poet! Hero! And what more? / A patriot? Yes, a patriot»-, το προβάδισμα ανάμεσά τους κρατά η ζωτική ισχύς της ποίησης, η οποία πυροδοτεί την πατριωτική έξαρση και την ηρωική ενέργεια του σκλαβωμένου λαού. Επιμένοντας στην επίδραση των τραγουδιών στον υπόδουλο γυναικείο πληθυσμό, η ποιητική γλώσσα της Edmonds αναδιαμορφώνει τη διαδεδομένη εικόνα του φλογερού δημιουργού που κίνησε τους Έλληνες στη νικηφόρο μάχη για την αποτίναξη του ζυγού: εμφανίζει τα πατριωτικά του άσματα να οπλίζουν τις μανάδες με αυταπάρνηση και τις κόρες με αυτενέργεια ώστε να εγκαταλείψουν τις παραδοσιακές συνήθειες και να στρατευθούν στον εθνοαπελευθερωτικό αγώνα δίπλα στους πατέρες και τους αδελφούς τους:

The bashful maidens laid their spinning down,
And cut their long hair short above the brow,
Whilst putting off the modest veil and gown
To fight as men with fathers, brothers, now.
Thy song it was, O Rhigas! Through the night –
The long, dark night of struggle, cheered them on;[26]

Η έξοδος στη σφαίρα της απελευθερωτικής δράσης συνδυάζεται με το αίτημα για εκπαίδευση των γυναικών στο μεταγενέστερο μυθιστόρημα της Edmonds, *Amygdala: A Tale of Greek Revolution* (1894), και πάλι με αναφορά στον Ρήγα.[27] Εκεί, η κεντρική ηρωίδα Ειρήνη (Irene) κουβαλά επάνω της φύλλα όπου έχει αντιγράψει τα επαναστατικά τραγούδια του «μαρτυρικού πατριώτη». Όταν κάποια στιγμή ο φιλέλληνας Βρετανός θαυμαστής της διακόπτει τη μοναχική απαγγελία της, του εξομολογείται ταραγμένη ότι αν και αγαπά το διάβασμα δεν έχει βιβλία και εκφράζει τη θλίψη της που δεν μπορεί, λόγω του φύλου της, να συμμετάσχει στον εθνικό αγώνα: η σύνδεση αυτή της επιθυμίας για χειραφέτηση με τον Ρήγα, πιθανόν, παραπέμπει στις ριζοσπαστικές πολιτικοκοινωνικές ιδέες του Έλληνα διαφωτιστή για την εξίσωση των δύο φύλων.[28]

26 Edmonds, *Hesperas, ό.π.*, σελ. 143-144. Τους ίδιους στίχους παραθέτει η Semele Assinder με αναφορά στο θέμα της γυναίκας αγωνίστριας στο έργο της Edmonds· η συγγραφέας μάλιστα, τεκμηριώνει την ιστορική "αλήθεια" τους παραπέμποντας στην *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* του Σπυρίδωνος Τρικούπη (*Greece, ό.π.*, σελ. 112).

27 Mrs. Edmonds, *Amygdala: A Tale of the Greek Revolution*, George Bell and Sons, London and New York 1894, σελ. 70-73 από όπου τα παραθέματα· ο *Θούριος* περιγράφεται ως «trumpet call» (σελ. 71-72) πιθανόν επειδή συγχέεται με το «Σάλπισμα Πολεμιστήριον» (1801) του Κοραή.

28 Πβ. Assinder με αναφορά στην Margaret Poulos, *Arms and the Woman: Just Warriors and Greek Feminist Identity* Columbia University Press, New York 2009, 26 (*Greece*, *ό.π.*, σελ. 110)· όπως επισημαίνει η Assinder, η οποία περιγράφει τη σκηνή αυτή (σελ. 114-115), η ενασχόληση της Edmonds με τον Ρήγα και τον Κολοκοτρώνη, δύο επαναστάτες που συνέδεσαν την παιδεία με την πολιτική και την κοινωνική ελευθερία, εξηγείται από την πίστη της στα ευεργετικά αποτελέσματα της εκπαίδευσης στη χειραφέτηση των γυναικών. Για τις διακηρύξεις του Ρήγα υπέρ της εκπαίδευσης και της στρατιωτικής άσκησης των γυναικών βλ. «Τα Δίκαια του Ανθρώπου», άρθρο 22 και «Αρχή της νομοθετημένης πράξεως...», άρθρο 109, στην έκδοση Ρήγα Βελεστινλή, *Άπαντα τα σωζόμενα,* τόμ. Ε΄ *Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας,* Εισαγωγή – Επιμέλεια - Σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, καθώς και τα σχόλια του επιμελητή (σελ. 101-102). Επίσης στα *Άπαντα τα έργα του Ρήγα Βελεστινλή, Τα Επαναστατικά: Επαναστατική Προκήρυξη, Τα Δίκαια του ανθρώπου, Το Σύνταγμα, Ο Θούριος, Ύμνος Πατριωτικός*, Επιμέλεια Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, Αθήνα [5]2005, όπου και σχετικό σχόλιο του επιμελητή («Εισαγωγή», σελ. κθ΄).

Με παραπλήσιους όρους παρουσιάζεται ο Ρήγας στο εικονογραφημένο άρθρο «Modern Greek Poets», που δημοσιεύει η Edmonds στο περιοδικό *The Women's World* το 1888.[29] Περιλαμβάνεται, μάλιστα, πορτραίτο του Ρήγα (αναπαραγωγή από τη γνωστή χαλκογραφία του *Briefe eines Augenzeugen der griechischen Revolution vom Jahre 1821...* [1824]), το οποίο, τον επόμενο χρόνο, κοσμεί ως προμετωπίδα την έκδοση της βιογραφίας του.[30] Στη σύντομη αυτή σκιαγράφηση της νεοελληνικής ποίησης, ο Θεσσαλός αγωνιστής περιγράφεται ξανά ως ο ποιητής που φύτεψε τον σπόρο της ανεξαρτησίας. Η συγγραφέας συνοδεύει τα λιγοστά βιογραφικά στοιχεία του Ρήγα με έμμετρη απόδοση των στίχων 1-8 και 25-27 του *Θούριου*, σημειώνει την υπερεθνική διάσταση του ουμανισμού του, και υπογραμμίζει την πίστη του στην ευνομούμενη πολιτεία ως ριζική αναίρεση κάθε μορφής τυραννίας, δεσποτικής ή αναρχικής. Καλύτερα ενημερωμένη, η περιληπτική αυτή σκιαγράφηση υποδεικνύει ότι η Edmonds είχε πλέον ξεκινήσει να μελετά συστηματικότερα το έργο του Ρήγα.[31]

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι το βιογραφικό σκίτσο του 1889 επισφραγίζει μια μακρόχρονη πνευματική συναναστροφή της φιλέλληνος συγγραφέως με τον Έλληνα βάρδο της ελευθερίας. Για τους λόγους που οδήγησαν την Edmonds να καταπιαστεί με το είδος της βιογραφίας μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Από την αλληλογραφία της με τον Νικόλαο Πολίτη μαθαίνουμε ότι η βιογράφηση του Ρήγα ενδιέφερε τον Ιωάννη Γεννάδιο, ο οποίος παρακολουθούσε τη συγγραφή του πονήματός της και, μάλλον, αισθανόταν αβέβαιος για την ακρίβεια των γραφομένων της.[32] Πιθανόν να ήταν ο ίδιος ο Έλληνας πρέσβης στο Λονδίνο που την παρότρυνε να αναλάβει το σχετικό εγχείρημα. Ο φόρος τιμής που του αποτίει η Edmonds τόσο μέσω της κολακευτικής αφιέρωσης του βιβλίου της στον «εκπρόσωπο της ελεύθερης Ελλάδας στην Αγγλία και υιό ενός από τους πρωτίστους εργάτες της ελευθερίας της», όσο και μέσω του εκτενούς σημειώματος για το πατριωτικό, ηθικό και εκπαιδευτικό έργο του πατέρα του, Γεωργίου Γενναδίου, που προσθέτει στο τέλος του βιβλίου της,[33] ενισχύουν μια τέτοια υπόθεση.

Αναμφίβολα, για μια γυναίκα που είχε συνειδητά καλλιεργήσει τη συγγραφική της ταυτότητα και είχε κατορθώσει να αποκτήσει κύρος ως ειδική σε νεοελληνικά θέματα

29 E. M. Edmonds, «Modern Greek Poets», *The Woman's World*, 1 (1888), σελ. 315-322 (316).

30 Εκεί, διαβάζοντας την προσωπογραφία του, η συγγραφέας προβαίνει σε μια χαρακτηρολογική ερμηνεία του Ρήγα ως ευφυούς και αποφασιστικού ηγέτη (Edmonds, *Rhigas Pheraios, ό.π.*, σελ. 94) η οποία συνομιλεί με το «βιογραφικό σκίτσο» του.

31 Σύντομη μνεία του Ρήγα βρίσκουμε επίσης στην «Εισαγωγή» (Introduction) του Matthias Jenkyns στις δύο εκδόσεις της ανθολογίας της *Greek Lays, Idylls, Legends, &c.: A Selection from Recent and Contemporary Poets,* Translated by E. M. Edmonds, With Introduction and Notes, Trübner & Co., London 1885 (Revised and Enlarged Edition, Trübner & Co., London 1886), σελ. 8, ο οποίος επαναλαμβάνει την κατεστημένη άποψη ότι ο Κοραής μαζί με τον Ρήγα υπήρξαν πρόδρομοι της Ελληνικής Επανάστασης όπως και ότι τα «πολεμικά τραγούδια» του δεύτερου κινητοποίησαν συναισθηματικά τον ελληνικό λαό να πολεμήσει ενωμένος για την πίστη και την ελευθερία του.

32 Βλ. την επιστολή της 22ης Οκτωβρίου 1889 που στέλνει η Edmonds στον Πολίτη στο Georgia Gotsi, «Letters from E. M. Edmonds to Nikolaos G. Politis», *Byzantine and Modern Greek Studies,* 41:2, σελ. 254-277 (270).

33 Το σημείωμα αυτό αντιγράφει τμήματα κειμένου του Ιωάννη Γενναδίου, το οποίο είχε περιληφθεί στην δεύτερη έκδοση της ανθολογίας της Edmonds (*Greek Lays, ό.π.,* σελ. 279-282) και συνόδευε τη μετάφραση ελεγειακών στίχων για τον πατέρα του από τα «Δάκρυα» του Γεωργίου Ζαλοκώστα.

στο βικτωριανό συγγραφικό πεδίο του ύστερου 19ου αιώνα, η ενασχόληση με το δημοφιλές είδος της βιογραφίας συνιστούσε πρόκληση, και στοιχειοθετούσε, ακριβώς τη στιγμή ανάδυσης του φαινομένου της «Νέας Γυναίκας» (New Woman), μια πράξη περαιτέρω διεκδίκησης επαγγελματικής ανάδειξης και κατοχύρωσης στη λογοτεχνική αρένα.[34]

Εξασκημένη στη σύνθεση βραχύλογων βιογραφικών πορτραίτων σημαντικών εκπροσώπων της νεότερης Ελλάδας για τις ανάγκες των ιστορικο-φιλολογικών εργασιών της καθώς και των νεκρολογιών τις οποίες κατά καιρούς δημοσίευε στο λόγιο λονδρέζικο περιοδικό *The Academy*, η Edmonds επιδίδεται τώρα στο απαιτητικότερο εγχείρημα της βιογραφίας. Αξιοποιώντας την ποικιλία της βιογραφικής γραφής των βικτωριανών χρόνων, αποφεύγει την παγίδα της πιο συνηθισμένης ογκώδους σύνθεσης που θα δοκίμαζε τις μειωμένες ιστοριογραφικές και λογοτεχνικές της ικανότητες όπως και τις αντοχές του κοινού της. Στον πρόλογό της, προλάβαινε τον κριτικό της, επικαλούμενη έμμεσα τις κυρίαρχες στην εποχή της επιταγές για το είδος, το οποίο όφειλε να λειτουργεί ως ιστοριογραφικό εργαλείο: να εστιάζει στα γεγονότα, να επιζητεί ακρίβεια και τεκμηρίωση και να προβάλλει διδακτικά πρότυπα «μεγάλων ανδρών».[35] Όπως δήλωνε, η ίδια παρέδιδε στο κοινό της μια αξιόπιστη και ολοκληρωμένη βιογραφία, αντλώντας από το λιγοστό και σκόρπιο, «αυθεντικό» ωστόσο, υλικό που είχε συλλέξει,[36] και επιπλέον τού προσέφερε ένα συνεκτικό πορτραίτο του Ρήγα ως «ηγέτη» («a leader», σελ. xi, 51 και 60), σύμφωνα με την αρχή ότι ο χαρακτήρας του ατόμου είναι ενιαίος και αποτυπώνεται στις πράξεις του.

Οι δηλώσεις αυτές βρίσκουν την ουσιαστική σημασία τους αν τις συνδέσουμε με τη σθεναρή βούληση της Edmonds να προασπιστεί τη γραφή της. Κοντολογίς, όταν η Edmonds τόνιζε ότι μόνο τότε, εξήντα χρόνια μετά την εδραίωση της ελληνικής ανεξαρτησίας, μπορούσε ένας ξένος να αποτιμήσει σωστά και να αγκαλιάσει με θέρμη το πρόσωπο και το έργο του Ρήγα,[37] διεκδικούσε για τη γραφίδα της το προνόμιο της ιστορικής αποκατάστασης του πρωτομάρτυρα. Όπως έχει σημειωθεί οι ιστορικές βιογραφίες και τα απομνημονεύματα πρόσφεραν στις γυναίκες συγγραφείς της βικτωριανής περιόδου τη δυνατότητα να γράψουν ιστορία - ένα σοβαρό είδος για το οποίο, σύμφωνα με την πατριαρχική κριτική, δεν διέθεταν το απαιτούμενο κύρος - μέσα από μια άλλη μορφή λόγου· με τον τρόπο αυτό, αν και διαφοροποιούνταν προγραμματικά από τους άνδρες ιστορικούς, «σφετερίζονταν την εξουσία τους», συνεισφέροντας στην καλλιέργεια ενός

34 Για το θέμα βλ. Linda Hughes, «A Club of Their Own: The "Literary Ladies," New Women Writers, and "Fin-de-Siecle" Authorship», *Victorian Literature and Culture*, 35:1 (2007), σελ. 233-260· η Hughes, προσεγγίζοντας από έμφυλη οπτική την κοινωνιολογική ανάλυση του Pierre Bourdieu για το πεδίο της πολιτισμικής παραγωγής ως ενός ρυθμισμένου χώρου συνεχούς διαπάλης και ανταγωνισμών, επισημαίνει την ειδική σημασία του φύλου στην αναδόμηση των σχέσεων εξουσίας (σελ. 234).

35 Βλ. σχετικά Atkinson, *Victorian Biography Reconsidered*, *ό.π.*, σελ. 2-3, και γενικότερα για τον ιστοριογραφικό και διδακτικό ρόλο της βιογραφίας François Dosse, *Le pari biographique: Écrire une vie*, La Découverte, Paris 2005, ιδίως σελ. 164-200

36 Edmonds, *Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. x: «I [...] have resisted the temptation to make a larger and more attractive volume, by declining to insert any matter that cannot be proved to be authentic, and therefore content myself by calling all the notices and fragments which I have gathered together "A Biographical Sketch"».

37 Edmonds, *Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. 4.

νέου προτύπου ιστορικής γραφής που αναγνώριζε τη σημασία των έμμεσων δράσεων, των κοινωνικών παραγόντων και των ιδιαιτεροτήτων.[38]

Μέσα από αυτό το πρίσμα, η επιμονή της Edmonds στις ελλείψεις της ανδρικής ιστοριογραφικής αφήγησης του Gordon και του Finlay καταξίωνε το δικό της γυναικείο βιογραφικό εγχείρημα. Ανάλογα λειτουργούσε η διττή στάση της απέναντι στον Χριστόφορο Περραιβό, προγενέστερο βιογράφο, σύντροφο του Ρήγα και αυτόπτη μάρτυρα της σύλληψής του. Από τη μια πλευρά, αναγνώριζε τις οφειλές της στην αφήγησή του, την οποία σε μεγάλο μέρος είχε μεταφέρει στο βιβλίο της, εξαίροντάς την ως την αυθεντικότερη πηγή για τη ζωή του Ρήγα. Από την άλλη, τον υποτιμούσε ως μια αδιάφορη προσωπικότητα και τον ειρωνευόταν για την αφέλεια και τον ανορθολογισμό των παρατηρήσεών του, συγκρίνοντάς τον με τον James Boswell, τον Σκώτο συγγραφέα της διάσημης δίτομης βιογραφίας *The Life of Samuel Johnson, LL.D.* (1791) που είχε κατακριθεί για την ελαφρότητα και τα αυτο-εξομολογητικά στοιχεία της αφήγησής του.[39] Το ζύγιασμα των δύο αποτιμήσεων έκλεινε με μια συμπαθητική νότα προς τον προκάτοχό της, ο οποίος, τελικά, ακριβώς λόγω αυτής του της μετριότητας τάχθηκε, σύμφωνα με τη συγγραφέα, ακόλουθος του ηγέτη που θαύμαζε και υπηρέτησε τη μνήμη του.[40] Χάρη στη λογική αυτή ακροβασία, η ίδια μπορούσε να στηρίζεται στα λεγόμενα του Έλληνα συγγραφέα χωρίς να ταυτίζεται μαζί του. Πάντως, η επιδίωξη της Edmonds να αυτοαναδειχθεί στην εγκυρότερη βιογράφο του Ρήγα τελεσφόρησε, αν αναλογιστούμε ότι μέχρι την έκδοση του βιβλίου του C. M. Woodhouse, *Rhigas Velestinlis: The Proto-Martyr of the Greek Revolution* (Denise Harvey, Evia 1995), το οποίο μιμείται τον τίτλο του σχεδιάσματός της,[41] το μικρό βιβλίο της παρέμενε για εκατό περίπου χρόνια η μοναδική αυτοτελής αγγλική βιογραφία του Ρήγα.

*

Το βιβλίο οργανώνεται σε τρία μέρη: τον πρόλογο (σελ. ix-xii), την κυρίως βιογραφία (σελ. 1-106) και τις σημειώσεις (σελ. 107-116) με τις οποίες η Edmonds εμπλουτίζει τον ισχνό τόμο, προσθέτοντας βιογραφικά σημειώματα για ιστορικές μορφές (Κοσμάς Αιτωλός, Καπετάν Ανδρούτσος, Μαντώ Μαυρογένους, Γεώργιος Γεννάδιος) και συλλογικότητες που συνδέει με την κληρονομιά του Ρήγα. Το κύριο μέρος αποτελεί μια υβριδική σύνθεση, στην οποία η φιλελληνική ρητορική και οι δημιουργικές διαθέσεις της γράφουσας συνδυάζονται με την επιθυμία της να προσφέρει, ως οιονεί ιστορικός, μια ακριβή αποτύπωση του παρελθόντος. Στην πραγματικότητα, η απουσία ιστορικής μεθόδου, η μέτρια γνώση της τής ελληνικής γλώσσας και η προχειρότητα στον τρόπο συγκέντρωσης του υλι-

38 Βλ. Rohan Maitzen, «"This Feminine Preserve": Historical Biographies by Victorian Women», *Victorian Studies,* 38:3 (1995), σελ. 371-393 (ιδίως 374).

39 Edmonds, *Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. 100: «There is a Boswellian simplicity about the narrative of Perraivos, [...]».

40 E. M. Edmonds, *Rhigas Pheraios*, ό.π., σελ. 75: «it cannot be said that he ever distinguished himself in any remarkable manner», και σ. 77: «The logical powers of Perraivos are not conspicuous in the observations and reflections which are scattered throughout his own account of that eventful period»· πβ. σελ. 103: «It is well that Perraivos ever remained as he was when he first met Rhigas –a simple follower and appreciator of genius; a disciple and not an apostle».

41 Επισημαίνεται από την Assinder, *Greece*, *ό.π.,* σελ. 18, σημ. 21· πβ. σελ. 143.

κού της, καθιστούν το κείμενό της πολλαπλά προβληματικό και δεν σπανίζουν τα λάθη.[42] Καθώς οι παραπομπές της είναι λίγες και ενίοτε ανακριβείς ενώ αρκετά συχνά παρανοεί τα όσα διαβάζει, τα συγχέει ή τα αναπλάθει ελεύθερα συνδυάζοντας στοιχεία διαφορετικών καταθέσεων, δεν είναι δυνατό να προσδιοριστούν με ακρίβεια όλες οι γραπτές πηγές που συμβουλεύτηκε· παρόλα αυτά ο ιστοριογραφικός ζήλος της παραμένει αξιοθαύμαστος. Σύμφωνα με τις παραπομπές και τα γραφόμενά της φαίνεται ότι άντλησε, μεταξύ άλλων, από τη *Σύντομον βιογραφίαν* του Χριστόφορου Περραιβού, από τις επιτόπιες παραδόσεις του Βελεστίνου που είχε συγκεντρώσει ο Ν. Γ. Πολίτης για την οικογένεια και τα κατορθώματα του Ρήγα στο άρθρο του «Η νεότης του Ρήγα»,[43] τις οποίες εσφαλμένα εξέλαβε ως προϊόν επιτόπιας έρευνας του ασκημένου λαογράφου,[44] και από το ευρέως γνωστό άρθρο του Κωνσταντίνου Νικολόπουλου.[45] Για τη χαρακτηρολογία του Ηγεμόνα της Βλαχίας Νικόλαου Μαυρογένη αξιοποίησε τον «Ιστορικόν κατάλογον» του Καισάριου Δαπόντε που είχε περιλάβει ο Κωνσταντίνος Σάθας στη *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* του.[46] Γνώριζε, επίσης, τη *Νεοελληνική Φιλολογία* του Σάθα,[47] τις ιστορίες του George Finley[48] και του Thomas Gordon[49] καθώς και πρόσφατα δημοσιεύματα ή ειδήσεις για τον

42 Για παράδειγμα γράφει ότι ο Φίλιππος Ιωάννου υπήρξε δάσκαλος του Ρήγα (Edmonds, *Rhigas Pheraios*, ό.π., σελ. 8) ενώ, κλείνοντας τη βιογραφία της με τη μετάφραση των τελευταίων τεσσάρων παραγράφων από το «Σάλπισμα Πολεμιστήριον» του Κοραή, αποδίδει την έμπνευσή του στο μαρτύριο του Ρήγα (σελ. 103-106)· προφανώς συγχέει το κείμενο με τη μαχητική *Αδελφική Διδασκαλία* (1798) στην οποία αναφερόταν ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος στο βιογραφικό άρθρο του για τον Ρήγα (Nicolo-Poulo, *Notice sur Rhigas,* ό.π., σελ. 279-280). Πάντως, με τον τρόπο αυτό, το κύριο μέρος της βιογραφίας της ολοκληρώνεται με την καθιερωμένη σύνδεση του Ρήγα με τον Κοραή ως θεμελιωτών της εθνικής αφύπνισης και στον τόνο ενός πατριωτικού καλέσματος που ενώνει στις συνειδήσεις τον αναγνωστών της τον επαναστατικό αγώνα των νεοτέρων Ελλήνων με το αρχαίο πολεμικό κλέος.

43 Ν. Γ. Πολίτης, «Η νεότης του Ρήγα», περ. *Εστία*, 19:470 (1 Ιανουαρίου 1885), σελ. 13-16.

44 Βλ. E. M. Edmonds, *Rhigas Pheraios*, ό.π., σελ. xi. Για τον πλασματικό και υστερογενή χαρακτήρα των αναμνήσεων γερόντων του Βελεστίνου που δημοσιεύει ο Πολίτης βλ. Λ. Ι. Βρανούσης (έρευνα, συναγωγή και μελέτη), «Εισαγωγή», *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, Ε. & Μ. Ζαχαροπούλου, Αθήνα χ.χ. (α΄ έκδ. Αετός, Αθήνα 1953), σελ. 13, σημ. 1.

45 C. Nicolo-poulo, *Notice sur Rhigas, ό.π.* Πβ. Λεγράνδ, *Ανέκδοτα έγγραφα, ό.π.*, σελ. δ΄, σημ. 2, όπου τα κείμενα του Νικολόπουλου, του Περραιβού και του Πολίτη καταγράφονται ως οι κύριες πηγές του «βιβλιαρίου της Αγγλίδος Edmonds».

46 Βλ. Επιστασία Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ή Συλλογή ανεκδότων μνημείων της Ελληνικής Ιστορίας,* τόμ. 3, Τύποις του Χρόνου, Εν Βενετία 1872, και την πρόχειρη παραπομπή της Edmonds (*Rhigas Pheraios*, ό.π., σελ. 36) στον «Ιστορικόν κατάλογον».

47 Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία: Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821),* Εκ της Τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1868.

48 George Finlay, *A History of Greece, From Its Conquest by the Romans to the Present Time, B.C. 146 to A.D. 1864,* A New Edition, Revised Throughout, ...and Edited by the Rev. H. F. Tozer, M.A., In Seven Volumes, Vol. 5, At the Clarendon Press, Oxford 1877, σελ. 273. Ωστόσο, τα παραθέματα της Edmonds (*Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. 39 και 92, σημ.) δεν αντιστοιχίζονται με το κείμενο του Finlay. Προφανώς συγχέει τις πληροφορίες της αφού η περιγραφή του θανάτου του Ρήγα που αποδίδει στον Άγγλο ιστορικό (σελ. 92, σημ.) προέρχεται από τον Jakovaky Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, Seconde édition revue et augmentée, Abraham Cherbuliez, Libraire, Genève, Treuttel & Wurtz, Paris 1828 (α΄ έκδ. 1827), σελ. 47, και *Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'empire d'Orient*, Abraham Cherbuliez, Libraire, Genève 1828, σελ. 140.

49 Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, 2 vols, Blackwell, Edinburgh and T. Cadell, London 1832, Vol. 1, σελ. 40-41.

Ρήγα, όπως την απόφαση ανέγερσης ανδριάντα του Ρήγα στο Βελιγράδι και τη σχετική ομιλία του Σέρβου καθηγητή Svetomir Nikolajevic. Είχε ακόμα υπόψη της λογοτεχνικά και θεατρικά έργα που είχε εμπνεύσει ο πρωτομάρτυρας, όπως το ποίημα «Ο Ρήγας» (1856) του Ιούλιου Τυπάλδου και το ομώνυμο δράμα του Αριστομένη Προβελέγγιου.[50]

Τις πληροφορίες που συγκεντρώνει τις μεταπλάθει, τις επεκτείνει και τις διανθίζει με δικά της σχόλια, τα οποία είτε ερμηνεύουν γλαφυρά μέσα από την οπτική της τη συμπεριφορά του Ρήγα και άλλων προσώπων, είτε αποσκοπούν να διαφωτίσουν το κοινό της για τη ζωή των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία,[51] είτε, τέλος, λειτουργούν ιδεολογικά προβάλλοντας την παγιωμένη αντίληψή της για τον καθοριστικό ρόλο της γλωσσικής παιδείας και της θρησκείας στη διατήρηση της εθνικής και φυλετικής ταυτότητας των Ελλήνων.[52] Κάποιες φορές, η συγγραφέας δεν διστάζει να λοξοδρομήσει σε παρεκβάσεις πολιτικής χροιάς συγκρίνοντας την πνευματική ανωτερότητα του ελληνικού στοιχείου με τη νοητική υστέρηση και τη βαναυσότητα του οθωμανικού ή επικρίνοντας την αδιαφορία της «φιλάνθρωπης» Αγγλίας απέναντι στο εμπόριο χριστιανών σκλάβων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.[53]

*

Ακριβώς επειδή η Edmonds έγραφε με συνείδηση του ορίζοντα προσδοκιών του κοινού της, στο «βιογραφικό σχεδίασμά» της συνδύαζε δύο κατευθύνσεις της βικτωριανής βιογραφίας στις οποίες είχαν δώσει ώθηση τα έργα του Thomas Carlyle και του Samuel Smiles: την καθιερωμένη γραμμή που ήταν αφοσιωμένη στον πανηγυρικό ένδοξων «μεγάλων ανδρών» με μια δεύτερη τάση που έφερνε στην επιφάνεια «κρυμμένες» ζωές, με άλλα λόγια βίους ανθρώπων οι οποίοι είτε δεν υπήρξαν πότε φημισμένοι ή επιτυχημένοι, είτε είχαν αποξεχαστεί και δεν ήταν πλέον ευρέως γνωστοί, αλλά, παρόλα αυτά, διέθεταν ηρωικά χαρακτηριστικά και είχαν συνεισφέρει στο συλλογικό καλό.[54] Η μορφή του Ρήγα, «σχεδόν εντελώς άγνωστη» στο αγγλικό κοινό όπως την εμφάνιζε η βιογράφος, της επέτρεπε να αξιοποιήσει την ερμηνευτική ελευθερία που της πρόσφερε το «αφανές» βιογραφούμενο υποκείμενο. Παράλληλα, η συμβολοποιημένη διάσταση του προσώπου του Ρήγα, που θριάμβευε στη νεοελληνική συνείδηση και δονούσε την εθνική καρδιά, της επέτρεπε να τροφοδοτήσει τη βικτωριανή μανία της ηρωολατρείας με ένα ακόμα παράδειγμα ηθικού σθένους και απαράμιλλης αφοσίωσης σε ένα υψηλό ιδανικό.[55]

50 Βλ. E. M. Edmonds, *Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. 92, σημ. και σελ. 87, σημ. αντίστοιχα. Πρόκειται για το Αριστομένους Προβελεγγίου, *Ο Ρήγας. Δράμα*, Ι. Ν. Σιδέρης, Αθήναι 1888. Απόσπασμα από τη δεύτερη πράξη του έργου δημοσιεύθηκε στο περ. *Εστία*, 27:681 (15 Ιανουαρίου 1889), σελ. 40-41.

51 Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα όσα σημειώνει με αναφορά στην αδελφή του Ρήγα για το καθήκον που παραδοσιακά είχε, μετά τον πατέρα, ο αδελφός να φροντίσει και να παντρέψει τις κόρες της οικογένειας, καθώς και για τη θυματοποίηση των γυναικών της «Ανατολής». Βλ. Edmonds, *Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. 26 και σελ. 14, σημ. αντίστοιχα. Η πρώτη πληροφορία αναπαράγεται στη κριτική του βιβλίου στο φεμινιστικό *Women's Penny Paper* (18 January 1890), σελ. 153.

52 Βλ. για παράδειγμα E. M. Edmonds, *Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. 9-10, σημ.

53 Edmonds, *Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. 70.

54 Βλ. Atkinson, *Victorian Biography Reconsidered*, *ό.π.*, σελ. 3, 9, και 52-72. Στη μελέτη εξετάζεται συστηματικά η αρκετά διαδεδομένη αυτή τάση.

55 Πβ. το συμπέρασμα της βιβλιοκρισίας του Tozer στο *The Academy*,ό.π.: «she has done good service in depicting a heroic character, in which singleness of purpose and self-devotion were combined with marked sagacity, moderation, and strength of will».

Αναλυτικότερα, η σκιαγράφηση του Ρήγα από την Edmonds παρακολουθούσε την αντίληψη του ήρωα που είχε διαμορφώσει ο Thomas Carlyle στις περίφημες διαλέξεις του με τίτλο *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History* (1841). Όπως έχει σημειώσει η Juliette Atkinson, στις διαλέξεις αυτές, που είχαν ισχυρή επίδραση στη βικτωριανή σκέψη, οι ήρωες εμφανίζονταν ως αρχηγοί οι οποίοι με τα ηθικά προτερήματά τους και ενίοτε με την πολεμική τους ανδρεία κατάφερναν να προωθήσουν ιστορικές και κοινωνικές αλλαγές που βρίσκονταν εν τη γενέσει τους. Με την έννοια αυτή, ο ήρωας εργαζόταν ως ένας διαμεσολαβητής μεταξύ ανθρώπων και Θεού, εκτελώντας τη βούληση της Θείας Πρόνοιας. Ο θαυμασμός και τα αισθήματα λατρείας που ενέπνεε στους συνανθρώπους του πυροδοτούσαν μέσα τους την επιθυμία της υπέρβασης των υλιστικών και σκεπτικιστικών δεσμών της εποχής τους κατευθύνοντάς τους προς ευγενέστερα ιδανικά.[56]

Δεν είναι τυχαίο ότι η συγγραφέας μεταχειρίστηκε ακριβώς τη λέξη «leader» για να περιγράψει τον Βελεστινλή (δίνοντας, ίσως, και μια έμμεση απάντηση στην εκτίμηση του Ιωάννου Φιλήμονος ότι «ο Ρήγας φαίνεται μάλλον ο Άνθρωπος και όχι ο Αρχηγός»).[57] Χάρη στις σπάνιες αρετές του, οι οποίες τον είχαν ήδη καταστήσει πρότυπο ηρωισμού στην ελληνική εθνική συνείδηση, - την ευφυΐα, τον ενθουσιασμό και το κουράγιο, τον αγνό πατριωτισμό, την απαράμιλλη αφοσίωση σε έναν ηθικό αγώνα, τη γοητευτική ευγλωττία και την ποιητική του φλόγα -, κίνησε την επιθυμία της ελευθερίας στις ψυχές των ανθρώπων. Ο ίδιος υπερέβαινε τα μέτρα και τα σταθμά της δεσποτικής εποχής του αλλά ενεργούσε οιστρηλατημένος από το όραμα της ανεξαρτησίας που θα οδηγούσε, στο μέλλον, στην παλιγγενεσία της πατρίδας του.

Η αντίληψη αυτή συνταιριαζόταν στη βιογραφία της Edmonds με τη ρομαντικής υφής θεώρηση του Ρήγα ως μιας ιδιοφυΐας (genius) που δεν προσέχθηκε όσο της άξιζε ούτε στη βρετανική αλλά ούτε και στην ελληνική ιστοριογραφία, και παρέμενε ακόμα «σχεδόν άγνωστη» στο ευρύτερο αγγλικό κοινό. Όπως έχει παρατηρήσει η Atkinson, ο βικτωριανός βιογράφος αισθανόταν συχνά καθήκον του να ανταποκριθεί στο αίτημα τής μετά θάνατον αναγνώρισης από ένα πιο εκλεπτυσμένο κοινό, που είχε καλλιεργήσει ο ρομαντικός μύθος του άδικα παραγνωρισμένου στην κοινωνία του καλλιτέχνη. Η «παραμέληση» λειτουργούσε, επομένως, ως απόδειξη της κρυμμένης αξίας την οποία η βιογραφία αποκαθιστούσε στο κλίμα μιας συγκινησιακής ανταπόκρισης του κοινού προς το βιογραφούμενο υποκείμενο. Υιοθετώντας κάποιες «σκοτεινές» μορφές ρομαντικών ποιητών, ο βιογράφος αναλάμβανε να διερευνήσει τα αίτια του παραγκωνισμού τους, να επανεκτιμήσει την προσωπικότητά τους και να δείξει την ανάγκη ενσωμάτωσής τους στη λογοτεχνική ιστορία, επιβεβαιώνοντας έτσι την αντοχή του έργου τους στον χρόνο.[58] Η εργασία αυτή συνηγορούσε υπέρ της αναγνώρισης της εμμέσου δράσης και των αφανών επιρροών στην ιστορική εξέλιξη που αποκτούσαν ολοένα αυξανόμενη σημασία στην ιστοριογραφική σκέψη του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.[59]

Στα συμφραζόμενα αυτά, που προσδιορίζουν τη γραφή της Edmonds, η επίμονη σκιαγράφηση του Ρήγα ως μιας πρωτοπόρας ποιητικής ύπαρξης, αποκτά σύνθετη σημασία. Αν και ο χαρακτηρισμός του ως genius δεν ανήκει στην ίδια (τον βρίσκουμε ήδη στη

56 Βλ. Atkinson, *Victorian Biography Reconsidered*, *ό.π.*, σελ. 53.

57 Ιωάννου Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, Εκ της τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουκάκη, Εν Ναυπλία 1834, σελ. 91.

58 Βλ. Atkinson, *Victorian Biography Reconsidered*, *ό.π.*, σελ. 11-12 και ιδίως σελ. 183-215.

59 Βλ. σχετικά Maitzen, «"This Feminine Preserve"», ιδίως σελ. 377-380.

πρώτη συστηματική βιογραφία του Ρήγα από τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο, από όπου τον οικειοποιείται[60]), η Edmonds τον χρησιμοποιεί με μια ανακατασκευαστική δυναμική. Από τη μια πλευρά, η προβολή του Ρήγα ως genius τη βοηθά να αποκαταστήσει μεμψίμοιρα σχόλια των πρώτων ιστορικών του για τον άκαιρο χαρακτήρα της δράσης του. Έτσι, όταν κάνει λόγο για τον πολυσυζητημένο παρορμητισμό του, η βιογράφος συμφωνεί μεν εμμέσως με τον Gordon και με άλλους επιφυλακτικούς κριτικούς ότι η ακράτητη τόλμη του ήταν υπεύθυνη για την πρόωρη και αποτυχημένη έναρξη του επαναστατικού του κινήματος,[61] αλλά σπεύδει να την αιτιολογήσει ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τέτοιων ξεχωριστών μορφών και να υποδείξει τη σημασία της για το μέλλον:

With the rashness which is often concomitant with genius, he made premature the initiation of a struggle which he had planned out on broad lines, but which, collapsing with his death, seemed for a time to be wholly effaced thereby.

The martyr to any cause can only be fairly judged at a distance from the events in which he has been an actor, and after the truths for which he has witnessed have been analused.[62]

Από την άλλη, στη βιογραφία της, το genius δεν χαρακτηρίζει ευρύτερα την πολυτάλαντη μορφή του όπως συμβαίνει στο άρθρο του Νικολόπουλου αλλά, πολύ ειδικότερα, μια κατεξοχήν ποιητική ιδιοφυΐα. Έτσι, πολύ συνειδητά, η Edmonds επαναθέτει το παλαιότερο δύσπιστο ερώτημα «Ποιος και τι ήταν ο Ρήγας», για να υπογραμμίσει (επικαλούμενη τη συγκαιρινή της «σύγκλιση απόψεων» στο σημείο αυτό) ότι:

[...] he was the poet-spirit who broadly conceived the emancipation of his country to be possible, and that to the magic influence of his genius her subsequent freedom was mainly due.[63]

Ανάλογα προς την ωδή «Rhigas, Hellenic Poet and Patriot», ο Ρήγας ορίζεται εδώ ως το φωτεινό πνεύμα που συλλαμβάνει τις αλλαγές που κυοφορούν οι καιροί και προωθεί την εκδήλωσή τους. Η ανεξάντλητη δύναμη των τραγουδιών του κινητοποιεί με τρόπο «μαγικό» τους Έλληνες στη διάρκεια μισού και πλέον αιώνα και ανάγεται στο βάθος του χρόνου σε γενεσιουργό αίτιο της αλυσίδας των επιτευγμάτων του «απελευθερωμένου» ελληνικού βασιλείου:

The most cursory glance at the present state of the little enfranchised kingdom will suffice to testify to the wonderful achievements that have been wrought through the verse of the martyred poet of Pherae.[64]

Προωθώντας την εικόνα του Ρήγα ως παραγνωρισμένου ιδιοφυή ποιητή-αγωνιστή, η Edmonds την ενέτασσε στα σχήματα της βικτωριανής βιογραφίας και, έτσι, καθιστούσε ευκολότερη τη διάδοσή της. Από την άποψη αυτή, η εξιστόρηση της ζωής του Θεσσαλού ήρωα προσάρμοζε στο ευρωπαϊκό πολιτισμικό πεδίο τον πλούσιο θρύλο του πρωτομάρτυρα που είχαν έως τότε υφάνει η ελληνική παράδοση, φαντασία και λογοτεχνική δημι-

60 Πβ. C. Nicolo-Poulo, *Notice*, *ό.π.*, σελ. 277: «Cet homme infatigable et extraordinaire qui, par la seule force de son génie, avait su préparer la révolution grecque, [...]» και Edmonds, *Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. 7.

61 Βλ. Gordon, *History of the Greek Revolution*, ό.π., σελ. 40: «but just on the point of making a rash and premature attempt, he was arrested by the Austrian government, [...]». Επίσης τα σχετικά σχόλια του Βρανούση, *Ρήγας*, *ό.π.*, σελ. 106-107.

62 Edmonds, *Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. 3.

63 Edmonds, *Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. 7· πβ. σελ. 54: «The general effect, however, of those fragments, and of some of his shorter lyrics, was almost magical» και σελ. 96: «The happy expression of Perraivos, that Rhigas, "*dead*, lived in his songs," [...], was realized to the letter in 1821 [...].».

64 Edmonds, *Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. 4.

ουργία, ενώ έμμεσα ανατροφοδοτούσε τη δεσπόζουσα πρόσληψή του ως εθνεγέρτη ποιητή στον συγκαιρινό της Edmonds ελληνικό εθνικό λόγο, με τον οποίο συνδιαλεγόταν.[65] Έκανε, όμως και κάτι περισσότερο. Εξαίροντας τα κατορθώματα των νεότερων Ελλήνων τα οποία θεμελίωσε ο λόγος του μαρτυρικού ποιητή, χωρίς να επιδιώκει εξαρχής, όπως ο Barnes, τη σύνδεσή του με το αρχαίο πνεύμα, η συγγραφέας επιτελούσε μια παρέμβαση στο βρετανικό πολιτισμικό γίγνεσθαι της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα.

Η Edmonds ξεκινούσε το κείμενό της με μια σημαίνουσα φιλελληνική χειρονομία όταν περιέγραφε τον ανδριάντα του Ιωάννη Κόσσου στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου να στέκεται δίπλα στις ένδοξες αρχαιότητες και να τις υπερβαίνει. Η αναμέτρηση με το κλασικό παρελθόν δεν αφορούσε την καλλιτεχνική αξία των έργων αλλά την ένταση των συναισθημάτων που ενέπνεαν στον σύγχρονο δέκτη τους. Η κίνηση των αισθημάτων, η προσωπική δηλαδή εμπλοκή με τον Ρήγα, πολύ περισσότερο από την ιστορική πληροφόρηση καθαυτή, ήταν, όπως είδαμε, και η απώτερη επιδίωξη της ίδιας της βιογραφίας της Edmonds.[66] Η έκφραση οπτικοποιούσε το «μοντέρνο» άγαλμα με τα απλωμένα χέρια (sic) που είχαν σπάσει τις αλυσίδες της σκλαβιάς, για να το καταστήσει παλλόμενο ηχείο της ελευθερίας του ανθρώπου, έξω από τα όρια του ιστορικού χώρου και χρόνου:

[...] in this once again fair Athens, almost **under the shadow of her Parthenon,** there is the statue of a man with outstretched arms, **from whose manacled wrists the links of a broken chain are hanging**. [...]

Not only to every Greek, however, but to every human being whose heart responds to the voice of freedom, **it appeals with stronger force than the ruins of bygone days.** It speaks with the power of sympathies that are ever with us, that are ever living in the present, and **that are ever working for the higher destinies of humanity in the future**.[67]

Η προφητική φύση της διατύπωσης συνέδεε τη ζωντανή μνήμη του Βελεστινλή με νέους αγώνες για την ελευθερία που θα κάρπιζαν στο μέλλον, όπως ήταν το κίνημα κατά της σκλαβιάς που αναζωπυρώθηκε στην Ευρώπη του 1888 και 1889[68], το εργατικό κίνημα[69] και κυρίως η μάχη για τη χειραφέτηση των γυναικών που είχε ξεκινήσει την περίοδο

65 Απόρροια αυτής της συνδιαλλαγής είναι η μετακίνηση που παρατηρείται στη βιογραφία της αναφορικά με τον χαρακτήρα της κατήχησης του Ρήγα στον Πασβάνογλου σε σχέση με το άρθρο της «Modern Greek Poets», *ό.π.* Στο βιβλίο, μολονότι η συγγραφέας βλέπει στα λόγια του Ρήγα τη συνολική καταγγελία της τυραννίας, εκτιμά ότι την ώρα της «εκδίκησης» το πιθανότερο είναι ότι μόνο η «κυριολεκτική [δηλ. πολεμική εναντίον των Οθωμανών] ερμηνεία» των λόγων του μπορούσε να γίνει αντιληπτή στον λαό (*Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. 51-52· πβ. σελ. 96).

66 Όπως σημειώνει η Atkinson (*Victorian Biography Reconsidered*, ό.π., σελ. 52) η «συλλογική συναισθηματική επένδυση», που μεταφραζόταν σε μια συλλογική έκφραση ευγνωμοσύνης προς το «κρυμμένο έργο» των απλών ανδρών ή γυναικών, ανήκε στις επιδιώξεις των βικτωριανών βιογράφων τους.

67 Edmonds, *Rhigas Pheraios*, *ό.π.,* σελ. 1 και 2 (έμφαση δική μου).

68 Βλ. σχετικά William Mulligan, «The Anti-slave Trade Campaign in Europe, 1888–90», στο William Mulligan and Maurice Bric (eds.), *A Global History of Anti-slavery Politics in the Nineteenth Century,* Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York 2013, σελ. 149-170 (149).

69 Η περίοδος που γράφεται το βιβλίο είναι ιδιαίτερα σημαντική στην ιστορία του αγγλικού εργατικού κινήματος καθώς η Μεγάλη Βρετανία συγκλονίστηκε από ένα έντονο κύμα εργατικών κινητοποιήσεων με συμμετοχή και των γυναικών: την απεργία των εργατριών στις φάμπρικες κατασκευής σπίρτων του Λονδίνου (The London Matchgirls' Strike, 1888), την περίφημη απεργία των ανειδίκευτων λιμενεργατών του Λονδίνου (The London Dock *Strike,* 1889), την απεργία στο Silvertown στο Ανατολικό Λονδίνο.

της Γαλλικής Επανάστασης και εκτυλισσόταν σθεναρά στα χρόνια της συγγραφέως. Με τον τρόπο αυτό, η γραφίδα της Edmonds μεσολαβούσε ανάμεσα στο ξένο βιογραφούμενο υποκείμενο και το σύγχρονό της αγγλόφωνο κοινό, προκειμένου να καταστήσει τον ποιητή-πρωτεργάτη της «απελευθέρωσης» (λέξης με πολλαπλές συνδηλώσεις) κτήμα και της δικής του πολιτισμικής περιουσίας.[70] Η βιογραφία της ως δημόσιος λόγος ανέσυρε τον "αφανή" επαναστάτη του 18ου αιώνα στο προσκήνιο προκειμένου να τον συνδέσει με ανησυχίες του 19ου αιώνα. Έτσι, ο εχθρός των τυράννων και κήρυκας της ισότητας Ρήγας μπορούσε να αποτελέσει ηθικό πρότυπο για κάθε φιλελεύθερο αγγλόφωνο αναγνώστη και να γίνει σηματωρός δικών του διεκδικήσεων.

Αλλά και η ίδια η βιογράφος γοητεύεται από το δίπτυχο του ποιητή-μαχητή που ανακαλύπτει στη μορφή του Ρήγα, όπως δείχνει η μακρόχρονη έλξη που της ασκεί. Ίσως, επειδή η συμβολοποιημένη ρομαντική εικόνα του ανταποκρινόταν στη δική της ταυτότητα ως δημιουργού με φεμινιστικές αναζητήσεις.[71] Κάτι τέτοιο υποβάλουν οι συσχετισμοί του με τον γυναικείο αγώνα στο έργο της. Όταν λίγο αργότερα, το 1892, ο Σπυρίδων Λάμπρος έκανε έκκληση για την έγερση μνημείου του Ρήγα στο Βελεστίνο, στην εκατονταετηρίδα από το μαρτύριό του, η βιογράφος του, εκτός από τη χρηματική συνδρομή της[72] και την ένθερμη στήριξη που προθυμοποιήθηκε να δώσει υπέρ της πρότασής του, συνέβαλε στην προσπάθεια και με ένα ποίημά της. Με τίτλο «Εις Ρήγαν τον Φεραίον», το άγνωστο αυτό ποίημα γράφτηκε, όπως σημείωνε, υπό την καταιγιστική επήρεια της ανάγνωσης των «Αποκαλύψεων περί Ρήγα» του Σπυρίδωνος Λάμπρου, και δημοσιεύθηκε σε πεζή ελληνική μετάφραση στον αθηναϊκό Τύπο.[73] Η πρεσβύτιδα Αγγλίδα συγγραφέας έκλεινε το ποίημά της και ολοκλήρωνε τη σχέση της με τον Ρήγα, διεκδικώντας τον ανδρείο μάρτυρα από τη γενέθλια πατρίδα του για λογαριασμό όλης της ελευθερόφρονος ανθρωπότητας, του παρόντος και του μέλλοντος:

70 Για την έννοια του βιογράφου ως διαμεσολαβητή μεταξύ του βιογραφούμενου υποκειμένου και του αναγνώστη βλ. Atkinson, *Victorian Biography Reconsidered*, *ό.π.*, σελ. 13 και εξής. Στην περίπτωση της Edmonds ο ρόλος αυτός είναι πιο σύνθετος, καθώς η βιογραφία της λειτουργεί επιπλέον ως γέφυρα μεταξύ του ελληνικού και του βρετανικού πολιτισμικού πεδίου. Για τον πολιτισμικό ρόλο της βικτωριανής βιογραφίας βλ. μεταξύ άλλων David Amigoni, *Victorian Biography: Intellectuals and the Ordering of Discourse*, Routledge, Abingdon, Oxon, New York 2014 (α΄ έκδ. 1993).

71 Στα συμφραζόμενα αυτά δεν είναι τυχαία η προσθήκη δύο σελίδων για τη Μαντώ Μαυρογένους με αφορμή τη συγγένειά της με τον Νικόλαο Μαυρογένη στις σημειώσεις του βιβλίου (*Rhigas Pheraios*, *ό.π.*, σελ. 111-112). Η προσθήκη, που προσέχθηκε από τη βιβλιοκριτικό του *Women's Penny Paper*, *ό.π.*, συνδέει την ενθουσιώδη φιλοπατρία της γυναίκας αγωνίστριας με την παρακαταθήκη του Ρήγα.

72 Σύμφωνα με «Σημείωμα» της *Επετηρίδας* του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού, έτος 3 (1899), σελ. 336, εστάλησαν για την ανέγερση του ανδριάντα στις 6 Αυγούστου 1896 «Από Ελίζαν Έδμονδς λίρ. στερ. 5.5x43.80 (229.95 δρ.)». Για το ιστορικό της ίδρυσης του μνημείου βλ. Βασιλεία Γιασιράνη-Κυρίτση, «Προσπάθειες ανέγερσης ανδριάντα του Ρήγα στη γενέτειρά του, το Βελεστίνο», *Υπέρεια*, τόμ. 5, *ό.π.*, σελ. 827-854.

73 Βλ. «Ο Ρήγας Φεραίος», *Το Άστυ*, 549 (09-10 Ιουνίου 1892), σελ. 1-2. Απόκομμα της εφημερίδας με το άρθρο σώζεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη στο «Scrapbook» Φ18 του Ιωάννη Γενναδίου.

Δεν εθραύσθη εις μάτην εις κρίκος εκ της αλύσεως, ην η τυραννία εσφυρηλάτησε. Ο χρόνος διέρρευσε ταχύς. Αλλ' εκεί εις τας ταπεινάς Φεράς υψηλόν εγείρεται το τρόπαιον, όπως δεικνύη την ευτυχή γενέτειραν υιού των. Ουχί όπως ζητή εν δάκρυ από τους προσκυνητάς του κόσμου, αλλ' ηχηρόν παιάνα διά την κτηθείσαν νίκην. Φεραί! Δεν είνε ο Ρήγας υιός σου μόνον· μέχρι του τέλους των αιώνων θα είνε διά τα τέκνα της ελευθερίας αδελφός, εραστής, φίλος.

Ε. Μ. Έδμονδς

Αδελφός, φίλος και εραστής: τρεις ιδιότητες αποκαλυπτικές μιας γυναικείας ευαισθησίας που βλέπει στον Ρήγα τον σύντροφο στη διεκδίκηση της ανεξαρτησίας.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ποῦ ὀφείλονται οἱ οὐσιώδεις διαφορές στήν διατύπωση τοῦ Συντάγματος τοῦ Ρήγα και τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822

Κατά τά τελευταῖα ἔτη ἡ βιβλιογραφία γιά τό στρατηγικό σχέδιο τοῦ Ρήγα περί ἐπαναστάσεως ἔχει πλουτισθῆ σημαντικά μέ ἐνδιαφέρουσες μελέτες καί μονογραφίες[1]. Ἡ παροῦσα ἀνακοίνωσις ἔχει συγκριτικό χαρακτῆρα, ὅπως προκύπτει καί ἀπό τόν τίτλο. Σέ ἀντίθεση πρός ὅσα συνέβησαν κατά τό 1821, τόσο στήν κυρίως Ἑλλάδα ὅσο καί στίς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, ὁ Ρήγας θέλησε νά κατέλθη στόν Ἀγῶνα πάνοπλος, ἐφωδιασμένος μέ συνταγματικό κείμενο πού θά καθώριζε κατά τό πολίτευμα καί τίς ἀρχές του τό μέλλον νά προκύψη κράτος. Τό κείμενο συνετάγη στήν Βιέννη, ὡς προκύπτει ἀπό τά στοιχεῖα τῆς αὐστριακῆς ἀνακρίσεως, ὀλίγους μῆνες πρό τῆς μυστικῆς ἐκτυπώσεώς του στό τυπογραφεῖο τῶν ἀδελφῶν Μαρκιδῶν Πουλίου, κατ' Ἰούνιον 1797[2]. Τήν σύνταξη-μετάφραση ἐκ τοῦ γαλλικοῦ προτύπου, δηλαδή τοῦ Συντάγματος τοῦ 1793 καί πληροφοριῶν περί τοῦ Συντάγματος τοῦ 1795, καθώς δέν φαίνεται νά διέθετε τό πλῆρες κείμενο τοῦ δευτέρου, διεξεπεραίωσε μόνος ὁ Ρήγας καί μέ τήν μερική βοήθεια τοῦ Ἀνδρέα Κορωνιοῦ ἀπό τήν Τεργέστη. Δέν προέκυψε συνεργασία μέ ἄλλους συντρόφους ἤ ἄν αὐτή

1 Κατ' ἀρχάς τό ἴδιο τό Πολίτευμα τοῦ Ρήγα ἔχει μεταφρασθῆ σέ 10 γλῶσσες μέ τήν φροντίδα καί ἀπό τήν Ἐπιστημονική Ἑταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα (ἀγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ἰταλικά, ρουμανικά, ἀλβανικά, ἱσπανικά, ρωσικά, βουλγαρικά, σερβικά). Βλ. ἐπίσης Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλου, *Ἐνδεικτική βιβλιογραφία γιά τόν Ρήγα Βελεστινλῆ*, Ἀθήνα-Βελεστίνο 2007, Τοῦ αὐτοῦ, *Τά ἐπαναστατικά-Βιέννη 1797*, Ἀθήνα 2006. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ρήγας θεωρία καί πράξη*, Ἀθήνα 1998, 2003[2]. Βουλή τῶν Ἑλλήνων (ἐπιμ. Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδης), *Ρήγα Βελεστινλῆ Ἅπαντα τά σωζόμενα*, Ἀθήνα 2000. Βλ. καί Λουκᾶ Ἀξελοῦ, *Ρήγας Βελεστινλής, ὁ πατέρας τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας*, Ἀθήνα 2018.

2 Ἀπ. Β. Δασκαλάκη, *Τό Πολίτευμα τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ. Μετά τοῦ κειμένου τοῦ Πολιτεύματος καί τῶν ἀντιστοίχων τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἐν Ἀθήναις 1962, σελ. 35-40.

ὑπῆρξε (ἴσως ἀπό κάποιον γνώστη τῆς Νομικῆς), αὐτή ἀπεσιωπήθη τελείως ἀπό τούς ἀνακριθέντες.

Ἀρχή σοφίας ἡ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις. Τό Σύνταγμα τοῦ Ρήγα φέρει τόν τίτλο: *Νέα Πολιτική Διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων Νήσων καί τῆς Βλαχομπογδανίας*[3]. Αὐτομάτως προκύπτει ὅτι στό σχεδιαζόμενο κράτος, καί συνεπῶς στόν μέλλοντα νά ἐπαναστατήσῃ χῶρο συμπεριελαμβάνοντο ὅλα τά ἐδάφη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στόν Εὐρωπαϊκό Χῶρο καθώς καί ἡ Μικρά Ἀσία, ἐν ὀλίγοις τά ἐδάφη τῆς Μεσοβυζαντινῆς περιόδου τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Ρωμανίας κατά τήν ἐποχή τῶν Μακεδόνων καί τῶν Κομνηνῶν.

Τό κείμενο[4] διαιρεῖται σέ τρία μέρη: τήν Ἐπαναστατική Διακήρυξη, τό ἐκ 35 ἄρθρων μέρος τῶν *Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου* καί τό ἐξ 124 κύριον μέρος τοῦ Συντάγματος πού ἐπιγράφεται: *Ἀρχή τῆς νομοθετημένης πράξεως καί ψυχή τῆς Διοικήσεως, τάξις καί τρόποι πῶς νά ἐπακολουθῶνται παρά τῶν πολιτῶν.* Ὡς οἱονεί τέταρτον μέρος πρέπει νά χαρακτηρισθῆ τό ἐπισυναπτόμενον *Παράρτημα,* τό ὁποῖον προσδιώριζε τά ἐξωτερικά σύμβολα τοῦ νέου κράτους: σημαία, ἐθνόσημο καί στρατιωτική στολή. Ἡ Διακήρυξις εἶναι κείμενο καθαρῶς ἐπαναστατικό, στό πνεῦμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καί συνεπῶς πολλῶν θέσεων τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἐν τούτοις, κατά τήν προσωπική μου γνώμη καί παρά τό γεγονός ὅτι ἔχει χαρακτηρισθῆ ὡς διακρινομένη ἀπό πολυπολιτισμικότητα, ἀπό οἰκουμενισμό καί εὐρύτητα μείζονα ἐκείνων τῶν προηγουμένων ποικίλων ἐπαναστάσεων ἀπό τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος, ἡ ἁπλῆ φιλολογική προσέγγισις προσφέρει δυσκολίες: «*Ὁ λαός ἀπόγονος τῶν Ἑλλήνων, ὁπού κατοικεῖ τήν Ρούμελην, τήν Μικράν Ἀσίαν, τάς Μεσογείους Νήσους, τήν Βλαχομπογδανίαν, καί ὅλοι ὅσοι στενάζουν ὑπό τήν δυσφορωτάτην τυραννίαν τοῦ ὀθωμανικοῦ βδελυρωτάτου δεσποτισμοῦ ἤ ἐβιάσθησαν νά φύγουν εἰς ξένα βασίλεια διά νά γλιτώσουν ἀπό τόν δυσβάστακτον καί βαρύν αὐτοῦ ζυγόν, ὅλοι λέγω, Χριστιανοί καί Τοῦρκοι*»[5], ὅλοι οἱ ὑπήκοοι τοῦ Σουλτάνου ἐκαλοῦντο νά ἐπαναστατήσουν καί νά θεμελιώσουν τό νέον κράτος πού θά ἀπεκαλεῖτο *Ἑλληνική Δημοκρατία*[6].

Παρά τήν ἀπόλυτη ἰσονομία καί ἰσοπολιτεία πάντων τῶν κατοίκων τοῦ εὐρέος κράτους, τήν ἀπόλυτη ἀνεξιθρησκεία, τό σχεδιαζόμενο θά ἦτο, κατά κύριον λόγον, ἑλληνικό κρατικό μόρφωμα, στηριζόμενο ἀφ' ἑνός στήν ἀρχαιοελληνική κληρονομία, πού ὁ Δυτικός κόσμος εἶχε ἀναγάγει σέ μεῖζον πολιτικό καί πολιτιστικό ἀγαθό ἀπό τοῦ 18ου αἰῶνος, ἀφ' ἑτέρου στήν ἐμπειρία τῆς πολυεθνικῆς κληρονομίας τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ Βυζαντίου καί -ἐδαφικῶς μόνον- τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Τό οὐτοπικό ὄνειρο τῆς συναδελφώσεως λεόντων καί ἀμνῶν κατεγράφη στό Σύνταγμα τοῦ Ρήγα καί ἡ πολυεθνική σύστασις τοῦ λαοῦ ἐπεχειρήθη νά ἀντιμετωπισθῆ μέ πνεῦμα δίκαιο καί ἀμερόληπτο[7] (παρά

3 Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλου, *Τά ἐπαναστατικά-Βιέννη 1797*, Ἀθήνα 2006 καί διαδικτυακά στόν ἱστότοπο τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα, www.rhigassociety/new/ρηγασ-βελεστινλης-τα-επαναστατικά.

4 Γιά τό κείμενο ἐχρησιμοποιήθη ἐδῶ ἡ ἔκδοσις τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Φερῶν-Βελστίνου-Ρήγα, *Τά ἐπαναστατικά-Βιέννη 1797* (ἐφεξῆς: *Τά ἐπαναστατικά*).

5 *Τά ἐπαναστατικά.*

6 Βλ. ἐν τούτοις, τόν πρόλογο καί τά σχόλια πολιτειολογικοῦ καί περιεχομένου πολιτικῆς φιλοσοφίας ὑπό Πασχ. Κιτρομηλίδου στό Βουλή τῶν Ἑλλήνων (ἐπιμ. Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδης), *Ρήγα Βελεστινλῆ Ἅπαντα τά σωζόμενα*, τόμ. 5, Ἀθήνα 2000, σελ. 87-89.

7 Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος, *Ἡ δημοκρατική ἑνοποίηση τοῦ βαλκανικοῦ χώρου στό ἐπαναστατικό σχέδιο τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα 2010.

τήν ἐνίοτε διακρινομένη, εὔλογη, προτίμηση πρός τό ἑλληνικό στοιχεῖο, προφανῶς ὡς τό πλέον προοδευτικό, δημοκρατικό καί μορφωμένο).

Εἶναι ἔργο ἑνός μόνον προσώπου, κατά μίμησιν τοῦ Γαλλικοῦ Συντάγματος τοῦ 1793, ἐν γνώσει καί ἐκείνου τοῦ 1795, κείμενο πού εἶχε προκύψει ἐν πολλοῖς ἀπό ἄλλες συνθῆκες πολιτικοῦ καί ἐθνικοῦ βίου. Οἱ πρωτότυπες παρεμβάσεις τοῦ Ρήγα, πρός κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν ἑνός πολυεθνικοῦ κράτους ἀκριβῶς κατά τήν ἐποχή ἐξάρσεως τῶν ἐθνικισμῶν στήν Εὐρώπη, μαρτυρεῖ τίς καταβολές τοῦ συντάκτου. Εἶναι ἴσως ὁ τελευταῖος οἰκουμενιστής στόν πολιτικό χῶρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ, χωρίς πραγματική ἀνταπόκριση στούς λοιπούς λαούς τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου[8], προφανῶς δέ καί χωρίς καμμία ἀνταπόκριση τῶν Τούρκων καί γενικώτερα τῶν Μουσουλμάνων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀλλά δέν διακρίνεται ἀνταπόκρισις οὔτε στήν Ἑπτάνησο κατά τήν σύνταξη ἐκεῖ τῶν διαφόρων συνταγματικῶν χαρτῶν τῆς περιόδου 1803-1815, ὅπως δέν διαφαίνεται κάποια ἐπίδρασις καί σέ ὀργανωτικές ἀπόπειρες στίς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, ὅπου ὅμως οὐδέποτε διετυπώθη συνταγματικό κείμενο[9]. Φυσικά οὔτε οἱ Βαλκάνιοι οὔτε οἱ Τοῦρκοι ἦταν πρόθυμοι, παρά τό γεγονός ὅτι δέν εἶχαν ἀκόμη ἀναπτύξει πλήρως ἐθνικό συναίσθημα, νά δεχθοῦν αὐτονοήτως ὅτι ἀπετέλουν συνιστῶσες καί μέλη τοῦ «*Ἑλληνικοῦ λαοῦ, τουτέστιν τοῦ εἰς τοῦτο το βασίλειον κατοικοῦντος χωρίς ἐξαίρεσιν θρησκείας καί γλώσσης*» (ἄρθρ. 2).

Ἐθεμελίωνε σαφῶς τήν λαϊκή κυριαρχία στό κύριο μέρος τοῦ Συντάγματος (ἄρθρ. 7): «*Ὁ αὐτοκράτωρ λαός εἶναι ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ βασιλείου τούτου, χωρίς ἐξαίρεσιν θρησκείας καί διαλέκτου. Ἕλληνες, Βούλγαροι, Ἀλβανοί, Βλάχοι, Ἀρμένηδες, Τοῦρκοι καί κάθε ἄλλον εἶδος γενεᾶς*». Ἡ λέξις *αὐτοκράτωρ* ἀποδίδει τήν γαλλική *souverain* καί ἡ λέξις *βασίλειον* τήν ἔννοια τοῦ *κυριάρχου κράτους*, ἡ ὁποία ἀλλαχοῦ κατά κύριον λόγον ἀπεδίδετο ὡς *δημοκρατία*. Ἡ ἀσάφεια τῶν πολιτειολογικῶν καί νομικῶν ὅρων ὠφείλετο προφανῶς στό καινοφανές αὐτῶν στήν ἑλληνική γλώσσα. Ἡ ἀναζήτησις δοκίμων ὅρων ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μόνον ἐλάχιστα ἦτο δυνατόν νά βοηθήση, ὡς ἔγινε αἰσθητό καί βραδύτερα, μετά τό 1833, ὅταν ἡ συστηματική ἀναζήτησις ἑλληνικῶν νομικῶν ὅρων ἐγενικεύθη.

Προβλέπει ἐπικράτηση τῆς νομοθετικῆς λειτουργίας ἐπί τῆς ἐκτελεστικῆς, καθώς καί ἀνεξάρτητη δικαστική λειτουργία καί στοιχειώδεις κανόνες λειτουργίας της. Τό ἐκλογικό σύστημα πού προέβλεπε ἦταν ἔμμεσο κατά τοπαρχίες, ἤτοι κατά *καδηλίκια* (: ἱεροδικαστικές περιφέρειες τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους) μέ ἐκλογή ἐκλεκτόρων, οἱ ὁποῖοι ἐν συνεχεία θά ἐξέλεγαν τόν τοποτηρητή (: βουλευτή). Προέβλεπε ἐπίσης δύο νομοθετικά σώματα, Βουλή τῶν 500 καί Βουλή τῶν Γερόντων ἐκ 250 μελῶν. Ἡ θητεία τῶν βουλευτῶν καί γερουσιαστῶν προεβλέπετο ἐνιαύσιος καί ἡ κατανομή τῶν ἐκλεγέντων βουλευτῶν

8 Ἀντίθετη ἄποψη ἐξέφρασαν οἱ Ντοῦσαν Πάντελιτς, *Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα 2000 καί Κυρίλ Τοπάλοβ, *Ὁ Ρακόβσκι καί ὁ Ρήγας στά πολιτισμικο-πολιτιστικά πρότυπα τῆς ἀναγέννησης τῶν Βαλκανίων*, Ἀθήνα 2010.

9 Τό *Συνταγμάτιον Νομικόν* τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη εἶναι νομικό συμπίλημα κυρίως διατάξεων ἀστικοῦ καί ποινικοῦ δικαίου. Βλ. Ἰ.Π.Ζέπου, *Συνταγμάτιον Νομικόν Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντη Βοεβόδα, Ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας, 1789, ἐκδιδόμενον μετ' εἰσαγωγῆς καί ἱστορικῆς ἀνασκοπήσεως τῶν ἐν αὐτῷ θεσμῶν*, Ἀθήνα 1936, στήν σειρά: *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. Δ', ἀρ. 2. Βλ. καί Χαρ. Γ. Δημακοπούλου, *Ἡ πορεία πρὸς σύνταξιν Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος. Ἡ περίοδος τῶν ἀναζητήσεων: 1822-1891. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Νεοελληνικοῦ Δικαίου*, Ἐν Ἀθήναις 2008, ἐκδ. *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 41, Παράρτημα 9, σελ. 24-26.

μεταξύ τῶν δύο σωμάτων προεβλέπετο βάσει τοῦ τεκμηρίου τῆς ἡλικίας. Ἡ ἐκτελεστική λειτουργία θά ἀπετελεῖτο ἀπό πενταμελές σῶμα, τό Ἐκτελεστικόν Διοικητήριον, μέ ἀνανέωσιν τοῦ ἡμίσεος τῶν μελῶν του ἀνά ἔτος, κατά τό πρότυπο τοῦ γαλλικοῦ Διευθυντηρίου. Τά μέλη του θά ἀνεδεικνύοντο ὑπό τοῦ νομοθετικοῦ σώματος, ἄρα καί τῆς Βουλῆς και τῆς Γερουσίας συμπραττουσῶν, ἐκ πίνακος ἀντιπροσώπων ἑκάστης ἐπαρχίας (*μεμλεκετίου*, ἤτοι τόπου, δέν φαίνεται νά ἀντιστοιχῆ πρός τόν καζᾶ). Δέν προεβλέπετο κυβέρνησις καθώς τό σύστημα τοῦ Γαλλικοῦ Συντάγματος τοῦ 1793 συνεβάδιζε μᾶλλον πρός αὐτό τῆς κυβερνώσης βουλῆς. Προεβλέπετο ὅμως κάποια διοικητική ἀποκέντρωσις πρός εὔθετον διοίκησιν.

Τέλος, ὅσον ἀφορᾶ τήν Δικαιοσύνη, προεβλέπετο σύστημα εἰρηνοδικείων, ποινικῶν δικαστηρίων καί ἑνός ἀκυρωτικοῦ δικαστηρίου (καθαιρετικοῦ). Περί τῆς μελλούσης νά ἐφαρμοσθῆ νομοθεσίας δέν ἐλαμβάνετο ἄλλη πρόνοια πέρα τοῦ ὅτι δέν θά ἐπετρέπετο ἡ ἰσχύς διαφόρων νόμων κατά περιοχήν, δηλαδή θά ἐπεδιώκετο ἡ ἐφαρμογή ἑνιαίας νομοθεσίας και - καταφανῶς - δέν θά διετηροῦντο τά ἔθιμα, πού εἰσάγουν ἀναγκαίως διαφορετικές ρυθμίσεις κατά περιοχήν. Δέν προεβλέποντο ἐξ ἄλλου εὐρωπαϊκά πρότυπα τῆς μελλούσης νομοθεσίας. Ἐκεῖνο πού εἶναι βέβαιον εἶναι ὅτι αὐτομάτως ἀπεκλείετο ἡ ἐφαρμογή τοῦ Κορανικοῦ νόμου, ἀφοῦ δέν θά μποροῦσε νά ἐφαρμοσθῆ ὡς μή γενικός κανών δικαίου. Καί ἐπίσης προφανῶς ἡ μή ἐφαρμογή τοῦ Κορανίου καί τῆς Σαρίας ἀπέκλειε αὐτομάτως ἀπό τό καθεστώς πού προέτεινε ὁ Ρήγας τούς πιστούς μουσουλμάνους, δηλαδή τήν πλειονοψηφία τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων, τούς Τουρκαλβανούς καί εἴ τινα ἄλλον, ὡς τούς Κούρδους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἤ τούς Αἰγυπτίους μή Κόπτας. Εἶναι ἐπίσης προφανές ὅτι τό θρησκευτικό στοιχεῖο τοῦ μουσουλμανικοῦ δικαίου, πού ταυτίζεται πρός τούς ἠθικούς κανόνες καί ἀποτελεῖ τρόπο ζωῆς αὐτομάτως ἀκύρωνε τήν εὐαγγελιζομένη ἀπό τόν Ρήγα συμμετοχή τῶν Τούρκων στό νέο κράτος πού ὡραματίζετο ὁ Θεσσαλός πρωτομάρτυρας τῆς ἐλευθερίας, καθώς γι' αὐτούς ἦταν ἀδιανόητη ἡ ἐκκοσμίκευσις τοῦ τρόπου ζωῆς καί τοῦ δικαίου των.

Ὡς πρός τό Προσωρινόν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822, συνήθως θεωρεῖται ὡς ἔργον τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου καί τοῦ τεχνικοῦ συμβούλου τῆς Α΄ Ἐθνικῆς Συνελεύσεως Βικεντίου Γκαλλίνα[10]. Ἔχει ἐπίσης σημειωθῆ σέ κείμενα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἤ κάπως μεταγενέστερα, ὅτι τεχνικός σύμβουλος ὑπῆρξε καί ὁ Ἀναστάσιος Πολυζωΐδης. Οἱ ἀρχειακές πηγές δέν βεβαιώνουν καθόλου τόν ρόλο τοῦ Πολυζωΐδου, ἐνῶ ἀντιθέτως στηρίζουν ἐκεῖνον τοῦ Γκαλλίνα. Τά μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς Συντάξεως τοῦ Συντάγματος ἦσαν ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος οἱ Θεόδωρος Νέγρης, Γεώργιος Αἰνιάν καί Δρόσος Μανσόλας, ἐκ τῶν Νήσων οἱ Ἰωάννης Ὀρλάνδος, Πέτρος Σκυλίτσης Ὁμηρίδης καί Ἀναγνώστης Μοναρχίδης, ἐκ τῆς Δυτικῆς Χέρσου Ἑλλάδος οἱ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος, Ἰωάννης Κωλέττης καί Φώτιος Καραπᾶνος, τέλος δέ ἐκ τῆς Πελοποννήσου οἱ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, Πανοῦτσος Νοταρᾶς καί Ἀθανάσιος Κανακάρης. Οἱ ἔχοντες γνώσεις ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς ἦταν οἱ Θεόδωρος Νέγρης, Γεώργιος Αἰνιάν, Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος, Ἰωάννης Κωλέττης καί Πέτρος Σκυλίτσης Ὁμηρίδης. Δέν ἀπετέλουν τήν πλειονοψηφία τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς. Ὅμως, ὡς προκύπτει ἐξ ἐγγράφου τοῦ Ἀρχείου Μαυροκορδάτου, τό ὁποῖον δέν ἔχει προσεχθῆ ἀπό τούς νομικούς καί πολιτειολόγους, φαίνεται ὅτι ὅλα τά μέλη της ἔλαβαν ἐνεργό καί ζωηρό μέρος στίς συζητήσεις διαμορφώσεως τοῦ Πολιτεύματος μέ ἐντόνως διιστάμενες ἀπόψεις. Μάλιστα ὁ Μαυροκορδᾶτος

10 Βλ. Γ. Δ. Δημακοπούλου, *Ἡ Διοικητική Ὀργάνωσις κατά τήν Ἑλληνικήν Ἐπανάστασιν, 1821-1827. Συμβολή εἰς τήν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως*, Ἐν Ἀθήναις 1966, σελ. 88-89.

σημειώνει ὅτι ἐκοπίασε γιά νά ἀποτραποῦν οἱ ἀκρότητες καί οἱ ἰακωβινισμοί[11]. Εἶναι προφανές ὅτι μερίς τῶν πληρεξουσίων ἐπεθύμει ἀκραῖες λύσεις ἐπί πολλῶν θεμάτων, βάσει πάντοτε τοῦ γαλλικοῦ προτύπου. Αὐτήν τήν φορά ὅμως πρόκειται σαφῶς περί τοῦ Συντάγματος τῆς 5ης *Fructidor Ἔτους III* (δηλ. τῆς 22ας Αὐγούστου 1795), διά τοῦ ὁποίου εἰσήχθη τό σύστημα τοῦ Διευθυντηρίου.

Τό *Προσωρινόν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος* προέβλεψε περιωρισμένον ἀριθμό ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων (ἀτομικῶν καί πολιτικῶν), δέν περιέλαβε ἄρθρο περί τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, δέν καθώρισε τόν τύπο τῆς ἀποκεντρωτικῆς διοικήσεως, προέβλεψε ἕνα μόνον νομοθετικό σῶμα καί ἐκτελεστικό σῶμα ἐπίσης πενταμελές. Τά δύο σώματα Βουλευτικόν καί Ἐκτελεστικόν εἶχαν τήν αὐτήν ἰσχύ σέ ἕνα σύστημα ἀπολύτων checks and balances (μέ ἀποτέλεσμα πολύ σημαντική δυσλειτουργία τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ). Εἰσήγαγε ὅμως καί κυβέρνηση μέ 8 ὑπουργεῖα (μινιστέρια) ἀλλά 10 ὑπουργούς καθώς τό Μινιστέριον τῶν Ναυτικῶν διηυθύνετο ἐκ τριμελοῦς ἐπιτροπῆς ἐκ τῶν τριῶν ναυτικῶν νήσων. Προέβλεψε ἀνεξάρτητη δικαιοσύνη τριῶν βαθμῶν, τήν σύνταξη συγχρόνων νομοθετικῶν κωδίκων καί ὥρισε τό προσωρινῶς ἰσχῦον δίκαιον: (ἄρθρον 98) «*Ἄχρι τῆς κοινοποιήσεως τῶν εἰρημένων Κωδήκων, αἱ πολιτικαί καί ἐγκληματικαί διαδικασίαι βάσιν ἔχουσι τούς Νόμους τῶν ἀειμνήστων Χριστιανῶν ἡμῶν Αὐτοκρατόρων, καί τούς παρά τοῦ Βουλευτικοῦ καί Ἐκτελεστικοῦ Σώματος ἐκδιδομένους Νόμους. Διά δέ τά ἐμπορικά, ὁ Ἐμπορικός τῆς Γαλλίας Κώδηξ μόνος ἰσχύει εἰς τήν Ἑλλάδα*» (ἄρθρ. 98).

Ἔχει ὑποστηριχθῆ ὅτι τό Προσωρινό Πολίτευμα τοῦ 1822 καί ἡ ἀναθεώρησίς του κατά τό 1823 στό Ἄστρος εἰσήγαγαν μᾶλλον ἕνα ὀλιγαρχικό πολίτευμα παρά ἀμιγῆ δημοκρατία. Ἀληθές εἶναι ὅτι ἐν τοῖς πράγμασι στά σημαντικά ἀξιώματα ἀνεδείχθησαν κυρίως προεστῶτες, παλαιοί κοτζαμπάσηδες, δηλαδή οἱ οἰκονομικῶς δυνατοί. Ὄχι μόνον ὅμως, καθώς σέ πολλές ἐπαρχίες προετιμήθησαν ἐγγράμματοι ἐλάσσονες πρόκριτοι, πιθανῶς διότι οἱ ἰσχυρότεροι προετίμησαν τόν στρατιωτικό ρόλο.

Βασικές εἶναι δύο διαφορές: Πρῶτον, ὅτι τό Πολίτευμα τοῦ 1822 εἶναι δημιούργημα πολλῶν καί πραγματικό ἀποτέλεσμα δημοκρατικῆς διαδικασίας ἰσορροπιῶν. Δέν εἶναι τόσο ἐπαναστατικό ὅσο τό Σύνταγμα τοῦ Ρήγα, ἀλλά διακρίνεται γιά μεῖζονα σαφήνεια περί τά θέματα διακυβερνήσεως καί διοικήσεως. Ἡ ἐμπειρία τῶν προκρίτων κατεφαίνετο καί ἀπέδιδε καρπούς. Ὁ Ρήγας συνέταξε ἕνα συνταγματικό χάρτη πρίν ἀπό τήν ἔναρξη τοῦ Ἀγῶνος, τοῦ ὁποίου ἐπιθυμοῦσε νά ἡγηθῆ, μέ πρόθεση ἐνδεχομένως νά συζητήση κάποιες τροποποιήσεις ἀφοῦ θά ἔφθανε στήν κυρίως Ἑλλάδα. Πάντως, προέτεινε ἕνα κείμενο συνδεόμενο ἀμέσως πρός τόν Διαφωτισμό τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἐν γνώσει φιλοσοφικῶν κειμένων, καί μέ τήν ἀρχική σκέψη ἑνός ἑνιαίου πολυεθνικοῦ καί πολυπολιτισμικοῦ κράτους.

Δεύτερον: Ὁ Ρήγας διεκήρυξε ἰσότητα ὅλων τῶν κατοίκων τοῦ νέου κράτους καί οὐδόλως θέλησε διακρίσεις βάσει γλώσσης καί θρησκείας. Ἐξ ἄλλου, τό θρησκευτικό στοιχεῖο ἀπουσιάζει πλήρως ἀπό τό καθεστώς πού εἰσηγεῖτο, βασιζόμενος στόν πλήρη χωρισμό κράτους καί ἐκκλησίας ἤ προτιμώντας μᾶλλον ἕνα ροβεσπιερρικό κράτος χωρίς θρησκεία, πέρα τῆς ἀορίστου τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος. Τό Πολίτευμα τῆς Ἐπιδαύρου κατανοοῦσε σαφῶς ὅτι ἀπηυθύνετο σέ προνεωτερική κοινωνία, ἔστω καί ἄν τότε αὐτό δέν ὠνομάζετο τοιουτοτρόπως. Τό θρησκευτικό στοιχεῖο διαποτίζει τό κείμενό

11 Περί τοῦ Γκαλλίνα βλ. Γεωργ. Δ. Δημακοπούλου, «Σπαράγματα εἰδήσεων περί Βικεντίου Γκαλλίνα, Γενικοῦ Γραματέως τοῦ Μινιστερίου τῶν Ἐξωτερικῶν (1822)», *Ναυπλιακά Ἀνάλεκτα*, τόμ. V (2004), σελ. 35-42.

του: Τονίζεται ὅτι «*Ὅσοι αὐτόχθονες κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος πιστεύουσιν εἰς Χριστόν εἰσίν Ἕλληνες καί ἀπολαμβάνουσιν ἄνευ τινός διαφορᾶς ὅλων τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων*» (ἄρθρ. β΄). Δέν προέβλεψε πολυπολιτισμικό καί πολυθρησκευτικό κράτος, ἀλλά ἐπικρατοῦσα θρησκεία καί ἐπέβαλε τήν ἀνεξιθρησκεία. Ἐδέχετο ἀλλοδαπούς καί ἀλλοθρήσκους παροίκους (μεταξύ τῶν ὁποίων βεβαίως κατέτασσε καί τά ἄλλα χριστιανικά δόγματα), παρεῖχε σέ ὅλους ἀκώλυτο ἄσκηση τῆς λατρείας των, ἀλλά γιά νά καταστοῦν πολῖτες Ἕλληνες ἔπρεπε νά πολιτογραφηθοῦν κατόπιν διαδικασίας. Δέν διακρίνεται καμμία διάθεσις συμπεριλήψεως στό Ἑλληνικό Κράτος Τούρκων κατοίκων. Ἡ πρακτική τῶν ἐτῶν 1821-1834 ὑπῆρξε ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν Τούρκων ἀπό τό ἐλεύθερο ἑλληνικό ἔδαφος. Στίς ἐλευθερωθεῖσες ἐπαρχίες δέν ὑπῆρχαν σοβαρές ἀριθμητικῶς κοινότητες Ἀρμενίων καί Ἰσραηλιτῶν, ἐνῶ οἱ Ἀρβανίτες ἦταν ἤδη Ὀρθόδοξοι. Οἱ ἐλάχιστοι Βαλκάνιοι πού προσέτρεξαν στόν Ἑλληνικό Ἀγῶνα προφανῶς ἦσαν ἐπίσης Ὀρθόδοξοι (Βάσος Μαυροβουνιώτης, Χατζηχρῆστος κ.ἄ.) καί συνεπῶς δέν προέκυψε πρόβλημα. Ζητήματα ἐγεννήθησαν βραδύτερον μέ τούς Καθολικούς τῶν Κυκλάδων, κυρίως διότι δέν εἶχαν συμμετάσχει στήν ἐπαναστατική δράση. Πάντως, τό ὅραμα μιᾶς οἰκουμενικῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας στό σύνολο τῆς Βαλκανικῆς καί στήν Μικρά Ἀσία ὅπως τό κατέγραψε ὁ Ρήγας μετά τήν ἀποτυχία τῆς Ἐπαναστάσεως στίς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες καί στήν Πόλη, τήν Ἰωνία καί τήν Κύπρο, μετεβλήθη πλέον στό ὅραμα τῆς Μεγάλης Ἰδέας, μέ τούς Τούρκους καί λοιπούς μουσουλμάνους ἐκδιωκομένους πέρα τῶν συνόρων τῆς ἰδεατῆς Μεγάλης Ἑλλάδος.

Ἐν τέλει, ὁ Ρήγας στήν *Νέα Πολιτική Διοίκηση* μαρτυρεῖ σαφῶς τήν πολιτική ὡριμότητά του, τό ὅραμα, τόν ἰδεαλισμό, τήν ἀντίληψη τοῦ ρόλου του ὡς φωτιστοῦ τοῦ Γένους. Στερεῖται πρακτικῶν γνώσεων διοικήσεως καί πρό τοῦ οὐτοπικοῦ προτύπου πού προέτεινε παρέβλεψε πολλά στοιχεῖα τοῦ χαρακτῆρος τῶν μελλοντικῶν πολιτῶν τοῦ νέου κράτους του. Ἄν κάποιοι λίγοι Ἕλληνες ἐγνώριζαν τήν ἀξία καί τήν σημασία τῶν φιλοσοφικῶν διδαγμάτων καί τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ ὀνείρου, οἱ πολλοί ἐγνώριζαν μόνον τόν Μαρμαρωμένο Βασιλιᾶ. Καί δέν εἶχαν καμμία διάθεση νά εὑρεθοῦν ὡς θλιβερή ἀριθμητική μειοψηφία στήν πρός συγκρότηση Ἑλληνική Δημοκρατία. Τό Πολίτευμα τοῦ 1822 ἦταν σαφῶς ρεαλιστικώτερο καί πλησιέστερο πρός τό πνεῦμα τῶν μελλοντικῶν πολιτῶν. Ἡ οὐσιαστική ἀκυβερνησία πού ἀπέρρευσε ἀπό τήν ἀπόλυτη ἰσορροπία μεταξύ Βουλευτικοῦ καί Ἐκτελεστικοῦ ἀντιμετωπίσθη τό ἑπόμενο ἔτος μέ ἐπιλογή ὄχι Κυβερνώσης Βουλῆς ἀλλά ἐνισχυμένης Ἐκτελεστικῆς Ἀρχῆς. Αὐτό δέ ἐν συνειδητῇ ἀναμονῇ Βασιλέως. Ὅπως καί ἔγινε τελικῶς.

ΖΩΗ ΧΡ. ΕΞΑΡΧΟΥ

Η γαλλική γλώσσα ως εργαλείο διαμόρφωσης επαναστατικής συνείδησης στο μεταφραστικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή

Η Γαλλική Επανάσταση, ως γνωστόν, αποτέλεσε έμπνευση και οδηγό για τα περισσότερα μετέπειτα επαναστατικά κινήματα σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο. Είναι γεγονός ότι το 1789 έδωσε νέα πνοή και στον Ελληνικό Αγώνα. Η απήχηση των ιδεών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης υπήρξε καθοριστική για τον ιδεολογικό προσανατολισμό των επαναστατημένων Ελλήνων[1]. Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε πώς ο Ρήγας Βελεστινλής αξιοποιώντας την άριστη γνώση της γαλλικής γλώσσας σε συνδυασμό με την εξαιρετική χρήση της ελληνικής πέτυχε να οικοδομήσει και να επικοινωνήσει το επαναστατικό όραμά του[2]. Σημειώνεται ότι κατά τον 18ο αι. η γαλλική γλώσσα ήταν διαδεδομένη στις κοινωνικο-οικονομικές ελίτ, καθώς και στην ηγετική ομάδα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας[3].

1. Βλ. Bernard Lewis, *The Impact of the French Revolution on Turkey, some notes on the transmission of ideas.* In: *Cahiers d'Histoire Mondiale I*, Paris 1953, σσ. 105-125. Επίσης, βλ. Yeşil Fatih, Looking at the French Revolution through Ottoman Eyes: Ebubekir Ratib Efendi's observations, *Bulletin of SOAS*, 70, 2, London 2007, σσ. 283-304. Δημ. Γ. Αποστολόπουλος, *Η Γαλλική Επανάσταση στην Τουρκοκρατούμενη Ελληνική Κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα 1989.

2. Για τη γαλλική επίδραση στο έργο του Ρήγα, βλ.Alexandra Sfini, «Langages de la révolution et transferts conceptuels. La constitution montagnarde en grec», *Annales historiques de la Révolution française*, 347, 2007, σσ. 83-92.

3. Σημειώνεται ότι η ηγετική ομάδα της αυτοκρατορίας αυτοπροσδιοριζόταν ως Osmanlı (= Οθωμανός) και όχι Τούρκοι. Επρόκειτο για έναν άλλο κόσμο (γλώσσα, διατροφή, ενδυμασία, μουσική). Προέρχεται από τον ιδρυτή της δυναστείας Οσμάν. Ήταν τα μέλη της δυναστείας, η οποία ταυτίζεται με το κράτος, αλλά και τα μέλη της άρχουσας τάξης της αυτοκρατορίας, η οποία μετέχει μιας συγκροτημένης κουλτούρας έως την εποχή των Μεταρρυθμίσεων. Ο όρος *Türk* στα οθωμανικά χρόνια σε έγγραφα δηλώνει τον μουσουλμάνο τουρκόφωνο αγρότη, ενέχει απαξία, γιατί συνδέεται με τους αμόρφωτους τουρκόφωνους μουσουλμάνους αγρότες, οι οποίοι δεν είχαν καμμία σχέση με τους Οθωμανούς της άρχουσας τάξης. Osmanlı και Türk είναι δύο κόσμοι με χαρακτηριστικά τελεί-

Ακόμη, θα εστιάσουμε στην καθοριστική συμβολή του μεταφραστικού έργου του Ρήγα Βελεστινλή εκ της γαλλικής γλώσσας στη δημιουργική ανασύνθεση των ιδεών των γάλλων επαναστατών, οι οποίες διαμόρφωσαν την επαναστατική συνείδηση των Ελλήνων και αποτέλεσαν το θεωρητικό υπόβαθρο του ελληνικού επαναστατικού κινήματος. Επισημαίνεται ότι αντικείμενο της μελέτης θα αποτελέσουν, κυρίως, οι μεταφράσεις έργων γάλλων συγγραφέων, τα οποία δεν είναι ευρέως γνωστά όσο τα επαναστατικά έργα του εθνεγέρτη.

Ο Ρήγας ως επαναστάτης πίστευε στη μόρφωση των Ελλήνων, άποψη διαδεδομένη στον κύκλο των λογίων της εποχής[4]. Πρωτίστως, ο Ρήγας επιδίωξε από νωρίς τη δική του πνευματική ανέλιξη και κυρίως να μάθει ξένες γλώσσες μεταξύ των οποίων και τη γαλλική. Η γνώση της γαλλικής γλώσσας του έδωσε ένα σημαντικό προνόμιο στο να έχει πρόσβαση σε έργα γάλλων διανοητών γεγονός που συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση της δικής του επαναστατικής συνείδησης και σκέψης, την οποία με τις μεταφράσεις-αποδόσεις του μεταλαμπάδευσε και στον ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας[5].

Τα συνθήματα των γάλλων επαναστατών για δικαιοσύνη, ισότητα και ελευθερία, καθώς και οι πρώτες επιτυχίες τους, διαδόθηκαν γρήγορα στον ελλαδικό χώρο και ο αντίκτυπός τους υπήρξε καταλυτικός[6]. Ως εκ τούτου, δημιουργήθηκε στον ελληνικό λαό κλίμα ελπιδοφόρο, κυρίως με τη διακήρυξη της αρχής των εθνοτήτων, η οποία και οδήγησε στην ευρύτερη ενθάρρυνση των λαών για τη διεκδίκηση της ελευθερίας τους. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα -μεταξύ άλλων- να ενισχυθεί στον ελληνικό λαό περαιτέρω η ιδέα της εξέγερσης[7].

Επίσης, η Γαλλία κατά τον ΙΗ΄ αι. αν και διερχόταν σοβαρή κρίση, κατά χρονικά διαστήματα, σε κοινωνικό, πολιτικό ή οικονομικό επίπεδο, παρέμενε *το Μεγάλο Έθνος* (*la Grande Nation*) και η γαλλική γλώσσα ήταν ευρέως διαδεδομένη και αποτελούσε πολιτισμικό πρότυπο για τον τότε γνωστό κόσμο[8]. Επομένως, ο Ρήγας εστράφη ιδεολο-

---

ως διαφορετικά. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε να σημαίνει κάτι θετικό κατά το 2ο ήμισυ του 19ου αι. Βλ. Cemal Kafadar, «A Rome of One's Own: Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum», *Muqarnas Online*, τ. 24, 2007, σσ. 7-25. Επίσης βλ. Svat Soucek, *Ottoman Maritime Wars, 1416–1700*, Istanbul, The Isis Press, 2015, σελ. 8 κ. εξ. ενδεικ., καθώς και Ebru Boyar, *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire lost, relations altered*, Library of ottoman studies 12, London, Tauris Academic Studies, 2007, σ. 29 κ. εξ.

4. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, Η επαναστατική φυσιογνωμία του Ρήγα Βελεστινλή, Έκδοση *Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*, Αθήνα 2000, Ανάτυπο από τα *Πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου Ρήγας Βελεστινλής, 200 χρόνια μετά*, (Βρυξέλλες, 15 και 16 Μαΐου 1998), επιμ.: Παν. Γιαννόπουλος, Βελγική Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, σσ. 13-34.

5. Για τη μόρφωση του Ρήγα, Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του*, Έκδοση *Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*, Αθήνα 2017, σ. 25 κ. εξ.

6. Για την επίδραση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Bernard Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τ. 1, *Τα στάδια της ανάδυσης*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2001, σ. 143 κ. εξ.

7. Για την ανάδυση των μη μουσουλμανικών ελίτ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ενδεχόμενη εξέγερση, βλ. Birol Gundogdu, *Ottoman Constructions of the Mora Rebellion, 1770's: A Comprehensive Study of Ottoman Attitudes to the Greek Uprising* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), University of Toronto, 2012, σ. 90 κ. εξ.

8. Ενδεικ. βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών Α. Ε., 1975, τ. ΙΑ΄, σ. 367.

γικο-πολιτικά προς τη Γαλλία, γιατί αρχικώς τη θεωρούσε δύναμη ικανή και πρόθυμη να σταθεί στο πλευρό των Ελλήνων[9]. Στο σημείο αυτό σημειώνουμε ότι ο Ρήγας δεν προπαγάνδιζε απλώς τη γαλλική επαναστατική ιδεολογία ούτε και ταυτίσθηκε ή συμπορεύθηκε απολύτως με τη γαλλική εξωτερική πολιτική και τις δράσεις της γαλλικής διπλωματίας στον ελλαδικό χώρο[10]. Αντιθέτως, αξιοποίησε τις ιδέες των γάλλων επαναστατών και τις προσάρμοσε στον δικό του επαναστατικό σχεδιασμό[11]. Συνεχώς διακήρυττε ότι οι Έλληνες έπρεπε πρώτα να ενισχυθούν πνευματικά και στη συνέχεια να οργανώσουν τον απελευθερωτικό αγώνα τους. Σε κάθε περίπτωση, η ενδεχόμενη συνδρομή της Γαλλίας ως φιλελεύθερης δύναμης αποτελούσε κατ' αυτόν εγγύηση για την επιτυχή έκβαση μιας επαναστατικής εκδήλωσης[12].

Την περίοδο κατά την οποία ο Ρήγας εκδίδει τα μεταφρασθέντα εκ της γαλλικής έργα του άρχιζαν να διαδίδονται τα κηρύγματα των γάλλων επαναστατών για τα *φυσικά δικαιώματα* των ανθρώπων και την απελευθέρωση των λαών. Στο πλαίσιο αυτών των εξελίξεων και όντας βαθιά επηρεασμένος από τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης, ο Ρήγας αρχίζει τη μεταφραστική του ενασχόληση με σαφή στόχο ακόμη από το πρώτο του έργο την πνευματική ενίσχυση των Ελλήνων πριν αναλάβουν κάθε επαναστατική δράση[13].

Ο Ρήγας ανήκε σε οικονομικά ισχυρή οικογένεια -όπως φαίνεται άλλωστε από τις σπουδές του- και ως εκ τούτου ήταν ιδιαίτερα γλωσσομαθής, γεγονός που τον βοήθησε στην ανάληψη σημαντικών αξιωμάτων. Γνώριζε πολύ καλά τη γαλλική, τη γερμανική,

---

9. Βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή. Σπουδαί και γνώσεις του Ρήγα – Αι ιδέαι της Γαλλικής Επαναστάσεως – Αι μεταφράσεις του Ρήγα και η εθνική των σημασία – Τα απελευθερωτικά σχέδια – Το πολίτευμα της Ελληνικής Δημοκρατίας – Τα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα*, Αθήναι 1964, σσ. 9-21, όπου και σχετική βιβλιογραφία-εργογραφία.

10. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τις περιπτώσεις των Κων. Σταμάτη, Δήμου και Νικολό Στεφανόπολι κ. ά., οι οποίοι ταυτίσθηκαν απολύτως με τη γαλλική εξωτερική πολιτική.

11. Ιδιαίτερα, μετά την απόβαση των γαλλικών στρατευμάτων στα Επτάνησα και τις αναπτερωμένες ελπίδες των Ελλήνων για γαλλική βοήθεια, ο Ρήγας -από τον Ιούλιο του 1797- προσπαθεί να έρθει σε επικοινωνία με γάλλους αρμοδίους, προκειμένου να επιτύχει ακόμη και συνάντηση με τον ίδιο τον Ναπολέοντα. Βλ. Δημ. Παντελοδήμος, *Έμμετρο διάβημα στο Ναπολέοντα για την απελευθέρωση της Ελλάδος*, Αθήνα 1984. Επίσης, βλ. εφημ. *Εφημερίς*, Έτος Ζ΄, αριθ. φ. 43, της 29ης Μαΐου 1797, όπου και το *Μανιφέστο* του Βοναπάρτη, όπ. π., τ. 6ος, σ. 493 κ.εξ. Περισσότερα βλ. Κ. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*, στη σειρά: *Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη*, αριθ. 7, [Αθήναι], 1930, σσ. ιβ΄-ιθ΄. Ωστόσο, τα σχέδια αυτά του Ρήγα δεν πραγματοποιήθηκαν. Πάντως, το γεγονός αυτό δεν στάθηκε εμπόδιο στις ενέργειές του. Άλλωστε, ο Ρήγας δεν βασιζόταν αποκλειστικά και μόνο στην παροχή ξένης βοήθειας, για την επιτυχία ενός απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων.

12. Βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή, όπ.π.*, σσ. 229-252. Πρβλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Απάνθισμα κειμένων*, επιλογή κειμένων Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1998.

13. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Άπαντα τα σωζόμενα*, γενική επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2001, τ. Α΄, επιμέλεια Π. Σ. Πίστας, σσ. 19-57. Πρβλ. *Εφημερίς, η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθή, Βιέννη 1791-1797, εκδότες: Αφοί Μαρκίδες Πούλιου, Ανασυγκρότηση της Σειράς σε φωτοτυπική επανέκδοση, Ερευνητική, συλλεκτική και εκδοτική φροντίδα, Προλεγόμενα, Σημειώσεις κ.τ.λ.* Λ. Βρανούσης, *Εφημερίς*, Έτος Ζ΄, 1797, Προλεγόμενα, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 1995, τ. 5ος, σ. 83 κ.εξ., καθώς και 462 κ.εξ. Βλ. στο ίδιο και σχετική βιβλιογραφία.

καθώς και την ιταλική γλώσσα[14]. Ο Ρήγας φαίνεται ότι επιδόθηκε στην εκμάθηση των γλωσσών αυτών και ιδιαίτερα της γαλλικής κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Κωνσταντινούπολη ευνοημένος από το κοσμοπολίτικο περιβάλλον της και τη συναναστροφή του με κύκλους επιφανών Φαναριωτών, διπλωματών και επιχειρηματιών[15]. Όμως, εκτός από τις τρεις αυτές γλώσσες ο Ρήγας φαίνεται ότι ήταν γνώστης της οθωμανικής και της ρουμανικής γλώσσας[16].

Σημειώνεται ότι η γαλλική γλώσσα διαδίδεται, κυρίως, στους Βαλκανικούς λαούς[17] μετά την επανάσταση του 1789, η οποία καλλιέργησε μεγάλες προσδοκίες για ευρεία επικράτηση δημοκρατικών ιδεωδών και αποτέλεσε την αφορμή για τις επακόλουθες ιδεολογικο-πολιτικές εξελίξεις[18]. Ως εκ τούτου, η γαλλική γλώσσα καθίσταται παγκόσμια και συνιστά το εργαλείο διάδοσης του νέου πολιτισμικού προτύπου, κυρίως, μέσω της λογοτεχνικής παραγωγής. Η διάδοση της γαλλικής γλώσσας και η συνακόλουθη μετάφραση σημαντικών γαλλικών λογοτεχνικών έργων δίδουν τα πνευματικά εφόδια σε λογίους και σε λαούς για τη δυναμική διεκδίκηση των *απαράγραπτων φυσικών δικαιωμάτων τους* κατά το γαλλικό πρότυπο[19]. Η τάση αυτή ενισχύεται, κυρίως, μετά τις νικηφόρες εκστρατείες του Ναπολέοντα και μάλιστα στο όνομα της απελευθέρωσης των λαών[20].

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να επισημανθεί ότι ο Ρήγας ως οθωμανός υπήκοος προερχόμενος από οικονομικά εύρωστη οικογένεια του Βελεστίνου και ακολούθως ως μέλος της επιφανούς φαναριώτικης ελίτ σε Κωνσταντινούπολη και Παραδουνάβιες Ηγεμονίες

14. Στη γλωσσομάθεια του Ρήγα αναφέρεται και ο ιστορικός Johann Christian von Engel (1770-1814) στο έργο του υπό τον τίτλο: *Geschichte des ungarischen Reiches und seine Nebenländer* (5 τ. 1797–1804) ως εξής: *Πόσην μεγάλην ευχαρίστησιν μου επροξένησεν η γνωριμία ενός Θεσσαλού από την περιφέρειαν της παλαιάς Σερβίτζας! Ο άνθρωπος αυτός ευρίσκεται τώρα εις την Βιέννην με το όνομα Ρήγας* [. . .]. *Είναι εφωδιασμένος με φιλολογικάς και πολιτικάς γνώσεις, γνωρίζων εκτός της γλώσσης του τόπου την γερμανικήν, την γαλλικήν και ιταλικήν* [. . .]. Βλ. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Ρήγας – Υψηλάντης – Καποδίστριας*, Αθήνα, Εστία, 1965, σ. 33.

15. Για την ανάδυση της ηγετικής ομάδας των διανοούμενων διαφωτιστών, τη σχέση τους με τη δυτικο-ευρωπαϊκή σκέψη, καθώς και τη δραστηριότητά τους εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. ενδεικ. Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, Αθήνα 2009, σ. 13 κ. εξ.

16. Για τα νεανικά χρόνια του Ρήγα και τις σπουδές του, βλ. Λουκάς Ανδρέου, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2002, σ. 101 κ. εξ.

17. Για τα Βαλκάνια και τη σημασία τους από οθωμανικής πλευράς, Βλ. Ebru Boyar, *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire lost, relations altered*, όπ. π., σ. 42 κ. εξ.

18. Για την επίδραση του διαφωτισμού στα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Dusan Batakovič, «A Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective», *Balcanica* 36, Belgrade 2006, σ. 113 κ. εξ. Επίσης βλ. H. Şükrü Ilıcak, «The Revolt of Alexandros Ipsilantis and the Fate of the Fanariots in Ottoman Documents», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), Αθήνα 2009, σσ. 320-333. Για τον αντίκτυπο της Γαλλικής Επανάστασης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Ebru Boyar, *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire lost, relations altered*, όπ. π., σ. 13 κ. εξ.

19. Για τις πολλαπλές εκφάνσεις των βαλκανίων και τους λαούς τους, βλ. Ebru Boyar, *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire lost, relations altered*, σ. 72 κ. εξ.

20. Βλ. Ali Yaycıoğlu, «Revolutions de Constantınople, France and the Ottoman World in the Age of Revolutions», *French Mediterraneans, Transnational and Imperial Histories* (ed. Patricia M. E. Lorcin and Todd Shepard), Nebraska 2016, σσ. 21-51.

ήταν φυσικό να εντρυφήσει στη γαλλική γλώσσα και γραμματεία, η οποία κατά τον 18ο αι. ήταν ευρέως διαδεδομένη, κυρίως, στην ηγετική ομάδα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και στις οικονομικά ισχυρές ελληνορθόδοξες κοινότητες[21]. Οι κυριότεροι παράγοντες που συνέτειναν στην κατεύθυνση αυτή καταγράφονται ως εξής:

α΄. Η διάδοση της γαλλικής γλώσσας και του πολιτισμού αποδίδεται στους δραγουμάνους, οι οποίοι ανήκαν σε κοινότητες μη μουσουλμανικές και ειδικότερα στους Φαναριώτες έως το 1821. Τονίζεται ότι οι μουσουλμάνοι οθωμανοί υπήκοοι μεταξύ άλλων και από θέση ισχύος δεν μάθαιναν δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες κατά τη διάρκεια της ακμής της αυτοκρατορίας. Σημειώνεται ότι ο θεσμός του δραγουμάνου (Tarḏjumān, Turḏjumān στην οθωμανική Terḏjüman σημαίνει μεταφραστής-διερμηνέας) αποτελεί μια παράδοση στον μουσουλμανικό κόσμο, ήδη, από την εποχή του Χαλιφάτου των Αββασιδών (750-1258 μ.Χ) και εντεύθεν, ασχολούμενοι με ζητήματα οικονομικά-διπλωματικά, καθώς και με την αλληλογραφία. Οι διερμηνείς έπαιζαν πάντα σημαντικό ρόλο στις διπλωματικές και εμπορικές σχέσεις των ισλαμικών κρατών με τις ξένες μη αραβόφωνες δυνάμεις[22].

Οι δραγουμάνοι, επίσημοι διερμηνείς και μεταφραστές, ως ακόλουθοι στις πρεσβείες και ως υπάλληλοι στα προξενεία, διασφάλιζαν τις διπλωματικές σχέσεις και τα συμφέροντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Δύση. Επρόκειτο για διαμεσολαβητές με κύρια χαρακτηριστικά την πολυγλωσσία και την πολυπολιτισμικότητα, οι οποίοι λειτουργούσαν ως σύνδεσμοι μεταξύ δύο διαφορετικών κόσμων με κύρια αποστολή να αμβλύνουν διαφορές και προκαταλήψεις εκ μέρους των δυτικο-ευρωπαίων[23]. Στην πραγματικότητα, οι εξωτερικές σχέσεις της Υψηλής Πύλης με τις χώρες της Δύσης είχαν ανατεθεί στον Μεγάλο Βεζύρη. Η επίσημη γλώσσα ήταν η οθωμανική και δεδομένου ότι οι ανώτατοι υπάλληλοι του οθωμανικού κράτους δεν ομιλούσαν δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες, η παρουσία του διερμηνέα ήταν απαραίτητη. Οι διερμηνείς μετέφραζαν στην οθωμανική όλα τα διπλωματικά έγγραφα τα προερχόμενα από τη Δύση, τα οποία ήταν ως επί το πλείστον στη γαλλική γλώσσα. Επίσης, ήταν υποχρεωτική η παρουσία τους κατά την υπογραφή επίσημων συνθηκών, συμβάσεων κ.λπ.[24].

Υπήρχαν δύο μεγάλες κατηγορίες δραγουμάνων: α΄. Οι Δραγουμάνοι του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου (Διβανίου) του Σουλτάνου (Dîvân-ı Hümâyûn tercümanları) ή γνωστοί ως Μεγάλοι Δραγουμάνοι με καθήκοντα, κυρίως, διπλωματικά (διερμηνείς-σύμβουλοι του σουλτάνου και του Μεγάλου Βεζύρη σε επίσημες συναντήσεις και διαπραγματεύσεις με διπλωματικούς απεσταλμένους, σύνταξη αυτοκρατορικών κειμένων και επιστολών, συμμετοχή σε διπλωματικές αποστολές στο εξωτερικό κ.ά.). Ήταν δεύτεροι στην ιεραρχία μετά τον υπουργό εξωτερικών (Reis-ül küttâb). β΄. Οι Μεγάλοι Δραγουμάνοι (Baştercümanı) ή Μεγάλοι Δραγουμάνοι της Υψηλής Πύλης (Bâb-ı âli baştercümanı) με καθήκοντα, κυρίως, μεταφραστικά-φιλολογικά και ηγούντο πολλές φορές ομάδων που ήταν επιφορτισμένες με το μεταφραστικό έργο (χειρογράφων, λογοτεχνικών έργων κ.ά.).

21. Ενδεικτικά βλ. Hüseyin Gümüş, «Le français dans les territoires de l'Empire Ottoman», *Synergies Turquie* n° 2, 2009, σσ. 107-111.

22. Αναλυτικότερα βλ. το λήμμα Tarḏjumān στην *Encyclopedia of Islam*.

23. Βλ. Henri Deherain, «Jeunes de Langue et Interprètes en Orient au XVIIIe siècle», extrait du *Bulletin de la Societe de Géographie d'Alger et de l'Afrique du Nord*, Alger 1922, σ. 14 κ. εξ.

24. Βλ. Gilles Veinstein, «L'administration ottomane et le problème des interprètes», *Études sur les villes du Proche-Orient XVIe-XIXe siècles, Hommage à André Raymond*, Brigitte Marino (dir.), Damas, Presses de l'Ifpo, 2001, σσ. 65-79.

Συνεπώς, οι δραγουμάνοι δεν είχαν απλώς μεταφραστικά καθήκοντα, αλλά κυρίως διπλωματικά και πολλές φορές ασκούσαν εξωτερική πολιτική. Συνέβαλαν στη διάδοση των γνώσεων και ιδεών μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας - Γαλλίας και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην πορεία των διπλωματικών σχέσεων των δύο κρατών[25]. Αρχικώς, οι Μεγάλοι Δραγουμάνοι δεν συμμετείχαν στις επίσημες διαπραγματεύσεις. Όμως, αυτή η πρακτική άλλαξε κατά τον 18 αι. και όλες οι διπλωματικές δραστηριότητες του κράτους ελέγχονταν από τους Μεγάλους Δραγουμάνους, γεγονός που τους κατέστησε τους πιο σημαντικούς διπλωματικούς αξιωματούχους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας[26]. Υπενθυμίζεται ότι έως το 1821 έτος κατά το οποίο ιδρύθηκε επί Μαχμούτ Β΄ (1808-1839) το *Γραφείο Μετάφρασης* (*Tercüme Odası*)[27], το έργο αυτό είχαν αναλάβει μέλη των ελληνορθοδόξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που κατοικούσαν στο Πέρα (Beyoğlu) και πρόκειται για μια περίοδο κατά την οποία εισάγεται και διαδίδεται σταδιακά η γαλλική κουλτούρα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Πρώτος οθωμανός δραγουμάνος και καθηγητής γαλλικής γλώσσας στην *École d'ingénierie et des jeunes fonctionnaires de la Porte* που επιθυμούσαν να μάθουν τη γαλλική γλώσσα ήταν ο Yahya Naci Effendi[28].

β΄. Η ίδρυση της *École des jeunes de langue /Dil Oğlanari Okulu* σε Παρίσι και Κωνσταντινούπολη συνιστά έναν άλλο παράγοντα διάδοσης της γαλλικής γλώσσας στο αυτοκρατορικό οθωμανικό περιβάλλον[29]. Την εποχή εκείνη, η Γαλλία είχε αναπτύξει ένα ευρύ διπλωματικό δίκτυο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και παρατηρείται αύξηση του αριθμού γάλλων διπλωματών που εγκαθίστανται στα εδάφη της[30]. Οι δραγουμάνοι

25. Για τις δεξιότητες και τα καθήκοντα των δραγουμάνων βλ. Henri Deherain, Jeunes de Langue et Interprètes en Orient au XVIIIe siècle, όπ. π., 16 κ. εξ. Επίσης, βλ. Elvin Abbasbeyli, Le drogmanat dans l'Empire ottoman, *aiic.net,* 21 octobre, 2014, mis à jour 7 novembre 2016 <https://aiic.net/p/6988>.

26. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του δραγουμάνου Jean-Baptiste Louis Adanson (1732-1803) απεσταλμένου της Γαλλίας στην Ανατολή, Βλ. σχετικά Anne Mézin, *Les consuls de France au siècle des lumières (1715-1792)*, όπ. π., σ. 85 κ. εξ. Επίσης βλ. Jen Kimpton, *Jean-Baptiste Adanson: A French Dragoman in Egypt and the Near East*, in *Travellers in the Near East*, édité par Charles Foster, London, Stacey International, 2004.

27. Βλ. ενδεικτικά Suna Timur Agildere, «Les « élites » de la Sublime Porte ou les médiateurs francophones du Bureau de traduction (Tercüme Odası) au XIXe siècle», *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde* [En ligne], 38/39 ¦ 2007, mis en ligne le 16 décembre 2010, consulté le 06 septembre 2017. URL: http://dhfles.revues.org/310, σσ. 183-191.

28. Ακολουθεί η περίοδος διάδοσης του γαλλικού πολιτισμού μετά την ίδρυση του *Tercüme Odası*, προκειμένου να εκπαιδευθούν μουσουλμάνοι δημόσιοι λειτουργοί μεταξύ άλλων και στη γαλλικής γλώσσα και με απώτερο σκοπό αυτοί να διαδεχθούν τους Φαναριώτες στην υπηρεσία του οθωμανικού κράτους ως διερμηνείς μετά την Ελληνική Επανάσταση. Η ίδρυση του Λυκείου Γαλατάσαραϊ το 1868 σηματοδοτεί το απόγειο της γαλλοφωνίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για τη γαλλική γλώσσα κατά τον 19ο αι., βλ. Henri Besse, Le français «langue des élites» dans les (ex-) territoires de l'Empire ottoman d'après le Dictionnaire de F. Buisson, *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde* [En ligne], 38/39, 2007, mis en ligne le 16 décembre 2010, consulté le 06 septembre 2017, URL: http://dhfles.revues.org/136 σ. 33-55.

29. Για την ιστορία της Σχολής βλ. Henri Deherain, Jeunes de Langue et Interprètes en Orient au XVIIIe siècle, όπ. π., σσ. 1-22.

30. Βλ. Anne Mézin, *Les consuls de France au siècle des lumières (1715-1792)*, Ministère des Affaires etrangères, Paris, Imprimerie nationale, 1998. Επίσης, για το σύνολο των γάλλων διπλωματικών απεσταλμένων στην Οθωμανική Αυτορατορία, βλ. https://www.turquie-culture.fr/pages/histoire/relations-franco-turques/liste-des-ambassadeurs-ministres-agents-ou-residents-francais-a-istanbul-de-1524-a-1840.html

έγιναν απαραίτητοι, όπως έχει προαναφερθεί, καθώς ούτε οι οθωμανοί αξιωματούχοι γνώριζαν δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες και πολλές φορές ούτε οι ευρωπαίοι απεσταλμένοι ήταν γνώστες της οθωμανικής ή άλλων ανατολικών γλωσσών. Περίπου κατά το τέλος του 17ου αι. και στις αρχές του 18ου αι. η εκπαίδευση των διερμηνέων-μεταφραστών συστηματοποιείται. Σημειωτέον ότι υπήρχαν ισχυρές δυναστείες δραγουμάνων όπως των Fornetti, Fonton, Adanson, Ruffin, Testa κ.ά[31]. Στους υποψήφιους-μελλοντικούς διερμηνείς δόθηκε το όνομα jeunes de langue. Πρόκειται για ακριβή μετάφραση από την οθωμανική γλώσσα dil oğlanari (dil= γλώσσα και oğlanari= οι νέοι).

Η ίδρυση της *École des jeunes de langue* ανάγεται το 1669, όταν ο γάλλος υπουργός οικονομικών Jean-Baptiste Colbert (1665-1683) δημιούργησε στην Κωνσταντινούπολη μια σχολή διερμηνέων, στην οποία η φοίτηση ήταν δωρεάν και χρηματοδοτούνταν από το *Chambre de Commerce de Marseille*[32]. Έτσι, οι νέοι απόφοιτοι των σχολών αυτών ήταν γνωστοί ως dil oğlanari και πολλές φορές λειτουργούσαν ως σύνδεσμοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Δύση και ειδικότερα με τη Γαλλία. Το 1700 ο Louis XIV ίδρυσε το Κολλέγιο *Louis le Grand*, το οποίο διευθυνόταν από Ιησουίτες και 12 νέοι Αρμένιοι έλαβαν υποτροφία και καθαρά θρησκευτική εκπαίδευση με σκοπό να γίνουν μισσιονάριοι στην Ανατολή. Όμως, δεν προέκυψαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα και το 1721 αποφασίστηκε το Κολλέγιο να συνεχίσει να δίνει υποτροφίες όχι σε άτομα από την Ανατολή, αλλά σε νέους Γάλλους και όχι σε υποψήφιους μισσιονάριους, αλλά σε υποψήφιους μεταφραστές-διερμηνείς[33].

Οι jeunes de langue προετοιμάζονταν σε δύο σχολές σε Παρίσι και Κωνσταντινούπολη. Στη Σχολή στο Παρίσι εισέρχονταν παιδιά από την ηλικία των 8-9 ετών, τα οποία ακολουθούσαν ένα πολυήμερο επίπονο ταξίδι για την εποχή από την Κωνσταντινούπολη στο Παρίσι. Οι υποψήφιοι έφθαναν κατά ολιγομελείς ομάδες στο *Collège Louis le Grand* από την Ανατολή και διέμεναν στο chambre des arméniens προς τιμήν των πρώτων υποτρόφων της Σχολής. Λάμβαναν κλασσική εκπαίδευση μάθαιναν τη λατινική γλώσσα και εξειδικεύονταν στην οθωμανική, αραβική και περσική. Επίσης, λόγω της εξειδικευμένης εκπαίδευσή τους αποφοιτούσαν ως εξαιρετικοί ανατολιστές και εκτός από διπλωματική καριέρα είχαν τη δυνατότητα να σταδιοδρομήσουν και ως καθηγητές στη Σχολή. Μετέπειτα, οι jeunes de langue συνέχιζαν τις σπουδές τους στη Σχολή στην Κωνσταντινούπολη κατά μέσο όρο γύρω στα 15-16 έτη. Διέμεναν στο Πέρα στο μοναστήρι των Καπουκίνων και συνέχιζαν να μαθαίνουν τη λατινική και την οθωμανική γλώσσα[34]. Κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης η Σχολή τέθηκε υπό την εποπτεία του γάλλου πρέσβη και η

31. Βλ. ενδεικτικά Marie de Testa et Antoine Gautier, *Deux grandes dynasties de drogmans, les Fonton et les Testa*, in *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane*, éditions ISIS, Istanbul, 2003, σσ. 150-153.

32. Βλ. Marie de Testa και Antoine Gautier, «De l'établissement des Pères capucins à Constantinople à la fondation de l'école des jeunes de langues (1626-1669)», in *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane*, éditions ISIS, Analecta Isisiana, 71, Istanbul, 2003, σσ. 43-46.

33. Βλ. Léon Vaïsse, *Essai sur l'histoire de la philologie orientale en France*, Paris, éd. Firmin Didot, 1844, σ. 4 κ. εξής.

34. Βλ. Frédéric Hitzel, «Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople». In: *Dix-huitième Siècle*, n°28, 1996. *L'Orient*. doi: https://doi.org/10.3406/dhs.1996.2092 , σσ. 57-70. https://www.persee.fr/doc/dhs_0070-6760_1996_num_28_1_2092

κύρια ενασχόληση των σπουδαστών ήταν η μετάφραση στη γαλλική οθωμανικών χειροράφων[35].

Μετά το πέρας των σπουδών τους γίνονταν επισήμως δραγουμάνοι και μάλιστα λάμβαναν εξειδικεύσεις ανάλογα με τα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (διπλωματικές σχέσεις, εμπόριο κ.ά). Επισημαίνεται ότι επρόκειτο για ένα επίπονο επάγγελμα και τα απαιτούμενα προσόντα των στελεχών δεν περιοριζόταν απλώς στη γνώση γλωσσών, αλλά είχαν ευρυμάθεια και θεωρούνταν κατά κάποιο τρόπο ως λόγιοι[36]. Επίσης, οι δραγουμάνοι έφεραν ειδική πανάκριβη ανατολίτικη ενδυμασία, δηλωτική της θέσης τους, για να μην ξεχωρίζουν από τον οθωμανό υπήκοο ανώτατο αξιωματούχο της Αυλής και διένυαν καθημερινά μεγάλες αποστάσεις κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, καθώς οι Πρεσβείες βρίσκονταν στο Πέρα, και είχαν δυτικο-ευρωπαϊκές συνήθειες[37]. Όμως, υπήρχαν και έριδες στον κύκλο αυτόν μεταξύ προξένων και δραγουμάνων, κυρίως, γιατί οι πρώτοι λόγω αξιώματος ήθελαν να επιβληθούν στους δεύτερους, όμως σε γενικές γραμμές υπήρχε αρμονική συνεργασία. Σε κάθε περίπτωση, οι διερμηνείς ήταν απαραίτητοι και επιφορτισμένοι με σημαντικά διπλωματικά καθήκοντα και κρίσιμες αποστολές όπως π.χ. το 1721, ο Mehemet Effendi ως πρέσβης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Γαλλία[38] συνοδευόταν από τον Marquis de Bonnae και έναν από τους δραγουμάνους ονόματι Le Noir. Τονίζεται ότι έως το 1851 η γαλλική ήταν η μοναδική γλώσσα που διδασκόταν στην *École des jeunes de langue* και στα μαθήματα περιλαμβάνονταν η γαλλική γραμματική, γεωγραφία και ιστορία στη γαλλική, μετάφραση

35. Υπενθυμίζεται ότι το 1873 η *École des jeunes de langues* ενσωματώθηκε στην *École spéciale des Langues orientales*, η οποία είχε ιδρυθεί το 1795 και εξελίχθηκε στο σημερινό *Εθνικό Ινστιτούτο Ανατολικών Γλωσσών και Πολιτισμών /Institut national des langues et civilisations orientales* (INALCO) του Παρισιού.

36. Συγκεκριμένα: *On a vu les Drogmans injuriés, maltraités, emprisonnés, exposés à des accidents plus tristes et plus fâcheux encore, dont il est inutile de rappeler les circonstances et les époques.* Βλ. Henri D e h e r a i n, Jeunes de Langue et Interprètes en Orient au XVIIIe siècle, όπ. π. σ. 18.

37. Για τις δυσκολίες του επαγγέλματος, τα καθήκοντα, την ειδική ενδυμασία, καθώς και την εν γένει πορεία των δραγουμάνων, βλ. Henri D e h e r a i n, Jeunes de Langue et Interprètes en Orient au XVIIIe siècle, όπ. π., σ. 16 κ. εξ.

38. Βλ. *Relation de l'Ambassade de Mehemet Effendi à la cour de France*, écrite par lui-même et traduite du turc à Constantinople et se trouve à Paris, chez Ganeau, 1757. Το κείμενο του Mehemet Effendi (sefâretnâme) αποτελεί σημαντική πηγή για τις γαλλο-οθωμανικές σχέσεις τον 18ο αι. και τον καταλυτικό ρόλο του πρώτου οθωμανού απεσταλμένου στην αλλαγή νοοτροπιών και στερεοτύπων της γαλλικής κοινωνικο-οικονομικής ελίτ ως προς το οθωμανικό κράτος. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος: *Le Maréchal qui n'avoit jamais encore vu de Turcs, avoit fort souhaité de me voir* [. . .] *Comme on n'avoit jamais vu à Paris ni Turcs, ni habits à la Turque, on nous regardait avec des yeux d'admiration* [. . .] (σ. 55 και 105 αντιστοίχως). Επίσης, περιγράφει λεπτομερώς μεταξύ άλλων: το ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη στο Παρίσι και τον σκοπό αυτού (σ. 2 κ. εξ.), τη θερμή υποδοχή από γαλλικής πλευράς (σ. 54 κ. εξ.), την άφιξη στο Παρίσι και τις σχετικές προετοιμασίες και το τυπικό υποδοχής του από τον βασιλιά της Γαλλίας Louis XV (σ. 71 κ. εξ.), καθώς και τις εντυπώσεις του από το Παρίσι, το οποίο *δεν συγκρίνεται με την Κωνσταντινούπολη*, σύμφωνα με την αναφορά του ιδίου (σ. 169 κ. εξ.). Σημειώνεται ότι ο Mehemet Effendi στο πλαίσιο της αποστολής του επισκέφθηκε μεταξύ άλλων τη Βιβλιοθήκη, το Αστεροσκοπείο, καθώς και την Ακαδημία των Επιστημών των Παρισίων, προκειμένου να καταγράψει πολιτισμικά και επιστημονικά πρότυπα στο πλαίσιο εκδυτικισμού του οθωμανικού κράτους.

από γαλλική σε οθωμανική και το αντίστροφο, καλλιγραφία, ρητορική στη γαλλική γλώσσα κ.ά.[39].

γ΄. Η ανάδυση της ομάδας των Φαναριωτών σε νέα οικονομική δύναμη αποτελεί έναν άλλο παράγοντα. Τον 18ο αι. κυριαρχούν οι Φαναριώτες ως ηγετική ομάδα της ορθόδοξης κοινότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας[40]. Ο τρόπος που πλουτίζουν σχετίζεται με την πρόσδεσή τους στην οθωμανική εξουσία της οποίας είναι έμπιστοι[41]. Η γλώσσα που χρησιμοποιούν στη δημόσια ζωή ήταν η ελληνική ως γλώσσα υψηλής κουλτούρας και μαθαίνουν δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες μεταξύ αυτών και τη γαλλική ως γλώσσα των κοινωνικο-οικονομικών ελίτ[42]. Οι νέες αξίες του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης εκφράζουν εναργέστερα τα ανερχόμενα κοινωνικά στρώματα[43]. Επίσης, οι Φαναριώτες μεταβαίνουν σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης για σπουδές.

Το υψηλό επίπδο μόρφωσή τους, καθώς και η γνώση ξένων γλωσσών -της γαλλικής συμπεριλαμβανομένης- σε συνδυασμό με την οικονομική ισχύ τους συνιστούν εχέγγυα για την κατάληψη σημαντικών αξιωμάτων στο οθωμανικό κράτος (διπλωμάτες, διερμηνείς κ. ά.)[44]. Η ανάδειξη μερικών εξ αυτών σε ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας συνέβαλε στην προώθηση της γαλλικής παιδείας. Κατά συνέπεια, οι φαναριώτικη ελίτ υιοθετεί τον γαλλικό τρόπο ζωής, διατηρεί επαφές με τη Δύση και ενθαρρύνει την εκμάθηση της γαλλικής σύμφωνα με

39. Σημειώνεται ότι έχουν διασωθεί χειρόγραφες σημειώσεις σπουδαστών της *École des jeunes de langue*, οι οποίες εμπεριέχουν πολύτιμες πληροφορίες για τη λειτουργία της και την εμπειρία των υποψηφίων διερμηνέων. Ενδεικτικά αναφέρουμε: [. . .] *Il existe un manuel de conversations intitulé Livre de phrases turques et françoises, Fini par moi Jean Bâtisse* [sic] *Couet enfant de langue à St Louis ce 24 feuvrier de Vannée 1712. A Pera les Constantinople. Il comporte des graffiti, des dessins au crayon des personnages vus de profil comme en font tous les écoliers, des chansons françaises et italiennes, des vers, des esquisses à la plume de théières, de narghilés, de bateaux, des coeurs percés de flèches, des messages en écriture codée mélangeant les lettres arabes et françaises.* Βλ. Frédéric Hitzel, «Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople». In: *Dix-huitième Siècle*, n°28, 1996. *L'Orient*. doi : https://doi.org/10.3406/dhs.1996.2092, σ. 67 κ. εξής.
https://www.persee.fr/doc/dhs_0070-6760_1996_num_28_1_2092

40. Για τους Φαναριώτες και την ανάδυση των μη μουσουλμανικών ελίτ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Birol Gundogdu, *Ottoman Constructions of the Mora Rebellion, 1770's: A Comprehensive Study of Ottoman Attitudes to the Greek Uprising, όπ. π.*, σ. 51 κ. εξ.

41. Για τον ρόλο των Φαναριωτών στην οθωμανική διοίκηση και την ανάμιξή τους στα εκκλησιαστικά πράγματα, βλ. Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος – αρχές 20ού αιώνα), όπ. π.*, σ. 134 κ. εξ.

42. Ο Γεδεών αναφέρει χαρακτηριστικά: *Αυτοί οι ίδιοι* [ενν. οι Φαναριώτες] *ενησχολούντο εις συγγραφήν ή μετάφρασιν επιστημονικών συγγραμμάτων από ξένων γλωσσών ήδη οι πλείστοι την γαλλικήν και την ιταλικήν, ας εγίγνωσκον και αι σύζυγοι και αι θυγατέρες αυτών πολύ προ της ημετέρας εκατονταετηρίδος.* Βλ. Μανουήλ Γεδεών, «Περί της Φαναριώτικης Κοινωνίας μέχρι των αρχών της ενεστώσης εκατονταετηρίδος», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. ΚΑ΄ (1887-1888 και 1888-1889), Κωνσταντινούπολις, 1891, σ. 69.

43. Για τους Φαναριώτες και τη Γαλλική Επανάσταση, βλ. Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος – αρχές 20ού αιώνα)*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1998, σ. 44 κ. εξ.

44. Βλ. Réa Delveroudi, «La place du français parmi les langues pratiquées par les milieux hellénophones dans la seconde moitié du XVIIIe siècle : témoignages et données éditoriales», *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 58-59, 2017, σσ. 37-59.

τα δυτικο-ευρωπαϊκά πρότυπα[45]. Ακόμη, στον κύκλο των Φαναριωτών διαβάζονται και μεταφράζονται από το γαλλικό πρωτότυπο σημαντικά έργα της γαλλικής γραμματείας[46]. Επιπλέον, γνωρίζουν την οθωμανική γλώσσα, υιοθετούν τον οθωμανικό αριστοκρατικό τρόπο ζωής. Πολιτισμικά είναι ορθόδοξοι, αλλά μαθαίνουν περσική ποίηση, ενστερνίζονται, δηλαδή, και το οθωμανικό πολιτισμικό πρότυπο. Οι Φαναριώτες αυτοπροσδιορίζονται ως κληρονόμοι της βυζαντινής αυτοκρατορίας και επέβαλαν σε όλη την οθωμανική αυτοκρατορία τον όρο *Rum* για τους ορθόδοξους πληθυσμούς εντός αυτής[47].

δ΄. Η πλειοψηφία της ελληνικής λογιοσύνης είχε πραγματοποιήσει σπουδές σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Κατά συνέπεια, αυτή ενθάρρυνε την επαφή με τον γαλλικό πολιτισμό, καθώς και την εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας γεγονός που αποδεικνύεται από τη μετάφραση πληθώρας έργων[48]. Επίσης, αρκετοί έλληνες λόγιοι μετά το πέρας των σπουδών τους στη Δυτική Ευρώπη ανέλαβαν τη διεύθυνση των σχολείων που ιδρύθηκαν με την οικονομική συνδρομή εύπορων Ελλήνων ή εντάχθηκαν στο διδακτικό προσωπικό αυτών[49]. Επιπλέον, η γνώση της γαλλικής γλώσσας αποτελεί μέρος της εκπαίδευσης των παιδιών εύπορων οικογενειών. Η διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας συστηματοποιείται και θεωρείται απαραίτητο προσόν για κοινωνική και επαγγελματική ανέλιξη. Σημαντικοί φορείς προώθησης της γαλλικής γλώσσας και του γαλλικού πολιτισμού υπήρξαν οι οικοδιδάσκαλοι (πολλές φορές γαλλικής καταγωγής), καθώς και τα γαλλικά μοναχικά τάγματα[50].

---

45. Ο αββάς Pierre-François Guyot Desfontaines (1685-1745) γράφει, το 1743, ότι *οι Φαναριώτες ευγενείς στις παρίστριες ηγεμονίες προτιμούν τα γαλλικά από όλες τις άλλες ξένες γλώσσες.* Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 1983, σ. 266. Επίσης έτερη πηγή: *La langue française regardée comme une langue savante, et préférée à toutes les langues modernes, est cultivée par les Nobles dans les principautés danubiennes où tant de langues ont cours.* Βλ. Réa Delveroudi, *La place du français parmi les langues pratiquées par les milieux hellénophones dans la seconde moitié du XVIIIe siècle: témoignages et données éditoriales*, URL: http://journals.openedition.org/dhfles/4451, *όπ. π.*, σ. 4.

46. *Ο Μιχαήλ Κωνσταντίνου Σούτσος φαίνεται ότι προγραμματίσθηκε*[sic] *μεταφράσεις γαλλικών έργων: Ξέρουμε ότι ανέθεσε τη μετάφραση της «Science du Gouvernement» του Réal de Curban στον Καταρτζή, του «De la pluralité des mondes» του Fontenelle στον Κοδρικά. Όταν, συνεχίζοντας, φθάνουμε στα ζητήματα μεταφραστικών επιδόσεων, θα δούμε ότι, και αν δεν ευοδώθηκε πάντοτε η έκδοσή τους, πάντως σε μεγάλα ποσοστά οι σχετικές πρωτοβουλίες φανερώθηκαν από Φαναριώτες. Έτσι γίνεται αισθητή και θέληση διαφωτισμού και θέληση δαπάνης.* Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 331 κ. εξ. Γενικότερα, για τις μεταφράσεις έργων ως επί το πλείστον από τη γαλλική γλώσσα κατά τον 18ο αι., βλ. Μανουήλ Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, επιμ.: Ά Αγγέλου – Φ. Ηλιού, Αθήνα 1976, σ. 141 κ. εξ.

47. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821», Πρακτικά της Επιστημονικής Ημερίδας 13-1-2001, *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Αθήνα 2002, σσ. 15-52.

48. Για τη διάδοση της γαλλικής γλώσσας γενικότερα, βλ. Μαριάνθη-Ελισάβετ Α. Μάστορα, *Η επίδραση της γαλλικής γλώσσας και του πολιτισμού της Γαλλίας στα Εκπαιδευτήρια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από της ιδρύσεώς της (1836) έως τις αρχές του 20ου αιώνα* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2006, σ. 182-197.

49. Για την ίδρυση σχολείων από εύπορες οικογένειες της ελληνορθόδοξης ελίτ, βλ. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 238 κ. εξ.

50. Για τον ρόλο των οικοδιδασκάλων γαλλικής γλώσσας, βλ. Louis Porcher, *Champs de signes. États de la diffusion du français langue étrangère*, Paris, éd. Didier, 1987, σ. 30 κ. εξ. Ακόμη, για τα φροντιστήρια γαλλικής γλώσσας των μοναχικών ταγμάτων, βλ. Δαυίδ Αντωνίου, *Γαλλικά σχολεία στην Ελλάδα : Απόπειρα πρώτης καταγραφής*, Αθήνα, Διεθνές Κέντρο Έρευνας *Αίσωπος - La Fontaine*, 2009, όπου και το σχετικό υπο-κεφάλαιο (Α5).

Επισημαίνεται ότι η εκμάθηση ξένων γλωσσών εντάχθηκε στο πλαίσιο της αναμόρφωσης των προγραμμάτων σπουδών των *Ακαδημιών* των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών[51]. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά ότι ο ηγεμόνας Αλέξανδρος Υψηλάντης (1774-1782) - γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη, με υψηλή μόρφωση και άριστος γνώστης και της γαλλικής - ενέταξε στον τρίτο κύκλο σπουδών της *Ακαδημίας του Βουκουρεστίου* στο πλαίσιο του μεταρρυθμιστικού του έργου μεταξύ άλλων και τη διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας[52] σαφώς επηρεασμένος από τον Γαλλικό Διαφωτισμό με πρώτο διδάσκαλο γαλλικής τον λόγιο Μιχαήλ Τενέδιο[53]. Άλλωστε, η προώθηση της γαλλικής γλώσσας και της λογοτεχνίας συνέβαλε στη διασύνδεση του ελληνικού πολιτισμού με τον ευρωπαϊκό και σαφώς συνιστούσε απαραίτητο εφόδιο για επαγγελματική αποκατάσταση. Τέλος, η γαλλική γλώσσα ήταν απαραίτητο εργαλείο για κάθε επιστήμονα τη εποχής που περιγράφουμε, ο οποίος χρειαζόταν να έχει πρόσβαση σε σημαντικά έργα της εποχής του (γαλλική βιβλιογραφία, λεξικά κ.ά.)[54].

ε΄. Η γαλλική γλώσσα κατά τον 18 αι. αποτέλεσε εργαλείο διάδοσης των επιστημονικών επιτευγμάτων της εποχής καθώς και των θετικών επιστημών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία[55]. Την εποχή αυτή μεταφράζονται συνεχώς από τη γαλλική επιστημονικά έργα και καθιερώνεται η γαλλική επιστημονική ορολογία, όπως το έργο του οθωμανού διερμηνέα Osman Abdülmannān al-Muhtadî το οποίο εκδόθηκε το 1779 ή εκείνο του Mustafa Sidqî (1769) μαζί με τον Khalife-zâde, το οποίο βασίστηκε στο αντίστοιχο γαλλικό του Nicolas Bion υπό τον τίτλο: *L'Usage des astrolabes tant universels que particuliers accompagné d'un traité qu'en explique la construction* (1702).

Ακόμη, κατά τον 18ο αι. αρχίζει μια γαλλο-οθωμανική συνεργασία στον επιστημονικό και τεχνικο-στρατιωτικό τομέα. Οι ελίτ στο περιβάλλον του σουλτάνου αντιλήφθηκαν τις εξελίξεις στον τομέα αυτό ως αποφασιστικό παράγοντα για τη ναυτική και στρατιωτική υπεροχή των ευρωπαϊκών δυνάμεων και ειδικότερα της Ρωσίας. Η οθωμανική άρχουσα τάξη αναναγνώρισε τη σημασία των ταχύτατων εξελίξεων στον τομέα αυτό και αναζήτησαν τρόπους να αποκτήσουν τη νέα τεχνογνωσία και να ενισχύσουν

51. Για την καθιέρωση της γαλλικής γλώσσας ως υποχρεωτικό μάθημα στις *Ακαδημίες* των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, βλ. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 122.

52. Στο γνωστό φιλολογικό περιοδικό, το οποίο συνέβαλε στη διασύνδεση της ελληνικής λογιοσύνης εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη δυτικο-ευρωπαϊκή διανόηση, *Ερμής ο Λόγιος, τη 1. Μαρτίου 1811, (Ακολουθία της συνεχείας των από Βουκουρεστίου ειδήσεων.)*, σσ. 65-66. αναφέρει τα εξής δύο μέλη του διδακτικού προσωπικού για της διδασκαλία της γαλλικής στην *Ακαδημία του Βουκουρεστίου*:
ΛΩΡΑΝΣΩΝ, πρώτος διδάσκαλος της Γαλλικής γλώσσης.
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σάββα, δεύτερος διδάσκαλος της Γαλλικής

53. Μιχαήλ Τενέδιος, Δάσκαλος Γαλλικής 18ος αι. Λόγιος, *Ακαδημία Βουκουρεστίου* http://dlab.phs.uoa.gr/index.php/projects/scholes-tou-genous/mathites/list/3?didaskaloi___logioi_id_raw=1854&limitstart3=0&resetfilters=1&fabrik_incsessionfilters=0 (18/5/2018)

54. Βλ. Ελισάβετ Προβατά -Παπαγεωργίου, *Η γαλλική γλώσσα στην Ελλάδα (τέλος ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνας)*, Αθήνα, Ίδρυμα Νεοελληνικών Σπουδών, 1994.

55. Βλ. σχετικά M. Abdeljaouad, Le français : langue de médiation pour l'enseignement des sciences européennes en Turquie à la fin du 18e siècle. In Dorier J.-L., Coutat S. (Eds.) *Enseignement des mathématiques et contrat social : enjeux et défis pour le 21e siècle – Actes du colloque EMF* 2012, GT4, σσ. 529–538.
http://www.emf2012.unige.ch/index.php/actes-emf-2012

τον οθωμανικό στρατό[56]. Σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να υποτιμούμε τον ρόλο που διαδραμάτισαν στην κατεύθυνση αυτή και οι παραδοσιακές διπλωματικές σχέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Γαλλία. Γύρω στις αρχές του 1770 αποστέλλονται γάλλοι ειδικοί για τον σκοπό αυτό όπως ο απεσταλμένος baron François de Tott (1733-1793, διπλωμάτης, στρατιωτικός και πράκτορας) [57].

Επίσης, έχουμε τη δημιουργία *Στρατιωτικών Σχολών Μηχανικών* στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο σουλτάνος Abdülhamid Α΄ (1774-1789) ανέθεσε σε γάλλους ειδικούς την αναδιοργάνωση του στρατού. Το 1775 δημιοργήθηκε η *Σχολή Γεωμετρίας* (*Hendeskhâne*) στο Σκούταρι (Üsküdar). Γάλλοι ειδικοί διδάσκουν στη γαλλική γλώσσα και χρησιμοποιούν γαλλικά εγχειρίδια για την εκπαίδευση των υποψηφίων αξιωματικών. Το 1784 δημιουργείται η *Αυτοκρατορική Σχολή Μηχανικών* (*Mühendeskhâne-i Humayûn*) με τους εξής γάλλους εκπαιδευτές αξιωματικούς: André-Joseph Lafitte-Clavé[58] (1740-1793) et Jean-Gabriel Monier (1745-1818). Κατά τη διάρκεια της Γαλλική Επανάστασης οι σχολές διανύουν περίοδο κρίσης και αναδιοργανώνονται εκ νέου από τον σουλτάνο Σελίμ Γ΄ (1761-1808).

Τέλος, πολιτικές, οικονομικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές σχέσεις μεταξύ Γαλλίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα αποδόσουν προς το τέλος του 18ου αι. Χρησιμοποιούνται, κυρίως, γάλλοι ειδικοί για την αναδιοργάνωση του στρατού και τη δημιουργία στρατιωτικών σχολών κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Στις σχολές οι εκπαιδευτές αξιωματικοί είναι Γάλλοι και διδάσκουν στη γαλλική γλώσσα, ενώ παράλληλα διερμηνείς μεταφράζουν στην οθωμανική γλώσσα. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι το 1793 στην *École du Génie militaire* η γαλλική γλώσσα ήταν υποχρεωτικό μάθημα[59].

στ΄. Η ανάπτυξη των διπλωματικών και εμπορικών σχέσεων μεταξύ Γαλλίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ευνοεί και τη διάδοση της γαλλικής γλώσσας, η γνώση της οποίας θεωρείται επιβελημένη στους διπλωματικούς, εμπορικούς και επιχειρηματικούς

56. Για τις πρώτες απόπειρες εξευρωπαϊσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το πρώτο ήμισυ του 18ου αι., βλ. Bernard Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας, τ. 1, Τα στάδια της ανάδυσης*, όπ. π., σ. 124 κ. εξ.

57. Για τη συνεργασία στον στρατιωτικό και επιστημονικο-τεχνικό τομέα μεταξύ Γαλλίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. Darina Martykánová, «Les ingénieurs entre la France et l'Empire ottoman (XIIIe et XXe siècles): Un regard mosaïque pour une histoire croisée», *Quaderns d'Historia de l'Enginyeria*, vol. XV, 2016-2017, σ. 159 κ. εξής.

58. *Lafitte-Clavé explique aussi que le meilleur élève de l'école, Abdürrahamân Efendî, qui maîtrise bien le français, a traduit en turc un chapitre du cours, puis l'a donné au professeur Ismaîl Gelenbevî pour en rédiger une version finale. On retrouve ce modèle de transfert, (apprentissage de la langue française par des étudiants – traductions en langue nationale du cours scientifique étranger par les plus brillants étudiants – révision linguistique et scientifique de ces traductions par un uléma spécialisé en sciences et mise en forme définitive d'un manuel nouveau pour les promotions suivantes d'élèves) dans toutes les écoles militaires d'ingénieurs créées par la suite en Egypte, en Turquie et en Tunisie.* Βλ. M. Abdeljaouad, Le français : langue de médiation pour l'enseignement des sciences européennes en Turquie à la fin du 18e siècle, όπ. π., σ. 532.
http://www.emf2012.unige.ch/index.php/actes-emf-2012

59. Ekrem Aksoy, «La francophonie en Turquie de l'Empire à nos jours», *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde* [En ligne], 38/39, 2007, mis en ligne le 18 déc. 2010, consulté le 06 sept. 2017, URL: http://dhfles.revues.org/138 σ. 3 κ. εξ.

κύκλους[60]. Η επέκταση της γαλλικής γλώσσας και του γαλλικού πολιτισμού αποδίδεται κυρίως στη μακρόχρονη οικοδόμηση σχέσεων μεταξύ Γαλλίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και στην πολιτισμική και οικονομική διείσδυση των Γάλλων στην Ανατολή[61]. Υπενθυμίζεται ότι η Γαλλία από τις αρχές του 16ου αι. είναι η πρώτη χώρα, η οποία αναπτύσσει οικονομικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το καθεστώς των *γνωστών διομολογήσεων* ευνόησε την πολιτική προσέγγισης των δύο μερών -μεταξύ άλλων- και στον εμπορικό τομέα[62]. Ιδιαίτερα μετά τις συνθήκες της Ουτρέχτης (1713) και του Ράστατ (1714) η Γαλλία ενίσχυσε τις εμπορικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και προωθήθηκε η διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας[63].

Ως εκ τούτου, σταδιακά στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εγκαθίστανται γάλλοι έμποροι, οι οποίοι αποκτούν ιδιαίτερα προνόμια, βρίσκονται τα πιο σημαντικά εμπορικά κέντρα, αναζητούνται οι πρώτες ύλες και δραστηριοποιούνται πολλοί γαλλικοί εμπορικοί οίκοι[64]. Η ανερχόμενη ελληνική πνευματική, κοινωνική και οικονομική ελίτ εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επενδύει στη μόρφωση, στη γλωσσομάθεια και στην πρόοδο χωρίς απαραίτητα να διαθέτει τίτλους ευγενείας. Αντιστοίχως, η οθωμανική ελίτ αφομοιώνει τον δυτικό-ευρωπαϊκό πολιτισμό μέσω της γαλλικής γλώσσας. Άλλωστε, και το οθωμανικό πολιτισμικό πρότυπο προσελκύει το γαλλικό ενδιαφέρον (π.χ. λογοτεχνικά θεατρικά έργα και τραγωδίες του 17ου αι. των οποίων η πλοκή εκτυλίσσεται στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι turqueries κατά τον 18ο αι. κ.ά.)[65]. Τονίζεται ότι η Γαλλία μέσω της γαλλικής γλώσσας άσκησε σημαντική πολιτισμική επίδραση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την περίοδο της παρακμής της[66].

---

60. Για τη γαλλική επίδραση και την κρίση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Guy Lemarchand, «Éléments de la crise de l'Empire ottoman sous Sélim III (1789-1807)», *Annales historiques de la Révolution française*, 329, juillet-septembre 2002, σσ. 141-159. URL: http://ahrf.revues.org/720 ; DOI : 10.4000/ahrf.720

61. Βλ. Arzu Etensel Ildem, «La formation des enseignants de français en Turquie : le cas du département de français de l'université d'Ankara», *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde* [En ligne], 55 | 2015, mis en ligne le 01 janvier 2018, consulté le 01 janvier 2018. URL: http://journals.openedition.org/dhfles/4312, σ. 137 κ. εξής.

62. Ειδικότερα για το θαλάσσιο εμπόριο μεταξύ Γαλλίας – Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 18ο αι., βλ. Daniel Panzac, «Les échanges maritimes dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle», *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée, Les Ottomans en Méditerranée - Navigation, diplomatie, commerce* n°39, 1985, σσ. 177-188. doi : https://doi.org/10.3406/remmm.1985.2073 https://www.persee.fr/doc/remmm_0035-1474_1985_num_39_1_2073

63. Για τη γαλλοφωνία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Ekrem Aksoy, «La francophonie en Turquie de l'Empire à nos jours», *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde* [En ligne], 38/39, 2007, mis en ligne le 18 décembre 2010, consulté le 06 septembre 2017, σσ. 57-66. URL: http://dhfles.revues.org/138

64. Για την ανάδυση της νέας πολιτικής κουλτούρας στις γαλλικές κοινότητες της Ανατολής, βλ. Pascal Firges, *French Revolutionaries in the Ottoman Empire, Diplomacy, Political Culture and the limiting of universal Revolutions 1792-1798*, Oxford, Oxford University Press, 2017, σ. 224 κ. εξ.

65. Ekrem Aksoy, «La littérature d'expression française en Turquie», *Revue d'histoire littéraire de la France* 2008/3, vol. 108, DOI 10.3917/rhlf.083.0633, σ. 633 κ. εξής.

66. Για την κρίση στο οθωμανικό κράτος, βλ. Guy Lemarchand, «Éléments de la crise de l'Empire ottoman sous Sélim III (1789-1807)», *Annales historiques de la Révolution française*, 2002, No 3, σσ. 141-159.

ζ΄. Ο γαλλικό περιηγητισμός και ο πρώιμος φιλελληνισμός συνδέονται με την προώθηση της γαλλικής γλώσσας στον ελληνικό και γενικότερα στον βαλκανικό χώρο ως παραδοσιακό πέρασμα στον δρόμο προς την Ανατολή[67]. Υπενθυμίζεται ότι το βασικό κίνητρο των γάλλων ταξιδιωτών ανάγεται στον θαυμασμό των Δυτικο-Ευρωπαίων για τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Συγκεκριμένα, ο όρος *Φιλέλλην* -πριν από την Ελληνική Επανάσταση- σήμαινε τον θιασώτη του ελληνικού πολιτισμού και της κλασσικής αρχαιότητας[68]. Ακόμη, από τα μέσα του 17ου αι. εκδηλώνεται στη Γαλλία ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον πολιτισμό στην Ανατολή και ειδικότερα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία παράλληλα με την διάδοση του εξωτισμού. Ως εκ τούτου, ανάμεσα στους γάλλους περιηγητές συμπεριλαμβάνονται διπλωμάτες, αρχαιολόγοι, προσκυνητές των Αγίων Τόπων, κρατικοί απεσταλμένοι, αρχαιολόγοι, συλλέκτες, επιστήμονες, καλλιτέχνες, στρατιωτικοί, εύποροι ταξιδιώτες κ.ά[69]. Οι σχέσεις Γαλλίας – Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε πολιτισμικό επίπεδο ενισχύθηκαν προς το τέλος του 18ου αι., όπως έχει επισημανθεί[70]. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Mahmud Raif Effendi, γραμματέας της Πρεσβείας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο Λονδίνο κατά το χρονικό διάστημα 1793-1796 συνέταξε το 1793 το έργο του στη γαλλική γλώσσα υπό τον τίτλο *Journal de Voyage et Tableau des Nouveaux Règlements de l'Empire Ottoman*, το οποίο εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1798[71].

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Ρήγας με σπουδές σε σχολές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και γαλουχημένος στο φαναριώτικο περιβάλλον ακολούθησε τη συνήθη πορεία των διακεκριμένων μελών των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της αυτοκρατορίας[72]. Όμως, δεν έμεινε στην απλή διάδοση της γαλλικής γραμματείας, αλλά μέσω του μεταφραστικού του έργου συνέβαλε στη διάδοση των γαλλικών επαναστατικών ιδεών και στον κύκλο

67. Για τη γαλλική γλώσσα κατά τον 17ο αι., βλ. M. Perret, *Introduction à l'histoire de la Langue Française, Linguistique*, Paris, Sedes, 1998, σ. 65 κ. εξ.

68. Πάντως, οι μετεπαναστατικοί ορισμοί του *Φιλέλληνος* είναι περιγραφικοί. Παρατίθεται ένα παλαιότερο δείγμα (του 1854) από τον Γεώρ. Τερτσέτη: *Φιλέλλην είναι όποιος δεν εγεννήθη εις χώματα ελληνικά, είναι τέκνον ξένης φυλής, Αγγλογάλλος, Γερμανός, Λέχος, Ιταλός, Αμερικανός, πλην, αν και ξένης φυλής, ήλθε εις την Ελληνικήν γην, εκινδύνευσε εις τα φρούρια τα Ελληνικά, επολέμησε εις το Χαϊδάρι, εχάθηκε εις του Πέτα, εκλείσθηκε εις την Αθήνα, εκάηκε εις το Μεσολόγγι, έκαψε τα οθωμανικά καράβια εις τα νερά του Νεοκάστρου, χάριν της απολαύσεως της ελευθερίας και αυτονομίας των χριστιανών Ελλήνων.* Βλ. Ντίνος Κονόμος [επιμ. έκδ.] *Γεωργίου Τερτσέτη, Μελέτες. Λόγοι και Δοκίμια*, Αθήνα, *Καμπανάς Α.Ε.*, 1969, όπου *Ομιλία εκφωνηθείσα εις την Βιβλιοθήκην της Βουλής τη 28 Μαρτίου*, τ. 2ος, σ. 37.

69. Για τα κείμενα γάλλων ταξιδιωτών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Anne Régent-Susini, Comment peut-on parler turc? Langue(s) et parole dans les écrits rédigés par les voyageurs français dans l'empire ottoman au XVIIe siècle: asianisme et atticisme au Levant. Duprat, Anne; Khadhar, Hedia. *Orient baroque, Orient classique*, Bouchêne, 2010. <hal-01456452>

70. Για την επίδραση της γαλλικής πολιτικής φιλοσοφίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 18ο αι., βλ. Juliette Grange, «Rousseau, la philosophie française du XIIIe et XIXe siècles et l'invention des États nations au XIXe. L'exemple de la Turquie d'Attatürk», Tuna Ertem, Univerité d'Ankara. *De la philosophie à l'action politique. Les références à Rousseau et à Auguste Comte dans le kémalisme*, May 2012, Istanbul, Turquie, 31 <halsh-00985487> σ. 2. κ.εξ.

71. Για τη γαλλο-οθωμανική διπλωματία κατά το χρονικό διάστημα 1794-1798, βλ. Pascal Firges, *French Revolutionaries in the Ottoman Empire, Diplomacy, Political Culture and the limiting of universal Revolutions 1792-1798*, όπ. π., σ. 70 κ. εξ.

72. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του, όπ. π.*, σ. 30 κ. εξ.

της διανόησης[73]. Επιπροσθέτως, ο Ρήγας με τις μεταφράσεις-αποδόσεις του επαναφέρει στο προσκήνιο το αρχαιοελληνικό ιστορικό παρελθόν ως επικαιρικό παρόν μέσω της γαλλικών ιδεωδών. Η γνώση, στην οποία εντάσσει και τη διδασκαλία της γαλλικής, αποτελεί γι'αυτόν διαρκές αίτημα με τελικό στόχο την ελευθερία. Αναφέρει χαρακτηριστικά: *Ὅλοι χωρὶς ἐξαίρεσιν ἔχουν χρέος νὰ ἠξεύρουν γράμματα. Ἡ πατρὶς ἔχει νὰ καταστήση σχολεῖα εἰς ὅλα τὰ χωρία διὰ τὰ ἀρσενικὰ καὶ τὰ θηλυκὰ παιδία. Ἐκ τῶν γραμμάτων γεννᾶται ἡ προκοπή, μὲ τὴν ὁποία λάμπουν τὰ ἐλεύθερα ἔθνη. Νὰ ἐξηγοῦνται οἱ παλαιοὶ ἱστορικοὶ συγγραφεῖς, εἰς δὲ τᾶς μεγάλας πόλεις νὰ παραδίδεται ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ ἰταλική γλῶσσα· ἡ δὲ ἑλληνικὴ νὰ εἶνε ἀπαραίτητος.* (*Νέα Πολιτική Διοίκησις, Δίκαια του Ανθρώπου, Άρθρο 22*).

Ο Ρήγας επέλεξε να εντάξει στο μεταφραστικό του εγχείρημα συγκεκριμένα έργα της γαλλικής γραμματείας, τα οποία το καθένα ξεχωριστά υπηρετούσε συγκεκριμένους σκοπούς του διαφωτιστικού και επαναστατικού σχεδιασμού του, καθώς και την έγερση των Ελλήνων σε όλους τους τομείς δράσης (ιδεολογικο-πολιτικό, ηθικο-κοινωνικό, επιστημονικό, ψυχοσυναισθηματικό)[74]. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τα εξής έργα: α΄. *Σχολείον των ντελικάτων εραστών, ήτοι Βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα των ωραιοτέρων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα Αιώνα. Εκ της Γαλλικής διαλέκτου νυν πρώτον μεταφρασθέν* [...], 1790. β΄. *Φυσικής απάνθισμα, διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας εκ της Γερμανικής και Γαλλικής διαλέκτου ερρανισθέν* [...], 1790. γ΄. *Ο Ηθικός Τρίπους*, 1797. δ΄. *Νέος Ανάχαρσις*, 1797.

Ο Ρήγας υπήρξε συστηματικός μελετητής γαλλικών λογοτεχνικών έργων της εποχής του Διαφωτισμού[75]. Το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, με το οποίο εγκαινιάζει τη συγγραφική του παραγωγή, είναι μια συλλογή έξι διηγημάτων μεταφρασθέντα από το έργο υπό τον τίτλο: *Les Contemporaines* του γνωστού γάλλου τυπογράφου, συγγραφέα και θιασώτη της Γαλλικής Επανάστασης Nicolas-Edme Restif de la Bretonne (1734-1806). Οι παρεμβάσεις του μεταμόρφωσαν το αρχικό γαλλικό πρωτότυπο και καταδεικνύουν ότι ο Ρήγας δεν επιθυμούσε να είναι ένας απλός μεταφραστής ή διαμεσολαβητής μεταξύ του γάλλου συγγραφέα και του αναγνωστικού κοινού[76]. Ακόμη, ο ρομαντικός χαρακτήρας των διηγημάτων δεν αναιρεί την επαναστατική εκδοχή, την οποία ο Ρήγας αφήνει να διαφανεί μέσα από τη μεταφραστική απόδοσή του. Η επιλογή του να μεταφράσει έναν από τους πιο γνωστούς γάλλους συγγραφείς δεν φαίνεται να είναι τυχαία, καθώς το έργο αυτό είχε μεγάλη απήχηση στους νέους στη Γαλλία[77].

---

73. Βλ. N. V. Vinogradov, «Quelques considérations sur l'impact de la Révolution française dans les Balkans», *Études balkaniques*, 1 (1991), σσ. 29-33.

74. Για τη διαμόρφωση της επαναστατικής φυσιογνωμίας του Ρήγα, βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του, όπ. π.*, σ. 105 κ. εξ.

75. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του, όπ. π.*, σ. 112 κ. εξ.

76. Στο σημείωμά του *προς τους αναγνώστας* ο Ρήγας αναφέρει: *Η μετάφρασίς μου είναι ελευθέρα ήγουν μόνον κατά νόημα (επρόσθεσα και μερικά) επειδή - και, άν ακολουθούσα κατά λέξιν τον συγγραφέα, με φαίνεται πως δεν εγίνετο κατάλληλος με το ύφος της γλώσσης μας, διατί εχει η κάθε μία τον ιδιωτισμόν της.* Ρήγα Βελεστινλή, *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, επιμέλεια-προλογικά-ευρετήριο: Δημ. Καραμπερόπουλος, Έκδοση *Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*, Αθήνα 2006.

77. Βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996, σ. 294 κ. εξ.

Αντιστοίχως, ο Ρήγας με το *ηθικό βιβλίο* του σε πρώτη φάση ήθελε να κινητοποιήσει την ελληνική νεολαία και να εγείρει έναν ηθικό επαναστατισμό. Τα ηθικο-κοινωνικά ζητήματα της εποχής του απασχολούν τον συγγραφέα, ο οποίος επιθυμούσε να καταδείξει την υποκρισία και να αναδείξει ένα νέο αξιακό σύστημα με επίκληση στο συναίσθημα. Η γλώσσα που χρησιμοποίησε είναι απλή και ρεαλιστική, γιατί βασική επιδίωξή του ήταν να γίνει κατανοητός, κυρίως, στους νέους και να τους εμπνεύσει τον ενθουσιασμό της κοινωνικής αλλαγής. Σημειώνεται ότι το έργο αυτό αποτέλεσε για τον Ρήγα όχι μόνο την *απαρχή των κόπων του*, κατά έναν τρόπο μεταφραστική άσκηση από τη γαλλική γλώσσα, αλλά και απαρχή της επιτυχούς διάδοσης των επαναστατικών μηνυμάτων του μέσα από μια συλλογή φαινομενικά ρομαντικών διηγημάτων[78].

Ομοίως και το *Φυσικής Απάνθισμα* καταδεικνύει ότι η γαλλική γραμματεία αποτέλεσε έμπνευση και βάση για το μεταφραστικό έργο του Ρήγα. Είναι σαφές στο έργο αυτό ότι η *Φραντζέζικην Εγκυκλοπαιδείαν* -όπως ο ίδιος τη μνημονεύει- αποτέλεσε ένα ακόμη στοιχείο διασύνδεσης της ελληνικής προεπαναστατικής σκέψης και του Γαλλικού Διαφωτισμού[79]. Ο Ρήγας επέλεξε να μην αναφέρει όλα τα σχετικά γερμανικά και γαλλικά έργα από τα οποία άντλησε το υλικό του και αυτό δυσχεραίνει την έρευνα. Όμως, είναι βέβαιο εκτός από την *Εγκυκλοπαιδεία* και άλλα γαλλικά έργα αποτέλεσαν τη βάση για το *Φυσικής Απάνθισμα* όπως: το *Memoires de l'Académie des Sciences* (1722) και το *Émile ou de l'éducation* (*Αιμίλιος ή Περί Αγωγής)* του Jean-Jacques Rousseau, καθώς και έργα των Voltaire και Bernard le Bovier de Fontenelle σύμφωνα με γραπτή αναφορά του ιδίου. Με το έργο αυτό ο Ρήγας προσπάθησε να καταστήσει την επιστημονική γνώση της εποχής του τη βάση της επαναστατικής ιδεολογίας του[80]. Πίστευε στην ελευθερία της σκέψης και πως η κατάκτηση της γνώσης θα μπορούσε να απελευθερώσει τους ανθρώπους από τον σκοταδισμό. Επίσης, ο Ρήγας με τη συγκεκριμένη μεταφραστική επιλογή του και επηρεασμένος από τη Γαλλική Επανάσταση ανασημασιοδοτεί τον όρο ελευθερία -από τη μη δουλεία που σήμαινε- σε ελευθερία σε κάθε επίπεδο ανθρώπινης δράσης[81].

Για τον Ρήγα η επανάσταση είναι η τελική έκβαση του σχεδιασμού του όπως διαφαίνεται από το *Φυσικής Απάνθισμα*. Για παράδειγμα αναφέρει: *Ύστερον απ' αυτόν* [ενν. τον Γαλιλαίο] *εσηκώθη Νικόλαος ο Κοπέρνικος Προυσιάνος εις ένα τόπον, όπου βασιλεύει η ελευθερία, και όπου έχει κύρος το γνωμικόν του Χάλερ οπού λέγει «Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά».* (Κεφάλαιο Δ΄ *Περί γης*, σελ. 24). Η αναφορά στον Κοπέρνικο υποδηλώνει και τη σημασιολογική εξέλιξη του όρου *επανάσταση* (révolution), την οποία φαίνεται ότι γνώριζε ο Ρήγας. Υπενθυμίζεται ότι ο Νίκολας Κοπέρνικος (Nicolas Copernicus) καθιέρωσε πρώτος τον όρο στην πραγματεία του υπό τον

78. *Οι αισθαντικοί νέοι και αι νέαι της Κωνσταντινουπόλεως, της Μολδοβλαχίας και των άλλων ελληνικών πόλεων και των παροικιών, πολλοί και πολλαί των οποίων θα είχον προσωπικώς γνωρίσει παλαιότερον τον «ντελικάτον» συγγραφέα, θα εδιάβασαν με πολύ μεγάλο ενθουσιασμόν το βιβλίον αυτό του Ρήγα, του οποίου δε θα παρέλειψαν να αποστηθίσουν τα «ραβασάκια» και τους ερωτικούς στίχους.* Απ. Β. Δασκαλάκης, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή*, όπ. π., σ. 336.

79. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του, όπ. π.,* σ. 114 κ. εξ.

80. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, Η Γαλλική "Encyclopédie" ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα "Φυσικής Απάνθισμα", Ανάτυπο από το περιοδικό *Ερανιστής*, τ. 21, 1997, σσ. 95-128.

81. Βλ. Δημ. Ν. Παντελοδήμος, «Γαλλική Επανάσταση και πολιτιστική ανάπτυξη του νέου Ελληνισμού: Εκπαίδευση», Επιστημονικό Περιοδικό *Παρνασσός*, τόμος ΛΑ΄ (1989) του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», σσ. 429-445.

τίτλο *De revolutionibus orbium coelestium* (1543). Ο όρος, λοιπόν, *révolution* (επανάσταση) προέρχεται από τον επιστημονικό χώρο της αστρονομίας, αναφέρεται στην κίνηση των πλανητών και σημαίνει περιστροφή. Συνδέθηκε με το νέο τρόπο προσέγγισης των φυσικών φαινομένων από τον Κοπέρνικο και αρχικά χρησιμοποιήθηκε με τη μεταφορική του σημασία, όπως συνέβη και με άλλους πολιτικούς όρους (π.χ. ισορροπία), μέχρι να ταυτισθούν απόλυτα με τον ιστορικό-πολιτικό χώρο. Το σημασιολογικό περιεχόμενο του όρου révolution μεταλλασσόταν, καθώς το φαινόμενο ιστορικά έκανε συχνότερα την εμφάνισή του. Με τη σημερινή έννοιά του ο όρος *επανάσταση* άρχισε να χρησιμοποιείται ευρέως μετά την Ένδοξη Επανάσταση του 1688. Όμως, ο όρος -μετά τη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση- έλαβε οριστικό εννοιολογικό περιεχόμενο και έκτοτε επανάσταση σημαίνει ριζοσπαστική αλλαγή σε κάθε επίπεδο[82]. Έτσι, η Γαλλική Επανάσταση έδωσε στον όρο τη σημασία της αποφασιστικής και καθοριστικής ιστορικής αλλαγής, η οποία αφορά όλους τους τομείς της ζωής.

Και φυσικά κάθε επαναστατική προπαρασκευή χρειαζόνταν ένα σύνθημα, το οποίο ο Ρήγας παραθέτει: *Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά.* Ο Ρήγας χρησιμοποιεί εντέχνως τη φράση του Χάλλερ, η οποία στο συγκεκριμένο έργο και μαζί με την αναφορά του στον Κοπέρνικο τη δεδομένη χρονική στιγμή λαμβάνει ένα διαφορετικό σημασιολογικό περιεχόμενο. Η φράση αυτή συμπυκνώνει το επαναστατικό ιδεώδες του οραματιστή, το οποίο εμπνεύστηκε από τον Γαλλικό Διαφωτισμό[83]. Για τη μεταφορά-προσαρμογή των επιστημονικών κειμένων από τη γαλλική γλώσσα στην ελληνική ο Ρήγας χρησιμοποιεί *απλούν ύφος*, γιατί βασίζεται στον προφορικό λόγο του λαού, τη ζωντάνια του οποίου διατηρεί στο ύφος γραφής του και με σκοπό να επικοινωνήσει τη συντελεσθείσα επισημονική επανάσταση της εποχής του σε όλους και όχι μόνο από μια μικρή ομάδα διανοουμένων[84].

Στην τριλογία *Ηθικός Τρίπους* ο Ρήγας επιλέγει να συμπεριλάβει ένα ακόμη έργο του γάλλου εγκυκλοπαιδιστή και θιασώτη της Γαλλικής Επανάστασης Jean-François Marmontel (1723-1799) υπό τον τίτλο: *La Bergère des Alpes /Η Βοσκοπούλα των Άλπεων.*[85] Στο έργο αυτό διακρίνονται σαφείς επιρροές του προ-ρομαντισμού στη δυτικο-ευρωπαϊκή λογοτεχνία της συγκεκριμένης περιόδου. *Η Βοσκοπούλα των Άλπεων* είναι ένα ερωτικό διήγημα με ευτυχές τέλος (τον γάμο δύο νέων). Ο Marmontel μέσα από το έργο του αυτό επιχείρησε να προσδώσει ηθική διάσταση και ευαισθησία στον διαπροσωπικό

82. Βλ. ενδεικ: Louis Gottschalk, "Causes of Revolution", *American Journal of Sociology*, τ. 50, N° 1 (July 1944), The University of Chicago Press, σσ. 1-8· Peter Amam, "Revolution: A Redefinition", *Political Science Quarterly*, τ. 77, N° 1 (March 1962), The Academy of Political Science, σσ. 36-53· Lawrence Stone, "Theories of Revolution", *World Politics*, τ. 18, N° 2, January 1966, Cambridge University Press, σσ. 159-176· Rod Aya, "La Révolution en échec: des situations révolutionnaires sans dénouements révolutionnaires", *Revue française de sociologie*, τ. 30, N° 3 /4, Sociologie de la Révolution Juillet – Décembre 1989, Éditions Ophrys et Association Revue française de Sociologie, σσ. 559-586.

83. Για τη συγκρότηση της βαλκανικής ταυτότητας στο έργο του Ρήγα, βλ. Kelly Papaïoannou, «La constitution de l'identité balkanique dans l'œuvre de Rigas Vélestinlis. Qui «habite» librement, «habite» heureusement», *Études Balkaniques-Cahiers Pierre Belon*, 2010/1, No 17, σσ. 279-293.

84. Για τις επαναστατικές ιδέες του Ρήγα και τη γαλλική επίδραση, Βλ. Λουκάς Ανδρέου, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), *όπ. π.*, σ. 450 κ. εξ.

85. Βλ. Michael J. Mulryan, «L'embastillement de Marmontel dans ses Mémoires : La marmontelisation d'une histoire vraie», *L'Erudit franco-espagnol*, vol. 2, 2012, σσ. 107-117.

συναισθηματισμό της νεότητας. Ο Ρήγας αποδίδει πιστά τον γαλλικό πρωτότυπο τίτλο, όμως επιλέγει την έμμετρη μεταφραστική μεταφορά του γαλλικού πεζού έργου δοκιμάζοντας την ιδιότητά του ως *στιχουργού* κατά την αναφορά του ιδίου. Σημειώνεται ότι αυτή η μεταφραστική επιλογή-απόδοση του Ρήγα γίνεται σε χρονικό διάστημα κατά το οποίο προετοίμαζε το επαναστατικό σχέδιό του και συνεπώς μέσω του διηγήματος επιδιώκει αποτελεσματικότερη μετάδοση των μηνυμάτων του, κυρίως, στους νέους. Για ακόμη μια φορά, η γαλλική ιδεολογική επίδραση είναι εμφανής όπως: το αίτημα για επιστροφή στη φύση, τα ευγενή αισθήματα, η αληθινή φιλία, η αυτοθυσία κατά το πρότυπο των γάλλων διαφωτιστών του 18ου αι[86].

Επίσης, φαίνεται ότι ο Ρήγας επιλέγει τελικώς να εκδόσει το συγκεκριμένο έργο το 1797, έτος κατά το οποίο ο Marmontel εξελέγη στο *Conseil des Anciens* και σηματοδοτεί την επανεμφάνισή του στη γαλλική πολιτική σκηνή[87]. Κατά την κρίσιμη αυτή χρονική στιγμή του επαναστατικού σχεδιασμού, ο Ρήγας προβαίνει σε ένα συνθηματικό κάλεσμα προς όλους: *Ο ιερός της πατρίδος έρως* [αντί του: *Η αληθής του χαρακτήρος δύναμις* του γαλλικού κειμένου] *εμφωλεύει εις την καρδίαν και η καρδία δεν γηράσκει ποτέ!* Πρόκειται για μια έντεχνη νοηματική απόδοση από τον Ρήγα αποσπάσματος της ομιλίας του Marmontel μετά την εκλογή του, στην οποία σημειώνεται ότι χρησιμοποιεί μεταξύ άλλων και τη λέξη *πατρίδα* για τη χώρα του, για να προσδώσει αμεσότητα και συναισθηματισμό στον λόγο του[88]. Ο Ρήγας ως άριστος γνώστης της γαλλικής προσαρμόζει επιτυχώς το πρωτότυπο κείμενο, καθώς και το συνολικότερο ύφος του και ανασυνθέτει μια εμβληματική συνθηματική φράση, η οποία αποτυπώνει τη σύζευξη του επαναστατικού ριζοσπαστισμού και του δημοκρατικού πατριωτισμού, καθώς και το πέρασμα από τη θεωρία στην πράξη.

Ως τελευταία μεταφραστική επιλογή του Ρήγα καταγράφεται η έκδοση του τέταρτου τόμου (κεφ. 35-39) του βιβλίου *Νέος Ανάχαρσις* (1797) , το οποίο αποτελεί μέρος του τετράτομου γαλλικού έργου *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* (1788) του αββά Barthélemy (1716-1795). Κατά το διάστημα αυτό, ο επαναστατικός σχεδιασμός του Ρήγα είναι σε πλήρη ανάπτυξη και με τη μεταφραστική εκδοχή του προσπαθεί να αναθερμά-

86. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του, όπ. π.*, σ. 120 κ. εξ.

87. Στο σημείο αυτό χρειάζεται να σημειωθεί ότι ο Marmontel όπως προκύπτει από τους λόγους του φαίνεται ότι αρνείται την πολιτική διάσταση της Γαλλικής Επανάστασης. Χρησιμοποιεί πολύ λίγο στο έργο του τον όρο *révolution* και περισσότερο το επίθετο *révolutionnaire*, κυρίως, για να περιγράψει τους θεσμούς μετά από αυτήν. Βλ. Anne Quennedey, Marmontel orateur. Discours politiques de l'An V, *Marmontel une rhétorique de l'apaisement*, Études réunies et présentées par Jacques Wagner, La république des lettres 7, Louvain-Paris-Dudley, 2003, σ. 65 κ. εξ.

88. Βλ. *Journal de France et d'Angleterre* par M. de Montlosier, à Londres 1797, t. II, σσ. 471-472, όπου και το πλήρες κείμενο της ομιλίας του Marmontel, του οποίου παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα: *Discours prononcé par M. Marmontel, député au Conseil des Anciens, en la Séance du 24 Germinal de l'an V. des Electeurs du Département de l'Eure. "Citoyens, ne vous affligez pas de voir dans l'un de vos députés, un vieillard plus que septuagénaire : la véritable force du caractère est dans le cœur, & le cœur ne vieillit jamais. Le mien, dès long-temps oppressé de douleur & d'indignation sur les malheurs de ma patrie, se sent ranimé dans ce moment, par la consolante pensée que je vais partager les fonctions augustes des séparateurs de nos maux* [. . .]". Επίσης, βλ. *Annales catholiques ou suite des Annales religieuses politiques et littéraires*, t. III, à Paris, 1797, σ. 489 κ. εξ., όπου και έτερη αναφορά στην ομιλία του Marmontel.

νει το ενδιαφέρον των Ελλήνων για το αρχαίο παρελθόν τους[89]. Κατά το συνήθη τρόπο προσέγγισης, ο Ρήγας προσαρμόζει το γαλλικό κείμενο στην εξυπηρέτηση του επαναστατικού σκοπού, ενώ στις προσθήκες – υποσημειώσεις του συνίσταται η πρωτοτυπία της μετάφρασης[90]. Επίσης, από μέρους του εθνεγέρτη, καταδεικύεται -μεταξύ άλλων- η σε βάθος γνώση των δύο γλωσσών (γαλλικής και ελληνικής) και η ευχέρεια μετάβασης από ένα γλωσσικό-πολιτιμικό περιβάλλον (το γαλλικό) σε ένα άλλο (το ελληνικό). Αξίζει να επισημάνουμε ότι στο έργο αυτό υπάρχει εκτενής αναφορά στους αρχαίους Ολυμπιακούς Αγώνες (κεφ. *ΛΗ΄, Οδοιπορεία* [sic] *εις την Ηλείαν. Ολυμπιακοί Αγώνες*)[91]. Συγκεκριμένα, ο Ρήγας αναφέρει αθλήματα των Ολυμπιακών Αγώνων της αρχαιότητας και παραθέτει τη σημαντική πληροφορία ότι μερικά από τα αθλήματα αυτά διατηρούνταν στη Θεσσαλία, αλλά και σε όλο τον Ελλαδικό χώρο, έως την εποχή του, με προφανή σκοπό να διασυνδέσει το παρόν των συμπατριωτών του με το ένδοξο παρελθόν τους[92]. Τονίζεται ότι ο Ρήγας χρησιμοποιεί την προσιτή στους αναγνώστες του λέξη *παιγνίδια* (με την ευρεία έννοια της αρχαίας λέξης *παίγνιον*), ως τρόπου αγωγής της ψυχής αντί των όρων *αθλήματα* και *αγωνίσματα*, γιατί σκοπός του δεν ήταν να περιγράψει τους αρχαίους Ολυμπιακούς Αγώνες, αλλά να καταδείξει τη συνέχεια της ελληνικής φυλής και ταυτόχρονα να ενισχύσει την αυτογνωσία των Ελλήνων.

Ωστόσο, το επαναστατικό εγχείρημα δεν πραγματοποιήθηκε, δεδομένου ότι ο Ρήγας, ως γνωστόν, συνελήφθη από τις αυστριακές αρχές (19 Δεκεμβρίου 1797) στην Τεργέστη, απ' όπου είχε σκοπό να φθάσει στον ελληνικό χώρο για να αναλάβει επαναστατική δράση[93]. Με αυτόν τον τρόπο, δόθηκε τέλος στο όραμα του Ρήγα για τη διαμόρφωση ενός υπερεθνικού κράτους, θεμελιωμένου στις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης από το οποίο θα εξέλειπε κάθε έννοια διάκρισης[94].

---

89. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του, όπ. π.,* σ. 122 κ. εξ.

90. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Εισαγωγικά στον Νέον Ανάχαρσι του Ρήγα Βελεστινλή,* έκδ. *Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα,* Αθήνα 2009.

91 Βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Ολυμπιακοί Αγώνες,* πρόλ. Κων. Καρτάλης, επιμέλεια-εισαγωγή: Δημ. Καραμπερόπουλος, έκδ. *Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα,* Αθήνα 2003.

92. Βλ. Ρήγας, Βελεστινλής, *Τα Επαναστατικά* / Rhigas, Vélestinlis, *Oeuvres Révolutionnaires,* μετάφραση στη γαλλική: Δημ. Παντελοδήμος, επιμέλεια-εισαγωγή: Δημ. Καραμπερόπουλος, *Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα,* Αθήνα 2002, σ. 22.

93. Οι αυστριακές αρχές συνέλαβαν ακόμη και τους επτά συντρόφους του Ρήγα, τους οποίους και παρέδωσαν, μαζί με τον αρχηγό τους, στις τουρκικές αρχές, για να υποστούν όλοι μαρτυρικό θάνατο (24 Ιουνίου 1798). Σημείωνεται ότι ο οθωμανός στρατιώτης, στασιαστής και πασάς του Βιδινίου Osman Pazvantoğlu (1758-1807), φίλος του Ρήγα, προσπάθησε ανεπιτυχώς να τον σώσει στο Βελιγράδι. Για τη δράση τους, βλ. ενδεικ. Rossitsa Gradeva, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire: Osman Pazvantoğlu and Rhigas Velestinlis», in A. Anastasopoulos and E. Kolovos (eds), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850, Conflict, Transformation, Adaptation, Proceedings of an international conference* held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003, Rethymno, University of Crete, Department of History and Archaeology, 2007, σσ. 73-94.

94. Η *Ελληνική Δημοκρατία,* την οποία οραματιζόταν ο Ρήγας, συνιστούσε μια παμβαλκανική ομοσπονδία, η ζωή της οποίας θα διαποτιζόταν –σε όλα τα επίπεδα της ανθρώπινης δράσης– από τις ιδανικές αρχές του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Για το κείμενο του *Πολιτεύματος* του Ρήγα, καθώς και το γαλλικό πρότυπο, βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή,* όπ.π., σσ. 21-138. Πρβλ. Γεώργιος Ν. Φιλάρετος, *Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι,*

Συμπερασματικά, με το μεταφραστικό έργο του εκ της γαλλικής γλώσσας, ο Ρήγας συνέβαλε στην ενίσχυση της ψυχολογίας των πατριωτών στους οποίους απευθυνόταν, προκειμένου να ταχθούν στον αγώνα της ελευθερίας[95]. Οι μεταφραστικές αποδόσεις – διασκευές του απηχούν τη φωνή του λαϊκού αγωνιστή, ατόφια και ανόθευτη, χωρίς φιλολογικούς παρεμβατισμούς, χωρίς εκζήτηση και βοστρύχωση, καθώς και την ψυχοσύνθεση του ανθρώπου που είχε την τόλμη και πήρε την απόφαση να πολεμήσει για την ελευθερία του. Άλλωστε, ο Ρήγας *δεν έγραφε στίχους. Σάλπιζε στίχους*, σύμφωνα με την αξιολογική ρήση του Παλαμά. Τέλος, η γαλλική γλώσσα αποτέλεσε για τον Ρήγα σημαντικό εργαλείο στη διάδοση των γαλλικών ιδεωδών, καθώς και στη διαμόρφωση της επαναστατικής συνείδησης των Ελλήνων.

εισαγωγή – επιμέλεια: Δημ. Παντελοδήμος, Αθήνα, Διεθνές Ινστιτούτο Διαβαλκανικής Συνεργασίας «Ρήγας Βελεστινλής», 2007, σ. 18 κ.εξ. Ρήγα Βελεστινλή, *Άπαντα τα σωζόμενα*, όπ.π., τ. Ε΄, επιμ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, σσ. 9-30. Γενικότερα, η δράση και το έργο του Ρήγα έχει απασχολήσει μεταξύ άλλων και τη βαλκανική ιστοριογραφία, ενδεικτικά βλ. Yra Konstantinova, «Ο Ρήγας Βελεστινλής στην βουλγαρική ιστοριογραφία», τόμος Πρακτικών *Υπέρεια*, τόμ. 5, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας»*, 2010, σσ. 1191-1201.

95. Αναλυτικότερα για τα μέρη του επαναστατικού σχεδίου του Ρήγα, βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του, όπ. π.*, σ. 137 κ. εξ.

ΠΑΝΟΣ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΣ[1]

Ρήγας Βελεστινλής

Άρπαξε ο Ρήγας το τουφέκι,
πέρασε φουσέκια σταυρωτά,
κι είπε: «Θα τον ξεπαστρέψω
αυτόν τον τουρκαλά, τον κερατά!»

Και σαν διάβη ο μπέης στο μεϊντάνι,
τον καθάρισε με μία τουφεκιά,
και μ' αυτή δεν σκότωνε έναν τούρκο,
μα ξεπάστρευε ολόκληρη τουρκιά.

Και στον Κίσαβο ανέβηκε κι απέκει,
βρέθηκε ο Ρήγας στη Βλαχιά,
και Τυρταίος με τον «Θούριό» του
τον ξεσήκωσε τον δύστυχο ραγιά.

Μα, τί κρίμα, νέος Εφιάλτης
τον επρόδωσε και τόσο δολερά,
μα την είχε σπείρει πια ο Ρήγας
της Ελευθερίας τη σπορά.

1 Ο καθηγητής Πάνος Καραγιώργος, που συμμετείχε στα προηγούμενα Διεθνή Συνέδριά μας, δεν κατέστη δυνατόν να παρίσταται στο Έβδομο, μας έστειλε ωστόσο ως δείγμα συμμετοχής του το ποίημά του για τον Ρήγα. (Σημ. Επιμ.)

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Γεώργιος Βεντότης και Ρήγας Βελεστινλής

Ο Ζακυνθηνός λόγιος Γ. Βενδότης (1756-1795) συνδέθηκε με τον Ρήγα, όταν αυτός βρέθηκε στην Βιέννη και παρέμεινε εκεί από τον Μάιο ως τον Δεκέμβριο του 1790. Ήταν, άλλωστε, πολύ φυσικό οι δύο άνδρες να γνωρισθούν, καθόσον ο μεν Ρήγας στην πρωτεύουσα των Αψβούργων τύπωσε όλα τα έργα του, ο δε Βενδότης ασκούσε εκεί το επάγγελμα του τυπογράφου και ήταν εκ των διακεκριμένων μελών της ελληνικής παροικίας. Πάντως, είναι απορίας άξιον ότι ο Ρήγας δεν συνεργάσθηκε με τον Βενδότη, που είχε ιδρύσει στην Βιέννη το 1791 το δικό του τυπογραφείο και όπου είχε ήδη εκτυπωθεί ένα πλήθος έργων, ιστορικών, θρησκευτικών, εγχειριδίων φυσικής, ημερολογίων κ.λπ. Ο Βενδότης είχε αγοράσει το τυπογραφείο από τον φιλέλληνα Μπαουμάστερ-Ιωσήφ Baumeister, είχε, εξάλλου, την επαγγελματική εμπειρία από τον καιρό της Βενετίας, όταν εργαζόταν ως διορθωτής στο τυπογραφείο των Γλυκύδων.

Ο Βενδότης είχε σπουδάσει στην Φλαγγίνειο Σχολή της Βενετίας (Μάιος 1769-Νοέμβρ. 1773) μαζί με τον αδελφό του Ιωάννη, τέκνα Ιερωνύμου, ράπτη το επάγγελμα, ειδικευμένου στα ιερατικά άμφια. Τα δύο αγόρια είχαν και αδελφή την Μαρία-Θεοδώρα, μοναχή αργότερα στην μονή των Ελληνίδων ευγενών της Βενετίας. Ο Γεώργιος, ωστόσο, είχε γεννηθεί στην Ζάκυνθο το 1755/6. Προφανώς ο πατέρας του πήρε την οικογένειά του, άγνωστο πότε, και με την σύζυγό του Νικολέτα Μοθωνιού, εγκαταστάθηκαν στην Βενετία και συνδέθηκαν με τον Λάμπρο Μαρούτση, τον γνωστό μεγαλέμπορο και ευεργέτη των σχολείων των Ιωαννίνων.[1] Ο Μαρούτσης, μάλιστα, εισηγήθηκε την εισαγωγή του Γ. Βενδότη στην Φλαγγίνειο Σχολή,[2] την εποχή που δάσκαλος ήταν ο Αγάπιος Λοβέρδος, ο και διευθυντής της, εκ των εκπροσώπων του ήπιου Διαφωτισμού.[3] Μετά την

1 Αθ. Ε. Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975 (1985), σελ. 281–283, όπου η ως τότε γνωστή βιβλιογραφία.

2 Ο Μαρούτσης ενήργησε για την εισαγωγή του νεαρού Ζακυνθηνού κατά παράκληση του πατρός του – *ό.π.*, σελ. 282, σημ. 2, όπου απόσπασμα της επιστολής Μαρούτση προς τους υπευθύνους της Σχολής Rifformatori dello studio di Padova.

3 Για τον Αγάπιο Λοβέρδο βλ. *ό.π., σελ.* 128–132. Εκπρόσωπος του ήπιου Διαφωτισμού χαρακτηρίζεται από τον Πασχ. Κιτρομηλίδη, «The idendity of a book. European power politics and

αποφοίτησή του, το 1773, επί πέντε έτη δεν τον βρήκαμε να αναφέρεται πουθενά, ωστόσο τον ξαναβρίσκουμε την διετία 1778-1780 να παρακολουθεί τα μαθήματα των Artisti-ιατροφιλοσόφων στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας.[4] Τον προηγούμενο χρόνο 1777, ήταν μόλις 21 ετών, αλλ' είχε τυπώσει στο τυπογραφείο των Γλυκύδων δύο βιβλία εκλαϊκευμένης ιατρικής, που οι ίδιος είχε μεταφράσει από τα γαλλικά, μία προσπάθεια ενταγμένη στις παρυφές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.[5] Το 1780, και ενώ φέρεται να σπουδάζει στην Πάδοβα, τυπώνει στην Αυστρία το πρώτο του βιβλίο.[6] Επομένως, ήλθε στην Βιέννη λίγο πριν το 1780, ενώ το ίδιο έτος είχε τυπώσει στους Γλυκύδες το *Νουθεσίαι εις τον λαόν του Tissot*. Μας είναι άγνωστοι οι λόγοι που τον έφεραν στην Βιέννη περί το 1780, και λίγο μετά στην κοντινή Πέστη, όπου υπήρξε διδάσκαλος των Ελληνόπαιδων.[7]

Περί το 1782 προσελήφθη στο βιεννέζικο τυπογραφείο του φιλέλληνος Μπαουμάστερ, το οποίο, ως ελέχθη, αγόρασε λίγο αργότερα. Το 1784, μάλιστα, εξέδωσε και την πρώτη ελληνική εφημερίδα, που κυκλοφορήθηκε μόνον δύο εβδομάδες και έκλεισε κατ' απαίτηση της Υψηλής Πύλης στις αυστριακές αρχές. Δικαίως, θεωρείται ο πατέρας της ελληνικής δημοσιογραφίας.[8] Στην Βιέννη ο Γ. Βενδότης νυμφεύθηκε την Μαρία–Άννα Σφουγκαρά, με την οποία απέκτησαν τέσσερα παιδιά. Κατοικούσε στην οδό Shönlatergasse αριθμ. 8 – οδός Ιησουϊτών 3, οικία που σώζεται ως σήμερα. Στο παλαιό Φλάϊσμαρκτ αριθμ. 68 βρισκόταν το τυπογραφείο του.[9] Εκεί τον γνώρισε ο Ρήγας Βελεστινλής, όταν ήλθε στην Βιέννη για πρώτη φορά για να τυπώσει το *Φυσικής Απάνθισμα*. Οι δύο άνδρες, με κοινά τα όνειρα για την αφύπνιση του Γένους, έγιναν φίλοι, γι' αυτό και στο μνημονευθέν έργο του Ρήγα, ο Βενδότης συνέθεσε δεκάστιχο επίγραμμα για να τον επαινέσει. Στο επίγραμμα αυτό, θα αποκαλέσει τον Ρήγα *σοφό*. Τα πρώτα έργα του Βενδότη βρίσκονται στο ίδιο πνεύμα με το *Φυσικής Απάνθισμα*, είναι δηλ. μεταφράσεις από την γαλλική και ιταλική και σκοπεύουν στην διαφώτιση και πληροφόρηση του απλού λαού για τις ασθένειες και την πάταξη της δεισιδαιμονίας, αλλά και για την υγιεινή και την ευδαιμονία των ανθρώπων.[10]

Ο Βενδότης στο πνεύμα της εποχής και της στροφής της ελληνικής λογιοσύνης προς την αρχαιότητα, θα ονομάσει τον Ρήγα *Φεραίο*.[11] Αργότερα, θα τον μιμηθούν ο Κ. Κούμας (1832) και ο Χριστόφορος Περραιβός και ύστερα άλλοι. Ο ίδιος ο Ρήγας δεν το χρησιμοποίησε ποτέ. Φαντάζεται κανείς, και τούτο είναι σχεδόν βέβαιο, ότι οι δύο άνδρες,

ideological motivations in Agapios Loverdos, Ιστορία των δύο ετών, (Venice 1971)», *Θησαυρίσματα* 28 (1992), σελ. 433 – 449.

4 Καραθανάσης, *ό.π.*, σελ. 282.

5 É. Legrand, *Bibliographie Hellénique...*, 18s. τόμ. 2, 339 και Καραθανάσης, *ό.π.*, σελ. 282.

6 *Ό.π.*, σελ. 339.

7 Η μαρτυρία είναι του Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς*, Αθήνα 1872, σελ. 244.

8 Γ. Λάιος, *Ο ελληνικός τύπος της Βιέννης από του 1784 μέχρι του 1821*, Αθήνα 1961, passim, πρβλ. Καραθανάσης, *Φλαγγίνειος*, σελ. 283 σημ. 4, όπου και άλλα βιβλιογραφικά.

9 Πολ. Ενεπεκίδης, *Κοραής, Κούμας, Κάλβος, Άνθ. Γαζής κ.λπ., (1790-1821)*, Αθήνα 1967, σελ. 248 -252.

10 «Η ιδέα της υγείας και ευδαιμονίας στο έργο του Ζακυνθίου λογίου Γεωργίου Βενδότη», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, τόμ. 4, Αργοστόλι 1991, σελ. 367 – 377, όπου και ανάλυση ορισμένων έργων του. Οι τίτλοι των έργων συγκεντρωμένοι στην *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 7, σελ. 7 (συντάκτης Γ. Λαδάς). Για την τυπογραφική παραγωγή του Γ. Βενδότη στην Βιέννη βλ. και το δίτομο έργο του A. Mayer, *Wiens Buchdruker Geschichte*, Wien 1887, που δεν μπόρεσα να ιδώ.

11 Κ. Άμαντος, «Ρήγας Βελεστινλής», *Ελληνικά* 6 (1933) σελ. 48 κ.εξ.

Ρήγας και Βενδότης, πλην των εκδοτικών, θα συζητούσαν για τα σχέδια και τα οράματα του πρώτου για την απελευθέρωση του Γένους. Ο Ρήγας, θυμίζουμε, είχε φθάσει στην Βιέννη ως συνοδός και μεταφραστής του Χριστόδουλου Κιρλιάνου, λίγο μετά γνωστού ως βαρώνου Langenfeld και έμεινε εκεί περί τους 7–8 μήνες, ήτοι από τα τέλη Μαΐου 1790 ως τον Δεκέμβριο του ιδίου έτους.[12] Στο διάστημα αυτό, ο Ρήγας το πρώτον πιθανότατα γνωρίσθηκε, πλην των άλλων εξεχόντων Ελλήνων της Βιέννης, με τον Γ. Βενδότη και τους Μαρκίδες Πούλιου, που ασφαλώς, ως εκδότες αμφότεροι, ήσαν πολύ χρήσιμοι για την έκδοση των έργων του. Και όταν έφθασε ο καιρός της εκδόσεως έργων του Ρήγα, ο Βενδότης συνέθεσε επιγράμματα για να τιμήσει τον ίδιο και αυτά. Η Μαίρη Βέη, ασχολήθηκε σε μελέτη της, ειδικά, με τα επιγράμματα του Βενδότη στα έργα του Ρήγα.[13] Κατά την Μαίρη Βέη το επίγραμμα στην έκδοση *Επιπεδογραφία της ΚΠόλεως* ανήκει στον Βενδότη, καθότι είναι εμφανής η ομοιότητά του με άλλο δίστιχο, που προτάσσεται στην έκδοση του *Νέου Αναχάρσιδος*, που τυπώθηκε στην Βιέννη το 1797. Το δίστιχο αυτό επίγραμμα του Βενδότη στην νεοελληνική μετάφρασή του έχει ως εξής: *Μόνον ο Ρήγας την πατρίδα του επί πινάκων παρέστησε και όσα η απέραντος αύτη βίβλος περιέχει.*[14] Το επίγραμμα είναι, οπωσδήποτε, άσχετο με το περιεχόμενο του *Νέου Αναχάρσιδος*, αλλά δικαιολογείται η συμπερίληψή του, διότι το πρωτότυπο έργο του αββά Barthélemy περιέχει και χάρτες της περιηγήσεως του *Νέου Αναχάρσιδος* στην Ελλάδα.

Η Μαρία Βέη, ορθώς κατ' εμέ, υποστηρίζει ότι είναι σύνθεση του Βενδότη, μολονότι αυτός είχε πεθάνει το 1795, αλλ' ο Ρήγας θεώρησε πρέπον να το προτάξει στην έκδοση του *Νέου Αναχάρσιδος*. Οι δύο άνδρες, άλλωστε, συνεργάσθηκαν στην μετάφραση του Δ΄ τόμου του *Αναχάρσιδος,* καθώς ο Βενδότης μετέφρασε τα κεφάλαια 32–34. Ο Ρήγας, μετά τον θάνατο του φίλου του, συνέχισε την μετάφραση, στα λοιπά κεφάλαια, ήτοι 35–39.

Υφίσταται, πάντως, το ερώτημα, αν ο Βενδότης μετέφρασε όλο τον *Ανάχαρσι* και αυτό μας το θυμίζει ο κ. Δημ. Καραμπερόπουλος, ενώ και η κ. Άννα Ταμπάκη διερωτάται, αν ο Βενδότης στα κεφάλαια που μετέφρασε, ανεζήτησε τους ηθικούς κανόνες και το πρότυπο της καλοκαγαθίας μες από τους αρχαίους.[15] Ο μακαρίτης Λέανδρος Βρανούσης γράφει, ωστόσο, ότι, αφού ο Βενδότης πέθανε το 1795, πώς είναι δυνατόν ο Ρήγας να έχει περιλάβει το επίγραμμα στην έκδοση του *Νέου Αναχάρσιδος* το 1797;[16] Αλλ' ο Βενδότης συνέθεσε, προ του θανάτου του εννοείται και της κυκλοφορίας της *Χάρτας*, και το επίγραμμα για την *Χάρτα*, ενθουσιασμένος από το μεγαλεπήβολο αυτό έργο που ετοίμαζε ο Ρήγας. Συνέχιζε, κατά ταύτα, να γράφει επιγράμματα προς τιμήν των εκδόσεων του Ρήγα, συνήθεια που είχε αρχίσει, όπως είδαμε, το 1790 με το δεκάστιχο στο *Φυσικής Απάνθισμα.* Έτσι, κατά την Βέη, στο δίστιχό του στην *Χάρτα* στο μεν πρώτο αποδίδει μέγα έπαινο στον ίδιο τον Ρήγα, στο δε δεύτερο θαυμασμό σ' αυτήν,[17]καθώς προφανώς

12 Νέστορος Καμαριανού, *Ρήγας Βελεστινλής, Συμπληρώσεις και διορθώσεις για τη ζωή και το έργο του, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια, Αθ. Ε. Καραθανάση,* εκδ. Επιστ. Εταιρ. Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1999, σελ. 30 κ.εξ.

13 Μαίρη Ν. Βέη, «Έμμετρα επιγραμματικά εν έργοις Ρήγα Βελεστινλή του Θετταλού», *Παρνασσός,* περίοδος β΄, 4 (1962), σελ. 135–144.

14 Στην αρχαιοελληνική *Μούνος εήν πινάκεσσι κατένθετο πατρίδα Ρήγας.*

15 Ρήγα Βελεστινλή, *Νέος Ανάχαρσις*, Βιέννη 1797, επιμέλεια - εισαγωγή - ευρετήριο Δημήτριος Καραμπερόπουλος, εκδ. Επιστ. Εταιρ. Μελέτης Φερών, Βελεστίνου, Ρήγα, Αθήνα 2006, σελ. 14 – 15.

16 Βέη *ό.π.*, 139, πρβλ. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας,* εκδ. Αετού, Αθήνα [1954], σελ. 71, 72, 331, σημ. 5.

17 Βέη, *ό.π.*, σελ. 141.

γνώριζε ή και παρακολουθούσε την διαδικασία της εκτυπώσεώς της ως τον θάνατό του το 1795. Να επαναλάβουμε εδώ, μια και ο λόγος περί *Χάρτας*, την παρατήρηση του Νίκου Βέη ότι ο χάρτης της *Περιηγήσεως του Ν. Αναχάρσιδος*, που χαράχθηκε από τον J. D. Barbié du Boccage ήταν η κυριώτερη βάση της Δωδεκάφυλλης *Χάρτας* και όχι ασφαλώς απομίμηση.[18] Τρία χρόνια αργότερα, το 1800, ο Άνθιμος Γαζής δημοσίευσε στην Βιέννη τον *Γεωγραφικό Πίνακα της Ελλάδος*, για τον οποίο ο Ν. Βέης λέγει ότι είναι σμίκρυνση της Δωδεκάφυλλης *Χάρτας* του Ρήγα.[19] Είναι να απορεί κανείς πώς ο Ρήγας δεν συνεργάσθηκε με τον Άνθιμο Γαζή, που εκείνα τα χρόνια βρισκόταν στην Βιέννη. Ο Σπυρίδων Λάμπρος υποθέτει ότι ναι μεν το τυπογραφείο Πίχλερ φέρεται ότι τύπωσε τον *Νέο Ανάχαρσι*, αλλά στην πραγματικότητα ότι ο Βενδότης είναι ο πραγματικός εκδότης. Και δικαιολογεί ότι τούτο συνέβη, προκειμένου να αποφευχθούν οι συνήθεις παρεμβάσεις της πάντα καχύποπτης αυστριακής αστυνομίας.[20]

Όσο για το δίστιχο επίγραμμα στην *Επιπεδογραφία ΚΠόλεως* η Βέη υποστηρίζει ότι αυτό στο προμετώπιόν της, ελέχθη ήδη, είναι όμοιο με μικρές παραλλαγές με αυτό που προτάσσεται στον *Νέο Ανάχαρσι*. Η *Επιπεδογραφία ΚΠόλεως* που εκδόθηκε το 1796, κατά την διαδικασία της εκτυπώσεώς της ήταν γνωστή στον Βενδότη, γι' αυτό και από θαυμασμό προς τον Ρήγα και το επιχειρούμενο έργο, συνέθεσε το εν λόγω επίγραμμα. Η Βέη συγκρίνει τα δύο επιγράμματα, ήτοι αυτό της *Φυσικής Απάνθισμα* και που το υπογράφει ο Βενδότης, με αυτό το ανυπόγραφο του *Νέου Αναχάρσιδος* και βρίσκει ομοιότητες στις λέξεις *άτινος, ούνομα Ρήγας, Μούνος εήν...Ρήγας*.[21] Επομένως, τα δίστιχα επιγράμματα στην *Επιπεδογραφία ΚΠόλεως* (1796), το δεκάστιχο στο *Φυσικής Απάνθισμα* (1790) και το δίστιχο στον *Νέο Ανάχαρσι* (1797) είναι του Γ. Βενδότη.

Όσο για την τύχη του τυπογραφείου Γ. Βενδότη, μετά τον θάνατο του ιδιοκτήτη του το 1795, το κράτησε ως το 1810 η χήρα του, που στην συνέχεια το παραχώρησε στον βιεννέζο τυπογράφο Τσβεκ, που είχε συνεργάτη του τον Δημ. Αλεξανδρίδη, ανεψιό του Άνθιμου Γαζή. Η χήρα Βενδότη παντρεύθηκε, στο μεταξύ, το 1805 τον κόμητα Μάρκοσι.[22]

Συμπερασματικά, πρώτον, οι δύο άνδρες Ρήγας Βελεστινλής και Γεώργιος Βενδότης γνωρίσθηκαν κατά το πρώτο ταξίδι του Ρήγα στην Βιέννη την περίοδο Μάιος-Δεκέμβριος 1790, δεύτερον, ο Βενδότης παρακολουθούσε, ως τον θάνατό του, την διαδικασία της εκτυπώσεως των έργων του Ρήγα, και συγκεκριμένα της *Επιπεδογραφίας* και της *Χάρτας*, τρίτον, τίποτε δεν αποκλείει ο *Νέος Ανάχαρσις* να τυπώθηκε στο τυπογραφείο του και εκ του φόβου των αυστριακών αρχών να εγράφη ως τυπογράφος ο Τράτνερ, τέταρτον, από το όλο του έργο και τα επιγράμματα του στην αρχαιοελληνική, προκύπτει η παιδεία του Βενδότη και πέμπτον, η μαχητή, οπωσδήποτε, υπόθεση να είναι ο Βενδότης μεταφραστής όλου του κειμένου του *Νέου Αναχάρσιδος* και τα χειρόγραφά του να λανθάνουν ή να έχουν χαθεί.

18 *Ό.π.*, σελ. 141.

19 *Ό.π.*, σελ. 141.

20 *Ό.π.*, σελ. 138. Πρβλ. Σπ. Λάμπρος, *Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα εν τμήματι του βιβλίου «Σημειώσεις»*, εκδ. Εστίας, Αθήνα 1892.

21 Βέη, *ό.π.*, σελ. 143.

22 Καραθανάσης, *Φλαγγίνειος...*, *ό.π.*, σελ. 283.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Χάρτα της Ελλάδος του Ρήγα Βελεστινλή και Πίναξ Γεωγραφικός της Ελλάδος του Fr. Müller. Συσχετίσεις, παραλληλισμοί

Στα τέλη του 18ου αιώνα εκδόθηκαν στην Βιέννη δύο ελληνικοί χάρτες, το 1797 η *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος* και τρία χρόνια αργότερα, το 1800, ένας μικρότερος χάρτης, στο μισό μέγεθος του προηγούμενου με τίτλο *Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Ἑλλάδος*. Επιχειρείται να αναδειχθούν οι σχετικές συσχετίσεις, που υπάρχουν μεταξύ των δύο αυτών χαρτών.

Α). Ο Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798), στο πλαίσιο του στρατηγικού σχεδίου της επανάστασής του[1], εξέδωσε στη Βιέννη το 1797 τρεις χάρτες του Βαλκανικού χώρου, για τον οποίο σχεδίαζε την επανάστασή του και την δημιουργία της δημοκρατικής πολιτείας του, *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος*, *Νέα Χάρτα τῆς Βλαχίας* και *Γενική Χάρτα τῆς Μολδοβίας*. Οι χάρτες διαιρούνταν με ιδιαίτερη διαγράμμιση σε επαρχίες και τοπαρχίες, και ήταν κατ' αυτόν τον τρόπο σε αρμονική σχέση με το Σύνταγμα του, τη *Νέα Πολιτική Διοίκηση*, που παράλληλα είχε εκδώσει. Γι' αυτό τονίζεται πως θεωρούνται πολιτικοί χάρτες της δημοκρατικής του πολιτείας, που ήθελε να δημιουργήσει μετά την επανάστασή του. Μάλιστα, ο Ρήγας, όπως έχει υποστηριχθεί, θα εξέδιδε λεπτομερείς χάρτες και για τις υπόλοιπες περιοχές του Βαλκανικού χώρου του κράτους του, την Βουλγαρία, την Σερβία και την Βοσνία[2].

1 Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του,* Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2017.

2 Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Johann Christian von Engel, *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenlande.* – τόμ. Ι: *Geschichte des alten Panoniens und der Bulgarey*, Halle 1797, σελ. 473-474, ο Ρήγας ετοίμαζε λεπτομερείς χάρτες και για τις υπόλοιπες περιοχές, της Βουλγαρίας, Σερβίας, Βοσνίας. Την μαρτυρία μνημονεύει ο Γ. Λάϊος, «Οι χάρτες του Ρήγα. Έρευνα επί νέων πηγών», *Δελτίο Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας*, τόμ. 14, (1960), σελ. 231-312, Παράρτημα ΙΙ, σελ. 296-298. Επίσης, στα βιβλία κατά τη σύλληψή του μετά την προδοσία στην Τεργέστη, ο Ρήγας είχε και ένα χάρτη της Σερβίας, Βοσνίας, τον οποίο, υποθέτουμε, ότι μάλλον θα τον ήθελε για να εκδώσει και για τις περιοχές αυτές λεπτομερή χάρτη διαιρεμένο σε Επαρχίες και Τοπαρχίες. Βλ. Κων. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1930, φωτομηχανική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1997, σελ. 145.

Επισημαίνεται ότι ο Ρήγας εξέδωσε χάρτες μόνο για τον χώρο, που ήθελε να ελευθερώσει. Δεν περιέλαβε άλλο τμήμα ή δεν εξέδωσε χάρτη για άλλη γεωγραφική περιοχή, όπως για παράδειγμα ο Άνθιμος Γαζής, που εξέδωσε επί πλέον χάρτες για την Ευρώπη, Αμερική, Ασία, Αφρική και παγκόσμιο[3]. Τονίζουμε ότι ο Ρήγας δεν ήταν επαγγελματίας χαρτογράφος, απλά χρησιμοποίησε τους χάρτες για το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του.

Για το σκοπό της έκδοσης της *Χάρτας της Ελλάδος* ο Ρήγας χρησιμοποίησε, όπως έχουμε δείξει, συγκεκριμένους χάρτες ως πρότυπα[4]. Για το νότιο μέρος της δωδεκάφυλλης *Χάρτας* του χρησιμοποίησε τον χάρτη της αρχαίας Ελλάδος του Delisle. Σκόπιμα επέλεξε τον χάρτη της αρχαίας Ελλάδος, και τούτο διότι, αντί της οθωμανικής ονοματολογίας, ήθελε την αντίστοιχη ελληνική ονοματολογία και παράλληλα την ελληνική πολιτική διαίρεση σε επαρχίες και τοπαρχίες[5]. Για το βόρειο μέρος, όπως έχουμε δείξει, χρησιμοποίησε τον χάρτη της οθωμανικής αυτοκρατορίας του Rizzi Zannoni[6].

Για έξι μήνες τυπώνονταν τα φύλλα της *Χάρτας,* για τα οποία έπρεπε ο Ρήγας να παίρνει την άδεια του λογοκρίτη της Αυστριακής Αστυνομίας. Τίποτε δεν τυπώνονταν τότε χωρίς την άδειά του. Κατόρθωσε, ωστόσο, να αποκρύψει τον πραγματικό σκοπό της έκδοσης της *Χάρτας,* με τα στοιχεία, που καταχώρισε και τα οποία αποκωδικοποιήσαμε· το «ρόπαλο του Ηρακλέους»[7] στον τίτλο της *Χάρτας* και στην *Ἐπιπεδογραφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως,* όπως επίσης και στους χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας, και τον ιδιαίτερο συμβολισμό των συνόρων, τον οποίο δεν αναγράφει στο Υπόμνημα της *Χάρτας* του. Επίσης, καταχώρισε 162 νομίσματα σε όλα τα φύλλα της *Χάρτας,* καθώς και εννέα Επιπεδογραφίες ιστορικών τόπων και γεγονότων της αρχαίας Ελλάδος, εκ των οποίων η μία ήταν της γενέτειράς του, του Βελεστίνου, επεξηγώντας πως οι Επιπεδογραφίες είναι για την περιήγηση του *Νέου Ἀναχάρσιδος* στην αρχαία Ελλάδα, όπως εξάλλου αναφέρει και στον τίτλο. Επίσης, ο Ρήγας πρόσθεσε στα περιθώρια, στο νότιο και βόρειο μέρος της δωδεκάφυλλης *Χάρτας,* τα ονόματα ενδόξων αρχαίων ανδρών καθώς και τους διαχρονικούς εξουσιαστές του Βαλκανικού χώρου της *Χάρτας* του, φθάνοντας μέχρι τον σουλτάνο Σελίμ τον Γ΄, του 1789.

Εκδότης της *Χάρτας τῆς Ἑλλάδος* ήταν ο Ρήγας και χαράκτης ο γνωστός στην εποχή του χαλκογράφος Φρανσουά Μήλλερ (Franz Müller, 1755-1816). Επί πλέον, ο ίδιος ο Ρήγας φρόντισε να διαθέσει τους χάρτες του, όπως και τα άλλα βιβλία που εξέδωσε. Ωστόσο, αφού έλαβε διαβατήριο από τις αυστριακές αρχές, τον Δεκέμβριο του 1797, αφίχθηκε στην Τεργέστη, με σκοπό να κατέλθει στην Ελλάδα. Όμως, προδόθηκε από τον μικρόψυχο Έλληνα έμπορο και συνελήφθη, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί μετά έξι μηνών βασανιστήρια μαζί με άλλους επτά Συντρόφους του στον θάνατο. Κατ' αυτόν τον

3 Δημ. Καραμπερόπουλος, «Ο διαφωτιστικός ρόλος του Ανθίμου Γαζή (1764-1828). Παράρτημα: Η εργογραφία του», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 62, 2012, σελ. 209-224.

4 Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ΄΄Χάρτα της Ελλάδος΄΄ του Ρήγα. Τα πρότυπά της και νέα στοιχεία,* Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998.

5 Δημ. Καραμπερόπουλος, «Γιατί ο Ρήγας διάλεξε χάρτη της αρχαίας Ελλάδος ως πρότυπο της ΄΄Χάρτας της Ελλάδος;», *Υπέρεια,* τόμ. 4, *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 2003),* Αθήνα 2006, σελ. 591-604.

6 Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ΄΄Χάρτα της Ελλάδος΄΄ του Ρήγα. Τα πρότυπά της...,* *ό.π.* Γ. Τόλιας, *Χάρτες και Ιστορίες. Ελληνικές τοπογραφίες της Αναγέννησης και των Φώτων,* Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 115.

7 Δημ. Καραμπερόπουλος, *Το ΄΄ρόπαλο του Ηρακλέους΄΄ στους χάρτες του Ρήγα. Νέες έρευνες,* Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, 2010.

τρόπο διακόπηκε εν τη γενέσει του το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του για την αποτίναξη της απολυταρχικής εξουσίας του σουλτάνου και την απόκτηση της ελευθερίας των σκλαβωμένων ραγιάδων. Παρ' όλα αυτά, ο επαναστατικός παιάνας *Θούριος,* είχε αρχίσει να διαδίδεται και να ατσαλώνει τους σκλαβωμένους για την απόφασή τους για επανάσταση και ελευθερία.

Β). Τρία χρόνια μετά την έκδοση της *Χάρτας* του Ρήγα και δύο χρόνια από τον μαρτυρικό θάνατό του, το 1800, εκδίδεται στη Βιέννη παρόμοιος, εκ πρώτης όψεως, χάρτης με εκείνον του Ρήγα και τίτλο *Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Ἑλλάδος.* Εκδότης του χάρτη, όπως δηλώνεται στον τίτλο, στα ελληνικά και γαλλικά, ήταν ο χαράκτης χαλκογράφος Φρανσοά Μύλλερ, ο οποίος ήταν και χαράκτης της *Χάρτας.* Τονίζουμε ότι ο Άνθιμος Γαζής (1764-1828)[8] δεν ήταν ο εκδότης του *Πίνακα,* όπως συνεχώς επαναλαμβάνεται, απλά έκανε τις σχετικές «επιδιορθώσεις»· χαρακτηριστικά αναγράφεται στον τίτλο του χάρτη, «*ἐπιδ.*[ιορθωθείς] *ὑπό Ἀ.Ἀ.Γαζῆ καὶ ἐκδοθεὶς παρὰ Φρανσοὰ Μύλλερ*». Εκδότης δηλαδή του *Πίνακα* ήταν ο Μύλλερ. Ο πλήρης τίτλος είναι: «*Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Ἑλλάδος. Μέ τά παλαιά καί νέα ὀνόματα. Ἐπιδ. ὑπό Ἀ. Ἀ. Γαζῆ Μηλιώτου καί ἐκδοθείς παρά Φρανσοά Μῦλλερ. Ἀφιερωθείς τῷ Γένει τῶν Ἑλλήνων. ᾳ.ώ. 1800. Ἐν Βιέννῃ*»[9]. Το ίδιο δηλώνεται και στον γαλλικό τίτλο, πως ο Μύλλερ είναι εκδότης του *Πίνακα,* χωρίς μάλιστα να μνημονεύεται ο Γαζής για τις επιδιορθώσεις του: «*Carte de la Grèce/ dressée d'après les descriptions les plûs récentes/ par Fr. Th. Müller/ a Nienne, chez l'auteur Faubourg de la Mieden no 404*».

Ενδιαφέρον έχει να αναφέρουμε ότι τους όρους «Χάρτα» και «Πίναξ Γεωγραφικός» τους εξηγούν οι Δημητριείς στην *Γεωγραφία νεωτερική*[10]. Συγκεκριμένα αναφέρουν, «*Χάρτα ὁποὺ τὴν ὠνόμαζαν οἱ παλαιοὶ Γεωγραφικὸν πίνακα (Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος ὁ μαθητὴς τοῦ Θαλοῦ πρῶτος ἐξέδωκε Γεωγραφικὸ πίνακα ΄΄Στράβ. βιβ. α΄) εἶναι μιὰ κόλλα χαρτὶ εἰς τὴν ὁποία εἶναι περιγεγραμμένη ἡ θέσι ὅλης τῆς Γῆς, ἤ ἑνὸς μέρους ἀπὸ τὰ 4, ἤ ἑνὸς μεγάλου τόπου, ἤ ἐπαρχίας τινός, ἤ καμμιᾶς πόλεως, χωριοῦ, ἀγροῦ, κήπου καὶ τ.*». Υποθέτουμε πως ο Ρήγας θα έλαβε τον όρο *Χάρτα* μάλλον από την *Γεωγραφία νεωτερική,* την οποία συχνά μνημονεύει στον *Νέο Ἀνάχαρσι*[11]. Προστίθεται ακόμη ότι στην *Γεωγραφία* του Μελετίου χρησιμοποιείται ο όρος «Πίναξ Γεωγραφικός» καθώς και στην επανέκδοσή της από τον Άνθιμο Γαζή[12].

---

8 Το έτος γεννήσεως του Ανθίμου Γαζή είναι το 1764 και όχι αναγραφόμενο 1758 (Ευαγ. Λιβιεράτος, *Το Άγιον Όρος και Κύπρος στον χάρτη της Ελλάδος του Ανθίμου Γαζή,* Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 9). Μάλιστα ο ίδιος ο Γαζής το αναγράφει στη σχετική προσωπογραφία του στο βιβλίο του *Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών,* Βιέννη 1799. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Περί Ανθίμου Γαζή και ιατρού Αγγέλου Μελισσηνού,* Αθήνα 1998, σελ. 7-10.

9 Το όνομα του χαράκτη στα ελληνικά στη *Χάρτα* είναι «Φρανσουά Μήλλερ» και στον *Πίνακα* «Φρανσοά Μύλλερ».

10 Δανιὴλ ἱερομονάχου καὶ Γρηγορίου ἱεροδιακόνου τῶν Δημητριέων, *Γεωγραφία Νεωτερικὴ,* ἐν Βιέννῃ, παρά τῷ εὐγενεῖ κυρίῳ Θωμᾷ τῷ Τράτνερν 1791, Επιμέλεια Αικ. Κουμαριανού, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»», Αθήγα 2006, σελ. 56.

11 Ρήγα Βελεστινλή, *Νέος Ἀνάχαρσις, Βιέννη 1797,* αναστατική επανέκδοση επιμέλεια-εισαγωγή-ευρετήριο Δημ. Καραμπερόπουλου, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2006, σελ. 141, 142, 148.

12 Μελετίου, *Γεωγραφία παλαιά καὶ νέα...πλείστοις δὲ σημειώμασιν ἐπαυξηθεῖσα μετὰ καὶ τινῶν παραρτημάτων, καὶ πέντε Γεωγραφικῶν Πινάκων, καὶ ἐπιδιορδωθεὶσα, ἐξεδόθη ἤδη τὸ δεύτερον ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ τοῦ Μηλιώτου,* τόμ. Α΄, Ἐν Βενετίᾳ, 1807, φωτομηχανική επανεκτύπωση, εκδόσεις Μάτι, Αθήνα 2006, σελ. 8, 30, 37, 56.

Δεν έχει δοθεί, ωστόσο, κάποια εξήγηση, από όσο είναι μέχρι σήμερα γνωστό, για τον λόγο έκδοσης του *Πίνακα Γεωγραφικοῦ τῆς Ἑλλάδος* από τον χαράκτη Μύλλερ με την βοήθεια του Ανθίμου Γαζή, ούτε ακόμη και από τους ασχολούμενους με την χαρτογραφία της τότε εποχής. Θεωρούμε, όπως έχουμε υποστηρίξει σε πρόσφατη εργασία μας[13], πως μάλλον ο χαράκτης Μύλλερ, που ήταν και χαράκτης της *Χάρτας* του Ρήγα, θα εντυπωσιάστηκε από το ενδιαφέρον, που εκδηλώθηκε, για την έκδοση αυτή του Ρήγα και από την ζήτηση των αντιτύπων της *Χάρτας της Ελλάδος,* όπως φαίνεται από την αποδοχή που είχε με τις κριτικές και από τα πολλά πρωτότυπα αντίτυπα, που έχουν διασωθεί και καταγραφεί σε διάφορες βιβλιοθήκες της Ελλάδος και του Εξωτερικού[14]. Μετά το γεγονός του μαρτυρικού θανάτου του Ρήγα Βελεστινλή, το 1798, που απαγορεύτηκαν και τα έργα του, υποθέτουμε πως ο χαράκτης της *Χάρτας,* Μύλλερ, θα θεώρησε καλό να εκδώσει τροποποιημένη την *Χάρτα,* κάνοντας μερικές «επιδιορθώσεις», ώστε να είναι εύκολη η λήψη της άδειας από τον λογοκρίτη της Αυστριακής Αστυνομίας. Σμίκρυνε το μέγεθος του χάρτη σε τέσσερα φύλλα, για να είναι λιγότερα τα έξοδα έκδοσης και να είναι ευκολομεταχείριστη.

Για τον σκοπό αυτό, ο Μύλλερ θα ζήτησε την βοήθεια του Ανθίμου Γαζή, ο οποίος μετά την έλευσή του το 1796 στη Βιέννη, είχε ήδη αρχίσει να ασχολείται με εκδόσεις βιβλίων, στα οποία μάλιστα υπήρχαν και χαρακτικά. Συγκεκριμένα, το 1799 ο Γαζής είχε εκδώσει το βιβλίο, που μετέφρασε και το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί ως βιβλίο φυσικής ιστορίας, με τίτλο *Γραμματική τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*[15], σε δυο τόμους, στο τέλος των οποίων τέθηκαν και πολλά χαρακτικά, τα οποία χαλκογραφήθηκαν από έναν άλλο χαράκτη της Βιέννης, τον Σχινδελμάϊερ (Karl Robert Schindelmayer). Μάλιστα, το βιβλίο αυτό, επισημαίνουμε, εκδόθηκε με την οικονομική ενίσχυση των Ζωσιμάδων.

Επί πλέον, την ίδια χρονιά, το 1800, ο Γαζής εξέδιδε στον ίδιο χαράκτη, τον Σχινδελμάϊερ, τον παγκόσμιο χάρτη με τίτλο *Ἄτλας ἤ Χάρτης περιέχων πίνακας τῆς Ὑδρογείου*[16], του λόγιου ελληνικής παιδείας Γεωργίου Γκολέσκου (c. 1776-1848), ο οποίος, χρηματοδότησε την έκδοση. Μάλιστα, αναγράφεται στο κάτω δεξιά περιθώριο ότι η έκδοση έγινε με την επιστασία και την διόρθωση του Ανθιμίου Γαζή, «Ἐπιστασίᾳ καί διορθώσει Ἀνθίμου Ἀ. Γαζῆ Μηλιώτου». Προσθέτουμε ότι ο Γκολέσκου έγραψε ένα αρχαιοελληνικό στιχούργημα για τη *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος* του Ρήγα Βελεστινλή, το οποίο δημοσιεύθηκε μαζί με εκείνο του λόγιου Στεφάνου Κομμητά (c 1770-1830) στην *Εφημερίδα* των αδελφών Πούλιου[17].

13 Δημ. Καραμπερόπουλος, «*Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Ἑλλάδος,* Βιέννη 1800, έκδοση του Ανθίμου Γαζή ή του F. Müller;», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 75, 2019.

14 Μέχρι σήμερα έχουν καταγραφεί 55 πρωτότυπα αντίτυπα της *Χάρτας της Ελλάδος.* Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Τα σωζόμενα πρωτότυπα αντίτυπα της *Χάρτας της Ελλάδος* του Ρήγα-Συμπλήρωση», *Υπέρεια,* τόμ. 5, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 2007)*, Αθήνα 2010, σελ. 891-895.

15 Δημ. Καραμπερόπουλος, *Γνώσεις ανατομίας και φυσιολογίας του θεσσαλού Διδασκάλου του Γένους Ανθίμου Γαζή. Παράρτημα: Βενιαμίν Μαρτίνου, Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών, Βιέννη 1799, Νικοδήμου Αγιορείτου, Εγχειρίδιον συμβουλευτικόν, Κεφ. «Περί Καρδίας»,* Βιέννη 1799, έκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1993.

16 Ευάγγ. Λιβιεράτος, «Ἄνθιμος Γαζής. Ἄτλας ἤ χάρτης...της υδρογείου 1800», έντυπο υποστήριξης της έκθεσης χαρτών *Η Κοζάνη στον Κόσμο των Χαρτών, 12 Οκτωβρίου-7 Δεκεμβρίου* 2008, Κοζάνη, Δημοτική Χαρτοθήκη. Ο Γαζής μνημονεύει την έκδοση αυτή σε υποσημείωση στην επανέκδοση ης Γεωγραφίας του Μελετίου. Βλ. Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Α΄, σελ. 30.

17 *Ἐφημερίς,* 20 Φεβρουαρίου 1797, σελ. 162-162^{α}, αναστατική επανέκδοση, επιμέλεια Λέανδρου Βρανούση, Κέντρο Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, *Προλεγόμενα,* τόμ. 5, Αθήνα 1995, σελ. 406-424.

Θεωρούμε ότι ο Γαζής δεν θα είχε την οικονομική δυνατότητα να χρηματοδοτήσει την έκδοση του *Πίνακα Γεωγραφικοῦ*, όπως εξάλλου δεν είχε την δυνατότητα και για το βιβλίο, που εξέδωσε τον προηγούμενο χρόνο με την οικονομική συνδρομή των Ζωσιμάδων. Γι' αυτό, πέρα από την αναφορά στον τίτλο του χάρτη, υποστηρίζουμε ότι ο χάρτης αυτός εκδόθηκε από τον Μύλλερ, ως εμπορική δραστηριότητα, και όχι από τον Γαζή, ο οποίος έκανε μόνο τις σχετικές επιδιορθώσεις, που θα του ζήτησε ο Μύλλερ. Θα πρέπει πλέον ο *Πίναξ Γεωγραφικός* να αναφέρεται ως έκδοση του Μύλλερ και όχι ως έκδοση του Γαζή[18], όπως επαναλαμβάνεται από τους ασχολούμενους με τους χάρτες της προεπαναστατικής εποχής[19]. Επιπρόσθετα, θα καταβλήθηκε προσπάθεια να διαφοροποιηθεί η έκδοση του *Πίνακα Γεωγραφικού* από την *Χάρτα* του Ρήγα, ώστε να ήταν δυνατόν ο Μύλλερ να λάβει την σχετική άδεια εκδόσεως από τον λογοκρίτη της Αυστριακής Αστυνομίας.

Επισημαίνουμε ακόμη ότι ο Μύλλερ, ως εκδότης του *Πίνακα Γεωγραφικού* είχε την φροντίδα για την πώληση του *Πίνακα,* όπως ο Ρήγας για την *Χάρτα.* Αυτό προκύπτει από την έρευνα του αυστριακού καθηγητού Johannes Dörflinger, ο οποίος επισημαίνει ότι στο φύλλο της εφημερίδας της Βιέννης *Wiener Zeitung,* 12 Ιουλίου 1800, υπάρχει μία ανακοίνωση του Müller προς όσους θα επιθυμούσαν να συνδράμουν οικονομικά την έκδοση του *Πίνακα* με την προαγορά αντιτύπων του (προς 6 φλορίνια το ένα), και επί πλέον στο φύλλο της 24 Σεπτεμβρίου 1800 της ίδιας εφημερίδας, ο Müller γνωστοποιεί στο αναγνωστικό κοινό την περάτωση του χάρτη[20].

Ενδιαφέρον έχει, ωστόσο, να προσεχθεί η φράση στον τίτλο «Ἐπιδ.[ιορθωθείς] παρά Ἀ.Ἀ. Γαζῆ», που σημαίνει ότι σε χάρτη, που του έδωσε ο εκδότης Μύλλερ, θα γίνονταν οι «επιδιορθώσεις». Και ο χάρτης, που θα είχε μπροστά του ο Μύλλερ και τον έδωσε στον Γαζή να κάνει τις επιδιορθώσεις, δεν θα ήταν άλλος από την *Χάρτα* του Ρήγα, της οποίας ήταν χαράκτης και γνώριζε το αντικείμενο και επί πλέον ο εκδότης της δεν ήταν εν ζωή, είχε ήδη ο Ρήγας προ διετίας θανατωθεί. Ακόμη, θα πρέπει να δοθεί προσοχή και στην ίδια φράση του τίτλου του *Πίνακα,* «με τα παλαιά και νέα ονόματα», που υποδηλώνει έμμεσα πως πρότυπο ήταν η *Χάρτα* «με τας παλαιάς και νέας ονομασίας», δίνοντας έτσι την εντύπωση έμμεσης υποδήλωσης ταυτότητας.

Ωστόσο, έχει υποστηριχθεί εμφαντικά ότι «ο *Πίναξ Γεωγραφικός της Ελλάδος*, θεωρήθηκε λανθασμένα είτε ως ΄΄αντίγραφο΄΄ σε σμίκρυνση της *Χάρτας* του Ρήγα, είτε ως ΄΄επανέκδοση΄΄ της από τον Γαζή». Και ακόμη προστέθηκε πως «Ο χάρτης της Ελλάδος του Ανθίμου Γαζή....θεωρείται, στη μέχρι τώρα βιβλιογραφία, ως αντίγραφο της *Χάρτας* του Ρήγα: άλλοτε ως επανέκδοση της από τον Γαζή, για να αναπληρωθεί το κενό που

18 Δημ. Καραμπερόπουλος, «*Πίναξ Γεωγραφικός της Ελλάδος*, Βιέννη 1800, έκδοση του Ανθίμου Γαζή ή του F. Müller;», *ό.π.*

19 Ενδεικτικά βλ. Ευαγγ. Λιβιεράτου, *Άγιον Όρος και Κύπρος στον χάρτη της Ελλάδος του Ανθίμου Γαζή 1800,* Αγιορειτική Βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη, 2008.

20 «Ο J. Dörflinger θεωρείται αυθεντία επί του θέματος. Είναι ο συγγραφέας του βιβλίου "Die österreichische Kartographie im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Privatkartographie zwischen 1780 und 1820. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1984-1988. ISBN 3-7001-0646-7 and ISBN 3-7001-1480-X. – Τα κεφάλαια στα οποία γίνεται αναφορά στους ελληνικούς χάρτες είναι στον Τόμο Ι, σελ 142-146 και στον Τόμο ΙΙ. σελ. 733-734». Αναφέρονται από τον Ν. Βαμβουνάκη στο ιστολόγιό του, http://. Gazismapgreece. blogspot.com, Anthimos Gazis: Pinax Geograsphikos tes Hellados", Vienna 1800. Ανάρτηση 15 Ιουλίου 2009, σελ. 11.

άφησε η κατάσχεση της *Χάρτας*, ως επαναστατικού έργου από τους Αυστριακούς μετά τη σύλληψη του εθνεγέρτη και άλλοτε ως απλή σμίκρυνσή της»[21].

Θα παρατηρούσαμε στα ανωτέρω πως αν γίνονταν μια συστηματική και προσεκτική μελέτη θα διαπιστώνονταν πως ο εκδότης του *Πίνακα* Μύλλερ, ως χαράκτης της *Χάρτας*, χρησιμοποίησε την *Χάρτα* ως πρότυπο στην έκδοση του *Πίνακα* και έδωσε στον Γαζή να κάνει τις «επιδιορθώσεις», για να μπορεί να πάρει την άδεια της εκτυπώσεως από τον λογοκρίτη της Αυστριακής Αστυνομίας. Θα διαπιστώνονταν τότε πως τα γεωγραφικά όρια της *Χάρτας* ανευρίσκονται τα ίδια και στον *Πίνακα*· οι Επαρχίες και Τοπαρχίες είναι ίδιες, καθώς και τα ονόματά τους· τα σύνορα στην Δαλματία και Κάτω Ουγγαρίας είναι τα ίδια· οι συμβολισμοί συνθηκών πολέμων, ναυμαχιών, μαχών, που ο Ρήγας έχει καταχωρίσει στην *Χάρτα* του, αναγράφονται τα ίδια, ακόμη και με τσακισμένη την Ημισέληνο στις ναυμαχίες της Ναυπάκτου και Τσεσμέ· επίσης, τα συνοδευτικά κείμενα, που ο Ρήγας έχει αναγράψει σε πολλά τοπωνύμια, είναι τα ίδια και στον *Πίνακα*· τα ονόματα μεγάλων ανδρών της αρχαίας Ελλάδος, τα οποία αναγράφονται στα νησιά και σε πόλεις, είναι τα ίδια και στον *Πίνακα* (εκτός εκείνα στην Χίο)· το Ανεμολόγιο της *Χάρτας* στο σχήμα και με τα αναγραφόμενα κείμενα είναι το ίδιο και στον *Πίνακα*· ο σχεδιασμός στο επίτιτλο κόσμημα της *Χάρτας* με τον ροπαλοφόρο Ηρακλή και την έφιππο Αμαζόνα, που, όπως έχουμε υποστηρίξει, είναι του Ρήγα σύλληψη και σχεδιασμός, για να εξυπηρετήσει το επαναστατικό του σχέδιο, είναι ίδιος και στον *Πίνακα*, καθώς και όλες οι άλλες παραστάσεις, με μικρές προσθήκες.

Οι λίγες «επιδιορθώσεις», τις οποίες επέφερε ο Άνθιμος Γαζής στο σχήμα της Μαγνησίας και των νήσων Σποράδων, του Αγίου Όρους, στα δυτικά παράλια του Ευξείνου Πόντου κλπ., δεν αλλοιώνουν την εικόνα της *Χάρτας* ως προτύπου του *Πίνακα*. Η σκοπιμότητα λήψης της άδειας εκτύπωσης και έκδοσης από τον Μύλλερ του *Πίνακα* κατέστησε αναγκαίες τις «επιδιορθώσεις» αυτές του Γαζή.

Και κάτι τελευταίο, σε υποσημείωση στην *Γεωγραφία* του Μελετίου, ο Γαζής μνημονεύει ως «ἡμέτερον» τον χάρτη, που επιμελήθηκε, του Γεωργίου Γολέσκου το 1800. Δεν κάνει μνεία του *Πίνακα Γεωγραφικοῦ τῆς Ἑλλάδος*, ως «ἡμέτερον», που εκδότης ήταν ο Μύλλερ και ο ίδιος είχε κάνει μόνο «επιδιορθώσεις» και τούτο, υποθέτουμε, διότι δεν ήταν δική του έκδοση, ούτε την επιμέλεια είχε, «Ὁ τοῦ Γεωργίου Γολέσκου ἐκ τῶν ἡμετέρων ὁλικὸς Γεωγραφικὸς Πίναξ ἄριστος πρὸς κατάληψιν τῆς τε Μαθηματικῆς καὶ Πολιτικῆς Γεωγραφίας. Οὗτος ἐξεδόθη τῷ 1800 ἐν Βιέννῃ»[22].

Οι «επιδιορθώσεις»

Σημειώσουμε στη συνέχεια τις σχετικές «επιδιορθώσεις», που έγιναν στην *Χάρτα* για τον *Πίνακα Γεωγραφικό* με την υπόδειξη του Ανθίμου Γαζή και την εφαρμογή από τον εκδότη και χαράκτη Μύλλερ, ώστε να διαφέρει από την *Χάρτα* και κατ' αυτόν τον τρόπο να ήταν δυνατόν να δίνονταν η άδεια εκτυπώσεως του *Πίνακα* από τον λογοκρίτη της Αυστριακής Αστυνομίας.

1). Αφαιρέθηκαν χαρακτηριστικά στοιχεία της *Χάρτας:* α). Η *Ἐπιπεδογραφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, β). Τα 162 νομίσματα, γ). Οι εννέα επιπεδογραφίες, δ). Οι πίνακες ονομάτων ενδόξων ανδρών της αρχαίας Ελλάδος και των διαχρονικών κυρίαρχων του

21 Ευάγγ. Λιβιεράτος, *Άγιον Όρος και Κύπρος..., ό.π.*, σελ. 13 και 19-20 αντίστοιχα.

22 Μελετίου, *Γεωγραφία...., ό.π.*, τόμ. Α΄, σελ. 30, υποσημ. β΄.

σχετικού χώρου μέχρι της εποχής του σουλτάνου Σελίμ του Γ΄, από τα άνω και κάτω περιθώρια των φύλλων της *Χάρτας*, ε). Ο συμβολισμός της «Ημισελήνου» με το αντίστοιχο όνομα «Οθωμανική δύναμις» από το Υπόμνημα «Ἐξήγησις τῶν ἐν τῷ χάρτῃ Σημείων» του *Πίνακα*, ενώ τα υπόλοιπα σύμβολα και κείμενα είναι τα ίδια. Δεν διαφαίνεται να ήταν τυπογραφική αβλεψία. Υποστηρίζουμε πως σκόπιμα θα αφαιρέθηκε μέσα στο γενικό πνεύμα, όπως και τα παραπάνω μνημονευθέντα, ώστε να υπάρχουν διαφορές με την *Χάρτα* του Ρήγα. Έτσι θα ήταν σύμφωνα με το γενικότερο κλίμα της διπλωματικής επικοινωνίας της Αυστρίας με την Υψηλή Πύλη, μετά την προ δύο ετών παράδοση και τον θάνατο του Ρήγα, όπως περιγράφεται στα σχετικά έγγραφα περί Ρήγα[23], «Πιστεύομεν, ὅτι ἐδόσαμεν ἤδη εἰς τὴν Πύλην κραταιοτάτην ἀπόδειξιν τῶν ἡμετέρων τοιούτων εὐμενῶν καὶ εἰλικρινῶν αἰσθημάτων ἐν τῇ ὑποθέσει τῆς ἐγκαίρως ἐνταῦθα ἀνακαλυφθείσης καὶ οὐ μόνον διὰ τῆς συλλήψεως τῶν ενόχων, ἀλλά καί διὰ τῆς ὀλοσχεροῦς ἐξοντώσεως καὶ ἐξαφανίσεω;ς τῶν στασιαστικῶν αὐτῶν συγγραφῶν οὕτως εἰπεῖν ἐν αὐτῇ τῇ γεννήσει καταπνιγείσης ἑλληνικῆς συνωμοσίας, περί ἧς ἕπεται ἐνταῦθα συνημμένη περίληψις τῶν συνταχθέντων πρακτικῶν τῆς ἀνακρίσεως...». Θα υπήρχε κίνδυνος άρνησης του λογοκρίτη για την έκδοση της αδείας εκτύπωσης, αν δεν γίνονταν οι αναγκαίες επιδιορθώσεις, μια και η Τουρκική Πρεσβεία παρακολουθούσε τις σχετικές δραστηριότητες. Ωστόσο, σημειώνουμε ότι διατηρήθηκε ο συμβολισμός αυτός της Ημισελήνου τσακισμένης στις ναυμαχίες Ναυπάκτου 1571 και Τσεσμέ 1770. Ίσως δεν προσέχθηκε η παρουσία τους, λόγω της σμικρότητάς τους.

2). Το Ανεμολόγιο της *Χάρτας* διατηρήθηκε το ίδιο στις διαστάσεις και τα κείμενα στον *Πίνακα*, τέθηκε όμως σε άλλη θέση, πάνω από τον χώρο του τίτλου του *Πίνακα*.

3). Σημαντική «επιδιόρθωση» είναι εκείνη του ονόματος του χάρτη με την χρήση του όρου *Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Ἑλλάδος*, αντί του όρου *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος*. Η επιλογή αυτή θεωρούμε ότι θα ήταν του Γαζή, ο οποίος χρησιμοποίησε, επίσης, τον όρο *Πίναξ* στις εκδόσεις του. Ήδη τον όρο *Πίναξ Γεωγραφικός* ο Γαζής χρησιμοποίησε το 1799 σε χάρτη του πρώτου τόμου του βιβλίου του, *Γραμματική τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*. Και σε επόμενους χάρτες, που εξέδωσε, χρησιμοποίησε ομοίως τον όρο *Πίναξ*, όπως *Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Εὐρώπης*, 1801, *Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Ἀσίας*, 1802, *Πίναξ Καθολικός τῶν δύο Ἡμισφαιρίων*, 1804. Επίσης και στον χάρτη που επιμελήθηκε με τίτλο *Πίναξ χωρογραφικός τῆς μεγάλης Ἀρχισατραπίας Ἰκονίου...παρά τοῦ πρότερον ἀρχιερατευσάντος Μητροπολίτου Ἀδριανουπόλεως κυρίου Κυρίλλου, ἐπιστασίᾳ Ἀνθίμου Γαζῆ, ἐν Βιέννῃ 1812, ἐχαράχθη ὑπό Κ. Νεϊκλή*. Ομοίως, οι χάρτες που συνόδευαν την επανέκδοση της *Γεωγραφίας* του Μελετίου του 1807 (Ευρώπη, Ελλάς, Ασία, Αμερική, Αφρική), εκδόθηκαν από τον Άνθιμο Γαζή, «*...προσέτι δὲ καὶ μὲ τοὺς τέσσαρους Γενικοὺς Γεωγραφικοὺς Πίνακας, καὶ μὲ ἐκεῖνον τῆς πατρίδος ἡμῶν Ἑλλάδος...*»[24].

4). Μερικές «επιδιορθώσεις» έγιναν στην παράσταση της γυναικείας μορφής, (θεά Επιστήμη ή Αθηνά;) στο πάνω μέρος του εικονογραφημένου τίτλου του *Πίνακα*[25]: προ-

23 Αιμιλίου Λεγράν, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*, Αθήνα 1891, αναστατική επανέκδοση με επιμέλεια και ευρετήριο Δημ. Καραμπερόπουλου, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1996, σελ. 119.

24 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.*, «Προς τους εντευξομένους», τόμ. Α', σελ. ια΄.

25 Οι διαστάσεις του σχεδιασμένου χώρου του τίτλου του *Πίνακα* είναι μικρότερες, (31 εκ. Χ 36.5 εκ. έναντι 34 εκ Χ 42 εκ. της *Χάρτας*) και όχι ίσες, όπως έχει υποστηριχθεί, Ευάγγ. Λιβιεράτος, *Άγιον Όρος...,ό.π.*, σελ. 20.

στέθηκαν η περικεφαλαία, η σφαίρα[26] πάνω στο βιβλίο με τα γεωμετρικά σχήματα, το δόρυ, η ασπίδα με την μορφή της Μέδουσας και έγινε αλλαγή του κειμένου στο ανοιχτό βιβλίο. Αντί του τόσου γνωστού και ευκολοδιάβαστου χωρίου από τον Όμηρο, «Πολλῶν ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω»[27], ο Γαζής ανέγραψε ένα από τον Σοφοκλή, *Αίας* 35, «τά τ' εἰσέπειτα σῇ κυβερνῶμαι χερί». Σημειώνεται ωστόσο πως οι υπόλοιπες παραστάσεις στον τίτλο του *Πίνακα* είναι οι ίδιες όπως και στην *Χάρτα.*

5). Στις επιδιορθώσεις ήταν και η προσθήκη στο κάτω μέρος του *Πίνακα* εντός ιδιαίτερου πλαισίου της Σικελίας και της Κύπρου. Εντύπωση κάνει το γεγονός ότι στην επανέκδοση της *Γεωγραφίας* του Μελετίου, ο Γαζής δεν καταχωρίζει κάποια υποσημείωση στο κείμενο «Περὶ τῆς Κύπρου νήσου»[28]. Θεωρούμε ότι ο Ρήγας δεν περιέλαβε την Κύπρο στην *Χάρτα* του, διότι δεν περιεχόταν στον πρότυπο χάρτη του Delisle, που χρησιμοποίησε. Το γεγονός ότι ο Γαζής προσθέτει την Σικελία, υποστηρίζουμε πως δεν είχε γίνει αντιληπτός ο λόγος έκδοσης της δωδεκάφυλλης *Χάρτας τῆς Ἑλλάδος*· δεν ήταν απλά ένα χαρτογραφικό έργο, αλλά ο πολιτικός χάρτης του Βαλκανικού χώρου, για τον οποίο ο Ρήγας ετοίμαζε το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του για την απελευθέρωση από την πολύχρονη σκλαβιά[29]. Ίσως, ο Γαζής να παρασύρθηκε από τα όσα αναγράφει ο Ρήγας στον μακροσκελή τίτλο της *Χάρτας,* «... ἐν ᾗ περιέχονται αἱ Νήσοι αὐτῆς καὶ μέρος τῶν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ Μικράν Ἀσίαν πολυαρίθμων ἀποικιῶν αὐτῆς...». Υποστηρίζουμε, ωστόσο, πως τα ανέγραψε αυτά, εκτός των άλλων, για να μην γίνει αντιληπτός από τον λογοκρίτη ο πραγματικός σκοπός της έκδοσης της *Χάρτας* του, πως αποτελούσε τον πολιτικό χάρτη του δημοκρατικού κράτους στον Βαλκανικό χώρο, τον οποίο διαιρούσε σε Επαρχίες και Τοπαρχίες, όπως δηλώνεται στο Σύνταγμα του, και με σύνορα, όπως έχουμε επισημάνει, στην Δαλματία και Κάτω Ουγγαρία.

Τονίζουμε εμφαντικά, ότι ο Ρήγας δεν περιλαμβάνει άλλο γεωγραφικό μέρος στη *Χάρτα* του εκτός του χώρου, που ήθελε να ελευθερώσει και θα περιέχονταν στο δημοκρατικό κράτος του, στοιχείο που θα πρέπει να προσεχθεί από τους μελετητές της *Χάρτας*, οι οποίοι ασχολούνται αποκλειστικά με την χαρτογραφία της εποχής του Ρήγα και δεν μελετούν συστηματικά όλα τα έργα του Ρήγα, διατυπώνοντας απόψεις, που δεν είναι σύμφωνες με τα έργα του Ρήγα. Επίσης, επισημαίνουμε ότι οι περιοχές προς Βορρά, που είναι εκτός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, Δαλματία, Κάτω Ουγγαρία και Τρανσυλβανία, (το ίδιο και στους χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας) διαχωρίζονται με σύνορα, όπως έχουμε επισημάνει, με μια ιδιαίτερη διακεκομμένη παχιά γραμμή. Οι περιοχές αυτές είναι εκτός του χώρου του κράτους του Ρήγα, όπως ο ίδιος ορίζει τα σύνορα στον τίτλο της *Χάρτας*[30], «...ἀπ' ἀνατολῶν, διά τῶν Μύρων τῆς Λυκίας μέχρι τοῦ Ἀργαθονίου ὄρους τῆς Βυθινίας, ἀπ' ἄρκτου διά τοῦ Ἀκ Κερμανίου, τῶν Καρπαθίων ὀρῶν, καί Δουνάβεως καί

26 «Η σφαίρα είναι το κυρίαρχο σύμβολο της γεωγραφικής γνώσης στην εμβληματική χαλκογραφία της αρχής του έργου του Μελετίου *Γεωγραφία παλαιά και νέα,* Βενετία 1728, ενός έργου αναφοράς στη γεωγραφική συνιστώσα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», Ευάγγ. Λιβιεράτος, *Άγιον Όρος..., ό.π.,* υποσημείωση αρ. 11, σελ. 33.

27 Επισημαίνεται ότι ο Άνθιμος Γαζής τελειώνει τον πρόλογό του στην επανέκδοση της *Γεωγραφίας* του Μελετίου το 1807 με τη φράση αυτή, που χρησιμοποίησε ο Ρήγας στον τίτλο, «Πολλῶν ἄνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω».

28 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Γ΄, σελ. 227-232.

29 Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του,* Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2017.

30 Ρήγα Βελεστινλή, *Χάρτα της Ελλάδος..., ό.π.,* φύλλο τέσσερα.

Σάββα τῶν ποταμῶν, ἀπό δυσμῶν διά τοῦ Οὖννα καί τοῦ Ἰωνίου πελάγους, ἀπό δέ μεσημβρίας διά τοῦ Λυβικοῦ...». Υπογραμμίζουμε ότι ο συμβολισμός αυτός των συνόρων της *Χάρτας* διατηρείται και στην έκδοση του *Πίνακα* από τον Μύλλερ, χωρίς να έχει γίνει αντιληπτή η σημασία του από τους ασχολούμενους και με τον *Πίνακα Γεωγραφικό της Ελλάδος*. Προσθέτουμε ακόμη πως το ρόπαλο του Ηρακλέους στον *Πίνακα, εκτός* από την παράσταση στο επίτιτλο κόσμημα στην πάλη με την έφιππο Αμαζόνα, καταχωρίζεται στις ναυμαχίες της Σαλαμίνος και Μυκάλης και στις μάχες του Μαραθώνος και Γρανικού ποταμού και με τσακισμένο μάλιστα το σύμβολο της περσικής δύναμης.

6). Ο γεωγραφικός χώρος της Μαγνησίας και των πλησίον νήσων, Σκιάθου, Σκοπέλου, Αλονήσου και Λήμνου έχει διαφορετική ακτογραμμή. Στις «επιδιορθώσεις» του, ο Γαζής θα χρησιμοποίησε τον χάρτη του D'Anville, όπως έχει υποστηριχθεί[31]. Ωστόσο, σημειώνουμε πως τα τοπωνύμια της Λήμνου στον *Πίνακα* είναι τα ίδια και μάλιστα αναγράφεται και το όνομα του καταγόμενου από την Λήμνο Φιλόστρατου, όπως στην *Χάρτα*. Σχετικά με τα τοπωνύμια της Μαγνησίας του *Πίνακα* παρατηρούμε ότι έχουν αφαιρεθεί μερικά και έχουν προστεθεί άλλα. Συγκεκριμένα δεν αναγράφονται οι δύο ποταμοί «Μάννα π.» «Λεχωνίων. Άναυρός π.» και «Αιάντειον». Το χωρίο «Νηλία» ενσωματώνεται στον *Πίνακα* με τις «Μηλιαίς». Το τοπωνύμιο της *Χάρτας* «Ορμένιον. Μαλάκι. Άγ. Γεώργιος», στον *Πίνακα* διαχωρίζεται, σε κωμόπολη «Ορμένιον» και «Άγ. Γεώργιος». Το χωρίο «Καστανέα» τίθεται σε άλλη θέση. Προστίθενται «Δράκια», «Άγιος Λαυρέντιος», «Νεχώρι», «Μούρεσης. Ρίσα», «Κισσός», «Ανήλιον», «Πουρί». Στην *Χάρτα* αναγράφεται «Μηθώνη. Ζαγορά», ενώ στον *Πίνακα* η «Μεθώνη» είναι ξεχωριστά και βορειότερα, προστίθεται ωστόσο το αρχαίο τοπωνύμιο «Ολύζων» στην «Ζαγορά», το οποίο στη *Χάρτα* παρατίθεται στην «Τσαγκαράδα». Στη «Μελιβοία» δεν αναγράφεται το «πατρίς Φιλοκτήτου», όπως επίσης το δεύτερο όνομα του Πηλίου «Πλιασήδι»[32], και το αρχαίο όνομα «Σηπιάς» στο «Τρίκερι».

7). «Επιδιόρθωση» έγινε και στην χερσόνησο του Αγίου Όρους, στην ακτογραμμή και στα τοπωνύμια. Χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο ένας χάρτης του D'Anville[33]. Καταγράφονται στον *Πίνακα* οκτώ μόνο Μοναστήρια («Χιλιαντάρι, Σμένου[34], Βατοπαίδι, Παντοκράτορος, Σταυρονικήτα, Λαύρας, Ρούσικο, Κωσταμονίτη) έναντι των είκοσι της *Χάρτας,* τα οποία αναφέρονται, όπως παρατηρούμε, και από τους Δημητριείς στην *Γεωγραφία Νεωτερική*[35], την οποία ο Γαζής μνημονεύει σε υποσημείωση στην επανέκδοση της *Γεωγραφίας* του Μελετίου[36]. Επί πλέον, δεν αναγράφονται στον *Πίνακα* οι πέντε Σκήτες της *Χάρτας* στο νότιο μέρος της χερσονήσου[37]. Εντύπωση πάντως προκαλεί το γεγονός ότι ο αρχιμανδρίτης Γαζής, ο οποίος πέρασε από το Άγιον Όρος, δεν μνημονεύει

31 Ευάγγ. Λιβιεράτος, *Άγιον Όρος και Κύπρος..., ό.π.*, σελ. 39 κ. εξ.

32 Ο Γαζής αναφέρει και το δεύτερο όνομα του Πηλίου, «Πλιασίδι» σε σημείωση στην επανέκδοση της *Γεωγραφίας* του Μελετίου,..., *ό.π.*, τόμ. Β΄, σελ. 450.

33 Ευάγγ. Λιβιεράτος, *Άγιον Όρος και Κύπρος..., ό.π.*, σελ. 39 κ. εξ.

34 Είναι η Ιερά Μονή «Εσφιγμένου», την οποία οι Δημητριείς αποκαλούν «Σιμένου», όπως επίσης το ίδιο αναγράφεται και στο Ainé Didron, «Le Mont Athos», *Annals Archeologique*s, tome quatriene, Paris 1846, σελ. 224.

35 Δημητριείς, *Γεωγραφία Νεωτερκή,..., ό.π.,* σελ. 204.

36 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Β΄, σελ. 456.

37 Δημ. Καραμπερόπουλος, «Το Άγιον Όρος στην Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή», *Χρονικά της Χαλκιδικής,* τεύχ. 58-59, Θεσσαλονίκη 2013-2014, σελ. 161-178. Και ανεξάρτητα.

όλα τα Μοναστήρια (ούτε το Καρακάλου, από όπου και αποκλήθηκε Καρακαληνός[38]) και τις Σκήτες, όπως ο Ρήγας, στην επανέκδοση της *Γεωγραφίας* του Μελετίου, στην οποία απλά αναγράφεται αριθμητικά ότι υπάρχουν συνολικά είκοσι δύο μοναστήρια[39].

8). Η Επαρχία «ΘΡΑΚΗ-ΡΟΥΜΕΛΗ» στον *Πίνακα* δεν έχει τα δυτικά όρια, όπως στην *Χάρτα,* στον Στρυμόνα ποταμό, αλλά ανατολικότερα στα όρια του Νέστου ποταμού. Η αλλαγή αυτή θα είναι του Ανθίμου Γαζή, διότι τα όρια μεταξύ Μακεδονίας και Θράκης θεωρούνται εκείνα του Νέστου ποταμού σύμφωνα με τον Μελέτιο, «Ο Νέστος χωρίζει την Μακεδονίαν της Θράκης»[40]. Επίσης, και ο χάρτης του Ντελίλ, όπως παρατηρούμε, αυτά τα όρια έχει στον Νέστο ποταμό.

Συνοψίζοντας μπορούμε να ισχυριστούμε πως από τον λογοκρίτη της Αυστριακής Αστυνομίας δόθηκε στον Μύλλερ η άδεια να τυπωθεί ο *Πίνακας*, εκ του γεγονότος ότι η έκδοση αυτή του *Πίνακα*, ήταν ιδιαίτερη με το μικρότερο μεγέθος, που αποφάσισε ο εκδότης Μύλλερ και των «επιδιορθώσεων», που επέφερε ο Άνθιμος Γαζής σε καίρια σημεία του γεωγραφικού χώρου της *Χάρτας,* στα οποία οδηγείται αμέσως το βλέμμα του παρατηρητή· στο κέντρο στην Μαγνησία και τα νησιά των Σποράδων, στην χερσόνησο του Αγίου Όρους, στην θέση του Ανεμολογίου, και στο νότιο μέρος, στην γυναικεία μορφή του τίτλου και στην Σικελία και την Κύπρο, που βρίσκονται σε περίγραμμα. Κατ' αυτόν τον τρόπο δίνονταν η εντύπωση εκ πρώτης όψεως στον παρατηρητή ότι δεν είχε σχέση ο *Πίνακας* με την *Χάρτα* του δολοφονηθέντος προ διετίας Ρήγα, και έτσι θα δόθηκε η άδεια από τον λογοκρίτη της Αυστριακής Αστυνομίας στον χαράκτη Μύλλερ για την εκτύπωσή του.

Ομοιότητες του Πίνακα με την Χάρτα

Ο *Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Ἑλλάδος*, που εξέδωσε ο Μύλλερ και «επιδιόρθωσε» ο Γαζής, είναι στο μισό των διαστάσεων από την *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος* του Ρήγα, όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται, «είναι εξαρχής σχεδιασμένος σε μικρότερη χαρτογραφική κλίματα από εκείνη της *Χάρτας*, ακριβώς δυο φορές μικρότερη, έτσι ώστε να της αποδοθεί η αριθμητική τιμή περ. 1:1.200.000 (εφόσον η κλίμακα της *Χάρτας* είναι κατά μέσον όρο περ. 1:600.00)»[41]. Ο *Πίνακας,* ωστόσο, παρουσιάζει καίριες ομοιότητες με την *Χάρτα*, που παρατίθενται στη συνέχεια και δείχνουν την εξάρτησή του από την *Χάρτα.* Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνουν την πρόθεση του εκδότη του *Πίνακα* Μύλλερ να «εκμεταλλευθεί», μετά την σύλληψη του Ρήγα, τον Δεκέμβριο του 1797 και τον τραγικό θάνατο το 1798, την εμπορική ζήτηση της *Χάρτας*, της οποίας ήταν χαράκτης.

1). Ο *Πίναξ Γεωγραφικός* έχει τα ίδια όρια προς Βορρά, Νότο, Ανατολή και Δύση, όπως και η *Χάρτα,* τα οποία μνημονεύονται από τον Ρήγα και αναφέρθηκαν παραπάνω, «...ἀπ' ἀνατολῶν, διά τῶν Μύρων τῆς Λυκίας μέχρι τοῦ Ἀργαθονίου ὄρους τῆς Βυθινίας, ἀπ' ἄρκτου διά τοῦ Ἀκ Κερμανίου, τῶν Καρπαθίων ὀρῶν, καί Δουνάβεως καί Σάββα τῶν ποταμῶν, ἀπό δυσμῶν διά τοῦ Οὔννα καί τοῦ Ἰωνίου πελάγους, ἀπό δέ μεσημβρίας διά τοῦ Λυβικοῦ...». Έχει επίσης τον ίδιο γεωγραφικό χώρο στην χαρτογραφική απεικόνιση,

38 Σωφρονίου Ευστρτιάδου, *Ο εν Βιέννη Ναός του Αγίου Γεωργίου και η Κοινότης των Οθωμανών υπηκόων,* Εν Αλεξανδρεία 1912, ανατύπωσις, επιμ. Χαράλαμπου Γ. Χοτζάκογλου, Βιβλιοπωλείον των Βιβλιοφίλων Κ.Χ. Σπανός, Αθήνα 1997, σελ. 136.

39 «...Είναι Μοναστήρια Καλογήρων 22», Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. 2, σελ. 357.

40 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Β΄, σελ.459.

41 Ευάγγ. Λιβιεράτος, *Άγιον Όρος...*, ό.π., σελ. 20.

εκτός των εμφανών αλλαγών στην Μαγνησία και Άγιο Όρος και τις προσθήκες, που έγιναν για λόγους σκοπιμότητας, που ωστόσο δείχνουν την εξάρτησή του από την *Χάρτα.*

2). Το επίτιτλο κόσμημα του *Πίνακα* είναι το ίδιο με εκείνο της *Χάρτας,* που ήταν, όπως έχουμε επισημάνει, επιλογή του Ρήγα[42]. Είναι ίδια η παράσταση της πάλης του ροπαλοφόρου Ηρακλή με την έφιππη Αμαζόνα και με τσακισμένο το αμφίστομο τσεκούρι της, σύμβολο της περσικής δύναμης, όπως δηλώνεται στο Υπόμνημα της *Χάρτας* και του *Πίνακα.* Επίσης, η παράσταση της Πύρρας και του Δευκαλίωνος, της θυσίας του ταύρου στον Δία, ο Κολοσσός της Ρόδου, η Αργώ, τα ολυμπιακά αγωνίσματα της πάλης, της αρματοδρομίας και ιπποδρομίας, είναι τα ίδια[43].

3). Η πολιτική διαίρεση σε Τοπαρχίες και Επαρχίες στον *Πίνακα* είναι σχεδόν πάλι η ίδια, όπως παρατηρούμε συγκριτικά, με τις ίδιες διαγραμμίσεις των Επαρχιών και Τοπαρχιών, όπως και στην *Χάρτα* του Ρήγα.

4). Ομοίως, είναι ίδια τα ονόματα των Επαρχιών και Τοπαρχιών με κεφαλαία γράμματα στον *Πίνακα,* όπως στην *Χάρτα,* πιστή αντιγραφή. Παρατίθενται στη συνέχεια τα αναγεγραμμένα με κεφαλαία γράμματα τα τοπωνύμια, ως αψευδής μάρτυρας της ταυτοσημίας, αρχής γενομένης από βόρεια:

● ΒΑΣΑΡΑΒΙΑ, ΒΡΙΤΟΛΑΓΑΙ, ΜΑΣΣΑΓΕΤΑΙ, ΤΑΤΑΡΟΙ ΤΟΥΜΠΟΥΤΖΙΑΚ, ΠΕΥΚΙΝΟΙ, ΠΕΥΚΗ, ΓΕΤΑΙ, ΤΑΤΑΡΟΙ ΔΟΜΠΡΟΤΖΙΑΣ

● ΜΟΛΔΟΒΑ, ΙΑΣΙΟΙ

● ΒΛΑΧΙΑ, ΣΛΑΜΡΥΜΝΙΚΟΝ, ΤΕΥΡΙΣΚΟΙ, ΜΠΟΥΖΑΙΟΝ, ΡΙΑΓΙΑ, ΓΙΑΛΟΜΙΤΖΑ, ΠΡΑΧΟΒΑ, ΣΑΚΟΥΕΝΙ, ΙΛΦΟΒΟΝ, ΜΟΥΣΤΑΕΛΟ, ΔΙΜΠΟΒΙΤΖΑ, ΒΛΑΣΚΑ< ΑΡΤΖΕΣΙ, ΤΙΛΟΡΜΑΝΙ, ΟΛΤΟΣ, ΒΟΥΤΖΑ, ΡΩΜΑΝΑΤΖΙ, ΓΓΟΡΖΙ, ΔΟΛΖΙ, ΜΕΧΕΔΙΝΖΙ.

● ΣΕΡΒΙΑ, ΑΝΩ ΜΟΙΣΙΑ, ΓΑΛΑΒΡΟΙ, ΔΑΡΔΑΝΙΑ, ΟΡΒΗΛΙΑ, ΣΚΟΡΔΙΣΚΟΙ

● ΙΛΛΥΡΙΑ, ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΑ

● ΔΑΛΜΑΤΙΑ, ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙ, ΣΚΛΑΒΩΝΙΑ, ΚΑΤΩ ΟΥΓΓΑΡΙΑ

● ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ, ΚΑΤΩ ΜΟΙΣΙΑ

● ΘΡΑΚΗ, ΡΟΥΜΕΛΗ, ΚΕΛΕΤΙΚΗ, ΑΝΩ ΚΕΛΕΤΑΙ, ΣΑΡΔΙΚΗ, ΤΙΛΑΤΑΙΟΙ, ΑΣΤΙΚΗ, ΟΥΣΚΙΔΕΣΙΑ, ΚΑΤΩ ΚΕΛΕΤΑΙ, ΟΔΡΥΣΑΙ, ΒΕΣΣΟΙ, ΒΕΣΣΙΚΗ, ΠΙΕΡΙΟΙ, ΜΑΙΔΟΙ, ΣΑΤΡΑΙ, ΔΕΡΣΑΙΟΙ, ΣΑΠΑΙΟΙ, ΒΙΣΤΩΝΕΣ, ΚΙΚΩΝΕΣ, ΣΑΜΟΘΡΑΚΕΣ, ΔΟΡΙΣΚΟΙ, ΦΡΑΓΑΝΔΑΙ, ΑΥΛΑΙΟΙ, ΘΡΑΚΕΣ, ΑΨΙΝΘΟΙ, ΒΥΘΙΑΙ, ΜΕΛΑΝΔΕΠΤΗ, ΔΕΛΤΑ ΘΡΑΚΙΚΟΝ, ΘΡΑΚΗΣ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ

● ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, ΘΑΣΣΟΣ, ΕΔΩΝΙΣ, ΟΔΟΜΑΝΤΙΚΗ, ΥΛΛΙΣ, ΣΥΡΟΠΑΙΩΝΙΟΙ, ΔΟΒΗΡΑΙ, ΓΡΑΑΙΟΙ, ΤΡΗΡΕΣ, [ΔΑΝ]ΘΕΛΕΤΑΙ, ΛΕΑΙΟΙ, ΠΑΙΩΝΙΑ, ΗΔΩΝΕΣ, ΒΙΣΑΛΤΙΑ, ΑΜΦΑΞΙΤΙΣ, ΠΑΡΑΞΙΑ, ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ, ΚΡΟΥΣΑΙΟΙ, ΓΡΗΣΤΩΝΙΑ, ΒΟΥΤΙΑΙΑ, ΜΥΓΔΩΝΙΑ, ΠΙΕΡΙΑ, ΑΙΜΑΘΙΑ, ΛΥΓΚΗΣΤΑΙ, ΑΙΣΤΡΑΙΟΙ, ΕΟΡΔΙΑ, ΠΕΛΑΓΩΝΙΑ, ΑΛΜΩΠΟΙ, ΔΙΝΔΑΡΙΟΙ, ΑΛΒΑΝΟΙ, ΙΩΡΟΙ, ΔΕΥΡΙΩΠΟΙ, ΔΥΣΑΡΕΤΙΟΙ, ΤΑΒΛΑΝΤΙΟΙ, ΙΛΛΥΡΙΚΟΝ, ΔΕΤΑΙ, ΒΥΛΛΙΩΝΕΣ, ΑΜΑΝΤΙΝΟΙ, ΟΡΕΣΤΑΙ, ΠΕΝΕΣΤΑΙ, ΠΕΛΑΓΩΝΙΑ ΤΡΙΠΟΛΙΤΙΣ, ΑΛΜΩΠΙΑ. Ακόμη είναι η ίδια ονοματολογία των βασιλειών της Μακεδονίας στον Πίνακα όπως και στην Χάρτα: ΠΡΩΤΗ ΒΑΣ., ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΔΕΥΤΕΡΑ, ΒΑΣΙΛ. ΤΡΙΤΗ, ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

42 Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ΄΄Χάρτα της Ελλάδος΄΄ του Ρήγα..., ό.π.,* σελ. 31-32.

43 Ο παραστάσεις του Δία και τα ολυμπιακά αγωνίσματα της πάλης, της ιπποδρομίας και αρμοτοδρομίας, ο Ρήγας τα έθεσε και στα *Ολύμπια* που είχε εκδώσει το 1797, όπως έχει επισημάνει ο Λέανδρος Βρανούσης, «Ρήγας και Marmontel», στον τόμο *Ελληνογαλλικά, Αφιέρωμα στον Roger Milliet,* Αθήνα 1990, σελ. 121-157, και σε ανάτυπο με προσθήκες. Αθήνα 1992. Εδώ στη σελ. 131-132.

● ΘΕΣΣΑΛΙΑ, ΠΕΛΑΣΓΙΩΤΙΣ, ΛΑΠΗΘΕΣ , ΕΣΤΙΩΤΙΣ, ΘΕΣΣΑΛΙΩΤΙΣ, ΑΘΑΜΑΝΕΣ, ΑΠΕΡΑΝΤΙΟΙ ΠΕΡΡΕΒΟΙ, ΔΡΥΩΠΕΣ, ΑΙΝΙΑΝΕΣ, ΦΘΙΩΤΑΙ ΑΧΑΙΟΙ, ΦΘΙΩΤΙΣ, ΚΕΝΤΑΥΡΟΙ, ΜΑΓΝΗΣΙΑ

● ΗΠΕΙΡΟΣ, ΧΑΩΝΙΑ, ΣΥΛΙΩΝΕΣ, ΑΤΙΝΤΑΝΕΣ, ΖΑΓΟΡΙ, ΑΙΘΗΚΕΣ, ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ, ΔΟΛΟΠΕΣ, ΚΑΣΙΟΠΑΙ, ΣΤΥΜΦΑΙΟΙ, ΜΟΛΟΣΣΟΙ, ΑΜΦΙΛΟΧΟΙ, ΑΓΡΑΙΟΙ

● ΑΧΑΙΑ, ΔΩΡΕΣ, ΛΟΚΡΟΙ ΕΠΙΚΝΗΜΙΟΙ, ΛΟΚΡΟΙ ΟΠΟΥΝΤΙΟΙ, ΛΟΚΡΟΙ ΟΖΟΛΑΙ, ΦΩΚΙΣ

● ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ, ΑΙΤΩΛΙΑ, ΒΟΙΩΤΙΑ, ΑΤΤΙΚΗ

● ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ, ΚΟΡΙΝΘΙΑ, ΣΥΚΥΩΝΙΑ, ΑΧΑΙΑ, ΗΛΕΙΑ, ΑΡΚΑΔΙΑ, ΑΡΓΙΛΙΣ, ΤΡΙΦΥΛΙΑ, ΜΕΣΣΗΝΙΑ, ΛΑΚΩΝΙΑ

● ΚΡΗΤΗ ΝΗΣΟΣ, ΚΡΗΤΕΣ, ΕΤΕΟΚΡΗΤΑΙ, ΔΩΡΙΕΙΣ

● ΚΥΚΛΑΔΕΣ, ΣΠΟΡΑΔΕΣ ΝΗΣΟΙ

● ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ, ΒΥΘΥΝΙΑ-ΚΟΤΖΑΗΔΙ, ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ ΚΥΖΙΚΟΥ, ΑΝΩ ΚΑΡΣ, ΜΥΣΙΑ, ΔΟΛΙΩΝΕΣ, ΑΦΝΑΙΟΙ, ΤΡΩΑΣ, ΑΔΡΑΣΕΙΑ, ΑΡΙΣΒΗ, ΛΕΛΕΓΕΣ, ΚΙΛΙΚΙΑ ΘΗΒΙΚΗ, ΚΙΛΙΚΙΑ ΛΥΡΝΗΣΙΑ, ΜΥΣΙΑ ΠΕΡΓΑΜΙΝΗ, ΑΙΟΛΙΣ, ΦΡΥΣΙΑ, ΧΟΔΑΒΕΝΤΙΓΓΙΑΡ, ΜΑΙΟΝΙΑ ή ΛΥΔΙΑ, ΣΑΡΟΥΧΑΝ, ΙΩΝΙΑ, ΚΑΡΙΑ-ΑΗΔΙΝ, ΔΩΡΙΣ, ΛΥΚΙΑ

● Η ίδια ονοματολογία αναγράφεται στις θάλασσες και πελάγη του Πίνακα, όπως και στην Χάρτα: ΑΙΓΑΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ-ΑΣΠΡΗ ΘΑΛΑΣΣΑ, ΜΥΡΤΩΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ, ΦΩΚΙΚΗ ΘΑΛΑΣΣΑ, ΙΚΑΡΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ, ΚΑΡΠΑΘΙΟΝ-ΡΟΔΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ, ΚΡΗΤΙΚΗ ΘΑΛΑΣΣΑ, ΛΙΒΥΚΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ, ΑΔΡΙΑΤΙΚΟΝ-ΙΩΝΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ, ΠΡΟΠΟΝΤΙΣ-ΘΑΛΑΣΣΑ ΤΟΥ ΜΑΡΜΑΡΑ, ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ-ΜΑΥΡΗ ΘΑΛΑΣΣΑ

Σημειώνουμε πως στον *Πίνακα* στο βόρειο μέρος προστέθηκαν ΤΡΑΝΣΥΛΒΑΝΙΑ, ΜΠΑΝΑΤΙ, ΣΚΥΘΙΑ ΠΟΝΤΙΚΗ.

5). Η ιδιαίτερη σημειολογία των συνόρων με την χαρακτηριστική παχιά διακεκομμένη γραμμή στην Δαλματία και Κάτω Ουγγαρία, δίχως ωστόσο να αναφέρεται στο Υπόμνημα, αναγράφεται στον *Πίνακα*, όπως και στην *Χάρτα*. Την είχαμε επισημάνει στην *Χάρτα,* κατά την έκδοσή της[44], και τονίσαμε πως ήταν τα σύνορα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και αντίστοιχα της Δημοκρατικής πολιτείας του Ρήγα, που θα δημιουργούνταν μετά την επανάστασή του και σύμφωνα με το Σύνταγμά του, τη *Νέα Πολιτική Διοίκηση.* Τονίζαμε, πως δεν ήταν δυνατόν ο Ρήγας να επεξηγούσε στο Υπόμνημα της

44 Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η΄΄Χάρτα της Ελλάδος΄΄ του Ρήγα. Τα πρότυπά της και νέα στοιχεία*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998, σελ. 50. Η επισήμανση της ιδιαίτερης αυτής διακεκομμένη γραμμής για τα σύνορα είναι ΄΄κλειδί΄΄ στην ερμηνεία της *Χάρτας* του Ρήγα, μαζί με την χρησιμοποίηση ως προτύπου για την *Χάρτα* του χάρτη της αρχαίας Ελλάδος του Delisle, καθώς και την παρουσία του ροπάλου του Ηρακλέους εκτός από τον τίτλο της *Χάρτας*, στην παράσταση του κοιμισμένου λιονταριού στην *Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως* και στους χάρτες της Βλαχίας και Μολδαβίας κάτω από τους λοξά τοποθετημένους θυρεούς των Ηγεμόνων τους. Και αυτά τα ΄΄κλειδιά΄΄ παραβλέπονται από τους ασχολούμενους απλά και μόνο από χαρτογραφική άποψη με την *Χάρτα* του Ρήγα Βελεστινλή, χωρίς τη συσχέτισή της με τα άλλα έργα του στρατηγικού σχεδίου της επανάστασής του. Ενδεικτικά βλ. Γ. Τόλια, *Αποχαιρετισμός στο Γένος. Αυτοκρατορία και πατριωτισμός στο χαρτογραφικό έργο του Ρήγα (1796-1797),* εκδόσεις Μένανδρος, Αθήνα 2009, (Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ένας όψιμος, άδικος επικριτής του επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή,* Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2015), Ευάγγ. Λιβιεράτος, *Η Χάρτα του Ρήγα. Τα δύο (σύν) πρόσωπα. Μια άλλη ανάγνωση του χάρτη,* Τρικόγλειος Βιβλιοθήκη και Βιβλιοθήκη-Κέντρο Πληροφόρησης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2017.

Χάρτας την ιδιαίτερη αυτή διαγράμμιση, διότι δεν θα έπαιρνε την άδεια εκτυπώσεως από τον λογοκρίτη της Αυστριακής Αστυνομίας, εάν ανέγραφε ότι ήταν τα σύνορα του κράτους του, ούτε επίσης εάν ανέγραφε ότι ήταν τα σύνορα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, διότι η *Χάρτα* ήταν γεμάτη με τα αρχαία ελληνικά νομίσματα και τις επιπεδογραφίες αρχαίων ιστορικών τόπων και γεγονότων, που δεν είχαν καμμία σχέση με την Οθωμανική αυτοκρατορία.

6). Μνημονεύονται και παριστάνονται με τον ίδιο συμβολισμό και στις ίδιες θέσεις στον *Πίνακα,* όπως στην *Χάρτα,* οι συνθήκες πολέμων, ναυμαχίες, μάχες, τις οποίες ο Ρήγας έχει καταχωρίσει σε διάφορα μέρη της: οι Συνθήκες Πασάροβιτς 1739, Καηναρτζέ 1774 και Συστόβ 1791, οι ναυμαχίες Σαλαμίνος, Ναυπάκτου 1571, Τζεσμέ 24 Ιουνίου 1770 και Μυκάλης, οι μάχες Μαρτινέστι 11 Σεπτεμβρίου 1789, Μαραθώνος και Γρανικού ποταμού[45]. Χαρακτηριστικό επί πλέον και αξιοσημείωτο είναι ότι και στον *Πίνακα,* όπως στην *Χάρτα,* αναγράφεται το «ρόπαλο του Ηρακλέους» και τσακισμένο το περσικό και το οθωμανικό σύμβολο στις μάχες και τις ναυμαχίες, δείγμα και αυτό της εξάρτησης του *Πίνακα* από την *Χάρτα.*

7). Τα συμπληρωματικά στοιχεία, τα οποία ο Ρήγας είχε προσθέσει δίπλα δε διάφορα τοπωνύμια της *Χάρτας* του, αναγράφονται και στον *Πίνακα.* Άλλο ένα στοιχείο που δείχνει την εξάρτηση του *Πίνακα* από την *Χάρτα.* Παρατίθενται στη συνέχεια αρχίζοντας από το βόρειο μέρος του *Πίνακα*:

Στην ΒΕΣΑΡΑΒΙΑ στην πόλη «Τόμις. Κωνστάντζα» προστίθεται «ἐδώ ἐξωρίσθη ὁ Ὀβίδιος», «Τζέρνα Βόδα. Πατρίς Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος».

Στην ΒΛΑΧΙΑ, σημειώνεται στις Τοπαρχίες Βούλτζια και Ρωμανάτζι ο «λιθόστρωτος δρόμος Τραϊανοῦ», και βορειότερα η «Πόρτα Τραϊανοῦ». Στο δυτικό μέρος της Βλαχίας στον Δούναβη γίνεται η ίδια αναφορά «καταρράκται Δουνάβεως. Γιρδάπια», καθώς και τα «θεμέλια γέφυρας Τραϊανοῦ».

Στην ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ, σε σημειούμενα ερείπια, «Νικιούπ. Φαίνεται πῶς αὐτή νά εἶναι ἡ πρός Αἵμω Νικόπολις. Ἐρύπιον». Στον Δούναβη στο δυτικό μέρος της Βουλγαρίας σημειώνονται «Στύλοι ξυλίνης γεφύρας ἀπολελιθομένοι φαινόμενοι ὀλιγοστεύοντος τοῦ νεροῦ».

Στην ΣΕΡΒΙΑ, «Ρίλα. Ἅγ. Ἰωάννου. Δευτέρα Λαύρα τῶν ἀδελφῶν μας Σέρβων, ὅπου εἶναι 200 μοναχοί», «Τάφος τοῦ Σουλτάν Μουράτ» με τον ίδιο συμβολισμό της ημισελήνου, που ο Ρήγας έχει και στην *Ἐπιπεδογραφία τοῦ Βελεστίνου* και στο Άγιο Όρος, για να υποδηλώσει την παρουσία του Οθωμανού Αγά.

Στην ΔΑΛΜΑΤΙΑ, «Μελίτη. Ἐδώ ἐναυάγησεν ὁ ἀπόστ. Παῦλος»[46], «Σπαλάτιον. Σπάλατρο - Πατρίς τοῦ Διοκλητιανοῦ», «Παστροβίτι ὅπου καί γέφυρα μέ Πύργον», αναγράφοντας το όνομα όμως ως «Ταστροβίκι».

---

45 Για την θέση τους στη Χάρτα βλ. το σχετικό Ευρετήριό της, Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγα Βελεστινλή, Χάρτα της Ελλάδος, Βιέννη 1796-1797. Ευρετήριο ονομάτων προσώπων, τόπων και πραγμάτων*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998, β΄ έκδ. 2005.

46 Στο κεφάλαιο περί της Μάλτας, ο Μελέτιος αναφέρει πως εκεί ναυάγησε ο Απόστολος Παύλος και ο Άνθιμος Γαζής στην υποσημείωση κάνει την σχετική διόρθωση συντασσόμενος με την άποψη του Ρήγα, γράφοντας, «Κατὰ τὴν περιγραφὴν τὴν ἐν ταῖς πράξεσι τῶν Ἀποστόλων ἀναφερομένην περὶ τοῦ ναυαγίου τοῦ ἀποστόλου Παύλου, φαίνεται πιθανῶς ὅτι δὲν εἶναι ἡ νῆσος ἡ Μάλτα δηλ. εἰς ἥν ἐναύγησεν ὁ Ἀπόστολος, ἀλλ' εἶναι ἡ συνώνυμος αὐτῆ Μέλεδα, κειμένη ἐν τῷ Ἀδριατικῷ Πελάγει, ἀπέναντι τῆς Ραγούζης», Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Β΄, σελ. 244.

Στην ΡΟΥΜΕΛΗ, στην τοπαρχία ΑΣΤΙΚΗ, «Βρύση Δόμνας Ταρσίτσας», «Λειβήθριον Καρατζιλάρ. Βασιλεύουσα τῶν Ἀστῶν, πατρίς Ὀρφέως». Στην τοπαρχία ΔΕΛΤΑ ΘΡΑΚΙΚΟΝ, «Ἱερόν Ἀφροδίτης».

Στην ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, στην τοπαρχία ΑΜΦΑΞΙΤΙΣ, «Στάγειρα. Σιδερκάψια[47], πατρίς Ἀριστοτέλους». Στην τοπαρχία ΔΟΒΗΡΑΙ, «Ἐδώ ἐμφωλεύουν οἱ Γγκριντζαλῆδες». Στην τοπαρχία ΟΔΟΜΑΝΤΙΚΗ, «Ἐδώ ἐνικήθησαν ὁ Βροῦτος καί ὁ Κάσιος». Στην τοπαρχία ΣΥΡΟΠΑΙΟΝΙΟΙ, «Φιλιππικοί Κάμποι». Στην ΠΕΛΑΓΩΝΙΑ αναφέρονται με τον συμβολισμό του σταυρού «Προφήτης Ἠλίας» και «Πρόδρομος», και μνημονεύεται η «Ζιώμορη Βρύσις» και ο «Πύργος τοῦ Μουσταφά Κόρτζια». Στην Τοπαρχία ΔΙΝΔΑΡΙΟΙ, ΑΛΒΑΝΟΙ, «Ἀλβανόπολις. Κρόγια. Πατρίς τοῦ Σκενδέρ μπέη».

Στην ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ, αναγράφονται και στον *Πίνακα* όπως στην *Χάρτα* τα ακόλουθα: στην επαρχία ΒΥΘΙΝΙΑ-ΚΟΤΖΑΗΛ, «Ἡρακλέους κλίνη», «Ὀβελίσκος μαρμαρένιος 50 ποδῶν ὕψος ἔχων». Στην τοπαρχία ΑΔΡΑΣΕΙΑ, στον Γρανικό ποταμό «Ἐδώ πρῶτον ἐνίκησε ὁ Ἀλέξανδρος τόν Δαρεῖον», και με τον συμβολισμό του ροπάλου και τσακισμένο το αμφίστομο τσεκούρι, όπως και στην *Χάρτα.* Στην ΤΡΩΑΔΑ, «Τάφος Αἴαντος», «Τάφος Ἀχιλλέως», «Βωμός Σμινθέως Ἀπόλλωνος». Στην τοπαρχία ΚΙΛΙΚΙΑ ΛΥΡΝΗΣΣΙΑ, «Βρισηίδος πατρίς». Στην τοπαρχία ΙΩΝΙΑ, «Κλαζομεναί. Βοῦρλα [πατρίς] Ἀναξαγόρου», «Ἔφεσος. Ἡράκλειτος, Ἱππώναξ, Ἀρτεμίδωρος», «Μαγνησία πρός Μαίανδρον. Ἐδώ ἀπέθανεν ὁ Θεμιστοκλῆς», «Πριήνη. Παλάτια. Πατρίς τοῦ Βίαντος». «Μίλητος. Θαλῆς, Ἀναξίμανδρος, Ἀναξιμένης, Αἰσχίνης, Κάδμος, Τιμόθεος». «Ἡράκλεια. Ἐδώ κατέβη ἡ Ἄρτεμις εἰς τόν Ἐνδυμίωνα». Στην Τοπαρχία ΚΑΡΙΑ-ΑΗΔΙΝ, «Ἁλικαρνασσός. Πατρίς Ἡροδότου καί τῶν 2 Διονυσίων». Στην τοπαρχία ΔΩΡΙΣ, «Κνίδος. Εὔδοξος, Ἀγαθαρχίδης, Θεόπομπος». Στην τοπαρχία ΛΥΚΙΑ, «Μῦρα. Φαίνεται μία καταποντιζομένη πόλις εἰς τήν θάλασσαν». Στην τοπαρχία ΜΑΙΟΝΙΑ ή ΛΥΔΙΑ, «Σάρδεις. Πολυαίνου και Εὐναμίου [πατρίς]».

Στην ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ, στην τοπαρχία ΛΑΚΩΝΙΑ, «Ἐδώ ἐκατοίκουν οἱ ἵλωτες». Στην τοπαρχία ΑΡΚΑΔΙΑ, «Μεγαλόπολις...Πολυβίου πατρίς», και στην τοπαρχία ΑΡΓΟΛΙΣ, «Ἑρμιόνη, Ἐδώ εὐγαίνει πορφύρα».

Στην ΘΕΣΣΑΛΙΑ, στην τοπαρχία ΦΘΙΩΤΑΙ ΑΧΑΙΟΙ, «Λάρισα Κρεμαστή. Χαμάκου. Πατρίς Ἀχιλλέως».

Στην ΚΡΗΤΗ, «Κνωσσός. Κυνῶσα, καθέδρα Μίνωος».

Στα Ιόνια νησιά, ΣΤΡΟΦΑΔΕΣ, «Παναγία. Ἐδώ ἦτον ἡ κατοικία των Ἁρπυῶν». ΚΥΘΗΡΗ στην «Αἰγιλία. Ἔπλη Τζεριγῶτο. Ἐδώ ἐξόριζον[48] οἱ Βενετζιάνοι τούς διά θάνατον καταδίκους».

Στα νησιά του Αιγαίου, ΛΗΜΝΟΣ, «Φιλοστράτου [πατρίς]». ΕΥΒΟΙΑ, «Ἰσαῖος. Λυκόφρων. Μενέδημος», «Φανός τῆς Προσηώας Ἀρτέμιδος», «Ληλάντιον Πεδίον», «Βωμός Μαρμαρίνου Ἀπόλλωνος». ΛΕΣΒΟΣ, «[πατρίς] Σαπφοῦς, Πιττακοῦ, Ἀλκαίου, Θεοφράστου, Ἀρίωνος». ΧΙΟΣ[49], «Σχολεῖον Ὁμήρου». ΣΑΜΟΣ, «Στενόν Μπογάζι», «Πυθαγό-

47 Στην *Χάρτα* αναγράφεται «Σιδεροκάψια».

48 Στον *Πίνακα* αναγράφεται «ἐξόριζον», χρησιμοποιείται δηλαδή ο αόριστος χρόνος, δηλωτικό πως πλέον το 1800 δεν υφίστατο η εξουσία της Βενετίας, μετά την διάλυσή της από τον Βοναπάρτη την Άνοιξη του 1797. Στην *Χάρτα* ο Ρήγας αναγράφει «ἐξορίζουν», στοιχείο που δείχνει πως η καταγραφή αυτή ήταν προγενέστερη από το γεγονός της διάλυσης της εξουσίας της Βενετίας. Ας σημειωθεί ότι το φύλλο 2 είναι από τα πρώτα φύλλα της *Χάρτας,* που τυπώθηκαν, ενώ ολοκληρώθηκε η εκτύπωσή της τον Μάϊο του 1797.

49 Δεν αναγράφεται στην Χίο του *Πίνακα*, όπως στην *Χάρτα* «Ἴωνος, Θεοπόμπου, Θεοκρίτου σοφιστού [πατρίς].

ρου, Χοιρίλλου, Σιβύλλης [πατρίς]». ΡΟΔΟΣ[50], «Τόν ἐν Ρόδῳ Κολοσσόν ὀκτάκις καί δέκα Λάχης ἀνήγειρεν πήχεων ὁ Λίνδιος». ΠΑΡΟΣ, «πατρίς Ἀρχιλόχου». ΜΗΛΟΣ, «πατρίς Διαγόρου». ΙΟΣ, «Ἀπ' ἐδώ ἦτον ἡ μήτηρ τοῦ Ὁμήρου, ἐδώ ἐτάφη καί αὐτός. Ὁ κόμης Κρούν Ὀλλανδέζος ηὗρε τόν τάφον του, 1774». ΑΜΟΡΓΟΣ, «Σιμωνίδου πατρίς». ΔΗΛΟΣ, «ὅπου ἱερόν Ἀπόλλωνος», «Τάφοι Δηλίων». ΣΥΡΟΣ, «πατρίς Φερεκύδου». ΑΝΤΙΠΑΡΟΣ, «μαρμάρων λατομεῖον». ΠΑΡΟΣ, «πατρίς Ἀρχιλόχου».

***

Μια παρατήρηση για τον Άνθιμο Γαζή, τις «επιδιορθώσεις» του *Πίνακα* και την επανέκδοση της *Γεωγραφίας* του Μελετίου.

Ο Γαζής κατά την επιδιόρθωση του *Πίνακα*, που του ανατέθηκε από τον Μύλλερ, θεωρούμε ότι θα μελετούσε την *Γεωγραφία* του Μελετίου, για να προσθέσει ορισμένα ακόμη στοιχεία σε διάφορα τοπωνύμια της *Χάρτας*, τα οποία απαντώνται πλέον μόνο στον *Πίνακα,* κάνοντας έτσι έντονη την διαφορά του από την *Χάρτα.* Η ενασχόληση αυτή του Γαζή με την *Γεωγραφία* του Μελετίου, νομίζουμε πως θα αποτέλεσε το έναυσμα για να την επανεκδώσει μετά λίγα χρόνια με την επιμέλειά του. Ιδιαίτερα, στο κείμενό του «Προς τούς ἐντευξομένους» σημειώνει πως παρακινήθηκε στην επανέκδοση της *Γεωγραφίας*, αλλά όταν άρχισε λόγω των πολλών εξόδων βρέθηκε σε οικονομική δυσκολία, όμως τελικά βοηθήθηκε και εκδόθηκε στη Βενετία το 1807.

Ενισχύεται η υπόθεση αυτή από το γεγονός ότι στην έκδοση αυτή της *Γεωγραφίας* του Μελετίου σε υποσημείωση[51] ο Άνθιμος Γαζής αναφέρει τα τοπωνύμια, που πρόσθεσε τότε που έκανε τις «επιδιορθώσεις» στον *Πίνακα,* και τα καταχώρισε στα παράλια της Θράκης, στον Εύξεινο Πόντο, αρχής γενομένης από το στόμιο του Βοσπόρου. Συγκεκριμένα στην υποσημείωση γράφει, «Ἡ παραθαλασσία τῆς Θράκης ἔχει οὕτως. Εὐθὺς εἰς τὸ στόμα τοῦ Βοσπόρου εἶναι το Φαναράκι πολίχνη, ἔχον τον Φάρον, καὶ ὀχύρωμα, μετὰ ταῦτα κεῖται τὸ Παλαιοφάναρον, 6 μίλ. μακρὰν μετ' ὀχυρώματος, ἔπειτα ἡ παραθαλασσία Ἑπτά Ἄμμοι λεγομένη, ἐπικίνδυνος εἰς τοὺς πλέοντας, καὶ μετὰ ταῦτα ὁ Δέρκος, καὶ τὸ ἀκρωτήριον, ἀνωτέρω τούτου κεῖται τὸ χωρίον Νεοχωράκι λεγόμενον, καὶ ἡ Ἀσκός. Ἀπὸ τοὺς Δέρκους 36 μίλ. εἶναι ἡ Μήδεια, ἔπειτα ἡ Θυνιὰς ἄκρα, ἥτις καὶ Ὑνιάδα λέγεται, ὅπου καὶ λιμὴν, καὶ ἀνωτέρω ταύτης 4 ὥρας εἶναι τὸ Σαμακόβι. Ἔπειτα πρὸς τὸ παραθαλάσσιον κεῖται ἡ Ἀγαθούπολις, καὶ ὁ Βασιλικὸς, ἔπειτα τὸ ἀκρωτήριον τῆς Ἐλαίας, ὅπου καὶ ἐρείπια πόλεως τινὸς, μετέπειτα ἡ Σωζούπολις ἐπὶ Χερσοννήσου κειμένη, ὅθεν ἄρχεται καὶ ὁ Κόλπος τοῦ Πύργου. Ὁ δὲ Πῦργος (πόλισμα) κεῖται εἰς τὸ τέλος τοῦ κόλπου, ἔπειτα Ἀγχίαλος, καὶ Μεσημβρία, καὶ τέλος τὸ ἀκρωτήριον τοῦ Αἵμονος. Ἄνω τοῦ Πύργου κεῖται το Στακτοχώρι και ὁ Ἀετός».

Αναφέρουμε επί πλέον ενδεικτικά και μερικά άλλα τοπωνύμια, που πρόσθεσε ο Άνθιμος Γαζής σε διάφορα μέρη του *Πίνακα,* τα οποία θα έλαβε από την *Γεωγραφία* του Μελετίου, όπως παρουσιάζεται στις σχετικές παραπομπές, στοιχείο που δείχνει την συνεχή χρήση της. Στην ΒΑΣΑΡΑΒΙΑ, στις εκβολές του Δούναβη όπου οι «ΠΕΥΚΙΝΟΙ», προστέθηκε «Τρωγλοδίται», που μνημονεύονται στην *Γεωγραφία* του Μελετίου[52]. Στην

50 Προστίθεται στον *Πίνακα* «Λιμήν ἔνθα ἵστατο ὁ Κολοσσός».

51 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Γ΄, σελ. 99.

52 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Γ΄, σελ. 46

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ προστέθηκε το τοπωνύμιο «Δαρδανιά»[53], στην ΕΥΒΟΙΑ «Δίον Ἀκρωτήριον», «Ζάραξ ὄρος», «Λέων Ἀκρωτήριον»[54], στην ΑΝΑΦΗ «Μεμβλιάρος»[55], στην ΤΗΛΟ «Ἀγάθουσα»[56], στην ΡΟΔΟ, «Λιμήν ἔνθα ἵστατο ὁ Κολοσσός»[57], στην ΚΡΗΤΗ προστίθενται οι ποταμοί «Πυκνός, Πλατωνικός, Ἠλέκτρας», «Ἄλβαι» νήσοι, «Ἡράκλειον Ἀκρωτήριον», «Πάνορμος»[58]. Επίσης στην ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ, στην επαρχία ΔΩΡΙΣ προστέθηκαν, «πόλις Καύνος. Ρόσα», «Κάλβιος ποταμός»[59], όπως επίσης στον ΛΥΚΙΑ «Πόρτα Γέροντα», «Κισθήνη», «Κλίμαξ όρος» «Σίρβις ποταμός», «Γλαύκος ποταμός», «Τελμισσός»[60] και στην ΦΡΥΓΙΑ «Δορύλλιον», «Συναός», «Νακουλία»[61].

***

Μετά τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, συμπερασματικά μπορεί να λεχθεί ότι ο Φρανσοά Μύλλερ, χαράκτης της *Χάρτας*, δύο χρόνια μετά τον μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα, γνωρίζοντας την απήχηση που είχε η έκδοσή της, εξέδωσε το 1800 έναν χάρτη στο μισό μέγεθος της *Χάρτας*, με τίτλο *Πίναξ Γεωγραφικός της Ελλάδος με τα παλαιά και νέα ονόματα.* Ο *Πίνακας* είναι τελικά έκδοση του Μύλλερ και όχι του Γαζή. Και για να ήταν σε θέση ο εκδότης Μύλλερ να πάρει την άδεια εκτυπώσεως του *Πίνακα* από τον λογοκρίτη της Αυστριακής Αστυνομίας, βοηθήθηκε από τον Άνθιμο Γαζή, ο οποίος έκανε μόνο τις σχετικές «επιδιορθώσεις»: αφαίρεση των νομισμάτων, των επιπεδογραφιών, των ονομάτων ενδόξων ανδρών της αρχαίας Ελλάδος και των κυρίαρχων του χώρου της *Χάρτας* από τα άνω και κάτω περιθώριά της, αλλαγές στο όνομα του τίτλου, στις ακτογραμμές εντυπωσιακών τμημάτων, που βρίσκονταν στο κέντρο του χάρτη, της Μαγνησίας και του Αγίου Όρους και την προσθήκη εντός περιγραμμάτων της Σικελίας και της Κύπρου, δίνοντας εκ πρώτης όψεως την αίσθηση ενός διαφορετικού χάρτη.

Ωστόσο, τεκμηριώνεται πως ο *Πίνακας* του Μύλλερ ακολουθεί πιστά την *Χάρτα·* έχει τον ίδιο γεωγραφικό χώρο στην χαρτογραφική απεικόνιση, την ίδια πολιτική διαίρεση σε Τοπαρχίες και Επαρχίες καθώς και τα ίδια ονόματά τους, την ίδια χαρακτηριστική παχιά διακεκομμένη γραμμή των συνόρων με την Δαλματία και την Κάτω Ουγγαρία, τον ίδιο συμβολισμό στις συνθήκες των πολέμων, ναυμαχίες και μάχες, που ο Ρήγας είχε στην *Χάρτα,* τον ίδιο διάκοσμο στο επίτιτλο κόσμημα στον *Πίνακα,* και τα ίδια συμπληρωματικά κείμενα στα διάφορα τοπωνύμια. Όλα αυτά δείχνουν την εξάρτηση του *Πίνακα* από την *Χάρτα.*

Επί πλέον, μπορεί να υποστηριχθεί πως ο Γαζής κατά την ενασχόλησή του με τις «επιδιορθώσεις» του *Πίνακα* χρησιμοποίησε την *Γεωγραφία* του Μελετίου για αρκετά τοπωνύμια που πρόσθεσε. Θεωρούμε ότι η ενασχόληση αυτή του Γαζή έγινε αιτία λίγα χρόνια αργότερα το 1807 να επανεκδώσει την *Γεωγραφία* με την επιμέλειά του και την προσθήκη υποσημειώσεων και υπομνημάτων.

53 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Γ΄, σελ. 106.
54 Μελετίου, Γεωγραφία..., ό.π. τόμ. Γ΄, σελ. 9-12.
55 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Γ΄, σελ. 36.
56 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Γ΄, σελ. 222.
57 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Γ΄, σελ. 225.
58 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* «Περί της Κρήτης», τόμ. Γ΄, σελ.32-33.
59 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Γ΄, σελ. 172.
60 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Γ΄, σελ. 174-176.
61 Μελετίου, *Γεωγραφία..., ό.π.,* τόμ. Γ΄, σελ. 140.

Στο περιθώριο κάτω δεξιά του χάρτη Άτλας ἤ Χάρτης περιέχων πίνακας τῆς Ὑδρογείου του Γκολέσκου αναγράφεται ολοκάθαρα ότι ο Γαζής είχε την επιμέλεια της έκδοσής του

Επίτιτλο Χάρτα
Το επίτιτλο κόσμημα της *Χάρτας* αριστερά και του *Πίνακα* δεξιά.
Η ομοιότητα προφανής.

Την Συνθήκη Καηναρτζή 1774 την μνημονεύει ο Ρήγας στο 12ο φύλλο
της *Χάρτας* του και παρόμοια αναγράφεται στον *Πίνακα*.

Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου 1571, όπου ο οθωμανικός στόλος ηττήθηκε και ο Ρήγας συμβολίζει το γεγονός με σπασμένο το σύμβολο της Ημισελήνου στο 5ο φύλλο της *Χάρτας* του καθώς και το ίδιο στον *Πίνακα.*

ΧΑΡΙΤΩΝ ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ

Τρεις προσεγγίσεις του εγχειρήματος του Ρήγα από τους συγχρόνους του, μέσα από το παράδειγμα τριών ιατροφιλοσόφων και εμπόρων της Κοζάνης

Το επαναστατικό εγχείρημα του Ρήγα εναντίον μιας δυναστευτικής αυτοκρατορίας, η οποία αφενός στερούσε την ελευθερία στους υπόδουλους λαούς, αφετέρου καταπίεζε κοινωνικά όλους τους υπηκόους της, τυγχάνει σήμερα γενικής και πλήρους αναγνώρισης από όλους, όχι μόνον από ιστορικούς και μελετητές, αλλά από τους λαούς κυρίως της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, στη συνείδηση των οποίων ο Ρήγας ισχύει ως μύθος. Δεν συνέβαινε όμως το ίδιο κατά την εποχή του Ρήγα, αμέσως μετά την εκτέλεσή του, και μάλιστα στον ελληνικό χώρο. Με την εξαίρεση ενός μικρού κύκλου συνεργατών, καθώς και του Κοραή, οι εκπρόσωποι της εξουσίας των ελλήνων υποδούλων –όση εξουσία βέβαια επέτρεπαν οι κατακτητές για λόγους καλύτερης διοίκησης των υποδούλων–, αποστασιοποιήθηκαν από το εγχείρημα του Ρήγα και δεν ήθελαν να συνδέεται το όνομά τους με αυτόν.[1] Στην αποκήρυξη του Ρήγα, βέβαια, πρωτοστάτησε το Πατριαρχείο μέσω του Γρηγορίου Ε΄ αλλά και κάποιων λογίων.

Στο παρόν θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε –σε αδρές γραμμές– τη στάση που τήρησαν διάφορα στρώματα του νέου Ελληνισμού απέναντι στον Ρήγα, στο πλαίσιο του ιδεολογικού και πολιτικού γίγνεσθαι της εποχής προς το τέλος του 18ου με αρχές του 19ου αι., εξετάζοντας την άποψη για τον Ρήγα και τη σχέση που είχαν μαζί του τρεις Κοζανίτες ιατροφιλόσοφοι και έμποροι. Πρόκειται για τον συνεργάτη του Ρήγα στη Βιέννη, έμπορο και στη συνέχεια ιατροφιλόσοφο και ποιητή Γεώργιο Σακελλάριο, επίσης τον καταδότη του Ρήγα έμπορο Δημήτριο Οικονόμο, καθώς τέλος τον ιατροφιλόσοφο και ποιητή Μιχαήλ Περδικάρη, ο οποίος άσκησε δριμεία κριτική στον Ρήγα. Ο Ρήγας

1 Βλ. Καραμπελιάς, *Η ανολοκλήρωτη επανάσταση του Ρήγα Βελεστινλή*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2011, σ. 173 κ.ε., όπου και βιβλιογραφία. Πρβλ. Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα ^{3}2000, σ. 428 κ.ε.

δεν επισκέφθηκε ποτέ τη Δυτική Μακεδονία, αλλά μεταξύ των συνεργατών του υπήρχαν αρκετοί Δυτικομακεδόνες.[2] Η εξήγηση γι' αυτό σχετίζεται με την ανάπτυξη της Δυτικής Μακεδονίας από το μέσον του 18ου αι. κ.ε. και τις εμπορικές σχέσεις της περιοχής με τη ΝΑ Ευρώπη, κυρίως με τη Μολδοβλαχία και την Ουγγαρία, αλλά και με την Κεντρική Ευρώπη. Μετά το εμπόριο, πολλοί Δυτικομακεδόνες ασχολήθηκαν με την ιατρική και γενικότερα τα γράμματα, ως συγγραφείς, μεταφραστές και τυπογράφοι.

Ο ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος (1767-1838),[3] ο οποίος υπήρξε και από τους πρώτους έλληνες ποιητές βάσει της έκδοσης των *Ποιηματίων* του το 1817 στη Βιέννη, ξεκίνησε τη σταδιοδρομία ως έμπορος στην Πέστη, ενώ σπούδασε στη συνέχεια ιατρική στη Βιέννη κατά το διάστημα 1795-1799. Εκεί, σε ηλικία 28-30 ετών, γνώρισε και τον Ρήγα και συμμετείχε στο συνωμοτικό σχέδιό του. Ο Σακελλάριος, που αναφέρεται ως *λογοτεχνικός συνεργάτης* του Ρήγα (Literarischer Mitarbeiter),[4] συμμετείχε στο σχέδιο μέσω εκδόσεων αρχαιογνωστικών έργων, όπως η *Αρχαιολογία των Ελλήνων* (Βιέννη 1796)[5] και *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα* (τόμ. 1-3, Βιέννη 1797), στους προλόγους των οποίων τονίζει την καταγωγή των Νεοελλήνων από τους αρχαίους λαμπρούς προγόνους και έμμεσα προωθεί την ιδέα της απελευθέρωσης από τον τουρκικό ζυγό. Ο Σακελλάριος διέφυγε της σύλληψης χάρη μάλλον στην προστασία των φιλέλληνα ιατρού της Αυλής Peter Frank, περάτωσε τις σπουδές αμέσως μετά την εκτέλεση του Ρήγα, και διέφυγε μέσω Πέστης και Βουκουρεστίου στην Ελλάδα, όπου άσκησε το επάγγελμα του ιατρού στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, καθώς και τη Θεσσαλία (Τσαρίτσανη, Αμπελάκια), αλλά από το 1804 κ.ε. αναγκάστηκε να παρέχει τις ιατρικές του γνώσεις στην Αυλή του Αλή πασά και άλλων οθωμανών πασάδων, συμμετέχοντας μάλιστα ως ιατρός των Τούρκων σε μάχες κατά των επαναστατών Ελλήνων στην Κεντρική Ελλάδα. Ένας πρώην επαναστάτης, λοιπόν, μετά την αποτυχία του Ρήγα, καταλήγει να συνεργάζεται -εξαναγκαζόμενος- με τον κατακτητή κατά των Ελλήνων, φροντίζοντας δηλ. πρώτα για τη δική του ζωή και οικογένεια. Η νεανική επαναστατική ορμή εξανεμίστηκε, ενώ τη διαδέχθηκε η ανώμαλη προσγείωση στη σκληρή πραγματικότητα.

---

2 Οι αδελφοί Παναγιώτης και Ιωάννης Εμμανουήλ, Γεώργιος Θεοχάρης από την Καστοριά, Θεοχάρης Τουρούντζιας, Γεώργιος Πούλιος, Κωνσταντίνος Δούκας από τη Σιάτιστα και ο Κωνσταντίνος Καρακάσσης, γυναικάδελφος και συμφοιτητής του Σακελλαρίου· βλ. Δ. Καραμπερόπουλος, «Οι Σιατιστινοί και Κοζανίτες σύντροφοι του Ρήγα», *Κοζάνη, 600 χρόνια Ιστορίας. Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητρόπολης*, [Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας, Κοζάνη 27-30 Σεπτ. 2012], επιμ. Χαρ. Καρανάσιος κ.ά., Κοζάνη 2014, σ. 313-324· Γ. Καραμπελιάς, «Οι Δυτικομακεδόνες σύντροφοι του Ρήγα Βελεστινλή και η επιγενέστερη δράση τους», *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους*, [Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5 Οκτ. 2014], επιμ. Χαρ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς, [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών], Γρεβενά 2019, σ. 311-334.

3 Για τον Σακελλάριο βλ. Βασιλική Νοτοπούλου, *Ο Κοζανίτης ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος (1767-1838). Ο βίος, το έργο και η συμβολή του στην εξέλιξη της Ιατρικής κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού με βάση τα ανέκδοτα αυτόγραφά του*, [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Επιστημονικές Εκδόσεις 3], Κοζάνη 2021.

4 Σε ανώνυμη έκθεση της 28ης Δεκ. 1797 από τη Βιέννη προς τις αυστριακές αρχές· Κ. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1930 σ. 28-29 (ανατύπ. Επιστ. Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 1997).

5 Μετάφραση γερμανικού έργου του Joh. Heinrich Daniel Moldenhawer *Alterthümer der Griechen* (κεφάλαιο στο έργο του ιδίου *Einleitung in die Althertümer der Egyptier, Jüden, Griechen u[nd] Römer*, Königsberg-Leipzig 1754.

Ο δεύτερος Κοζανίτης, μοιραίος για το σχέδιο του Ρήγα, είναι ο έμπορος Δημήτριος Οικονόμος, καταδότης του Ρήγα. Η προδοσία του είναι δεδομένη, αλλά δεν γνωρίζουμε τα ακριβή κίνητρα,[6] ενώ το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο της εποχής ήταν πιο περίπλοκο από ιδεοληπτικές απλοποιητικούς και αναπόδεικτους ισχυρισμούς. Βέβαιο πάντως είναι ότι ο Οικονόμος παρευρέθη σε ομήγυρη Ελλήνων στην Τεργέστη, στην οποία ο εμπορικός συνεργάτης του Αντώνιος Κορωνιός έψαλλε το *Ὡς πότε παληκάρια*, άσμα το οποίο άφησε τον Οικονόμο αδιάφορο.[7] Αυτό εξηγεί και το άνοιγμα της επιστολής Ρήγα προς Κορωνιό από τον Οικονόμο, ο οποίος υποψιαζόταν τον συνεργάτη του για συνωμοτική δράση.

Για τον Οικονόμο πληροφορίες παρέχει και ο κατήγορος του Ρήγα Κοζανίτης ιατροφιλόσοφος Μιχαήλ Περδικάρης, που γνώριζε την οικογένεια Οικονόμου στην Κοζάνη. Αναφέρει λοιπόν ότι ο πατέρας τού Δημητρίου Οικονόμου καταγόταν από τα Σέρβια, ενώ η μητέρα από την Κοζάνη. Οι αδελφοί Οικονόμου πλούτησαν από το εμπόριο στη Βιέννη, αλλά υπήρξαν φιλοκερδείς και δεν βοήθησαν τον τόπο τους, όπως άλλοι ευεργέτες που χρηματοδούσαν σχολεία, γι' αυτό και ο Περδικάρης τους αποκαλεί «ἀνθρωπόμορφα τέρατα» και δηλώνει «θανάσιμος ἐχθρός τους», κατακρίνοντάς τους με σκληρές εκφράσεις για αισχρή φιλοκέρδεια και απαξίωση της πατρίδας.[8] Ιδιαίτερα ο Δημήτριος Οικονόμος θεωρείται «φιλοκερδὴς καὶ ἀνάξιος πολίτης, διότι διὰ τὴν φιλοκέρδειάν του, καὶ τότ' ἔγινε προδότης καὶ πάντα ἐφάνη καὶ πρὸς τὸ Γένος καὶ πρὸς τὴν πατρίδα παντελῶς ἀδιάφορος».[9]

Ο Οικονόμος δεν φαίνεται να έχει κάποιες ιδεολογικές ανησυχίες, ώστε να μην μπορούμε να τον θεωρήσουμε ιδεολογικό αντίπαλο και διώκτη του Ρήγα. Από κάποιες πληροφορίες για τη συνέχιση των εμπορικών του δραστηριοτήτων, γνωρίζουμε ότι ζήτησε ανταλλάγματα από τους Αυστριακούς για τις επιχειρήσεις του.[10] Αυτό σημαίνει ότι ενδιαφερόταν για τα προσωπικά του οικονομικά συμφέροντα, ώστε δεν ήθελε σε καμία περίπτωση να εμπλακεί σε 'συνωμοσιολογίες' και να θέσει σε κίνδυνο τον εμπορικό του οίκο. Στην περίπτωση Οικονόμου, λοιπόν, το προσωπικό οικονομικό συμφέρον προηγείται της προσωπικής και εθνικής ελευθερίας: προσωπικό 'βόλεμα' με κάθε κόστος, ακόμη και με το αίμα αθώων αγωνιστών για την πατρίδα. Μάλιστα, η απαίτηση για ανταλλάγματα δείχνουν έναν ψυχρό υπολογιστή και σκληρόκαρδο συμφεροντολόγο έμπορο και το ασυνείδητον του χαρακτήρα του.

---

6 Πρβλ. Λεγκράν Αιμιλίου [μτφ. Σπ. Π. Λάμπρου], «Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή», *ΔΙΕΕΕ* 3 (1889) 585-774.

7 *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, έκδ. Αιμ. Λεγράν, μτφ. Σπ. Π. Λάμπρος, Αθήνα 1891, σ. 97 (ανατύπ. Επιστ. Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2000).

8 «Οἱ δ' ἀχρεῖοι καὶ ἄχρηστοι αὐτοὶ Οἰκονομίδαι ... ἀλησμόνησαν παντελῶς τὸ πρὸς τὴν πατρίδα καὶ πρὸς τὸ Γένος ἀπαραίτητον χρέος των ... Αὐτοὶ οἱ ἐπάρατοι ἔγιναν Γερμανοί· μήτε καταδέχονται πλέον νὰ εἶναι Ἕλληνες ... νὰ τοὺς εἰπῶ καὶ Ἑβραίους, καὶ κάτι ἀπὸ Ἑβραίους χειρότερον ... εἶναι ἡ ψυχή των ὑλική, καὶ ὅλη σχεδὸν ἀπὸ μέταλλον». Ο ίδιος καταλήγει: «Ἂς ἔχουν, ἂς ἔχουν αἱ οὐτιδαναὶ ἐκεῖναι ψυχαὶ τ' ἀφωρισμένον ἀργύριόν των, διὰ νὰ ἐκλπληρῶσιν τὰς αἰσχράς των ἐπιθυμίας, ὡς ζῷα ἄλογα»· Λέανδρος Βρανούσης, «Ρήγας ἡ κατά Ψευδοφιλελλήνων. Ανέκδοτον έργον του Μιχαήλ Περδικάρη (1811)», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 11 (1961 [= 1997]) 18-21.

9 Βρανούσης, «Ρήγας ἡ κατά Ψευδοφιλελλήνων», σ. 18. Για τον Δ. Οικονόμου βλ. και Θεοφάνης Πάμπας, «Οι ενταφιασθέντες Κοζανίτες στο νεκροταφείο St. Marx της Βιέννης (Β΄ μέρος)», Ελιμειακά 76-77 (Δεκ. 2016) 27-51.

10 Βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, «Έρευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης», *Νέος Ελληνομνήμων* 21 (1927) 172-173.

Ο τρίτος Κοζανίτης που σχετίζεται έμμεσα με τον Ρήγα -ήδη αναφέρθηκε- είναι ο ιατροφιλόσοφος Μιχαήλ Περδικάρης (1766-1828),[11] ο οποίος πρέπει να γνώρισε τον Ρήγα νέος στο Βουκουρέστι.[12] Ο Περδικάρης ήταν ένας ιδιόρρυθμος ιατροφιλόσοφος, σπούδασε στη Μπολόνια με τη στήριξη του πατέρα του Αναστασίου, επίσης ιατρού στην Κοζάνη. Στο βασικό του έργο του *Ερμήλος Δημοκριθηράκλειτος* (Βιέννη 1817)[13] επιτίθεται με ιδιαίτερα καυστικό τρόπο στις ανώτερες τάξεις της κοινωνίας της εποχής του (έμποροι, ιατροί και κληρικοί) και κυρίως στο Πατριαρχείο λόγω της αρνητικής στάσης απέναντι στις θετικές επιστήμες, ενώ εναντιώνεται προς τους εκπροσώπους του Διαφωτισμού για τις νεωτεριστικές ιδέες που παραγκωνίζουν τη βυζαντινή ορθόδοξη παράδοση. Κριτική σκληρή άσκησε στον Ρήγα με το έργο του *Κατά Ψευδοφιλελλήνων*, που γράφτηκε μεν το 1811 αλλά εκδόθηκε μόλις το 1997 από τον Λέανδρο Βρανούση,[14] Ο Καραμπελιάς[15] θεωρεί τον Περδικάρη οπαδό της νεο-οθωμανικής τάσης του νέου Ελληνισμού, ενώ πιο εξισορροπητικά παρουσιάζουν την άποψη Περδικάρη οι Σταβέλας και Σμυρναίος.[16] Τέλος, ο Κιτρομηλίδης[17] ορθά επισημαίνει ότι ο Περδικάρης πρέσβευε τον φωτισμό του Γένους βάσει της προώθησης της Παιδείας και της χριστιανικής πίστης, ενώ επέμενε στην υποταγή στον οθωμανό κατακτητή, η άποψη όμως Περδικάρη είναι πιο περίπλοκη και κρύβει βαθύτερες σκέψεις.[18] Ο Περδικάρης δεν μπορεί να ενταχθεί ούτε στους αντιδιαφωτιστές ούτε στους νεωτεριστές, καθώς αποτελεί ιδιάζουσα περίπτωση. Δεν ήταν ένας 'συντηρητικός' παραδοσιακός λόγιος, αλλά αναγνώριζε την αξία της επιστήμης, απέρριπτε όμως τον rationalismus του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ως κοσμοθεωρία, τόνιζε την ελληνορθόδοξη παράδοση, κατέκρινε την ιεραρχία της Εκκλησίας λόγω της στάσης της έναντι των επιστημών. Ο Περδικάρης υπήρξε persona του πολιτισμού, για τον οποίο ο ίδιος θεωρεί ότι μπορεί να συνδράμει στην κοινωνική συνοχή και οργάνωση, όπως σημειώνει και ο Σπ. Ασδραχάς, ενώ τον θεωρεί και μοχλό προοδευτικότητας και εξευγενισμού της κοινωνίας.[19] Χαρακτηριστικά, ο Περδικάρης γράφει (από την Τσαρίτσανη) προς τον Κ.

11 Γι' αυτόν Κ. Α. Γουναρόπουλος, «Κοζανικά», Πανδώρα 22 (1872), 558-559· Π. Ν. Λιούφης, Ιστορία της Κοζάνης, Αθήνα 1924, σ. 296-299· Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, σ. 429-431· Ελένη Σταμπουλίδου, «Ανέκδοτη επιστολή του Περδικάρη προς τον Άνθιμο Γαζή ή περί καλού και κακού τύπου και "κακορρίζικων" διορθωτών», Ο Ερανιστὴς 21 (1997), 396-402· I. Zelepos, Orthodoxe Eifer im osmanischen Südeuropa. Die Kollyvadenbewegung (17501820) und ihr Beitrag zu den Auseinandersetzungen um Tradition, Aufklärung und Identität, Harassowitz Verlag, Wiesbaden 2012, σ. 358-367· Χαρ. Καρανάσιος, «», Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 14 (2021), 115-120· Βασιλική Νοτοπούλου, «Ανέκδοτη επιστολή προς τον Κοζανίτη ιατροφιλόσοφο Μιχαήλ Περδικάρη», *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους*, ό.π.. σ. 751-762 (βλ. ανωτέρω, σημ. 2).

12 Βρανούσης, «Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήνων», σ. 67.

13 Το έργο περιλαμβάνει 20 ωδές σε 13σύλλαβους ιαμβικούς ομοικατάληκτους στίχους). Ο όρος *Δημοκριθηράκλειτος* είναι δανεισμένος από τη *Λογική* του Ευγενίου Βούλγαρη (Λειψία 1766).

14 Βρανούσης, «Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήνων», σ. 7-191.

15 Καραμπελιάς, *Η ανολοκλήρωτη επανάσταση του Ρήγα Βελεστινλή*, σ. 186-192.

16 Απ. Σταβέλας – Αντ. Σμυρναίος, «Μιχ. Περδικάρης εναντίον Ρήγα Βελεστινλή: δύο όψεις της αυτής ιδιομορφίας του νέου Ελληνισμού», *Υπέρεια*, τόμ. 6, *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελετστίνο-Ρήγας»,(Βελεστίνο 2012)*, Αθήνα 2014, σ. 1153-1158.

17 Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 429.

18 Η κρίση του Πολυχρ. Κ. Ενεπεκίδη (*Συμβολαί εις την μυστικήν πνευματικήν και πολιτικήν κίνησιν των Ελλήνων της Βιέννης προ της Επαναστάσεως*, Akademie Verlag, Βερολίνο 1960, σ. 4) ότι ο Περδικάρης ήταν «ψυχικώς πολύ ταραγμένος» είναι απλοϊκή.

19 Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη΄ και ιθ΄ αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, [Νεοελληνικά γράμματα 5], εκδ. Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 152, 362, σημ. 20.

Κούμα (στη Λάρισα) για τα Αμπελάκια (10 Μαρτίου 1803): [20] «ἐκεῖ γνωρίζεται ἡ ἀρετή, ἐκεῖ ἀνταμείβεται ἡ προκοπή, ἐκεῖ δοξάζεται ἡ φρόνησις».

Από τον ίδιο τον Περδικάρη μαθαίνουμε ότι συνέγραψε τον λίβελο κατά του Ρήγα περί το 1811, ίσως εποχή που διέτρεχε «τὰς δυσβάτους τῆς Ἀλβανίας ὁδούς», ασκώντας το επάγγελμα του ιατρού. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το ότι ο Περδικάρης έθεσε τον λίβελό του υπόψιν κάποιων λογίων, ώστε να τον κρίνουν, με σκοπό να τον εκδώσει, ενώ στη συνέχεια σκεπτόταν να τον στείλει στον Κοραή.[21] Από τον ίδιο μαθαίνουμε για τις αντιδράσεις του απλού λαού στα Ιωάννινα έναντι του Ρήγα, με αφορμή τον ανωτέρω λίβελο[22] – ήδη είχαν περάσει 13 χρόνια από την εκτέλεση του Ρήγα. Οι περισσότεροι αναγνώριζαν τη θυσία του Ρήγα και θεωρούσαν μάλιστα το εγχείρημά του «μέγα κατόρθωμα», κάποιοι ήταν σκεπτικοί, ενώ μάλλον λιγότεροι οι αντίθετοι.

Αν στην περίπτωση του Σακελλαρίου παρατηρούμε, μετά από έναν νεανικό ρομαντικό ενθουσιασμό ενός διανοουμένου, την ανώμαλη προσγείωση στην πραγματικότητα και τη στροφή λόγω του φόβου στην περιφρούρηση σωματικής ακεραιότητας, σταδιοδρομίας και οικογένειας, αν επίσης στην περίπτωση του καταδότη Οικονόμου προέχει η προστασία των προσωπικών εμπορικών συμφερόντων και η προσπάθεια αποσύνδεσης από κάθε τυχόν επιβαρυντικό στοιχείο που θα έβλαπτε την εταιρεία του –ακόμη και μέσω της προδοσίας και το αίμα συμπατριωτών–, στην περίπτωση του Περδικάρη βρισκόμαστε στο κέντρο του προβληματισμού του νέου Ελληνισμού σχετικά με την πορεία του Γένους, το οποίο εμφάνιζε ποικίλες απόψεις –ιδεολογικές αλλά και πολιτικές σε πολύ πρακτικό επίπεδο– σχετικά με το μέλλον των υποδούλων. Όλες οι περίφημες ζυμώσεις για τη συνέχιση του πολιτικοκοινωνικού βίου των Νεοελλήνων θα μπορούσαν να συνοψιστούν σε ένα δίλημμα των Νεοελλήνων σχετικά αφενός με την ταυτότητά του, αφετέρου με τον τρόπο δράσης. Ο Νέος Ελληνισμός όμως, καθώς τελούσε υπό διαμόρφωση έθνους, ούτε ενιαία ταυτότητα είχε ούτε είχε αποφασίσει πώς θα δράσει στη συνέχεια. Η δράση βέβαια προϋποθέτει κάποια ιδεολογική συμφωνία, ώστε να μην σημειωθούν, όπως στην περίπτωση του Ρήγα, μεμονωμένες πρωτοβουλίες, οι οποίες, όσο και ηρωικές και θαυμαστές να ήταν, δεν είχαν τη στήριξη του όλου Ελληνισμού, είτε από ιδεολογική αντίθεση είτε από φόβο.

Η βασική θέση του Περδικάρη, ο οποίος είναι βαθιά καταρτισμένος στην αρχαιοελληνική γραμματεία και ιστορία, είναι ότι το Γένος νοσεί, και απαιτείται αφενός καλλιέργεια παιδείας, αφετέρου προώθηση της χριστιανικής διδασκαλίας, ώστε το πάλαι ποτέ λαμπρό ελληνικό Γένος να συμβασιλεύσει με τους κατ' αυτόν «ομογενείς» Οθωμανούς,

20 Ιωάννης Οικονόμος Λαρισσαίος, *Επιστολαί διαφόρων*, έκδ. Γιάν. Αντωνιάδης – Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1964, σ. 89.

21 «Ἐκ τούτων λοιπὸν ἐσυμπέρανα ὅτι τὸ πόνημα δὲν ἤθελε φανῇ καὶ εἰς τὸν ἴδιον τὸν Κοραῆν διὰ ταῦτα κατακρίσεως ἄξιον»· Βρανούσης, «Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήνων», σ. 65. Ο Περδικάρης θεωρούσε ότι ο Κοραής θα συμφωνούσε με τον ίδιο, λόγω της πρόταξης της ανάγκης για καλλιέργεια της νεοελληνικής παιδείας, όπως έκρινε ο Περδικάρης από τα Προλεγόμενα της έκδοσης του *Βίοι Παράλληλοι* του Πλουτάρχου από τον Κοραή. Τελικά απεφάσισε να το στείλει στον Ιωάννη Σχοινά και τον Θεόδωρο Νέγρη στην Κωνσταντινούπολη.

22 «Μερικοὶ μὲν εὗρον εὔλογον νὰ τὸ ἐκδώσω καὶ ὑπέσχοντο τὰ ἔξοδα τῆς ἐκδόσεως· μερικοὶ δὲ πάλιν, ἐξ ἐναντίας, ἔκριναν εὐλογώτερον νὰ καῇ ... ὅτι ἐπεχείρησα νὰ ἐλέγξω ἕν' ἄνδρα πεφωτισμένον, ὁ ὁποῖος νομίζεται ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ὅτι ἀπέθανε διὰ τὸν ζῆλον τοῦ Γένους ... Ἄλλοι ὅμως, εἰς τὰ δύο ἀμφιρρεπεῖς, ἐστοχάσθησαν καλύτερον νὰ σταλθῇ πρῶτον εἰς τὸν θεσπέσιον κύριον Δ. Κοραῆν, καὶ ὕστερον ὅπως τ' ἀποφασίση»· Βρανούσης, «Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήνων», σ. 64-65.

ενώ ο πραγματικός κίνδυνος είναι η μιαρή γαλλική αθεϊστική ιδεολογία.[23] Αυτά ακούγονται ανήκουστα και ως μνημείο ραγιαδισμού, αλλά η ιδεολογική τοποθέτηση του Περδικάρη γίνεται πιο περίπλοκη, γνωστού όντος ότι ο ίδιος είχε συνθέσει το σήμερα λανθάνον ποίημα *Ψυλλιὰς ἢ περὶ Ψύλλου ῥαψωδία, ποίημα ἀστειότατον*, που παρακινούσε τους Έλληνες για επανάσταση.[24] Η θέση μου είναι ότι κανένας Έλληνας διανοούμενος δεν θα εννοούσε επακριβώς μια τέτοια άποψη υποτέλειας, πολλώ μάλλον όταν ο Περδικάρης είχε μεγάλη αρχαιομάθεια –έγραψε μάλιστα τον λίβελο σε αρχαία ελληνικά–, ενώ μάλιστα έχει γνώση του αρχαιοελληνικού παρελθόντος και ήταν υπέρμαχος της καταγωγής από τους 'λαμπρούς προγόνους' αρχαίους Έλληνες. Η εξήγηση μπορεί να είναι ότι ήθελε να τυπώσει το βιβλίο στη Βιέννη, ώστε έπρεπε να λάβει υπόψιν τη λογοκρισία των Αυστριακών, που δεν θα δεχόταν νύξεις κατά των Οθωμανών και υπέρ της εξέγερσης των υποδούλων. Για 'κακή τύχη' τού Περδικάρη, ο λογοκριτής το απέρριψε, καθώς έτυχε εκείνη την εποχή να είναι ο σλοβενικής καταγωγής Κοπιτάρ, που έτρεφε συμπάθειες προς τον Ρήγα.[25]

Ο Περδικάρης ενδιαφέρεται πρωτίστως, όπως και ο Κοραής, για την παιδεία του Γένους, γι' αυτό άλλωστε ο ίδιος ο Περδικάρης ανέμενε θετική κρίση από τον Κοραή για τον λίβελο! Ο Περδικάρης κατηγορούσε τον Οικονόμο και τους πλούσιους εμπόρους για αδιαφορία, αλλά επαινούσε τους ευεργέτες, ενώ ήταν απαισιόδοξος για τη διάδοση της χριστιανικής πίστης και ηθικής από τους εκπροσώπους της Εκκλησίας. Παρά ταύτα, θεωρούσε ότι το Γένος έπρεπε να προχωρήσει ενωμένο με τους ηγέτες της, το Πατριαρχείο και τους Φαναριώτες ηγεμόνες. Η βασική αντίθεσή του με τον Ρήγα ήταν η ιδεολογική, ίσως και προσωπική. Πιθανόν να μη συμπάθησε τον Ρήγα, αλλά η βαρύνουσα κατηγορία ήταν ότι ο Ρήγας στόχευε «ν' ἀνατρέψῃ τὴν θρησκείαν ὡς περιττήν, κατὰ μίμησιν τῆς Γαλλίας», και να επιβάλει νόμο που εμπνέεται από τον αρχαιοελληνικό ανθρωπισμό και όχι τη χριστανική παράδοση, πολλώ μάλλον να κάνει την Ελλάδα «παίγνιον τῶν ἄλλων ἐθνῶν», υπονοώντας προφανώς τη Γαλλία.[26] Αυτό που υποστηρίζει, λοιπόν, ο Περδικάρης είναι ότι δεν μπορεί κανείς να ξεκινά μια επανάσταση, χωρίς να λαμβάνει υπόψιν τους ηγέτες αλλά και την παράδοση του Γένους, ξεσηκώνοντας ένα μικρό μέρος του Ελληνισμού. Ο Περδικάρης όμως παρασιωπά την αδράνεια του Πατριαρχείου, δηλώνοντας έμμεσα ότι δεν είναι καιρός για εξέγερση, αλλά ότι πρέπει να υπακούσουμε στην εξουσία των Οθωμανών –πολλώ μάλλον όταν δεν υπάρχει καμία ηγετική φυσιογνωμία– και να καλλιεργήσουμε παιδεία και πίστη, ώστε ο λαός να αναπτύξει την εθνική συνείδηση. Οι *καιροί όμως ου μενετοί*. Το Πατριαρχείο δεν μπορούσε να αντιληφθεί ότι ο 19ος αι. ήταν η εποχή της συγκρότησης εθνικών κρατών. Επίσης, στις αρχές του 19ου αι. υπήρχε

23 «Διὸ οὔτ' εὔχομαι οὔτε συμφέρον στοχάζομαι εἰς αὐτὸ τὸ ἔθνος ἐλευθερίαν, ἀλλὰ μάλιστα παρακαλῶ τὸν ἅγιον Θεὸν ν' αὐξάνῃ καὶ νὰ στερεώνῃ τὸ ὑψηλὸν κράτος τῆς ἐπιεικεστάτης αὐτῆς [: ὀθωμανικῆς] Μοναρχίας, ὥστε τὸ Γένος, ἀφοῦ φωτισθῇ καὶ στολισθῇ, νὰ μὴ ὑπόκειται εἰς ἄλλου Γένους ἐξουσίαν, ἀλλ' εἰς τῶν ὁμογενῶν τούτων ἀκεραίων Ὀθωμανῶν, μὲ τοὺς ὁποίους ἄνωθεν κ' ἐξ ἀρχῆς συμβασιλεύει περισσότερον πάρεξ ὑπόκειται»· Βρανούσης, «Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήνων», σ. 64-65.

24 Βλ. *Λόγιος Ερμής*, τ. 4-5, Βιέννη 1814, σ. 137 (όπου 2 τετράστιχα του έργου: Αρχ. «Ὦ Μοῦσα ἥτις κατοικεῖς τὰ ὄρη Ἑλικῶνος, | ἅτινα ὡς ἀειθαλῆ Μουσῶν εἶν' ὄντως θρόνος»)· βλ. και Γουναρόπουλος, «Κοζανικά», *Πανδώρα* 22 (1872) 559.

25 Βλ. τα έγγραφα σχετικά με την άδεια δημοσίευσης τόσο του *Ερμήλου* όσο του του *Κατά Ψευδοφιλελλήνων* στο Ενεπεκίδης, *Συμβολαί*, σ. 69-101.

26 Βρανούσης, «Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήνων», σ. 56.

διάχυτο πνεύμα φιλελευθερισμού, ενώ είχαν συσταθεί διάφορες μυστικές εταιρείες από Έλληνες.

Πάντως, ο ιδιόρρυθμός Περδικάρης δρούσε μόνος του, δίχως να έχει σχέσεις με οιαδήποτε εξουσία· αντίθετα κατέκρινε συχνά τους εκπροσώπους της. Για τα προς το ζην εργάστηκε ως ιατρός σε πόλεις και κωμοπόλεις στη Μακεδονία και την Ήπειρο, χωρίς υποστήριξη από κανέναν μαικήνα ή μηχανισμό εξουσίας, ενώ είχε στενή επαφή με τον άλλο Κοζανίτη ιατροφιλόσοφο Σακελλάριο, συνεργάτη του Ρήγα στη Βιέννη. Συνδεόταν όμως με τον Καποδίστρια, ο οποίος τον κάλεσε ως ιατρό στο Ναύπλιο, τον πρόλαβε όμως ο θάνατος το 1828.

Ο Περδικάρης βάζει τον *δάκτυλον εις τον τύπον των ήλων*. Ο λίβελός του αναδεικνύει το δίλημμα του Νέου Ελληνισμού. Περί το 1800 όλα τα μεγέθη του Νέου Ελληνισμού βαίνουν αυξανόμενα. Οι Έλληνες είναι παντού: στη διοίκηση, την οικονομία, το εμπόριο, την παραγωγή, τα γράμματα, την επαφή με τη Δύση. Οι Φαναριώτες διεκπεραιώνουν μεγάλο μέρος της οθωμανικής διοίκησης, αλλά ελέγχουν και τη Μολδοβλαχία, ενώ η Ρωσία χρησιμοποιεί σε μεγάλο βαθμό έλληνες διπλωμάτες στα προξενεία της. Οι τοπικές κοινότητες σε Μακεδονία, Ήπειρο και Θεσσαλία έχουν θαυμαστή οργάνωση, χωρίς να υφίστανται άμεσο έλεγχο από την οθωμανική διοίκηση. Στη Στερεά Ελλάδα και κυρίως στην Πελοπόννησο οι κοτζαμπάσηδες ελέγχουν την οικονομία και την κοινωνία. Έλληνες έμποροι κατακλύζουν την Ουγγαρία και γενικότερα τη ΝΑ Ευρώπη, έλληνες ναυτικοί συνεργάζονται με Γάλλους και Άγγλους στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου και αποσπούν σταδιακά μεγάλο μερίδιο στη διακίνηση προϊόντων, ώστε αναδεικνύονται επικίνδυνοι αντίπαλοι των δυτικών χωρών.[27] Άλλοι έμποροι και τραπεζίτες επιχειρούν στη Βιέννη και τη Ρωσία. Έλληνες λόγιοι και τυπογράφοι έχουν σταθερή έδρα τη Βιέννη. Στον ελληνικό χώρο λειτουργούν σχολεία, μικρότερα ή μεγαλύτερα, σχεδόν παντού, σε όλες τις πόλεις, ενώ τυπώνονται πλήθος βιβλίων – πρωτότυπα και μεταφράσεις νεωτερικών συγγραφέων και επιστημονικών έργων.

Από τη στιγμή που τα οικονομικά μεγέθη, η πολιτική επιρροή αλλά και η παιδεία βαίνουν αυξανόμενα, ενισχύεται η αυτοσυνείδηση και η αυτοπεποίθηση του Γένους. Αυτή η προϊούσα αύξηση ισχύος του Γένους τροφοδότησε διάφορες ιδεολογικές-πολιτικές απόψεις, συνήθως αντιθετικές μεταξύ τους ως προς την εξέλιξη του Νέου Ελληνισμού, καθώς, όταν κανείς διαθέτει δύναμη, είναι αναγκασμένος να τη διαχειριστεί. Οι ιδεολογικές αυτές τάσεις προέρχονταν αφενός από το Πατριαρχείο και τους Φαναριώτες, ως επικεφαλής των υποδούλων, αλλά και από άλλα στρώματα, όπως οι έμποροι, οι κοτζαμπάσηδες και οι λόγιοι. Κατά την εποχή του Ρήγα, προς το τέλος του 18ου αι., το μόνον που δεν σκεπτόταν το Πατριαρχείο ήταν μια εξέγερση. Οι λόγοι ήταν ιδεολογικοπολιτικοί. Ήδη είχε ξεσπάσει η Γαλλική Επανάσταση, η οποία έμμεσα επηρέασε βέβαια και του έλληνες λογίους, όπως και τον Ρήγα. Αυτό που φοβόταν το Πατριαρχείο – πέρα από τις σφαγές προς αντεκδίκηση, που τελικά έγιναν, βάφοντας το νερά του Βοσπόρου κόκκινα από το αίμα – ήταν μια επανάσταση ή εξέγερση, ή οποία θα εγκαθίδρυε ένα νεοελληνικό κράτος, όπως το γαλλικό της εποχής, όχι μόνον αποκομμένο από την ελληνορθόδοξη βυζαντινή παράδοση, αλλά το οποίο θα στερούσε το ίδιο το Πατριαρχείο τη διαποίμανση όλων των υποταγμένων στους Οθωμανούς λαών και θα υποβίβαζε το Πατριαρχείο σε μια μικρή εκκλησία ενός μικρού νεοελληνικού κράτους, στο οποίο δεν θα είχε τον πρώτο

27 Βλ. Δέσποινα Βλάμη, *Επιχειρηματικότητα και προστασία στο εμπόριο της Ανατολής, 1798-1825. Η βρετανική Levant Company και ένας ελληνικός 'δούρειος ίππος'*, [ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνών], Αθήνα 2017.

λόγο η Εκκλησία, αλλά αντιθέτως θα εξοβελιζόταν από ένα αθεϊστικό αστικολαϊκό κοσμικό καθεστώς, ενώ η ιδεολογία του θα στηριζόταν στην κλασική Ελλάδα, τον ανθρωπισμό και τον ορθολογισμό.[28]

Το Πατριαρχείο δηλ., και κατ' επέκταση οι Φαναριώτες, σκεπτόταν με όρους αυτοκρατορίας, στην οποία θα συνέχιζαν οι ίδιοι σε κάποιον βαθμό το 'ένδοξο' Βυζάντιο, καρπωνόμενοι οι ίδιοι τα περιθώρια εξουσίας που τους παρείχαν οι Οθωμανοί. Αυτό σήμαινε τη διατήρηση του οθωμανικού κράτους, καθώς κάποια επανάσταση του καθολικού Ελληνισμού και εκ των ιδίων μέσων ήταν ουτοπιστική – τουλάχιστον εκείνη την περίοδο –, ενώ δεν θα υπήρχε υποστήριξη από καμία μεγάλη δύναμη, αλλά και αν υπήρχε, στο τέλος οι μεγάλες δυνάμεις θα επέβαλλαν τη δική τους ισχύ, όπως τελικά και έγινε με την Ελληνική Επανάσταση. Για τους ανωτέρω λόγους και ελλείψει ευνοϊκών συνθηκών, Πατριαρχείο και Φαναριώτες θεώρησαν ότι η προτιμότερη επιλογή ήταν η διατήρηση του status quo με τους κατακτητές. Είναι χαρακτηριστική η έκδοση με πρωτοβουλία του Γρηγορίου Ε΄ της *Πατρικής διδασκαλίας* το 1798 από τον Αθανάσιο Πάριο, τον οποίο παλαιότερα (1776) είχε αφορίσει το Πατριαρχείο. Τον επανέφερε όμως στη συνέχεια ακριβώς για να αναλάβει τον 'βρόμικο ρόλο' της κατασυκοφάντησης των δυτικοθρεμμένων λογίων, όπως ο Κοραής, οι οποίοι υποτίθεται ότι προωθούσαν τα σχέδια ξένων αθεϊστικών δυνάμεων ή ιδεών, που θα κατέλυαν την παράδοση του Γένους και θα παραγκώνιζαν την Εκκλησία. Σημειωτέον, οι φιλελεύθερες ιδέες είχαν επηρεάσει και μέρος των Φαναριωτών, αλλά οι περισσότεροι στήριζαν τη γραμμή του Πατριαρχείου.

Το Πατριαρχείο, λοιπόν, και ο κόσμος γύρω του ήταν δέσμιο μιας μακράς παράδοσης, του αυτοκρατορικού Βυζαντίου, την οποία συνέχιζαν υπό το οθωμανικό καθεστώς. Ενώ διατήρησε τη συνείδηση του Ελληνισμού αλλά και την παιδεία, στο τέλος του 18ου αι. κινδύνευε να αποβεί αναχρονιστικό, καθώς αναδιπλώθηκε από τον φόβο του νεωτερικού πνεύματος. Αρχικά, το ίδιο το Πατριαρχείο, μέσω των πατριαρχών Κυρίλλου Ε΄ και Σεραφείμ Β΄, όχι μόνον επέτρεψαν αλλά προώθησαν το νεωτερικό πνεύμα και τις επιστήμες με την ίδρυση της Αθωνιάδας στο Άγιον Όρος και τη διδασκαλία του Ευγενίου Βούλγαρη τόσο στην Αθωνιάδα όσο και στην Πατριαρχική σχολή της Κωνσταντινούπολης. Μετά το 1761 όμως και τη φυγή –ή μάλλον αποπομπή– του Βούλγαρη, επικράτησε πιο συντηρητική τάση, στην αρχή ως εξισορρόπηση αντιθετικών δυνάμεων –του νεωτερικού και του φιλοκαλικού πνεύματος–, αλλά στη συνέχεια ως ανοιχτή σύγκρουση με τον νεωτερισμό και τις επαναστατικές ιδέες.[29] Είναι χαρακτηριστικός ο ρόλος του Γρηγορίου του Ε΄, ο οποίος όχι μόνον πρωτοστάτησε στην έκδοση της *Πατρικής διδασκαλίας* (1798), στην οποία απάντησε άμεσα ο Κοραής με *την Αδελφική διδασκαλία* (1798), αλλά εξέδωσε εγκύκλιο κατά του Ρήγα,[30] ενεπλάκη στις αντιπαραθέσεις στη Σμύρνη και στο κλείσιμο του Φιλολογικού Γυμνασίου της Σμύρνης το 1819,[31] συγκάλεσε σύνοδο «Περί

28 Για τους φόβους του Πατριαρχείου πρβλ. Αλέξης Πολίτης, «'Αν ήρχιζε μετά είκοσι χρόνους...'. Ο Κοραής, οι κοινωνικές ιδέες του Διαφωτισμού και η Ελληνική Επανάσταση», *Ο Ερανιστής* 26 (2007) 251 και σημ. 30.

29 Βλ. Χαρίτων Καρανάσιος, «Η διάσπαση του Λόγου στον Νέο Ελληνισμό: αντίθεση, συνύπαρξη και συμπόρευση πολιτικού, προφητικού και ορθού λόγου», *'Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός'. Δ΄ Συνέδριο Ι. Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα 2016, σ. 31-51.

30 Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 428.

31 Φίλ. Ηλιού, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, μτφ. Ιωάννα Πετροπούλου, Αθήνα [2]1986· ο ίδιος, *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου*, Αθήνα 1988. Διαφορετική άποψη διατυπώνει ο Γ. Καραμπελιάς, *Κοραής και Γρηγόριος Ε΄. Κοινωνικές συγκρούσεις και διαφωτισμός στην προεπαναστατική Σμύρνη (1788-1820)*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 2009.

καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων» τον Μάρτιο του 1821,[32] ενώ αφόρισε και τον Υψηλάντη.

Βάσει αυτών των ενεργειών, ο μετέπειτα εθνομάρτυς Πατριάρχης θα μπορούσε από τη συγκεκριμένη οπτική να χαρακτηριστεί 'υποτελής' και 'σκοταδιστής', βάσει όμως των συνθηκών της εποχής, ως Πατριάρχης και επικεφαλής του χριστιανικού *μιλέτ*, δεν θα επιτρεπόταν να πράξει αλλιώς, δεδομένου ότι οι Οθωμανοί τον θεωρούσαν υπάλληλο, ώστε να απαιτούν πλήρη υπακοή και υποταγή στην εξουσία τους. Ως εθνάρχης, άλλωστε, ήταν ο πρώτος που εκτελέστηκε με την έκρηξη της Επανάστασης. Το Πατριαρχείο δεν θα μπορούσε να οργανώσει καμία επανάσταση, παρά μόνον να ενισχύσει μια γενικευμένη εξέγερση υπόγεια, όπως και έγινε, καθώς πολλοί ιερωμένοι συμμετείχαν στη *Φιλική Εταιρεία*. Σημειωτέον, το αρχικό σχέδιο για την έκρηξη της Επανάστασης προέβλεπε έναρξη της Επανάστασης στην καρδιά της Αυτοκρατορίας και δολοφονία του σουλτάνου, ώστε έτσι 'να τα παίξουν όλα για όλα'.[33] Σε αυτήν την περίπτωση το Πατριαρχείο πιθανότατα θα μετείχε επίσημα, δεν μπορούσε όμως να υποστηρίξει μια μερική επανάσταση, καθώς έπρεπε να φροντίσει για την ασφάλεια των υπόλοιπων χριστιανών, που ήσαν και οι περισσότεροι.

Από την άλλη μεριά, οι λόγιοι και διανοούμενοι, ζώντας στην εποχή της ανάδυσης και προβολής του νεωτερικού υποκειμένου, η οποία βέβαια εγκαινιάστηκε με το τέλος του Μεσαίωνα, την Αναγέννηση και τον Ουμανισμό, ενώ συνεχίστηκε με τον Προτεσταντισμό, τον Διαφωτισμό, τις θετικές Επιστήμες και τη Γαλλική Επανάσταση, προέβαλλαν το υποκείμενο και τα δικαιώματά του τόσο σε προσωπικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Στην περίπτωση του Ρήγα αναδύεται μια «ριζοτόμος σύλληψη»,[34] που προωθούσε μια δημοκρατική μορφή πολιτεύματος: το συλλογικό υποκείμενο, ο λαός, θα έπρεπε να οργανώσει τις τύχες μόνος του. Πρώτα βέβαια να αποκτήσει την ελευθερία, ενώ έπεται στη συνέχεια η κοινωνική οργάνωση βάσει του νόμου. Σκοπός της κοινωνίας αυτής είναι η ευδαιμονία των πολιτών. Ήδη στην Γαλλία υπήρχε το μοντέλο της αστικής διακυβέρνησης, όπως επίσης είχαν διατυπωθεί νεωτερικές πολιτικές απόψεις, ενώ στον ελληνικό χώρο η ισχύς τους Γένους προωθούσε ένα πνεύμα αστικού φιλελευθερισμού.

Έτσι, το όραμα του Ρήγα ήταν καταρχάς εθνοαπελευθερωτικό, αλλά, υπήρχε πέρα από την ελευθερία και σχέδιο για την οργάνωση κοσμικού νεοελληνικού κράτους, σχέδιο που εμπνεόταν από τις αρχαιοελληνικές ανθρωπιστικές αξίες.[35] Αυτό έθετε στην άκρη τις παραδοσιακές δυνάμεις του Ελληνισμού, ώστε να είναι αναμενόμενη η αρνητική αντιμετώπιση του Ρήγα στον ελληνικό χώρο. Ενώ όμως ο Ρήγας είχε όραμα και σχέδιο (που

32 Κ. Λάππας, «Πατριαρχική Σύνοδος 'Περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων' τον Μάρτιο του 1821. Μια μαρτυρία του Κων. Οικονόμου», *Μνήμων* 11 (1987) 124-153. Πρβλ. και Δ. Ζ. Σοφιανός, «Εγκύκλιοι (Αύγ. 1821 – Ιαν. 1822 του Οικουμενικού πατριάρχη Ευγενίου Β΄ περί δουλικής υποταγής των Ελλήνων στον Οθωμανό κατακτητή», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού* 2 (2000) 19-41.

33 Γ. Καραμπελιάς, *Η διαμόρφωση του νεώτερου Ελληνισμού*, τ. 2: *Η ελληνική Αναγέννηση. 1821: Η δυναμική της Παλιγγενεσίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2015, σ. 615-618, όπου και βιβλιογραφία.

34 Κ. Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα», *Επιστημονικό Συνέδριο 'Ρήγας Βελεστινλής: 200 χρόνια από τον θάνατό του. Προσεγγίσεις στο έργο του και επιδράσεις'*, Λευκωσία 2006, σ. 41-56.

35 Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του*, [Επιστ. Ετ. Μελέτης Φερών Βελεστίνου Ρήγα], Αθήνα 2017.

ενοχλούσαν βέβαια), δεν είχε ή δεν πρόλαβε να έχει οργάνωση. Από τον Σακελλάριο, πάντως, πληροφορούμαστε –έμμεσα μέσω του Κοζανίτη Γεωργίου Λασσάνη, υπασπιστή του Αλεξάνδρου Υψηλάντη– ότι ο Ρήγας απαιτούσε έναν όρκο σιωπής και συνεργασίας από εκείνους στους οποίους εμπιστευόταν το σχέδιό του, χωρίς περαιτέρω επίσημη μύηση και χωρίς αναγνωριστικά σημεία.[36] Αντίθετα, η *Φιλική Εταιρεία* είχε οργάνωση ως μυστική εταιρεία, αλλά όχι πρόγραμμα οργάνωσης κράτους.[37] Ακριβώς το γεγονός αυτό, ότι δηλ. η *Φιλική Εταιρεία* ευαγγελιζόταν απλώς την απελευθέρωση και τίποτε άλλο, επέτρεψε σε πολλούς ιερωμένους να επανδρώσουν τις τάξεις της, καθώς δεν υπήρχε κάποιο ιδεολογικό εμπόδιο.

***

Επιστρέφοντας στους τρεις Κοζανίτες, οι οποίοι στην ουσία εκφράζουν και τις τρεις τάσεις ως προς τη θέση των Νεοελλήνων έναντι του Ρήγα: Είμαστε βέβαιοι ότι πολλοί Έλληνες δάκρυζαν διαβάζοντας τους στίχους τού Ρήγα και έβλεπαν με συμπάθεια τον Ρήγα ή συνεργάστηκαν μαζί του (όπως ο Σακελλάριος), αλλά ένιωθαν ψυχολογικά ανίσχυροι να στρατευτούν στον κοινό αγώνα μέχρι τέλους, ενώ προείχε η διαφύλαξη της ζωής και της προσωπικής περιουσίας, ακόμη και μέσω προδοσίας (η περίπτωση Οικονόμου). Από την άλλη μεριά, οι φορείς της εξουσίας, κατά βάσιν το Πατριαρχείο και οι Φαναριώτες, ήταν αντίθετοι με μια επανάσταση που θα έφερνε στην εξουσία ένα μοντέλο διακυβέρνησης γαλλικού τύπου (όπως μας δείχνει ο Περδικάρης), ενώ φοβόνταν και την απώλεια εξουσίας, με αποτέλεσμα να επιμένουν στο υφιστάμενο modus vivendi.

Πέρα από την πολιτική εξουσία, οι λόγιοι δεν συμμετείχαν άμεσα σε κάποιο επαναστατικό σχέδιο, ούτε και σε αυτό του Ρήγα. Ο ίδιος ο Κοραής, όπως είναι γνωστό, θεωρούσε πρόωρη την Επανάσταση του '21.[38] Τελικά, η Επανάσταση ξέσπασε όχι με την πρωτοβουλία κάποιων λογίων ή του Πατριαρχείου, αλλά από τους κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου και τους καπεταναίους της Ύδρας, οι οποίοι βέβαια δεν είχαν υπόψιν τους το σύνολο του Ελληνισμού αλλά τον μικρό τους τόπο, ούτε βέβαια είχαν κάποια σύλληψη για την οργάνωση ενός σύγχρονου κράτους. Μοιραία, την πραγματική εξουσία ανέλαβαν οι μεγάλες δυνάμεις, οι οποίες επέβαλαν έναν βασιλιά ανδρείκελο. Ο Ρήγας μπορεί να έσπειρε τον σπόρο της ελευθερίας, δεν θα ήταν όμως ιδιαίτερα ικανοποιημένος από την εξέλιξη των πραγμάτων.

36 Βακαλόπουλος, *Ιστορικά δοκίμια Λασσάνη*, σ. 85.

37 Καραμπελιάς, «Οι Δυτικομακεδόνες σύντροφοι του Ρήγα Βελεστινλή», σ. 328 (βλ. ανωτέρω, σημ. 2).

38 Αλέξης Πολίτης, «'Αν ήρχιζε μετά είκοσι χρόνους...'. Ο Κοραής, οι κοινωνικές ιδέες του Διαφωτισμού και η Ελληνική Επανάσταση», *Ο Ερανιστής* 26 (2007) 241-254.

ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ

Έρωτος Αποτελέσματα... (1792) Το ζήτημα της πατρότητας και οι κοινωνικοπολιτικές συνάφειες

Είναι τέτοια τα δείγματα και τέτοιος ο παραλληλισμός των καιρών με το σήμερα, όπου κρίνεται επιτακτική και όχι απλώς αναγκαία η επαναφορά της αναζήτησης των ιδεών του Διαφωτισμού. Και στο ερώτημα, «γιατί να συμβεί κάτι τέτοιο;», η απάντηση βρίσκεται στην ίδια τη φιλοσοφία του ρεύματος: Κέντρο του κόσμου ο Άνθρωπος. Η σημερινή κοινωνία έχει ξεχάσει λόγω των συνθηκών πως το μέτρο ακόμη και της καθημερινότητας είναι ο ίδιος ο άνθρωπος και όχι οι αριθμοί που τον περιστοιχίζουν.

Η μόνη επιταγή του Διαφωτισμού στο πέρασμα των χρόνων και των τόπων όπου διέτρεξε ήταν να στραφεί κάθε σημασία στην ουσία της ίδιας της κοινωνίας. Η κοινωνία αυτή δεν είχε να κάνει με διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά, αλλά με ανθρωπιστικές αξίες. Έτσι, επί της ουσίας του θέματος λοιπόν, ο Ουμανισμός καθόριζε όχι μόνο την ύπαρξη αλλά και τη «συνύπαρξη».

Τα κείμενα της περιόδου αυτής, φέρουν ξεκάθαρα και με ένα ίσως προκλητικά διαχρονικό τρόπο το νόημα αυτό. Έχουν όμως ξεχαστεί όχι μόνο από τους αναγνώστες, αλλά και από την ίδια την Εκπαίδευση. Σχήμα οξύμωρο στη βάση του, καθώς η σύγχρονη Εκπαίδευση δεν θα υπήρχε αν δεν βασιζόταν εξ αρχής στις ιδέες του Διαφωτισμού.

Καθίσταται λοιπόν αναγκαία η επανέκδοση έργων του Διαφωτισμού, καθώς είναι καιρός να λειτουργήσουν και πάλι στην πρωταρχική τους βάση: Να διαμορφώσουν συνθήκες και να ανατρέψουν τα κακώς κείμενα, κυκλοφορώντας και πάλι, όχι σε ένα ουτοπικό πλαίσιο, αλλά ως ένα χειροπιαστό δείγμα.

Επί του θέματος:

Είναι γεγονός ότι η νεοελληνική έντεχνη δημιουργία έως και τα τέλη του 18ου αιώνα εκφράζεται αποκλειστικά σε έμμετρη στιχουργική μορφή και κατά μείζονα λόγο σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο (πολιτικό) στίχο. Όμως, περί το 1790, εμφανίζονται αίφνης τα

τρία πρώτα έργα της νεοελληνικής «δημιουργικής» λογοτεχνίας που είναι συντεθειμένα σε έντεχνη μορφή πεζογραφήματος, τα οποία συνδυάζονται με έμμετρα ποιητικά στιχουργήματα. Αυτά είναι: το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* (Βιέννη 1790) του Ρήγα Βελεστινλή που αποτελεί, ως γνωστόν, μετάφραση και διασκευή γαλλικού πρωτοτύπου, το ανώνυμο *Έρωτος Αποτελέσματα* (Βιέννη 1792) και ο *Ανώνυμος του 1789*, που εμπεριέχει όμως μόνον δύο στιχουργήματα.

Το *Έρωτος Αποτελέσματα* συνιστά πρωτότυπη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή, καθώς δεν γράφηκε έχοντας ως πρότυπο κάποιο ξένο έργο, αλλά και διότι επιπρόσθετα περιέχει εκατόν τριάντα δύο έντεχνα έμμετρα νεοελληνικά στιχουργήματα, γεγονός πρωτοφανές για τα εκδοτικά δεδομένα της εποχής. Το έργο αυτό σημείωσε αξιόλογη εκδοτική επιτυχία. Εκτός από την πρώτη τυπογραφική έκδοση της Βιέννης το 1792, υπήρξε και μία κλεψίτυπη (;) δεύτερη έκδοση (χωρίς να φέρει ένδειξη τυπογραφείου), καθώς και μία τρίτη το 1809 στο τυπογραφείο του Βεντότη. Εξάλλου, το έργο επανεκδόθηκε και στη Βενετία κατά τα έτη 1816 και 1836 στα τυπογραφεία των Γλυκήδων και του Φραγκίσκου Ανδρεώλα αντίστοιχα.

Το έργο αυτό αποτελείται από την «Αφιέρωση», το «Προοίμιο» και τρεις πεζές ιστορίες. Η πρώτη ιστορία «περιέχει τον σφοδρόν έρωτα ενός νέου κωνσταντινοπολίτου». Η δεύτερη ιστορία του «ελεεινού» έρωτα «ενός κερκυραίου δραγουμάνου του της Βενετίας πρέσβεως εν Κωνσταντινουπόλει». Στην τρίτη ιστορία περιέχονται «διάφορα ερωτικά περιστατικά τινός Ζαγωραίου ευγενούς», με μία παρέβλητη ιστορία ενός παριζιάνου νέου αξιωματικού , από ευγενή οικογένεια, που «ἦτον ἐλεύθερος εἰς πάντα, καὶ ὁπαδὸς τῶν νεωτεριζόντων κατὰ πάντα». Επιπροσθέτως το *Έρωτος Αποτελέσματα...* περιλαμβάνει το πλήθος των εκατόν τριάντα δύο στιχουργημάτων, τα οποία παρουσιάζουν αλληγορικά και κρυφά επαναστατικά μηνύματα.

Αλλά ας επανέλθουμε στον προβληματισμό μας καθώς το *Έρωτος Αποτελέσματα* παραμένει ένα από τα πολλά «παραμελημένα» κείμενα της προεπαναστατικής νεοελληνικής γραμματείας και χρήζει επανεξέτασης σύμφωνα και με τα νεότερα πορίσματα της σημερινής ιστορικής και φιλολογικής έρευνας.

Κατ' αρχάς κρίνεται αναγκαίο να τοποθετηθεί το *Έρωτος Αποτελέσματα* στο πλαίσιο του χρόνου και του τόπου όπου εξεδόθη και οργανικά ανήκει: στα προοδευτικά τυπογραφεία της Βιέννης που εκδίδουν ελληνικά βιβλία κατά την εποχή που συγγράφεται και στους ελληνικούς παροικιακούς λόγιους κύκλους, οι οποίοι έχουν διαποτισθεί από τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Προσέτι, κρίνουμε αναγκαία την επανατοποθέτηση του *Έρωτος Αποτελέσματα* σε μια εποχή κρίσιμης καμπής για τον νέο ελληνισμό, κατά την οποία διεξάγονται συνεχείς πόλεμοι ορισμένων Μεγάλων Δυνάμεων, όπως της Ρωσίας και της Αυστρίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ παράλληλα αναπτύσσονται και τα σύστοιχα ελληνικά κινήματα (βλ. Ορλωφικά, Λάμπρος Κατσώνης κ.λπ.). Η αφιέρωση του *Έρωτος Αποτελέσματα* είναι καθαρά πολιτική κι απευθύνεται σε κάποιον «Μαγιόρο Στέφανο Ιωαννοβίκη», ο οποίος επαινείται ως ήρωας λόγω των επιτυχιών του «κατὰ τῶν αἱμοβόρων τε καὶ ἀλαλαζόντων βαρβάρων», που προφανώς είναι οι Οθωμανοί.

Όσον αφορά το κλίμα και την ευρύτερη «πολιτική» ένταξη του έργου, είναι αξιοσημείωτη η νύξη του M. Vitti ότι οι πρωταγωνιστές των τριών ιστοριών αυτής της συγγραφής κινούνται μέσα σε μία συγκεκριμένη κοινωνία: «Η κοινωνία αυτή έχει στα χέρια της πλούτη και εξουσία. Είναι "φωτισμένη" και έχει το βλέμμα προσηλωμένο στο κοινωνικό

συμβόλαιο. Είναι "πολιτική", δηλαδή πολιτισμένη. Είναι ώρμη πια να εξορμήσει για το μεγάλο Αγώνα».[1] Κατ' επέκταση, οι νέοι αυτής της κοινωνίας, η οποία έχει προσεγγίσει υψηλά «πολιτικά» ζητούμενα, πρόκειται να την υπερβούν και να επιβάλουν -λόγω και της ιστορικής αναγκαιότητας- την απαραίτητη ρήξη που θα καταλήξει στη μεγάλη Ελληνική Επανάσταση του 1821. Η δεκαετία του 1790 (ίσως και λίγο νωρίτερα) αποτελεί την απαρχή της ρήξης του νεοελληνικού κόσμου - κυρίως εκείνου των παροικιών του εξωτερικού - με τον παλαιό παραδοσιακό ελλαδικό κόσμο.

Την εποχή κατά την οποία συγγράφεται το *Έρωτος Αποτελέσματα* παρατηρείται μια νέα πνευματική κίνηση που αναπτύσσεται πλέον έξω από τα παραδοσιακά παροικιακά κέντρα του νέου ελληνισμού, όπως υπήρξαν παλαιότερα η Βενετία, οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, οι παροικίες της Ρωσίας, και άλλα. Ένα από τα νέα αυτά κέντρα που μορφοποιείται με την κλασική διαδικασία του σχηματισμού αρχικά μιας συμπαγούς ελληνικής παροικίας και στη συνέχεια με τη δημιουργία των θεσμών της (διοίκηση, εκκλησία κ.λπ.), με ταυτόχρονη ανάπτυξη της «πνευματικότητάς» της, είναι η Βιέννη. Αυτήν την ανάπτυξη επρόκειτο να βοηθήσει με αποφασιστικό τρόπο η διοίκηση του Ιωσήφ Β΄ (ουσιαστικά αυτοκράτορα από το 1780 έως και το 1790), ο οποίος, επιβάλλοντας καθεστώς ανεξιθρησκίας, μείωσε την επίδραση που είχε η καθολική εκκλησία στο κράτος του και ταυτόχρονα την κάθε είδους λογοκρισία στην πνευματική ζωή της χώρας.

Συνακόλουθο αποτέλεσμα του φιλελεύθερου κλίματος που δημιουργείται στη Βιέννη είναι και η αύξηση της παραγωγής και η άνθηση του ελληνικού βιβλίου που τυπώνεται είτε σε αυστριακά, είτε σε εκεί νεοϊδρυόμενα ελληνικά τυπογραφεία της Διασποράς, η παραγωγή του οποίου θα συνεχισθεί στην πόλη αυτή έως και τον 19ο αιώνα.[2]

Δεν είναι τυχαίο ότι το 1790 θα τυπωθεί εδώ η πρωτοποριακή μετάφραση – διασκευή του Ρήγα στο έργο του Γάλλου Rétif de la Bretonne με μεταφρασμένο τίτλο *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν, ἤτοι Βιβλίον ἠθικόν, περιέχον τὰ περίεργα συμβεβηκότα τῶν ὡραιοτέρων γυναικῶν τοῦ Παρισίου, ἀκμαζουσῶν κατὰ τὸν παρόντα Αἰῶνα.* Στα ίχνη αυτού του έργου θα τυπωθεί δύο χρόνια αργότερα το ανώνυμο *Ἔρωτος Ἀποτελέσματα, ἤτοι ἱστορία ἠθικοερωτικὴ μὲ πολιτικὰ τραγούδια.*

Όπως βεβαιώνει και ο Κ. Θ. Δημαράς, το *Έρωτος Αποτελέσματα* είναι ένα από τα πρώτα νεοελληνικά λογοτεχνικά πεζογραφήματα μετά από τον βίαιο και σατιρικό *Ανώνυμο του 1789*, και μετά από το *Σχολείον...* του Ρήγα.[3] Αν θεωρηθεί όμως ότι το *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* αποτελεί μετάφραση ή διασκευή ενός ξένου προτύπου και ότι το *Έρωτος Αποτελέσματα* προκύπτει ως πρωτότυπη ελληνική γραφή, τότε το τελευταίο μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη συλλογή νεοελληνικών διηγημάτων. Πράγματι και ο Λ. Ι. Βρανούσης χαρακτηρίζει τις τρεις ιστορίες του έργου αυτού ως τα πρώτα διηγήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας.[4] Όμως, το ιστοριογραφικό ζήτημα της απόδοσης του *Έρωτος Αποτελέσματα* σε ένα ή περισσότερα πνευματικά περιβάλλοντα έχει παραμείνει έως και πρόσφατα ένα φαινομενικά περίπλοκο πρόβλημα.

1 Mario Vitti (Επιμέλεια), *Ι*** Κ****, Έρωτος Αποτελέσματα*, εκδ. Οδυσσέας, δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1993 (=[1]1989), σ. 7.

2 Πράγματι, ένας εντυπωσιακός αριθμός βιβλίων ποιότητος τυπώνονται στη Βιέννη κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα· βλ. αναλυτικά τη μελέτη μας *Το βιβλίο στην ακμή του νεοελληνικού διαφωτισμού. Ποσότητες, Ποιότητες, Ιδέες*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2002.

3 Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, ἐκδ. Ἑρμῆς, Ἀθήνα[5] 1989, σ. 42.

4 Βλ. Λ. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, Τόμ. 10, ἐκδ. Ζαχαρόπουλου, Ἀθῆναι 1953, σ. 203.

Αλλά ας προσεγγίσουμε το κλίμα της εποχής. Το 1780 ο αυτοκράτορας της Αυστρουγγαρίας Ιωσήφ ο Β΄ παύει να συγκυβερνά με τη μητέρα του Μαρία Θηρεσία και γίνεται ο μοναδικός διαχειριστής του αυτοκρατορικού θρόνου. Αμέσως μετά εκδίδει δύο διατάγματα περί ελευθεροτυπίας (11.6.1781) και περί ανεξιθρησκίας (3.10.1781), με απώτερο στόχο να αναπτυχθεί στο κράτος του η ελεύθερη σκέψη και να περιοριστεί ο αυστηρός έλεγχος που ασκούσε ο καθολικισμός σε κοινωνικές και πνευματικές πλευρές της Αυτοκρατορίας.

Με αυτόν τον τρόπο εγκαινιάζεται ένα φιλελεύθερο καθεστώς που ισχύει κατ' ανάγκη και για τους Έλληνες της Βιέννης, οι οποίοι όμως είχαν ήδη επιτύχει αυτοκρατορικά προνόμια για την παροικία τους από την πρώην αυτοκράτειρα Μαρία Θηρεσία, ώστε να ενδυναμωθεί ο παροικιακός ελληνισμός αυτής της πόλης. Πράγματι μετά από τα διατάγματα του Ιωσήφ Β΄ παρατηρείται αθρόα έλευση Ελλήνων λογίων στη Βιέννη, όπως για παράδειγμα του γιαννιώτη ιδιότυπου εκδότη Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη (που έρχεται εδώ το 1781 ή το 1782 προερχόμενος από τη Βενετία)[5], ή του ζακυνθινού λογίου και τυπογράφου Γεωργίου Βεντότη (ο οποίος φθάνει εδώ στα τέλη του 1781 από τη Βενετία μέσω Βουδαπέστης). Από το 1783 και εξής, οι δύο προαναφερθέντες λόγιοι πρόκειται να συνεργαστούν σε διάφορες εκδόσεις.[6]

Επίσης το 1787 εγκαθίσταται στη Βιέννη ο (μετέπειτα περιώνυμος) Αθανάσιος Ψαλίδας, ο οποίος αργότερα θα εργαστεί στο τυπογραφείο Baumeister (1790 – 1795;) και παράλληλα θα σπουδάσει φιλοσοφία.[7] Εδώ καταφθάνει και ο Ρήγας Βελεστινλής το 1790, που εκδίδει το *Φυσικής Απάνθισμα* (τυπογραφείο Trattner) και το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* (τυπογραφείο Baumeister). Το ίδιο έτος έρχονται στη Βιέννη και οι προοδευτικοί ιερομόναχοι Γρ. Κωνσταντάς και Δ. Φιλιππίδης, οι οποίοι τυπώνουν το πρωτοποριακό έργο *Γεωγραφία Νεωτερική* (τυπογραφείο Trattner). Κατά την ίδια εποχή πιθανώς εγκαθίσταται στην ίδια πόλη και ο κύπριος Ιωάννης Καρατζάς, μελλοντικός συμμάρτυρας του Ρήγα, ο οποίος το 1792 συνέβαλε στην έκδοση των έργων *Εἰσαγωγὴ Λογική – Γεωργίου Σουγδουρῆ* και *Κέβητος τοῦ Θηβαίου ... Πίναξ* (και τα δύο τυπωμένα στο τυπογραφείο Baumeister).

---

5 Χαρακτηριστική για το κλίμα που επικρατούσε στη Βιέννη την εποχή εκείνη είναι η σημείωση του Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη στην εισαγωγή («Τοῖς Ἐντευξομένοις») του έργου *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* του Μελετίου Μήτρου, που εξέδωσε ο πρώτος κατά τα έτη 1783- 1784: «Ἐρχόμενος δὲ ἐδὼ εἰς Βιένναν ἔμαθον ὅτι ὁ Κραταιότατος Αὐτοκράτωρ Ἰωσήφ ὁ Β΄ ... νὰ ἔδωκεν ελευθερίαν διὰ νὰ τυπώνωνται κάθε γένους τὰ βιβλία των ἐλεύθερα· ὅθεν ἔκαμα τρόπον καὶ ἔλαβα κἀγὼ τὴν ἄδειαν οὐ μόνον νὰ τυπώσω τὴν παροῦσαν ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλο βιβλίον ὁποῦ εἰς ἄλλα Βασίλεια τῶν Ῥωμανοκαθολικῶν ἐμποδίζονται».

6 Ο Γ. Βεντότης, συνεργαζόμενος με τον Π. Λαμπανιτζιώτη, υπήρξε ένας από τους πρωτοπόρους λογίους της εποχής. Δούλεψε στο τυπογραφείο του Baumeister από το 1781 έως το 1790 και ταυτόχρονα εξέδωσε το 1784 την πρώτη ελληνική Ἐφημερίδα, η οποία όμως έπαυσε να εκδίδεται κατόπιν πιέσεων της Υψηλής Πύλης. Ο ίδιος ιδρύει το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο στην Αυστρία με άδεια λειτουργίας το 1791, το οποίο και διαχειρίζεται μέχρι το 1795, έτος θανάτου του· βλ. αναλυτικά σχετικά με τα παραπάνω Κ. Σπ. Στάϊκου, *Τὰ τυπωμένα στὴ Βιέννη ἑλληνικὰ βιβλία 1749-1800*, Ἵδρυμα Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ, Ἀθήνα 1995, σσ. 126-133.

7 Όπως διαπιστώνεται από τον Κ. Θ. Πέτσιο, «Παρατηρήσεις στὸ δημοσιευμένο ἔργο τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα (1767-1829)», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, τεύχ. 3 (2003), σσ. 163-164, ο Ψαλίδας παρακολούθησε ιδιωτικά μαθήματα φιλοσοφίας περί τα έτη 1788-1790 και κατόπιν μαθήματα στην περίφημη Ακαδημία της Βιέννης.

Αλλά από το 1792 και εντεύθεν το τυπογραφείο Baumeister διαχειρίζονται οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου (μετέπειτα συνωμότες στον κύκλο του Ρήγα), στο οποίο έχει ήδη εκδοθεί από το 1790 από τους ίδιους η ελληνόφωνη *Ἐφημερίς*.

Γύρω από τα προαναφερθέντα τυπογραφεία (Baumeister, Βεντότη και Μαρκίδων – Πούλιου) που εκδίδουν ελληνικά βιβλία και φυλλάδια, σχηματίζονται κύκλοι Ελλήνων λογίων και νεαρών σπουδαστών της Βιέννης.

Τα ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος αυτού, το οποίο στην ουσία αποτελεί ένα στενό κύκλο «γνωριμιών», αναδεικνύονται και από τη βιβλιογραφική παραγωγή του· και ιδιαίτερα από τις Αφιερώσεις βιβλίων προς πρόσωπα που έχουν συνεισφέρει σε διάφορους πολέμους εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και από τα Προοίμια που επίμονα τονίζουν την ανάγκη «ανόρθωσης του πεπτωκότος Γένους», της πνευματικής δηλαδή αφύπνισης του νέου ελληνισμού με υπονοούμενη την ταυτόχρονη κατάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ως προς την πατρότητα του ανώνυμου συγγραφέα: Το ζήτημα της συγγραφικής πατρότητας του ανώνυμου *Ἔρωτος Αποτελέσματα* επιχειρήθηκε να απαντηθεί με διάφορες προτάξεις. Εντούτοις κανένα ή περισσότερα πρόσωπα ως σήμερα δεν έχει γίνει καθολικά αποδεκτό ως συγγραφέας του. Δεν είναι τυχαίο ότι παλαιότερα είχε προταθεί ο Ρήγας ως πιθανός συγγραφέας του *Ἔρωτος Αποτελέσματα* ή μέρους αυτού.[8] Όμως, είναι γεγονός ότι ο Ρήγας έφυγε από τη Βιέννη με προορισμό το Ιάσιο κατά τα τέλη του 1790. Εξάλλου, ως συγγραφέας έχει προταθεί και ο κύπριος Ιωάννης Καρατζάς, ο οποίος πιθανώς είχε ασχοληθεί και αυτός με τα τυπογραφεία που εξέδιδαν ελληνικά βιβλία στη Βιέννη.

Ένας άλλος συγγραφέας, μεταφραστής, επιμελητής και τυπογράφος στη Βιέννη, είναι ο πολυπράγμων Αθανάσιος Ψαλίδας. Εκδίδει στην πόλη αυτή το 1791 το φιλοσοφικό του έργο *Ἀληθὴς Εὐδαιμονία* και επιμελείται επίσης το ίδιο έτος την έκδοση της *Ἐπιστολῆς Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως* και της *Περιγραφῆς τοῦ Μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου*. Το 1792 εκδίδει το πονημάτιο *Αἰκατερίνα ἡ Β΄*, ενώ, έχοντας επιμεληθεί ήδη από το 1791 την *Ἀριθμητικὴ* του Metzburg, την εκδίδει το 1794. Όλα τα παραπάνω βιβλία – εκτός του τελευταίου – τυπώνονται στο τυπογραφείο Baumeister, όπου και μόνιμα απασχολείται ο ίδιος ο Ψαλίδας.

Από την παραπάνω εκδοτική συνάντηση μεταξύ των Ψαλίδα - Καρατζά στο τυπογραφείο Baumeister, προήλθαν και οι παράλληλες υποθέσεις για τον συγγραφέα του *Ἔρωτος Αποτελέσματα*. Η υπόθεση ότι το συνέγραψε ο Ιωάννης Καρατζάς προέκυψε από την αφιέρωση του βιβλίου «Τῷ Εὐγενεστάτῳ Ἄρχοντι Μαγιόρῳ Κυρίῳ, Κυρίῳ Στεφάνῳ Ἰωαννοβίκῃ - Εὐγενέστατε!», η οποία υπογράφεται με τα αρχικά «Ι: Κ:». Τα αρχικά όμως «Ι: Κ:» είναι δυνατόν να σημαίνουν οτιδήποτε: είτε Ιωάννης Καρατζάς, είτε Ιωάννης Κοϊμτζόγλου (όπως είχε υποδειχθεί παλαιότερα), είτε Ιωάννης Εμμανουήλ Καστοριανός, κ.ο.κ.. Θα μπορούσε βέβαια να γίνει αποδεκτό ότι τα αρχικά αυτά ανήκουν στον Ιωάννη Καρατζά.

Το *Προοίμιον* όμως βρίθει «ψαλιδικών» θέσεων, όπως εξάλλου τούτο σηματοδοτείται και στην αφιέρωση («Εὐγενέστατε!»). Ένα συμπέρασμα ίσως είναι ότι το *Ἔρωτος*

8 Πρβλ. και την άποψη του Λίνου Πολίτη, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 31980, σ. 127, σημ. 4: «Πολλὲς προσπάθειες ἔγιναν ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς γιὰ ν' ἀνακαλύψουν τὸν συγγραφέα τοῦ βιβλίου. Πολλοί, χωρὶς σοβαρὰ ἐπιχειρήματα, ὑπέθεσαν τὸν Ρήγα· ἄλλοι ἄλλους. Τὶς μεγαλύτερες πιθανότητες ἔχει ἡ ἀπόδοση στὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχουν καὶ ἀξιόλογες μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς καὶ τεκμήρια ἐσωτερικά».

Αποτελέσματα (δεδομένης της ανωνυμίας του έργου, του χρηματοδότη, του συντάκτη αφιέρωσης και προοιμίου, του επιμελητή και του συγγραφέα) το επιμελήθηκε ο Αθ. Ψαλίδας, ο οποίος διέθετε την κατάλληλη συγγραφική και εκδοτική εμπειρία, ώστε να εκδίδει έργα σε τυπογραφεία της Βιέννης.

Η αφιέρωση του έργου *Έρωτος Αποτελέσματα...*, που αρχίζει με την προσφώνηση «Εὐγενέστατε!», είναι ένα κείμενο αρχαιοπρεπές και πολιτικό συνάμα. Το βιβλίο αυτό αφιερώνεται στον «ευγενέστατο άρχοντα» Στέφανο Ιωαννοβίκη, ο οποίος κατατρόπωσε τους «βαρβάρους» στη Βλαχία.[9]

Κατ' αρχάς πρέπει να επισημανθεί ότι παραμένει αινιγματικό το πολύ σημαντικό αυτό πρόσωπο της αφιέρωσης διότι πουθενά δεν απαντά ιστορικά, αν και χαρακτηρίζεται και ως «Ἥρως» στον οποίον αποδίδονται «αἱ ἀποτελεσθεῖσαι σοι [νίκαι, σ.σ.] κατὰ τῶν αἱμοβόρων τε καὶ ἀλαλαζόντων βαρβάρων περὶ τὸ Γερμανιστὶ καλούμενον Ἑπτάορος, ἐκεῖθεν δηλαδὴ ἀρχίσας κατεδίωξας αὐτοὺς ἄχρι τῶν ἐνδοτάτων μερῶν τῆς Βλαχίας». Πράγματι, σε καμία ιστορική πηγή δεν απαντά αυτό το επώνυμο, ούτε καν κατά τον άρτι προηγηθέντα ρωσοτουρκικό πόλεμο (1787-1791), οπότε θα είχε γίνει πασίγνωστο, κυρίως μεταξύ των Ελλήνων, αφού θα είχε καταφέρει σημαντικές νίκες εναντίον των «ἀλαλαζόντων βαρβάρων», εναντίον δηλαδή των Οθωμανών. Εξάλλου και η τοπωνυμική αναφορά «Ἑπτάορος» (Γερμανιστί Siebenbergen) παραμένει αινιγματική.

Σιβυλλικοί όμως παραμένουν επίσης, και οι τίτλοι που αποδίδονται στον Στέφανο Ιωαννοβίκη, ο οποίος χαρακτηρίζεται «Ευγενέστατος» (κατά την καταγωγή ή το αξίωμα;), «Άρχων» (κατά το αξίωμα;), «Κύριος, Κύριος» (κατά το αξίωμα ή το σέβας;) και «Μαγιόρος». Μαγιόρος βέβαια είναι υψηλό αξίωμα, το οποίο μάλλον συμπίπτει με αυτό του «ποστέλνικου», δηλαδή του διπλωμάτη ή του υπουργού εξωτερικών κάποιας παραδουνάβιας ηγεμονικής αυλής.

Το προσφωνούμενο πάντως πρόσωπο παραμένει οικείο προς τον ανώνυμο συντάκτη της αφιέρωσης, όπως αυτό προκύπτει από τα συμφραζόμενα του κειμένου. Αν πράγματι το πρόσωπο αυτό είναι υπαρκτό και όχι επινοηθέν, τότε υποψιαζόμαστε ότι τούτο κάθε άλλο παρά επαινείται, αλλά μάλλον καθίσταται αντικείμενο ειρωνείας και σαρκασμού. Μήπως εν τέλει σε αυτό εδώ το κείμενο σατιρίζεται αλληγορικά κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο, που υποκρύπτεται κάτω από το όνομα Στέφανος Ιωαννοβίκης;

Συμπερασματικά, η αφιέρωση δεν προδίδει μόνον την αρχαιομάθεια του συγγραφέα αυτής, αλλά επιπλέον αποτελεί τρόπον τινά και ένα «πολιτικοφιλοσοφικό» δοκίμιο ενός λόγιου προσώπου με παιδεία υψηλής ποιότητας.

Στο *Προοίμιον* του *Έρωτος Αποτελέσματα...* δίδεται εξαρχής ένας φιλοσοφικός ορισμός του Έρωτα. Από όλα όσα διαθέτει η φύση για την εκπλήρωση του σκοπού της, δηλαδή για την αυτοσυντήρηση αυτής και τη διαφύλαξη των ιδιοτήτων της ύλης, των ειδών και των ατόμων, δηλαδή των αισθητών όντων, πιο κατάλληλο μέσο δεν υπάρχει προς τούτο παρά ο θεσμός του έρωτα. Ακολούθως τα παραπάνω συνοδεύονται και από έναν ακόμη παραπλήσιο ορισμό: «Καθὼς δὲ ὅλα τὰ μέσα τῆς φύσεως εἶναι ἡνωμένα μὲ κᾷποιαν ἡδονὴν διὰ νὰ ἀπολαμβάνεται τὸ τέλος...», έτσι «...ἄλλο μέσον ἡ φύσις εἰς συνδιατήρησιν τῶν ζώων, δὲν ἠμποροῦσε νὰ εὕρῃ τόσον ἡδονικὸν καὶ ἁρμόδιον, ... καθὼς τὴν ἐκ τοῦ Ἔρωτος προερχομένην ἡδονήν». Όπως δηλαδή όλα τα συντείνοντα της φύσης είναι ενωμένα με κάποια «ηδονή» (βλ. «ενέργεια») για να απολαμβάνεται το «τέλος»,

9 Βλ. τον αφιερωτικό τίτλο του έργου: «Τῷ Εὐγενεστάτῳ Ἄρχοντι Μαγιόρῳ Κυρίῳ, Κυρίῳ Στεφάνῳ Ἰωαννοβίκῃ», καθώς και την προσφώνηση που έπεται: «Εὐγενέστατε!».

ο σκοπός δηλαδή της ύπαρξης της φύσης, έτσι και η ίδια η φύση εφηύρε την ηδονή του Έρωτα για να διατηρούνται τα αισθητά όντα («ζῶα»).[10]

Και, ακολουθεί ο παρακάτω συλλογισμός: «Ὁ Ἔρωτας λοιπὸν ἢ καταντᾷ εἰς τὸ νὰ προσφέρῃ θυσίαν εἰς τοὺς γαμηλίους θεούς, ἢ καταντᾷ νὰ προσφέρῃ θυσίαν τῇ Ἀφροδίτῃ». Ο συγγραφέας συντάσσεται με το μέρος του πρώτου Έρωτα που είναι «τίμιος, σεμνὸς καὶ ἐπιτρέπεται καὶ ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς νόμους, καὶ ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς», ενώ απορρίπτει τον Έρωτα της Αφροδίτης που αντιτίθεται στους προαναφερθέντες νόμους.

Ο συντάκτης του *Προοιμίου* καταλήγει στο ότι το βιβλίο αυτό κάθε άλλο παρά φθοροποιό είναι, «ἐπειδὴ τὰ παραδείγματα, ὁποῦ εἰς αὐτὸ περιέχονται συστέλλουν τὸν ἀσελγῆ καὶ ἀχαλίνωτον ἔρωτα τῶν νέων, καὶ τὸν κάμνουν νὰ γένῃ φυσικός, ὡς εἴρηται».[11]

Διαφαίνονται επομένως στο *Προοίμιον* δύο διακριτές ομάδες εννοιών, εκ των οποίων η μία είναι φυσιοκρατικής υφής, ενώ η δεύτερη επαινεί τον έρωτα κατά το «θεσμικό» του περιεχόμενο: δηλαδή «κατὰ τοὺς νόμους τοὺς φυσικούς» από τη μία, και «τοὺς πολιτικοὺς καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικούς» από την άλλη. Η προσθήκη της διάκρισης αυτής μεταξύ φύσης και θεσμών ίσως προκαλεί αμηχανία στον αναγνώστη, μπορεί όμως δικαιολογημένα να γίνει κατανοητή η ανάγκη της «ονομαστικής υπεράσπισης» ορισμένων ιδεών σε αυτό το έργο έναντι ενός συντηρητικού κοινού που κυρίως διαβιοί στην τότε επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το κοινό αυτό δύσκολα θα μπορούσε να αποδεχθεί νεωτερίζουσες και ελευθεριάζουσες ιδέες, οι οποίες πηγάζουν από τις τότε ριζοσπαστικές αντιλήψεις του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.[12]

---

10 Εκπλήσσει βέβαια εδώ ο «φυσικός» αυτός ορισμός περί Έρωτος, αλλά και οι έννοιες περί «αυτοσυντήρησης της φύσης» και περί «διαφύλαξης των ιδιοτήτων της ύλης». Εκτενή ανάλυση όμως περί ιδιοτήτων της ύλης βλ. στην *Αληθή Ευδαιμονία* του Αθ. Ψαλίδα (Βιέννη 1791), σσ. 74-102, 314-324 κ.α. Χαρακτηριστικά παραμένουν εδώ τα χωρία: «αἱ μεταβολαὶ δὲ ὁποῦ γίνονται εἰς τὴν ὕλην εἶναι ἐξ αὐτῆς τῆς ὕλης, καὶ καθ' ἑαυτήν, καὶ πρὸς αὐτὴν ἀποβλέπουσαι, δηλαδὴ πρὸς συντήρησιν τοῦ ὅλου» (ό.π., σσ. 80-81) και «...ὅλα ὅσα ὑπάρχουν, ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τῆς ἰδίας φύσεως ὑπάρχουν, πρὸς τούτοις θεωρῶ τοῦτο τὸ Πᾶν ὅλας τὰς δυνατὰς τελειότητας, (εἰπέ μοι γὰρ μίαν, ἥτις αὐτῷ οὐκ ἂν ἐνείη) μάλιστα δὲ τὰς πρὸς συντήρησιν τοῦ Ὅλου, καὶ Εὐτυχίαν τῶν αἰσθήσει κεχορηγημένων ἀνηκούσας, ἔχον·» (ό.π., σ. 96). Επιπλέον: «... κἄποια κινοῦντα δηλαδὴ αἴτια, ὡς μέσα διὰ νὰ ἀπολαμβάνηται τὸ τέλος, τὰ ὁποῖα νὰ παρακινοῦν τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸ καλόν ...» (ό.π., σ. 16). Οι όροι που χρησιμοποιεί εδώ ο Ψαλίδας παρουσιάζουν εκπληκτική ομοιότητα με εκείνους του προαναφερθέντος ορισμού του *Έρωτος Αποτελέσματα*: «Ἀπὸ ὅλα βέβαια τὰ κινοῦντα τῆς φύσεως, ... εἰς συντήρησιν δηλονότι ἑαυτῆς, καὶ εἰς διαφύλαξιν τῶν ἰδιοτήτων τῆς ὕλης, τῶν εἰδῶν τε καὶ ἀτόμων, ὁποῦ συνιστῶσι τὸ ζῶον ἐν γένει...», κ.λπ..

11 Και στο σημείο αυτό το «ηθικοερωτικό» δίδαγμα του *Έρωτος Αποτελέσματα* συμπίπτει εννοιολογικά με την πρόταξη της αφιέρωσης του *Σχολείου των ντελικάτων εραστών* (βλ. Π. Σ. Πίστα, (Ἐπιμέλεια), *Ρήγας – Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, ἐκδ. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1971, σ. [1]): «Ἡ ἄκρα ἔφεσις ὁποῦ ἔχω εἰς τὸ νὰ δώσω μίαν ἀμυδρὰν ἰδέαν τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην ἡδονικῶν ἀναγνώσεων, αἱ ὁποῖαι καὶ εὐφραίνουσι καὶ τὰ ἤθη τρόπον τινὰ ἐπανορθοῦν...».

12 Σχετικά με τις τεχνικές «κάλυψης» που χρησιμοποιούνται από τον συγγραφέα του έργου, οι Γ. Λαδάς – Αθ. Χατζηδήμος (ό.π., σ. 134) σημειώνουν χαρακτηριστικά: «Παίρνει όμως τὶς προφυλάξεις του: τὸ τυπώνει ανώνυμα και στὸ "Προοίμιον" προσπαθεῖ νὰ προκαταλάβει τὸν ἀναγνώστη – ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρήσει τὸ βιβλίο φθοροποιὸ καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ χαρακτηρίσει λιμπερτίνο – βεβαιώνοντας πὼς ὅποιος διαβάσει τὸ βιβλίο θὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι οἱ ἱστορίες ποὺ περιέχει "συστέλλουν τὸν ἀσελγῆ καὶ ἀχαλίνωτον ἔρωτα τῶν νέων καὶ τὸν κάνουν νὰ γένῃ φυσικός"».

Στο κυρίως σώμα του *Έρωτος Αποτελέσματα...* περιέχονται τρεις πεζές ιστορίες. Η πρώτη εξελίσσεται στην Κωνσταντινούπολη, η δεύτερη, επίσης στην Κωνσταντινούπολη, και η Τρίτη στην Πολτάβα της Ουκρανίας, στην οποία και υπάρχει και παρέμβλητη, με χώρο αναφοράς το Παρίσι. Δεν θα επιμείνουμε στην ανάλυση.

Κάνοντας μια συνολική αποτίμηση, στις τρεις ιστορίες του *Έρωτος Αποτελέσματα...*, ο ανώνυμος συγγραφέας έχει επιχειρήσει με έναν έντεχνο λογοτεχνικό τρόπο να επικρίνει τα περί μίσους εναντίον των ετεροθρήσκων και των ετεροδόξων και τα περί ταξικών διακρίσεων και άλλων κοινωνικών προκαταλήψεων, που εμποδίζουν και καταδυναστεύουν τους έρωτες των νέων. Αισθητή γίνεται εδώ η παρουσία ορισμένων ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, οι οποίες διαποτίζουν το ελληνικό λόγιο κοινό της προεπαναστατικής περιόδου, αλλά και το νεοελληνικό λογοτεχνικό είδος.[13] Όσον αφορά τα παραπάνω, ο Κ. Θ. Δημαράς ομιλεί περί ελληνικού «προρωμαντισμού».[14]

Μέσα σε αυτό το κλίμα του προρομαντισμού κινείται και ο συγγραφέας (ή οι συγγραφείς;) του *Έρωτος Αποτελέσματα...* με τις ιδιαίτερες καλλιτεχνικές του (τους;) ικανότητες. Η ζωντάνια της αφήγησης διακρίνεται και στις επιμέρους αντιλήψεις και περιγραφές καθημερινών προσώπων, ακόμη και εκείνων που έχουν δευτερεύοντα ρόλο στις ιστορίες, όπως για παράδειγμα των «δούλων», των «γκουβερνάντων» και των «γραϊδίων», που βρίσκονται μέσα σε μια αεικίνητη δράση.

Χαρακτηριστική της αφηγηματικής τεχνικής του συγγραφέα είναι η μεσολαβητική και καταλυτική δράση των «πεπονηρευμένων» και «θρησκολήπτων γραϊδίων» σε πολλαπλά σημεία των πεζών ιστοριών. Παράλληλα όμως με τα «γραΐδια», τα οποία αποτελούν τα ενδιάμεσα ήσσονα πρόσωπα που μεσολαβούν στους έρωτες και στις «γυναικοδουλειές» των πρωταγωνιστών, λειτουργούν δραματικά και ποικίλες δεισιδαιμονίες. Τοιουτοτρόπως στο *Έρωτος Αποτελέσματα...* προβάλλονται σε αρκετά σημεία τα προβλήματα των ηθών· ιδιαιτέρως δε, στη δεύτερη ιστορία, θίγονται και τα περί θρησκείας ζητήματα.

Στην Τρίτη δε ιστορία επισημαίνεται δε, ότι «... εἰς τὴν Πουλτάβαν τὰ κοράσια εἶναι πολλὰ ἐλεύθερα καὶ πολιτικά ...». Εδώ διαφαίνεται η πρόθεση του συγγραφέα να αντιπαραθέσει τα ήθη των κοινωνιών του ελλαδικού χώρου με άλλες περισσότερο φιλελεύθερες κοινωνίες, όπως εκείνες της Πολτάβας της Ουκρανίας και του Παρισιού. Πιστοποιούνται έτσι δύο αντικρουόμενοι κόσμοι ως προς τις αντιλήψεις τους για την ηθική – κοινωνική

13 Αλλά και ο Π. Σ. Πίστας, ό.π., σ. μη΄, διαπιστώνει ότι «Ὅλη ἡ ἰδεολογικὴ ὑποδομὴ τοῦ "Σχολείου" δὲν εἶναι παρὰ ἕνα γενικὸ κήρυγμα ἀπελευθέρωσης τῆς συνείδησης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὶς προλήψεις ποὺ οἱ καταχρήσεις τῶν ἰσχυροτέρων ἔχουν ἐπιβάλει καὶ καθιερώσει στὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀπελευθέρωση θὰ γίνη μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὀρθοῦ λόγου». Τέλος ο μελετητής, ό.π., σ. νς΄, καταλήγει: «Τὸ "Σχολεῖον" ἐκλαϊκεύει τὰ στοιχεῖα τῆς Νέας Ἠθικῆς καὶ κηρύσσει τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὶς ἠθικὲς καὶ κοινωνικὲς προλήψεις».

14 «Ἔτσι λοιπὸν διαπιστώνουμε ὅτι τὸ ὁπωσδήποτε διαμορφωμένο προρωμαντικὸ κίνημα ἔρχεται νὰ συμπέσει μὲ τὴν ἀπαρχὴ τῆς νεοελληνικῆς παλιγγενεσίας καὶ ἡ ρωμαντικὴ ἐξόρμηση μὲ τὶς ἀρχόμενες ἐκδηλώσεις τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ... Στὴν πρώτη περίοδο, δηλαδὴ γύρω στὰ 1760, 1770, 1780, ἐξακολουθεῖ νὰ φανερώνεται ὁ ἐκκλησιαστικὸς οὐμανισμός ... Γύρω στὰ 1790 ὁ οὐμανισμὸς ξεχώρισε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ ἀρχίζουν οἱ πρῶτες ἄξιες λόγου συγκρούσεις μεταξύ τους ... Ὅσο γιὰ τὴν λόγια λογοτεχνία μας, ὡς πρὸς τὶς δυτικὲς ἐπιδόσεις τοῦ καιροῦ, ἂς θυμηθοῦμε ὅτι γύρω στὰ 1770 εἶναι ἀνύπαρκτη: ποίηση δὲν ἔχουμε· μόλις γύρω στὰ 1790 παρουσιάζονται τὰ πρῶτα ἀξιόλογα νεοελληνικὰ πεζογραφήματα. Σκέπτομαι τὸν ἐκρηκτικὸ *Ἀνώνυμο τοῦ 1789*, καί, πολὺ πιὸ συμβατικό, τὸ *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, τοῦ Ρήγα, μετάφραση διηγημάτων τοῦ Restif de la Bretonne» - Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός*, Νεοελληνικὰ Μελετήματα – 7, ἐκδ. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1982, σσ. 34.

συμπεριφορά έναντι της γυναίκας, ιδίως της νέας που οδεύει «πρὸς ὑπανδρείαν». Άλλως, με τα λόγια του M. Vitti, «μια κοινωνία συνειδητοποιεί την ταυτότητά της»[15]. Και, καταληκτικά, και στις τρεις ιστορίες του έργου πρωταγωνιστικό ρόλο έχουν πόλεις, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Πολτάβα, το Παρίσι. Σε αυτές γίνεται εμφανής η διάκριση μεταξύ των «ἐντροπαλῶν κορασίων», που γαλουχούνται μέσα στις ανώτερες τάξεις της νεοελληνικής κοινωνίας, και των «κατὰ πολλὰ ἐλευθέρων κορασίων», που γαλουχούνται στις τότε φιλελεύθερες κοινωνίες της Ευρώπης.

Τελικά μελετητής και αναγνώστης του *Έρωτος Αποτελέσματα* βρίσκονται μπροστά όχι σε απλά «ρομάντζα» και αμιγώς απλές διηγήσεις, αλλά σε ένα πολυσύνθετο κείμενο: το κείμενο αυτό αμφιδρομεί μεταξύ αφηγηματικών ιστοριών αφ' ενός, και ηθογραφικών – ψυχογραφικών κρίσεων και κοινωνικών αντιλήψεων αφ' ετέρου.

Όσον αφορά δε ορισμένα από τα τραγούδια της τρίτης ιστορίας, τα αδόμενα συμποσιακά και κυκλικά, και μάλιστα μέσα στον «συνωμοτικό» κύκλο της αυλής του Μαυροκορδάτου, χρειάζεται να απαντηθεί το ερώτημα κατά πόσον αυτά είναι δυνατόν να είναι όλα «ερωτικά» και μόνον, ή μήπως υποκρύπτουν και κάποια διαφορετική – πολιτική ίσως – διάσταση.

Ευρεία φιλολογική συζήτηση έχει αναπτυχθεί επίσης, σχετικά με την προέλευση των εκατόν τριάντα δύο στιχουργημάτων, τα οποία εμπεριέχονται στο *Έρωτος Αποτελέσματα...*, και στα οποία διακρίνουμε μια σαφή πολιτική αλληγορία, ή και, με αλληγορικές έννοιες, μας δίδονται επαναστατικά μηνύματα, τα οποία και αποτελούν κάποιο είδος θούριου ή και πολεμικών εμβατηρίων των Ελλήνων εκείνης της ταραγμένης εποχής.

Δίδουμε εδώ μερικούς στίχους του ποιήματος «Φίλοι μου ηλικιώται», όπου και παρατηρούμε ότι, αν αντικαταστήσουμε συμβατικά ορισμένες λέξεις, το στιχούργημα μπορεί να μετατραπεί σε επαναστατικό θούριο:

Φίλοι μου ηλικιώται,	τί προσμένετε, ως πότε;	
Να καιρός να <u>πανδρευθήτε</u>,	δίχως τί να φοβηθήτε	<u>*σηκωθείτε*</u>
Πια δεν έχετε αιτίαις,	πρόφασες και υποψίαις,	
Πούσται τόσο τρομασμένοι,	κι απ' τον <u>γάμον</u> μακρυσμένοι	<u>*κόσμον*</u>
....		
<u>Τράχωμα</u> το ωργισμένο,	και κακοσυνειθισμένο,	<u>*Σκλάβωμα*</u>
Η πηγή των συμφορών μας	σ' όλον πλέον τον καιρόν μας, εις	
Αυτή ήτον η αιτία,	την τόσ' <u>ανυπανδρίαν</u>	<u>*ανυπαρξίαν*</u>
Οπού φόβον προξενούσεν,	άτοπα πολλά θαρρούσεν.	
Νέοι όλοι να τρομάζουν	τους <u>υπάνδρους</u> να κοιτάζουν.	<u>*βαρβάρους*</u>

Έρωτος Αποτελέσματα..., σ. 149

Δεν θα επιμείνουμε περισσότερο στην παραπάνω θεματική, δηλαδή στα της ποιητικής αλληγορίας, μια και το θέμα αυτό το έχουμε ήδη αναπτύξει στο βιβλίο μας *Έρωτος Αποτελέσματα* (Βιέννη, 1792), Επιμέλεια - Εισαγωγή: Ελένη Κουρμαντζή, Εκδ. "Onassis Βιβλιοθήκη", Αθήνα 2018, και σε χωριστό κεφάλαιο (σσ. 89-101).

15 M. Vitti, ό.π., σ. 14.

Θα σημειώσουμε όμως, καταληκτικά, ότι: «...σε εκείνους του συνωμοτικούς καιρούς ποτέ δεν έπαψε η πολιτική αλληγορία, κυρίως μέσα από την ποίηση».

Την έντεχνη δε παράδοση των στιχουργημάτων του *Έρωτος Αποτελέσματα...*, θα συνεχίσουν στις αρχές του 19ου αιώνα, οι Αθανάσιος Χριστόπουλος και Ιωάννης Βηλαράς.

Το *Έρωτος Αποτελέσματα...,* το εμβληματικό αυτό βιβλίο, γνώρισε και πάλι το μελάνι του τυπογραφείου, το 2018, με την επιμελημένη από την ομιλούσα επανέκδοσή του από το Ίδρυμα Ωνάση στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων της Ωνασείου Βιβλιοθήκης 2017-18, και συγκεκριμένα του κύκλου των διαλέξεων με θέμα: «Διαμάχες Παιδείας και Γλώσσας την Περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού». Πρόκειται για ένα ιστορικής σημασίας έργο, το οποίο θεωρείται το πρώτο έντεχνο πεζό δημιούργημα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Η πρώτη και πρωτότυπη έκδοση τυπώθηκε στη Βιέννη από το τυπογραφείο του Γεώργιου Βεντότη, το 1792, και θησαυρίζεται στην Ωνάσειο Βιβλιοθήκη.

Έρωτος Αποτελέσματα - Ανατύπωση 2018

ΕΡΩΤΟΣ
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ
ΗΤΟΙ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΗΘΙΚΟΕΡΩΤΙΚΗ
ΜΕ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ.

ΣΥΝΤΕΘΕΙΣΑ ΜΕΝ ΕΙΣ ΤΗΝ
ΑΠΛΗΝ ΗΜΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΟΝ ΠΡΟΣ
ΕΥΘΥΜΙΑΝ ΚΑΙ ΕΓΛΕΝΤΖΕΝ ΤΩΝ
ΕΥΓΕΝΩΝ ΝΕΩΝ ·
ΑΦΙΕΡΩΘΕΙΣΑ ΔΕ
ΤΩ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΩ ΑΡΧΟΝΤΙ

ΜΑΓΙΟΡΩ
ΚΥΡΙΩ, ΚΥΡΙΩ,

ΣΤΕΦΑΝΩ ΙΩΑΝΝΟΒΙΚΗ

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ 1792.
Εκ τῆς Ελληνικῆς Τυπογραφ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΕΝΤΟΤΗ

Έρωτος Αποτελέσματα - Βιέννη 1792

ΕΛΕΝΗ Γ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ *

«ἐρωτομανὴς μὲ τὴν ἐλευθερίαν»: Πολιτικός ἔρως. Η περίπτωση του Ρήγα Βελεστινλή

Ι. Εισαγωγή: Έρωτας και πολιτική

Κατά την τελευταία δεκαετία, τουλάχιστον, έχει διεξαχθεί έρευνα που προσπαθεί να εξετάσει τη σχέση του έρωτα με την αρχαία ελληνική *πόλιν,* την πολιτική κοινωνία εν γένει δηλαδή, την πόλη-κράτος, συνδέοντας την επιθυμία και την κοινότητα με την αρχαία ελληνική πολιτική θεωρία, αλλά και με τον ρωμαϊκό πολιτισμό[1]. Πώς όμως σχετίζεται ο έρωτας με την πολιτική; Όλα εξαρτώνται από το πώς η σεξουαλική επιθυμία, το ρομαντικό πάθος και το πολιτικό πάθος σχετίζονται το ένα με το άλλο. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως είναι δυνατόν να διατυπωθούν δύο τουλάχιστον βασικές έννοιες/ορισμοί του έρωτα, παρόλο που τόσο ο έρως όσο και η επιθυμία δύναται να έχουν φυσικά πολλαπλές σημασίες. Στην αρχαιότητα, ο *έρως*, ακόμη και στην πιο αθώα έκφρασή του, δεν έχασε την έννοια της επιθυμίας για τον άλλον, της επιθυμίας της κατάκτησης του άλλου για τον εαυτό σου. Δεν ταυτιζόταν όμως απαραιτήτως με την έννοια της σεξουαλικής επιθυμίας ή της σεξουαλικής πράξης υποχρεωτικά και διαχωριζόταν από τα *ἀφροδίσια* που δήλωναν ακριβώς αυτό. Οπωσδήποτε, η διάκριση αυτή ανάμεσα στις δύο αυτές πλευρές της ερωτικής αγάπης, πηγάζει από τον προβληματισμό των αρχαίων γύρω από τις πολλαπλές όψεις του έρωτα αλλά και τον διττό χαρακτήρα της ερωτικής επιθυμίας και αγάπης, που ενώ «είναι ικανός να παράγει ευχαρίστηση και επιθυμία στο

* Η Ελένη Γ. Λεοντσίνη είναι Επίκουρη Καθηγήτρια της Φιλοσοφίας στο Τμήμα Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Διευθύντρια του Εργαστηρίου Πλατωνικών και Αριστοτελικών Σπουδών του ιδίου Πανεπιστημίου και International Research Fellow of the Centre of Aristotelian Studies and Critical Theory, Mykolas Romeris University, Vilnius, Lithuania.

1 Βλ. ενδεικτικά το σημαντικό βιβλίο του Paul W. Ludwig, *Eros and Polis. Desire and Community in Greek Political Theory*, Cambridge University Press, Cambridge 2002. Βλ. επίσης Gerald M. Mara, *Socrates' Discursive Democracy. Logos and Ergon in Platonic Political Philosophy*, State University of New York Press, New York 1997, σσ. 186-239 και Mark J. Lutz, *Socrates' Education to Virtue. Learning the Love of the Noble*, State University of New York Press, New York 1998.

υποκείμενό του και να προκαλεί καλώς διακείμενες προθέσεις προς το αντικείμενό του, στοχεύοντας τελικώς στην ηθική βελτίωσή του, είναι επίσης ικανός να προκαλέσει τρελό πάθος που επεμβαίνει στη λογική και την αρετή του υποκειμένου του και είναι στη βίαιη εμμονή του παντελώς αδιάφορος για την ευτυχία του αντικειμένου του»[2].

Υπό αυτήν την έννοια, τόσο στην αρχαιότητα όσο και στον σύγχρονο κόσμο, ο έρωτας και η οποιαδήποτε είδους επιθυμία που σχετίζεται με αυτόν χρησιμοποιούνται συχνά και σε σχέση με την πολιτική και τα πολιτικά ζητήματα (πολιτικός *έρως*). Τα παραδείγματα της μεταφορικής αυτής χρήσης του έρωτος στην αρχαιότητα είναι πάρα πολλά για να αναφερθούν εκτενώς εδώ. Ενδεικτικά μόνο θα αναφερθώ σε μερικά από αυτά. Τόσο ο Ησίοδος όσο και ο Παρμενίδης υποστήριξαν ο έρωτας αποτελεί την αρχή των πάντων. Παρόμοια παραδείγματα βρίσκουμε στον Όμηρο, τους τραγικούς, τους σοφιστές και τον Αριστοφάνη. Ο Αριστοτέλης επίσης αναφέρεται στον έρωτα ως κοσμική δύναμη σε σχέση με τις θεωρίες των προσωκρατικών φιλοσόφων για τη δημιουργία του κόσμου που αναφέρει στα *Μετά τα Φυσικά*. Στο πρώτο βιβλίο των *Μετά των Φυσικών* (984b20-985a25, 988a33-34) ο Αριστοτέλης αναφέρεται επίσης στον έρωτα κατά τη διάρκεια της συζήτησής του αναφορικά με τις θεωρίες των Προσωκρατικών φιλοσόφων σχετικά με τις αιτίες που δημιούργησαν τον κόσμο, και ιδιαίτερα στις απόψεις του Ησίοδου, του Εμπεδοκλή και του Αναξαγόρα. Ο έρωτας αποτελεί, σύμφωνα με τις θεωρίες αυτές, ένα από τα στοιχεία που δημιούργησαν τον κόσμο: «οἷον ὅσοι φιλίαν καὶ νεῖκος ἢ νοῦν ἢ ἔρωτα ποιοῦσιν ἀρχήν» (988a33-34).

Ο Θουκυδίδης χαρακτηριστικά επίσης αναφέρει πως ο Διόδοτος, στον λόγο του, αποδίδει την εξέγερση των Μυτιληναίων στον έρωτα για την ελευθερία τους (3.45.5), χωρίς βέβαια να εννοεί πως οι Μυτιληναίοι είχαν κάποια σεξουαλική διέγερση σχετικά με την επικείμενη απελευθέρωσή τους. Αντιθέτως, αυτό που υπονοείται είναι πως οι Μυτιληναίοι ένιωσαν να τους «κόβεται η ανάσα τους», «να κτυπάει η καρδιά τους», να επιθυμούν διακαώς την ελευθερία τους, συμπτώματα που σχετίζονται με το πάθος που, σε διαφορετικές συνθήκες, μπορεί να είχε συνδεθεί με την σεξουαλική διέγερση ή την ερωτική επιθυμία, αλλά στην συγκεκριμένη είναι σαφές πως αναφέρεται στο πάθος, στον πόθο, στην επιθυμία για ελευθερία.

Υπό μία έννοια, έχουμε, δηλαδή, στα παραδείγματα αυτά, αναφορά στο είδος του έρωτα που σχετίζεται με τη μία μορφή αυτού που παρουσιάζεται στο *Συμπόσιο* του Πλάτωνος, όπου η σωματική ομορφιά διεγείρει συνομιλίες ανάμεσα στον *ἐραστή* και τον *ἐρώμενο*, χωρίς όμως να στοχεύει στην ικανοποίηση της σεξουαλικής επιθυμίας, χωρίς δηλαδή να επιδιώκει τη *συνουσία*, το είδος του έρωτα που ονομάζεται «πλατωνικός έρως», χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι ο Πλάτων δεν παρουσιάζει και άλλα είδη έρωτος, τα οποία δεν κατακρίνει.

Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει πως ο *ἔρως* είναι υπερβολή φιλίας. Πράγματι ο Αριστοτέλης, καθώς αναρωτιέται για τον αριθμό των φίλων που είναι κατάλληλος να έχει κανείς επισημαίνοντας ότι δεν είναι καν δυνατόν να έχει κάποιος μια δυνατή φιλία με πολλούς ανθρώπους, είτε αυτή είναι φιλία που θα μας προσφέρει ηδονή είτε αρετή, ορίζει τον έρωτα στα *Ηθικά Νικομάχεια* ως «ὑπερβολή φιλίας»: «οὐδὲ γὰρ ἐνδέχεσθαι δόξειεν ἂν πολλοῖς εἶναι φίλον σφόδρα. Διόπερ οὐδ' ἐρᾶν πλειόνων· ὑπερ-

2 J. Sihvola, "Aristotle on Sex and Love", στο M.C. Nussbaum and J. Sihvola (eds), *The Sleep of Reason*, Chicago University Press, Chicago 2002, σ. 202.

βολὴ γάρ τις εἶναι βούλεται φιλίας, τοῦτο δὲ πρὸς ἕνα· καὶ τὸ σφόδρα δὴ πρὸς ὀλίγους.» (*Ηθ. Νικ.*, IX.10.1171a 10-13)[3].

Συγχρόνως όμως υπάρχουν χωρία, το πιο διάσημο αυτό του Ζήνωνα του Κιτιέα, που θεωρούν πως ο έρωτας πρέπει να αποτελεί την κινητήρια δύναμη της πολιτικής κοινωνίας. Όπως παραδίδεται από τον Αθήναιο, ο Ζήνων υποστήριζε ότι ο Έρωτας είναι ο θεός της φιλίας και της ελευθερίας, και ακόμη ο δημιουργός της ομόνοιας:

Ποντιανὸς δὲ Ζήνωνα ἔφη τὸν Κιτιέα ὑπολαμβάνειν τὸν Ἔρωτα θεὸν εἶναι φιλίας καὶ ἐλευθερίας, ἔτι δὲ καὶ ὁμονοίας παρασκευαστικόν, ἄλλου δ' οὐδενός. Διὸ καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ ἔφη τὸν Ἔρωτα θεὸν εἶναι, συνεργὸν ὑπάρχοντα πρὸς τὴν τῆς πόλεως σωτηρίαν. [Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, xiii 561c (SVF I. 263)]

Βέβαια, για την *Πολιτεία* του Ζήνωνος έχουν δοθεί πολλές ερμηνείες, αλλά κατά τη γνώμη μου, είναι η αριστοτελική έννοια του έρωτα[4] που μπορεί να μας βοηθήσει εδώ στην ερμηνεία των χωρίων αυτών της πρώιμης Στοάς, αφού κατά τον Ζήνωνα: «Ο έρως αποτελεί μία προσπάθεια να κάνουμε φίλους (επιβολή φιλοποιίας) που προκαλείται από την εμφάνιση του ωραίου (κάλλους). Ο στόχος του δεν είναι η συνουσία αλλά η φιλία» (Διογένης Λαέρτιος, 7.130). Κατά παρόμοιο τρόπο και ο Αριστοτέλης στα *Αναλυτικά Πρότερα*, κατά τη διάρκεια της συζήτησής του για τη «λογική της προτίμησης», πώς δηλ. κάποιος είναι δυνατόν να διαπιστώσει ποιο είναι το προτιμότερο (αἱρετώτερον) από δύο αγαθά όταν γνωρίζει ποιος είναι ο προτιμότερος μεταξύ δύο συνδυασμών που ο καθένας από αυτούς συνίσταται από ένα προτιμότερο και ένα μη-προτιμότερο αριθμό δύο ζευγών αντίθετων δυνατοτήτων, ένα από τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί είναι ο έρωτας: «Εἰ δὴ ἕλοιτο πᾶς ὁ ἐρῶν κατὰ τὸν ἔρωτα τὸ *Α* τὸ οὕτως ἔχειν ὥστε χαρίζεσθαι, καὶ τὸ μὴ χαρίζεσθαι τὸ ἐφ' οὗ *Γ*, ἢ τὸ χαρίζεσθαι τὸ ἐφ' οὗ *Δ*, καὶ τὸ μὴ τοιοῦτον εἶναι οἷον χαρίζεσθαι τὸ ἐφ' οὗ *Β*, δῆλον ὅτι τὸ *Α* τὸ τοιοῦτον εἶναι αἱρετώτερον ἐστιν ἢ τὸ χαρίζεσθαι. Τὸ ἄρα φιλεῖσθαι τῆς συνουσίας αἱρετώτερον κατὰ τὸν ἔρωτα. Μᾶλλον ἄρα ὁ ἔρως ἐστὶ τῆς φιλίας ἢ τοῦ συνεῖναι. Εἰ δὲ μάλιστα τούτου, καὶ τέλος τοῦτο. Τὸ ἄρα συνεῖναι ἢ οὐκ ἔστιν ὅλως ἢ τοῦ φιλεῖσθαι ἕνεκεν· καὶ γὰρ αἱ ἄλλαι ἐπιθυμίαι καὶ τέχναι οὕτως.» (*Αναλ. Πρότ.*, Β. 22. 68a39-68b7).

Όπως επισημαίνει ο Juha Sihvola, «το χωρίο αυτό στα *Αναλυτικά Πρότερα* είναι ένα από τα πολύ λίγα χωρία στα έργα του Αριστοτέλη όπου η ψυχολογική δομή της ερωτικής αγάπης αναλύεται με σαφήνεια»[5]. Το χωρίο αυτό, που αναδείχθηκε για πρώτη φορά από τον Anthony Price[6], διαχωρίζει σαφώς ανάμεσα σε δύο πλευρές της ερωτικής αγάπης, την επιθυμία που στοχεύει στη συνουσία και την επιθυμία που στοχεύει στη φιλία. Ανάλογα χωρία που τονίζουν τον διττό αυτό χαρακτήρα της ερωτικής αγάπης συναντούμε επίσης και στα *Τοπικά* (I.15.106b2-4, 6.7.146a7-12), όπως επίσης έχει επισημάνει ο Anthony Price[7], τα οποία επίσης τονίζουν τη σημασία της φιλίας που αποτελεί τελικώς τον στόχο

3 Βλ. ενδεικτικά Ε. Λεοντσίνη, «Έρως και ερωτική αγάπη κατά τον Αριστοτέλη», *Celestia*, 2 (2009), σσ. 61-68, όπου και τα σχετικά χωρία από τον Αριστοτέλη που αναφέρονται στον έρωτα.

4 Βλ. σχετικά τη μελέτη μου E. Leontsini, 'Sex and the City: Plato, Aristotle, and Zeno of Kition on *Erôs* and *Philia*', στο E. Sanders, C. Thumiger, C. Carey, and N.J. Lowe, *Erôs in Ancient Greece*, Oxford University Press, Oxford 2013, σσ. 129-141, όπου γίνεται διεξοδική ανάλυση και ερμηνεία της θέσης αυτής του Ζήνωνα στην *Πολιτεία* του σε σχέση με την αριστοτελική θεωρία.

5 J. Sihvola, "Aristotle on Sex and Love", *ό.π.*, σ. 201.

6 A. W. Price, *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, Clarendon Press, Oxford 1989, σ. 239.

7 W. Price, *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, *αυτόθι*, σ. 238.

του έρωτα καθώς και την άποψη του Αριστοτέλη σύμφωνα με την οποία η αγάπη δεν ταυτίζεται με τη σεξουαλική επιθυμία: «εἰ ὁ ἔρως ἐπιθυμία συνουσίας ἐστίν· ὁ γὰρ μᾶλλον ἐρῶν οὐ μᾶλλον ἐπιθυμεῖ τῆς συνουσίας, ὥστ' οὐχ ἅμα ἀμφότερα τὸ μᾶλλον ἐπιδέχεται· ἔδει δέ γε, εἴπερ ταὐτὸν ἦν» (*Τοπικά*, 146a9-12).

ΙΙ. Πολιτικός *έρως*. Η περίπτωση του Ρήγα Βελεστινλή

Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Αδαμάντιος Κοραής αναφέρει στα *Προλεγόμενά* του στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη πως ο Ρήγας Βελεστινλής ήταν «ερωτομανής με την ελευθερία», χαρακτηρισμός που αργότερα αποδίδεται και στον ίδιο τον Κοραή, αφού ο Κοραής στα επιστολικά του κείμενα είναι γνωστό πως δηλώνει επιγραμματικά: «Είμαι ερωτομανής της ελευθερίας, αλλ' αγαπώ, φίλε μου και την δικαιοσύνη. Ελευθερία χωρίς δικαιοσύνη είναι καθαρά ληστεία».[8] Κατά την διατύπωση του Ν. Γ. Πολίτη (την οποία προφανώς δανείζεται από τον Κοραή), ο Ρήγας, «ἐρωτομανὴς μὲ τὴν ἐλευθερίαν», όπως ήταν εξάλλου και ο Κοραής, «διέδιδε τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως τὰς ἀρχὰς καὶ ἐνέσπειρον εἰς τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων ἀκατάσχετον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτα»[9].

Επιπλέον, χρειάζεται να επισημανθεί πως δεν είναι τυχαίο πως οι μεταφράσεις του Ρήγα, στις οποίες έχουν μεταφραστεί ερωτικά γαλλικά μυθιστορήματα σε διασκευή του Ρετίφ ντε λα Μπρετόν, ο οποίος είχε καλλιεργήσει το ερωτικό διήγημα. Στόχος του Ρήγα υπήρξε η καλλιέργεια του «ερωτικού ανθρώπου». Όπως αναφέρει ο Τάσος Βουρνάς, ο Έλληνας τυπογράφος της Βιέννης Γιώργος Πούλιος, ο οποίος έστειλε τον Ρήγα στο τυπογραφείο του Αυστριακού τυπογράφου Ιωσήφ Μπάουμάιστερ ώστε να του στοιχειοθετήσει και να του τυπώσει το βιβλίο, είχε έναν έντονο διάλογο με τον Ρήγα γιατί ο Γιώργος Πούλιος, ο οποίος ήταν και ο ίδιος ένθερμος επαναστάτης, δεν μπορούσε να καταλάβει για ποιο λόγο ο Ρήγας εκπονούσε μεταφράσεις ερωτικών μυθιστορημάτων. Ο διάλογος μεταξύ των δύο ανδρών ήταν ο εξής: *«– Ερωτικό; Χαμογέλασε ο Πούλιος; – «Ναι, φίλε, ερωτικό! Περίεργοι αλήθεια, είσαστε όλοι εσείς! Τα ίδια μου έκαναν και στο Βουκουρέστι όταν το μεταγλώττιζα. Ερωτικό; Με ρωτούσαν και χαμογελούσαν συγκαταβατικά. Φίλε μου Πούλιε, μάθε πως δεν έχασα τον καιρό μου μεταγλωττίζοντάς το, ούτε το νου μου γυρεύοντας να το προσφέρω τυπωμένο στους ομογενείς. Ο αιώνας μας δεν ανέχεται πια να θεωρούμε τον έρωτα σαν αμαρτία. Ο ορθός λόγος, τοποθετώντας τον άνθρωπο μέσα στο αληθινό του πλαίσιο της μητέρας φύσης, δεν μπορεί να παραγνωρίσει τον έρωτα που αποτελεί χαρά της ζωής και την αποθέωση του φυσικού ανθρώπου. Ο Ιωάννης-Ιάκωβος Ρουσώ είναι κατηγορηματικός, φίλε, πάνω σε τούτο το θέμα»*[10].

Πράγματι, η έννοια της ελευθερίας κατέχει κεντρική θέση στο έργο του Ρήγα και συχνές είναι οι επισημάνσεις εκ μέρους πως πρόκειται για αυτήν της αρχαίας ελευθε-

8 Βλ. Α. Κοραή, Αλληλογραφία, τ. Α΄, σ. 247 στο Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Νεοελληνική φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, Αθήνα 2001, 1997, σσ. 61-62.

9 Ν. Γ. Πολίτης, « Ὁ Μασσαλιώτικος Θούριος ἐν Ἑλλάδι», *Παρθενών*, 20 (1872), σελ. 1089. («Ἡ Ἑλλάς πρὸ πάντων δὲν ἔμεινεν ἀναίσθητος καὶ βωβὴ πρὸς τὰ φιλελεύθερα τῆς ἐπαναστάσεως κυρήγματα. Ὑπέφωσκεν ἤδη ἡ ἠὼς τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἔθνους ἡμῶν, καὶ ἐν ᾧ ὁ Θεοτόκης, Εὐγένειος ὁ Βούλγαρης, ὁ Κοραῆς ἀκολούθως, καὶ τόσοι ἄλλοι λόγιοι ἐφώτιζον τὸν ἑλληνικὸν λαὸν διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ἐπιστήμης, Ῥήγας ὁ Φεραῖος διέδιδε τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως τὰς ἀρχὰς καὶ ἐνέσπειρον εἰς τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων ἀκατάσχετον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτα»).

10 Τ. Βουρνάς, *Ιστορικά και φιλολογικά πορτραίτα*, Αφοί Τολίδοι, Αθήνα 1981, σ. 15.

ρίας, για «τὴν πολύτιμον ἐλευθερίαν τῶν ἐνδόξων προπατόρων των»: «Ὅθεν, διὰ νὰ ἠμποροῦν ὁμοθυμαδὸν ὅλοι οἱ κάτοικοι νὰ συγκρίνωσι πάντοτε μὲ ἄγρυπνον ὄμμα τὰ κινήματα τῆς διοικήσεως τῶν διοικούντων, μὲ τὸν σκοπὸν τῆς κοινωνικῆς αὐτῶν νομοθεσίας, ἐκτινάζοντες ἀνδρικῶς τὸν οὐτιδανὸν ζυγὸν τοῦ δεσποτισμοῦ, καὶ ἐναγκαλιζόμενοι τὴν πολύτιμον ἐλευθερίαν τῶν ἐνδόξων προπατόρων των· νὰ μὴν ἀφεθῶσιν οὔδέποτε νὰ καταπατῶνται ὡς σκλάβοι εἰς τὸ ἑξῆς ἀπὸ τὴν ἀπάνθρωπον τυραννίαν· νὰ ἔχῃ ἕκαστος ὡσὰν λαμπρὸν καθρέπτην ἐμπροστά εἰς τὰ ὄμματά του τὰ θεμέλια τῆς ἐλευθερίας, τῆς σιγουρότητος καὶ τῆς εὐτυχίας του· νὰ γνωρίζουν ἐμφανέστατα οἱ κριταί, ποῖον εἶναι τὸ δυσαπόφευκτον χρέος των πρὸς τοὺς κρινομένους ἐλευθέρους κατοίκους· καὶ οἱ νομοθέται καὶ πρῶτοι τῆς διοικήσεως τὸν εὐθύτατον κανόνα, καθ' ὅν πρέπει νὰ ρυθμίζεται καὶ ν' ἀποβλέπῃ τὸ ἐπάγγελμά των πρὸς εὐδαιμονίαν τῶν πολιτῶν»[11].

Το όραμα της ελευθερίας είναι αυτό της «κοινής συμμετοχής: «Ὁ νόμος ἔχει χρέος νὰ διαφεντεύῃ τὴν κοινὴν ἐλευθερίαν ὅλου τοῦ ἔθνους καὶ ἐκείνην τοῦ κάθε ἀνθρώπου, κατοίκου εἰς ταύτην τὴν αὐτοκρατορίαν, ἐναντίον τῆς καταθλίψεως καὶ τῆς δυναστείας τῶν διοικητῶν· ὅταν αὐτοὶ διοικοῦν καλῶς, νὰ τοὺς διαφεντεύῃ· εἰ δὲ κακῶς, νὰ τοὺς ἀποβάλλῃ»[12]. Συγχρόνως όμως, «Ἡ αὐτοκρατορία εἶναι θεμελιωμένη εἰς τὸν λαόν· αὕτη εἶνε μία, ἀδιαίρετος, ἀπροσδιόριστος καὶ ἀναφαίρετος. Ἤγουν ὁ λαὸς μόνον ἠμπορεῖ νὰ προστάζῃ καὶ ὄχι ἕνα μέρος ἀνθρώπων, ἢ μία πόλις· καὶ ἠμπορεῖ νὰ προστάζῃ δι' ὅλα χωρὶς κανένα ἐμπόδιον»[13]. Πράγματι, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Κωνσταντίνος Πέτσιος, τονίζοντας τις αριστοτελικές επιδράσεις στο έργο του Ρήγα, «η πολιτική κοινωνία αντλεί το νόημά της από το *ἀλληλέγγυον* των μελών της και την κοινή πρόθεση της έλλογης ρύθμισης των προβλημάτων που ανακύπτουν στο δημόσιο βίο»· «τούτη η ρητή αναφορά στο *συλλογικὸ ὀφείλειν* έναντι του *ἀτομικοῦ ἐνεργεῖν* έχει το θεωρητικό της προηγούμενο στην κλασική δημοκρατική επιχειρηματολογία, αφού, όπως μας παραδίδει ο Αριστοτέλης, ο Σόλων παρέσχε σε οποιονδήποτε το δικαίωμα να προσφύγει στο δικαστήριο προς υπεράσπιση οιουδήποτε αδικουμένου, έτσι ώστε να αναπτύξουν οι πολίτες το συναίσθημα της κοινής ευθύνης, ή, με τη διατύπωση του Πλούταρχου, «ὥσπερ ἑνὸς μέρη σώματος συναισθάνεσθαι καὶ συναλγεῖν ἀλλήλοις»[14].

Όπως έχω υποστηρίξει εκτενώς σε προηγούμενη μελέτη μου[15], κατά τη γνώμη μου, η έννοια της ελευθερίας που ο Ρήγας οραματίζεται είναι αυτή της αρχαίας ελευθερίας, η οποία προτάσσει τη διαχείριση των κοινών που εξασφαλίζει στους ανθρώπους το δημοκρατικό πολίτευμα και η συμμετοχή τους στην εξουσία, αυτό δηλ. που είναι δυνατόν να ονομαστεί «ελευθερία ως συμμετοχή στη δημοκρατική διακυβέρνηση»[16]. Από εκεί πηγάζει, ενδεχομένως, και η χρήση, εκ μέρους του Ρήγα, του όρου «Ελληνική Δημοκρατία», έχοντας ως πρότυπο τη γαλλική ονομασία της, ο οποίος είναι ευρύς και αρχαιοελληνικής προελεύσεως: «Πρότυπα του Ρήγα υπήρξαν η Γαλλική Επανάσταση και η Δημοκρατία

11 Ρήγας, *Νέα Πολιτική Διοίκησης*, *ό.π.*, εισαγωγικό άρθρο.

12 Ρήγας, *Τα δίκαια τοῦ ἀνθρώπου*, *ό.π.*, Άρθρον 9.

13 *Αυτόθι*, Άρθρον 25.

14 Κ.Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα», *Δωδώνη*, Γ, ΚΗ (1999), σελ. 65.

15 Ε. Λεοντσίνη, «Έννοιες της ελευθερίας στο έργο του Ρήγα: αρχαία παράδοση, νέος πολιτισμός και κοινωνική ισότητα», *Υπέρεια*, 6 (2014), σσ. 861-881.

16 E. Leontsini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, *ό.π.*, σελ. 220.

των αρχαίων Αθηνών. Γι' αυτό εξ άλλου και τιμητικά ονομάζει το κράτους «Ελληνική Δημοκρατία», με την ευρύτερη σημασία και όχι με την σημερινή εθνική σημασία»[17].

Οπωσδήποτε, ορισμένοι μελετητές έχουν διατυπώσει αμφιβολίες για το κατά πόσον είναι δυνατόν να συμβιβαστεί ο ριζοσπαστικός ρεπουμπλικανισμός και ο διεθνισμός του Ρήγα με τον πατριωτισμό του. Σχετικά με το θέμα αυτό, ο Γεώργιος Βλάχος σημειώνει χαρακτηριστικά, υπερασπιζόμενος τον συγκερασμό των παραπάνω στοιχείων: «Ο επαναστατικός ρομαντισμός κάνει τον νεοέλληνα μεταρρυθμιστή να σχεδιάσει μίαν Ελλάδα πανανθρώπινη, όπου όλοι οι κάτοικοι ονομάζονται Έλληνες ακριβώς επειδή είναι ελεύθεροι, με απολύτως ίσα δικαιώματα, υπό την προστασία μιας εξουσίας που πηγάζει κατ' ίσο λόγο και με πλήρη αναγνώριση των ιδιοτυπιών ενός εκάστου ως ατόμου ή ως μέλους μιας ευρύτερης ενθολογικής ομάδας ή κατηγορίας. (...) Η υπό κατασκευή Ελλάδα του Ρήγα είναι η ενσάρκωση της δημοκρατικής ελευθερίας στην απόλυτη έννοια του όρου, με την οποία ταυτίζονταν εφεξής και οι όροι Ελλάς και Έλληνες. (...) Η ιστορική ιδέα του έθνους υποβόσκει, κατά κάποιο τρόπο, κάτω από έναν ιδιότυπο κοσμοπολιτικό μαντύα. Δεν γίνεται όμως –και αυτό-ενέχει ιδιαίτερη σημασία- δεν γίνεται σε καμμία στιγμή, όπως άλλωστε και στον Κοραή, στενόκαρδος εθνικισμός. Είναι, και για τον έναν και για τον άλλο από αυτούς τους δύο γίγαντες της νεοελληνικής ιστορίας, κάπως έτσι όπως όταν ο Ισοκράτης ωνόμαζε Έλληνες όλους «τοὺς μετέχοντας τῆς ἡμετέρας παιδείας». Δια της δημοκρατικής ελευθερίας η ελληνική εθνική ιδέα γίνεται ένα άνοιγμα προς όλους τους ανθρώπους. (...) Ο Ρήγας είναι ο πρώτος που αντιμετώπισε το πρόβλημα της οργάνωσης ενός πολυεθνικού κράτους επί ισονομικών και εξόχως δημοκρατικών βάσεων. (...) Η εθνεγερσία μας εξεκίνησε όχι από μια στενόκαρδη αντίληψη περί της εννοίας του Έθνους, αλλ' από ένα όραμα στο οποίο είναι συνυφασμένη εξ υπαρχής η εθνική ιδέα και ο ανθρωπισμός»[18].

Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, πως η διάδοση του *Θουρίου* του Ρήγα ήταν ιδιαιτέρως ευρεία σε τόσο πολλές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πως σύμφωνα με μια μαρτυρία από την Πελοπόννησο «ένας Τούρκος, ακούγοντας να ψάλλεται ο Θούριος, ερωτά ένα συμπατριώτη του περί τίνος πρόκειται και αυτός του απαντά: 'Τίποτε, οι Ρωμιοί τραγουδούν τον ύμνο στην καινούρια Παναγιά τους που την λέν' Ελευθερία'»[19].

III. Επίλογος: Έρωτας και ελευθερία

Όπως στη μυθοπλασία έτσι και στη φιλοσοφία, σύμφωνα με τη θεωρία της *μεταφοράς*, οι βασικοί τρόποι με τους οποίους ο οποιοσδήποτε συγγραφέας δύναται να εκφράσει μια ιδέα είναι τρεις: α) ο άμεσος τρόπος μέσω μιας δήλωσης, β) ο έμμεσος τρόπος μέσω

17 Δ. Καραμπερόπουλος, «Γιατί ο Ρήγας διάλεξε χάρτη της αρχαίας Ελλάδος ως πρότυπο της Χάρτας της Ελλάδος;», *Υπέρεια*, 4 (2006), σελ. 591-603. Για τη σημασία της χρήσης αρχαίων συμβόλων και εικόνων από την μυθολογία και την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας και τη σχέση τους με την αρχαιογνωσία του Ρήγα καθώς και την επίδραση που είχε ασκήσει στο έργο του η αρχαία ελληνική σκέψη, βλ. επίσης Δ. Καραμπερόπουλος, *Το «Ρόπαλο του Ηρακλέους» στους Χάρτες του Ρήγα. Νέες έρευνες*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2010.

18 Γ. Κ. Βλάχος, «Η ελληνική ιδέα στον πολιτικό σχεδιασμό του Αδαμαντίου Κοραή και του Ρήγα Φεραίου», *Υπέρεια,* 2 (1994) (Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1992), σελ. 541-542.

19 Ν. Πανταζόπουλος, «Ρήγας Βελεστινλής. Ελληνικαί καταβολαί και ξενικαί επιδράσεις εις το έργον του», στο *Μορφαί της Μαγνησίας*, Νομαρχία Μαγνησίας, Βόλος 1973, σ. 348.

μιας περιγραφής ενός φυσικού τοπίου και γ) ο μεικτός τρόπος της προσωποποίησης. Με τον όρο «έκφραση» δεν αναφέρομαι στη σημασία εκείνη του όρου, που προτάθηκε και καθιερώθηκε από τους Ρομαντικούς, αλλά σε μια ευρύτερη σημασία που έχει σχέση με αυτό που εκτιμούμε ως εξωτερίκευση ή και προβολή της εσωτερικής κατάστασης του συγγραφέα, ή με αυτό που αναγνωρίζουμε ως «ποίηση» μέσα στον γραπτό λόγο. Η έκφραση μιας ιδέας μέσω της προσωποποίησης είναι πολύ ενδιαφέρουσα, επειδή η ιδέα παριστάνεται συνήθως ως ένα φανταστικό ον. Ένα φανταστικό ον είναι, όμως, ένα διανοητικό κατασκεύασμα, και από την άποψη αυτή υπάρχει μια συγγένεια ανάμεσα σ' αυτό το φανταστικό ον και στην ιδέα που προσωποποιεί.

Κατά την γνώμη μου, η προσωποποίηση του έρωτα ως δημιουργού του πάθους για την ελευθερία αποτελεί εξαιρετική έκφραση της ιδέας της ελευθερίας. Είναι σκόπιμο τα χωρία στα οποία ο φλογερός αγωνιστής και εραστής της ελευθερίας Ρήγας Βελεστινλής συνδέει τον πολιτικό έρωτα με την ελευθερία να εντοπιστούν εξονυχιστικά στο σύνολο του έργου, όπως βέβαια και εκείνα που υπάρχουν στον Αδαμάντιο Κοραή, στον Ανώνυμο της *Ελληνικής Νομαρχίας*, αλλά και σε πολλούς άλλους νεοέλληνες στοχαστές της περιόδου εκείνης. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε πως ο Ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας*, ο οποίος είναι φανερό στο έργο του πως τελεί υπό την άμεση επίδραση τόσο των ιδεών του Ρήγα όσο και του Κοραή, αφιερώνει το έργο του στον Ρήγα Βελεστινλή («Εἰς τὸν τύμβον τοῦ μεγάλου καὶ ἀειμνήστου Ἕλληνος ΡΗΓΑ») και επιλέγει να αναφερθεί στην εναρκτήρια παράγραφό του στον «ἔρωτα της πατρίδος»: «Ἐσεῖς, ὦ ἀθάνατοι ψυχαὶ τῶν ἐλευθέρων προγόνων μου! ἐνδυναμώσατε τώρα τὸν ζῆλον μου μὲ τὰ ἡρωϊκά σας ἐντάλματα, διὰ νὰ ἐκφράσω, καθὼς πρέπει, τὰ τῆς ἐλευθερίας κάλλη εἰς τοὺς ἀπογόνους σας. Καὶ σύ, ἱερὰ Πατρὶς, ἐγκαρδίωσον καὶ στερέωσον τὴν πρὸς σὲ ἀγάπην μου, μὲ τὴν ἐνθύμησιν τῶν παλαιῶν τερατουργημάτων σου, διὰ νὰ παραστήσω μὲ σαφήνειαν εἰς τὰ τέκνα σου τὰς φοβερὰς χρείας σου, καὶ νὰ ἐνθουσιάσω τὰς ἑλληνικὰς των καρδίας μὲ τὸν θεῖον σου ἔρωτα»[20].

20 Ἀνωνύμου του Ἕλληνος, *Ἑλληνική Νομαρχία, Ἤτοι Λόγος περὶ Ἐλευθερίας,* Ἐν Ἰταλίᾳ 1806, φιλολογική απομνημείωση, κείμενο-σχόλια-εισαγωγή Γ. Βαλέτας, §1, σ. 53.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ *

Κριτική προσέγγιση του επιστημονικού έργου, των συνεδρίων και των εκδόσεων της «Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα»

Ι. Εισαγωγικά

Με την ανακοίνωσή μου προβαίνω σε κριτική προσέγγιση του έργου της «Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα», η οποία συμπληρώνει φέτος τριάντα χρόνια συνεχούς λειτουργίας της από την ίδρυσή της (1987-2017). Το ερέθισμα μου το έδωσαν αυτά τα τριάντα χρόνια συνεχούς λειτουργίας της, ο σκοπός και οι στόχοι των εμπνευστών της και βέβαια το αξιόλογο έργο που έχουν επιτελέσει τα επίλεκτα μέλη της, με επικεφαλής όλα αυτά τα χρόνια τον δραστήριο πρόεδρό της, τον Δημήτρη Απ. Καραμπερόπουλο. Θεώρησα ότι μια ανακοίνωση, που κριτικά θα προσήγγιζε και θα κατέγραφε το έργο αυτό, θα συνεισέφερε βιβλιογραφικά στην έρευνα και θα αναδείκνυε ειδικότερα την επιστημονική συνεισφορά όσων στήριξαν και αφιέρωσαν μεγάλο μέρος του ερευνητικού τους χρόνου για την εκπλήρωση των στόχων της Εταιρείας.

ΙΙ. Δομή και οργάνωση της Εταιρείας

Με τη διοργάνωση του Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου και με θεματική *«Φεραί–Βελεστίνο-Ρήγας. Ιστορία–Αρχαιολογία–Λαογραφία περιοχής Δήμου Ρήγα Φεραίου»*, συμπληρώθηκαν τριάντα χρόνια συνεχούς επιστημονικής και πολλαπλής άλλης δραστηριότητας της «Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα». Η εταιρεία αυτή, που ιδρύθηκε το έτος 1987 με πρωτοβουλία του Δημητρίου Καραμπερόπουλου και τη συνδρομή εμπερίστατων συνεργατών του, έμελλε να παράξει πλούσιο έργο σε πολλούς τομείς του επιστητού, συμβατούς με το σκοπό και τους στόχους της.

---

* Ο Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης είναι Ομότιμος Καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας.

Με επίκεντρο της θεματικής της τις αρχαίες Φερές και το Βελεστίνο στη διαχρονία, αναδείχθηκαν η ιστορία, η αρχαιολογία και ο πολιτισμός γενικότερα της ευρύτερης περιοχής. Στο επίκεντρο, ωστόσο, της επιστημονικής έρευνας των ιδρυτικών μελών και των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας τέθηκε η συστηματική μελέτη και η δημοσίευση των έργων του Ρήγα με συνέπεια η δραστηριότητα αυτή να αναδειχθεί, ανάμεσα σε πολλές άλλες, πολύ επίσης σημαντικές και ενδιαφέρουσες, ως η κυρίαρχη των επιδιώξεων του Δημητρίου Καραμπερόπουλου. Τα ιδρυτικά μέλη της Εταιρείας επιχείρησαν, με την στενή έννοια του όρου, να αναδείξουν την ιστορία του τόπου της γενέτειρας του Ρήγα. Αυτό, ως φυσική συνέπεια, είναι μία πραγματικότητα, αφού, μέσω του τίτλου της Εταιρείας και της θεματικής των συνεδρίων της, ευκρινέστατα σημασιοδοτείται η ανάδειξη της τοπικής ιστορίας της ευρύτερης περιοχής. Ωστόσο, θέτω ένα επιστημολογικό θέμα, σχετικό με τις δραστηριότητες της Εταιρείας και που αφορά σε δύο κλάδους του ίδιου επιστητού, τη γενική και την τοπική ιστορία. Η τοπική ιστορία αναγνωρίζεται ως ένας ενδιαφέρων κλάδος της ιστορικής επιστήμης και απλώς διακρίνεται αυτή από τη γενική ιστορία στο πλαίσιο των ιστορικών σπουδών.

Η διάκριση ωστόσο αυτή έχει γίνει για πρακτικούς και εκπαιδευτικούς και λιγότερο για μεθοδολογικούς ή διαφορετικής ιστορικής σπουδαιότητας λόγους. Το σημειώνω αυτό, για να τονίσω το υπερτοπικό βάρος του επιστημονικού έργου της Εταιρείας στα τριάντα αυτά χρόνια και τη συμβολή της στην εθνική, ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία. Γιατί, σε περίπτωση που το νόημα της σχέσης τοπικής και γενικής ιστορίας από κάποιους παραγνωρίζεται, ασφαλώς υποδηλώνεται απ' αυτούς άγνοια του σκοπού, των στόχων και της μεθοδολογίας της ιστορικής επιστήμης γενικά. Η επί τριάντα χρόνια επιστημονική έρευνα διακεκριμένων ακαδημαϊκών και ερευνητών, που επισφραγίστηκε με την έκδοση των πρακτικών επτά διεθνών συνεδρίων αλλά και με τη σύνολη έκδοση από την Εταιρεία των έργων του Ρήγα και της ιστορίας των Φερών – Βελεστίνου, συνέβαλε ολοκληρωμένα στην κατανόηση κεντρικών φαινομένων, ιστορικών περιόδων και γεγονότων της γενικής ιστορίας.

Όπως έχω σημειώσει σε μελέτη μου για την τοπική ιστορία, «η διάκριση της τοπικής από τη γενική ιστορία αναφέρεται απλά ως διάκριση που δεν αφορά στις ιστορικές σπουδές και στην έρευνα».[1] Προβαίνω σ' αυτήν την αναφορά για να δείξω σε όσους τυχόν αγνοούν την παράμετρο αυτήν της ιστορικής επιστήμης ότι καλόν είναι να γνωρίσουν τη σημασία της μεθοδολογίας της τοπικής ιστορίας, που είναι απολύτως συμβατή με τις αρχές της γενικής ιστορικής επιστήμης και που ο ένας κλάδος του ίδιου επιστητού συμπληρώνει τον άλλον, καθώς μεθοδολογικά λειτουργεί σε ένα πλαίσιο αρχών που «πριμοδοτεί την τοπική ιστορία ως την ιστορική επιστήμη του ατομικού και του ειδικού απέναντι στο γενικό και συνολικό και αναγκαία την τοποθετεί σήμερα εντός των πιο σύγχρονων επιστημολογικών ιστορικών προσεγγίσεων».[2] Άλλωστε, ουσιώδεις αλλαγές κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα από κοινού και με τη μεθοδολογία της «Νέας Ιστορίας» ως επιστήμης με σύγχρονα εργαλεία έρευνας, περιόρισαν αρκετά τις τελευταίες δεκαετίες όψεις ενός διαιωνιζόμενου τοπικιστικού στερεότυπου της τοπικής ιστοριογραφίας.

1 Γ. Ν. Λεοντσίνης – Μαρία Ρεπούση, *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήνα 2001, σσ. 19.

2 *Στο ίδιο*, σσ. 18-19.

III. Το έργο της Εταιρείας: επιστημονικά συνέδρια, εκδόσεις και άλλες πολιτιστικές δραστηριότητες

Όταν το έτος 1980 λάμβαναν χώραν τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Ρήγα στο Βελεστίνο, ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, που εκφώνησε επίκαιρη ομιλία στη σχετική τελετή, καταλήγοντας διετύπωνε την ευχή να προετοιμασθεί συνέδριο για τον Ρήγα, που δεν είχε μέχρι τότε πραγματοποιηθεί, αλλά και να εκδοθούν όλα τα έργα του Ρήγα από φορέα ο οποίος θα αναγνώριζε τη σπουδαιότητα αυτών των εγχειρημάτων. Ο φέρελπις νέος Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος, που ίσως περευρισκόταν στην εκδήλωση αυτήν της πόλης του, φαίνεται ότι θα έλαβε σοβαρά υπόψη του τις επισημάνσεις του ομιλητή. Γνώριζε οπωσδήποτε και σχετική επισήμανση του Emile Legrand. Συγκεκριμένα, ο διάσημος φιλόλογος, ελληνιστής, συγγραφέας και φιλέλληνας, είχε σημειώσει στη μελέτη του με τίτλο «Ανέκδοτα έργα περί Ρήγα Βελενστινλή» πως « [...] Εὐχῆς δ' ἔργον θά ἦτο ἄν ἐδημοσιεύετο νέα ἔκδοσις τῶν ἔργων τοῦ Ρήγα. Εἴθε δέ νά εὑρεθῇ πλούσιός τις καί μεγάθυμος Ἕλλην, ὅστις νά ἱδρύση δαπάναις αὐτοῦ τοιοῦτον μνημεῖον εἰς τήν μνήμην τοῦ ἐπιφανοῦς πατριώτου»[3]. Τελικά, ο επιστημονικός φορέας ιδρύθηκε, το πρώτο διεθνές συνέδριο πραγματοποιήθηκε (1986) και ακολούθησαν στη συνέχεια άλλα έξι, ενώ εκδόθηκαν επίσης και τα έργα (Άπαντα) του Ρήγα[4].

Η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα έχει πλέον στο βιογραφικό της έργο μεγάλης εμβέλειας και ύψιστης σπουδαιότητας, στο οποίο με συντομία θα αναφερθώ:

* Με βάση τα πρώτα αυτά τα ερεθίσματα του Δημητρίου Καραμπερόπουλου και των συνεργατών του διοργανώθηκαν σε εύλογα τακτά χρονικά διαστήματα μέχρι το τρέχον έτος επτά διεθνή επιστημονικά συνέδρια, με πρώτο αυτό του έτους 1986. Από τους έξι τόμους των εκδεδομένων πρακτικών τους με τον ιστορικό και συμβολικό συνάμα τίτλο «Υπέρεια» (Υπέρεια ονομάζεται η Κρήνη Κεφαλόβρυσου-Βελεστίνου), επισφραγίζονται επιτυχείς δράσεις που εκπληρώνουν το σκοπό και τους στόχους της επιστημονικής τους εταιρείας. Συγκεκριμένα, με κυρίαρχη τη μελέτη της ζωής και του έργου του Ρήγα ανακοινώθηκαν και κατατέθηκαν για έκδοση στα πρακτικά 188 εργασίες, ενώ εκδόθηκαν ακόμη σαράντα έξι για τις Αρχαίες Φερές και ογδόντα πέντε για το νεότερο Βελεστίνο (319 συνολικά επιστημονικές εργασίες), πλέον, κατά περίπτωση, εκείνων του τελευταίου συνεδρίου (2017) και άλλες περίπου εκατό τουλάχιστον[5].

* Η εταιρεία το έτος 1998 συνέβαλε αποφασιστικά και ποικιλοτρόπως στον εορτασμό της επετείου των διακοσίων χρόνων από τον μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα. Η δραστηριοποίησή της για την επιτυχία του εορτασμού αυτού σε εθνικό επίπεδο άρχισε δύο χρόνια πριν, από το 1996. Φροντίζει το έτος αυτό να προκαλέσει για το σκοπό αυτόν ειδική και καλά στελεχωμένη θεματική σύσκεψη υπό τον Υπουργό Πολιτισμού, Σταύρο Μπένο. Η σύσκεψη, ως αφετηρία των σχετικών προετοιμασιών, απέδωσε καρπούς. Κατατέθηκαν

3 Αιμίλιος Λεγράνδ, *Ανέκδοτα έργα περί Ρήγα Βελεστινλή 1891*, πρόλογος, σ. ζ΄.

4 Σε ψηφιακό δίσκο (CD-ROM) το έτος 2007 περιλήφθηκαν από την «Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα» και με επιμέλεια Δημητρίου Καραμπερόπουλου (ISBN: 978-960-6733-03-1) τα έργα του Ρήγα, με ευρετήρια και εισαγωγές.

5 Βλ. Πρακτικά επτά συνεδρίων, με τον περιοδικό τίτλο «Υπέρεια» (εκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Φερών-Βελεστίνου-Ρήγας και επιμέλεια Δημητρίου Καραμπερόπουλου). Βλ. και την ιστοσελίδα της Εταιρείας: www.rhigassociety.gr, στην οποία αναρτώνται οι εκδόσεις και οι ειδικές αναγραφές για τον Ρήγα και την γενέτειρά του.

προτάσεις, με ιστορικό και πολιτισμικό περιεχόμενο, που εκδόθηκαν σε έντυπο και οι οποίες απετέλεσαν τη βάση ιστορικών αναφορών και βιβλιογραφικής τεκμηρίωσης κατά τις επετειακές εκδηλώσεις του 1998. Ουσιαστικά, με τη διοργάνωση του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου τον Οκτώβριο του έτους 1997 άρχισαν και οι επετειακές εκδηλώσεις του 1998 με επίσημη εκπροσώπηση της Εταιρείας και του ίδιου του Καραμπερόπουλου, ως προέδρου της, όπως και των άλλων μελών της σε θεματικά συνέδρια, επιστημονικές ημερίδες και εκδηλώσεις, που πραγματοποιήθηκαν κατά το επετειακό αυτό έτος. Σχετική ανακοίνωση έγινε στο ΣΤ΄ συνέδριο (Υπέρεια, σσ. 767-801)[6].

* Στις κύριες δραστηριότητες της Εταιρείας εντάχθηκε περαιτέρω η σταδιακή αναστατική επανέκδοση των έργων του Ρήγα με την προσθήκη εμπεριστατωμένης εισαγωγής, ευρετηρίων και κατατοπιστικών, κατά περίπτωση, σχολίων. Το έτος 1991 επανεκδίδεται το «Φυσικής Απάνθισμα», τα επαναστατικά κείμενα του Ρήγα το έτος 1994, ενώ το 1998, επετειακό έτος, επανεκδίδεται η «Χάρτα της Ελλάδος» από το αντίτυπο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, «Ο Ηθικός Τρίπους» το 2001, οι Χάρτες Βλαχίας, Μολδαβίας το 2005, ο «Νέος Ανάχαρσις», το «Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών» και η εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου το 2006. Επίσης, όλα τα έργα του Ρήγα (Άπαντα τα Σωζόμενα) έχουν ενταχθεί ολοκληρωμένα σε ψηφιακό δίσκο (CD-ROM) το έτος 2007. Ακόμη, σε PDF είναι όλες οι εκδόσεις, αναρτημένες στην ιστοσελίδα της Εταιρείας[7].

* Σημαντική συμβολή στη μελέτη της ζωής και του έργου του Ρήγα απετέλεσε η αναστατική, επίσης, επανέκδοση των βιβλίων «Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή» των Αιμιλίου Λεγκράν, Σπυρίδωνος Λάμπρου, το έτος 1891 και του Κωνσταντίνου Αμάντου το 1930. Δυσεύρετα, καθώς είναι και αποκείμενα μόνον στις μεγάλες βιβλιοθήκες, κατέστησαν αυτά από τα έτη 1996 και 1997 περισσότερο πρόσφορα αλλά και ιδιαιτέρως χρηστικά στους ερευνητές με την προσθήκη ευρετηρίων και αναγκαίων διευκρινιστικών σχολίων. Ακόμη, μεταφράστηκε στην ελληνική γλώσσα και εκδόθηκε το έτος 2000 το βιβλίο του Ντουσάν Πάντελιτς (Pantelits Dusan, εκδ. 1931) με τον τίτλο «Η εκτέλεση του Ρήγα», όπου στο παράρτημα του βιβλίου περιέχονται σχετικά έγγραφα για τη σύλληψη και τη θανάτωση του Ρήγα[8].

* Ιδιαίτερα υπεύθυνη και άρτια υπήρξε η βαθμιαία έκδοση των επαναστατικών κειμένων του Ρήγα σε δέκα γλώσσες (βουλγαρικά, ρουμανικά, σερβικά, αλβανικά, ρωσικά, ιταλικά, αγγλικά, γαλλικά, ισπανικά και γερμανικά), με πρώτο το Σύνταγμα του Ρήγα, που μεταφράστηκε στη βουλγαρική γλώσσα το επετειακό έτος 1998. Αντίτυπα των μεταφράσεων στάλθηκαν από την Εταιρεία σε χίλιες περίπου εθνικές και πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες εκατόν πενήντα κρατών. Διάχυση, με τη μορφή της τιμητικής προσφοράς, και των άλλων εκδόσεων της Εταιρείας, πραγματοποιήθηκε επίσης στις βιβλιοθήκες της Ελλάδος και του Εξωτερικού, καθώς και σε οργανωμένες σχολικές. Σε μορφή PDF είναι επίσης αναρτημένες και οι εκδόσεις αυτές. Εκδόθηκε ακόμη το 1997 ο Θούριος σε ψηφιακό δίσκο με τις πέντε παραδοσιακές μουσικές παραλλαγές του και με υπόβαθρο πέντε προεπαναστατικές μελωδίες. Πολλές παρουσιάσεις του Θουρίου έγιναν στην Αθήνα και σε πολλές άλλες πόλεις της Ελλάδος[9].

6 Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου, *Υπέρεια* (2012), σσ. 767-801.

7 Βλ. ανωτ., υποσελίδιες σημειώσεις, αριθμ. 4 & 5.

8 Ντουσάν Πάντελικ, *Η εκτέλεση του Ρήγα* (μτφρ. από Πασχαλίνα Σπυρούδη – πρόλ. Ιωάνν. Παπανδριανός – επιμ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος), Αθήνα 2000.

9 Βλ. ανωτέρω, σημ. 4, 5.

* Ως αποτέλεσμα της έκδοσης των έργων του Ρήγα και των ευρετηρίων τους προέκυψε να γίνουν από τον Δημήτρη Καραμπερόπουλο τρεις έρευνες των τελευταίων δεκαετιών για τον Ρήγα: α. Τεκμηριώθηκε ότι πρότυπο του «Φυσικής απάνθισμα» ήταν η Γαλλική Εγκυκλοπαιδεία των Diderot και D'Alembert, β. Πρότυπα της «Χάρτας της Ελλάδος», ήταν ο Χάρτης της αρχαίας Ελλάδος του G. Delisle και ο χάρτης του Rizzi Zannoni και γ. πως ο μεταφραστής των «Ολυμπίων» του Metastasio ήταν ο Ρήγας Βαλεστινλής.

Ακόμη, αρκετά ενδιαφέρουσες είναι και άλλες εργασίες του με ιδιαιτέρως ενδιαφέροντα ερευνητικά συμπεράσματα, με τίτλους: «Χρήση της Εγκυκλοπαιδείας του Diderot από τον Ρήγα το 1797», «Τελική σειρά των πρώτων σελίδων του Ηθικού Τρίποδος του Ρήγα», «Οι χάρτες του Ρήγα ήταν τελικά πολιτικοί χάρτες του κράτους του;», «Το «ρόπαλο του Ηρακλέους» στους χάρτες του Ρήγα (2010)», «Οι χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας του Ρήγα Βελεστινλή» (2005). Εκδόθηκαν ακόμη μελέτες του και για άλλα συγκεκριμένα θέματα περί Ρήγα, με τίτλους: «Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή», «Η συνωμοτική δράση του Ρήγα Βελεστινλή», «Η άδικη κρίση του Ιωάννη Φιλήμονος για τον Ρήγα Βελεστινλή», «Ρήγας και Ορθόδοξη πίστη», «Ο Ιερός Ναός του Αγίου Αθανασίου Βελεστίνου στην εποχή του Ρήγα και σήμερα», «Ήταν τελικά ο Ρήγας εκδότης του "Αγαθάγγελου";», «Δεν είναι τελικά ο Ρήγας ο συγγραφέας των «Ανέκδοτων κειμένων» με την κωμωδία «Το σαγανάκι της τρέλλας» (2010), «Μηνύματα και διδάγματα του Ρήγα Βελεστινλή μέσα από τα έργα του», «Ρήγα Ρήσεις», «Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του», «Επιβίωση του Συντάγματος του Ρήγα Βελεστινλή στους επαναστάτες του 1821» (2011), κ.ά. Αναζητήθηκαν και καταγράφηκαν ακόμη τα σωζόμενα πρωτότυπα αντίτυπα της «Χάρτας της Ελλάδος του Ρήγα», που ανέρχονται περίπου στα πενήντα.

* Η Εταιρεία εξέδωσε μελέτες των Νικολάου Πανταζόπουλου, «Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή», Λέανδρου Βρανούση, «Ρήγας Βελεστινλής», Νέστορος Καμαριανού, «Ρήγας Βελεστινλής». Συμπληρώσεις και διορθώσεις για τη ζωή και το έργο του (Μετάφραση εισαγωγή σχόλια Αθανάσιος Καραθανάσης), Κίριλ Τοπάλοβ, «Ρακόφσκι και Ρήγας», Μαρίας Μαντουβάλου, «Ο Ρήγας στα βήματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου», Γιάννη Καρά, «Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της Νεοελληνικής αναγέννησης. Η περίπτωση του Στέφανου Δούγκα», Νίτσας Κόλιου, «Τα Βελεστινιώτικα. Χρονικά του Δήμου Φερών». Η Εταιρεία προέβη επίσης σε ανακήρυξη ως επιτίμων εταίρων της, το έτος 1996 των C.M. Woodhouse, και του Johannes Irmscher, το 2000.

* Προκλήθηκε επίσης, με επίμονες ενέργειες και παραστάσεις του Καραμπερόπουλου προς το Υπουργείο Παιδείας, διόρθωση των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού, Α΄ και Β΄ Λυκείου σχετικά με το πραγματικό όνομα του Ρήγα (Ρήγας Βελεστινλής), διαγράφοντας, ως μη πραγματικό, το μέχρι τότε αναγραφόμενο «Αντώνιος Κυριαζής». Ο Δημ. Καραμπερόπουλος συνέγραψε μάλιστα και εξέδωσε σχετική μελέτη με τίτλο «Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή». Ανάμεσα ωστόσο σε πολλές άλλες δράσεις της Εταιρείας εντάσσεται και εμπεριστατωμένη πρόταση για τη δημιουργία Αρχαιολογικού Μουσείου του Ρήγα στο Βελεστίνο με προτεινόμενη αναγραφή του περιεχομένου των υπό ίδρυση τμημάτων του, που θα αναδεικνύουν το έργο του Ρήγα με τη διεθνή απήχησή του. Η πρόταση της Εταιρείας, με τις σχετικές της ενέργειες, οδήγησαν σε ένα πρώτο θετικό βήμα, την εξασφάλιση ενός χώρου εκτάσεως περίπου δέκα στρεμμάτων. Αναμένεται η σχετική έγκριση του Υπουργείου Πολιτισμού. Συνέβαλε επίσης το έτος 2008 να ονομαστεί Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Βελεστίνου ο κ. Δαμασκηνός, με

συνέπεια έκτοτε να μνημονεύεται η πάλαι ποτέ διαλάμψασα από το έτος 1252 Επισκοπή Βελεστίνου.

* Ενδεικτικά ακόμη αναφέρονται εδώ τιμητικές εκδηλώσεις που ανέδειξαν το έργο του ιδρυτικού μέλους της Εταιρείας φιλολόγου Θεοφάνη Λαϊνά, και του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Βελεστίνου, κ. Δαμασκηνού. Τίμησε επίσης την τριμελή Επιτροπή του έτους 1952 ίδρυσης και λειτουργίας του Γυμνασίου Βελεστίνου. Επίσης και τους ιστορικούς για τη συμβολή τους στην ανάδειξη του έργου του Ρήγα, καθηγητές Αικατερίνη Κουμαριανού και Gregory Ars. Ακόμη προέβη η Εταιρεία στην ανάδειξη του ιστορικού γεγονότος σύγκλησης της «Βουλής Θετταλομαγνησίας», στο Βελεστίνο, 11 Μαΐου 1821, που πραγματοποιήθηκε υπό την προεδρία του Άνθιμου Γαζή και με Γραμματέα τον Φίλιππο Ιωάννου. Συνέπεια αυτού υπήρξε η ανέγερση ιστορικού μνημείου, σε συνεργασία με τον τότε Δήμο Φερών, το έτος 2000 στο Βελεστίνο.

IV. Επιλογικά

Επιχείρησα να παρουσιάσω με συντομία το επιστημονικό και πολιτιστικό έργο της Εταιρείας στα τριάντα χρόνια από την ίδρυσή της. Η τύχη, μεταξύ πολλών άλλων φίλων και συναδέλφων, με ευνόησε να δηλώνω, με όποιον τρόπο μού ήταν πρόσφορος και εφικτό, την ταπεινή κάθε φορά παρουσία μου στις περισσότερες εκδηλώσεις της. Χωρίς καμιά απουσία, όμως, στα επτά συνέδριά της, όπως και πολλοί από τους παρευρισκόμενους εδώ, με την δεξιότητα, πάντως, του προέδρου και των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας να εξευρίσκουν και προσελκύουν νέους ερευνητές, ώστε συνεχώς η έρευνα να εμπλουτίζεται και να συμπληρώνεται γύρω από τις κύριες θεματικές και τους στόχους της. Αυτό βέβαια, επιτεύχθηκε χάρη στη συνέπεια και στις επιστημονικές και οργανωτικές δεξιότητες και πρωτοβουλίες του προέδρου και των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας.[10]

Αποκτώντας, υπό τις συνθήκες αυτές, την εμπιστοσύνη πολλών ερευνητών της χώρας μας και του εξωτερικού όπως και την στήριξη της τοπικής κοινωνίας του Βελεστίνου και της ευρύτερης περιοχής του, κατέστη δυνατόν στην Εταιρεία να παράξει ένα έργο, που ανέδειξε την τοπική, περιφερειακή, εθνική, ευρωπαϊκή και παγκόσμια διάσταση ιδιαιτέρως σημαντικών ιστορικών γεγονότων, φαινομένων και προσωπικοτήτων της περιοχής. Ωστόσο, η ευχάριστη συμμετοχή και συμβολή όλων μας στο έργο της συνετέλεσε, ώστε αυτό να μάς αγγίξει τελικά πολύ συναισθηματικά, να μάς γεμίσει ευχάριστες αναμνήσεις, με φιλίες και πολύτιμες γνωριμίες και φυσικά με περισσότερες γνώσεις αλλά και με κοινωνικό και πολιτικό στοχασμό, αναφορικά με την «Θετταλομαγνησία» του Άνθιμου Γαζή και του Φιλίππου Ιωάννου.

10 Ο Δημήτριος Καραμπερόπουλος έχει επίσης πλούσιο συγγραφικό έργο, επικεντρωμένο κυρίως στον Ρήγα Βελεστινλή, τη ζωή και το έργο του. Έχει συγγράψει και εκδώσει δεκαέξι βιβλία για τον Ρήγα και δημοσιεύσει περίπου εκατό άρθρα σε πρακτικά πανελληνίων και διεθνών συνεδρίων και σε περιοδικά.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ

Τὰ «νομίσματα» τῆς Χάρτας τοῦ Ρήγα καὶ οἱ μεταφυσικὲς προεκτάσεις τους

Η εξακρίβωση των μεταφυσικών πεποιθήσεων τοῦ Ρήγα ἀποτελεῖ ζήτημα ποὺ ἔχει ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα ἀπὸ παλιά. Θὰ μποροῦσε, μάλιστα, κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι αὐτὸ τὸ ζήτημα εἶναι σύμφυτο μὲ τὴν ἴδια τὴν περὶ τὸν Ρήγα φιλολογία. Η προσωπικότητά του, καθώς καὶ γενικότερα τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία ἔζησε, ἔδωσαν λαβὴ γιὰ πολλὲς διαφορετικὲς ἑρμηνεῖες τῶν μεταφυσικῶν ἀντιλήψεών του, κάποτε ἐκδιαμέτρου ἀντίθετες. Ἔτσι, ὁ Ρήγας ἔχει χαρακτηριστεῖ ἀπὸ ἀκραιφνὴς ὀρθόδοξος μέχρι δερβίσης καὶ ἀπὸ τέκτων μέχρι ἀρχαιολάτρης. Μὲ τὴν δική μας ἀνακοίνωση, δὲν ἐπιδιώκουμε ἁπλῶς νὰ ἐπανέλθουμε στὴ σχετικὴ συζήτηση, ἀλλὰ νὰ φωτίσουμε ὅσο εἶναι δυνατὸν μία παράμετρο σχετικὴ μὲ τὶς μεταφυσικὲς ἀναζητήσεις του. Στὴν *Χάρτα* του, παρουσιάζει μία σειρὰ ἀπὸ ἀρχαιοελληνικὰ νομίσματα, ἄλλα πραγματικὰ καὶ ἄλλα μερικῶς ἢ τελείως πλαστά[1]. Τὰ νομίσματα αὐτὰ φέρουν παραστάσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν συχνὰ ἔντονο τὸν ἀποκρυφιστικὸ συμβολισμό, ἐνῶ κάπου κάπου ἔχουμε ξεκάθαρες ἀποκρυφιστικὲς παραστάσεις. Γιὰ νὰ ξεκαθαρίσουμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀρχή: στόχος μας δὲν εἶναι νὰ παρουσιάσουμε ἕναν Ρήγα ἀποκρυφιστή. Ἄλλωστε, αὐτὲς οἱ παραστάσεις ὑπάρχουν, ἂν ὄχι ὅλες τουλάχιστον ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτές, σὲ ἀληθινὰ νομίσματα τῶν περιοχῶν τὶς ὁποῖες ἀναφέρει. Ἀλλὰ πάλι δὲν εἶναι ἄσχετο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ρήγας ἐπέλεξε τέτοιες παραστάσεις γιὰ να κοσμήσουν τὴν *Χάρτα* του. Πρόκειται, ἄραγε, ἁπλὰ γιὰ νομίσματα τυχαῖα ἐπιλεγμένα;

Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα, ἂς δοῦμε μερικὲς χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις τέτοιων νομισμάτων. Ὁ Ρήγας ἐπιδεικνύει ἰδιαίτερη προτίμηση στὴν μορφὴ τοῦ Ἑρμῆ καὶ γιὰ αὐτὸ παραθέτει καὶ δύο νομίσματα μὲ τὸν Ἑρμῆ ἀπὸ τὴ μία καὶ τὸ κηρυκεῖο ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὁ Ἑρμῆς πέρα ἀπὸ μέλος τοῦ κλασικοῦ εἰδωλολατρικοῦ δωδεκαθέου ἀποτελεῖ καὶ

1 Β. Πέννα, "Τὰ νομίσματα τῆς Χάρτας τοῦ Ρήγα", στό: Δ. Καραμπερόπουλος (ἐπιμ.), *Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ*, Ἀθήνα 1998, 93-148. Β. Πέννα, "Τὰ νομίσματα τῆς Χάρτας τοῦ Ρήγα", στό: *Πρακτικὰ τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου: Ρήγας Βελεστινλῆς. 200 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του. Προσεγγίσεις στὸ ἔργο καὶ τὶς ἐπιδράσεις του* (Λευκωσία, 27-28 Μαρτίου 1998), Λευκωσία 2006, 97-108.

τοτεμικὴ μορφὴ γιὰ τὸν νεωτερικὸ ἀποκρυφισμό. Μὲ τὸ ὄνομά του συνδέθηκε ἕνα ἀπὸ τὰ κορυφαῖα ρεύματα τοῦ ἀποκρυφισμοῦ, ὁ ἑρμητισμός. Τὸ δὲ κηρυκεῖο κατέχει μία ἐξέχουσα θέση ἀνάμεσα στὰ πιὸ διαδεδομένα πολιτιστικὰ σύμβολα ὑποδηλώνοντας πάντα ἕναν ἀποκρυφιστικὸ τρόπο προσέγγισης[2].

Σὲ ἄλλα νομίσματα ἐμφανίζεται μία ἄλλη ἀρχαιοελληνικὴ θεότητα ἀρκετὰ διαδεδομένη στοὺς κύκλους τῶν νεότερων ἀποκρυφιστῶν, ὁ Ἀπόλλωνας. Ἄλλοτε μὲ τὸν λαβύρινθο καὶ ἄλλοτε μὲ τὸν δελφικὸ τρίποδα, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν δική του ἱστορία ὡς σύμβολο μὲ ἔντονη μαγικὴ χρήση. Ἀλλοῦ ὁ Ρήγας ἐπιλέγει νὰ παρουσιάσει ἕνα νόμισμα μὲ γενειοφόρο φίδι και κορώνα, ἐνῶ δὲν λείπει καὶ νόμισμα μὲ ἀναμένο κερί καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ πυραμίδες καὶ ἀστέρια.

Τὸ γεγονός, βέβαια, τῆς χρήσης τους ἀπὸ τὸν Ρήγα, ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις τῶν πλαστῶν νομισμάτων δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Ρήγας γνώριζε τὸ ἀποκρυφιστικὸ νόημά τους. Ἀκόμη καὶ ἂν τὸ ὑποψιαζόταν ἢ καὶ τὸ γνώριζε ξεκάθαρα, πάλι ἡ ἐπιλογή τους δὲν εἶναι ἀρκετή, γιὰ νὰ μᾶς ὁδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἐπιθυμοῦσε δι᾽ αὐτῶν τῶν νομισμάτων νὰ φέρει σὲ ἐπαφὴ τοὺς ἀναγνῶστες του μὲ τὴν ἀποκρυφιστικὴ σημασία τους.

Ἀλλά, γόνιμα νομίζω, μποροῦμε νὰ διερωτηθοῦμε γιατὶ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν δημοσιευμένων ἀρχαιοελληνικῶν νομισμάτων ἐπέλεξε τὰ συγκεκριμένα; Ὅταν, μάλιστα, ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ καὶ πλαστὰ εἶναι καὶ σὲ περιοχὲς τοῦ χάρτη ἐμφανίζονται ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν προέρχονταν καὶ στὶς ὁποῖες δὲν κυκλοφορήθηκαν ποτέ. Ἔχουμε καὶ ἀλλοῦ ἐπισημάνει ὅτι ὁ Ρήγας εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ νεωτερικὸ πνεῦμα στὰ τῆς πίστεως καὶ εἶχε υἱοθετήσει δοξασίες καὶ ἀκόμη περισσότερο τρόπους ἔκφρασης ἀσύμβατους μὲ τὴν ὀρθοδοξία[3]. Ἑὼς ἕναν βαθμό, αὐτὸ ὀφειλόταν στὸ κυρίαρχο παράδειγμα τῆς λογιοσύνης τῆς ἐποχῆς του[4], ἀλλὰ σὲ κάποιον βαθμὸ ἐξέφραζε καὶ τὶς προσωπικές του πεποιθήσεις.

Προφανῶς κανεὶς δὲν θα περίμενε ἀπὸ τὸν Ρήγα νὰ εἶναι ἀσκητὴς καὶ αὐστηρὸς τηρητὴς τῶν ὀρθοδόξων παραδόσεων, ἀλλὰ ἀπὸ ἐκεῖ μέχρι τὴν κατάφαση μιᾶς ἀποκρυφιστικῆς ἑρμηνείας τῶν ἀρχαιοελληνικῶν συμβόλων ὑπάρχει ἀπόσταση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Ρήγας δὲν ἀποτελοῦσε ἕναν κορυφαῖο λόγιο τοῦ καιροῦ του, ὥστε νὰ εἶναι ἀπολύτως ἐπιβεβλημένη γιὰ αὐτὸν ἡ ἀποδοχὴ τοῦ κυρίαρχου παραδείγματος τῆς εὐρωπαϊκῆς λογιοσύνης τοῦ Διαφωτισμοῦ. Κάλλιστα, θὰ μποροῦσε νὰ παρέμενε σὲ πιὸ ὀρθόδοξο πλαίσιο καὶ κανεὶς δὲν θὰ ξενιζόταν ἀπὸ αὐτό. Ἡ ὅποια ἀποκλισή του ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία καὶ τὸ ὅποιο ἐναγκαλισμά του στὸν διαφωτιστικὸ ἀποκρυφισμό, τὸ κυρίαρχο, δηλαδή, πνευματικὸ ρεῦμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀπετέλεσαν συνειδητή ἐπιλογή του.

Στὴν *Χάρτα* τοῦ Ρήγα, βέβαια, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νομίσματα μὲ εἰκαζόμενο ἀποκρυφιστικὸ περιεχόμενο, ὑπάρχουν καὶ πολλὰ νομίσματα μὲ ξεκάθαρο ἱστορικὸ νόημα. Ἕνα ἀπὸ αὐτά, ἴσως τὸ πλέον ἱστορικό, εἶναι αὐτὸ μὲ τὸν Μεγαλέξανδρο στὴν μία πλευρὰ καὶ τὸ τόξο, τὸ ρόπαλο καὶ τὸ στάχυ στὴν ἄλλη. Ὅπως ἔχει δείξει ἀπὸ παλιὰ ἡ Μαρία Μαντουβάλου τὸ νόμισμα αὐτὸ μόνο τυχαῖα δὲν ἐπελέγη ἀπὸ τὸν Ρήγα, ὁ ὁποῖος εἶχε ὡς πρότυπο τὸν Ἀλέξανδρο.

---

2 Βλ. P. Stephenson, *The Serpent Column. A cultural biography*, New York: Oxford University Press 2016, 183-239.

3 Βλ. Χ. Μηνάογλου, «Οἱ μεταφυσικές ἀντιλήψεις τοῦ Ρήγα», *Μνημοσύνη* 15 (2001-2002), 25-32.

4 Βλ. Χ. Μηνάογλου, «Ἀποκρυφισμός: τὸ κυρίαρχο πνευματικὸ ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ», στό: *Πρακτικὰ Συνεδρίου Ἑλληνικὸς καὶ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμός* (Ἀθήνα, 23-24 Ὀκτωβρίου 2015), Ἀθήνα 2016, 179-183.

Μὴν λησμονοῦμε, ἄλλωστε, ὅτι ὁ Ρήγας ἐξέδωσε στὰ 1797 ἕνα μονόφυλλο μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Μεγαλέξανδου (χαλκογραφία, 28,5 Χ 43,5)[5]. Ἀνάμεσα στὰ ἔργα τοῦ Ρήγα, ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀλεξάνδρου ξεχωρίζει, καθὼς εἶναι ἡ μοναδικὴ εἰκόνα ποὺ δημοσίευσε. Ἀπὸ τόσους καὶ τόσους σπουδαίους Ἕλληνες, ἐκεῖνος ἐπέλεξε μόνον τὸν Ἀλέξανδρο γιὰ νὰ τὸν ἀπεικονίσει καὶ νὰ τὸν ἐπαναφέρει καὶ ὀπτικὰ στὶς συνειδήσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του. Κάτω ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἡ ὁποία φιλοτεχνήθηκε ἀπὸ τὸν Francois Müller (1755-1816), ὁ Ρήγας σημείωσε τὰ ἑξῆς:

Τὸ ἐγχάραγμα τοῦτο παριστάνει τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν 4 ἀρχιστρατήγων του, καθ' ὁμοίωσιν μιᾶς Ἀνατολικῆς κοκκίνης πέτρας ἀγάθου, ἥτις εὑρίσκεται εἰς τὸ Αὐτοκρατορικὸν Ταμεῖον ἐν Βιέννῃ. Τὰ 4 τριγυρινὰ εἰκονίσματα παριστάνουν τὸ 1 τὴν θριαμβευτικὴν εἴσοδόν του εἰς τὴν Βαβυλώνα. Τὸ 2 τὴν φυγὴν τῶν Περσῶν εἰς τὸν Γρανικὸν ποταμόν. Τὸ 3 τὴν ἥτταν τοῦ Δαρείου καὶ τὸ 4 τὴν φαμιλίαν τοῦ νικημένου τούτου βασιλέως εἰς τοὺς πόδας τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ὁ Ἀλέξανδρος, γεννηθεὶς εἰς τοὺς 355 πρὸ Χριστοῦ, ἐσπούδαξε τὴν φιλοσοφίαν εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, ἔκαμε τὰ πρῶτα δείγματα τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς πολεμικῆς ἀξιότητός του εἰς τὴν μάχην τῆς Χαιρώνειας, ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ πατρός του, καὶ διεδέχθη τὸν θρόνον τῆς Μακεδωνίας 21 χρόνου, γνωρισθεὶς ἀρχηγὸς τῶν Ἑλλήνων εἰς τοὺς 333. Διεύθυνε τὰς δυνάμεις τῶν κατὰ τῶν Περσῶν, ἐχάλασε τὴν αὐτοκρατορίαν τῶν εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ Ἀφρικὴν καὶ τὴν ἥνωσε μὲ τὴν ἐδικήν του. Πολλαὶ ἀξιόλογοι πόλεις, σχεδὸν καὶ τὴν σήμερον ἀκόμι, τῷ χρεωστοῦν τὴν ὕπαρξίν τους. Ἀπέθανε 32 χρόνων, βασιλεύσας 12[6].

Ἡ μαρτυρία τῶν αὐστριακῶν ἀρχῶν ποὺ θεωροῦσαν ὅτι θὰ χρησιμοποιοῦσε τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀλεξάνδρου γιὰ νὰ προκαλέσει τὴν Ἐπανάσταση τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν μᾶς ἐπανεπιβεβαιώνει τὶς προθέσεις του[7]. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Ρήγας χρησιμοποιῶντας αὐτὴν τὴν εἰκόνα δημιούργησε ἕνα σύνθετο μέσο διδασκαλίας σχετικὰ μὲ τὸν ἔνδοξο πρόγονό τους στοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του. Τόσο τὸ κείμενο ὅσο καὶ ἡ προσωπογραφία ὑπηρετοῦν τὸν σκοπὸ τῆς δημιουργίας ἰσχυρῆς ἐντύπωσης γιὰ τὴν δόξα τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τὰ κατορθώματά του ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή[8]. Ἐδῶ, βέβαια, ὁ Ρήγας συνδέει τοὺς Τούρκους μὲ τοὺς Πέρσες, καθὼς οἱ πρῶτοι κατέχουν περίπου τὶς περιοχὲς ποὺ στὰ χρόνια τοῦ Ἀλεξάνδρου κατεῖχαν οἱ δεύτεροι.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν χαλκογραφία αὐτή, ὁ Ρήγας ἀναφέρεται στὸν Ἀλέξανδρο καὶ σὲ ἕνα ἄλλο πατριωτικὸ ἔργο του, τὸν *Ὕμνο Πατριωτικό (Patriotic Hymn)*. Ἐκεῖ, καλοῦσε τὸν Ἀλέξανδρο νὰ ἀναστηθεῖ ἀπὸ τὸν τάφο γιὰ νὰ δεῖ τὴν ἀνδρεία τῶν Νέων Ἑλλήνων[9]. Πρόκειται γιὰ ἕνα τυπικὸ παράδειγμα χρήσης τοῦ Ἀλεξάνδρου ὡς τοῦ κατεξοχὴν ἥρωα, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ πλέον ἁρμόδιος γιὰ νὰ ἀποφανθεῖ γιὰ τὴν ἀνδρεία ὁποιουδήποτε. Βλέποντας τὴν ἑλληνικὴ ἀνδρεία τῶν χρόνων τοῦ Ρήγα, ὁ Ἀλέξανδρος θὰ εὐχαριστιόταν καὶ

5 Βλ. Ὄ. Γκράτσιου, «Τὸ μονόφυλλο τοῦ Ρήγα τοῦ 1797: Παρατηρήσεις στὴν νεοελληνικὴ εἰκονογραφία τοῦ Μεγάλου Αλεξάνδρου», *Μνήμων*, 8 (1980-1982), 130-149.

6 Δ. Καραμπερόπουλος (ἐπιμ.), *Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ*, Ἀθήνα, 2006. Βλ. ἀκόμη Μαρία Μαντουβάλου, *Ὁ Ρήγας στὰ βήματα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*, Ἀθήνα 1996, 14. Πρβλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός (Modern Greek Enlightenment)*, 308. P. Briant, *Alexandre des Lumières : Fragments d'histoire européenne*, Paris, 2012, 523-529.

7 Βλ. Καραμπερόπουλος (ἐπιμ.), *Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος τοῦ Ρήγα*, 2-4.

8 Βλ. Καραμπερόπουλος (ἐπιμ.), *Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος τοῦ Ρήγα*, 6-10.

9 Βλ. Μαντουβάλου, *Ὁ Ρήγας στὰ βήματα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*, 11-12 καὶ 73-74. Καραμπερόπουλος (ἐπιμ.), *Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος τοῦ Ρήγα*, 4.

θὰ γέμιζε τοὺς Ἕλληνες τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων μὲ περηφάνεια, καθὼς θὰ τοὺς ἀναγνώριζε ὡς ἄξιους ἀπογόνους τοῦ κορυφαίου πολέμαρχου ὅλων τῶν ἐποχῶν.

Ὅπως γιὰ τὴν περίπτωση τῶν νομισμάτων τοῦ Μεγαλέξανδρου, γιὰ νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὸ περιεχόμενό τους χρειάζεται νὰ καταφύγουμε καὶ στὸ ὑπόλοιπο, τὸ μὴ χαρτογραφικὸ ἔργο τοῦ Ρήγα, ἔτσι καὶ γιὰ τὰ νομίσματα μὲ τὸ εἰκαζόμενο ἀποκρυφιστικὸ περιεχόμενο, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προσφύγουμε στὴν μελέτη καὶ ἄλλων ἔργων τοῦ Ρήγα, ὅπου γίνεται ἐμφανὲς τὸ μεταφυσικὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο κινεῖται.

Γιὰ παράδειγμα στὸ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*[10] ὁ Ρήγας φαίνεται νὰ ἀποδέχεται τὴν ὕπαρξη πληθύος κόσμων προσπαθώντας πάντοτε νὰ ἀφήσει νὰ ὑπονοηθεῖ περισσότερο ἡ πίστη σ'αὐτὴ τὴ θεωρία, παρὰ νὰ τὴ διατυπώσει ξεκάθαρα. Θεωρεῖ πιθανὴ τὴν ὕπαρξη ζωῆς στὸν Κρόνο ἢ τὸν Ἑρμῆ καὶ κρίνοντας μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς γήινης ζωῆς τὴν φαντάζεται ἀποκρουστική[11]. Μιὰ τέτοια θεώρηση τοποθετεῖ τὸ Ρήγα ἀνάμεσα στοὺς ὁπαδοὺς τῆς Νεώτερης Φυσικῆς τῆς ἐποχῆς του. Ἡ διαμφισβήτηση τῆς μοναδικότητας τῆς ζωῆς στὸν πλανήτη γῆ ἐπέχει γιὰ τὴν ἐποχὴ θέση σαφοῦς ἀμφισβήτησης τῶν παραδοσιακῶν μεταφυσικῶν ἀντιλήψεων[12].

Ἐξίσου σημαντικὴ καὶ βαρύνουσα μεταφυσικὴ προέκταση ἔχει καὶ ἡ ὑποστήριξη τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος. Ὁ Ρήγας ἀνάγει τὴν πατρότητα τοῦ γαιοκεντρικοῦ συστήματος στὸν Πτολεμαῖο καὶ ἀποδίδει τὴ γενικὴ ἀποδοχή της στὴν Παλαιὰ Διαθήκη[13]. Ἀπορρίπτει καὶ τοὺς δύο ἐπιστημονικὰ καὶ ὄχι μόνο. Ἔμμεσα, μειώνει τὴ σημασία τῆς Π. Διαθήκης μὴ ἀποδεχόμενος αὐτὴν ὡς βιβλίο νόμου[14]. Ἡ ἀναφορά του βέβαια στοὺς πρώτους νεώτερους ὑποστηριχτὲς τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος φανερώνει κάποια σύγχυση, καθὼς θεωρεῖ ὅτι ὁ Γαλιλαῖος πρωτοδιατύπωσε τὴ θεωρία τῆς ἡλιοκεντρικότητας, ἐνῶ ὁ Κοπέρνικος ἁπλῶς τὴν ὑποστήριξε στὴ συνέχεια[15]. Στὴν ἀναφορά του στὸ

10 Γιὰ τὸ ἔργο γενικὰ βλ. Γ. Καρᾶς, *Ἡ φυσικὴ σκέψη τοῦ ἀναγεννώμενου Ἑλληνισμοῦ: τὸ Φυσικῆς Ἀπάνθισμα τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα 2007.

11 Βλ. Ρήγας Βελεστινλῆς, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, Βιέννη 1790, 17. Παρακάτω υἱοθετεῖ τὴν ἄποψη ὅτι τυχὸν μορφὴ ζωῆς πρέπει νὰ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική μας. Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 18.

12 Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1998, 77. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1988, 125-126. Ὁ Κονδύλης κάνει λόγο γιὰ «τὸν τελολογικὸ ἀνθρωποκεντρισμὸ τῆς παραδοσιακῆς θεολογίας καὶ μεταφυσικῆς», μὲ τὸν ὁποῖο ἦρθε σὲ ἀντίθεση ὁ Ρήγας ὑποστηρίζοντας τὴν πληθὺ κόσμων. Παρότι κάτι τέτοιο ἴσχυε μερικῶς γιὰ τὴ δυτικὴ θεολογία, ἡ ὀρθόδοξη οὐδέποτε ἀπέκλεισε κατηγορηματικὰ τὴν ὕπαρξη ζωῆς πέρα ἀπὸ τὴ γῆ.

13 Βλ Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 23.

14 «Ὅλοι ἐκεῖνοι ὁποῦ θεωροῦν τὴν παλαιὰν γραφὴν ὡς βιβλίον νόμου, λέγουν πῶς ὁ ἥλιος κινεῖται περὶ τὴν γῆν.» Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, ὅ.π. Βέβαια, ἡ ἄρνηση τῆς Π. Διαθήκης γίνεται κεκαλυμμένα, ὅμως γεννᾷ τὴ σκέψη ὅτι ὁ Ρήγας ἀποδεχόταν μόνο τὴν Καινὴ Διαθήκη, πρᾶγμα ποὺ ἔχει σπουδαία σημασία τόσο γιὰ τὶς μεταφυσικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ρήγα, ὅσο καὶ γιὰ τὴν πολιτική του πρακτική.

15 Βλ. Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 23-24. Βλ. καὶ Κονδύλης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, 116. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, μετ. Στέλλα Νικολούδη, Ἀθήνα 1999, 294. Ὁ Ρήγας βεβαίως δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρει σὲ ὑποσημείωση ὡς πραγματικοὺς πατέρες τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος τὸν Νικήτα τὸν Συρακούσιο καὶ τὸν Ἀρίσταρχο. Αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ προσθήκη τοῦ Ρήγα στὸ ἐρανιζόμενο ἀπόσπασμα. Ὁ Καραμπερόπουλος ὑποστηρίζει ὅτι ὁλόκληρο τὸ κεφάλαιο «Περὶ Γῆς» (σσ. 22-31) ἔχει ἐρανιστεῖ ἀπὸ γερμανικὴ πηγὴ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὑποσημείωση, τὴν ὁποία θεωρεῖ ὅτι ὁ Ρήγας δανείζεται ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια. Δημήτριος Ἀπ. Καραμπερόπουλος, «Ἡ Γαλλικὴ «Encyclopédie ". Ἕνα πρότυπο τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα»», *Ὁ Ἐρανιστής*, 21(1997), 101-102.

Γαλιλαῖο καὶ τὸν Κοπέρνικο, ἀφήνει νὰ διαφανοῦν τὰ αἰσθήματά του γιὰ τὸν Παπισμό. Ἰδιαίτερα στρέφεται κατὰ τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης λοιδορώντας τὴν μὲ τρόπο παρόμοιο μὲ τοὺς Γάλλους Διαφωτιστές[16].

Ἡ ἀντίδραση ποὺ προκαλεῖ ἡ ἔμμεση ἀπόρριψη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μετριάζεται κάπως μὲ τὴν καταδίκη τοῦ Παπισμοῦ. Οἱ θέσεις τοῦ Ρήγα σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἀπέχουν ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση, ἡ στάση του ὅμως ἀπέναντι στὸν Καθολικισμό, πλησιάζει - ἂν καὶ ἔχοντας διαφορετικὰ ἐλατήρια - τὴν ἐκκλησιαστικὴ στάση.

Χαρακτηριστικὰ ἀντιπαραδοσιακὴ εἶναι τὸ περιεχόμενο ποὺ ἀποδίδει ὁ Ρήγας στὴ λέξη «οὐρανός». Ὅπου ἀπαντᾶ ὁ ὅρος ἔχει τὴ σημασία μὲ τὴν ὁποία τὸν χρησιμοποίησε ἡ ἀστρονομία τῆς ἐποχῆς. Εἶναι πάντα τὸ οὐράνιο στερέωμα, ὁ χῶρος στὸν ὁποῖο κινοῦνται τὰ οὐράνια σώματα. Τὴ μεταφυσική του σημασία ἀποκτᾶ μόνο μιὰ φορά, ὅταν παρατίθεται σὲ γραφικὸ ἀπόσπασμα[17].

Στὸ μεταίχμιο φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς βρίσκεται καὶ ὁ ὅρος «φύσις». Ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται ἄλλοτε γιὰ νὰ δηλώσει τὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ ἄλλοτε ὑποδηλώνει τὸ δημιουργικὸ αἴτιο. Καθαρὰ φυσιοκρατικὴ ἡ χρήση της στὴ δεύτερη περίπτωση· ἡ φύση ἐνεργεῖ, μεταχειρίζεται τρόπους, διαμορφώνει[18]. Θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Ρήγας τῆς ἀποδίδει ἰδιότητες παρόμοιες μὲ αὐτὲς ποὺ προσάπτει στὸ Θεό. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση καταδεικνύει πόσο ἀκαθόριστη καὶ σχετικὴ εἶναι ἡ ἀντίληψη τοῦ Ρήγα περὶ Θεοῦ.

Ὁ Ρήγας φαίνεται νὰ ἀντιδιαστέλλει τὸν ὀρθὸ λόγο καὶ τὸν μῦθο, θεωρώντας τους τοὺς δύο ἐξηγητικοὺς τρόπους τοῦ κόσμου. Βέβαια ἀποτιμᾷ τὸν ὀρθολογισμὸ ὡς ἀνώτερη -ἢ καὶ ἀνώτατη- μορφὴ ἐξήγησης, προορισμένη νὰ ἀντικαταστήσει τὴ μυθολογία. Παρὰ τὴν πεποίθησή του αὐτὴ δὲν ἀποδίδει ἀπόλυτη -μεταφυσικὴ δηλαδὴ- ἰσχὺ στὸν ὀρθὸ λόγο.

Ἰδιαίτερη ἔμφαση ἀποδίδει σὲ σύγχρονες ἐπιστημονικὲς θεωρίες ποὺ συμφωνοῦν μὲ βιβλικὲς ἀπόψεις. Ἔτσι μνημονεύει τὴ γνώμη τοῦ Buffon γιὰ τὰ ὀστρακόδερμα ποὺ βρίσκονται ἀπολιθωμένα στὴν ξηρὰ ὡς «λείψανα τοῦ παγκοσμίου κατακλυσμοῦ»[19]. Ἐπίσης τονίζει καὶ ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις ποὺ καὶ ἂν δὲν ταυτίζονται μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ θεώρηση, δὲν ἔρχονται καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτήν.

16 «Ἕνας Ἰταλός, Γαλιλαῖος ὀνόματι εἶδε τὰ ἄτοπα τῆς διδασκαλίας, καὶ εἶπε πῶς στέκεται μὲν ὁ ἥλιος, τρέχουν δὲ οἱ πλανῆται τριγύρω του. Ἔπρεπε ὅμως νὰ φύγῃ, διὰ νὰ μὴν καταντήσῃ εἰς τὴν ἁγίαν ἰνκιζιτζιόνε, ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν εἶναι ἐλπὶς ἀφ' οὗ πέσῃ νὰ γλυτώσῃ τινάς, καθὼς μήτε καὶ ἀπὸ τὴν φωτιάν.[...] Αὐτὸς ὁ Κοπέρνικος βλέπωντας πῶς δὲν εἶχε νὰ φοβηθῆ τὴν ἁγίαν ἰνκιζιτζιόνε, ἢ τοὺς ἱεροὺς κεραυνοὺς τῶν ἀφορισμῶν τοῦ ἁγίου θρόνου τοῦ Πάπα, ἔφερεν εἰς ἔκβασιν τὴν ἰδέαν τοῦ σοφοῦ Ἰταλοῦ». Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 23-24. Ἡ μνεία τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τοῦ παπικοῦ σκοταδισμοῦ ὑποδηλώνει καὶ τὴν ἀνησυχία τοῦ Ρήγα γιὰ τὴν τυχὸν ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας στὶς ἰδέες του. Προειδοποιεῖ μὲ τὸ σχόλιο αὐτὸ τὸ Πατριαρχεῖο νὰ μὴν ἀκολουθήσει τὸ παπικὸ παράδειγμα. Γιὰ μιὰ γενικότερη θεώρηση τοῦ προβλήματος βλ. Βασίλειος Μακρίδης, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπανάσταση καὶ Ὀρθόδοξη Ἀνατολή», στό: *Οἱ Ἐπιστῆμες στὸν Ἑλληνικὸ Χῶρο*, Ἀθήνα 1997, 61-91.

17 «Καὶ ἔργα τῶν χειρῶν σού εἰσιν οἱ οὐρανοί». Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 107. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο βέβαια ἀποδυναμώνεται ἡ θεολογικὴ σημασία τοῦ ὅρου καθὼς περιορίζεται μόνο στὴν δημιουργικὴ παρέμβαση τοῦ Θεοῦ. Πέραν τούτου τὸ χωρίο ἂν καὶ εἶναι ψαλμικό, ἐντούτοις ὁ Ρήγας φαίνεται νὰ τὸ δανείζεται ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη (Ἑβρ. 1, 10). Ἡ ἔστω ἔμμεση ἄρνηση ἀπὸ μέρους του τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καθιστᾶ πιθανότερη αὐτὴ τὴν ἐκδοχή.

18 Βλ. Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 60, 147, 151-152.

19 Βλ. Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 135.

Γι' αὐτὸ στὸ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* δίνει ἀπαντήσεις καὶ σὲ ἐρωτήματα, ὅπως αὐτὸ γιὰ τὴν προέλευση τῆς ζωῆς. Σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἡ σύγχρονή του φυσικὴ θεωρώντας ὡς πρῶτο δημιούργημα τὸ νερό [20], μποροῦσε νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὶς σχετικὲς ἁγιογραφικὲς ἀναφορές.

Ὁ Ρήγας ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ ντειστικὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων διακρίνει κάποια αἰτιότητα πίσω ἀπὸ κάθε δημιούργημα. Κάθε τι δημιουργήθηκε γιὰ κάποιο λόγο καὶ σ' αὐτὴ τὴν αἰτιοκρατία ὑπόκειται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Θεός[21]. Ἔτσι λοιπὸν καὶ ἡ θεία βούληση ὑπάγεται στὸν ὀρθὸ λόγο, ὁ ὁποῖος οὐσιαστικὰ διέπει τὰ πάντα. Βέβαια ὁ Ρήγας δὲν διατυπώνει πουθενὰ ξεκάθαρα ντεϊστικὲς θέσεις. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβαίνει γιατὶ δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ συγκρουστεῖ μὲ τὸ πατριαρχεῖο ἢ γιατὶ καὶ ὁ ἴδιος δὲν εἶχε ξεκαθαρίσει ἀκριβῶς ποιὰ θεώρηση ἀκολουθοῦσε[22].

Ὁμοιότητες μὲ τὴ ντεϊστικὴ ὁρολογία γιὰ τὸ θεῖο παρουσιάζονται πολλές. Ὁ Θεὸς εἶναι «ὁ μέγας δημιουργὸς»[23] ποὺ «ἔκτισε»[24] τὸν κόσμο. Ἡ λεκτικὴ ταύτιση εἶναι τέτοια, ὥστε νὰ ἀποκλείεται ἡ σύμπτωση. Μᾶλλον σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀκριβῶς μεταφρασμένα χωρία τῆς Γαλλικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας[25].

Ὁ Ρήγας ἂν καὶ ἀποδέχεται τὴ διαφωτιστικὴ φυσική, ἐντούτοις δὲν της ἀναγνωρίζει μεταφυσικὴ ἰσχύ. Παρατηρεῖ μάλιστα ἕνα κραυγαλέο λάθος, στὸ ὁποῖο εἶχε ὑποπέσει ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους διαφωτιστές, ὁ Βολταῖρος[26]. Στέκεται λοιπὸν κριτικὰ καὶ ἀπέναντι στὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη, πρᾶγμα ποὺ ἐπίσης ἀποδεικνύει ὅτι ἦταν τόσο Ρωμηός, ὅσο καὶ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ Δύση. Ἀνάλογη ἦταν καὶ ἡ πολιτική του ἰδεολογία καὶ πρακτική, καθὼς ὁραματιζόταν ἕνα κράτος οἰκουμενικὸ - οὐσιαστικὰ τὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία - μὲ πολιτικὲς ἀρχὲς ἀνάλογες μὲ αὐτὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστα-

20 Βλ Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 55-56.

21 «Ἡμεῖς ἰξεύρομεν πῶς ἡ θεία πρόνοια δὲν ἔκαμε κανένα πρᾶγμα περιττὸν εἰς τὸν κόσμον». Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 158. Βέβαια μιὰ τέτοια διατύπωση δὲν σημαίνει αἰτιοκρατία στὸ ἐπίπεδο τοῦ θείου, ἀλλὰ σίγουρα ὑποδηλώνει ἀναγκαιότητα τοῦ Θεοῦ σὲ ὅτι τουλάχιστον ἀφορᾷ τὴ δημιουργία. Αὐτὸ ἔρχεται σὲ κατάφορη ἀντίθεση μὲ τὴ χριστιανικὴ πίστη ὅτι ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν κόσμο ἀπὸ ἀγάπη.

22 Βλ. Μηνάογλου, «Οἱ μεταφυσικές ἀντιλήψεις τοῦ Ρήγα», 25-32. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὶς πολιτικές του πεποιθήσεις. Τὸ σύνταγμα ποὺ πρότεινε ἦταν σαφῶς δυτικό, ἀλλὰ τὸ κράτος ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ δημιουργηθεῖ ἦταν ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία. Ἀντίθετα βλ. Ἰωάννης Μπολανάκης, «Ἡ θρησκευτικότητα τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ», Πρακτικὰ Β Συνεδρίου «Φεραὶ-Βελεστίνο-Ρήγας», *Ὑπέρεια,* 2 (1994), 635-642, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ παράθεση ὁρισμένων ἁγιογραφικῶν χωρίων συνιστᾶ ἀπόδειξη τῆς θρησκευτικότητας τοῦ Ρήγα, χωρὶς βέβαια νὰ διευκρινίζεται τὸ εἶδος της. Σχετικὰ βλ. καὶ Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας καὶ ὀρθόδοξη πίστη,* Ἀθήνα 2005.

23 Βλ. Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 29, 40, 55 καὶ 146.

24 Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 20 καὶ σ. 40. Ἐδῶ ἀναφέρεται ὁ Θεὸς ὡς «κτίστης», ὅρος καθαρὰ ντεϊστικός.

25 Βλ. Δημήτριος Ἀπ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγα Βελεστινλῆ «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα» καὶ Γαλλικὴ «Encyclopédie"*, Ἀνάτυπο ἀπὸ Πρακτικὰ Β Συνεδρίου «Φεραὶ-Βελεστίνο-Ρήγας, *Ὑπέρεια*, 2(1994), Ἀθήνα 1994. Ὁ ἴδιος, *Le Florilège de Physique de Rhigas Vélestinlis et l' Encyclopédie. Première identification d' un modèle*, Ἀνάτυπο ἀπὸ *Bulletin de liaison* 12(1994), Ἀθήνα 1996. Ὁ ἴδιος, *Ρήγας Βελεστινλῆς καὶ Encyclopédie.Πότε ἔγραψε τὸ "Φυσικῆς Ἀπάνθισμα"*, Ἀνάτυπο ἀπὸ *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο* 29(1996), Λάρισα 1996. Ὁ ἴδιος, «Ἡ Γαλλικὴ "Encyclopédie". Ἕνα πρότυπο τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα "Φυσικῆς Ἀπάνθισμα"», *Ὁ Ἐρανιστής,* 21(1997), 95-128.

26 Βλ. Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 64. Βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, 293. Πρβλ. Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας*, Ἀθῆναι 1953, 255.

σης[27]. Ἡ ἀντίθεση τῶν δύο πολιτικῶν πραγματικοτήτων εἶναι τέτοια, ὥστε ἡ μία νὰ θεωρεῖται ἀναιρετικὴ τῆς ἄλλης. Μόνο ὁ Ρήγας τόλμησε νὰ προχωρήσει στὴ σύνθεσή τους.

Παραδοσιακὴ[28] ἐμφανίζεται ἡ στάση του καὶ στὸ θέμα τῆς κατὰ Θεὸν καὶ κατὰ κόσμον γνώσης[29]. Διαχωρίζει τὶς δύο καὶ θεωρεῖ τὸ Θεὸ ἀπροσπέλαστο ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη λογική. Σίγουρα, μιὰ τέτοια θεώρηση δὲν ἀντίκειται στὴ διαφωτιστική, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀντίθετη καὶ μὲ τὴν ὀρθόδοξη[30]. Ἡ διάκρισή τους ἀποτελεῖ τυπικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ κατὰ Θεὸν γνώση ἀποτιμᾶται ὡς σπουδαιότερη· ἀντίθετα ὁ Ρήγας φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὴν κατὰ κόσμον γνώση. Ἔτσι, λοιπόν, ταυτίζεται μὲ τὴν Ἐκκλησία ὡς πρὸς τὴ διάκριση τῶν δύο γνώσεων, ἀλλὰ διαφοροποιεῖται ἀπὸ αὐτὴν στὴ σημασία ποὺ τοὺς ἀποδίδει.

Μὲ τὰ ἀνωτέρω γίνεται, νομίζουμε, σαφὲς ὅτι ἡ διερεύνηση τῶν μεταφυσικῶν πεποιθήσεων τοῦ Ρήγα δὲν εἶναι ἕνα εὔκολο ἐγχείρημα. Ἀπαιτεῖ βαθειὰ γνώση τοῦ ἔργου του, ἀλλὰ καὶ τῶν πνευματικῶν ρευμάτων τοῦ καιροῦ του, μὲ τὰ ὁποῖα ἦρθε σὲ ἐπαφή. Τὰ νομίσματα τῆς *Χάρτας* του ἔχουν ἐξέχουσα θέση στὴν μελέτη τοῦ πνευματικοῦ του κόσμου, ἀλλὰ θὰ πρέπει πάντοτε νὰ συνδυάζονται μὲ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του, ὥστε νὰ μὴν καταλήξουμε σὲ ἑρμηνεῖες, ποὺ δὲν θὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴν σημασία ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ρήγας τοὺς ἀπέδιδε.

27 Γιὰ τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Ρήγα ἡ βιβλιογραφία εἶναι τεράστια. Βλ. κυρίως Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλῆς. Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Ἑλληνισμοῦ προάγγελος τῆς Ἐπαναστάσεως*, Θεσσαλονίκη 1964. Μαντουβάλου, *Ὁ Ρήγας στὰ βήματα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*. Χ. Μηνάογλου, «Ρήγας-Πάριος-Κοραῆς: Ἡ πολιτική σκέψη τῶν Ἑλλήνων 1780-1821», στό: *Υπέρεια*, τόμ. 6, *Πρακτικὰ ΣΤ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστῖνο-Ρήγας" (Βελεστῖνο, 4-7 Ὀκτωβρίου 2012)*, Ἀθήνα 2014, 953-959.

28 Μὲ τὴν ἔννοια τῆς πιστότητας στὴν ἐκκλησιαστικὴ πρακτική.

29 «Οἱ ἄνθρωποι δὲν ἁμαρτάνουν ἂν ἐρευνοῦν τὸ ἀποτέλεσμα καὶ τὸν λόγον του, ὁ ὁποῖος εἶναι πολλὰ μακρυὰ ἀπὸ τὴν περιωρισμένην διάνοιάν τους». Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, 40.

30 Βλ. π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Πίστη καὶ Ἐπιστήμη στὴν Ὀρθόδοξη Γνωσιολογία», στό: τοῦ ἰδίου, *Σχέσεις καὶ Ἀντιθέσεις*, Ἀθήνα 1998, 173-187.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΜΟΥΖΑΚΗΣ

Γεωμετρικά σχήματα, εικονογραφικά σημεία και σημειώσεις στη Χάρτα του Ρήγα. Σχολιασμός - παρατηρήσεις

Στην εισήγησή μου τη σχετική με τη *Χάρτα*, δεν θα αναφερθώ σε γεωαναφορές, στο σύγχρονο σύστημα γεωγραφικών συντεταγμένων και τα σχετικά. Αυτά έχουν σχολιαστεί από αξιόλογους και πλέον έμπειρους από εμένα ειδικούς. Θα επισημάνω και θα σχολιάσω απλά ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία από αυτά που είναι σημειωμένα πάνω στη *Χάρτα*. Βεβαίως όσα θα αναφέρω υπόκεινται πάντοτε σε αναθεώρηση.

Είναι γνωστό ότι τα σημειωμένα στους χάρτες διάφορα σημάδια σκοπό έχουν να καταγράφουν και ταυτόχρονα να κοινοποιούν ή να μεταβιβάζουν στους ενδιαφερόμενους πληροφορίες αναφορικά με τον περιγραφόμενο στους χάρτες χώρο. Η χάραξη αυτών των σημείων ουδέποτε είχε ένα σταθερό πρότυπο όπως και χαρακτηρισμό. Ήδη από το 1570 ο John Dee στον πρόλογό του για τα στοιχεία της Γεωμετρίας του Ευκλείδη του Μεγαρέως, σημειώνει χαρακτηριστικά ότι η «..γεωγραφία διδάσκει τρόπους με τους οποίους αποδίδονται με τα σχήματα η κατάσταση των πόλεων, των χωριών, των κάστρων, των βουνών...»[1]. Έναν σχεδόν αιώνα αργότερα ο Augustin Lubin προχωράει περισσότερο και αναφέρεται σε διακριτά στοιχεία τα οποία επισημαίνουν πλέον χαρακτηριστικές θέσεις ή οικήματα[2].

Ακόμα είναι βέβαιο ότι οι χάρτες αποτελούν μια εξειδικευμένη γραφική γλώσσα, ένα μέσο επικοινωνίας που έχει επηρεάσει χαρακτηριστικά συμπεριφοράς ενίοτε και την κοινωνική ζωή της ανθρωπότητας. Ευνοούν μια προσέγγιση που είναι δυνητικά ικανή

1 *The Elements of Geometrie of the most auncient Philosopher Euclide of Megara*. Faithfully (now first) translated into the Englishe toung, by H. Billingsley. With a very fruitfull Præface made by M. I. Dee, Citizen of London 1570.

2 Augustin Lubin, *Mercure geographique; ou, le guide du curieux des cartes geographiques*, Paris 1678,σ.134, «The engravers are careful to distinguish these towns from the others, placing a double Cross over the Archbishoprics and a single Cross over the Bishoprics." The circumlocutions continued into the eighteenth century. John Green explained that "the Sea-Coasts are known by a thick Shadowing, the Sea is all white. Rivers are mark'd by a full black serpentine Line, and sometimes by two lines. Lakes are denoted by irregular Lines shadow'd inwards».

να εξερευνήσει τα αποτελέσματα συμπεριφορών και ιδεολογιών στα θέματα της ύλη τους[3]. Γενικά έχει αποδειχθεί ότι οι χάρτες εμφανίζουν απίθανη πολλαπλότητα χρήσεων και ταυτόχρονα η ποικιλία των περιστατικών τους είναι τεράστια[4]. Όπως και να έχει οι χάρτες παραμένουν «μια πολύπλοκη γλώσσα ... της οποίας τις ιδιότητες γνωρίζουμε ελάχιστα...»[5].

Ιστορικά περί των χαρτών

Ήδη από το 1050 αναπτύσσονται στην Κίνα οι ξυλόγραφοι χάρτες ως ένα «φανταστικό θέμα»[6] αφού ήταν συνδεδεμένοι με τα καλλιγραφικά χειρόγραφα αλλά και τη ζωγραφική. Στη Δύση μέσα από τους διαφορετικούς εμπορικούς στόχους της ανάπτυξης του χαρτιού, εμφανίζονται πολύ αργότερα. Όμως γρήγορα αναδιαμορφώνουν και επεκτείνουν τη μελέτη της ιστορίας των χαρτών[7] αλλά και της χαρακτικής γενικότερα (φωτ. 1).

Η πλέον σημαντική περίοδος ανάπτυξης εκτύπωσης των χαρτών τεχνικά, τοποθετείται περί το τέλος του 1500. Σημειώνουμε την ευκολία των διορθώσεων, την ικανότητα του στοιχείου να κρατήσει επακριβείς λεπτομέρειες, επίσης τη δυνατότητα εκτύπωσης τεχνικών εικονογραφήσεων και τέλος η ευελιξία του συνδυασμού των χαρακτήρων με τις μαύρες γραμμές ιδιαίτερα με την ανάπτυξη της χαλκογραφίας (φωτ. 2).

Ειδικότερα οι τεχνικές χάραξης χαλκού περιγράφονται με λεπτομέρειες σε εγχειρίδια και δευτερεύοντα έργα ήδη από το δέκατο έβδομο αιώνα. Το παλαιότερο και πλέον γνωστό ολοκληρωμένο Εγχειρίδιο, είναι αυτό του Abraham Bosse[8]. Αυτά αποτέλεσαν τη βάση πολλών μεταφράσεων και εκδόσεων κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα[9]. Πάντως από τα μέσα του 20ου αι. είχαμε και τις νεότερες μεταρρυθμίσεις με αποτέλεσμα η ιστορία της χαρτογράφησης σήμερα να αποτελεί πλέον ένα ευρέως αποδεκτό πεδίο μελέτης (φωτ. 3).

Η *Χάρτα* του Ρήγα. Σχολιασμός

Ο Ρήγας χρησιμοποίησε, όπως είναι γνωστό, παντογράφο[10] για τη μεταφορά στις ενιαίες πλάκες, το πιθανότερο όμως μόνον για τα πλέον ουσιώδη στοιχεία όπως περι-

3 J. B. Harley, «The Map and the Development of the History of Cartography», στο *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean,* edited by J. B. Harley and David Woodward, The History of Cartography, Vol. 1(1987), σ. 1-42.

4 Robinson, Arthur H., and Barbara Bartz Petchenik. *The Nature of Maps: Essays toward Understanding Maps and Mapping.* Chicago,1976, σ. 15,σημ. 4.

5 David Harvey, *Explanation in Geography* , London, Edward Arnold, 1969, σ. 370.

6 Cordell D. K. Yee, «The Map Trade in China», στο Woodward, David, Catherine Delano Smith and Cordell D. K. Yee, *Plantejaments i Objectius d'una Història Universal de la Cartografia [Approaches and Challenges in a Worldwide History of Cartography]*, Barcelona 2000, σ. 111–130.

7 Matthew H. Edney, *The origins and development of J. B. Harley„s cartographic theories.* University of Toronto Press, *2005, σ. 1-14.*

8 Abraham Bosse, *Traicté des manieres de graver en taille douce sur l'airin: Par le moyen des eaux fortes, & des vernix durs & mols,* Paris 1645.

9 John Evelyn, *Sculptura; or, The History, and Art of Chalcography and Engraving in Copper,*London 1755.

10 Κατασκευάστηκε για πρώτη φορά το 1603 από τον Γερμανό αστρονόμο Ch. Scheiner, ενώ η χρήση του στη σχεδιαστική τέχνη και τη χαρτογραφία είχε ήδη καθιερωθεί ευρέως στα τέλη του 18ου αι. και παρέμεινε σε χρήση μέχρι τα τέλη του 20ού αι., οπότε αντικαταστάθηκε από τους σύγχρονους ψηφιοποιητές.

γράμματα, ποτάμια, νησιά. Άλλωστε ο Ρήγας, έχοντας αποφασίσει εκ των προτέρων τις διαστάσεις της *Χάρτας,* χρησιμοποίησε δώδεκα φύλλα των στερεότυπων διαστάσεων ˜70Χ50 που κυκλοφορούσαν στο εμπόριο, τα οποία ένωσε, χάραξε τα όρια των δώδεκα φύλλων και μετά τη σχεδίαση σε μεγέθυνση με τη βοήθεια του παντογράφου και τη μεταφορά όσης πληροφορίας τον ενδιέφερε, χώρισε ξανά τα 12 φύλλα[11]. Ειδικότερα για συγκεκριμένες λεπτομέρειες, που δεν μπορούσαν να δουλευτούν ενιαία, όπως βουνά, ονόματα κ.ά. δεν ήταν δυνατόν να χρησιμοποιήσει τον παντογράφο, ίσως μόνον για τις επισημάνσεις των[12], εφόσον όλα τα υπόλοιπα στοιχεία εκτελούνταν με το χέρι πάνω στην πλάκα. Για το λόγο αυτό έπρεπε να δουλευτούν σε χωρισμένες μικρότερες πλάκες και αυτό ακριβώς έκανε[13].

Αυτές ακριβώς τις μικροδιαφορές στη σχεδίαση ή τη χάραξη, όπως και ορισμένες σχεδιαστικές διαφοροποιήσεις από φύλλο σε φύλλο όπως και κάποιες χαρακτηριστικές σημειώσεις, θα προσπαθήσω να εντοπίσω, να επισημάνω, και να ερμηνεύσω. Θα παρουσιάσω λεπτομέρειες, οι οποίες δεν έχουν συμπεριληφθεί στις εξηγήσεις των σημείων που εμφανίζονται στη *Χάρτα* όπως τις αποδίδει ο ίδιος ο Ρήγας στη *Χάρτα* του φύλλο 3, αλλά και στην αντίστοιχη *Χάρτα* της Βλαχίας, ως και στη βασική πηγή της το χάρτη του Ruhedorf, τα οποία επίσης δεν έχουν επισημανθεί και σχολιαστεί.

Θα ξεκινήσω παρατηρώντας το χαρακτήρα της χάραξης των γραμμών και των γραμμάτων σε όλα τα φύλλα. Οι γραμμές και τα γράμματα έχουν γίνει σαφώς με μυτερή γραφίδα, κυρίως φύλλο 1, ενίοτε όμως χρησιμοποιείται και στρογγυλεμένη, κατά κανόνα στα περισσότερα φύλλα της *Χάρτας.* Πιθανές διαφορές οφείλονται στο είδος του χρησιμοποιούμενου εργαλείου[14]. Θα έλεγα επίσης ότι με τη συνήθη δεξιόκλινη μορφή των γραμμάτων και το γενικότερο στυλ τους φαίνεται να θέλει να μιμηθεί κάποιο χειρόγραφο. Ενίοτε όμως σε διάφορα φύλλα και σε πολλές ονομασίες ακολουθεί και την όρθια γραφή, συνήθως στα κύρια ονόματα και όσα αποδίδονται με κεφαλαία γράμματα. Ο ανεμοδείκτης φύλλο 3, εμφανίζει να έχει πολλές ομοιότητες με τον αντίστοιχο του Bertii [15] (φωτ. 4).

Στο φύλλο 12 μια βασική παρατήρηση. Ενώ χαρτογραφείται η ίδια περιοχή και στη *Χάρτα* της Βλαχίας, η γεωγραφική απόδοση αυτής στους δυο χάρτες είναι τελείως διαφορετική. Έχουν μεταξύ τους άλλη σχεδίαση, ενώ διαφέρουν τα στοιχεία, ως και το πλήθος των πόλεων. Στη *Χάρτα* της Βλαχίας, ο Ρήγας σχεδιάζει ένα πλήθος γέφυρες τις οποίες αποδίδει σαν μικρή σκάλα που ομοιάζει ως ξύλινη. Αντίθετα στα αντίστοιχα φύλλα της *Χάρτας* τις αποδίδει με μια χαρακτηριστική σχεδίαση, την οποία χρησιμοποιούμε ακόμα και σήμερα. Μάλλον όμως και οι δύο είναι δικής του έμπνευσης (φωτ. 5).

---

11 A. Tsorlini, «Problems and solutions for assembling the 12 Righas Charta sheets in a unique map», 2nd International Workshop *on Digital Approaches to Cartographic Heritage,* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 18-19 Μαΐου 2007, βλ. http://cartography.web.auth.gr/ 2ndW/Programme.pdf.

12 A. Tsorlini, «Problems and solutions...», ό.π.

13 Ευάγγελος Λιβιεράτος, «Ζητήματα 'χαρτογραφίας' της Χάρτας του Ρήγα», στο Συμπόσιο του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου, *Η Χάρτα του Ρήγα Φεραίου (1797-2007*), Λευκωσία, 27 Οκτωβρίου 2007, Πρακτικά, σελ. 24.

14 Για τα διάφορα προβλήματα βλ. David Woodward, «Techniques of Map Engraving, Printing, and Coloring in the European Renaissance», στο *Five Centuries of Map Printing* David Woodward, ed., Chicago: University of Chicago Press, 1975, σ. 591-610.

15 P. Bertii, *Tabularum Geographicarum Contractarum libri septem...*, Amsterodami 1617, σ. 22-23.

Ακόμα ενώ στη *Χάρτα* Βλαχίας σημειώνει με αστεράκια[16], όπως πολύ σωστά επισήμανε ο φίλτατος Καραμπερόπουλος[17] μόλις έξη νερόμυλους, τρείς στον ποταμό Μίλκοβ και τρείς στον ποταμό ανάμεσα στην πόλη Χέρμανστατ, στη *Χάρτα* του συναντάμε πολύ μεγάλο αριθμό. Άλλωστε ακόμα και σήμερα οι μύλοι στη Ρουμανία ανέρχονται σε αρκετές χιλιάδες, όπως είχα την ευκαιρία να γνωρίσω[18]. Επισημαίνω ορισμένους κοντά στο Βουκουρέστι που θα μας απασχολήσουν. Στη *Χάρτα* σε γέφυρα πολύ κοντά στο Βουκουρέστι σημειώνονται μύλοι εκατέρωθεν του ποταμού. Η παρουσία μύλων κοντά σε γέφυρες αποτελεί συνήθη πρακτική των μυλωνάδων, ώστε να προσελκύει πελάτες και από τις δυο πλευρές του ποταμού[19]. Το πιθανότερο όμως είναι να πρόκειται και για κάποια σημαντικά εργαστήρια όπως υφασμάτων τσόχας[20]. Σημασία όμως έχει εν προκειμένω, μια επισήμανση που σημειώνει στη *Χάρτα* του δίπλα σε χωριό και πάνω σ' έναν νερόμυλο η οποία δεν υπάρχει στη *Χάρτα* της Βλαχίας. «Μόρα δε χαρτία». Θεωρώ ότι επισημαίνει κάποιο υδροκίνητο εργαστήριο χάρτου, ένα χαρτουργείο[21]. Έχει τη σχετική προσωπική γνώση όπως θα δούμε και παρακάτω, (φωτ. 6).

Εντύπωση όμως μου έκαναν και ορισμένα χαρακτηριστικά σύμβολα τα οποία διέκρινα σε πολλά σημεία, μόνον όμως στα φύλλα 11 και 12, και τα οποία δεν ερμηνεύονται πουθενά. Μετά από πολύ σκέψη και έρευνα διαπίστωσα ότι αποτελούν σημεία αλλαγής αλόγων κατά την διεύθυνση των διαφόρων διαδρομών κατά τη διάβαση των εκάστοτε θεμάτων, όπως μπόρεσα να συνειδητοποιήσω ακολουθώντας τις διαδρομές που αναφέρει ο Φωτεινός στο βιβλίο του[22]. Το συγκεκριμένο σημείο υποδηλώνει καμουτσίκι[23]. Τα εμφανίζω χρωματισμένα. Φαίνεται ότι είχε επισκεφτεί την ευρύτερη περιοχή και γι' αυτό τα επεσήμανε.

Απέναντι και πολύ κοντά στο Βουκουρέστι, σημειώνει στη *Χάρτα* του στα ελληνικά «Κανάλι του Αλεξάνδρου βόδα Υψηλάντη», το οποίο δε σημειώνει αντίστοιχα στη Βλα-

16 Η απεικόνιση αυτή των νερόμυλων χρησιμοποιείται ήδη από τον 16ο αι. (Catherine Delano-Smith, «Signs on Printed topographical maps c. 1470 to c. 1640», στο David Woodward ed., *History of Cartography*, vol. 3, Cartography in the European Renaissance, Chicago 2007, σ. 528-590, 577).

17 Δημ. Καραμπερόπουλος, *Οι χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας του Ρήγα Βελεστινλή (Βιέννη 1797*), Αθήνα 2005, σ. 35-36.

18 Στ. Μουζάκης, «Η διερεύνηση των ιδεών στο δίκαιο των Φαναριωτών ηγεμόνων, στη Μολδαβία και στη Βλαχία το 18ο - 19ο αιώνα. Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις. Η διαχείριση των υδάτων και οι «καινοτομίες» των μύλων». Γ΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών (Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά, επιμ. Κ. Δημάδης, Γ΄(Αθήνα 2007), σ. 23-43.

19 Στέλ. Μουζάκης, *Μύλοι και διαμόρφωση φεουδαλικού δικαίου στη δυτική, βυζαντινή και οθωμανική οικονομία και κοινωνία. Βυζαντινοί - μεταβυζαντινοί μύλοι και ιστορία. Οικοδομικοί περιορισμοί και συναφείς διατάξεις νερόμυλων – ανεμόμυλων (c. 6ος – c. 19ος αιώνας)*, πρόλογος Καθηγητού Νεότερης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας Γεωργίου Λεοντσίνη, επιμέλεια Επιστημονική Εταιρεία Αττικών Μελετών, Αθήνα 2008, σ. 148 κ.εξ.

20 Διονύσιος Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα της Τρανσιλβανίας, Βλαχίας, και Μολδαυίας. Εκ διαφόρων παλαιών και νεωτέρων συγγραφέων*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, 3 (1819), σ. 182.

21 Διονύσιος Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι..., ό.π.*, σ. 182, 255.

22 Διονύσιος Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι..., ό.π.*, σ. 208.

23 Τουρκ. Kamci, μαστίγιο με το οποίο χτυπούν τα υποζύγια για να προχωρήσουν ή για να τρέξουν πιο γρήγορα.

χία. Δυστυχώς, ελάχιστα είναι τα στοιχεία που βρήκα για τον Αλέξανδρο[24]. Μόνον ότι υπήρξε ηγεμών από το 1787-1792. Για το συγκεκριμένο έργο δε βρήκα αναφορά. Όμως το 1788 αιχμαλωτίστηκε από τους Ρώσους και η περιοχή περιήλθε στους Ρωσοαυστριακούς[25].

Στη νότια όχθη του Δούναβη στο χάρτη της Βλαχίας, αναγράφει τη Νικόπολη με ελληνικά γράμματα. Στη *Χάρτα* του ο Ρήγας στο φύλλο 11, σημειώνει τη Νικόπολη δίπλα στο Δούναβη με τη σημείωση «προς Ίστρω». Όμως στο φύλλο 12 χαμηλά γράφει μια σημείωση πάνω στον ποταμό Γιάντρα, «Νικιούπ. Φαίνεται αυτή να είναι η προς Αίμω Νικόπολις. Ερύπιον», (φωτ. 7). Επιπλέον, στο φύλλο 9 ξανασημειώνει «Νικόπολις προς Αίμον» ακριβώς πάνω στην οροσειρά, (φωτ. 8). Σύμφωνα με τις μέχρι σήμερα έρευνες είχε απόλυτο δίκαιο για τη Νικιούπ, ότι εκεί τοποθετείται η Νικόπολη, μάλιστα έχει γίνει αποδεχτό από όλους σχεδόν τους ερευνητές ότι πιθανόν ταυτίζεται με την Νικόπολη παρά τον Ίστρο (Nikopoli ad Istrum), την οποία τοποθετεί στην δυτικότερα και κοντά στον Δούναβη ευρισκόμενη Νικόπολη[26]. Αυτή τη Νικόπολη κοντά στο Σιστόφ σημειώνουν όλοι οι προγενέστεροι χαρτογράφοι, όπως και ο ίδιος στη *Χάρτα* της Βλαχίας του. Για την απόδοση των ερειπίων μάλιστα χρησιμοποιεί νέο σχήμα. Πρέπει να επισημάνουμε ότι όσο και αν έψαξα σε παλαιότερους χάρτες δεν βρήκα αναφορά για την Νικόπολη την προς Αίμω παρά μόνον σε ένα χάρτη του Conradi Bunonis 1686, και αυτή στους νότιους πρόποδες της οροσειράς του Αίμου.

Ας έρθουμε και στα ιστορικά στοιχεία. Σημειώνει την πόλη Γιγγίοβον[27] με κεφαλαία γράμματα και ως έχουσα παλαιά οχυρώματα να είναι συνδεδεμένη με γέφυρα με το νησάκι στον Δούναβη όπου σχεδιάζει κάστρο και μάλιστα χρησιμοποιεί ένα σχήμα περισσότερο σύνθετο για απόδοση της συγκεκριμένης λεπτομέρειας[28]. Πρόκειται για μια ιστορική πόλη όπου έγινε νικηφόρα για τον ντόπιο ηγεμόνα τον Michael the Brave, μάχη τον Οκτώβριο του 1595, (φωτ. 9). Σημειώνει με δυο διαφορετικά σπαθιά μάχη στο Μαρτινέσκι 11 Σεπτέμβριου 1789. Είναι η μάχη μεταξύ Τούρκων και Ρώσων όπου νίκησαν οι Ρώσοι[29], (φωτ. 10).

24 N. Iorga, *Analele Academiei Romane* Seria II. tomul XXXVI (1913-1914, Bucureti 1914), σ. 926, όπου σχολιάζοντας την έκδοση της *Χάρτας* του Ρήγα αναφέρει ότι από το σημείο αυτό πέρασε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης κατά την ελληνική επανάσταση.

25 Διονύσιος Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι...*, *ό.π.*, σ. 151.

26 Nicopolis ad Istrum, Κτίστηκε από τον Τραϊανό, ως πόλη της Νίκης, βρίσκεται στην κεντρική Βόρεια Βουλγαρία, περίπου 50 χιλιόμετρα νότια του Δούναβη κοντά στο σύγχρονο χωριό Nikyup στην περιοχή Veliko Tarnovo. Είναι χτισμένη σε υπερυψωμένο οροπέδιο με θέα στη διασταύρωση του ποταμού Rossitsa που ρέει ανατολικά για να ενταχθεί στον Yantra και με επιβλητική θέα νότια μέχρι τους πρόποδες του Haemus. Η περιοχή συνδέεται άμεσα με το φρούριο του λεγεώνα στο Novae στο Δούναβη (στο Svishtov). Ο τόπος είχε στρατηγική σημασία μετά την προσάρτηση του θρακικού βασιλείου κατά το 45-46 μ.Χ. για τον έλεγχο των κύριων οδών δυτικά και βόρεια και νότια (A. G. Poulter, *Nicopolis ad Istrum a late Roman and Early Byzantine city*, Oxford 2007).

27 Rhigas Velestinlis, *Revolutionary Scripts,* Translation: Vassilis K. Zervoulakos Editor: Dimitrios Karaberopoulos Athens 2002, σ. 21, αναφέρει «Young Anacharsis», 1797, σελ. 295, σε υποσημείωση γράφει ότι το 1798 ήταν στο «Γκιρζιόβον» της Βλαχίας.

28 Είναι ιστορική πόλη με αφορμή τη μάχη που έγινε τον Οκτώβριο του 1595. Ο Michael the Brave κατάφερε να νικήσει τους Τούρκους στο Giurgiu,. Ο Sinan Pasha γλιστρά από τη γέφυρα. *(Pannoniae historia chronologica : res per Ungariam, Transylvaniam iam inde a co[n]stitutione Regnorum illorum, usque ad invictiss. Rom.* im. Rodolphum II. Vngariae regem christianum 40. et sereniss. Sigismundum Bathorium Trans. etc ducem, maxime vere hoc bello gestae: Vitae item actaet victoriae reliquorum eius belli procerum,.. Frankfurt 1596, σ. 105-128).

29 Επίσης, εδώ διεξήχθηκε η μάχη του Τάγματος Στέφανου και Ράντου Βόντα, το 1474 (O. G. Lecca *Dictionar istoric, arheologic si geografic al Romaniei,* Bucuresti 1937, σ. 321).

Επίσης, στο Καηναρτζέ 1774, σχεδιάζει δυο διαφορετικά σπαθιά αλλά ανάμεσα σε δάφνινα στεφάνια. Είναι το τέλος του πρώτου μεγάλου ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-74), όπου οι Ρώσοι νίκησαν τους Οθωμανούς και υπέγραψαν συνθήκη στις 10/21 Ιουλίου 1774, ενώ πιστεύεται ότι αυτή απετέλεσε και την απαρχή της κατάρρευσής της. Το άρθρο 7 της Συνθήκης αυτής προβλέπει: «Η Υψηλή Πύλη υπόσχεται μόνιμη προστασία της Χριστιανικής Θρησκείας και των εκκλησιών της»[30], (φωτ. 11). Στη νότια όχθη του ποταμού Δούναβη αναφέρει Τζέρνα βόδα, «Πατρίς Ιώσηπου του Μοισιόδακος». Η αναφορά αυτή είναι μοναδική γιατί διασώζει τη γενέτειρα πόλη του Μοισιόδακα, η οποία δεν είναι γνωστή από καμία άλλη πηγή[31], (φωτ. 12). Τελευταίο άφησα ένα νησάκι στο δέλτα του Δούναβη όπου γράφει «Αχιλλέως νήσος. Φιδονήσι. Δώρον Θέτιδος Αχιλλεί, όπου και ναός αυτού συν Πατρόκλω, νύν δε αγ. Αναστασία». Πρόκειται για τη νήσο Λευκή[32], ή Φιδούσα που αναφέρεται από πολλούς αρχαίους συγγραφείς ότι βρίσκεται ο τάφος του Αχιλλέα[33]. Οι έρευνες στο νησί άρχισαν στα τέλη του 18ου αι., (φωτ. 13).

Φύλλο 11. Αναγράφει «Οίσκος Συστόβ 1791». Πάλι σχεδιάζει δυο διαφορετικά σπαθιά αλλά ανάμεσα σε δάφνινα στεφάνια. Εδώ η Αυστρία-Ουγγαρία τερμάτισε τον πόλεμό της με τους Οθωμανούς με τη Συνθήκη του Σίστοβου το 1791 και τους έδωσε το Βελιγράδι[34]. Στο φύλλο 10, στις Δαλματικές ακτές υπάρχει μια σημείωση στα ελληνικά «Παλάτιον διόκλησα. Σπάλατρα. Πατρίς Διοκλητιανού», (φωτ. 14). Εν μέρει είναι λάθος. Ο Διοκλητιανός γεννήθηκε 22 Δεκεμβρίου 244 στα Salona (τώρα Solin, Κροατία) κοντινή αρχαία πόλη. Ετάφη όμως το 312 στα Σπάλαθα, που κτίστηκαν χαμηλότερα και αναπτύχθηκαν μετά τον 7ο αι. όταν καταστράφηκαν τα Σάλωνα, στη θέση όπου είχε ανεγερθεί το ανάκτορο του. Αργότερα ο τάφος του μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία. Ήδη το 1764 ήταν γνωστή η θέση και τα ερείπια του Παλατιού του Διοκλητιανού από το βιβλίο του Adam, Robert[35] στα λατινικά, (φωτ. 15).

Λίγο χαμηλότερα υπάρχει ένα νησάκι στο οποίο αναγράφονται μόνον δυο ονόματα: το Μελίτη και το Μέλεδα στην ενδοχώρα, σήμερα Mljet και ανήκει στην Κροατία. Κοντά στην παραλία, στον κόλπο, ακριβώς αποκάτω σημειώνει «εδώ εναυάγησεν ο Απόστο-

30 Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 21,* Αθήνα 1975, σ. 83.

31 Η αρχαιοελληνική ονομασία της περιοχής είναι Μοισία. Κατά τα νεότερα χρόνια στην περιοχή αυτή κατοικούσαν βλάχικα φύλα που μιλούσαν μια λατινογενή διάλεκτο συγγενική με τη διάλεκτο των «Δακών», όπως ονόμαζαν τότε οι Έλληνες λόγιοι το λατινόφωνους κατοίκους της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Οι λατινόφωνοι Ρουμάνοι, κάτοικοι αυτής της περιοχής ονομάζονταν Μοισιόδακες. Πάντως ο Iorga, φαίνεται να διαφωνεί με τη θέση του Ρήγα (N. Iorga, *Analele Academiei Romane...*, *ό.π.,* σ. 926).

32 *Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem* Ευσταθίου Παρεκβολαί, «Απὸ δὲ Ἀχιλλέως καὶ ἡ Λευκὴ νῆσος ἡ μετὰ ταῦτα ῥηθησομένη Ἀχίλλειος ἐλέγετο νῆσος περὶ τὸν Εὔξεινον, ἔνθα φασὶν οἱ Σκύθαι τὴν Ἀχιλλέως ψυχὴν διαβαίνουσαν τὰ ἑαυτῆς ἀθύρειν».

33 Marta Oller Guzmán, «Ghosts of Achilles:Heroic Epiphanies Between Myth and Cult», *Minerva* 27 (2014), σ. 77-96.

34 «Ο Simon Winder γράφει: Ένα κρίσιμο στοιχείο στο Σιστόφ, τώρα στο βουλγαρικό Δούναβη ηπόλη Svishtov, ήταν η απόφαση να παραδώσει το Βελιγράδι στους Τούρκους. Αυτή η χειρονομία σχεδιάστηκε για να είναι αρκετά γενναιόδωρη και να εξασφαλίσει ότι οι μάχες θα μπορούσαν να τερματιστούν και τα στρατεύματα μετακόμισαν στη Γαλλία, αλλά δυστυχώς υπήρξαν και ακούσιες συνέπειες».(Vladimir Moss, *An essay in universal history. From an Orthodox Christian Point of View*, *Part III. The age of revolution (1789 to 1861),* 2, (2017), σ. 269.

35 Robert Adam, 1728-1792 / *Ruins of the palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia, London* 1764.

λος Παύλος». Πως το βρήκε και το σημείωσε. Το 1730 δημοσιεύθηκε στη Βενετία μια μονογραφία του Dijurdevic Ignajat (1675-1737) ή Ignatio Georgio[36] γραμμένη σε λατινική γλώσσα, στην οποία αποδεικνύεται μέσα από τις πηγές, ότι ο Άγιος Παύλος πέρασε τρεις μήνες ως ναυαγός, στο συγκεκριμένο νησί και όχι στη Μάλτα, όπως θεωρούν ακόμα και σήμερα πολλοί ερευνητές. Αυτό ακριβώς αποδέχεται και σημειώνει ο Ρήγας. Βεβαίως πλέον υπάρχει μια μεγάλη φιλολογική διαμάχη όπου πλείστοι είναι αυτοί που θεωρούν ότι πρόκειται για τη νήσο Κεφαλονιά[37], (φωτ. 16-17).

Φύλλο 9. Εδώ υπάρχει η σημείωση «Λειβήθρειον Καρατζιλάρ. Βασιλεύουσα των Αστών πατρίς Ορφέως». Δεν μπορούμε να πούμε από πού πήρε τη συγκεκριμένη πληροφορία αφού το Λειβήθριον εντοπίζεται ήδη από τον 19ο αι., στο χώρο μεταξύ των δυο Μακεδονικών βουνών Ολύμπων[38], σύμφωνα με τους ερευνητές της ευρύτερης περιοχής[39]. Πιθανόν από τη Περιήγηση του Διονυσίου Βυζαντίου ή σύμφωνα με τον Δ. Καραμπερόπουλο από την *Γεωγραφία* του Μελετίου (σελ. 440). Δίπλα στον Έβρο κοντά στην Πλωτινούπολη, σημειώνει πάνω από τον βαλτότοπο «Μακρά γέφυρα καμάρων 150». Η γέφυρα κατασκευάστηκε την περίοδο 1426-1443 από τον σουλτάνο Μουράτ ΙΙ[40], και έχει 174 τόξα και μήκος 1330μ.[41] και φέρει αφιερωτική επιγραφή, (φωτ. 18-19).

Φύλλο 8. Στη Μοσχόπολη όπου την εποχή του Ρήγα υπήρχε Ακαδημία και τυπογραφείο, σημειώνει μόνον τις εκκλησίες Προφήτης Ηλίας και Πρόδρομος. Ο ναός του Προφήτη Ηλία του 17ου αι. δεσπόζει στη κορυφή ενός κατάφυτου λοφίσκου. Η ύπαρξη κατεστραμμένων κελιών γύρω από τον ναό δείχνει ότι στα χρόνια της ακμής της πόλης, ο ναός ήταν καθολικό Μονής. Η Μονή του Τιμίου Προδρόμου που κτίστηκε το 1659, είναι στενά συνδεδεμένη με την ιστορία της Μοσχόπολης, (φωτ. 20-21). Σ' αυτήν βρήκαν καταφύγιο τα γυναικόπαιδα κατά την καταστροφή του 1769[42]. Δεν αναφέρει τις εκκλησίες Αγ. Νικόλαο 1721, Αγ. Αθανάσιο 1721, Ταξιάρχες 1722 που σώζονται μέχρι σήμερα. Στην έξοδο της Μοσχόπολης μετά τη γέφυρα σώζεται ακόμα σήμερα ο νερόμυλος, όπως εντόπισα σε ταξίδι μου, τον οποίο σημειώνει ο Ρήγας, (φωτ. 22-23).

Φύλλο 8. Βορειοανατολικά του Μελενίκου, δυτικά του άνω ρου του Νέστου, νότια του Σαμάκοβου, στην περιοχή των σημερινών βουλγαρικών ορέων Πιρίν και Ρίλα σημειώνει: «Εδώ Εμφωλεύουν οι Γκιρντζαλήδες». Οι Κιρτζαλήδες ήταν μουσουλμάνοι στο

36 D. Ignatio Georgio, *D. Paulus Apostolus In Mari, Quod Nunc Venetus Sinus Dicitur, Naufragus, Et Melitae Dalmatensis Insulae Post Naufragium Hospes Sive De genuino significactu duorum locorum in Actibus Apostolicis Cap. ... Inspectiones Anticriticae,* Venetiis 1730.

37 Heinz Warnecke, *Die tatsächliche Romfahrt des Apostels Paulus*, Stuttgarter Bibel Studen, Stuttgart 1987. Έχει επανεκδοθεί με τίτλο *Paulus im Sturm. Über den Schiffbruch der Exegese und die Rettung des Apostels auf Kephallenia. Mit einem Geleitwort von Walther Hinz und einem Beitrag von Thomas Schirrmacher,* Nürnberg 2000 (Παύλος μέσα στη θύελλα. Εξήγηση του ναυαγίου και η διάσωση του Αποστόλου στην Κεφαλονιά).

38 Leon Alexandre Heuzey,*1831-1922. Le mont Olympe et l' Acarnanie*, Paris 1860, σ. 93-97.

39 Έφη Πουλάκη Παντερμαλή https://www.leivithrapark.gr/%ce%bb%ce%b5%ce%b9% (15/9/2017).

40 Cevdet Culpan, *Turk tas kopruleri*, Ankara 2002, σ. 98.

41 Ο βασικός αρχιτέκτονας ήταν ο Μουσλιχιντίν, ο οποίος εργαζόταν στις τάξεις του Οθωμανού σουλτάνου Μουράτ Β΄. Οι εργάτες της γέφυρας που διασχίζει τον ποταμό Εργίνη, υπήρξαν οι πρώτοι κάτοικοι της πόλης που πήρε από αυτή και το όνομά της .

42 Φάνης Μιχαλοπούλος, *Μοσχόπολη. Αι Αθήναι της Τουρκοκρατίας 1500-1679*, Αθήναι 1941.

θρήσκευμα κατ' επάγγελμα ληστές[43]. Στο τέλος του 18ου αιώνα αυτές οι ληστρικές ομάδες επαναστάτησαν ανεπιτυχώς κατά του σουλτάνου. Ο Ρήγας είχε προσεγγίσει αυτό το κίνημα των Κιρτζαλήδων κατά του σουλτάνου, αφού και αυτό συνέβαλλε με τη δυναμική του στη διάλυση του οθωμανικού κράτους και αναπτέρωνε τις ελπίδες των χριστιανών για τη δική τους απελευθερωτική επανάσταση[44]. Επίσης, με την αναφορά αυτή προσπαθεί να υπενθυμίσει αλλά και να καταρρίψει τη διάχυτη πεποίθηση των σκλαβωμένων στο μύθο πως τα οθωμανικά στρατεύματα ήταν ανίκητα. Στοιχείο το οποίο ενώ εμφανίζονται και στο *Θούριό* του επισημαίνοντας πως ο Σουλτάνος δεν είναι τόσο δυνατός, όσο νομίζουν οι σκλαβωμένοι: «Ποτέ μην στοχασθήτε πως είναι δυνατός. Καρδιοχτυπά και τρέμει σαν λαγός κι αυτός. Τριακόσιοι Γκιρζιανλήδες τον έκαμαν να διή, πως δεν μπορεί με τόπια, μπροστά τους να εβγή»[45]. Βεβαίως στην *Εφημερίδα* των αδελφών Πούλιου, που κυκλοφορούσε στη Βιέννη, στο φύλλο της 17 Ιουλίου 1797, γράφει ότι «το Ντεβλέτι απεφάσισε την παντελή εξολόθρευσίν τους».

Ακόμα, αναφέρει το μοναστήρι της Ρίλας και βεβαίως επισημαίνει την νεώτερη ανάπτυξή του αφού κτίστηκε τον 9ο αι. άκμασε κατά τον 14ο αι. Δημιούργησε σχέσεις με μοναστήρια του Αγίου Όρους, ενώ το έτος 1466 υπόγραψε σύμβαση με το Ρωσικό μοναστήρι του Αγίου Παντελεήμονα για αμοιβαία βοήθεια και προσφορά καταφυγίου σε περίπτωση κινδύνου. Έτσι, όταν καταστράφηκε κατά τον 15ο αι από τους Οθωμανούς ξανακτίστηκε με τη βοήθεια των Ρώσων. Περί τα τέλη του 17ου αιώνα είχε δημιουργήσει και εργαστήριο βιβλιοδεσίας. Ενώ μεταξύ του 18ου - 19ου αιώνα η Μονή της Ρίλας αναπτύσσεται και φαίνεται να φθάνει τον αριθμό των 200 μοναχών που αναφέρει ο Ρήγας αφού παράλληλα εγκαινιάζονται καινούριες σχολεία, (φωτ. 24)

Φύλλο 3. Αποκάτω από το νησί της Ίου με σημειωμένη την πόλη Νιό αναγράφει:[46] «Απ' εδώ ήταν η μήτηρ του Ομήρου, εδώ ετάφη και αυτός. Ο Κόμης Κρουν Ολλανδέζος ήυρε τον τάφον του. 1774»[47], (φωτ. 25). Πρόκειται για τον Conte Pasch di Krienen, ο οποίος εντόπισε για πρώτη φορά τη θέση στην Νιο στον λόφο του Ψαθόπυργου όπου πιστεύεται ότι είναι ο τάφος του Ομήρου. Στο ίδιο φύλλο, στο λιμάνι της Ρόδου αναγράφει «Τον εν Ρόδω Κολοσσόν οκτάκις δέκα, Λάχης ανήγειρε πήχεων ο Λίνδιος». Το κείμενο είναι επίγραμμα του Σιμωνίδη και προέρχεται από την Ανθολογία Παλατίνα, Σιμωνίδης επιγράμματα[48]. Υπάρχει στα κείμενα του Hugonis Grotii, στην έκδοση του 1747 στα λατινικά, (φωτ. 26).

43 Με κυριότερο ορμητήριο την περιοχή του Κιρτζαλή και του Χάσκοβου, της ανατολικής Ροδόπης, εξορμούσαν κατά των πληθυσμών της εύφορης κοιλάδας του άνω Έβρου, αλλά και ολόκληρης της ανατολικής Θράκης.

44 Την περίοδο εκτύπωσης της *Χάρτας* το κίνημα των μουσουλμάνων ληστών κατά της οθωμανικής αρχής ενδυναμωνόταν γι' αυτό και υπάρχει η σχετική αναφορά.

45 *Θούριος*, στίχ. 111-114.

46 Ludwig Ross, *Heinrich Leonard Graf Pasch van Kriennen, Abdruck seiner italienischen Beschreibung des griechischen Archipelagus ...des grabes Homer's auf Ios,* Halle 1860. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Δ. Καραμπερόπουλο πηγή του κειμένου θα ήταν η *Γεωγραφία* του Μελετίου, όπου (σελ. 405) σημειώνεται «απ' αυτής ήτον η Μήτηρ του Ομήρου και εν αυτή ετάφη ο Όμηρος», ή των Δημητριέων, *Γεωγραφία νεωτερική,* την οποία συχνά ο Ρήγας μνημονεύει στον *Νέο Ανάχαρσι.*

47 Conte Pasch di Krienen, *Breve Descrizione dell' Archipelago....del sepolcro d' Omero,* in Livorno 1773, σ. 145-150.

48 Hugonis Grotii, editae Hieronymo de Bosch, *Anthologiae graecae cum versione Latina*, 2 (Ultrajecti 1747),σ.344. Fred Dubner, *Epigrammata Anthologia Palatina cum Planudeis et appendice nova...,* 2 (Parisiis 1888), σ. 542.

Στην επισήμανση των πόλεων στο φύλλο 1 της Κωνσταντινούπολης, αφήνει τον τρόπο με τον οποίο σημειώνει και χρησιμοποιεί στα άλλα φύλλα και χαράσσει με ιδιαίτερη επιμέλεια τους οικισμούς. Μάλιστα, δεν παραλείπει να χαράξει ακόμα και τα τζαμιά με την ημισέληνο όπου υπήρχαν, ενώ σε άλλα δεν τα σημειώνει. Επιπλέον σε κάθε χωριό χαράσσει διαφορετική μορφή οικημάτων, δίρριχτα, μονώροφα διώροφα, τετράρριχτα (αλή μπέη κιογί) αλλά και δημόσια κτήρια με τρούλους (πυραΐικος εγιούπ), ενώ στα ορθόδοξα σημειώνει την εκκλησία με το σταυρό (Αγ. Δημήτριος-Μπελιγράδι). Ο οικισμός Μπελιγράδι στην Κωνσταντινούπολη, δημιουργήθηκε το 1523 από αιχμαλώτους Σέρβους ορθόδοξους του Βελιγραδίου τους οποίους μετοίκησαν εδώ και δημιούργησαν τη συγκεκριμένη συνοικία. Έκτισαν μάλιστα εκκλησία την Αγ. Παρασκευή όπου τοποθέτησαν τις εικόνας, τις οποίες έφεραν μαζί τους ως και το λείψανο της Αγ. Παρασκευής της Νέας[49], (φωτ. 27). Γι' αυτό σημειώνει δίρριχτη εκκλησία με σταυρό, πιθανόν ρυθμού βασιλικής, πάντως κοντά σε τζαμί.

Όσον αφορά στα τοπωνύμια εκατέρωθεν του Βοσπόρου ακολουθεί αρχικά την περιγραφή του Διονύσιου Βυζάντιου από το έργο του με τίτλο Ἀνάπλους Βοσπόρου[50]. Καταγράφοντας την σημειωμένη σε αυτό αναφορά[51] ή και διορθώνοντας τοπωνύμια όπως το Δικαία πέτρα με το Πέτρα δίκης[52]. Χαμηλά υπάρχει μια σημείωση: «Διός, Ήρας, Ποσειδώνος Ηφαίστου, Απόλλωνος, Αρτέμιδος, Εστίας, Άρεως, Αφροδίτης, και Αθηνάς. Απολλων. Σχολ: φύλ: 185». Σίγουρα πρόκειται για αναφορά από τον Απολλώνιο, αλλά δεν ήταν γνωστό από ποια σχετική έκδοση. Τελικά κατάφερα και την εντόπισα. Πρόκειται για του Απολλώνιου, *Τα Αργοναυτικά,* έκδοση του 1566[53] η οποία είναι η μοναδική που φέρει αρίθμηση σε φύλλα[54].

Στον κόλπο Άμυκο αναφέρει «Παλάτι και τάφος Αμύκου του Βασιλέως των Βεβρύκων (αρχαίον όνομα των Βυθινών) είχε νόμον να μη δεχθή κανέναν εις τον λιμένα προτού να μονομαχήση με τους γρόθους, αράξαντες οι Αργοναύται τοις εζήτησε τον αξιώτερον εις μονομαχίαν. Όθεν φονεύεται από τον Πολυδεύκη. Απολλών. Ροδ: σχολ: φύλλ: 166». Η επισήμανση αυτή προέρχεται επίσης από την ίδια έκδοση. Λίγο ψηλότερα: «Εδώ εβασίλευσεν ο μάντις Φινεύς, τυφλός ώντας, και αρπαζομένης της τροφής του από των Αρπυιών, οί Βορεάδαι Ζήτις και Καλάις Αργοναύται τας αποδιώκουν και μάντευμα πηγαιμού εις Κολχίδα και επιστροφής των, παρ' αυτού λαμβάνουν». Προέρχεται και

49 Ανωνύμος, *Κωνσταντινιάς. Παλαιά τε και νεωτέρα*, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1844, σ. 144-145.

50 Petri Gyllii, «De Bosporo Thracio», στο Petri Gyllii, *De topographia Constantinopoleos, et illus antiquitatibus*, Lugduni, 1562. Carle Wescher, *Dionysiou Byzantiou, Dionysii Byzantii De Bospori navigatione quae supersunt : una cum supplementis in geographos Graecos minores aliisque ejusdem argumenti fragmentis*, Parisiis, E Typographeo publico, 1874. Ωστόσο, ο Δημ. Καραμπερόπουλος στην εργασία του *Η ΄΄Χάρτα της Ελλάδος΄΄ του Ρήγα. Τα πρότυπά της και νέα στοιχεία*, Αθήνα 1998, και στις σελ. 39-44, «Η επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως, Βιέννη 1796. Συμπληρωματικά στοιχεία», παρουσιάζει την αντιστοιχία των τοπωνυμίων του Ρήγα με εκείνα του Barbié du Bocage, *Plan du Bospore de Thrace pour le voyage de Jeune Anacharsis*, Juillet 1784.

51 Carle Wescher, *Dionysiou Byzantiou...,ό.π.,* σ. IX.

52 Carle Wescher, *Dionysiou Byzantiou..., ό.π.,* σ..X.

53 Απολλωνίου του Ρόδιου, *Αργοναυτικά*, Francoforti ex Officina, MDXLVI (1566), φ. 165.

54 Εμφανίζεται και στο Carolus Mullerus, *Geographi Graeci minors*, 2 (Parisiis 1882), από την έκδοση του Pierre Gilles 1540, σ. 76.

αυτό από το ίδιο βιβλίο του Απολλωνίου τα *Αργοναυτικά*[55]. Συνεχίζοντας υπάρχει η αναφορά «λιμήν γυναικών» Ο Διονύσιος Βυζάντιος, αναφέρει για το σχετικό μύθο των γυναικών[56] στα λατινικά. «Κλίνη Ηρακλέους» «Νυμφαίον» αναφέρονται επίσης από Διονύσιο Βυζάντιο[57].

Εντός των τειχών σημειώνει ένα επίγραμμα «Κίονα τετράπλευρον αεί χθονί κείμενον άχθος/ μούνος ανέστησεν Θεοδόσιος ο βασιλεύς» (φωτ. 28). Συναντάται στην τοπογραφία Gulli του 1562[58] και η εικόνα προέρχεται από το Thesaurus Graecarum antiquitatum του 1649[59]. Το κείμενο ολοκληρώνεται με το «Τολμήσας Πρόκλος επεκέκλετο, και τόσος έστη/ κίων ηλίοις εν τριάκοντα δύο» (φωτ. 29). Λίγα χρόνια αργότερα το 1678, το περιλαμβάνει και ο Spon, Jacob[60] στο περιηγητικό του. Πολλά είναι τα τοπωνύμια ως και οι σημειώσεις που συναντώνται στην *Επιπεδογραφία της Κωνσταντινούπολης*, Φύλλο 1. Τα περισσότερα εντοπίζονται στον Απολλώνιο τον Ρόδιο, αλλά και σε άλλους συγγραφείς αρχαίους ή και βυζαντινούς[61]. Πρέπει όμως να υπενθυμίσουμε ότι ο Ρήγας όπως αποδεικνύεται γνώρισε νεαρός την Κωνσταντινούπολη[62], όπως και το Βουκουρέστι από κοντά και μάλλον διέμεινε για αρκετό διάστημα σε αυτή, (φωτ. 30).

Ξεκινώντας, η γεωμετρική μορφή της πόλης δημιουργείται από την περίμετρο των τειχών που σχηματίζουν ένα σχεδόν ισόπλευρο σχήμα τριγωνικής μορφής, με αμυντική οχύρωση η οποία στη δυτική της πλευρά διαθέτει διπλό τείχος. Επισημαίνει δηλαδή ο Ρήγας τα χερσαία διπλά τείχη, τα Θεοδοσιανά[63], ως και τμήματα από την εξωτερική τάφρο η οποία διακόπτεται στις θέσεις όπου βρίσκονται οι πύλες των τειχών. Βεβαίως δε σημειώνει τα Κωνσταντίνεια τείχη. Όμως εντοπίζουμε ορισμένες παρεκκλίσεις. Το τείχος το αποδίδει

55 Απολλωνίου του Ρόδιου, *ό.π.*, φ. 165.

56 Carolus Mullerus, *Geographi Gaeci minors* 2(Parisiis 1882), από την έκδοση του Pierre Gilles 1540, σ. 48.

57 Carolus Mullerus, *Geographi...,ό.π.*,σ. 80-81.

58 Petri Gyllii, *De topographia Constantinopoleos, et illus antiquitatibus*, Lugduni, 1562, σ. 87.

59 Jacobus Gronovius, *Thesaurus Graecarum antiquitatum* ...t. VI, Lugduni 1649, σ. 13.

60 Jacob Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 & 1676, par Iacob Spon, Docteur Medecin Aggregé à Lyon, & George Wheler, Gentilhomme Anglois*, τ. I, Λυών, Chez Antoine Cellier le fils, MDCLXXVIII [=1678].

61 Υπάρχει μια εξαιρετική μελέτη με τις ελληνικές εγκαταστάσεις κυρίως ιερά, λιμάνια και βωμούς Murat Arslan, *İstanbul'un Antikçağ Tarihi Klasik Ve Hellenistik Dönemler*, Birinci Baskı, Haziran 2010.

62 Αθαν. Καραθανάσης, «Ο Ρήγας Βελεστινλής μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως και Βουκουρεστίου», Πρακτικά Συνεδρίου, *Ρήγας Φεραίος, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο ντε Μιράντα - Η Ελληνική σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και την Γνώση. Άξονας Ι: Η Ελληνική σκέψη στην εποχή των μεγάλων οραμάτων και των διεκδικήσεων,* Θεσσαλονίκη 2013, σ. 34-39.

63 Τα τείχη χτίστηκαν από τον Θεοδόσιο Β'. Έχουν διπλή γραμμή τειχών και τάφρο και μήκος 5570 μέτρα. Είχαν 96 πύργους ανά 50 μέτρα και δέκα πύλες μία στρατιωτική και μία πολιτική εναλλάξ. Οι πιο γνωστές είναι η Χρυσή Πύλη, η οποία ήταν η πιο περίλαμπρη, η Πύλη του Χριστού, η Πύλη του Αγίου Ρωμανού και η Πύλη του Χαρισίου, από την οποία, σύμφωνα με την παράδοση, μπήκε ο Μωάμεθ ο Πορθητής στην Πόλη. Επίσης υπήρχαν διάφορες μικρότερες πόρτες για διέλευση αγγελιαφόρων, καλεσμένων, μοναχών κλπ. Η πιο γνωστή είναι η Κερκόπορτα, από την οποία εισέβαλαν γενίτσαροι και διέσπασαν την άμυνα της πόλης κατά την Άλωση. Δε σημειώνει το δεύτερο τείχος (Στέλ. Μουζάκης, «Βυζαντινές οχυρώσεις. Καστροκτισίες και καστροπολιτείες», στο *Βυζάντιο. Ιστορία και Πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα.* Επιστ. διευθ. Τηλέμαχος Κ. Λουγγής, συνεργασία Δέσποινα Λαμπαδά, τόμος Γ΄, Τέχνη και Σκέψη, Ηρόδοτος 2016, σ. 347-430, και σ. 521-529).

ως ένα κομπολόγι με τετράγωνες χάνδρες εκτός από τις συναρμογές του τείχους με τα δύο αντίστοιχα παραλιακά μέτωπα όπου τις σχεδιάζει με πολύ μικρά τετράπλευρα κτίρια.

Η βορινή άκρη των τειχών δεν περιλαμβάνει το πρόσθετο μονοτείχιο τείχος, το *Καστέλλιον των Βλαχερνών*[64], με τους πέντε πύργους του γνωστό και ως Πενταπύργιον[65]. Εδώ έκτισε μεγάλο ανάκτορο ο Αναστάσιος ο Δίκορος[66] το οποίο αργότερα συμπλήρωσε ο Μανουήλ Κομνηνός Α΄ (1143-1180) και το κόσμησε πλούσια όπως το περιγράφει ο Odo de Deuil[67] τον Οκτώβριο του 1147, αλλά και ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης[68] αργότερα. Το κατέστρεψαν οι Σταυροφόροι[69] και πυρπολήθηκε το 1483[70], όμως τα ερείπιά του σώζονταν μέχρι το 1782, όπως αναφέρει ο Gouffier[71]. Παράλληλα ο Ρήγας τοποθετεί ανεξήγητα πολύ μακρύτερα, μεταξύ του Πολυρρήτιου και του Κύδαρη ποταμού στην άκρη του Κεράτιου κόλπου την περιοχή Βλαχέρναι (φωτ.31).

Η απουσία αυτού του τμήματος του τείχους, πού ήταν τότε σίγουρα γκρεμισμένο, δημιουργεί μπλέξιμο στον πίνακα των πυλών, που καταγράφει ο Ρήγας αφού αριθμεί ως 12 την πύλη Μπαλατά ενώ είναι η 13, την Αϊβασαρί αριθμεί ως 13 ενώ είναι η 14 και ανοίχτηκε μετά την άλωση. Η πύλη Εγρί, που την σημειώνει ως 14, είναι η πρώτη στο χερσαίο τείχος και δίπλα της το παραπόρτι το γνωστό ως Κερκόπορτα από όπου μπήκαν οι Οθωμανοί στην Πόλη. Και συνεχίζεται το μπέρδεμα και με τις υπόλοιπες πύλες όπου η 16 της Συλληβρίας, είναι 20, η 17 το Γεδή κουλέ ή Επταπύργιο, παλαιά Ρηγίου, αληθώς 21 το οποίο κλείνει και τα χερσαία τείχη χωρίς να περιλαμβάνει και την τελευταία άκρη. Όμως δεν επισημαίνει την περιλάλητη Χρυσή πύλη από όπου έμπαιναν οι θριαμβευτές αυτοκράτορες ήδη από το 1261 αλλά και ο ίδιος ο Μωάμεθ[72]. Το Επταπύργιον αρχικά είχε κτιστεί από τον Ιωάννη Παλαιολόγο με τέσσερεις πύργους και ήταν γνωστό ως Κυκλόβιον λόγω σχήματος και το 1468 ο Μωάμεθ ΙΙ έκτισε άλλους τρείς πύργους και ονομάστηκε Επταπύργιον[73]. Εδώ κλείνει τα τείχη και αφήνει έξω, χαμηλά, την άκρα των επτά πύργων.

Νοτιότερα σημειώνει μικρά αδιάγνωστα κτίρια που φέρουν την ονομασία «μακελεία», δηλαδή σφαγεία και παρακάτω συγκρότημα πολλών οικημάτων μικρών και μεγάλων, συνήθως δίρριχτων και με μιναρέδες, με τη σημείωση «Ταμπάκ χανά» δηλαδή

64 Καντακουζηνός, βιβλ. Δ΄48.

65 Κεδρηνός, *Εν Λέοντι Αρμένιω.* Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Κωνσταντινούπολη,* Α΄, σ. 585.

66 Ανδρός φιλολόγου και φιλαρχαίου, *Κωνσταντινιάς. Παλαιά και νεωτέρα. Περιγραφή Κωνσταντινουπόλεως*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1844, σ. 15, 60.

67 Odo of Deuil, *La Croisade de Louis VII, roi de France*, IV, ed. Henri Waquet, *Documents relatifs à l;histoire des croisades*, Vol 3 (Paris: Paul Guethner, 1949),σ.44-46, translated by James Brundage, *The Crusades: A Documentary History*, (Milwaukee, WI: Marquette University Press, 1962), σ. 109-111.

68 Βενιαμίν εκ Τουδέλης, *Το βιβλίο των ταξιδίων στην Ευρώπη την Ασία και την Αφρική (1159-1173,* εισαγωγή-σχόλια, Κοσμάς Μεγαλομμάτης-Αλέξης Σαββίδης, μετάφραση Φωτεινή Βλαχοπούλου, επιμέλεια Κοσμάς Μεγαλομμάτης Αθήνα 1994, σ. 65-66. Στην Κωνσταντινούπολη βρέθηκε το έτος 1165/66.

69 Κατά την Δ' *Σταυροφορία* (1201-*1204)* όταν οι σταυροφόροι κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη καταλύοντας τη Βυζαντινή αυτοκρατορία και ιδρύοντες τη Λατινική αντίστοιχη.

70 Φραντζής, βιβλ. Β΄.

71 Choiseul Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Greece*, 2,2 (Paris 1822), σ. 478.

72 Ανδρός φιλολόγου και φιλαρχαίου, *Κωνσταντινιάς...ό.π.,* σ.25-29. Στέλ. Μουζάκης, «Βυζαντινές οχυρώσεις..., *ό.π.,* σ. 304-305, εικ. 13.

73 Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Κωνσταντινούπολη...,ό.π.,* σ. 311-312.

ταμπάκικα, χώροι επεξεργασίας δερμάτων, βυρσοδεψεία. Όμως στη διάταξη σύμφωνα με περιγραφές υπάρχει ένα λάθος. Πρώτα υπήρχαν τα ταμπάκικα και μετά τα σφαγεία[74]. Πάντως τα βυρσοδεψεία σημειώνονται ως μεγαλόπολη αφού οι εγκαταστάσεις εξυπηρετούσαν εκατοντάδες χιλιάδες επεξεργασίες κυρίως πρόβειων δερμάτων από τις θυσίες που προέρχονταν από το Ραμαζάνι. Οι εργαζόμενοι εργάζονταν στο ύπαιθρο μέσα σε αφόρητες συνθήκες εργασίας και έκαναν όλη τη δουλειά με τα χέρια και τα πόδια. Χρησιμοποιούσαν περιττώματα σκύλων και περιστεριών για την επεξεργασία, τα οποία τα έψαχναν στην πόλη. Οι χώροι αυτοί πρέπει να δημιουργήθηκαν μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453[75] και βρίσκονται σε πλήρη ανάπτυξη σε όλο το θαλάσσιο μέτωπο, μέχρι σήμερα[76] (İstanbul Kazlıçeşme'de).

Αριστερότερα (φωτ. 30), σημειώνει «παλάτι Βελησαρίου» και χαράσσει μια μορφή επιμήκους κτηρίου με κολώνες. Πράγματι στη θέση αυτή υπήρχε ένα ερείπιο το οποίο πολλοί ονόμαζαν παλάτι του Βελισσάριου, το οποίο έκτισε ο Μέγας Κωνσταντίνος έξω από τα παλαιά Κωνσταντίνεια τείχη της πόλεως, και αργότερα ο Αλέξιος ο Απόκαυκος το μετέτρεψε σε φυλακή[77]. Περιγράφεται με διαστάσεις δεκαοχτώ οργιές ως πύργος τριώροφος με κίονες[78]., Πάντως, παλάτι του Βελισσάριου θεωρείται κτίριο που βρίσκεται σε μικρή απόσταση, δυτικότερα από την Αγ. Σοφία και τον Ιππόδρομο. Σχετικά με τα κυριότερα κτίρια στην Κων/πολη[79]. Λίγο έξω από το Καστέλλιο των Βλαχερνών σημειώνει «μεγάλον χαβούζι οπούθεν διαιρούνται τα νερά». Είναι γνωστό ότι υπήρχαν υπόγειοι σωλήνες που είχε κατασκευάσει ο μέγας Κωνσταντίνος και ανακαίνισαν οι επόμενοι, και οι οποίοι μετέφεραν νερό από τον ποταμό Κύδαρη σε μια μεγάλη δεξαμενή από όπου διαμοιραζόταν το νερό σε όλες τις δεξαμενές και κρήνες της Πόλης. Είναι αληθές ότι υπήρχε η δεξαμενή στη θέση αυτή. Μετά την άλωση όμως κτίστηκε, σκεπάστηκε[80] και δημιουργήθηκε καινούργια μακρύτερα σε άλλη θέση.

Εντύπωση όμως προκαλεί παρά την σημαντική υδρολογική απόδοση των υδάτων της Κωνσταντινούπολης από το Ρήγα, η ανυπαρξία σχεδίασης ενός ποταμού ο οποίος είναι γνωστό ότι διέσχιζε όλη την Πόλη και κατέληγε στην Προποντίδα. Είναι ο ποταμός Λύκος Bayrampaşa Deresi (φωτ.31). Για αυτόν γνωρίζουμε ότι το 1636 ο Κοτζά Μπαϊράμ

74 Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Κωνσταντινούπολη..., ό.π.*, σ. 300.

75 Zeki Tekin, *Tanzimat Donemine Kadar Osmanli Instanbul'uda Dericilik*, Doktora Tezi, 1992, σ. 12.

76 Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1453 διατέθηκε ένας χώρος 70 χιλιάδων τετραγωνικών μέτρων για τους εργαζόμενους στο δέρμα στο Kazlıçeşme. Την εποχή του Φατιχ Σουλτάν Μεχμέτ, δημιουργήθηκαν 360 βυρσοδεψεία και συγκεντρώθηκε μεγάλο μέρος τεχνιτών. Στην οθωμανική περίοδο αναδείχθηκε ως το μεγαλύτερο κέντρο παραγωγής και κατανάλωσης, η Κωνσταντινούπολη. Υπάρχουν επίσης πολλά κέντρα που παράγουν δέρματα ή παράγουν δερμάτινα προϊόντα. Τον 16ο και 17ο αιώνα, τα προϊόντα από τούρκικο δέρμα ανάπτυξαν μια λαμπρή περίοδο και εξαπλώθηκαν σε ξένες χώρες. (Akın, 2008.04.09 <http://kazlicesme.blogspot.com /2007/02/ osmanli-dneminde-dericilik-sahtiyan-ya.html>).

77 Καντακουζηνός, βιβλ.γ΄κεφ.πη΄.

78 Ανδρός φιλολόγου και φιλαρχαίου, *Κωνσταντινιάς...ό.π.,* σ. 52-53.

79 Claudia Barsanti, «Costantinopoli e l'Egeo nei primi decenni del XV secolo: la testimonianza di Cristofoto Buondelmonti», *Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte* 56 (2001),σ. 83-254. Claudia Barsanti, «Un panorama di Costantinopoli dal "Liber insularum archipelagi" di Cristoforo Buondelmonti», στο A. Iacobini – M. della Valle (εκδ.), *L'arte di Bisanzio e l'Italia al tempo dei Paleologi 1261-1453*, Roma 1999, σ. 35-54.

80 Ανδρός φιλολόγου και φιλαρχαίου, *Κωνσταντινιάς...ό.π.,* σ. 49.

πασάς ως καϊμακάμης επιμελήθηκε την επισκευή των τειχών της πρωτεύουσας και της διοχέτευσης του τελευταίου τμήματος των υδάτων του ποταμού Λύκου διαμέσου του πύργου Σουλού κουλέ[81]. Πάνω στον Βαρβύση, Κιαταχανά, ποταμό, σχεδιάζει ένα οίκημα και σημειώνει «χαρτουργείον». Είναι μια βιοτεχνία παραγωγής χαρτιού[82] που δουλεύει με υδρόμυλο ο οποίος έχει κατακόρυφη φτερωτή και κινείται κατευθείαν από την παροχή του ποταμού (φωτ. 32). Είναι δηλαδή ένας χαρτόμυλος, όπως είχαμε επισημάνει και στο Βουκουρέστι. Από την έρευνα που έκανα προέκυψε ότι το kagithane κτίριο χαρτιού, υπήρξε ένα χαρτοβιομηχανικό εργοστάσιο που λειτουργούσε στην Κωνσταντινούπολη ήδη σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές από τη Βενετική περίοδο[83], ενώ από άλλους από το 1453 την περίοδο του Μεχμέτ ΙΙ[84]. Πάντως, μετά από σχετική έρευνα[85] εντόπισα ότι εμφανίζεται σε αρκετούς χάρτες. Η παλιότερη αναφορά ευρίσκεται σε απόγραφο[86] χάρτη του Buondelmonti (φωτ. 33) από το Ντίσελντορφ[87], που τοποθετείται περί το 1478. Επίσης και σε χάρτη του Calvert Frederick του 1767 (φωτ. 34). Σημειώνεται επίσης και σε χάρτη του Walsh Robert[88] του 1828 (φωτ. 35). Σήμερα σώζεται μόνον η πύλη του συγκροτήματος, (φωτ. 36).

Θα κλείσω την παρουσίαση με τον εντοπισμό του χάρτη, που έφερε το πανόραμα της Κωνσταντινούπολης, και τον οποίο φαίνεται ότι αντέγραψε πλήρως και τοποθέτησε στο κάτω μέρος της *Επιπεδογραφίας της Κωνσταντινούπολης*, φύλλο 1, μαζί με τους διάφορους σχολιασμούς του, ο Ρήγας, (φωτ. 37). Πρόκειται για το χάρτη του Calvert Frederick (Baron Baltimore) του 1767[89]. Πάντως τον αναφέρω και τον παρουσιάζω και για μερικούς ακόμα πρόσθετους λόγους και παρατηρήσεις (φωτ. 38).

Ο χαρακτηρισμός των τειχών στο σχέδιο του Ρήγα ακολουθεί την ίδια μορφή που σημειώνεται και στο χάρτη. Επίσης στην ίδια θέση όπου το τείχος των Βλαχερνών υπάρχει στρογγυλή δεξαμενή την οποία έχει σημειώσει ο Ρήγας ως «μεγάλο χαβούζι». Ακόμα από τη μορφή που σχεδιάζονται στο χάρτη Calvert τα υδραγωγεία εμπνεύστηκε και το δικό του μοναδικό σύμβολο. Αλλά και το «Μεγάλον χαβούζι οπούθεν πηγαίνουν τα νερά εις την πόλιν» το ίδιο αναφέρεται και στο χάρτη στο 69. Τέλος όπως ανέφερα οι οικισμοί σχεδιάζονται εδώ διαφορετικά από τα υπόλοιπα φύλλα, ως συγκροτήματα οικημάτων. Η

81 Ανδρός φιλολόγου και φιλαρχαίου, *Κωνσταντινιάς...ό.π.,* σ. 41.

82 *Franz. Babinger*, *Zur Geschichte* der *Papiererzeugung* im *osmanischen Reiche* Berlin, 1931, σ. 2-5.

83 Osman Ersoy, *XVII ve XIX yüzyillarda Türkiye' de kagit*, Ankara 1963, σ. 29-32 σημείωση 2.

84 W. Muller-Wiener, «Manufakturen und Fabriken in Istanbul nom 15-19 jahrundert», *Mitteilungen der frankischen Geographischen Gesellschaft* 33/34(1986/87), σ. 257-320.

85 Ήδη είναι έτοιμη προς δημοσίευση σχετική εργασία για το συγκεκριμένο θέμα των υδροκίνητων χαρτουργείων-χαρτόμυλων της Κωνσταντινούπολης.

86 Δημήτρης Π. Δρακούλης «Η Κωνσταντινούπολη στη δυτική μεσαιωνική χαρτογραφία (εικονογραφημένα οδοιπορικά-παγκόσμιοι χάρτες-λιμενοδείκτες-νησολόγια)», *Βυζαντιακά* 33 (2016), σ. 109-156.

87 Cristoforo Buondelmonti, *Liber insularum archipelagi, Universitats- und Landesbibliothek Dusseldorf Ms.G13*, εκδότες Irmgard Siebert και Max Plassmann, με τη συμβολή των Arne Effenberger, Max Plassmann και Fabian Rijkers, Wiesbaden 2005, σελ. 9, 50, 59.

88 Robert Walsh, *Voyage en Turquie et à Constantinople*, par R. Walsh attaché à l'ambassade de Lord Strangford,traduit de l'anglais par H. Vilmain et E. Rives ..., Παρίσι, Moutardier, 1828.

89 Όπως μου ανέφερε ο φίλτατος Δημήτρης Καραμπερόπουλος, για το πανοραμικό σχέδιο της Κωνσταντινουπόλεως ο Γ. Τόλιας, *Αποχαιρετισμός στο Γένος...,* Αθήνα 20009, σελ. 31, μνημονεύει τον χάρτη του T.C. Lotter, *Plan von Constantopel...,* 1770.

μορφή των οικημάτων αυτών ομοιάζει επίσης με τα αντίστοιχα κτίρια του χάρτη Calvert. Εντύπωση προκαλεί όμως το γεγονός ότι δε σημειώνει ο Ρήγας πουθενά οδικό δίκτυο, ούτε ακόμα και μέσα στην Κωνσταντινούπολη, παρά το γεγονός ότι αυτό υπήρχε και στο χάρτη του Calvert, αλλά και άλλων που χρησιμοποίησε.

Συμπεράσματα

Κλείνοντας θέλω να επισημάνω ότι ο Ρήγας γνωστός για τη γεωγραφική του ευρυμάθεια και για το γεγονός πως «...η συγκριτική γεωγραφία ήταν από τις προσφιλέστερες ενασχολήσεις του»[90], άντλησε υλικό για τη *Χάρτα* του, από τη βυζαντινή παράδοση, την κλασική δόξα και αξία των αρχαίων Ελλήνων, τις ιδέες της επαναστατικής Γαλλίας, που συγκλόνιζαν την Ευρώπη και τον κόσμο, αλλά και από κάθε είδους διάσπαρτο υλικό της εποχής του. Χρησιμοποίησε χάρτες ποικίλων εκδόσεων, αρχαία κείμενα από εκδόσεις κλασικές, ιδιαίτερα όμως από τα λατινικά κείμενα[91] και όχι μόνον.

Πάντως το περιεχόμενο της *Χάρτας* αναφέρεται κατά βάση στον αρχαίο κόσμο, στο μετέπειτα σύγχρονό του κόσμο και θα έλεγα ελάχιστα στη βυζαντινή πραγματικότητα. Αυτό το συμπέρασμα εκπορεύεται από το γεγονός ότι ο χαρτογράφος Ρήγας ενδιαφέρεται περισσότερο για τον προσδιορισμό των θέσεων των αρχαίων τοποθεσιών παρά των νεοτέρων. Η προσπάθειά του δείχνει ότι ήθελε να αναπαραστήσει αλλά και να υπενθυμίσει, κυρίως τον αρχαίο κόσμο και το μεγαλείο του. Παρ' όλα αυτά, όσες παραλείψεις ή μεταθέσεις ακόμα και παρανοήσεις που συναντάμε στη *Χάρτα*, αυτή δεν παύει να λειτουργεί ως ένα βασικό και σημαντικό μέσο επικοινωνίας μεταξύ των Βαλκανικών λαών, απεικονίζοντας ταυτόχρονα και την ιδεολογική αντίληψη του Ρήγα σαφώς για τον κόσμο των Βαλκανίων, ως επίσης και για τον ευρύτερο χώρο. Αυτό είναι βέβαιο ότι το πέτυχε.

90 «Sa plus agreable occupation etait la geographie comparee», σημειώνει σε άρθρο του ο λόγιος Κωνσταντίνος Νικολόπουλος («Notice sur la vie et les ecrits de Rhigas l' un des principaux auters de la revolution qui a pour but l' independence de la Grece», στη *Revue Encyclopédique, ou Analyse raisonnée des productions les..,* XXI (Paris, Janvier 1824), σ. 275-280).

91 Ο Νικολόπουλος στο άρθρο του για το Ρήγα, αναφέρει ότι γνώριζε θαυμάσια την αρχαία ελληνική γραμματεία, τα Λατινικά, τα Γαλλικά, τα Ιταλικά, τα Γερμανικά, ενώ έγραφε πολύ καλά Ελληνικά και Γαλλικά, *ό.,π.,* σ. 275.

Εικ. 1. Ξυλόγραφος χάρτης Κίνας (1050)

Εικ. 2. Γεωγραφικοί πίνακες P. Bertii,1617

Εικ. 3. Εγχειρίδιο χάραξης του Abraham Bosse 1645

Εικ. 4. Χάρτα, φύλλο 3 ανεμοδείκτης

Εικ. 5. Χάρτα Βλαχίας του Ρήγα. Διακρίνονται οι διάφορες γέφυρες επί των ποταμών

Εικ. 6. Χάρτα Ρήγα Φύλλο 12. Σημειώνονται τα σημεία αλλαγής αλόγων.
Επίσης και οι θέσεις των Νερόμυλων και του χαρτουργείου

Εικ. 7. Χάρτα Ρήγα Φύλλο 12. Τα ερείπια της προς Αίμω Νικόπολις
που σημειώνει ο Ρήγας

Εικ. 8. Χάρτα Ρήγα Φύλλο 9 Επισήμανσης της προς Αίμον Νικόπολης

Εικ. 9. Mihai Viteazul, κατανικά τους Τούρκους, Giurgiu,October 1595
(Michael the Brave πριγκιψ Βλαχίας 1593-1601)

Εικ. 10. Χάρτα 12. Μάχη Τούρκων – Ρώσσων, νίκησαν οι Ρώσσοι

Εικ. 11. Χάρτα Φύλλο 12. Τέλος Ρωσοτουρκικού πολέμου. Ηττήθηκε η Τουρκία

Εικ. 12. Χάρτα φύλλο 12. Η μοναδική αναφορά της πάτριδας του Μοισιόδακα

Εικ. 13. Χάρτα φύλλο 12. Η νήσος του Αχιλλέα η Λευκή ή Φιδούσα

Εικ. 14. Χάρτα φύλλο 10. Το παλάτι του Διοκλητιανού

Εικ. 15. Χάρτα φύλλο 10. Ερείπια του Παλατιού του Διοκλητιανού
από το βιβλίο του Adam, Robert, 1764 στα λατινικά

Εικ. 16. Χάρτα φύλλο 10. Το ναυάγιο του Απ. Παύλου.

Εικ. 17. Η επικρατούσα σήμερα άποψη περί του ναυαγίου
του Απ. Παύλου στην Κεφαλλονιά

Εικ. 18. Χάρτα, φύλλο 9. Η Μακρά γέφυρα δίπλα στον Έβρο

Εικ. 19. Άποψη της Μακράς Γέφυρας του Εργίνη (Ουζούν Κιοπρού),
στο ομώνυμο χωριό της Ανατολικής Θράκης. (Χαλκογραφία του Luigi Mayer)

Εικ. 20. Ο ναός του Προφήτη Ηλία στη Μοσχόπολη (αρχ. Στ. Μουζάκη)

Εικ. 21. Μονή Τιμίου Προδρόμου Μοσχόπολη

Εικ. 22. Χάρτα 8 Μοσχόπολη. Διακρίνεται ο νερόμυλος λίγο έξω από την πόλη

Εικ. 23. Ο νερόμυλος όπως υπάρχει σήμερα (αρχ. Στέλ. Μουζάκη 2016)

Εικ. 24. Χάρτα 8. Το Μοναστήρι της Ρίλας

Εικ. 25. Χάρτα φύλλο 3 Το νησί της Ίου. Ο εντοπισμός του τάφου του Ομήρου έγινε το 1774 από τον Conte Pasch di Krienen

Εικ. 26. Χάρτα φύλλο 3, αναφορά στον κολοσσό της Ρόδου από Hugonis Grotii,στην έκδοση του 1747 στα λατινικά

Εικ. 27. Χάρτα φύλλο 1. Χάραξη σπιτιών και εκκλησιών

Εικ. 28. Χάρτα φύλλο 1. Ο κίονας του Θεοδόσιου

Εικ. 29. Jacobus Gronovius, (Thesaurus Graecarum antiquitatum ...t. VI, Lugduni 1649)

Εικ. 30. Χάρτα φύλλο 1 Κωνσταντινούπολη

Εικ. 31. Χάρτης της Κωνσταντινούπολης κατά τη βυζαντινή περίοδο

Εικ. 32. Χάρτα φύλλο 1. Η επισήμανση του χαρτουργείου-χαρτόμυλου της Κωνσταντινούπολης

Εικ. 33. Χάρτης Buondelmonti όπου σημειώνεται ο χαρτόμυλος το 1478

Εικ. 34. Το χαρτουργείο επάνω στον ποταμό και ο μικρός οικισμός
με ένα σουλτανικό παλάτι (λεπτομέρεια από το χάρτη του CALVERT, Frederick)

Εικ. 35 Χάρτης του 1767 όπου επίσης σημειώνεται ο χαρτόμυλος

Εικ. 36 Η είσοδος του χαρτόμυλου όπως σώζεται σήμερα (WALSH, Robert. Voyage en Turquie et à Constantinople, 1828)

Εικ. 37 CALVERT, Frederick (Baron Baltimore). [Eastern Costume, Engraved from the Collection of Lord Baltimore, after designs by Francis Smith, Λονδίνο, 1769. (Οκτώβριος 1767)] (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη - Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών)

Εικ. 38 Χάρτα, φύλλο 1 Η επιπεδογραφία της Κωνσταντινούπολης πάνω στα σχέδια του CALVERT

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΥΑΡΗΣ

Ρήγας Βελεστινλής, Ιωάννης Καρατζάς, Μιχαήλ Περδικάρης για τον έρωτα: Φιλοσοφικές αναζητήσεις, γραμματολογικές και βιβλιογραφικές αναφορές

Η παρούσα δημοσίευση αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης μελέτης. Μετά από έρευνα, καταγράφονται τα εδώ αναγκαιούντα φιλοσοφικά σχόλια, εργοβιογραφικά και ιστορικά στοιχεία. Ο έρωτας ως αμοιβαία έλξη, συνεκτικός ψυχικός δεσμός, αμοιβαία ενίοτε σωματική, ψυχική, χαρακτηρολογική εξιδανίκευση, αλλά και ως προβληματισμός για την αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους συνοδεύει τη διαμόρφωση νέων στάσεων αναφορικά προς τις σχέσεις των δύο φύλων στο σύνολο της ευρωπαϊκής διαφωτιστικής και (λίγο μετέπειτα) της νεοελληνικής κοινωνικής σκέψης στα μέσα του 18ου και ώς τις αρχές του 19ου αιώνα. Ίσως η σημαντικότερη λειτουργία αυτής της νέας σκέψης εκδηλώνεται στο πεδίο της λογοτεχνίας. Και αυτό αγκαλιάζει δημιουργικά..

Η προβληματική των δημιουργών της προεπαναστατικής περιόδου απομακρύνεται σε πολλά από την κυριαρχούσα θρησκευτική αντίληψη. Μέσα από δυσκολίες εκβάλλει -ποικιλότροπα και αντιφατικά- ίσως ως λειτουργία αυτής της νέας σκέψης στο πεδίο της λογοτεχνίας. Ρήγας Βελεστινλής και Ιωάννης Καρατζάς οδοποιοί μεγάλοι καθίστανται σε αυτά με το *Σχολείον ντελικάτων εραστών* (1790) και το *Έρωτος Αποτελέσματα* (1792). Βεβαίως, δύο αιώνες νωρίτερα από το Ζ΄ Διεθνές Συνέδριο, στα 1817, στα κρίσιμα προεπαναστατικά χρόνια γνωρίζουμε από την Ιστορία των ιδεών ότι παράλληλα προς τις φλόγες των νεωτερικών ιδεών δυναμώνουν και οι πυρκαγιές που συγκροτούν την ιδεολογική διαδικασία ανάσχεσης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ακριβώς στην καμπή αυτή συναντάμε το (ημιτελές;) έμμετρο αφηγηματικό σατιρικό έργο *Ερμήλος ή Δημοκριθηράκλειτος* του Μιχαήλ Περδικάρη.

Η συνομιλία με το περιεχόμενο των τριών έργων τροφοδοτεί ερωτήματα πολλά. Οι ερευνητές, για παράδειγμα, μπορούν να αξιοποιήσουν τα προαναφερθέντα τρία έργα

στην απόπειρα συστηματικότερης ανίχνευσης των συναφειών ανάμεσα στην τότε ζέουσα νεοελληνική κοινωνική πραγματικότητα και στις σχέσεις εξουσίας που διαπερνούν το μοντέλο της παραδοσιακής οικογένειας; Οι συγγραφείς των έργων επιμένουν στην προσέγγιση άλλων ηθικών πτυχών των ερωτικών σχέσεων;

Ως προς αυτά αναφωνεί ο Voltaire: "Amor omnibus idem", καθώς αποδέχεται το περιεχόμενο του στίχου του Βιργιλίου. Καλεί στη συνέχεια εμφαντικά «να ανατρέξουμε στον φυσικό έρωτα», καθότι αυτός «είναι ο κεντημένος από τη φαντασία ιστός της φύσης». Διατύπωση που αναδεικνύει τη συλλογιστική για την «κοσμολογική αποθέωση της Φύσης» και συναρτά αυτήν με την ανθρωπολογική επεξεργασία, που τονίζει ότι «η ανθρώπινη φύση είναι στο σύνολό της καλή»[1]. Στην προβαλλόμενη αναβάθμιση του ανθρώπινου όντος ως συνοδευτική του «λογικού» στον «Αιώνα των Φώτων», οι απόψεις για το περιεχόμενο των εννοιών *πάθη* και *έρωτας* άλλοτε δειλά λαμβάνουν υπόψη τον αλληλοεπηρεασμό τους και άλλοτε αιφνιδιάζονται από την αντίστασή τους στην «εκλογίκευση». Ο έρωτας αποκτά ειδικό βάρος για κάθε άνθρωπο, ανεξάρτητα από το φύλλο ή την ηλικία (ίσως και από την ταξική καταγωγή; Δύσκολο!). Αλλά ο έρωτας σ' αυτή τη φιλοσοφική κοίτη δεν μπορεί παρά να συνοδεύεται από την *φιλαυτία (amour-propre)*: «όσοι διατείνονται ότι η αγάπη προς τον εαυτό μας συνιστά τη βάση όλων των συναισθημάτων και των πράξεών μας», επισημαίνει ο Γάλλος φιλόσοφος, έχουν «απόλυτο δίκιο, όπου κι αν βρίσκονται», για να καταδείξει την κινητήρια δύναμη των κοινωνιών: «η φιλαυτία είναι το εργαλείο της αυτοσυντήρησής μας·προσιδιάζει στο εργαλείο της διαιώνισης του είδους». Προσθέτει μάλιστα επεξηγηματικά: «μας είναι αναγκαίο, μας είναι πολύτιμο, μας προκαλεί τέρψη και πρέπει να το κρύβουμε»[2]. Διαφωνίες σε σχέση με αυτά υπήρξαν πολλές. Ωστόσο, πράγματι, με ή χωρίς εξιδανικεύσεις, ο έρωτας συνοδεύεται από αποσιωπήσεις, λογοκρισίες, καταπιέσεις, φαντασιώσεις και, ωστόσο, σημαδεύει την οντολογική και υπαρξιακή διαδρομή των επωνύμων και των ανωνύμων προσώπων.

Στα λόγια και τα έργα των ανθρώπων της εποχής ο έρωτας είναι παρών. Ιδίως στα χρόνια του Διαφωτισμού και σ' αυτά που έπονται, όσο οι πνευματικές εξελίξεις επιτρέπουν, εμφιλοχωρεί στα κομβικά ζητήματα της κοινωνικής ζωής, της προρομαντικής αισθητικής και της λογοτεχνικής δημιουργίας. Στοχαστές και λογοτέχνες «λιμπερτίνοι» - χωρίς να επεξεργάζονται συνολική και ριζικά διαφορετική ματιά για τα φύλα - μεταφέρουν το ψυχικό κλίμα, αναμοχλεύουν τους προβληματισμούς για την αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους, τις νέες τάσεις στη νοοτροπία και τη συμπεριφορά ομάδων και στις συνακόλουθες στάσεις και ιεραρχήσεις αξιών στις ηγετικές ομάδες του υπόδουλου νέου Ελληνισμού στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα[3]. Με ισχυρές και πυκνές αντιδράσεις των παραδοσιακών ελληνικών θεσμών και δικτύων σε πρωτοβουλίες ατομικές και συλλογικές[4]. Η έννοια της ευτυχίας -κάποτε σε συνάρτηση και με την κοινωνική ευδαιμονία, ως πολιορκητικός κριός σε σχέση με παραδοσιακές απόψεις- αποκτά ένα ευρύ κοινωνικό περιεχόμενο, επηρεάζοντας την ανερχόμενη τάξη σε όλη την Ευρώπη. Οι εκλεπτυσμένοι τρόποι συναντούν την αισθαντικότητα και την ευαισθησία των νέων, την

1 Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, εκδ. Θεμέλιο, τόμ. Β΄, Αθήνα 1987, 70.

2 Βολταίρος, *Φιλοσοφικό Λεξικό*, εισαγ.-σχόλια Ξανθίππη Τσελέντη, εκδ. Στάχυ, Αθήνα 2001, 440.

3 Henri Tonnet, "A propos des premiers romans et nouvelles néo-helléniques", *Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens Année* 1991 6-1-2 pp. 89-114.

4 Κ.Θ. Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1989, ιδίως 141-143.

υπόσχεση επίγειας ευτυχίας και την αρετή στο πλαίσιο της φυσικότητας του ανθρώπου και του γάμου. Ομάδες εμπόρων και διανοουμένων του νέου Ελληνισμού μετέχουν στις ζυμώσεις στα πεδία της πολιτισμικής και ηθικής αναγέννησης, της παιδείας, της επιστήμης, των νέων κοινωνικών και οικονομικών θεσμών[5]. Εμβολιάζουν προτάσεις και επεξεργασίες με θέσεις της ριζοσπαστικής και ιδίως της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Ο ίδιος ο Ρήγας επαναφέρει διαρκώς στα έργα του, στο φόντο της φιλοσοφίας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, την ανάγκη να εξασφαλιστεί η μάθηση ως διαδικασία «συνολικής γνωσιακής και ηθικής κατάκτησης και διαμόρφωσης του ανθρώπου»[6]. Εμφανώς στην προβληματική του Ρήγα ο «άνθρωπος συνιστά ένα οργανικό μέρος του φυσικού γίγνεσθαι το οποίο διέπεται από ομόλογες κανονικότητες»[7]. Η επίδραση της πειραματικής σκέψης και της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας του 18ου αιώνα τον οδηγεί, χωρίς την αποδοχή υπερβολών, στο να συμμετέχει στη συζήτηση σχετικά «με την αναλογική ομοιότητα ανθρώπου και ζώων» και στον εντοπισμό «της διαφοροποίησης στην αγωγή»[8]. Παρενθετικά υπενθυμίζεται ότι στην περίοδο που ερευνάται «ο φιλοσοφικός λόγος για τον έρωτα είναι ένας λόγος γένους αρσενικού»[9] κι ακόμη, όπως σημειώνει ο Alexandru Dutu, στη στενή σχέση της ιστορίας του έρωτα με την ιστορία των νοοτροπιών δεν αποσυνδέεται ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι συνδυάζουν τον εσωτερικό με τον εξωτερικό κόσμο, την προσωπική με τη δημόσια ζωή[10].

Επιπλέον, ούτε αδιάφοροι αποδεικνύονται οι νεοέλληνες φιλοσοφούντες για το θέμα του έρωτα, στην προσπάθεια για τον περιορισμό των πνευματικών υστερήσεων του νέου Ελληνισμού, ούτε αφήνουν το θέμα να παραμένει αποκλειστικά ως μοτίβο λογοτεχνικών εκφράσεων. Αντίθετα από τις υποδείξεις εκκλησιαστικών παραγόντων[11], η εκκοσμίκευση της ηθικής και της αγωγής προβληματίζει πολλούς από τους νεοέλληνες φιλόσοφους, αλλά και τους λόγιους που επιδίδονται στην (ισχνή) παραγωγή της λογοτεχνικής ύλης της εποχής αυτής -μάλιστα τους δεύτερους σε ξεχωριστές περιπτώσεις με πιο προωθημένες στοχεύσεις και επεξεργασίες. Η διαπίστωση οδηγεί ευθέως στο να λάβουμε υπόψη το πεζογραφικό παράγωγο της συνεργασίας Αθανάσιου Ψαλίδα και Ιωάννη Καρατζά, το έργο *Έρωτος Αποτελέσματα* (ΕΑ – Βιέννη 1972), όπου η ηδονή και ο έρωτας αποσυνδέονται από τα θεία, ενώ ο γάμος προσεγγίζεται πρωτίστως ως θεσμός κοινωνικά

5 Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988, 116, 125-126, 169, 174. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Ο Ρήγας και ο φωτισμός του Γένους», *Υπέρεια* 4, 2006, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (2003), 631-652, ιδίως σ. 637.

6 Γρηγόρης Καραφύλλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Φιλοσοφικές προσεγγίσεις*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2008, 24.

7 Κώστα Θ. Πέτσιος, *Η περί Φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη,* Ιωάννινα 2016, γ΄ έκδοση, 384.

8 Κ.Θ. Πέτσιος, *ό.π.,* 385.

9 Aude Lancelin-Marie Lemonnier, *Οι φιλόσοφοι και ο έρωτας. Από τον Σωκράτη στη Σιμόν ντε Μποβουάρ*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2011, 11.

10 Alexandru Dutu, "L' amour unificateur", *Cahiers roumains d'études littéraires* 3 (1988), 94-101.

11 Ιδίως για τη στάση του Νικόδημου Αγιορείτη, βλ. Γιάννη Παπαθεοδώρου, «Το ιερό και το βέβηλο: Η καταδίκη των ηδονιστικών αναγνώσεων από τον Νικόδημο Αγιορείτη», στα *Πρακτικά της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης «Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος»*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, 515-529.

αναγκαίος και όχι ως μέρος της θρησκευτικής λατρείας. Ακόμη και ο πολύπαθος Χριστόδουλος Παμπλέκης, ο Ακαρνάν (1733-1793), που μεταφράζει και εκδίδει από τα γαλλικά την ανώνυμη *Αληθή πολιτική* (Βενετία 1781) και όσα αυτή περιέχει για το θέμα της ηδονής («Περί ηδονής», κεφάλαιο κε'), την συνδέει με τον «ορθό λογισμό» και τους «νόμους της θρησκείας» για την υποστήριξη της ανάγκης της «συντηρήσεως» του ανθρώπινου είδους. Λίγο νωρίτερα -και χωρίς κατ' ανάγκη να λειτουργεί ως το «πρότυπο» του *Έρωτος Αποτελέσματα*- ο Ρήγας διασκευάζει, εμπλουτίζει, εκδίδει το *Σχολείον ντελικάτων εραστών*, προσαρμόζοντας τις ιστορίες του έργου στην ελληνική (ή και βαλκανική, κατά την Cornelea Papacostea-Danielopolu) πολιτισμική κατάσταση[12]. Ενσωματώνει κι αυτή την οπτική στον απελευθερωτικό των Ελλήνων και των Βαλκανίων προβληματισμό με τη διαπλοκή εθνικού και κοινωνικού ζητήματος[13]. Επιπρόσθετα, φροντίζει να συμπεριληφθεί, δίπλα σε έργα των P. Metastasio και J.-Fr. Marmontel, στο έργο *Ηθικός τρίπους* (Βιέννη, 1797) το μεταφρασμένο από τον σύντροφό του Αντώνιο Κορωνιό (1770-1798) διήγημα «Ο πρώτος ναύτης», του Ελβετού Salomon Gessner (1733-1780), ίσως διότι οι νέοι της εποχής αποδέχονται το ένστικτό και τις παρορμήσεις του συναισθήματος παρά τις ορθολογικές επιταγές, όπως επιμένει εμβριθώς η Άννα Ταμπάκη[14].

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ
ΚΑΙ ΣΧΟΛΕΙΟΝ ΤΩΝ ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ

Ρήγα Βελεστινλή, Θετταλού, *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών ήτοι Βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίργα συμβεβηκότα των ωραιοτέρων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα Αιώνα. Εκ της Τυπογραφίας Ιωσήπου του Βαουμεϊστέρου.* Εν Βιέννη της Αουστρίας 1790.

ΤΟ ΕΡΓΟ

Στο *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* μεταπλάθει διηγήματα του Γάλλου λογοτέχνη Nicolas-Edme Re(s)tif de la Bretonne, υπέδειξε συστηματικά ο Ιωάννης Α. Θωμόπουλος σε δύο διαδοχικά δημοσιεύματα (αρχικά το 1945 και αναλυτικότερα το 1950)[15]. Από το 1953 ο Λέανδρος Βρανούσης με την επιστημονική σκευή του υπέδειξε «το βαθύτερο νόημα των νεωτεριστικών τολμηροτήτων» και την «καινούργια αντίληψη, ανατρεπτική

12 Cornelea Papacostea-Danielopolu, "'Eros dans la *littérature phanariote des Pricipautes", Cahiers roumains d'études littéraires* 3 (1988), 32-42.

13 Παναγιώτης Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, 437-440.

14 Ρήγας Βελεστινλής, *Άπαντα τα Σωζόμενα. Ο Ηθικός Τρίπους*, εισ. Ά. Ταμπάκη, φιλολ. επιμ. Ines di Salvo, , τ. Γ΄, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, 43-44.

15 Ι.Α. Θωμόπουλος, «Το πρότυπο του Σχολείου των Ντελικάτων Εραστών», *Νέα Εστία*, τχ. 554, 1950, 1028-1038. Πρβλ. Vasiliki Kontogianni, "*L'Ecole des amants délicats*. Quand Rhigas traduit Rétif de la Bretonne", *Etudes Rétiviennes*, Revue de la Société Rétif de la Bretonne, n° 46, décembre 2014, 197-211. Της ιδίας, «Ρήγας και Retif de la Bretonne. Συμπληρωματικά στοιχεία πάνω σε μια σχέση γνωστή», *Ο Ερανιστής*, 29 (2016), 133-172, με σημαντικές διαπιστώσεις για τις συγκρίσεις και την απουσία έρευνας στη Γαλλία για τον Ρήγα. (Επιμ.-Εισαγ. Δημήτρης Ψαρράς), « Η άλλη επανάσταση του Ρήγα», στον τόμο *Ο έρωτας στα χρόνια της επανάστασης. Τρία ερωτικά διηγήματα του Ρήγα και των συντρόφων του*, έκδοση *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, Αθήνα 2021, 9-23 και 25-65.

της συντηρητικής νοοτροπίας της εποχής του»[16]. Στο περιεχόμενο των διηγημάτων αποτυπώνονται οι διαθέσεις «για ηθική και κοινωνική απελευθέρωση»[17].

Στοιχεία του νέου κώδικα ηθικής και συμπεριφοράς μετακενώνει η έκδοση του Ρήγα στον ελληνικό και βαλκανικό χώρο με τις αισθαντικές ιστορίες ερωτικού και κοινωνικού προσανατολισμού του *Σχολείου των ντελικάτων εραστών*. Τα έξι διηγήματα, αντλούνται από τη λογοτεχνική σειρά *Les Contemporaines (Οι Σύγχρονες)*. Ο υπότιτλος της έκδοσης είναι απόδοση του υπότιτλου της πρώτης ενότητας της σειράς, ενώ ο τίτλος, κατά την Ε. Τσαντσάνογλου, φαίνεται ότι αντλεί από την κωμική όπερα *Cosi fan tutte, ossia La scola degli amanti (=Έτσι κάνουν όλες, ήτοι Το σχολείο των εραστών)* του Mozart (Βιέννη το 1790). Η πρωτότυπη συλλογή 261 διηγημάτων, εκδοθέντων σε 42 τομίδια, δημοσιεύτηκε μεταξύ των ετών 1780 και 1785 (ανώνυμη στην πρώτη και με αρχικά στη δεύτερη έκδοση), διαιρεμένη σε τρία μέρη. Οι ιδιαίτεροι τίτλοι αυτών είναι:

1. *Les Contemporaines, ou aventures des plus jolies femmes de l' age présent* [17 τόμοι, 1780-1782], τη γνωστή στα μεταγενέστερα χρόνια και με τον τίτλο Les Contemporaines melées.

2. *Les Contemporaines du commun, ou aventures des belles marchandes ouvrières etc., de l'age présent* [13 τόμοι, 1782-1783].

3. *Les Contemporaines par gradation, ou aventures des plus jolies femmes de l'age présent, suivant la gradation des principaux états de la société* [12 τόμοι, 1783-1785].

Τα διηγήματα που επέλεξε ο Ρήγας προέρχονται από τους τέσσερις πρώτους τόμους των *Contemporaines melées,* οι οποίοι φαίνεται ότι ως τη στιγμή ενασχόλησής του με τη μετάφραση και συγκρότηση του τυπογραφικού σώματος είχαν εκδοθεί. Η πλήρης, κατά τον Π.Σ. Πίστα, αντιστοίχιση των διηγημάτων είναι η ακόλουθη:

1. Ο νέος εξωμερίτης - Le petit Auvergnant [τόμ. 2, αρ. 11]

2. Το τσιράκι του εργαστηρίου - Le garçon de boutique [τόμ.2, αρ. 8]

3. Ο νέος Πυγμαλίων - Le nouveau Pygmalion [τόμ.1, αρ. 1]

4. Η έκλειψις της τιμής εξαιτίας του έρωτος - L' honneur éclipsé par l' amour [τόμ. 2, αρ. 7]

5. Το πρώτο αμόρι - Le premier amour [τόμ 4, αρ. 26]

6. Ο ερωτικός θάνατος - La mort d' amour [τόμ. 3, αρ. 15][18].

Στο διήγημα αυτό εντοπίζονται οι πιο σοβαρές λογοτεχνικές και φιλοσοφικές παρεμβάσεις του Ρήγα: Δύο σχόλια σύνδεσης με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, επεξήγηση για τους τόπους περιδιάβασης των ερωτευμένων στην Κωνσταντινούπολη, ερωτική επιστολή προσαρμοσμένη στις νεανικές νοοτροπίες των Ελλήνων σε σύνδεση με τα τέσσερα ερωτικά-λαϊκά άσματα. Γενικότερα, στις διασκευές του ο Ρήγας, γνωρίζοντας τις διαθέσεις των νέων ιδίως του κωνσταντινουπολίτικου και παραδουνάβιου χώρου, προσέθεσε στην εξέλιξη των αφηγούμενων ερωτικών περιπετειών, ανεξάρτητα από την ευνοϊκή ή μη έκβασή τους, δεκατρία στιχουργήματα, προφανώς φαναριώτικης προέλευσης. Αυτά παρεμβάλλονται στην πεζή αφήγηση, προσδίδοντας βάθος στο θεματικό πυρήνα, το υφο-

16 Λ.Ι. Βρανούσης, *Ρήγας*. Βασική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1953, 127-128.

17 Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, 309.

18 Βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Άπαντα τα Σωζόμενα. Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών*, εισαγ.-επιμ. Σχόλια Παναγιώτης Σ. Πίστας, τ. Α΄, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2002, 245-285. Επίσης, (επιμ-εισαγ. Δημήτρης Ψαρράς) *Ο έρωτας στα χρόνια της επανάστασης. Τρία ερωτικά διηγήματα του Ρήγα και των συντρόφων του*, έκδ. "Η Εφημερίδα των Συντακτών", 18.06.2021, 14-18.

λογικό επίπεδο, το συναίσθημα και τη συγκίνηση. Συνιστούν μία από τις καινοτομίες στο λογοτεχνικό πεδίο που κομίζει το *Σχολείον*. Η εισαγωγή της προρομαντικής αισθητικής προβληματικής και στοιχείων της «νέας ευαισθησίας» συμβάλλουν στη γνωριμία με την αισθητική και τη λογοτεχνία του Διαφωτισμού, όσο κι αν αυτές πιέζονται από το διδακτισμό και την ηθικιστική-ιδεολογική χρήση. Τα θέματα της απαλλαγής από δεισιδαιμονίες και προκαταλήψεις, του διαταξικού έρωτα (και κυρίως γάμου), της ελεύθερης σκέψης και του αυτοπροσδιορισμού, της κοινωνικής ισότητας, της γυναικείας χειραφέτησης διαποτίζουν τα διηγήματα και αντανακλούν τις προσεγμένες επιλογές του Ρήγα. Τα ερωτικά αφηγήματα δεν αποτιμώνται πλέον από την έρευνα ως «νεανικά αμαρτήματα», αλλά ως μέρος του ευρύτερου απελευθερωτικού και κοινωνικού οραματισμού του Ρήγα.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Αυτόγραφο του *Σχολείου* δεν σώθηκε, παρά την αντίθετη διαβεβαίωση που κατέγραψε σε μια παρεκβατική σημείωση για το *Σχολείον* (και το *Φυσικής Απάνθισμα*) ο Σπυρίδων Λάμπρος (1892). Το εντοπισθέν χειρόγραφο ανήκε στον εν Σμύρνη Μ.Π. Κοσσονή ώς το 1886 ή/ και 1892, και στη συνέχεια απωλέσθηκε. Ο Λ. Βρανούσης αναφέρει ότι αποσπάσματα ή ολόκληρα διηγήματα του *Σχολείου* υπάρχουν στα ms gr. 198 (Litzica 753) της Ρουμάνικης Ακαδημίας [«Το πρώτον αμόρι». Αρχές 19ου αι.], ms gr. 1080 [«Η έκλειψις της τιμής εξαιτίας του έρωτος»], ms gr. 1081 [«Το τζιράκι του εργαστηρίου»], ms gr. 1082 [«Ο νέος εξωμερίτης»]. Αποτελούν όλα αντίγραφα του εντύπου και όχι πρωτόγραφα.

Στο χφ. αρ. 1141 του Αρχείου Τυρνάβου (Ρ) της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας περιέχεται ένα στιχούργημα από την συλλογή *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*[19].

Σημειώνεται ότι υπήρξαν επίσης δύο ανέκδοτες μεταφράσεις του έργου στα ρουμανικά: από τον Iordache Pesacov γύρω στα 1812-1815 και η δεύτερη το 1818 από τον Ioan Beldiman. Σώζεται μόνο η δεύτερη στη Βιβλιοθήκη της Ρουμάνικης Ακαδημίας, ms αρ. 126.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ [ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ Ή ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΣΤΙΚΕΣ]

1790

Σχολείον των ντελικάτων εραστών ήτοι Βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα, των ωραιοτέρων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα. Εκ της Γαλλικής διαλέκτου νυν πρώτον μεταφρασθέν παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού. Εν Βιέννη της Αουστρίας. Εκ της Τυπογραφίας Ιωσήπου του Βαουμεϊστέρου. 1790.

1869

[εκδότης Χ.Α. Δούκας] Σχολείον των ντελικάτων εραστών ήτοι Βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα, των ωραιοτέρων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα. Εκ της Γαλλικής διαλέκτου νυν πρώτον μεταφρασθέν παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού. Εν Βιέννη της Αουστρίας. Εκ της Τυπογραφίας Ιωσήπου του Βαουμεϊστέρου. 1790.

19 Γλυκερίας Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, «Χειρόγραφοι συλλογαί ποιητικών κειμένων ΙΗ΄και ΙΘ΄ αιώνος», *Δωδώνη*, τόμ. Γ΄, Ιωάννινα 1974, 371-383, ιδίως σ. 379.

1876

Σχολείον των ντελικάτων εραστών ήτοι Βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα, των ωραιοτέρων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα. Μεταφρασθέν εκ του γαλλικού υπό Ρήγα Βελεστινλή. Δαπάνη Γ. Καμπάση και Ν. Δ. Σταϊκοβιτς.

1953

Ρήγας. Έρευνα, συναγωγή, μελέτη Λ.Ι. Βρανούση, Βασική Βιβλιοθήκη αρ. 10, Αθήνα 1953, σσ. 133-198 [: περιλαμβάνει ολόκληρο το 5ο διήγημα και μεγάλα αποσπάσματα από τα υπόλοιπά του- πλην του 3ου, το οποίο παραλείπει].

1968

Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος, *Άπαντα,* Συναγωγή κειμένων, φιλολογική επεξεργασία και παρουσίαση Λ.Ι. Βρανούση, Τόμ. Α΄, Αθήνα 1968, 1-135.

1971

Ρήγας, *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* (επιμ. Παναγιώτη Σ. Πίστα), ΝΕΒ, Ερμής, Αθήνα 1971.

1998

Ρήγα Βελεστινλή, *Απάνθισμα κειμένων.* Επιλογή κειμένων Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδης, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1998: Σχολείον των ντελικάτων εραστών, «Το τσιράκι του εργαστηρίου», 31- 72.

2001

Σχολείον των ντελικάτων εραστών ήτοι Βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα, των ωραιοτέρων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα. Εκ της Γαλλικής διαλέκτου νυν πρώτον μεταφρασθέν παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού. Εν Βιέννη της Αουστρίας. Εκ της Τυπογραφίας Ιωσήπου του Βαουμεϊστέρου. 1790. *Άπαντα τα σωζόμενα,* τόμος Α΄, Εισαγωγή-Επιμέλεια- Σχόλια Παναγιώτης Σ. Πίστας, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2001.

2006 [φωτομηχανική επανέκδοση]

Σχολείον των ντελικάτων εραστών ήτοι Βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα, των ωραιοτέρων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα. Εκ της Γαλλικής διαλέκτου νυν πρώτον μεταφρασθέν παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού. Εν Βιέννη της Αουστρίας. Εκ της Τυπογραφίας Ιωσήπου του Βαουμεϊστέρου. 1790, εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, με την προσθήκη ευρετηρίου, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλου, Αθήνα 2006.

2006

Ρήγας Βελεστινλής: Α΄ Το σχολείον των ντελικάτων εραστών,

«Το πρώτον αμόρι» [αποσπ.], 559-567, στο έργο Κωνσταντίνος Γ. Κασίνης, *Νεοελληνική λογοτεχνία από τις αρχές έως την Επανάσταση.* Σύγχρονη ανθολογία κειμένων. Ποίηση-πεζογραφία-Θέατρο-Διάλογος-Επιστολή, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2006.

2021

«Ο ερωτικός θάνατος» [«Διήγημα από τη συλλογή Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών, Βιέννη 1790, σε μετάφραση από τα γαλλικά του Ρήγα Βελεστινλή)»], στον τόμο

Ο έρωτας στα χρόνια της επανάστασης (επιμ.-εισαγωγή) Δημήτρης Ψαρράς, έκδοση «Η Εφημερίδα των Συντακτών», Αθήνα 2021, 25-65.

ΚΑΡΑΤΖΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΙ *ΕΡΩΤΟΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ*

[Ι.Κ.***], *Έρωτος Αποτελέσματα, ήτοι Ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια.* Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας Γεωργίου Βεντότη. Εν Βιέννη της Αουστρίας 1792.

Ο λόγιος, συγγραφέας και εκδότης Ιωάννης Καρατζάς (Λευκωσία, 1767- Βελιγράδι, 1798), παρά τα νεότερα δεδομένα της έρευνας, παραμένει μια αινιγματική φυσιογνωμία. Πριν το 1790 μετανάστευσε στην Κεντρική Ευρώπη, εγκαταστάθηκε στην Ουγγαρία και κινήθηκε στα περιβάλλοντα των Ελλήνων της Βιέννης και της Βουδαπέστης. Είχε ιδιαίτερες σχέσεις πνευματικής, συγγραφικής και εκδοτικής συνεργασίας με τον γιαννιώτη λόγιο Αθανάσιο Ψαλίδα. Μετά τη σύλληψή του το Δεκέμβριο του 1797 για συμμετοχή στην επαναστατική κίνηση του Ρήγα Βελεστινλή (: απόπειρα ανατύπωσης της επαναστατικής προκήρυξης του Ρήγα στην Πέστη) και την παράδοση στους Τούρκους, στραγγαλίστηκε στο Βελιγράδι μαζί με τους άλλους επτά μάρτυρες στις 26 Ιουνίου 1798. Η καταγραφή της βιβλιοθήκης του από την αυστριακή αστυνομία αποκαλύπτει το ζωηρό ενδιαφέρον του για την κοσμική σοφία της εποχής του, την εκπαίδευση και αναμόρφωση της νεολαίας. Επιβεβαιώνει τον προσανατολισμό του προς τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και την απελευθερωτική κίνηση των Ελλήνων.

Οι ερευνητές βασιζόμενοι σε δημοσίευμα του 1797 του ελληνιστή Franz Karl Alter σχετικά με την έκδοση –αλλά όχι και την αποκλειστική πατρότητα– του ανώνυμου *Έρωτος Αποτελέσματα* αποδίδουν το έργο στον Ιωάννη Καρατζά, αναδεικνύοντάς τον σε συγγραφέα της πρώτης συλλογής διηγημάτων της νεοελληνικής και της κυπριακής λογοτεχνίας στην εποχή του Διαφωτισμού[20]. Ωστόσο, από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα άλλοι ερευνητές επιμένουν να προσκομίζουν στοιχεία για την αποκλειστική συγγραφή του έργου από τον Αθανάσιο Ψαλίδα, ενώ τελευταία προβάλλεται έντονα η άποψη που υποδεικνύει με εσωτερικά στοιχεία του έργου τη στενή συνεργασία ανάμεσα στους Καρατζά και Ψαλίδα. Η Ελένη Κουρμαντζή, που επιμελήθηκε τη αναστατική έκδοση του πρωτοτύπου, συνοψίζει την ανάλυσή της: «το έργο αυτό πρέπει να θεωρηθεί ως «εταιρικό», με κυρίαρχη τη μορφή του Αθ. Ψαλίδα[21]. Ξεχωριστή είναι η διερεύνηση της «Αφιέρωσης» και του «Προοιμίου» του *Έρωτος αποτελέσματα,* που επιχειρεί ο Νίκος Μαυρέλος, η

20 Πρώτος εντόπισε την πηγή ο Νικόλαος Βέης (c.1948). Αναλυτικά, βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Το "Σχολείο των Ντελικάτων Εραστών" και το "Έρωτος Αποτελέσματα". Νέα στοιχεία για τα στιχουργήματά τους», *Ο Ερανιστής* 23 (2001), σ. 145, σημ. 7. Της ιδίας, «Η ελληνόθεμη αρθρογραφία του Franz Karl Alter στο περιοδικό Allgemeiner Litterarischer Anzeiger (1796-1801)», *Κονδυλοφόρος* 4 (2005), 275-330 – ιδίως σσ. 298-299, με συνοπτική παρουσίαση επιστολής 28.12.1796 και δημοσιεύματος 20.4.1797. Πρβλ. Γιώργος Κ. Μύαρης, «Νέα δεδομένα και ερευνητικά αιτούμενα για τον Ιωάννη Καρατζά, τον Κύπριο σύντροφο του Ρήγα», *Υπέρεια* τόμος 4, *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»,* Αθήνα 2006, 709-736.

21 (Εισαγωγή-επιμέλεια Ελένη Κουρμαντζή), *Έρωτος Αποτελέσματα*, έκδ. Ωνάσειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2018, 10. Πρόκειται για την πλήρη αναστατική αναπαραγωγή της έκδοσης του 1792. Διακριτή έκδοση: *Έρωτος Αποτελέσματα (1792). Τα στιχουργήματα.* Φιλολογική επιμέλεια Ναταλία Δεληγιαννάκη, γλωσσάρι Peter Mackridge, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2018. Διαφωτιστικό ως προς αυτά και το κείμενο του νεοελληνιστή Peter Mackridge «Η πατρότητα των διηγημάτων τού *Έρωτος αποτελέσματα* και η ρηματική κατάληξη -εταν», *Κονδυλοφόρος*, τχ. 17/2017, 259-263.

ανίχνευση των παραθεματικών πρακτικών, η σύγκριση των φιλολογικών τεχνικών, που «στον 20 ο αιώνα θα ονομαστούν μεταμυθοπλαστικές»[22].

ΤΟ ΕΡΓΟ

Το ανώνυμα εκδομένο στη Βιέννη στα 1792 Έρωτος αποτελέσματα αποτελεί την πρώτη έντυπη δημιουργία της νεοελληνικής ερωτικής πεζογραφίας[23], η οποία συνταιριάζει προσλήψεις της ηθικής σκέψης του Διαφωτισμού και νεοφανείς νοοτροπίες των Ελλήνων που τον 18ο αιώνα διαβιούν στα αστικά κέντρα, γύρω από τις ερωτικές σχέσεις. Σε σχέση με τον προβληματισμό για τον έρωτα, η απόρριψη ή η αποσιώπηση παραδοσιακών θεολογικών θέσεων[24] συνοδεύεται από την αποκήρυξη του «χυδαίου» ηδονισμού. Τον «μελιφρόνα και γλυκύπικρον θεσμόν του Έρωτος» (σ. 47) ο συγγραφέας (ή οι συγγραφείς) υποτάσσει στο σκοπό της συντήρησης της φύσης. Διατηρώντας αναλογίες με το γαλλότροπο *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* – διηγήματα τα οποία επέλεξε σύμφωνα με τους μεταρρυθμιστικούς του οραματισμούς[25], μετέφρασε, διασκεύασε (από το πολύτομο έργο του Restif de la Bretonne) και εξέδωσε το 1790 ο Ρήγας Βελενστινλής -, ο έρωτας και οι ορμές του σώματος αντιμετωπίζονται ως προπομποί του γάμου. Ο συγγραφέας ή οι συνεργαζόμενοι δημιουργοί στον προβληματισμό τους έχουν ως βάση τη σκέψη ότι η ευδαιμονία επηρεάζεται από τον έρωτα. Η ειλικρίνεια και η αμοιβαιότητα στον έρωτα λειτουργεί καθοριστικά, ώστε να πραγματωθεί και να ολοκληρωθεί η επίγεια ευτυχία. Η στάση των ανθρώπων ως προς τον έρωτα διαμορφώνεται μέσα από τη συμφωνία με τη φύση, από τη μελέτη του φυσικού νόμου. Αυτά τα στοιχεία συνάδουν με τους πολιτικούς και τους εκκλησιαστικούς νόμους, σε αντίθεση με τον έρωτα, που θυσιάζοντας μόνο στην Αφροδίτη «είναι αισχρός, ασελγής, φθορεύς της φύσεως, λοιμός και απώλεια του βασιλείου [Γ.Μ. δηλαδή της χώρας]».

Η έκδοση[26] αποτελείται από την μακρά αφιερωματική προσφώνηση «Τω ευγενεστάτω άρχοντι μαγιόρω κυρίω κυρίω Στεφάνω Ιωαννοβίκη» του υπογράφοντος με τα αρχικά «Ι.Κ.» (σ.χ.α. 3-10), το «Προοίμιον» (σ.χ.α. 11-16), τις τρεις «Ιστορίες» (α΄:1-32,β΄:33-117, γ΄: 118-188) και τον «Πίνακα των περιεχομένων τραγωδίων εις την παρούσαν Ιστορίαν» (στο τέλος, αλφαβητική σύμφωνα με τον πρώτο στίχο ταξινόμηση, σ.χ.α. 4).

---

22 Νίκος Μαυρέλος, «Αφιέρωση και «Προοίμιον» του *Έρωτος Αποτελέσματα* (1792): Εγκώμια στην αρετή και τον έρωτα με χρήση λεξικού», *Kathedra* (Russia), vol. 7, 2020, 137-156.

23 Στέση Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830*, εκδ. Ι.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2010, 44-46, 215, 310, 322.

24 Mario Vitti, Εισαγωγή, *Ι*** Κ***, Έρωτος Αποτελέσματα*, εκδόσεις *Οδυσσέας*, Αθήνα 1989, 1993[2], 24-25. Στην πλήρη έκδοση του 2009 ο Μ. Vitti επαναδιαπραγματεύεται θέματα και πτυχές του κειμένου, συγκροτώντας μια νέα ενδιαφέρουσα εισαγωγή.

25 Δεν διαφεύγει από την προσεκτική ματιά της Ίλιας Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister (: «Χρυσά σιρίτια και μπαλωμένα παπούτσια: ο λόγος περί μόδας στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Τα Ιστορικά*, τχ. 62- Ιουν. 2015, 55-80, ιδίως σ. 76) ο συσχετισμός του πολιτικού συμβολισμού, των συντηρητικών φρονημάτων και των ενδυματολογικών επιλογών του Γάλλου πατέρα στην Τρίτη ιστορία του έργου *Έρωτος Αποτελέσματα*, έκδοση Καστανιώτη σε επιμέλεια Mario Vitti, Αθήνα 2009, σ. 206.

26 Γιάννης Ξούριας, «Σύνθεση και δομή του *Έρωτος αποτελέσματα*», στον τόμο Θ. Αγάθος-Χρ. Ντουνιά-Ά. Τζούμα (επιμ.), *Λογοτεχνικές διαδρομές. Ιστορία-Θεωρία-Κριτική. Μνήμη Β. Αθανασόπουλου*, ΕΚΠΑ-Τ.Φ.Τ.Ν.Φ., Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 2016, 381-392. Του ίδιου, *Ανεβαίνοντας τον Ελικώνα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2018, 20-21.

Οι υποθέσεις των ιστοριών συνοπτικά:

«Ιστορία πρώτη ήτις περιέχει τον σφοδρόν έρωτα ενός νέου Κωνσταντινοπολίτου». Η τυχαία συνάντηση του τσελεμπή Γεωργάκη και της Ελενίτσας σε κήπο της Πόλης, ο άμεσος και σφοδρός έρωτας με συνθέσεις – 9 τραγούδια και 2 ραβασάκι- με αμοιβαιότητα και με περιστάσεις ευνοϊκές, οδηγείται σε γάμο με τη συγκατάθεση των γονιών τους.

«Ιστορία Δευτέρα. Έρωτας ελεεινός ενός Κερκυραίου Δραγουμάνου του της Βενετίας Πρέσβεως εν Κωνσταντινουπόλει». Στο Σταυροδρόμι της Πόλης γνωρίζει και ερωτεύεται ο καλλιεργημένος και ευαίσθητος τζελεμπή Ανδρέας την κόρη του Στεπάν-αγά, του Αρμένιου (ν)ταπαρχανατζή (: αξιωματούχος του νομισματοκοπείου του Σουλτάνου) Χοροψιμά, η οποία δεν ανταποκρίνεται, την ίδια στιγμή που τον ερωτεύεται η εξαδέλφη της Μεϊρέμ, αναπτύσσοντας συναισθήματα ζήλειας και μίσους. Την ερωτική περιπέτεια συνθέτουν επεισόδια, οδυνηρές ανατροπές και δολοπλοκίες, που συνοδεύονται από πλήθος ποιητικά ραβασάκια και τραγούδια. Η αυστηρή παρέμβαση του Στεπάν, πατέρα της Χοροψιμάς, που αντιτίθεται σε γάμο με αλλόθρησκο, επιφέρει τον μαρασμό του Ανδρέα και τον θάνατό του. Τραγικό τέλος έχει και η Μεϊρέμ από συναισθηματικές συγκρούσεις και μαρασμό, ενώ η Χοροψιμά αποφασίζει να παραμείνει ανύπαντρη.

«Ιστορία Τρίτη, περιέχουσα διάφορα ερωτικά περιστατικά τινός Ζαγοραίου ευγενούς». Στην Πολτάβα της Ουκρανίας, όπου έχει καταφύγει ο ηγεμόνας Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο Φιραρής, ο ακόλουθός του Αντώνιος από τη Ζαγορά - μολονότι αρραβωνιασμένος στην Πόλη - ερωτεύεται τη Βαρβάρα Γρηγόριεβνα. Ο έρωτας εκδηλώνεται μέσα από δεκάδες τραγούδια, η δράση περιορίζεται σε λίγα πρόσωπα, το ειδύλλιο δεν εξελίσσεται, η εγκιβωτισμένη γαλλική ιστορία με τη θλιβερή κατάληξη επιτρέπει στον Αντωνάκη να συνειδητοποιήσει την προβληματική κατάσταση. Το τέλος επισπεύδεται από την αναχώρηση του ηγεμόνα προς την Χερσώνα και τη μετακίνηση του ερωτευμένου νεαρού, ενώ ο Βαρβάρα αναμένει «τον διορισμένον αυτής νυμφίον» και την οικογενειακή ζωή.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στη δεύτερη έκδοση (1809) ο εκδότης Κωνσταντίνος Κουσκουρούλης προτάσσει πρόλογο δικό του και προσωπικές σημειώσεις παρέμβλητες στο κείμενο, επικριτικές προς τις προωθημένες απόψεις του συγγραφέα, διατηρώντας στη συνέχεια το περιεχόμενο της πρώτης έκδοσης, αλλά με αποδυναμωμένο το νόημα. Η προσφώνηση αναζητά στο πρόσωπο του (υπαρκτού;) αξιωματούχου του αυστριακού κράτους (σλαβικής ή ίσως και ελληνικής καταγωγής) «την παλαιάν των Ελλήνων τε και Μακεδόνων Παίδων αρετήν τε και ανδρείαν» και ο συγγραφέας προσβλέπει κατά το ειωθός στο να προστατεύσει ο ευγενής το «ηθικοερωτικόν βιβλίον ηρωικόν όν». Στο «Προοίμιον», η φιλοσοφική υφή του οποίου πολλά οφείλει στη γραφίδα του Αθανάσιου Ψαλίδα, όπου οριοθετείται η άποψη για τον Έρωτα («καλός» είναι ο σύμφωνος με τη Φύση και συμβατός με το γάμο έναντι του «κακού έρωτα» και των προκαταλήψεων) και αποκηρύσσεται ο «χυδαίος» ηδονισμός, ενώ παρουσιάζεται η συναισθηματική προσέγγιση των ερωτευμένων και τα «αποτελέσματα» (δηλαδή η έκβαση του «καλού έρωτος», του «τους γαμήλιους θεούς λατρεύοντος»).

Η πρωτότυπη σύνθεση αρθρώνεται, λοιπόν, πάνω σε τρεις διηγήσεις του παντογνώστη αφηγητή με πρωταγωνιστή διαφορετικό ζευγάρι ερωτευμένων νέων (επιπλέον, στην «Τρίτη ιστορία», εγκιβωτισμένη διεκτραγωδείται θλιβερή ερωτική περιπέτεια παρμένη από γαλλικό πεζογράφημα). Από τις τρεις ιστορίες μόνο η πρώτη έχει αίσιο τέλος, χάρη στον αμοιβαίο έρωτα και την απουσία εξωτερικών εμποδίων. Στη δεύτερη και την τρίτη ιστορία ο έρωτας συναντά ισχυρά εμπόδια και έλλειψη ανταπόκρισης. Το ενδιαφέρον

είναι η ανάμειξη του προρομαντικού στοιχείου με το ανατολίτικο κλίμα ηδυπάθειας και μελαγχολίας. Το παρόν και το κοντινό παρελθόν επιλέγεται για την τοποθέτηση της «ιστορίας», που εκτυλίσσεται στις δύο πρώτες αφηγηματικές πτυχές της στην Κωνσταντινούπολη (Φανάρι και Σταυροδρόμι) και στην τρίτη στην Πολτάβα της Μικράς Ρωσίας (Ουκρανία). «Τα σχόλια του αφηγητή στα επιμέρους γεγονότα και η συνολική αποτίμηση της εκάστοτε ιστορίας εκ μέρους του στο τέλος κάθε κεφαλαίου επαναλαμβάνουν, διευκρινίζουν ή συμπληρώνουν τις ιδεολογικές θέσεις του "Προοιμίου"»[27]. Στο αφηγηματικό υλικό ενσωματώνονται, αφενός, σε πρόζα 133 στιχουργήματα[28], δηλαδή στην πλειονότητά τους προφορικά ή έντεχνα λαϊκά ερωτικά τραγούδια της Κωνσταντινούπολης (μα και της Κύπρου και των Παραδουνάβιων περιοχών), γενικά αστικών περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, αφετέρου, οι αντίστοιχες πραγματικότητες των πολυπολιτισμικών κοινωνιών στις οποίες δραστηριοποιείται ο ελληνισμός του 18ου αιώνα. Τα στιχουργήματα αποτελούν μέρος των αποστελλόμενων ερωτικών επιστολών (ραβασάκια) ή των ασμάτων που τραγουδούν οι ερωτευμένοι ή/και οι παρέες τους.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Σώζεται μόνο ένα χειρόγραφο του Έρωτος Αποτελέσματα, αντίγραφο του εντύπου στο Τμήμα Χειρογράφων Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος, αρ. 2918. Γραφέας ο Ιωάννης Κοϊμτζόγλου, λόγιος και έμπορος στη Φιλιππούπολη.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ [ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ Ή ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΙΚΕΣ]

1792

Έρωτος αποτελέσματα ήτοι Ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια. Συντεθείσα μεν εις την απλήν ημών διάλεκτον προς ευθυμίαν και εγλεντζέν των ευγενών νέων αφιερωθείσα δε τω Ευγενέστατω Άρχοντι Μαγιόρω κυρίω κυρίω Στεφάνω Ιωαννοβίκη, Εν Βιέννη της Αουστρίας 1792. Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας Γεωργίου Βεντότη. Σελίδες [16] + 188 + [4].

c. 1800

Έρωτος αποτελέσματα ήτοι Ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια. Συντεθείσα μεν εις την απλήν ημών διάλεκτον προς ευθυμίαν και εγλεντζέν των ευγενών νέων αφιερωθείσα δε τω Ευγενέστατω Άρχοντι Μαγιόρω κυρίω κυρίω Στεφάνω Ιωαννοβίκη, Εν Βιέννη της Αουστρίας 1792. [Ψευδοτοποχρονολογημένη έκδοση. Οι Λαδάς–Χατζηδήμος την τοποθετούν στα χρόνια 1798-1808 και ο Φ. Ηλιού στα 1800 περίπου μέχρι το 1816, σε τυπογραφείο της Κωνσταντινούπολης].

1809

Έρωτος αποτελέσματα ήτοι ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια, συντεθείσα μεν εις την απλήν ημών διάλεκτον προς ευθυμίαν των νέων, αφιερωθείσα δε τω

27 Ίλια Χατζηπαναγιώτη- Sangmeister, «Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας ή ο έρωτας και τα αποτελέσματά του στη νεοελληνική λογοτεχνία του Διαφωτισμού», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου*, XXI, Λευκωσία 2005, 249-284, εδώ σ. 265.

28 Ενδιαφέρουσα η μουσικολογική προσέγγιση που επιχειρεί ο Γιάννης Πλεμμένος, «"Έρωτος Αποτελέσματα" έργο φαντασίας ή εθνογραφία της φαναριώτικης μουσικής;», *Αριάδνη* 9 (2003), 167-179.

ευγενεστάτω άρχοντι Μαγιόρω κυρίω Στεφάνω Ιωαννοβίκη. Και αύθις μεθ' όσης επιμελείας εκ των πολλών αυτής σφαλμάτων διορθωθείσα και ήδη τυπωθείσα δι' εξόδων του φιλογενούς εν πραγματευταίς Κυρίου Κυρίου Κωνσταντίνου Κουσκουρούλη του Λαρισσαίου. Εν Βιέννη της Αουστρίας. Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου 1809.

1816

Έρωτος αποτελέσματα ήτοι Ιστορίαι ηθικοερωτικαί με πολιτικά τραγούδια. Τυπωθείσα μεν πρότερον εν Βιέννη της Αουστρίας. Νυν δε δεύτερον διά δαπάνης του Τυπογράφου Νικολάου Γλυκύ. Εν Βενετία. 1816. [Σελίδες 195. Από την έκδοση αυτή η Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister εντόπισε και αντίτυπο δεύτερου, διαφορετικού, τραβήγματος].

1836

Έρωτος αποτελέσματα ήτοι Ιστορίαι ηθικοερωτικαί με διάφορα εν τω μεταξύ χαρίη και ερωτικά τραγούδια Νεωστί εκδοθέντα μετά της προσηκούσης επιμελείας κα διορθώσεως. Εν Βενετία Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας φραγκίσκου Ανδρεώλα. 1836.

1947

[Φαναριώτης], *Η αρρώστια της Ελενίτζας* (από τη συλλογή *'Έρωτος αποτελέσματα'* 1792), Γιώργος Βαλέτας, *Ανθολογία της δημοτικής πεζογραφίας. Τόμος πρώτος. Από το Μαχαιρά ως το Σολωμό (1340-1827)*, εκδόσεις Πέτρος Ράνος, Αθήνα 1947, 382-384.

1953

«Έρωτος Αποτελέσματα»: Ιστορία πρώτη, ήτις περιέχει τον σφοδρόν έρωτα ενός νέου Κωνσταντινουπολίτου. [218-232]. Ιστορία τρίτη περιέχουσα διάφορα ερωτικά περιστατικά τινός Ζαγοραίου ευγενούς. [232-247]. [«Αμφισβητούμενα έργα του Ρήγα»]. Έρευνα, συναγωγή, μελέτη Λ.Ι. Βρανούση, Βασική Βιβλιοθήκη αρ. 10, Αθήνα 1953. [Περιλαμβάνονται με μικρές περικοπές, στίχων κυρίως, το πρώτο και το τρίτο διήγημα].

1989

Ι*** Κ***, *Έρωτος Αποτελέσματα. Ιστορίαι ηθικοερωτικαί*-1792. Επιμέλεια Mario Vitti, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα (Νοέμβριος 1989). Σελ. 238.

1993

Ι*** Κ***, *Έρωτος Αποτελέσματα. Ιστορίαι ηθικοερωτικαί*-1792. Επιμέλεια Mario Vitti, Δεύτερη έκδοση, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα (Νοέμβριος 1993). Σελ. 238. [Στις εκδόσεις 1989 και 1993 δεν περιελήφθησαν τα τραγούδια].

1999

Ιωάννης Καρατζάς, Έρωτος Αποτελέσματα: Έρωτας ελεεινός. Ιστορία Β΄. Ενός κερκυραίου δραγομάνου του της Βενετίας πρέσβεως εν Κωνσταντινουπόλει. Γιώργος Κεχαγιόγλου [Γραμματολογική εισαγωγή, παρουσίαση, ανθολόγηση], στη σειρά *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο.* Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα (1999), τόμ. Β΄ 2, 374- 383.

2001

Ιωάννης Καρατζάς, «Έρωτος Αποτελέσματα: Ιστορία γ΄, περιέχουσα διάφορα ερωτικά περιστατικά τινος Ζαγοραίου ευγενούς». Ανθολόγηση Γιώργος Κεχαγιόγλου, Πεζογραφική ανθολογία. Τόμος 2. *Από τη Γαλλική Επανάσταση ως τη δημιουργία του*

ελληνικού κράτους, Α.Π.Θ.-Ι.Ν.Σ., Θεσσαλονίκη 2001, 826-840. [Περιλαμβάνεται η τρίτη ιστορία με μικρές περικοπές κειμένου].

2006

Ι[ωάννης] Κ[αρατζάς], «Έρωτος Αποτελέσματα: Ιστορία πρώτη, ήτις περιέχει τον σφοδρόν έρωτα ενός νέου Κωνσταντινουπολίτου». [αποσπ.], στον τόμο Κ.Γ. Κασίνης, *Νεοελληνική λογοτεχνία από τις αρχές έως την Επανάσταση.* Σύγχρονη ανθολογία κειμένων. Ποίηση-πεζογραφία-Θέατρο-Διάλογος-Επιστολή, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2006, 571-575.

2018

Έρωτος Αποτελέσματα, (Εισαγωγή-επιμέλεια Ελένη Κουρμαντζή), έκδ. Ωνάσειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα. Αναστατική πλήρης αναπαραγωγή της έκδοσης του 1792.

Έρωτος Αποτελέσματα (1792). Τα στιχουργήματα. Φιλολογική επιμέλεια Ναταλία Δεληγιαννάκη, γλωσσάρι Peter Mackridge, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2018.

2021

«Ο ερωτικός θάνατος» [«Διήγημα από τη συλλογή Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών, Βιέννη 1790, σε μετάφραση από τα γαλλικά του Ρήγα Βελεστινλή)»], «Έρωτας ελεεινός ενός Κερκυραίου Δραγουμάνου τού της Βενετίας Πρέσβεως εν Κωνσταντινουπόλει» στον τόμο *Ο έρωτας στα χρόνια της επανάστασης* (επιμ.-εισαγωγή) Δημήτρης Ψαρράς, έκδοση «Η Εφημερίδα των Συντακτών», Αθήνα 2021, 67-101.

ΜΙΧΑΗΛ ΠΕΡΔΙΚΑΡΗΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΛΟΣ Ή ΔΗΜΟΚΡΙΘΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

Μιχαήλου του Περδικάρι Ιατρού, *Ερμήλος ή Δημοκριθηράκλειτος.* Τόμος Πρώτος, [Βιέννη], 1817, 16ο, σελ. 461.

Μπορεί να συνεισφέρει η λογοτεχνική γραφίδα ενός αντιφατικού – έως συντηρητικού και αντιπάλου του γαλλικού Διαφωτισμού – ιατροφιλόσοφου σαν τον Μ. Περδικάρη (Κοζάνη 1766 - Μοναστήρι 1828) στο να ερευνηθούν[29] οι έμφυλες σχέσεις, οι σύνθετες καταπιεστικές κοινωνικές κατασκευές και να βελτιωθεί η κατανόηση των νέων ιδεών, των αμφισβητήσεων και των απόψεων για την ελευθερία των ερωτικών ηθών υπό την πίεση του πανίσχυρου έμφυλου διαχωρισμού στις δυτικές κοινωνίες; Μπορεί να ενσωματωθεί στους περί έρωτος λογοτεχνικούς και φιλοσοφικούς ορίζοντες της εποχής η σατιρική και καταγγελτική ιστορία του Ερμήλου, με την πρωτοφανή ευρηματικότητα,

29 Μαριλίζα Μητσού, «Αταξίες της τύχης στον *Ερμήλο* του Περδικάρη», στο *Οι ποιητές του Γ. Π. Σαββίδη,* Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1998, 293-308. Ελένη Σταμπουλίδου, «Ο *Ερμήλος* του Μιχαήλου Περδικάρη (ένα προβληματικό κείμενο)», στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής.* Πρακτικά Πανελληνίου συνεδρίου (Κοζάνη, 8-10 11. 1996), επιμ. Β.Π. Καραγιάννης, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης Κοζάνης, Κοζάνη 1999, 403-412. Yannis Xourias "Le rejet des Lumières françaises. Hermilos ou Démocrite-Héraclite (1817) de Michel Perdikaris", *Διαμεσολάβηση και πρόσληψη στον ελληνογαλλικό πολιτισμικό χώρο. Médiation et réception dans l'espace culturel franco-hellénique.* Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Actes du Colloque International. 13-15 Δεκεμβρίου – organisé les 13, 14 et 15 décembre 2013, εκδόσεις Αιγόκερως, Αθήνα 2015, 64-74.

που εδράζεται σε μία οντολογική μεταμόρφωση[30]; Μπορεί η έρευνα να αποκρούσει νοοτροπίες και χαρακτηρισμούς – λ.χ. «αγχίνους» και «ενάρετος» – για τον ψαρά Κωστάκη Μελιρά (μετέπειτα «ιατρό»), που ξυλοφορτώνει συχνά τη «φαντασμένη» σύζυγό του Μαριόρα, ασκώντας πολλαπλώς τον εθιμικό εξουσιαστικό του ρόλο που καθεπτίζει συγκρουσιακές πτυχές των έμφυλων σχέσεων; Η απάντηση είναι καταφατική. Η έρευνα, επιπρόσθετα, έχει πει τον τελικό της λόγο, όταν δεν έχει αποδώσει τίποτα η έως τώρα αναζήτηση χειρόγραφων του Ερμήλου, που ο συγγραφέας του διατείνεται ότι εκτείνεται αυτό σε τρεις τόμους;

Ενδιαφέρει να σημειώσουμε ότι ο ιατροφιλόσοφος και λόγιος Μιχαήλ Περδικάρης ή Μιχαήλος Πρεδικάρης, με καταγωγή από την Κεφαλονιά, φοίτησε στις σχολές της Κοζάνης (με δάσκαλο τον Αμφιλόχιο Παρασκευά) και της Καστοριάς. Μετανάστευσε στις παραδουνάβιες ηγεμονίες (μεταξύ άλλων και στο Βουκουρέστι το 1793), όπου και εργάστηκε ως οικοδιδάσκαλος σε αρχοντικές οικογένειες της εποχής, για να μεταβεί στα τέλη του 18ου αιώνα σε ηλικία 30 ετών για σπουδές στην ιατρική στη Βιέννη (1795), την Πάντοβα (1796) και τη Μπολόνια (1798-1800). Ως γιατρός μετά το 1800 εργάστηκε κυρίως στην Ήπειρο και τη Μακεδονία στην υπηρεσία πασάδων. Πέθανε αιφνιδίως τον Ιούλιο του 1828 στο Μοναστήρι, ενώ ετοιμαζόταν να αναχωρήσει για το Ναύπλιο μετά από πρόσκληση του κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, για να ενισχύσει τον μηχανισμό του νεοσύστατου νεοελληνικού κράτους.

Από τα πολλά γραπτά του μπόρεσε να τυπώσει, μέσα από πλήθος περιπέτειες[31], μόνο τα έργα *Ερμήλος ή Δημοκριθηράκλειτος* ([Βιέννη], 1817) και *Προδιοίκησις εις τον Ερμήλον* ([Πέστη], 1817), ενώ πέντε έμμετρες επιστολές των ετών 1800 και 1801 προς τον Γεώργιο Κ. Σακελλαρίου συμπεριλήφθησαν στη συλλογή του Γ.Κ. Σακελλάριου, *Ποιημάτια* (Βιέννη 1817). Ανέκδοτες έμειναν οι επιστημονικές μελέτες περί ιατρικής και φαρμακολογίας, όπως και αυτή για τα μαθηματικά που είχε γράψει (Οδός Μαθηματικής εκ πολλών Παλαιών τε και Νεωτέρων ερανισθείσα. Τόμος Α΄, 1805).

Τα περιορισμένα στοιχεία που διαθέτουμε για τα περιβάλλοντα στα οποία ανατράφηκε και κινήθηκε στη συνέχεια ο Μ. Περδικάρης, οι κύκλοι επαφών που διατήρησε ή διαμόρφωσε, τα ίδια τα έργα του, δημοσιευμένα και αδημοσίευτα, παρά την ελλειπτικότητά τους, επιτρέπουν να μιλήσουμε για μια αντιφατική ιδεολογική σκευή που βαραίνει στο έργο του, αλλά και για μη παραδοσιακή παρουσία λογίου που ζει στο μεταίχμιο του 18ου προς τον 19ο αιώνα. Ασκεί, ιδίως με τον *Ερμήλο,* κριτική ακόμη και στις αναχρονιστικές περί γεωκεντρικού συστήματος θέσεις του Σέργιου Μακραίου, όπως και εναντίον της ηθικής, πολιτικής, εκκλησιαστικής, κοινωνικής και πνευματικής κατεστημένης ηγεσίας του ελληνικού έθνους. Σε κάθε έργο του φροντίζει να αποδεικνύεται διαπρύσιος

30 Την πιο συστηματική διερεύνηση έχει κάνει επιτυχώς η Πέρσα Αποστολή στην πραγματεία *Το πικαρικό μυθιστόρημα και η παρουσία του στον ελληνικό 19ο αιώνα. Από τον Ερμήλο (1817) ώς την Πάπισσα Ιωάννα (1866)*, εκδόσεις Άρτεμις, Αθήνα 2018. Στο έργο αυτό διερευνά τους σταθμούς της πρόσληψης του πικαρικού μυθιστορήματος στον ελληνικό 19ο αιώνα. Η ίδια επισημαίνει: «το γεγονός ότι ο Περδικάρης μιλά για τον σύγχρονο κόσμο μέσα από την ιστορία ενός αντιήρωα(...) μας παραπέμπει πράγματι στο ηρωικοκωμικό είδος· ομοίως η προσωπική σάτιρα (κεκαλυμμένη ή μη), η σάτιρα επαγγελμάτων και τάξεων (...), ενδεχομένως και το στοιχείο ότι κάποιοι ήρωες έχουν αρχαίο όνομα χωρίς επίθετο (...) ή όνομα που δηλώνει κάποια ιδιότητα του προσώπου(...). Ωστόσο ο Ερμήλος αποκλίνει σε αρκετά σημεία από την ηρωικοκωμική παράδοση», *ό.π.*, 227 κ.ε.

31 Βλ. ενδεικτικά για τις αντιπαραθέσεις Ελένη Σταμπουλίδου, «Ανέκδοτη επιστολή του Περδικάρη προς τον Άνθιμο Γαζή ή περί καλού και κακού τύπου και «κακορρίζικων» διορθωτών». *Ο Ερανιστής* 21 (1997), 396–402. Επίσης, στο https://doi.org/10.12681/er.227

αντίπαλος του γαλλικού Διαφωτισμού και της φιλοσοφίας του[32]. Φαίνεται σε πολλά ότι κινείται γύρω από μια συντηρητική εκδοχή του γερμανικού Διαφωτισμού και της «πεφωτισμένης δεσποτείας», ενώ αντιλαμβάνεται προπάντων στο «Ρήγας ή κατά ψευδοφιλελλήνων» ως απάντηση στα αδιέξοδα των ηγετικών κύκλων των Ελλήνων την ενσωμάτωση στο υφιστάμενο σύστημα της οθωμανοκρατίας.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ [ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ Ή ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΙΚΕΣ]

1817

Ερμήλος ή Δημοκριθηράκλειτος, Τόμος Πρώτος, [Βιέννη] 1817.

1932

Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, «Δύο άγνωστοι Μακεδόνες ποιηταί. Γ. Σακελλάριος (1767-1838) – Μ. Περδικάρης (1766-1828)», *Νέα Εστία,* τόμ. 11, τχ. 125, 1.3.1932, 252-258. [Ολιγόστιχα αποσπάσματα, ιδίως Ωδής Ε΄].

1955

Λ.Ι. Βρανούσης (επιμ.), *Οι πρόδρομοι.* Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού», αρ. 11, Εκδοτικός οίκος Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1955, 173—188. [Αποσπάσματα από: Ωδή Α΄ (σσ. 173-175), Ωδή Β΄ (175- 180), Ωδή Γ΄ (180-181), Ωδή Δ΄(181-185), Ωδή Ε΄ (186), Ωδή ΙΘ΄ (186-188)].

1973

*Γλυκερία Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας,* Αθήνα-Ιωάννινα 1973, σ. κ΄-κα΄, 303-307. [Άνευ αυτοψίας].

2001

Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Μιχαήλ Περδικάρης», *Πεζογραφική Ανθολογία.* Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος. 2. *Από τη Γαλλική Επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους.* ΑΠΘ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη τριανταφυλλίδη], Θεσσαλονίκη 2001, 1259, 1260-1267.

c. 2005

* http://www.snhell.gr = Ιστοσελίδα Σπουδαστηρίου Νέου Ελληνισμού. Αρχική Σελίδα › **Βιβλιοθήκη** › Έργα Αναφοράς › Λεξικό Παραθεμάτων και Αφορισμών › Περδικάρης Μιχαήλ

[Αποσπάσματα από τις Ωδές Α΄, Β΄, Δ΄. Αντλούνται από Λ.Ι. Βρανούση (επιμ.), *Οι πρόδρομοι.* Βασική Βιβλιοθήκη, 11. Εκδοτ. οίκος Ιωάννου Ν. Ζαχαροπούλου, 1955. 173. 175. 176. 178. 179. 183. 186].

32 Henri Tonnet, «Η θέση του *Ερμήλου* (1817) του Μιχαήλ Περδικάρη στην Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος» στον τόμο *Τριαντάφυλλα και γιασεμιά. Τιμητικός τόμος για την Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού.* Επιμ. Ζ.Ι. Σιαφλέκης-Ερασμία-Λουΐζα Σταυροπούλου, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2012, 87-109. Την συντηρητική, ηθικιστική και αντιγαλλική στάση του Μ. Περδικάρη διερευνά ο Γιάννης Ξούριας, "Le rejet des Lumieres francaises Hermilos ou Democ Yannis Xourias "Le rejet des Lumières françaises. Hermilos ou Démocrite-Héraclite (1817) de Michel Perdikaris", *Διαμεσολάβηση και πρόσληψη στον ελληνογαλλικό πολιτισμικό χώρο. Médiation et réception dans l'espace culturel franco-hellénique.* Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Actes du Colloque International. 13-15 Δεκεμβρίου – organisé les 13, 14 et 15 Décembre 2013, εκδόσεις Αιγόκερως, Αθήνα 2015, 64-74.

2006

Κ.Γ. Κασίνης, «Μιχαήλος Περδικάρης», στον τόμο Νεοελληνική λογοτεχνία από τις αρχές έως την Επανάσταση. Σύγχρονη ανθολογία κειμένων. Ποίηση-πεζογραφία-Θέατρο-Διάλογος-Επιστολή, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2006, 625-629. [Απόσπασμα από την Ωδή Κ΄, σσ. 389-395].

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Ο Ερμήλος ή Δημοκριθηράκλειτος είναι έμμετρο πολύστιχο αλληγορικού και καυστικού κωμικού περιεχομένου αφηγηματικό ποίημα, γραμμένο στη δημώδη γλώσσα, σύμφωνα με ενδείξεις, στα 1806. Ο υπότιτλος προέρχεται από το έργο του Ευγένιου Βούλγαρη Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανισθείσα (...), (Λειψία της Σαξονίας, 1766), όπως πρώτος επεσήμανε ο Γρηγόριος Κωνσταντάς (Στοιχεία φιλοσοφίας του Σοαυίου, δεύτερη έκδοση, Βενετία 1818). Ο Περδικάρης προφανώς κατέφυγε στο δάνειο αυτό για να αποδώσει τη συνύπαρξη στο περιεχόμενο του *Ερμήλου* του περιπαικτικού – κριτικού λόγου του Δημόκριτου με τον διδακτισμό του Ηράκλειτου.

Οι αναγνώστες γνωρίζουν την ημιτελή εκδοχή του έργου, αφού το 1817 είδε το φως της δημοσιότητας μόνο ο πρώτος τόμος. Το ποίημα του τόμου αυτού εκτείνεται σε πάνω από 10.000 στίχους, οι οποίοι συγκροτούνται σε τρία μέρη και είκοσι ωδές.

Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΩΝ 20 ΩΔΩΝ ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ:

Στο πρώτο μέρος (Ωδή Α΄-Η΄) παρουσιάζεται η ζωή του Ερμήλου έως τη στιγμή που μεταμορφωμένος σε όνο πωλείται στον ψαρά Κωστάκη Μελιρά. Ο ποιητής in media res αρχίζει την ποιητική αφήγηση με αποστροφή στην «αγία και ιερά Αλήθεια», κατακεραυνώνοντας την υποταγή αρχόντων, ιερωμένων και σοφών στα πάθη, την κατάντια του κόσμου και εξηγώντας ότι θα παρουσιάσει την περιπέτεια ενός σοφού και πολύπαθου ανδρός που μεταβλήθηκε σε όνο, τον οποίο ο ίδιος αγόρασε. Ο καλλιεργημένος όνος, επειδή διαισθάνθηκε την ανθρωπιά του Ποιητή (και νέου αφέντη του), αποκαλύπτει την επί εξαετία περιπέτεια της μεταμόρφωσης και όσα έχουν συμβεί στην προηγούμενη ανθρώπινη ζωή του. Ο όνος είναι ο Ερμήλος, φημισμένος ιατρός, με καταγωγή από την Πάτμο και με σπουδές στην Παβία της Ιταλίας, που ερωτεύεται την χήρα Κοκκώνα Ταρσίτσα ασκώντας την ιατρική στην Κωνσταντινούπολη και πέφτει θύμα του παθιασμένου έρωτα της «ευσεβούς» καλόγριας Παρθενίας. Αυτή, υποχθόνια όντας, καταφέρνει με γλυκό κίτρο /κεραστικό, που του αποστέλλει, επειδή δεν ενέδωσε στην πολιορκία της, να μεταμορφώσει εκδικητικά σε όνο τον Ερμήλο (και φίλους του). Τον γάιδαρο αγοράζει ο ψαράς Κωστάκης Μελιράς.

Οι περιπέτειες του Κ. Μελιρά, ο οποίος από αγράμματος ψαράς, υφιστάμενος ερωτικές απάτες και δολοπλοκίες της συζύγου του και του εραστή αυτής, μέσα από σωρεία συμπτώσεων αναδεικνύεται σε σημαντικό γιατρό. Ιδίως τα περιστατικά του βίου του - από τότε που έγινε γιατρός μέχρι τον αρραβώνα του με την Ελενίτσα, θυγατέρα της χήρας αρχόντισσας Ταρσίτσας, αποδίδονται αφηγηματικά στο δεύτερο μέρος (Ωδή Θ΄- ΙΖ΄). Στις Ωδές ΙΗ΄- Κ΄, του τρίτου μέρους του ποιήματος[33], συντελείται επαναφορά του Ερμήλου, στην ιστορία που διηγείται, όπου δίνονται λεπτομέρειες σχετικά με την ανανέωση του πρωτινού έρωτα προς την κοκώνα Ταρσίτσα, και γύρω από τη στιγμή που εισήλθε στο

33 Από τυπογραφικό λάθος η Ωδή Κ΄, που εκτείνεται στις σελίδες 389-461, αναγράφεται και πάλι ως Ωδή ΙΘ΄.

σπίτι της με όλες τις δοκιμασίες που υπέστη μέχρι την πώλησή του σε κάποιο Νέστορα, χημικό, που αγωνίζεται να βρει τη φιλοσοφική λίθο.

Στους δύο επόμενους τόμους του έργου, που δεν έχουν βρεθεί, ο συγγραφέας θα απέδιδε τις κατοπινές περιπέτειες του Ερμήλου, από όταν περιήλθε στην κατοχή του Ποιητή και έως την ανάκτηση της ανθρώπινης μορφής. Αλλά αυτές λανθάνουν. Οι ωδές είναι στιχουργημένες στο μεγαλύτερο μέρος σε ζευγαρωτούς ομοιοκατάληκτους ιαμβικούς στίχους. Παρεμβάλλονται όμως σε ελάχιστες περιπτώσεις σε «ραβασάκια» στίχοι τροχαϊκοί και ανάπαιστοι (Ωδή Ε΄).

Το περιεχόμενο συγκροτεί μια καλά μελετημένη και εν πολλοίς ριζοσπαστική σατιρική τοποθέτηση απέναντι σε κοινωνικά και πνευματικά φαινόμενα, συνήθειες και άτυπους θεσμούς, νοοτροπίες και συγκεκριμένους τύπους, ιδίως στη φαναριώτικη κοινωνία ή και σε ηγετικές ομάδες άλλων περιοχών στον ελληνισμό της εποχής. Γιατροί, κληρικοί, λόγιοι και δάσκαλοι, γυναίκες κι άνδρες -ενίοτε και ανώτατοι Οθωμανοί αξιωματούχοι- δέχονται τα πυρά της κριτικής του Περδικάρη. Η αναγνωστική επιτυχία του θεωρείται ότι υπήρξε μεγάλη. Διαδόθηκε ιδίως στην περιοχή της Μακεδονίας και Ηπείρου. Το περιεχόμενο προκάλεσε αντιδράσεις σε ορισμένους ηγετικούς κύκλους και, σύμφωνα με εικασίες, δέχτηκε τα πυρά της επίσημης Εκκλησίας. Εξαιτίας αυτών ο συγγραφέας έγραψε και την πεζή ερμηνεία των προθέσεών του με τον τίτλο *Προδιοίκησις εις τον Ερμήλον,* με ασυνήθιστα υψηλό αριθμό εγγραφέντων συνδρομητών, επιβεβαίωση του ότι είχε απήχηση.

Ο Λουκιανός ο Σαμοσατεύς με τον Λούκιο ή Όνο και ο Λούκιος Απουλήιος με τον Χρυσό Γάιδαρο θεωρούνται από τους μελετητές ότι αποτελούν αφετηρίες της έμπνευσης του Μ. Περδικάρη. Όμως ο προσεκτικός αναγνώστης διακρίνει ότι από το ιδεολογικό πλαίσιο του περιεχομένου απουσιάζουν η παγανιστική ονολατρία του Λουκιανού και η μεταφυσική αλληγορία του Απουλήιου. Οι ερευνητές διαπιστώνουν επιδράσεις από το ηρωικωμικό έπος που καλλιέργησαν τον 17ο αιώνα οι Γάλλοι στα πλαίσια του κλασικισμού τους (Μαριλίζα Μητσού), αλλά και στοιχεία του (ισπανικού) πικαρικού μυθιστορήματος (H. Tonnet, Π. Αποστολή).

ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ

Το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* (1790) ως προς το περιεχόμενο διαπνέεται από τον αέρα των ευρωπαϊκών κοινωνικών εμπειριών της εποχής (κι ωστόσο ευεπίφορων στον πατερναλισμό και στο ανδροκρατικό πρότυπο), τον διδακτισμό ενός μέρους της συγκαιρινής λογοτεχνίας και από την αντίληψη για την ανωτερότητα των νέων (αβρών, λεπτεπίλεπτων, «ντελικάτων») ερωτικών ηθών. Λειτουργεί απελευθερωτικά για την ηθική και κοινωνική σκέψη. Συναντιέται έμμεσα με πολιτικά αιτήματα, τα οποία σταδιακά προβάλλονται από τους υποδουλωμένους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία Έλληνες και τους λοιπούς Βαλκάνιους. Διασταυρώνεται με την καθημερινότητα στα αστικά κέντρα, ιδίως στην Κωνσταντινούπολη και στους κοσμοπολίτικους κύκλους στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες[34].

Η συλλογή διηγημάτων *Έρωτος Αποτελέσματα* (1792!) προωθεί την εξιδανικευμένη αντίληψη για τον έρωτα που διακατέχει μερίδα της νεολαίας στα πολυπολιτισμικά κέντρα.

34 Ενδιαφέροντα για την περίοδο αυτή στοιχεία και ερωτήματα για τις Ηγεμονίες αναδύονται από το αφιέρωμα «La Rhetorique de l' amour», *Cahiers roumains d'études littéraires* 3 (1988), 4-121.

Η εκτενής ποιητική σύνθεση *Ερμήλος ή Δημοκριθηράκλειτος* αναδεικνύει την υπαρκτή διάσταση ανάμεσα σε «πρότυπα και προκαταλήψεις ηθικιστικού περιεχομένου» του χειρισμού της ερωτικής επιθυμίας στους κύκλους της ηγετικής ελληνικής ελίτ στα αστικά κέντρα (1817, χρόνια τέσσερα πριν να ξεσπάσει η Επανάσταση του 1821!).

Αυτές οι λογοτεχνικές μεθερμηνείες της κοινωνικής και σεξουαλικής ζωής ενσωματώνουν/ή ηθελημένα ωραιοποιούν/ φιλοσοφικές και «αυθόρμητες» συλλογιστικές για το μέγα του Έρωτα ζήτημα. Οι ερωτευμένοι νέοι στα διηγήματα του Ρήγα και του Καρατζά αισθάνονται, πάσχουν, αγαλλιάζονται, ηδονίζονται, απογειώνονται στο σύμπαν που μόνο ο γνήσιος έρωτας νεαρών προσώπων - των δύο φύλων - γνωρίζει να διαμορφώνει. Τα μεσήλικα λογοτεχνικά μορφώματα του Περδικάρη ξαφνιάζουν αρκετά και τον σύγχρονο αναγνώστη. Αυτοί οι ενήλικες του Π., άνθρωποι της ελληνικής κοσμικής και εκκλησιαστικής ελίτ, φέρουν εντός τους συναισθήματα αλλοιωμένα, υπολογιστικό κυνισμό, παραλλαγές ζωής «ευτυχούς», σταδιακά γεγηρασμένες επιλογές.

Ίσως στέκεται στο άκρον άωτον της ελευθεριότητας η «Είδησις» (= Ειδοποίηση) του 1797, η οποία συνιστά «αγγελία συνοικεσίων με σημερινή ορολογία και καθιστά, όπως παιγνιωδώς αποτίμησε το δημοσίευμα ο Λέανδρος Βρανούσης, «πρώτο γραφείο συνοικεσίων δι' αλληλογραφίας» την *Εφημερίδα* των αδελφών Μαρκίδων-Πούλιου: «Ένας νέος, κουτζός μεν ολίγον, αλλά πολλά πλούσιος, έχοντας σκοπόν να υπανδρευθή (sic), ζητεί γυναίκα μ ετουλάχιστον 10 χιλ., αλλέως μην αποβλέπων μήτε εις την σωματικήν της ωραιότητα, μήτε εις τα ήθη. Όθεν, όποια αγαπήση να συζευχθή μετ' αυτού, ας γράψει προς ημάς φανερώνουσα το όνομά της, την ηλικίαν και τον τόπον εις τον οποίον ευρίσκεται» (*Εφημερίς,* 19η Μαΐου 1797, αρ. 40, σ. 466)[35].

Κάποιοι μπορούν να δουν συσχετισμούς με το ειπωθέν από τον Theodor Adorno «ο έρωτας έχει εξισωθεί με το μηδέν» (Διαλεκτική του Διαφωτισμού, 1974). Ωστόσο, για την εποχή αυτή είναι πολύ μακρινό ως προοπτική. Αναμφίβολα η κοινωνική διαφοροποίηση, ο ατομικισμός ως πρόταγμα ηγετικών ελίτ στο πνευματικό κλίμα της εποχής, ακόμη και η εμπορευματοποίηση των συναισθημάτων και των σωματικών αναγκών είναι εμφανή στοιχεία στην αγγελία. Αποπνέει, όπως σχολιάζει ο Λ. Βρανούσης που το θεωρεί «θλιβερό κατά βάθος» κείμενο, όχι διασκεδαστική διάθεση αλλά «ωμή ειλικρίνεια», μαζί με προσαρμοστικότητα στους άγραφους κανόνες των κοινωνικών συμβάσεων (ιδίως της προίκας)[36].

Στο μεταξύ η ζωή βρίσκεται με το μέρος της Αίγλης και του Ζιουίν, του Γεωργάκη και της Ελενίτσας, του Αντωνάκη και της Βαρβάρας...

35 Επίσης, βλ. τα Προλεγόμενα του Λ. Βρανούση στην ανασυγκρότητση και φωτοτυπική επανέκδοση της *Εφημερίδος, 1797*, τόμος 5, Ακαδημία Αθηνών-Κ.Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1995, 276-277. Πρβλ. και Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, εκδ. *Ερμής*, Αθήνα 1976, 70: επισημαίνει την «εντύπωσιν» που θα προξένησε, αλλά και την αναδημοσίευσή της το 1927 στον αναγνώστη ως «επιδόρπιον πανδαισίας χρησίμης».

36 Λ. Βρανούσης, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 276-277.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΝΑΚΑΣ, ΚΩΣΤΑΣ ΝΤΙΝΑΣ

Το λεξικό-γραμματική των Απάντων του Ρήγα (οι λέξεις από ζ-, η-, θ- και ι-)

Εισαγωγικό

Η εισήγησή μας στο προηγούμενο ΣΤ΄ Συνέδριο, όταν παρουσιάσαμε τον σχεδιασμό του Λεξικού-Γραμματικής των Απάντων του Ρήγα[1], κατέληγε ως εξής: «Ο καταρτισμός ενός Λεξικού–Γραμματικής [δηλαδή, ενός λεξικού που μας δίνει ταυτόχρονα και όλη τη γραμματική] του έργου του Ρήγα αποτελεί ένα φιλόδοξο εγχείρημα που βρίσκεται ακόμη στην αρχή του. Με τις (αναγκαστικά) αποσπασματικές και ετερογενείς επισημάνσεις που περιλάβαμε στην παρούσα εισήγηση, έπειτα από μια επιλεκτική περιδιάβαση στο γλωσσικό τοπίο των κειμένων του Ρήγα, προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι η ολοκλήρωση του εγχειρήματος αυτού ανοίγει το δρόμο για ένα πλήθος επιμέρους ειδικότερων μελετών.

»Ο πλούτος των στοιχείων που συγκεντρώνονται στο Λεξικό-Γραμματική, όχι μόνο παρέχει τις ασφαλέστερες 'ενδοκειμενικές ενδείξεις' σε μελέτες σχετικές με το ύφος ή την ταύτιση της πατρότητας των έργων του Ρήγα, αλλά υπηρετεί και τη διερεύνηση της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής, και μάλιστα της περιόδου εκείνης κατά την οποία η γραπτή μορφή της γλώσσας αγωνίζεται να αποκτήσει εθνική ταυτότητα.«

»Η συνεισφορά των κειμένων που δημοσίευε ο Ρήγας την κρίσιμη και ενδιαφέρουσα αυτή περίοδο δεν έχει συζητηθεί στο βαθμό που θα έπρεπε, επομένως μια ακριβέστερη εικόνα των γλωσσικών του επιλογών θα συνεισέφερε σημαντικά σε μια τέτοια συζήτηση. Διανοίγονται, εξάλλου, νέες προοπτικές σε ό,τι αφορά τη γλωσσοφιλολογική μελέτη του Ρήγα [ ] [δηλαδή όχι μόνον από τη σκοπιά των λεξικογραμματικών του επιλογών, αλλά ακόμη και] από τη σκοπιά της ρητορικής δομής των διαφωτιστικών του κειμένων ή, ακόμη, από τη σκοπιά της στιχουργικής του δεινότητας, δεδομένου ότι και ο ίδιος ο Ρήγας θεωρούσε τον εαυτό του 'στιχουργητή'.«

1 Θαν. Νάκας & Ευαγγ. Θωμαδάκη, "Το Λεξικό- Γραμματική των *Απάντων* του Ρήγα (ένας πρώτος σχεδιασμός με βάση την ψηφιοποίηση του έργου του)", *Υπέρεια τόμος έκτος / Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας»,* Βελεστίνο 4-7 Οκτωβρίου 2012, Μέρος Β΄, 1013-1049 (βλ. σ. 1030).

»Για το λόγο αυτό, η λεξικο-γραμματική αποδελτίωση που επιχειρείται εδώ, [ ] ιχνηλατεί με τον πιστότερο δυνατό τρόπο την κειμενική συμπεριφορά των λημμάτων [που θα πει ότι όλες οι λέξεις εξετάζονται με τα συμφραζόμενά τους], αποτυπώνει δηλαδή το μεγαλύτερο δυνατό εύρος πληροφοριών που θα μπορούσαν να αποδειχθούν χρήσιμες σε ενδεχόμενες διαφορετικές οπτικές γλωσσοφιλολογικής έρευνας [ ]».

Μέσα στο ίδιο αυτό γενικό πλαίσιο κινείται και η παρούσα μελέτη, εστιάζοντας σε λέξεις που αρχίζουν με ένα από τα 4 γράμματα: ζ, η, θ ή ι - που θα πει ότι η σύνταξη του λεξικού - γραμματικής θα ξεκινήσει με τη συγκέντρωση όλων των λέξεων με αρχικό γράμμα ένα από αυτά τα τέσσερα.

Σημαντική Επισήμανση. Η ψηφιοποίηση των κειμένων, την οποία οφείλουμε στον μόχθο του κ. Δημ. Καραμπερόπουλου, αφορά αποκλειστικά το έργο του Ρήγα, δεδομένου ότι δεν ψηφιοποιήθηκαν τα πρώτα κεφάλαια του *Νέου Ανάχαρσι*, σε μετάφραση των Γ. Σακελλάριου και Γ. Βεντότη, ούτε και *Ο Πρώτος Ναύτης* σε μετάφραση του Α. Κορωνιού. Στο παρόν λεξικό-γραμματική δεν συμπεριλαμβάνονται τα τοπωνύμια και λοιπές λέξεις της *Χάρτας της Ελλάδος*, της *Νέας Χάρτας της Βλαχίας* και της *Γενικής Χάρτας της Μολδοβίας*, τα οποία, εξάλλου, έχει συγκεντρώσει και δημοσιεύσει ο Δ. Καραμπερόπουλος (*Οι Χαρτες Βλαχιας και Μολδαβιας του Ρηγα Βελεστινλη, Βιέννη 1797, Νέα στοιχεία - Ευρετήριο - Αυθεντική Επανέκδοση*, Αθήνα 2005, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, σσ. 41-94).

ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΛΗΜΜΑΤΟΓΡΑΦΗΣΗΣ

Και πρώτα, ορισμένες επισημάνσεις σχετικά με τα εκδοτικά ζητήματα, που είναι από τα πιο άχαρα, αλλά όχι χωρίς ουσία, δεδομένου ότι δεν μπορείς να μιλάς για γλωσσοϋφολογική ποικιλία του Ρήγα χωρίς ασφαλές κείμενο.

Στους πρώτους πίνακες που ακολουθούν, έχουμε ένα δείγμα των ποσοτικών δεδομένων του λεξικού - γραμματικής, δηλαδή τον τύπο της λέξης που επιλέγεται ως λήμμα (με τα μαύρα στοιχεία) και το σύνολο των επιμέρους τύπων (και μόνον) με τους οποίους η λέξη αυτή εμφανίζεται στα Άπαντα του Ρήγα (δηλαδή με όλη τη μορφολογία ή τη γραμματική της):

<1> **ηγεμονίς**	**8**	<2> **ζέσιν**	**6**
ηγεμονίδα	3	ζέσιν (ζέσην 1)	6
ηγεμονίδος	3		
ηγεμονίς (ηγεμωνίς 1)	2		

Οι συγκεκριμένοι πίνακες μάς λένε [1] ο πρώτος, ότι το *ηγεμονίς* (γυναίκα ηγεμών) πραγματώνεται με τρεις επιμέρους τύπους (αιτ. *ηγεμονίδα*, γνκ. *ηγεμονίδος*, ονμ. *ηγεμονίς*) σε ένα σύνολο 8 εμφανίσεων· [2] ο δεύτερος, ότι το *ζέσιν* (αιτ. του *ζέσις*) πραγματώνεται 6 συνολικά φορές. Όταν, τώρα, πάμε στο δεύτερο είδος πινάκων του λεξικού - γραμματικής, δηλαδή στους ψηφιοποιημένους με βάση τις πρώτες εκδόσεις συμφραστικούς πίνακες, διαπιστώνουμε [a] ότι 7 φορές (στον ΝΑ[2] 6x και στα ΟΛ 1x) στις 8, η συλλαβή *-μο-* του *ηγεμονίς* είναι γραμμένη με το ορθογραφικά αναμενόμενο *-ο-*, και όχι με *-ω-*

2 Χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες των τίτλων: *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* (ΣΝΕ) -2. *Φυσικής Απάνθισμα* (ΦΑ) -3. *Τα Ολύμπια* (ΟΛ) -4. *Η Βοσκοπούλα των Άλπεων* (ΒΑ) -5. *Νέος Ανάχαρσις* (ΝΑ) -6. *Νέα Πολιτική Διοίκησις* [*Επαναστατική Προκήρυξη*] -7. *Τα Δίκαια του Ανθρώπου* -8. [*Το Σύνταγμα*] (ΕΠαΝαστατικά = 6, 7, 8) -9. *Θούριος* (Θ) -10. *Ύμνος Πατριωτικός* (ΥΠ) -11. *Εικόνα Μεγάλου Αλεξάνδρου* (ΜΑ) –*Χάρτα της Ελλάδος* (ΧΑ).

(όπως στον ΝΑ σ. 200 1x[3])· [b] ότι 5 φορές (ΣΝΕ σ. 239 1x, ΦΑ σ. 61 3x, ΝΑ σ. 232 1x) στις 6 η ορθογραφία τού *ζέσιν* ακολουθεί το λόγιο τυπικό των τριτοκλίτων για την αιτιατική του ενικού και όχι των πρωτοκλίτων όπως στη δημοτική (*ζέσην*: ΣΝΕ σ. 251 1x[4]). Είναι μάλλον προφανές ότι και ο ίδιος ο Ρήγας, εάν επρόκειτο να προβή σε επανέκδοση, θα ενοποιούσε και στις δύο περιπτώσεις την ορθογραφία:

ἡγεμονίδα	Ἀράσπη Ἀράσπη εἶπεν ὁ Κῦρος ἀφίνωντάς τον μὴν συχνοβλέπῃς τὴν **ἡγεμονίδα**	ΝΑ 339
	ἔπρεπε νὰ μεταχειρισθῇ πρὸς τὴν **ἡγεμονίδα** τὰ μέσα τῆς καταπειστικῆς, καὶ ὄχι τῆς βίας	ΝΑ 340
	ἐπιστευόμενος εἰς ἐσὲ τὴν **ἡγεμονίδα**, σὲ ἐξέθεσα εἰς κινδύνους ἀνωτέρους τῆς δυνάμεώς σου	ΝΑ 340
ἡγεμονίδος	μετά τὴν παρέλευσιν αὐτῆς τῆς διορίας, ὁ σύζυγος τῆς **ἡγεμονίδος** θέλει δημοσιευθῇ	ΝΑ 227
	κἀνένας δὲν εἶχε δίκαιον νὰ καθίσῃ κοντᾶ του, πλὴν τῆς **ἡγεμονίδος**, ὅταν αὐτὴ ἤθελε γίνῃ συμβία του	ΝΑ 228
	διὰ ν' ἀλησμονήσῃ τὸν ἔρωτα ὁποῦ εἶχε συλλάβῃ περὶ τῆς Ἀργήνης Κρητικῆς **ἡγεμονίδος** παρὰ βουλὴν τοῦ πατρός του	ΟΛ 4
ἡγεμονίς	Ἐγὼ ἐνόμιζα (εἶπα τότε) κατὰ τὴν ἐπικύρωσιν τοῦ Εὐριπίδου ὅτι, αὐτὴ ἡ **ἡγεμωνίς** τοὺς ἔσφαξε μόνη της	ΝΑ 200
	Παρευθύς ἐπήδηξεν εἰς τὸ ἀμάξι, ἐπάνω εἰς τὸ ὁποῖον αὐτὴ ἡ κατατεθλιμμένη **ἡγεμονίς**	ΝΑ 345

***

ζέσην	Ὄχι βέβαια, καθὼς τὸ κρίνω ἀπὸ τὴν **ζέσην** ὁποῦ θρέφω διὰ ἕνα ὑποκείμενον...	ΣΝΕ 251
ζέσιν	Ἀχ θὲ νὰ γελάσετε ἴσως διὰ τὴν ὑπερβολικὴν **ζέσιν** τῆς καρδιᾶς μου, μὰ δὲν μὲ κόφτει.	ΣΝΕ 239
	ἀπὸ τοὺς πλέον ἀρχαιοτέρους καιροὺς ἀκόμι, ἠθέλησαν νὰ ἐμψυχώσωσι τὴν **ζέσιν** τοῦ λαοῦ	ΝΑ 232
	Τὰ ἐλάφια ἐμβαίνουν εἰς τὴν **ζέσιν** τῆς συνουσίας πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ Σεπτεμβρίου	ΦΑ 161
	ἔπειτα ἐμβαίνουν εἰς τὴν δυνατὴν **ζέσιν** τῆς ἐπιθυμίας, μουγγρίζουν, ζητοῦν τὰς ἐλάφους, τὰς ἀκολουθοῦν	ΦΑ 161
	Ἡ ἐπιθυμία τῶν μεγάλων ἐλάφων διαρκεῖ τρεῖς ἑβδομάδας, εἰς ταῖς ὁποίαις ἔχουν 16 ἡμέραις πολλὴν **ζέσιν**.	ΦΑ 161

Οι ακόλουθοι πίνακες μάς δείχνουν ότι: [3] για όλα τα ρήματα, ως λήμμα επιλέγεται το α΄ ενικό πρόσωπο της οριστικής του ενεργητικού ενεστώτα (εάν δεν εμφανίζεται στα Άπαντα, σημαδεύεται με #, ως προϊόν αποκατάστασης –λ.χ. *ζημιώνω #*[5])· [4] ως προς τις

3 Ο σωστός ορθογραφικός τύπος αποκαθίσταται από τη φιλολογική επιμελήτρια Άννα Ταμπάκη (βλ. Ρήγα Βελενστινλή, *Άπαντα τα Σωζόμενα*, 4ος τόμ., Αθήνα 2000, Βουλή των Ελλήνων, σ. 209).

4 Την ορθογραφική διαφοροποίηση διατηρεί ο φιλολογικός εκδότης Π.Σ. Πίστας (όπου στην προηγ. σημ., 1ος τόμ., σσ. 217 και 224).

5 Σχετικά με τον αλγόριθμο που εφαρμόζεται, βλ. Θαν. Νάκα *et al.* «Πρακτικές λεξικογραφικές δυσκολίες και γενικότεροι γλωσσικοί προβληματισμοί (συντάσσοντας το Αναλυτικό Λεξιλόγιο των Απάντων του Παπαδιαμάντη)», στον συλλογικό τόμο Ν.Σπ. Μήτσης και Δ.Θ. Καραδήμος (επιμ.), *Η Διδασκαλία της Γλώσσας (Επισημάνσεις – Παρατηρήσεις – Προοπτικές)*, Αθήνα, Gutenberg, 2007, σσ. 205-248 (δες σ. 238).

ξενικής προέλευσης λέξεις, εφόσον ο ίδιος ο Ρήγας χρησιμοποιεί δύο διαφορετικές ορθογραφίες, επιλέγεται ως λήμμα η περισσότερο εκσυγχρονισμένη (λ.χ. *ζαΐφης* vs *ζαήφης*) ή σημαδεύεται με #, εάν αποτελεί προϊόν αποκατάστασης (λχ. *ζαϊφλίκι #* vs *ζαηφλήκι*)· [5] με τον ίδιο τρόπο σημαδεύονται και οι 'εξ αποκαταστάσεως' εκσυγχρονισμένοι τύποι των περιφραστικών εγκλίσεων, όταν μάλιστα ο ίδιος ο Ρήγας τους χρησιμοποιεί: λ.χ. *ζητήσει θέλομεν, ζητήσει θέλω*, δίπλα σε άλλους με παλαιότερη ορθογραφία: *ζητήσει # (ζητήση) ἤθελα, ζητήσει # (ζητήση) ἤθελαν*, ως μία υπόδειξη προς τους φιλολογικούς εκδότες· [6] δεδομένου ότι τα *ζήλια* < *ζηλία* παράγονται από το αρχ. ρήμα *ζηλῶ*, δεν υπάρχει λόγος να τα εκσυχρονί-

<3>	**ζημιώνω #**	**2**	<4>	**ζαΐφης**	**3**
	ἐζημιώνετο	1		ζαΐφης (ζαήφης 1)	2
	ζημιωθῶ νὰ	1		ζαήφισσα	1
				ζαϊφλίκι #	**2**
				ζαηφλήκι	2

<5>	**ζητῶ**	**153**	<6>	**ζηλία**	**3**
	.....	**...**		ζηλία (αιτ.)	1
	ζητήσει # (ζητήση) ἤθελα	1		ζήλια (αιτ.)	1
				ζηλίαν	1
	ζητήσει # (ζητήση) ἤθελαν	2			
	ζητήσει θέλομεν	1			
	ζητήσει θέλω	1			

<7>	**ζευγμένα**	**3**	<8>	**ζήτημα**	**10**
	ἐζευγμένα	1		ζήτημα (αιτ.)	2
	ζευγμένα	1		ζήτημα (ονμ.)	3
	ζευγμένα *ἦσαν*	1		ζητήματα (αιτ.)	4
	ζυμωμένη	**1**		*ζητήματα κάμνω #*	
	ζυμωμένη *εἶναι*	1		ζητήματα ἔκαμνε	1

ζουμε δήθεν με τους τύπους *ζήλεια* < *ζηλεία(ν)*[6][7] όταν μια μετοχή παθητικού παρακειμένου συνοδεύεται από το βοηθητικό *εἶμαι* γραμμένο με πλάγια στοιχεία, δηλώνεται ότι η συγκεκριμένη μετοχή πραγματώνεται ως ενδορηματική, συμβάλλει δηλαδή στον σχηματισμό ενός από τους β΄ περιφραστικούς συντελικούς χρόνους (*ζευγμένα ἦσαν* vs *εἶχαν ζευχθεῖ, ζυμωμένη εἶναι* vs *ἔχει ζυμωθεῖ*)· [8] με πλάγια στοιχεία σημαδεύονται και στερεότυπες εκφράσεις ή ρηματικές περιφράσεις (*κάμνω ζητήματα, ζητῶ εἰς γάμον* κ.τ.ό.).

Τέλος, σε ό,τι αφορά τη λημματοποίηση, ας σημειωθούν και τα εξής: Σε μιαν από τις σύγχρονες φιλολογικές εκδόσεις των *Επαναστατικών* του Ρήγα[7], το κτητικό *δικός μου / δική μου / δικό μου* γράφεται με τον λόγιο τύπο του, ως: *ιδικά μας, ιδικήν μου,*

6 Όπως, λ.χ., στις φιλολογικές εκδόσεις του Π.Σ. Πίστα (όπου και στη σημ. 4, σ. 161) ή της Άννας Ταμπάκη (όπου και στη σημ. 3, σ. 253 –βλ. και Ρήγα Βελενστινλή, *Άπαντα τα Σωζόμενα*, 3ος τόμ., Αθήνα 2000, Βουλή των Ελλήνων, σ. 167).

7 Ρήγα Βελενστινλή, *Τα Επαναστατικά*, 5η έκδ. 2005, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα (επιμ. Δημ. Α. Καραμπερόπουλος), σσ. 21, 30 και 58.

δύο φορές, αλλά μια τρίτη φορά με τον διαλεκτικό / ιδιωματικό τύπο, ως: *εδικήν των*. Στον αποκάτω πίνακα βλέπουμε ότι άλλος φιλολογικός εκδότης[8] διατηρεί σε όλες τις περιπτώσεις τον διαλεκτικό τύπο: *εδικά μας, εδικόν μου, εδικά των*[9]. Ποιος από τους δύο ενεργεί σωστά;

Ἄρθρον 2. – [ ] καί τέταρτον, τά κτήματα ὁπού ἔχομεν κανένας νά μήν ἠμπορῇ νά μᾶς ἐγγίζῃ, ἀλλ' εἶναι **ἰδικά μας** καὶ τῶν κληρονόμων μας.	*Τα Δίκαια του Ανθρώπου*
Ἄρθρον 34. – Διὰ τοῦτο δὲν ἠμπορεῖ ποτέ κανείς νὰ εἰπῇ, ὅτι ἡ τάδε χώρα πολεμεῖται, δὲν μὲ μέλει, διατί ἐγώ ἡσυχάζω εἰς τήν **ἰδικήν μου**.	*Τα Δίκαια του Ανθρώπου*
Ἄρθρον 119. – Οἱ Ἕλληνες δὲν ἀνακατώνονται εἰς τὴν διοίκησιν τῶν ἄλλων ἐθνῶν· ἀλλ' οὔτε εἶναι εἰς αὐτούς *δυνατόν* νὰ ἀνακατωθοῦν ἄλλα εἰς τήν **ἐδικήν των**.	*Αρχή της Νομοθετ. Πράξεως*

***

Ἄρθρον 2. – [ ] καὶ τέταρτον, τὰ κτήματα ὁπού ἔχομεν κανένας νὰ μὴν ἠμπορῇ νὰ μᾶς ἐγγίξῃ, ἀλλ' εἶναι **ἐδικά μας** καὶ τῶν κληρονόμων μας.	*Τα Δίκαια του Ανθρώπου*
Ἄρθρον 34. – Διὰ τοῦτο δὲν ἠμπορεῖ ποτὲ κανεὶς νὰ εἰπῇ ὅτι ἡ τάδε χώρα πολεμεῖται, δὲν μὲ μέλει, διατὶ ἐγὼ ἡσυχάζω εἰς τὴν **ἐδικήν μου**.	*Τα Δίκαια του Ανθρώπου*
Ἄρθρον 119. – Οἱ Ἕλληνες δὲν ἀνακατώνονται εἰς τὴν διοίκησιν τῶν ἄλλων ἐθνῶν, ἀλλ' οὔτε εἶναι εἰς αὐτούς *δεκτὸν* νὰ ἀνακατωθοῦν ἄλλα εἰς τὴν **ἐδική των**.	*Αρχή της Νομοθετ. Πράξεως*

Με βάση τα δεδομένα του λεξικού - γραμματικής, ο λόγιος τύπος *ἰδικός- ἰδική- ἰδικό μου* δεν απαντά καθόλου στα Άπαντα του Ρήγα, και μάλιστα στις πρώτες εκδόσεις που πρόλαβε να δει ο Ρήγας (τις έχουμε τώρα σε φωτοανατυπώσεις). Στην πρώτη στήλη τού ακόλουθου πίνακα περιέχονται οι συντομογραφίες των τίτλων των έργων του με αλφαβητική σειρά:

<9>	**ἰδικ-ός -ή -ό (μου)**	**ἐδικ-ός -ή -ό (μου)**	**δικ-ός -ή -ό (μου)**
ΒΑ	–	3	30
ΕΠΙΝ	–	3	2
ΝΑ	–	12	–
ΟΛ	–	1	1
ΣΝΕ	–	67	9
ΦΑ	–	13	–
		99	**42**

Ο διαλεκτικός τύπος *ἐδικός (μου)* επικρατεί με 99 εμφανίσεις, έναντι 42 του κοινού σήμερα νεοελληνικού *δικός (μου)*, που θα πει ότι, με βάση τον αλγόριθμο που εφαρμόζεται στο λεξικό - γραμματική, όταν θα συνταχθούν οι κατάλογοι των λέξεων από *ε(ψιλον)*, το *ἐδικός (μου)* θα είναι λήμμα, στους τύπους του οποίου θα συμπεριλαμβάνο-

8 Ρήγα Βελενστινλή, *Άπαντα τα Σωζόμενα*, 5ος τόμ., Αθήνα 2000, Βουλή των Ελλήνων (Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης), σσ. 36, 44 και 68.

9 Επισημαίνεται, εξάλλου, ότι, στο άρθρο 119, αντί για το: *δυνατόν* στην έκδοση της προηγούμενης σημείωσης, στο κείμενο της έκδοσης της Βουλής διαβάζουμε: *δεκτόν*.

νται και τα (κοινολεκτούμενα σήμερα) *δικός (μου), δική (μου)* κτλ.

Με βάση τον ίδιον αλγόριθμο, και οι τύποι *ξεύρω, ξεύρεις* κτλ. (31 πραγματώσεις) θα υπαχθούν υπό το λήμμα: *ἰξεύρω, ἰξεύρεις, ἴξευρα* κτλ. (με 161 συνολικά εμφανίσεις, σε όλες τις περιπτώσεις το αρχικό *ι-* με ιώτα, αυτή ήταν η ορθογραφική προτίμηση του Ρήγα):

<10>	**ἰξεύρ- /**	**ἴξευρ-**	**ξεύρ-**
ΒΑ	6	1	1
ΕΠΝ	0	0	0
ΝΑ	10	2	0
ΟΛ	16	4	0
ΣΝΕ	62	40	25
ΦΑ	16	4	5
	110	**51**	**31**
	161		**31**

Τα *ἰδέ, νὰ ἰδῇς, νὰ ἰδῆτε, εἶχα ἰδῇ, ἤθελεν ἰδῇ* κ.τ.ό. θα υπαχθούν υπό το λήμμα *εἶδα*, όπως και τα *ἰδοποίησε, νὰ ἰδοποιήσῃ, ἰδοποιούμενοι* υπό το λήμμα *εἰδοποιῶ*.

Σχετικά με τη γενικευμένη στα Άπαντα ορθογραφία τών *ζαρωματιαῖς, ζεσταίνωντας* κ.τ.ό., είναι στη διακριτική ευχέρεια του κάθε φιλολογικού εκδότη να επιλέξει την εκσυγχρονισμένη, σε όλες τις πραγματώσεις, ορθογραφία *ζαρωματιές, ζεσταίνοντας* κ.τ.ό.

ΓΛΩΣΣΟΫΦΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Ας περάσουμε, τώρα, σε ορισμένες επισημάνσεις με κάποια μεγαλύτερη βαρύτητα από υφογλωσσική άποψη:

Λέξεις από ζ-

Στις λέξεις από *ζ-*, ψηλά στον πίνακα συχνοτήτων βρίσκονται το *ζῶ* και το *ζωή* με 196 και 207, αντίστοιχα, εμφανίσεις, από τις οποίες οι 125 και 114, αντίστοιχα, εντοπίζονται στο *Σχολείο των Ντελικάτων Εραστών* (ΣΝΕ). Σύμφωνα με το θέμα του έργου, η πυκνότητα των εμφανίσεων οφείλεται και στο ότι γίνεται συχνά λόγος για την ευτυχισμένη ή όχι ζωή των μελλονύμφων, αλλά και στο ότι, μεταξύ των ερωτευμένων, αποκαλεί ο ένας τον άλλον: *ζωή μου*, δίπλα στις διαβεβαιώσεις ότι χωρίς την ανταπόκριση του αισθήματος ή την παρουσία του 'ετέρου ημίσεος' δεν αξίζει *νὰ ζῇ* κανείς. Ιδού μια εντελώς ενδεικτική ανθολόγηση:

ζωή	ἐγὼ σᾶς ἀγαπῶ, σᾶς τὸ εἶπα τόσαις φοραῖς, ἡ εὐγενεία σας εἶστε ἡ **ζωή** μου, τὸ πᾶν μου	ΣΝΕ 75
	ἡ **ζωὴ** καὶ ὁ θάνατός μου, κρέμεται εἰς ἕναν σας λόγον	324
ζωήν	ἐπειδὴ ἔχω ἀρκετὰ πλούτη ὅσον διὰ τοὺς δύο μας, ἠμποροῦμεν νὰ διάγωμεν μιὰν **ζωὴν** τακτικὴν	157
	τί εὐτυχισμένην **ζωήν** θὲ νὰ ζήσωμεν;	342
	ΡΟΒ. Κορίτζι μου, ἐσὺ εἶσαι τὸ πλέον ἀκριβώτερον πρᾶγμα ὁποῦ νὰ ἔχω εἰς τὴν **ζωὴν**	31
	ΒΟΝΖ. Εἰς ὅλην μου τὴν **ζωὴν** Κερά μου, θὲ νὰ σᾶς εὐλαβοῦμαι, ὁ παθητικὸς καὶ σταθερὸς ἔρωτάς μου, θέλει ἔχει πάντοτε τὸ σέβας διὰ σύντροφόν του	54

	εἶναι ἱκανὴ νὰ μὲ δώσῃ τὴν **ζωήν**, νὰ μὲ ἀναστήσῃ, νὰ μὲ χαροποιήσῃ, νὰ μὲ εὐχαριστήσῃ	86
	Ἐγὼ μὲν ἀποθαίνω, ἀφίνω μίαν **ζωὴν** ὁποῦ μὲ ἔγινε μισητὴ μετὰ τὴν ἀγάπην σου	90
	μὲ κάθε μου εὐχαρίστησιν δίνω... τὴν **ζωήν** μου ἂν τὸ καλέσῃ ἡ χρεία, διὰ χατῆρι σας	258
	Τὴν ὥραν π' ἀξιώνομαι νὰ σὲ ἰδῶ ψυχή μου τότε μόνον μὲ φαίνεται πῶς ἔχω τὴν **ζωήν** μου	285
ζωῆς	πάλιν τὴν ἐνόμιζεν ὡς δέσποιναν τῆς **ζωῆς** του καὶ τὸν ἐφαίνετο πῶς ἐκείνη τάχα τὸν βλέπῃ εἰς κάθε κίνημά του	4
	πλὴν ἐκείνη ἡ μικρή στιγμή, ἦτον ἡ πλέον εὐτυχισμένη τῆς **ζωῆς** μου	138
	ΦΙΛΙΠ. Ἂχ ἀξιολάτρευτή μου Ζεμίρα, ἂχ δέσποινα τῆς **ζωῆς** μου	213
	διὰ τὸ ὑποκείμενον λέγω τῆς θεᾶς μου, τῆς ἐλπίδος μου, τῆς **ζωῆς** μου, ἐκείνης ὁποῦ μέλλει νὰ γίνῃ ἀκριβὴ σύζυγός μου	342
	Ἂχ θάνατε σκληρὲ ὁποῦ ἐσύκωσες [sic] τὸ ἥμισυ τῆς **ζωῆς** μου	361
	ἂχ Αἴγλη Κερά μου, βασίλισσα τῆς **ζωῆς** μου	361
	***	
ζῇ ἐν ὅσῳ	καὶ νὰ μὴν ἀποφασίσῃ διὰ νὰ σᾶς λατρεύῃ **ἐν ὅσῳ ζῇ**	ΣΝΕ 307
ζῆσε	ἂχ... ἀκριβέ μου Ζιουίν.... **ζῆσε** εὐτυχισμένος... μακάρι ἂς εἶναι καὶ μὲ καμμίαν ἄλλην...	358
ζήσῃ θὲ νὰ	Μὲ φαίνεται αὐθέντη μου πῶς ἡ κόρη μας **θὲ νὰ ζήσῃ** εὐτυχισμένα μὲ αὐτὸν τὸν νέον	48
ζήσῃ νὰ	μὰ... ἕνα κορίτζι πάλιν ἠμπορεῖ **νὰ ζήσῃ** χωρὶς σύζυγον, καὶ νὰ φυλάξῃ τὴν ὑπόληψίν του καθαράν;	203
ζήσω ἂς	Πλὴν... μὲ ὅλα αὐτά, πάλιν ἂς ζήσω, καὶ **ἂς ζήσω** διὰ νὰ τὴν λατρεύω αἰωνίως	317
ζήσω θὲ νὰ	**θὲ νὰ ζήσω** δυστυχισμένα ὅταν σὲ ὑστερηθῶ, καὶ χωρισθῶ ἀπὸ λόγου σου	145 308
	καὶ μέχρι τελευταίας μου ἀναπνοῆς **θὲ νὰ ζήσω** διὰ λόγου σας	
ζήσω νὰ	πλὴν... ὄχι... θέλω **να ζήσω**, διὰ νὰ χαρῶ τὰ οὐράνια κάλλη σας	273
	πῶς **νὰ ζήσω** χωρὶς τὴν εὐγενείαν σας ἐλπίδα μου;	278
	πονῶ, ἐπιθυμῶ **να ζήσω** μαζύ σας	343
	σκοτώνομαι, ἀδύνατον ἐγὼ **νὰ ζήσω** χωρὶς τὴν ἀξιολάτρευτήν μου Αἴγλην	350

Η μικροσκοπική, δίπλα στη μακροσκοπική, προσέγγιση που προσφέρει το λεξικό - γραμματική, μας βοηθά να εντοπίσουμε και στερεότυπες περιφράσεις με το *ζῶ* που, αλλιώς, θα μπορούσαν να διαφύγουν την προσοχή της έρευνας· σε συμφραζόμενα ικεσίας ή παράκλησης, έχουμε την εμφάνιση του στερεότυπου *νὰ ζοῦν τὰ μάτια σου* ή, ακόμη

συχνότερα, με το υποκοριστικό: *νὰ ζοῦν τὰ ματάκια σου*· επίσης, τη συνώνυμη στερεότυπη έκφραση: *ἂς εἶναι διὰ τὴν ζωήν σας*· σε κάποια περίπτωση, συνδυαστικά και οι δύο εκφράσεις μαζί:

ζοῦν τὰ μάτια (σου), νὰ (φρ.)	σὲ παρακαλῶ, **νὰ ζοῦν τὰ μάτια σου**, ἀφήσου ἀπὸ ἕναν κακορρίζικον ὁποῦ δὲν ἠμπορεὶ νὰ ἐκπληρώσῃ τὰ θελήματά σου	ΣΝΕ 88
	ΧΛΩΡ. «Ὄχι, **νὰ ζοῦν τὰ μάτια μου** Λέανδρε, δὲν εἶναι κἀνένα ἀπὸ αὐτὰ ὁποῦ σὲ φοβίζουν».	108
ζοῦν τὰ (δύο) ματάκια (σου), νὰ (φρ.)	ἔμαθεν ὅτι σᾶς ἀγαπῶ, ὅτι σᾶς λατρεύω, καὶ αὐτὸ τὸν ἔκαμε νὰ γένῃ αἱμοβόρος τίγρυς ἐπάνω μου· σᾶς παρακαλῶ, **νὰ ζοῦν τὰ δύο ματάκια σας**, νὰ μὲ συμβουλεύσετε τί πρέπει νὰ κάμω;	267
	Νὰ ζοῦν τὰ ματάκια σας, νὰ μὴν μὲ μεμφθῆτε δι' αὐτὸ τὸ κίνημά μου, ἐπειδὴ καὶ δὲν ἠμπόρεσα πλέον νὰ ὑποφέρω τὰ βάσανα ὁποῦ καθημερινῶς μὲ τήκουν	241
	ΔΑΜ. «**Νὰ ζοῦν τὰ ματάκια σου** Αἴγλη, (εἶπε τότε ἡ Δάμα) κοίταξε νὰ μάθῃς ποιά εἶναι αὐτὴ ἡ τόσον σκληρή; ἐπειδὴ καὶ ἐγὼ τόσην ὥραν τοῦ κάκου ἐπάσχισα».	322
	ΜΑΔ. «Καὶ πέ με το κόρη μου, πέ με το **νὰ ζοῦν τὰ ματάκια σου**».	336
ζωήν σας, ἂς εἶναι διὰ τὴν (φρ.)	«[ ] σᾶς παρακαλῶ, αὐθέντη μου, **ἂς εἶναι διὰ τὴν ζωήν σας**, εὐγάλετέ με ἀπὸ αὐτὴν τὴν σύγχισιν, εἰς τὴν ὁποίαν κυματίζεται ὁ νοῦς μου».	ΣΝΕ 147
	ΜΑΡ. «Αὐθέντη μου, **ἂς εἶναι διὰ τὴν ζωήν σας**, δότε με ἀκρόασιν παρακαλῶ, ἀκούσετε τὸ παράπονόν μου, ἢ πεθαίνω ἀπὸ τὸν πόνον μου, ἐφυλάκωσαν τὴν γυναῖκα μου, ὁ ὀφφικιάλος ἔκαμε λάθος ὡς φαίνεται»	177
	ΑΙΓ. «Αυθέντη μου, λυπηθεῖτε με τὴν καϊμένην σᾶς παρακαλὼ, καὶ μὴ μὲ περιπαίζετε τόσο, **ἂς εἶναι διὰ τὴν ζωήν σας**».	307
	ἂν δὲν σᾶς κόφτῃ περὶ τούτου τίποτες πατέρα μου, ἂς μὴν ἀναφέρωμεν πλέον.... ἂν τὸ στοχάζεσθε ὅμως διὰ ἐναντίον, παρακαλῶ, **ἂς εἶναι διὰ τὴν ζωήν σας**, νὰ μὰ κάμετε μίαν χάριν.	32
	Ἕνας ἄνδρας μὲ τυχαίνει, σᾶς παρακαλῶ Κερά μου **ἂς εἶναι διὰ τὴν ζωήν σας, νὰ ζοῦν τὰ μάτια σας,** αὐτόν δότε με, καὶ εἶμαι κατευχαριστημένη.	288
ζωήν σου, ἂς εἶναι διὰ τὴν (φρ.)	ψυχή μου Λέανδρε, **ἂς εἶναι διὰ τὴν ζωήν σου**, νὰ μὴ χαλάσῃς τὸ χατῆρι μου, καὶ μένω ὁλάκαιρη εἰς τοὺς ὁρισμούς σας	87

δύο ακόμη στερεότυπες εκφράσεις εντοπίζουμε στη μακροδομή των λέξεων από *ζ-*, το *ἐπὶ ζωῆς* (πβ. 'εφ' όρου ζωής', 'για μια ζωή') και το γνωστό *διὰ ζώσης*, που στον Ρήγα συμπληρώνεται με το *φωνῆς* (*διὰ ζώσης φωνῆς*):

ζωῆς, ἐπὶ (φρ.)	Δυστυχήματα παντοῖα κι' ἀλλεπάλληλα σ' αὐτόν, βάσανα **ἐπὶ ζωῆς** του νὰ μὴν λείψουν εἰς λεπτόν	ΒΑ 188
	Σχηματίζουσιν ὁμοῦ ὀκτὼ φυλάς διοικουμένας ἀπὸ ἕν σῶμα 90 συνεδριαστῶν, τῶν ὁποίων αἱ ἀξίαι εἶναι **ἐπί ζωῆς**	ΝΑ 254
ζώσης φωνῆς, διὰ (φρ.)	Πλήν, ἐγὼ καὶ **διὰ ζώσης φωνῆς** σᾶς τὸ εἶπα, καὶ ἡ εὐγενεία σας τὸ γνωρίζετε πῶς ὁ βαθμός τοῦ γένους μας εἶναι διαφορετικός, πῶς οἱ κανόνες τῆς εὐγενείας δὲν τὸ συγχωροῦν νὰ καταδεχθῆτε τὴν συγγένειαν μιᾶς ὁποῦ δὲν σᾶς ἁρμόζει.	ΣΝΕ 312

Ως προς ορισμένα σύνθετα, ετυμολογικώς συγγενή με τα *ζῶ, ζωή*, διαπιστώνεται μια σημασιολογική διαφοροποίηση σε σύγκριση με τη σημερινή τους σημασία· λ.χ. το *ζωογονεῖ* χρησιμοποιείται (στο ΦΑ) με την έννοια του "γονιμοποιεί"· έτσι και τα *ζωογόνηση* ("γονιμοποίηση"), *ζωογονητικός χυλός, ζωογονία, ζωογονηθέντα*, ενώ με το *ζωοτροφία* δηλώνονται "τα προς το ζην":

ζωογονεῖ	Ἡ συνουσία τοῦ ἀρσενικοῦ δὲν κάμνει ἄλλο, παρὰ μόνον ραντίζει τὸ ἤδη σχηματωμένον αὐγόν καὶ τὸ **ζωογονεῖ** μὲ τὸν χυλόν του	ΦΑ 137
	Ἂν τὸ σπέρμα ἁρπάξῃ τρία ἢ τέσσσερα αὐγὰ ἢ καὶ περισσότερα, ἡ μητρα δὲν ἔχει δύναμιν νὰ τὰ θάλψῃ ὅλα ἐξ ἴσου, ἀλλὰ τινὸς μὲν **ζωογονεῖ** τὸ κεφάλι, τινὸς τὰ χέρια καὶ ἄλλου τὰ ποδάρια, προσκολλῶνται ἕνα μὲ τὸ ἄλλο.	152
ζωογονήσεως	Ἡ ἐλαστικὴ δύναμίς των εἶναι ἡ αἰτία τῆς **ζωογονήσεως** τῶν ἐμβρύων.	146
ζωογονητικὸν (αρσ.)	Ὁ κὺρ Βελθέϊμ ἐπῆρεν ἑτοιμόγενα αὐγὰ τοῦ σώμου [ ] καὶ μὲ τὸν **ζωογονητικὸν** χυλὸν τοῦ ἀρσενικοῦ, κατόρθωσε νὰ ἰδῇ σωμόπουλα.	122
ζωογονητικὸν (ουδ. ονμ.)	Δι' αὐτάς τὰς αἰτίας μερικοὶ φυσικοὶ παρακινούμενοι ἐπαρατήρησαν προσεκτικώτερον τὸ σπέρμα καὶ ἀντί σκωλήκων εἶδον ὅτι τὸ λεπτότερον και **ζωογονητικόν** μέρος του εἶναι συγκείμενον ἀπὸ πολλὰ ἐλαστικὰ μόρια κινούμενα σχεδόν παντοτειινά.	145
ζωογονητικοῦ (αρσ.)	Μετὰ τὴν ἔκχυσιν τοῦ **ζωογονητικοῦ** ἐκείνου χυλοῦ, κλοσοῦνται τὰ αὐγὰ μόνα τους καὶ γίνονται ψαράκια εἰς ὀλίγον διάστημα καιροῦ.	122
ζωογονίαν	ὅλα τὰ θηλυκὰ ζῶα (χωρὶς νὰ ἐξαιρέσουν τὸν ἄνθρωπον) ἔχουν τὰ ἔμβρυα μέσα τους, καὶ ἡ συνουσία τοῦ ἀρσενικοῦ προξενεῖ μόνον τὴν **ζωογονίαν**	139
ζωογον(ν)ηθέντα	Καὶ εἰς μὲν τὰ πουλιὰ καὶ τὰ ὠοτόκα ζῶα, ξεκολλοῦν τὰ αὐγὰ ἀπὸ τὴν αὐγοθήκην τους **ζωογοννηθέντα**, εἰς δὲ τὰ ζῶα εἶναι προσκολλημένα εἰς τὴν μήτραν, ἕως τὴν ἡμέραν τῆς γεννήσεως τοῦ ἐμβρύου.	139
ζωοτροφίαν	δουλεύωντας ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἐκέρδαινε τὴν **ζωοτροφίαν** του καὶ ἦτον ὑπερευχαριστημένος εἰς τὴν νέαν κατάστασίν του	ΣΝΕ 1

πασχίζω ἡ δυστυχὴς μὲ τὸν τρόπον ὁποῦ βλέπετε πουλῶντας	ΣΝΕ
στάκτην, νὰ ἀποκτήσω τὴν ὀλίγην **ζωοτροφίαν** μου, διὰ νὰ	125
μὴν τύχῃ, καὶ μὲ στείλουν εἰς τὸ ὀρφανοτροφεῖον	
Τὰ καράβια ὁποῦ πηγαίνουν διὰ νὰ τὴν ψαρεύσουν, ἔχουν	ΦΑ
ἕξι βάρκαις, πενῆντα ἀνθρώπους καὶ ἕξι μηνῶν **ζωοτροφίαν**	125
τὸ καθ' ἕν.	

Δεύτερο στον πίνακα των συχνοτήτων είναι το *ζητῶ*, με 153 συνολικά εμφανίσεις (οι 99 από τις οποίες πάλι στο ΣΝΕ). Εκτός από τις άλλες γνωστές και κοινές σημασίες, λόγω του θέματος του βιβλίου, το *ζητῶ* χρησιμοποιείται πολύ συχνά σε συμφραζόμενα αιτημάτων με σκοπό τον γάμο, γι' αυτό και δίπλα στα *ζητῶ γυναῖκα* ή *ζητῶ νύμφην* ή *ζητῶ τὴν κόρην (τοῦ τάδε)*, εντοπίσαμε και περιφράσεις τού *ζητῶ* με εμπρόθετο συμπλήρωμα: όχι μόνο *ζητῶ εἰς γάμον* αλλά και *ζητῶ εἰς συζυγίαν, ζητῶ εἰς συμβίαν* επίσης, *ζητῶ διὰ γαμβρὸν* ή *ζητῶ διὰ νύμφην*:

ζητῶ *γυναῖκα*	*εἶναι καλλίτερον νὰ μὴν ζητήσῃ κανεὶς (πλουσίαν) γυναῖκα*
ζητῶ *νύμφην*	*ἐζήτησε νύμφην (εἰς τὸν υἱόν του)*
ζητῶ *διὰ γαμβρὸν*	*ὁ πατέρας της (σὲ) ζητᾶ διὰ γαμβρόν (του)*
ζητῶ *διὰ νύμφην*	*χωρὶς νὰ τοὺς ζητήσῃ (τὴν κόρην τους) διὰ νύμφην της*
ζητῶ *εἰς γάμον*	*ἐστοχάσθη νὰ (τὴν) ζητήσῃ εἰς γάμον*
ζητῶ *εἰς συζυγίαν*	*νὰ (σᾶς) ζητήσῃ εἰς συζυγίαν, (τὴν πλέον ὡραίαν καὶ χαριτωμένην ἀπὸ ὅλαις ταῖς νέαις τοῦ κόσμου)*
ζητῶ *εἰς συμβίαν*	*νὰ ζητήσετε (τὴν κόρην μου) εἰς συμβίαν.*

Μετά το *ζητῶ*, ακολουθούν το *ζεστός* και το *ζῶον*, με 107 και 64[10], αντίστοιχα, πραγματώσεις, τις περισσότερες από τις οποίες συναντούμε στο ΦΑ, αναμενόμενο από τη στιγμή που γίνεται συχνός λόγος για τη θερμότητα των φυσικών σωμάτων αλλά και τα διακριτικά πολλών ζώων[11]. Θα σταθούμε, σε ό,τι αφορά τις λέξεις από ζ, και στα τρία ονόματα: *Ζιουίν*, *Ζεμίρα* και *Ζιακώ* (με 67, 57 και 22, αντίστοιχα, εμφανίσεις), μια και πρόκειται για πρωταγωνιστές στο ΣΝΕ.

ζεσταινόμενοι	1	
ζεσταίνω #	17	
ζεσταίνωντας	2	
ζεσταμένος	6	
ζέστη	49	
ζεστός	27	
ζεστότερος	5	107
ζῶον		64

10 Η λέξη-τύπος *ζῶων* πραγματώνεται επιπλέον 10 φορές στις βιβλιογραφικές σημειώσεις τού ΝΑ· δεν συναριθμούνται εδώ, όπως και καμία λέξη-λήμμα ή λ.-τ. από *ζ-, η-, θ-, ι-* που περιλαμβάνονται σ' αυτού του είδους τις σημειώσεις.

11 Όλες οι πραγματώσεις των μελών της ετυμολογικής οικογένειας του *ζεστός* (βλ. τον σχετικό πίνακα) εντοπίζονται στο ΦΑ, εκτός από μία εμφάνιση τού *ζέστη* στο ΣΝΕ, και των *ζέστη* (1x), *ζέσταν* (2x) και *ζεστόν* (κλίμα, 1x) στον ΝΑ.

Ζιουίν	67
Ζεμίρα	57
Ζιακώ	22

Λέξεις από *η-*

Στα *Επαναστατικά*, 17 είναι οι λέξεις που αρχίζουν από *η-*, από τις οποίες ξεχωρίζει το *ἤγουν*, με 42 εμφανίσεις, πάνω και από το 2ο στη σειρά *ἠμπορῶ*, με 28 εμφανίσεις σ' αυτό το έργο (παρ' όλο που στο σύνολο των Απάντων του Ρήγα το *ἠμπορῶ, ἠμπορεῖς*, και πολύ λιγότερο *μπορῶ, μπορεῖς*, απαντά 574 φορές!)[12]. Είναι προφανής η εκλαϊκευτική προσπάθεια του Ρήγα να προικίζει, μ' ένα επεξηγηματικό σχόλιο που εισάγεται με το *ἤγουν*, σχεδόν κάθε άρθρο του νέου συντάγματος που ετοίμαζε. Με μόλις 2 λιγότερες (δηλαδή 40) εμφανίσεις εντοπίζουμε το *ἤγουν* και στο ΦΑ, χάρη και πάλι στον εκλαϊκευτικό επιστημονικό- παιδευτικό χαρακτήρα του κειμένου, ιδίως εάν λάβουμε υπόψιν μας ότι απευθύνεται σε κάποιον υποθετικό μαθητή του.

ἤγουν	Ἄρθρον 11. – Αἱ πρῶται συναθροίσεις τοῦ λαοῦ, **ἤγουν** ἐκεῖναι ὁποὺ γίνονται διὰ νὰ ἀποφασισθοῦν ποῖοι ἔχουν νὰ ἐκλεχθῶσιν ὡς ἀπεσταλμένοι Ὅταν πταίσῃ τινάς, ὁποιασδήποτε καταστάσεως, ὁ Νόμος εἶναι ὁ αὐτὸς διὰ τὸ πταῖσμα καὶ ἀμετάβλητος. **Ἤγουν** δὲν παιδεύεται ὁ πλούσιος ὀλιγώτερον καὶ ὁ πτωχός περισσότερον διὰ τὸ αὐτὸ σφάλμα, ἀλλ' ἴσια-ἴσια Ἄρθρον 4. - Ὁ Νόμος εἶναι ἐκείνη ἡ ἐλευθέρα ἀπόφασις, ὁποῦ μὲ τὴν συγκατάθεσιν ὅλου τοῦ λαοῦ ἔγινεν. **Ἤγουν**, ὅλοι θέλομεν ὅτι ὁ φονεὺς νὰ φονεύεται. Ἄρθρον 16. – Τὸ δίκαιον τοῦ νὰ ἐξουσιάζῃ καθένας εἰρηνικῶς τὰ ὑποστατικά του εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς κάθε κάτοικον. **Ἤγουν**, νὰ τὰ χαίρεται, νὰ τὰ μεταχειρίζεται κατὰ τὴν θέλησίν του Ἄρθρον 19. - Κανένας δὲν ἔχει νὰ ὑστερηθῇ τὸ παραμικρότερον μέρος τῶν κτημάτων του χωρὶς τὸ θέλημά του. Ἂν ὅμως καὶ εἶναι καμμία δημόσια χρεία, **ἤγουν** ζητῇ ἡ Πατρὶς τὸν κῆπον του Ἄρθρον 25. - Ἡ αυτοκρατορία εἶναι θεμελιωμένη εἰς τὸν λαόν. Αὐτὴ εἶναι μία, ἀδιαίρετος, ἀπροσδιόριστος καὶ ἀναφαίρετος. **Ἤγουν** ὁ λαὸς μόνον ἠμπορεῖ νὰ προστάζῃ καὶ ὄχι ἕνα μέρος ἀνθρώπων ἢ μία πόλις	ΕΠΝ
ἤγουν	Αὐτὴ ἡ κυκλοφορία τοῦ φεγγαρίου δὲν φθάνει ποτὲ σωσταῖς τριάντα ἡμέραις, **ἤγουν** ἀπὸ τὸ ἕνα γύρισμά του ἕως τὸ ἄλλο.	ΦΑ

12 Στις λέξεις από *η-* λημματογραφείται το ουσιαστικοποιημένο *ἥμισυ, τὸ* (12x) και η στερεότυπη έκφραση *ἡμισείας, ἐξ* (1x). Οι τρεις εμφανίσεις τού *ἥμισυς* ως επιθέτου θα υπαχθούν στο λήμμα τού πολλαπλώς συχνότερου *μισός -ή -ό*. Με βάση το οικείο αρχικό γράμμα θα υπαχθούν και τα 'κατά διάστασιν' γραμμένα από τον Ρήγα: *δύο ἥμισυ* (δυόμισυ / δυόμισι), *τρεῖς ἥμισυ, τέσσαρας ἥμισυ.*

ἡ τοιαύτη κίνησις προχωρεῖ ἀπὸ τὴν νύκτα πρὸς τὴν ἡμέραν **ἤγουν** ἀπὸ τὸ σκοτεινὸν μέρος τῆς σελήνης, πρὸς ἐκεῖνο ὁποῦ δέχεται τὸ φῶς τοῦ ἡλίου

Σφαῖρα εἶναι τὸ καρποῦζι, τὸ δὲ σουβλὶ ἄξων αὐτῆς, ἐπειδὴ καὶ περνᾷ ἀπὸ τὸ κέντρον, **ἤγουν** τὴν μεσαίαν στιγμὴν τῆς καρδιᾶς τοῦ καρπουζίου

τὰ χωρίσματα λέγονται παράλληλοι κύκλοι, καὶ ὁ μεσαῖος αὐτῶν **ἤγουν** ὁ ἔννατος, ἰσημερινός

Ὅσοι κατοικοῦν ὑπὸ τὸν ἰσημερινόν, εἰς τοιαύτην θέσιν ἔχουν τὴν γηίνην σφαῖραν, **ἤγουν** θεωροῦν καὶ τοὺς δύο πόλους

Ὄχι (ἀπεκρίθην) αὐτὸ τὸ φῶς ὁποῦ διαμοιράζει ὁ ἥλιος εἰς τοὺς πλανήτας εἶναι πολλὰ διαφορετικόν εἰς τὴν λάμψιν, **ἤγουν** κατὰ τὸ διάστημα ὁποῦ ὁ κάθε πλανήτης εἶναι πλησίον ἢ μακράν ἀπὸ τὸν ἥλιον του

Ἔτζι γίνεται καὶ μὲ τὴν γῆν, ἐκεῖνο τὸ μέρος ὁποῦ εἶναι γυρισμένον πρὸς τὸν ἥλιον, εἶναι φωτεινόν, **ἤγουν** ἔχει ἡμέραν καὶ ἐκεῖνο ὁποῦ δὲν τὸν βλέπει ἔχει νύκτα.

Στις λέξεις από *η-*, πρώτη στον πίνακα συχνοτήτων (μετά το *ἠμπορῶ* και το διαζευκτικό *ἢ* με 524 εμφανίσεις) δεν είναι, βέβαια, το *ἤγουν*, αλλά η *ἡμέρα* (272 πραγματώσεις), με δεύτερον τον *ἥλιο* (226 πραγματώσεις στο σύνολο των Απάντων). Τρίτο έρχεται το *ἠλεκτρικός* και τα ετυμολογικώς συγγενή του (*ἠλεκτρισμός, ἠλεκτρίζομαι, ἠλεκτρισμένος* και *ἠλεκτριστός*[13], *ἠλεκτρότητα, ἠλεκτρόμετρον, ἠλεκτρώδης, ἠλεκτρικόν πῦρ, ἤλεκτρον*), με σύνολο εμφανίσεων 103, σχεδόν αποκλειστικά, όπως και τα περισσότερα τού *ἥλιος*, στο ΦΑ, όπου, ως γνωστόν, στο συγκριτικά μεγαλύτερο μέρος ο Ρήγας ασχολείται με το ηλιακό σύστημα και τους πλανήτες, καθώς και με τα ηλεκτρικά και ηλεκτρομαγνητικά φαινόμενα.

ἡμέρα	272		
ἥλιος	226		
ἠλεκτρίζομαι #	1	ἠλεκτρισμόν	2
ἠλεκτρικά (επίρ.)	1	ἠλεκτριστόν	2
ἠλεκτρικῆς, της (ουσιαστκπ)	1	ἠλεκτρόμετρον	1
ἠλεκτρικόν πῦρ	5	ἤλεκτρον	2
ἠλεκτρικός	80	ἠλεκτρότητα	1
ἠλεκτρικώτερος	1	ἠλεκτρώδεις	1
ἠλεκτρισμένα	5		
			103

Οι δύο άλλες λέξεις που έπονται στον πίνακα συχνοτήτων και παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, είναι, αφενός, η λέξη *ἡδονή* (και τα ετυμολογικώς συγγενή της: *ἡδονικός* και *ἡδύνω*), και, αφετέρου, η λέξη *ἦθος* (ιδίως στον πληθυντικό: *τὰ ἤθη*). Οι συνολικές εμφανίσεις τού *ἡδονή* ανέρχονται σε 97 (εκ των οποίων 60 στο ΣΝΕ, 18 στον ΝΑ και 12 στη ΒΑ) και του *ἦθος* σε 55 (εκ των οποίων οι 39 και πάλι στο ΣΝΕ).

13 Υπάρχει και αυτό: *ἠλεκτριστόν* ή *μὴ ἠλεκτριστόν* ονομάζεται ένα σώμα ανάλογα με το αν είναι καλός ή κακός αγωγός του ηλεκτρισμού.

Σε ό,τι αφορά τη ΒΑ, είναι γνωστόν ότι ο Ρήγας στο πεζό γαλλικό πρωτότυπο του Μαρμοντέλ έκανε μιαν έμμετρη διασκευή, συχνά με σκωπτική διάθεση, απόδειξη και οι ρίμες που σκαρώνει με τη λέξη *ἡδονή* (που, βέβαια, η παρουσία της συνάδει με το ερωτικό περιεχόμενο του αφηγήματος): *ἀπὸ μακρυὰ ἀκούει τὴν περίφημον* ***φωνήν,*** | *ποῦ τὸν εἶχαν περιγράψῃ τὴν γλυκειάν της* ***ἡδονήν.*** Το *ἡδονή* ριμάρει άλλες 3 φορές με το *φωνή*, όπως ριμάρει και με το *οὐρανός*: *τοῦτο* [και εννοεί τον έρωτα] *καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους δῶρον ἀπ' τὸν οὐρανόν,* | *ἐχαρίσθη κ' εἶν' ἡ πλέον καθαρὰ τῶν ἡδονῶν* –αλλά και με το *ποινήν*, και το *τινάς*. Το ρήμα *ἡδύνει* διαφέρει από το *ὀδύνη* σε ένα μόλις φώνημα, που θα πει ότι επιτυγχάνεται ομοιοκαταληξία σε υψηλό επίπεδο ομοηχίας, σε επίπεδο 'ελάχισων ζευγαριών', όπως ονομάζονται στη γλωσσολογία –ομοιοκαταληξία την οποία εφαρμόζει συχνά ο Ρήγας:

ἡδονήν	Ἀπὸ μακρυὰ ἀκούει τὴν περίφημον *φωνήν*,	ΒΑ
	ποῦ τὸν εἶχαν περιγράψῃ τὴν γλυκειάν της **ἡδονήν**	141
	Πλησιάζουσιν ἀκόμι καὶ ἀκούουν μιὰν *φωνήν*,	120
	ὑπερβαίνει τῶν Σειρήνων τὴν μυθώδη **ἡδονήν**	
ἡδονή	Τοῦ ὀργάνου του ὁ ἦχος ἡ μελίῤῥυτος *φωνή*,	155
	καὶ ὁποῦ τὸν ἀναπνέει τῆς ψυχῆς ἡ **ἡδονή**	
ἡδονῆς	Προχθές (λέγει) τοῦ ὀργάνου αἱ ᾠδαὶ μεθ' **ἡδονῆς**,	154
	ἐσυντρόφευαν τοὺς ἤχους τῆς δικῆς μου τῆς *φωνῆς*	
ἡδοναί	Ὅθεν ἔκθαμβη φωνάζει ἡ βοσκὸς ὦ *οὐρανέ*,	ΒΑ
	τάχα εἶναι μιὰ μαγεία αἱ παροῦσαι **ἡδοναί**	149
ἡδονῶν	Τοῦτο καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους δῶρον ἀπ' τὸν *οὐρανόν*,	151
	ἐχαρίσθη κ' εἶν' ἡ πλέον καθαρὰ τῶν **ἡδονῶν**	
ἡδονήν	Ὁ τοιοῦτος στοχασμός της παρ' ἐλπίδα πρὸς *ποινήν*,	147
	ἦλθε γιὰ νὰ φαρμακεύσῃ τὴν ὀλίγην **ἡδονήν**	
ἡδονάς	Ἡ κατάστασίς μου ὅμως ἔχ' ἡδύτητας *τινάς*,	123
	διὰ μιὰν ποῦ δὲν γνωρίζει ποσῶς ἄλλας **ἡδονάς**	
ἡδύνει	Καὶ τὴν ψυχήν μου σχεδόν **ἡδύνει**,	141
	αὐτὴ ἡ θλίψις καὶ ἡ *ὀδύνη*.	

Ο Ρήγας, ήδη στην εισαγωγή του ΣΝΕ, υπογραμμίζει ότι με τη μετάφραση *«τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην ἡδονικῶν ἀναγνώσεων, αἱ ὁποῖαι καὶ εὐφραίνουσι, καὶ τὰ ἤθη τρόπον τινὰ ἐπανορθοῦν»*, επιδίωξε ακριβώς *«ἐνταυτῷ [καὶ] νὰ ἡδύν[ῃ], καὶ νὰ ὠφελήσ[ῃ] τὸν ἀναγνώστην [του]»*. Και, εν πάση περιπτώσει, όσοι ενοχληθούν από την επιλογή της ερωτικής ύλης, ας παρηγορηθούν με τη σκέψη ότι *«οἱ ἐμπεριεχόμενοι τῷ παρόντι βιβλίῳ ἔρωτες, εἰς ὑπανδρείαν καταντοῦν»*. Ο Ρήγας, για να προσαρμόσουμε μια φράση του Montaigne (που την υιοθέτησε και ο Σεφέρης), ανήκε στην κατηγορία των ανθρώπων που «αρέσκονται να κουδουνίζουν τη λέξη 'ηδονή' στ' αφτιά όσων στραβομουτσουνιάζουν στ' άκουσμά της»[14]. Μιλάει ανοιχτά για την *«ἀνέκφραστη ἡδονή»* του έρωτα, την *«ἀσύγκριτη εὐδαιμονία καὶ ἀγαλλίαση»*, διευκρινίζοντας ότι δεν αναφέρεται στην *«προσωρινή ἡδονή»*, όπως τη χαρακτηρίζει, της ερωτικής ικανοποίησης. Πρόκειται για μια ηδονή διάχυτη στα βλέμματα των ερωτευμένων, στα λόγια (στον *«ἡδονικό ἦχο τῆς φωνῆς*), στα

14 Βλ. Θαν. Νάκας, *Γλωσσοφιλολογικά Α΄ (Μελετήματα για τη Γλώσσα και τη Λογοτεχνία)*, [6]2014: Πατάκης, σσ. 112-120.

χαμόγελα (στο *«ἡδονικό χαμογέλασμα»*), στα 'γγίγματα (*«πόσον ἡδονικωτέρα ἡ ἁφή»*).

ἡδονήν	ἐκεῖ αἰσθάνθηκα τὴν *ἀνέκφραστον* **ἡδονὴν** *τοῦ ἔρωτος*, τοῦ ὁποίου ἡ ζωηρὰ θερμότης ἐλέπτυνε τὸν νοῦν μου	ΣΝΕ 281
ἡδονή	ἐβαστοῦσε τὴν Αἴγλην εἰς τὴν ἀγκάλην της, καὶ τὴν κατεφιλοῦσε. Ἄχ, τί *ἀνέκφραστος* **ἡδονὴ** διὰ ἕναν παθητικὸν ἐραστήν; τί *ἀσύγκριτος εὐδαιμονία;*	337
	μόνον οἱ ποταποὶ καὶ χυδαῖοι ἄνθρωποι, ἐπιφέρουν βίαν εἰς τὸ ἀμόρι τους, καὶ τοῦτο, διατί εἶναι ὁ τελευταῖος σκοπός τους μιὰ *προσωρινή* **ἡδονή·**	343
ἡδονήν	ἡ ἐρωτικὴ Λιζέτα πάλιν ἔδειχνεν μίαν *ἀνέκφραστον* **ἡδονὴν** *καθὼς τὸν ἔβλεπε*	142
	καὶ φέρει εἰς τὴν ὅρασιν τοῦ ἀνθρώπου, *μίαν* **ἡδονήν**, *μίαν ἀγαλλίασιν*	194
	καὶ ἔτζι ἐγὼ ἐλάμβανα καιρὸν νὰ βλέπω τὴν χρυσήν μου Ἀννέταν, *ἐχόρταινα ἀπὸ* **ἡδονήν** *θεωρῶντας την*	243
	Ἄχ *τί λόγος γεμάτος* **ἡδονήν**, *τί στοχασμός ὁποῦ στάζει εὐτυχίαν*	347
ἡδονικά	Ὅθεν μὲ ὅλην τὴν ἔξαψιν ὁποῦ ἐδιήγειραν εἰς τὰ σωθικά του τὰ θέλγητρα τῆς Λιζέτας, μὲ ὅλα τὰ **ἡδονικὰ** *χάδια* της, αὐτὸς ἐβαστουσε τῆν ὄρεξίν του, καὶ ἐνικοῦσε	ΣΝΕ 150
ἡδονικόν (αρσ.)	μὲ τὰ νόστιμα βλέμματά σας, μὲ τὸν **ἡδονικὸν** *ἦχον τῆς φωνῆς* αὐτῆς ὁποῦ διαπερνᾷ ἕως εἰς τὴν καρδίαν, μὲ *τὸ ἐρωτικὸν ὕφος*	329
ἡδονικόν (ουδ.)	μὲ μπόϊ μέτριον, ἑλκυστικὸν εἶδος, καμαρωτὸν περιπάτημα, **ἡδονικὸν** *χαμογέλασμα*, ὅλα αὐτὰ τὰ ἐσύνθετα εἰς τὴν φαντασίαν μου, καὶ ἔκαμνα ἕνα ὡραιότατον ἄγαλμα, τὸ ὁποῖον καθ' ἑαυτόν μου ἐλάτρευα	233
	ἐπειδὴ καὶ δὲν αἰσθάνθηκεν ἡ καρδιά της ἐκεῖνο το **ἡδονικὸν** *γγίξιμον* καὶ γλυκύτατον ταραγμόν, ὁποῦ εἶναι ὁ ἐπιθυμητὸς πρόδρομος τοῦ ἀληθινοῦ ἔρωτος	305
ἡδονικός	ὁ *ἦχος τῆς φωνῆς* της **ἡδονικὸς**	2
ἡδονικωτέρα	δὲν ἠμπορῶ νὰ περιγράψω τὸ τί αἰσθανόμουν ἐκείνην τὴν στιγμήν, *πόσον* **ἡδονικωτέρα** εἶναι *ἡ ἁφή,* ἀπὸ ὅλαις ταῖς ἄλλαις αἴσθησαις τοῦ ἀνθρώπου	248

Εντύπωση προκαλεί και το γεγονός ότι ο Ρήγας μιλάει ακόμη και για φυσιολατρικές ηδονές:

[ ]	ἐφθάσαμεν εἰς τὸ Συκούριον· αὐτὴ ἡ πόλις θεμένη ἐπάνω εἰς ἕνα λόφον εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Κισάβου, ἀπολαμβάνει τὴν θέαν εὐφόρων πεδιάδων. Ἡ καθαρότης τοῦ ἀέρος, καὶ ἡ ἀφθονία τῶν νερῶν, τὴν κατασταίνουσιν *ἕνα ἀπὸ τὰ* **ἡδονικώτερα** *καθίσματα* τῆς Ελλάδος	ΝΑ 145

Εἰς τὸ Παρίσι ἐπάνω εἰς μίαν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ Σὲν, ὅστις διαμοιράζει τὴν περίφημον αὐτὴν πολιτείαν εἰς διάφορα τερπνὰ χωρίσματα, καὶ *φέρει εἰς τὴν ὅρασιν τοῦ ἀνθρώπου, μίαν* **ἡδονήν**, *μίαν ἀγαλλίασιν*, ὁποῦ νομίζει κἀνεὶς πῶς ευρίσκεται εἰς τὸν επίγειον παράδεισον, ἦτον τὸ σπῆτι ἑνός πλουσιωτάτου εὐγενοῦς, ὁ ὁποῖος εἶχε διὰ κληρονόμον μίαν μονογενῆ ὡραιοτάτην κόρην, ὀνόματι Ζεμίραν [ ] ΣΝΕ 194

Ἐν τοσούτῳ ἀκολουθούσαμεν βραδέως τὸ τρέξιμον τῆς Σαλαμβριᾶς [του σημερινού Πηνειού], καὶ τὰ βλέμματά μου, μὲ ὅλον ὁποῦ ἦτον ἀπηωρημένα εἰς *ἕνα πλῆθος* **ἡδονικῶν** *θεαμάτων*, ἐπανήρχοντο πάντοτε ἐπάνω εἰς τὸν ποταμὸν αὐτόν. Τώρα ἔβλεπα τὰ κύματά του νὰ σπινθηρίζωσιν ἀνάμεσα εἰς τὰ κλαδάκια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα αἱ ὄχθαι του εἶναι σκιασμέναι, τώρα πλησιάζωντας εἰς τὴν ἄκρην, ἐπαρατηροῦσα τὸ ἥσυχον τρέξιμον τῶν ρείθρων του, τὰ οποῖα ἐφαίνοντο νὰ συνανθυποστηρίζωνται, καὶ νὰ γεμίζωσι τὸν δρόμον τους χωρὶς σύγχισιν καὶ χωρὶς βίαν. ΝΑ 153

Φυσικά, δεν λείπει και η φροντίδα για τα 'χρηστά ήθη':

πασχίζωντας μὲ αὐτὸ τὸ ὕφος νὰ τὴν δώσῃ νὰ καταλάβῃ πόσον ἀξίζει *ἡ ὡραιότης ἑνωμένη μὲ τὰ χρηστὰ* **ἤθη** ΣΝΕ 132

Ἐγὼ ἐσυναναστράφηκα μὲ προκομμένους καὶ *τιμημένους ἀνθρώπους*, καὶ *ἐπῆρα τὰ χρηστὰ* **ἤθη** *τους* 46

κάμνωντας χίλιους ἐπαίνους διὰ τὴν καλὴν κατάστασιν τοῦ ὑποκειμένου, διὰ *τὰ χρηστὰ* **ἤθη** *του* 28

ἦτον ἀληθινὰ [ ] καλὰ ἀναθρεμμένη ἀπὸ τὴν μητέρα της, καὶ δὲν εἶχαν προφθάσῃ *νὰ φθαρθοῦν τὰ* **ἤθη** *της* τόσον εἰς τὴν χαμερπῆ κατάστασίν της 130

τὰ χρηστὰ **ἤθη**, καὶ ἡ καλὴ ἀνατροφή της, τὴν ἐνδυνάμωναν εἰς τὸ νὰ φαίνεται περιμαζωμένη, καὶ γενναία κατὰ τοῦ ἔρωτός της. 333

Λέξεις από *θ-*

Στη μακροδομή των λέξεων από *θ-* ξεχωρίζει, όπως ήταν αναμενόμενο, το *θέλω*, το λήμμα του οποίου διασπάσαμε στο *θέλω* με την πλήρη λεξική του σημασία ως βουλητικού ρήματος (257 εμφανίσεις) και στο *θέλω* ως βοηθητικό στον σχηματισμό περιφραστικών ρηματικών τύπων (526 εμφανίσεις) που δηλώνουν διάφορα είδη τροπικότητας (δηλαδή σημασιών όπως η υποθετικότητα, η πιθανότητα, η μελλοντικότητα). Εκτενή δείγματα της λειτουργίας αυτών των περιφραστικών τύπων, καθώς και της κατανομής τους στα διάφορα έργα του Ρήγα, ανάλογα και με τα ειδολογικά τους χαρακτηριστικά, δώσαμε στο προηγούμενο σχετικό μελέτημα (βλ. όπου και στη σημ. 1, σσ. 1027-1034). Εκεί γίνεται επαρκής λόγος και για τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες οι περιφραστικοί σχηματισμοί τού τύπου *θέλω (θέλεις, θέλει...) / ήθελα (ήθελες, ήθελε...) + βασικό ρήμα στον (συνοπτικό κυρίως) απαρεμφατικό τύπο* εναλλάσσονται με το σχήμα *θὲ νὰ + βασικό ρήμα* (στο παρόν μελέτημα παρέχεται ο πλήρης κατάλογος των 173 εμφανίσεων) ή *θὰ + βασικό ρήμα* (συνολικά 65 εμφανίσεις). Ως προς τον απαρεμφατικό τύπο, ο Ρήγας προτιμά, κατά κανόνα (αλλά με πολλές εξαιρέσεις), τη γραφή του με *-η / -ῆ* στο τέλος, όταν αποτελεί συμπλήρωμα τού *ἤθελα (ἤθελες.../ ἠθέλαμεν...)*: *ἠθέλετε ἀγαπήσῃ / ἠθέλετε λυπηθῆ*, αλλά με *-ει / -ῇ*, όταν αποτελεί συμπλήρωμα τού *θέλω (θέλεις.../ θέλομεν...)*: *θέλετε ἀποκτήσει /*

θέλετε βεβαιωθῆ[15]. Το ρηματικό πρόσωπο αυτών των περιφραστικών τύπων δηλώνουν οι τύποι του κλιτού / παρεμφατικού *θέλω / ἤθελα* (βλ. πιο κάτω το λεξικό-γραμματική). Σχετικά, όμως, με το *θέλει / ἤθελε* παρατηρούνται τα εξής: [a] εκτός από το γ΄ ενικό, τα άλλα πρόσωπα (α΄ και β΄ ενικό, α΄, β΄ και γ΄ πληθυντικό) δηλώνονται, κατά κανόνα, από το βασικό ρήμα, με παρεμφατικούς τύπους είτε της οριστικής είτε της υποτακτικής: *ἤθελεν εἶμαι, ἤθελε κινδυνεύσω, ἤθελε κυνηγῶ, ἤθελεν αἰσθανθῶ, ἤθελεν εἶσαι, ἤθελε κινδυνεύωμεν, ἤθελεν εἶσθε, ἤθελε κάμουν, ἤθελε παρατηροῦν, ἤθελε φαίνωνται, ἤθελε τραβοῦνται· θέλει σεμνύνομαι, θέλει αἰσθανθῆς, θέλει ὁμιλήσομεν, θέλει ἠμπορέσετε, θέλει ξεπαγιάζουν, θέλει εὑρίσκονται κ.ά.ό.·* [b] για τη δήλωση του γ΄ ενικού προσώπου, εκτός από τον συνήθη απαρεμφατικό τύπο του βασικού ρήματος, χρησιμοποιούνται ενίοτε και τριτοπρόσωποι παρεμφατικοί τύποι οριστικής ή υποτακτικής (ιδίως της μεσοπαθητικής φωνής): *ἤθελεν ἀποτελῆται / ἀποτελεῖται, ἤθελε κινῆται, ἤθελε ξεχωρίζεται, ἤθελεν ἦτον, θέλει ἐκθειάζεται, θέλει ξαναέλθῃ, θέλει συνέβη*[16] κ.ά.

Σχετικά με άλλες λέξεις από *θ-* , ανεξάρτητα από το εάν εμφανίζονται με μεγάλη, μέση ή μικρή συχνότητα, θα θέλαμε να ξεχωρίσουμε: [a] την ευεξήγητη παρουσία τών *Θεσσαλία* και *Θετταλός* στον ΝΑ, όπως και της λέξης *θέλγητρα* στο ΣΝΕ· [b] να επισημάνουμε την ιδιάζουσα σημασία τού *θεατρίζω* (“εκθέτω, διασύρω, διαπομπεύω”), όπως και την παρουσία των νεολογικών συνθέτων *θηριόγνωμος* και *θνητόψυχος* στο ΣΝΕ· [c] να υπογραμμίσουμε την πολυσημία των *θεωρώ, θεωρία* στα Άπαντα του Ρήγα, και μάλιστα τη δήλωση σημασιών μερικές από τις οποίες δεν διασώζει η σύγχρονη κοινή νεοελληνική (εκτός, ίσως, από κάποια τοπικά ιδιώματα):

<ia> “κοιτάζω, προσηλώνω το βλέμμα μου κάπου”

ἡ ψυχή μου ὤντας ὁλάκαιρη εἰς τὰ μάτια μου ἐκεῖνον τὸν εὐτυχισμένον καιρόν, καταγίνεται μόνον νὰ **θεωρῇ τὸ** ἀξιολάτρευτον **πρόσωπόν** σας	ΣΝΕ 255
ὅταν ἀξιώνομαι νὰ **θεωρῶ τὸ** ἀγγελικόν **πρόσωπόν** σας [*πβ.* 248: μόλις ἠμπόρεσα νὰ συκώσω τὰ μάτια μου, καὶ νὰ τὰ προσηλώσω εἰς τὸ ἀξιολάτρευτον πρόσωπόν της]	ΣΝΕ 306

15 Για το βοηθητικό *εἶμαι* χρησιμοποιείται το *εἶναι*: *ἤθελεν εἶναι* (17 εμφανίσεις), *θέλει εἶναι* (9), και αρκετά σπάνια το *εἶσται* (ΣΝΕ σσ. 63 και 195): [1a] *ἂν ἐβαστοῦσε κανέναν ἀπὸ τοὺς πρώτους μαζύ του, ἤθελεν εἶσται ἐπικίνδυνος σύμβουλος εἰς τὸ νὰ παρασύρῃ τὴν ἀγαθότητά του·* [1b] *ἂν ἤθελεν εἶσται κομμάτι μέτριον τὸ κάλλος της, βέβαια ἤθελε τὴν ὑπανδρεύσῃ μὲ ἕναν ἀνεψιὸν ὁποῦ εἶχεν ἔξω εἰς τὸ χωρίον,* ή ακόμη και το *ἦσθαι* (ΒΑ σ. 145): [2] *πόσον πιὸ ἑλκυστικοί* [ ], *ἤθελαν ἦσθαι ἂν σ' αὐτὸ τὸ μεταξύ, τοὺς ἐμψύχωνεν ὁ Ἔρως.* Σε μια και μόνο περίπτωση (ΣΝΕ σ. 52) τη θέση του απαρεμφάτου καταλαμβάνει το παρεμφατικό *εἶμαι*: *ἄλλαξα καὶ τοὺς τρόπους καὶ τὴν κατάστασιν τῆς ζωῆς μου, καθώς τὸ ἰξεύρει ὅλος ὁ κόσμος, πλὴν ὅσον διὰ μόνην τὴν εὐγενείαν σας αἰωνίως θ έ λ ω ε ἶ μ α ι ὁ αὐτὸς ἀμετάτρεπτος. Θ έ λ ω σᾶς λ α τ ρ ε ύ ε ι , καθώς καὶ τὴν ὥραν ὁποῦ σᾶς πρωτοεῖδα* [ ].

16 Τύπος *συμβῇ* δεν πραγματώνεται στα Άπαντα του Ρήγα· το *συνέβη* (με υπογεγραμμένη) είναι σε πέντε (5) περιπτώσεις στο ΣΝΕ τύπος υποτακτικής (16: *νὰ μὴν τύχῃ καὶ τὴν σ υ ν α ί β η* [sic] *τίποτες ἐνάντιον·* 45: *ἄράγε δὲν θ έ λ ε ι σᾶς σ υ ν έ β η παιδί μου κἀνένα ἐναντίον ἀφ' οὗ πάρετε τὴν κόρην μου;* 81: *ἂν μείνω περισσότερον, ἠμπορεῖ νὰ μᾶς σ υ ν έ β η κἀνένας κίνδυνος·* 276: *μά, τί νὰ κάμω; ἂν δὲν μᾶς σ υ ν έ β η τώρα ὀλίγος χωρισμός, δὲν ἀνταμωνόμεθα διὰ πάντα·* 352: *δὲν εἶχε καμμίαν ἰδέαν τῆς δυστυχίας ὁποῦ ἔμελε νὰ τὴν σ υ ν έ β η*), ενώ σε τρεις άλλες περιπτώσεις, ως οριστική, σχηματίζεται με διπλή (εξωτερική και εσωτερική) αύξηση: *ἐσυνέβη* (σσ. γ΄ και 84), *ἐσυνέβησαν* (σ. 11). Παρόμοιοι τύποι οριστικής, παρατατικού και αορίστου, είναι και οι εξής: *ἐσυνέβαινεν* (ΦΑ)· *ἐσυνέβη, ἐσυνέβησαν* (ΟΛ)· *ἐσυνέβη* (ΒΑ). Μόνο στον ΝΑ σχηματίζονται κανονικά: *συνέβαινε* (1), *συνέβη* (3), *συνέβησαν* (1).

καὶ ἔτζι ἐγὼ ἀλάμβανα καιρὸν νὰ βλέπω τὴν χρυσήν μου Ἀννέταν, ἐχόρταινα ἀπὸ ἡδονὴν **θεωρῶντας την** ΣΝΕ 243

διὰ νὰ μὴν παρομοιάσωμεν μὲ ἐκεῖνον τὸν ἀστρονόμον ὁποῦ **θεωρῶντας τὸν οὐρανὸν** καὶ μὴ βλέπωντας ἐμπροστά του ἔπεσεν εἰς τὸ πηγάδι ΦΑ 46

<ib> "κοιτάζω, κοιτάζω προσεκτικά, εξετάζω"

Ἂν **θεωρήσῃ** τινὰς ἀνατομικῶς **μίαν πέτραν** τῆς φούσκας, βλέπει ὅτι εἶναι συνθεμένη ἀπὸ διάφορα στρώματα ΦΑ 131

ἐστάλθη διὰ νὰ **θεωρήσῃ** μόνον μίαν ὑπόθεσιν ΕΠΝ 58

διὰ νὰ ἐννοήσῃ καλὰ ὁ ἀναγνώστης τὸ παρὸν δράμα, πρέπει νὰ **θεωρήσῃ** Νο 9 **τὴν Ἐπιπεδογραφίαν** τῆς Ὀλυμπίας ὁποῦ ἔχω εἰς τὴν χάρταν μου ΟΛ 6

Μετέπειτα πάλιν θέλομεν παρατηρήσει τὰ πλησιέστερα παρεπόμενα τῆς γῆς, **θεωρῶντας** εἰς τὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν **τὴν λέξιν γῆ**, ὅπου θέλομεν εὕρῃ πολλὰ πράγματα ἀξιάκουστα ΦΑ 31

<ic> "(για κάτι άψυχο) είναι στραμμένο, έχει θέση με θέα προς κάποια κατεύθυνση"

Ἐκεῖ εἶναι τὸ Δίμηνον, Διμήνι κοινῶς, διὰ **τὸ τὰς δύο μήνας** τοῦ λιμένος **θεωροῦν** ΝΑ 141

<id> "βλέπω, αντιμετωπίζω"

Δὲν **θεωρεῖ** τὰς διαφορὰς τῶν λατρειῶν **μὲ ἐχθρικὸν μάτι** ΕΠΝ 35

Ἂν ἤθελε μᾶς φέρῃ ὅμως αὐτό τὸ μέγα σῶμα περισσότερον ὄφελος, παρὰ ἀφανισμόν, ἠθέλαμεν τὸ **θεωρῇ** πάντοτε **μὲ ἕναν** ἡδύτατον **θαυμασμόν** ΦΑ 15

<ie> "νομίζω, πιστεύω, εκλαμβάνω"

ὁ Βαρὼν δὲ Σαὶντ Κρουᾶ **θεωρεῖ** αὐτὴν τὴν διήγησιν **ὡς** ὑπερβολικὴν ΝΑ 355

Ὅλοι ἐκεῖνοι ὁποῦ **θεωροῦν** τὴν παλαιὰν γραφὴν **ὡς** βιβλίον νόμου, λέγουν πῶς ὁ ἥλιος κινεῖται περὶ τὴν γῆν ΦΑ 23

Καὶ ἂν ἠθέλαμεν νὰ **θεωρήσωμεν ὡς** πλανήτας ὅσα φεγγάρια ἢ δορυφόροι εἶναι εἰς τὸν οὐρανόν, ἔπρεπε νὰ εὕγουν εἰς τὸ παρὸν πολλοὶ περισσότεροι πλανῆται ἀπὸ τοὺς ἕξ ΦΑ 8

συγχαίνεται ταῖς μάγισσαις, ἐπειδὴ καὶ ταῖς **θεωρεῖ ὡσὰν** αἰτίαν ὅλων τῶν δυστυχιῶν ΝΑ 114

[ ] ἐπειδὴ οἱ χυδαῖοι καὶ τώρα **θεωροῦσι** τὰ πέριξ ἐκεῖνα **ὡς** μαγικά ΝΑ 142

Ὅλα τὰ ἔθνη τῆς Ἑλλάδος εἶχον συμφωνήσῃ νὰ τοὺς **θεωρῶσιν ὡς** ἀφιερωμένους εἰς τὸν Δία ΝΑ 252

Τὰ ὀφφίκια τῆς Πατρίδος εἶναι καθαυτὸ πρὸς καιρόν, ὅσον θέλει καὶ κρίνει εὔλογον η Διοίκησις. Αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ **θεωρῶνται ὡς** ξεχωρισταὶ τιμαὶ ΕΠΝ 29

ἀκούουσι τὸν φλοῖσβον [ ] καὶ τὰ χροάδια τῶν ἤχων ὁποῦ προσβάλλουσιν εἰς τὰ αὐτιά τους, καὶ **θεωροῦσαι** αὐτά **ὡς** οἰωνοὺς τῶν μελλόντων συμβαμάτων, τὰ διερμηνεύουσι ΝΑ 173

τὴν καυστικὴν πηγὴν κειμένην τρεῖς ὥρας μακρὰν ἀπὸ τὴν Γρενόμπλ (εἰς τὴν Φράντζαν) καὶ **θεωρουμένην** διὰ πολλοῦ χρόνου, **ὡσὰν** ἕνα τῶν ἑπτὰ θεαμάτων τῆς ἐπαρχίας Δοφινέ. ΝΑ 171

<ii>

τόσον τῶν δένδρων, ὅσον καὶ τῶν φυτῶν, τὰ μὲν ἔχουν φανεροὺς τοὺς σπόρους, τὰ δὲ μικροτάτους καὶ μόνον μὲ τὸ μικροσκόπιον **θεωρητούς** [*πβ.* 129: μὲ τὸ νὰ εἶναι *ἀθεώρητα* διὰ τὴν σμικρότητά τους] ΦΑ 113

Τὸ ἔμβρυον τῆς αἰγὸς εἰς δεκαοκτὼ ἡμέραις μετὰ τὴν συνουσίαν, μόλις εἶναι **θεωρητόν**, εἰς καιρὸν ὁποῦ τὸ πουλὶ τῆς ὄρνιθος τότε εἶναι τρία δάκτυλα μακρύ. ΦΑ 138

τὸ πρόσωπον ὅμως τῆς μιᾶς εἶχε μίαν ἀνθηρὰν λευκότητα, ἥτις ἔδιδεν ἀκόρεστον ὄρεξιν καὶ εἰς τὰ μάτια τοῦ πλέον ἀδιαφόρου **θεωρητοῦ**. ΣΝΕ 301

<iiia$_1$> “κοίταγμα, θέαση”

δὲν ἔβλεπα ἄλλο, παρὰ ταῖς κουντούραις, καὶ τὸ κάτω μέρος τοὺ φορέματός της· ἀλλ’ αὐτή μονάχη ἡ **θεωρία**, μὲ ἔκαμε νὰ γνωρίσω τὴν λαχταριστὴν δέσποιναν τῆς ζωῆς μου ΣΝΕ 238

Ἀφ’ οὗ ἐκαλοσυνήθισεν εἰς τὴν **θεωρίαν** της, ἐδουλώθη τόσον, ὁποῦ δὲν ἠμποροῦσε νὰ ξεκολλήσῃ ΣΝΕ 142

ἂχ, διατὶ δὲν εὐσπλαχνίζονται καὶ μὲ τὴν ὁλότη νὰ μὲ σκοτώσουν κἂν; ἢ νὰ μὲ ἀφήσουν ἔτζι εἰς τὴν γλυκιὰν ἔκσταστίν μου, ὁποῦ νὰ μετριάζωνται κἂν οἱ πόνοι μου μὲ τὴν ἐν πνεύματι **θεωρίαν** σου; ΣΝΕ 284

μὴν ἔχοντας ἐπὶ τοῦ προσώπου κἀνένα ἴχνος [ ] ἢ μὴ τὸ πολύρροον αἷμα ὁποῦ ἐξερνοῦσαν. Ἔφριττον εἰς τὴν **θεωρίαν** αὐτοῦ τοῦ θεάματος, καὶ ἡ ψυχή μου ὁλόκληρος ἠνοίγετο εἰς τὴν εὐσπλαχνίαν ΝΑ 310

Ὄχι πῶς ἄλλοι πάσχοντες ἐκεῖνον τὸν εὐφραίνουν, ¦ μὰ διατὶ ἑνὸς κακοῦ ἡ μόνη **θεωρία** ¦ εἶναι εἰς τὸν μὴ πάσχοντα ὑπόθεσις ἡδεία ΟΛ 50

ἀνέκαθεν οἱ νόμοι ¦ σφοδρῶς τὴν ἀπηγόρευσαν ὡς καὶ τὴν **θεωρίαν**, ¦ ὡς καὶ τὴν εἰς θέατρον ἔλευσιν γυναικείαν ΟΛ 42

Οἱ εὐνοῦχοι καὶ αἱ γυναῖκες ἐπλησίασαν τότε, καὶ τῆν ἅρπαξαν ἀπὸ τὴν **θεωρίαν** τοῦ πλήθους, ὅπερ ἀδιακόπως ἔχοντας τὰ ὄμματα προσηλωμένα ἐπάνω της, δὲν ἐδυνήθη νὰ παρατηρήσῃ μήτε τὴν ὡραιότητα τοῦ Ἀβραδάτου, μήτε τὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν φορεμάτων του ΝΑ 345

<iiia$_2$>

Αὐτὸ τὸ ἀριστούργημα τοῦ Φειδία καὶ τῆς γλυπτικῆς, κάμνει ***εἰς τὴν πρώτην θεωρίαν*** μίαν ἐντύπωσιν ΝΑ 263

<iiib> “θέα, θέαμα”

Ἃ ἐφώναξεν ὁ μαθητής μου, τί εὔμορφη **θεωρία**, τί ὡραῖον κοίταγμα διὰ τοὺς κατοίκους τῆς σελήνης, ἂν βλέπουν ἕνα τοιοῦτον λαμπρὸν σῶμα εἰς τὸν οὐρανόν, καθὼς εἶναι ἡ γῆ μας ΦΑ 15

ἐφθάσαμεν εἰς τοὺς Θαυμακούς, ὅπου μᾶς ἐφάνη ἡ πλέον ὡραιωτέρα **θεωρία** ὁποῦ ἠμπορεῖ νὰ εὑρεθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα ΝΑ 115

Τοιοῦτον ὀνειροπόλημα ἐνετύπωνεν εἰς ἡμᾶς ἡ ὑπερτάτη **θεωρία** ὁποῦ ἐπαρασταίνετο εἰς τὰ ὄμματά μας — ΝΑ 202

ὁποῦ δὲν πρέπει ν' ἀπορήσῃ τινάς διὰ τὴν ἐνδόμυχον κίνησιν ὁποῦ αἰσθάνονται εἰς τὴν **θεωρίαν** καὶ σχεδὸν εἰς τὴν ἐνθύμησιν ἐκείνης τῆς τερπνοτάτης κοιλάδος — ΝΑ 153

καὶ μακρύτερα τὸ ὄρος Ἄθως τελειώνει τὴν μεγαλοπρεπεστάτην αὐτὴν **θεωρίαν**[17] — ΝΑ 156

<iiic> "(επι)θεώρηση, προσεκτική παρατήρηση"

μάρμαρα καὶ ἀρχαιότητες εἶναι ἐκεῖ πολλαί, καὶ πρὸ πάντων δύο σπήλαια **θεωρίας** ἄξια εἰς περιέργων ὀφθαλμοὺς — ΝΑ 141

εἰς τὰ βάθη τῆς θαλάσσης ὅμως εὑρίσκονται στρίδια ὁποῦ ζυγιάζουν 60 ὀκάδες, πλὴν δυσκόλως εὐγαίνουν καὶ δὲν ἔγινε ἀκόμα **θεωρία** εἰς αὐτά — ΦΑ 129

<iiid> "εξωτερική όψη / εμφάνιση, *θωριά*"

ὅλα τὰ σώματα δὲν συνθέτονται ἀπὸ ὁμογενῆ μόρια καὶ δὲν συμπήγνυνται μὲ τὴν ἰδίαν στερεότητα, διὰ τοῦτο δείχνουν διάφορα φαινόμενα καὶ **θεωρίαν** εἰς τὴν ζέστην, καῦσιν καὶ φλόγα [*πβ.* 111: Ἀπ' αὐτοῦ προέρχονται ἡ διάφοραις **θωριαῖς** τῶν κρυσταλίων, καὶ τῶν πολυτίμων πετρῶν] — ΦΑ 67

ζητῶ νὰ κρυφθῶ, καὶ νὰ ἀποφύγω ὅλα τὰ περίεργα μάτια τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν φόβον μου, *καὶ ἀπονεκρώνομαι* νὰ μὴν νοιώσῃ κανεὶς τοὺς σκοπούς μου ἀπὸ τήν **θεωρίαν** τοῦ προσώπου μου. — ΣΝΕ 253

<iiie> "σύστημα αρχών, ιδεών, αντιλήψεων ορισμένου γνωστικού τομέα"

Αὐτὸς ἐμισθοῦτο ἐκ μέρους του νὰ τοῖς δώσῃ διὰ δέκα χρόνους μαθήματα θεμελιωμένα ἐπάνω εἰς μίαν ἐξαίρετον **θεωρίαν**.[17] — ΝΑ 236

Λέξεις από *ι-*

Σε ό,τι αφορά τα χρηστά ήθη (βλ. πιο πάνω τα σχετικά παραθέματα), υπάρχει και μια άλλη συνάφεια που μας οδηγεί στις λέξεις *ἰσοτιμία* και *ἰντερέσον* (συμφέρον). Η λέξη *ἰντερέσον* περιέχεται και στην καταληκτική φράση του ΣΝΕ: *«Ἂς ἰδοῦν τώρα λοιπὸν ὅλοι οἱ φιλόδοξοι καὶ φιλάργυροι, ποῖον καρπόν τοὺς φέρει τὸ ἰ ν τ ε ρ έ σ ο ν καὶ ἡ φιλαυτία, καὶ ἂς λάβουν ἐκ τούτου παράδειγμα»*. Ο λόγος είναι για τον θάνατο από μαρασμό των δύο εραστών της τελευταίας ιστορίας, επειδή η μητέρα του νεαρού δεν θεωρούσε την κοπέλα και την οικογένειά της *ἰσότιμη*, από πλευράς περιουσίας, με τη δική της οικογένεια. Όπως μας δείχνουν οι συμφραστικοί πίνακες, οι δύο λέξεις, χωρίς μεγάλον αριθμό εμφανίσεων, είναι όμως κομβικής σημασίας. Σύμφωνα με τα λόγια του άτυχου νεαρού που έχασε τη ζωή του εξαιτίας της φιλαργυρίας της μητέρας του: «*δὲν προσέχουν μὲ φρόνησιν πρὸ τῆς ὑπανδρείας, νὰ ἑνώσουν προτήτερα ταῖς ἐπιθυμίαις, τὴν ἡλικίαν,*

17 Με τη σημασία "θέαμα" χρησιμοποιείται και το άπαξ εμφανιζόμενο *θῶρι*: «Τὸ καλοκαῖρι περιπλανᾶται [ο Κότυς, ο βασιλιάς της Θράκης] εἰς τὰ δάση μὲ τοὺς αὐλικούς του, ὅπου εἶναι κατεσκευασμένοι εὔμορφοι δρόμοι. Εὐθὺς ὁποῦ ἰδῇ εἰς τὰς ὄχθας τινὸς ποταμοῦ κἀνένα **θῶρι** τερπνόν, καὶ σκιάσματα δροσερά, ἐκεῖ κατακάθεται, καὶ παραιτεῖται εἰς ὅλας τὰς ὑπερβολάς τῆς τραπέζης.» (ΝΑ 157)

τὸ γοῦστον τῶν νεονύμφων, καὶ ὕστερον νὰ τοὺς ὑπανδρεύσουν, ἀλλὰ κοιτάζουν τὰς καταστάσεις, τὸν πλοῦτον, τὰ ἰ ν τ ε ρ έ σ α».

ἰσότιμη	μὲ ἀνήκει μία **ἰσότιμη** σύζυγος, ὁποῦ νὰ μὲ δώσῃ πολλὴν προῖκα, καὶ νὰ ἔχῃ συγγενολόγι	ΣΝΕ 145
ἰσότιμος	ἐγὼ σπουδάζω τώρα ὡσὰν ἕνας νέος ὁποῦ μέλλει νὰ γένῃ **ἰσότιμος** ἕναν καιρὸν μὲ τὴν Ἑλένην	40
ἰσότιμην	ἐπειδὴ καὶ ἕνας ἄνδρας ὁποῦ πέρνει μίαν **ἰσότιμήν** του, ἔχει περισσοτέραν ἐξουσίαν ἐπάνω της, τὸν εὐλαβεῖται περισσότερον	76
	Ἐκάθισε περιμαζωμένος ἀντικρύ της, καὶ ἄρχισε νὰ τὴν συντυχαίνῃ μὲ μίαν **ἰσότιμήν** του	132
ἰσότιμον	Ναὶ κερά μου μὲ τὴν εὐχήν σας εἶμαι ἀποφασισμένος, ἂν τὸ μέρος εὑρεθῇ **ἰσότιμον**· θέλω νὰ εἶναι ἀπὸ γένος, νὰ ἔχῃ ὡραιότητα, προτερήματα, καὶ πλούτη	164
ἰσοτιμῆται νὰ	καὶ ἄφρισε βλέπωντας ἕνα πτωχοκόριτζον, νὰ **ἰσοτιμῆται** μὲ τὴν εὐγενικὴν θυγατέρα της	168
ἰντερέσα	δὲν προσέχουν μὲ φρόνησιν πρὸ τῆς ὑπανδρείας, νὰ ἑνώσουν προτήτερα ταῖς ἐπιθυμίαις, τὴν ἡλικίαν, τὸ γοῦστον τῶν νεονύμφων, καὶ ὕστερον νὰ τοὺς ὑπανδρεύσουν, ἀλλὰ κοιτάζουν τὰς καταστάσεις, τὸν πλοῦτον, τὰ **ἰντερέσα**	ΣΝΕ 346
ἰντερέσα	ἐκείνη μὲ ἀγαπᾷ, ἐγὼ τὴν λατρεύω, *τὰ* **ἰντερέσσα** *μας εἶναι πλέον ἑνωμένα*	264
ἰντερέσα	Μὲ φαίνεται Κερά μου ὅτι, προέρχονται ἀπὸ *τὰ διαφορετικὰ* **ἰντερέσσα** *τῶν δύο συζύγων*, καὶ ὁποῦ καθ' ἕνας τραβᾷ πρὸς τὸ μέρος του	346
ἰντερέσον	ἐπειδὴ καὶ *θυσιάζουν τοὺς φίλους* τους *διὰ τὸ παραμικρὸν* **ἰντερέσον** τους	62
ἰντερέσον	Ἂς μὴν σᾶς ἀπατήσῃ τὸ **ἰντερέσον** Κερά μου, ἀληθινὰ ἠμπορεῖτε νὰ μὲ δώσετε ἕναν ἄλλον πλέον εὐγενῆ, πλέον πλούσιον, πλὴν ὄχι ἐρωτικότερον ἀπὸ τὸν Πομ	288
ἰντερέσον	τὸ **ἰντερέσσον** του ἀπαιτεῖ νὰ φερθῇ ἐναντίον τῆς Αὔγλης, τὴν ὁποίαν βέβαια ἤθελεν ἀγαπήσῃ ἂν τὴν ἐγνώριζε καὶ τὴν ἀποκτοῦσε νύμφην του· ἐστοχάσθη πῶς ἐνεργεῖ μὲ νοῦν, ἂν ἀποκόψῃ τὸν υἱόν του ἀπὸ δύο χρονῶν ἔρωτα, καὶ νὰ κοιτάξῃ νὰ τὸν ὑπανδρεύσῃ μὲ ἄλλην.	348

Αναφορικά με τις άλλες λέξεις από *ι-*, ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση ρηματικών περιφράσεων με νοηματικό πυρήνα τη λέξη *ἰδέα*, η οποία αποκτά ποικίλες σημασιολογικές αποχρώσεις ανάλογα με τον ονοματικό προσδιορισμό που της αποδίδεται· λ.χ. *να δώσω (μίαν) (ἄλλην) (παραμικράν) (ψιλήν) (ἀμυδράν) (καθαράν) (λεπτήν) (ὑψηλήν) ἰδέαν* ή *εἶχε (μίαν) (λεπτήν) (καλήν) ἰδέαν* ή *εἶχον (κάποιαν) (ἀμυδράν) (συγχισμένην) (ψιλήν) (ὑψηλήν) ἰδέαν* ή *δὲν εἶχε (καμμίαν) (σωστήν) (καθόλου) ἰδέαν*· επίσης, *(θέλω νὰ σὲ σαφηνίσω τὴν αἰτίαν, διὰ νὰ) λάβῃς (μίαν) ιδέαν* ή *(τί) ἰδέαν ἐσυνέλαβεν (ἆρά γε διὰ λόγου μου);* Στη ΒΑ, σε δύο περιπτώσεις, μεταφράζοντας από τα γαλλικά, αποδίδει

τη μία φορά με την περίφραση *λαμβάνω ἰδέαν* (και χρήση υπερβατού σχήματος για να υπηρετηθεί το μέτρο: *τότε καὶ τῆς ψυχικῆς της θέλω λάβῃ ἀρκετὰ ¦ καταστάσεως ἰδέαν*) το *prendre conseil* του πρωτοτύπου (*alors je prendrai conseil de la situation de son âme*), ενώ τη δεύτερη φορά ξενίζει κάπως η κατά λέξη απόδοση τού: *il ne lui vint pas même dans l'idée de...*, που έχει το πρωτότυπο, με περίφραση στα ελληνικά του τύπου *(κάτι) (δὲν) ἦλθε στὴν ἰδέα (κάποιου)*, με την έννοια "(δεν) του πέρασε απ' το μυαλό": *il ne lui vint pas même dans l'idée de...* που μεταφράζεται: *στὴν ἰδέα της δὲν ἦλθε ... τὸ νὰ...* Εντύπωση προκαλεί και το άπαξ εμφανιζόμενο στα Άπαντα του Ρήγα *ἰδεάτος*, κι αυτό μέσα σε περίφραση: *εἶμαι (ἀρκετὰ) ἰδεάτος*, ως απόδοση περιφραστικού συντελικού χρόνου του ρήματος *apprendre*: *j'en ai appris assez*, στον εξής διάλογο:

Καί ποτε σᾶς ἐμπιστεύθη (ὁ πατὴρ του τὸν ῥωτᾷ)
τὸ κρυφὸ τῆς γενεᾶς της σᾶς τὸ εἶπε θαῤῥετά;
Ἀρκετὰ εἶμ'ἰδεάτος (ἀπεκρίθη ὁ υἱὸς)
διὰ νὰ σᾶς βεβαιώσω περὶ ταύτης προσφυῶς.

ΛΕΞΙΚΟ-ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ

ζ΄, Ζ΄ (αριθμ.)		**8**
ζάβαλης		**11**
	ζάβαλης	2
	ζαβάλισσα	9
ζάθεον		**1**
ζαΐφης		**3**
	ζαΐφης (ζαήφης 1)	2
	ζαήφισσα	1
ζαϊφλίκι #		**2**
	ζαηφλήκι	2
Ζακυνθίου		**1**
Ζάκυνθον		**4**
	Ζάκυνθον	3
	Ζακύνθῳ	1
ζάλην		**3**
ζαλισμένος		**1**
ζαμπιτλίκι		**1**
ζάπτι *να κάμουν*		**1**
ζαρίφικα (επίθ.)		**1**
ζαρίφικα (επίρ.)		**1**
ζαρίφισσα		**1**
ζαριφλίκι #		**3**
	ζαριφλήκι	2
	ζαριφλήκια	1
ζαρκάδια		**1**
ζαρωματιάν		**3**
	ζαρωματιαῖς (αιτ.)	1
	ζαρωματιάν	1
	ζαρωματιῶν	1
ζαφείρια		**1**
Ζαχαρία *Μπαρμπιτσιώτη*		**1**
	Ζαχαρία (αιτ.)	1
ζεματισμένος		**2**
Ζεμίρα		**57**
	Ζεμίρα (κλητ.)	18
	Ζεμίρα (ονμ.)	19
	Ζεμίραν	11
	Ζεμίρας	9
ζέσιν		**6**
	ζέσιν (ζέσην 1)	6
ζεσταινόμενοι		**1**
ζεσταίνω #		**17**
	ἐζεστάθη	1
	ζεσταθῇ ἤθελε	1
	ζεσταθῇ νὰ	1
	ζεσταθῇ ὅταν	1
	ζεσταθῇ ὥστε νὰ	1
	ζεσταίνει	4
	ζεσταίνεται	1
	ζεσταίνεται διὰ νὰ	1
	ζεσταίνῃ νὰ	1
	ζεσταίνονται	2
	ζεσταίνουν	2
	ζεστάνῃ ἤθελε	1

ζεσταίνωντας **2**
ζεσταμένος **6**
ζεσταμένας 1
ζεσταμένη 1
ζεσταμένον (ουδ.) 2
ζεσταμένος 2
ζέστη **49**
ζέσταν 2
ζέστη 16
ζέστην 28
ζέστης 3
ζεστός **27**
ζεστά (ουδ. αιτ.) 1
ζεστά (ουδ. ονμ.) 4
ζεσταί 1
ζεστή 3
ζεστόν (αρσ.) 3
ζεστόν (ουδ. αιτ.) 5
ζεστόν (ουδ. ονμ.) 4
ζεστός 5
ζεστού (αρσ. γνκ.) 1
ζεστότερος **5**
ζεστότεραι 1
ζεστοτέρας 1
ζεστότερον (ουδ. ονμ.) 1
ζεστότερος (ζεστώτερος 1) 2
ζευγάρια **2**
ζευγαρώνω # **2**
ἐζευγαρώθησαν 1
ἐζευγάρωσεν 1
ζευγαρωτά (επίθ. ονμ.) **1**
ζευγμένα **3**
ἐζευγμένα 1
ζευγμένα 1
ζευγμένα *ἦσαν* 1
ζευκλεντίζω # **1**
ζευκλεντίζετε 1
Ζεῦξις **3**
Ζεύξιδος 2
Ζεῦξις 1
Ζεύς **45**
Δία 9
Διός 28
Ζεῦ 5
Ζεύς 2
Ζηνί 1
Ζεύς [όν. πλαν.] **11**
Δία 5
Διός 1
Ζεύς *Μενεκράτης* **2**
ζεύς [το καλάϊ] **1**
ζέφυρος **7**
ζέφυροι 2
ζέφυρος 2
ζεφύρου 2
ζεφύρους 1
ζηλευμένη **1**
ζηλεύω # **1**
ἐζήλευεν 1
ζηλία **3**
ζηλία (αιτ.) 1
ζήλια (αιτ.) 1
ζηλίαν 1
ζηλιάρης **1**
ζῆλος **12**
ζῆλον 7
ζῆλος 2
ζήλου 3
ζηλοτυπία **6**
ζηλοτυπία 3
ζηλοτυπίαν 1
ζηλοτυπίας (γνκ.) 2
ζηλοφθονῶ #
ἐζηλοφθονοῦσε 1
ζηλωταί **2**
ζηλωτέρων **1**
ζημίαν **5**
ζημιώνω # **2**
ἐζημιώνετο 1
ζημιωθῶ νὰ 1
ζῆν (τὸ) (ουσιαστκπ.) **1**
ζήτημα **10**
ζήτημα (αιτ.) 2
ζήτημα (ονμ.) 3
ζητήματα (αιτ.) 4
ζητήματα κάμνω #

ζητήματα έκαμνε		1
ζήτησιν	**1**	
ζητιάνον	**1**	
Ζητοῦνι	**2**	
Ζητοῦνι (αιτ.)		1
Ζητουνίου		1
ζητῶ	**141**	
ἐζήτησα		1
ἐζήτησαν		5
ἐζήτησε		7
ἐζήτησεν		2
ἐζητοῦντο		1
ἐζητοῦσα		1
ἐζητοῦσαν		1
ἐζητοῦσαν ὡσὰν νὰ		1
ἐζητοῦσε		3
ἐζητοῦσεν		1
ζητᾷ		5
ζητᾷ ὅταν		1
ζητᾶτε		1
ζητεῖ		21
ζητεῖς		2
ζητεῖς # (ζητῇς)		1
ζητεῖτε		3
ζητῇ ἂν		4
ζητῇ νὰ		3
ζήτησα		2
ζήτησε # (ζήτησαι) (προστκ.)		1
ζητήσει #(ζητήσῃ) εἶχε		1
ζητήσει # (ζητήσῃ) ἤθελα		1
ζητήσει # (ζητήσῃ) ἤθελαν		2
ζητήσει θέλομεν		1
ζητήσει θέλω		1
ζητήσετε νὰ		2
ζητήσετε ὅ,τι καὶ ἂν		1
ζητήσῃ νὰ		9
ζητήσῃ ὅ,τι		1
ζητήσῃς ἂν		1
ζητήσῃς νὰ		3
ζητήσῃς όσον και ἂν		1
ζητήσῃς ό,τι και ἂν		2
ζητήσουν νὰ		6
ζητήσω ἂς		1
ζητήσω θὰ		1
ζητήσω νὰ		6
ζητήσωμεν νὰ		2
ζητήσωσιν νὰ		1
ζητῆτε νὰ		2
ζητοῦν		6
ζητοῦν ἂν		1
ζητοῦν νὰ		1
ζητοῦνταν μεταξύ τους		1
ζητοῦσα		1
ζητοῦσαν		1
ζητοῦσε		1
ζητοῦσι		1
ζητῶ		15
ζητῶσι νὰ		1
ζητῶ γυναῖκα #		
ζητήσῃ *γυναῖκα*, νὰ		1
ζητῶ διὰ γαμβρόν #		
ζητᾷ *διὰ γαμβρόν*		1
ζητῶ διὰ νύμφην #		
ζητήσῃ *διὰ νύμφην*, νὰ		1
ζητῶ εἰς γάμον #		
ἐζητοῦσεν *εἰς γάμον*		1
ζητήσῃ *εἰς γάμον*, νὰ		1
ζητῶ εἰς συζυγίαν #		
ζητήσῃ *εἰς συζυγίαν*, νὰ		1
ζητῶ εἰς συμβίαν τὴν κόρην (του) #		
ζητήσετε *εἰς συμβίαν τὴν κόρην μου*, νὰ		1
ζητῶ λογαριασμόν #		
ζητήσῃ λογαριαμόν, νὰ		1
ζητῶ νύμφην εἰς τὸν ( ) #		
ἐζήτησε νύμφην εἰς τὸν υἱόν του		1
ζητῶ τὴν ἄδειαν #		
ἐζήτησα *τὴν ἄδειαν*		1
ζητῶ τῆν κόρην ( ) #		
ζητεῖτε *τὴν κόρην μου*		1
ζητῶ συγγνώμην		
ζητῶ *συγγνώμην*		1
ζητῶν		**4**
ζητῶν		1
ζητοῦντες		3

ζητῶντας	**2**	
Ζιακώ	**22**	
Ζιακώ (αιτ.)		1
Ζιακώ (γνκ.)		3
Ζιακώ (κλητ.)		2
Ζιακώ (ονμ.)		16
ζιαφέτι	**5**	
ζιμπήλι	**1**	
Ζιμπραλτάρ	**1**	
Ζιουίν	**67**	
Ζιουίν (αιτ.)		13
Ζιουίν (γνκ.)		14
Ζιουίν (δοτ.)		1
Ζιουίν (κλητ.)		7
Ζιουίν (ονμ.)		32
Ζιουίν Μαδάμ	**6**	
Ζιουίν Μαδάμ (αιτ.)		1
Ζιουίν Μαδάμ (ονμ.)		5
ζουμί	**2**	
ζουμί (αιτ.)		1
ζουμί (ονμ.)		1
ζουριάζω	**1**	
ζόφος	**2**	
ζόφον		1
ζόφου		1
ζοφώδη (ουδ.)	**1**	
ζύγι	**1**	
ζυγιάζω #	**4**	
ζυγιάζει		2
ζυγιάζονται		1
ζυγιάζουν		1
ζυγός	**12**	
ζυγό (αιτ.)		1
ζυγόν		10
ζυγός		1
ζύμην	**1**	
ζυμωμένη	**1**	
ζυμωμένη *εἶναι*		1
ζυμώνω #	**1**	
ἐζύμωσαν		1
ζῶ	**196**	
ἔζησαν		1
ἐζοῦσα		2
ἐζοῦσαν		6
ἐζοῦσε		1
ἐζοῦσεν		1
ἐζοῦσεν ἂν		1
ἐζοῦσεν (ἐζοῦσε 1) ὅταν		2
ζῇ		12
ζῇ ἐν ὅσῳ		5
ζῇ νὰ		13
ζῇ ὅσον		1
ζῇ τὸ νὰ		1
ζῇς		1
ζῇς γιὰ νὰ		1
ζῇς ἐν ὅσῳ		2
ζῇς νὰ		2
ζῆσε		1
ζήσει # (ζήση) ἠθέλαμεν		1
ζήσει θέλετε		1
ζήσει θέλω		1
ζήσετε νὰ		1
ζήση ἂν		2
ζήση αφ' οὗ		2
ζήση διὰ νὰ		4
ζήση θὲ νὰ		1
ζήση νὰ		10
ζήση ὅσον καὶ νὰ		1
ζήσῃς ἂν		1
ζήσῃς νὰ		1
ζήσουν νὰ		4
ζήσω ἂν θὲ νὰ		4
ζήσω ἂς		2
ζήσω ἐν ὅσῳ		1
ζήσω θὲ νὰ		6
ζήσω νὰ		26
ζήσω τὸ νὰ		1
ζήσωμεν διὰ νὰ		1
ζήσωμεν θὲ νὰ		1
ζήσωμεν ἴσως		1
ζήσωμεν νὰ		4
ζήσωσιν νὰ		2
ζῆτε ἐν ὅσῳ		1
ζῆτε θὲ νὰ		1
ζῆτε καθώς		1
ζῆτε νὰ (φρ.)		8

ζήτω	2
ζοῦμεν	2
ζοῦμε νὰ	1
ζοῦμεν νὰ	1
ζοῦν	10
ζοῦν νὰ	5
ζοῦν τὰ (δύο) ματάκια σας, νὰ (φρ.)	1
ζοῦν τὰ ματάκια σας, νὰ (φρ.)	1
ζοῦν τὰ ματάκια σου, νὰ (φρ.)	2
ζοῦν τὰ μάτια μου, νὰ (φρ.)	1
ζοῦν τὰ μάτια σας, νὰ (φρ.)	1
ζοῦν τὰ μάτια σου, νὰ (φρ.)	1
ζοῦνε	1
ζοῦσαν	1
ζοῦσε	1
ζῶ	8
ζῶ ἐν ὅσῳ	8
ζῶ νὰ	2
ζῶ ὅτι νὰ	1
ζῶμεν νὰ	2
ζῶσιν νὰ	1
ζωγραφιά	**12**
ζωγραφιά (αιτ.)	4
ζωγραφιά (ονμ.)	1
ζωγραφία (ονμ.)	1
ζωγραφιαῖς (αιτ.)	1
ζωγραφιαῖς (ονμ.)	1
ζωγραφιάν	1
ζωγραφίαν	1
ζωγραφίας (αιτ.)	2
ζωγραφίζω	**10**
ἐζωγραφίζοντο	1
ἐζωγράφισαν	1
ἐζωγράφισε	1
ζωγραφίζει	1
ζωγραφίζειν	1
ζωγραφίζῃ νὰ	1
ζωγραφίζω	1
ζωγραφίσῃ εἶχα	1
ζωγραφίσῃ νὰ	2
ζωγραφική	**9**
ζωγραφική	3
ζωγραφικήν	2
ζωγραφικῆς	4
ζωγραφισμένον	**3**
ζωγραφισμένη	1
ζωγραφισμένην *εἶχαν*	1
ζωγραφισμένον (αρσ.)	1
ζωγράφος	**3**
ζωγράφοι	1
ζωγράφον	1
ζωγράφος	1
ζωή	**207**
ζωή	24
ζωή (αιτ.)	1
ζωήν	107
ζωήν σας, ἃς εἶναι διὰ τὴν (φρ.)	5
ζωήν σου, ας εἶναι διὰ τὴν (φρ.)	1
ζωῆς	67
ζωῆς (του) ἐπὶ (φρ.)	1
ζωῆς ἐπὶ (φρ.)	1
ζωηρός	**11**
ζωηρά (θηλ. ονμ.)	2
ζωηράν	3
ζωηρᾶς (γνκ.)	1
ζωηροί	1
ζωηρόν (ουδ. αιτ.)	1
ζωηρόν (ουδ. ονμ.)	1
ζωηρός	1
ζωηρῶν (ουδ.)	1
ζωηροτάτην	**1**
ζωηροτέραν	**3**
ζωηρότερα (αιτ.)	1
ζωηρότερα (ονμ.)	1
ζωηροτέραν	1
ζωηρότης	**1**
ζῴδια	**1**
ζωϊδια	**1**
ζῶν	**7**
ζῶν	1
ζῶντα (αρσ.)	1
ζῶντας	1
ζῶντος	1
ζῶσα	1

	ζῶσαν	1
	ζώσης φωνῆς, διὰ (φρ.)	1
ζώνην	**4**	
	ζώνας κατεψυγμένας	1
	ζώνην	1
	ζώνης	1
	ζώνης διακεκαυμένης	
ζωντανός	**20**	
	ζωντανά (ουδ. αιτ.)	2
	ζωντανά (ουδ. ονμ.)	3
	ζωντανή	4
	ζωντανό (αρσ. αιτ.)	1
	ζωντανόν (αρσ.)	2
	ζωντανόν (ουδ. αιτ.)	3
	ζωντανός	3
	ζωντανοῦ (ουδ.)	1
	ζωντανούς	1
ζωντανούς (τους) (ουσιαστκπ.)	**4**	
ζωντανότητα (αιτ.)	**1**	
ζωντανώτατα (ονμ.)	**1**	
ζωντανώτερον (ουδ. αιτ.)	**1**	
ζώνω #	**2**	
	ἐζώσθηκεν	1
	ζώσωμεν νὰ	1
ζωογονηθέντα #	**1**	
	ζωογοννηθέντα (ουδ.)	1
ζωογονήσεως	**1**	
ζωογονητικόν	**3**	
	ζωογονητικόν (αρσ.)	1
	ζωογονητικόν (ουδ. ονμ.)	1
	ζωογονητικοῦ (αρσ.)	1
ζωογονίαν	**1**	
ζωογονῶ #	**4**	
	ἐζωογονοῦσαν	1
	ζωογονεῖ	2
	ζωογονοῦν	1
ζωομορφῖται	**1**	
ζῶον	**64**	
	ζῶα (αιτ.)	13
	ζῶα (ονμ.)	9
	ζῶον (ονμ.)	13
	ζώου	17
	ζώων	12
ζωοτροφίαν	**3**	
ζωτικήν	**2**	
	ζωτικήν	1
	ζωτικῆς	1
ζωϋφίου	**3**	
	ζωϋφίου	1
	ζωϋφίων # (ζωϊφίων)	1
	ζωϋφίων	1

η΄, Η΄ (αριθμ.)	**6**	
ἢ (διαζευκτ.)	**524**	
Ἤβη [όνομα σκύλου]	**1**	
ἡβηδόν	**1**	
ἠγαπημένος	**15**	
	ἠγαπημένη	1
	ἠγαπημένη (κλητ.)	1
	ἠγαπημένην	5
	ἠγαπημένης	5
	ἠγαπημένον (αρσ.)	1
	ἠγαπημένος	2
ἡγεμών	**24**	
	ἡγεμόνα	4
	ἡγεμόνας	2
	ἡγεμόνες	1
	ἡγεμόνι	1
	ἡγεμόνος	3
	ἡγεμόνων	3
	ἡγεμών	10
ἡγεμονίας	**1**	
	ἡγεμονίδα	1
ἡγεμονίς	**8**	
	ἡγεμονίδα	3
	ἡγεμονίδος	3
	ἡγεμονίς (ἡγεμωνίς 1)	2
ἡγουμένισσα	**1**	
ἤγουν	**103**	
ἡδεία	**3**	
	ἡδεία	1
	ἡδείαν	1
	ἡδύ	1
ἤδη	**21**	

ἡδονή **61**
ἡδοναί 2
ἡδοναίς (αιτ.) 1
ἡδοναίς (ονμ.) 1
ἡδονάς 3
ἡδονή 11
ἡδονήν 35
ἡδονῆς 5
ἡδονῶν 3
ἡδονικός **21**
ἡδονικά 1
ἡδονικά (ουδ. αιτ.) 1
ἡδονικαίς (ονμ.) 1
ἡδονική 2
ἡδονικήν 3
ἡδονικόν (αρσ.) 2
ἡδονικόν (ουδ.) 5
ἡδονικός 4
ἡδονικῶν (θηλ.) 1
ἡδονικών (ουδ.) 1
ἡδονικώτερος **5**
ἡδονικώτερος (ἡδονικότε-ρος 1) 2
ἡδονικωτέρα 2
ἡδονικώτερα (ουδ. αιτ.) 1
ἡδονικῶς **1**
ἡδύνω# **9**
ἡδύνει 1
ἡδύνεσαι 1
ἡδύνεται 1
ἡδύνῃ ἂς 3
ἡδύνθημεν 1
ἡδύνομαι 1
ἡδύνω νὰ 1
ἡδύτατον **1**
ἡδυτέραν **1**
ἡδύτητας **2**
ἦθος **55**
ἤθη 16
ἤθη (αιτ.) 4
ἤθη (ονμ.) 2
ἦθος 18
ἤθους 2
ἠθῶν 13
ἠθικήν (ουσιαστκπ.) **3**
ἠθικήν 1
ἠθικῆς 2
ἠθικόν (ουσιαστκπ.) **4**
ἠθικόν 3
ἠθικοῦ 1
ἠθικός **5**
ἠθικόν 1
ἠθικόν (ουδ.) 1
ἠθικός 1
ἠθική 1
ἠθικῶν (θηλ.) 1
ἠκολουθημένην **1**
Ἤλεία **5**
Ἤλεία 2
Ἤλείαν 3
Ἤλεῖον (επίθ.) **2**
Ἤλείας (αιτ.) 1
Ἤλεῖον (ουδ. αιτ.) 1
Ἤλεῖοι (ουσιαστκπ.) **6**
Ἤλεῖοι 5
Ἤλείων 1
ἠλεκτρίζομαι# **1**
ἠλεκτρισθοῦν ἕως ὁποῦ νὰ 1
ἠλεκτρικά (επίρ.) **1**
ἠλεκτρικός **80**
ἠλεκτρικά (ουδ. αιτ.) 2
ἠλεκτρικαί 1
ἠλεκτρική 37
ἠλεκτρικήν 18
ἠλεκτρικῆς 13
ἠλεκτρικόν (αρσ.) 1
ἠλεκτρικόν (ουδ.) 3
ἠλεκτρικός 2
ἠλεκτρικοῦ (αρσ.) 1
ἠλεκτρικοῦ (ουδ.) 1
ἠλεκτρικῶν (ουδ.) 1
ἠλεκτρικής (ουσιαστκπ.) **1**
ἠλεκτρικής, τῆς **1**
ἠλεκτρικόν πῦρ **5**
ἠλεκτρικόν πῦρ (αιτ.) 1
ἠλεκτρικόν πῦρ (ονμ.) 2

ἠλεκτρικοῦ πυρός		2
ἠλεκτρικώτερος	**1**	
ἠλεκτρισμένα	**5**	
ἠλεκτρισμένα *εἶναι*		3
ἠλεκτρισμένα νὰ *εἶναι*		1
ἠλεκτρισμένων (ουδ. αιτ.)		1
ἠλεκτρισμόν	**2**	
ἠλεκτριστόν	**2**	
ἠλεκτριστά (ουδ. αιτ.)		1
ἠλεκτριστόν (ουδ.)		1
ἠλεκτρόμετρον	**1**	
ἤλεκτρον	**2**	
ἤλεκτρον		1
ἠλέκτρου		1
ἠλεκτρότητα (αιτ.)	**1**	
ἠλεκτρώδεις (θηλ.)	**1**	
ἡλιακήν	**4**	
ἡλιακήν		2
ἡλιακόν (ουδ.)		2
Ἠλίαν, *προφήτην*	**1**	
Ἠλιεῖς	**6**	
Ἠλιεῖς		3
Ἠλιέων		3
ἡλικία	**46**	
ἡλικία (αιτ.)		1
ἡλικίᾳ (δοτ.)		1
ἡλικία (ονμ.)		3
ἡλικίαν		23
ἡλικίας (γνκ.)		18
ἥλιος	**226**	
ἥλιοι		5
ἥλιον		93
ἥλιος		78
ἡλίου		50
Ἦλις	**17**	
Ἦλιδα		4
Ἦλιδος		9
Ἦλιν		3
Ἦλις		1
ἡμαγμένης	**1**	
ἦμαρ	**1**	
ἡμέρα	**272**	
ἡμέρα (αιτ.)		5
ἡμέρᾳ (δοτ.)		2
ἡμέρα (ονμ.)		22
ἡμέραι		5
ἡμέραις (αιτ.)		34
ἡμέραις (δοτ.)		1
ἡμέραις (ονμ.)		9
ἡμέραν		93
ἡμέρας (αιτ.)		57
ἡμέρας (γνκ.)		10
ἡμερῶν		13
μέρα		1
μέραις (αιτ.)		1
ἡμέραν, καθ' (φρ.)		
ἡμέραν, καθ'		3
ἡμέραν, κἀθε		2
μέρα, κάθε		1
ἡμέραν καὶ νύκτα (φρ.)		
ἡμέραν καὶ νύκτα		2
μέρα καὶ νύκτα		1
ἡμέρα νύκτα (φρ.)		
ἡμέρα νύκτα		2
μέρα νύκτα		1
ἡμέραν παρ' ἡμέραν (φρ.)		1
ἡμέρα τὴν ἡμέραν (φρ.)		1
ἡμέραν, νύχτα καὶ (φρ.)		1
μέρα, ὅλη (φρ.)		3
μέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ (φρ.)		1
ἡμερεύω#	**1**	
ἡμέρευσαν		1
ἡμερινά (επίθ.)	**1**	
ἥμερον	**1**	
ἥμερον (αρσ.)		1
ἡμέρου (ουδ. γνκ.)		1
ἡμερόνυκτα	**1**	
ἡμερότητα	**3**	
ἡμερώνω#	**4**	
ἡμερώθησαν		1
ἡμερώνῃ νὰ		1
ἡμερώσῃ νὰ		1
ἡμερώσῃς νὰ		1
ἡμετέραν	**1**	
ἡμίεφθα	**1**	
ἡμιθανής	**9**	

ἡμιθανῆ (θηλ.)		5
ἡμιθανῆ (ουδ. αιτ.)		1
ἡμιθανής (αρσ.)		3
ἡμικύκλιον	**1**	
ἡμιμέταλλα	**1**	
ἡμισείας, ἐξ (φρ.)	**1**	
ἥμισυ	**3**	
ἥμιση		1
ἥμισυ		2
ἥμισυ (ουσιαστκπ.)	**12**	
ἥμισυ, το		12
ἡμισφαίριον	**9**	
ἡμισφαίρια		2
ἡμισφαίριον		4
ἡμισφαιρίου		3
ἡμποροῦντες	**3**	
ἡμπορῶ	**574**	
ἡμπορεῖ		179
ἡμπορεῖς		13
ἡμπορεῖτε		4
ἡμπόρεσα		8
ἡμπόρεσα ἂν καὶ		1
ἡμπορέσαμεν ἂν		1
ἡμπόρεσαν		3
ἡμπόρεσε		12
ἡμπόρεσε νὰ		1
ἡμπορέσει θέλει		1
ἡμπορέσει θέλομεν		1
ἡμπορέσει θέλω		1
ἡμπόρεσεν		3
ἡμπόρεσες		2
ἡμπορέσετε ἂν		1
ἡμπορέσετε θέλει		1
ἡμπορέσῃ ἂν		1
ἡμπορέσῃ ὁποῦ		1
ἡμπορέσῃ ὅπως		1
ἡμπορέσουν ἂν		1
ἡμπορέσω		1
ἡμπορέσω θὲ νὰ		1
ἡμπορέσωμεν νὰ		1
ἡμπορέσωμεν ὅ,τι		1
ἡμπορῇ ἂν		4
ἡμπορῇ νὰ		9
ἡμπορῇς ἂν		2
ἡμπορῇς νὰ		1
ἡμπορῆτε νὰ		1
ἡμποροῦμεν		29
ἡμποροῦμεν ἤθελεν		1
ἡμποροῦν		46
ἡμποροῦν διὰ νὰ		1
ἡμποροῦν ἤθελεν		1
ἡμποροῦν νὰ		3
ἡμποροῦσα		24
ἡμποροῦσα ἂν		2
ἡμπορούσαμε		1
ἡμπορούσαμεν		2
ἡμποροῦσαν		17
ἡμποροῦσαν νὰ		1
ἡμπορούσατε		2
ἡμποροῦσε		58
ἡμποροῦσεν		4
ἡμποροῦσεν ἂν		1
ἡμπορούσετε		1
ἡμπορούσετε νὰ		1
ἡμποροῦσι		9
ἡμπορῶ		94
ἡμπορῶ ἂν		1
ἡμπορῶ νὰ		1
ἡμπορῶσι νὰ		1
μπορεῖ		3
μπορεῖτε		1
μπορῇ θὲ νὰ		1
μποροῦν		2
μποροῦσα		3
μπορῶ		6
ἡμπορῶντας	**6**	
ἡνωμένα	**1**	
Ἤπειρος	**12**	
Ἤπειρον		4
Ἤπειρος		2
Ἠπείρου		6
Ἠπειρῶται	**2**	
Ἠπειρῶται		1
Ἠπειρώτας		1
ἡπλωμένην	**2**	
ἡπλωμένας		1

ἡπλωμένην	1
Ἥρας	**1**
Ἥρας, ναὸν τῆς	**4**
Ἥρας, ναὸν τῆς	2
Ἥρας, ναοῦ τῆς	2
Ἥρας, ὁ ναὸς τοῦ Διὸς καὶ τῆς	**1**
Ἡρακλείδης	**3**
Ἡρακλείδης	1
Ἡρακλείδων	2
Ἡρακλέους, Στύλους τοῦ	**1**
Ἡρακλῆς	**16**
Ἡρακλέους	10
Ἡρακλῆ	2
Ἡρακλῆς	4
ἠρεμίαν, εἶμαι εἰς#	**1**
ἠρεμίαν, εἶναι εἰς	1
ἠρεμῶ#	**2**
ἠρεμῇ νὰ	1
ἠρεμοῦν	1
ἠρπαγμένα	**1**
ἤρως	**11**
ἥρωα	1
ἥρωες	1
ἡρώισσαν	1
ἥρωος	2
ἥρως	2
ἡρώων	4
ἡρωϊκόν	**4**
ἡρωικά	1
ἡρωϊκόν (ουδ.)	1
ἡρωϊκούς	1
ἡρωϊκῶν (αρσ.)	1
Ἡσίοδον	**2**
Ἡσίοδον	1
Ἡσιόδου	1
ἥσυχος	**20**
ἥσυχα (αιτ.)	1
ἥσυχη	3
ἥσυχην	2
ἥσυχης	1
ἥσυχον (αρσ.)	1
ἥσυχον (ουδ.)	7
ἥσυχος	2
ἥσυχος (θηλ. ονμ.)	1
ἡσύχου (αρσ.)	1
ἡσύχου (θηλ.)	1
ἥσυχα (επίρ.)	**2**
ἡσυχάζω#	**22**
ἡσυχάζει	2
ησύχαζεν	1
ησύχασαν	1
ησύχασε	4
ησύχασε (προστ.)	2
ἡσυχάσετε (προστ.)	4
ἡσυχάση ἤθελες	1
ἡσυχάση νὰ	1
ἡσυχάσης θὰ	1
ἡσυχάσης νὰ	1
ἡσυάσουν νὰ	1
ἡσυχάσω	1
ἡσυχάσω διὰ νὰ	1
ἡσυχάσω νὰ	1
ἡσυχία	**36**
ἡσυχία	3
ἡσυχίαν	18
ἡσυχίας (γνκ.)	9
ἡσυχίᾳ, ἐν (φρ.)	2
ἡσυχίαν, ἀφίνω εἰς #	
ἡσυχίαν, ἄφησαν εἰς	1
ἡσυχίαν, ἄφινεν εἰς	1
ἡσυχίαν, εἶμαι εἰς #	
ἡσυχίαν, εἶναι εἰς	2
ἡσύχως	**5**
ἡσυχώτερον	**2**
ἡσυχώτερον (αρσ.)	1
ἡσυχώτερον (ουδ. ονμ.)	1
ἤτοι	**7**
ἧτταν	**3**
ἧτταν	2
ἥττας (γνκ.)	1
ἧττον (επίρ.)	**4**
ἧττον	3
ἧττον, κατά το μάλλον και (φρ.)	1
ἠφανισμένην	**1**

ἦχος	**21**	
	ἦχοι	1
	ἦχον	6
	ἦχος	8
	ἤχου	2
	ἤχους	2
	ἤχῳ	1
	ἤχων	1
ἠχώ	**7**	
	ἠχώ	6
	ἠχώ (αιτ.)	1
ἠχώδη (ουδ. αιτ.)	**1**	

Θ΄ (αριθμ.)	**4**	
θὰ	**65**	
	θὰ ἀναγγείλῃ	1
	θὰ ἀξιώσῃ	1
	θὰ ἀφήσω	1
	θὰ γενῇ	1
	θὰ γένῃ	1
	θὰ γένουν	1
	θὰ γίνῃ	1
	θὰ γίνω	1
	θὰ γνωρίσῃ	1
	θὰ γνωρίσῃς	1
	θὰ δεχθῇς	1
	θὰ διηγοῦμαι	1
	θὰ διῶ	1
	θὰ δοκιμάζῃ	1
	θὰ δώσῃ	1
	θὰ δώσῃς δίκαιον	1
	θὰ δώσῃ υπόνοιαν	1
	θὰ εἰπῇς	3
	θὰ εἰπῶ	1
	θὰ εἶσαι	1
	θὰ ἐλθῶ	1
	θὰ ἐμβάσω	1
	θὰ ἐντραπῶσιν	1
	θὰ ἐπιστρέψω τοὺς τὸν	1
	θὰ εὑρεθῇ	1
	θὰ εὕρῃ	1
	θὰ εὕρῃς	1
	θὰ εὕρητε	1
	θὰ ἡσυχάσῃς	1
	θὰ θαυμάσετε	1
	θὰ ἰδῇ	1
	θὰ ἰσχύσῃς	1
	θὰ κάμῃς	1
	θὰ κάμνετε κλαυθμόν	1
	θὰ κάμω	1
	θὰ κάμωμεν	1
	θὰ κάμω σε σύζυγον	1
	θὰ κατορθώσῃς	1
	θὰ κερδήσῃς με	1
	θὰ κινήσῃς	1
	θὰ κλαίουν	1
	θὰ λάβῃ	2
	θὰ μείνῃ	1
	θὰ μεταμεληθῆτε	1
	θὰ μισῆσαι	1
	θὰ νομίσουν	1
	θὰ πασχίσω	1
	θὰ πεθάνῃ	1
	θὰ περάσῃ	1
	θὰ πληροφορηθῶ	1
	θὰ πλησιάσω	1
	θὰ προλάβῃς	1
	θὰ σηκωθῆτε όταν	1
	θὰ στερηθῶ	1
	θὰ στέρξουν	1
	θὰ συντύχῃς	1
	θὰ τρομάζω	1
	θὰ φανῇ	1
	θὰ φθάσῃ	1
	θὰ φωνάζει	1
	θὰ χαρῇ	1
	θὰ χωρισθῇς	1
θάλαμος	**3**	
	θάλαμος	1
	θαλάμου	1
	θαλάμων	1
θάλασσα	**89**	
	θάλασσα	13
θάλασσα Σαρωνική		1
	θάλασσαις (ονμ.)	1

θάλασσαν		30
θάλασσαν της Κρίσσας		1
θάλασσαν Μαύρην		1
θάλασσαν Μεσόγειον		2
θαλάσσας		2
θαλάσσῃ		1
θαλάσσης		29
θαλάσσης Ἄσπρης		4
θαλάσσης διὰ (φρ.)		1
θαλάσσης Ερυθρᾶς		1
θαλάσσης μάτι		2
θαλασσῶν		4
θαλάττῃ		1
θαλασσίου	**8**	
θαλάσσια (ουδ. αιτ.)		1
θαλάσσια (ουδ. ονμ.)		1
θαλασσίου (θηλ.)		3
θαλασσίων (ουδ.)		2
θαλασσίων (ουδ. ουσιαστκπ.)		1
θαλασσινά (ουδ. κλητ.)	**1**	
θαλάσσιος λαγωός	**1**	
Θάλεια [μούσα]	**1**	
θάλπω #	**4**	
θάλπει		1
θάλπουν		1
θάλψῃ νὰ		2
θάλψιν	**1**	
Θάλῳ (δοτ.)	**1**	
θάμβος	**2**	
θάμβος (ονμ.)		1
θάμβους		1
θαμβώνει	**1**	
θαμιζόμενον (ονμ.)	**1**	
θαμμένους	**4**	
θαμμένα (αιτ.)		1
θαμμένα (ονμ.)		1
θαμμένα *ἤτον*		1
θαμμένους		1
θαμπώνουν νὰ	**1**	
Θάμυρις	**1**	
θανάσιμος	**4**	
θανάσιμα (αιτ.)		1
θανάσιμη		1
θανάσιμος (θηλ.)		1
θανασίμους (θηλ.)		1
θανατηφόρος	**16**	
θανατηφόρα (ουδ. αιτ.)		1
θανατηφόρον (αρσ.)		1
θανατηφόρον (θηλ.)		5
θανατηφόρον (ουδ. αιτ.)		3
θανατηφόρος		1
θανατηφόρος (θηλ.)		4
θανατηφόρους (αρσ.)		1
θανατηφόρως	**1**	
θανατικόν (ουδ. ονμ. ουσιαστκπ.)	**1**	
θάνατος	**91**	
θάνατε		2
θάνατον		50
θάνατον δίδει		1
θάνατον δίδεις		1
θάνατος		19
θάνατος (κλητ.)		1
θανάτου		16
θανάτους		1
θανατώνω	**19**	
ἐθανατώθη		1
ἐθανάτωσαν		1
ἐθανάτωσε (ἐθανάτωσεν 1)		3
ἐθανάτωσεν μὲ τὸ νὰ		1
θανατωθῇ νὰ		1
θανατωθῶ νὰ		1
θανατώνει		4
θανατώνῃ νὰ		1
θανατώνουν ἂς		1
θανατώνω		1
θανατώσετε νὰ		1
θανατώσῃ νὰ		2
θανατώσουν νὰ		1
θανῆς (γνκ.)	**2**	
θανοῦσα	**1**	
θάπτω #	**11**	
ἐθάπτοντο		1
θάπτουν		3
θάπτουσιν		1
θαφθοῦν ὅταν		1

θάψετε νὰ 1
θάψῃς νὰ 1
θάψουν νὰ 1
θάψω νὰ 1
θάψωσι νὰ 1
θαῤῥετά (επίρρ.) **2**
θαῤῥετός **1**
θάῤῥος **11**
θάῤῥος (αιτ.) 2
θάῤῥος (ονμ.) 2
θάῤῥος δίδω #
θάῤῥος δίδει 1
θάῤῥος δίδετε 1
θάῤῥος δώσετε νὰ 1
θάῤῥος δώσουν νὰ 1
θάῤῥος ἔδιδαν 1
θάῤῥος λαμβάνωντας 1
θάρσους 1
θαῤῥῶ **22**
ἐθαρροῦσε 1
ἐθαρροῦσες 1
θαῤῥεῖ 1
θαῤῥεῖς 4
θαῤῥεῖτε 2
θαῤῥῇ νὰ 1
θαῤῥῇς ἂν 1
θαῤῥῇς μὴ 2
θαῤῥῆτε ἂν 1
θαῤῥήτε μὴ 2
θαῤῥῆτε νὰ 1
θαῤῥοῦν 1
θαῤῥοῦσα 1
θαῤῥῶ 3
θαῤῥῶντας **1**
Θάσον **2**
Θάσον 1
Θάσου 1
θαῦμα **4**
θαῦμα (αιτ.) 1
θαῦμα (ονμ.) 3
θαυμάζοντες **1**
θαυμάζω **15**
ἐθαύμαζε 1
ἐθαυμάζομεν 1
ἐθαύμαζον (πληθ.) 1
ἐθαύμασα 1
ἐθαυμάσαμεν 1
θαυμάζειν 1
θαυμάζω 4
θαυμάσετε θὰ 1
θαυμάσῃ εἴχετε 1
θαυμάσῃ ἠθέλαμεν 1
θαυμάσῃς νὰ 1
θαυμάσω νὰ 1
θαυμάζωντας **2**
Θαυμακινοί **1**
Θαυμακούς **1**
θαυμάσιος **9**
θαυμάσια (ουδ. ονμ.) 2
θαυμασίαν 1
θαυμασίας (γνκ.) 3
θαυμάσιος (θηλ.) 1
θαυμασίου (θηλ.) 1
θαυμασίου (ουδ.) 1
θαυμασίως **3**
θαυμασμός **12**
θαυμασμόν 9
θαυμασμός 1
θαυμασμοῦ 2
θαυμαστόν **7**
θαυμαστήν 1
θαυμαστόν (ουδ. ονμ.) 3
θαυμαστόν (αρσ.) 1
θαυμαστοῦ (ουδ.) 1
θαυμαστούς 1
θέα **11**
θέα 3
θέαν 7
θέας (γνκ.) 1
Θεαγένης **4**
Θεαγένης 1
Θεαγένους 3
θέαμα **16**
θέαμα (αιτ.) 3
θέαμα (ονμ.) 3
θεάματα (αιτ.) 5

	θεάματος	1
	θεαμάτων	4
Θεαρίδη (γνκ.)	**1**	
θεαταί	**18**	
	θεαταί	5
	θεατάς	1
	θεατῶν	12
θεατρίζω #	**5**	
	θεατρίζεται νὰ	1
	θεατρίσετε μὴ	1
	θεατρίση ἂν	1
	θεατρίση νὰ	1
	θεατρισθῇ θὲ νὰ	1
θέατρον	**12**	
	θέατρον (αιτ.)	7
	θέατρον (ονμ.)	4
	θεάτρου	1
θειάφι	**9**	
	θειάφι	8
	θειαφίου	1
θεϊκή	**1**	
θεῖον (επίθ.)	**10**	
Θεία Πρόνοια		1
	θείαν	2
Θείαν Γραφήν		1
	θείας (γνκ.)	1
	θείας (πληθ.)	1
	θεῖοι	1
	θεῖον (αρσ.)	1
	θεῖον (ουδ. ονμ.)	1
θεῖον (ουδ. ονμ.) (ουσιαστκπ.)		1
θεῖος (ουσ.)	**5**	
	θεῖε	1
	θεῖος	1
	θείου	3
θείτζαν	**1**	
θειώδεις	**6**	
	θειώδεις (θηλ. αιτ.)	1
	θειώδη (ουδ. αιτ.)	1
	θειώδη (ουδ. ονμ.)	1
	θειωδῶν (θηλ.)	3
θέλγητρον	**27**	
	θέλγητρα (αιτ.)	19
	θέλγητρά (ονμ.)	7
	θέλγητρον (αιτ.)	1
θέλγω #	**5**	
	θέλγει	3
	θέλγεις	1
	θέλξῃ νὰ	1
θέλημα	**14**	
	θέλημα (αιτ.)	6
θέλημα χωρίς το (φρ.)		4
	θελήματα (αιτ.)	3
	θελήματα (ονμ.)	1
θέλησις	**18**	
	θέλησαις (αιτ.)	1
	θελήσεις (αιτ.)	1
	θελήσεως	3
	θέλησιν	6
θέλησιν κατὰ τὴν (φρ.)		5
	θέλησις	2
θελκτικόν	**6**	
	θελκτικά (αιτ.)	1
	θελκτικάς	1
	θελκτικοί	1
	θελκτικόν (ουδ. αιτ.)	3
θέλξιν	**1**	
θέλοντες	**6**	
	θέλοντες	4
θέλοντες (οι) (ουσιαστκπ.)		2
θέλω	**257**	
	ἤθελα (ἤθελα ὅτι νὰ 1)	21
	ἠθέλαμεν	1
	ἤθελαν	2
	ἤθελαν ἂν	1
	ἤθελε (ἤθελεν 2)	30
	ἤθελε ὅταν	1
	ἤθελες	1
	ἠθέλησα	7
	ἠθέλησαν	4
	ἠθέλησε (ἠθέλησεν 1)	22
	ἠθέλησες	2
	ἤθελον (πληθ.)	2
	θέλει	29
	θέλεις	12
	θέλετε	11

θέλετε ἂν 2
θέλετε ὅ,τι 1
θέλετε χωρίς νὰ (φρ.) 1
θέλετε τί τὰ (φρ.) 1
θέλῃ ἂν 3
θέλῃ νὰ 2
θέλῃ ὅ,τι 3
θέλῃ ὅ,τι καὶ ἂν 1
θέλῃ ὅ,τι λογῆς 1
θέλῃ ὅ,τι λογῆς καὶ ἂν 1
θέλῃ ὅποιαν 1
θέλῃ ὅπου 1
θέλῃ ὅπως 2
θέλῃ ὅσα καὶ ἂν 1
θέλῃ ὅταν 3
θέλῃ χωρὶς νὰ (*χωρὶς νὰ τὸ* 1) (φρ.) 2
θέλῃς ἂν 1
θέλῃς ὅ,τι 1
θέλῃς ὅ,τι καὶ ἂν 1
θέλῃς χωρὶς νὰ τὸ (φρ.) 1
θέλησα 2
θέλησε 2
θελήσῃ ἴσως 1
θελήσῃ νὰ 1
θελήσῃς ἂν 2
θελήσω ἂν 1
θελήσω νὰ 1
θελήσω ὅ,τι καὶ ἂν 1
θελήσωσι νὰ μὴ 1
θέλομεν 2
θέλομεν ὅτι νὰ 1
θέλουν 8
θέλουν ἂν 1
θέλουν ὅ,τι κι ἂν 1
θέλουν ὅποιον καὶ ἂν 1
θέλουν χωρίς νὰ (φρ.) 1
θέλουσι (θέλουσιν 1) 3
θέλουσιν ότι 1
θέλω 48
θέλω χωρίς να (φρ.) 2
θέλω (βοηθητ.) **526**
ἤθελα (30) ἀγαπήσῃ 2
ἤθελα ἀπατήσῃ 1
ἤθελα ἀποφύγῃ 1
ἤθελα ἀργήσῃ ἂν 1
ἤθελα ἀφιερώσῃ 1
ἤθελα βαστάξῃ 1
ἤθελα βαστάσῃ ἂν 1
ἤθελα βεβαιώσῃ 1
ἤθελα γνωρίζῃ 1
ἤθελα εἰπῆ ὅταν 1
ἤθελα ἐκπλαγῇ 1
ἤθελα ἐλπίσῃ 1
ἤθελα ἔχῃ 1
ἤθελα ζητήσῃ 1
ἤθελα κακομεταχειρισθῇ 1
ἤθελα κάμῃ 1
ἤθελα λάβῃ 1
ἤθελα μαλώσῃ 1
ἤθελα νομίζῃ 3
ἤθελα ξεμακρύνῃ 1
ἤθελα παραβλέψῃ 1
ἤθελα παρακαλέσῃ 1
ἤθελα πέσῃ 1
ἤθελα πλουτίσῃ 1
ἤθελα συντύχῃ 1
ἤθελα φανῇ 1
ἤθελα χαρῇ 1
ἠθέλαμεν (7) γλιτώσῃ 1
ἠθέλαμεν διακρίνῃ 1
ἠθέλαμεν ἔχῃ 1
ἠθέλαμεν ζήσῃ 1
ἠθέλαμεν θεωρῇ 1
ἠθέλαμεν συμπεράνῃ ἂν 1
ἠθέλαμεν φοβηθῇ 1
ἤθελαν (19) αἰσθανθῇ 1
ἤθελαν γενῇ 1
ἤθελαν γνωρίσῃ 1
ἤθελαν εἰπῇ 2
ἤθελαν ἔχῃ 2
ἤθελαν ζητήσῃ 2
ἤθελαν ἦσθαι 1
ἤθελαν κάμῃ 2
ἤθελαν ξεπαγιάσῃ 1
ἤθελαν πέμπῃ 1

ἤθελαν περάσῃ ἂν	1
ἤθελαν ρίπτῃ	1
ἤθελαν συγχωρήσῃ	1
ἤθελαν συμπονέσῃ	1
ἤθελαν τελειώσῃ	1
ἤθελε (115) ἀγαπήσῃ	2
ἤθελε ἀδυνατίσωσιν	1
ἤθελε ἀνάψῃ	1
ἤθελε ἀπαλύνῃ	1
ἤθελε βάλῃ	1
ἤθελε βάλουν	1
ἤθελε βαστάξῃ	2
ἤθελε βαστήξῃ	1
ἤθελε βιασθῶσι	1
ἤθελε γένῃ	2
ἤθελε γένουν	1
ἤθελε γένωσιν	1
ἤθελε γίνῃ	1
ἤθελε γνωρίσῃ	1
ἤθελε δέσῃς	1
ἤθελε δεχθῇ	1
ἤθελε διαιωνισθῇ	1
ἤθελε διαπεράσῃς	1
ἤθελε διεγείρῃ	1
ἤθελε διπλωθῇ	1
ἤθελε δοκιμάσῃ	1
ἤθελε δώσῃ	4
ἤθελε δώσῃ ὅταν	1
ἤθελε δώση θάρρος	1
ἤθελε δώσουν εἴδησιν	1
ἤθελε ἐκτελέσουν	1
ἤθελε ἐμποδίσῃ	1
ἤθελε ἐνδυναμώσῃ	1
ἤθελε ἔχῃ	1
ἤθελε ζεσταθῇ ὅταν	1
ἤθελε ζεστάνῃ	1
ἤθελε ζητήσει	1
ἤθελε κακοφανῇ	1
ἤθελε κάμῃ	5
ἤθελε κάμουν	2
ἤθελε κάμωσι	1
ἤθελε καταβιασθῇ	1
ἤθελε καταντήσῃ	1

ἤθελε κατασταίνῃ	1
ἤθελε καταστήσῃ	1
ἤθελε κατοικοῦν	1
ἤθελε κινδυνεύσω	1
ἤθελε κινδυνεύωμεν	1
ἤθελε κινῆται	1
ἤθελε κλαίουν	1
ἤθελε κλίνῃ	1
ἤθελε κρατήσῃ ἂν	1
ἤθελε κυνηγῶ	1
ἤθελε λάβῃ	1
ἤθελε λάβουν	1
ἤθελε μεγαλώσω	1
ἤθελε νοήσῃ ὅταν	1
ἤθελε νοστιμευθῇ	1
ἤθελε ξεκουντηθῇ	1
ἤθελε ξεκουντηθῇ ἂν	1
ἤθελε ξεχωρίζεται	1
ἤθελε παρακινήσῃ	1
ἤθελε παρατηροῦν	1
ἤθελε πάρῃ ἂν	1
ἤθελε πασχίσῃ	1
ἤθελε πέσῃ	1
ἤθελε πετάξῃ	1
ἤθελε πηγαίνῃ ἂν	1
ἤθελε πιστεύουν	1
ἤθελε πιστεύσουν	1
ἤθελε πλησιάσῃ ὅταν	1
ἤθελε πνίγῃ	1
ἤθελε προξενήσῃ	3
ἤθελε ῥίψῃ ὅταν	1
ἤθελε στείλῃ	1
ἤθελε στέρξῃ	1
ἤθελε συμβουλεύσῃ	1
ἤθελε συμπάσχῃ	1
ἤθελε συναθλήσῃ	1
ἤθελε σφετερισθῶσι	1
ἤθελε σώσῃ	1
ἤθελε τιμωρήσει	1
ἤθελε τολμήσῃ	2
ἤθελε τολμήσω	1
ἤθελε τραβίξῃ	1
ἤθελε τραβοῦν	1

ἤθελε τραβοῦνται	1
ἤθελε τρίψῃ ὅταν	1
ἤθελε τρομάζουν	1
ἤθελε ὑπανδρεύσῃ	1
ἤθελε ὑπογράψουν	1
ἤθελε φαίνωνται	1
ἤθελε φανῇ	3
ἤθελε φανῇ ὅταν	1
ἤθελε φέρῃ	2
ἤθελε φέρῃ ἂν	1
ἤθελε φθάσῃ	4
ἤθελε χαρῇ	2
ἤθελε χύσῃ	1
ἤθελεν (66) ἀγαπήσῃ	1
ἤθελεν αἰσθανθῶ	2
ἤθελεν αἰσθάνωνται	1
ἤθελεν ἀκολουθήσῃ ἂν	1
ἤθελεν ἀκούσῃ	1
ἤθελεν ἀναγκασθῶσι	2
ἤθελεν ἀναφέρῃ	1
ἤθελεν ἀποσπάσῃ	1
ἤθελεν ἀποτελεῖται (ἀποτελῆται 1)	2
ἤθελεν ἀποφασίσῃ	1
ἤθελεν ἀποφασίσω	1
ἤθελεν ἁρπάσει	1
ἤθελεν ἁρπάσωσι	1
ἤθελεν αὐξήσῃ	1
ἤθελεν ἀφήσῃ	1
ἤθελεν δυσαρεστηθῇ ἂν	1
ἤθελεν ἐγγίζουν	1
ἤθελεν ἐγγίξῃ ὅταν	1
ἤθελεν εἰδοποιήσει	1
ἤθελεν εἶμαι	2
ἤθελεν εἶναι	17
ἤθελεν εἰπῇ	2
ἤθελεν εἰπῶ	1
ἤθελεν εἶσαι	1
ἤθελεν εἶσθε	1
ἤθελεν εἶσται	2
ἤθελεν ἔλθῃ	2
ἤθελεν ἐμποδίζῃ	1
ἤθελεν ἐξαχθῇ	1
ἤθελεν εὑρεθῇ ὅταν	1
ἤθελεν εὕρῃ	1
ἤθελεν ἐφεύρῃ	1
ἤθελεν ἔχῃ	1
ἤθελεν ἔχουν ὅταν	1
ἤθελεν ἔχωμεν	1
ἤθελεν ἠμποροῦμεν	1
ἤθελεν ἠμποροῦν	1
ἤθελεν ἦτον	2
ἤθελεν ἰδῇ	1
ἤθελεν ἰσχύσῃ	1
ἤθελεν κρίνει	1
ἤθελεν ὑποταχθῶσι	1
ἤθελες (7) ἀφήσῃ ἂν	1
ἤθελες βλέπῃ	1
ἤθελες εἰπῇ	1
ἤθελες ἡσυχάσῃ	1
ἤθελες ἰξεύρῃ	1
ἤθελες περιτρυγυρίσῃ ὅταν	1
ἤθελες προξενήσῃ	1
ἠθέλετε (7) ἀγαπήσῃ	2
ἠθέλετε ἀλλάξῃ	1
ἠθέλετε κλίνῃ	1
ἠθέλετε λυπηθῇ	1
ἠθέλετε ξεστομίσῃ	1
ἠθέλετε φανερώσῃ	1
ἤθελον (9) ἀναγκάζῃ	1
ἤθελον εἰπῇ	2
ἤθελον ἔμβῃ	1
ἤθελον ἐρημώσῃ	1
ἤθελον ἔχῃ	1
ἤθελον καταδικασθῇ	1
ἤθελον μετακομίσῃ	1
ἤθελον συντρίψῃ	1
θέλει (101) αἰσθανθῇς	1
θέλει ἀποσιωπήσω	1
θέλει ἀργήσει	2
θέλει ἀρχίσουσιν	1
θέλει βάλει	1
θέλει βεβαιώσει	1
θέλει βλέπει	1
θέλει βοηθήσει	1
θέλει βρέξει	1

θέλει γένῃ	3
θέλει γίνῃ	3
θέλει γνωρίσει	1
θέλει δέχομαι	1
θέλει δημοσιευθῇ	1
θέλει δυνηθοῦν	1
θέλει εἰδοποιηθῇ	1
θέλει εἶμαι	1
θέλει εἶναι	9
θέλει εἰπῇ	4
θέλει ἐκθειάζεται	1
θέλει ἔλθῃ	1
θέλει ἑνώσει	1
θέλει ἐξαλειφθῇ	1
θέλει ἐπιμείνω	1
θέλει εὕρει (θέλει εὕρῃ 1)	2
θέλει εὐχαριστήσει	1
θέλει ἐφελκύσει	1
θέλει ἔχομεν	1
θέλει εὑρίσκονται	1
θέλει ἠμπορέσει	1
θέλει ἠμπορέσετε	1
θέλει θριαμβεύσῃ	1
θέλει ἰδῇ	1
θέλει καίονται	1
θέλει κακοφανῇ	1
θέλει κάμῃ	2
θέλει κάμουν	1
θέλει κινδυνεύσει	1
θέλει λείψει	1
θέλει μάθῃ	1
θέλει μεμφθῇ	1
θέλει μετακομίσει	1
θέλει μεταμορφώνεται	1
θέλει ξαναέλθῃ	1
θέλει ξεπαγιάζουν	1
θέλει ὁμιλήσομεν	1
θέλει ὁδηγήσει	1
θέλει ὁμιλήσω	1
θέλει ὁμολογήσει	1
θέλει ὀνομασθῇ	1
θέλει ὀνομασθῶ	1
θέλει περιπέσει	1
θέλει παραιτήσω	1
θέλει παρακινήσει εἰς γέλωτα	1
θέλει παύσει	2
θέλει περάσει	1
θέλει πολεμήσει	1
θέλει προκύψει	1
θέλει προξενήσει (θ. προξενήσῃ 1)	3
θέλει προσπαθήσει	1
θέλει σεμνύνομαι	1
θέλει συγκατανεύσει	1
θέλει συνέβῃ	1
θέλει τραβίξει	1
θέλει ὑγρανθῇ	1
θέλει ὑπεραίρομαι	1
θέλει ὑποχρεώσει	1
θέλει φανῇ	5
θέλει φανερώσει	1
θέλει φερθῇ	1
θέλει φημίσει	1
θέλει φοβίσει	1
θέλει φρενιτεύσει	1
θέλει χάσει	1
θέλει χρησιμεύσει	2
θέλεις (18) ἀγαπήσει	1
θέλεις ἀκούσει	3
θέλεις ἀποκτήσει	1
θέλεις ἀπορήσει	1
θέλεις βεβαιώσει	1
θέλεις ἔλθῃ	1
θέλεις εὕρῃ	3
θέλεις ἰδῇ	1
θέλεις κάμῃ	1
θέλεις λυπηθῇ	1
θέλεις μάθῃ	1
θέλεις συγχωρήσει	1
θέλεις τελειώσει	1
θέλεις χάσει	1
θέλετε (19) ἀποκτήσει	1
θέλετε βεβαιωθῇ	1
θέλετε γνωρίσει	1
θέλετε δακρύσει	1
θέλετε εἰπῇ	1

θέλετε ἐπαινεθῇ	1
θέλετε ἐπιτύχει	1
θέλετε εὐσπλαγχνισθῇ	1
θέλετε ζήσει	1
θέλετε ἰδῇ	3
θέλετε καταλάβῃ	1
θέλετε καταπείσει	1
θέλετε κρίνει (θ. κρίνῃ 1)	2
θέλετε μάθῃ	1
θέλετε ξεχωρισθῇ	1
θέλετε πληροφορηθῇ	1
θέλομεν (20) ἀποδείξει	1
θέλομεν διαβαίνῃ	1
θέλομεν εἰπῇ	2
θέλομεν ἐπαναλάβῃ	1
θέλομεν εὕρῃ	2
θέλομεν ζητήσει	1
θέλομεν ἠμπορέσει	1
θέλομεν καταθέσει	1
θέλομεν καταπείσει	1
θέλομεν ξαναμιλήσει	1
θέλομεν πάρῃ	1
θέλομεν περάσει	1
θέλομεν πορθήσει	1
θέλομεν παρατηρήσει	1
θέλομεν στρατεύσει	1
θέλομεν συμφωνήσει	1
θέλομεν ὑπάγῃ	1
θέλομεν ὑποθέσει	1
θέλουν (13) ἀνταμωθῇ	1
θέλουν ἐπιπλήξει	1
θέλουν εὑρεθῇ	1
θέλουν εὐχαριστεῖ	1
θέλουν κάμῃ	1
θέλουν κατηγορήσει	1
θέλουν μεμφθῇ	1
θέλουν μετανοήσει	1
θέλουν σταθῇ	1
θέλουν συγχωρήσει	2
θέλουν τραβιχθῇ	1
θέλουν σφάξει	1
θέλουσιν (4) ἀκολουθηθῇ	1
θέλουσιν ἀναχθῇ	1
θέλουσιν ἐξαρκέσει	1
θέλουσι τελειώσει	1
θέλω (91) ἀγαπᾷ	2
θέλω ἀγαπήσει	2
θέλω ἀκολουθήσει	2
θέλω ἀληθεύσει	1
θέλω ἀναλάβῃ	1
θέλω ἀναχωρήσει	1
θέλω ἀποδείξει	1
θέλω ἀποκτήσει	2
θέλω ἀφιερώσει	1
θέλω βαδίσει	1
θέλω βάλει τα δυνατά μου	1
θέλω γένῃ	1
θέλω δείξει	2
θέλω διηγηθῇ	1
θέλω δυνηθῇ	1
θέλω δώσει	3
θέλω ἐγχειρίσει	1
θέλω εἶμαι	1
θέλω εἰπῇ	2
θέλω ἐκθέσει	1
θέλω ἐλπίσει	1
θέλω ἔμβῃ	1
θέλω ἐνασχοληθῇ	1
θέλω εξομολογηθεῖ	1
θέλω εὐγάλει	1
θέλω εὔγῃ	1
θέλω εὕρει	1
θέλω ἔχει (θέλω ἔχῃ)	2
θέλω ζήσει	1
θέλω ζητήσει	1
θέλω ἠμπορέσει	1
θέλω ἰσχύσει	1
θέλω κάμῃ	2
θέλω καταλάβῃ	1
θέλω κεντήσει	1
θέλω κινήσει	3
θέλω κοινολογήσει	1
θέλω κρύψει	1
θέλω κυβερνηθῇ	1
θέλω λάβῃ	1
θέλω λατρεύει	2

θέλω μεταβληθῇ		1
θέλω μεταχειρισθῇ		2
θέλω νομίζει		2
θέλω ξαναϊδῇ		1
θέλω ξανακάμῃ		1
θέλω ξαναμιλήσει		1
θέλω ξαναπάρῃ		1
θέλω ὁμιλήσει		1
θέλω παρακαλέσει		2
θέλω παρακινήσει		1
θέλω πασχίσει		6
θέλω περιγράψει		1
θέλω πληροφορηθῇ		1
θέλω προσμείνῃ		1
θέλω προσπαθήσει		2
θέλω προσποιηθῇ		1
θέλω προχωρέσει		1
θέλω σαφηνίσει		1
θέλω συνενεργήσει		1
θέλω συνομιλήσει		2
θέλω συντύχῃ		1
θέλω τελειώσει		1
θέλω τραβίξει εἰς κρίσιν		1
θέλω ὑπανδρευθῇ		1
θέλω φερθῇ		1
θέλω φροντίσει		2
θέλωντας	**11**	
θεμέλιον	**7**	
θεμέλια (αιτ.)		3
θεμέλιον (αιτ.)		2
θεμέλιον (ονμ.)		1
θεμελίων		1
θεμελιωμένος	**9**	
θεμελιωμένα (αιτ.)		1
θεμελιωμέναι *εἶναι*		2
θεμελιωμέναις *εἶναι*		1
θεμελιωμένη		1
θεμελιωμένη *εἶναι*		1
θεμελιωμένη *ἦτον*		1
θεμελιωμένος *εἶναι*		1
θεμελιωμένος *ἦτον*		1
θεμελιώνω #		
θεμελιώνεται		2
θεμελιώσωσι νὰ		1
θεμελίωσιν	**1**	
θεμελιωτής	**1**	
θεμένον	**9**	
θεμένα		2
θεμέναι		3
θεμένη		1
θεμένον (αρσ.)		1
θεμένον (ουδ.)		1
θεμένων (θηλ.)		1
Θέμις	**5**	
Θέμιδα		1
Θέμις (κλητ.)		4
Θεμιστοκλῆς	**3**	
Θεμιστοκλῆ (αιτ.)		1
Θεμιστοκλῆς		2
θεμονιάζω #	**1**	
θεμονιάζῃ νὰ		1
θεμωνιασμένους	**1**	
θὲ νὰ	**173**	
θὲ νὰ ἀγαπήσετε		1
θὲ νὰ ἀκολουθήσῃ		1
θὲ νὰ ἀκούσω		3
θὲ νὰ ἀνοίξουν		1
θὲ νὰ ἀξιωθῶ		2
θὲ νὰ ἀποθάνω		2
θὲ νὰ ἀποκτήσῃ		1
θὲ νὰ ἀποκτήσω		1
θὲ νὰ ἀπολαύσῃ		1
θὲ νὰ ἀπολαύσω		1
θὲ νὰ ἀποχωρισθοῦν		1
θὲ νὰ ἀποχωρισθῶμεν		1
θὲ νὰ βάλωσιν εἰς πρᾶξιν		1
θὲ νὰ βασιλεύσῃ		1
θὲ νὰ βλέπῃς		1
θὲ νὰ βλέπω		3
θὲ νὰ βρέξῃ		3
θὲ νὰ γειτωνεύετε		1
θὲ νὰ γελάσετε		1
θὲ νὰ γένετε		1
θὲ νὰ γένῃ		5
θὲ νὰ γένῃς		2
θὲ νὰ γένω		5

θὲ νὰ γευθῆτε	1
θὲ νὰ γευθῶ	1
θὲ νὰ γίνεται	1
θὲ νὰ γίνετε	1
θὲ νὰ γίνῃ	2
θὲ νὰ γονατίσῃ	1
θὲ νὰ γυρίσῃ	1
θὲ νὰ δείξετε ὑπομονήν	1
θὲ νὰ διηγηθῶ	1
θὲ νὰ διοικήσωσιν	1
θὲ νὰ δοκιμάσετε	1
θὲ νὰ δοκιμάσω	1
θὲ νὰ δώσετε	1
θὲ νὰ δώσῃ	1
θὲ νὰ εἶμαι (θὲ νὰ ’μαι 1)	2
θὲ νὰ εἶναι (θὲ νὰ ’ναι 1)	10
θὲ νὰ εἰπῇ	5
θὲ νὰ εἰπῇς	1
θὲ νὰ εἰπῆτε	1
θὲ νὰ εἰποῦν	2
θὲ νὰ εἰπῷ	3
θὲ νὰ εισακουσθῇ	1
θὲ νὰ εἶστε (θὲ νά ’στε 1)	2
θὲ νὰ ἐκπληρώσωσι	1
θὲ νὰ ἔλθῃ	2
θὲ νὰ εξομολογηθῶ	1
θὲ νὰ ἐπιστρέψω	1
θὲ νὰ ἐπιφέρουν	1
θὲ νὰ εὔγω	1
θὲ νὰ εὕρω	1
θὲ νὰ εὕρωμεν	1
θὲ νὰ εὐσπλαχνισθῇ	1
θὲ νὰ εὐχαριστηθῇ	1
θὲ νὰ ἔχῃς	3
θὲ νὰ ζήσῃ	1
θὲ νὰ ζήσω	6
θὲ νὰ ζήσω ἂν	1
θὲ νὰ ζήσωμεν	1
θὲ νὰ ζῆτε	1
θὲ νὰ ἠμπορέσω	1
θὲ νὰ θεατρισθῇ	1
θὲ νὰ θυμώσουν	1
θὲ νὰ θυσιασθῇ	1
θὲ νὰ θυσιάσωσιν	1
θὲ νὰ ἰατρευθῶ	1
θὲ νὰ καλοφανῇ	1
θὲ νὰ κάμῃ	3
θὲ νὰ κάμῃ ἀπόφασιν	1
θὲ νὰ κάμῃς	1
θὲ νὰ κάμω	2
θὲ νὰ καταντήσῃ	1
θὲ νὰ κλαύσουν	1
θὲ νὰ κοιτάζουν	1
θὲ νὰ κράζῃ	1
θὲ νὰ λάβῃ	1
θὲ νὰ λάβουν	1
θὲ νὰ λέγω	1
θὲ νὰ λυπηθῇ	1
θὲ νὰ μείνετε	1
θὲ νὰ μεμφθῇ	2
θὲ νὰ μεταχειρισθῆτε	1
θὲ νὰ μπορῇ	1
θὲ νὰ ξαναγεννηθοῦν	1
θὲ νὰ ξαναϊδῶ	2
θὲ νὰ ξανακούσω	1
θὲ νὰ ὁδηγήζῃ	1
θὲ νὰ οἰκειοποιηθῇ	1
θὲ νὰ παρακινήσετε	1
θὲ νὰ πάρῃ	1
θὲ νὰ παρηγορήσετε	1
θὲ νὰ παρηγοροῦμαι	1
θὲ νὰ πάρῃς	1
θὲ νὰ περάσουν	1
θὲ νὰ περιγελάσουν	1
θὲ νὰ πετῶ ἀπό τὴν χαράν μου	1
θὲ νὰ πῇ αὐτό τί (φρ.)	1
θὲ νὰ πνέω	1
θὲ νὰ πονῶ (μτβ.)	1
θὲ νὰ προβάλω	1
θὲ νὰ προξενήσῃ	1
θὲ νὰ προξενήσῃς	1
θὲ νὰ προσκολληθῶ	1
θὲ νὰ ῥίξω λόγον περὶ	1
θὲ νὰ σκοτώσῃ	2
θὲ νὰ συμπάσχω	1
θὲ νὰ συμπονέσετε	1

θὲ νὰ συμπονέση 1
θὲ νὰ συχνάζω 1
θὲ νὰ τελειώση 1
θὲ νὰ τύχη 1
θὲ νὰ ὑπερχαρῆ 1
θὲ νὰ φᾶν 1
θὲ νὰ φανῆ 1
θὲ νὰ φέρη 2
θὲ νὰ φέρωμαι 1
θὲ νὰ φοβοῦμαι 1
θὲ νὰ χιονίση # (χιωνίση) 1
θὲ νὰ χρεωστᾷ 1
θὲ νά 'χουν 1
Θεόδωρος *ἐκ τῆς Μιλήτου* **1**
θεόθεν **2**
θεός, θεά **159**
θεᾷ (δοτ.) 1
θεά (κλητ.) 3
θεά (ονμ.) 9
θεάν 7
θεᾶς 8
θεᾶς Ἑκάτης 1
θεέ 28
θεοί (ονμ.) 13
θεοί (κλητ.) 16
θεοῖς (δοτ.) 1
Θεό μου στο (φρ.) 4
Θεό σας στο (φρ.) 5
Θεό σου στο (φρ.) 1
θεόν 7
θεόν διὰ τὸν (φρ.) 6
θεόν σας στον (φρ.) 1
θεός 11
Θεός δόξα σοι ο (φρ.) 1
Θεός μαζύ σας ο (φρ.) 1
θεοῦ 6
Θεοῦ γιὰ ὄνομα (φρ.) 2
Θεοῦ διὰ ὄνομα (φρ.) 9
Θεοῦ διὰ ὄνομα τοῦ (φρ.) 1
Θεοῦ πρὸς (φρ.) 1
θεούς 4
θεῷ (δοτ.) 1
θεῷ σὺν (φρ.) 1
θεῶν 10
θεότης **11**
θεότης 2
θεότητα (αιτ.) 1
θεότητας (αιτ.) 2
θεότητες (ονμ.) 1
θεότητος 2
θεοτήτων 3
θεουργία **2**
θεουργία 1
θεουργίας (αιτ.) 1
θεραπεία **1**
Θεραπεῖα *τῆς Κωνσταντινουπόλεως* **2**
Θεραπεῖα (ουδ.) 1
Θεραπειᾶς (θηλ. γνκ.) 1
θεραπεύω # **1**
θεραπεύσωσι νὰ 1
θεράπων **1**
θεριά (αιτ.) **3**
θερίζω # **4**
θερίζει 1
θερίζεις 1
θερίζεται 1
θερίζονται 1
Θερμαϊκός *κόλπος* **2**
Θερμαϊκός 1
Θερμαϊκοῦ 1
θερμαίνω # **3**
ἐθέρμαιναν 1
θερμαίνονται 2
θέρμην **2**
θερμόμετρα **1**
θερμόν **17**
θερμά (αιτ.) 2
θερμά λουτρά (ονμ.) 3
θερμάς 1
θερμή 2
θερμήν 3
θερμόν (αρσ.) 2
θερμοῦ (αρσ.) 1
θερμοῦ (ουδ.) 2
θερμῶν (ουδ.) 1

Θερμόν [al. *Θερμόπολις*] **1**
Θερμονέρια [al. *Θερμοπύλαι*] **1**
Θερμόπολις [al. *Θερμόν*] **1**
Θερμοπύλαι **3**
Θερμοπύλαι 1
Θερμοπύλας 2
θερμότατος **4**
θερμοτάτην 2
θερμοτάτης 1
θερμότατος 1
θερμότερος **7**
θερμοτέρα 4
θερμότεροι 2
θερμότερος 1
θερμότης **17**
θερμότης 3
θερμότητα (αιτ.) 10
θερμότητος 4
θέρος **2**
θέρος 1
θέρους 1
θέσις **8**
θέσιν 6
θέσις 2
θέσμια (ουδ. αιτ.) **1**
θεσμοθεσίαν **1**
θεσμούς **1**
θεσπίζω # **9**
ἐθέσπισαν 1
ἐθέσπισε (ἐθέσπισεν 1) 2
ἐθεσπίσθη 3
θεσπίσῃ νὰ 2
θεσπίσωσι νὰ 1
θεσπίσματος **3**
θεσπίσματα (ονμ.) 1
θεσπίσματος 2
θεσπισμένην **3**
θεσπισμένας 1
θεσπισμένην 1
θεσπισμένων (αρσ.) 1
Θεσσαλία **32**
Θεσσαλία 4
Θεσσαλίαν 13
Θεσσαλίας 10
Θετταλίᾳ 1
Θετταλίαν 1
Θετταλίας 3
Θεσσαλονίκης *κόλπος τῆς* **1**
Θέτιδος **1**
Θετταλικόν *Ἄργος* **1**
Θετταλός **37**
Θεσσαλοί 2
Θεσσαλοῖσι 1
Θεσσαλοῦ 1
Θετταλή 2
Θετταλήν 1
Θετταλοί 7
Θετταλόν 2
Θετταλός 5
Θετταλοῦ 8
Θετταλούς 3
Θετταλῶν 5
θέτω # **6**
θέσῃ νὰ 2
θέτῃ νὰ 1
θέτονται 1
θέτουσι 1
θέτω 1
θέτωντας **3**
θεωρητόν (επίθ.) **2**
θεωρητόν 1
θεωρητούς 1
θεωρητοῦ (ουσ.) **1**
θεωρία **18**
θεωρία 6
θεωρίαν 10
θεωρίαν εἰς τὴν πρώτην (φρ.) 1
θεωρίας (γνκ.) 1
θεωρουμένην **2**
θεωρούμενα (ονμ.) 1
θεωρουμένην 1
θεωροῦντες **1**
θεωροῦσαι **1**
θεωρῶ **26**
ἐθεώρησα 1
ἐθεώρησαν 1

ἐθεωροῦσα	1
ἐθεωρούσαμεν	1
θεωρεῖ	3
θεωρεῖται	4
θεωρῇ ἠθέλαμεν	1
θεωρῇ νὰ	1
θεωρήσῃ ἂν	1
θεωρήσῃ διὰ νὰ	1
θεωρήσῃ νὰ	1
θεωρήσωμεν νὰ	1
θεωροῦν	2
θεωροῦν (απρμφ. ουσιαστκπ.)	1
θεωροῦν νὰ	1
θεωροῦσι (θεωροῦσιν 1)	2
θεωρῶ νὰ	1
θεωρῶνται νὰ	1
θεωρῶσιν νὰ	1
θεωρῶντας	**3**
Θηβαΐδα	**1**
Θηβαῖος	**20**
Θηβαῖοι	4
Θηβαῖον	2
Θηβαῖος	8
Θηβαίους	2
Θηβαίων	4
Θήβας	**8**
Θήβας Φθιωτικάς	1
Θηβῶν	6
Θήβη	**4**
Θήβη	3
Θήβης	1
Θηβῶν *τῆς Αἰγύπτου*	**1**
θήκη	**2**
θήκη (ονμ.)	1
θήκην	1
θῆλυ (ουσιαστκπ.)	**1**
θηλυκή	**13**
θηλυκά (αιτ.)	1
θηλυκά (ονμ.)	2
θηλυκά (ουσιαστκπ.)	1
θηλυκαῖς (ονμ.)	1
θηλυκή	2
θηλυκόν (ονμ.)	1
θηλυκόν (ουδ.)	3
θηλυκῶν (ουδ.)	2
θηλυμανεῖς (θηλ. αιτ.)	**1**
θηριόγνωμον	**4**
θηριόγνωμε	1
θηριόγνωμη # (θηριώγνωμη)	1
θηριόγνωμον	2
θηρίον	**13**
θηρία (αιτ.)	4
θηρία (κλητ.)	1
θηρία (ονμ.)	3
θηρίον (αιτ.)	2
θηρίον (ονμ.)	3
θηρίων	2
θηριωδεστάτων (αρσ.)	**1**
θηριώδης	**7**
θηριώδεις (αρσ. αιτ.)	1
θηριῶδες	1
θηριώδη (θηλ.)	2
θηριώδη (κλητ.)	1
θηριώδη (ουδ. αιτ.)	1
θηριώδης (θηλ.)	1
θηριωδίας (γνκ.)	**1**
Θήρων *ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀγριγέντης*	**1**
θησαυρίζω #	**1**
θησαυρίζῃ νὰ	1
θησαυρός	**25**
θησαυρέ	3
θησαυροί	2
θησαυρόν	8
θησαυρός	10
Θησαυροῦ Δημοσίου	1
θησαυρούς	1
θησαυροφυλάκιον	**3**
θησαυροφυλάκιον (ονμ.)	2
θησαυροφυλακίου	1
Θησεύς	**4**
Θησεύς	3
Θησέως	1
θιασῶται	**1**
θλάσματα (αιτ.)	**1**
θλιβερά	**22**

θλιβερά (θηλ.) 1
θλιβερά (ουδ. αιτ.) 3
θλιβεράν 9
θλιβεράς (αιτ.) 1
θλιβερήν 1
θλιβερόν (ονμ.) 1
θλιβερόν (ουδ. αιτ.) 3
θλιβερόν (ουδ. ονμ.) (ουσιαστκπ.) 1
θλιβεροῦ (ουδ.) 1
θλιβερούς 1
θλιβερωτέραν **1**
θλίβω # **9**
ἐθλιβόμουν 1
ἐθλίφθησαν 1
θλίβει 2
θλίβομαι 1
θλίβονται 1
θλίβουν 1
θλίψῃ νὰ 1
θλίψουν νὰ 1
θλίβωντας **1**
θλιμμένος **4**
θλιμμένη (κλητ.) 1
θλιμμένης 1
θλιμμένος 2
θλίψις **38**
θλίψαις (αιτ.) 1
θλίψεις (αιτ.) 3
θλίψεις (ονμ.) 3
θλίψεως 4
θλίψιν 21
θλίψις 6
θνήσκει **1**
θνητός **9**
θνατοῖς (ουσιαστκπ.) 1
θνατοῖσι (ουσιαστκπ.) 1
θνητός 2
θνητῶν (ουσιαστκπ.) 5
θνητόψυχα (αιτ.) 1
θολά (ονμ.) 1
θόλος **6**
θόλον 1
θόλος 1
θόλου 1
θόλους 2
θόλων 1
θολότητα (αιτ.) **1**
θολώνω # **1**
θολώνουν 1
θορυβημένη **1**
θόρυβος **4**
θόρυβον 2
θόρυβος 2
Θράκην **4**
Θράκην 1
Θράκης 3
θρασέως **1**
θρασύ (ουδ. αιτ.) **1**
Θρασύβουλος *βασιλεύς τῆς Μιλήτου* **3**
Θρασύβουλον 1
Θρασύβουλος 2
θρασύτατον (ουδ. αιτ.) **1**
θρῆνος **6**
θρῆνοι 1
θρῆνος 1
θρήνους 4
θρηνῶ # **10**
θρηνεῖ 1
θρηνεῖτε 1
θρηνῇ νὰ 3
θρηνήσω νὰ 1
θρηνῆτε νὰ 1
θρηνοῦμεν νὰ 1
θρηνοῦσε 1
θρηνῶ νὰ 1
θρηνώδης
θρηνώδεις (θηλ. αιτ.) 1
θρηνώδη (θηλ.) 2
θρηνώδης (θηλ.) 1
θρηνωδῶ **4**
ἐθρηνωδοῦσαν 1
θρηνῳδῇ (οριστ.) 1
θρηνωδοῦν 1
θρηνωδῶ 1

θρηνῶν		**1**
θρηνῶντας		**1**
θρησκεία		**11**
	θρησκεία	1
	θρησκείαν	1
	θρησκείας (αιτ.)	1
	θρησκείας (γνκ.)	7
	θρησκειῶν	1
θριαμβευτικήν		**2**
	θριαμβευτικαί	1
	θριαμβευτικήν	1
θριαμβεύω #		**7**
	ἐθριάμβευσε	2
	θριαμβεύει	1
	θριαμβεύουσιν	2
	θριαμβεύση νὰ	1
	θριαμβεύσωσι νὰ	1
θρίαμβος		**10**
	θρίαμβον	4
	θρίαμβος	1
	θριάμβου	3
	θριάμβῳ	1
	θριάμβων	1
θρόνος		
	θρόνον	13
	θρόνος	3
	θρόνου	6
θρόνου αγίου, τοῦ		1
θροῶ #		**1**
	θροήση οὐ μὴ	1
θρώσκοντος		**1**
θυγάτηρ		**32**
	θυγατέρα	10
	θυγατέρα (κλητ.)	2
	θυγατέρα (ονμ.)	1
	θυγατέραις (αιτ.)	1
	θυγατέραις (ονμ.)	2
	θυγατέρων	4
	θυγάτηρ	2
	θύγατρα	1
	θυγατρός	9
θύματος		**12**
	θύματα (αιτ.)	3
	θύματος	1
	θυμάτων	8
θυμᾶμαι #		**6**
	θυμᾶσαι νὰ	1
	θυμᾶστε νὰ	2
	θυμᾶται	1
	θυμηθεῖτε	1
	θύμησε (προστκτ.)	1
θυμάρου		**1**
θυμίαμα		**4**
	θυμίαμα (αιτ.)	1
	θυμίαμα (ονμ.)	2
	θυμιάματα (αιτ.)	1
θυμοειδές (αιτ.)		**1**
θυμός		**31**
	θυμόν	19
	θυμός	8
	θυμοῦ	4
θυμώδης		**1**
θυμωθείς		**1**
θυμωμένος		**2**
	θυμωμένη	1
	θυμωμένος	1
θυμώνω		**11**
	ἐθύμωσε (ἐθύμωσεν 2)	3
	θυμώνετε	1
	θυμώνετε μὴ	1
	θυμώνω	1
	θυμώσετε (προστκτ.)	1
	θυμώσετε νὰ	2
	θυμώση νὰ	1
	θυμώσω νὰ	1
θυρεόν		**3**
	θυρεόν	2
	θυρεούς	1
θυσία		**41**
	θυσία	9
	θυσίαις (αιτ.)	1
	θυσίαν	15
	θυσίας (αιτ.)	9
	θυσίας (γνκ.)	3
	θυσιῶν	4
θυσιάζω		**17**

	ἐθυσίαζεν	1
	ἐθυσίαζον (πληθ.)	2
	ἐθυσίασαν	1
	ἐθυσίασες	1
	ἐθυσιάσθησαν	1
	θυσιάζει	1
	θυσιάζῃ νὰ	1
	θυσιάζουν	1
	θυσιάζουσι	1
	θυσιάσῃ ἵνα	1
	θυσιάσῃ νὰ	3
	θυσιάζωσιν να	1
	θυσιάσω να	1
	θυσιάσωσι νὰ	1
θυσιασμένων	**1**	
θυσιαστήριον	**16**	
	θυσιαστήρια (αιτ.)	2
	θυσιαστήρια (ονμ.)	1
	θυσιαστήριον (αιτ.)	10
	θυσιαστηρίων	3
θωλός	**3**	
	θωλά (ονμ.)	1
	θωλόν (ουδ. αιτ.)	1
	θωλός	1
θῶρι	**1**	
θωριά	**2**	
	θωριὰ (αιτ.)	1
	θωριαῖς (ονμ.)	1
θωρῶ #	**2**	
	θωρεῖς	1
	θωροῦν	1

ι΄, Ι΄ (αριθμ.)	**4**	
ια΄ (αριθμ.)	**2**	
Ἰανός	**1**	
ἴασιν	**1**	
Ἰάσων	**10**	
	Ἰάσων	6
	Ἰάσωνος	4
ἰᾶται	**1**	
ἰατρεύω #	**9**	
	ἰατρεύει	2
	ἰατρεύῃ νὰ	1
	ἰατρευθῇ ἂν	1
	ἰατρευθῇ νὰ	2
	ἰατρεύθησαν	1
	ἰατρευθῶ θὲ νὰ	1
	ἰατρεύσῃ εἶχεν	1
ἰατρικά (ουσιαστκπ.)	**6**	
Ἰατρική Ακαδημία της Φράντζας	**1**	
ἰατρική (ουσιαστκπ.)	**2**	
	ἰατρική	1
	ἰατρικήν	1
ἰατρικόν (ουσιαστκπ.)	**2**	
ἰατρός	**8**	
	ἰατροί	4
	ἰατρόν	2
	ἰατρός	1
	ἰατρούς	1
ιβ΄ (αριθμ.)	**2**	
ιγ΄ (αριθμ.)	**3**	
Ἰγγλιτέρα	**4**	
	Ἰγγλιτέρα	1
	Ἰγγλιτέρας	3
ιδ΄ (αριθμ.)	**2**	
ἰδέα	**96**	
	ἰδέα	16
	ἰδέαι	1
	ἰδέαις (αιτ.)	12
	ἰδέαις (ονμ.)	5
	ἰδέαν	22
ἰδέαν, δίδω (+γνκ., διά, περί, ὅτι)#		
	ἰδέαν, δίδουν (καθαράν)	1
	ἰδέαν, νὰ δώσετε (μίαν) (ἄλλην)	2
	ἰδέαν, νὰ δώσουν (μίαν ὑψηλήν)	1
	ἰδέαν, να δώσω (μίαν) (ψιλήν) (ἀμυδράν)	6
	ἰδέαν, νὰ δώσωμεν (μίαν) (παραμικράν) (λεπτήν)	2
	ἰδέαν, ἔδωκαν (μίαν ὑψηλήν)	1

ἰδέαν, ἑδώσατε (μίαν) 1
ἰδέαν, ἔχω (+γνκ., διά, πῶς)#
ἰδέαν, εἶχε (μίαν) (λεπτήν) (καλήν) 2
ἰδέαν, (δὲν) εἶχε (καμμίαν) (καθόλου) 2
ἰδέαν, εἶχον (μίαν) (συγχισμένην) 1
ἰδέαν, (δὲν) εἶχον (καμμίαν) (σωστήν) 2
ἰδέαν, ἔχουν (κάποιαν ἀμυδράν) 1
ἰδέαν, ἔχουσι (μίαν τόσον ὑψηλήν) 1
ἰδέαν, νὰ ἔχω 1
ἰδέαν, νά 'χῃ (ψιλήν) 1
ἰδέαν, ἔρχεται στὴν (κάποιου) #
ἰδέαν (της), (δὲν) ἦλθε στὴν 1
ἰδέαν, λαμβάνω (+γνκ., περί) #
ἰδέαν, ἐλάβομεν 1
ἰδέαν, θέλω λάβῃ 1
ἰδέαν, νὰ λάβῃς (μίαν) 1
ἰδέαν, συλλαμβάνω #
ἰδέαν, ἐσυνέλαβεν (τί) 1
ἰδέας (αιτ.) 9
ἰδεῶν 1

ἰδεάτος **1**

ἰδιαίτερον **3**
ιδιαίτερον (ουδ.) 1
ἰδιαίτεροι (ουσιαστκπ.) 1
ἰδιαίτερον (ουσιαστκπ.) 1

ἰδιαιτέρως **1**

ἴδιος, *ἰδία, ἴδιον* [όμοιος, απαράλλαχτος] **84**
ἰδία 2
ἴδια (ουδ. αιτ.) 2
ἴδια (ουδ. ονμ.) 1
ἰδίαν 34
ἴδιαν 1
ἰδίας (αιτ.) 1
ἰδίας (γνκ.) 2
ἴδιο (ουδ. ονμ.)
ἴδιο τὸ [ομοίως] (επιρρ.) 1
ἴδιοι 2
ἴδιον (αρσ.) 10
ἴδιον (ουδ. αιτ.) 19
ἴδιος 3
ἰδίου (αρσ.) 1
ἰδίου (ουδ.) 4

ἴδιος ὁ, *ἡ ἰδία, τὸ ἴδιον* **93**
ἰδίᾳ (θηλ. δοτ.) 1
ἰδία (θηλ. ονμ.) 23
ἴδια (ουδ. αιτ.) 2
ἴδια (ουδ. ονμ.) 1
ἴδιαι 1
ἰδίαν 14
ἰδίας (αιτ.) 1
ἴδιο (ουδ.αιτ.) 1
ἴδιοι 3
ἴδιον (αρσ.) 10
ἴδιον (ουδ. αιτ.) 5
ἴδιον (ουδ. ονμ.) 2
ἴδιον (τὸ) (ουσιαστκπ.) 3
ίδιος 20
ἰδίου 1
ἰδίους 4
ἰδίων 1

ἴδιος, *ἰδία, ἴδιον* **24**
ἰδίᾳ (θηλ. δοτ.) 1
ἰδία (θηλ. ονμ.) 1
ἴδια (ουδ. αιτ.) 2
ἴδια (ουδ. ονμ.) 1
ἰδίαν 2
ίδίας (αιτ.) 1
ἰδίας (γνκ.) 1
ἴδιον (ουδ. αιτ.) 3
ἴδιον (ουδ. ονμ.) 3
ἴδιος 1
ἰδίους 1
ἰδίων (αρσ.) 1
ἰδίαν κατ' (φρ.) 1
ἴδιον (ουσιαστκπ.) 1
ἰδίων ἐξ (φρ.) 4

ἰδιότης **7**
ἰδιότης 2
ἰδιότητα 3

ἰδιότηταις (αιτ.)		1
ἰδίωμα	**4**	
ἰδίωμα (αιτ.)		1
ἰδιώματα (αιτ.)		2
ἰδιώματα (ονμ.)		1
ἰδίως	**1**	
ἰδιώτης	**3**	
ἰδιώτης		2
ἰδιώτας		1
ἰδιωτισμόν	**1**	
ἰδού	**29**	
ἴδρωμα (ονμ.)	**3**	
ἱδρώνω #	**1**	
ἱδρώνει ὅταν		1
ἱδρώπηκα (ὑδρ- #)	**1**	
ἱδρώς	**14**	
ἱδρώς		4
ἱδρῶτα		5
ἱδρώτας (ονμ.)		3
ἴδρωτας (ονμ.)		1
ἱδρῶτος		1
ιε΄ (αριθμ.)	**2**	
ἱέρακες (ονμ.)	**1**	
ἱέρεια	**13**	
ἱέρεια		4
ἱέρειαι		6
ἱερείας (αιτ.)		1
ἱερείας (γνκ.		1
ἱερειῶν		1
ἱερεῖον	**1**	
ἱερεύς	**18**	
ἱερέα		1
ἱερεῖς (ονμ.)		7
ἱερεῖς (αιτ.)		1
ἱερεύς		2
ἱερέων		3
ἱερέως		4
ἱερόγλυφα	**1**	
ἱεροπραξίαν	**5**	
ἱεροπραξίαι		1
ἱεροπραξίαν		2
ἱεροπραξίας (αιτ.)		2
ἱερός	**34**	
ἱερά (θηλ. ονμ.)		2
ἱερά (ουδ. αιτ.)		3
ἱερά (ουδ. ονμ.)		1
ἱεράν		6
ἱερᾶς (γνκ.)		2
ἱερόν αρσ).		2
ἱερόν (ουδ. αιτ.)		4
ἱερόν (ουδ. αιτ.)		5
ἱερόν (ουσιαστκπ.)		1
ἱερός		2
ἱερούς		4
ἱερῶν (ουδ. γνκ.)		2
ἱεροσυλίαν	**1**	
ἱερωμένον (ουδ. αιτ.)	**1**	
Ἱέρων *βασιλεὺς τῆς Συρακούσης*	**3**	
Ἱέρων		2
Ἱέρωνος		1
ἱερῶς	**1**	
ἱερωτέρας (αιτ.)	**1**	
ιζ΄ (αριθμ.)	**1**	
ιη΄ (αριθμ.)	**1**	
ἵημι #	**1**	
ἱέτω		1
Ἰησοῦ τοῦ Ναυή (γνκ.)	**1**	
ιθ΄ (αριθμ.)	**1**	
Ἰθάκης	**1**	
ἱκανός	**15**	
ἱκαναῖς (ονμ.)		1
ἱκανή (ονμ.)		9
ἱκανόν (ουδ. αιτ.)		1
ἱκανόν (ουδ. ονμ.)		2
ἱκανός		2
ἱκανῶς	**2**	
ἱκεσίαν	**2**	
ἱκεσίαν		1
ἱκεσίας (πληθ.)		1
ἱκετεύω #	**3**	
ἱκετεύει		1
ἱκετεύει ὁπόταν		1
ἱκετεύσω νὰ		1
ἱκνοῦμαι	**2**	
Ἱλαρίων	**2**	

Ἱλαρίων		1
Ἱλαρίωνα		1
ἱλαράν	**3**	
ἱλαράν		1
ἱλαρόν (ουδ. αιτ.)		2
ἱλαρότητα (αιτ.)	**3**	
ἱλαρώτατον (ουδ. αιτ.)	**1**	
ἱλασμοῦ	**1**	
Ἰλλυριεῖς	**1**	
ἱμάτιον (αιτ.)	**1**	
ἰμπερίου	**2**	
Ἰμπερίου, Ῥωμανικοῦ		1
ἰμπερίων		1
ἰμπρικάκι	**1**	
ἰμπρίκι	**1**	
Ἰνδίαν	**4**	
Ἰνδίαν		1
Ἰνδίας (γνκ.)		3
Ἰνδικόν Ὠκεανόν	**1**	
Ἰνδοί	**1**	
Ἰνκιζιτζιόνε *ἁγίαν*	**2**	
ἰντερεσάρωνται νὰ	**1**	
ἰντερέσον	**10**	
ἰντερέσα (αιτ.)		2
ἰντερέσα (ονμ.)		1
ἰντερέσον (αιτ.)		4
ἰντερέσον (ονμ.)		3
ἰξεύρω	**192**	
ἴξευρα		8
ἴξευρα ἂν		6
ἴξευρα νὰ		1
ἴξευραν		2
ἴξευραν ἂν		3
ἴξευρε (β΄ προστκτ.)		4
ἴξευρε (ἴξευρεν 4)		23
ἴξευρε (ἴξευρεν1) ἂν		3
ἰξεύρει		18
ἰξεύρεις		8
ἴξευρες		1
ἴξευρες ἂς		1
ἴξευρες νὰ		1
ἰξεύρετε		12
ἰξεύρετε ἂν		1
ἰξεύρετε ἂς		1
ἰξεύρετε νὰ		3
ἰξεύρῃ διὰ νὰ		1
ἰξεύρῃ νὰ		7
ἰξεύρῃ νὰ ἤθελες		1
ἰξεύρῃ χωρίς νὰ		1
ἰξεύρῃς νὰ		1
ἰξεύρομεν		10
ἰξεύρουν		3
ἰξεύρουν χωρὶς νὰ		1
ἰξεύρω		23
ἰξεύρω νὰ		7
ἰξεύρω χωρὶς νὰ		3
ἰξεύρωμεν νὰ		7
ξεύρει		4
ξεύρεις		2
ξεύρετε		4
ξεύρετε νὰ		2
ξεύρῃς νὰ		2
ξεύρουν		1
ξεύρουν νὰ		1
ξεύρω		13
ξεύρω νὰ		2
ἰξεύρωντας	**4**	
ἰξευτάς	**1**	
ἰοβόλος	**1**	
Ἰόνιον # Ἰώνιον *πέλαγος* (αιτ.)	**1**	
Ἰουδαϊσμοῦ	**1**	
Ἰουλιακοῦ *χρόνου*	**1**	
Ἰουλίου	**4**	
Ἰούνιον	**1**	
ἰοῦσα	**1**	
ἱππεύς	**5**	
ἱππεύς		2
ἱππέων		3
ἱππικῆς (ουσιαστκπ.)	**1**	
ἱππικόν (ουσιαστκπ.)	**1**	
ἱπποδρόμιον	**7**	
ἱπποδρόμιον (αιτ.)		4
ἱπποδρόμιον (ονμ.)		2
ἱπποδρομίου		1
Ἱπποκλείδης	**4**	
Ἱπποκλείδης		3

Ἱπποκλείδους		1
Ἱπποκράτης	**1**	
ἵππος	**13**	
ἵππον Πήγασον		1
ἵππος		3
ἵππου		1
ἵππους		2
ἵππους (θηλ.)		1
ἵππων		5
Ἶρις # Ἴρις	**4**	
Ἴριν		2
Ἴρις		2
Ἰρκανοί	**1**	
ἰσάριθμοι (θηλ.)	**1**	
ἰσημερία	**3**	
ἰσημερία		1
ἰσημερίαν		1
ἰσημερίας		1
ἰσημερινήν *γραμμήν τῆς γῆς*	**1**	
ἰσημερινόν *τοῦ μαγνήτου*	**1**	
ἰσημερινόν *τῆς σφαίρας*	**1**	
Ἰσημερινός	**18**	
Ἰσημερινόν		14
Ἰσημερινός		2
Ἰσημερινού		2
Ἴσθμια	**2**	
ἰσθμόν	**10**	
ἰσθμόν		4
ἰσθμοῦ		6
ἴσια (επίρ.)	**6**	
ἴσα		3
ἴσια		3
ἴσια ἀναμεταξύ	**2**	
ἴσια ἀντικρύ	**1**	
ἴσια-ἴσια (επίρ.)	**2**	
ἴσια μὲ	**15**	
ἰσιασμένη *εἶναι*	**1**	
ἰσιάζω #	**1**	
ἰσιάσουν νὰ		1
ἴσιος	**23**	
ἴσα (ουδ. αιτ.)		1
ἴσα (ουδ. ονμ.)		1
ἴσαι		1
ἴσαις (ονμ.)		1
ἴσας		2
ἴση		1
ἴσην		2
ἴσης		1
ἴσια (θηλ. ονμ.)		1
ἴσια (ουδ. αιτ.)		1
ἴσιαν		2
ἴσιον (ουδ. ονμ.)		1
ἴσιος		1
ἴσοι		3
ἴσον (αρσ.)		2
ἴσον (ουδ. αιτ.)		1
ἴσον (ουσιαστκπ.)		1
ἴσου ἐξ (φρ.)		3
ἴσιωμα (αιτ.)	**1**	
ἰσκιαζόμεναι	**1**	
ἴσκιος	**5**	
ἴσκιον		2
ἴσκιος		3
ἰσοδυναμῶ #	**1**	
ἰσοδυναμοῦν		1
ἰσοζυγιάζω #	**1**	
ἰσοζυγιάζουν		1
ἰσομεγέθη (ουδ. ονμ.)	**1**	
ἰσοπλατῆ (ουδ. αιτ.)	**2**	
ἰσορροπία	**8**	
ἰσορροπία		1
ἰσορροπίαν		6
ἰσορροπίας (γνκ.)		1
ἰσορυθμῇ νὰ	**1**	
ἰσοσταθμιθῇ νὰ	**1**	
ἰσότητα (αιτ.)	**4**	
ἰσοτιμῆται νὰ	**1**	
ἰσοτιμίαν	**2**	
ἰσότιμος	**12**	
ἰισότιμη		1
ἰσότιμην		2
ἰσότιμοι		5
ἰισότιμον		2
ἰσότιμον (ουδ. ονμ.)		1
ἰισότιμος		1
ἰσοτίμως	**1**	

ἰσοϋψεῖς (αρσ. αιτ.) **1**
Ἱσπανίαν **1**
ιστ΄ (αριθμ.) **1**
ἱστάμενος **9**
ἱστάμενα (αιτ.) 1
ἱστάμενα (ονμ.) 1
ἱστάμεναι 1
ἱστάμενοι 1
ἱστάμενον (ουδ. ονμ.) 2
ἱστάμενος 2
ἱσταμένων 1
ἵσταντο **1**
ἱστόν **1**
ἱστορία **18**
ἱστορία 4
ἱστορίαις (αιτ.) 1
ἱστορίαν 10
ἱστορίας (γνκ.) 2
ἱστορίας, φυσικῆς 1
ἱστοριῶν 2
ἱστορικός **4**
ἱστορικοί 1
ἱστορικοί (ουσιαστκπ.) 1
ἱστορικός (ουσιαστκπ.) 1
ἱστορικών (θηλ.) 1
ἱστορῶ # **2**
ἱστορεῖ 1
ἱστοροῦσι 1
ἰσχνή **1**
ἰσχυρογνομονῶν **1**
ἰσχυρογνωμίαν **1**
ἰσχυρογνωμόνων **1**
ἰσχυρός **17**
ἰσχυρά (θηλ. ονμ.) 1
ἰσχυρά (ουδ. αιτ.) 2
ἰσχυρά (ουδ. ονμ.) 2
ἰσχυραί 2
ἰσχυράς (αιτ.) 2
ἰσχυρᾶς (γνκ.) 1
ἰσχυρόν (αρσ.) 1
ἰσχυρόν (ουδ. αιτ.) 1
ἰσχυρόν (ουδ. ονμ.) 1
ἰσχυρός 2
ἰσχυροῦ 1
ἰσχυρούς 1
ἰσχυροτέρα **6**
ἰσχυροτέρα (ἰσχυρωτέρα 2) 3
ἰσχυρότερον (ἰσχυρώτερον) (ουδ. αιτ.) 2
ἰσχυροτέρου # (ἰσχυρωτέρου) (αρσ.) 1
ἰσχυρότερα # (ἰσχυρώτερα) (επίρ.) **1**
ἰσχυρότατα # (ἰσχυρώτατα) (ουδ. ονμ.) **1**
ἰσχυρότητα (αιτ.) **2**
ἰσχυρῶς **1**
ἰσχύς **10**
ἰσχύν 9
ἰσχύς 1
ἰσχύω # **6**
ἰσχύει 1
ἰσχύῃ νὰ 1
ἰσχύουν 1
ἰσχύσει θέλω 1
ἰσχύσει # (ἰσχύσῃ) ἤθελεν 1
ἰσχύσῃς θὰ 1
ἴσως **39**
Ἰταλία **17**
Ἰταλία 1
Ἰταλίαν 12
Ἰταλίας 4
ἰταλική **1**
Ἰταλός **5**
Ἰταλός 1
Ἰταλοῦ 3
Ἰταλῶν 1
ἰτέας (γνκ.) **1**
Ἰφίκλου **1**
ἰφτιράς **1**
ἰχθύας **1**
ἰχθυοφάγον *πουλί* **1**
ἰχνηλασίαν **2**
ἰχνηλάτης **1**
ἰχνογραφία **6**
ἰχνογραφία 3
ἰχνογραφίαν 1

	ἰχνογραφίας (αιτ.)	1		Ἴωνα	1
	ἰχνογραφίας (γνκ.)	1		Ἴωνας	2
ἴχνος	**11**			Ἴωνες	1
	ἴχνος (αιτ.)	3		Ἰώνων	1
	ἴχνη (αιτ.)	7	**Ἰωνίαν**	**2**	
	ἴχνη (ονμ.)	1		Ἰωνίαν	1
Ἰωλκόν	**2**			Ἰωνίας	1
	Ἰωλκόν	1	**Ἰωνικῶν**	**1**	
	Ἰωλκοῦ	1	**Ἰωσήπου** *του Βαουμεισέρου*	**1**	
Ἴωνα	**5**				

***

Τελειώνοντας, απευθύνουμε και πάλι ένα μεγάλο ευχαριστώ στο προεδρείο της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, και προσωπικά στον κ. Καραμπερόπουλο, που μας εμπιστεύθηκε το ψηφιοποιημένο υλικό των Απάντων του Ρήγα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ

Νέα Πολιτική Διοίκησις: έως ποιο βαθμό ενισχύει τη θεωρία της «υβριδικότητας» («hybridity») των «πολιτισμών»;

α. Με τον Καβάφη στην Αλεξάνδρεια ή με τον Ρήγα στην «Κοφινούσα»;

Και οι δύο πτυχές αυτού του ερωτήματος αποτελούν περαιτέρω διερεύνηση του ζητήματος της «ρήξης» στο ιστορικό πεδίο. Ως «προϊδέαση» των ενασχολήσεών μου με τον Ρήγα Βελεστινλή και τον Καβάφη ήδη είχαμε εντρυφήσει στις *Προστρίψεις* (2008: 67-68, passim και 90, 251/252, 257-260, 265, 270-274, passim). Όσο για την «Κοφινούσα», ο πρώτος (1797) πράγματι έτσι την αναγράφει στη *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος, ἐν ᾗ περιέχονται οἱ νῆσοι αὐτῆς καὶ μέρος τῶν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ μικρὰν Ἀσίαν πολυαρίθμων ἀποικιῶν αὐτῆς* (για τις συναφείς υποδηλώσεις της συνοδεύουσας «Εικόνος» του Μεγάλου Αλεξάνδρου βλ. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* 2005: 437-440, 441-444). Όσο για την Κω τους/τις προετοιμάζω ότι ο «ερμαφρόδιτος» ονομάζεται «κατθίγρυλλος», αναρτώντας και τις επισημάνσεις για την οικεία πολιτική γελοιογραφία (2016: 258-275). Πάντως, για μια περαιτέρω αναψηλάφηση του *De civitate Dei* ανατρέχουμε στον συνάδελφο Μιχαήλ Πασχάλη: «Η Ρώμη και η «Πολιτεία του Θεού», *The Athens Review*, τ.χ 75 (Ιούλ-Αύγ. 2016) 51-54.

Στην Οικία Μιχαηλίδου, πριν από το «σπιτικό Φεστιβάλ» Κλασικής Μουσικής ως προς τον Καβάφη δεν στέλνουμε τη μπάλα στην εξέδρα, με εύκολες κινήσεις που να αποτυπώνουν την όποια «ποιητική της σεξουαλικότητας» διαποτίζει το έργο του. Έτσι μετακινούμαστε και προς την «υβριδικότητα» που θα μπορούσε να ανευρεθεί στην ανάξεση του Κυπριακού (βλ. άρθρο μου στο *Βήμα·* 2008). Όσο για τον "hybrida" παραπέμπω στα διεθνή συνέδρια που οργάνωσα στην Κω (1996, 2000): «'Διασπορά'»: Μεθοδολογικά και ερμηνευτικά προβλήματα», Τομέας Φιλοσοφίας Παν/μίου Ιωαννίνων, *Ο Ελληνισμός της Διασποράς*, Αθήνα 1998, 43-55, 52· "Cultural Ecology" and Greek Diaspora», Τομέας Φιλοσοφίας Παν/μίου Ιωαννίνων, *Ο Ελληνισμός της Διασποράς*, Ιωάννινα 2001, 133-139,

138. Σε ρητή αντιπαράθεση προς τον H.Bhabha, *The Location of Culture*, London 1994, ο οποίος πρόσφατα επανήλθε στην εγχώρια σκηνή των ιδεών σαν νεόκοπος μπαμπάς...Με παρόμοιο τρόπο πήγε να στρογγυλοκάτσει και ο J.-J. Rousseau, με αποσπάσματα χωρίς συνοχή και επαρκή οικειοποίηση του θεωρητικού και ιστορικού "context". Ας επιμείνω: η «κοινωνία των πολιτών» συνιστά περιγραφικό όρο που κάθε φορά απαιτεί περαιτέρω διευκρινίσεις (*Κόμβοι·* 2006: 195). Να επιστρέψω στη μονογραφία που είχα ετοιμάσει το 1979 για τον «πολίτη της Γενεύης» ή να θυμίσω τις αναφορές μου στο σύνολο του έργου του που εμπεριέχονται στα βιβλία μου; Τις τελευταίες ας τις ψάξουν οι συμμετέχουσες/οντες στο «Φροντιστήριο»...

β. «Παίγνιο μες στη Ρώμη...»;

Τι είδους συζητήσεις θα μπορούσαν να προκληθούν με το βιβλίο των M. Hardt και A. Negri: *Empire* (2000, ελληνική μετάφραση το 2002); Ήδη, εδώ και μια δεκαετία (βλ. το βιβλίο μου: *Κόμβοι στη συζήτηση για το έθνος*, 2006: 212-224, 334), είχα θέσει μια σειρά ζητήματα για τον «αποκεντρωμένο και απεδαφικοποιημένο μηχανισμό» που βαθμιαία «ενσωματώνει κάθε γωνιά του πλανήτη».

Έτσι το πρώτο που διαχειρίζεται η «Αυτοκρατορία» είναι «υβριδικές ταυτότητες». Στο θέμα αυτό οι δύο συγγραφείς προσφεύγουν στα «συμφραζόμενα των μετανεωτερικών θεωριών» και σε «ένα ορισμένο ρεύμα μετααποικιακών σπουδών». Δηλαδή στις επεξεργασίες του H. Bhabha για να εξηγήσουν πώς η «κατάφαση της πολλαπλότητας των διαφορών» παραπέμπει στην υπονόμευση της εξουσίας των «κρατουσών δυαδικών δομών» (2000: 15, 194, 199). Αναμφίβολα, η προβληματική της «υβριδικής» σύστασης των «αφηγήσεων» και κατ' επέκταση των «πολιτισμών» γνώρισε κιόλας μια αξιοπρόσεχτη θεωρητική συγκομιδή.

Ίσως εκείνο που εξακολουθεί να διαφεύγει, ακόμη και από τους δύο συγγραφείς και προφανώς από τους σχολιαστές τους, είναι η άνιση συνεύρεση των μερών στο σύνολο των θεσμών που επιτρέπουν την ανάδυση και την παρουσία της «υβριδικότητας». Δηλαδή, ο «hybrida» (κάποτε ετυμολογήθηκε από το «ύβρις») γεννιέται από Ρωμαίο πολίτη (τώρα: Αμερικανό, λίγο νωρίτερα: Άγγλο) και ξένη ή δούλη μητέρα.

Γενικότερα, ένας/μία ιστορικός θα μπορούσε να προβεί στην επιστημολογική ανατομία των θεωρητικών προκείμενων της «Αυτοκρατορίας». Ας πούμε με αναλογικά δείγματα το εγχείρημα του Αυγουστίνου. Εκτός από ό,τι σημειώνουν οι δύο συγγραφείς, που αντλούν «έμπνευση» από τον οραματισμό αυτού του «σχεδίου αμφισβήτησης της παρακμάζουσας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας», με την εκ νέου βέβαια δήλωσή τους ότι το δικό τους «προσκύνημα στη γη» είναι και «παραμένει απολύτως εμμενές», θα μπορούσε κανείς να διαβλέψει τους λόγους που ο Αυγουστίνος ανέθετε στον μαθητή του Orosius να συνθέσει «παγκόσμια ιστορία» με αφετηρία και σκόπευση μια «αληθινή συλλογή των κακών του κόσμου».

Γενικότερα, η εφαρμογή του «political correctness» στο πεδίο των διεθνών σχέσεων δεν υπονοεί τίποτα άλλο παρά το γεγονός ότι το «μέρος» παραμένει «μέρος» με τα όλα του και το «όλο» να μην παραχωρεί οτιδήποτε από την ισχύ του. Προφανώς σε μια τέτοια καθήλωση, που παραπέμπει στην αποκαθήλωση των σχεδιασμών της «αντι–κοινωνίας», φουντώνουν οι οπτασίες για το «το τέλος της ιστορίας» ή για το «τέλος του κόσμου». Ακριβώς, μετασχηματίζοντας το «Empire» σε «βαμπίρ» που μπορεί να κατασπαράξει –

όπως συμβαίνει στα κόμικς ή στα φιλμς– όσους και όσες μετακυλίει η «deterritorialization of the state» (βλ. το βιβλίο μου: *Οντολογία της ιστορίας*, 2011: 116).

Μήπως όμως η ιδέα της «Αυτοκρατορίας» θα μπορούσε να αξιοποιηθεί και στην πληρέστερη αντιμετώπιση των ποιημάτων του Κ.Π. Καβάφη; Αν ο ποιητής εισηγούνταν την πρακτική της «διορθωτικής εργασίας» ως «φιλοσοφικού ελέγχου» της δημιουργίας του, γιατί να μην έχει δίκαιο ο συνάδελφος Τάκης Καγιαλής που προσπαθεί να στρέψει το ενδιαφέρον των μελετητών/τριών στον τρόπο που ο Αλεξανδρινός ικανοποιούνταν ποικιλότροπα (ο τίτλος του παρόντος κειμένου προέρχεται από το ποίημα: «Η δυσαρέσκεια του Σελευκίδου») με μια «προσομοίωση» (ο ίδιος ο Καβάφης χρησιμοποίησε τον όρο «αφομοίωσιν») της βρετανικής «Αυτοκρατορίας» (η Αίγυπτος από το 1822 είχε περιέλθει σ' αυτήν) με το «Imperium romanum»;

Μήπως ο υπάλληλος (από το 1892 έως το 1922) στην αγγλική Υπηρεσία Αρδεύσεων, εκτός από την οικεία ιστοριογραφία, στρέφεται και προς τον τρέχοντα έντυπο λόγο; Έχει δίκαιο και σ' αυτό το σημείο ο συνάδελφος που μόλις μνημόνευσα. Προσθέτω συναφώς τα εξής: για πολλές δεκαετίες, από το 1869, η αγγλική *Runch* λειτουργούσε ως «Γροθιά» και με τον δηλωτικό υπότιτλο: *or the London Charivari*. Το «τσαρβάρι» θα μπορούσε να αποδοθεί ως «οχλαγωγία» ή ως «ανακατωσούρα». Σε κάθε γελοιογραφικό σκίτσο ενισχυτική της εικονοποΐας είναι η τιτλοφόρησή του, τόσο «συνθηματικά» όσο και εκτενέστερα. Για παράδειγμα, το «Tourkey and Greace» (2.1.1869) μέσω της «γαλοπούλας» και του «λίπους» παραπέμπει στο: «Τουρκία και Ελλάδα». Όσο για την προσάρτηση της «Ηπειροθεσσαλίας» στο ελληνικό κράτος, τελικώς το 1881, με τιτλοφόρηση: «Επιδιόρθωση» («Rectification») η Βρετανία ως «μοδίστρα της Miss Hellas» της εξηγεί: «Τώρα που αφήσαμε κάποιο περιθώριο» στο φόρεμά σου, θα «νιώσεις πιο άνετα» (βλ. το βιβλίο μου: *«Αριστερά» και «στίβος»*, 2016: 272/ 273). Μόνο που οι Αλεξανδρινοί άφηναν κανέναν που να μην «τον πάρουν στο ψιλό» («Ηγεμών εκ δυτικής Λιβυής»);

γ. Ασκήσεις ιστορικής «αναστροφής»;

Όπως ήδη έχω σημειώσει η συζήτηση για τις «υβριδικές ταυτότητες» είχε στραφεί στην εξήγηση πώς η «κατάφαση της πολλαπλότητας των διαφορών» παραπέμπει στην υπονόμευση της εξουσίας των «κρατουσών δυαδικών δομών». Πάντως εκείνο που εξακολουθεί να διαφεύγει από τους περισσότερους που υιοθετούν αυτή την εννοιολόγηση των μορφών που έλαβε ο «πολιτισμός» είναι η άνιση συνεύρεση των μερών στο σύνολο των θεσμών που επιτρέπουν την ανάδυση και την παρουσία της «υβριδικότητας». Δηλαδή, ο «hybrida» γεννιέται από Ρωμαίο πολίτη (τώρα: Αμερικάνο, λίγο νωρίτερα: Άγγλο) και ξένη ή δούλη μητέρα.

Ας υποθέσουμε ότι κατά το τέλος του 19ου αιώνα η «Οθωμανική Αυτοκρατορία» μετατρέπεται, μέσω της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως*, σε «Ελληνική Δημοκρατία». Δηλαδή, τι ακριβώς θα είχε συμβεί; Η ιθαγένεια των πολιτών της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* δεν εδράζεται στην κοινή θρησκεία και γλώσσα που μέσω του «γένους» συμπυκνώνουν την αίσθηση της κοινής εθνικής καταγωγής: θα συνυπάρξουν Έλληνες, Βούλγαροι, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένηδες, Τούρκοι και «κάθε άλλο είδος γενεάς». Επομένως ως πολίτες του νέου καθεστώτος πολιτογραφούνται από τη μια πλευρά ο «λαός απόγονος των Ελλήνων, όπου κατοικεί την Ρούμελη, την μικρά Ασία, τας Μεσογείους νήσους, την Βλαχομπογδανίαν» και από την άλλη «όλοι όσοι στενάζουν υπό την δυσφορωτάτην τυραννίαν του Οθωμανικού βδελυρωτάτου δεσποτισμού, ή βιάσθησαν να φύγουν εις ξένα βασίλεια

διά να γλυτώσουν από τον δυσβάστακτον και βαρύν αυτού ζυγόν». Τούτο σημαίνει ότι η «Ελληνική Δημοκρατία» είναι «μία, με όλον όπου συμπεριλαμβάνει εις τον κόλπον της διάφορα γένη και θρησκείας».

Στο κείμενο του Ρήγα ο όρος του γαλλικού συντάγματος «peuple» σπάνια μεταφράζεται ως «γένος» και εφτά φορές ως «έθνος». Η ίδια ακριβώς συχνότητα παρατηρείται και ως προς την απόδοση των όρων «société», «publique» και «nation». Επομένως στον σχεδιασμό του Ρήγα συντελείται η υπαγωγή στο σχήμα ενός ενιαίου και αδιαίρετου μορφώματος εθνικού κράτους, όπως συνέβαινε με το υπόδειγμα του τη Γαλλία που τίθεται ως «μία και αδιαίρετος Δημοκρατία», μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας που καθίσταται «βασίλειον», η επικράτεια του οποίου ενοποιείται με τη συνέργεια θεσμών που εμψυχώνει ο «Ελληνισμός» (για παράδειγμα με την καθιέρωση της Ελληνικής ως επίσημης γλώσσας και την υποχρεωτική της διδασκαλία στην εκπαίδευση και συνάμα με τη διαρκή αναφορά στον «ελληνικόν τόπον» και «ἑλληνικὴν γῆ»). Σ' αυτήν ακριβώς τη διεργασία «ελληνοποίησης» της «Ελληνικής Δημοκρατίας» μόνον πολιτικά και κοινωνικά γνωρίσματα προσιδιάζουν στην ταυτότητα των υπηκόων της και όχι «χαρακτηρολογικά» με βάση ταξινομίες εθνικών στερεοτύπων.

Δε χρειάζεται να επαναλάβω εδώ τα επιμέρους άρθρα της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως*. Αρκεί μάλλον να υπενθυμίσω το άρθρο 122 της «Νομοθετημένης Πράξεως» («Acte constitionnel»), στο οποίο συμπυκνώνονται τα δικαιώματα που εξασφαλίζει η κοινωνική και πολιτική διάσταση της ιθαγένειας των μελών της: «Η νομοθετική διοίκησις βεβαιοί εις όλους τους Έλληνας, Τούρκους, Αρμένιους, Ιουδαίους και παντός έθνους (όπου ευρίσκονται κάτοικοι εις αυτήν την Δημοκρατίαν), την ισοτιμίαν, την σιγουρότητα των υποστατικών εκάστου, τα δημόσια χρέη, όπου ήθελε γενούν διά την έλευθερίαν, την ελευθερίαν όλων των θρησκειών, μίαν κοινήν ανατροφήν, δημοσίους συνδρομάς εκεί όπου ανήκουν, την απεριόριστον έλευθερίαν της τυπογραφίας, το δίκαιον του να δίδη έκαστος αναφοράν και να προσκλαυθή, το δίκαιον του συναθροίζεσθαι εις δημοσίους συντροφιάς, και τελευταίον την απόλαυσιν ολων των δικαίων του ανθρώπου». Και ως επεξηγηματική προσθήκη του Ρήγα στο άρθρο 34 των *Δικαίων του ανθρώπου* όταν «η τάδε χώρα πάσχη ως μέρος του όλου οπού είμαι»: ο «Βούλγαρος πρέπει να κινήται, όταν πάσχει ο Έλλην και τούτος πάλιν δι' εκείνον· και αμφότεροι διά τον Αλβανόν και τον Βλάχον».

Στους συμπαγείς αστικούς θύλακες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η προσφυγή στα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά (και όχι στα χαρακτηρολογικά γνωρίσματα που συνάγονται μέσω εθνικών στερεοτύπων καταγραφής διαφορετικών «φαντασιακών κοινοτήτων») όσων θα αποτινάξουν την «τυραννίαν του βδελυρωτάτου δεσποτισμού» για να συναποτελέσουν τον «αυτοκράτορα λαόν» ωθεί τον Ρήγα στην ταύτιση «λαού» και «έθνους» και συναφώς στην παράκαμψη του σχεδιασμού ενός εθνικού κράτους αμιγώς ελληνικού. Δηλαδή, αυτό που μπορούσε να αντιτάξει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν μόνον η συγκρότηση μιας *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* των κατοίκων της «Ρούμελης, της μ. Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας» που θα έπρεπε να επιβληθεί ως «νέα» και ως «πολιτική» τάξη πραγμάτων και θα αντλούσε την αξιοπιστία της από τα προωθημένα συντάγματα της γαλλικής επανάστασης. Απ' αυτήν την άποψη έλαβε υπόψη του τόσο το status quo στη σύνθεση και τη διάχυση των εθνοτήτων σε μια πολυεθνική αυτοκρατορία όσο και τον τρόπο οριοθέτησης και στερέωσης της «αυτοκρατορίας τού λαού». Επομένως, τι είδους «υβριδική» σύνθεση θα είχε επιτευχθεί;

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΤΑΒΑΡΙΝΟΣ

Οι επιδράσεις του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στο συγγραφικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή

Η προετοιμασία του απελευθερωτικού σχεδίου του Ρήγα

Ο Ρήγας Βελεστινλής προετοιμάζοντας το στρατηγικό απελευθερωτικό σχέδιό του μελέτησε όλα τα ζητήματα του Ελληνισμού της εποχής του. Τον απασχόλησαν η ηθική, η ιστορία, η φυσική και συνέγραψε αντίστοιχα σχετικά έργα. Μελέτησε, επίσης, ζητήματα λογοτεχνίας, θεάτρου και παιδαγωγικής. Επιδίωκε να φωτίσει τον Ελληνισμό από όλες τις πλευρές με πρωτότυπα έργα και μεταφράσεις[1]. Στο συγγραφικό έργο του, μεταφραστικό και πρωτότυπο, δέχθηκε επιδράσεις από τον *Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό*. Παράλληλα με τη μελέτη των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων και τα βιώματα από τα ιστορικά γεγονότα της εποχής του, ο Ρήγας από πολύ ενωρίς ήλθε σε επαφή με τα έργα των κορυφαίων συγγραφέων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Οι μελέτες του αυτές συνετέλεσαν στην προετοιμασία του επαναστατικού σχεδίου του, το οποίο θα εφάρμοζε για την απελευθέρωση των υπόδουλων ομογενών του από τη οθωμανική μακραίωνη δουλεία.

Τι είναι Διαφωτισμός;

Ο μεγαλύτερος φιλόσοφος του γερμανικού διαφωτισμού, ο Immanuel Kant, την 30 Σεπτεμβρίου 1784 διατύπωσε σε σχετικό άρθρο του το ερώτημα: *Τι είναι διαφωτισμός;* (*Was ist Aufklaerung?*) και έδωσε ο ίδιος τον περίφημο γνωστό ορισμό: *Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του για την οποία είναι υπεύθυνος ο ίδιος. (Aufklaerung ist der Ausgang des Menshen aus seiner selbstverschuldeten Unmuendigkeit)*[2].

Η ανωριμότητα του ελληνικού έθνους υπήρξε η αιτία της υποδούλωσής του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μετά την άλωση του 1204 ο ελληνικός κόσμος κατατμήθηκε

1 Δημαράς Κων., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1985[7], σελ. 166-167.

2 Raabe R. (Hrsg), *Aufklaerung in Deutschland*, Bonn 1979, S. 22.

σε ελληνικά και φραγκικά κρατίδια. Παρ' ότι η Βασιλεύουσα ανακτήθηκε το 1261, η Αυτοκρατορία επέζησε επί δύο αιώνες ως σκιά του παλαιού ένδοξου εαυτού της, χωρίς να μπορεί να μεγαλουργεί. Κανένα στρατιωτικό ή πολιτικό τρόπαιο δεν σημείωσε στη διάρκεια των διακοσίων χρόνων του ιστορικού επιλόγου της. Έτσι ο λαός, χωρίς ψυχή, χωρίς εσωτερικό δυναμισμό, είχε πέσει σε κατάσταση μοιρολατρίας. Μόνο τα θρησκευτικά πάθη ήταν σε έξαρση, τα οποία οδηγούσαν σε εθνικό διχασμό. Οι Έλληνες περισσότερο μισούσαν οι μισοί τους άλλους μισούς παρά τους Τούρκους ή τους Δυτικούς. Η Βασιλεύουσα *καρτέραγε τον Τούρκο να την πάρει*, όπως έγραψε στο *Δωδεκάλογο του Γύφτου, Λόγος Α΄*, ο Κωστής Παλαμάς. Η Επανάσταση των Ελλήνων εναντίον *της δυσφορωτάτης τυραννίας του Οθωμανικού βδελυρωτάτου δεσποτισμού*[3], κατά τη διατύπωση του Ρήγα, υπήρξε *η έξοδος του ελληνικού έθνους από την ανωριμότητά του,* σύμφωνα με τον ορισμό του Immanuel Kant.

Ο εθνεγέρτης Ρήγας *στα Δίκαια του Ανθρώπου,* και στο άρθρο 22 διακηρύσσει, μεταξύ άλλων, ότι *εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη*[4]. Ο Βελεστινλής με τον διαφωτιστικό γραμματισμό των υπόδουλων ομογενών του σκόπευε στην ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων και στην Επανάσταση εναντίον της μακραίωνης οθωμανικής τυραννίας.

Η κοσμοθεωρία του Ρήγα
Η παιδεία του

Ο Ρήγας έλαβε τη βασική εκπαίδευσή του στο Σχολείο του Βελεστίνου και την ανώτερη παιδεία του στο Ελληνομουσείο της Ζαγοράς. Εκεί μελέτησε τα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων κλασικών συγγραφέων και γεωγράφων. Η κλασική παιδεία του ήταν η πηγή έμπνευσής του για το συγγραφικό έργο του. Ο Ρήγας αντιλήφθηκε εγκαίρως ότι με την ανασύνδεση των υπόδουλων ομογενών του προς τα αρχαιοελληνικά κλασικά ιδεώδη ήταν δυνατό να τελεσφορήσει η προσπάθεια αφύπνισης της εθνικής συνείδησής τους. Επεξέτεινε τη μόρφωσή του ως επισκέπτης-ακροατής στη γεραρά *Αθωνιάδα Σχολή* του Αγίου Όρους. Εν συνεχεία ανέπτυξε τη μόρφωσή του στο Βουκουρέστι, στο οποίο εγκαταστάθηκε το 1788. Εκεί συγκατελέγη στους πνευματικούς κύκλους του Δημητρίου Καταρτζή και του Ιωσήπου Μοισιόδακα. Στο περιβάλλον του Καταρτζή ο Ρήγας είχε την ευκαιρία να μελετήσει και τεύχη της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας[5].

Οι ιδέες της Γαλλικής Επαναστάσεως

Η κατά την περίοδο της Αναγεννήσεως εκδηλωθείσα στροφή προς τα ανθρωπιστικά ιδεώδη του ελληνικού κλασικού πολιτισμού επέδρασε τελικώς επί των αρχών της Γαλλικής Επαναστάσεως, οι οποίες διαδίδονταν στην Ελλάδα και συντελούσαν στη διαμόρφωση πνευματικών προϋποθέσεων για την ένταξή της μεταξύ των πολιτισμένων εθνών της Ευρώπης[6]. Οι ιδέες της Γαλλικής Επαναστάσεως και η εξόρμηση του Ναπολέοντα στον ευρωπα-

3 Ρήγα του Φιλοπάτριδος, «Νέα Πολιτική Διοίκησις», Βρανούσης Λέανδρ., *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, Εκδ. Αετός, Αθήναι 1954, σελ. 371.

4 *Ό.π.*. σελ. 374.

5 Καραμπερόπουλος Δημ., *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του,* Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2017, σελ. 25-27.

6 Πανταζόπουλος Νικ., *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή,* Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998[2], σελ. 61.

ϊκό χώρο εδραίωσαν τον ιδεολογικό οπλισμό του Ρήγα. Η κατάληψη των Ιόνιων Νήσων από τους Γάλλους αναπτέρωσε τις ελπίδες των Ελλήνων. Ο επικεφαλής των γαλλικών αποβατικών δυνάμεων στρατηγός Gentily (Ζαντσιλί) με την από 18/29 Ιουνίου 1797 διακήρυξή του κατέστησε γνωστό στους Έλληνες ότι οι Γάλλοι έρχονται να αποδώσουν την ελευθερία «*εις τους απογόνους του πρώτου λαού, ο οποίος έγινε λαμπρός δια τας πολιτικάς νομοθεσίας του*», αναμένοντες την εκδήλωση της επαναστατικής πρωτοβουλίας των Ελλήνων[7].

Η γλωσσομάθειά του

Ο Ρήγας παρεπιδημών στην Κωνσταντινούπολη (1777-1781) είχε την ευκαιρία να συμπληρώσει και να καλλιεργήσει τη γλωσσομάθειά του. Παρακολούθησε αρκετά μαθήματα ευρωπαϊκών γλωσσών: γαλλικής, γερμανικής και ιταλικής. Η ευρωπαϊκή μόρφωση, την οποία έλαβε ο Ρήγας, πλησίον των Φαναριωτών στην Πόλη, συνέτεινε στην επαφή του με το γαλλικό πνεύμα και τη γαλλική γραμματεία[8]. Είχε αρχίσει, ήδη, να μεταφράζει ασκούμενος γαλλικά διηγήματα ως «αρχή των κόπων» του, όπως γράφει στον πρόλογο του έργου του «Σχολείον των ντελικάτων εραστών»[9].

Το 1788 στο Βουκουρέστι ολοκλήρωσε την εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας, την οποία αξιοποίησε αργότερα στη Βιέννη ως γραμματέας και διερμηνέας του Χριστοδούλου Κιρλιάνου, Βαρόνου von Langenfeld.

Η επαγγελματική σταδιοδρομία του

Ο Ρήγας ευφυής, γλωσσομαθής και φιλόπονος άρχισε την επαγγελματική σταδιοδρομία του στην Κωνσταντινούπολη από το 1782 έως το 1785 ως γραμματέας στην υπηρεσία του Πρίγκιπα Αλεξάνδρου Υψηλάντη, πάππου των ηρώων του Εθνικού Αγώνα του 1821 Αλεξάνδρου και Δημητρίου, ο οποίος είχε διατελέσει Ηγεμόνας της Βλαχίας (1774-1782,1796-1797) και της Μολδαβίας (1787-1788). Κατά τον Χριστόφορο Περραιβό ο Ρήγας από το 1786 και έως τον Μάιο του 1790 προσέφερε τις υπηρεσίες του ως γραμματέας στον Ηγεμόνα της Βλαχίας Νικόλαο Μαυρογένη στο Βουκουρέστι[10]. Η μαρτυρία αυτή, κατά τις νεότερες έρευνες, δεν τεκμηριώνεται ιστορικά και θεωρείται ανακριβής[11]. Κατά το διάστημα 1786-1790, σύμφωνα με τη σύγχρονη ιστοριογραφία, ο Ρήγας ήταν γραμματέας του Βογιάρου Νικολάου Βραγκοβάνου στο Βουκουρέστι[12]. Από τον Ιούνιο του 1790 έως τον Ιανουάριο του 1791 διατέλεσε γραμματέας και διερμηνέας του τοπικού άρχοντα Μεγάλου Σερδάρη Χριστοδούλου Κιρλιάνου, στον οποίο ο αυτοκράτορας της Αυστρίας είχε απονείμει τότε τον τίτλο του Βαρόνου von Langenfeld για τις υπηρεσίες του στον πόλεμο Αυστρίας και Ρωσίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1787-

7 Πανταζόπουλος Νικ., *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή,* Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 19982, *Ό.π.,* σελ. 30.

8 Βρανούσης Λέανδρ., *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, Εκδ. Αετός, Αθήναι,1953, σελ. 40.

9 Καραμπερόπουλος Δημ., *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του,* Εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2017, σελ. 27.

10 Περραιβού Χρ., *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού,* Εκδ. Βιβλιοπωλείον Ν. Καραβία, Αθήνα 1973[2], σελ. 9.

11 Καραμπερόπουλος Δημ., *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του,* Εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2017, σελ. 41.

12 Καραμπερόπουλος Δημ., *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο...*, *ό.π.,* σελ. 38.

1792). Ο Ρήγας συνοδεύοντας τον άρχοντα αυτόν στη Βιέννη ταξίδευσε το 1790 για πρώτη φορά στην αυστριακή πρωτεύουσα[13].

Οι μεταφράσεις έργων

Σχολείον των ντελικάτων εραστών. Εκείνη την εποχή διαβάζονταν από τους νέους της Ευρώπης τα έργα του πολυγραφότατου Γάλλου συγγραφέα Nicolas Edme Restif de la Bretonne (1734-1806). Ο Ρήγας μετέφρασε έξι διηγήματα από το έργο του Bretonne «Les Contemporaines» (=Οι μοντέρνες) και τα συμπεριέλαβε σε διασκευή στο έργο του *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1790. Σύμφωνα με τον Λέανδρο Βρανούση, «*το ΄΄Σχολείον των ντελικάτων εραστών΄΄ έφερνε στην Ελλάδα το νέο είδος της λογοτεχνικής πεζογραφίας, το ελεύθερο-φιλελεύθερο ανάγνωσμα, για το οποίο διψούσε το ευρύ αναγνωστικό κοινό. Ήταν το ΄΄ρομάντζο΄΄, που είχε κατακτήσει ήδη την Ευρώπη*[14]». Μετά δύο χρόνια, το 1792, ο Κύπριος Ιωάννης Καρατζάς, συνεργάτης του Ρήγα, εξέδωσε στη Βιέννη το βιβλίο *Έρωτος αποτελέσματα.*

Φυσικής απάνθισμα. Ο Ρήγας με την έκδοση του έργου *Φυσικής απάνθισμα* στη Βιέννη το 1790 επιδιώκει να μυήσει τους Έλληνες στα διδάγματα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, να τους εμφυσήσει την ορθολογική σκέψη μέσω της Φυσικής και να τους προετοιμάσει για τη διεκδίκηση της ελευθερίας τους. Στον τίτλο του έργου ο Ρήγας δηλώνει ότι το περιεχόμενό του είναι απάνθισμα «*εκ της γερμανικής και γαλλικής διαλέκτου ερανισθέν*», από βιβλία, δηλαδή γαλλικά και γερμανικά. Ο Διαφωτιστής Βελεστινλής στη «Φυσική» του αναφέρει τον Rousseau, τον François-Marie Arouet (Voltaire) και τους Εγκυκλοπαιδιστές. Ο Ρήγας μελέτησε διεξοδικά το έργο του Jean-Jacque Rousseau (1712-1778) *Emile ou de l' éducation (Αιμίλιος ή περί αγωγής)* ως το προοδευτικότερο παιδαγωγικό έργο της εποχής του. Ο Λέανδρος Βρανούσης γράφει σχετικά: «*Θαρρεί κανείς πως όλη η΄΄Φυσική΄΄ του Ρήγα έχει υφανθεί επάνω στον καμβά της ζωντανής διδασκαλίας , που τόσο υποδειγματικά εφαρμόζεται στην αγωγή του Αιμιλίου*[15]». Στο ίδιο έργο και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο θ΄ «Περί παλιρροιών, ήτοι ρευμάτων θαλάσσης», ο Ρήγας αναφέρει ότι «*αναγινώσκοντας τα συγγράμματα του περιφήμου Βολταίρ είδον εις σαράντα μέρη αποφασιστικώς να λέγη ότι εις την Μεσόγειον Θάλασσαν δεν είναι παλίρροιαι και απόρησα πώς έκαμε τοιούτον λάθος ένα τόσον μεγάλον πνεύμα! Πλην συγχωρητέος, επειδή πάντοτε επισφαλείς αι επίνοιαι και των πλέον σοφών ανθρώπων*»[16].

Το Πνεύμα των νόμων. Ο Ρήγας στο έργο του *Φυσικής απάνθισμα* πληροφορούσε τους αναγνώστες του ότι ετοίμαζε μετάφραση και έκδοση του σπουδαίου έργου του Charles-Louis [de Secondat, Baron de La Brède et] de Montesquieu (1689-1755), *Το Πνεύμα των νόμων, (Esprit des loix).* Το έργο αυτό ήταν ένα από τα σημαντικότερα θεωρητικά θεμέλια του δημοκρατικού φιλελευθερισμού της Ευρώπης και της επαναστατικής κοσμογονίας του 1789. Ο Ρήγας το θεώρησε πρόσφορο στον διαφωτιστικό αγώνα του και άρχισε να το μεταφράζει στη Βιέννη. Δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει τη μετάφραση του

13 Στάθης Εμμ. (Επιμ.), *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα*, Εκδ. Αρμός, Αθήνα 1996, σελ. 36-37.

14 Βρανούσης Λέανδρ., *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, Εκδ. Αετός, Αθήναι 1953, σελ. 201.

15 *Ό.π.*, σελ. 254.

16 *Ό.π.*, σελ. 280.

έργου και να πραγματοποιήσει την έκδοσή του, διότι στις αρχές του 1791 αναγκάσθηκε να επιστρέψει στη Βλαχία, στην οποία είχε εγκατασταθεί η οικογένειά του[17].

Η Encyclopédie. Ο Ρήγας μελετούσε, μεταξύ άλλων, και την *Encyclopédie [ou Dictionnaire Raisonne des Siences, des Arts et des Metiers, par une Societe de Gens de Lettres...]* του Denis Diderot και του Jean le Rond d' Alembert, το σημαντικό επίτευγμα του Γαλλικού Διαφωτισμού. Μετέφρασε διάφορα λήμματά της, τα οποία συμπεριέλαβε στο βιβλίο του *Φυσικής απάνθισμα.*

Ο Ηθικός Τρίπους. Ο Ρήγας μετέφρασε το διήγημα του Γάλλου συγγραφέα Jean-Francois Marmontel (1723-1799) με τίτλο *Η βοσκοπούλα των Άλπεων*, το οποίο συμπεριέλαβε στο βιβλίο του με τον γενικό τίτλο *Ο Ηθικός Τρίπους*, εκδοθέν στη Βιέννη το 1797. Το διήγημα της *Βοσκοπούλας των Άλπεων* του Marmontel ο Ρήγας από πεζό κείμενο το μετατρέπει σε στίχους, διότι δεν είχε αναπτυχθεί ακόμη η νεοελληνική λογοτεχνική πεζογραφία[18]. Προτάσσει στη *Βοσκοπούλα των Άλπεων* την επιγραμματική φράση του Marmontel, τυπωμένη με κεφαλαία γράμματα: «*Ο ΙΕΡΟΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΕΡΩΣ ΕΜΦΩΛΕΥΕΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑΝ ΚΑΙ Η ΚΑΡΔΙΑ ΔΕΝ ΓΗΡΑΣΚΕΙ ΠΟΤΕ*!», για να εμπνεύσει πατριωτισμό στους αναγνώστες του. Ο επίλογος, τον οποίο προσέθεσε, επίσης, ο Ρήγας στο τέλος του διηγήματος, είχε βαθύτερο πατριωτικό νόημα. Ο φλογερός εθνεγέρτης του 1797 εξορκίζει τον Έλληνα αναγνώστη: «*Σταθερός ας διαμένη στην φιλίαν του τινας ...ούτε να αλλάξη γνώμην εκ των περιστατικών. Εις αυτό εγώ καυχώμαι ο παρών στιχουργητής ότι είμαι προς τους φίλους διαθέσεως πιστής*[19]».

Νέος Ανάχαρσις. Το πολύτομο βιβλίο του αββά Barthélemy, *Voyage du jeune Anaxarsis en Grece*, εκδοθέν στο Παρίσι το 1791, ήταν ένας ύμνος στην ένδοξη ιστορία της αρχαίας Ελλάδας. Το έργο αυτό, με την πλούσια τεκμηρίωσή του με αναφορές στους αρχαίους συγγραφείς, είχε μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες της Ευρώπης. Ο Ρήγας αντιλήφθηκε τη μεγάλη σημασία που θα είχε το γαλλικό βιβλίο αυτό στην ενίσχυση της ιστορικής αυτογνωσίας των Ελλήνων[20]. Γι' αυτό και σχεδίασε τη γρήγορη έκδοσή του. Ο ίδιος συνέχισε να μεταφράζει τον τέταρτο τόμο, που είχε αρχίσει ο φίλος του Γεώργιος Βεντότης και επιμελήθηκε την έκδοσή του με τον δυναμικό τίτλο *Νέος Ανάχαρσις* στη Βιέννη το 1797.

Ύμνος Πατριωτικός. Στα αυστριακά έγγραφα της σύλληψης του Ρήγα αναφέρεται ότι ο λεγόμενος *Ύμνος Πατριωτικός* είναι το τραγούδι που συνέθεσε ο Βελεστινλής κατ' απομίμησιν της θρυλικής *Καρμανιόλας, (La Carmagnole)*, που είχε πολύ μεγάλη απήχηση και διάδοση στην επαναστατημένη Γαλλία του 1792. Ο Ρήγας δεν μετέφρασε το κείμενό της, το οποίο αναφερόταν στη Μαρία Αντουανέτα, στον Λουδοβίκο, στους αριστοκράτες του Παρισιού και στους επαναστάτες διαφόρων περιοχών της Γαλλίας. Δανείσθηκε τη μουσική του εμβατηρίου της γκιλοτίνας, που ενθουσίαζε τα πλήθη και προκαλούσε τρόμο στους αντιπάλους και τη χρησιμοποίησε για τον δικό του παιάνα, τον *Ύμνο Πα-*

17 Βρανούσης Λέανδρ., *Ρήγας Βελεστινλής*, Εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1957, σελ. 38.

18 Βρανούσης Λέανδρ., *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, Εκδ. Αετός, Αθήναι 1953, σελ. 300.

19 *Ό.π.*, σελ. 293, 328.

20 Καραμπερόπουλος Δημ., «Γαλλικός Διαφωτισμός και επαναστατικότητα του Ρήγα Βελεστινλή», *Ομιλία 26 Μαΐου 2012, Γαλλοφωνία, Αχίλλειον Βόλου*, Βόλος 2012, http://www.karaberopoulos.gr/el/arthra-gia-velenstinli/arthra-gallikos-diafwtismos-epanastatikothta-rhga-belestinli/, Ανακτήθηκε την 20-04-2017.

τριωτικό, ο οποίος αποτελείται από σαράντα δύο (42) εξάστιχες στροφές[21]. Η πρώτη στροφή έχει ως εξής:

Όλα τα έθνη πολεμούν
και στους Τυράννους τους ορμούν,
εκδίκησιν γυρεύουν
και τους εξολοθρεύουν·
και τρέχουν για την δόξαν
με χαρά στη φωτιά![22]

Στον *Ύμνο Πατριωτικό* ο Ρήγας απευθύνεται στους καπεταναίους, τους κλεφταρματολούς, μνημονεύοντας πολλά ονόματά τους, όπως τον Μπότσαρη, τους Μπουκουβαλαίους, τον Μπλαχάβα, τον Βαρνακιώτη, τον Ζαχαριά, τον Κολοκοτρώνη κ. ά. και τους προσκαλεί να ξεχυθούν να σκοτώσουν του τυράννους, όπως και οι πρόγονοί μας, οι οποίοι «για την Ελευθερίαν πηδούσαν στην φωτίαν» κατά τον *Πατριωτικό Ύμνο*. Έτσι στην ενδέκατη στροφή ο Ρήγας αναφωνεί:

Τα παλληκάρια τα καλά
ποτέ δεν στέκουν σφαλιστά.
Αλλά με την ανδρείαν
τινάζουν Τυραννίαν
και ζουν μ' Ελευθερίαν
στο δουνιά μπρε παιδιά![23]

Χάρτα της Ελλάδος. Ο Ρήγας εξέδωσε τη δωδεκάφυλλη *Χάρτα της Ελλάδος*, στην οποία περιλαμβάνει τον χώρο της οθωμανοκρατούμενης Χερσονήσου του Αίμου, με σύνορα και διαίρεση σε τοπαρχίες και επαρχίες, περιλαμβάνοντας εκτός του Ελλαδικού Χώρου και τη Βλαχία, τη Βοσνία, τη Βουλγαρία, την Ιλλυρία, τη Μικρά Ασία, τη Μολδαβία και τη Σερβία. Τα σύνορα που θέτει ο Ρήγας διαχωρίζουν τον χώρο του σχεδιαζόμενου κράτος του από την Αυστρουγγαρία, τη Δαλματία, και τη Ρωσία. Ο Ρήγας χρησιμοποίησε ως πρότυπο τον χάρτη της αρχαίας Ελλάδος[24] του Γάλλου Guillaume Delisle, *Graeciae Antique Tabulae Nova*, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1707. Ομοίως για το βόρειο τμήμα της *Χάρτας* του ο Ρήγας χρησιμοποίησε τον Χάρτη του Rizzi Zannoni, *Carte de la partie septentrionale de l'empire Ottoman*, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1774.

Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως. Το 1796 στη Βιέννη εξέδωσε την *Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως,* η οποία αποτελεί το πρώτο φύλλο της *Χάρτας* και με την οποία ο Ρήγας σκόπευε να ενισχύσει την ιστορική συνείδηση των αναγνωστών του και παράλληλα να αποφύγει τον έλεγχο της αυστριακής λογοκρισίας για την άδεια εκτύπωσης της *Χάρτας* του. Την Επιπεδογραφία έλαβε από το βιβλίο του Barbie du Bocage, *Recueil de Cartes Geographiques plan, nues et medalles de l'ancienne Grec relatif au voyage de jeune Anacharsis*, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1788.

21 Βρανούσης Λέανδρ., *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, Εκδ. Αετός, Αθήναι 1953, σελ. 394-397.

22 *Ό.π.*, σελ. 395.

23 *Ό.π.*, σελ. 397.

24 Καραμπερόπουλος Δημ., «Γαλλικός Διαφωτισμός και επαναστατικότητα του Ρήγα Βελεστινλή», *Ομιλία 26 Μαΐου 2012, Γαλλοφωνία, Αχίλλειον Βόλου*, Βόλος 2012, http://www.karaberopoulos.gr/el/arthra-gia-velenstinli/arthra-gallikos-diafwtismos-epanastatikothta-rhga-belestinli/, Ανακτήθηκε την 20-04-2017.

Νέα Πολιτική Διοίκησις. Κατά την προετοιμασία του στρατηγικού επαναστατικού σχεδίου του ο Ρήγας Βελεστινλής ενδιαφέρθηκε για τον τρόπο διοικήσεως, την πολιτειακή κατάσταση της Χώρας μετά την επιτυχή έκβαση της Επαναστάσεως. Προνόησε να έχει έτοιμο ένα σχέδιο Καταστατικού Χάρτη, για να διοικηθεί το οραματιζόμενο υπερεθνικό Κράτος[25] του, η «Ελληνική Δημοκρατία», όπως το είχε ονομάσει. Γι' αυτό μετέφρασε το Γαλλικό Σύνταγμα του 1793 και συνέθεσε τη *Νέα Πολιτική Διοίκηση*, για να δημιουργήσει αντίθεση προς την υπάρχουσα τότε απολυταρχική διοίκηση του Σουλτάνου. Η *Νέα Πολιτική Διοίκησις* περιέχει την «Επαναστατική Προκήρυξη», τα «Δίκαια του Ανθρώπου» και το «Σύνταγμα». Ο Ρήγας στο μεταφρασθέν γαλλικό κείμενο προσέθεσε αρκετά στοιχεία, όπως για την προάσπιση της δημοκρατίας από τους εχθρούς της, την προστασία του λαού από τους τοκογλύφους κ.ά. Είναι άξιο παρατηρήσεως ότι η έννοια *λαός* έχει, κατά τον Ρήγα, ευρύτερο περιεχόμενο εκείνης της Γαλλικής Διακηρύξεως, διότι περιλαμβάνει «*όλον τον λαόν*», ήτοι και άλλων εθνοτήτων ισότιμους πολίτες κατά τα πολιτικά και θρησκευτικά δικαιώματά τους[26]. Στο άρθρο 22 των *Δικαίων του Ανθρώπου*, γράφει ότι καθιερώνεται εκπαίδευση όχι μόνο για τα αγόρια, αλλά και για τα κορίτσια.

Για πρώτη φορά σε Σύνταγμα τέθηκε τέτοια διάταξη. Ο Ρήγας εξέφρασε ην πεποίθησή του ότι η Πολιτεία έχει υποχρέωση να ιδρύσει σχολεία για τα αγόρια και για τα κορίτσια, για τα «αρσενικά και θηλυκά παιδία»[27]. Επιπλέον θα διδάσκονται και δύο ευρωπαϊκές γλώσσες με πρώτη την Γαλλική και δεύτερη την Ιταλική. Έως το 1870 δεν υπήρχε κανένα αντίτυπο του περισπούδαστου Συντάγματος του Ρήγα, το οποίο τυπώθηκε παράνομα σε 1000 αντίτυπα στη Βιέννη κατά το 1797. Άλλα είχαν κατασχεθεί από την Αυστριακή αστυνομία και άλλα καταστράφηκαν. Ένας άγνωστος αναγνώστης αντέγραψε από το πρωτότυπο όλο το Σύνταγμα του Ρήγα και το διέσωσε[28]. Το χειρόγραφο αυτό φυλασσόταν στη βιβλιοθήκη του εκ Χίου καθηγητή Νικολάου Μανιάκη, ο οποίος το δημοσίευσε[29] στο περιοδικό *Παρθενών* το 1871. Από τότε γίνεται λόγος για το Σύνταγμα του Ρήγα. Στο Σύνταγμά του ο Ρήγας παραχωρούσε δικαιώματα στις ομάδες και στις μειονότητες, κάτι που δεν υπήρχε στο Γαλλικό Σύνταγμα του 1793. Και η αρχή αυτή του Ρήγα αναγνωρίσθηκε μετά από εκατόν πενήντα χρόνια με τα άρθρα 20, 22 και 27 της Οικουμενικής Διακηρύξεως των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων[30], η οποία ψηφίσθηκε από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ στο Παρίσι το 1948.

---

25 Πανταζόπουλος Νικ., *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, Εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1982², σελ. 51.

26 *Ό.π.*, σελ. 38.

27 Βρανούσης Λέανδρ., *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, Εκδ. Αετός, Αθήναι 1953, σελ. 374.

28 Αδάμου Ιω., «Η ξένη επίδραση στο έργο του Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμ. 1, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, (Βελεστίνο 1986), Αθήνα 1990, σελ. 179.

29 Καραμπερόπουλος Δημ. 2017, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του*, Εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2017, σ. 129, αναφορά 72.

30 Καραμπερόπουλος Δημ. 2003, «Συμβολή στην έρευνα του Συντάγματος του Ρήγα: Το σημαντικό χειρόγραφο των Κυθήρων», *Επιστημονικό Συμπόσιο «Επιστημονική Έρευνα στα Κύθηρα»*, 19-21 Σεπτεμβρίου 2003, Κύθηρα 2003, http://www.karaberopoulos.gr/el/arthra-gia-velenstinli/arthra-sumbolh-ereuna-suntagmatos-rhga-xeirografo-kithirwn/pdf, Ανακτήθηκε την 20-04-2017.

Δεσμοί του Ρήγα με προσωπικότητες από τον γερμανόφωνο χώρο

Ο Ρήγας ανέπτυξε δεσμούς και με προσωπικότητες από τον γερμανόφωνο χώρο. Μνημονεύουμε ενδεικτικά τον Ernst Muench, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Freiburg, στον οποίο ο Ρήγας είχε προσφέρει τη *Χάρτα της Ελλάδος* και μία προσωπογραφία του[31]. Ο εθνεγέρτης Βελεστινλής, επίσης, γνώρισε τον Franz Karl Alter, καθηγητή της ελληνικής γλώσσας στη Βιέννη με την ελληνόθεμη αρθρογραφία του στο Περιοδικό της Λειψίας *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger* (1796-1801). Ο Ρήγας συνάντησε αρχικά τον Alter στο τυπογραφείο των αδελφών Μαρκίδων Πουλίου[32]. Σπουδαία υπήρξε η γνωριμία του Ρήγα με τον Peter Frank, καθηγητή της Ιατρικής Σχολής της Βιέννης και διευθυντή του Νοσοκομείου της, χάρη στη μεσολάβηση του οποίου απέφυγε τη σύλληψή του από την αστυνομία ο φοιτητής Ιατρικής Γεώργιος Σακελλάριος, συνεργάτης του προδοθέντος Βελεστινλή[33].

Αξιολόγηση του συγγραφικού έργου του Ρήγα

Από την αξιολόγηση του συγγραφικού έργου και της εθνικοαπελευθερωτικής δράσης του Ρήγα προκύπτει ότι ο ίδιος, χωρίς να υποτιμά τη συνδρομή των Γάλλων και των άλλων Ευρωπαϊκών λαών, ανέμενε τη συντριβή της οθωμανικής τυραννίας από την πρωτοβουλία των υπόδουλων Ελλήνων. Η πολιτική εμπειρία και η οικονομική ακμή των Ελλήνων της Κωνσταντινουπόλεως, της Βλαχίας και της Αυστρίας αποτελούσαν, κατά τον Ρήγα, τη λανθάνουσα δύναμη του Ελληνισμού της Διασποράς για την ανάκτηση της Ελευθερίας. Θα το διακηρύξει αυτό αφενός μεν στον *Θούριο*, αφετέρου δε στο *Σύνταγμά* του. Στον *Θούριο* προσκαλεί:

«*Όσ' απ' την Τυραννίαν πήγαν στην ξενιτιά,*
στον τόπο του καθένας ας έλθη τώρα πια·
[...]
Ως πότε οφφικιάλος σε ξένους βασιλείς;
Έλα να γίνης στύλος δικής σου της φυλής.
Κάλλιο για την Πατρίδα κανένας να χαθή,
ή να κρεμάση φούντα για ξένον στο σπαθί»[34].

Στο Σύνταγμά του (άρθρο 4) προβλέπονται ηθικές αμοιβές σε κάθε Έλληνα, «*όστις διατρίψας εις ξένους τόπους έμαθε μίαν τέχνην ή εσπούδασε μίαν επιστήμην, ή την ναυτικήν, ή προ πάντων την τακτικήν πολεμικήν, και επιστρέφει εις την πατρίδα*[35]».

Το ιδεολογικό περιεχόμενο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και κυρίως οι ιδέες της Γαλλικής Επαναστάσεως *liberté* (ελευθερία), *égalité* (ισότητα), *fraternité* (αδελφότητα) και *justice* (δικαιοσύνη) αντανακλώνται στο έργο του Ρήγα. Αφομοίωσε την ιδεολογία

31 Münch Ern., *Die Heerzuege des christlichen Europas wider die Osmanen und die Versuche der Griechen zur Freiheit*, Basel 1823, Bd 3, S. 213.

32 Καραμπερόπουλος Δημ. 2017, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του,* Εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2017, σελ. 45.

33 *Ό.π.,* σελ. 46.

34 Βρανούσης Λέανδρ., *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, εκδ. Αετός, Αθήναι 1953, *Θούριος*, στίχ. 49-58, σελ. 392.

35 Βρανούσης Λέανδρ., *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, εκδ. Αετός, Αθήναι 1953, *Θούριος*, στίχ. 49-58, σελ. 378.

αυτή της εποχής του και συνέγραψε έργο, του οποίου το περιεχόμενο είναι σχετικό με την προπαρασκευή του ελληνικού έθνους για πολιτική και εθνική επαναστατική δραστηριότητα. Η επαναστατική, ειδικότερα, διάσταση του έργου του είχε ως κέντρο την ιδέα της εθνικής και της πολιτικής ελευθερίας, ενώ ταυτόχρονα το κοινωνικό περιεχόμενο των ιδεών της Γαλλικής Επαναστάσεως εμπλούτισε τις εθνικές ιδέες του.

Ο Ρήγας ταύτισε το περιεχόμενο των εννοιών της κοινωνικής και της πολιτικής ελευθερίας με την εθνική ελευθερία, επειδή πίστευε ότι οι ιδέες της Γαλλικής Επαναστάσεως μπορεί να ταυτιστούν με το αγαθό της εθνικής ελευθερίας και να αποτελέσουν ιδέες της Ελληνικής Επαναστάσεως.

ΧΡΙΣΤΟΣ Θ. ΞΕΝΑΚΗΣ

Το έργο του James Ferguson ως πρότυπο για τις αστρονομικές γνώσεις στο Φυσικής Απάνθισμα

Εισαγωγή

Ο εντοπισμός και η εύρεση των πηγών για ένα έργο όπως το *Φυσικής Απάνθισμα* που είναι, όπως αναφέρει ο συγγραφέας του, εράνισμα εκ της Γερμανικής και Γαλλικής διαλέκτου[1], δηλαδή από ανάλογα γερμανικά και γαλλικά βιβλία, χωρίς να τα κατονομάζει, αποτελεί ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα. Αυτό, εξάλλου, επισημαίνεται από πολλούς ερευνητές της ζωής και του έργου του Ρήγα Βελεστινλή[2].

Ωστόσο, ο Ρήγας στο *Φυσικής Απάνθισμα*[3] μνημονεύει δύο φορές την *Encyclopédie*, όπου γράφει ... «θεωρώντας εις την εγκυκλοπαιδείαν την λέξιν γη... και...κάθε σπετζιάρης ιξεύρει την κατασκευήν, αν θέλη όμως κανείς να κάμη και μόνος του, ας κοιτάξη εις την Φραντζέζικην Εγκυκλοπαιδείαν την λέξιν φωσφόρος, και θέλει μάθη την τέχνην». Επίσης, σε άλλο σημείο[4], αναφέρει ότι ... «όθεν αν καταλάβης καλά όσα σε εξήγησα, ημπορείς και μόνος σου να προχωρήσεις κατόπιν εις τα στοιχεία της αστρονομίας του συγγραφέως Φεργγουζών, έως οπού να πλουτήσης απ' ολίγον ολίγον με μαθηματικάς επιστήμας, και τότε να ημπορής πλέον να διαβάζης βαθύτερα βιβλία περί αυτής της επιστήμης». Οι

1 «...αλλά και συνδρομήν να επιφέρω επάσχισα όσον το επ' εμοί, απανθίζοντας από τε της Γερμανικής και Γαλλικής γλώσσης τα ουσιωδέστερα της Φυσικής ιστορίας...», *Φυσικής Απάνθισμα*, Βιέννη 1790. Βλ. την αναστατική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1991.

2 Απόστολος Δασκαλάκης, *Ο Ρήγας Βελεστινλής ως διδάσκαλος του Γένους*, Αθήνα 1977, σ. 84, συμπεραίνει ότι «...δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθή εκ ποίων γερμανικών και γαλλικών συγγραμμάτων ήντλησεν» τα θέματα του ο Ρήγας. Ομοίως, ο Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας Φεραίος*, Αθήνα 1954, σ. 254, «Πηγές και πρότυπα... είναι δύσκολο να βρεθούν και να καθοριστούν...».

3 Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα*, Βιέννη 1790, σ. 31 και 157 αντίστοιχα.

4 *Όπ.π.*, σ. 45.

παραπάνω αναφορές είναι οι μόνες που ίσως παραπέμπουν σε πιθανές πηγές από όπου ερανίσθηκε ο Ρήγας.

Ο Δημήτριος Καραμπερόπουλος[5], ήδη από το 1994, εντόπισε στην *Encyclopédie*[6] ένα πρότυπο για το *Φυσικής Απάνθισμα*, αναφορικά με τα θέματα «περί κυκλοφορίας του αίματος», «περί αδήλου αναπνοής» και «περί κατασκευής του φωσφόρου»[7]. Αργότερα, το 1997, δημοσίευσε στο περιοδικό *Ο Ερανιστής* μια μονογραφία όπου πιστοποιείται η ταύτιση των κειμένων σε πολλά από τα κεφάλαια του *Φυσικής Απάνθισμα* με συγκεκριμένα λήμματα της *Encyclopédie.*

Με το δεύτερο όμως αναφερόμενο έργο του «Φεργγουζών» δεν ασχολήθηκε κανείς. Είναι της ίδιας εποχής με την *Encyclopédie*, αλλά πολύ εξειδικευμένο και πολύ πιο δύσκολο να εντοπισθεί. Έτσι, αρχές του 2017, ξεκίνησε η έρευνά μου για τον εντοπισμό των έργων Φυσικής και Αστρονομίας του συγγραφέως «Φεργγουζών».

Η ζωή και το έργο του James Ferguson

Ποιος όμως είναι ο «Φεργγουζών», ποιο το έργο του και τι αντίκτυπο είχε στην εποχή του; Πρόκειται για τον Σκωτσέζο αστρονόμο και κατασκευαστή αστρονομικών σφαιρών και οργάνων James Ferguson (25 Απριλίου 1710 - 17 Νοεμβρίου 1776), που σύμφωνα με την αυτοβιογραφία του[8], που παρατίθεται στην αρχή του βιβλίου του *Lectures on select subjects in Mechanics, Hydrostatics, pneumatics, optics and Astronomy*, γεννήθηκε κοντά στο Rothiemay στο Banffshire στη Βόρεια Σκωτία, από φτωχούς γονείς. Ήταν εξαιρετικά έξυπνος και φιλομαθής και γρήγορα έκανε λαμπρές σπουδές φθάνοντας να γίνει σε νεαρή ηλικία καθηγητής Φυσικών Επιστημών και Αστρονομίας στο Cambridge.

Για το ερευνητικό, κατασκευαστικό, συγγραφικό και εκλαϊκευτικό του έργο τιμήθηκε ποικιλόμορφα, φθάνοντας να γίνει μέλος της Royal Society. Το έργο του μεταφράστηκε και σε άλλες γλώσσες και κυκλοφόρησε τόσο στην κεντρική Ευρώπη όσο και στις

5 Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «Ρήγα Βελεστινλή Φυσικής απάνθισμα και Γαλλική Encyclopedie. Ταύτιση, για πρώτη φορά, ενός προτύπου», *Υπέρεια,* τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»,* Αθήνα 1994, σ. 585-598, και «Η Γαλλική Encyclopédie. Ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα Φυσικής Απάνθισμα», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 21, 1997, σ. 95-128.

Βλ. ακόμη την πρώτη ανακοίνωση στα πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου που διοργανώθηκε από την Επιστημονική Εταιρεία Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, στις 6 Ιουνίου 1994, στην Αθήνα, στη μνήμη Λέανδρου Βρανούση.

6 Ο πλήρης τίτλος, όπως αναγράφεται στον πρώτο τόμο είναι *Encyclopédie ou Dictionaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société des gens des lettres. Mis en ordre et publié par M. Diderot et M. D' Alembert*, Paris 1751.

7 Δ. Καμπερόπουλος, *όπ.π.,* σ. 13.

8 Ο τίτλος της αυτοβιογραφίας του είναι: «A short account of the life of the author, written by Himself, and continued by the Editor». Στις τελευταίες σελίδες της αυτοβιογραφίας του, παρατίθενται οι μέχρι τότε (1767) δημοσιευμένες εργασίες του. Το σύνολο των σελίδων που καταλαμβάνει η αυτοβιογραφία και εργογραφία είναι τριάντα (30), δηλ. από σ. 17 ως και σ. 47, της συγκεκριμένης έκδοσης. Η αυτοβιογραφία επαναλαμβάνεται και στο βιβλίο του *Select Mechanical Exercises, with a short Account of the Life of the Author, written by himself* (1773).

Ηνωμένες Πολιτείες[9]. Εκτός των ερευνητικών μονογραφιών του, εστίασα την προσοχή μου στα κυριότερα από τα βιβλία που δημοσίευσε και που ήταν τα παρακάτω:

1) *Astronomy explained upon sir Isaac Newton's principles* (1756)

2) *Lectures on Select Subjects* (1761)

3) *Astronomical Tables* (1763)

4) *Lectures on select subjects in Mechanics, Hydrostatics, pneumatics, Optics and Astronomy* (1767)

5) *An easy introduction to Astronomy for young gentlemen and ladies* (1768)

6) *Tables and tracts* (1770)

7) *Select Mechanical Exercises, with a short Account of the Life of the Author, written by himself* (1773)

8) *An introduction to electricity* (1774).

Από τα αναφερόμενα έντυπα έργα του, τράβηξε την προσοχή μου εξ αρχής το έργο του: *An easy introduction to Astronomy for young gentlemen and ladies,* το οποίο είχε μεγάλη εκδοτική επιτυχία τόσο στο Ηνωμένο Βασίλειο όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπως φάνηκε από τις πολλαπλές του εκδόσεις σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Εικάζω πως μεταφράσθηκε στα γαλλικά, στα γερμανικά αλλά και σε άλλες γλώσσες, φαινόμενο σύνηθες, άλλωστε, για έργα με μεγάλη απόκριση στο αναγνωστικό κοινό. Δεν κατάφερα να εντοπίσω, όμως, κάποια γαλλική ή γερμανική μετάφραση.

Για την έρευνά μου, πάντως, χρησιμοποίησα το πρωτότυπο αγγλικό κείμενο της 5ης έκδοσης του 1785. Στον πρόλογο, ο συγγραφέας τονίζει ότι το βιβλίο απευθύνεται σε αρχάριους και ότι δεν χρειάζεται καμία γνώση μαθηματικών ή γεωμετρίας για να γίνει κατανοητό[10]. Είναι γραμμένο με τη μορφή διαλόγων, δηλαδή ερωτήσεων και απαντήσεων και περιλαμβάνει δέκα διαφορετικά αστρονομικά θέματα, εκ των οποίων τα έξι έχουν άμεση σχέση με τη θεματολογία της αστρονομίας που περιλαμβάνεται στο *Φυσικής Απάνθισμα* του Ρήγα!

Ο διάλογος στο αγγλικό κείμενο γίνεται μεταξύ του μεγάλου αδελφού, του Neader, που σπουδάζει στο Cambridge φυσική φιλοσοφία και αστρονομία και της μικρότερης και φιλομαθούς αδελφής του, της Eudosia. Θυμίζω ότι ο αντίστοιχος διάλογος για ανάλογα θέματα στο *Φυσικής Απάνθισμα*, εξελίσσεται μεταξύ δασκάλου και μαθητή. Τα έξι αστρονομικά θέματα (Dialogues) στο προαναφερθέν βιβλίο του Ferguson είναι τα εξής[11]:

9 Για παράδειγμα, στη βιβλιοθήκη του University of California εντόπισα το έργο του J. Ferguson *Ferguson's Lectures on select Subjects* (1802), διορθωμένο και επαυξημένο από τον R. Patterson, Professor of Mathematics, University of Pennsylvania, καθώς επίσης και τα έργα: *Astronomy explained upon sir Isaac Newton's Principles*, διορθωμένο και επαυξημένο πάλι από τον R. Patterson (1809), καθώς και το έργο *An Easy Introduction to Astronomy for young gentlemen and ladies*, στη δεύτερη αμερικανική έκδοση (1812) που προήλθε από την έβδομη αγγλική και το οποίο έργο βρίσκεται στην βιβλιοθήκη του Κογκρέσου (The Library of Congress), στην Ουάσιγκτον.

10 Στο πρωτότυπο κείμενο διαβάζουμε: «The design of the following Treatise is to shew, that Young Gentlemen and Ladies may acquire a competent knowledge of Astronomy, without any previous knowledge of Geometry or Mathematics».

11 Στο πρωτότυπο αγγλικό κείμενο, τα θέματα καταχωρούνται ως εξής:

1) «On the Motion, Figure, and Dimensions of the Earth» (p. 5-25).

2) «On the Balance of Nature, and the Solar System» (p. 26-45).

3) «On the Causes of the different Lengths of Days and Nights, the Vicissitudes of Seasons, and the various Phases of the Moon» (p. 97-114).

1) «Περί του σχήματος, των διαστάσεων και των κινήσεων της Γης» (σ. 5 - σ. 25)

2) «Περί της ισορροπίας της Φύσεως και περί του ηλιακού συστήματος» (σ. 26 - σ. 45)

3) «Περί των αιτίων της διαφορετικής διάρκειας ημέρας και νύχτας, οι εποχές στη Γη και οι φάσεις της Σελήνης» (σ. 97- σ. 114)

4) «Περί της κινήσεως της Σελήνης γύρω από τη Γη και της Γης γύρω από τον Ήλιο – Εκλείψεις» (σ. 115 - σ. 134)

5) «Περί της αιτίας των παλλιροιών» (σ. 135 - σ. 149)

6) «Περί των ακινήτων αστέρων – ηλιακή και αστρική ημέρα» (σ. 150 - σ. 156).

Αντίστοιχα, τα αστρονομικά θέματα που πραγματεύεται ο Ρήγας στο *Φυσικής Απάνθισμα*, είναι:

1) «Περί Γης» (κεφ. Δ΄, σ. 22 - σ.31)

2) «Περί των ακολούθων της Γης» (κεφ. Ε΄, σ. 32 - σ. 37)

3) «Περί Σελήνης» (κεφ. Α΄, σ. 1- σ. 6)

4) «Περί Ηλίου» (κεφ. ΣΤ΄, σ. 38 - σ. 45)

5) «Περί πλανητών» (κεφ. Γ΄, σ. 12 - σ. 21)

6) «Περί παλλιροιών είτε ρευμάτων θαλάσσης» (κεφ. Θ΄, σ. 61- σ. 64)

7) «Περί αστέρων» (κεφ. Β΄, σ. 7 - σ. 12).

Από τα παραπάνω, είναι φανερή η σύμπτωση της θεματολογίας αν και ο Ferguson διαπραγματεύεται άλλες τέσσερις ενότητες[12], το περιεχόμενο των οποίων είναι πιο δύσκολο και απαιτεί, εκτός των άλλων, και την ύπαρξη και χρήση σχημάτων, πινάκων, κλπ. για την πληρέστερη κατανόησή τους[13]. Ο Ρήγας, όπως δηλώνει, ερανίζεται και άρα συνθέτει. Σε ορισμένες, όμως, περιπτώσεις, όπως φάνηκε από τη σύγκριση του αγγλικού και του ελληνικού κειμένου, παραφράζει, επινοεί όρους, εκλαϊκεύει, εμπλουτίζει με πειράματα από υλικά του αμέσου περιβάλλοντος, ενισχύοντας έτσι την εποπτεία και την επιχειρηματολογία του, ενώ αλλού μεταφράζει σχεδόν κατά λέξη, όπου βέβαια αυτό απαιτείται κατά την κρίση του.

Δεν έχει στη διάθεσή του τους πίνακες και τα σχέδια, που διαθέτει το κείμενο του Ferguson για τη διευκόλυνση του αναγνώστη, έχει όμως εκφραστική δινότητα στην περιγραφή, που εξάπτει τη φαντασία του αμύητου στα αστρονομικά θέματα. Πρέπει, πά-

4) «On the Moon's Motion round the Earth and Sun, and the Eclipses of the Sun and Moon» (p. 115-134).

5) «On the Cause of the Ebbing and Flowing of the Sea» (p. 135-149).

6) «On the Fixed Stars, and Solar and Sydereal Time» (p. 150-156).

12 Τα τέσσερα επιπλέον θέματα (Dialogues) που διαπραγματεύεται είναι:

i) «Περί της βαρύτητας και του φωτός» («On Gravity and Light»).

ii) «Περί της διαβάσεως της Αφροδίτης, 6 Ιουνίου, 1761 και πώς προσδιορίζονται οι αποστάσεις των πλανητών από τον Ήλιο» («On the Transit of Venus, June 6, 1761; and how the Distances of the planets from the Sun were found thereby»).

iii) «Περί της μεθόδου προσδιορισμού των γεωγραφικών πλατών και μηκών των τόπων» («On the Method of finding the Latitudes and Longitudes of Places»).

iv) «Περί της προβολής των ηλιακών εκκλείψεων ... Απαντήσεις σε μερικές αστρονομικές ερωτήσεις» («On the Projection of Solar Eclipses... Answers to some Astronomical Questions»).

Για τη διαπραγμάτευση των παραπάνω θεμάτων χρησιμοποιεί πολλούς πίνακες με αριθμητικά και παρατηρησιακά δεδομένα, καθώς και πολλά σχέδια σε χαλκογραφίες υψηλής αισθητικής. Έτσι, κατανοούμε γιατί ο Ρήγας δεν ασχολήθηκε καθόλου με αυτά τα θέματα.

13 Αναδιπλούμενα σχήματα περιλαμβάνονται στις σελίδες 22, 49, 67, 100, 119, 135, 163.

ντως, να επισημάνουμε ότι αρκετά από τα αστρονομικά θέματα που διαπραγματεύεται ο Ρήγας δεν υπάρχουν στα αντίστοιχα κεφάλαια του Ferguson, ιδίως σε ότι αφορά το 6ο κεφάλαιο «Περί Ηλίου». Αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι, τουλάχιστον σε ότι αφορά την αστρονομία, ο Ρήγας ερανίζεται και από άλλα συναφή έργα, τα οποία δεν έχουν εντοπισθεί.

Ακόμη, υπάρχουν ορισμοί στο *Φυσικής Απάνθισμα,* που αναφέρονται και σε άλλο έργο του Ferguson και συγκεκριμένα στο *Astronomy explained upon sir Isaac Newton's principles,* όπου υπάρχει μια εισαγωγική παράγραφος με τίτλο: «Explanation of the principal Terms relating to Astronomy, Chronology, and the astronomical parts of Geography; with occasional Illustrations and Remarks», στην οποία, με αλφαβητική σειρά, δίνει τους ορισμούς όλων των χρησιμοποιούμενων αστρονομικών όρων.

Στο ίδιο, μάλιστα, βιβλίο υπάρχει στο κεφάλαιο Ι μια κατατοπιστική εισαγωγή για την επιστήμη της αστρονομίας και για τη χρησιμότητά της, ενώ στο κεφάλαιο ΙΙ, κάνει μια σύντομη περιγραφή του ηλιακού συστήματος[14]. Ιδιαίτερα στο κεφάλαιο ΙΙ γίνεται αναλυτική συζήτηση για τους νοητούς άξονες των πλανητών γύρω από τους οποίους περιστρέφονται, για το νεοανακαλυφθέντα πλανήτη Herschel ή Georgium Sidus (βλ. *Φυσικής Απάνθισμα,* σ. 21), για τους πόλους των πλανητών (και της Γης), καθώς και για τους κομήτες (βλ. *Φυσικής Απάνθισμα,* σ. 20). Δίνει με σαφήνεια τον ορισμό της εκλειπτικής (βλ. *Φυσικής Απάνθισμα,* σ. 25), αναφέρεται αναλυτικά στα ακίνητα άστρα - Stars, fixed stars - (βλ. *Φυσικής Απάνθισμα,* σ. 8-11-19, κλπ.), καθώς και στις παλίρροιες (Ebbing and Flowing of the Sea).

Ακόμη, αναφέρεται στις συνθήκες που επικρατούν στους πλανήτες καθώς και στο ρόλο των δακτυλιδιών του Κρόνου για το φωτισμό της επιφάνειάς του (βλ. *Φυσικής Απάνθισμα,* σ. 16-17). Θεωρεί, επίσης, όπως και ο Ρήγας, ότι οι πλανήτες πιθανόν να κατοικούνται (βλ. *Φυσικής Απάνθισμα,* σ. 16-17). Τέλος, στις σ. 71-72, του αγγλικού κειμένου, μιλά για το σύστημα του Κόσμου και την περιγραφή του από τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους και μετά, μέχρι και την εποχή του Νεύτωνα (βλ. *Φυσικής Απάνθισμα,* σ. 23-24).

Πιθανόν ο Ρήγας να είχε υπόψη του τη μετάφραση του συγκεκριμένου έργου του Ferguson, την οποία και να συμβουλεύτηκε, αφού αρκετά από τα προαναφερθέντα θέματα δεν υπάρχουν στο έργο *An easy introduction to Astronomy...,* από όπου άντλησε το κύριο μέρος των πληροφοριών του, υπάρχουν όμως ως πληροφορίες και ορισμοί στο *Φυσικής Απάνθισμα.*

14 Chap. I, «Of Astronomy in general», p. 28 - p. 39 και chap. II, «A brief Description of the SOLAR SYSTEM», p. 40-p. 76.

Παράθεση των κειμένων
(Διατηρείται η ορθογραφία των κειμένων όπως στα πρωτότυπα)

An easy introduction to Astronomy...	*Φυσικής Απάνθισμα*
1. «Up and down are only relative terms. Let us be on what part of the earth we will, we call it up toward the sky over our heads; and down toward the centre of the earth, to which all terrestrial bodies would fall, by the power of the earth's attraction». (p. 11)	1. «Επάνω και κάτω (απεκρίθην) είναι σχετικαίς λέξεις, ταις οποίαις μεταχειριζόμεθα όταν συγκρίνωμεν τίποτες με το να συμφωνούμεν λέγοντες, επάνω εκείνο όπου στέκεται επάνω εις το κεφάλι μας, και κάτω, ό,τι είναι υπό τους πόδας μας». (σ. 30)
2. «And as the sky surrounds the whole earth, we call it up toward the sky over our heads, be where we will; and down from our place toward the centre of the earth». (p. 11)	2. «Ο ουρανός όμως (κατά την ιδέαν όπου ελάβομεν περί αυτού) επειδή περιέχει όλην την γήινην σφαίραν, είναι πάντα υπέρ της κεφαλής μας». (σ. 30)
3. «So that, with regard to open space, what is up from any given point of the earth's surface...». (p. 11)	3. «Ονομάζομεν λοιπόν πως είναι επάνω, εκείνο το πράγμα όπου βλέπει προς τον ουρανόν, και επομένως πιστεύομεν πως και ημείς είμεθα εις την επάνω θέσιν εν παντί καιρώ της ημέρας και νυκτός». (σ. 30)
4. «The earth attracts all bodies on or near its surface towards its centre, equally on all sides, every particle of matter alike; and therefore those bodies wich contain the greatest number of particles of matter, acquire from this attraction the greatest and most forcible pressure... the greatest weight. The earth may be compared to a great round load- stone rolled in filings of iron, which attracts equally on all sides; so that they cannot fall off even from its undermost side». (p. 9)	4. «Το πέσιμο, ή η βαρύτης των μεγάλων σωμάτων (απεκρίθην) δια μέσου της οποίας δέχονται μίαν κλίσιν προς την γήν, προέρχεται από την τραβιχτικήν δύναμιν του πλανήτου μας, η οποία δύναμις τραβά όλα τα σώματα προς το κέντρον της γης. Μερικά σώματα όπου έχουν περισσοτέραν ύλην, και πολλά εκτεταμένα μέρη, δέχονται και περισσότερον τράβιγμα από την τραβιχτικήν δύναμιν της γης, εκ της οποίας αποκτούν (καθώς ημείς λέγομεν) την μεγίστην βαρύτητα. Η ελκυστική δύναμις της γης είναι επομένως εκείνη όπου εμποδίζει τα σώματα, ομού και τους ανθρώπους να μην πίπτουν κάτω απ' αυτήν, ας ευρίσκωνται εις όποιον μέρος της σφαίρας και αν θέλουν». (σ. 29)

5. «But, pray, how do you prove that the earth is round like a globe?
I will prove that immediately. The sun shines is through the window... look at this small globe in my hand, and the flat circular plate that lies on the table... hang the globe by it in the beams of the sun; and the clobe casts a shadow on that upright board behind it... and hang the globe by it in the beams of the sun; and the globe casts a shadow on that upright board behind it.
I now fix a thread to the edge of the flat circular plate, and ...when its edge is turned toward the sun, its shadow on the board is only a narrow straight line» (p. 16-17).

5. «Μα πώς ημπορούμεν να βεβαιωθώμεν (ερώτησεν ο μαθητής μου) ότι τα ουράνια σώματα έχουν σφαιρικόν είδος;
...πλην με αυτό θέλω να σε δώσω μίαν ιδέαν... Όταν σφαλίση κανένας τα παράθυρα ενός οντά, και τον κάμη σκοτεινόν, αφήση δε μόνον μίαν τρυπίτζαν όπου να εμβαίνη ολίγον φως, και βαστά μίαν σφαίραν αντικρύ εις ένα σανίδι, χτυπώντας το φως εις αυτήν (ας την γυρίση όπως θέλη κανείς) πρέπει να κάμη εις το σανίδι μίαν στρογγυλήν σκιάν.
Ας πάρη έπειτα και ένα γρόσι, ας το βαστάξη με τα γράμματα προς το φως, πάλιν ο ίσκιος θε να γένη στρογγυλός εις το σανίδι. Αν βαστάξη όμως το γρόσι με την κώχην προς το φως, τότε ο ίσκιος γίνεται ωσάν μία γραμμή...» (σ. 33-34).

6. «And now I will prove to you, that the earth turns round every twenty- four hours; not upon any material axis, but on an imaginary straight line within itself, passing through its center, and terminating in its North and South points, whish are called its North and South Poles» (p. 19).

6. «Ο άξων των πλανητών και της γης, είναι μόνον εις την ιδέαν μας (απεκρίθην) επειδή υποθέτομεν να διαπερνά ένας άξων από τον έναν πόλον έως τον άλλον.
Πόλοι ονομάζονται εκείνα τα τέλη της γης όπου ευρίσκονται μακρύτερα από τον ήλιον... εκείνος όπου είναι προς άρκτον ονομάζεται πόλος αρκτικός, ο δε άλλος όπου είναι προς μεσημβρίαν αντικρύ του, ανταρκτικός» (σ. 25-26).

7. «The middle line or circle, that is drawn round it, is called the Equator, which divides the globe into two equal parts...» (p. 22).

7. «Η γραμμή εκείνη, επάνω εις την οποίαν διέρχεται ο ήλιος λέγεται ισημερινός... και τέμνει την σφαίραν της γης εις δύο μέρη ίσα» (σ. 26).

8. «That is what I have often wondered at, when I have heard it affirmed that the earth is habitable on all sides; or that, where towns cannot be built, ships may sail. How comes it to pass, that the weight of a ship causeth it not to fall off from the lower seas; or that these ships and seas do not fall off to the lower sky altogether?» (p. 9).

8. «...δεν εκατάλαβα... ότι η γη κατοικείται γύρω τριγύρω (ωσάν σφαίρα όπου είναι) εις τα ξηρά της μέρη. Τώρα εκείνοι μεν οπού ευρίσκονται εις το επάνω μέρος της, και έχουν ημέραν, καλώς. Αμή εκείνοι όπου είναι υποκάτω και έχουν νύκτα, ομοίως δε και ταις πατούναις των ποδαριών τους προς ημάς γυρισμέναις, και τα κεφάλια τον κατήφορον, άραγε δεν έπρεπε να πέσουν κάτω εις τον ουρανόν;» (σ. 27).

9. «I think, that if the sun contains as much more matter than the earth does, as he is bigger that the earth, it is a million of times more reasonable that
the earth should fall to the sun, than that the sun should fall to the earth» (p. 28).

9. «Και βέβαια, είναι πολλά πιθανώτερον ένα σώμα, μικρότερον ένα μιλιούνι φοραίς καθώς είναι η γη συγκρινομένη με τον ήλιον να κινήται τριγύρω του,
παρά το μέγα, εις την μικρήν γην» (σ. 24).

10. «Did you ever put a pebble into a sling, and whirl it round your head? ... And did you feel no tendency in the pebble to fly off from the sling.
O yes! and the moment I let the string slip from my hand, away the pebble flew...
I like- wise remember, that the faster I whirled the sling, the greater was the tendency of the pebble to fly off...» (p. 29).

10. «...όταν ήθελε δέσης μίαν σφαίραν με ένα σχοινί, του οποίου κρατής την άκρην, και την σφενδωνίζεις τριγύρω εις το κεφάλι σου κάμνωντας έναν κύκλον, δε ήθελε πετάξη αρκετά μακρυά, ύστερον από μίαν τοιαύτην κίνησιν, αν αφήσης το σχοινί από το χέρι σου;
Ναι (απεκρίθη το παιδί), είδα, ότι παρομοίως δεμένη μία σφαίρα, πηγαίνει πολλά μακρυά από λόγου μου, όταν την αφήσω» (σ. 28).

11. «You have already told me that the earth is a planet, and that there are other planets besides... Yes: there are five besides our earth: and the are called Mercury, Venus, Mars, Jupiter, and Saturn» (p. 34).

11. «...είπετε κάτι τι και περί πλανητών...
Οι πλανήται (απεκρίθην) κατά τον τρόπον όπου απέχουν από το κέντρον του ηλίου είναι, Ερμής, Αφροδίτη, ..., Άρης, Ζεύς, και Κρόνος» (σ. 12-13).

12. «Suppose a body, projected from the sun... it would reach the orbit of Mercury in 8 years; of Venus in 16 years 136 days; of the earth in 22 years 226 days; of Mars in 34 years 165 days; of Jupiter in 117 years 237 days; and of Saturn in 215 years 287 days» (p. 39).

12. «...μία τοιαύτη σφαίρα, αν ήθελε ξεκουντηθή από τον ήλιον, ήθελε φθάση εις τον Ερμήν εις οκτώ χρόνους, εις την Αφροδίτην εις δεκαέξ, εις την γην εις εικοσιδύο, εις τον Άρην εις τριάντα τέσσερες, εις τον Δίαν εις εκατόν δεκαεπτά, και εις τον Κρόνον εις διακόσια ογδόντα επτά...» (σ. 19).

13. «...some of the comets go almost fourteen times as far from the sun as Saturn is...» (p. 39).

14. «...I should be glad to know how many miles they move every hour.
Mercury moves 109.699 English miles[15] every hour; Venus, 80.295; the Earth, 68.217; Mars, 55.287; Jupiter, 29.083; and Saturn, 22.101» (p. 42).

15. «... I do not understand the reason why the days and nights are continually varying in their lengths, unless it were by a particular motion... Please to light that candle, by way of a Sun, and set it upon the table, whilst I shut the windows; so that we may have no light in the room but from the cadle...
Now, I put a wire axis through our small three inch globe, so as to reach a little way out from its surface in its North and South Poles...
I move the globe round the flame of the candle, keeping it always at the same height from the table, and its axis perpendicular to the table: and you see that the candle is always even with the Equator of the globe, and enlightens it just from pole to pole...
And that one half of the globe is enlightened by the candle, whilst the other half is not: and consequently, that it appears as if it were day, on the side of the globe next the candle, and night on the oppositive side» (p. 98).

13. «Οι Κομήται απέχουν δεκατέσσερες φοραίς μακρύτερα από τον ήλιον, παρά ένα κοινόν άστρον...» (σ. 19).

14. «...πόσον ογλύγωρα κυκλοφορώντας τρέχει ο κάθε πλανήτης εις μίαν ώραν.
Ο Ερμής κινείται εις κάθε ώραν 41.114 μίλια[16], η Αφροδίτη 30.111 μίλια, η γη 25.591 μίλια, ο Άρης 20.731 μίλια, ο Ζεύς 10.912 μίλια και ο Κρόνος 8.288 μίλια την κάθε ώραν» (σ. 21).

15. «Λυπούμαι οπού δεν ενθυμούμαι πλέον τίποτες να ερωτήσω δια τον πλανήτη μας, παρά μόνον δια την αιτίαν της μεταβολής... και του μεγαλώματος των ημερών και νυκτών.
Όταν εις την μέσην ενός καρπουζιού από το τζουνί εις το λουλούδι του ήθελε διαπεράσης πέρα πέρα και εις τα δύο μέρη μίαν σούβλαν, η οποία τότε
είναι άξωνάς του, και φανερώνει το μεν λουλούδι τον αρκτικόν πόλον, το δε τζουνί τον ανταρκτικόν, και ήθελες το περιστρέφη αδιακόπως αντικρύ εις την φλόγαν του κεριού οπού να στέκη εις ένα μέρος, τότε βλέπεις ότι πέφτει το φως εις το καρπούζι πάντα εις μίαν και την αυτήν γραμμήν σταυρωτά με τον άξωνα εις την μέσην του, και φωτίζεται όλον από τον έναν πόλον έως εις τον άλλον.
...Βλέπεις ακόμι πως το μισόν μέρος του οπού είναι γυρισμένον προς την φλόγα, λαμπρύνεται, το δε άλλο μισόν ευρίσκεται σκιασμένον; Απ' αυτό λοιπόν γνωρίζομεν ότι το ένα μέρος της γης έχει ημέραν, και το άλλο νύκτα (σ. 36).

16. «I now turn the globe round its axis many times during the time I move it round the candle as before; and you see that every part of its surface, from the North Pole to the South, goes equally through the light and shade. So that, if the globe was turned round its axis once every 24 hours, and carried round about the candle once in a year, every point of its surface from pole to pole, would be twelve hours in the light, and twelve hours in the dark» (p. 99).

17. «Then, you see, that supposing the candle to have no motion from one side of the equator to the other, and the axis of the globe to keep perpendicular to its orbit, and its whole course round the candle, the days and nights could never vary in their length» (p. 99).

16. «Πάλιν όταν ήθελες το περιτρυγυρίση συκώνωντάς το με τα δύο σου χέρια μίαν φοράν τρυγύρω εις το κερί και κάμνεις έναν κύκλον, βλέπεις ότι κάθε μέρος της επιφανείας του, περνά από το φως εις την σκιάν. Όθεν όταν η γήινη σφαίρα γυρίζη μίαν φοράν εις εικοσιτέσσερες ώραις περί τον άξωνά της, και άλλην μίαν περί τον ήλιον εις έναν χρόνον, τότε αναγκαίως κάθε σημείον της επιφανείας της από τον ένα πόλον έως εις τον άλλον, είναι δώδεκα ώραις εις το φως, και δώδεκα εις το σκότος» (σ. 36).

17. «Μανθάνεις εκ τούτου πως όταν ο άξων της γης πηγαίνη εις την κυκλοφορίαν του πάντα κατά κάθετον τρυγύρω εις το φως, αι ημέραι και νύκτες είναι ίσαις, επειδή ο ήλιος δεν κινείται από τον έναν πόλον εις τον άλλον» (σ. 36).

[15] Το αγγλικό μίλι (English mile) έχει τρεις διαφορετικές εκδοχές: α) το γεωγραφικό μίλι (geographical mile) που ισούται με 7.422 m, β) το ναυτικό μίλι (nautical mile) που ισούται με 1.852 m. και γ) το στατικό μίλι ή μίλι ξηράς (statute mile) που ισούται με 1.609 m.

Ο James Ferguson δεν προσδιορίζει ακριβώς πιο χρησιμοποιεί για τις αστρονομικές αποστάσεις.

[16] Ο Ρήγας, αναφέρει ρητά στο *Φυσικής Απάνθισμα*, στο κεφάλαιο Α΄ «Περί Σελήνης» (υποσημείωση) ότι: «Το γερμανικό μίλι, είναι δύο ωρών δρόμος και όταν ομιλούμεν περί μιλίων εις το εξής, τα γερμανικά εννοούμεν». Δεν προσδιορίζει ποια ακριβώς. Εκείνη την εποχή, βέβαια, στην ηπειρωτική Ευρώπη και πριν την καθιέρωση του δεκαδικού μετρικού συστήματος, διαδεδομένα ήταν επίσης για τη μέτρηση αποστάσεων και: α) το πρωσικό μίλι που ήταν ίσο με 7.532 m. και β) το παρισινό ή ταχυδρομικό μίλι (mille de Paris ή mille de poste) που ήταν ίσο με 1.949,04 m. Ο Ρήγας, δεν χρησιμοποιεί μάλλον το πρωσικό μίλι και φυσικά ούτε το γαλλικό. Η χρήση, πάντως, των γερμανικών μιλίων σε ό,τι αφορά τα αστρονομικά θέματα, παραπέμπει σε γερμανική μετάφραση του συγκεκριμένου έργου του J. Ferguson.

18. «I now incline the North pole of the axis a little toward the candle, and turn the globe round its axis... You now see that the candle shines as far over the north pole as the axis of the globe is inclined toward the candle; and that all those places of the northern hemisphere which go through the dark, go through less of it than they do of the light; so that their days are longer than their nights; and the candle, being on the North side of the Equator, shines as far short of the South pole as it shines over the North pole: and consequently, all the places on the southern hemisphere of the globe, which go through the light, go through a less portion of it than they do of the dark; and so have their days shorter than their nights» (p. 99-100).

18. «Πάλιν αν συκώσης κομμάτι τον άξωνα από το μέρος του αρκτικού πόλου από την κατά κάθετον θέσιν του προς το φως, παρατηρείς ότι τόσον μακρυά πέφτει το φως επάνω εις αυτόν τον πόλον, όσον τον έκλινες προς το φως. Και όλον εκείνο το μέρος του αρκτικού ημισφαιρίου όπου ήταν σκεπασμένον από σκότος, τότε έχει ολιγώτερον σκότος και περισσότερον φως, και επομένως είναι αι ημέραι μεγαλήτεραι από ταις νύκταις του. Και όσον πλησιάζη το αρκτικόν μέρος της σφαίρας προς το φως, τόσον μακραίνει το ανταρκτικόν απ' αυτό. Όθεν έπεται το ανταρκτικόν ημισφαίριον της γης να έχη περισσότερον σκότος, παρά φως, και καθ' εξής μεγαλήτεραις νύχταις από ταις ημέραις του» (σ. 36).

19. «But make the North pole of the axis decline from the candle, and turn the globe round its axis;
the candle will not enlighten the globe to the North pole, but it will shine round the South pole.
And now, all the northern places of the globe which go through the light, go through less of it than they do of the dark; so that the days are shorter than the nights on the North side of the Equator, and the contrary on the South side of it» (p. 100).

19. «Όταν αποστρέψης όμως τον αρκτικόν πόλον από το φως, τότε έρχεται ο ανταρκτικός πλησιέστερον
του φωτός, και γυριζομένου του καρπουζιού περί τον άξωνά του, τότε θέλει περιπέσει το φως τρυγύρω εις τον ανταρκτικόν πόλον, και ο αρκτικός δεν φωτίζεται. Έπεται απ' αυτό ότι αι ημέραι του ανταρκτικού ημισφαιρίου τότε είναι μεγαλήτεραι από ταις νύχταις, και εις το αρκτικόν γίνεται το εναντίον» (σ. 36-37).

20. «...how can the Sun shine upon the Moon, when the Earth is directly between her and the Sun? For, I should think, that the Earth would stop the Sun's light from going to the Moon. It does sometimes; and the Moon is eclipsed...» (p. 110).

20. «Άραγε ημπορώ να μάθω ακόμη τι είναι η έκλειψις της σελήνης, και διατί συμβαίνει;
Η έκλειψις της σελήνης (απεκρίθην) δεν είναι άλλο, παρά ένα εμπόδιον οπού δεν ημπορεί το φως του ήλιου να πέση επάνω εις το φεγγάρι, όταν έπρεπε να πέφτη, και αυτό συμβαίνει την ώραν οπού ευρίσκεται η γη ίσια αναμεταξύ εις τον ήλιον και εις αυτό» (σ. 6).

21. «...when the Sun, Moon and Earth, are all in a right line (which they are at the time both of new and full Moon) theil joint actions concur; and so raise the tides higher at these times than at any other: and those are called the Spring Tides. But, when the Moon is in her quarters, her action on the tides is cross- wise to the Sun's...» (p. 146).	21. «...όθεν αφ'ού τα δύο ουράνια σώματα ενεργούν επάνω εις τα νερά οπού είναι εις εκείνα τα μέρη, η ενέργεια πρέπει να είναι μεγαλυτέρα εις τους καιρούς οπού η σελήνη ευρίσκεται πλέον κατ' αντικρύ του ηλίου, ήγουν εις την αντίθεσιν και εις τον σύνδεσμον (εις την πανσέληνον και νέαν) παρά εις τα κάρτα, επειδή και τούτα όντας πλαγιώτερα προς τον ήλιον, η σελήνη έπεται να ενεργή από το ένα μέρος, όταν ο ήλιος ενεργεί από το άλλο. Όθεν αι ενέργειαί τους αδυνατούν αμοιβαίως, και ολιγοστεύει η μία την άλλην, δια τούτο και αι πλημμύραι είναι υψηλότεραι εις τας συζυγίας, παρά εις τα κάρτα» (σ. 63).
22. «...all the Stars are at rest, but also that they are Suns to innumerable systerms of planetary worlds, as our Sun is to its own system of planets» (p. 150).	22. «Εκείνα (τα άστρα) στέκονται, και καθ'ένα απ' αυτά είναι ένας ήλιος, το οποίον ίσως φωτίζει τόσους πολλούς πλανήτας, όσους και ο ήλιος μας» (σ. 10).

Συμπεράσματα

i. Όπως φάνηκε από τη συστηματική μελέτη και σύγκριση των δύο κειμένων, ένα μεγάλο μέρος της αστρονομικής γνώσης, που περιέχεται στο *Φυσικής Απάνθισμα*, προέρχεται κυρίως από το βιβλίο του James Ferguson, *An easy introduction to Astronomy for young gentlemen and ladies.*

ii. Το βιβλίο του Ferguson είναι ογκοδέστερο με σύνολο 220 σελίδων, ενώ στο *Φυσικής Απάνθισμα,* οι αστρονομικές γνώσεις καταλαμβάνουν συνολικά μόλις 50 σελίδες.

iii. Επίσης, στο αγγλικό κείμενο, περιλαμβάνονται πολλά σχέδια, χάρτες και πίνακες με αριθμητικά δεδομένα, ενώ λείπουν παντελώς από το βιβλίο του Ρήγα.

iv. Στο *Φυσικής Απάνθισμα* υπάρχουν αρκετές σελίδες, που είναι αφιερωμένες στα γήινα φυσικά φαινόμενα όπως σύσταση και κινητικότητα της ατμόσφαιρας, άνεμοι, υδάτινο περιβάλλον, σύννεφα, καταχνιά, αναθυμιάσεις και ηφαιστειακή δραστηριότητα, πυρ, βροχή, χιών, χάλαζα, κλπ. Όλα αυτά τα θέματα, απουσιάζουν από το συγκεκριμένο βιβλίο του Ferguson.

v. Στο *Φυσικής Απάνθισμα*, χρησιμοποιείται πολύ η «ηλεκτρική ύλη», ως ερμηνευτικό πλαίσιο πολλών φυσικών φαινομένων[15], κάτι που απουσιάζει παντελώς από το βιβλίο του Ferguson.

15 Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση του συγκεκριμένου θέματος, βλέπε: Χρίστος Θ. Ξενάκης, «Η χρήση της θεωρίας της ηλεκτρικής ύλης στο *Φυσικής Απάνθισμα* του Ρήγα ως ερμηνευτικό πλαίσιο φυσικών φαινομένων», *Υπέρεια*, τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, Αθήνα 2002, σελ. 891-905.

vi. Από τις παραπάνω διαπιστώσεις γίνεται φανερό ότι ο Ρήγας χρησιμοποίησε και άλλες πηγές για να συμπληρώσει τις αστρονομικές γνώσεις που ήθελε να συμπεριλάβει στο *Φυσικής Απάνθισμα*. Μία από αυτές είναι κατά πάσα πιθανότητα και ένα άλλο έργο του Ferguson[16] που έτυχε πολλών εκδόσεων και ίσως μεταφράσεων και στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί.

vii. Και στα δύο βιβλία βρίσκει κανείς την ιδέα της πιθανής κατοίκησης των πλανητών καθώς και την ιδέα των πολλών πλανητικών συστημάτων σε άλλα ηλιακά συστήματα[17]. Όμως, στο *Φυσικής Απάνθισμα* γίνεται υπόμνηση για την ύπαρξη του Γαλαξία, στον Ferguson όχι.

viii. Ο Ferguson έχει στη διάθεσή του θαυμάσιες γκραβούρες με επεξηγηματικά σχήματα και χάρτες για την καλύτερη κατανόηση των παρεχομένων γνώσεων, ενώ αντίθετα ο Ρήγας διαθέτει περιγραφική δινότητα και διδακτική ευελιξία που εξάπτει τη φαντασία του αναγνώστη, έχει, όμως, και την οξυδέρκεια να επιλέγει προς συζήτηση εκείνα τα θέματα που μπορούν να γίνουν πλήρως κατανοητά από τους αναγνώστες του, προτρέποντάς τους πολλές φορές να αποκτήσουν άμεση εποπτεία χρησιμοποιώντας απλά μέσα του αμέσου περιβάλλοντός τους.

ix. Όπως αποδείχθηκε από τη συγκριτική μελέτη των δύο κειμένων, ο Ρήγας ερανίζεται, απλοποιεί, συνθέτει, αναπλάθει, παραφράζει ή μεταφράζει με ακρίβεια όπου απαιτείται, αναδημιουργώντας έτσι τη νέα γνώση σε ένα δύσκολο αλλά συναρπαστικό γνωστικό πεδίο.

x. Όπου υπάρχουν αριθμητικά δεδομένα, όπως διαστάσεις Ηλίου και πλανητών, αποστάσεις πλανητών από τον Ήλιο, ταχύτητες περιφορών των πλανητών, μήκη τροχιών τους, κλπ., στο κείμενο του Ferguson δίνονται σε αγγλικά μίλια, ενώ στο *Φυσικής Απάνθισμα*, σε γερμανικά μίλια. Όλα τα άλλα, όμως, αριθμητικά στοιχεία, όπως περίοδοι περιφοράς και περιστροφής, διάρκειες ημερονυκτίων, κλπ., εκφράζονται με τις ίδιες ακριβώς αριθμητικές τιμές και μονάδες όπως στο αγγλικό κείμενο.

xi. Από την παραπάνω σύγκριση προκύπτει ότι ο Ρήγας χρησιμοποίησε μάλλον κάποια γερμανική μετάφραση του έργου του Ferguson, αφού παντού χρησιμοποιεί το γερμανικό μετρικό σύστημα, σε ότι τουλάχιστον αφορά μήκη και επιφάνειες.

xii. Το επίπεδο των αστρονομικών γνώσεων στο *Φυσικής Απάνθισμα* αποδεικνύεται ότι είναι αρκετά υψηλό, αφού περιέχει μεγάλο μέρος της σύγχρονης επιστημονικής γνώσης της εποχής και εμπεριέχει τις τελευταίες πληροφορίες των ερευνών για αστρονομικά θέματα.

xiii. Πάντα, όμως, ο απώτερος σκοπός του Ρήγα ήταν η σύγχρονη επιστημονική γνώση να γίνει εύληπτη από τους απλούς ανθρώπους, να γίνει κτήμα τους, ώστε να καταπολεμηθούν οι προλήψεις και οι δεισιδαιμονίες[18] που αφορούν μετεωρολογικά ή αστρονομικά φαινόμενα.

---

16 Πρόκειται για το έργο του James Ferguson, *Astronomy explained upon sir Isaac Newton's principles.*

17 Το βιβλίο του Fontenelle, *Entretiens sur la pluralité Des Mondes,* που βρίσκεται στα *Oeuvres de Monsieur De Fontenelle,* tome seconde, à Paris 1766, έπαιξε στον ευρωπαϊκό χώρο αλλά και στον ελληνικό, σημαντικό ρόλο. Στα ελληνικά, η μετάφρασή του έγινε από τον Παναγιωτάκη Κοδρικά, στη Βιέννη το 1794.

18 Είναι ενδεικτικό το παράδειγμα με τους κομήτες, όπου χαρακτηριστικά γράφει: «Οι Κομήτες (απεκρίθην) δεν είναι άλλο εις τους αμαθείς, παρά εικόνες τρόμου, με το να φαίνονται σπανίως. Είναι όμως πλανήται καθώς και η γη μας, και λαμβάνουν το φως από τον ήλιον...», *Φυσικής Απάνθισμα, ό.π.,* σ. 20.

Γι' αυτό και το εγχειρίδιο είναι σύντομο, κατανοητό, σε απλή γλώσσα γραμμένο αλλά πάντα επιστημονικά ενημερωμένο, αφού οι πηγές από όπου αντλεί τις πληροφορίες είναι από τις πλέον έγκυρες και πολυδιαβασμένες. Έτσι επιτυγχάνεται και μία διασπορά των επιστημονικών γνώσεων και ιδεών από τα κέντρα παραγωγής τους προς την περιφέρεια της Ευρώπης, δηλαδή στον ελληνόφωνο βαλκανικό χώρο αλλά και στις παρυφές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

xiv. Με την παράλληλη παράθεση των κειμένων μπορεί κανείς να διαπιστώσει τη μεταφραστική ικανότητα του Ρήγα καθώς και την προσπάθειά του να αποδώσει με σαφήνεια τους επιστημονικούς όρους που δεν υπήρχαν ακόμη στην ελληνική εργογραφία.

xv. Απομένουν, συνεπώς, ορισμένα ακόμη τμήματα των συγκεκριμένων αστρονομικών γνώσεων που ο Ρήγας παραθέτει στο *Φυσικής Απάνθισμα*, που πρέπει να ταυτοποιηθούν, εντοπίζοντας και τις άλλες πηγές που χρησιμοποίησε.

Η έρευνα, λοιπόν, συνεχίζεται...

Εικ.1. James Ferguson, F.R.S.

AN
EASY INTRODUCTION
TO
ASTRONOMY
FOR
YOUNG GENTLEMEN AND LADIES:
DESCRIBING
The Figure, Motions, and Dimensions of the Earth; the different Seasons; Gravity and Light; the Solar System; the Transit of Venus, and its Use in Astronomy; the Moon's Motion and Phases; the Eclipses of the Sun and Moon; the Cause of the Ebbing and Flowing of the Sea, &c.
BY JAMES FERGUSON, F. R. S.
SECOND AMERICAN,
FROM THE SEVENTH LONDON EDITION.
ILLUSTRATED WITH COPPERPLATES.

Εικ.2. *An easy introduction to Astronomy for young gentlemen and ladies*

Εικ.3. Ένα από τα πολλά αναδιπλούμενα σχήματα στο
An easy introduction to Astronomy for young gentlemen and ladies

ASTRONOMY

EXPLAINED UPON

SIR ISAAC NEWTON'S PRINCIPLES,

AND

MADE EASY TO THOSE WHO HAVE NOT STUDIED MATHEMATICS.

TO WHICH ARE ADDED,

A PLAIN METHOD OF FINDING THE DISTANCES OF ALL THE PLANETS FROM THE SUN,

BY THE

TRANSIT OF VENUS OVER THE SUN'S DISC,

In the year 1761:

AN ACCOUNT OF MR. HORROX's OBSERVATION OF THE TRANSIT OF VENUS,

In the year 1639:

AND OF THE

DISTANCES OF ALL THE PLANETS FROM THE SUN,

AS DEDUCED FROM OBSERVATIONS OF THE TRANSIT

In the year 1761.

BY JAMES FERGUSON, F. R. S.

Heb. xi. 3. The worlds were framed by the Word of God.
Job xxvi. 7. He hangeth the earth upon nothing.
—— 13. By his Spirit he hath garnished the heavens.

Εικ.4. *Astronomy explained upon sir Isaac Newton's principles*

ΙΩΑΝΝΑ-ΣΤΑΜΑΤΙΝΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ρήγας Βελεστινλής: Ψυχολογική ανάλυση περιεχομένου στον Θούριο και πρόταση για δημιουργική εργασία στην ομάδα-τάξη

Εισαγωγή και θεωρητικό μεθοδολογικό πλαίσιο

Η δυναμική και δομική ανάλυση των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τη μελέτη της προσωπικότητας του Ρήγα Βελεστινλή και των ιδεών, όπως αναφέρονται στο *Θούριο*, στον «ορμητικό Πατρικό Ύμνο πρώτος, εις τον ήχον μια προσταγή μεγάλη», βασίζεται στην ποιοτική έρευνα και την ανάλυση περιεχομένου.

Η ανάλυση περιεχομένου αποτελεί μια τεχνική με την οποία πραγματοποιείται η ποιοτική έρευνα. Εφαρμόζεται κυρίως στις κοινωνικές, τις ανθρωπιστικές, τις επιστήμες αγωγής και αφορά μία μελέτη περίπτωσης, ένα σχολείο, έναν οργανισμό ή μια μικρή ομάδα. Σημαντική είναι η εφαρμογή της στις βιογραφίες και τα γραπτά κείμενα. Ενότητες ανάλυσης αποτελούν οι λέξεις ή οι φράσεις, η δε θεματική τους, τα ιδιαίτερα στοιχεία, που εμφανίζονται στο κείμενο και η συχνότητά τους ομαδοποιούνται σε κατηγορίες (Moscovici, 1961. Jodelet, 1989).

Η ανάλυση περιεχομένου χρησιμεύει προκειμένου ν' αναγνωρίζει ο/η ερευνητής/τρια την ψυχολογική κατάσταση προσώπων ή ομάδων, όπως και να ανακαλύπτει στάσεις, ενδιαφέροντα, αξίες, του ατόμου και πολιτισμικά πρότυπα (pattern culturel) διακεκριμένων ομάδων πληθυσμού. Στην περίπτωσή μας θεωρούμε ότι βρίσκει εφαρμογή στην ανάλυση περιεχομένου μελέτης του *Θούριου* του Ρήγα. Αυτή η τεχνική βρίσκει εφαρμογή σε τομείς τόσο διαφορετικούς, όπως η ψυχιατρική, η ψυχολογία, η ιστορία, η ανθρωπολογία, η φιλοσοφία, η γλωσσολογία και κυρίως η παιδαγωγική και η εκπαιδευτική πράξη.

Στα βιβλία ιστορίας της ΣΤ΄ τάξης του Δημοτικού διδάσκεται ο Ρήγας Βελεστινλής και η εθνική δράση του, ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα εκπαιδευτικά ζητήματα και η μόρφωση του νέου ανθρώπου, όπως αναφέρονται στην *Χάρτα* του Ρήγα, δίνοντας

έμφαση στο γλωσσικό και στο εκπαιδευτικό ζήτημα (Βακαλόπουλος, 1971). Το μεγαλύτερο μέρος της γνώσης του εκπαιδευτικού, αλλά και του εκπαιδευτικού ψυχολόγου, που πλέον βρίσκεται καθημερινά στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σε πραγματικές καταστάσεις μέσα στην ομάδα-τάξη, έρχεται από την αλληλεπίδραση μεταξύ μαθητών/τριών και διδασκόντων ή μεταξύ μαθητών και ψυχολόγων. Αυτή η διαδικασία βοηθά στην ολιστική σύλληψη του τι σημαίνει σχολική ομάδα-τάξη.

Οι πεποιθήσεις, οι αξίες και οι κανόνες πηγάζουν από τις εξωτερικές προβλέψεις, που έχουν ήδη λειτουργήσει σωστά μέσα στην τάξη. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα θα έπρεπε να λειτουργεί ως ομάδα-τάξη με πρόθεση συνεργασίας του διδάσκοντα με τον ψυχολόγο του σχολείου, ώστε μαζί με τους μαθητές να εμβαθύνουν την πνευματική και συναισθηματική αξιολόγηση κάποιων κειμένων ιστορίας, νέων ελληνικών και άλλων μαθημάτων (Panagiotakopoulou, 2012).

Η ανάλυση περιεχομένου που παρουσιάζεται σε αυτό το κείμενο με θέμα τον *Θούριο* του Ρήγα, αποτελεί μια ψυχολογική ανάλυση με στοιχεία της διδακτικής πράξης και της ερευνητικής προσέγγισης ποιοτικής προοπτικής. Υποστηρίζουμε την άποψη της διεπιστημονικής συνεργασίας μέσα στην ομάδα-τάξη ενός τριγωνικού μοντέλου, συνεργασίας διδάσκοντος-ψυχολόγου-μαθητών, ορισμένων μαθημάτων με εκπαιδευτικές δραστηριότητες στην πράξη, ιδιαίτερα αναφερόμαστε στα μαθήματα της ιστορίας και των νέων Ελληνικών. Οι ποιοτικές μέθοδοι είναι χρήσιμες στις έρευνες, που αφορούν στη διδασκαλία, επειδή επιτρέπουν να επισημανθεί και να εξακριβωθεί η φύση των σχέσεων που φαίνονται πάντοτε ίδιες μέσα στα διάφορα περιβάλλοντα. Η μελέτη περίπτωσης και η σύγκριση των αποτελεσμάτων της θα οδηγήσουν στην επισήμανση άλλων καινούργιων μεταβλητών, που ενδέχεται να είναι σημαντικές, αν φυσικά επαληθευτεί η εγκυρότητα και η αξιοπιστία ένας (Zavalloni & Louis-Guèrin, 1984, Ρήγα, 1986).

Ο *Θούριος* του Ρήγα: Μία προσταγή μεγάλη, ένας Ορμητικός Πατριωτικός Ύμνος

Μελετώντας τα βιογραφικά στοιχεία του Ρήγα και στη συνέχεια τον *Θούριο* σ' ένα πρώτο γενικό επίπεδο οι αναπαραστάσεις Ελευθερία-Ισότητα τοποθετούνται στον συλλογικό συμβολισμό του Εαυτού, ενώ σ' ένα δεύτερο επίπεδο, το σημαινόμενο, αναπροσαρμόζεται και μεταβάλλεται σε έννοιες που έχουν σχέση με την Πατρίδα, την οικουμενικότητα και τα βιώματα του Ρήγα. Αυτό το σημαινόμενο, αποτελεί τη συναισθηματική κινητήρια δύναμη μνήμης, των σχέσεων του Ρήγα (Εαυτού) με τους Έλληνες, τους ξένους (Άλλους) και το γενικό περιβάλλον (Κοινωνία) εντός και εκτός Ελλάδος.

Αν απομονώσουμε διάφορες θεματικές ενότητες στη βιογραφία του Ρήγα και στον *Θούριο,* θα διαπιστώσουμε ότι αυτές οι ενότητες τέμνονται και αλληλοεπιδρούν η μια (βιογραφία) με την άλλη (*Θούριο*). Η ταυτότητα των βιογραφικών στοιχείων του Ρήγα είναι γνωστά, γι' αυτό δεν θα αναφερθούμε παρά μόνο στο ότι γεννήθηκε το 1757, στο Βελεστίνο Θεσσαλίας, από το οποίο πήρε και το επώνυμό του, Βελεστινλής, η αρχαία ονομασία του οποίου ήταν Φεραί, εξ' ου και το δεύτερο επώνυμό του, Φεραίος. Ο Καραμπερόπουλος (2017, σ. 20) αναφέρει σχετικά: «Ως αποτέλεσμα των συστηματικών προσπαθειών μας και Διεθνών Συνεδρίων για τον Ρήγα και τη γενέτειρα του, στο βιβλίο ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού, αναγράφεται επιτέλους το πραγματικό όνομά του ΄΄Ρήγας Βελεστινλής΄΄. Μια δικαίωση τόσων ενεργειών μας για την αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας».

Σε μια εποχή, που δεν υπήρχαν δημοτολόγια, ταυτότητες κλπ., το πλέον σύνηθες διακριτικό ήταν το όνομα του πατέρα ή ο τόπος καταγωγής, αν κάποιος ήταν ξενόφερτος. Ο Ρήγας όταν βρέθηκε μαθητής στο Πήλιο, έγινε γνωστός ως Ρήγας εκ Βελεστίνου, δηλαδή Βελεστινλής. Η κατάληξη -λής (τουρκικής προέλευσης) ήταν πολύ συνηθισμένη ως δηλωτικό καταγωγής (Βρανούσης, 1998).

Υπήρξε ένας από τους κύριους υποκινητές της πρώτης εξέγερσης, η οποία προπαρασκεύασε την επανάσταση των Ελλήνων για ανεξαρτησία από τον ζυγό του τούρκων. Ο Σβολόπουλος (1998, σ. 88) αναφέρει, «...Αρνητής της καταπίεσης, την οποία είχε βιώσει στην ιδιαίτερη πατρίδα του, ευαίσθητος δέκτης των μηνυμάτων του Διαφωτισμού, στη συνέχεια, είχε συμμεριστεί τις αγωνίες και τις αναζητήσεις των υπόδουλων συμπατριωτών του· ακόμη περισσότερο είχε επιδιώξει να συμβάλει ενεργά στην πνευματική τους αφύπνιση και χειραφέτηση». Ο Ρήγας ήταν λόγιος σε υπέρτατο βαθμό, τον εκτιμούσαν σημαντικές προσωπικότητες του Έθνους και επιφανείς ξένοι. Υπήρξε ο ιδρυτής της πατριωτικής εταιρείας, μυστικής εταιρείας «Société Patriotique, Société Secréte», στην οποία προσέλκυε άνδρες σοφούς, όπως αναφέρει η Μαντούβαλου (1990, σ. 16), ενώ ο Νικολόπουλος γράφει ότι ο Ρήγας «ίδρυσε μια μυστικήν εταιρείαν (Société Secréte) προς εξέγερσιν σύμπασης της Ελλάδος [...] και απαλλαγήν των δύστυχων συμπεριωτών του εκ του επαχθούς ζυγού των βαρβάρων». Παρά ταύτα ελλείπει εισέτι αποφασιστική περί του ζητήματος τούτου μαρτυρία. (Πανταζόπουλος, 1998, σ. 27).

Η προσωπικότητα του Ρήγα οργανώνεται γύρω α) από τη διανόηση, το εκλεπτυσμένο πνεύμα, την καλλιέργεια, των εσωτερική εξερεύνηση του Εαυτού και τις υπαρξιακές αναζητήσεις, β) την ελευθερία πνεύματος, καινοτόμες ιδέες (ακόμα και για την εποχή μας!) με δημιουργική ιδεολογική πρωτοπορία, με σκέψη που δεν καταπιέζεται και γ) την άρνηση κοινωνικών πιέσεων, ασυμβίβαστος. Ας θυμηθούμε το όραμα του Ρήγα για ένα πολίτευμα Δημοκρατίας και Ισονομίας, όπως το αναφέρει στην *Χάρτα* του.

Ανάλυση περιεχομένου στον *Θούριο*

Θεματικές ενότητες που προκύπτουν από τον *Θούριο*:

α) Συναίσθημα κατωτερότητας. Η Μεγάλη προσταγή, ο *Θούριος* με όραμα Ελευθερία-Ισότητα, στους πρώτους στοίχους αναφέρεται στο συναίσθημα κατωτερότητας και την περιθωριοποίηση, στοιχεία που αποτελούν την αξιολογική κριτική του γράφοντα (στίχ. 5, 10, 15, 20). Επιχειρεί με τον τρόπο αυτό να δώσει στους Έλληνες ερεθίσματα να σκεφτούν τη μειονεκτική θέση, στην οποία βρίσκονται (έναντι αυτής των κατακτητών) και να τους υπενθυμίσει πόσο βαριά είναι η σκλαβιά, ενώ τους φέρνει αντιμέτωπους με τις διάφορες ιδεολογικές επιλογές και τις αλληλοσυγκρουόμενες αξίες. Ο καθορισμός των συγκεκριμένων επιλογών, «πικρή σκλαβιά», «ο τύρρανος το αίμα σου [...] να πιή» αποβαίνει για τους Έλληνες ολοένα και πιο προβληματικός και ταυτόχρονα συνιστά υποκειμενική συνείδηση της έννοιας του «ανήκειν στους σκλάβους», ενώ η πολιτισμική και ατομική τους ιστορία εξαφανίζονται, ενώ οι λειτουργικές σχέσεις, εδραιώνονται στο συλλογικό και μόνο. Δεν υπάρχει εξατομικευμένο Εγώ, ως κοινωνική συνείδηση του ανήκειν, αλλά ένας καταπιεσμένος, εξαφανισμένος Εαυτός.

β) Συναίσθημα ανωτερότητας. Αναπτέρωση του ηθικού των Ελλήνων και αρνητική αξιολόγηση σε οτιδήποτε εκθέτει και μειώνει την Πατρίδα (στίχ. 25, 30, 35). Επιπλέον, προτάσσει το θρησκευτικό στοιχείο, που μόνο αυτό έχει απομείνει ως εσωτερική δύναμη. Η θρησκεία, το σύμβολο της πίστης, ο Σταυρός, «να κάμωμεν τον όρκον επάνω στον

Σταυρόν», αλλά και οι Νόμοι θα πρέπει να γίνουν οδηγός καλής συνεργασίας, ενότητας, αγάπης, ομόνοιας. Θα πρέπει να επαναπροσδιορίσουν οι Έλληνες τις επιλογές και τους ρόλους τους και να προσαρμοστούν σε μια κοινή συλλογική κοινωνική δράση μ' έναν Αρχηγό «και της Πατρίδος ένας να γένη αρχηγός», «γιατί η αναρχία ομοιάζει τη σκλαβιά». Επιχειρεί μέσα από τον λόγο του ν' αναπτερώσει το ηθικό τους, ν' ανεβάσει, να δημιουργήσει, να στηρίξει τα συναισθήματα ανωτερότητας. Η ομάδα (Έλληνες) χρειάζεται μία εσωτερική αναδιοργάνωση, γι' αυτό επικεντρώνεται αρχικά στη θρησκευτική δύναμη, στην πίστη προς τον Θεό, για να καταλήξει στις συνιστώσες της ελευθερίας του πνεύματος.

γ) Δράση πολιτική και κοινωνική. Στον Άλλο (δηλαδή στους Έλληνες) προσδίδει επίσης στοιχεία φόβου, έλλειψης θάρρους, περιθωριοποίησης (στίχ. 45, 50, 55, 60). Τόσα δεινά υπέστησαν χρόνια σκλαβωμένοι, αναγνωρίζει το αίσθημα ανασφάλειας, που τους διακατέχει, άτομα δίχως πνευματική άνεση, αποδιοργανωμένοι, αγχώδεις, αδρανείς συναισθηματικά, ανασφαλείς, αποκλεισμένοι από τη στήριξη της εξω-ομάδας (στίχ. 5, 10, 15, 20). Μια πίστη των Ελλήνων προς τον Θεό, ο Ρήγας καταλήγει στη θετικά αξιολογημένη δράση και τη συνένωση της ομάδας με άλλες ομάδες, το ίδιο ταλαιπωρημένες από τα δεσμά των Τούρκων, όπως «οι Βούλγαροι, οι Αρμένιοι, οι Λευκοί και οι Μαύροι». Ο Ρήγας ζητά να περάσουν από τις λέξεις (τον λόγο του) στην πράξη, να ξεσηκωθούν, να επαναδομήσουν την κοινωνική πραγματικότητα, όχι μόνο ως συνείδηση του Εαυτού, αλλά και ως αντίληψη της συνείδησης του Άλλου, όλων των Ελλήνων και των γύρω υποδουλωμένων λαών, όλων των Βαλκανικών λαών (στίχ. 45-125).

Συμπεράσματα

Ο Ρήγας μέσα από τον *Θούριο* επιθυμεί να συνενώσει τις άκρες της συνειρμικής αλυσίδας του Εαυτού, «να προσθέσει κρίκους», που αναπαριστούν τη θετική αξιολόγηση του Εγώ, έναντι του αρνητικού Άλλου (Τυράννου), να αντιληφθούν την υπεροχή της κουλτούρας, πρέπει να επανακωδικοποιήσουν το σημασιολογικό ιδεολογικό ρεπερτόριο της ταυτότητας του «Έλληνα», τις αξίες της πολιτισμικής τους κληρονομιάς, να καλλιεργήσουν την ιδεολογία για την ελευθερία και τη δόμηση μιας καινούργιας κοινωνικής πραγματικότητας, αυτής της Ελεύθερης Πατρίδας, της Ελλάδας.

Ο Ρήγας με το *Θούριο*, άγγιξε βασικά στοιχεία του εσωτερικού περιβάλλοντος, του ψυχικού κόσμου του Έλληνα. Στοιχεία που βρίσκονται στην περιφέρεια της συνείδησης, δηλαδή πρότυπες εικόνες, αναμνήσεις (ιστορία των Ελλήνων), πατριωτισμό, λεβεντιά και ενότητα, χαρακτηριστικά, που περιγράφουν την ομαδική συνείδηση και αντικατοπτρίζουν τις στοιχειώδεις ιδιότητες των κοινωνικών αναπαραστάσεων, που αποτελούν τη λυδία λίθο της δομής του λειτουργικού υποκειμενικού περιβάλλοντος του Έλληνα. Σύμφωνα με την ανάλυση περιεχομένου των κοινωνικών αναπαραστάσεων, ο Ρήγας Βελεστινλής μέσα από τον *Θούριο* διαμορφώνει το εξής τρίγωνο ταυτότητας (Πίνακας Ι).

Πίνακας Ι
Εαυτός (Ρήγας Βελεστινλής) = Επαναστάτης-Δημοκράτης
Θούριος, Ορμητικός Πατριωτικός Ύμνος

+ Θετικοί Άλλοι	- Αρνητικοί Άλλοι
Άλλος (Έλληνες υπόδουλοι και ξένοι)	Τούρκοι (τούρκικος ζυγός)
Θετικοί Άλλοι/Φίλοι & Βαλκάνιοι Λαοί	Αρνητικοί Άλλοι = Μισητοί

Ο Ρήγας μέσα από τους στίχους του *Θούριου* εκτός της εμψύχωσης των Ελλήνων από το επαναστατικό αυτό κήρυγμα έδωσε μαθήματα Δημοκρατίας και σύγχρονης κρατικής οργάνωσης (βλ. στίχ. των άρθρων 4, 5, 9, 15, 19, 28, 32, 35). Ο *Θούριος* και η *Νέα Πολιτική Διοίκησις* αποτέλεσαν δύο ιδεολογικά πρότυπα Δημοκρατίας, όπου ο αυτοκράτωρ (κυρίαρχος) λαός είναι ένα σώμα, μια ψυχή και συμπεριλαμβάνει στους κόλπους της «διάφορα γένη και θρησκείας» (Σπανδωνής, 2000).

Ο κεντρικός στόχος του Ρήγα ήταν «η συγκρότησις του Κράτους δικαίου, αποτελούντος την δεοντολογικήν κατάληξιν των τριών πλημμελών μορφών διοικήσεως Αναρχία-Μοναρχία-Τυραννία». Οι ιδέες αυτές προέρχονται από τον *Θούριο.* Η πολιτική ακτινοβολία του Ρήγα και ο άσβεστος πόθος του για την Ελευθερία, αποτελούν ένα μήνυμα ψυχικού μεγαλείου «βασιζόμενο εις τας ανθρωπιστικάς αξίας του Ελληνικού πνευματικού πολιτισμού» (Πανταζόπουλος, 1998).

Εδώ είναι σημαντικό να αναφέρουμε τις απόψεις και τις μελέτες του Καραμπερόπουλου, του οποίου τα αποτελέσματα συμφωνούν με τα αποτελέσματα των δικών μας ερευνών σχετικά με τη μέθοδο και τον στρατηγικό προγραμματισμό του *Θούριου,* του οποίου και εκείνος κατηγοριοποιεί σε τρία μέρη:

α) Στους πρώτους στίχους τοποθετείται στην εμψύχωση των σκλαβωμένων συμπατριωτών του των οποίων ενισχύει το πεσμένο ηθικό τους. Μέσα από τον λόγο του *Θούριου* και του *Ύμνου Πατριωτικού* δίνει θάρρος και αναβιώνει μέσα τους την ιστορική τους μνήμη, την αυτογνωσία τους, την αγωνιστικότητα και την αποφασιστικότητά τους, υπενθυμίζοντάς τους ότι είναι απόγονοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου, πρότυπο ανδρείας.

β) Στη συνέχεια ο Ρήγας αναφέρεται στον ένοπλο αγώνα τους, τη στρατιωτική τακτική, που πρέπει να ακολουθήσει η επανάσταση, προκειμένου να αποκτήσουν την ελευθερία τους.

γ) Στο επόμενο στάδιο του *Θούριου* ο Ρήγας, προετοιμάζει έναν πολιτικό σχεδιασμό του απελευθερωμένου πλέον Βαλκανικού χώρου, τους δίνει έναν δημοκρατικό τρόπο διοίκησης και μιας πρακτικής οργάνωσης του Νέου μετα-επαναστατικού κράτους. Πράγματι μέσα από τα λόγια του *Θούριου* ο Ρήγας Βελεστινλής «[...] σπείρει τον σπόρον της Ελευθερίας [...]» (Καραμπερόπουλος, 2017).

Είναι λυπηρό ότι η προδοσία του έγινε από Έλληνα έμπορο της Τεργέστης, γεγονός που «ανέκοψε» την επαναστατική πορεία του. Η ιστορική όμως έρευνα περί Ρήγα αποδεικνύει ότι η επαναστατική ιδεολογία του βοήθησε τα μέγιστα στην απελευθέρωση της σκλαβωμένης από τους Τούρκους Ελλάδας. Δικαίως, λοιπόν, αναφέρεται από Ανώνυμο Συγγραφέα της Ελληνικής Νομαρχίας ως «ο της Ελλάδος Ελευθερωτής» (Καραμπερόπουλος, 20017, σ. 17).

Πρόταση για δημιουργική εργασία στην ομάδα-τάξη

Η εργασία μας προτείνεται στα πλαίσια της λογοτεχνίας και της δημιουργικότητας και έχει βασικό στόχο τη σύνδεση της λογοτεχνίας, ιδιαίτερα της ποίησης, με την εκπαιδευτική διαδικασία και την ανάλυση του ποιήματος μέσα στην ομάδα-τάξη. Η ποίηση, όπως και άλλες βασικές τέχνες, όπως για παράδειγμα η μουσική ή η ζωγραφική, αποτελούν δημιουργήματα της φαντασίας του καλλιτέχνη, ο οποίος επιθυμεί να απεικονίσει την πραγματικότητα, όχι με πεζό λόγο αλλά με έμμετρο κα γραμμικό τρόπο. Η ποίηση είναι σαν τον χορό, αν φανταστούμε ότι βαδίζουμε, η ποίηση μπορεί να ξεκινάει με γραμμικά στοιχεία και να καταλήξει σε «*αίθριες εικόνες*» σαν τους πίνακες ζωγραφικής (Καλογήρου, 2018). Οι Benton & Fox (1990) αναφέρουν ότι για τη νοηματοδότηση του ποιήματος, παίζουν ρόλο η γλώσσα, η μορφή, η παρατήρηση και το συναίσθημα.

Η προσπάθεια παρουσίασης του πρώτου στίχου του *Θούριου* του Ρήγα στην τάξη γίνεται μέσα από δραστηριότητες φιλαναγνωσίας, ελεύθερης έκφρασης ζωγραφικής και συσχέτισής του με άλλα μαθήματα, όπως αυτό της ιστορίας. Πρόκειται για μία διαθεματική προσέγγιση του ποιήματος του Ρήγα, του οποίου η βιογραφία και το επαναστατικό συγγραφικό του έργο, ιδιαίτερα το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του, τον ανέβασαν στο πάνθεον του Ελληνισμού και των Βαλκανίων γενικότερα, αναδεικνύοντάς τον ως μια εμβληματική φυσιογνωμία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας.

Σε μία από τις προσεγγίσεις που χρησιμοποιούμε στην πρότασή μας είναι και οι δραστηριότητες μέσω εικόνων και πινάκων ζωγραφικής, από τις οποίες εμπνευστήκαμε τα χαϊκού[1] ποιήματα που παρουσιάζουμε παρακάτω.

1 Τα ποιήματα χαϊκού προέρχονται από την Ιαπωνία, ως μια ελιτίστικη έκφραση των διανοούμενων του μεσαίωνα. Με αυτόν τον τρόπο έδειχναν την υπεροχή τους με έναν οξύ και πνευματώδη λόγο, εξελίχθηκε όμως σε μια έκφραση διαισθητικής επαφής με τη φύση, διαποτισμένη από το πνεύμα του Zen (Βουδισμού).

Η δομή των χαϊκού θα πρέπει να είναι η εξής:

α. Απλότητα, αμεσότητα, βάθος, φωτεινότητα.

β. Να είναι ακριβώς δεκαεπτά συλλαβές.

γ. Οι συλλαβές παρουσιάζονται σε τρεις σειρές: 1η σειρά πέντε συλλαβές, 2η σειρά επτά συλλαβές και τρίτη σειρά πέντε συλλαβές.

δ. Αποφεύγονται οι μεταφορές και οι ομοικαταληξίες.

ε. Το ποίημα να σχετίζεται με μία εποχή του χρόνου (Λουκάτου, 2013).

Ελευθερία
το παν στη ζωή σκέπη
ευλογημένη

Φωτογραφία: https://awakengr.com/i-alithia-ine-i-megalyteri-eleftheria/

Το μίσος βαρύ
τη ζωή κυριαρχεί
αγάπη Θεέ

Φωτογραφία: http://neraidokosmos-nandia.blogspot.com/2012/10/blog-post.html

Τους σκλάβους εδώ
λευτεριά προσπερνά
ακριβοθώρητη

Ζωγραφική: https://netakias.com/2014/09/20/

Η επιλογή του συγκεκριμένου προσώπου δεν είναι τυχαία. Οι έννοιες των βασικών κοινωνικών αξιών, όπως αυτές της ελευθερίας, της αδελφικότητας, της ισότητας των ανθρώπων και του σεβασμού σε όλη την πλάση, παραμένουν επίκαιρες όσο ποτέ. Ο Ρήγας (1757-1798) έζησε και έδρασε σε μία περίοδο σκοτεινή, γεμάτη επαναστάσεις, πολέμους, που σφράγισαν την ιστορία της χώρας μας. Αυτή την περίοδο αναπτύσσει ένα πλούσιο συγγραφικό έργο και παράλληλα παίρνει ηγετικές πρωτοβουλίες. Εμπνέει και συναρπάζει, ενώ ταυτόχρονα είναι ο πολιτικός νους μιας επανάστασης, που καθοδηγείται από το πνεύμα του διαφωτισμού και τα ιδανικά της Γαλλικής Επανάστασης. Ο Ρήγας ονειρεύεται και ταυτόχρονα καταστρώνει σχέδια για μία ελεύθερη δημοκρατική πολιτεία, για τους υπόδουλους/υποταγμένους στο Σουλτάνο λαούς, μέσα στους οποίους βρίσκονται και οι Έλληνες. Ήταν από τους πρωτοπόρους που μίλησε για πολυπολιτισμικότητα και ελευθερία των λαών. Η Ελλάδα του Ρήγα δεν μοιάζει να έχει σύνορα, είναι πολύ μεγαλύτερη η ιδέα από την έννοια του κράτους, το Όραμά του είναι όραμα του Ελληνισμού, που διαχέεται έξω από τα Ελληνικά σύνορα φέροντας μαζί την ελευθερία και τον πολιτισμό. Ο Ρήγας είναι η Ελλάδα, το όραμα και η θυσία, ο *Θούριος* περικλείει όλα αυτά μαζί (Καραμπερόπουλος, 2017).

Στην προσπάθειά του να προετοιμάσει το έδαφος για την Ελληνική ανεξαρτησία από τον τουρκικό ζυγό, θα ήθελε ίσως να έρθει σ' επικοινωνία και με τον Βοναπάρτη.

Στο σκοπό αυτό ανταποκρινόταν, κατεξοχήν ο Θούριος, που κατά τον Βρανούση (1968) είναι «ορμητικός πατριωτικός ύμνος» αλλά και «απελευθερωτικό πρόγραμμα και πολιτική κατήχηση» (Σβολόπουλος, 1998).

Επιπλέον, λόγο επιλογής του *Θούριου,* το ποίημα γίνεται το κήρυγμα του Ρήγα και αποτέλεσε έκτοτε κοινή παρακαταθήκη των λαών της Χερσονήσου του Αίμου για την μεγάλη ιδέα της διαβαλκανικής συνεργασίας και επίκλησης της κοινής βούλησης για απαλλαγή από το καθεστώς του δεσποτισμού, που ασκούσε τότε σε βάρος τους η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο *Θούριος* αναφέρεται στις πανανθρώνινες αξίες και ιδανικά όπως η αξία της ανθρώπινης ζωής, η ελευθερία και η πατρίδα, ξεσηκώνει, έχει μέσα του την «συναίσθηση του ανθρώπου», ο οποίος ακούγοντάς τον οραματίζεται χρώματα και μουσική συνάμα, συνθέσεις που σκιαγραφούν και συνδέουν των λυρισμό με την επαναστατική σκέψη του 1821 και βοηθούν τον/την μαθητή/μαθήτρια να ασχοληθεί περισσότερο με αυτό το κομμάτι της ιστορίας, μέσα από τις δραστηριότητες φιλαναγνωσίας, που θα δώσουμε στους μαθητές μας.

Η δημιουργική εργασία στην ομάδα-τάξη θα γίνει σε μορφή ιστορίας. Ακολουθώντας κάποια βασικά βήματα που παρουσιάζονται στο *Θούριο* οι μικροί ερευνητές θα ασχοληθούν με την ανάλυση του ποιήματος, θα ζωγραφίσουν, θα φτιάξουν το δικό τους «βιβλίο» εικόνων και θα το ζωντανέψουν στη συνέχεια μέσα από δραματοποίηση και role-playing.

Προτεινόμενες Δραστηριότητες

Α. Σύντομη Περιγραφή Προτεινόμενων Δραστηριοτήτων: Οι δραστηριότητες[2] θα είναι δομημένες ως εξής:

(1η διδακτική ώρα[3])

– θα δοθεί στους μαθητές το 1ο φύλλο εργασίας[4] από τον δάσκαλο, ώστε οι μαθητές να εξοικειωθούν με τις βασικές κοινωνικές αξίες, που μετέπειτα θα συναντήσουμε και στον *Θούριο.*

– θα δοθεί στους μαθητές το 2ο φύλλο εργασίας από τον δάσκαλο, ώστε οι μαθητές να εμπεδώσουν τις έννοιες των βασικών κοινωνικών αξιών.

(2η διδακτική ώρα)

– θα γίνει «*ανάγνωση από κοινού*»: ο δάσκαλος και οι μαθητές θα ακούσουν προηχογραφημένο το ποίημα, ενώ θα το παρακολουθούν κρίνοντας και αξιολογώντας τα κειμενικά δεδομένα.

– θα δοθεί χρόνος στους μαθητές, για να ξανά διαβάσουν μόνοι τους το κείμενο, ώστε να δημιουργηθούν συνθήκες προβληματισμού σχετικά με την περίοδο της σκλαβιάς, ενώ θα τεθούν ερωτήματα προς απάντηση.

2 Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτές είναι ενδεικτικές δραστηριότητες, που θα μπορούσαν να δοθούν στην τάξη από το/τη δάσκαλο/δασκάλα. Επίσης, θα πρέπει να προσαρμοστούν στις ανάγκες, τα ενδιαφέροντα και το γνωστικό επίπεδο των εκάστοτε μαθητών/τριών της τάξης. Τέλος, οι συγκεκριμένες δραστηριότητες προτείνονται για τις τάξεις Γ΄ ή Δ΄ δημοτικού.

3 Οι δραστηριότητες που περιλαμβάνονται στην πρώτη διδακτική ώρα θα είναι η προετοιμασία των μαθητών για τα θέματα που διαπραγματεύεται ο *Θούριος* από τον δάσκαλο.

4 Τα φύλλα εργασίας δημιουργήθηκαν για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας από την φοιτήτρια.

(3η διδακτική ώρα)

– θα δοθεί στους μαθητές το 3ο φύλλο εργασίας και θα ερωτηθούν για τα συναισθήματα, που τους δημιούργησαν οι πρώτοι αυτοί στίχοι του *Θούριου*.

– θα δοθεί στους μαθητές το 4ο φύλλο εργασίας, ενώ θα τους ζητηθεί να ζωγραφίσουν δικές τους φανταστικές σκηνές με βάση τους στίχους και τις λέξεις του ποιήματος.

(4η διδακτική ώρα)

– οι μαθητές με τη βοήθεια του δασκάλου θα δημιουργήσουν ένα δικό τους βιβλίο, για την ιστορία του *Θούριου*, με τις ζωγραφιές τους.

– οι μαθητές μέσω role-playing, βασιζόμενοι στο *Θούριο*, αλλά και το δικό τους «*βιβλίο*» εικόνων, θα δραματοποιήσουν το *Θούριο* μέσα στην τάξη, με τον τρόπο αυτό ενεργοποιούν τη φαντασία τους και το συναίσθημά τους.

Β. Αναλυτική Περιγραφή Προτεινόμενων Δραστηριοτήτων:

1η διδακτική ώρα:

Δραστηριότητα 1η: Δίνεται στους μαθητές το 1ο φύλλο εργασίας «*Το λεξικό των Βασικών Κοινωνικών Αξιών*» για αναγνώριση λέξεων, που αντιστοιχούν σε Βασικές Κοινωνικές Αξίες, ώστε οι μαθητές να εξοικειωθούν με τις βασικές κοινωνικές αξίες, που στη συνέχεια θα συναντήσουμε και στον *Θούριο*.

Δραστηριότητα 2η: Στο ίδιο φύλλο εργασίας ζητείται από τους μαθητές να αντιγράψουν/να συμπληρώσουν τις λέξεις στα κενά, κάτω από τις φωτογραφίες, αυτό θα βοηθήσει τους μαθητές να αναγνωρίσουν όλους τους φθόγγους των λέξεων.

Δραστηριότητα 3η: Δίνεται στους μαθητές το 2ο φύλλο εργασίας και τους ζητείται να συμπληρώσουν τα κενά, ώστε να εμπεδώσουν τις έννοιες των βασικών κοινωνικών αξιών.

Βασικές Κοινωνικές Αξίες

Συμπλήρωσε τα κενά με τις κατάλληλες λέξεις:

- Ο _____ και η προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου.
- Η _____ και η κοινοβουλευτική δημοκρατία.
- Η προστασία της _____ και της ορθόδοξης παράδοσης.
- Η προστασία του φυσικού και πολιτισμικού _____.
- Η προστασία της διεθνούς _____ και _____.
- Η προστασία των _____ και _____ _____.

ΤΕΛΟΣ

Λύσεις:

Βασικές Κοινωνικές Αξίες

Συμπλήρωσε τα κενά με τις κατάλληλες λέξεις:

- Ο σεβασμός και η προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου.
- Η ελευθερία και η κοινοβουλευτική δημοκρατία.
- Η προστασία της παιδείας και της ορθόδοξης παράδοσης.
- Η προστασία του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος.
- Η προστασία της διεθνούς ειρήνης και συνεργασίας.
- Η προστασία των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.

ΤΕΛΟΣ

2η διδακτική ώρα:

Δραστηριότητα 4η: Ο δάσκαλος από την προηγούμενη ημέρα έχει αναζητήσει στο διαδίκτυο το *Θούριο* ηχογραφημένο https://www.youtube.com/watch?v=lIv_1d19HkI και το ακούει μαζί με τους μαθητές από το 01:25 μέχρι το 01:56.

Μαθητές και δάσκαλος, έχουν μπροστά τους ανοιχτή τη σελίδα, του σχολικού εγχειριδίου που αναφέρεται ο *Θούριος*.

Πηγή: http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSDIM-C106/332/2265,8557/

Δραστηριότητα 5η: Δίνεται χρόνος στους μαθητές για να ξανά διαβάσουν μόνοι τους το κείμενο, ώστε να δημιουργηθούν συνθήκες προβληματισμού σχετικά με την περίοδο της σκλαβιάς, ενώ θα τεθούν ερωτήματα προς απάντηση.

3η διδακτική ώρα:

Δραστηριότητα 6η: Δίνεται στους μαθητές το 3ο φύλλο εργασίας, όπου οι μαθητές θα εκφράσουν τα συναισθήματα που τους δημιούργησε ο *Θούριος*.

Πηγή: https://gr.depositphotos.com/108908860/stock-photo-old-papyrus-scroll-isolated-on.html

Δραστηριότητα 7η: Δίνεται στους μαθητές το 4ο φύλλο εργασίας και τους ζητείται να ζωγραφίσουν δικές τους φανταστικές σκηνές με βάση τους στίχους και τις λέξεις του ποιήματος.

4η διδακτική ώρα:

Δραστηριότητα 8η: Οι μαθητές με τη βοήθεια του δασκάλου δημιουργούν το δικό τους «βιβλίο» με εικόνες, με τις ζωγραφιές τους, για την ιστορία του *Θούριου*.

Δραστηριότητα 9η: Με βάση το *Θούριο* αλλά και το «βιβλίο» εικόνων των μαθητών, οι μαθητές μέσω role-playing, δραματοποιούν το *Θούριο* μέσα στην τάξη, με τον τρόπο αυτό ενεργοποιούν τη φαντασία και τα συναισθήματά τους.

Γ. Προτεινόμενα κείμενα για εμβάθυνση και σύνδεση με άλλα εκπαιδευτικά αντικείμενα:

1ο Βιβλίο για περαιτέρω εμβάθυνση:

Γρηγοριάδου-Σουρέλη, Γ. (1992). Ρήγας Φεραίος: Ο τροβαδούρος της λευτεριάς. Αποστολική Διακονία. Αθήνα.

Πηγή: https://www.politeianet.gr/books/9789603150268-grigoriadou-soureli-galateia-apostoliki-diakonia-rigas-feraios-69251

2ο Εκπαιδευτική Δραστηριότητα «*Ρήγας Φεραίος*» (σύνδεση με το μάθημα της Ιστορίας):

Πηγή: http://photodentro.edu.gr/aggregator/lo/photodentro-aggregatedcontent-8526-4858

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΕΛΟΥΣ
ΘΟΥΡΙΟΣ.
ΜΕΤΑ ΠΡΟΕΣΤΑΓΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ.

Βιβλιογραφία

Βακαλόπουλος, Α. (1971), *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα.

Benton, M. & Fox, G. (1990). *Teaching literature*. Oxford University Press. Oxford.

Βρανούση, Λ. (1968). *Ρήγας Βελεστινής-Φεραίος. Άπαντα Νεοελλήνων Κλασικών*. Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων. Αθήνα, τομ. 2, σελ. 681-735.

Βρανούσης, Λ. (1998), *Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798*, Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.) Βελεστίνο.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη, Γ. (1992). Ρήγας Φεραίος: Ο τροβαδούρος της λευτεριάς. Αποστολική Διακονία. Αθήνα.

Εικόνα πάπυρου. Διατίθεται στον ιστότοπο https://gr.depositphotos.com/108908860/stock-photo-old-papyrus-scroll-isolated-on.html.

Erikson, E. (1968). *Identity and life cycle*, International University Press, New York.

Ηχογραφημένος ο *Θούριος*. Διατίθεται στον ιστότοπο https://www.youtube.com/watch?v=lIv_1d19HkI.

Jodelet, D. (1989). *Les representations socials*, P.U.F., Paris

Καλογήρου, Τζ. (2018). *Παραδόσεις μαθημάτων «Λογοτεχνία και Εκπαίδευση» και «Το βιβλίο στην Εκπαίδευση»*. ΠΤΔΕ. Αθήνα.

Καραμπερόπουλος, Δ. (2009). *Ο Θούριος του Ρήγα εμψυχωτής των ραγιάδων επαναστατών*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα.

Καραμπερόπουλος, Δ. (2017). *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα.

Κατσίκη-Γκίβαλου, Α., Παπαδάτος, Γ., Πάτσιου, Β., Πολίτης, Δ. & Πυλαρινός, Θ. (2018). *Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων (Γ & Δ Δημοτικού): Στο σχολείο του κόσμου – Βιβλίο Μαθητή*. Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων. Αθήνα. Διατίθεται στον ιστότοπο http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSDIM-C106/332/2265,8557/.

Λουκάτου, Ε. (2013). *Χαϊκού για τη ζωή και τον έρωτα*. Εχέδωρος. Θεσσαλονίκη.

Moscovici, S. (1961). *La psychanalyse, son image et son public*, P.U.F., Paris.

Panagiotakopoulou, I.S. (2012). Historical Psychological Analysis and the interpretation of Ancient Greek Tragedy's Methodology, in A.V. Rigas (Ed.) *Creativity – Psychology of Art and Literature in Social Clinical Psychology*. Pedio, Athens, σελ. 279-293.

Παναγιωτακοπούλου, Ι.Σ. (2018). *Ποιήματα Χαϊκού*. Ανέκδοτα.

Πανταζόπουλος, Ι.Ν. (1998), *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, σελ. 27 και 98.

Ρήγα Α.Β. (1996), (πρόλογος) στο *Κοινωνική Ταυτότητα και Συνείδηση*, των Zavalloni M. & Louis Guérin C., (1984), (μτφ, επιμ, πρόλογος Ρήγα Α.Β.), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελ. 11-21.

Ρήγας Βελεστινλής. (2005). *Ο Θούριος: Ύμνος Πατριωτικός*. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Αθήνα.

Ρήγας Φεραίος. *Photodentro*. Διατίθεται στον ιστότοπο http://photodentro.edu.gr/aggregator/lo/photodentro-aggregatedcontent-8526-4858.

Σβολόπουλος, Κ. (1998). Η πολιτική πρόταση του Ρήγα Βελεστινλή: Μια επανεκτίμηση. *Εργασίες της Διεθνούς Διημερίδας 21-22 Σεπτ. 1998, για την επέτειο των 200 χρόνων από τον θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή, στο Ε.Κ.Π.Α.* Ακρίτας. Αθήνα, σελ. 87-104.

Σβολόπουλος, Κ. (1998α). *Το όραμα του Ρήγα. Ο Ρήγας στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες*. Έκθεση Διεθνούς Συνεδρίου σε συνεργασία με τη Ρουμάνικη Ακαδημία. Έκδοση του Πολιτιστικού Οργανισμού του Δήμου Αθηναίων.

Σπανδωνής, Γ. (2000). *Ρήγας Βελεστινλής: Ο επαναστάτης με τα τραγούδια*, Ωκεανίδα, Αθήνα, σελ. 100-132.

Φωτόδεντρο. Εκπαιδευτική Δραστηριότητα «Ρήγας Φεραίος». Διατίθεται στον ιστότοπο http://photodentro.edu.gr/aggregator/lo/photodentro-aggregatedcontent-8526-4858.

Φωτογραφία 1ου Χαϊκού, Διατίθεται στον ιστότοπο https://awakengr.com/i-alithia-ine-i-megalyteri-eleftheria/.

Φωτογραφία 2ου Χαϊκού, Διατίθεται στον ιστότοπο http://neraidokosmos-nandia.blogspot.com/2012/10/blog-post.html.

Φωτογραφία 3ου Χαϊκού, Διατίθεται στον ιστότοπο https://netakias.com/2014/09/20/.

Zavalloni, M. & Louis Guèrin, C. (1984). *Identité Sociale et conscience, introduction à l'ego-écologie,* P.U.M., Montréal.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΝΤΕΛΟΔΗΜΟΣ

Τό πρότυπο καὶ ἡ πρωτοτυπία τοῦ πολιτεύματος τοῦ Ρήγα

Κανείς δὲν ἀμφισβητεῖ σήμερα ὅτι τό πολίτευμα τοῦ Ρήγα εἶχε ὡς πρότυπο τὴ *Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καί τοῦ Πολίτη* τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, καθώς καὶ τὸ Ἰακωβινικό *Σύνταγμα* (*Acte Constitutionel*) τῆς 24ης Ἰουνίου 1793[1]. Τόσο ὁ ἀριθμός τῶν ἄρθρων, ὅσο καὶ ἡ διάταξη τῆς ὕλης συμπίπτουν ἀπόλυτα στὸ γαλλικό καὶ στὸ ἑλληνικό κείμενο: 35 ἄρθρα γιὰ τὴ *Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων* καὶ 126 γιὰ τὸ *Σύνταγμα* πού περιέχει 25 κεφάλαια.

Ἐξαίρεση γιὰ τὸ πολίτευμα τοῦ Ρήγα ἀποτελοῦν τά ἄρθρα 39 καὶ 62, τά ὁποῖα υἱοθετοῦν διατάξεις τοῦ 3ου Γαλλικοῦ Συντάγματος τῆς 22ας Αὐγούστου 1795, ὅπου στὰ 79 καὶ 83 προβλέπονται δύο Νομοθετικά Σώματα, ἡ Βουλή τῶν Πεντακοσίων καὶ ἡ Γερουσία μὲ 250 μέλη, ἐνῶ στὸ ἄρθρο 122 θεσπίζεται πενταμελές Διευθυντήριο γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐξουσίας, ἀντί τῶν 24 ὑπουργῶν τοῦ προηγούμενου καταστατικοῦ χάρτη. Ἔτσι ὁ Ρήγας ἐπιλέγει ἀντί ἑνός εὐρύτατου μονοετοῦς Νομοθετικοῦ Σώματος καὶ ποπλυπληθοῦς κυβερνητικοῦ σχήματος τήν ἀσφαλιστική δικλεῖδα στήν ψήφιση τῶν Νόμων καί τὴν ἀποτελεσματική ἐκτέλεσή τους μέ τόν δραστικό περιορισμό τῶν μελῶν τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας.

Ἐδῶ πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ Ρήγας δημιουργεῖ μιά νέα ξεχωριστή εἰσαγωγική ἑνότητα πού ἐπιγράφεται «*Νέα Πολιτική Διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μ. Ἀσίας, τῶν Μεσογείων Νήσων καί τῆς Βλαχομπογδανίας ὑπέρ τῶν Νόμων καί τῆς πατρίδος*», μὲ προμετωπίδα τὸ ἔμβλημα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης «*Ἐλευθερία-Ἰσονομία-Ἀδελφότης*». Ἡ ἑνότητα αὐτή πού εἶναι γνωστή ὡς *Ἐπαναστατική Προκήρυξη*, ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη τοῦ προοιμίου τῆς γαλλικῆς «*Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καί τοῦ Πολίτη*» τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1789, ἡ ὁποία ἔκτοτε θὰ προηγεῖται - μὲ αὐξομειώσεις - ὅλων τῶν Συνταγμάτων τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας μέχρι σήμερα.

---

1 Οἱ ἀναφορές στα συνταγματικά κείμενα παραπέμπουν στα ἔργα *Les Constitutions de la France depuis 1789. Présentation de Jacques Godechot*, Paris, Garnier-Flammarion, 1970 και Ρήγας Βελεστινλής, *Τά Ἐπαναστατικά,* Αθήνα, έκδοση της Ἐπιστημονικής Ἑταιρείας Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα, 1994.

Ποιός ἦταν ὅμως ὁ λόγος πού ὁδήγησε τόν Ρήγα νὰ δημιουργήσει τὴν ξεχωριστή αὐτή ἑνότητα; Ἡ Γαλλική Ἐθνοσυνέλευση ἀπευθυνόταν ἀποκλειστικά σέ Γάλλους πολίτες ἤ μᾶλλον ὑποτελεῖς ἕως τότε τοῦ ἡγεμόνα πού ἔπρεπε νά γνωρίσουν τά συνεχῶς παραβιαζόμενα ἀπό τό ἀπολυταρχικό καθεστώς ἀπαράγραπτα φυσικά δικαιώματά τους. Ὁ Ρήγας, ἀντιθέτως, ὄφειλε μέ τό κίνημά του ἄφ' ἑνός νά συνδυάσει τήν ἐθνική ἐξέγερση μέ τήν ταξική ἐπανάσταση καί ἀφ'ἑτέρου νά καθορίσει τά γεωγραφικά ὅρια τοῦ συγκροτηθησόμενου νέου κράτους και νά περιλάβει ἐκτός τοῦ ἀπογόνου τῶν Ἑλλήνων λαοῦ καί ὅλους «*ὅσοι στενάζουν ὑπό τήν δυσφορωτάτην τυραννίαν τοῦ Ὀθωμανικοῦ βδελυρωτάτου δεσποτισμοῦ, ἤ ἐβιάσθησαν νά φύγουν εἰς ξένα βασίλεια διά νά γλυτώσουν ἀπό τόν δυσβάστακτον καί βαρύν αὐτοῦ ζυγόν*». Χρειάζεται, ἑπομένως, περισσότερο χώρο γιά νά περιγράψει τὴν βαρβαρότητα τοῦ σουλτάνου καί τήν «*βδελυράν ἀναρχία*» πού ἐπικρατεῖ στό ἄλλοτε «*πλέον ὡραιότατον βασίλειον τοῦ κόσμου*», ὥστε κανένας πολίτης «*ὁποιασδήποτε τάξεως καὶ θρησκείας δὲν εἶναι σίγουρος μήτε διὰ τὴν ζωήν του, μήτε διὰ τὴν τιμήν του , μήτε διὰ τὰ ὑποστατικά του*». Μόνον ἡ τελευταία παράγραφος τῆς ἑνότητας αὐτῆς ἀκολουθεῖ τὴ Γαλλική Διακήρυξη.

Μὲ ποιό τρόπο ὅμως ὁ Ρήγας χρησιμοποίησε τὸ γαλλικό πρότυπό του; Πρόκειται γιά πιστή μετάφραση, γιὰ ἐλεύθερη ἀπόδοση, γιὰ παράφραση ἤ γιὰ τροποποίηση καὶ προσαρμογή τῶν γαλλικῶν συνταγματικῶν κειμένων στὰ ἑλληνικά δεδομένα τῆς ἐποχῆς; Καμιά ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτά δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἀπόλυτη ἐφαρμογή, γιατί ὅλα τὰ στοιχεῖα συνυπάρχουν στὸ ἐγχείρημα τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ ὁραματιστῆ καὶ πρωτομάρτυρα τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας:

1. Ἁπλῆ μετάφραση παρατηρεῖται στοὺς τίτλους τῶν 25 κεφαλαίων τοῦ Γαλλικοῦ Συντάγματος. Στὸ σημεῖο αὐτό πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε μιὰ μεγάλη δυσκολία ὄχι μόνον γιὰ τὸν Ρήγα, ἄλλά γιὰ ὅλους τοὺς μεταφραστές ξένων ἔργων στὴ νεοελληνική γλῶσσα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀδυναμία τῆς γλώσσας στόχου-τῆς ἑλληνικῆς τῆς ἐποχῆς-νὰ ἀποδώσει ἔννοιες καὶ ὅρους τῆς καλλιεργημένης καὶ κωδικοποιημένης ἀπό τὸ 17ο αἰῶνα γαλλικῆς.

Ὁ Κοραῆς πρῶτος θὰ ἐντοπίσει τὸ πρόβλημα αὐτό καὶ θὰ προσπαθήσει νὰ δικαιολογήσει «*τὴν ἀνέκφραστη ἀηδία*» τῆς μετάφρασης τοῦ «*Ταξιδίου τοῦ νεαροῦ Ἀνάχαρση στὴν Ἑλλάδα*» τοῦ Ἀββᾶ Barthélemy ἀπό τὸν Ρήγα. «*Τὸ σφάλμα*», γράφει πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου τὸ 1807, «*εἶναι τῆς γλώσσης, ἡ ὁποία εἶναι ἀκόμη ἄγναμπτος καὶ ἄκαμπτος εἰς τὴν θέλησιν τοῦ γράφοντος ὡς ἀδέψητον δέρμα, καὶ μὴν ἀπελπίζεσαι. Τοῦτο μόνον ἴσως πρέπει νὰ λυπώμεθα, ὅτι δὲν ἐγεννήθημεν πεντήκοντα χρόνους βραδύτερον· ἀλλ' ἔπεσεν εἰς ἡμᾶς τὸ ἀηδέστατον ἔργον τῆς γνάψεως καὶ ἦτον γεγραμμένον εἰς ἡμᾶς νὰ τὴν προφκιάσωμεν διὰ νὰ τὴν παραδώσωμεν εἰς τοὺς μεθ' ἡμᾶς εὐκολωτέραν νὰ τελειωθῇ*[2]».

Ὁ Ρήγας, συγκεκριμένα, πρέπει νὰ μεταφράσει νέους ὅρους τοῦ πολιτικοῦ Λεξιλογίου ποὺ δὲν ἠπῆρχαν ἀντίστοιχοί τους στὴ νεοελληνική γλῶσσα.

Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ἡ «*Souveraineté du peuple*» ἀποδίδεται ὡς «*αὐτοκρατορία τοῦ λαοῦ*», ἀντί «λαϊκή κυριαρχία».

-Οἱ «*Assemblées primaires*», δηλ. οἱ πρωτοβάθμιες Συνελεύσεις μεταφράζονται ὡς «*πρῶτες Συναθροίσεις*».

-Ἡ «*représentation nationale*», δηλ. ἡ ἐθνική ἐκπροσώπηση, γίνεται «*ἐθνική παράστασις*».

-Τὰ «*Décrets*», διατάγματα, ὁρίζονται ἀπό τὸν Ρήγα ὡς «*προσταγές*».

2 Ἀδ. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, ΟΜΕΔ, 1966-1984, τόμ. 2, σελ. 393.

-Τὰ «*Corps Communaux*», Κοινοτικά Σώματα, ἀποδίδονται ὡς «*Πολιταρχικά Σώματα*».

-Οἱ διοικητικές ἐδαφικές ἑνότητες «*Département, District* καὶ *Municipalité*» (Νομός, Ἐπαρχία καὶ Δῆμος) γίνονται «*Ἐπαρχία, Τοπαρχία καὶ Προεστᾶτο ἤ Πολιταρχία*» μὲ τὸ ἑξῆς ἐπεξηγηματικό παράδειγμα: «*ἤγουν Ἐπαρχία λέγεται ἡ Θεσσαλία, Τοπαρχία ἡ Μαγνησία (ἤγουν τοῦ Βόλου τὰ χωρία) καὶ Προεστᾶτον ἤ Πολιταρχία τῆς Μακρυνίτζας ἐπάνω εἰς δώδεκα χωρία*».

-Ἡ «*nomination*» (διορισμός) μεταφράζεται κατά λέξη «ὀνοματισμός».

-Τὸ «*Tribunal de Cassation*» (Ἀκυρωτικό Δικαστήριο) ὁρίζεται ὡς «*Καθαιρετικό Δικαστήριο*».

- Ὁ «*Député*» (βουλευτής) ἀποδίδεται στὸ ἄρθρο 22 τοῦ πολιτεύματος ὡς «*ἀπεσταλμένος*» καὶ στὸ ἄρθρο 29 ὡς «*ἀπεσταλμένος τοποτηρητής*».

Ἀνάλογη πρακτική παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλους μεταφραστές τῆς ἐποχῆς, ἀκόμη καὶ στὸν σοφό Κοραῆ, ὁ ὁποῖος, γιὰ παράδειγμα, ἀντιστοιχίζει τὸν ὅρο «*Droit civil*» (ἀστικό δίκαιο) μὲ τὸν ὅρο «*Νομικόν πολιτικόν*», τόν «*avocat*» (δικηγόρο, συνήγορο) μὲ τὴ λέξη «*δικολόγος*» καὶ τὸ «*Te Deum*» (Δοξολογία) μὲ τὸν ὅρο «*Παιανισμός*»[3].

Δὲν λείπουν βέβαια καὶ οἱ περιφράσεις-περιγραφές: Στὸ ἄρθρο 30 τοῦ Πολιτεύματος ἡ «*Déchéance*» (ἔκπτωση ἀπὸ τὸ ἀξίωμα) ἀποδίδεται μὲ τὴν πρόταση «*ἤ τὸν ἔβγαλεν ἡ Διοίκησις ἀπὸ τὴν ἀξίαν μὲ καμμίαν αἰτίαν εὐλογοφανῆ*» ἐνῶ στὸ ἄρθρο 40 «*la cession est d' une année*» (ἡ βουλευτικὸ σύνοδος εἶναι ἐτήσια) μεταφράζεται ὡς ἑξῆς: «*ἀλλάζονται ἤ κυρώνονται τὰ μέλη τοῦ Νομοδοτικοῦ Σώματος κάθε χρόνον*».

2. Δεύτερη επισήμανση: Ἐπιθυμία τοῦ Ρήγα ἦταν ὅπως οἱ διατάξεις τῆς *Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου* καὶ τῆς *Νέας Πολιτικῆς Διοίκησης* γίνουν κατανοητές ἀπό τὴν πλειψηφία τῶν ὑποδούλων συμπατριωτῶν του ποὺ δὲν διέθεταν βέβαια τὴν κατάλληλη πρὸς τοῦτο παιδεία.

Δὲν ἀποσκοποῦσε νὰ ἀπευθυνθεῖ σὲ ἕνα περιορισμένο κύκλο λογίων καὶ διανοουμένων τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἔπρατταν οἱ περισσότεροι ὁμόλογοί του. Προσπάθησε τὸ ἔργο του νὰ ἔχει τὴ μεγαλύτερη δυνατή ἀπήχηση στὶς λαϊκές μάζες γιὰ τὴν ἐπικείμενη πολιτική χειραφέτησή τους. Ἐπιχειρεῖ, λοιπόν, νὰ ἐκλαϊκεύσει, νὰ ἁπλοποιήσει καὶ νὰ ἐπεξηγήσει δυσνόητες καὶ στὴν πλειοψηφία τους καινοφανεῖς ἔννοιες, παραθέτοντας συχνά καὶ παραδείγματα.

Ἔτσι γιὰ τὸ πρῶτο ἄρθρο τῆς *Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων* ποὺ ὁρίζει ὅτι «*le but de la Societe est le bonheur Commun*» (Σκοπός τῆς Κοινωνίας εἶναι ἡ κοινή εὐτυχία). Ὁ Ρήγας γράφει: «*Ὁ σκοπός ὁποῦ ἀπ' ἀρχῆς κόσμου οἱ ἄνθρωποι ἐσυμμαζώχθησαν ἀπό τὰ δάση τὴν πρώτην φοράν διὰ νὰ κατοικήσουν ὅλοι μαζί (αὐτὸ εἶναι τὸ φαινόμενο τῆς κοινωνίας) κτίζοντες χώρας καὶ πόλεις, εἶναι διὰ νὰ συμβοηθῶνται καὶ νὰ ζῶσιν εὐτυχισμένοι καὶ ὄχι νὰ συναντιτρώγονται ἤ νὰ ρουφᾶ τὸ αἷμα τους ὁ ἕνας*».

Παραλείπεται ὅμως τὸ δεύτερο ἐδάφιο τοῦ γαλλικοῦ ἄρθρου ποὺ προβλέπει πὼς ἡ κυβέρνηση ἐγκαθίσταται γιὰ νὰ ἐγγυᾶται στὸν πολίτη τὴν ἀπολαυή τῶν φυσικῶν καὶ ἀπαραγράπτων δικαιωμάτων του. Γιὰ τὸν Ρήγα σημασία ἔχει νὰ στηλιτεύσει τὸν ἐμφύλιο σπαραγμό καὶ τὴν δεσποτική τυραννία ποὺ ἀφανίζουν τὴν κοινή εὐτυχία.

Στὸ δεύτερο ἄρθρο ὁρίζονται τὰ *Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου* ποὺ εἶναι ἡ «*ἰσότητα*», ἡ «*ἐλευθερία*», ἡ «*ἀσφάλεια*» καὶ ἡ «ἰδιοκτησία». Νὰ πῶς τὰ περιγράφει ὁ Ρήγας: «*Αὐτὰ*

3 Ὅλες οἱ μεταφράσεις περιέχονται στὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ, *Ὕλη Γαλλο-γραικικοῦ Λεξικοῦ*, Ἀθήνα, Ἑστία (Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη), 1994.

τὰ φυσικά δίκαια εἶναι: πρῶτον τὸ νὰ εἴμεθα ὅλοι ἴσοι καὶ ὄχι ὁ ἕνας ἀνώτερος ἀπό τὸν ἄλλον· δεύτερον νὰ εἴμεθα ὅλοι ἐλεύθεροι καὶ ὄχι ὁ ἕνας σκλάβος τοῦ ἀλλονοῦ· τρίτον, νὰ εἴμεθα σίγουροι εἰς τὴν ζωήν μας, καὶ κανένας νὰ μὴν ἠμπορῇ νὰ μᾶς ἐγγίζῃ ἀδίκως καὶ κατὰ τὴν φαντασίαν· καὶ τέταρτον τὰ κτήματα ὁποῦ ἔχομεν, κανένας νὰ μὴν ἠμπορῇ νὰ μᾶς ἐγγίζῃ, ἀλλ'εἶναι ἰδικά μας καὶ τῶν κληρονόμων μας».

Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὰ ἄρθρα 3, 4, 5 ποὺ ἀναφέρονται στοὺς νόμους, στὴν ἰσότητα καὶ στὰ κριτήρια διορισμοῦ τῶν πολιτῶν στὸ Δημόσιο Τομέα. Στὸ ἄρθρο 8 γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς ζωῆς, τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς ἰδιοκτησίας παρέχεται ἡ ἐξῆς διευκρίνηση: «*Ὅταν βλάψῃ τινάς ἕναν μόνον ἄνθρωπον, ἤ πάρῃ ἀδίκως τίποτες ἀπ'αὐτόν, ὅλος ὁ κόσμος πρέπει νὰ σηκωθῇ κατ'ἐπάνω ἐκείνου τοῦ δυνάστου καὶ νὰ τὸν ἀποδιώξῃ*». Ἐδῶ ὁ Ρήγας εἰσάγει ὄχι τὸ δικαίωμα ἀντίστασης τοῦ ἀτόμου στὴ βία ἤ τῆς αὐτοδικίας, ἀλλά τῆς συλλογικῆς δράσης γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀδικίας.

Στὸ ἄρθρο 14 ὁ Ρήγας ἐπεξηγεῖ τὴν ἔννοια τῆς μὴ ἀναδρομικότητας τῶν νόμων: «*ἤγουν*», συμπληρώνει, «*ἕνας ἄνθρωπος ἐπῆρε τὸ βόδι ἑνός ἄλλου καὶ ἕως τὴν στιγμήν ὁποῦ τὸ ἐπῆρε, δὲν ἦτον κανένας νόμος ὁποῦ νὰ ἐμπόδιζε ταύτην τὴν ἁρπαγήν· ἐξεδόθη ἔπειτα νόμος νὰ μὴν ἁρπάζει ἕνας τοῦ ἄλλου πράγματα· ὁ ἅρπαξ δίδει ὀπίσω τὸ βόδι, μὰ δὲν παιδεύεται, ἐπειδή αὐτός δὲν ἤξευρε πὼς ἡ ἁρπαγή εἶναι κακή*». Παραστατικό παράδειγμα!

Στὸ ἄρθρο 19 τοῦ Πολιτεύματος, μετὰ τὴ μετάφραση τῆς γαλλικῆς διάταξης «*Αἱ γνῶμαι ὁποὺ δίδονται περὶ τῶν Νόμων εἶναι τὸ ΝΑΙ ἤ τὸ ΟΧΙ*» ὁ Ρήγας προσθέτει ὡς ἐπεξήγηση: «*ἤγουν, οἱ θέλοντες ἐκεῖνον τὸν Νόμον γράφουν τὸ ὄνομά τους καὶ ἕνα ΝΑΙ· καὶ οἱ μὴ θέλοντές τον γράφουν τὸ ὄνομά τους καὶ ἕν ΟΧΙ· καὶ οἱ περισσότεροι κυριεύουσι*» (δηλ. κυριαρχοῦν, ὑπερισχύουν). Μὲ τὴν ἐπεξήγηση ὅμως αὐτὴ ποὺ προβλέπει τὴν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ ψηφοφόρου ἐπί τοῦ ψηφοδελτίου καταργεῖται ἡ μυστικότητα τῆς ψηφοφορίας.

3. Ἐπισήμανση. Σημαντικές εἶναι οἱ προσθῆκες τοῦ Ρήγα, οἱ ὁποῖες τροποποιοῦν ἐμφανῶς διατάξεις τοῦ γαλλικοῦ κειμένου. Στὸ ἄρθρο 4 τοῦ Συντάγματος «*Περί τῆς τάξεως τῶν πολιτῶν*» καὶ στὴ διάταξη γιὰ τοὺς ξένους ποὺ ἀποκτοῦν τὴν ἰδιότητα τοῦ πολίτη, ὁ Ρήγας προσθέτει καὶ ἐκεῖνον ποὺ ὁμιλεῖ τὴν ἀρχαία ἤ τὴν νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὅπως καὶ ἐκεῖνον ποὺ εἶναι χριστιανός, κυρίως ὅμως κάθε ξένο, τὸν ὁποῖο ἡ Διοίκηση θεωρεῖ ἄξιο κάτοικο: «*ἕνας καλός τεχνίτης ἤ προκομμένος δάσκαλος*» καὶ ἰδίως «*ἕνας ξένος φιλόσοφος ἤ τεχνίτης Εὐρωπαῖος ὁποῦ ἀφήσῃ τὴν πατρίδα καὶ ἔλθῃ νὰ κατοικήσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα μὲ σκοπόν νὰ μεταδώσῃ τὴν σοφίαν ἤ τὴν τέχνην του ὄχι μόνον θεωρεῖται καθαυτό πολίτης, ἀλλά καὶ μὲ δημόσια χρήματα νὰ τῷ ἐγείρεται ἕνας ἀνδριάς μαρμαρένιος*».

Καὶ στὰ 2 συνταγματικά κείμενα εἶναι κοινές οἱ ἑξῆς περιπτώσεις γιὰ ξένους 21 ἐτῶν:

Ὅταν ζοῦν ἀπὸ τὴν ἐργασία τους.

Ὅταν ἀποκτοῦν ἀκίνητη περιουσία.

Ὅταν νυμφεύονται Ἑλληνίδα.

Ὅταν υἱοθετεῖ ἕνα παιδί.

Ὁ Ρήγας ὅμως παραλείπει τὴν περίπτωση ὅταν ἕνας ξένος περιθάλπει Ἕλληνα πολίτη προβεβηκυίας ἡλικίας.

Τὸ ἄρθρο τῆς *Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων*, τὸ ὁποῖο, σὲ μετάφραση, ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Κάθε ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ δεσμεύει τὶς ὑπηρεσίες του καὶ τὸν χρόνο του*». Ὁ Ρήγας

ἐδῶ προσθέτει: «*ἐπειδή καὶ τὸ ὑποκείμενόν του δὲν εἶναι μόνον εἰς ἐξουσίαν τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀλλά καὶ τῆς πατρίδος*». Αἰτιολογεῖ ἔτσι τὸ ἀναπαλλοτρίωτο τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης. Ἡ δεύτερη παράγραφος τοῦ γαλλικοῦ κειμένου ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Ὁ Νόμος δὲν ἀναγνωρίζει καμιά δουλική οἰκιακή ὑπηρεσία· ὑφίσταται μόνο μιὰ δέσμευση φροντίδων καὶ εὐγνωμοσύνης ἀνάμεσα στὸν ἐργαζόμενο ἄνθρωπο καὶ στὸν ἐργοδότη του*».

Ὁ Ρήγας ἀποδίδει τὸν ὅρο «*Domesticité*» ποὺ σημαίνει οἰκιακή ὑπηρεσία ἤ τὸ σύνολο τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ, μὲ τοὺς ὅρους «*ὑποδούλωσιν*» καὶ «*σκλαβίαν*», προσθέτει μάλιστα «*καὶ εἰς τοὺς ἰδίους δούλους*», δηλ. οὔτε στὸ δικό του προσωπικό ἔχει τὸ δικαίωμα δουλείας ὁ ἀφέντης, ὁ ὁποῖος, ἐπί πλέον, «*δὲν ἔχει ἄδειαν μήτε νὰ τὸν ὑβρίσῃ μήτε νὰ τὸν δείρῃ· ἀναιρεῖ ὅμως τὴν συμφωνίαν, τὸν πληρώνει ἕως ἐκείνην τὴν στιγμήν καὶ ἔπειτα τὸν ἀποβάλλει*». Πρόκειται διὰ ἐπεξήγηση τοῦ περιεχομένου τῆς δέσμευσης-συμφωνίας, ἀλλά καὶ καθορισμοῦ τοῦ τρόπου λύσης της.

Στὸ κοινωνικό κράτος πρόνοιας τοῦ ἄρθρου 21 ποὺ ἔρχεται ἀρωγός τῶν δυσπραγούντων πολιτῶν, παρέχοντας ἐργασία ἤ τὰ μέσα διατροφῆς σὲ ὅσους εἶναι ἀνίκανοι νὰ ἐργασθοῦν, ὁ Ρήγας εἰσάγει καὶ τὸ θεσμό τῆς κρατικῆς δανειοδότησης τῶν ἀγροτῶν καὶ τῆς ἐφ'ὅρου ζωῆς συντήρησης τῶν ἀναπήρων πολέμου. «*Ἕνας γεωργός*», γράφει, «*μὴν ἔχοντας βόδια, κάθεται ἀργός· ἡ Πατρίς ἔχει χρέος νὰ τὸν δώσῃ καὶ νὰ τὸν περιμένῃ ὥστε νὰ τὰ πληρώσῃ· ἕνας ἐσακατεύθη εἰς τὸν ὑπέρ Πατρίδος πόλεμον, αὐτή πρέπει νὰ τὸν ἀνταμείψῃ καὶ νὰ τὸν τρέφῃ ἐν ὅσῳ ζῇ*».

Καινοτομία τοῦ Ρήγα διαπιστώνεται καὶ στὸ ἑπόμενο ἄρθρο 22, στὸ ὁποῖο ἡ γαλλική διάταξη ὁρίζει γενικά τὸ χρέος τῆς πολιτείας γιὰ δυνατότητα πρόσβασης ὅλων τῶν πολιτῶν στὴν ἐκπαίδευση. Ὁ Ρήγας τονίζει ὅτι «*Ἡ Πατρίς ἔχει νὰ καταστήσῃ σχοιλεῖα εἰς ὅλα τὰ χωρία διὰ τὰ ἀρσενικά καὶ θηλυκά παιδία*», γιατί «*ἐκ τῶν γραμμάτων γεννᾶται ἡ προκοπή μὲ τὴν ὁποίαν λάμπουν τὰ ἐλεύθερα ἔθνη*». Ἡ ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν ἀποτελεῖ παγκόσμια πρωτοτυπία σὲ συνταγματικό κείμενο. Πάντως στὴ Θεσσαλία, τὸ πρῶτο Παρθεναγωγεῖο -ὄχι δημόσιο-ἱδρύθηκε το 1855 ἀπό τὸν εὐεργέτη Ἰωάννη Κασσαβέτη στὴ Ζαγορά. Ὁ Ρήγας καθορίζει καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ Σχολείου καὶ εἰσάγει μάλιστα τὴ διδασκαλία ξένων γλωσσῶν, τῆς Γαλλικῆς καὶ τῆς Ἰταλικῆς, στὶς μεγάλες πόλεις.

Ἐκτός ἀπό τὴν ἐκπαίδευση, ἡ ἰσότητα τῶν δύο φύλων-ἔστω καὶ στοχειώδης-καθιερώνεται καὶ στὸ ἄρθρο 109 τῆς *Νέας Πολιτικῆς Διοίκησης*, ὅπου ἡ στρατιωτική θητεία εἶναι ὑποχρεωτική: «*Ὅλοι εἶναι στρατιῶται», γράφει, «ὡς καὶ αἱ Ἑλληνίδες βαστοῦν μιζράκια* (τόξα) *εἰς τὸ χέρι, ἄν δὲν εἶναι ἐπιτήδειαι εἰς τὸ τουφέκι*». Τὸ ἀντίστοιχο γαλλικό ἄρθρο ἀναφέρει ἐπί λέξει: «*Ὅλοι οἱ Γάλλοι εἶναι στρατιῶτες· εἶναι ὅλοι γυμνασμένοι στὴ χρήση τῶν ὅπλων*».

Ἀξίζει ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ φιλελεύθερη ἰδεολογία τοῦ Ρήγα καταφαίνεται καὶ στὴ διάταξη τοῦ ἄρθρου 120 ποὺ προβλέπει τὴν παροχή ἀσύλου σὲ «*ὅλους τοὺς ἀδικημένους ξένους καὶ ὅλους τοὺς ἐξωρισμένους ἀπό τὴν πατρίδα των δι' αἰτίαν τῆς ἐλευθερίας*».

Ὁ Ρήγας ὁραματίσθηκε ἕνα κράτος ἑλληνικό, δημοκρατικό, φιλελεύθερο καὶ πολύ-πολιτισμικό, μὲ συνεκτικὰ στοιχεῖα τὰ ἰδεώδη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παιδείας, τὶς ριζοσπαστικές ἀρχές τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὶς φιλελεύθερες διακηρύξεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, χωρίς νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψη οἱ θρησκευτικές διακρίσεις, οἱ γλωσσικές ἰδιαιτερότητες καὶ οἱ χωριστές συλλογικές ὀντότητες. Ἕνα κράτος ἑνιαῖο καὶ ἀδιαίρετο μὲ βάση τὴ λαϊκή κυριαρχία. Καὶ ἡ λαϊκή κυριαρχία ἐπιτυγχάνεται μόνον ὅταν ὁ λαός γνωρίζει τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις του.

Γι' αὐτό ὁ Ρήγας ὁρίζει στὸ ἀκροτελεύτειο ἄρθρο 124 νὰ χαραχθοῦν σὲ χάλκινες πλάκες οἱ διατάξεις τόσο τῆς *Διακήρυξης τῶν Δικαίων* ὅσο καὶ τῆς *Νομοθετικῆς Πράξης* καὶ νὰ τοποθετηθοῦν σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς ἐπικράτειας, σὲ δημόσιο χῶρο «*ὁπού κάθε ὥραν νὰ βλέπῃ κάθε πολίτης εἰς τὶ συνίσταται ὁ θησαυρός τῆς φιλτάτης ἐλευθερίας του*».

Ἐξαιρετικά ἐπίκαιρη θεωρῶ ὅτι εἶναι ἡ προσθήκη τοῦ Ρήγα στὸ τελευταῖο ἄρθρο (35) τῆς *Διακήρυξης τῶν Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου* ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀντίσταση τοῦ λαοῦ κατά τῶν τυράννων ποὺ θὰ ἐπιχειρήσουν τὴν καάλυση τῶν ἱερῶν καὶ ἀπαράγραπτων δικαιωμάτων του.

Ὁ Ρήγας-ἄσχετα μὲ τὸ γαλλικό κείμενο-προσθέτει διάταξη ποὺ προβλέπει τὴ διαγραφή χρεῶν, πόλεων, κωμοπόλεων, χωρῶν καὶ ἐπί μέρους πολιτῶν ποὺ ὀφείλονται ἀπό πενταετίας καὶ πλέον μὲ καταβολή τόκων. Τὰ χρέη αὐτά διαγράφονται καὶ «*Οἱ δανεισταί*», γράφει, «*δὲν ἔχουν νὰ ζητοῦν εἰς τὸ ἑξῆς μήτε κεφάλαιον, μήτε διάφορον ἀπό τοὺς χρεώστας, ὡσάν ὁποῦ ἐπῆραν τὰ δάνειά των, διότι διπλώνουν* (δηλ. διπλασιάζονται) *τὰ κεφάλαια εἰς πέντε χρόνους*». Ἔπειτα ἀπό 220 ἀκριβῶς χρόνια, ποιος Ἕλληνας πολιτικός θὰ τολμήσει σήμερα νὰ ἐφαρμόσει τὴ διάταξη αὐτή;

ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ

Το Βαλκανικό όραμα του Ρήγα και η «Δημοκρατική της Ανατολής Ανάπλασις» των Ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς (19ος αι): Μια διερεύνηση

Είναι γνωστό ότι ο Ρήγας είχε ετοιμάσει συγκεκριμένο επαναστατικό σχέδιο για την αποτίναξη της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο αλλά και είχε διαγράψει τη μορφή, τη δομή και τις αρχές οργάνωσης και διοίκησης του νέου πολιτειακού καθεστώτος, το οποίο θα αντικαθιστούσε τον οθωμανικό δεσποτισμό μετά από την ανατροπή του τελευταίου. Και η ανατροπή θα ερχόταν από την επανάσταση των ίδιων των υπόδουλων λαών[1], χωρίς τη συνδρομή των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής. Αν και στην εποχή του Ρήγα αρκετοί και σημαντικοί ήταν εκείνοι που ύμνησαν τον Ναπολέοντα ως ελευθερωτή και έλπιζαν στη βοήθεια του,[2] ο Θεσσαλός επαναστάτης επέμενε στην ενεργοποίηση των ίδιων των υπόδουλων λαών, τους οποίους προσπαθούσε να πείσει ότι δεν είναι ανίκητος ο σουλτάνος, ενώ με την εικόνα του Μ. Αλεξάνδρου, που τύπωσε και κυκλοφόρησε, θέλησε να εμψυχώσει τους υπόδουλους αλλά και να τους προσφέρει ένα

1 «Βουλγάροι κι Αρβανίτες, Αρμένοι και Ρωμιοί, / αράπηδες και άσπροι, με μια κοινή ορμή, / για την ελευθερίαν να ζώσωμεν σπαθί, / πως είμασθ' αντρειωμένοι, παντού να ξακουσθή», Ρήγα Βελεστινλή, *Τα Επαναστατικά,* επιμ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1994, σσ. 21-61, όπου η *Επαναστατική Προκήρυξη, Τα Δίκαια του Ανθρώπου,* το Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας, ο *Θούριος* και ο *Ύμνος Πατριωτικός·* εδώ: *Θούριος,* στίχοι 45-48.

2 Ο Χρ. Περραιβός γράφει το 1798 τον *Ύμνον εγκωμιαστικόν παρ' όλης της Γραικίας προς τον αρχιστράτηγον Μποναπάρτε,* (βλ. φωτοανατύπωση του Κέντρου Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1998), ο Α. Κοραής το 1800 το *Άσμα Πολεμιστήριον,* (βλ. φωτοανατύπωση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Κέντρου Ερευνών, Αθήνα 1983), ο Α. Μαρτελάος και άλλοι Επτανήσιοι, βλ. Γεώργιος Μέγας, «Ο Ναπολέων Βοναπάρτης και η σύγχρονη ελληνική ποίηση», *Νέα Εστία,* τ. 89 (1969), σσ. 1661-1676.

αναμφισβήτητο πρότυπο θάρρους, αποφασιστικότητας και αγωνιστικότητας[3]. Ο ίδιος, άλλωστε, είχε νωπές τις εμπειρίες από προηγούμενες εξεγέρσεις ή και συνθήκες ειρήνης, στις οποίες είχαν εμπλακεί ξένες δυνάμεις, όπως π.χ. τα Ορλωφικά (1769-1770), όπου η Ρωσία άφησε ανυπεράσπιστους τους νικημένους Έλληνες.

Τα όρια που ο Ρήγας είχε διαγράψει για τη νέα πολιτικοκοινωνική κρατική οντότητα, συνέπιπταν με το χώρο, «όπου είχε ακμάσει ο ελληνισμός»[4]. Ήταν ο γεωχώρος, που απεικονιζόταν στη *Χάρτα της Ελλάδος*[5]: η ευρύτερη περιοχή, που οριζόταν από το Δούναβη μέχρι το Λιβυκό πέλαγος κατά γεωγραφικό πλάτος και από την Αδριατική και το Ιόνιο μέχρι τον Εύξεινο Πόντο και μέρος της Μικράς Ασίας κατά γεωγραφικό μήκος[6]. Το κράτος αυτό Θεσσαλός επαναστάτης ονομάτισε «Ελληνική Δημοκρατία», σε μια προσπάθεια να συνδέσει και να συνδυάσει το αρχαιοελληνικό δημοκρατικό ιδεώδες με τα αναγεννητικά μηνύματα της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού[7]. Η συγκεκριμένη επωνυμία

3 Λίγα χρόνια αργότερα (1806) και ο Ανώνυμος Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, Φιλολογική απομνημείωση, κείμενο-σχόλια-εισαγωγή Γ. Βαλέτας, εκδ. Αποσπερίτης, Αθήνα [4]1982, αναρωτιέται αν υπάρχει «στοχαστικός άνθρωπος [που] ημπορεί να πιστεύση ότι όποιος από τους αλλογενείς δυνάστας ήθελε κατατροπώσει τον οθωμανόν, ήθελε μας αφήσει ελευθέρους» (σ. 198), γι' αυτό και καλεί τους σκλαβωμένους συμπατριώτες του να μην τρέφουν τέτοιες αυταπάτες: «μην τρέφετε καμμίαν από τας ειρημένας ελπίδας, αλλά προβλέψετε το πλέον φανερόν από κάθε μέλλον, την αναγκαίαν, λέγω, επανόρθωσιν του γένους μας αφ' εαυτού του, και μην αργοπορήτε αυτήν με την απουσίαν σας» (σσ. 199-200). Ο συγγραφέας μάλιστα του έργου αυτού το αφιερώνει «εις τον τύμβον του Μεγάλου και Αειμνήτου Έλληνος Ρίγα».

4 Βίκτωρ Μελάς, *Η Χάρτα του Ρήγα,* έκδοση Μορφωτικού ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα [2]1999, σ. 11.

5 Τη *Χάρτα της Ελλάδος* εξέδωσε ο Ρήγας το 1796-1797, βλ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος (επιμέλεια), *Η Χάρτα του Ρήγα,* έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελετών Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998. Για τον Ρήγα η *Χάρτα* ήταν ένα είδος πολιτικού «εργαλείου», προκειμένου να πετύχει το στρατηγικό του σχέδιο, την επανάσταση δηλαδή των βαλκανικών λαών και την ίδρυση του νέου δημοκρατικού κράτους. Ο πρώτος που συνέδεσε τη *Χάρτα* με το επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα ήταν ο J.-A. A. Ubicini (1881), βλ. σχετικά Μαρία Παζαρλή, *Ρήγα Βελεστινλή Χάρτα της Ελλάδος: Μια χαρτογραφική προσέγγιση,* [Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πολυτεχνική Σχολή – Τμήμα Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 52-53. Ο Δ. Καραμπερόπουλος, «Η "Χάρτα της Ελλάδος" του Ρήγα. Τα πρότυπά της και νέα στοιχεία», στο *Η Χάρτα του Ρήγα,* ό.π., σ. 53, υπογραμμίζει ότι ο Ρήγας χρησιμοποίησε τη Χάρτα «ως εργαλείο για το επαναστατικό του έργο»: «πραγματικός του σκοπός» ήταν «να έχει έναν πολιτικό γεωγραφικό χάρτη για το δημοκρατικό του κράτος, τη Νέα Πολιτική Διοίκηση, που οραματιζόταν να δημιουργήσει στη θέση του οθωμανικού δεσποτισμού». Και ο Ευάγγελος Λιβιεράτος, *«Χάρτινοι καθρέφτες» της Ελλάδας από την Αναγέννηση στην Παλιγγενεσία (1406-1821),* έκδοση Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 29, αναφέρει ότι η *Χάρτα* αυτή λειτούργησε ως «επικοινωνιακό εργαλείο» για τους επαναστατικούς σκοπούς του Ρήγα, καθώς είναι «ο μόνος χάρτης στην ιστορία της χαρτογραφίας που καταγράφεται από κρατικές αρχές [της Αυστρο-Ουγγαρίας] ως επαναστατικό μέσο».

6 Άλλωστε, στον τίτλο της *Χάρτας* διαβάζουμε: *Χάρτα της Ελλάδος, εν η περιέχονται αι νήσοι αυτής, και μέρος των εις την Ευρώπην και Μικράν Ασίαν πολυαρίθμων αποικιών αυτής, περιοριζομένων απ' ανατολών διά των Μύρων της Λυκίας μέχρι του Αργανθονίου όρους της Βιθυνίας, απ' άρκτου διά του Ακ-Κερμανίου, των Καρπαθίων ορών και Δουνάβεως και Σάββα των ποταμών, από δυσμών διά του Ούννα και του Ιωνίου πελάγους, από δε μεσημβρίας διά του Λιβυκού.*

7 «[...] στη θέση της θεοκρατικής απολυταρχίας του σουλτάνου ο κυρίαρχος λαός – όλοι οι ώς τώρα συνυπόδουλοι, χωρίς διάκριση θρησκείας και εθνικότητας – θα εγκαθιστούσε το νέο καθεστώς της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφοσύνης. [...] Παράλληλα, το αρχαιοελληνικό ιδεώδες της εποχής επέτρεπε και επέβαλλε τον έντονο ελληνικό χαρακτήρα της δημοκρατίας, που έμελλε

δεν εμπεριείχε εθνικό περιεχόμενο ούτε υπέκρυπτε εθνικιστικές βλέψεις. Πρόθεση του Ρήγα δεν ήταν να υπονομεύσει τις πρωτοβουλίες και τη συμβολή των άλλων, συνυπόδουλων με τους Έλληνες, βαλκανικών λαών, αλλά φιλοδοξούσε να καταστήσει σαφές ότι η ελληνική παιδεία και γλώσσα θα συνιστούσαν τη συνεκτική δύναμη του νέου κράτους[8].

Επρόκειτο για ένα κράτος διαβαλκανικό, πολυεθνικό[9], που θα βασιζόταν στις κοινές παραδόσεις των βαλκανικών λαών, οι οποίοι θα κινούνταν με βάση τη μεταξύ τους συνεργασία και αλληλεγγύη - απαραίτητα εξάλλου στοιχεία για να λειτουργήσει γόνιμα η δημοκρατική Πολιτεία. Εξάλλου, ήταν σαφής ο Ρήγας, όταν διακήρυττε ότι «ο Βούλγαρος πρέπει να κινήται, όταν πάσχη ο Έλλην· και τούτος πάλιν δι' εκείνον· και αμφότεροι διά τον Αλβανόν και Βλάχον»[10]. Ταυτόχρονα, η «Ελληνική Δημοκρατία» θα λειτουργούσε σε βάση δημοκρατική και φιλελεύθερη, αφομοιώνοντας δημιουργικά τις αρχές του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, καθώς οι πολίτες του «χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας και γλώσσης» θα ήταν ίσοι απέναντι στο νόμο και θα νέμονταν τα καλά της δημοκρατικής διακυβέρνησης, ζώντας ειρηνικά και δημιουργικά[11]. Τόσο το Σύνταγμα όσο και τα Δίκαια του Ανθρώπου παρείχαν έναν ολοκληρωμένο δημοκρατικό και φιλελεύθερο προσανατολισμό στο νέο κράτος. Με αυτονόητη τη συμμετοχή και την ισοτιμία όλων των εθνοτήτων, το κράτος αυτό θα είχε ενιαία διοικητική αρχή[12] και ενιαία θα ήταν και η

να νεκραναστηθή στην αρχαία κοιτίδα της και στον χώρο της ελληνικής ακτινοβολίας», Λέανδρος Βρανούσης, «Ιδεολογικές ξυμώσεις και συγκρούσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, [Αθήναι 1975], σσ. 441-442.

8 «Όλοι οι νόμοι και προσταγαί γίνονται εις την απλήν των Ελλήνων γλώσσαν, ως πλέον ευκατάληπτον και εύκολον να σποδασθή από όλα τα εις το βασίλειον τούτο εμπεριεχόμενα γένη», Ρ. Βελεστινλής, *ό.π.,* Το Σύνταγμα: άρθρο 53.

9 Η συνοίκηση των βαλκανικών λαών, οι οποίοι στο μεταξύ διαμόρφωναν σταδιακά εθνική συνείδηση, δε θα δημιουργούσε εμπόδια στη λειτουργία του νέου κράτους, επειδή, όπως γνώριζε καλά ο Ρήγας, στα Βαλκάνια τους τελευταίους αιώνες – και κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας - είχε κατακτηθεί ένας κοινός βαλκανικός πολιτισμός, βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985,* εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 126. Βλ. επίσης το έργο του N. Iorga, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο,* μτφρ. Γιάννη Καρά, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1985, στο οποίο ο Ρουμάνος ιστορικός υποστηρίζει ότι κατά την Οθωμανοκρατία επιβίωναν ανάμεσα στους βαλκανικούς λαούς ορισμένοι πολιτικοί και πολιτισμικοί θεσμοί του Βυζαντίου, που ήταν κοινά αποδεκτοί από τους βαλκανικούς πληθυσμούς.

10 «[...] δεν ημπορεί ποτέ κανείς να ειπή, ότι η τάδε χώρα πολεμείτε, δεν με μέλει, διατί εγώ ησυχάζω εις την ιδικήν μου· αλλ' εγώ πολεμούμαι, όταν η τάδε χώρα πάσχη, ως μέρος του όλου οπού είμαι· ο Βούλγαρος πρέπει να κινήται, όταν πάσχη ο Έλλην· και τούτος πάλιν δι' εκείνον· και αμφότεροι διά τον Αλβανόν και Βλάχον», Ρ. Βελεστινλή, *ό.π.,* Τα Δίκαια του Ανθρώπου, άρθρο 34.

11 Πολύ σωστά εκτιμά ο Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή,* έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα [2]2000, σ. 88, όταν γράφει ότι το κράτος του Ρήγα «θεμελιούται επί της συμμετοχής όλων των υποδούλων εθνοτήτων, βάσει της γενικής ρήτρας της ισότητος-αλληλεγγύης των αποτελουσών αυτό ομάδων, ανεξαρτήτως εθνικής προελεύσεως ή θρησκευτικής πεποιθήσεως».

12 Δεν επρόκειτο για ομόσπονδο κράτος με ομοσπονδιακές κρατικές οντότητες αλλά για ενιαία κρατική οντότητα με εθνότητες. Γνώριζε ο Ρήγας ότι στον ευρύτερο χώρο των Βαλκανίων, παρά την πολυμορφία των βαλκανικών εθνοτήτων, βιωνόταν από τους γηγενείς πληθυσμούς μια πολιτισμική ενότητα και εθνικοπολιτική συνεργατικότητα, αλλά και η αντίληψη για έναν αγώνα υπεράσπισης κοινών συμφερόντων και διεκδικήσεων εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας,* Βασική Βιβλιοθήκη 10, Αθήναι [1954], σσ. 109-112, καθώς και Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας,* μτφρ. Αικατερίνη Ασδραχά, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σ. 98.

εκπροσώπησή του προς τρίτους. Οι εξουσίες θα πηγάζουν από τον «αυτοκράτορα λαό», ο οποίος θα νομοθετεί και θα αποφασίζει μέσα από θεσμοποιημένα όργανα, ενώ το ίδιο το κράτος θα σέβεται τους πολίτες του, οι οποίοι θα έχουν το δικαίωμα αντίστασης και επανάστασης σε περιπτώσεις καταπάτησης των ελευθεριών και των δικαιωμάτων τους[13].

Ωστόσο, παρά το διαβαλκανικό, πολυεθνικό χαρακτήρα αυτού του κράτους, ο Ρήγας αναγνωρίζει την πολιτισμική και οικονομική ηγεμονία των Ελλήνων, καθώς - όχι τυχαία – καθιερώνει ως επίσημη γλώσσα την ελληνική, η οποία αναντίρρητα είχε καταστεί η lingua franca της Ανατολής και μέσω της οποίας είχε διαχυθεί η σκέψη του Διαφωτισμού σε ευρύτερα στρώματα εκείνης της περιοχής. Και αυτή η διάσταση του κράτους ανταποκρινόταν στη σύγχρονη πραγματικότητα, που τη γνώριζε πολύ καλά ο Ρήγας[14], ότι δηλαδή το ελληνικό στοιχείο, έστω και υποταγμένο εκείνη την περίοδο στους Οθωμανούς, αποτελούσε διαχρονικά ουσιαστικό οικονομικό και πολιτιστικό παράγοντα στη Βαλκανική και τη δυτική Μ. Ασία, καθώς, εξαπλωμένο σε όλη αυτήν την περιοχή και ανάμεσα στους άλλους γηγενείς λαούς, συνιστούσε μια μορφή διαβαλκανικής αστικής τάξης με ευεργετική τη συμβολή της στην οικονομική άνοδο της όλης ευρύτερης περιοχής[15]. Πάνω σε αυτήν τη «δεδομένη ανωτερότητα [...] θεμελιώνεται το όραμα της ισονομικής και πολυεθνοτικής βαλκανικής πολιτείας του Ρήγα»[16].

Αυτή ήταν η πρόταση του Ρήγα Βελεστινλή, με την οποία στα τέλη του 18ου αιώνα ο Θεσσαλός διαφωτιστής και επαναστάτης επιζητούσε να αναδιοργανώσει και να αναμορφώσει τον ευρύτερο χώρο της Ανατολής αμέσως μετά την ανατροπή της οθωμανοκρατίας. Αν και αυτή η πρόταση δεν πραγματοποιήθηκε – είναι γνωστό το τέλος του Ρήγα καθώς και η εξέλιξη των πραγμάτων στον ευρύτερο οθωμανοκρατούμενο χώρο – υπήρξε πάντως εντυπωσιακή η πρόσληψή της από τις επόμενες γενιές. Το βαλκανικό όραμα του Ρήγα θα αποτελέσει σημείο αναφοράς εθνικών και κοινωνικών κινημάτων αλλά και αφετηρία ιδεολογικών και πολιτικών αγώνων πολλών επαναστατών στο βαλκανικό χώρο από τα τέλη του 18ου και κατά το 19ο και 20ό αιώνα[17]. Το όραμα αυτό είχαν υπόψη

13 «Όταν η Διοίκησις βιάζη, αθετή, καταφρονή τα δίκαια του λαού και δεν εισακούη τα παράπονά του, το να κάμη τότε ο λαός ή κάθε μέρος του λαού επανάστασιν [...] είναι το πλέον ιερόν από όλα τα δίκαιά του και το πλέον απαραίτητον από όλα τα χρέη του. [...]», Ρ. Βελεστινλή, *ό.π., Τα Δίκαια του Ανθρώπου*, άρθρο 35.

14 Ας μην ξεχνάμε ότι ο Ρήγας είχε ζήσει και εργαστεί στην Κωνσταντινούπολη και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, πριν εγκατασταθεί στη Βιέννη, και είχε γνώση του γεωγραφικού και πολιτισμικού τοπίου αυτών των περιοχών, βλ. Γιώργης Έξαρχος, *Ρήγας Βελεστινλής, ο βάρδος της ελληνικής ελευθερίας και δημοκρατίας. Νέα αποκαλυπτικά στοιχεία,* εκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2017, σσ. 94-116, όπου απόσπασμα από τη *Βιογραφία Ρήγα του Βελεστινλή* του Δημητρίου Στωικού.

15 Βλ. Ε. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848,* μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992, σ. 204. Βλ. επίσης Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σσ. 11, 15-16, 51-52, 54· Γιώργος Κοντογιώργης, *Η Ελληνική Δημοκρατία του Ρήγα Βελεστινλή,* εκδ. Παρουσία, Αθήνα 2008, σ. 164.

16 Βίκυ Καραφουλίδου, *«... της μεγάλης ταύτης ιδέας ...». Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854,* εκδ. Πόλις, [Αθήνα 2018], σσ. 149-150.

17 Ενδεικτικά βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη,* εκδ. Διάττων, [Αθήνα 1990], σσ. 109-138· Leften Stavrianos, *The Balkan Federation. A History of the Movement Towards Balkan Unity in Modern Times,* Hamden, Connecticut, Archon Books, 1964· V. Todorov, *Greek Federalism during the Nineteenth Century (Ideas and Projects),* Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1995· Παύλος Πετρίδης (επιμέλεια), *Ο Ρήγας Βελεστινλής και η διαβαλ-*

τους και οι Κεφαλλονίτες ριζοσπάστες του 19ου και αξίζει να προσεγγίσουμε το λόγο τους για την πολιτική και κοινωνική οργάνωση της Βαλκανικής και ευρύτερα της Ανατολής.

Μισό περίπου αιώνα μετά από τη δολοφονία του Ρήγα, κατά τη δεκαετία του 1850, στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα θα γίνει λόγος για τη μελλοντική πορεία της Βαλκανικής σε άμεση ή έμμεση συσχέτιση με την πρόταση του Ρήγα. Τότε τα νησιά του Ιονίου βρίσκονταν, από το 1815, κάτω από τη Βρετανική Προστασία, η διοίκηση της οποίας «οργανώθηκε με σύστημα δεσποτικό και ανελεύθερο, σχεδόν αποικιακό»[18], γι' αυτό και αναπτύχθηκε ένα αγέρωχο ριζοσπαστικό κίνημα, που αμφισβητούσε τη βρετανική παρουσία και κυριαρχία και ζητούσε άμεσα την ένωση των Ιόνιων νησιών με το νεοελληνικό κράτος – με ένα κράτος βέβαια ανεξάρτητο, ελεύθερο και δημοκρατικό, που πρέπει να περιλαμβάνει στα σύνορά του το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού[19].

Στα Ιόνια νησιά με ζωντανή την παράδοση του Ρήγα[20], τραγουδιέται εκείνη την περίοδο μαζί με άλλα πατριωτικά άσματα ο *Θούριος*[21], ενώ στα πολιτικά προτάγματα για ελευθερία, ανεξαρτησία και ισότητα και για συναδέλφωση των λαών και αυτοδύναμη εξέγερσή τους κατά των κυριάρχων «συναντιούνται» Ρήγας και Κεφαλλονίτες ριζοσπάστες, καθώς οι τελευταίοι οραματίζονταν «μια, μακριά από κάθε ξενική εξάρτηση, δυνατή δημοκρατική Ελλάδα, εστία και φάρο πολιτισμού, που θα καθόριζε ουσιαστικά τα εκπολιτιστικά δρώμενα στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής συνεχίζοντας προφανώς την κλασική παράδοση, προκειμένου να παίξει, όντας επικεφαλής μιας βαλκανικής συμμαχίας, το ρόλο καταλύτη στη λύση του Ανατολικού Ζητήματος»[22].

κανική συνεργασία σήμερα, εκδ. Προσκήνιο, [Αθήνα 1999].

18 Βλ. Γιώργος Αλισανδράτος, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός. Σχέδιο για δοκίμιο Πολιτικής Ιστορίας,* φιλολογική επιμέλεια-εισαγωγικά-σχόλια-βιβλιογραφία Γεώργιος Μοσχόπουλος, έκδοση Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2006, σ. 29.

19 Για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό βλ. Γιώργος Αλισανδράτος, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός...., ό.π.·* ο ίδιος, *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό,* εκδοτική φροντίδα Δημήτρης Αρβανιτάκης, έκδοση Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2008· Σπύρος Λουκάτος, *Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών,* γενική επιμέλεια Πέτρος Πετράτος, έκδοση Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς-Ιθάκης, Αργοστόλι 2009· Μαρία Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα (1848-1864),* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2014· Πέτρος Πετράτος, *Ο Ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της Βρετανικής Προστασίας. Οι πολιτικές λέσχες του νησιού,* εκδ. Καρούσος, Αθήνα 2017.

20 Ήδη για τη δεκαετία 1797-1807 έχει τεκμηριωθεί η επίδραση των πολιτειακών αντιλήψεων και του πολιτικού στοχασμού του Ρήγα Βελεστινλή στον επτανησιακό χώρο, βλ. Πέτρος Πετράτος, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και τα Επτάνησα», *Υπέρεια,* τ. 5, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»* (Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2007), Αθήνα (2010, σσ. 1055-1071. Στη μελέτη αυτή θα φανεί ότι η επίδραση αυτή και κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας στα Επτάνησα εξακολουθούσε να δρα στην ιδεολογία και την πολιτική πράξη του Επτανησιακού Ριζοσπαστισμού.

21 Στις εκδηλώσεις για την εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου, που διοργάνωναν οι φιλελεύθερες και κυρίως οι ριζοσπαστικές πολιτικές λέσχες ο *Θούριος* του Ρήγα τραγουδιόταν απαραίτητα, βλ. Γιώργος Ραυτόπουλος, *Ο Ριζοσπαστισμός στη μουσική και την ποίηση,* εκδ. Σύγχρονες Εκδόσεις Κορυφή Α.Ε., [Αθήνα 1996], σσ. 64-65· Π. Πετράτος, *Ο Ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της Βρετανικής Προστασίας..., ό.π.,* σ. 322.

22 Π. Πετράτος, *ό.π.,* σ. 119.

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1850, το 1858, διαβάζουμε, μεταξύ άλλων, σε ανακοίνωση των ριζοσπαστών της Κεφαλλονιάς: «Σταθεροί εις τας ανέκαθεν παρά του ριζοσπαστισμού διακηρυχθείσας αρχάς, ήτοι εις την εθνικήν της Επτανήσου αποκατάστασιν, άνευ της οποίας δεν δυνάμεθα να παραδεχθώμεν δι' ημάς ευδαιμονίαν, και εις την δημοκρατικήν της Ανατολής ανάπλασιν, άνευ της οποίας δεν δυνάμεθα να εννοήσωμεν πολιτικήν ζωήν και μέλλον ευτυχές διά την Ελλάδα, ουδέ την πραγματοποίησιν της επ' αγαθώ της ανθρωπότητος μεγάλης αποστολής της, θέλει πολεμώμεν πάσαν κηρυττομένην εναντίαν αρχήν ως αντεθνικήν και τείνουσαν ουχί μόνον να επιφέρη τον μαρασμόν της κοινωνίας μας υπό τον ζυγόν του απολυτισμού και του ξενικού στοιχείου, αλλά και την διαιώνισιν των αλύσεων του έθνους, είτε υπό ταύτην είτε υπό εκείνην την δεσποτείαν»[23].

Πρόκειται για απόσπασμα ανακοίνωσης, που εξέδωσε η πολιτική λέσχη των ριζοσπαστών του Αργοστολιού «Δημοτικόν Κατάστημα»[24], η οποία (ανακοίνωση) δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ο Κεραυνός,* που τότε εκδιδόταν ως δημοσιογραφικό όργανο της συγκεκριμένης ριζοσπαστικής λέσχης. Το ζητούμενο για την έρευνα είναι το πώς οι ριζοσπάστες της Κεφαλονιάς προϊδεάζονταν τη «δημοκρατική ανάπλαση της Ανατολής». Γι' αυτό θα επιχειρήσουμε να σταχυολογήσουμε ριζοσπαστικά κείμενα, για να κατανοήσουμε την πρόταση, την επιδίωξη και το όραμα των Κεφαλλονιτών ριζοσπαστών για το συγκεκριμένο ζήτημα.

Νωρίτερα, το 1849, ο Κεφαλλονίτης ριζοσπάστης Ιωσήφ Μομφερράτος[25] δίνει μια πρώτη ιδέα τού τι ζητάει ο ριζοσπαστισμός για το συγκεκριμένο ζήτημα. Γράφει στην εφημερίδα του *Αναγέννησις*: «Ας ρίψη τις εν βλέμμα επί των συνταγμάτων τα οποία παρεδέχθησαν αι διάφοροι εθνοσυνελεύσεις, αι αλλεπαλλήλως συγκροτηθείσαι εις την Επίδαυρον, εις το Άστρος, εις την Τροιζήνα και θέλει ιδεί ότι η δημοκρατική ιδέα συνώδευε πάντοτε την ιδέαν της εθνικότητος, και προσδιώριζεν ακριβώς την μεγάλην αποστολήν της ελληνικής φυλής, προωρισμένης ν' αποκατασταθή άλλο ευρωπαϊκόν κέντρον πολιτισμού, προς διάδοσιν των φώτων και της προόδου εις την Ανατολήν»[26]. Αυτό το τελευταίο, ο ρόλος δηλαδή του ελληνικού έθνους στον εκπολιτισμό της Ανατολής, έχει την αφετηρία του στη θεωρία του Giuseppe Mazzini, ο οποίος υποστήριζε ότι η διαχρονική πορεία των Ελλήνων και κυρίως η κλασική τους κληρονομιά τούς είχε καθορίσει την αποστολή να εκπολιτίσουν την Ανατολή[27]. Η «αποστολή», μάλιστα, του ελληνικού

23 Εφ. *Ο Κεραυνός,* φ. 4, 2-9-1858, 1β.

24 Για τη ριζοσπαστική πολιτική λέσχη του Αργοστολιού «Δημοτικόν Κατάστημα», που είχε καταστεί το κέντρο του ριζοσπαστικού κινήματος στην Κεφαλονιά, βλ. Πέτρος Πετράτος, *Ο Ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της Βρετανικής Προστασίας. Οι πολιτικές λέσχες του νησιού,* εκδ. Καρούσος, Αθήνα 2017, σσ. 173-251.

25 Ο Ιωσήφ Μομφερράτος (1816-1888) είναι η δημοκρατικότερη και αγνότερη μορφή του επτανησιακού ριζοσπαστικού κινήματος με πολύχρονες διώξεις και εξορίες από το καθεστώς της Βρετανικής Προστασίας. Για την ιδεολογία και τη δράση του βλ. Παναγιώτης Πανάς, *Βιογραφία Ιωσήφ Μομφερράτου,* εν Αθήναις 1888· Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα,* τ. Α΄, εν Αθήναις 1904, σσ. 482-489· Γιώργος Αλισανδράτος, «Ιωσήφ Μομφερράτου, Αυτογραφικά σημειώματα. (Συμβολή στον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας,* τ. 7 (1970), σσ. 7-34. [=Γ. Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό, ό.π.,* σσ. 15-44].

26 Εφ. *Αναγέννησις,* φ. 8, 28-5-1849, 1γ.

27 Για τις θέσεις του G. Mazzini σχετικά με το ρόλο του ελληνικού έθνους στον ευρύτερο χώρο της Ανατολής βλ. Αντώνης Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα, 1859-1862,* εκδ. Θεμέλιο, [Αθήνα 1985], σσ. 51-53.

έθνους θα καταστεί μόνιμη επωδός των ριζοσπαστικών κειμένων των σχετικών με την προοπτική των Ελλήνων και των υπόλοιπων ανατολικών λαών[28].

Την ίδια χρονιά (1849) ο Κεφαλλονίτης ριζοσπάστης αγωνιστής και στιχουργός Γεράσιμος Μαυρογιάννης σε ποίημά του με τίτλο «Η Σάλπιγξ της Ελληνικής Φυλής» καλούσε στο όνομα του Ρήγα τους Έλληνες να αναλάβουν ανένδοτο αγώνα εναντίον του Οθωμανού κατακτητή: «Άναψε πάλιν, ω Έλλην, των τυράννων την πυράν! / Βρόντα της ελευθερίας την βροντήν την τρομεράν, / και πλημμύρισε εκ νέου / από την ροήν του Ίστρου μέχρις άκρων του Αιγαίου!»[29]. Εδώ αναμφίβολα προσδιορίζεται η Βαλκανική χερσόνησος.

Το 1850 σε δημοσίευμα της ριζοσπαστικής εφημερίδας *Ο Χωρικός* η Ελλάδα χαρακτηρίζεται «παρθένος βασίλισσα της Ανατολής», ενώ οι Έλληνες είναι εκείνοι που θα πλεύσουν «προς Ανατολάς», προκειμένου να αποκτήσουν «το χρυσούν δέρας» των προγόνων τους[30]. Ένα χρόνο αργότερα, το 1851, ο Ιωσ. Μομφερράτος στην εφημερίδα του *Αναγέννησις* γίνεται πιο ξεκάθαρος για το ρόλο των Ελλήνων: «Εις την Ελλάδα, καθό κειμένην εις τα πρόθυρα της Ανατολής εναπόκειται [...] το να εισάξη και διαδώση εις αυτήν τα φώτα της σημερινής προόδου, να διασκεδάση τα περικαλύπτοντα ήδη αυτήν νέφη του σκότους, του απολυτισμού και της δουλείας, και προς αναζωπύρωσιν, προς απελευθέρωσιν και ανάπλασιν αυτής μετά ζήλου να συντελέση»[31].

Την ίδια περίπου περίοδο ένας άλλος Κεφαλλονίτης ριζοσπάστης αγωνιστής, δημοσιογράφος και συγγραφέας, ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος[32], διατυπώνει ως εξής τον εθνικό στόχο: «Το ανακηρυττόμενον δόγμα του κόμματος τούτου [του ριζοσπαστικού], καίτοι απλούν, ανήγετο όμως αναπτυσσόμενον εις εν σύστημα και μίαν θεωρίαν, επεκτείνοντα τα φώτα και την πορείαν των εντός και εκτός της Επτανησιακής κοινωνίας, καθότι εις τα έσχατα αυτών όρια αφεώρων την εν καιρώ ευθέτω και διά μέσων δραστηρίων και καταλλήλων απελευθέρωσιν απάσης της Ελληνικής φυλής, προς απαρτισμόν Έθνους μεγάλου και ισχυρού, έχοντος εν εαυτώ τα στοιχεία της ανεπηρεάστου αυθυπαρξίας του

28 Θα γράψει λίγο αργότερα ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος με την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* ήθελε να υπηρετήσει την εθνοκρατική πολιτική της χώρας του, ότι το ελληνικό εθνικό κράτος μετά την απελευθέρωσή του «προώρισται να προεδρεύση εις την αναβίωσιν της Ανατολής», εκτελώντας έτσι την τρίτη «μεγάλην ιστορικήν εντολήν» - η πρώτη αφορούσε στην πολιτική και διανοητική προσφορά των Ελλήνων κατά την αρχαιότητα και η δεύτερη σχετιζόταν με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία – βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Η ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία και τα δύο άλλα χριστιανικά θρησκεύματα», *Πανδώρα,* τ. Δ (1853-1854), σσ. 173-174, στο Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος: η εποχή του - η ζωή του - το έργο του,* έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1986, σ. 183.

29 Γ. Ε. Μαυρογιάννης, *Λυρικαί Ποιήσεις,* Κεφαλληνία 1849, σ. 75.

30 Εφ. *Ο Χωρικός,* φ. 4, 25-2-1850, 3-4.

31 Εφ. *Αναγέννησις,* φ. 33, 15-9-1851, 1γ.

32 Ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος (1814-1894) είναι η δεύτερη κορυφαία μορφή του επτανησιακού ριζοσπαστισμού με πολύχρονες διώξεις και εξορίες από τη Βρετανική Προστασία. Για τη ζωή, τη δράση και το συγγραφικό του έργο βλ. κυρίως [Η. Ζερβός Ιακωβάτος], *Βιογραφία Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου συντεθείσα παρ' αυτού του ιδίου,* Επιμέλεια, Προλεγόμενα, Σημειώσεις Χρ. Θεοδωράτος, έκδοση Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», εν Αθήναις 1974· Η. Τσιτσέλης, *ό.π.,* σσ. 143-168· Ντίνος Κονόμος, *Ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος και η Ένωση της Επτανήσου,* έκδοση του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1964.

και της εν τη Ανατολή επιτελέσως του εκπολιτιστικού προορισμού του [...]»[33]. Οι Έλληνες δηλαδή οφείλουν να συγκροτήσουν ένα ισχυρό, ανεξάρτητο εθνικό κράτος, το οποίο θα συμπεριλάβει στα όριά του το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού και θα αναλάβει σοβαρό εκπολιτιστικό έργο στην Ανατολή.

Είναι σαφές από τα παραπάνω ότι οι ριζοσπάστες δεν έχουν συγκεκριμενοποιήσει την πρότασή τους για τη δημοκρατική ανάπλαση της Ανατολής. Για το γεωγραφικός χώρο, βέβαια, είναι βάσιμο να δεχτούμε ότι πρόκειται για τη γνωστή έκταση της «Ελληνικής Δημοκρατίας» του Ρήγα. Δε δίνουν, ωστόσο, στοιχεία για την κρατική δομή: εννοούν ενιαίο κράτος, ή έχουν στο μυαλό τους τη σύμπηξη μιας ομοσπονδίας από μικρότερες, ομόσπονδες, κρατικές οντότητες; Ειδικότερα το τελευταίο ζητούμενο είναι αρκετά σοβαρό. Ο Ρήγας είχε επιλέξει την ενιαία και αδιαίρετη κρατική δομή, πιστεύοντας, προφανώς, στις δυνατότητες των δημοκρατικών θεσμών του κράτους του: αυτές θα μπορούσαν να τιθασεύσουν εκείνες τις φυγόκεντρες τάσεις που θα παρουσιάζονταν. Έδειχνε έτσι ο Ρήγας ότι δε φοβόταν την εθνική πολυμορφία μέσα στην πολιτική και διοικητική ενότητα και την πραγματική και ουσιαστική ισότητα – δομικά στοιχεία του κράτους του για τα οποία ήταν σίγουρος ότι μπορούσαν να λειτουργήσουν.

Και εάν αυτή η θέση στα τέλη του 18ου αιώνα μπορούσε να έχει μια βάση, μπορούσε δηλαδή να συναρθρωθεί με τη σύγχρονη του Ρήγα γεωγραφική, ιστορική και πολιτισμική πραγματικότητα της Ανατολής, ήταν δυνατόν να ισχύσει το ίδιο μέσα στο 19ο αιώνα, και μάλιστα στα μέσα και προς τα τέλη του αιώνα αυτού, όταν ήδη ο βαλκανικός χώρος βρισκόταν σε αναβρασμό και προοιωνίζονταν σοβαρές ανακατατάξεις; Ήταν ρεαλιστικό το ενιαίο και αδιαίρετο κράτος της Ανατολής, όπως το είχε οραματιστεί ο Ρήγας, όταν οι εθνικισμοί είχαν φουντώσει στα Βαλκάνια και είχαν καταστεί επικίνδυνοι για την κάθε μορφής συνεννόηση, συνεργασία και ειρήνη στην περιοχή;

Χρήσιμο είναι να υπενθυμίσουμε στο σημείο αυτό ότι η ιδέα της βαλκανικής συνεργασίας, που διαφάνηκε μέσα από τη συμμετοχή Βαλκάνιων αγωνιστών στην Ελληνική Επανάσταση του 1821[34], λησμονήθηκε από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, καθώς

33 Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, *Η επί της Αγγλικής Προστασίας Επτανήσιος Πολιτεία και τα κόμματα,* Επιμέλεια και Προλεγόμενα Χρίστου Θεοδωράτου, «Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου», Παράρτημα, εν Αθήναις 1969, σ. 91.

34 Για τη βαλκανική διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης βλ. Νικολάι Τοντόρωφ, *Η βαλκανική διάσταση της Επανάστασης του 1821. Η περίπτωση των Βουλγάρων,* εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1982· Σπύρος Λουκάτος, «Τουρκο-αλβανικού φιλελληνισμού εράνισμα κατάτην Ελληνικήν Εθνεγερσίαν», *Λειμωνάριον,* Προσφορά εις τον καθηγητήν Ν. Ε. Τωμαδάκην, *Αθηνά,* τ. ΟΓ΄- ΟΔ΄ (1973), σσ. 43-63· ο ίδιος, «Σέρβοι, Μαυροβούνιοι και Βόσνιοι μαχητές της Ελληνικής Ανεξαρτησίας (1821-1829)», *Πρακτικά Α΄ Ελληνο-Σερβικού Συμποσίου: «Συνεργασία Ελλήνων και Σέρβων κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες 1804-1830»,* (Καβάλα, 7-10 Νοεμβρίου 1976), Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου και Ινστιτούτο Βαλκανολογίας του Βελιγραδίου, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 101-151· ο ίδιος, «Les relations des revolutionnaires Grecs et des Bulgares volontaires a la lute pour l' Independence Hellenique», *Πρακτικά Α΄ Ελληνο-Βουλγαρικού Συμποσίου: «Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων από τα μέσα του ΙΕ΄ έως τα μέσα του ΙΘ΄ αιώνα»,* (Θεσσαλονίκη, 22-25 Σεπτεμβρίου 1978), Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου και Ινστιτούτο Βαλκανολογίας της Β.Α.Ε. της Σόφιας, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 199-209.

έπαψε να εντάσσεται στις εθνικές προτεραιότητές του[35]. Μπορεί ο ελληνικός εθνικισμός να εξασφάλισε την απελευθέρωση και την ανεξαρτησία της Ελλάδας, είχε όμως «και το παράδοξο αποτέλεσμα να περιορίσει τον ελληνισμό στην Ελλάδα, και έτσι να δημιουργήσει ή να εντείνει τον λανθάνοντα εθνικισμό των άλλων βαλκανικών λαών»[36]. Μπορεί η δημιουργία του ελληνικού κράτους και η αυτονόμηση της Σερβίας το 1830 να συνέβαλαν στον αγώνα για τη χειραφέτηση και άλλων βαλκανικών λαών, παράλληλα όμως, η ελληνική ανεξαρτησία λειτούργησε ως «απαραίτητη προϋπόθεση για την εξέλιξη του εθνικισμού των άλλων βαλκανικών εθνών»[37]. Επιπλέον, η κυριαρχία της «Μεγάλης Ιδέας» στον ιδεολογικό χώρο της Ελλάδας κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα προκάλεσε ποικίλες παρενέργειες τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στους γειτονικούς βαλκανικούς λαούς. Αλλά και γενικότερα η ανάπτυξη του εθνικισμού στα Βαλκάνια σε συνδυασμό με τις έντονες, λόγω της εξαίρετης γεωπολιτικής θέσης της περιοχής, παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων έπαιξε ανασταλτικό ρόλο για την ιδέα της βαλκανικής συνεργασίας και ενοποίησης.

Στο μεταξύ, την ίδια περίοδο (δεκαετίες 1850 και 1860) στο ελληνικό κράτος ακούγεται το σύνθημα-αίτημα «Η Ανατολή διά της Ανατολής». Πρωτοδιατυπώθηκε κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου[38], αν και πίστευαν κάποιοι ότι η πατρότητά του ανήκε στον Ρήγα[39]. Με το πέρασμα του χρόνου το σύνθημα συνδέθηκε άρρηκτα με τα ζητούμενα της Βαλκανικής, με αποτέλεσμα η πολιτική σημασία του όρου να συσχετιστεί, παρά τις κατά καιρούς αλληλοαναιρούμενες επιδιώξεις, με το τετράπτυχο: συνεργασία των βαλκανικών λαών στη βάση της αναγνώρισης των εθνικών τους δικαιωμάτων, κριτική στάση απέναντι στην πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων, πολιτική και πολιτισμική αυτοδυναμία της Ανατολής, ομοσπονδιακή οργάνωση των Βαλκανίων[40]. Βέβαια, δεν έγινε κατορθωτή η διατύπωση συγκεκριμένης πολιτικής σύμπραξης των ανατολικών λαών και η επεξεργασία συγκεκριμένου ομοσπονδιακού σχεδίου για την οργάνωση και διοίκηση της Ανατολής. Κάποιες, μόνο, προσπάθειες διακρατικού επιπέδου κατέληξαν στην ελληνοσερβική συνεργασία με τη Συνθήκη του Voslau (Αύγουστος 1867), η οποία, αν

35 Αυτήν τη διαβαλκανική συνεργασία του 1821 υπενθύμισε ο Κεφαλλονίτης βουλευτής Ρόκκος Χοϊδάς, αναφερόμενος από το βήμα της Βουλής των Ελλήνων το 1877 στον αγώνα του Μεσολογγιού: τότε, είπε, «δεν υπήρχε διαφορά μεταξύ Έλληνος και Έλληνος, Σέρβου, Βουλγάρου και Μαυροβουνίου. Ήμεθα αδελφοί υπό την δουλείαν, και πάντες σύσσωμοι ηγέρθημεν», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, περίοδος Ζ΄, έκτακτος σύνοδος,*16 Μαΐου-30 Ιουνίου 1877, Αθήναι 1878, σ. 18, στο Σπύρος Λουκάτος, *Ρόκκος Χοϊδάς, ο κήρυκας του ελληνικού σοσιαλισμού,* έκδοση Αδελφότητας Κεφαλλήνων και Ιθακησίων Πειραιά και εκδ. Αλκυών, [Πειραιάς 1984], σ. 214.

36 E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848,* μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα [2]1992, σ. 205.

37 *Ό.π.,* σ. 206.

38 Εκείνη την εποχή το σύνθημα ήταν δυτικής προέλευσης, καθώς «προερχόταν από τον αιώνιο υποβολέα της Ελλάδας, τη Γαλλία», όπως εκτιμά η Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880),* εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 340.

39 Έγραφε ο Α. Φατσέας: «[...] η Ανατολή θα ελευθερωθή διά της Ανατολής, είπεν ο Ρήγας Φεραίος, και οι της ξηράς και της θαλάσσης πολεμισταί εις το κήρυγμά του ενίκησαν τους Τούρκους», στο Έ. Σκοπετέα, *ό.π.,* σ. 341.

40 Βλ. Α. Λιάκος, *ό.π.,* σσ. 126-127.

και δεν εφαρμόστηκε, υιοθέτησε την αρχή «η χριστιανική Ανατολή είναι αυτεξούσια»[41]. Για τα ελληνικά πολιτικά πράγματα, πάντως, το αίτημα «Η Ανατολή διά της Ανατολής» λειτούργησε στην πράξη και ως αντιπολίτευση στην ιδεολογία της «Μεγάλης Ιδέας», δίνοντας ταυτόχρονα την κατεύθυνση για δράση των ίδιων των λαών, προσδοκώντας σε εξουδετέρωση ή τουλάχιστο μείωση της επεμβατικής πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων.

Έτσι λοιπόν, όσο κι αν το κήρυγμα του Ρήγα διατηρούσε την επιρροή του και εθεωρείτο από προωθημένους πολιτικοκοινωνικούς κύκλους επίκαιρο στις γενικές του κατευθύνσεις, τα πραγματικά δεδομένα είχαν τροποποιηθεί. Η κυριαρχία των εθνικιστικών ιδεολογιών δυσκόλευε πάρα πολύ τον αγώνα για βαλκανική συνεργασία και ειρηνική συνύπαρξη, ενώ ο έντονος ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων είχε κατορθώσει να επηρεάσει σοβαρά τις διαβαλκανικές σχέσεις μέσω κυρίως της υποστήριξης διασπαστικών πολιτικών. Επιπλέον, οι εθνικισμοί των άλλων βαλκανικών εθνοτήτων εναντιώνονταν τώρα απέναντι την πολύχρονη ελληνική πολιτισμική και οικονομική υπεροχή στα Βαλκάνια – γεγονός που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην υπονόμευση του οράματος του Ρήγα για ενιαία βαλκανική κρατική οντότητα.

Γι' αυτό ακριβώς οι κεφαλλονίτικοι ριζοσπαστικοί κύκλοι, αντιλαμβανόμενοι τις νέες δυσκολίες και κατά συνέπεια τα νέα αδιέξοδα, αναζητούσαν μια κατάλληλη κρατική δομή και οργάνωση, τέτοια που να μπορούσε να διασφαλίσει ταυτόχρονα την κοινή ελευθερία και ανεξαρτησία, τα επιμέρους εθνικά συμφέροντα και τη συλλογική ασφάλεια. Και ως καταλληλότερη επιλέχτηκε η ομοσπονδιακή δομή και οργάνωση. Οι νεότεροι ριζοσπάστες, όπως ο Παναγιώτης Πανάς[42], και άλλοι άξιοι επίγονοι των ριζοσπαστών, όπως ο Ρόκκος Χοϊδάς[43], θα αρθρογραφήσουν και θα κινητοποιηθούν για δημιουργία ομοσπονδιακού και όχι ενιαίου κράτους, μιας δηλαδή Βαλκανικής Ομοσπονδίας. Εξάλλου, στο βαλκανικό και γενικότερα στον κεντροανατολικό και νότιο ευρωπαϊκό χώρο είχαν εκδηλωθεί από τα μέσα του 19ου αιώνα (1850-1862) φεντεραλιστικές κινήσεις, όπως εκείνη που απέβλεπε στη δημιουργία παραδουνάβιας ομοσπονδίας ή μια δεύτερη που θα αντικαθιστούσε την Αυστροουγγρική και την Οθωμανική Αυτοκρατορία[44].

---

41 Βλ. Γρηγόριος Δαφνής, «Η στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στην Κρητική Επανάσταση και η κατάσταση της χώρας ώς το 1869», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τ. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών, [Αθήναι 1977], σσ. 278-280.

42 Ο Παναγιώτης Πανάς (1832-1896), γεννημένος και μεγαλωμένος στην Κεφαλονιά, υπήρξε στην πρώτη περίοδο της ζωής του από τις δραστήριες μορφές του ριζοσπαστικού κινήματος στο νησί και στη συνέχεια σημαντική προσωπικότητα του δημοκρατικού-κοινωνιστικού χώρου της Ελλάδας με πολιτική και δημοσιογραφική προσφορά και στο θέμα της διαβαλκανικής συνεργασίας. Για τη ζωή, τη δράση και το συγγραφικό του έργο βλ. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα,* τ. Α΄, εν Αθήναις 1904, σσ. 507-510, καθώς και τη μονογραφία της Ερασμίας-Λουΐζας Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός,* εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1987.

43 Ο κεφαλλονίτικης καταγωγής Ρόκκος Χοϊδάς (1830-1890) γεννημένος στο Ναύπλιο και μεγαλωμένος στην Αθήνα, τίμησε το αξίωμα του εισαγγελέα, ενώ οι δημοκρατικές-πρωτοσοσιαλιστικές πεποιθήσεις του τον ώθησαν στον πολιτικό στίβο, όπου ως βουλευτής διέγραψε μια αξιοπρόσεκτη σταδιοδρομία. Για τη ζωή και τη δράση του βλ. τις μονογραφίες των Αγγελο-Διονύση Δεμπόνου, *Ρόκκος Χοϊδάς, ο επίγονος των ριζοσπαστών,* Αργοστόλι 1984, και Σπύρου Λουκάτου, *Ρόκκος Χοϊδάς, ο κήρυκας του ελληνικού σοσιαλισμού, ό.π.*

44 Η πρώτη, η παραδουνάβια ομοσπονδία, θα περιλάμβανε τους Ούγγρους, τους Κροάτες, τους Ρουμάνους, τους Σέρβους και τους Βουλγάρους, ενώ η δεύτερη, η βαλκανική ομοσπονδία, τους Ούγγρους, τους Σλάβους (Σέρβους και Βουλγάρους), τους Ρουμάνους και τους Έλληνες, πρόταση που είχε διατυπώσει και ο Ρώσος αναρχικός επαναστάτης Mikhail Bakunin. Για τις φεντεραλιστικές

Ο Π. Πανάς, από τους νεότερους ριζοσπάστες της Κεφαλονιάς, μετά το 1868 και μέχρι το 1879 βρίσκεται σε διαρκείς μετακινήσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Ρουμανία[45]. Είναι μια περίοδος έντονης κινητικότητας και πολεμικού συναγερμού στα Βαλκάνια,[46] και ο Π. Πανάς αγωνίζεται για τη συνεννόηση και τη συνεργασία των βαλκανικών λαών. Συμμετέχει, μάλιστα, μαζί με άλλους Βαλκάνιους ομοϊδεάτες του στην ίδρυση και την οργάνωση της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας» (ΔΑΟ)[47]. Η ΔΑΟ διακήρυττε τη συγκρότηση «Δημοκρατικής Ομοσπονδίας των Ανατολικών λαών» στη βάση των αρχών της δημοκρατίας, της ισονομίας, της ισοτιμίας και της ισοπολιτείας, εναντιωνόταν στο μοναρχισμό και τις «Μεγάλες Ιδέες» των βαλκανικών κρατών και αντιπάλευε την επεμβατική πολιτική των Μ. Δυνάμεων στα Βαλκάνια, καλώντας τους Βαλκάνιους σε ενότητα και αυτενέργεια, προκειμένου να συγκροτήσουν «δημοκρατικήν ομοσπονδίαν, ήτις και μόνη δύναται να εξασφαλίση το μέλλον της Ανατολής»[48]. Στους κόλπους της περιλάμβανε Ρουμάνους, Βουλγάρους, Σέρβους, Μαυροβούνιους, Αλβανούς, Έλληνες, Τούρκους και Αρμένιους[49]. Δε φαίνεται, πάντως, να είναι διευκρινισμένα κατά τρόπο σύμφωνο και απόλυτο τα όρια αυτής της Βαλκανικής Ομοσπονδίας, καθώς σε προκήρυξη της ΔΑΟ το

κινήσεις στα Βαλκάνια κατά το 19ο αιώνα βλ. L. S. Stavrianos, *The Balkan Federation. A History of the Movement Towards Balkan Unity in Modern Times,* Hamden, Connecticut, Archon Books, 1964, σσ. 66-151. Βλ. επίσης ειδικότερα για την παραδουνάβια και τη βαλκανική ομοσπονδία Α. Λιάκος, *ό.π.,* 59-62.

45 Βλ. Ε.-Λ. Σταυροπούλου, *ό.π.,* σσ. 39-45.

46 Είναι η περίοδος που ξεκινά με τον πρωσοαυστριακό πόλεμο (1866) και την Κρητική Επανάσταση (1866-1869) και καταλήγει με την ανατολική κρίση των ετών 1875-1878 (επανάσταση στην Ερζεγοβίνη και τη Βοσνία, 1875 - ρωσοτουρκικός πόλεμος, 1877-1878 - Συνέδριο του Βερολίνου, 1878) και την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881). Βλ. σχετικά Γρ. Δαφνής, «Η πολιτική κατάσταση της χώρας κατά το 1865 και το 1866», Ιωάννα Διαμαντούρου, «Η Κρητική Επανάσταση (1866-1869)», Γρ. Δαφνής, «Η στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στην Κρητική Επανάσταση και η κατάσταση της χώρας ώς το 1869», Ευάγγελος Κωφός, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, σσ. 252-253, 253-277, 277-289, 298-365 αντίστοιχα.

47 Το σχέδιο της ΔΑΟ καταρτίστηκε αρχικά στο Βελιγράδι το 1865 ή κατ' άλλους στο Βουκουρέστι, βλ. Λ. Χασιώτης, *ό.π.,* σσ. 22, 25, καθώς και Ε.-Λ. Σταυροπούλου, *ό.π.,* σσ. 88-91. Δε γνωρίζουμε το χρόνο διάλυσης της ΔΑΟ. Πάντως πρέπει να έχει λήξει η λειτουργία της στις αρχές της δεκαετίας του 1880, όταν το 1884 κάνει την εμφάνισή της η «Ανατολική Ομοσπονδία», μια άλλη φεντεραλιστική οργάνωση που ίδρυσε στην Αθήνα ο Λεωνίδας Βούλγαρης με παρεμφερή με τη ΔΑΟ στόχο αλλά με πολύ μετριοπαθείς πολιτικές/πολιτειακές αντιλήψεις σε σχέση με αυτή. Για τη λειτουργία και τη δράση της ΔΑΟ βλ. Λ. Χασιώτης, *ό.π.,* σσ. 21-48.

48 Βλ. εφ. *Εργάτης*, φ. 9, 24-9-1875, 1, «Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία. Προς τους λαούς της Ανατολής», όπου η προκήρυξη της Κεντρικής Επιτροπής της ΔΑΟ: «[...] Λαοί της Ανατολής! Κινηθήτε σεις και εν τη αυτενεργεία θα εύρητε την σωτηρίαν σας. Μην επαφίεσθε εις την μέριμναν ισχυρών δήθεν προστατών. [...] Εν τη ενώσει έγκειται η ισχύς και το συμφέρον σας. [...] Αποτινάξατε τον επιβαρύνοντα τον τράχηλόν σας ζυγόν και υπό την σημαίαν της ελευθερίας ανιδρύσετε δημοκρατικήν ομοσπονδίαν, ήτις και μόνη δύναται να εξασφαλίση το μέλλον της Ανατολής. [...] Το μέλλον της πατρίδος κείται εις τας χείρας σας. Σεις οφείλετε να λύσητε το ανατολικόν ζήτημα συμφώνως προς τα καλώς εννοούμενα συμφέροντά σας, και να ματαιώσητε τας σκευωρίας των εχθρών σας. [...]».

49 Βλ. εφ. *Ρήγας* (Αθήνα), φ. 25, 13-6-1877, 2 «Απάντησις εις το Μέλλον».

1875 δεν αναφέρονται συγκεκριμένα οι Τούρκοι και οι Αρμένιοι[50], ενώ σε άλλο σχετικό άρθρο οι πρώτοι τοποθετούνται στη Θράκη[51].

Από την πλευρά τους, πάντως, οι Έλληνες υποστηρικτές της ΔΑΟ, γνωρίζοντας πολύ καλά το γενικότερο πολιτικό κλίμα της χώρας τους, αντιλαμβάνονταν τις δυσκολίες που είχε η προσπάθειά τους να διαφωτίσουν τους συμπατριώτες τους, αλλά επέμεναν για το γενικότερο καλό των βαλκανικών λαών[52]. Ο Π. Πανάς πρωτοστάτησε στην Αθήνα το 1868 στην ίδρυση του ελληνικού κύκλου της ΔΑΟ, ο οποίος (κύκλος) το Δεκέμβριο του 1875, προκειμένου να διασκεδάσει τις υποψίες των κρατικών αρχών για συνωμοτικές και ανατρεπτικές κινήσεις των μελών του, πήρε τη μορφή πολιτικού συλλόγου με την επωνυμία «Ρήγας»[53], ο οποίος και κατόρθωσε να συμπεριλάβει στις γραμμές του αξιόλογα πρόσωπα της πολιτικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής του τόπου[54]· είναι πιθανόν και ο Κεφαλλονίτης ριζοσπάστης Ιωσ. Μομφερράτος να ήταν αντεπιστέλλον μέλος του συλλόγου[55]. Ο «Ρήγας» είχε, προφανώς, ιδεολογική ταύτιση με τη ΔΑΟ[56]. Επέμενε στη συνεργασία, την αλληλεγγύη και τη συγκρότηση δημοκρατικής ομοσπονδίας των βαλκανικών λαών. Η πρώτη, άλλωστε, ενέργειά του ήταν η διενέργεια εράνου υπέρ των αγωνιστών της Ερζεγοβίνης, που το καλοκαίρι του 1875 είχαν εξεγερθεί κατά της Οθωμανικής Αυτο-

50 Βλ. εφ. *Εργάτης*, φ. 9, 24-9-1875, 1: [...] Έλληνες, Αλβανοί, Σέρβοι, Ρωμούνοι, Βούλγαροι, φυλαί, ελληνικαί, σλαυικαί, λατινικαί, ταταρικαί, όσαι κατοικείτε τας ευρείας χώρας, τας περιλαμβανομένας μεταξύ των τριών θαλασσών, του Ευξείνου, της Μεσογείου και της Αδριατικής, και εκτεινομένας από των Άλπεων και των Καρπαθίων μέχρι της Κρήτης και της Κύπρου, ενωθήτε! [...]»

51 Βλ. άρθρο του Γεώργιου Φιλάρετου στην εφ. *Εύβοια* (Χαλκίδα), φ. 124, 11-5-1878, 1, «Η Ομοσπονδία της Ανατολής»: «[...] Εάν οι Τούρκοι περιορισθώσιν εις την Θράκην λόγω κατοχής και ίνα αφαιρεθή η πέτρα του σκανδάλου, δηλαδή η απόκτησις του Βοσπόρου, - οι Βούλγαροι, λαμβάνοντες την ανεξαρτησίαν των, σταματήσωσιν εις τον Αίμον, - οι Ρωμούνοι – οι Σέρβοι – και οι Μαυροβούνιοι, κηρυττόμενοι ανεξάρτητοι, κανονίσωσιν εκ συμφώνου τα όριά των – και τέλος οι Έλληνες ανακτώντες τας νήσους, την Ήπειρον, Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν και Αλβανίαν αναλάβωσι την προστασίαν των ομοσπόνδων λαών, τότε η Ανατολή δύναται να ειρηνεύση. [...]».

52 «[...] Το έργον αυτής [της ΔΑΟ] δύσκολον. Έχει να παλαίση κατά των ραδιουργιών της διπλωματίας, [...] των μηχανορραφιών των ρασοφόρων [...]. Ας ελπίσωμεν ότι αι ενέργειαι της ως άνω μνημονευθείσης Εταιρείας [της ΔΑΟ] θέλουσι συντελέσει μεγάλως, όπως ανοιχθώσι οι οφθαλμοί των λαών της Ανατολής», εφ. *Εξέγερσις*, φ. 10, 27-9-1875.

53 Η επωνυμία του συλλόγου δηλώνει την πεποίθηση των ιδρυτών του ότι τον θεωρούσαν συνεχιστή του οράματος του Ρήγα Βελεστινλή. Στο ομώνυμο δημοσιογραφικό όργανο του συλλόγου θα αναδημοσιευτεί η *Νέα Πολιτική Διοίκησις* του Ρήγα, βλ. εφ. *Ρήγας*, φ. 10, 15-2-1877, και φ. 18, 15-4-1877. Ο σύλλογος θα λειτουργήσει μέχρι το 1880. Γενικότερα για τη λειτουργία και τη δράση αυτού του συλλόγου βλ. Χαρίτων Κοριζής, *Συμβολή στην έρευνα της ελληνικής πολιτικής ζωής και κοινωνίας στο 19ο αιώνα. Ο σύλλογος Ρήγας*, Αθήναι 1969. Βλ. επίσης Ε.-Λ. Σταυροπούλου, *ό.π.*, σσ. 43-44, 97-104, καθώς και Λ. Χασιώτης, *ό.π.*, σσ. 21-48.

54 Ενδεικτικά αναφέρουμε τους Ανδρέα Ρηγόπουλο, Γεώργιο Φιλάρετο, Τιμολέοντα Φιλήμονα, Θεόδωρο Κολοκοτρώνη (Φαλέζ), Μιχαήλ Κατσίμπαλη, Αναστάσιο Στούπη, Νικόλαο Πολίτη και τους Κεφαλλονίτες Γεράσιμο Λυκιαρδόπουλο, που ήταν και ο διευθυντής της εφημερίδας *Ρήγας*, Γεράσιμο Κοντομίχαλο, Ρόκκο Χοϊδά και, φυσικά, τον Π. Πανά. Βλ. Χ. Κοριζής, *ό.π.*, σσ. 25-33, καθώς και Ε.-Λ. Σταυροπούλου, *ό.π.*, σσ. 100-101.

55 Βλ. Ε.-Λ. Σταυροπούλου, *ό.π.*, σ. 101, σημ. 161.

56 Βλ. Χ. Κοριζής, *ό.π.*, σσ. 16-21.

κρατορίας[57]. Εξάλλου, λίγο αργότερα, όταν πληροφορήθηκε τα σχέδια διαμελισμού του ευρωπαϊκού τμήματος του σουλτανικού κράτους από τη Ρωσία, την Αυστροουγγαρία και τη Γερμανία, ο «Ρήγας» σε προκήρυξή του ενημέρωνε τους βαλκανικούς λαούς για την ανάγκη άμεσης συσπείρωσής τους, προκειμένου να ματαιωθούν τα επιζήμια για τους ίδιους σχέδια των ισχυρών[58].

Γενικότερα, ο «Ρήγας» σκόπευε στη διαμόρφωση «υγιούς και ελευθερίου πολιτικού φρονήματος» από όλους τους βαλκανικούς λαούς, που θα στηρίζεται στην ισοτιμία όλων των ατόμων και όλων των εθνών της περιοχής[59]. Επιπλέον, στα αιτήματα και τους στόχους του έπαιρνε υπόψη του την πολιτική κατάσταση της Ελλάδας. Γι' αυτό μέσα από το πρόγραμμά του προέβαλλε την ανάγκη της ουσιαστικής δημοκρατικής διακυβέρνησης και υποστήριζε ως απαραίτητη τη διοικητική αποκέντρωση, ενώ προωθούσε το αίτημα της συνολικής απελευθέρωσης των υπόδουλων ελληνικών εδαφών[60]. Σε όλη, πάντως, τη δραστηριοποίησή του δεν έλειψαν παρενοχλήσεις από κυβερνητικές αρχές, παρακολουθήσεις μελών ή και αιφνιδιαστικές έφοδοι στα γραφεία του από την αστυνομία, ποικίλοι αποκλεισμοί – στοιχεία που δηλώνουν ότι οι πολιτικές εκδηλώσεις του συλλόγου «δεν ήταν πάντοτε εφικτές ούτε γίνονταν απρόσκοπτα»[61].

Ο Π. Πανάς, όντας ένα από τα ηγετικά στελέχη της ΔΑΟ και του «Ρήγα», προωθούσε τις θέσεις της ΔΑΟ και του «Ρήγα» μέσα κυρίως από τις εφημερίδες του *Εξέγερσις* και *Εργάτης*[62] αλλά και από κάθε άλλο φύλλο που συνεργαζόταν, ενώ είχε ενεργή συμμετοχή στην έκδοση του *Ρήγα*[63]. Αλλά και την πρώτη γνωστή μας προκήρυξη της ΔΑΟ (1868) τη μαθαίνουμε μέσα από τις στήλες της κεφαλλονίτικης σατιρικής εφημερίδας του *Η Σφή-*

57 Βλ. εφ. *Εργάτης,* φ. 24, 10-1-1876, 1, «Προκήρυξις προς τον ελληνικόν λαόν»: «[...] εάν δεν δυνηθώμεν να παράσχωμεν αυτοίς [= στους Ερζεγοβίνιους] αξίαν λόγου [οικονομικήν] βοήθειαν, θα εκδηλώσωμεν τουλάχιστον ότι η καρδία του Έλληνος δεν μένει ανάλγητος εις την κλαγγήν των όπλων και τους θρήνους αναξιοπαθούντος υπέρ της ελευθερίας αδελφού λαού. [...]». Βλ. επίσης εφ. *Εργάτης,* φ. 28, 27-2-1876, 1.

58 Από αυτήν την προκήρυξη του «Ρήγα» μαθαίνουμε τα τρία εναλλακτικά σχέδια του διαμελισμού: 1) διανομή των οθωμανικών εδαφών ανάμεσα στη Ρωσία και την Αυστροουγγαρία με παραχώρηση στη Γερμανία των λεγομένων «γερμανικών εδαφών» των Αψβούργων· 2) κατάληψη των οθωμανικών εδαφών από την Αυστροουγγαρία και παράλληλη παραχώρηση των «γερμανικών εδαφών» στη Γερμανία· 3) εγκαθίδρυση ρωσικού προτεκτοράτου στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. εφ. *Εργάτης,* φ. 25, 17-1-1876, 1, «Επί του Ανατολικού Ζητήματος». Παράλληλα, τρία μόλις χρόνια νωρίτερα, είχε δει το φως της δημοσιότητας μια μελέτη ενός άλλου, παλαιού Κεφαλλονίτη ριζοσπάστη, που τώρα ζούσε στην Κεφαλονιά αποτραβηγμένος από την πολιτική και τη δημοσιογραφία, ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, με τίτλο *Αι δύο πρωτεύουσαι της Ανατολής κατά το 1858 και 1860 και η διπλωματία μετά της Ελλάδος,* εν Κεφαλληνία 1873, η οποία πρότεινε συγκεκριμένο διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επειδή όμως εδώ και αρκετόν καιρό ο Η. Ζερβός Ιακωβάτος δεν κινείται στον πολιτικό χώρο του ριζοσπαστισμού, δεν τον συμπεριλαμβάνουμε στον εδώ προβληματισμό μας. Χρειάζεται, πάντως, με άλλη ευκαιρία να ασχοληθούμε με τη μελέτη του.

59 Βλ. εφ. *Εργάτης,* φ. 28, 27-2-1876, 1, «Εναρκτήριον λογίδριον».

60 Βλ. Χ. Κοριζής, *ό.π.,* σσ. 16-20.

61 *Ό.π.,* σ. 33.

62 Για τις εφημερίδες αυτές βλ. Ε.-Λ. Σταυροπούλου, *ό.π.,* σσ. 136-147.

63 Ο *Ρήγας* έφερε ως υπότιτλο τη φράση «Εφημερίς των αρχών της Ανατολικής Ομοσπονδίας» και εκδιδόταν από το Δεκέμβριο του 1876 μέχρι τον Αύγουστο του 1877. Βλ. σχετικά Χ. Κοριζής, *ό.π.,* σσ. 34-38..

κα[64]. Στο ζήτημα της βαλκανικής συνεννόησης ο Π. Πανάς ήταν συγκεκριμένος, όταν καλούσε τους συμπατριώτες του Έλληνες να συμβάλουν στο έργο της ΔΑΟ: οφείλουν οι Έλληνες να σταθούν δίπλα και όχι απέναντι στους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς, καθώς αυτοί είναι οι «φυσικοί σύμμαχοί» τους και επομένως οι πολιτικές και διπλωματικές αντιπαραθέσεις και οι πολεμικές συγκρούσεις με αυτούς είναι βλαπτικές για τα συμφέροντά τους και γενικότερα για το μέλλον της Ανατολής[65]. Αντιμαχόταν με σθένος τα εθνικιστικά ιδεολογήματα της εποχής του, τα οποία έφερναν σε αντιπαραθέσεις τους βαλκανικούς λαούς, παρ' όλο που ουσιαστικά έχουν κοινά συμφέροντα. Αντιπάλευε τη «Μεγάλη Ιδέα», «την πολιτικήν ταύτην πλάνην», όπως τη χαρακτήριζε, την οποία απέδιδε στην εξωτερική πολιτική της Ρωσίας, αλλά και κάθε «Μεγάλη Ιδέα» των άλλων βαλκανικών εθνών, καθώς στέκονταν σοβαρό εμπόδιο στη συγκρότηση μιας δημοκρατικά οργανωμένης Βαλκανικής Ομοσπονδίας[66].

Για τον Π. Πανά η ΔΑΟ ήταν στόχος και μέσο ταυτόχρονα. Επιζητούσε μια ομοσπονδιακή κρατική οντότητα με τα παραπάνω χαρακτηριστικά για τις βαλκανικές εθνότητες, ακριβώς γιατί πίστευε στην αξία και τη χρησιμότητά της. Ήταν βέβαιος ότι οι βαλκανικοί λαοί θα εξασφάλιζαν δημοκρατική διακυβέρνηση, οικονομική ευημερία, πολιτισμική πρόοδο και γενικότερα μια ειρηνική ζωή. Ταυτόχρονα, επιζητούσε να αποτελέσει το αυτή η Βαλκανική Ομοσπονδία εφαλτήριο για τη δημιουργία Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας – κάτι που είχε ανάγκη ο ευρωπαϊκός χώρος για την υπέρβαση των συνεχών αντιπαραθέσεων και πολεμικών συρράξεων[67]. Άλλωστε, η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης δεν ήταν άγνωστη στον ευρωπαϊκό στοχασμό από τις προηγούμενες δεκαετίες[68]. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι επεξεργασίες και οι ενέργειες του Ιταλού πολιτικού στοχαστή και επαναστάτη Giuseppe Mazzini[69], από τον οποίο επιδράσεις δέχτηκε και ο Π. Πανάς, όπως πριν από αυτόν και ο Κεφαλλονίτης ριζοσπάστης Ιωσ. Μομφερράτος.

---

64 Βλ. εφ. *Η Σφήκα,* φ. 46, 13-9-1868, 1, «Εκ του γραφείου του Προεδρείου της Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας, "Προς τους λαούς της Ανατολής"». Έπεσε στο κενό η προσπάθεια της αντίπαλης στη *Σφήκα* εφημερίδας *Εθνική Γνώμη* να παρουσιάσει στο κεφαλλονίτικο αναγνωστικό κοινό πλαστή την προκήρυξη αυτή, βλ. Ε.-Λ. Σταυροπούλου, *ό.π.,* σ. 90, σημ. 118.

65 «Οι φυσικοί ημών σύμμαχοι είναι οι Αλβανοί, οι Μαυροβούνιοι, οι Σέρβοι, οι Βόσνιοι, οι Ερζεγοβίνιοι, οι Βούλγαροι, οι Ρωμούνοι και αυτός ο τουρκικός λαός. Μετ' αυτών και μόνον θα λύσωμεν το ανατολικόν ζήτημα κατά τρόπον εις πάντας συμφέροντα, διότι μετ' αυτών απαρτίζομεν μίαν οικογένειαν. Όταν αι μεταξύ των φυλών τούτων διαιρέσεις λάβωσι τον χαρακτήρα πολέμου [...] τετέλεσται διά την Ανατολήν», εφ. *Εργάτης,* 13-12-1875, «Τριπλή συμμαχία».

66 Βλ. άρθρο του Π. Πανά στην εφ. *Κόσμος,* 23-9-1870, «Φίλε Συντάκτα της Confederation Orientale».

67 Βλ. εφ. *Εξέγερσις,* 8-3-1875, «Απάντησις εις την Oltenia», καθώς και εφ. *Εργάτης,* 13-12-1875, «Τριπλή συμμαχία».

68 Ο ουτοπιστής σοσιαλιστής Claude Henry de Saint-Simon θεωρείται ο πρώτος που πρότεινε την ομοσπονδιακή ένωση των ευρωπαϊκών λαών, για να ακολουθήσουν οι προβληματισμοί και οι προτάσεις των Auguste Comte, Victor Hugo, Carlo Cattaneo και Pierre Joseph Proudhon, βλ. Γιώργος Κόκκινος, *Αναζητώντας την Ευρώπη. Οι αντινομίες της ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας και η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης,* εκδ. Μεταίχμιο, [Αθήνα 2000], σσ. 135-140, καθώς και Λ. Χασιώτης, *ό.π.,* σσ. 13-14.

69 Σύμφωνα με τον G. Mazzini, οι ευρωπαϊκές χώρες «μελλοντικά θα μπορούσαν να ενωθούν σε μιαν ευρωπαϊκή συνομοσπονδία», μέσα στην οποία «η αποστολή της Ελλάδας ήταν να μπει επικεφαλής της Βαλκανικής Ομοσπονδίας, να εμποδίσει την κάθοδο της Ρωσίας στη Μεσόγειο και να εκπολιτίσει την Ανατολή συνεχίζοντας την κλασική παράδοση», Α. Λιάκος, *ό.π.,* σσ. 51-52.

Ο τελευταίος, μάλιστα, είχε διατυπώσει από το 1859 σε άρθρο του το όραμα της «Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας»: όλοι οι ευρωπαϊκοί λαοί, καταπιεζόμενοι από ξένη ή εγχώρια τυραννία, συνιστούσαν ένα αδιάσπαστο σύνολο στον αγώνα τους για μια πανευρωπαϊκή πολιτική και πολιτισμική ανάπλαση της Ευρώπης· διακήρυττε τη διάλυση της ανίερης συμμαχίας των βασιλέων, προκειμένου να «εγερθή το νέον και μέγα οικοδόμημα της αληθώς ιεράς και αγίας των λαών συμμαχίας [...] επί τη βάσει της ελευθέρας εθνικότητος, της κυριαρχίας των λαών και της μεταξύ αυτών αλληλεγγύης»· και στη Συμπολιτεία αυτή οι μεταξύ των εθνών διαφορές θα διευθετούνταν όχι ανταγωνιστικά και εχθρικά «αλλ' αδελφικώς, εν πλήρει ισότητι, αμοιβαιότητι και δικαιοσύνη», ενώ «κλέος γενικόν και καύχημα θέλει είσθαι ότι εν μέσω αυτής η νέα Ελλάς θέλει διαπρέπει λαμπρά και ένδοξος ως η αρχαία. [...]»[70]. Και πάλι εδώ είναι παρών ο «αποστολικός» ρόλος του ελληνισμού: ως άλλο, νέο προφανώς, κέντρο πολιτισμού, οφείλει να διαδώσει τα φώτα και την πρόοδο στην Ανατολή.

Αξίζει στο σημείο αυτό να επισημανθεί η εμμονή των ριζοσπαστών και των επιγόνων τους στο ιδεολόγημα για την πολιτισμική ανωτερότητα του ελληνισμού στην Ανατολή και για την αναγκαιότητα της ανάπλασης της Ανατολής από τους Έλληνες, με τις εξής όμως διευκρινίσεις: η πεποίθηση αυτή δεν τους κατευθύνει σε συμπόρευση με την επίσημη εκδοχή της «Μεγάλης Ιδέας» αλλά και ούτε τους οδηγεί στην υποστολή των διεθνιστικών τους ιδεών. Τόσο στην περίπτωση της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας, όπως διατυπώθηκε αμέσως πιο πάνω από τον Ιωσ. Μομφερράτο, όσο και σε εκείνη της Βαλκανικής Ομοσπονδίας, πίστευαν οι ριζοσπάστες αγωνιστές ότι οι Έλληνες θα μπορούσαν να κυριαρχήσουν μέσα σε αυτήν τη φεντεραλιστική κρατική οντότητα λόγω προφανώς της υψηλής οικονομικής και πολιτισμικής τους παράδοσης στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο παρά τις ενστάσεις, αντιστάσεις και έντονες αντιδράσεις των υπόλοιπων βαλκανικών εθνικισμών[71]. Υποστήριζαν, μάλιστα, ότι δικαιούνταν οι Έλληνες να έχουν την προεδρία της Βαλκανικής Ομοσπονδίας «ως πολυπληθεστέρων και ως ικανοτέρων και ως εχόντων επί τέλους τίτλον ιδιοκτησίας νομιμώτερον, την ιστορίαν, διερμηνέα δε τον καλλίτερον, την γλώσσαν των θεών»[72].

Συγκεφαλαιώνοντας, θα επισημάνουμε τα σημεία σύγκλισης μεταξύ Ρήγα και Κεφαλλλονιτών ριζοσπαστών, για να εκτιμήσουμε το βαθμό πρόσληψης του οράματος του Ρήγα αλλά και την κριτική ικανότητα των ριζοσπαστών να αναγνωρίσουν τη σύγχρονή τους πραγματικότητα και να προτείνουν διεξόδους. Και οι δύο πλευρές συγκλίνουν στο στοιχείο της εδαφικής έκτασης του κράτους αλλά και της εθνικής του πολυμορφίας. Συμφωνούν ότι αυτή η κρατική οντότητα θα περιλαμβάνει ολόκληρη τη Βαλκανική και το μεγαλύτερο μέρος της Μ. Ασίας. Είναι δηλαδή η περιοχή που ο Ρήγας οριοθέτησε στη

70 Βλ. εφ. *Αναγέννησις*, φ. 55, 18-4-1859, 1αβγ-2α, «Ο προς τους Λαούς ασπασμός μας».

71 Η θέση ότι οι Έλληνες έχουν το προβάδισμα μέσα στα Βαλκάνια σχετίζεται με τον οικονομικό και πνευματικό ρόλο, που διαδραμάτιζε ο ελληνισμός σε αυτήν την περιοχή, καθώς αυτός έφερε στα οθωμανοκρατούμενα Βαλκάνια «τις λειτουργίες του δυτικού καπιταλισμού. Η απαίτηση της εθνικής ολοκλήρωσης, με το ένδυμα του εκπολιτισμού της "Ανατολής", εμφανίζεται μάλλον ως αναδιατύπωση του προγράμματος του Ρήγα και επομένως ως αστικοδημοκρατική ιδεολογική κατασκευή, εφόσον υπονοούσε την υποταγή της υπαίθρου στα αστικά κέντρα όπου η οικονομική και πνευματική ζωή ελέγχεται από το ελληνικό κυρίως στοιχείο», Παναγιώτης Νούτσος (εισαγωγή-επιμέλεια κειμένων-υπομνηματισμός), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Α΄, εκδ. Γνώση, Αθήνα ²1995, σ. 37.

72 Γ. Φιλάρετος, «Η Ομοσπονδία της Ανατολής», εφ. *Εύβοια*, φ. 124, 11-5-1878, 1.

Χάρτα του και υπονοούσε ή και ρητά ανέφερε στα συνταγματικά του κείμενα. Για ενιαίο και αδιαίρετο κράτος έκανε λόγο ο Ρήγας, για «Ανατολή» ενιαία διοικούμενη κάνουν λόγο και οι ριζοσπάστες, οι οποίοι από τα μέσα της δεκαετίας του 1860 και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1870 θα υποστηρίξουν, προσαρμοζόμενοι στα νέα βαλκανικά δεδομένα, την ομοσπονδιακή συγκρότηση του προτεινόμενου κράτους, όπου πάνω και πέρα από τις εθνικές και θρησκευτικές διαφορές θα λειτουργούσε μια δημοκρατική κοινότητα βασισμένη στην ισότητα.

Και οι δύο πλευρές συμφωνούν με το στοιχείο της αλληλεγγύης μεταξύ των σύνοικων λαών της Βαλκανικής. Συνεργασία, αλληλεγγύη και ενότητα μεταξύ των βαλκανικών λαών ήθελε ο Ρήγας, παρόμοια αλληλοβοήθεια και αλληλεγγύη διαδίδουν, προτείνουν και υποστηρίζουν και οι ριζοσπάστες. Σε κάθε τους κείμενο εξηγούσαν τη σημασία και την αξία της αλληλεγγύης στον κοινό αγώνα για την ανάπλαση της Ανατολής. Ανάμεσα στα πολλά κείμενά τους επιλέγουμε εκείνο, που σχετίζεται με τις εκδηλώσεις συμπάθειας, αλληλεγγύης και υποστήριξης της μεταπολίτευσης του 1862 στην Αθήνα από τους Ρουμάνους - εκδηλώσεις για τις οποίες κατά τρόπο ενθουσιώδη και συγκινητικό γράφει στην εφημερίδα του ο ριζοσπάστης Ιωσ. Μομφερράτος: «Και Έλληνες και Ρωμούνοι έχουσι κοινόν το στάδιον εις το μέγα έργον της απελευθερώσεως και αναπλάσεως της Ανατολής, έργον του οποίου η ταχεία αποπεράτωσις εξαρτάται κυρίως εκ της συμπνοίας και αδελφικής αγάπης απάντων της μελών της ανατολικής οικογενείας»[73].

Τόσο ο Ρήγας όσο και οι Κεφαλλονίτες ριζοσπάστες συγκλίνουν στην αντίληψη για το φορέα της επανάστασης και της απελευθέρωσης: η απελευθέρωση μιας κοινωνικής τάξης ή ενός έθνους είναι – πρέπει να είναι – έργο της ίδιας της τάξης, του ίδιου του έθνους. Με αυτήν, άλλωστε, την αντίληψη διαπαιδαγώγησε τους σύγχρονούς του ο Ρήγας, καλώντας τους να αντιδρούν στη συνδρομή των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής του[74]. ενώ με την εικόνα του Μ. Αλεξάνδρου, που τύπωσε και κυκλοφόρησε, θέλησε να εμψυχώσει τους υπόδουλους αλλά και να τους προσφέρει ένα αναμφισβήτητο πρότυπο θάρρους, αποφασιστικότητας και αγωνιστικότητας. Αλλά και οι Κεφαλλονίτες ριζοσπάστες υποστήριζαν τόσο για τον ενωτικό τους αγώνα όσο και για το γενικότερο αγώνα συνολικά των Ελλήνων για τη δική τους εθνική αυτοδυναμία και κυριαρχία ότι πρέπει να στηρι-

73 Σύμφωνα με το ρεπορτάζ της εφημερίδας, κατά τις προπόσεις έγινε λόγος για την έντονη ελληνική παρουσία στα εκπαιδευτικά πράγματα της Βλαχίας (εκπαιδευτήρια Βουκουρεστίου και Ιασίου), για την εκεί παρουσία του Ρήγα και για τη βοήθεια των ντόπιων στις επαναστατικές διεργασίες των Ελλήνων, καθώς «εις την γην ταύτην εξερράγη κατά πρώτον η ελληνοσωτήριος εκείνη επανάστασις». Προπόσεις έγιναν και «υπέρ του εν Επτανήσω αληθούς ριζοσπαστισμού» και «υπέρ της προόδου και ενισχύσεως της παγκοσμίου ελευθερίας». Βλ. εφ. *Αληθής Ριζοσπάστης,* φ. 14, 15/27-12-1862, 4.

74 Λίγα χρόνια αργότερα (1806) και ο Ανώνυμος Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, Φιλολογική απομνημείωση, κείμενο-σχόλια-εισαγωγή Γ. Βαλέτας, εκδ. Αποσπερίτης, Αθήνα [4]1982, αναρωτιέται αν υπάρχει «στοχαστικός άνθρωπος [που] ημπορεί να πιστεύση ότι όποιος από τους αλλογενείς δυνάστας ήθελε κατατροπώσει τον οθωμανόν, ήθελε μας αφήσει ελευθέρους» (σ. 198), γι' αυτό και καλεί τους σκλαβωμένους συμπατριώτες του να μην τρέφουν τέτοιες αυταπάτες: «μην τρέφετε καμμίαν από τας ειρημένας ελπίδας, αλλά προβλέψετε το πλέον φανερόν από κάθε μέλλον, την αναγκαίαν, λέγω, επανόρθωσιν του γένους μας αφ' εαυτού του, και μην αργοπορήτε αυτήν με την απουσίαν σας» (σσ. 199-200). Ο συγγραφέας μάλιστα του έργου αυτού το αφιερώνει «εις τον τύμβον του Μεγάλου και Αειμνήτου Έλληνος Ρίγα».

χτούν στις δικές τους δυνάμεις[75]. Βέβαια, πάντοτε είναι ευπρόσδεκτη μια ειλικρινής βοήθεια ξένων λαών ή παραγόντων, αρκεί ο αγώνας να έχει ξεκινήσει και να καθοδηγείται από το ελληνικό στοιχείο[76].

Η θέση, τέλος, ότι ο ελληνισμός αποτελεί τον απαραίτητο μοχλό για τη δημοκρατική ανάπλαση της Ανατολής, συνιστά στοιχείο κοινό στη σκέψη και του Ρήγα και των Κεφαλλονιτών ριζοσπαστών. Όσο εύκολα, όμως, αυτή η θέση μπορούσε να γίνει αποδεκτή κατά την εποχή του Ρήγα, τόσο δυσκολότερα μπορεί να εκφράσει την περίοδο του δεύτερου μισού του 19 αιώνα. Σίγουρα, η ελληνική γλώσσα και παιδεία συνέβαλαν στη διάδοση του Διαφωτισμού και στην εθνική αφύπνιση των βαλκανικών λαών, σίγουρα το ελληνικό στοιχείο ως διαβαλκανική αστική τάξη μπορούσε καλύτερα από οτιδήποτε άλλο να στηρίξει τη νέα κρατική οντότητα του Ρήγα, στο 19ο όμως αιώνα των εθνικισμών οι συνθήκες είχαν ανατραπεί στην περιοχή. Γι' αυτό ακριβώς η παραπάνω θέση με μεγάλη δυσκολία θα μπορούσε ενδεχομένως να γίνει αποδεκτή· οι σύνοικοι πληθυσμοί της Βαλκανικής Ομοσπονδίας θα ένιωθαν ότι στην πράξη υποβιβάζονταν σε μια δεύτερη κατηγορία σε σχέση με τους Έλληνες και προφανώς δεν ήταν διατεθειμένοι να δεχτούν την «ανάπλασή» τους από άλλους. Άλλωστε, και οι υπόλοιποι λαοί της Βαλκανικής είχαν τη δική τους, λιγότερο ή περισσότερο, σημαντική ιστορική συνεισφορά στη νέα πραγματικότητα της περιοχής, κάποιοι μάλιστα είχαν επιδείξει μια ιδιαίτερη δυναμική.

Όσο κι αν η «δημοκρατική της Ανατολής ανάπλασις» δεν πραγματοποιήθηκε λόγω εγγενών αδυναμιών αλλά και των ισχυρών επεμβάσεων της σύγχρονης «ελευθεριομάχου διπλωματίας»[77], δε χάνει την αξία του ο λόγος, άρα και το όραμα των ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς. Οι τελευταίοι σε όλο σχεδόν το διάστημα των δεκαετιών του 1850, 1860 και

75 Ο Η. Ζερβός Ιακωβάτος ήταν σαφέστατος, όταν έγραφε: «[...] διά να υπάρξη Ελλάς, αληθινά ελευθέρα και ανεξάρτητος, διά να αποκτήση τα φυσικά της όρια και να ενώση εις εν όλον την Ελληνικήν φυλήν, πρέπει διά μόνου του Έλληνος να το επιτύχη και ουχί διά του Άγγλου, του Ρώσσου και του Γάλλου. Και έχει η Ελληνική εθνικότης εις τον εαυτόν της αρκετάς δυνάμεις. Έχει και πληθυσμόν, έχει και νουν, έχει και ηρωισμόν ανώτερον παντός άλλου έθνους. [...]», βλ. Η. Ζερβός Ιακωβάτος, «Οι λαοί κινούνται και επαναστατούν αφ' εαυτού των», στο Ρωξάνη Αργυροπούλου (Ανθολόγηση-Επιμέλεια), *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ώς το 1922*, τ. Α΄: *Ευρωπαϊκές επιδράσεις και προσπάθειες για μια εθνική φιλοσοφία 1828-1875*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1995, σ. 295. Και διευκρίνιζε ο Ιωσ. Μομφερράτος: «[...] φρονούμεν ότι δεν πρέπει ποσώς να επαναπαυώμεθα και να εναποθέτωμεν τας ελπίδας ημών εις την αρωγήν των ξένων και ισχυρών. [...] δεν πρέπει, λέγομεν, να παραδιδώμεθα εις τας αγκάλας οιουδήποτε ισχυρού· διότι, ανεξαρτήτως παντός άλλου λόγου, και αν δυνατόν ήτο να υποτεθή ειλικρινής και αφιλοκερδής η τούτου προς ημάς διάθεσις, τοιούτος δεσμός αυξάνει, ως και άλλοτε είπομεν, τα εις τον εθνικόν ημών αγώνα προσκόμματα, καθιστά αυτόν ύποπτον, και διεγείρει καθ' ημών τας αντιζηλίας και την δυσμένειαν των άλλων», εφ. *Αναμόρφωσις*, φ. 46, 10-6-1867, 2.

76 Χαρακτηριστικά είναι όσα έγραφε γι' αυτό το ζήτημα ο Ιωσ. Μομφερράτος στην εφημερίδα του *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, φ. 1, 15/27-9-1862, 2: « Το να περιμένωμεν ώστε άλλοι εκτός ημών να λάβωσι την πρωτοβουλίαν, και ξένοι να αναδεχθώσι την αποπεράτωσιν του ιερού ημών αγώνος, τούτο, παρεκτός του ότι είναι όλως αναξιοπρεπές, είναι συνάμα και ιδέα όλως εσφαλμένη και χιμαιρική. Δύναται μεν ο ξένος να βοηθήση τον άλλον εις τον αγώνα του· οφείλει μάλιστα να το πράξη, ως εκ του καθήκοντος της αμοιβαιότητος· αλλ' ο έχων ανάγκην του αγώνος, πρέπει αυτός πρώτος, αφού καλώς σταθμίση τα μέσα της ενεργείας του, να κινήση αυτόν, και να δείξη τοιαύτα σημεία δραστηριότητος, επιμονής και καρτερίας, ώστε να κατασταθή άξιος συμπαθείας και συνδρομής».

77 Κατά την πετυχημένη έκφραση του Ιωσ. Μομφερράτου, βλ. εφ. *Αναμόρφωσις*, φ. 1, 9-7-1866, 1β.

1870 έγραφαν και για την πορεία των ανατολικών πραγμάτων και αγωνίζονταν για την ανάγκη συνεννόησης των βαλκανικών λαών, για τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος – λύση η οποία ήταν αδιαχώριστα συνδεδεμένη με την γενικότερη πρόοδο και ανάπλαση της Ανατολής. Όσο κι αν οι βαλκανικοί εθνικισμοί μαζί με την ευρωπαϊκή διπλωματία απέδειξαν ότι το ριζοσπαστικό όραμα για την αναγέννηση της Ανατολής εύκολα μπορούσε να εκληφθεί ως απλή προσδοκία και ουτοπική επιθυμία, αυτό δε μειώνει τη σημασία και την αξία αυτού του ίδιου του οράματος. Όσο κι αν η «δημοκρατική της Ανατολής ανάπλασις» έμεινε όραμα ανεκπλήρωτο, ο λόγος και η πράξη των ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς παραμένει ζωντανός, για τα επιβεβαιώνει τη σημαντική αλήθεια: ο αγωνιστής, ο επαναστάτης έχει το δικαίωμα και το καθήκον να οραματίζεται, να σχεδιάζει και να αγωνίζεται. Η διακήρυξη της δημοκρατικής ανάπλασης συνιστούσε επαναστατικό αίτημα για τη βαλκανική κοινωνία εκείνη την εποχή, επειδή ακριβώς προέβαλλε μια τάξη πραγμάτων τελείως αντίθετη προς τις υπάρχουσες δομές και κατεστημένες αντιλήψεις και πρακτικές.

Ταυτόχρονα, η πρόταση και το όραμα των Κεφαλλονιτών ριζοσπαστών αποτελούν χαρακτηριστική έκφραση των προβληματισμών και των ζυμώσεων, που προκάλεσε στην προοδευτική νησιωτική κοινωνία αρχικά της Κεφαλονιάς και στη συνέχεια των Κεφαλλονιτών της διασποράς του 19ου αιώνα η πολιτική σκέψη του Ρήγα Βελεστινλή. Το επίτευγμά τους συνίσταται στο ότι κατόρθωσαν όχι τόσο να συλλάβουν το πρόβλημα, αλλά να επεξεργαστούν και να αγωνιστούν για τη λύση του. Και στο σημείο αυτό ταυτίστηκαν Ρήγας και Κεφαλλονίτες ριζοσπάστες: τόσο ο Ιωσ. Μομφερράτος όσο και - με περισσότερη επιμονή - ο Π. Πανάς δραστηριοποιήθηκαν για την υλοποίηση των οραμάτων τους, συνδυάζοντας υποδειγματικά, όπως ο διαφωτιστής και επαναστάτης Ρήγας Βελεστινλής, τη θεωρία με την πράξη, καθώς «ριζοσπαστισμός χωρίς πολιτική δράση δεν μπορεί να νοηθεί»[78].

78 Π. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 129.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΗΛΙΟΥΡΑΣ

Η παρουσίαση του συγγραφικού έργου του Ρήγα Βελεστινλή στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους έως σήμερα

Ο Ρήγας Βελεστινλής αποτελεί μία σημαίνουσα μορφή των ελληνικών γραμμάτων και το έργο του τοποθετείται χρονικά στη φάση ωρίμανσης του πνευματικού κινήματος του Ελληνικού Διαφωτισμού, καθώς θεωρείται ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους του. Διεθνείς εξωτερικοί παράγοντες όπως το τέλος των Ρωσοτουρκικών Πολέμων του 1788 - 1792 και η εκδήλωση της Γαλλικής Επανάστασης επηρέασαν τη διαμόρφωση των ιδεών στον χώρο του υπόδουλου ελληνισμού. Η νέα γενιά των Ελλήνων Διαφωτιστών, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται ο Ρήγας[1], απομακρύνθηκε από την προσήλωση στην ιδέα της φωτισμένης απολυταρχίας, στρεφόμενη προς τον ριζοσπαστικό Διαφωτισμό, ο οποίος προϋπέθετε μία σειρά καινοφανών πράξεων όπως η δράση στον πρακτικό τομέα, η υλοποίηση συγκεκριμένων στόχων, οι οργανωτικές πρωτοβουλίες και η προσπάθεια εξεύρεσης της νέας πολιτειακής αλλαγής[2]. Με την ευρεία συγγραφική παραγωγή του, η οποία περιλάμβανε μεταφράσεις ξένων συγγραφέων, πεζογραφικά, θεατρικά και επιστημονικά έργα[3], ο Ρήγας αποσκοπούσε στη μετακένωση των ιδεών του Διαφωτισμού στον χώρο των υποδούλων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στο συγγραφικό έργο του Ρήγα συνδυάστηκαν δύο σημαντικές παράμετροι· από τη μία πλευρά το αίτημα για πολιτισμική αλλαγή που εμφορήθηκε από τα αιτήματα του

1 Ο Ρήγας Βελεστινλής είχε επηρεαστεί στη διαμόρφωση των ιδεών του από τον Νεοέλληνα Διαφωτιστή Δημήτριο Καταρτζή (περ. 1730 - 1807). Βλ. Κ. Δημαράς, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΑ', εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήναι 1975, σελ. 352.

2 Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, εκδ. «Μ.Ι.Ε.Τ.», Αθήνα 2009, σελ. 288.

3 Φ. Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 - 2000*, τ. Β', εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 2003, σελ. 18.

κινήματος του Διαφωτισμού και από την άλλη η ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης στον πολιτικό και στον κοινωνικό τομέα μέσα από την ανάδειξη της δημοκρατίας[4]. Χάρη στον συγκερασμό της θεωρητικής αναζήτησης και της έμπρακτης εφαρμογής των ιδεών του, καθώς και του τραγικού τέλους του, ο Νεοέλληνας Διαφωτιστής θεωρήθηκε πρόδρομος και πρωτομάρτυρας της ελληνικής ελευθερίας[5]. Ως εκ τούτου, ο βίος και το έργο του Ρήγα αποτέλεσαν θέμα των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας. Θέτοντας ως μέθοδο επιστημονικής έρευνας την ιστορικοερμηνευτική ανάλυση και την ανάλυση περιεχομένου, θα αναδειχθεί η παρουσίαση του συγγραφικού έργου του Ρήγα Βελεστινλή στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από σύστασης του Νεοελληνικού Κράτους έως σήμερα[6].

Η διαίρεση και τα επίπεδα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης

Μολονότι οι πρώτες συζητήσεις για τη δημιουργία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ξεκίνησαν ήδη κατά τα επαναστατικά χρόνια, αυτή θεμελιώθηκε κατά την περίοδο βασιλείας του Όθωνα με την έκδοση των διαταγμάτων της 31ης Δεκεμβρίου 1836[7]. Πέραν του γεγονότος ότι τέθηκαν για πρώτη φορά οι βάσεις ανάπτυξης της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στον ελλαδικό χώρο, με την εν λόγω ρύθμιση προβλέπονταν δύο επίπεδα στον χώρο της μέσης εκπαίδευσης, το τριετές Ελληνικό Σχολείο και το τετρατάξιο Γυμνάσιο[8]. Πρώτιστος σκοπός του Ελληνικού Σχολείου ήταν η προετοιμασία των μαθητών για το Γυμνάσιο, ενώ συγχρόνως παρέχονταν στοιχειώδεις γνώσεις σε όσους ενδιαφέρονταν να εξασφαλίσουν παραγωγική απασχόληση σε τομείς που δεν απαιτούσαν γυμνασιακή ή πανεπιστημιακή εκπαίδευση[9]. Όσον αφορά το Γυμνάσιο, σκοπός του ήταν η εμβάθυνση των γνώσεων που είχαν λάβει οι μαθητές από το Ελληνικό Σχολείο και η προπαρασκευή για την εισαγωγή τους στο Πανεπιστήμιο[10]. Το σχήμα αυτό -παρά τις επιμέρους προσθήκες και τις εισηγήσεις για μεταβολή- διατηρήθηκε έως το 1929.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 αναδιαμόρφωσε τόσο την πρωτοβάθμια όσο και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση[11]. Πιο συγκεκριμένα, στον χώρο της μέσης εκ-

4 Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, *ό.π.*, σελ. 289.

5 Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. «Μ.Ι.Ε.Τ.», Αθήνα 2007, σελ. 126.

6 Τα σχολικά εγχειρίδια αναζητήθηκαν και εντοπίστηκαν στην ψηφιοποιημένη τους μορφή από τη συλλογή του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

7 Πρόκειται για τα διατάγματα *«Περὶ τοῦ κανονισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ γυμνασίων»* και *«Περὶ τοῦ διοργανισμοῦ καὶ τῆς τάξεως τῶν μαθημάτων τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ γυμνασίων»*. Βλ. ΕτΚ, τχ. Α', φ. 87 (31 Δεκεμβρίου 1836), σελ. 458 - 471 και ΕτΚ, τχ. Α', φ. 90 (31 Δεκεμβρίου 1836), σελ. 486 - 487.

8 Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση αφορούσε τα αγόρια. Τα κορίτσια διδάσκονταν φοιτώντας είτε στα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία είτε στα σχολεία των Καλογραιών είτε στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Βλ. Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ελληνική Εκπαίδευση*, τ. Α', εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 1998, σελ. 154 - 155.

9 ΒΔ. *«Περὶ τοῦ κανονισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ γυμνασίων»*, *ΕτΚ*, τχ. Α', φ. 87 (31 Δεκεμβρίου 1836), σελ. 458.

10 *Ό.π.*, σελ. 465.

11 Η μεταρρύθμιση χαρακτηρίστηκε για τις δομικές και τις λειτουργικές της καινοτομίες. Όσον αφορά τις δομικές αλλαγές, το Δημοτικό Σχολείο μεταβλήθηκε από τετράχρονο σε εξάχρονο με τη συνακόλουθη αναβάθμιση του μαθήματος των νέων ελληνικών και την ενίσχυση της δημοτι-

παίδευσης το καταργηθέν Ελληνικό Σχολείο αντικαταστάθηκε από το διευρυμένο εξατάξιο Γυμνάσιο και το εξατάξιο Πρακτικό Λύκειο, στα οποία εισάγονταν οι μαθητές κατόπιν γραπτών εξετάσεων[12]. Μεταξύ των κυριότερων σκοπών του Γυμνασίου ήταν η προετοιμασία για ανώτερες σπουδές, η παροχή στοιχειωδών γνώσεων και η διάπλαση ηθικών πολιτών[13]. Η μεταξική δικτατορία μετέβαλε την εικόνα της μέσης εκπαίδευσης με τις μεταρρυθμίσεις του 1936 και του 1939 που διακρίνονταν για τα οπισθοδρομικά χαρακτηριστικά τους[14]. Με τη μεταρρύθμιση του 1959 επανήλθε το εξατάξιο Γυμνάσιο που διαιρείτο σε δύο τριετείς κύκλους[15], με σκοπό τόσο την προπαρασκευή των μαθητών για την εισαγωγή τους στην Ανώτατη Εκπαίδευση όσο και την ένταξή τους στην κοινωνία[16].

Αποφασιστικής σημασίας ήταν η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 με την οποία η δευτεροβάθμια εκπαίδευση επιμερίστηκε σε δύο αυτοτελείς και ισόχρονους κύκλους που περιλάμβαναν το τριετές Γυμνάσιο και το τριετές Λύκειο[17]. Το Γυμνάσιο συμπλήρωνε τις γνώσεις των μαθητών του Δημοτικού, ώστε να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις αυξημένες απαιτήσεις της εποχής, ενώ το Λύκειο προσέφερε πιο ευρείες γνώσεις για να προετοιμάσει καταλλήλως τους μαθητές που θα απασχολούνταν στα ελευθέρια επαγγέλματα, στις δημόσιες και ιδιωτικές υπηρεσίες, καθώς και όσους θα ακολουθούσαν ανώτατες σπουδές[18]. Η επιβολή της δικτατορίας των Συνταγματαρχών οδήγησε στην αντικατάσταση των τροποποιήσεων του 1964[19], οι οποίες επανήλθαν και πάλι με την αποκατάστα-

κής γλώσσας. Από την άλλη, ανάμεσα στις κυριότερες λειτουργικές μεταβολές συγκαταλέγονταν η καθιέρωση προαιρετικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο και η έγκριση πλήθους συγγραμμάτων για κάθε τάξη και μάθημα. Βλ. Αλ. Δημαράς, «Παιδεία. Συντηρητική αντεπίθεση», Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα [1920 - 1930], εφημ. Η Καθημερινή - *Επτά Ημέρες*, 31 Οκτωβρίου 1999, σελ. 29.

12 Επιπλέον, υπήρχε η πρόβλεψη μετά το δεύτερο έτος σπουδών στο Γυμνάσιο οι μαθητές να επιλέγουν τον κλάδο σπουδών που επιθυμούσαν να ακολουθήσουν μεταξύ της κλασικής, της πρακτικής και της γεωργικής κατεύθυνσης. Βλ. Σήφ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση*, τ. Α', εκδ. «Gutenberg», Αθήνα 2007, σελ. 675 - 676.

13 Ν. 4373/29 «*Περὶ διαρρυθμίσεως τῶν σχολείων τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως*», *ΕτΚ*, τχ. Α', φ. 297 (20 Αυγούστου 1929), σελ. 2575.

14 Αρχικά, το 1936 καθιερώθηκε το οχτατάξιο Γυμνάσιο, το οποίο διακρίθηκε επιμέρους σε δύο κύκλους τον κατώτερο πενταετή και τον ανώτερο τριετή, για να πραγματοποιηθεί μια νέα τροποποίηση το 1939 με τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση να χωρίζεται στον εξαετή κύκλο του Γυμνασίου και στον διετή κύκλο του Λυκείου. Βλ. Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ελληνική Εκπαίδευση..., ό.π.*, σελ. 115.

15 Σύμφωνα με τα όσα εγγράφονταν στον νόμο, ο πρώτος κύκλος παρείχε γενική ανθρωπιστική παιδεία στους μαθητές, ενώ ο δεύτερος τους προσέφερε τη δυνατότητα επιλογής μεταξύ πλειάδας κατευθύνσεων (της κλασικής, της οικονομικής, της τεχνικής, της βιομηχανικής, των ξένων γλωσσών, της ναυτικής, της αγροτικής και της οικοκυρικής). Βλ. Ν.Δ. 3971/59 «*Περὶ Τεχνικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Ἐκπαιδεύσεως, Ὀργανώσεως τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως καὶ Διοικήσεως τῆς Παιδείας*», *ΕτΚ*, τχ. Α', φ. 187 (7 Σεπτεμβρίου 1959), σελ. 1643.

16 Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ελληνική Εκπαίδευση..., ό.π.*, σελ. 116.

17 Μεταξύ άλλων προβλέπονταν η καθιέρωση της δωρεάν εκπαίδευσης, η ισότιμη κατοχύρωση της δημοτικής έναντι της καθαρεύουσας, η επέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης από τα έξι στα εννέα έτη και η κατάργηση των εξετάσεων για τον προβιβασμό στο Γυμνάσιο. Ν.Δ. 4379/64 «*Περὶ Ὀργανώσεως καὶ Διοικήσεως τῆς Γενικῆς Ἐκπαιδεύσεως (Στοιχειώδους καὶ Μέσης)*», *ΕτΚ*, τχ. Α', φ. 182 (24 Οκτωβρίου 1964), σελ. 895 - 896.

18 *Ό.π.*, σελ. 897.

19 Το καθεστώς των Συνταγματαρχών κατήργησε όλες τις καινοφανείς εισηγήσεις της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964. Η διάκριση Γυμνασίου και Λυκείου αντικαταστάθηκε από τα

ση της δημοκρατίας το 1976[20]. Στους στόχους του Γυμνασίου συγκαταλέγονταν η συμπλήρωση και εμπέδωση των αποκτηθεισών γνώσεων του Δημοτικού, ενώ παράλληλα το Λύκειο απέβλεπε στην ευρύτερη και πλουσιότερη μόρφωση όσων προορίζονταν να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές και επαγγέλματα μεγαλύτερων απαιτήσεων[21]. Έκτοτε, με επιμέρους προσθήκες το σύστημα διαίρεσης της μέσης εκπαίδευσης εξακολουθεί να ισχύει έως τις ημέρες μας[22].

Σύντομες βιογραφικές πληροφορίες για τον Ρήγα Βελεστινλή

Με ελάχιστες εξαιρέσεις, τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ανεξαρτήτως κύκλου, παρέθεταν συγκεκριμένες βιογραφικές πληροφορίες για τον Ρήγα Βελεστινλή[23]. Αρχής γενομένης από τη γενέτειρά του, το Βελεστίνο, όπου και διδάχθηκε τα πρώτα εγκύκλια γράμματα ο Νεοέλληνας Διαφωτιστής συμπλήρωσε τις σπουδές του στο Βουκουρέστι, πόλη στην οποία διδάχθηκε κατά κύριο λόγο ξένες γλώσσες. Ακολούθως, χρημάτισε για σύντομο διάστημα γραμματέας του ηγεμόνα της Βλαχίας Νικόλαου Μαυρογένη, μέχρι την αποπομπή του δεύτερου. Σταδιακά ήρθε σε επαφή με τις αξίες και τα ιδανικά του Διαφωτισμού και επηρεασμένος από τη Γαλλική Επανάσταση, ενσαρκώνει το πρότυπο του πατριώτη, ο οποίος εμπνεύστηκε την ιδέα της Ελληνικής Επανάστασης. Για τον σκοπό αυτό ο Ρήγας ήρθε σε επαφή με αρκετές σημαίνουσες προσωπικότητες της Διασποράς, του κυρίως ελληνίζοντος χώρου, καθώς και με τον Πασά του Βιδινίου Πασβάντογλου. Πέραν του θεωρητικού υποβάθρου του έργου του, ο Βελεστινλής εμφανιζόταν ως οργανωτής της επικείμενης Ελληνικής Επανάστασης, για την εκδήλωση της οποίας είχε προγραμματίσει επαφές με τον Γάλλο Στρατάρχη Ναπολέοντα. Η παράθεση των βιογραφικών στοιχείων περιλάμβανε αναλυτικά τα αίτια της σύλληψης του Ρήγα, την απόπειρα αυτοκτονίας που επιχείρησε, τα βασανιστήρια που πέρασε, τα τελευταία λόγια που φέρεται να εκφώνησε και τον τρόπο θανάτωσής του. Κατακλείδα

Γυμνάσια κατώτερου και ανώτερου κύκλου, καταργήθηκε η ισοτιμία δημοτικής και καθαρεύουσας υπέρ της δεύτερης, η υποχρεωτική εκπαίδευση από εννεαετής έγινε εξαετής και επανήλθαν οι εξετάσεις για την εισαγωγή στα Γυμνάσια. Βλ. Α.Ν. 129/67 *«Περὶ ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Γενικῆς Ἐκπαιδεύσεως καὶ ἄλλων τινῶν διατάξεων»*, *ΕτΚ*, τχ. Α', φ. 163 (25 Σεπτεμβρίου 1967), σελ. 1111 - 1112. Επιπρόσθετα, απαγορεύθηκε η χρήση των σχολικών εγχειριδίων που είχαν συνταχθεί βάσει της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964. Βλ. Σήφ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821 - 1998)*, εκδ. «Gutenberg», Αθήνα 1999, σελ. 109.

20 Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας η μέση εκπαίδευση διακρίθηκε σε δύο αυτοτελείς κύκλους, το τριετές Γυμνάσιο και το τριετές Λύκειο. Η υποχρεωτική εκπαίδευση επεκτάθηκε και πάλι στα εννέα έτη, η δημοτική εισήχθηκε ως γλώσσα όλων των βαθμίδων, οι εισαγωγικές εξετάσεις καταργήθηκαν για το Γυμνάσιο, εισήχθησαν, όμως, για το Λύκειο. Βλ. Ν. 309/76 *«Περὶ ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Γενικῆς Ἐκπαιδεύσεως»*, *ΕτΚ*, τχ. Α', φ. 100 (30 Απριλίου 1976), σελ. 641, 646 - 647.

21 *Ό.π.*, σελ. 646.

22 Αλ. Δημαράς, «Ζητήματα παιδείας», Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα [1980 - 1990], εφημ. *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες*, 26 Δεκεμβρίου 1999, σελ. 24 - 25.

23 Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα κραταιά ήταν η αντίληψη πως το πραγματικό όνομα του Ρήγα Βελεστινλή ήταν «Αντώνιος Κυριαζής». Χάρη στη δράση της Εταιρείας Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα η λανθασμένη αυτή σύνδεση έχει διορθωθεί από τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας. Βλ. Δ. Καραμπερόπουλος, *Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή*, εκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, Αθήνα - Βελεστίνο 2000, σελ. 58 - 64.

των ιστορικών αυτών αναφορών ήταν ο τιμητικός ανδριάντας που τοποθετήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1871 σε αναγνώριση της προσφοράς και του έργου του.

Η περίοδος 1836 - 1929

Η νεώτερη ελληνική ιστορία εντάσσεται στην ύλη των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας στα μέσα του 19ου αιώνα[24]. Κατά κύριο λόγο τα σχολικά εγχειρίδια της πρώτης περιόδου είτε αποτελούσαν μεταφράσεις εγχειριδίων Άγγλων, Γάλλων και Γερμανών συγγραφέων είτε αντέγραφαν αποσπάσματα προγενέστερων εγχειριδίων και ιστοριογραφικών έργων, με αποτέλεσμα αρκετές φορές να επαναλαμβάνονται οι ίδιες πληροφορίες[25]. Παράλληλα, η τριμερής διάκριση της ιστορίας - αρχαία, μέση και νεώτερη - που ήταν παγιωμένη στο εξωτερικό εισάγεται στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα χάρη στα μεταφρασμένα σχολικά εγχειρίδια Γενικής Ιστορίας[26].

Τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας του Ελληνικού Σχολείου

Η πρώτη καταγραφή των γεγονότων της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 πραγματοποιείτο στην *Ἱερὰ Ἱστορία κατ' ἐπιτομὴν. Πρὸς διδασκαλία τῶν μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου*[27] του Δ. Πανταζή. Ο συγγραφέας του εγχειριδίου αναφορικά με τη συγγραφική παραγωγή του Ρήγα Βελεστινλή υποστήριζε με συντομία για τα ποιήματα του Νεοέλληνα Διαφωτιστή ότι χάρη σε αυτά *«ἀνεζωπύρησε τὸν ἐνθουσιασμὸν τῶν Ἑλλήνων»*[28].

Στο σχολικό εγχειρίδιο *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἱδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος μετὰ εἰκόνων πρὸς χρῆσιν τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*[29] συγγραφέας του οποίου υπήρξε ο Σωκρ. Τσιβανόπουλος ο

24 Η προσπάθεια σύνδεσης του νεοσύστατου κράτους με την αρχαιοελληνική παράδοση κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Όθωνα και η χρονική εγγύτητα της Ελληνικής Επανάστασης με την εποχή είχαν εμποδίσει την εισαγωγή των γεγονότων του πολέμου της εθνικής ανεξαρτησίας στην ύλη των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας.

25 Χρ. Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά Σχολεία (1834 - 1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, εκδ. «Ι.Α.Ε.Ν.», Αθήνα 1988, σελ. 23 - 24.

26 Από το 1880 και εξής η Ελληνική Ιστορία αντικατέστησε σταδιακά τη Γενική Ιστορία. Ενδεικτικά στοιχεία της μεταβολής αυτής είναι: ο περιορισμός των εκδόσεων Γενικής Ιστορίας και η συνακόλουθη αύξηση των εκδόσεων Ελληνικής Ιστορίας· η προσαρμογή του σχήματος αρχαία - μέση - νεώτερη ιστορία με βάση τις ελληνικές χρονικές τομές και η ένταξη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στον ελληνικό πολιτισμό με τον ταυτόχρονο περιορισμό της υπερπροβολής της αρχαίας ελληνικής ιστορίας. Βλ. *ό.π.*, σελ. 33.

27 Το σχολικό αυτό εγχειρίδιο επανεκδόθηκε υπό τον τίτλο *Σύνοψις γενικῆς ἱστορίας ἐκτενεστέραν τὴν ἑλληνικὴν περιέχουσα συναρμολογηθείσα. Πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*. Παρά τις επιμέρους προσθήκες και την αναδιαμόρφωση της ύλης, οι πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Ρήγα δεν μεταβλήθηκαν.

28 Δ. Πανταζής, *Ἱερὰ Ἱστορία κατ' ἐπιτομὴν. Πρὸς διδασκαλία τῶν μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου*, εκδ. «Δ. Μαυρομάτης», Ἀθῆναι 1866, σελ. 155.

29 Ο συγγραφέας στην αναθεωρημένη έκδοση του εγχειριδίου με τίτλο *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τοῦ Γ' Ἑλληνικοῦ Σχολείου*, παρέθετε τις ίδιες πληροφορίες αφαιρώντας, όμως, τους δραματοποιημένους και λογοτεχνικούς χαρακτηρισμούς που περιέγραφαν τον Ρήγα ως τον νέο Τυρταίο.

Ρήγας εξαιτίας του πατριωτικού χαρακτήρα των έργων του αποκαλείτο ως νέος Τυρταίος. Προς επίρρωση του χαρακτηρισμού αυτού, ο συγγραφέας του εγχειριδίου παρέθετε ένα απόσπασμα του *Θουρίου*[30], δίχως, όμως, να κατονομάζει το έργο, ερμηνεύοντας τους στίχους αυτούς ως πατριωτικό κάλεσμα στους υπόδουλους Έλληνες να ξεσηκωθούν για να διεκδικήσουν τις πατρογονικές τους εστίες.

Το συγγραφικό έργο του Ρήγα εξαιρείτο στο σχολικό εγχειρίδιο του Γ. Τσαγρή με τίτλο *Ἐπίτομος ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ΄ τάξεως τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ πρὸς ἰδιαιτέραν μελέτην*[31]. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο Ρήγας Φεραίος *«μετέδιδε διὰ τῶν φλογερῶν καὶ μεστῶν φιλοπατρίας ᾀσμάτων του πρὸς τοὺς ὑπὸ τὴν δουλείαν ὁμοφύλους τὸν πρὸς ἐλευθερίαν ἐνθουσιασμόν»*[32], χωρίς να γίνεται ονομαστική αναφορά σε κάποιο από τα έργα του Νεοέλληνα Διαφωτιστή.

Ο Γ. Τσαγρής στο έτερο σχολικό εγχειρίδιο που συνέγραψε με τίτλο *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ῥώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, επισήμαινε τους σκοπούς του συγγραφικού έργου του Ρήγα και δη την προσπάθειά του να διαφωτίσει το υπόδουλο γένος των Ελλήνων. Έτσι, μεταξύ των έργων του Ρήγα μνημονεύονταν η *Χάρτα* που είχε ως πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη, το *Στρατιωτικό Εγκόλπιο*, τα πολιτειακά έργα και, τέλος, τονιζόταν ότι *«ὅπως ἐξάψῃ τὸ ἐθνικὸν φρόνημα συνέθεσεν ὁ νέος οὗτος τῆς Ἑλλάδος Τυρταίος καὶ ὕμνους ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας, οἵτινες ἐνθουσιωδῶς ἐψάλλοντο παρὰ πάντων καθ' ὅλην τὴν Τουρκίαν»*[33].

---

30 Αναλυτικότερα παρατίθεντο οι στίχοι: *«Ὡς πότε παλληκάρια νὰ ζῶμεν στὰ στενὰ / Στοὺς βράχους σὰν λιοντάρια σταῖς τρύπαις στὰ βουνά»*. Βλ. Σωκρ. Τσιβανόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἱδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος μετὰ εἰκόνων πρὸς χρήσιν τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Παλαμήδης», ἐν Ἀθήναις 1886, σελ. 170.

31 Στην αναθεωρημένη έκδοση με τίτλο *Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων μετὰ εἰκόνων πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς τρίτης τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, ο Γ. Τσαγρής προχωρά σε επιμέρους τροποποιήσεις εμπλουτίζοντας το κεφάλαιο που αναφερόταν στη ζωή και το έργο του Ρήγα. Πιο συγκεκριμένα, κατέγραφε ότι ο Νεοέλληνας Διαφωτιστής για τον διαφωτισμό του γένους συνέταξε τον χάρτη της Ελλάδος θέτοντας ως πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη και για να τονώσει το εθνικό φρόνημα των υποδούλων συνέγραψε *«διάφορα ἐνθουσιώδη ποιήματα ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας»*. Ακολούθως, παρέθετε εκτενές απόσπασμα του *Θουρίου*: *«Ὡς πότε παλληκάρια νὰ ζῶμεν 'ς τὰ στενὰ / μονάχοι 'σὰν λιοντάρια 'ς τῆς ῥάχαις 'ς τὰ βουνά; / Σπηλὲς νὰ κατοικῶμεν, νὰ βλέπωμεν κλαδιά, / νὰ φεύγωμεν τὸν κόσμον γιὰ τὴν πικρὴ σκλαβιά; / Νὰ χάνωμεν πατρίδα ἀδέλφια καὶ γονεῖς, / τοὺς φίλους, τὰ παιδιά μας κι' ὅλους τοὺς συγγενεῖς; / Καλλίτερα μιᾶς ὥρας ἐλεύθερη ζωή, / παρὰ σαράντα χρόνια σκλαβιὰ καὶ φυλακή. / Στοχάσου πῶς σὲ ψήνουν καθ' ὥρα 'ς τὴ φωτιά. / Ἐλᾶτε μ' ἕνα ζῆλον εἰς τοῦτον τὸν καιρὸν / νὰ κάνωμεν τὸν ὅρκον ἐπάνω 'ς τὸν σταυρόν. / Μᾶς κράζει ἡ πατρίς μας, μᾶς θέλει, μᾶς πονεῖ, / ζητεῖ τὴν συνδρομήν μας μὲ μητρικὴ φωνή»*. Βλ. Γ. Τσαγρής, *Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων μετὰ εἰκόνων πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς τρίτης τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Ν. Πάσσαρη και Α. Βεργιανίτου», ἐν Ἀθήναις 1896, σελ. 161 - 162.

32 Γ. Τσαγρής, *Ἐπίτομος ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ΄ τάξεως τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ πρὸς ἰδιαιτέραν μελέτην*, εκδ. «Ν. Πάσσαρη και Α. Βεργιανίτου», ἐν Ἀθήναις 1888, σελ. 149.

33 Γ. Τσαγρής, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ῥώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Γ. Κασ-

Με τη σειρά του, ο Δ. Παπαθεοδώρου στο σχολικό εγχειρίδιο, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ῥώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ τῶν μαθητριῶν τῶν Παρθεναγωγείων,* επαναλάμβανε συγγνωστές πληροφορίες για το έργο του Ρήγα. Σημειωνόταν ότι ο Νεοέλληνας Διαφωτιστής *«ἐχάραξεν ἰδιοχείρως τὸν γεωγραφικὸν χάρτην τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας εἰς δώδεκα μεγάλα φύλλα· καὶ τέλος συνέταξε στρατιωτικὸν ἐγκόλπιον, πολιτικὸν κανονισμὸν πρόσκαιρον καὶ ὕμνους θουρίους»*[34], με σκοπό να διαφωτίσει και να τονώσει το φρόνημα των υπόδουλων Ελλήνων.

Στο σχολικό εγχειρίδιο του Αλκ. Ιωαννίδη υπό τον τίτλο *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικοτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας, τεύχος Γ΄, μετὰ πολλῶν εἰκόνων διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς Γ΄ τάξεως τῶν Ἑλλην. Σχολείων*[35], ο συγγραφέας τοποθετούσε στο 1796 τη δημοσίευση των πρώτων έργων του Ρήγα. Ιδιαίτερη μνεία πραγματοποιείτο στο *«μέγαν χάρτην τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου»* με τον οποίον ο Νεοέλληνας Διαφωτιστής *«θέλων διὰ πάντων αὐτῶν νὰ διαφωτίσῃ τοὺς Ἕλληνας ὁποῖοι ἦσαν ἄλλοτε καὶ ὁποῖοι ἦσαν τότε»*[36]. Επιπρόσθετα, διαπιστωνόταν η συμβολή των συνεργατών του Ρήγα στη χρηματοδότηση για την έκδοση των έργων του και στη διακίνηση των εντύπων στις περιοχές του ελληνισμού. Τέλος, τονιζόταν η επαναστατική προκήρυξη που εξέδωσε ο Ρήγας, στην οποία συμπεριέλαβε απόσπασμα του *Θουρίου*[37].

Στο σχολικό εγχειρίδιο *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τινὰ ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς νέας Εὐρώπης. Διὰ τὴν Γ΄ Τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ Ἀνωτέρων Παρθεναγωγεί-*

δόνης», ἐν Ἀθήναις 1894, σελ. 121. Παράλληλα, στην αναθεωρημένη έκδοση υπό τον τίτλο *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ῥώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ πολλῶν εἰκόνων. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, προστέθηκαν οι εξής στίχοι του *Θουρίου: «Ὡς πότε παλληκάρια νὰ ζῶμεν 'ς τὰ στενὰ / μονάχοι σὰν λεοντάρια 'ς ταὶς ῥάχαις 'ς τὰ βουνά; / σπηλαιαὶς νὰ κατοικοῦμεν νὰ βλέπωμεν κλαδιὰ / νὰ φεύγωμεν τὸν κόσμον γιὰ τὴν πικρὴ σκλαβιά; / καλλίτερα μιᾶς ὥρας ἐλεύθερη ζωὴ / παρὰ σαράντα χρόνια σκλαβιὰ καὶ φυλακή»*. Βλ. Γ. Τσαγρής, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ῥώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ πολλῶν εἰκόνων πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Πάσσαρη και Βεργιανίτου», ἐν Ἀθήναις 1896, σελ. 116.

34 Δ. Παπαθεοδώρου, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ῥώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ τῶν μαθητριῶν τῶν Παρθεναγωγείων*, εκδ. «Πάσσαρη και Βεργιανίτου», ἐν Ἀθήναις 1896, σελ. 98.

35 Το έργο επανεκδόθηκε υπό τον τίτλο *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους τεῦχος γ' μετὰ πολλῶν εἰκόνων διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*. Οι πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Ρήγα επαναλαμβάνονταν αυτούσιες και σε άλλο σχολικό εγχειρίδιο που επιμελήθηκε ο ίδιος συγγραφέας. Πρόκειται για το σύγγραμμα *Ἐπίτομος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων πρὸς χρήσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, Ἀστικῶν Σχολείων καὶ Παρθεναγωγείων*, που επανεκδόθηκε με τίτλο *Ἐπίτομος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων πρὸς χρήσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ Παρθεναγωγείων.*

36 Αλκ. Ιωαννίδης, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικοτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας, τεύχος Γ΄, μετὰ πολλῶν εἰκόνων διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς Γ΄ τάξεως τῶν Ἑλλην. Σχολείων*, εκδ. «Γ. Κασδόνης», ἐν Ἀθήναις 1899, σελ. 66 - 67.

37 Οι στίχοι του *Θουρίου* που καταγράφηκαν ήταν οι εξής: *«Ὡς πότε παλληκάρια νὰ ζῶμεν στὰ στενὰ / μονάχοι σὰν λιοντάρια 'ς ταῖς ῥάχαις 'ς τὰ βουνά, / σπηλιαὶς νὰ κατοικῶμεν, νὰ βλέπωμεν κλαδιά, / νὰ φεύγωμ' ἀπ' τὸν κόσμον γιὰ τὴν πικρὴ σκλαβιά; / νὰ χάνωμεν πατρίδα ἀδέλφια καὶ γονεῖς, / τοὺς φίλους, τὰ παιδιά μας κι' ὅλους τοὺς συγγενεῖς; / Καλλίτερα μιᾶς ὥρας ἐλεύθερη ζωὴ / παρὰ σαράντα χρόνων σκλαβιὰ καὶ φυλακή»*. Βλ. *ό.π.*, σελ. 67 - 68.

ων[38] του Ν. Βραχνού, επισημαινόταν ότι το συγγραφικό έργο του Ρήγα προκάλεσε ενθουσιασμό στο υπόδουλο γένος. Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιείτο μνεία στα πατριωτικά ποιήματα *«τὰ ὁποῖα ψαλλόμενα εἰς τὰς συναναστροφὰς καὶ τὰ συμπόσια διήγειρον καὶ συνεκίνουν τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐνέπνεον εἰς αὐτούς ἐνθουσιασμόν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας»*[39]. Ακολουθούσε ένα απόσπασμα από τον «Θούριο»[40] και καταγράφονταν έτερα σημαντικά έργα του Νεοέλληνα Διαφωτιστή, όπως ο χάρτης της μεγάλης Ελλάδας, ο πολιτικός κανονισμός και *«ἄλλα συγγράμματα ὠφέλιμα εἰς τὸ ἔθνος»*[41].

Στη συνέχεια, στο σχολικό εγχειρίδιο του Αντ. Χωραφά, *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων διὰ τὴν τρίτην τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ τὴν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως,* ανασκοπείτο συνοπτικά το έργο του Νεοέλληνα Διαφωτιστή. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του συγγραφέα, ο Ρήγας συνέταξε τον χάρτη της Ελλάδος και συνέγραψε συγγράμματα χρήσιμα για την Επανάσταση και κυρίως ποιήματα, ενώ με το σύνολο της εργογραφίας του *«προέτρεπεν ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς Ἑλληνικὴς χερσονήσου καὶ ἰδίως τοὺς Ἕλληνας νὰ λάβουν τὰ ὅπλα ἐναντίον τῶν τυράννων»*[42].

Ο συγγραφέας Π. Βαλάκης στο έργο του, *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων διὰ τὴν Γ' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ τὴν ἀντιστοίχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως,* συσχέτιζε άμεσα το έργο του Ρήγα με την προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης, παρουσιάζοντάς το ως το πρώτο στάδιο. Έτσι, τα βιβλία που συνέγραψε

38 Οι πληροφορίες αυτές επαναλαμβάνονταν με ελάχιστες -λεκτικές- διαφοροποιήσεις. Έτσι, οι όροι χάρτης και πολιτικός κανονισμός αντικαταστάθηκαν από τους αντίστοιχους *Χάρτα* και *Νέα Πολιτική Διοίκησις*. Βλ. Ν. Βραχνός, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία. Ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων διὰ τὴν Γ' Τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Δ. Τερζόπουλος», ἐν Ἀθήναις 1910. Με τις αναθεωρήσεις αυτές θα εκδοθεί και το μεταγενέστερο σχολικό σύγγραμμα του ίδιου συγγραφέα για το Ελληνικό Σχολείο. Βλ. Ν. Βραχνός, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία. Ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων καὶ τὰ κυριωτέρα ἐκ τῆς νέας καὶ νεωτάτης εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας διὰ τὴν Γ' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Προμηθέας», ἐν Ἀθήναις 1922. Επίσης, στα σχολικά εγχειρίδια που επιμελήθηκε ο Ν. Βραχνός για την Δ' τάξη του Γυμνασίου επαναλαμβάνονταν τα αναθεωρημένα αυτά στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Ρήγα Βελεστινλή. Βλ. Ν. Βραχνός, *Ἱστορία τῆς νέας Εὐρώπης καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι τοῦ 1914. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Δ' τάξεως τῶν Γυμνασίων καὶ πρὸς ἰδιαιτέραν μελέτην*, εκδ. «Αριστ. Διαλησμά», ἐν Ἀθήναις 1915 και Ν. Βραχνός, *Ἱστορία εὐρωπαϊκὴ καὶ ἑλληνικὴ ἀπὸ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Δ' τάξεως τῶν Γυμνασίων καὶ πρὸς ἰδιαιτέραν μελέτην*, εκδ. «Δ. Τζάκα και Σ. Δελαγραμμάτικα», ἐν Ἀθήναις 1926.

39 Ν. Βραχνός, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τινὰ ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς νέας Εὐρώπης. Διὰ τὴν Γ΄ Τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ Ἀνωτέρων Παρθεναγωγείων*, εκδ. «Δ. Ευστρατίου και Δ. Δελή», ἐν Ἀθήναις 1909, σελ. 43.

40 Το απόσπασμα διαμορφωνόταν ως εξής: *«ὡς πότε παλληκάρια θὰ ζῶμεν 'ς τὰ στενά, / μονάχοι σὰν λεοντάρια 'ς ταὶς ῥάχαις 'ς τὰ βουνά, / σπηλιαὶς νὰ κατοικοῦμεν, νὰ βλέπωμεν κλαδιά, / νὰ φεύγωμεν τὸν κόσμον γιὰ τὴν πικρὴ σκλαβιά· / καλλίτερα μιᾶς ὥρας ἐλεύθερη ζωή, / παρὰ σαράντα χρόνων σκλαβιὰ καὶ φυλακή»*. Βλ. Αυτόθι.

41 Αυτόθι.

42 Αντ. Χωραφάς, *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων διὰ τὴν τρίτην τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ τὴν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως*, εκδ. «Ι. Κολλάρος», ἐν Ἀθήναις 1909, σελ. 64.

ο Ρήγας και η *Χάρτα* αποσκοπούσαν στο να καταδείξουν στους Έλληνες *«πόσον μεγάλη ἦτο ἄλλοτε ἡ πατρίς μας, καὶ τί ὀφείλομεν νὰ κάμωμεν»*[43]. Συγχρόνως, υπογραμμιζόταν η διάδοση και η απήχηση των έργων του συγγραφέα, τα οποία *«διήγειρον μεγάλον ἐνθουσιασμόν καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἔκρηξιν τῆς ἐπαναστάσεως»*[44]. Καταληκτικά, παρατίθετο ένα απόσπασμα από τον *Θούριο*, ο οποίος χαρακτηριζόταν ως *«πολεμικὸς ὕμνος»*[45].

Την ευρεία απήχηση του συγγραφικού έργου του Ρήγα αναδείκνυε ο συγγραφέας Αδ. Αδαμαντίου στο σύγγραμμά του *Νεωτέρα Ἱστορία Ἑλληνικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ 1204 - 1924. Διὰ τὴν Γ΄ Τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων.* Ο Ρήγας εμφανιζόταν για χάρη των συμπατριωτών του να εκδίδει διάφορα συγγράμματα, από τα οποία ο συγγραφέας του εγχειριδίου μνημόνευε τον χάρτη της μεγάλης Ελλάδος και τα πολεμικά άσματα που προκάλεσαν *«εἰς ἐξέγερσιν ἐναντίον τῶν τυράννων τοὺς Σουλιώτας καὶ Μανιάτας, λιοντάρια ξακουστά, τοὺς ἀνδρείους Μακεδόνας, τοὺς νησιώτας, δελφίνια τῆς θαλάσσης, ὅλους τοὺς Γραικούς, ὅλους ἐν γένει τοὺς Χριστιανούς»*[46]. Οι σχετικές με τον Ρήγα πληροφορίες ολοκληρώνονταν με την παράθεση ενός διστίχου του *Θουρίου*[47].

Στο σχολικό εγχειρίδιο που εκπόνησαν για τη διδασκαλία των μαθητών στο Ελληνικό Σχολείο με τίτλο *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας διὰ τὴν τρίτην τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ τὰς ἀντιστοίχους τῶν ἄλλων σχολείων τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως*, οι Χρ. Θεοδωρίδης και Αν. Λαζάρου παρουσίαζαν τον Ρήγα υπέρμαχο της ελευθερίας. Χαρακτηριστικά, ανέφεραν ότι *«ἡ ἀγάπη του πρὸς τὴν ἐλευθερία ἦτο τόσον μεγάλη ὥστε ἤθελε ν' ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὸν μισητὸν ζυγὸν τοῦ σουλτάνου· ὄχι μόνον τοὺς ὁμογενεῖς του, ἀλλὰ καὶ ὅλους τοὺς χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολῆς»*[48], γι' αυτό μέσα από το έργο του απηύθυνε κάλεσμα σε όλα τα έθνη της βαλκανικής χερσονήσου Βουλγάρους, Αρβανίτες, Σέρβους, Ρωμιούς, Νησιώτες, Ηπειρώτες να λάβουν τα όπλα. Ταυτόχρονα, τα ποιήματα του Διαφωτιστή χαρακτηρίζονταν ως *«απλὰ καὶ εκφραστικὰ»* εκφράζοντας τους πόθους του για ελευθερία, κάτι που γινόταν κατανοητό από την παράθεση του πρώτου διστίχου του *Θουρίου*[49].

---

43 Π. Βαλάκης, *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων διὰ τὴν Γ' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ τὴν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως*, εκδ. «Ι. Κολλάρος», ἐν Ἀθήναις 1923, σελ. 68.

44 Αυτόθι.

45 Όπως και στα προηγηθέντα -χρονικά- σχολικά ιστορικά εγχειρίδια, επιλέγονταν οι πρώτοι στίχοι του *Θουρίου*: *«Ὡς πότε παλληκάρια θὰ ζοῦμε 'ς τὰ στενὰ / μονάχοι 'σὰν λειοντάρια 'ς ταὶς ῥάχαις 'ς τὰ βουνά, / σπηλιαὶς νὰ κατοικοῦμε, νὰ βλέπωμεν κλαδιά, / νὰ φεύγωμ' ἀπ' τὸν κόσμο γιὰ τὴ πικρὴ σκλαβιά»*. Βλ. Αυτόθι.

46 Αδ. Αδαμαντίου, *Νεωτέρα Ἱστορία Ἑλληνικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ 1204 - 1924. Διὰ τὴν Γ΄ Τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Ι. Σιδέρης», ἐν Ἀθήναις 1924, σελ. 117.

47 Επρόκειτο για το πρώτο δίστιχο του έργου *«Ὡς πότε; παλληκάρια, νὰ ζῶμεν στὰ στενά, / Μονάχοι σὰν λιοντάρια στὶς ῥάχες στὰ βουνά;»*. Βλ. Αυτόθι.

48 Χ. Θεοδωρίδης - Αν. Λαζάρου, *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας διὰ τὴν τρίτην τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ τὰς ἀντιστοίχους τῶν ἄλλων σχολείων τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως*, εκδ. «Ι. Σιδέρης», ἐν Ἀθήναις 1927, σελ. 80.

49 Οι συγγραφείς είχαν επιλέξει τους δύο πρώτους στίχους του *Θουρίου*: *«Ὡς πότε παλληκάρια, νὰ ζῶμεν στὰ στενά, / μονάχοι σὰν λιοντάρια στὲς ῥάχες στὰ βουνά»*. Βλ. *Ό.π.*, σελ. 81.

Τα σχολικά εγχειρίδια του Γυμνασίου

Στην *Ἑλληνικὴ Ἱστορία. Πρὸς χρήσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι Γυμνασίων* του Wilhelm Putz[50], η αναφορά στο έργο του Ρήγα ήταν λιτή και συνοψιζόταν στα εξής: *«ὅ,τι δὲ πρὸ πάντων ἀνύψωσε τὸ φρόνημα καὶ ἀνεζωπύρησε τὸν ἐνθουσιασμὸν τῶν Ἑλλήνων ἦσαν τὰ δημώδη αὐτοῦ ᾄσματα»*[51].

Εξίσου σύντομη υπήρξε η παρουσίαση του Ρήγα στο σχολικό εγχειρίδιο του George Weber[52] *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας. Ἱστορία τῶν νέων καὶ νεωτάτων χρόνων*, στο οποίο τόσο ο Ρήγας Φεραίος όσο και ο Αδαμάντιος Κοραής θεωρούνταν *«ἄνδρες λόγιοι ὑπὲρ ἐλευθερίας ἐνθουσιῶντες»*[53] που από κοινού με τα ιδρυθέντα ελληνικά σχολεία προετοίμασαν την Ελληνική Επανάσταση.

Ο συγγραφέας Αντ. Αντωνιάδης στο σχολικό εγχειρίδιο με τίτλο *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς πρὸς χρήσιν τῶν εἰς τὴν Δ΄ τάξιν τῶν Γυμνασίων μαθητευομένων*, εστίαζε – επιγραμματικά - την προσοχή στον ενθουσιασμό που δημιούργησε το έργο του Ρήγα *«διὰ τῶν ἐγερτηρίων αὐτοῦ παιάνων»*[54] στους υπόδουλους Έλληνες.

Στο σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας του Αν. Πολυζωίδη[55] υπό τον τίτλο *Τὰ ἑλληνικὰ: ἤτοι, βίος τῆς Ἑλλάδος κατὰ πάσας τὰς σχέσεις καὶ ἐκδηλώσεις αὐτοῦ ἐξεταζόμενος: ἐκτενέστερον μὲν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς Ῥωμαιοκρατίας, συνοπτικῶς δὲ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων*, παρουσιαζόταν εκτενώς ένα αντιπροσωπευτικό τμήμα της συγγραφικής παραγωγής του Ρήγα. Έτσι, ο Νεοέλληνας Διαφωτιστής *«ἐκτὸς τῆς ποιήσεως ἐνθουσιαστικῶν τινων ᾀσμάτων»*[56], δημοσίευσε έργα πολιτειακού χαρακτήρα, μετάφραση της περιήγησης στην Ελλάδα του νέου Ανάχαρση, γεωγραφικό πίνακα της Ελλάδας - τη *Χάρτα* - και ένα απάνθισμα με τις κυριότερες αναφορές του Γάλλου μηχανικού Βομπάν, το οποίο έφερε την επιγραφή *Εγκόλπιον Στρατιωτικόν*, με αποτέλεσμα να αναδειχθεί για πρώτη φορά το πολυσχιδές και πολυειδές συγγραφικό έργο του Ρήγα.

Στο σχολικό εγχειρίδιο υπό τον τίτλο *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Ὄθωνος πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῶν Γυμνασίων*, ο Επαμ. Φραγκί-

50 Το σχολικό εγχειρίδιο, κατά την προσφιλή συνήθεια της εποχής, τιτλοφορείτο με τον εξελληνισμένο τύπο του ονόματος του συγγραφέα Γουλιέλμος Πύτσιος σε μετάφραση που είχε επιμεληθεί ο Γ. Βακαλόπουλος.

51 W. Putz, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία. Πρὸς χρήσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι Γυμνασίων*, εκδ. «Θ. Παπαλεξανδρή», ἐν Ἀθήναις 1875, σελ. 175.

52 Ο εξελληνισμένος τύπος του ονόματος του συγγραφέα είναι Γεώργιος Ουηβέρος. Τη μετάφραση του σχολικού συγγράμματος είχε επιμεληθεί ο Αντ. Αντωνιάδης.

53 G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας. Ἱστορία τῶν νέων καὶ νεωτάτων χρόνων*, εκδ. «Κ. Αντωνιάδη», ἐν Ἀθήναις 1876, σελ. 120.

54 Αντ. Αντωνιάδης, *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς πρὸς χρήσιν τῶν εἰς τὴν Δ΄ τάξιν τῶν Γυμνασίων μαθητευομένων*, εκδ. «Κ. Αντωνιάδη», ἐν Ἀθήναις 1879, σελ. 299.

55 Την επιμέλεια του σχολικού εγχειριδίου είχε αναλάβει ο Ιωάννης Πρωτοδίκης.

56 Αν. Πολυζωίδης, *Τὰ ἑλληνικὰ: ἤτοι, βίος τῆς Ἑλλάδος κατὰ πάσας τὰς σχέσεις καὶ ἐκδηλώσεις αὐτοῦ ἐξεταζόμενος: ἐκτενέστερον μὲν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς Ῥωμαιοκρατίας, συνοπτικῶς δὲ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων*, εκδ. «Σ. Βλαστός», ἐν Ἀθήναις 1881, σελ. 710.

στας πέραν της παρουσίασης του έργου του Ρήγα προχωρούσε και σε κριτική αξιολόγηση της απήχησής του. Μέσα από τις επαναστατικές προκηρύξεις και τα ηρωικά άσματα του Ρήγα, όπως έγραφε, *«ἐξαίρονται τὰ δίκαια τῆς ἀνθρωπότητος καὶ περιλαμβάνονται ὕμνοι ἐλευθερίας, σκοποῦντες τὸν ἐρεθισμόν τῶν πνευμάτων πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ»*[57]. Η απήχηση του συγγραφικού έργου του Νεοέλληνα Διαφωτιστή σύμφωνα με αυτό το σχολικό εγχειρίδιο ήταν ευρεία, καθώς *«τὰ ᾄσματα δὲ ταῦτα ἤρξαντο ψαλλόμενα ἐν ἁπάσαις ταῖς συναναστροφαῖς καὶ τοῖς συμποσίοις, διεγείροντα καὶ συγκινοῦντα τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων»*[58]. Τέλος, η παρουσίαση του συγγραφικού έργου του Ρήγα ολοκληρωνόταν με την παράθεση των στίχων του *Θουρίου*[59].

Επιγραμματική όσον αφορά το έργο του Ρήγα ήταν η προσέγγιση των των Χ. Θεοδωρίδη και Αν. Λαζάρου στο σχολικό εγχειρίδιο, *Ἱστορία ἑλληνικὴ καὶ εὐρωπαϊκὴ τῶν νέων χρόνων. Διὰ τὴν Δ΄ τάξιν τῶν Γυμνασίων καὶ τὰς ἀντιστοίχους τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως μετὰ 100 εἰκόνων καὶ 10 χαρτῶν.* Έτσι, οι συγγραφείς περιορίζονταν στο να παρατηρήσουν ότι τα ποιήματα του Διαφωτιστή *«μετέδιδον τὴν συγκίνησιν καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα»*[60], ενώ ο *Θούριος*, απόσπασμα του οποίου παρετίθετο[61], χαρακτηριζόταν ως *«μασσαλιώτιδα τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως»*[62].

Ο Αντ. Χωραφάς στο σχολικό εγχειρίδιο, *Ἱστορία τῆς νέας Ἑλλάδος (1453 - 1924) καὶ ἡ σύγχρονος τῆς ὅλης Εὐρώπης. Ἐγκεκριμένη διὰ τὴν Δ΄ τάξιν τῶν Τετραταξίων Γυμνασίων καὶ τὴν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως*[63], ανα-

57 Επαμ. Φραγκίστας, *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Ὄθωνος πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῶν Γυμνασίων*, εκδ. «Π. Σακελλαρίου», ἐν Ἀθήναις 1892, σελ. 74.

58 Αυτόθι.

59 Επρόκειτο για το δίστιχο: *«Καλλίτερα μιᾶς ὥρας ἐλεύθερη ζωή, / παρὰ σαράντα χρόνια σκλαβιὰ καὶ φυλακή»*. Βλ. Αυτόθι.

60 Χ. Θεοδωρίδης - Αν. Λαζάρου, *Ἱστορία ἑλληνικὴ καὶ εὐρωπαϊκὴ τῶν νέων χρόνων. Διὰ τὴν Δ΄ τάξιν τῶν Γυμνασίων καὶ τὰς ἀντιστοίχους τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως μετὰ 100 εἰκόνων καὶ 10 χαρτῶν*, εκδ. «Ι. Σιδέρης», ἐν Ἀθήναις 1923, σελ. 254. Η έκδοση αυτή αναθεωρήθηκε με επιμέρους, δευτερεύουσες τροποποιήσεις που αφορούσαν το κεφάλαιο που αφιερωνόταν στο Ρήγα Βελεστινλή. Βλ. Χ. Θεοδωρίδης - Αν. Λαζάρου, *Ἱστορία ἑλληνικὴ καὶ εὐρωπαϊκὴ τῶν νέων χρόνων. Διὰ τὴν Δ΄ τάξιν τῶν Γυμνασίων καὶ τὰς ἀντιστοίχους τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως μὲ πολλὰς εἰκόνας καὶ χάρτας*, εκδ. «Αθηνά», ἐν Ἀθήναις 1928. Έπειτα από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, στο σχολικό εγχειρίδιο των συγγραφέων απλώς διορθώθηκε ο τίτλος για να ανταποκρίνεται στο νέο Γυμνάσιο. Βλ. Χ. Θεοδωρίδης - Αν. Λαζάρου, *Ἱστορία ἑλληνικὴ καὶ εὐρωπαϊκὴ τῶν νέων χρόνων. Διὰ τὴν Στ΄ τάξιν τῶν Γυμνασίων καὶ τὰς ἀντιστοίχους τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως μὲ πολλὰς εἰκόνας καὶ χάρτας*, εκδ. «Ι. Σιδέρης», ἐν Ἀθήναις 1936.

61 Το απόσπασμα του *Θουρίου* που είχε επιλεχθεί διαφοροποιείτο από τα σχετικά αποσπάσματα των έτερων σχολικών εγχειριδίων, καθώς επρόκειτο για του κάτωθι στίχους: *«Βουλγάροι κι Ἀρβανίται καὶ Σέρβοι καὶ Ῥωμιοί, / νησιῶται κ' Ἠπειρῶται μὲ μιὰ κοινὴ ὁρμή, / γιὰ τὴν ἐλευθερία νὰ ζώσουμε σπαθί. /* [...] */ ν' ἀνάψουμε μιὰ φλόγα εἰς ὅλην τὴν Τουρκιά / νὰ τρέξῃ ἀπ' τὴν Μπόσνα ἕως τὴν Ἀραπιά»*. Βλ. Χ. Θεοδωρίδης - Αν. Λαζάρου, *Ἱστορία ἑλληνικὴ καὶ εὐρωπαϊκὴ...* , [1923], *ό.π.*, σελ. 254.

62 Αυτόθι.

63 Το σχολικό εγχειρίδιο εξαιτίας της μεταρρύθμισης του 1929 θα επανεκδοθεί με διαφοροποιημένο τίτλο. Βλ. Αντ. Χωραφάς, *Ἱστορία τῆς νέας Ἑλλάδος (1453-1924) καὶ ἡ σύγχρονος τῆς ὅλης Εὐρώπης. Διὰ τὴν Ε' καὶ Στ' τάξιν τῶν Γυμνασίων*, εκδ. «Ι. Κολλάρος», ἐν Ἀθήναις 1935. Σε έτερη έκδοση του συγγραφέα που φιλοξενούνταν περιλήψεις των κεφαλαίων του σχολικού εγχειριδίου σε μια ευσύνοπτη διατύπωση αναφερόταν ότι ο Ρήγας Βελεστινλής: *«συνέταξε ποιήματα πατριωτικὰ καὶ χάρτας»*. Βλ. Αντ. Χωραφάς, *Περιλήψεις τῆς Ἱστορίας. Ἱστορία τῆς νέας Ἑλλάδος καὶ ἡ σύγχρονος τῆς ὅλης Εὐρώπης Γυμνασίου τάξις ἕκτη*, εκδ. «Ι. Κολλάρος», ἐν Ἀθήναις 1935.

φερόταν και αυτός με τη σειρά του με συντομία στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή. Ο συγγραφέας του εγχειριδίου κατέγραφε τον χάρτη της Ελλάδας, τους πολιτικούς και στρατιωτικούς κανονισμούς και τους ύμνους *«διὰ τῶν ὁποίων προέτρεπεν* [ο Ρήγας] *ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς χερσονήσου καὶ ἰδίως τοὺς Ἕλληνας νὰ λάβουν τὰ ὅπλα κατὰ τῶν τυράννων»*[64]. Η απήχηση των έργων του Ρήγα ήταν ευρεία και *«μετέδωκαν εἰς ὅλον τὸν κόσμον τὸν ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας, ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐκεῖνος κατείχετο»*[65].

Η περίοδος 1929 - 1964

Με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και τη δημιουργία του εξατάξιου Γυμνάσιου, τα γεγονότα τα αφορώντα την Ελληνική Επανάσταση και την προετοιμασία της κατανεμήθηκαν στην ύλη της Ε' και της Στ' τάξης του Γυμνασίου[66]. Διατηρήθηκε η υφιστάμενη περιοδολόγηση της Ιστορίας στην αρχαία, στη μέση και στη νεώτερη με την ύλη να καλύπτεται σε δύο σχολικά έτη. Τέλος, στα νεωτερίζοντα στοιχεία εντάσσεται και η σύσταση του «Οργανισμού Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων» το 1937 με δύο σημαντικές συνέπειες, αφενός, την επίλυση ενός χρόνιου προβλήματος στην ελληνική εκπαίδευση -της έκδοσης των σχολικών εγχειριδίων- και, αφετέρου, τη συμπλήρωση της πλήρους κυριαρχίας της επίσημης πολιτείας επί των σχολείων[67].

Ο Αν. Λαζάρου στο σχολικό εγχειρίδιο με τίτλο, *Ἱστορία τῶν νεότερων χρόνων. Ἑλληνικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ (1453 - 1821). Διὰ τὴν Ε΄ Τάξιν τοῦ Ἑξατάξιου Γυμνασίου Νέου Τύπου,* συνέδεε το συγγραφικό του έργο του Ρήγα με την πρόθεσή του να κινητοποιήσει τους υπόδουλους Έλληνες σε εξέγερση. Η αναφορά στα έργα του Νεοέλληνα Διαφωτιστή ξεκινούσε με τον *Θούριο*[68], συνέχιζε με το «Εμβατήριο»[69] και ολοκληρωνόταν με τη *Χάρτα της Ελλάδος* στην οποία *«περιέλαβεν ὅλας τὰς χώρας, αἱ ὁποῖαι ἔμελλον νὰ ἀποτελέσουν τὸ νέον Ἑλληνικὸν κράτος»*[70].

---

64 Αντ. Χωραφάς, *Ἱστορία τῆς νέας Ἑλλάδος (1453-1924) καὶ ἡ σύγχρονος τῆς ὅλης Εὐρώπης. Ἐγκεκριμένη διὰ τὴν Δ΄ τάξιν τῶν Τετραταξίων Γυμνασίων καὶ τὴν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως,* εκδ. «Ι. Κολλάρος» ἐν Ἀθήναις 1929, σελ. 183.

65 *Ό.π.*, σελ. 184.

66 Σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα, οι μαθητές του Γυμνασίου θα διδάσκονταν στην Ε' τάξη την ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης έως την ίδρυση του ελληνικού κράτους με έμφαση στον πολιτισμό, ενώ στην Στ' τάξη τα γεγονότα της ελληνικής και της ευρωπαϊκής ιστορίας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι την εποχή εκείνη, με την έμφαση να δίνεται πάλι στον τομέα του πολιτισμού. Βλ. Ὑπουργεῖον Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, *Ἀναλυτικὸν Πρόγραμμα τῶν μαθημάτων τοῦ Γυμνασίου*, τευχ. Α', Ἀθῆναι 1931, σελ. 35 - 36.

67 Αλ. Δημαράς, «Εκπαίδευση 1913 - 1941», *ΙΕΕ*, τ. ΙΕ', εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήναι 1977, σ. 494. Ήδη από τη δεκαετία του 1880 τα σχολικά εγχειρίδια συγγράφονταν και εγκρίνονταν βάσει των προϋποθέσεων που έθετε η επίσημη πολιτεία στο πλαίσιο ανοικτών διαγωνισμών. Βλ. Χρ. Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία..., ό.π.*, σελ. 20.

68 Το επιλεγέν απόσπασμα του *Θουρίου* ήταν το εξής: *«Ὡς πότε παλληκάρια νὰ ζοῦμεν στὰ στενὰ, / μονάχοι σὰν λιοντάρια στὶς ράχες στὰ βουνά;»*. Βλ. Αν. Λαζάρου, *Ἱστορία τῶν νεότερων χρόνων. Ἑλληνικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ (1453-1821). Διὰ τὴν Ε΄ Τάξιν τοῦ Ἑξατάξιου Γυμνασίου Νέου Τύπου*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», ἐν Ἀθήναις 1942, σελ. 261.

69 Ενδεικτικό ήταν και το απόσπασμα που είχε επιλεγεί από το «Εμβατήριο», το οποίο απηύθυνε εκ νέου προσκλητήριο προς τους υπόδουλους Έλληνες: *«Δεῦτε, παῖδες τῶν Ἑλλήνων, / ὁ καιρὸς τῆς δόξης ἦλθεν, / ἄς φανῶμεν ἄξιοι ἐκείνων, / ποὺ μᾶς δῶσαν τὴν ἀρχήν»*. Βλ. *ό.π.*, σελ. 262.

70 Αυτόθι.

Στο σχολικό εγχειρίδιο, *Ἱστορία τῶν Νέων Χρόνων. Ἀπὸ τῆς ἀνακαλύψεως τῆς Ἀμερικῆς μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, διὰ τὴν Ε΄ τάξιν τῶν Ἑξαταξίων Γυμνασίων,* των Αν. Λαζάρου και Αθ. Διάφα το έργο του Ρήγα παρουσιαζόταν εκτενώς, συνοδευόμενο και από μια αξιολογική κρίση της απήχησής του. Αρχικά, γινόταν αναφορά στον *Θούριο*[71], ο οποίος συγγράφηκε κατά τα πρότυπα της Μασσαλιώτιδας. Γενικότερα, όμως, τα ποιήματα του Νεοέλληνα Διαφωτιστή *«δίεδιδον τὴν συγκίνησιν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα. [...] Αἱ στροφαί του προκαλοῦν ρίγη καὶ συγκίνησιν»*[72], για να υποστηρίξουν οι συγγραφείς στη συνέχεια ότι *«πολλὰ ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του Εὐρωπαίοι περιηγηταὶ εὑρίσκουν τὸ θούριον φυλλατόμενον ὑπὸ ἀγραμμάτων βοσκῶν ὡς ἐγκόλπιον, κεκρυμμένον εἰς τὸ στῆθος»*[73]. Στη Βιέννη ο Ρήγας εγκαταστάθηκε για να εκτυπώσει τα επαναστατικά του φυλλάδια, τις προκηρύξεις και το έργο «Δημοκρατική Προπαιδεία», *«δηλαδὴ καταστατικὸν χάρτην, δι' οὗ θὰ ἐκυβερνάτο τὸ μέλλον νὰ προέλθῃ ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως κράτος ἐν τῇ Βαλκανικῇ καὶ τῇ Μ. Ἀσίᾳ»*[74]. Τέλος, οι πληροφορίες για τη συγγραφική παραγωγή του Νεοέλληνα Διαφωτιστή ολοκληρώνονταν με τη μνεία της έκδοσης του «Χάρτη της Μ. Ελλάδας».

Οι συγγραφείς Α. Ματαράσης και Σταμ. Παπασταματίου του σχολικού εγχειριδίου, *Ἱστορία τῶν Νεώτερων καὶ τῶν Νεώτατων Χρόνων*[75], επισήμαιναν το κάλεσμα του Ρήγα για παμβαλκανικό ξεσηκωμό. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, ο Νεοέλληνας Διαφωτιστής απέβλεπε στην απελευθέρωση όλων των υπόδουλων λαών της Χερσονήσου του Αίμου, οι οποίοι *«δὲν ἔπρεπε νὰ περιμένουν τὴν λύτρωσίν τῶν ἀπὸ τοὺς ξένους. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἰδικήν των κοινὴν ἐξέγερσιν. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὸν Θούριόν του»*[76]. Τέλος, στη Βιέννη ο Ρήγας τύπωσε τη «Χάρτα της Μεγάλης Ελλάδας» και άλλα συγγράμματα επαναστατικού περιεχομένου.

Η περίοδος 1964 - έως σήμερα

Την κατάργηση του εξατάξιου Γυμνασίου ακολούθησε η διαίρεση της μέσης εκπαίδευσης σε δύο κύκλους με τη δημιουργία του τριτάξιου Γυμνασίου και του τριτάξιου Λυκείου. Τα γεγονότα της νεώτερης ελληνικής ιστορίας διδάσκονταν τόσο στη Γ' Γυμνασίου όσο και στη Γ' Λυκείου, βάσει της τριμερούς περιοδολόγησης των ελληνικής ιστορίας σε αρχαία, μέση και νεώτερη. Η μεταρρύθμιση του 1964 χαρακτηριζόταν για τα εκδημοκρατιστικά και τα εκσυχρονιστικά της στοιχεία, κάτι που επιβεβαιωνόταν από την υιοθέτησή των βασικών αρχών της με την αποκατάσταση της δημοκρατίας[77].

---

71 Το απόσπασμα του *Θουρίου* περιελάμβανε τους εξής στίχους: *«Ὡς πότε παλληκάρια νὰ ζῶμεν στὰ στενά. /* [...] */ καλύτερα μιᾶς ὥρας ἐλεύθερη ζωὴ / παρὰ σαράντα χρόνια σκλαβιὰ καὶ φυλακή».* Βλ. Αν. Λαζάρου - Αθ. Διάφας, *Ἱστορία τῶν Νέων Χρόνων. Ἀπὸ τῆς ἀνακαλύψεως τῆς Ἀμερικῆς μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, διὰ τὴν Ε΄ τάξιν τῶν Ἑξαταξίων Γυμνασίων*, εκδ. «ΟΕ.Δ.Β.», ἐν Ἀθήναις 1951, σελ. 359.

72 Αυτόθι.

73 Αυτόθι.

74 *Ό.π.*, σελ. 360.

75 Το σχολικό αυτό εγχειρίδιο χρησιμοποιήθηκε τόσο για τη Γ' όσο και για τη Στ' τάξη του Γυμνασίου.

76 Από τον *Θούριο* είχαν επιλεγεί οι εξής στίχοι: *«Βούλγαροι κι' Ἀρβανῖτες καὶ Σέρβοι καὶ Ῥωμιοί· / Νησιῶτες κι' Ἠπειρῶτες μὲ μιὰ κοινὴν ορμὴ / γιὰ τὴν ἐλευθερία νὰ ζώσουμε σπαθί...».* Βλ. Α. Ματαράσης - Σταμ. Παπασταματίου, *Ἱστορία τῶν Νεώτερων καὶ τῶν Νεώτατων Χρόνων*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», ἐν Ἀθήναις 1966, σελ. 91.

77 Αλ. Δημαράς, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση», Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα [1960 - 1965], εφημ. *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες*, 5 Δεκεμβρίου 1999, σελ. 23.

Τα σχολικά εγχειρίδια του Γυμνασίου

Στο σχολικό εγχειρίδιο του Απόστολου Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821*[78] η Γαλλική Επανάσταση και ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός καταγράφονταν ως οι κυριότεροι παράγοντες που επηρέασαν το έργο του Ρήγα. Στη Βιέννη, ο Ρήγας *«συζητεῖ τὰ διάφορα πολιτικὰ γεγονότα καὶ ψάλλει μαζί τους τὸν «Θούριο» καὶ ἄλλα επαναστατικὰ τραγούδια»*[79]. Παρότι οι επαναστατικές ιδέες του Νεοέλληνα Διαφωτιστή δεν πραγματοποιήθηκαν εξαιτίας της εκτέλεσής του, ευρεία υπήρξε η επίδραση *«τῆς «Χάρτας» του, τῶν ἐπαναστατικῶν τραγουδιών του, τῶν γραπτῶν του καὶ γενικὰ τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν του στοὺς μεταγενέστερους»*[80], ιδίως στον βαλκανικό χώρο.

Στο σχολικό εγχειρίδιο της Γεώργιας Κουλικούρδη με τίτλο *Νεώτερη Εὐρωπαϊκή Ἱστορία. Ἀπό τόν 15αι. μ.Χ ὥς σήμερα γιά τήν Γ΄ τάξη του Γυμνασίου* το έργο του Ρήγα συνδεόταν με το όραμά του. Ο Νεοέλληνας Διαφωτιστής εμφανιζόταν ως ο εμπνευστής μιας μεγάλης ελληνικής ομοσπονδιακής δημοκρατίας, στις τάξεις της οποίας θα περιλαμβάνονταν όλοι οι λαοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένων και των Τούρκων, με βάση την ελευθερία και την ισότητα των πολιτών. Για τον λόγο αυτό, ο Ρήγας προετοίμασε το «Σύνταγμα» και τον χάρτη καλώντας τα υπόδουλα έθνη της βαλκανικής σε ξεσηκωμό με τα τραγούδια του[81].

Στο έργο *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη* για τη Γ' Γυμνασίου του Β. Σφυρόερα πραγματοποιείτο η πιο ενδελεχής και εις βάθος κριτική επισκόπηση της εργογραφίας του Ρήγα Βελεστινλή. Όπως υποστηριζόταν, με το μεταφραστικό του έργο ο Νεοέλληνας Διαφωτιστής αποσκοπούσε στο να γίνουν οι υπόδουλοι Έλληνες *«κοινωνοί της δυτικής σκέψης»*[82]. Τα έργα του *Φυσικής Απάνθισμα* εμπνευσμένο από τη γαλλική και γερμανική πνευματική κίνηση και τα βιβλία *Ηθικός Τρίπους* και *Βιβλίον των ντελικάτων εραστών* χαρακτηρίζονταν για τη σημαντικότητά τους και για το ότι δημιούργησαν «νέους πνευματικούς ορίζοντες». Ακολούθως, η *«φλογερή επαναστατική προκήρυξη»* του *Θουρίου* και το «Σύνταγμα»[83] που αντλεί τα πρότυπά του από τα Συντάγματα της Γαλλικής Επανάστασης

78 Στο σχολικό αυτό εγχειρίδιο, πέρα του ότι διετίθετο για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση δεν υπήρχε κάποια άλλη διευκρίνηση για τη βαθμίδα στην οποία χρησιμοποιείτο, δηλαδή Γυμνάσιο ή Λύκειο. Η τοποθέτησή του στα σχολικά εγχειρίδια του Γυμνασίου αποτελεί επιλογή του γράφοντος.

79 Απ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Ἀθῆναι 1971, σελ. 22.

80 Αυτόθι.

81 Γ. Κουλικούρδη, *Νεώτερη Εὐρωπαϊκή Ἱστορία. Ἀπό τόν 15αι. μ.Χ ὥς σήμερα γιά τήν Γ΄ τάξη του Γυμνασίου*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Ἀθήνα 1978, σελ. 190.

82 Β. Σφυρόερας, *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Αθήνα 1991, σελ. 136.

83 Ο συγγραφέας του σχολικού εγχειριδίου παρέθετε αποσπάσματα από το Σύνταγμα του Ρήγα. Πιο συγκεκριμένα, παρατίθενται το άρθρο 2: *«Αυτά τα φυσικά δικαιώματα είναι: πρώτον το να είμεθα όλοι ίσοι, και όχι ο ένας ανώτερος από τον άλλον· δεύτερον να είμεθα ελεύθεροι, και όχι ο ένας σκλάβος του αλλουνού· τρίτον να είμεθα σίγουροι εις την ζωήν μας και κανένας να μην ημπορεί να μας την πάρη αδίκως και κατά την φαντασίαν του· και τέταρτον, τα κτήματα όπου έχομεν, κανένας να μην ημπορεί να τα αγγίζη, αλλά να είναι δικά μας και των κληρονόμων μας»·* το άρθρο 3 *«Όλοι οι άνθρωποι, Χριστιανοί και Τούρκοι, κατά φυσικόν λόγον είναι ίσοι. Όταν πταίση τινάς, οποιασδήποτε καταστάσεως, ο Νόμος είναι ο αυτός διά το πταίσμα και αμετάβλητος· ήγουν δεν, παιδεύεται ο πλούσιος ολιγώτερον και ο πτωχός περισσότερον διά το αυτό σφάλμα, αλλ' ίσα - ίσα»·* το άρθρο 6 *«Η ελευθερία είναι εκείνη η δύναμις οπού έχει ο άνθρωπος εις το να κάμη όλον εκείνο, οπού δεν βλάπτει εις τα δίκαια του γειτόνου του... Το ηθικόν σύνορον της ελευθερίας είναι τούτο το ρητόν: Μην κάμης εις τον άλλον εκείνο οπού δεν θέλεις να σε κάμουν»·* το άρθρο 22

αποτελούν απότοκα του φιλελεύθερου γαλλικού πνεύματος. Η αναφορά στη συγγραφική παραγωγή του Ρήγα ολοκληρωνόταν με τη *Χάρτα* στην οποία αποτύπωνε παραστατικά *«την έκταση και την ακτινοβολία του αρχαίου και του νέου Ελληνισμού»*[84]. Τέλος, το όραμα του Διαφωτιστή απέβλεπε στην επαναστατική εξέγερση του συνόλου των λαών της βαλκανικής εναντίον της τουρκικής επικυριαρχίας και τη σύσταση μιας παμβαλκανικής δημοκρατίας με την κυριαρχία του ελληνικού πνεύματος και του πολιτισμού.

Οι συγγραφείς Ευ. Λούβη - Δ. Ξιφαράς στο σχολικό εγχειρίδιο *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία* για τη Γ' Γυμνασίου ξεχωρίζουν τον Ρήγα Βελεστινλή και τον Αδαμάντιο Κοραή ως του λόγιους που ενστερνίστηκαν τις ιδέες και τα διδάγματα του Διαφωτισμού. Στο σχολικό αυτό σύγγραμμα το μοναδικό έργο του Ρήγα που παρουσιαζόταν ήταν η *Νέα Πολιτική Διοίκηση*[85], έργο στο οποίο επηρεασμένος από τις ριζοσπαστικές ιδέες των Γάλλων Ιακωβίνων, ο Νεοέλληνας Διαφωτιστής πρότεινε *«τη δημιουργία μίας «Ελληνικής Δημοκρατίας» που θα απλωνόταν σε όλη τη Βαλκανική αντικαθιστώντας την Οθωμανική αυτοκρατορία και εξασφαλίζοντας ισονομία και ισοπολιτεία στους κατοίκους της»*[86]. Επιπρόσθετα, η *Ελληνική Νομαρχία* του Ανώνυμου Έλληνα υπήρξε απότοκο της επιρροής των συγγραμμάτων του Ρήγα.

Τα σχολικά εγχειρίδια του Λυκείου

Οι Χ. Θεοδωρίδης και Αν. Λαζάρου στο έργο τους *Ἱστορία Ἑλληνικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ τῶν νέων χρόνων* πραγματοποιούσαν μία σύντομη επισκόπηση της εργογραφίας του Ρήγα. Τα ποιήματα του Νεοέλληνα Διαφωτιστή *«μετάδιναν τή συγκίνηση σ' όλη τήν Ἑλλάδα»*[87], ο *Θούριος*[88] αναγνωριζόταν για μία ακόμη φορά ως το αντίστοιχο της «Μασσαλιώτιδας» για την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά και ως προσκλητήριο για τον γενικότε-

---

«Όλοι, χωρίς εξαίρεσιν, έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα. Η πατρίς έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και θηλυκά παιδιά. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη. Να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφείς· εις δε τας μεγάλας πόλεις παραδίδεται η γαλλική και η ιταλική γλώσσας· η δε ελληνική να είναι απαραίτητος»· το άρθρο 27 *«Κάθε άνθρωπος οπού ήθελεν αρπάσει την αυτοκρατορίαν και την εξουσίαν του έθνους, ευθύς να φυλακώνεται από τους ελεύθερους άνδρας, να κρίνεται, και κατά τον νόμον να παιδεύεται»* και το άρθρο 33 *«Το να αντιστέκεται ο κάθε πολίτης, όταν τον καταθλίβουν και τον αδικούν, είναι αποτέλεσμα των άνω ρηθέντων δικαίων του· διότι κανένας δεν αντιστέκεται, όταν ηξεύρη πώς θε να λάβη το δίκαιόν του με τη συνδρομήν του Νόμου»*. Βλ. *ό.π.*, σελ. 136 - 137.

84 *Ό.π.*, σελ. 136.

85 Παράλληλα, την αναφορά στο έργο *Νέα Πολιτική Διοίκηση* συνόδευε και το εξής απόσπασμα του έργου: *«Τα φυσικά δίκαια είναι: πρώτον να είμεθα όλοι Ίσοι και όχι ο ένας ανώτερος από τον άλλον· δεύτερον να είμεθα ελεύθεροι, και όχι ο ένας σκλάβος του αλλουνού· τρίτον να είμεθα σίγουροι εις την ζωήν μας και κανένας να μην ημπορή να μας την πάρη αδίκως και κατά την φαντασίαν του· και τέταρτον, τα κτήματα όπου έχομεν κανένας να μην ημπορή να μας τα εγγίξη, αλλ' να είναι εδικά μας και των κληρονόμων μας»*. Βλ. Ευ. Λούβη - Δ. Ξιφαράς, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Αθήνα 2015, σελ. 25.

86 Αυτόθι.

87 Χ. Θεοδωρίδης - Αν. Λαζάρου, *Ἱστορία Ἑλληνικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ τῶν νέων χρόνων*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Ἀθῆναι 1977, σελ. 188.

88 Το επιλεγέν απόσπασμα του *Θουρίου* ήταν το εξής: *«Βούλγαροι κι Ἀρβανίτες καί Σέρβοι καί Ρωμιοί, / νησιῶτες κι Ἠπειρῶτες μέ μιά κοινή ὁρμή, / γιά τήν ἐλευθερία νά ζώσουμε σπαθί. / [...] / ν' ἀνάψουμε μία φλόγα εἰς ὅλην τήν Τουρκιά, / νά τρέξει ἀπό τήν Μπόσνα ἕως τήν Ἀραπιά»*. Βλ. Αυτόθι.

ρο ξεσηκωμό των λαών της βαλκανικής χερσονήσου. Οι πλούσιοι Έλληνες της διασποράς στήριξαν οικονομικά την έκδοση των έργων του Ρήγα στη Βιέννη, εκεί όπου τυπώθηκαν τα επαναστατικά του φυλλάδια, οι προκηρύξεις και η «Χάρτα της Μεγάλης Ελλάδας».

Το σχολικό εγχειρίδιο *Ἱστορία. Ὕλη ἐπιλογῆς Γ' Γενικοῦ Λυκείου* των Φ. Κ. Βώρου, Ξ. Οικονομοπούλου, Β. Δ. Ασημομύτη, Ν. Π. Δημακόπουλου και Θ. Κατσουλάκου τοποθετούσε τη συγγραφική δραστηριότητα του Ρήγα στη Βιέννη. Εκεί, ο Νεοέλληνας Διαφωτιστής εξέδωσε το *Σχολείο τῶν ντελικάτων ἐραστῶν* και το *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα διά τούς ἀγχίνους καί φιλομαθεῖς Ἕλληνας*, που σκοπό είχε «*τήν ἀπολύτρωση τοῦ στοχασμοῦ ἀπ' τίς «προλήψεις» καί τήν προπαρασκευή τοῦ ἐδάφους γιά τήν καλλιέργεια τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν*»[89]. Το 1797 εκδόθηκε μία σειρά χαρτών, η Νέα Χάρτα τῆς Βλαχίας, η *Γενική Χάρτα τῆς Μολδαβίας*, η *Μεγάλη Χάρτα τῆς Ἑλλάδος*, μια χαλκογραφία του Μεγάλου Αλεξάνδρου και δύο βιβλία, ο *Ἠθικός Τρίπους* και ο *Ἀνάχαρσης*. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, το πιο σημαντικό έργο του Ρήγα ήταν η *Νέα Πολιτική Διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης* (ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας), *τῆς Μικράς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων Νήσων καί τῆς Βλαχομπογδανίας*. Η ενδελεχής αυτή αναφορά στην πλούσια εργογραφία του Ρήγα κατέληγε με την παράθεση αποσπασμάτων από τα κυριότερα αναφερθέντα συγγράμματά του, δηλαδή το *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*[90], την επαναστατική προκήρυξη[91], τη διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου[92], το κυρίως «Σύνταγμα» του Ρήγα[93] και τον *Θούριο*[94].

89 Φ. Βώρος - Ξ. Οικονομοπούλου - Β. Ασημομύτης - Ν. Δημακόπουλος - Θ. Κατσουλάκος, *Ἱστορία. Ὕλη ἐπιλογῆς Γ' Γενικοῦ Λυκείου*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Ἀθήνα 1979, σελ. 54.

90 «*Ὄντας φύσει φιλέλλην, δέν εὐχαριστήθην μόνον ἁπλῶς νά θρηνήσω τή κατάστασιν τοῦ Γένους μου, ἀλλά καί συνδρομήν νά ἐπιφέρω ἐπάσχισα, ὅσον τό ἐπ' ἐμοί, ἀπανθίζοντας ἀπό τε τῆς γερμανικῆς καί γαλλικῆς γλώσσας τά οὐσιωδέστερα τῆς Φυσικῆς ἱστορίας, τά ὁποῖα, διά νά γένουν πλέον εὔληπτα, συνέπονται κατ' ἐρωταπόκρισιν διδασκάλου καί μαθητοῦ, ἕως εἰς ἕνα μέρος». «Ἡ αἰτία ὁπού μετεχειρίσθην ἁπλοῦν ὕφος, ἦτον διά νά μήν προξενήσω μέ τήν γριφότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ (ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, ἀρχαϊκῆς γλώσσας) εἰς τούς ἄλλους ἐκεῖνο ὁπού ὁ ἴδιος ἔπαθα σπουδάζοντας. Ὅθεν, ἀφορῶντας ὁ σκοπός μου εἰς τό* ***νά ὠφελήσω τό Γένος μου...*** *ἔπρεπε νά τό ἐκθέσω μέ σαφήνειαν, ὅσον τό δυνατόν, ὁπού νά τό καταλάβουν ὅλοι, καί νά ἀποκτήσουν μίαν παραμικράν ἰδέαν τῆς ἀκαταλήπτου Φυσικῆς».*

91 «*Ὁ λαός ἀπόγονος τῶν Ἑλλήνων, ὅπου κατοικεῖ τήν Ρούμελην, τήν Μικράν Ἀσίαν, τάς Μεσογείους νήσους... καί ὅσοι* ***στενάζουν ὑπό τήν*** *δυσφορωτάτην τυραννίαν τοῦ Ὀθωμανικοῦ* ***βδελυρωτάτου δεσποτισμοῦ...*** *ἀπεφάσισεν νά ἐκβοήση μεγαλοφώνως, ἐνώπιον πάσης τῆς Οἰκουμένης* ***τά ἱερά καί ἄμωμα δίκαια****, ὅπου Θεόθεν τῷ ἐχαρίσθησαν διά νά ζήση ἡσύχως ἐπάνω εἰς τήν γῆν».*

92 Άρθρον 2: «*Αὐτά τά φυσικά δίκαια εἶναι: πρῶτον νά εἴμεθα ὅλοι ἴσοι καί ὄχι ὁ ἕνας κατώτερος ἀπό τόν ἄλλον· δεύτερον, νά εἴμεθα ἐλεύθεροι, καί ὄχι ὁ ἕνας σκλάβος τοῦ ἀλουνοῦ· τρίτον, νά εἴμεθα σίγουροι εἰς τήν ζωήν μας, καί κανένας νά μήν ἠμπορεῖ νά μᾶς τήν πάρη ἀδίκως καί κατά τήν φαντασίαν· καί τέταρτον, τά κτήματα ὁπού ἔχομεν κανένας νά μήν ἠμπορῆ νά μᾶς τά ἐγγίζη, ἀλλ' εἶναι δικά μας καί τῶν κληρονόμων μας».*

Άρθρον 22. «*Ὅλοι, χωρίς ἐξαίρεσιν, ἔχουν χρέος νά ἠξεύρουν γράμματα. Ἡ πατρίς ἔχει (ὀφείλει) νά καταστήση σχολεῖα εἰς ὅλα τά χωρία διά τά ἀρσενικά καί θηλυκά παιδιά. Ἐκ τῶν γραμμάτων γεννᾶται ἡ προκοπή, μέ τήν ὁποίαν λάμπουν τά ἐλεύθερα ἔθνη...*».

Άρθρον 35. «*Ὅταν ἡ Διοίκησις βιάζη, ἀθετῆ, καταφρονῆ τά δίκαια τοῦ λαοῦ, καί δέν εἰσακούη τά παράπονά του, τό νά κάμη τότε ὁ λαός ἤ κάθε μέρος τοῦ λαοῦ ἐπανάστασιν, νά ἁρπάζη τά ἅρματα καί νά τιμωρήση τούς τυράννους του, εἶναι τό πλέον ἱερόν ἀπό ὅλα τά δίκαιά του καί τό πλέον ἀπαραίτητον ἀπό ὅλα τά χρέη του».*

93 Άρθρον 1: «*Ἡ Ἑλληνική Δημοκρατία εἶναι μία, μ' ὅλον ὁπού συμπεριλαμβάνει εἰς τόν κόλπον της διάφορα γένη καί Θρησκείας... εἶναι ἀδιαίρετος, μ' ὅλον ὁπού ποταμοί καί πελάγη διαχωρίζουν τές ἐπαρχίες της, αἱ ὁποῖαι ὅλαι εἶναι ἕνα συνεσφιγμένον ἀδιάλυτον σῶμα».*

94 «*Ὡς πότε, παλληκάρια, νά ζοῦμε στά στενά, / μονάχοι, σάν λιοντάρια, στές ράχες, στά*

Στο έργο *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη,* τεύχος Α' για τη Β' Λυκείου των Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακοπούλου και Σ. Κόνδη ο Ρήγας καταγραφόταν ως *«ο κορυφαίος εκπρόσωπος και ο κύριος εκφραστής του νεοελληνικού διαφωτισμού στη θεωρία και στην πράξη»*[95]. Ως εκ τούτου, το συγγραφικό και μεταφραστικό έργο του Ρήγα αποσκοπούσε στη φώτιση του ελληνισμού με ρητή αναφορά στα συγγράμματα *Σχολείον των ντελικάων εραστών, Φυσικής Απάνθισμα* και *Ηθικός Τρίπους.* Ακόμη κι όταν ο Νεοέλληνας Διαφωτιστής ενδιαφέρθηκε περισσότερο για την πρακτική εφαρμογή των ιδεών του και τον ξεσηκωμό της Επανάστασης δεν σταμάτησε τη συγγραφική του δραστηριότητα προχωρώντας στην έκδοση των έργων «Σύνταγμα»[96], *Χάρτα, Θούριος* και «Προκηρύξεις». Καταληκτικά, σύμφωνα με τους συγγραφείς, ο Ρήγας αποτέλεσε τον εμπνευστή του ξεσηκωμού των υπόδουλων λαών της βαλκανικής εναντίον των Οθωμανών και της αντικατάστασης της αυτοκρατορίας τους από μία παμβαλκανική ομοσπονδία με κυρίαρχο το ελληνικό στοιχείο.

Τέλος, στο σχολικό εγχειρίδιο *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα),* για τη Γ' τάξη του Γενικού Λυκείου των Ι. Κολιόπουλου, Κ. Σβολόπουλου, Ευ. Χατζηβασιλείου, Θ. Νημά και της Χάρ. Σχολινάκη - Χελιώτη, παρότι δεν πραγματοποιείτο αναφορά στην περίοδο του Ευρωπαϊκού και του Νεοελληνικού Δι-

---

βουνά; / σπηλιές νά κατοικοῦμεν, νά βλέπωμεν κλαδιά, / νά φεύγωμ' ἀπ' τόν κόσμον, γιά τήν πικρή σκλαβιά; / νά χάνωμεν ἀδέρφια, Πατρίδα καί γονεῖς, / τούς φίλους, τά παιδιά μας κι' ὅλους τούς συγγενεῖς; / Καλλιό 'ναι μιᾶς ὥρας ἐλεύθερη ζωή, / παρά σαράντα χρόνοι σκλαβιά καί φυλακή! / Τί σ' ὠφελεί ἄν ζήσης καί εἶσαι στή σκλαβιά; / Στοχάσου πώς σέ ψένουν καθ' ὥραν στή φωτιά. / Βεζύρης, Δραγουμάνος, Ἀφέντης κι ἄν σταθῆς, / ὁ Τύραννος ἀδίκως σέ κάμει νά χαθῆς· / δουλεύεις ὅλ' ἡμέρα σέ ὅ,τι κι ἄν σοί πῆ, / κι αὐτός πασχίζει πάλιν τό αἷμα σου νά πιῇ. / Ὁ Σοῦτζος κι ὁ Μουρούζης, Πετράκης, Σκαναβής, / Γκίκας καί Μαυρογένης, καθρέπτης εἶν' νά ἰδῆς. / Ἀνδρεῖοι καπετάνοι, παπάδες, λαϊκοί, / σκοτώθηκαν, κι ἀγάδες, μέ ἄδικον σπαθί· κι ἀμέτρητ' ἄλλοι τόσοι, καί Τούρκοι καί Ρωμιοί, / ζωήν καί πλοῦτον χάνουν, χωρίς καμμιά 'φορμή. / Ἐλᾶτε μ' ἕναν ζῆλον σέ τοῦτον τόν καιρόν, / νά κάμωμεν τόν ὅρκον ἐπάνω στόν Σταυρόν· / συμβούλους προκομμένους, μέ πατριωτισμόν, / νά βάλωμεν, εἰς ὅλα νά δίδουν ὁρισμόν· / οἱ Νόμοι νἆν' ὁ πρῶτος καί μόνος ὁδηγός, / καί τῆς Πατρίδος ἕνας νά γένῃ ἀρχηγός· / γιατί κ' ἡ ἀναρχία ὁμοιάζει τήν σκλαβιά· / νά ζοῦμε σά θηρία, εἶν' πλιό σκληρή φωτιά. / Καί τότε, μέ τά χέρια ψηλά στόν οὐρανόν, ἄς ποῦμε ἀπ' τήν καρδιά μας ἐτούτα στόν Θεόν».

95 Β. Σκουλάτος - Ν. Δημακόπουλος - Σ. Κόνδης, *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Αθήνα 1983, σελ. 282.

96 Από το «Σύνταγμα» του Ρήγα παρατίθεντο τα εξής άρθρα: άρθρο 1 *«Ο σκοπός όπου απ' αρχής κόσμου οι άνθρωποι εσυμμαζεύχθησαν από τα δάση την πρώτη φοράν, δια να κατοικήσουν όλοι μαζί, κτίζοντας χώρας (=κωμόπολη, πόλη) και πόλεις, είναι δια να συμβοηθώνται και να ζώσιν ευτυχισμένοι, και όχι να συναντιτρώγωνται ή να ρουφά το αίμα τους ένας...»·* άρθρο 6 *«Η ελευθερία είναι εκείνη η δύναμις οπού έχει ο άνθρωπος εις το να κάμη όλον εκείνο, οπού δεν βλάπτει εις τα δίκαια των γειτόνων του. Αυτή έχει ως θεμέλιον την φύσιν, διατί φυσικά αγαπώμεν να είμεθα ελεύθεροι· Έχει ως κανόνα τη δικαιοσύνην, διατί η δικαία ελευθερία είναι καλή· έχει ως φύλακα τον Νόμον, διατί αυτός προσδιορίζει, έως που πρέπει να είμεθα ελεύθεροι. Το ηθικόν σύνορον της Ελευθερίας είναι τούτο το ρητόν: Μην κάμης εις τον άλλον εκείνο οπού δεν θέλεις να σε κάμουν»* και άρθρο 34 *«Όταν ένας μόνος κάτοικος του βασιλείου (=κράτους) τούτου αδικηθή, αδικείται όλον το βασίλειον· και πάλιν, όταν το βασίλειον αδικείται ή πολεμείται κάθε πολίτης. Δια τούτο δεν ημπορεί, ποτέ κανείς να ειπεί, ότι η τάδε χώρα πολεμείται, δεν με μέλει, διατί εγώ ησυχάζω εις την ιδικήν μου· αλλ' εγώ πολεμούμαι όταν η τάδε χώρα πάσχη, ως μέρος του όλου που είμαι· ο Βούλγαρος πρέπει να κινείται, όταν πάσχει ο Έλλην και τούτος πάλιν δι εκείνον· και αμφότεροι δια τον Αλβανόν και Βλάχον».* Βλ. Αυτόθι.

αφωτισμού στο κεφάλαιο που αφιερώνεται στην Ελληνική Επανάσταση, διευκρινίζεται όσον αφορά το έργο του Ρήγα ότι *«με τη γενική εξέγερση στη νοτιοανατολική Ευρώπη η Φιλική Εταιρεία -όπως και ο πρωτομάρτυρας του έθνους Ρήγας Βελεστινλής στα τέλη του 18ου αιώνα- δεν αποσκοπούσε στην ίδρυση «Βαλκανικής Ομοσπονδίας» όλων των λαών της περιοχής, όπως εσφαλμένα υποστηρίζεται»*[97], για να διευκρινιστεί στη συνέχεια ότι το όραμα του Νεοέλληνα Διαφωτιστή αποσκοπούσε στην *«ίδρυση ελεύθερης ελληνικής πολιτείας, στην οποία θα συμμετείχαν και όλοι οι άλλοι ετερόγλωσσοι χριστιανοί ως Έλληνες πολίτες»*[98].

Συμπεράσματα

Η ζωή και το συγγραφικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή εντάχθηκαν οργανικά στην ύλη των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Από την παρουσίαση του Νεοέλληνα Διαφωτιστή εξάγεται το συμπέρασμα πως στο πρόσωπό του συνδυάζονταν τα χαρακτηριστικά ενός θεωρητικού στοχαστή και ενός πραγματιστή, καθώς το συγγραφικό του έργο θεωρήθηκε ως η προετοιμασία για την ανάληψη ουσιαστικών πρωτοβουλιών για τον ξεσηκωμό των υπόδουλων Ελλήνων. Επί της ουσίας, η σχολική ιστοριογραφία αναγνώριζε στο πρόσωπο του Ρήγα Βελεστινλή τον εμπνευστή της Ελληνικής Επανάστασης.

Από τη συνεξέταση της παρουσίασής του στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας προκύπτει ότι μεγαλύτερη προσοχή δόθηκε στην εξιστόρηση της βιογραφίας του, ενώ πιο συνοπτική υπήρξε η παρουσίαση και η κριτική προσέγγιση της εργογραφίας του. Η τάση αυτή ήταν ιδιαίτερα έντονη κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οπότε και η γερμανική ιστοριογραφική σχολή - προεξάρχοντος του Leopold von Ranke - κυριαρχούσε προσδίδοντας έμφαση περισσότερο στις μεγάλες πολιτικές και στρατιωτικές πράξεις, όπως επίσης και στις βιογραφίες των σημαινουσών προσωπικοτήτων. Έτι περαιτέρω, η βιογραφική αφήγηση της ζωής του Ρήγα παρουσιάζεται αρκετές φορές δραματοποιημένη, ειδικά κατά την περιγραφή των γεγονότων που οδήγησαν στη σύλληψη, κράτηση και εν τέλει στον θάνατό του. Με το πέρασμα των ετών, όμως, και την ανανέωση των σχολικών εγχειριδίων η εξιστόρηση των βιογραφικών στοιχείων αντικαταστάθηκε από την κριτική επισκόπηση του συγγραφικού του έργου. Άλλωστε κάτι τέτοιο απαιτούσαν και οι περιστάσεις δεδομένης και της αύξησης της ύλης και συνακόλουθα των γεγονότων που έπρεπε να καλυφθούν από τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας.

Από την πλούσια εργογραφία του Ρήγα αναδείχθηκαν διάφορα συγγράμματα. Από την κατηγοριοποίηση των έργων του Νεοέλληνα Διαφωτιστή προκύπτει ότι τα επαναστατικά έργα βρέθηκαν στο επίκεντρο και συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον των σχολικών εγχειριδίων, ενώ ακολούθησαν τα έργα πολιτικού και πολιτειακού στοχασμού. Η παράμετρος αυτή συνδέεται και με τους στόχους και τους σκοπούς που όριζε το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας, εφόσον από την αποκλειστική καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης βαθμιαία έμφαση δόθηκε και στην καλλιέργεια της δημοκρατικής συνείδησης των μαθητών. Πιο συγκεκριμένα, όμως, ο *Θούριος* και η *Χάρτα* συγκέντρωναν τις περισσότερες αναφορές, το πρώτο έργο λόγω του επαναστατικού

97 Ι. Κολιόπουλου - Κ. Σβολόπουλου - Ευ. Χατζηβασιλείου - Θ. Νημά - Χάρ. Σχολινάκη - Χελιώτη, *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Αθήνα, σελ. 31.

98 Αυτόθι.

περιεχομένου του και του εν γένει καλέσματος για τον ξεσηκωμό των υποδούλων και το δεύτερο επειδή απεικόνιζε περιοχές ζωτικού ενδιαφέροντος για την ανάπτυξη του ελληνισμού. Η έντονη προβολή των έργων αυτών θα συνεχιστεί και κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα, οπότε και σταδιακά θα αντικατασταθεί από αναφορές στα συγγράμματα πολιτικού και πολιτειακού στοχασμού του Ρήγα όπως η «Πολιτική Διοίκηση» και το «Σύνταγμα».

Επιπλέον, όσον αφορά τον τρόπο παρουσίασης της ζωής και του έργου του Νεοέλληνα Διαφωτιστή στα σχολικά εγχειρίδια του πρώτου και του δεύτερου κύκλου μέσης εκπαίδευσης, στις πλείστες των περιπτώσεων δεν παρατηρείτο κάποια ιδιαίτερη διαφοροποίηση. Αρκετές φορές οι συγγραφείς των σχολικών συγγραμμάτων επιμελούνταν την ίδια περίοδο τα εγχειρίδια και των δύο κύκλων, με αποτέλεσμα να επαναλαμβάνουν συγγνωστές πληροφορίες, δίχως να εμβαθύνουν περαιτέρω σε αυτές. Η πρακτική αυτή εγκαταλείφθηκε αργότερα κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Εν κατακλείδι, ο βίος αλλά και το συγγραφικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή παρουσιάζουν μία αδιάλειπτη παρουσία στα εγχειρίδια σχολικής Ιστορίας. Από τα μέσα του 19ου αιώνα, οπότε και η ύλη της σχολικής ιστορίας σταδιακά επεκτάθηκε για να εντάξει τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης, η παρουσίαση της ζωής και του έργου του Ρήγα είναι διαρκής. Τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας συμπεριέλαβαν τον Ρήγα, πριν την εισαγωγή του αντίστοιχου κεφαλαίου για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, καθώς στο πρόσωπο του εθνομάρτυρα, αναγνωρίστηκε ο ιδεολόγος εμπνευστής και οραματιστής της Ελληνικής Επανάστασης.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

Βασιλικά Διατάγματα

ΒΔ. *«Περί τοῦ κανονισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καί γυμνασίων»*, *ΕτΚ*, τχ. Α', φ. 87 (31 Δεκεμβρίου 1836), σελ. 458 - 471.

Β.Δ. *«Περὶ τοῦ διοργανισμοῦ καὶ τῆς τάξεως τῶν μαθημάτων τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ γυμνασίων»*, *ΕτΚ*, τχ. Α', φ. 90 (31 Δεκεμβρίου 1836), σελ. 486 - 487.

Νομοθετικά Διατάγματα

Ν.Δ. 3971/59 *«Περὶ Τεχνικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Ἐκπαιδεύσεως, Ὀργανώσεως τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως καὶ Διοικήσεως τῆς Παιδείας»*, *ΕτΚ*, τχ. Α', φ. 187 (7 Σεπτεμβρίου 1959), σελ. 1639 - 1648.

Ν.Δ. 4379/64 *«Περὶ Ὀργανώσεως καὶ Διοικήσεως τῆς Γενικῆς Ἐκπαιδεύσεως (Στοιχειώδους καὶ Μέσης)»*, *ΕτΚ*, τχ. Α', φ. 182 (24 Οκτωβρίου 1964), σελ. 895 - 906.

Αναγκαστικά Διατάγματα

Α.Ν. 129/67 *«Περὶ ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Γενικῆς Ἐκπαιδεύσεως καὶ ἄλλων τινῶν διατάξεων»*, *ΕτΚ*, τχ. Α', φ. 163 (25 Σεπτεμβρίου 1967), σελ. 1111 - 1118.

Νομοθετήματα

Ν. 4373/29 *«Περὶ διαρρυθμίσεως τῶν σχολείων τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως»*, *ΕτΚ*, τχ. Α', φ. 297 (20 Αυγούστου 1929), σελ. 2575 - 2580.

Ν. 309/76 *«Περὶ ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Γενικῆς Ἐκπαιδεύσεως»*, *ΕτΚ*, τχ. Α', φ. 100 (30 Απριλίου 1976), σελ. 641 - 664.

Αναλυτικά Προγράμματα

Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Αναλυτικόν Πρόγραμμα των μαθημάτων του Γυμνασίου*, τευχ. Α', Αθήναι 1931.

Σχολικά Εγχειρίδια

Αδαμαντίου Αδ., *Νεωτέρα Ἱστορία Ἑλληνικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ 1204 - 1924. Διὰ τὴν Γ΄ Τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Ι. Σιδέρης», ἐν Ἀθήναις 1924.

Αντωνιάδης Αντ., *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς πρὸς χρήσιν τῶν εἰς τὴν Δ΄ τάξιν τῶν Γυμνασίων μαθητευομένων*, εκδ. «Κ. Αντωνιάδη», ἐν Ἀθήναις 1879.

Βακαλόπουλος Απ., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Ἀθῆναι 1971.

Βαλάκης Π., *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων διὰ τὴν Γ' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ τὴν ἀντιστοίχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως*, εκδ. «Ι. Κολλάρος», ἐν Ἀθήναις 1923.

Βραχνός Ν., *Ἑλληνικὴ Ἱστορία. Ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων διὰ τὴν Γ' Τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Δ. Τερζόπουλος», ἐν Ἀθήναις 1910.

Βραχνός Ν., *Ἑλληνικὴ Ἱστορία. Ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων καὶ τὰ κυριωτέρα ἐκ τῆς νέας καὶ νεωτάτης εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας διὰ τὴν Γ' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Προμηθέας», ἐν Ἀθήναις 1922.

Βραχνός Ν., *Ἱστορία εὐρωπαϊκὴ καὶ ἑλληνικὴ ἀπὸ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Δ' τάξεως τῶν Γυμνασίων καὶ πρὸς ἰδιαιτέραν μελέτην*, εκδ. «Δ. Τζάκα και Σ. Δελαγραμμάτικα», ἐν Ἀθήναις 1926.

Βραχνός Ν., *Ἱστορία τῆς νέας Εὐρώπης καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι τοῦ 1914. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Δ' τάξεως τῶν Γυμνασίων καὶ πρὸς ἰδιαιτέραν μελέτην*, εκδ. «Αριστ. Διαλησμά», ἐν Ἀθήναις 1915.

Βραχνός Ν., *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τινὰ ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς νέας Εὐρώπης. Διὰ τὴν Γ΄ Τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ Ἀνωτέρων Παρθεναγωγείων*, εκδ. «Δ. Ευστρατίου και Δ. Δελή», ἐν Ἀθήναις 1909.

Βώρος Φ. - Οικονομοπούλου Ξ. - Ασημομύτης Β. - Δημακόπουλος Ν. - Κατσουλάκος Θ., *Ἱστορία. Ὕλη ἐπιλογῆς Γ' Γενικοῦ Λυκείου*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Ἀθήνα 1979.

Θεοδωρίδης Χ. - Λαζάρου Αν., *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας διὰ τὴν τρίτην τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ τὰς ἀντιστοίχους τῶν ἄλλων σχολείων τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως*, εκδ. «Ι. Σιδέρης», ἐν Ἀθήναις 1927.

Θεοδωρίδης Χ. - Λαζάρου Αν., *Ἱστορία Ἑλληνικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ τῶν νέων χρόνων*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Ἀθῆναι 1977.

Θεοδωρίδης Χ. - Λαζάρου Αν., *Ἱστορία ἑλληνικὴ καὶ εὐρωπαϊκὴ τῶν νέων χρόνων. Διὰ τὴν Δ΄ τάξιν τῶν Γυμνασίων καὶ τὰς ἀντιστοίχους τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως μὲ πολλὰς εἰκόνας καὶ χάρτας*, εκδ. «Αθηνά», ἐν Ἀθήναις 1928.

Θεοδωρίδης Χ. - Λαζάρου Αν., *Ἱστορία ἑλληνικὴ καὶ εὐρωπαϊκὴ τῶν νέων χρόνων. Διὰ τὴν Δ΄ τάξιν τῶν Γυμνασίων καὶ τὰς ἀντιστοίχους τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως μετὰ 100 εἰκόνων καὶ 10 χαρτῶν*, εκδ. «Ι. Σιδέρης», ἐν Ἀθήναις 1923.

Θεοδωρίδης Χ. - Λαζάρου Αν., *Ἱστορία ἑλληνικὴ καὶ εὐρωπαϊκὴ τῶν νέων χρόνων. Διὰ τὴν Σ΄ τάξιν τῶν Γυμνασίων καὶ τὰς ἀντιστοίχους τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως μὲ πολλὰς εἰκόνας καὶ χάρτας*, εκδ. «Ι. Σιδέρης», ἐν Ἀθήναις 1936.

Ιωαννίδης Αλκ., *Ἐπίτομος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων πρὸς χρήσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, Ἀστικῶν Σχολείων καὶ Παρθεναγωγείων*, εκδ. «Ι. Κολλάρος», ἐν Ἀθήναις 1901.

Ιωαννίδης Αλκ., *Ἐπίτομος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων πρὸς χρήσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ Παρθεναγωγείων*, εκδ. «Ι. Κολλάρος», ἐν Ἀθήναις 1912.

Ιωαννίδης Αλκ., *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικοτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας, τεύχος Γ΄, μετὰ πολλῶν εἰκόνων διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς Γ΄ τάξεως τῶν Ἑλλην. Σχολείων*, εκδ. «Γ. Κασδόνης», ἐν Ἀθήναις 1899.

Ιωαννίδης Αλκ., *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους τεῦχος γ' μετὰ πολλῶν εἰκόνων διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς Γ΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Γ. Κασδόνης», ἐν Ἀθήναις 1902.

Κολιόπουλου Ι. - Σβολόπουλου Κ. - Χατζηβασιλείου Ευ. - Νημά Θ. - Σχολινάκη - Χελιώτη Χάρ., *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Αθήνα.

Κουλικούρδη Γ., *Νεώτερη Εὐρωπαϊκή Ἱστορία. Ἀπό τόν 15αι. μ.Χ ὥς σήμερα γιά τήν Γ΄ τάξη του Γυμνασίου*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Ἀθήνα 1978.

Λαζάρου Αν., *Ἱστορία τῶν νεότερων χρόνων. Ἑλληνικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ (1453-1821). Διὰ τὴν Ε΄ Τάξιν τοῦ Ἑξατάξιου Γυμνασίου Νέου Τύπου*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», ἐν Ἀθήναις 1942.

Λαζάρου Αν. - Διάφας Αθ., *Ἱστορία τῶν Νέων Χρόνων. Ἀπὸ τῆς ἀνακαλύψεως τῆς Ἀμερικῆς μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, διὰ τὴν Ε΄ τάξιν τῶν Ἑξαταξίων Γυμνασίων*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», ἐν Ἀθήναις 1951.

Λούβη Ευ. - Ξιφαράς Δ., *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Αθήνα 2015.

Ματαράσης Α. - Παπασταματίου Σταμ., *Ἱστορία τῶν Νεώτερων καὶ τῶν Νεώτατων Χρόνων*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», ἐν Ἀθήναις 1966.

Πανταζής Δ., *Ἱερὰ Ἱστορία κατ΄ ἐπιτομὴν. Πρὸς διδασκαλία τῶν μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου*, εκδ. «Δ. Μαυρομάτης», Ἀθῆναι 1866.

Παπαθεοδώρου Δ., *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ῥώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ τῶν μαθητριῶν τῶν Παρθεναγωγείων*, εκδ. «Πάσσαρη και Βεργιανίτου», ἐν Ἀθήναις 1896.

Πολυζωίδης Αν., *Τὰ ἑλληνικὰ: ἤτοι, βίος τῆς Ἑλλάδος κατὰ πάσας τὰς σχέσεις καὶ ἐκδηλώσεις αὐτοῦ ἐξεταζόμενος: ἐκτενέστερον μὲν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς Ῥωμαιοκρατίας, συνοπτικῶς δὲ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων*, εκδ. «Σ. Βλαστός», ἐν Ἀθήναις 1881.

Σκουλάτος Β. - Δημακόπουλος Ν. - Κόνδης Σ., *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Αθήνα 1983.

Σφυρόερας Β., *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, εκδ. «Ο.Ε.Δ.Β.», Αθήνα 1991.

Τσαγρής Γ., *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ῥώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ πολλῶν εἰκόνων. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Πάσσαρη και Βεργιανίτου», ἐν Ἀθήναις 1896.

Τσαγρής Γ., *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ῥώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Γ. Κασδόνης», ἐν Ἀθήναις 1894.

Τσαγρής Γ., *Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων μετὰ εἰκόνων πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς τρίτης τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Ν. Πάσσαρη και Α. Βεργιανίτου», ἐν Ἀθήναις 1896.

Τσαγρής Γ., *Ἐπίτομος ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ΄ τάξεως τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ πρὸς ἰδιαιτέραν μελέτην*, εκδ. «Ν. Πάσσαρη και Α. Βεργιανίτου», ἐν Ἀθήναις 1888.

Τσιβανόπουλος Σωκρ., *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἱδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος μετὰ εἰκόνων πρὸς χρήσιν τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, εκδ. «Παλαμήδης», ἐν Ἀθήναις 1886.

Τσιβανόπουλος Σωκρ., *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τοῦ Γ' Ἑλληνικοῦ Σχολείου*, εκδ. «Φοίνιξ», ἐν Ἀθήναις 1886.

Φραγκίστας Επαμ., *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Ὄθωνος πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῶν Γυμνασίων*, εκδ. «Π. Σακελλαρίου», ἐν Ἀθήναις 1892.

Χωραφάς Αντ., *Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων διὰ τὴν τρίτην τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ τὴν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως*, εκδ. «Ι. Κολλάρος», ἐν Ἀθήναις 1909.

Χωραφάς Αντ., *Ἱστορία τῆς νέας Ἑλλάδος (1453-1924) καὶ ἡ σύγχρονος τῆς ὅλης Εὐρώπης. Διὰ τὴν Ε' καὶ Στ' τάξιν τῶν Γυμνασίων*, εκδ. «Ι. Κολλάρος», ἐν Ἀθήναις 1935.

Χωραφάς Αντ., *Ἱστορία τῆς νέας Ἑλλάδος (1453-1924) καὶ ἡ σύγχρονος τῆς ὅλης Εὐρώπης. Ἐγκεκριμένη διὰ τὴν Δ΄ τάξιν τῶν Τετραταξίων Γυμνασίων καὶ τὴν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως*, εκδ. «Ι. Κολλάρος» ἐν Ἀθήναις 1929.

Χωραφάς Αντ., *Περιλήψεις τῆς Ἱστορίας. Ἱστορία τῆς νέας Ἑλλάδος καὶ ἡ σύγχρονος τῆς ὅλης Εὐρώπης Γυμνασίου τάξις ἕκτη*, εκδ. «Ι. Κολλάρος», ἐν Ἀθήναις 1935.

Putz W., *Ἑλληνικὴ Ἱστορία. Πρὸς χρήσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι Γυμνασίων*, εκδ. «Θ. Παπαλεξανδρή», ἐν Ἀθήναις 1875.

Weber G., *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας. Ἱστορία τῶν νέων καὶ νεωτάτων χρόνων*, εκδ. «Κ. Αντωνιάδη», ἐν Ἀθήναις 1876.

Β. Βιβλιογραφία

Δημαράς Αλ., «Εκπαίδευση 1913 - 1941», *ΙΕΕ*, τ. ΙΕ', εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήναι 1977, σελ. 489 - 494.

Δημαράς Αλ., «Ζητήματα παιδείας», Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα [1980 - 1990], εφημ. *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες*, 26 Δεκεμβρίου 1999, σελ. 24 - 25.

Δημαράς Αλ., «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση», Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα [1960 - 1965], εφημ. *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες*, 5 Δεκεμβρίου 1999, σελ. 22 - 23.

Δημαράς Αλ., «Παιδεία. Συντηρητική αντεπίθεση», Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα [1920 - 1930], εφημ. *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες*, 31 Οκτωβρίου 1999, σελ. 28 - 29.

Δημαράς Κ., «Το σχήμα του Διαφωτισμού», *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΑ', εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήναι 1975, σελ. 328 - 359.

Ευαγγελόπουλος Σπ., *Ελληνική Εκπαίδευση*, τ. Α', εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 1998.

Ευαγγελόπουλος Σπ., *Ελληνική Εκπαίδευση*, τ. Β', εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 1998.

Ηλιού Φ., «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 - 2000*, τ. Β', εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 2003, σελ. 9 - 26.

Καραμπερόπουλος Δ., *Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή*, εκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα», Αθήνα - Βελεστίνο 2000.

Κιτρομηλίδης Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, εκδ. «Μ.Ι.Ε.Τ.», Αθήνα 2009.

Κουλούρη Χρ., *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά Σχολεία (1834 - 1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, εκδ. «Ι.Α.Ε.Ν.», Αθήνα 1988.

Μπουζάκης Σήφ., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση*, τ. Α', εκδ. «Gutenberg», Αθήνα 2007.

Μπουζάκης Σήφ., *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821 - 1998)*, εκδ. «Gutenberg», Αθήνα 1999.

Πολίτης Λ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. «Μ.Ι.Ε.Τ.», Αθήνα 2007.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΛΕΜΜΕΝΟΣ

Γιατί ο Ρήγας δεν «διόρθωσε» τον Metastasio; Μια ενδιαφέρουσα υπόθεση μεταφραστικής «επιείκειας» στον ύστερο 18ον αιώνα

Σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές, ο Ρήγας θεωρείται ως ο μεταφραστής του λιμπρέτου της όπερας *Ολύμπια* (L'Olimpiade) του μεγάλου Ιταλού δραματουργού Pietro Metastasio (1698-1782)[1]. Πρόκειται για ένα από τα πιο δημοφιλή μελο-δραματικά έργα του 18ου αιώνα που μελοποιήθηκε από 60 περίπου συνθέτες και μεταφράστηκε στις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές γλώσσες της εποχής. Η πρεμιέρα του έργου έγινε το 1733 στη Βιέννη, όπου ο Metastasio υπηρετούσε ως αυλικός ποιητής, σε μουσική του επίσης αυλικού μουσικού Antonio Caldara, ενώ τον επόμενο χρόνο ανέβηκε στη Βενετία σε μουσική Antonio Vivaldi. Το έργο γράφτηκε για τα γενέθλια της αυτοκράτειρας Ελισάβετ Χριστίνας, αλλά και μεταγενέστερες διασκευές του αφιερώθηκαν σε επετείους ευγενών και βασιλέων. Η ακτινοβολία του έργου μπορεί να γίνει αντιληπτή και από τη γεωγραφική εξάπλωση των παραγωγών, που περι-λαμβάνουν, εκτός της Βιέννης και της Βενετίας, τη Λισαβώνα (1753), τη Δρέσδη (1756), τη Μόσχα (1762) και το Λονδίνο (1765).

Ο Metastasio έχει πρόσφατα επικριθεί για το ότι παρεκκλίνει συχνά από το ιστορικό υπόβαθρο των Ολυμπιακών Αγώνων, αν και επικαλείται αρχαίους συγγραφείς[2]. Δύο είναι τα κύρια σημεία του λιμπρέτου που έχουν γίνει στόχος των επικριτών: οι Ολυμπιακοί

1 Βλ. την εισαγωγή του Λ. Βρανούση στην επανέκδοση του έργου: *Άπαντα του Ρήγα*, Άπαντα Νεοελλήνων Κλασικών, Αθήνα 1968, τ. Α΄, σ. 293-425 και τα σχόλια του Δ. Καραμπερόπουλου στην αναστατική έκδοση: *Ο Ηθικός Τρίπους, Βιέννη 1797*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001. Πολλά στοιχεία υπέρ της πατρότητας του Ρήγα παραθέτει ο Δ. Καραμπερόπουλος στο: *Ο Ρήγας μεταφραστής των Ολυμπίων του Μεταστάσιο*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001.

2 Βλ. κυρίως το επικριτικό άρθρο του Jeffrey O. Segrave, "Pietro Metastasio's L'Olimpiade: A Textual Exegesis and an Analysis of the Role of L'Olimpiade in Olympic Games History", στο: *Cultural Imperialism in Action. Critiques in the Global Olympic Trust*, Eighth International Symposium for Olympic Research, International Centre for Olympic Studies, 2006, σ. 41-64.

αγώνες και ο Ναός του Διός. Ως προς τους αγώνες, οι αιτιάσεις αφορούν το ότι 1) μια γυναίκα προσφέρεται ως βραβείο στον νικητή (αντί για κλαδί ελιάς), 2) ένας βασιλιάς προεδρεύει στους αγώνες (αντί για ελλανοδίκες), γ) ένας αθλητής άγεται να θυσιαστεί (ενώ θυσιάζονταν μόνο ζώα), 4) ανύπανδρες γυναίκες στερούνται εισόδου (ενώ αυτό ίσχυε μόνο για τις ύπανδρες), 5) η σειρά των αγωνισμάτων είναι λανθασμένη (πυγμαχία και πάλη γίνονταν την τέταρτη και όχι την πρώτη ημέρα), 6) οι αθλητές εγγράφονται την τελευταία στιγμή (ενώ γινόταν προ-ετοιμασία τουλάχιστον ενός μηνός), 7) οι ίδιοι ξεγελούν τους κριτές ανταλλάσσοντας ταυτότητες (πράγμα αδύνατο λόγω αυστηρής επιτήρησης) και 8) τελικά μένουν ατιμώρητοι (ενώ ίσχυαν αυστηρές ποινές για τους παραβάτες).

Η περιγραφή του ναού του Διός φέρεται ότι επίσης αφίσταται από τις αρχαίες πηγές, καθώς α) η είσοδος γίνεται από μια μπροστινή σκάλα (αντί για ράμπα που βρισκόταν όπισθεν αριστερά του ναού), β) ο βωμός του Διός τοποθετείται μπροστά στον ναό (ενώ βρισκόταν σε απόσταση 50 μέτρων, κοντά στον Ναό της Ήρας και μπροστά βρίσκονταν μόνο αγάλματα, όπως η Νίκη του Παιωνίου), γ) η ιερή ελιά απ' όπου φτιάχνονται τα στεφάνια δεν ήταν μπροστά στον ναό αλλά πίσω και δ) τα στεφάνια δεν φτιάχνονταν από αγριελιές. Ας σημειωθεί ότι, στη μετάφρασή του, ο Ρήγας υιοθετεί όλες τις αποκλίσεις του Metastasio, χωρίς καμία προσθήκη ή διόρθωση, όπως κάνει σε άλλα έργα του μεταφράζοντας ξένους συγγραφείς. Για παράδειγμα, στον *Νέον Ανάχαρσιν*, έργο που ο Ρήγας μεταφράζει και εκδίδει επωνύμως τον ίδιο χρόνο (1797), διορθώνει την παραπομπή του συγγραφέα J.J. Barthélemy στον Όμηρο (για το μαντείο της Δωδώνης)[3], ενώ στο ίδιο έργο (όπως και στη *Χάρτα της Ελλάδος*) προσθέτει δίπλα στα αρχαία τοπωνύμια και τις σύγχρονες ονομασίες τους[4].

Στον *Νέον Ανάχαρσιν*, η περιγραφή των αγώνων αλλά και του ναού συμφωνεί με τις αρχαίες πηγές (κάποιες από τις οποίες επικαλείται και ο Metastasio). Το ίδιο πιστή σε αυτές είναι και η αποτύπωση του ναού του Διός στην *Χάρτα της Ελλάδος* που σχεδίασε και τύπωσε το ίδιο χρονικό διάστημα ο Ρήγας. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η *Αρχαιολογία Συνοπτική των Ελλήνων* του Κοζανίτη ιατρού Γ. Κ. Σακελλαρίου[5], που είχε εκδοθεί στη Βιέννη ένα χρόνο νωρίτερα (1796) και περιέχει με πιο συνοπτικό αλλά σαφή τρόπο πληροφορίες για τους Ολυμπιακούς Αγώνες[6]. Είχε λοιπόν ο Ρήγας μπροστά του εκδόσεις αρχαιολογικού χαρακτήρα, τις οποίες όμως δεν αξιοποίησε. Η παρούσα εργασία προσπαθεί λοιπόν να ερμηνεύσει αυτή την «αδράνεια» του Ρήγα, η οποία δεν είχε εντοπιστεί μέχρι σήμερα από τους μελετητές του έργου του, δίνοντας ταυτόχρονα και μια τεκμηριωμένη «απάντηση» στους κατηγόρους του Metastasio[7]. Εύκολα προκύπτει πως

3 «*Η μαρτυρία του Ομήρου, οπού αναφέρει εδώ ο Ανάχαρσις, ας μοι είναι συγχωρημένον να επώ, ότι είναι δι' άλλην Δωδώνη...*».

4 Βλ. την εισαγωγή του Δ. Καραμπερόπουλου, στην επανέκδοση του *Νέου Αναχάρσιδος* από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2006, σ. Α30, Α34.

5 Ο Γ. Κ. Σακελλαρίου (1765-1838) ήταν ιατροφιλόσοφος και ποιητής και κατά την περίοδο των σπουδών του στη Βιέννη, συνεργάστηκε με τον Ρήγα Φεραίο, αλλά διέφυγε την σύλληψη και επέστρεψε στην Κοζάνη. Ας σημειωθεί επίσης ότι ο Σακελλαρίου μετέφρασε τους τρεις πρώτους τόμους του *Νέου Αναχάρσιδος*, εκ των οποίων εξεδόθη μόνο ο πρώτος (Βιέννη 1797).

6 Το βιβλίο αυτό τυπώθηκε από τον Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη, ο οποίος και προτάσσει εκτενές προλογικό σημείωμα «Προς τους φιλέλληνας αναγνώστας».

7 Βλ. πάντως τη μεταγενέστερη (πιο ψύχραιμη) τοποθέτηση του Jeffrey O. Segrave, "Music as sport history: The special case of Pietro Metastasio's *L'Olimpiade* and the story of the Olympic Games", στο: *Sporting Sounds: Relationships Between Sport and Music*, A. Bateman & J. Bale (επιμ.), Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2008, σ. 113-127.

οι κατηγορίες κατά του Ιταλού δημιουργού μετακυλίονται και στον Ρήγα, αφού οι ανακρίβειες πέρασαν μέσω του τελευταίου στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Γιατί άραγε ο Ρήγας δεν διόρθωσε ή τουλάχιστον δεν υπέδειξε τις ανακρίβειες του Metastasio;

Μια πρώτη (μάλλον εύκολη) απάντηση θα μπορούσε να είναι ότι το λιμπρέτο του Metastasio είναι μια θεατρική δημιουργία, δηλ. έργο τέχνης, που ως τέτοιο «δικαιούται» να έχει αρκετές ελευθεριότητες σε σχέση με τις ιστορικές πηγές. Η απάντηση αυτή παραβλέπει το ότι ο ίδιος ο Ρήγας, σε προγενέστερες μεταφράσεις του άλλων επίσης δημοφιλών λογοτεχνικών έργων, όπως το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* (1790)[8], δεν επέδειξε την ίδια «ουδετερότητα» ή «επιείκεια». Γιατί εδώ; Μια δεύτερη απάντηση θα μπορούσε να είναι η λογοτεχνική «βαρύτητα» του Metastasio (κορυφαίου λιμπρετίστα της εποχής πανευρωπαϊκώς), μπροστά στην οποία ο Ρήγας δεν θέλησε να ορθώσει το δικό του (μεταφραστικό) ανάστημα. Εντούτοις, ο Metastasio είχε ήδη πεθάνει δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα (1782), το δε έργο του Ιταλού λιμπρετίστα (όπως και τα υπόλοιπα του ιδίου συγγραφέα) θεωρούνταν ήδη παρωχημένα και παλιομοδίτικα. Μια τρίτη απάντηση θα μπορούσε να είναι η μακρά και «ένδοξη» παράδοση του ίδιου του έργου, που είχε ήδη μελοποιηθεί από δεκάδες συνθέτες όπερας και είχε καταγράψει εκατοντάδες παραστάσεις ανά την Ευρώπη. Και πάλι όμως, ο Ρήγας θα γνώριζε (τουλάχιστον από τη διαμονή του στη Βιέννη) ότι είχαν ήδη εμφανιστεί δεκάδες διασκευές του έργου (παρωδίες, pasticcio, μπαλέτα κ.ά.), από γνωστούς ευρωπαίους λιμπρετίστες/συνθέτες.

Ο Ρήγας «συμπλέει» με τον Metastasio

Ας αρχίσουμε από τα σημεία του λιμπρέτου του Metastasio που, αν και αποστασιοποιούνται από τις αρχαίες πηγές, υιοθετούνται από τον Ρήγα. Το πρώτο σημείο αφορά την παρουσία του Κλεισθένη, τύραννου της Σικυώνας, ως προέδρου των αγώνων. Σχετικά με αυτό, η Αργήνη, απευθυνόμενη στην Αριστέα, της τονίζει ότι «*ο πατήρ σου δικαστής ηρέθη των αγώνων, εις όλα πληρεξούσιος αυτός να θέλη μόνον*» (Πράξη Α΄, Σκηνή 4). Είναι όμως παραδεκτό ότι ο Κλεισθένης, αν και νικητής αρματοδρομίας, δεν μαρτυρείται να είχε ποτέ εκτελεστική αρμοδιότητα στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Εντούτοις, διαθέτουμε κάποιες μαρτυρίες για εμπλοκή βασιλέων στους αγώνες, ιδίως κατά τους πρώτες αιώνες. Τα πιο παλιά παραδείγματα είναι ο Όξυλος (περ.1100 π.Χ.), ο οποίος φέρεται ως επανιδρυτής των Ολυμπιακών Αγώνων, και ο Ίφιτος (περ.800 π.Χ.), που λέγεται ότι εγκαθίδρυσε την Ολυμπιακή εκεχειρία[9]. Αργότερα, ο Φείδων, βασιλιάς του Άργους, εισέβαλε το 748 π.Χ. στην Ολυμπία και έδωσε στους Πισάτες τον έλεγχο των Αγώνων έναντι των Ηλείων· ο Πανταλέων, βασιλιάς των Πισατών, πραγματοποίησε με τη βία τους Αγώνες του 644 π.Χ., καθώς η Πίσα βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με την Ήλιδα. Ας προστεθεί πάντως ότι οι Ηλείοι δεν αναγνώρισαν ποτέ τις δύο αυτές ολυμπιάδες (τις οποίες αποκαλούσαν «ανολυμπιάδες»). Ας σημειωθεί επίσης ότι ο διαβόητος Νέρων αξίωσε τη μετάθεση της 211ης Ολυμπιάδας από το 65 στο 67 μ.Χ., για να προλάβει να πάρει ο ίδιος μέρος, καθώς βρισκόταν σε περιοδεία ανά την Ελλάδα[10].

8 Πρόκειται για τη μετάφραση/παράφραση του πολύτομου έργου *Les contemporaines, ou Aventures des plus jolies femmes de l'âge présent* του *Restif de La Bretonne (42 τόμ., Παρίσι 1780-1785).*

9 *χρόνῳ δὲ ὕστερον Ἴφιτος, γένος μὲν ὢν ἀπὸ Ὀξύλου, ἡλικίαν δὲ κατὰ Λυκοῦργον τὸν γράψαντα Λακεδαιμονίοις τοὺς νόμους, τὸν ἀγῶνα διέθηκεν ἐν Ὀλυμπίᾳ πανήγυρίν τε Ὀλυμπικὴν αὖθις ἐξ ἀρχῆς καὶ ἐκεχειρίαν κατεστήσατο, ἐκλιπόντα ἐπὶ χρόνον ὁπόσος δὴ οὗτος ἦν..*

10 Για μια ευσύνοπτη αλλά εμπεριστατωμένη ιστορία των αγώνων, βλ. David C. Young, *A Brief History of the Olympic Games*, Blackwell Publishing, 2004.

Ο ίδιος ο Ρήγας, στον *Νέον Ανάχαρσιν*, αναφέρει ότι η πρώτη αναβίωση των αγώνων έγινε «*δια των φροντίδων του Ιφίτου αυτοκράτορος μιάς τοπαρχίας της Ήλιδος*» (σ. 257). Από την πλευρά του, ο Παυσανίας ξεκαθαρίζει βέβαια ότι μετά την 50η Ολυμπιάδα (580 π.Χ.) «*δύο άνδρες που επιλέγονταν με κλήρωση από όλη την Ήλιδα αναλάμβαναν την ευθύνη των Αγώνων, ενώ μετά από αυτό η διπλή προεδρία διήρκεσε για πολύ καιρό*»[11], προσθέτει όμως ότι ο αριθμός των ελλανοδικών δεν ήταν σταθερός μέχρι την εποχή του (2ος μ.Χ. αιώνας) για να φθάσει τελικά τους δέκα. Στους κριτές αναφέρεται και ο Ρήγας σε άλλο σημείο του *Νέου Αναχάρσιδος*: «*Εις κάθε Ολυμπιάδα εκλέγουσι με κλήρον τους κριτάς ή προέδρους των αγώνων οκτώ είναι διατί πέρνουσιν ένα από κάθε φυλήν*» (σ. 259). Κατά παρόμοιο τρόπο, στην *Αρχαιολογία* του (1796), ο Γ. Κ. Σακελλάριος σημειώνει ότι «*εις τους υστερινούς καιρούς ήσαν δέκα τοιούτοι [έφοροι], από τους οποίους τρεις επιστατούσαν εις τα Ιπποδρόμια, τρεις εις το Πένταθλον, και τέσσαρες εις τους Αγώνας των μουσικών*» (σ. 165).

Ας σημειωθεί πάντως ότι στο ιταλικό λιμπρέτο η εξουσία του Κλεισθένη, ως προέδρου των Ολυμπιακών αγώνων και των λοιπών εορτασμών, δεν φαίνεται να είναι απόλυτη αλλά περισσότερο εποπτική. Τούτο γίνεται αντιληπτό από το περιστατικό της απόπειρας δολοφονίας του από τον Λυκίδα, της σύλληψής και καταδίκης του εις θάνατον και της παρέμβασης του Μεγακλή για χάρη του. Μάλιστα ο Μεγακλής, απευθυνόμενος στον Κλεισθένη, προδιαγράφει τα όρια δικαιοδοσίας του τελευταίου: «*Αυθέντα μου, εις το εξής πρέπει αν ησυχάσης, δεν ημπορείς πλέον εσύ να τον καταδικάσης. Είσαι τω όντι βασιλεύς εις την Σικυωνίαν, όχι και εξουσιαστής εδώ εις Ολυμπίαν*». Ο Σικυώνειος βασιλιάς πρόθυμα συναινεί: «*Ας εισακούσω το λοιπόν, ψήφους τας δημοσίας υπέρ του καταδίκου δε ουδόλως ικετεύω, ούτε προστάσω παντελώς, αλλ' ούτε συμβουλεύω*» (Πράξη Γ΄, Σκηνή 10).

Η δεύτερη διαφοροποίηση αφορά την απόφαση του Κλεισθένη να θυσιάσει τον παραλίγο δολοφόνο του Λυκίδα, αν και οι προεδρεύοντες των αγώνων ή οι ιερείς δεν φέρονται να θυσίαζαν ανθρώπους κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών εορτασμών. Είναι βέβαια γεγονός ότι, ενώ οι θυσίες ζώων ήταν συνήθεις στην Ολυμπία - στις ταφικές τελετές για τον Πέλοπα και κατά τη διάρκεια των εορτών προς τιμήν του Δία - και θυσίες στους διάφορους βωμούς του Δία στην Ολυμπία πραγματοποιούνταν καθημερινά, μηνιαίως και ετησίως, δεν γνωρίζουμε να προσφέρονταν άνθρωποι ως θύματα[12]. Από την άλλη, το λιμπρέτο του Metastasio δεν αφορά ανθρωποθυσία προς τιμήν των θεών αλλά την εφαρμογή του νόμου σε περιπτώσεις ιεροσυλίας, όπως αυτή του Λυκίδα, ο οποίος αφενός μεν αποπειράθηκε να δολοφονήσει τον βασιλιά, αφετέρου πρόσβαλε την ιερά πομπή και τον ίδιο τον θεό. Όπως θα δούμε πιο κάτω, η θανατική καταδίκη προβλεπόταν *και* στην Ολυμπία, κυρίως για τις έγγαμες γυναίκες που παραβίαζαν την απαγόρευση και εισέρχονταν στο στάδιο.

---

11 *Ίφιτος μεν τον αγώνα έθηκεν αυτός μόνος, και μετά Ίφιτον ετίθεσαν ωσαύτως οι από Οξύλου· πεντηκοστή δε ολυμπιάδι ανδράσι δύο εξ απάντων λαχούσιν Ηλείων επετράπη ποιήσαι τα Ολύμπια, και επί πλείστον από εκείνου διέμεινε των αγωνοθετών ο αριθμός των β'* (*Ηλειακά* Α' 5, 8).

12 Οι ταφικές τελετουργίες για τον Πέλοπα γίνονταν τη δεύτερη ημέρα και το πρωί της τρίτης ημέρας, όταν μια εκατόμβη βοών θυσιαζόταν στον Δία. Για περισσότερα, βλ. Ludwig Drees, *Olympia: Gods, Artists, Athletes*, Νέα Υόρκη 1968, σ. 77-180.

Η απόπειρα κατά του βασιλιά λαμβάνει χώρα κατά την καταληκτήρια τελετή των αγώνων, όταν «*εις τον ναόν ήρχετο ο Κλεισθένης [...] θέλων την ιεράν πομπήν εν δόξη να τιμήση*» (Πράξη Γ΄, Σκηνή 2). Ο Αμύντας μας διαβεβαιώνει ότι για την πράξη του Λυκίδα «*βοώσι νόμοι κατ' αυτού, ορκίζεται το πλήθος, οι ιερείς φρυάττουσι, φιλέκδικοι το ήθος*» και «*έν πταίσμα όταν δράση, θύμα αυτόν τον ένοχον ο νόμος διατάσσει*», διότι «*με τούτο διασώζεται της τελετής το ύφος, τούτο και απεφάσισεν η δημοσία ψήφος*» (Πράξη Γ΄, Σκηνή 4). Ο χορός των ιερέων επίσης, καθώς μεταφέρει «*επί δίσκων χρυσών τα εντελεστικά της θυσίας σκεύη και όργανα*», σημειώνει στην ωδή του ότι όλα αυτά συμβαίνουν επειδή «*ο μανιώδης έθηκεν αλγηδόνα, Ζευ ύψιστε, υβρίσας εις ζώσαν σου εικόνα*» (Πράξη Γ΄, Σκηνή 6). Ο ίδιος ο Κλεισθένης θρηνεί γι' αυτή την εξέλιξη ομολογώντας δημόσια ότι υποχρεώνεται εκών άκων να εφαρμόσει τον νόμο (Πράξη Γ΄, Σκηνή 6)[13]. Ας σημειωθεί πάντως ότι η καταδίκη του Λυκίδα δεν επήλθε αυτομάτως, αλλά μετά από ανάκριση, κατά την οποία ο αποπειραθείς δεν απαντούσε σε καμία ερώτηση. Μετά και την παράδοση του Μεγακλή, ο Κλεισθένης κλαίει δημοσίως αναγνωρίζοντας τον χαμένο γιο του και συγκινείται αφάνταστα στη θέα του εναγκαλισμού των δύο φίλων (Πράξη Γ΄, Σκηνή 7)[14].

Μια τρίτη διαφοροποίηση αφορά το ότι, αντί για στέφανο ελιάς, προσφέρεται η κόρη ως βραβείο στον νικητή. Είναι ασφαλώς γεγονός ότι, ενώ οι πατεράδες μπορούσαν να φέρουν τις ανύπανδρες κόρες τους στην Ολυμπία με την ελπίδα να εξασφαλίσουν έναν επωφελή γάμο - ίσως μάλιστα με Ολυμπιονίκη - οι γυναίκες δεν προσφέρονταν ως έπαθλα στους αγώνες. Όπως και στους άλλους αγώνες, τα βραβεία στην Ολυμπία ήταν σε μεγάλο βαθμό συμβολικά, ελάχιστης εγγενούς αξίας ή σημασίας. Τον πρώτον καιρό το έπαθλο ήταν ένα μήλο, το βραβείο που είχε επιλέξει ο Απόλλων για τις Πυθικές εορτές στους Δελφούς, αλλά για τους έκτους αγώνες, ο βασιλιάς Ίφιτος καθιέρωσε το στεφάνι ελιάς ως σύμβολο νίκης. Στην πατρίδα τους, οι αθλητές λάμβαναν όλα τα υλικά ευεργετήματα - αμοιβές σε μετρητά, τιμητικές διακρίσεις, όπως δωρεάν μετακίνηση και στέγαση, καθίσματα στο θέατρο - αλλά στην Ολυμπία περιορίζονταν σε ένα όμορφο στεφάνι από κλαδί ελιάς. Ο Γ. Κ. Σακελλαρίου, στην *Αρχαιολογία* του (1796), γράφει σχετικά ότι «*Όποιος ενικούσεν ελάμβανεν από τους βραβευτάς ένα κλόνον φοίνικος, και ένα στέφανον από κλόνον ελαίας, από το δένδρον της ελαίας οπού ελέγετο Κότινος. Όμως αυτά τα μικροπρεπή πράγματα είχον μεγάλην τιμήν, δια το να εδίδοντο εις βραβείον έμπροσθεν ενός πλήθους θεατών*» (σ. 166).

Στα *Ολύμπια* του Metastasio, όμως, ο Κλεισθένης ορίζει την αντικατάσταση του συνήθους στεφανιού ελιάς από την Αριστέα, την οποίαν ονομάζει «*πρώτιστον κάλλους καύχημα του των Ελλήνων γένους*»[15]. Στην πραγματικότητα ο Metastasio συνδυάζει την ιστορία του Κλεισθένη, όπως τη διασώζει ο Ηρόδοτος (*Ιστορίαι* 6.125) με τους Ολυμπια-

13 *Εις τόσον οίκτον με κινείς, εις τόσον σε λυπούμαι, ώστε υπό της θλίψεως σε βλέπω και αιδούμαι. Είθε να ήτον δυνατόν το σφάλμα σου να κρύψω, μα εις τους νόμους, τέκνον μου, πρέπει να υποκύψω* (ό.π.).

14 *Δεν ημπορώ, ω Άλκανδρε, πλέον να υπομένω. Κοίταξε, παρατήρησε τι όψεις όπου έχουν, τι δάκρυα πικρότατα και εκ των δύο τρέχουν, πώς συνεναγκαλίζονται, στενάζουν εκ καρδίας με έσχατα φιλήματα πικράς απελπισίας;*

15 Αν και η ύπαρξη του Κλεισθένη επιβεβαιώνεται ιστορικά (περ.600-570 π.Χ.), η ιστορία της κόρης του Αγαρίστης δεν τεκμηριώνεται απόλυτα. Με το να βάζει να παντρεύεται ένας μέλος της Αθηναϊκής οικογένειας των Αλκμαιονίδων, ο Ηρόδοτος συνδέει τον θεμελιωτή της Αθηναϊκής Δημοκρατίας Κλεισθένη με τη χρυσή εποχή του Περικλή.

κούς Αγώνες, τους οποίους βάζει ως σκηνικό. Μετά τη νίκη του στο αγώνισμα του τέθριππου στους 52ους Ολυμπιακούς Αγώνες (572 π.Χ.), ο Κλεισθένης κάλεσε κάθε ευγενή Έλληνα που επιθυμούσε να γίνει γαμπρός του να παρουσιαστεί στη Σικυώνα μέσα σε εξήντα ημέρες για να κριθεί. Οι μνηστήρες που παρουσιάστηκαν προέρχονταν από όλα τα μέρη του τότε ελληνικού κόσμου, και ο Κλεισθένης τους φιλοξένησε και οργάνωσε αγώνες στίβου και πάλης προς τιμήν τους. Μεταξύ των μνηστήρων ήταν και ο Αθηναίος Μεγακλής, γιος του Αλκμέωνα, τον οποίον ο βασιλιάς συμπάθησε αμέσως. Κατά την επίσημη μέρα που θα ανακοίνωνε την απόφασή του, ο Κλεισθένης θυσίασε εκατό βόδια και οργάνωσε συμπόσιο με τους μνηστήρες της κόρης του και όλους τους Σικυωνίους. Κατόπιν, αφού ευχαρίστησε όλους προσφέροντας τους δώρο ένα ασημένιο τάλαντο, ανακοίνωσε πως αρραβωνιάζει την κόρη του με τον Μεγακλή, κάτι που ο τελευταίος αποδέχτηκε και έτσι οριστικοποιήθηκε ο γάμος.

Εκτός της ιστορίας του Κλεισθένη, ο Metastasio ενδέχεται να είχε υπόψη του την περίπτωση της Ιπποδάμειας, κόρης του θρυλικού βασιλιά Οινόμαου, ο οποίος την πρόσφερε ως βραβείο σε μια αρματοδρομία μνηστήρων[16]. Ο Οινόμαος, που κατά βάθος δεν επιθυμούσε να παντρέψει την Ιπποδάμεια, διακήρυσσε ότι θα την έδινε ως σύζυγο σε όποιον τον νικούσε σε αρματοδρομία. Επειδή όμως τα άλογα του Οινόμαου είχαν θεϊκή δύναμη και αντοχή, νικούσε πάντα τον αντίπαλό του και στη συνέχεια τον αποκεφάλιζε. Αφού είχε καρφώσει ήδη δώδεκα κεφάλια σε πασσάλους γύρω από το ανάκτορό του, εμφανίσθηκε μπροστά του ο Πέλοπας ζητώντας την Ιπποδάμεια για γυναίκα. Ο Πέλοπας είχε φροντίσει να εξαγοράσει προηγουμένως τον ηνίοχο του Οινόμαου, Μυρτίλο, ο οποίος πείραξε τον άξονα του μπροστινού τροχού στο άρμα του βασιλιά, γι' αυτό και μόλις ξεκίνησε ο αγώνας, το τέθριππο του βασιλιά αναποδογύρισε και ο Οινόμαος σκοτώθηκε. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή του μύθου, ο Πέλοπας νίκησε τον Οινόμαο χάρη στα άλογα που του είχε χαρίσει ο Ποσειδών και μετά σκότωσε τον Οινόμαο.

Ο Metastasio έχει επικριθεί και για το ότι δεν επιτρέπει στους γυναικείους χαρακτήρες του να παρακολουθούν τους αγώνες[17], με το επιχείρημα ότι η απαγόρευση ίσχυε μόνο για τις έγγαμες γυναίκες - με την αξιοσημείωτη εξαίρεση της ιέρειας της Δήμητρας που ονομαζόταν Χαμύνη και παρακολουθούσε τους αγώνες καθισμένη στον βωμό της θεάς, απέναντι από τις θέσεις των κριτών[18]. Έχει λοιπόν υποστηριχθεί ότι ανύπανδρα κορίτσια, όπως η Αριστέα και η Αργήνη, θα μπορούσαν να είχαν παρευρεθεί ως θεατές στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Έτσι, ενώ ο Metastasio απεικονίζει την Αριστέα και την Αργήνη ως δύο μοιραίες γυναίκες που περιμένουν με ανυπομονησία τα νέα από την επίδοση του Λυκίδα, οι επικριτές επικαλούνται τη μαρτυρία του Παυσανία, που κάνει λόγο για συμμετοχή γυναικών σε αγώνες στην Ολυμπία. Ο Παυσανίας όμως αναφέρεται στα Ηραία, αθλητική διοργάνωση που γινόταν προς τιμήν της Ήρας (στον ομώνυμο ναό στην Ολυμπία) και στην οποία συμμετείχαν παρθένες κόρες (*Ηλειακά* Α΄, 5, 15). Εκτός των Ηραίων, ελάχιστες και αμφίβολες ήταν οι εξαιρέσεις συμμετοχής γυναικών, όπως η

16 Παυσανία, *Ηλιακά* Β΄ 6, 20.

17 Αργήνη: *Και η της μάχης έκβασις γνωστή δεν είν' ακόμη;* Αριστέα: *Ακόμη, Αργηνάκι μου, ανέκαθεν οι νόμοι / σφοδρώς την απηγόρευσαν ως και την θεωρίαν, / ως και την εις θέατρον έλευσιν γυναικείαν.* Αργήνη: *Μείζων ποινή, μάλλον σκληρόν μία το να κοιτάζη / παλεύων ο ερώμενος τι πόνους δοκιμάζει; Και ουδέ χείρα βοηθόν εις τούτον να εκτείνη* (Πράξη Β΄, Σκηνή 1).

18 *Έστι δε απαντικρύ των ελλανοδικών βωμός λίθου λευκού επί τούτου καθεζομένη του βωμού θεάται γυνή τα Ολύμπια, ιέρεια Δήμητρος Χαμύνης, τιμήν ταύτην άλλοτε άλλη λαμβάνουσα παρά Ηλείων. Παρθένους δε ουκ είργουσι θεάσθαι* (*Ηλειακά* Β΄ 6, 19).

Καλλιπάτειρα (που ντύθηκε άνδρας)[19] και η Κυνίσκα (που δεν συμμετείχε στην πραγματικότητα)[20].

Ο Metastasio φαίνεται ότι ακολουθεί κατά γράμμα το περίφημο απόσπασμα του Παυσανία (*Ηλειακά* Α΄ 5), που αναφέρεται στην αυστηρή ποινή που προβλεπόταν για τις γυναίκες που παρακολουθούσαν τους αγώνες: «*Στον δρόμο προς την Ολυμπία [...] ο ταξιδιώτης φτάνει σε ένα ψηλό βουνό με απότομους βράχους που ονομάζεται Τυπαίο. Υπάρχει ένας νόμος της Ήλιδας που προβλέπει ότι οι γυναίκες που προσέρχονται στους Ολυμπιακούς Αγώνες ή έστω διασχίζουν τον Αλφειό στις μέρες που αυτό απαγορεύεται, πρέπει να γκρεμίζονται από αυτό το βουνό*»[21]. Το απόσπασμα του Παυσανία έχει χρησιμοποιήσει και ο Ρήγας στον *Νέον Ανάχαρσιν*, στο κεφάλαιο για τους Ολυμπιακούς Αγώνες: «*Αι γυναίκες δεν παρεισάγονται, αναμφιβόλως εξ αιτίας της γυμνότητος των αθλητών, ο νόμος οπού τας εκβάλλει είναι τόσον αυστηρός, ώστε κρημνίζουσιν από το ύψος ενός βράχου εκείνας οπού τολμώσι να τον παραβώσιν εν τοσούτω αι ιέρειαι ενός ναού έχουσιν έναν τόπον διωρισμένον και ημπορούσι να συνεδρεύωσιν εις μερικά γυμνάσματα*» (σ. 278). Συνεπώς, ο αποκλεισμός των γυναικών στο ιταλικό λιμπρέτο δεν μπορούσε να εκπλήξει τον Ρήγα ή να τον κάνει να παρέμβει στην υπόθεση[22].

Αλλά εκεί όπου ο Metastasio έχει επικριθεί ότι παραβλέπει ή αγνοεί τις μαρτυρίες της αρχαιότητας είναι στην περιγραφή του Ολυμπιακού πρωτοκόλλου προετοιμασίας και εγγραφής. Η ιδέα ότι ο Μεγακλής θα μπορούσε εύκολα να αντικατασταθεί, έστω και μεταμφιεσμένος, από τον Λυκίδα θεωρείται αποκύημα της φαντασίας του συγγραφέα. Και τούτο διότι υπήρχε ένα προκαθορισμένο πρωτόκολλο που έκανε πρακτικά αδύνατο σε έναν «απατεώνα», όπως ο Μεγακλής, να ενταχθεί στις τάξεις των υποψήφιων Ολυμπιονικών. Το πρωτόκολλο, που είχε καθιερωθεί από την εποχή του Κλεισθένη (περ. 600-570 π.Χ.), υπέβαλε τους αθλητές σε συνεχή παρακολούθηση από τους Ολυμπιακούς κριτές. Οι αθλητές βρίσκονταν υπό την επίβλεψη των κριτών στην Ήλιδα για μια περίοδο 30 ημερών που προηγείτο των αγώνων· ενώ βρίσκονταν εκεί, οι κριτές διερευνούσαν την προέλευση και καταγωγή κάθε αθλητή, ενώ πριν φύγουν από την Ήλιδα, οι αθλητές χωρίζονταν ανάλογα με την ηλικία και τα αθλήματα που είχαν επιλέξει να διαγωνιστούν. Οι αθλητές, καθώς και οι προπονητές τους, συνοδεύονταν από τους κριτές και κατά τη

19 Η Καλλιπάτειρα μπήκε στο στάδιο φορώντας αντρικά ρούχα για να δει τον γιο της να τρέχει. Μετά τη νίκη του, και καθώς προσπάθησε να εισέλθει στον αγωνιστικό χώρο, έπεσαν τα ρούχα της αποκαλύπτοντας το φύλο της. Οι ελλανοδίκες, ωστόσο, δεν την τιμώρησαν, τιμώντας έτσι τα μέλη της οικογένειάς της, που ήταν όλοι ολυμπιονίκες.

20 Αν και οι γυναίκες απαγορευόταν να πάρουν μέρος στους Ολυμπιακούς αγώνες, επιτρεπόταν να εκτρέφουν άλογα και να παίρνουν μέρος σε αρματοδρομίες με τα άλογά τους και αρματηλάτες τους. Νικητής ανακηρυσσόταν ο ιδιοκτήτης των αρμάτων/αλόγων. Έτσι η Κυνίσκα είχε ανακηρυχθεί νικήτρια στις αρματοδρομίες δυο φορές.

21 *Κατά δε την ες Ολυμπίαν οδόν, πριν ή διαβήναι τον Αλφειόν, έστιν όρος εκ Σκιλλούντος ερχομένω πέτραις υψηλαίς απότομον· ονομάζεται δε Τυπαίον το όρος. Κατά τούτου τας γυναίκας Ηλείοις εστίν ωθείν νόμος, ην φωραθώσιν ες τον αγώνα ελθούσαι τον Ολυμπιακόν ή και όλως εν ταις απειρημέναις σφίσιν ημέραις διαβάσαι τον Αλφειόν.*

22 Βλ. πάντως την ελαφρά διαφοροποίηση του Γ. Κ. Σακελλαρίου, στην *Αρχαιολογία* του (1796), που σημειώνει πως «*Κατ' αρχάς δεν ήτον συγχωρημένον εις τας γυναίκας να γίνωνται θεαταί των Αγώνων, ή να αγωνίζωνται και αυταί, μετέπειτα όμως έλαβον και αυτήν την ελευθερίαν, και εγίνοντο και γυναίκες Ολυμπιονίκαι στέλνουσαι εκ μέρους των τους ηνιόχους των αμαξίων των*» (σ. 164).

διάρκεια της πομπής από την Ήλιδα στην Ολυμπία, όπου έπρεπε να ορκιστούν ότι δεν θα παραβιάσουν τους κανόνες των αγώνων.

Η αλήθεια όμως είναι ότι δεν υπήρχε κάποια αυστηρή διαδικασία επιλογής των αθλητών, οι οποίοι ήταν ελεύθεροι να εισέλθουν στους Ολυμπιακούς Αγώνες (εφ' όσον ήταν βέβαια ελεύθεροι πολίτες). Επιπλέον, για το διάστημα των δέκα μηνών που διαρκούσε η προετοιμασία, δεν συνοδεύονταν όλοι από τους προπονητές και τους γονείς τους. Επ' αυτού, ο Ρήγας γράφει στον *Νέον Ανάχαρσιν* (1797) τα εξής: «*Συνάζονται εις την Ήλιν προ της πανηγύρεως των αγώνων, και εις διάστημα δέκα μηνών διδάσκονται καταλεπτώς τα έργα οπού θε να εκπληρώσωσι. Διδάσκονται περί τούτων υπό κριτών, οίτινες είναι οι φύλακες και διερμηνευταί των διαταγών οπού ανέφερα [...]* ***Πολλοί*** *[έμφαση ημετέρα] από αυτούς τους αθλητάς ήσαν συνωδευμένοι από τους συγγενείς των, τους φίλους των και προ πάντων από τους εκπαιδεύσαντας καθηγητάς των*» (σ. 259-260). Στο ίδιο έργο καταγράφεται και ο όρκος των αθλητών μπροστά στο άγαλμα του Δία: «*Εκεί εις τους πόδας ενός αγάλματος του Διός και επάνω εις τα αιματωμένα μέλη των θυμάτων οι αθληταί επεκαλέσθησαν τους θεούς ως μάρτυρας, ότι εγυμνάσθησαν δέκα μήνας εις τους αγώνας οπού έμελλον να αθλήσωσιν, υπεσχέθησαν προσέτι να μη μεταχειρισθώσι καμμίαν απάτην και να κινηθώσιν τιμίως. Οι συγγενείς και οι καθηγηταί των έκαμαν τον αυτόν όρκον*» (σ. 283).

Αλλά και ο Γ. Κ. Σακελλάριος, στην *Αρχαιολογία* του (1796), σημειώνει ότι «*προετοιμάζοντο δέκα μήνας απέχοντες από μερικά φαγητά και πιωτά· και όταν επαρρησιάζοντο εις τον Αγώνα έπρεπε να ομνέξωσιν ότι ετελείωσαν τας πρεπούσας προετοιμασίας [...] και ότι θέλουσιν απέχει εις τους Αγώνας από κάθε δολιότητα και απάτη*» (σ. 164). Παρόντες επίσης στους αγώνες ήσαν «*Ελλανοδίκαι, Αθλοθέται, Αγωνοθέται, Βραβευταί, οι οποίοι προσείχον δια να μη κάμωσιν οι Αθληταί κανένα παράνομον κίνημα, από το οποίον τους εμπόδιζον δια μέσου τριών υπηρετών, Αλύτων, Ραβδούχων, Ραβδοφόρων και Μαστιγοφόρων ονομαζομένων, των οποίων προεστώς ήτον ο Αλυτάρχης*» (ό.π., σ. 165)[23]. Εντούτοις, αν και καταγράφονταν τα ονόματά τους από τους κριτές, φαίνεται πως μέχρι την τελευταία στιγμή υπήρχε αμφιβολία για την ταυτότητά τους, με αποτέλεσμα οι διοργανωτές να καταφεύγουν στην κρίση του κοινού, όπως φαίνεται στον *Νέον Ανάχαρσιν*: «*Ο κήρυξ επήγγειλε τα ονόματά των και εκείνα της πατρίδος των· αν αυτά τα ονόματα ήσαν εκλελαμπρυσμένα από άλλας προτητερινάς νίκας, ήτον υπεκδεχόμενα με επιδιπλασίους ευαρεστήσεις. Αφ' ού ο Κήρυξ επρόσθεττεν,* ***ημπορεί τινάς να ελέγξη αυτούς τους αθλητάς ότι ήσαν εις τα σίδηρα ή ότι έζησαν μίαν άτακτον ζωήν;*** *Έγινε μία άκρα σιωπή*» (1797, σ. 284).

Είναι ασφαλώς γεγονός ότι στα *Ολύμπια* ο Μεγακλής φθάνει την τελευταία στιγμή από την Κρήτη για να αντικαταστήσει τον Λυκίδα, εξού και η δήλωση του τελευταίου προς τον Αμύντα πως «*όστις αποφασίση εις τους αγώνας σήμερον δια να συναθλήση, πρέπει πρωί εις τον ναόν να λάβη την φροντίδα το όνομά του να ειπή, βαθμόν του και πατρίδα*» (Α΄ Πράξη, Σκηνή 1). Από την άλλη, ο Μεγακλής φαίνεται σαν να έχει υπόψη του το πρωτόκολλο όταν ρωτά τον Λυκίδα: «*Εις Ήλιν δε μέχρι του νυν, εσύ γνωστός δεν*

23 Οι έφοροι ήσαν επίσης άγρυπνοι φρουροί για την ακριβή τήρηση της διαδικασίας: «*Όποιος ήθελε να έμβη εις τους Αγώνας, έπρεπε να το αναφέρη εις αυτούς [δηλ. του εφόρους], και αυτοί όντες διδαγμένοι δια δέκα μηνών τους νόμους των Αγώνων εξέταζον τους ερχομένους αν ήσαν πολίται, τιμίου γένους και πολιτείας, και ούτω τους εδέχοντο, εκείνους δε οπού δεν ήσαν τοιούτοι τους απέβαλλον*» (*ό.π.*, σ. 166).

είσαι;», για να εισπράξει με ανακούφιση ένα ξερό «*Όχι*»! Ως εκ τούτου, ο ίδιος διαβεβαιώνει με αυτοπεποίθηση τον Λυκίδα πως, αφού «*εις την παλαίστραν Ήλιδος θεάτρου εις το χώμα πολύν ιδρώτα έχυσε το εδικόν μου σώμα [...] ο στέφανος των νικητών η αγριοελαία δεν θέλει γένη εις εμέ πρώτη στολή και νέα*». Το ίδιο προκύπτει και όταν ο Μεγακλής ενημερώνει τον Λυκίδα ότι τελικά κατάφερε να ξεγελάσει τους κριτές, αφού «*εις τον ναόν συνεπαρρησιάσθην, Λυκίδαν με εγνώρισαν και ούτως ωνομάσθην*» (Α΄ Πράξη, Σκηνή 8).

Ο Metastasio έχει κατηγορηθεί ότι είναι εξίσου αόριστος ως προς το άθλημα στο οποίο πρέπει να αγωνιστεί ο Μεγακλής και για το οποίο πρόκειται να του απονεμηθεί η Aristea ως βραβείο· αυτό έχει ως αποτέλεσμα η ακολουθία των γεγονότων να είναι προβληματική και μυστηριώδης. Κατά πάσα πιθανότητα, ο Μεγακλής εγγράφεται στην πυγμαχία, την πάλη ή το πένταθλο: αντικαθιστά τον Λυκίδα επειδή αυτός μεν «*εις το σπαθί [έχει] πολλήν παιδείαν*», αλλά τα αθλήματα της «*πάλης, πυγμής και πετροβολής*» του είναι «*αγνώριστοι παιδείαι*». Τόσο ο Λυκίδας όσο και ο Άλκανδρος, ο έμπιστος του Κλεισθένη, χρησιμοποιούν τον όρο «πάλη» για να περιγράψουν τις προθέσεις του Μεγακλή και, δεδομένου ότι κανένας από αυτούς δεν αναφέρεται σε οποιεσδήποτε δεξιότητες ή αθλητικά γεγονότα, φαίνεται ότι ο Μεγακλής διαγωνίζεται στην πυγμαχία ή την πάλη. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται σε μια φανταστική περιγραφή που κάνει προκαταβολικά ο Μεγακλής: «*πως εις το πάλαισμα αρχίζω να εμβαίνω, θαρρώ ότι πλησίον μου τους αντιπάλους βλέπω, πως εις τας χείρας ήλθομεν και πως τους ανατρέπω, πως από τον κονιορτόν των τόσων παλαισμάτων εκ κεφαλής μέχρι ποδών το σώμα μου γεμάτον*» (Πράξη Α΄, Σκηνή 8).

Είναι αλήθεια ότι η πυγμαχία και η πάλη διεξάγονταν την τέταρτη ημέρα του Ολυμπιακού προγράμματος, αν και πουθενά ο Metastasio δεν αναφέρεται σε κάποιο χρονοδιάγραμμα των αθλητικών γεγονότων. Στη μοναδική αναφορά που υποδηλώνει ένα χρονικό πλαίσιο, ο Αμύντας λέει ότι «*απομεσήμερα ρητώς αγώνων είν' η ώρα και μήτ' εφάνη η αυγή ακόμη έως τώρα*» (Α΄ Πράξη, Σκηνή 1), περιορίζοντας έτσι χρονικά τους αγώνες, αν και στην πραγματικότητα επρόκειτο για μια ακολουθία τεσσάρων ημερών. Μέσα από την ασαφή περιγραφή του Metastasio, ο Μεγακλής κερδίζει απλά τους Ολυμπιακούς Αγώνες και την Αριστέα, χωρίς να περιγράφεται κανένα άθλημα ή άλλο τελετουργικό. Ενδεχομένως ο Metastasio, για λόγους θεατρικής οικονομίας, να είχε στο μυαλό του μία μόνο ημέρα αθλημάτων ή λόγω της σύλληψης του Λυκίδα, να έπρεπε να σταματήσει τη διήγηση (και τους αγώνες) από την πρώτη ημέρα.

Ο Metastasio έχει επικριθεί επίσης και για την περιγραφή του Ναού του Δία, που αποτελεί το σκηνικό της 6ης Σκηνής της Γ΄ Πράξης: «*εξωτερική κατασκευή της οικοδομής του μεγίστου ναού του Ολυμπίου Διός, εξ ού καταβαίνουσιν οι εν αυτώ δια μιας παμμεγέθους και κατά πάντα μεγαλοπρεπούς σκάλλας διηρημένης εις διάφορα χωρίσματα. Έμπροσθεν του ναού είναι μία ανοικτή και πλατυτάτη αυλή, και εν μέσω αυτής βωμός με πυρ αναμμένον, εις τα πέριξ αυτής δάσος των ιερών δένδρων αγριελαιών, εξ ων εγίνοντο αι δια τους νικητάς των αγώνων στέφανοι*»[24]. Η περιγραφή φαίνεται να έρχεται

24 Βλ. πάντως τη λίγο διαφοροποιημένη περιγραφή στο χφ. Κορφιωτάκη: «*Όψις εξωτερική του μεγάλου ναού του Ολυμπίου Διός από τον οποίον καταβαίνουσιν οι εν αυτώ δια της μεγίστης και μεγαλοπρεπούς σκάλας, διηρημένης εις διάφορα χωρίσματα· έμπροσθεν του ναού αυλή [σ.σ. όχι ανοικτή και πλατυτάτη] με φωτίαν αναμένην εν τω μέσω· πέριξ δάσος από ιερά δένδρα των αγριελαίων, από τας οποίας κατασκευάζονται οι στέφανοι δια τους νικητάς των αγώνων*».

σε αντίθεση με τα αρχαιολογικά ευρήματα. Ο Metastasio όχι μόνο αναφέρεται στον Ναό του Δία ως ναό του Ολυμπίου Διός (*Giove Olimpico*) αλλά βάζει τον ναό να έχει σκάλα, αντί για ράμπα (αναβαθμίδα). Σύμφωνα με τα ευρήματα, τα βάθρα, που χρησίμευαν ως θεμέλια του ναού, «έφταναν μόνο τρία μέτρα πάνω από το επίπεδο του γύρω εδάφους» και αφού τα «ψηλά σκαλοπάτια της βάσης ήταν ακατάλληλα για τελετουργικές ανάγκες, χτίστηκε μια μεγάλη ράμπα για να διευκολυνθεί η πρόσβαση στον προθάλαμο, στο ανατολικό άκρο του ναού»[25].

Εντούτοις, η κριτική που ασκείται στον Metastasio (και ως εκ τούτου στον Ρήγα) δεν λαμβάνει υπόψη της το ότι οι πληροφορίες που υπήρχαν μέχρι εκείνη την εποχή ήταν ισχνές και προέρχονταν από πηγές της ύστερης αρχαιότητας. Στον *Νέον Ανάχαρσιν*, ο Ρήγας σημειώνει ότι ο ναός «*είναι κατά Δωρικόν τρόπον περιτριγυρισμένος με κίονας, και κατεσκευασμένος από λίθον ευγαλμένον εκ των πλησίον λατομείων [...] έχει ύψος 78 ποδών, μάκρος 230, και πλάτος 95*», διευκρινίζοντας σε υποσημείωση ότι αυτό αναλύεται σε «*ύψος 64 πόδας Γαλλίας, μήκος 217, πλάτος 90*» (σ. 262). Η περιγραφή αυτή προέρχεται από τον Παυσανία (*Περιγραφή της Ελλάδος*, 5, 10) και αντιστοιχεί σε ύψος 20,7 μ. (68 πόδια), πλάτος 29 μ. (95 πόδια) και μήκος 70,1 μ. (230 πόδια). Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η τοποθεσία του ναού, που ήταν εγκαταλελειμμένη για αιώνες, ταυτίστηκε μόλις το 1766, ενώ οι πρώτες ανασκαφές άρχισαν το 1829 από Γάλλους αρχαιολόγους και συνεχίστηκαν πιο συστηματικά το 1875 από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο.

Φαίνεται επίσης ότι δεν υπήρχε καιόμενος βωμός μπροστά από τον ναό του Δία, αλλά μάλλον αγάλματα, μεταξύ των οποίων και η Νίκη του Παιωνίου, η οποία όμως βρέθηκε μόλις το 1875[26]. Ο πλησιέστερος βωμός, ο βωμός του Δία, βρισκόταν περίπου 50 μέτρα βόρεια του Ναού του Δία, πιο κοντά στον ναό της Ήρας και της Ρέας. Και, τέλος, αν και υπήρχε ένα άλσος από αγριελιές στην Ολυμπία, που ονομαζόταν Πάνθεον, τα στεφάνια που απονέμονταν στους Ολυμπιονίκες κόβονταν από την ιερή ελιά, η οποία βρισκόταν στη νοτιοδυτική γωνία στο πίσω (και όχι στο μπροστινό) μέρος του ναού του Δία. Πάντως, προγενέστερες του Ρήγα (και του Metastasio) αναπαραστάσεις του ναού και του αγάλματος είναι εξίσου ανακριβείς, όπως ένα χαρακτικό του 1572 από τον Philippe Galle (σε σχέδιο του Maarten van Heemskerck) που δείχνει μια «παμμεγέθη και μεγαλοπρεπή» σκάλα μπροστά από τον ναό, ενώ και το άγαλμα του Δία παρουσιάζει ανακρίβειες (απουσιάζουν το αγαλμάτιο της Νίκης στο δεξί χέρι και σκήπτρο με πουλί στο αριστερό).

Είναι λοιπόν προφανές ότι δεν πρέπει να κρίνουμε τον Metastasio με τα κριτήρια της σύγχρονης πρόσβασης στη γνώση και την πληροφορία αλλά ούτε και με καθαρά επιστημονικά κριτήρια, αφού δεν πρόκειται για ιστορικό αλλά θεατρικό συγγραφέα. Σύμφωνα με τη δική του μαρτυρία, για τα *Ολύμπια* ο Ιταλός λιμπρετίστας βασίστηκε στα έργα των Ηροδότου, Παυσανία και Natale Conti[27]. Από τις πηγές αυτές, ο Ηρόδοτος

25 Drees 1968, p. 117. Για φωτογραφικές και εικονογραφικές αναπαραστάσεις, βλ. Judith Swaddling, *The Ancient Olympic Games*, Β΄ έκδ., University of Texas Press, Austin 1999, σ. 16-18.

26 Βρέθηκε το 1875 στην Ολυμπία από γερμανικές αρχαιολογικές ανασκαφές και εκτίθεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας. Έχει συνολικό ύψος 2,90 μέτρα μέχρι την κορυφή των φτερών, ενώ ήταν τοποθετημένο επάνω σε τριγωνικό κίονα ύψους 9 μέτρων, έτσι, συνολικά το ύψος έφτανε τα 12 μέτρα.

27 Ο Natale Conti (1520–1582) ήταν Ιταλός μυθογράφος, ποιητής, ουμανιστής και ιστορικός. Το μεγαλύτερο έργο του είναι με τίτλο *Mythologiae*, σε δέκα τόμους, γραμμένο στα Λατινικά, εκδόθηκε στη Βενετία το 1567 και έγινε έργο αναφοράς για τη μυθολογία στην ύστερη Αναγεννησιακή Ευρώπη, ενώ γνώρισε αρκετές επανεκδόσεις.

μνημονεύει τους Αγώνες μόνο εν τάχει, συνήθως σε σχέση με ένα ιστορικό πρόσωπο που είχε στεφθεί Ολυμπιονίκης, ενώ ο Natale Conti δεν αναφέρεται καθόλου σε αυτό. Ως εκ τούτου, ο Metastasio φαίνεται ότι παρέλαβε τα περισσότερα ιστορικά στοιχεία για τους Ολυμπιακούς Αγώνες από τον Παυσανία, του οποίου όμως η περιγραφή είναι εξίσου περιορισμένη και ελλιπής. Ας μη λησμονείται επίσης ότι ο Παυσανίας έγραφε κατά τον 2ο π.Χ. αιώνα και ήταν έτσι χρονικά απομακρυσμένος από τα γεγονότα της Κλασικής Εποχής. Ο Παυσανίας είναι επιλεκτικός στις περιγραφές του και, ενώ περιέχει πλούτο πληροφοριών, δεν έχει πάντα κριτική ματιά στα ιστορικά γεγονότα που αφηγείται. Τελικά, ο Παυσανίας είναι μια δευτερεύουσα πηγή της αρχαιότητας και η αξιοπιστία του ποικίλλει.

Ο Metastasio δεν θα γνώριζε ίσως ούτε για την περίπλοκη γραφειοκρατία που κυριαρχούσε στη διοργάνωση των Αγώνων ή ακόμα και για το ημερήσιο πρόγραμμα των Ολυμπιακών εορτών. Σε κανένα σημείο του κειμένου του Παυσανία δεν βρίσκουμε πλήρη περιγραφή του προγράμματος στο οποίο υποβάλλονταν οι αθλητές στην Ολυμπία υπό το άγρυπνο βλέμμα των κριτών, ούτε και ακριβές ημερολόγιο των πενθήμερων Ολυμπιακών εορτών. Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Ιταλός λιμπρετίστας δεν θα είχε στη διάθεσή του μια ακριβή γεωγραφική απεικόνιση του Ολυμπιακού χώρου ή μια πλήρη αρχιτεκτονική περιγραφή του ναού του Διός. Και τούτο διότι, αν και ο Παυσανίας κατονομάζει κτίρια, αγάλματα και τοποθεσίες, δεν δίνει μια λεπτομερή τοπογραφία της Άλτεως, δηλ. του περίβολου (άλσους), εντός του οποίου βρίσκονται τα κυριότερα θρησκευτικά οικοδομήματα και αναθήματα του ιερού της Αρχαίας Ολυμπίας, και εκτός οι κατοικίες των ιερέων, τα λουτρά, οι χώροι προετοιμασίας των αθλητών και οι ξενώνες[28]. Ομοίως, αν και ο ίδιος περιγράφει τον ναό του Διός με αρκετές λεπτομέρειες (V, 10, 2-10, VI, 11, 1-11), πουθενά στην πραγματικότητα δεν περιγράφουν την μπροστινή είσοδο του οικοδομήματος[29].

Ο Ρήγας «διορθώνει» τον Metastasio

Παρά την φαινομενική ταύτιση λιμπρετίστα και μεταφραστή, μπορούν να εντοπιστούν αρκετές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους: η πρώτη είναι ότι, ενώ στο έργο του Ρήγα, το σκηνικό παραμένει η αρχαία Ολυμπία, δεν γίνεται ευθέως λόγος για Ολυμπιακούς Αγώνες (ή τουλάχιστον αυτό δεν τονίζεται δεόντως). Στην υπόθεση του δράματος, ο Ρήγας μεταφράζει μέρος μόνο του ιταλικού κειμένου (*argomento*), αφήνοντας έξω τα αποσπάσματα που αναφέρονται στους αγώνες[30]. Η υπόθεση του ελληνικού κειμένου ανοίγει με την απόφαση του Κλεισθένη, βασιλιά της Σικυώνας, να παντρέψει την κόρη του Αριστέα «*με βασιλέως υιόν οπού να ενίκησεν εις τους Ολυμπιακούς αγώνας*», δηλ. με

28 *τὸ δὲ ἄλσος τὸ ἱερὸν τοῦ Διὸς παραποιήσαντες τὸ ὄνομα* ***Ἄλτιν*** *ἐκ παλαιοῦ καλοῦσι: καὶ δὴ καὶ Πινδάρῳ ποιήσαντι ἐς ἄνδρα Ὀλυμπιονίκην ᾆσμα Ἄλτις ἐπωνόμασται τὸ χωρίον* (*Ἠλιακῶν* A 5, 10).

29 *τοῦ ναοῦ δὲ Δώριος μέν ἐστιν ἡ ἐργασία, τὰ δὲ ἐκτὸς περίστυλός ἐστι: πεποίηται δὲ ἐπιχωρίου πώρου. ὕψος μὲν δὴ αὐτοῦ ἐς τὸν ἀετὸν ἀνῆκον, εἰσίν οἱ ὀκτὼ πόδες καὶ ἑξήκοντα, εὖρος δὲ πέντε καὶ ἐνενήκοντα, τὰ δὲ ἐς μῆκος τριάκοντά τε καὶ διακόσιοι* (*Ἠλιακῶν* A 5, 10).

30 Βλ. ενδεικτικά τη δεύτερη ήδη πρόταση: *[Aristea] Cresciuta questa in età ed in bellezza, fu amata da Megacle nobile e valoroso giovane ateniese, più volte vincitore ne' giuochi olimpici* ([Η Αριστέα] Μεγαλώνοντας σε ηλικία και σε ομορφιά, αγαπήθηκε από τον Μεγακλή, ευγενή και γενναίο νεαρό Αθηναίο, αρκετές φορές νικητή στους Ολυμπιακούς Αγώνες).

Ολυμπιονίκη[31]. Δεν διευκρινίζεται λοιπόν εξ αρχής, αν και κατά πόσον ο επιθυμητός σύζυγος της βασιλόπαιδος έπρεπε να είναι νέος ή παλαιός Ολυμπιονίκης. Αυτό προκύπτει πιθανώς από τα συμφραζόμενα της υπόθεσης, όταν διαβάζουμε ότι ο Λυκίδας «*μην ώντας εξησκημένος εις τους αγώνας, παρακαλεί τον Μεγακλή επιστρέψαντα ν' αγωνισθή αντ' αυτού ως Λυκίδας, δια να τω την αποκτήση [την Αριστέα]*».

Από την άλλη, στο ιταλικό λιμπρέτο σημειώνεται σαφώς ότι ο Λυκίδας, για να απαλλαγεί από τη θλίψη του (μετά τη φυγή της αγαπημένης του Αργήνης), «*αποφάσισε να μεταβεί στην Ήλιδα και να παρευρεθεί στην τελετή των Ολυμπιακών Αγώνων, οι οποίοι με τη συμμετοχή ολόκληρης της Ελλάδας επαναλαμβάνονταν κάθε τέταρτη χρονιά*»[32]. Επίσης, στην πρώτη σκηνή του έργου του, ο Metastasio βάζει τον Αμύντα να αναφέρεται ευθέως στους «Ολυμπιακούς Αγώνες» (*Olimpici giuochi*)[33], τους οποίους ο Ρήγας μεταφράζει απλώς ως «αγώνες». Το ίδιο κάνει (αμέσως μετά στην ίδια σκηνή), όταν ο Λυκίδας αναφέρεται στην «Ολυμπιακή δάφνη» (*Olimpica palma*), την οποία επιδιώκει να αποκτήσει κάθε αθλητής[34]. Ο Ρήγας παραλείπει επίσης να μεταφράσει την αρκετά ποιητική έκφραση «Ολυμπιακός κονιορτός» (*Olimpica polve*), με την οποία ο Metastasio περιγράφει τον κατασκονισμένο από την πάλη Μεγακλή (Α΄ Πράξη, Σκηνή 8)[35]. Ο Ρήγας αγνοεί ακόμα και την έκφραση «Ολυμπιακοί αγώνες» (*Olimpico agone*), που χρησιμοποιεί ο Metastasio, περιοριζόμενος στα «Ολύμπια», όπου πρόκειται να «ανταγωνισθή» ο Μεγακλής (Α΄ Πράξη, Σκηνή 2)[36]. Ας σημειωθεί πάντως ότι, στο κείμενο του χφ. Κορφιωτάκη, οι αναφορές του πρωτοτύπου στην Ολυμπία και τα αθλήματα, μεταφέρονται πιστά στο ελληνικό κείμενο.

Θα μπορούσε κανείς να αποδώσει τις διαφοροποιήσει αυτές σε στιχουργικούς λόγους, δηλ. στο μέτρο και την ομοιοκαταληξία του ελληνικού κειμένου, που περιορίζουν τις επιλογές του μεταφραστή. Παρόλ' αυτά, η μεγάλη σημασία που θα αποδίδονταν από τον Έλληνα αναγνώστη της εποχής στην πανάρχαια αυτή αθλητική διοργάνωση (μέσω της χρήσης του επιθετικού προσδιορισμού «Ολυμπιακός/ή» ή έστω της επανάληψης της έκφρασης «Ολυμπιακοί Αγώνες») κάνουν αυτό τον ισχυρισμό λίγο δύσκολο να γίνει αποδεκτός. Αντ' αυτού, πιο πιθανή είναι η διπλή υπόθεση ότι ο Ρήγας αφενός μεν μπορεί να

31 Ολόκληρη η υπόθεση του πρωτότυπου κειμένου του Metastasio, όπου και ευθεία αναφορά στους Ολυμπιακούς Αγώνες, μεταφράζεται στο χειρόγραφο Κορφιωτάκη που αποδίδεται μεν στον Ρήγα από τον εκδότη του Λάμπρο Αστέρη, αμφισβητείται δε από τους μελετητές.

32 *Rimase Licida inconsolabile per la fuga della sua Argene; e dopo qualche tempo, per distrarsi dalla sua mestizia, risolse di portarsi in Elide e trovarsi presente alla solennità de' giuochi olimpici che ivi col concorso di tutta la Grecia dopo ogni quarto anno si ripetevano.*

33 *Prescritta è l'ora / Agli Olimpici giuochi / Oltre il meriggio, ed or non è l'aurora* (...αγώνων είν' η ώρα, / και μήτ' εφάνη η αυγή ακόμη έως τώρα).

34 *Sai pur che ognun, che aspiri / All' Olimpica palma, or sul mattino / Dee presentarsi al tempio; il grado, il nome, la patria palesar* (Ηξεύρεις όμως πως εδώ όστις αποφασίση / εις τους αγώνας σήμερον δια να συναθλήση, / πρέπει πρωί εις τον ναόν να λάβη την φροντίδα / το όνομά του να ειπή, βαθμόν του και πατρίδα;).

35 *Gli emuli al fianco / Mi sento già; già li precorro: e, asperso / Dell' Olimpica polve il crine, il volto, /*

Del volgo spettator gli applausi ascolto (Πώς από τον κονιορτόν των τόσων παλαισμάτων / εκ κεφαλής μέχρι ποδών το σώμα μου γεμάτον, / όλοι οι πέριξ θεαταί έκθαμβοι με κοιτάζουν, / όλοι κροτούν τας χείρας των, και με εγκωμιάζουν).

36 *Pugnando / Nell' Olimpico agone / Per me, col nome mio* (Αν εις τα Ολύμπια με όνομα Λυκίδας / σήμερον ανταγωνισθής, έχω χρηστάς ελπίδας).

θέλησε να αποστασιοποιηθεί από την πιστή (αλλά πιο στεγνή και λόγια) μετάφραση του χφ. Κορφιωτάκη (ήταν αυτή δική του είτε όχι) αφετέρου δε έλαβε υπόψη του και άλλες ξένες μεταφράσεις ή διασκευές (κυρίως στη γαλλική, με την οποία ήταν εξοικειωμένος), όπου παρατηρούνται παρόμοιες διαφοροποιήσεις από το πρωτότυπο ιταλικό κείμενο.

Στη Γαλλία, η πρόσληψη του έργου του Ιταλού λιμπρετίστα έφτασε με κάποια καθυστέρηση, όχι όμως τόσο μεγάλη ώστε να περάσει απαρατήρητη από ένα γαλλομαθή λόγιο, όπως ο Ρήγας. Η πρώτη γαλλική μετάφραση των *Ολυμπίων* του Metastasio κυκλοφόρησε ανώνυμα το 1751 στη Βιέννη[37] και μεταφράζει πιστά το ιταλικό κείμενο, συμπεριλαμβανομένων των αναφορών στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Η πιστότητα στη μετάφραση διευκολύνεται ασφαλώς από τον πεζό λόγο (αντί του έμμετρου που χρησιμοποιεί το Ιταλικό κείμενο και η ελληνική μετάφραση του 1797), κάτι που επίσης ισχύει και για τον μεταφραστή του χφ. Κορφωτιάκη[38]. Εντούτοις, υπάρχουν και στο γαλλικό κείμενο κάποια σημεία, τα οποία διαφοροποιούνται από το ιταλικό πρωτότυπο ευθυγραμμιζόμενα με την έμμετρη μετάφραση του Ρήγα ως προς την απάλειψη της αναφοράς σε Ολυμπιακούς Αγώνες[39]. Αυτή η διαφοροποίηση μπορεί να οφείλεται και σε λόγους αποφυγής της μονοτονίας[40]. Πάντως, η υπόθεση του έργου (sujet) μεταφέρεται στα γαλλικά πιστά.

Η μόνη ευθεία αναφορά του ελληνικού κειμένου σε Ολυμπιακούς αγώνες γίνεται όταν η Αργήνη απευθυνόμενη στην Αριστέα (που αποτελεί το τρόπαιο του νικητή) μακαρίζει την τελευταία για την τύχη που την περιμένει: «*Ποία και άλλη θα φανή εις τους λοιπούς αιώνας; εις τους ενδόξους σήμερον Ολυμπικούς αγώνας το άνθος το Ελληνικόν ήλθε να κινδυνεύση, τόσων ηρώων έγκονοι, τις να σε κυριεύση*» (Πράξη Α΄, Σκηνή 4)[41]. Ας σημειωθεί ότι στο ιταλικό κείμενο, οι αγώνες σημειώνονται εδώ με την ίδια λέξη (*Olimpico agone*)[42] και όχι με τη λατινικής προελεύσεως λέξη *giochi* (jocus). Πρέπει πάντως να αναφερθεί ότι στα «Προλεγόμενα» του μεταφραστή (που απουσιάζουν στο πρωτότυπο και βρίσκονται μετά την αφιέρωση του Ρήγα στον χορηγό αλλά πριν την υπόθεση του δράματος), έχει συμπεριληφθεί ονομαστικός κατάλογος των αγωνισμάτων (δρόμος, δίαυλος, πάλη, δίσκος, άλμα, παγκράτιον, πυγμή) και μια παράγραφος για τον τόπο και χρόνο διεξαγωγής των αγώνων.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει και η χρήση της λέξης «Ολύμπια» αντί της πιο πιστής στο πρωτότυπο «Ολυμπιάς» (*L'Olimpiade*), την οποία εξάλλου χρησιμοποιεί ο μεταφραστής του χφ. Κορφιωτάκη. Το επιχείρημα ότι η λέξη «Ολυμπιάς» θα μπορού-

---

37 *Tragédies-Opera, De l'Abbé Metastasio. Traduites en François, Par M..... Tome Septième. A Vienne. M.DCC.LI.*, σ. 1-124.

38 *Ce n'est qu'après que le soleil aura rempli la moitié de son cours; que les Jeux Olympiques doivent commencer – Ησύχασε, θέλει έλθη εις τον καιρόν. Η ώρα εις τους Ολυμπιακούς αγώνας διορίσθη μετά το μεσημέριον* (Α΄ Πράξη, Σκηνή 1). *Jamais l'arêne Olympique ne vit de plus nobles travaux – Ιδρώτα ενδοξότερον / του εξ αυτού ιδρώτος / ρυέντως ανενδότως, / την Ολυμπίαν ψάμμον / ουδείς επότισε* (Β΄ Πράξη, Σκηνή 6).

39 *Sai pur che ognun, che aspiri / All' Olimpica palma, or sul mattino Dee presentarsi al tempio - Ne sais tu pas que tous ceux qui veulent disputer le prix, doivent ce matin se présenter au temple.*

40 *...e, asperso / Dell' Olimpica polve il crine, il volto, / Del volgo spettator gli applausi ascolto - ie vois mes rivaux courir à mes côtés, je les laisse loin derriere moi, j'entens le peuple m'applaudir* (Α΄ Πράξη, Σκηνή 8).

41 Βλ. και τη γαλλική μετάφραση: *En combattant pour moi, sous mon nom, dans les Jeux Olympiques.*

42 *A conquistarti / Nell' Olimpico agone / Tutto il fior della Grecia oggi s' espone.*

σε να δημιουργήσει σύγχιση με την ομώνυμη μητέρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου[43] δεν είναι τόσο πειστικό, καθώς το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και για τη χρήση της από τον Ιταλό λιμπρετίστα, δεδομένου ότι ο τύπος αυτός (Olimpiade) χρησιμοποιείται στην ιταλική και για τις δύο περιπτώσεις. Επιπλέον, το όνομα της Ολυμπιάδας, ως μητέρας του Αλεξάνδρου, είχε ήδη εμφανιστεί στους χαρακτήρες προγενέστερου μελοδράματος, με τίτλο *Filippo Rè di Macedonia*, σε λιμπρέτο του Ιταλού Domenico Lalli και μουσική του διάσημου Antonio Vivaldi, που έκανε πρεμιέρα το 1720 στη Βενετία[44]. Η πιο πιθανή εξήγηση είναι το γεγονός ότι οι ίδιοι αρχαίοι ονόμαζαν τους αγώνες «Ολύμπια», κάτι που μνημονεύει και ο Ρήγας στον *Νέον Ανάχαρσιν*[45].

Από την άλλη, ο Ρήγας έχει αντικαταστήσει τα Ρωμαϊκά ονόματα για θεούς και αθλήματα (που χρησιμοποιεί ο Metastasio) με ελληνικά, όπως τον Δία (Giove) και την πυγμαχία (cesto). Έχει γραφεί ότι, σε αυτό το σημείο, ο Ιταλός λιμπρετίστας προσπάθησε να κολακεύσει το κοινό της αριστοκρατίας που ήταν ο κύριος χορηγός του και που ήταν πεπεισμένο, ήδη από την Αναγέννηση, ότι αποτελούσε τους άμεσους κληρονόμους της Ρώμης και τους νόμιμους διεκδικητές της κλασικής παράδοσης. Η αλήθεια βέβαια είναι ότι, στο λιμπρέτο του Metastasio, συνυπάρχουν λατινικοί και ελληνικοί όροι, όπως πάλη, δίσκος και παλαίστρα. Ενδεικτικά, ο Αμύντας λέγει στον Λυκίδα: *Ignoti nomi a noi / Cesto, disco, palestra, a' tuoi rivali / Per lung' uso son tutti / Familiari esercizj* («πάλης, πυγμής, πετροβολής, και αι ονομασίαι / είν' εις ημάς ανήκουστοι, αγνώριστοι παιδείαι»)[46]. Στην αρχαία Ελλάδα, η παλαίστρα ήταν ο τόπος όπου λάμβαναν χώρο αθλήματα, όπως η πυγμαχία και η πάλη, που δε χρειάζονταν πολύ χώρο. Ο όρος πέρασε στην ευρωπαϊκή αναγεννησιακή γραμματεία και λεξικογραφία[47] με την ίδια σημασία αλλά και μεταφορικά, σε συγγράμματα θεολογίας[48], ρητορικής[49], φαρμακευτικής[50] κ.ά. Στην εποχή του Μπαρόκ, η παλαίστρα εμφανίζεται και σε μουσικά δράματα με το αθλητικό της περιεχόμενο[51].

Ως προς τη μετατροπή του λατινικού Giove/Jupiter σε Δία, εντοπίζονται αρκετά σημεία στη μετάφραση του Ρήγα, κυρίως στη Γ΄ Πράξη. Στην Α΄ Πράξη (Σκηνή 1), ο Λυκίδας λέγει στον Αμύντα ότι ο υποψήφιος Ολυμπιονίκης πρέπει να ορκιστεί «εις τον του Διός βωμόν» (*di Giove all' ara/sur l'autel de Jupiter*). Στην Γ΄ Πράξη (Σκηνή 4), ο Αμύντας λέγει στην Αργήνη ότι ο βασιλιάς πρόκειται να σφάξει τον Λυκίδα «Εις τον βωμόν τον του Διός» (*su l' ara di Giove/sur l'autel de Jupiter*). Στην ίδια πράξη (Σκηνή 6) περιγράφεται

43 Ο ισχυρισμός αυτός είχε τεθεί από τον αείμνηστο Λέανδρο Βρανούση. Βλ. τα δικά του «Προλεγόμενα» στο: *Εφημερίς. Το Δημοσιογραφικόν όργανον των Ελλήνων πατριωτών της Βιέννης, 1791-1797*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1995, σ. 521.

44 Βλ. Eleanor Selfridge-Field, *A New Chronology of Venetian Opera and Related Genres, 1660-1760*, Stanford University Press, Stanford 2007, σ. 357.

45 «*τέσσερες μεγάλαι πανηγύρεις συνενώνουσιν όλα τα γένη της Ελλάδος, τα Πύθια [...], τα Ίσθμια [...], τα Νέμεα, και τα Ολύμπια*» (1797, σ. 256).

46 Βλ. και το αντίστοιχο του ιταλικού γαλλικό κείμενο: *Le ceste, le disque vous sont à peine connus* (Πράξη Α΄, Σκηνή 1).

47 *Palestra, παλαίστρα, locus luctationis.* Matthis Martinio, *Lexicon Philologicum præcipue etymologicum et sacrum*, Φρανκφούρτη 1655.

48 Petrus Canisius, *Palestra hominis catholici*, Baltazar Bellerus, 1599.

49 Jakob Masen, *Palestra oratoria*, a pud Ioannem Busaeum bibliopolam, 1659.

50 *Palestra pharmaceutica, chymico-galenica* (Μαδρίτη 1725).

51 Βλ. το λιμπρέτο του Nicolò Minato, *Il Pompeo* (Ravenna 1685). Pompeo: *I teneri anni / Erudiran le carte, indi le membra / Esercitate alle palestra, al corso, / Frenerai, lenterai* (Α΄ Πράξη, Σκηνή 11).

«η εξωτερική κατασκευή της οικοδομής του μεγίστου ναού του Ολυμπίου Διός» (*Aspetto esteriore del gran Tempio di Giove Olimpico/la façade du temple de Jupiter Olympien*). Στην ίδια σκηνή, μέρος του χορού επικαλείται τη συνδρομή του Δία στη θυσία, αποκαλώντας τον «Ζευ ύψιστε» (*Sommo Giove/Grand Jupiter*). Αμέσως μετά ο Κλεισθένης, ενώπιον του Λυκίδα, επικαλείται και πάλι τον Δία για την αλήθεια των ισχυρισμών του: «και ο Ζευς σφοδρώς να με παιδεύση» (*e mi punifca Giove*)[52]. Στην επόμενη σκηνή, ο Κλεισθένης, καθώς παραδίδει στον ιερέα των ιερό πέλεκυ, ονομάζει τον θεό: «ω Ζευ των ανθρώπων πάτερ και θεών των αοιδίων» (*O degli uomini Padre, e degli Dei, Onnipotente Giove/Pere des hommes & des Dieux, tout-puissant Jupiter*). Στην 8η σκηνή, η Αργήνη διακόπτοντας τη σκηνή της θυσίας, ομολογεί πως: «Μάλλον εάρεστον αυτό το κάμνω εις τον Δίαν» (*Anzi più grata Vengo a renderla a Giove/Je viens la rendre plus agréable à Jupiter*).

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1770, εμφανίζονται και οι πρώτες γαλλικές διασκευές του έργου. Ένα από τα πιο γνωστά σχετικά έργα είναι το τρίπρακτο ηρωικό δράμα *L'Olympiade ou Le triomphe de l'amitié* του Γάλλου Nicolas-Étienne Framery, που δόθηκε το 1777 στο θέατρο του Fontainebleau, ενώπιον του βασιλικού ζεύγους[53]. Πρόκειται για την πρώτη απόπειρα μεταφοράς του ιταλικού έργου στη γαλλική σκηνή, με βάση τη μελοποίηση του Gluck, η οποία όμως δεν είχε την αναμενόμενη επιτυχία, διότι εμποδίστηκε από τους μουσικούς αντιπάλους του (Piccini και Sacchini), που ήταν αντίθετοι στο μεταρρυθμιστικό πνεύμα του μεγάλου Βοημού συνθέτη[54]. Ο Antonio Sacchini μάλιστα είχε ήδη συνθέσει τα δικά του *Ολύμπια* (στο λιμπρέτο του Metastasio), που είχε ανέβει το 1763 στην Padua της Ιταλίας. Το έργο αφιερώνεται στη δούκισσα του Fronsac, σύζυγο του Γάλλου στρατιωτικού και διπλωμάτη Louis François Armand de Vignerot du Plessis (1696-1788), 3ου Δούκα του Richelieu[55]. Η δούκισσα ήταν η Τρίτη σύζυγός του και είχε Ιρλανδική καταγωγή.

Στους χαρακτήρες του έργου, εκτός από τον Μεγακλή (Mégacle) και την Αργήνη (Argene), ο βασιλιάς της Συκιώνος μετονομάζεται σε Ευρυσθένη (Euristhene), η κόρη του σε Αστερία (Asterie), ο γιος του βασιλιά της Κρήτης σε Αίγισθο (Egiste), ο κυβερνήτης του Αίγισθου σε Τιμάντη (Timante) και ο φρούραρχος του Ευρισθένη σε Άλκανδρο (Alcandre), ενώ εμφανίζονται χοροί βοσκών, αθλητών και ιερέων (*choeur de bergers, de peuple, d'athletes et des prêtres*), που παίζουν ενεργό ρόλο στη δράση του έργου. Η σκηνή στήνεται στις πεδιάδες της Ολυμπίας (*La Scene est dans les Campagnes d'Olympie*). Εδώ το ποιμενικό πνεύμα είναι διάχυτο και (παρά τον τίτλο του) παραπέμπει σε ποιμενικό παρά σε ηρωικό δράμα.

Από το 1786, όταν μετέβη στο Βουκουρέστι, μέχρι το 1797, όταν εκδόθηκε η ελληνική μετάφραση των *Ολυμπίων* του Metastasio, το έργο παιζόταν αρκετά συχνά στην Ιταλία. Συγκεκριμένα τα *Ολύμπια* του Ναπολιτάνου συνθέτη Domenico Cimarosa (που είχαν κάνει πρεμιέρα το 1784 στη Βενετία) παίχτηκαν επανειλημμένως στην Ιταλία μέχρι

52 Το γαλλικό κείμενο διαφοροποιείται εδώ (*Mais j'atteste les Dieux*).

53 Για τον δημιουργό, βλ. Mark Darlow, *Nicolas-Etienne Framery and Lyric Theatre in Eighteenth-Century France*, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, Voltaire Foundation, Οξφόρδη 2003.

54 Βλ. Julian Rushton, "From Vienna to Paris: Gluck and the French Opera", *Gluck*, Patricia Howard (επιμ.), Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2017, σ. 255-270 (257-258).

55 Ο δούκας, που κατείχε τον τίτλο από τον 1715 μέχρι τον θάνατό του, ήταν διαβόητος γυναικοκατακτητής και λέγεται ότι απαθανατίστηκε από τον Choderlos de Laclos στο έργο του *Les Liaisons dangereuses* (1782) ως Valmont.

το 1807. Τα *Ολύμπια* του άλλου Ιταλού συνθέτη Giovanni Paisiello ανέβηκαν στις 20 Ιανουαρίου 1786 στο Teatro San Carlo της Νάπολης για τους εορτασμούς των γενεθλίων του αυτοκράτορα της Ισπανίας Καρόλου Γ΄ και έξι χρόνια αργότερα (1790) στο ίδιο θέατρο, για τα ονομαστήρια του Φερδινάνδου Γ΄, αρχιδούκα της Αυστρίας. Το 1788, η διασκευή του Ambrosio Minoja ανέβηκε στο Teatro Argentina της Ρώμης, το 1789, η διασκευή του Vincenzo Federici ανέβηκε στο Teatro Regio του Τορίνο και το 1791[56], η διασκευή του Angelo Tarchi, στο Teatro Argentina της Ρώμης. Επίσης στη Φλωρεντία το 1792 για τα ονομαστήρια του ίδιου ευγενούς, σε μουσική διαφόρων συνθετών και με αρκετά εμβόλιμα μπαλέτα.

Ως προς το σχέση του Ρήγα με το θέατρο, γνωρίζουμε για τρεις τουλάχιστον παραστάσεις που παρακολούθησε στη Βιέννη (8 Ιουλίου, 1 Αυγούστου, 21 Αυγούστου)[57]. Αν επρόκειτο για μελόδραμα, θα μπορούσε να είναι η διάσημη opera buffa *Così fan tutte, ossia La scuola degli amanti* (Έτσι κάνουν όλες ή Σχολείο των εραστών) του Μότσαρτ (K. 588), σε λιμπρέτο του Lorenzo Da Ponte, που είχε κάνει μεν πρεμιέρα στις 26 Ιανουαρίου 1790 στο Burgtheater της Βιέννης, αλλά (λόγω του επισυμβάντος θανάτου του αυτοκράτορα Ιωσήφ Β΄) επαναλήφθηκε αρκετές φορές τον Ιούνιο, τον Ιούλιο και τον Αύγουστο (κάποιες από τις παραστάσεις διηύθυνε μάλιστα ο ίδιος ο Μότσαρτ[58]). Στο πλαίσιο αυτό, έχει ήδη επισημανθεί η μεγάλη ομοιότητα του υπότιτλου του έργου του Μότσαρτ (Σχολείο των εραστών) με τον τίτλο του έργου του Ρήγα *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, που εκδόθηκε αργότερα το ίδιο έτος στη Βιέννη, κατά την εξάμηνη παραμονή του Ρήγα στην αυστριακή πρωτεύουσα (Ιούνιος 1790-Ιανουάριος 1791)[59].

Ο Ρήγας «χρησιμοποιεί» τον Metastasio

Κάποιες λεπτομέρειες της συγγραφής του έργου του Metastasio, άγνωστες στην ελληνική βιβλιογραφία, παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς συνδέονται με τη μετάφραση του Ρήγα. Το πρώτο σημείο είναι ότι ο Metastasio αντιγράφει το θέμα και την υπόθεση του έργου του από το λιμπρέτο της όπερας *Gl'Inganni felici* του άλλου μεγάλου Ιταλού λιμπρετίστα Apostolo Zeno (1668-1750)[60]. Η όπερα του Zeno, προκατόχου του Metastasio στην αυλή της Βιέννης, που ανέβηκε το 1695 στη Βενετία, σε μουσική Carlo Francesco Polarolo, παρουσιάζει ένα πανομοιότυπο cast χαρακτήρων. Εκτός από τον Κλεισθένη (Clistene), βασιλιά της Σικυώνας, εμφανίζονται η κόρη του Agarista (αντί της Αριστέας), η Θεσσαλή πριγκίπισσα Orgonta (αντί της Κρητικιάς Αργήνης), ο Αθηναίος πρίγκιπας Demetrio (αντί του Μεγακλή), ο Θρακιώτης πρίγκιπας Orgonte (αντί του Κρη-

56 Την ίδια χρονιά (1791) ανεβαίνουν και τα *Ολύμπια* (Die Olympiade) του Γερμανού συνθέτη J. F. Reichardt στο Βερολίνο.

57 Βλ. Nestor Camariano, "Rhigas Velestinlis. Compléments et corrections concernant sa vie et son activité", *Revue des Etudes Sud -Est Européennes*, τ. XVIII, No. 4 (1980), σ. 687-720 & τ. XIX, No. 1 (1981), σ. 41-70. Και ελληνική μετάφραση, Νέστορος Καμαριανού, Ρήγας Βελεστινλής. Συμπληρσεις και διορθώσεις για τη ζωή και το έργο του, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Αθαν. Ε. Καραθανάσης, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1999.

58 Βλ. πιο πρόσφατα, Sarah Whitfield, "*Così fan tutte*: Brilliance or Buffoonery?", *Musical Offerings*, τ. 2, No. 2 (2011), σ. 23-32.

59 Βλ. Ελένη Τσαντσάνογλου, «Σχολείον των ντελικάτων εραστών. Μία απρόσμενη συνάντηση του Ρήγα με τον Μότσαρτ», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, τ. 1 (1980), σ. 40.

60 Βλ. Beatrice Corrigan, "Reform and Innovation: The Libretti of Apostolo Zeno", *Italica* 54, No. 1 (1977), σ. 3-11.

τικού Λυκίδα) και ο έμπιστός του Arbante (αντί του Αμύντα). Το σκηνικό είναι επίσης η Ήλιδα (Elide). Το λιμπρέτο του Zeno ήταν το πρώτο του έργο στο είδος τους μουσικού δράματος (drama per musica), το οποίο έτσι καθιερώθηκε στην ευρωπαϊκή δραματουργία για όλο τον 18ο αιώνα[61].

Η συνάφεια των δύο λιμπρέτων γίνεται εμφανής ήδη από την αρχή της σύνοψης της υπόθεσης (*argomento*), όπου ο Zeno σημειώνει ότι η Agarista πρόκειται να δοθεί ως σύζυγος σε όποιον νικήσει στους Ολυμπιακούς Αγώνες[62], ενώ το σκηνικό της Α΄ πράξης στήνεται στο «αμφιθέατρο των Ολυμπιακών Αγώνων» (*anfiteatro per gli Spettacoli Olimpici*), όπου έχουν εισρεύσει πλήθη θεατών και όπου εισέρχεται ο Κλεισθένης δαφνοστεφανωμένος με τη συνοδεία του[63]. Στο λιμπρέτο του Zeno (από την πρώτη κιόλας σκηνή) γίνεται επίσης λόγος για «Ολυμπιακές αρένες» (*l'Olimpiche arene*), στις οποίες πρόκειται να αναμετρηθούν οι πιο δυνατοί αθλητές από όλη την Ελλάδα. Για «Ολυμπιακή αρένα» (*L'arena Olimpica*) κάνει λόγο και ο Metastasio, όταν, μετά τη νίκη του Λυκίδα, μέρος του χορού των αθλητών άδουν «επινίκιον ωδήν» προς τιμήν του νικητή (Β΄ Πράξη, Σκηνή 6)[64].

Αυτό όμως που διαφοροποιεί τα δύο έργα είναι η κατανομή των εσωτερικών μερών της όπερας, αλλά κυρίως η διαχείριση της δράσης. Αν και ο Metastasio χρησιμοποιεί την ίδια βασική υπόθεση και τους ίδιους χαρακτήρες με αυτούς του Zeno, αφίσταται από την τυποποιημένη ιστορία ερωτικής προδοσίας, αλλαγής ρόλων και αυλικής ίντριγκας, που επιφυλάσσει ο δεύτερος στους ήρωές του. Ο Zeno εισήγαγε ένα έντονο ιπποτικό ήθος στο έργο του, έστω και αν η δράση ανοίγει σε ένα αμφιθέατρο όπου θα διεξαχθούν οι Ολυμπιακοί αγώνες. Οι δύο πρίγκηπες (Demetrio και Orgonte) εμφανίζονται μεταμφιεσμένοι, ο ένας σε μουσικό και άλλος σε αστρολόγο, γεγονός που δίνει ευκαιρία στον λιμπρετίστα να περιγράψει άφθονες σκηνές επίδοσής τους στις αντίστοιχες τέχνες. Σε αυτό πρέπει να προσθέσει κανείς και τον χαρακτήρα του απλοϊκού υπηρέτη Brenno, που αν και σύντομος, δίνει μια κωμική και ελαφρά χροιά στο έργο. Συγκρινόμενο λοιπόν με το ομόλογο έργο του προκατόχου του, ο Metastasio εισάγει καινοτόμα για την εποχή του στοιχεία (δραματικά και κοινωνικά), που συνδέονται άμεσα με το Ολυμπιακό πνεύμα.

Το γεγονός όμως που αφορά άμεσα και αποκλειστικά τη γένεση του λιμπρέτου του Metastasio (και πρέπει να επηρέασε και την ελληνική μετάφραση του Ρήγα) είναι η αφορμή της σύνθεσης. Είναι ευρέως γνωστό (και επαναλαμβάνεται και στην ελληνική βιβλιογραφία) ότι η όπερα γράφτηκε το 1733 για να συμβάλει στους εορτασμούς των γενεθλίων της αυτοκράτειρας της Αυστρίας Ελισάβετ Χριστίνας του Brunswick-Wolfenbüttel (1691-1750). Η αυτοκράτειρα είχε παντρευτεί από το 1707 με τον τότε Κάρολο Γ΄ της Ισπανίας, ο οποίος, μετά τον θάνατο του αδελφού του (1711), θα γινόταν αυτοκράτορας της Αυστροουγγαρίας, με έδρα τη Βιέννη. Το 1733, όμως, η Ελισάβετ Χριστίνα είχε χάσει δύο από τα τέσσερα παιδιά που είχε γεννήσει (ένα αγοράκι 2 μηνών και ένα κοριτσάκι 6 ετών), απομένοντας με δύο κορίτσια (ένα εκ των οποίων θα γινόταν η διάσημη Μαρία

61 Αν και το έργο του Zeno μνημονεύεται από τον Β. Πούχνερ στο: *Ρήγα Βελεστινλή, Τα Ολύμπια. Μετάφραση του λιμπρέτου του Πιέτρο Μεταστασίου, Βιέννη 1797*, Θεατρική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστας και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2000, εντούτοις δεν επιχειρείται καμία συσχέτιση.

62 *Da Clistene antico re della Sicionia nacque Agarista, unica Erede del Regno. Di questa viueua egli con gelosia, auendola destinata in moglie a chi rimanesse vincitore ne'giuochi Olimpici tanto celebrati nella Grecia.*

63 *Anfiteatro per gli Spettacoli Olimpici inigombrato da folta turba di popolo. Seggio nel mezo regiamente adobbato. Clistene coronato di alloro, preceduto da lungo seguito.*

64 *Sudor più nobile / Del fuo fudore / L'arena Olimpica / Mai non bagnò.*

Θηρεσία). Μετά την απώλεια του τελευταίου παιδιού, τρία χρόνια πριν την πρεμιέρα της όπερας (1730), η αυτοκράτειρα είχε περιπέσει σε κατάθλιψη, που της δημιούργησε βουλιμία και παχυσαρκία[65].

Αν και η πρώτη παράσταση του έργου, σε μουσική του διάσημου τότε Ιταλού αυλικού συνθέτη Antonio Caldara, δόθηκε στις 30 Αυγούστου 1733, ένας άλλο γεγονός φαίνεται πως συνέβαλε στην επιλογή του θέματος των *Ολυμπίων*: οι διπλοί γάμοι δύο Πρώσων ευγενών από το δέντρο της αυτοκράτειρας (Brunswick-Wolfenbüttel-Bevern), που είχαν λάβει χώρα δυόμισι μήνες νωρίτερα (12 Ιουνίου 1733). Ο Πρώσος πρίγκιπας (μετέπειτα βασιλιάς) Φρειδερίκος Β΄ νυμφεύτηκε τη συνονόματη της αυτοκράτειρας Ελισάβετ Χριστίνα του Brunswick-Wolfenbüttel-Bevern και η Πρωσίδα πριγκίπισσα Philippine Charlotte παντρεύτηκε τον Δούκα Κάρολο του Brunswick-Wolfenbüttel-Bevern. Ας σημειωθεί ότι τα συνοικέσια οργάνωσε και εκτέλεσε η ίδια η αυτοκράτειρα, ελπίζοντας να φέρει κοντά τους οίκους των Αψβούρων, της Πρωσίας και του Brunswick (κάτι που τελικά δεν επετεύχθη)[66]. Με φόντο το διπλό αυτό γεγονός, δεν είναι δύσκολο να εντοπίσει κανείς τις αντιστοιχίες με την επίσης διπλή ένωση Μεγακλή-Αργήνης και Λυκίδα-Αριστέας, που περιγράφονται στο λιμπρέτο.

Πώς όμως συνδέεται η εμπλοκή της δυναστείας των Αψβούργων με την πολύ μεταγενέστερη επιλογή του Ρήγα να μεταφράσει αυτό το έργο; Όταν ο Ρήγας ταξίδεψε για πρώτη φορά στη Βιέννη, το 1790, στον θρόνο είχε μόλις ανέλθει ο τρίτος γιος της Μαρίας Θηρεσίας, κόρης της αυτοκράτειρας Ελισάβετ Χριστίνας, Λεοπόλδος Β΄, μετά τον θάνατο του πρώτου γιου της Ιωσήφ Β΄ (1741-1790). Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του τελευταίου, εφαρμόστηκαν στην Αυστρία ευρύτατες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις[67]. Μεταξύ άλλων, καταργήθηκε η θανατική ποινή, απενοχοποιήθηκε η θρησκευτική αποστασία, καθιερώθηκε ο πολιτικός γάμος, επιτράπηκαν οι γάμοι μεταξύ αλλοθρήσκων και το πολιτικό διαζύγιο, καταργήθηκαν τα εκκλησιαστικά δικαστήρια και οι ποινές έγιναν ηπιότερες. Επίσης, καταργήθηκε η λογοκρισία και επιτράπηκε η καλόπιστη κριτική και σάτιρα, αρκεί να ήταν ενυπόγραφες. Σύμφωνα επίσης με το Διάταγμα περί Ανεξιθρησκείας, καταργήθηκαν οι διακρίσεις σε βάρος Διαμαρτυρομένων και Ελληνορθοδόξων.

Όταν όμως ο Ρήγας φτάνει στη Βιέννη στα 1790 (και ιδίως μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Λεοπόλδου Β΄, το 1792), οι μεταρρυθμίσεις έχουν αρχίσει να αναστέλλονται, με πρώτη την επαναφορά της λογοκρισίας[68]. Συνεπώς, μπορεί ο Ρήγας να θέλησε, με την έκδοση των *Ολυμπίων*, να διασκεδάσει τις εντυπώσεις από την επίδοσή του στην ερωτική λογοτεχνία αλλά και να ρίξει στάχτη στα μάτια των Αυστριακών για την επαναστατική του δράση. Στη Βιέννη της πρώιμης δεκαετίας του 1790, είδαν το φως δύο λογοτεχνικές μεταφράσεις που συνδέονται με τον Ρήγα: *το Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* (1790) και το *Έρωτος Αποτελέσματα* (1792), που αποδίδεται στον Κύπριο Ι. Καρατζά, φίλο και συνεργάτη του Ρήγα. Αν και τα δύο έργα φαίνονται εξωτερικά να ανήκουν στην ερωτική

65 Παρόλο που ο σύζυγός της είχε ήδη προβλέψει να αλλάξει τον νόμο της διαδοχής, για να μπορούν να ανεβαίνουν στον θρόνο και γυναίκες (όπως έγινε με τη Μαρία Θηρεσία).

66 Charlotte Backerra, "For Empire or Dynasty? Empress Elisabeth Christine and the Brunswicks", *Kings & Queens 5: Dynastic Loyalties*. Panel: Divided Loyalty: Royal Women between Two Dynasties. 8 April 2016, Greenville, South Carolina, USA.

67 Heather Morrison, *Pursuing Enlightenment in Vienna, 1781-1790*, διδακτορική διατριβή στο Παν/μιο της Louisiana, Τμήμα Ιστορίας, 2005.

68 Για τη μουσική κίνηση στη Βιέννη αυτής της περιόδου, βλ. Carolyn Kirk, *The Viennese Vogue for Opéra-Comique 1790-1819*, διδακτορική διατριβή, Παν/μιο St. Andrews (Σκωτίας), 1985.

λογοτεχνία της εποχής (το πρώτο, μέσω της μετάφρασης γαλλικών ιστοριών, το δεύτερο, μέσω της μεταφοράς τους στην Κων/πολη και τις Ηγεμονίες), εντούτοις, όπως ο γράφων έχει δείξει παλαιότερα, το δεύτερο έργο βρίσκεται εν πολλοίς στον ιδεολογικό αντίποδα του πρώτου.

Το *Έρωτος Αποτελέσματα* αποτελείται από τρεις ιστορίες με θέματα από την καθημερινή ζωή των φαναριωτών στην Κων/πολη και τις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, και διανθίζεται από πολυάριθμα «χαρίη» τραγούδια. Το ερωτικό στοιχείο είναι βέβαια και εδώ παρόν, αλλά πιο διακριτικά και με σεβασμό στα επικρατούντα τότε νεοελληνικά ήθη. Ο ισχυρισμός τού γράφοντος είναι ότι τα *Αποτελέσματα* πρέπει να γράφτηκαν είτε για να αντικρούσουν είτε για να εξισορροπήσουν τις προοδευτικές και ανατρεπτικές (για την εποχή) ιδέες που αναπτύσσονται στο *Σχολείον*[69]. Να είναι άραγε τυχαίο το ότι όπως ο Ρήγας απέκρυψε τον Γάλλο συγγραφέα του πρωτοτύπου, έτσι και ο συγγραφέας των *Αποτελεσμάτων* καλύφτηκε πίσω από τα αρχικά Ι.Κ.[70]; Ούτως ή άλλως, ο Restif είχε ήδη γνωστός ως ιδιαίτερα «τολμηρός» συγγραφέας, από τη δεκαετία του 1770, όταν δημοσίευσε τον «Διεφθαρμένο χωρικό» (*Le paysan perverti*), μια ιστορία με θέμα τη διαφθορά ενός αδερφού και μιας αδερφής που έρχονται από την επαρχία στο Παρίσι. Έχει υποστηριχθεί μάλιστα ότι τα περισσότερα γεγονότα είναι αυτοβιογραφικά, όπως και άλλα διηγήματα του Γάλλου συγγραφέα[71].

Προεκτείνοντας αυτή τη συσχέτιση, μπορούμε να αντιπαραβάλουμε τώρα το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* προς την έμμετρη μετάφραση των *Ολυμπίων*. Τι βλέπουμε; Ήδη από τον πρόλογο του *Σχολείου*, ο Ρήγας προσπαθεί να προκαταλάβει τις ενστάσεις των πιο συντηρητικών για την «ερωτικήν ύλην», δικαιολογούμενος ότι «*οι εμπεριεχόμενο τω παρόντι βιβλίω έρωτες, εις υπανδρείαν καταντούν*». Απέναντι όμως στους περιπετειώδεις έρωτες του *Σχολείου*, ο *Ηθικούς Τρίπους* προσφέρει «την γυναικείαν σωφροσύνη», όχι μόνο μέσα από τη δεύτερη ιστορία («Η βοσκοπούλα των Άλπεων») αλλά και από τη συμπεριφορά των ηρωίδων της πρώτης. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η κόρη του βασιλιά Κλεισθένη, Αριστέα, αποκαλείται «πρώτιστον κάλλους καύχημα του των Ελλήνων γένους» (*onor primiero Delle Greche sembianze - la plus belle des Grecques*) (Α΄ Πράξη, Σκηνή 1). Λίγο πιο κάτω στην ίδια πράξη (Σκηνή 4), η Αργήνη τραγουδά τα εξής στο όνομα της Ελευθερίας: «Εδώ μετά σωφροσύνης / έρωτα η κάθε νέα...» (*Quì gl 'innocenti amori / Di Ninfe... / Ici, les innocens amours des bergeres...*). Η Αργήνη, λίγο πιο κάτω στην ίδια σκηνή, διαβεβαιώνει την Αριστέα ότι «Πώς έχουν τόσην δύναμιν αν ήμουν πεπεισμένη, / πλέον η σταθερότης μου καλώς είν' βραβευμένη» (*Se avran tanta virtù , fenza mercede / Non va la mia coftanza – Réussir à vous consoles, me payeroit de ma constance*).

69 Βλ. Ι. Πλεμμένος, «Η μάχη των ιδεών στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή του 18ου αιώνα: Το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* του Ρήγα και ο αντίλογός του», στο: *Η ιδεολογία στο χρόνο μέσα από εκφάνσεις του πολιτιστικού φαινομένου*, Δ. Γ. *Μαγριπλής (επιμ.), Σταμούλης, Αθήνα 2009.*

70 Για τον συγγραφέα του *Έρωτος Αποτελέσματα*, βλ. Η. Eideneier, «Ο συγγραφέας του Έρωτος Αποτελέσματα», *Θησαυρίσματα*, τ. 24, σ. 282-285, Αθήνα 1994.

71 Marc Chadourne, «Eros and Restif», *Yale French Studies*, No. 11, Eros, Variations on an Old Theme (1953), σ. 12-17.

Topography Olympia Sacred Grove, Λονδίνο 1805,
J. Mawman (επιμ.), J. Russell (χαρακτικό).

Η Caterina Pilaja ως Αργήνη, από την όπερα L'Olimpiade του Johann Adolph Hasse
(Δρέσδη 1756). Κοστούμια του F. Ponte.
Πηγή: Vestiarium der Oper "L'Olimpiade", Δρέσδη 1756, πίνακας 4.

Φαντασιακή αναδημιουργία του αγάλματος του Διός, σε χαρακτικό του 1572
από τον Philippe Galle, σε σχέδιο του Maarten van Heemskerck

Οι γάμοι του Φρειδερίκου Β' της Πρωσίας με την Ελισάβετ-Χριστίνα, πριγκίπισσα του Brunswick-Bevern, το 1733 στο Salzdahlum, χαρακτικό του Johann Georg Schmidt.

Δρ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ

Έλλην-Ρωμιός-Γραικός: Από τον εθνεγέρτη Ρήγα στον ποιητή Κωστή Παλαμά

Το θέμα των εθνωνυμίων[1] Έλλην - Γραικός - Ρωμιός, ιδιαίτερα σημαντικό τόσο για τον αυτοπροσδιορισμό (αυτωνύμια ή αυτώνυμα) όσο και τον ετεροπροσδιορισμό των ελληνικής καταγωγής κατοίκων διαχρονικά έχει αποτελέσει αντικείμενο μακρών συζητήσεων, κατά περιόδους έντονων. Πρόσφατα αποτέλεσε το θέμα ειδικού επιστημονικού συνεδρίου, το οποίο πραγματοποιήθηκε από το Ιστορικό-Αρχαιολογικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών με τίτλο «Έλλην -Γραικός- Ρωμιός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες». Έχουν κυκλοφορηθεί και τα Πρακτικά.[2] Σύμφωνα με το σκεπτικό του συνεδρίου «οι ραγδαίες πολιτικές και οικονομικές μεταβολές, καθώς και η ανάδυση νέων κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων, που χαρακτήρισαν τις τελευταίες δεκαετίες, συνοδεύτηκαν από ζωηρό αναστοχασμό σε ζητήματα ταυτοτήτων. Τα ζητήματα αυτά βρέθηκαν στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος αλλά και της δημόσιας ιστορίας, προκαλώντας έντονο διάλογο, καθώς και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επιστημονική παραγωγή. Η σχετική έρευνα εμπλούτισε τις γνώσεις μας, εκλέπτυνε την ιστορική μας ματιά, συνέβαλε σε νέες κριτικές προσεγγίσεις, διευρύνοντας τον προβληματισμό μας αναφορικά με τις ιστορικές διαδρομές των εννοιών, που χρησιμοποιήθηκαν ως συλλογικοί προσδιορισμοί, τόσο από την διεθνή όσο και από την ελληνική βιβλιογραφία».[3]

---

1 Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας,* Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα, δεύτερη έκδοση, ανατύπωση, 2005.

2 «Έλλην, Ρωμηός, Γραικός». Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, *Ιστορήματα 7,* επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, εκδ. Ευρασία, 2018.

3 «Έλλην, Ρωμηός, Γραικός». Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, ό.π. Για την ιστορία νοηματοδότησης των εθνικών ονομάτων Έλλην-Γραικός-Ρωμιός βλ. Δικαίος Β. Βαγιακάκος, «Σχεδίασμα περί των τοπωνυμικών και ανθρωπωνυμικών σπουδών εν Ελλάδι 1833-1962. Β΄ Ανθρωπωνύμια», περ. *Αθηνά,* τ. 67 (1963-1964), σ. 229-237, όπου και λεπτομερής προηγούμενη βιβλιογραφία. Βλ. και Πάρις Γουναρίδης, «Η εξέλιξη της ταυτότητας των Ελλήνων στη Βυζαντινή Αυτοκρατο-

Και τα τρία εθνωνύμια: Έλλην, Ρωμηός, Γραικός χρησιμοποιήθηκαν κατά την μακρά ιστορική διαδρομή του ελληνικού έθνους τόσο για τον αυτοπροσδιορισμό των Ελλήνων, όσο και για τον χαρακτηρισμό τους από άλλους πληθυσμούς με τους οποίους έρχονταν σε επικοινωνία. Το θέμα αντιμετωπίσαμε στην ανακοίνωσή μας[4] για τους όρους Ρωμιός-Ρωμιοσύνη στο έργο του Κωστή Παλαμά. Αφορμή υπήρξε ο έντονος διάλογος του ποιητή με τον πατέρα της Λαογραφίας τον Ν. Γ. Πολίτη εξαιτίας του βιβλίου του Αργύρη Εφταλιώτη «Ιστορία της Ρωμηοσύνης»[5].

Αναζητήσαμε στο ογκώδες έργο του Κωστή Παλαμά[6] την παρουσία των όρων: Ρωμιός, ρωμιοσύνη, Γραικός, γραικύλος, γραικωσύνη, Έλληνες, ελληνισμός, Ελλάδα, γένος με τα αποτελέσματα, που φαίνονται στον παρακάτω πίνακα:

ρία», *Études Balkaniques*, 6, 1999, σ. 61· Peter Charanis, *The term Helladikoi in Byzantine texts of the sixth, seventh and eighth centuries, στο Kurt WeiWeitzmann (editor), Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend, JR.* (Princeton, N.J., 1955), σ. 615-620· Χρύσα Μαλτέζου, «Η διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας στη λατινο-κρατούμενη Ελλάδα», *Études Balkaniques*, 6, 1999, σ. 112, 113 *Δωρόθεος (Ψευδο-), Μητροπολίτης Μονεμβασίας, «Βιβλίον ιστορικόν περιέχον εν συνόψει διαφόρους και εξόχους ιστορίας»*, αρχική έκδοση Ενετίησιν, παρ' Ιωάννη Αντωνίω τω Ιουλιανώ, 1631, σελ. 11, επανέκδοση Βενετία, 1805· Β. Α. Μυστακίδης, *Αι λέξεις Έλλην, Γραικός (Γραικύλος), Βυζαντινός*, Tübingen, 1920· Ιωάννης Κακριδής, *Αρχαίοι Έλληνες και Έλληνες του Εικοσιένα*, Θεσσαλονίκη, 1956· Αντώνιος Χατζής, *Έλλη, Ελλάς, Έλληνες*, Αθήνα, 1935-1936· Π. Κ. Χρήστου, *Οι περιπέτειες των εθνικών ονομάτων των Ελλήνων*, 1960· Γιώργος Τσουκνίδας, «Οι όροι Ελλάς, Έλλην, Ελληνιστής κ.λπ. στις επιστολές του οσίου Ευγενίου του Αιτωλού», *Σύναξις Ευγένιος ο Αιτωλός και η εποχή του, Πρακτικά Συνεδρίου* (Καρπενήσιον 1984), Αθήναι, 1986, σελ. 286-300· Μανόλης Γ. Σέργης, «Οι όροι "Έλλην", "Γραικός", "Ρωμαίος", "Ελλάς", "Μακεδονία", "Ρωμανία", "Αχαΐα" και τα παράγωγά τους στο συγγραφικό έργο του Παχωμίου Ρουσάνου», στα *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου «Παχώμιος Ρουσάνος 450 χρόνια από την κοίμησή του (+1553).* Έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήναι 2005, σελ. 379-397· Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*, επιμ. Κ.Θ. Δημαράς, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974, [1783 ή 1785]· Δημήτριος Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, εκδ. Ερμής Αθήνα 1988, [1791]·

4 Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Κρυμμένη στην πολύπαθη τη Ρωμιοσύνη σα να ξανοίγω τη βασίλισσα Ελλάδα», «*Κωστής Παλαμάς», Πρακτικά Ημερίδας, Ακαδημία Αθηνών* (16 Δεκεμβρίου 2009), Αθήνα 2011, σ. 74-91.

5 Αργύρης Εφταλιώτης, «Ιστορία της Ρωμηοσύνης», Αθήνα 1901.

6 Κύριο χαρακτηριστικό του έργου του Κωστή Παλαμά είναι ο μεγάλος του όγκος γι' αυτό και η αναζήτηση με συμβατικό τρόπο συγκεκριμένων στοιχείων σ' αυτό είναι επίπονη και χρονοβόρα, παρά το γεγονός ότι για το έργο του υπάρχουν αναλυτικά ευρετήρια, που το συνοδεύουν (Κωστή Παλαμά, *Άπαντα*, τόμ. ΙΖ΄, Ευρετήρια κυρίων ονομάτων και θεμάτων, τίτλων και πρώτων στίχων ποιημάτων, τίτλων και πρώτων λέξεων πεζών, σύνταξη: Γιώργος Κεχαγιόγλου - Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα 1984). Για την παράκαμψη αυτού του μόχθου ευχαριστούμε θερμά τον διευθυντή του «Θησαυρού της ελληνικής Γλώσσας», τον αείμνηστο (2021) καθηγητή Θανάση Αναγνωστόπουλο, για τη δυνατότητα πρόσβασης στο ψηφιοποιημένο έργο του Κωστή Παλαμά. Με τη βοήθεια αναζήτησης με λέξεις-κλειδιά η συγκέντρωση των στοιχείων έγινε απλή περιήγηση και ευχάριστη ανάγνωση μέσα από την οθόνη του υπολογιστή.

Ρωμιός 120, ρωμιοσύνη 83
Γραικός 15, γραικύλος καμία, γραικωσύνη μία
Έλληνες 1678, Ελλάδα 972, ελληνισμός 84,
Γένος 125

Ως γενική παρατήρηση προκύπτει η πυκνή χρήση των όρων Ρωμιός (120), ρωμιοσύνη (83), Γραικός (15), γραικωσύνη (άπαξ), ενώ είναι αυτονόητα πιο συχνή η χρήση των όρων Έλληνες (1678), Ελλάδα (972), ελληνισμός (84) και γένος 125 στο έργο του Παλαμά, πράγμα που δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό του ως εθνικού κυρίως ποιητή και δευτερευόντως ποιητή της Ρωμιοσύνης, τίτλο που διεκδικεί ο Γιάννης Ρίτσος με το γνωστό μελοποιημένο ποίημά του. Η αναγωγή των συγκεκριμένων όρων στα κείμενα του Παλαμά (πεζά και ποιητικά) και τα συμφραζόμενά τους καθώς και η χρονική στιγμή, που οι όροι αυτοί έχουν χρησιμοποιηθεί στη μακρά δημιουργική πορεία του ποιητή, θα μπορούσε να είναι το αντικείμενο μιας αυτοτελούς πραγματείας[7]. Ο έντονος αυτός «διάλογος», - και πρόκειται πράγματι για διάλογο, μια ανταλλαγή επιχειρημάτων και όχι για διαμάχη -, που αναπτύσσεται μεταξύ του ποιητή και του Ν. Γ. Πολίτη έχει προηγούμενες και επόμενες φάσεις[8]. Οι λεπτομέρειες του διαλόγου παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή προσεγγίζει το θέμα από πολλές πλευρές και το υλικό του πλέον αποτελεί πρωτογενές υλικό για μια συνολική μελέτη του, τους δύο τελευταίους κυρίως αιώνες. Στο θέμα θα επανέλθουμε παρακάτω.

Σύντομη αναδρομή στην ιστορία των όρων δείχνει ότι ο όρος «Γραικός» χρησιμοποιήθηκε από τους Αλεξανδρινούς ποιητές και σπανιότερα μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού μέχρι και τον 12ο αιώνα· τότε χρησιμοποιούνται οι όροι «Γραικός» και «Ρωμαίος» για να χαρακτηρίσουν την εθνικότητα των κατοίκων του ελλαδικού χώρου. Το γνωρίζει ο Κ. Π. Καβάφης, όταν στη *Δυσαρέσκεια του Σελευκίδου* αναφέρει:

Γι' αυτό συγχίσθηκεν ο Σελευκίδης
Δημήτριος· κι αμέσως πρόσφερε στον Πτολεμαίο
ενδύματα ολοπόρφυρα, διάδημα λαμπρό,
βαρύτιμα διαμαντικά, πολλούς
θεράποντας και συνοδούς, τα πιο ακριβά του άλογα,
για να παρουσιασθεί στην Ρώμη καθώς πρέπει,
σαν Αλεξανδρινός Γραικός μονάρχης.[9]

7 Για τη λέξη λαός και τη νοηματοδότησή της στο έργο του Παλαμά, βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Ένας παλαμικός ορισμός της έννοιας του λαού» στο «*Ο Κωστής Παλαμάς σήμερα. 150 χρόνια από τη γέννησή του*». *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, 19-20 Ιουνίου 2009, Αθήνα 2010, σ. 217-224.

8 Βλ. Δικαίος Β. Βαγιακάκος, «*Σχεδίασμα περί των τοπωνυμικών και ανθρωπωνυμικών σπουδών*», ό.π., Βεβαίως, όπως φαίνεται και από τη βιβλιογραφία, τα επίμαχα άρθρα του διαλόγου Παλαμά - Πολίτη και όσων παρεισέφρυσαν, αποτελούν πρωτογενές υλικό για μια σειρά ανάλογων συζητήσεων μέχρι σχεδόν τα τέλη του 20ού αιώνα.

9 Κωνσταντίνος Καβάφης, ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΜΕΝΑ, 1897-1933, 1905-1915, θεματική συλλογή. Κωνσταντίνος Καβάφης: Η δυσαρέσκεια του Σελευκίδου (greek-language.gr).

Για την κατανόηση των συλλογικών ταυτοτήτων ιδιαίτερη σημασία έχει, ως γνωστόν, η προσέγγιση με βάση τον χώρο και την γλώσσα, πολύ περισσότερο για τη μελέτη των συλλογικών ταυτοτήτων στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, όπου – σε διάφορες περιοχές και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, κατά την όψιμη αρχαιότητα και τον μεσαίωνα – οι πληθυσμοί μιλούσαν δέκα ή περισσότερες διαφορετικές γλώσσες: Ελληνικά, Αλβανικά, Αρμενιακά, Γεωργιανά, Αραμαιο-Συριακά, Κοπτικά, διάφορες σλαβογενείς, Αραβικές και Τουρκικές διαλέκτους. Η εν λόγω πολυγλωσσία έχει σημασία για την σε βάθος κατανόηση της μακροπρόθεσμης εξέλιξης των εθνοπολιτισμικών ομάδων στο Βυζάντιο, αλλά και της συλλογικής ταυτότητας των Βυζαντινών. Από τα τέλη του 6ου αιώνα τα ελληνικά εξελίχτηκαν σε κυρίαρχη γλώσσα στα εναπομείναντα εδάφη της αυτοκρατορίας. Οι Βυζαντινοί (και μετά την οθωμανική κατάκτηση, τον 15ου αιώνα, αντιστοίχως οι Έλληνες) αυτοπροσδιορίζονταν ως Ρωμαίοι, όχι μόνο λόγω της πεποίθησης ότι ήταν κάποτε πολίτες του Ρωμαϊκού κράτους, δηλαδή της Ρωμανίας, αλλά και για να δικαιούνται να διεκδικούν το προνόμιο της οικουμενικής κυριαρχίας. Αντίθετα στη Δυτική Ευρώπη, τον μεσαίωνα, αποκαλούσαν τους Έλληνες Graeci-Γραικούς, απονομιμοποιώντας το δικαίωμά τους στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική οικουμενικότητα, ενώ στις γλώσσες ανατολικά του Βυζαντίου υιοθετήθηκε ο όρος Ρωμαίοι και προσαρμόστηκε σε *Rûmî* δηλαδή *Έλλην, Ρωμιός*[10].

Μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, ως γνωστόν, οι Τούρκοι αναγνώρισαν τον Πατριάρχη ως Πατριάρχη των Ρωμαίων (ρουμ πατριγκί) με δικαιοδοσία επί όλων των «Ρωμαίων» (ρουμ μιλέτ), όλων δηλαδή των ορθοδόξων χριστιανών, ανεξαρτήτως εθνικής ή άλλης καταγωγής. Οι συνεκτικοί δεσμοί αυτών των πληθυσμών ήταν, αρχικά τουλάχιστον, η κοινή θρησκεία και η κοινή ονομασία. Η Ελένη Γλύκατζη Αρβελέρ για την ελληνική ιστορική συνέχεια και τη διαλεκτική ανάμεσα στην πολιτική εμβέλεια του Βυζαντίου και τη διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας υποστηρίζει ότι: «Ουδέποτε το όνομα Έλλην ξαναβρήκε όλη του την αίγλη, αλλά το Ρωμηός, Ρωμαίος, σήμαινε Έλληνας το γένος και τη γλώσσα, η οποία γλώσσα ήταν γραικική και τα ήθη ρωμαϊκά». Βεβαίως, οι Έλληνες λόγιοι, που βρέθηκαν μετά την Άλωση στο εξωτερικό, ονόμαζαν τους ομοεθνείς τους Έλληνες. Ο βυζαντινός ιστορικός Λαόνικος Χαλκοκονδύλης (1423-1490) αμέσως μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης χρησιμοποιεί ευρέως τον όρο «Έλληνες» αντί «Ρωμαίοι»[11]. Κατά τους αιώνες μετά την Άλωση διατηρείται η συλλογική

10 Johannes Koder, 'Ρωμαϊστί' – Παρατηρήσεις για τη γλωσσική romanitas των Βυζαντινών, στο «Έλλην, Ρωμηός, Γραικός». Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, ό.π., σ. 73-85. Στην εποχή της Φραγκοκρατίας και Βενετοκρατίας ο προβληματισμός γύρω από τους όρους «Ρωμαίος», «Έλληνας» και «Γραικός» απασχολούσε πολλούς Κωνσταντινοπολίτες λογίους, αλλά δεν φαίνεται να απασχολούσε τον μέσο Έλληνα. Συνήθως χρησιμοποιήθηκαν και οι τρείς όροι εναλλακτικά, μάλιστα ορισμένοι λόγιοι, όπως ο Μιχαήλ Αποστόλης, είχαν παραγάγει και τον όρο «Ρωμέλλην» για να καλύψουν «σημειολογικά χάσματα». Οι Έλληνες της Δύσης αυτοαποκαλούνταν συχνά Greci, αλλά οι λόγιοι χρησιμοποιούσαν και το «Έλληνες». Για παράδειγμα, το 1499 ο Μάρκος Μουσούρος στο επίγραμμα της έκδοσης του Μεγάλου Ετυμολογικού, αναφέρεται στα «παιδιά των Ελλήνων». Βλ. Χρύσα Μαλτέζου, «Η διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας στη λατινο-κρατούμενη Ελλάδα», *Études Balkaniques*, 6, 1999, σ. 112, 113· Παπαδία-Λάλα, «Οἱ Greci στὸν ἑλληνοβενετικὸ κόσμο (13ος-18ος αἰ.). Ὁ λόγος τῶν πολλαπλῶν ἐξουσιῶν», στο *«Έλλην, Ρωμηός, Γραικός». Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, ό.π., σ. 165-180.

11 Λαόνικος Χαλκοκονδύλης - Αποδείξεις Ιστοριών- Βυζαντινά κείμενα (byzantium.gr) τ. 1-10 (1298-1463).

εθνική ταυτότητα, ως συνέχεια του ιστορικού παρελθόντος, στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και της Ευρώπης, όπου ζούσαν και εργάζονταν Έλληνες, ανάμεσα σε άλλες εθνότητες και ομόθρησκους λαούς.[12] Ο ιστορικός Νίκος Σβορώνος παρατηρεί: «Ὅλα τὰ ἐθνικὰ κινήματα τῶν Βαλκανίων ὧς τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση δείχνουν ἀξιοσημείωτη ἀλληλεγγύη. Ἕλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Ἀλβανοί, Ρουμάνοι μετέχουν ἀμοιβαῖα σὲ αὐτά».[13]

Στον χώρο της Βλαχίας, όπου έζησε και έδρασε ο Ρήγας Βελεστινλής, ήδη από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα η τοπική αριστοκρατία συνάπτει σχέσεις και συγγενικούς δεσμούς με τους Γραικούς / Ρωμαίους, που προέρχονται κυρίως από την Κωνσταντινούπολη, επειδή είναι φορείς εξουσίας. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία τους αντιμετωπίζουν με εχθρότητα.[14] Ο όρος «Έλλην» στην ευρύτερη περιοχή υποδήλωνε όχι μόνο την εθνοτική καταγωγή, αλλά προσδιόριζε τη θρησκευτική, δηλ. την ορθόδοξη, γεωγραφική και γλωσσική καταγωγή του. Αυτό το γεγονός, σε συνδυασμό με την ειδικότερη εμπορική δραστηριότητα των Ελλήνων την περίοδο εκείνη, είχε ως αποτέλεσμα τον χαρακτηρισμό ως «Ελλήνων» όλων των ορθόδοξων βαλκανικών

12 Το Πατριαρχείο, βασικός θεσμός της Ορθόδοξης Εκκλησίας αλλά και θεσμός του οθωμανικού διοικητικού μηχανισμού, υιοθετεί τον όρο έθνος για να προσδιορίσει την θρησκευτική κοινότητα της Αυτοκρατορίας (μιλέτ). Παράλληλα η Μεγάλη Εκκλησία συνεχίζει να χρησιμοποιεί για να προσδιορίσει το ποίμνιό της τον όρο Ρωμαίος, που ταυτίζεται ως προς το περιεχόμενό του με τον οθωμανικό όρο Rum, υιοθετώντας αργότερα τον όρο Έλλην μόνο για τους υπηκόους του Ελληνικού Βασιλείου. Μέσα από την παραπάνω ορολογία φαίνεται ότι το Πατριαρχείο, παραμένοντας πιστό στο οθωμανικό νομικό πλαίσιο και στην ιδεολογία του οθωμανισμού, προσπαθεί να διατηρήσει τον πολυεθνοτικό χαρακτήρα του ποιμνίου του και να αποφύγει τον κατακερματισμό του σε εθνικές ομάδες, ενώ παράλληλα η οθωμανική ηγεσία προσπαθεί να διατηρήσει την ακεραιότητα της Αυτοκρατορίας και να αποφύγει τον κατακερματισμό της σε εθνικά κράτη

13 Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 21, 22· ο ίδιος, *Το Ελληνικό Έθνος, Γέννηση και Διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 85· Θεόδωρος Ζιάκας, *«Αυτοείδωλον εγενόμην» -Το αίνιγμα της ελληνικής ταυτότητας*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα, 2005, σ. 10. *Το Πατριαρχείο, βασικός θεσμός της Ορθόδοξης Εκκλησίας αλλά και θεσμός του οθωμανικού διοικητικού μηχανισμού υιοθετεί τον όρο έθνος για να προσδιορίσει την θρησκευτική κοινότητα της Αυτοκρατορίας (μιλλέτ). Παράλληλα η Μεγάλη Εκκλησία συνεχίζει να χρησιμοποιεί για να προσδιορίσει το ποίμνιό της τον όρο Ρωμαίος που ταυτίζεται ως προς το περιεχόμενό του με τον οθωμανικό όρο Rum, υιοθετώντας αργότερα τον όρο Έλλην μόνο για τους υπηκόους του Ελληνικού Βασιλείου. Μέσα από την παραπάνω ορολογία φαίνεται ότι το Πατριαρχείο, παραμένοντας πιστό στο οθωμανικό νομικό πλαίσιο και στην ιδεολογία του οθωμανισμού, προσπαθεί να διατηρήσει τον πολυεθνοτικό χαρακτήρα του ποιμνίου του και να αποφύγει τον κατακερματισμό του σε εθνικές ομάδες, ενώ παράλληλα η οθωμανική ηγεσία προσπαθεί να διατηρήσει την ακεραιότητα της Αυτοκρατορίας και να αποφύγει τον κατακερματισμό της σε εθνικά κράτη.*

14 Ο μητροπολίτης Μυρέων Ματθαίος στην έμμετρη Ιστορία του της Βλαχίας εκφράζει την συγκεχυμένη εικόνα των *Ρωμαίων* / *Γραικών* διαβλέποντας τον κίνδυνο, που επικρατούσε στη Βλαχία, να επεκταθεί αυτή σε άρνηση της ρωμαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς: θρησκεία, δίκαιο, θεσμοί, γλώσσα, αρχαία γράμματα κ.λπ. Ο Ματθαίος προειδοποιεί τους *Ρωμαίους*, που δρούν στις Ηγεμονίες, αλλά και τους *Βλάχους*, ότι ρωμαιωσύνη δεν θα πει μόνο πολιτική, θεσμική και οικονομική κυριαρχία, ούτε περιορίζεται στη ρωμαϊκή γλώσσα, αλλά είναι φορέας πολιτισμού, ορθής πίστης και παράδοσης. Βλ. L. Cotovanu, «Οι πολλαπλὲς αναπαραστάσεις των Ρωμαίων /Γραικών στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες: η μαρτυρία του Ματθαίου Μυρέων, αρχὲς 17ου αι.», στο «Έλλην, Ρωμηός, Γραικός». Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, ό.π., σ. 431-447.

εμπόρων, που ήταν Οθωμανοί υπήκοοι. Οι ελληνικής καταγωγής, με τουρκική υπηκοότητα, χαρακτηρίζονται ως Γραικοί. [15]

Από τον 18ο αιώνα όρος *Έλλην* με τα παράγωγά του εξελίσσεται σταδιακά από έναν παραδοσιακό ετεροπροσδιορισμό θρησκευτικού χαρακτήρα σε έναν συλλογικό αυτοπροσδιορισμό εθνικού χαρακτήρα.[16] Το φαινόμενο συνδέεται με τον νεοελληνικό διαφωτισμό και θεωρείται εύλογα σημαντική έκφανσή του. Ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα οι όροι *Γραικός* και *Ρωμιός,* σχετικά με τη σύσταση του έθνους καλύπτονται σε μεγάλο βαθμό από την ιστορικότητα του όρου *Έλλην.* Οι μελέτες των τελευταίων δεκαετιών επιβεβαιώνουν την πολυμορφία και την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων, και μάλιστα σε μια περίοδο, όπως είναι αυτή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπου άρχισαν να αρθρώνονται και να μορφοποιούνται πολιτικά όροι και έννοιες σε ένα πλέγμα ιστορικού χαρακτήρα. Αναφορικά με τον κόσμο των παροίκων (18ος - αρχές 19ου αι.) η χαρτογράφηση των ταυτοτήτων και η αποκρυπτογράφηση των συλλογικών προσδιορισμών (Γραικός, Ρωμιός, Έλληνας, Βλάχος κ.ά.), όπως αναφέρουν οι πιο πρόσφατες μελέτες[17], προσκρούουν σε αδιέξοδα που γεννά η πολυσημία του δημόσιου ή ιδιωτικού κειμενικού λόγου στα κράτη και στις κοινωνίες όπου δραστηριοποιούνταν (Τεργέστη, Λιβόρνο, Βιέννη, Πέστη, Μπρασόβ, Σιμπίου κ.ά.). Επειδή μάλιστα οι πηγές (ελληνικές και ξένες), που αφορούν το ελληνορθόδοξο στοιχείο των τριών πρώτων αιώνων της Τουρκοκρατίας, πριν από τον διαφωτισμό, είναι διάσπαρτες, περιστασιακές ή και αθησαύριστες, ο σχεδιασμός ενός ειδικού **corpus** επισημαίνεται ως αναγκαίος από τον καθηγητή Ιστορίας Ιωάννη Χασιώτη, με στόχο να μελετηθεί το νεοελληνικό εθνικό φαινόμενο με τρόπο πιο τεκμηριωμένο.[18] Θα προσέθετα ότι αυτό είναι πιο εφικτό σήμερα, που τουλάχιστον τα δημοσιευμένα κείμενα του νεοελληνικού διαφωτισμού είναι προσβάσιμα μέσα από αξιόπιστες Βάσεις Δεδομένων.

15 Vera Bácskai «Η συμβολή των ελλήνων εμπόρων στην αστικοποίηση της ουγγρικής πρωτεύουσας», *Budapesti Negyed* 54 (2006), σ. 116. Οι περισσότεροι έμποροι, για παράδειγμα της Πέστης, κατάγονταν από την Μακεδονία και ήταν στην πλειοψηφία τους έμποροι χονδρικής ή λιανικής πώλησης. Όπως αναφέρει η Vera Bácskai «*η επίσημη, διοικητική ονομασία τους ήταν «Τούρκος υπήκοος», αλλά ο λαός τους έλεγε Γραικούς. Αν και αρχικά είχε θρησκευτική σημασία, με τον καιρό ο όρος «Γραικός» άρχισε να υποδηλώνει τον «έμπορο» και έγινε ταυτόσημος με αυτόν. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις κωμοπόλεις οι κάτοικοι και η δημοτική αρχή δεν τους προσφωνούσαν με το επίθετό τους (το οποίο ήταν γνωστό) αλλά τους έλεγαν «Θωμάς ο Γραικός», «Πέτρος ο Γραικός» κ.ά.*». Βλ. *Φυσικής Απάνθισμα δια τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας,* εκ της γερμανικής και γαλλικής διαλέκτου ερρανισθέν, παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού, εν Βιέννη, εκ της Τυπογραφίας του ευγενούς Τράττνερ, 1790, σ. ζ΄, η΄, ζ΄. Βλ. και Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Παραδοσιακές αντιλήψεις και νέες επιστημονικές ιδέες στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή», *Υπέρεια. Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»,* τ. 4, σ. 773-787. Η ίδια, «Νέες ιδέες και επιστημονικές απόψεις στο διαφωτιστικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή απέναντι στις παραδοσιακές πρακτικές και αντιλήψεις (Φυσικής Απάνθισμα)», *Πρακτικά Συνεδρίου Ρήγας και Διαφωτισμός,* υπό έκδοσιν

16 Ιωάννης Ζελεπός, «'Ελληνικόν γένος' και 'Ελληνισμός' στον θρησκευτικό λόγο κατά τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης (τέλη 18ου αιώνα έως 1821)», στο *«Έλλην, Ρωμηός, Γραικός». Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες,* ό.π., σ. 345-359.

17 Παρασκευάς Κονόρτας, «Το 'Ρωμαϊκόν έθνος' κατά το β΄ μισό του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα», στο *«Έλλην, Ρωμηός, Γραικός». Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, Περιλήψεις Ανακοινώσεων,* Αθήνα, 19-21 Ιανουαρίου 2017, σ. 12.

18 Ι. Κ. Χασιώτης, «Αναζητώντας εσωτερικές και εξωτερικές μαρτυρίες για τον εθνικό προσδιορισμό των Ελλήνων στα προεπαναστατικά χρόνια», στο *«Έλλην, Ρωμηός, Γραικός». Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες,* ό.π., σ. 299- 318).

Έλληνες και Βαλκάνιοι ιστορικοί έχουν επισημάνει την σημαντική θέση του ελληνικού στοιχείου στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, όπου αναπτύσσει ποικίλες δραστηριότητες στην οικονομία, στην κοινωνία και στον πολιτισμό.[19] Στο βιβλίο τους *Γεωγραφία Νεωτερική,* Βιέννη 1791, οι δύο συγγραφείς, ο Δανιήλ Φιλιππίδης και ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, οι οποίοι εγνώρισαν καλά την περιοχή των Ηγεμονιών στο γύρισμα του 18ου προς τον 19ο αιώνα, περιγράφουν μεταξύ των πρώτων την σημαντική εκεί ελληνική παρουσία. Τα σχετικά θέματα θα μελετηθούν και θα αναλυθούν έκτοτε από την ελληνική και βαλκανική ιστοριογραφία.[20]

Είναι κοινός τόπος ότι κατά την δεκαετία 1790 – 1800 συντελείται για την νεοελληνική ιστορία πραγματική κοσμογονία στον χώρο των νέων ιδεών, που έρχονται να ανατρέψουν πλάνες αιώνων. Οι νέες ιδέες διοχετεύονται μέσα από μια σειρά εκδόσεων. Εκτός από το *Φυσικής Απάνθισμα* και το *Σχολείον των Ντελικάτων εραστών* του Ρήγα Βελεστινλή, κυκλοφορεί η *Νεωτερική Γεωγραφία* (1791) των Δημητριέων[21], αφορίζεται ο Χριστόδουλος Παμπλέκης (1733-1793)[22], ο Σέργιος Μακραίος (1734/40-1819) με το *Τρόπαιον εκ της Ελλαδικής πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπερνίκου* (Βιέννη, 1797) μάχεται υπέρ της παραδοσιακής γεωκεντρικής κοσμολογίας. Λίγο αργότερα ο Στέφ. Κομμητάς διατυπώνει τις απόψεις του για τη γλώσσα και συγκρούεται με τον Κοραή και τους κοραϊστές. Ανάμεσά τους και ο συντοπίτης του, από τη Λάρισα, Κωνσταντίνος Κούμας[23]. Γεγονός ωστόσο είναι ότι και αυτός και άλλοι προστρέχουν στην αρχαία ελληνική γλώσσα ως κοινή πηγή, από την οποία αντλούν λέξεις και όρους για τις μεταφράσεις των επιστημονικών και ποικίλων ευρωπαϊκών συγγραμμάτων, αλλά και των πρωτοτύπων βιβλίων τους[24]. Αλλά από την ίδια γλωσσική δεξαμενή της ελληνικής γλώσσας συνιστά και ο Αδαμάντιος Κοραής να αντλήσουν ή να πλάσσουν τους όρους της νέας γνώσης, ιατρικής και γενικά επιστημονικής, που μετέφεραν από την Ευρώπη στον ελληνικό χώρο οι

19 Με την προδρομική συμβολή του N. Iorga, στο βιβλίο του *Byzance après Byzance (Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο,* ελληνική μετάφραση από τον Γιάννη Καρά, εκδ. Gutenberg Αθήνα 1985), όπου επισημαίνεται η έντονη και διαρκής παρουσία των ελληνικών γραμμάτων στην περιοχή ευθύς μετά την Άλωση και κατόπιν, μια πλειάδα Ελλήνων και Βαλκάνιων ιστορικών έχουν ασχοληθεί με το θέμα ως προς την οικονομία, την κοινωνία αλλά και την παιδεία.

20 Για τις σχέσεις Ελλήνων και Ρουμάνων στον τομέα των γραμμάτων και της παιδείας, βλ. Αικ. Κουμαριανού, «Les solidarites culturelles entre Grecs et Roumains dans les Principautes Danubiennes aux 18e et 19e sieclès», στο ««Οπώρα». La belle saison de hellénisme. Etudes de litérature antique offertes au recteur Jacques Bompaire». Presses de l'Univesrité de Paris-Sorbonne, 2001, σελ. 179-190.

21 *Γεωγραφία νεωτερική ερανισθείσα από διαφόρους συγγραφείς παρά Δανιήλ ιερομονάχου και Γρηγορίου ιεροδιακόνου των Δημητριέων,* τόμος πρώτος, εν Βιέννη παρά τω ευγενεί κυρίω Θωμά τω Τράττνερ 1791.

22 *Απάντησις Ανωνύμου προς τους αυτού άφρονας κατηγόρους επονομασθείσα περί θεοκρατίας, Λειψία 1793.*

23 Ο Κ. Μ. Κούμας επιχειρεί να συμβουλεύσει τον συμπατριώτη του, Θεσσαλό, Στέφ. Κομμητά να μην χρησιμοποιεί ύβρεις εναντίον των κοραϊκών (Κ. Μ. Κούμα, *Ιστορίαι των Ανθρωπίνων Πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας,* τόμ. ΙΒ΄, εν Βιέννη της Αυστρίας, 1832, σ. 750 και 598 – 599).

24 Ο Κωνσταντίνος Κούμας το 1818 επισημαίνει ότι «έχομεν την θείαν γλώσσαν των προπατόρων μας, από την οποίαν εμπορούμεν να λαμβάνωμεν πλουσίως ή να πλάττωμεν αναλόγως της συνηθείας της ό, τι όνομα μας χρειάζεται» (Κωνστ. Κούμας, *Χημείας επιτομή,* Βιέννη 1808, Εισαγωγή, σ. λβ΄. Βλ. περισσότερα Δημ. Καραμπερόπουλος, «Ιατρικοί Όροι του Γαληνού στην νεοελληνική ιατρική ορολογία», *Επετηρίδα Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών,* τόμ. 14, Αθήναι 2009, σ. 117-133.

Έλληνες διαφωτιστές.[25] Στην περίοδο αυτή αναζητούμε την πρώτη χρήση επιστημονικών όρων, που έχουν καθιερωθεί και ισχύουν μέχρι σήμερα[26].

Ο Ρήγας σχεδιάζοντας το μελλοντικό κράτος της Ελλάδος, θεώρησε απαραίτητη την εκτύπωση των πολιτικών χαρτών όλων των περιοχών του, διαιρεμένου σε Τοπαρχίες και Επαρχίας. Τύπωσε την «Χάρτα της Ελλάδος», την «Νέα Χάρτα της Βλαχίας» και την «Γενική Χάρτα της Μολδοβίας», τα οποία, όπως έχουν δείξει οι πρόσφατες έρευνες[27], δεν ήταν απλά χαρτογραφικά έργα. Σκόπευε ακόμη να τυπώσει λεπτομερείς χάρτες και για τις υπόλοιπες περιοχές της Βαλκανικής, την Βουλγαρία, τη Βοσνία και τη Σερβία[28].

Ο προβληματισμός και οι γεωγραφικές αναζητήσεις της εποχής του Ρήγα μπορούν να ενταχθούν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κοσμολογικού, αλλά και πρακτικού-ενημερωτικού χαρακτήρα. Η ανθρωπο-γεωγραφία ως επιστήμη διαμορφώνει την πραγματική αντίληψη για την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τον χώρο σε συγκεκριμένο χρόνο[29]. Η Παλαιά Γεωγραφία «*...περιγράφει τά παρά τοῖς παλαιοῖς ἐγνωσμένα τῆς γῆς μέρη*»[30], τα οποία συνιστούσαν αυτό, που αποκαλείτο παλαιός κόσμος, δηλαδή τμήματα της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής. Η σχέση ιστορίας και γεωγραφίας έχει τονισθεί από πολύ παλιά[31]. Και τα δύο αυτά επιστημονικά πεδία είναι ζωτικής σημασίας όχι μόνο για

25 Αδαμ. Κοραής, *Ηλιοδώρου Αιθιοπικά*, Παρίσι, 1804, μέρος Α΄, σ. νγ΄. Βλ. και *Ερμής ο Λόγιος*, 1812, επανατύπωση Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1989, σ. 15, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι ο συγγραφέας: «*θέλει προσδράμει εις την πλουσίαν αποθήκην των προγόνων, εις δε την σύνθεσιν θέλει οδηγηθεί από τον ορθόν λόγον*».

26 Εκτενέστερα βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Ελληνική ιατρική ορολογία. Οι απαρχές της κατά τον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 2008, 25(2): 244-247· ο ίδιος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο 1745-1821*, Βιβλιοθήκη της Ιστορίας της Ιατρικής, αρ. 1, εκδ. Αθ. Σταμούλη, Αθήνα 2003.

27 Βλ. τις μελέτες Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η "Χάρτα της Ελλάδος" του Ρήγα. Τα πρότυπά της και νέα στοιχεία*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου Ρήγα με την υποστήριξη της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1998, και σε ανάτυπο με την προσθήκη μερικών εικόνων ταύτισης· ο ίδιος, *Οι χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας του Ρήγα Βελεστινλή, Βιέννη 1797. Νέα στοιχεία-Ευρετήριο-αυθεντική επανέκδοση*, Αθήνα 2006, έκδοση της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα· ο ίδιος, *Το χαρτογραφικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή υπό το φως των νέων ερευνών*, Αθήνα 2010, δημοσιευμένο και στον τόμο *Πρακτικών του 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, Περιφέρεια Θεσσαλίας, Λάρισα 2009, τόμ. 2, σελ. 688-699.

28 Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Johann Christian von Engel, *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenlande*.-τόμ. I: *Geschichte des alten Panoniens und der Bulgarey*, Halle 1797, σ. 473-474, ο Ρήγας ετοίμαζε λεπτομερείς χάρτες και για τις υπόλοιπες περιοχές, της Βουλγαρίας, Σερβίας, Βοσνίας. Την μαρτυρία μνημονεύει ο Γ. Λάϊος, «Οι χάρτες του Ρήγα. Έρευνα επί νέων πηγών», *Δελτίο Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας*, τόμ. 14, (1960), σ. 231-312, Παράρτημα ΙΙ, σ. 296-298. Στις αποσκευές του κατά τη σύλληψή του ο Ρήγας είχε και έναν χάρτη της Σερβίας-Βοσνίας, βλ. Κων. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1930, φωτομηχανική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος) από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1997, αρ. εγγράφου 52, σελ. 145.

29 Ευάγγελος Παυλής & Θεανώ Τερκενλή (2010), «Προς μία γεωγραφική προσέγγιση της χωρικής συνείδησης». *Πρακτικά του 9ου Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου*, Αθήνα: Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία, σ. 409-414.

30 Στέφανος Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα. Γεωγραφία Παλαιά*. Πέστη 1828.

31 «*Η σύγχρονη προσέγγιση της γεωγραφίας μπορεί να διακρίνει τον τόπο από το χώρο. Ο τόπος περιλαμβάνει στοιχεία απτά, βιώσιμα, μετρήσιμα, που αποκτούν διάσταση πραγματική και υλική, ενώ ταυτόχρονα μπορεί να οριστεί ιστορικά μέσω ονομάτων, πολιτισμικών χαρακτη-*

τη γνώση του παρελθόντος, αλλά και για την καθημερινή ζωή του κάθε ατόμου. Στη *Νέα Γεωγραφία* γίνεται διάκριση της γεωγραφίας σε τρεις κατευθύνσεις: την μαθηματική γεωγραφία, την φυσική γεωγραφία και την πολιτική γεωγραφία. Στην πολιτική γεωγραφία εντάσσονται: η διαίρεση στα κράτη, ο τρόπος διοίκησης, η θρησκεία, η παραγωγή των προϊόντων. Επίσης, οι χάρτες διακρίνονται σε *ολικούς* (όσοι αποτυπώνουν το σύνολο της υδρόγειου σφαίρας), σε *γενικούς* (όσοι αναπαριστούν μία ήπειρο) και σε *μερικούς*, εκείνους που αποτυπώνουν κράτος ή τμήμα του. Το άθροισμα διαφόρων χαρτών ορίζεται ως *Άτλας*.

Η εποχή που έζησε και έδρασε ο Ρήγας, αποτελεί ουσιαστικά το θεμέλιο της σύγχρονης ιστορίας, «*στη δίνη γεωπολιτικών συγκρούσεων και ανακατατάξεων ανάμεσα σε έξι αυτοκρατορίες*»[32], την Οθωμανική, την Ενετική, τη Ρωσική, τη Γαλλική, την Αγγλική και εκείνη των Αψβούργων, οι οποίες διεκδικούσαν εδάφη, ανθρώπους, ιδέες και προοπτικές με μια εξαιρετική μαχητικότητα σε ένα περιβάλλον ραγδαίων αλλαγών. Οι Έλληνες της Διασποράς ζούσαν ταυτόχρονα στο μεταίχμιο ιδεολογικών κόσμων με καίριες πολιτικο-κοινωνικές, αλλά και πολιτιστικές επενέργειες: στον κόσμο της Ορθόδοξης Ανατολής, που ήταν υποχρεωτικά κλεισμένη μέσα στο κυρίαρχο τότε οθωμανικό κράτος, στον κόσμο της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς, μέσα από ποικίλες διανοητικές και συναισθηματικές διόδους και τέλος τον προνεωτερικό και τον νεωτερικό κόσμο της Δύσης, ο οποίος διέρχονταν την περίοδο μιας τεράστιας πνευματικής-επιστημονικής επανάστασης (1750 – 1850). Είναι η εποχή που ο Γερμανός ιστορικός R. Koselleck αποκάλεσε «*ορεινή διάβαση*»[33], με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό την πυρετώδη επιτάχυνση της ιστορίας και την εντατικοποίηση του χρόνου, που ήταν πλέον στραμμένος αποκλειστικά προς το μέλλον μέσω της δυναμικής της προόδου.

Στο δεύτερο μισό, λοιπόν, του 18ου αιώνα κυοφορούνται σημαντικές εξελίξεις σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας και ιδιαίτερα στον τομέα των γραμμάτων και των επιστημών και η άνθηση και η κυκλοφορία των ιδεών μέσω του Τύπου, αλλά και των παντός είδους εντύπων, και αποτελεί μια πραγματικότητα που καλύπτει όλη, σχεδόν, την ευρωπαϊκή ήπειρο. Ο Ρήγας, όπως η δράση του φανερώνει, προκειμένου να πραγματοποιήσει το όραμά του για την εθνεγερσία, αναζήτησε κάθε πρόσφορο τρόπο επικοινωνίας με τους συμπατριώτες του, ξεκινώντας από τις πιο απλές και πρακτικές μορφές πληροφόρησης, όπως είναι η προφορική συζήτηση και προπαγάνδα ή η απαγγελία με συνοδεία αυλού (συμβολικός τρόπος) επαναστατικών τραγουδιών (Θούριος, Ύμνος Πατριωτικός). Έπεται η χειρόγραφη πληροφόρηση με επιστολές, ανακοινώσεις, διαφημίσεις μέσω εφημερίδας ή βιβλίου και τέλος με την μορφή έντυπης έκδοσης, σε μεγάλο, για την εποχή του, αριθμό αντιτύπων βιβλίων, φυλλαδίων, εικόνων και χαρτών, έντυπου δηλαδή

ριστικών, απεικονίσεων, μνημείων ή κτισμάτων στα όριά του. Από την άλλη, ο χώρος είναι διαρκώς μεταβαλλόμενος, καθώς φορτίζεται από μνήμες και συναισθήματα, συγκροτείται ή επαναδια-πραγματεύεται ακόμη και στη φαντασία μας ή μπορεί να μείνει κενός, όπως και ο χώρος του διαστήματος». Γιώργος Κρητικός, *Έθνος και χώρος, Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης,* Αθήνα 2008, εκδ. Μεταίχμιο, σ. 11-12.

32 Peter Mackridge, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα (1766 – 1976*), μετ. Γρηγόρης Κονδύλης, Αθήνα 2009, εκδ. Πατάκης, σ. 55.

33 Reinhart Koselleck "Historia Magistra Vitae: The Dissolution of the Topos into the Perspective of a Modernized Historical Process," *Futures Past: On the Semantics of Historical Time,* New York 2004, Columbia University Press, σ. 32.

επικοινωνιακού υλικού.[34] Η ανάδειξη του ένδοξου παρελθόντος θεωρούσε ότι ήταν ο πιο άμεσος και λειτουργικός τρόπος να μιλήσει για το άθλιο παρόν. Η απεικόνιση του Μεγάλου Αλεξάνδρου στην έκδοσή του στην Βιέννη, είναι χαρακτηριστική εφαρμογή του σκεπτικού του. Συνειδητοποιεί την σημασία και την δυναμική της ιστορίας, αλλά γνωρίζει και τον τρόπο να την μετατρέψει σε αποτελεσματικό εργαλείο, προκειμένου να εμπνεύσει τους υπόδουλους, ενισχύοντας το εθνικό τους φρόνημα και αναζωπυρώνοντας την ελπίδα ότι και αυτός ο νέος Ασιάτης κατακτητής θα ηττηθεί από τον νέο Αλέξανδρο και τους στρατηγούς του, όταν έρθει η ώρα του μεγάλου ξεσηκωμού.[35] Η αναζήτηση επιχειρημάτων για την ανάγκη αναβάπτισης στις έννοιες και τις αξίες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, δεν αφορά μόνον τον Ρήγα. Οι λόγιοι της εποχής του στα έργα τους, στο διάστημα μεταξύ 1790 και 1835, αλλά και αργότερα, αναφέρονται στην ένδοξη ελληνική αρχαιότητα και την ελληνίδα φωνή, εννοώντας την γλώσσα, στο παρελθόν γενικότερα του ελληνικού γένους ως πολύτιμη προίκα για την αναγέννηση του έθνους. Η διαφορά είναι ότι οι περισσότεροι αρκούνται στις «φιλολογικές» αναφορές και τα σχόλια, ενώ ο Ρήγας με την δημοσίευση των συγκεκριμένων έργων του αποβλέπει στην «εξέγερση», το ξύπνημα των υποδούλων της Βαλκανικής, και προτείνει συγκεκριμένο σχέδιο για τη δημιουργία του νέου κράτους. Με πρακτικό και συγκεκριμένο τρόπο.[36] Στον προγραμματισμό του αυτόν η χρήση των όρων Έλλην, Ελλάς, Ελληνίς, ελληνικός-ή, φιλέλλην, ρωμιός, ρωμαίικος (χορός) και Γραικός, Γραικία (βλ. Πίνακας 1)[37] έχει ιδιαίτερη σημασία.

Πίνακας 1.

1790	**Συγγραφέας, έτος έκδοσης**	**Έλλην, Ελλάδα**	**Ρωμηός / Γραικός**
	Ρήγας **Σχολείον των ντελικάτων εραστών, 1790**	σ. 198 «...είναι παντού καλούτζικαις, έχομεν και ημείς ταις εδικαίς μας, η ωραιότης των Ελληνίδων έγινε παροιμία εις τους Ευρωπαίους...να μία Ελληνική ωραιότης». σ. 303: « Αίγλη λέγεται και μία από ταις νύμφαις οπού εμυθολογούσαν οι Έλληνες».	

34 Λουκάς Αξελός, «Η συμβολή του Ρήγα στην τέχνη της διάδοσης της αλήθειας», *Υπέρεια*, τ. 5, 2010, σ. 761 κεξ., εδώ σ. 763-764.

35 Περισσότερα βλ. Μέγας Αλέξανδρος (χαλκογραφία) στο Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος, *Τα έργα του*, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 667 Επίσης βλ. *Ο Μέγας Αλέξανδρος του Ρήγα Βελεστινλή*, Βιέννη 179, επιμέλεια-σχόλια Δημ. Καραμπερόπουλος, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2006. Βλέπε και Χριστόφορος Περραιβός, *Ύμνος εγκωμιαστικός παρ' όλης της Γραικίας προς τον αρχιστράτηγον Μποναπάρτε. Εις τον ήχον της Καρμανιόλας*, εν Κερκύρα, χρόνος έκτος πολιτικός [1789] και ανατύπωση στο *Επαναστατικά τραγούδια του Ρήγα και ο Ύμνος στον Μποναπάρτε του Περραιβού*. Η έκδοση της Κέρκυρας (1798), εκδ. «Κέντρου Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού Ακαδημίας Αθηνών», Αθήνα 1998.

36 Λουκάς Αξελός, «Η συμβολή του Ρήγα στην τέχνη της διάδοσης της αλήθειας», *ό.π.*

37 Ο πίνακας περιλαμβάνει τις αναφορές των όρων Έλλην, Ρωμιός, Γραικός και των παραγώγων τους στα κείμενα του Ρήγα Βελεστινλή και λογίων της εποχής του. Δεν αποτελεί εξονυχιστική αποδελτίωση των κειμένων. Ευχαριστώ τον φίλο, Πρόεδρο της Εταιρείας Φερών -Βελεστίνου-Ρήγα, δρα Δημήτρη Καραμπερόπουλο για την παραχώρηση μεγάλου μέρους των στοιχείων του πίνακα, από το προσωπικό του Αρχείο. Προσθέσαμε επιπλέον στοιχεία, χωρίς να θεωρούμε ότι εξαντλούμε το θέμα.

1790,	**Φυσικής Απάνθισμα, 1790**	Αφιέρωση: '... του ποτέ λαμπροτάτου γένους των Ελλήνων» ...εις την Ελλάδα επανακαλέσαι... ν' απολαμβάνης τον θαυμασμόν και έπαινον του Ελληνικού γένους» Προς των αναγνώστας: «φιλέλλην», «το πεπτωκός Ελληνικόν γένος». σ. 130, «Οι βασιλείς ρωμαίοι και οι Σινατώροι Ρωμάνοι εφορούσαν χλαμύδα πορφυρή.... Οι Ελληνες ωνόμαζον αλουργίδας τα τοιαύτα φορέματα». Ελλάς, σελ. δ΄, 32, 129 Έλληνας σελ. γ΄, «γένους των Ελλήνων»23, ένας Ελληνας Πτολεμαίος 130 Ελληνικόν γένος, σελ. ε΄, θ΄		
	1797 Ηθικός Τρίπους	Ελλάς, 4, (σύγχρονη) 13, (αρχαία) 48 (αρχαία) Ελληνικός λαός, 113 (αρχαίος) Ελληνικόν άνθος 18 (αρχαίο) Ελλήνων απόγονος 1, (αρχαία-σύγχρονη) Ελλήνων γένος 10 (αρχαίο)		
	1797 Νέος Ανάχαρσις	Ρωμαίικος χορός, σελ. 125 Έλλην, πολλά Ελλάς πολλά σελ. 125 υποσημείωση «Αφ' ού εχάσαμεν το παν, συνεχάθησαν και τα ονόματα των χορών».		
	Νέα Πολιτική Διοίκησις	Επαναστατική Προκήρυξις: σελ. 15. «ο λαός, απόγονος των Ελλήνων... Δίκαια του Ανθρώπου: σελ. 30 , άρθρο 34, δική του προσθήκη, Ό Βούλγαρος πρέπει να κινήται, όταν πάσχη ο Έλλην και τούτος πάλιν δι' εκείνον και αμφότεροι δια τον Αλβανόν και Βλάχον»		
Σύνταγ	**Σύνταγμα**	Ελλάς, Έλληνες, Ελληνίς		
Θούριο	**Θούριος**	Σας κράζει η Ελλάδα στίχ. 85		στίχ. 19 και Τούρκοι και Ρωμιοί στίχ. 45 Βουλγάροι κι Αρβανίτες, Αρμένοι και Ρωμιοί στίχ. 53, η Ρούμελη τους κράζει
	Ύμνος Πατριωτικός			της Ελλάδος και όλης της Γραικίας.. Στροφή 38: Χυθήτε στην Γραικίαν...
	Εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου	Αρχηγός των Ελλήνων... Εξεδόθη χάρις των Ελλήνων και Φιλελλήνων...		

	Χάρτα της Ελλάδος	Φύλλο 3. Εξήγησις, ρόπαλο, ελληνική δύναμις Φύλλο 4. Τίτλος «Χάρτα της Ελλάδος», ελληνικά νομίσματα. Εξεδόθη χάριν των Ελλήνων και Φιλελλήνων. Φύλλο 5, «ΕΛΛΑΣ» πόλις Φύλλο 7, «αρχαίον ελληνικόν Θέατρον» Πλοία Ελλήνων, πλοία Περσών, στρατεύματα Ελλήνων... Φύλλο 12, «Οι από Ελλήνων βασιλεύσαντες ενδόξως...»	Μετά Χν Ρωμάνοι...	
Νέα	**Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς Δημητριείς, Γεωγραφία Νεωτερική, 1791**	Η Ελλάς, σ. 3 σ. 142 και 143.	σ. 142 οι τωρινοί Έλληνες ονομάζονται καταχρηστικώτερον Ρωμαίοι...Το Ρωμάνος ή Ρωμαίος έγινε κοινό εις όλους τους κατοίκους οπού ήσαν υποκείμενα εις τους Ρωμάνους, μ'όλον οπού κάθε έθνος είχε και την εδική του ονομασία... Βασιλεύς Ρωμαίων, Νέα Ρώμη και άρχισαν και οι κάτοικοι του Βυζαντίου, οπού ήταν οι περισσότεροι Έλληνες και όλοι οι Θράκες και όλοι οι επίλοιποι Έλληνες να ονομάζωνται Ρωμαίοι και να ιδιοποιούνται την ονομασία των τυράννων τους, μάλιστα οπού εστοχάζουνταν αμαθώς το Έλληνες μια ονομασία οπού ανήκεν εις τους ειδωλολάτρας.	σ. 143 Τα επίλοιπα έθνη της Ευρώπης μας ονομάζουν Γραικούς, την οποία ονομασία την επήραν από τους λατίνους, ή Ρωμάνους. Επειδή αυτοί έτζι μας έλεγαν το παλαιό, και μας λέγουν και έως τώρα. Μας έλεγαν ακόμη και Γράιους, και τον τόπο μας κοντά εις Γραικία και Γράια, η οποία ήταν η παλαιότερη ονομασία οπού μας έδιδαν. Το Γραικός έχει την ετυμολογία του από ένα βασιλέα οπού εστάθηκε εις την Ελλάδα με αυτό το όνομα. Ίσως από τον τόπον αυτού του βασιλέως θε να επήγε κοντά εις την Τυρρηνία καμμιά αποικία, της οποίας τα μέλη ωνομάζουνται Γραικοί, και ύστερα οι Τυρρηνοί και ακολούθως οι Ρωμάνοι ωνομαζαν όλους τους ομογλώσσους τους Γραικούς. Μερικοί αρχαιολόγοι σκαλίζουν την ετυμολογία του, και την ευρίσκουν εις τα Κελτικά. Γράια λέγουν εις τα Κελτικά σημαίνει γραία, γερόντισσα. Ωνομάσθηκαν, λοιπόν, το παλαιόν έτζι προς διαφοράν των ξένων εθνών οπού έρχουνταν εις αυτά τα μέρη. Άλλοι πάλιν το παράγουν από το ρακός οπού σημαίνει πλατύς. Ο Ησύχιος έχει αυτή τη λέξι.
	Χάρτα Βλαχίας Γενική Χάρτα Μολδοβίας	Εκδοθείσα χάριν των Ελλήνων και Φιλελλήνων		

	Διονύσιος Πύρρος Θετταλός Φαρμακοποιία Γενική, 1818 **Εγκόλπιον των Ιατρών, 1831** Διαιτητική	Στην αφιέρωση στον Πατριάρχη Ιεροσολύμων: Ελλάς, Ηρακλής εκείνος ο μέγας και θαυμαστός ήρως του κόσμου, περιερχόμενος ποτέ τας πόλεις και χώρας της Ελλάδος, και καθαρίζων την γην ημών από τα τερατώδη αυτής αντικείμενα». Προσφώνηση στον ιατρό Ραζή Δημήτριο: «... εγώ λοιπόν, φιλογενής ων και φιλέλλην... έδωκα εις τύπον προς ωφέλειαν του γένους μου». «...ελπίζω όμως εις κανέν'άλλον φιλογενή και φιλάνθρωπον Έλληνα, να κάμη και αυτός κανέν έργο...» «...και όσον απαιτεί και η πατρίς μας από κάθε αισθαντι-κόν και ειλικρινή Έλληνα». «...Θα δώσω εις φως και μίαν περιήγησιν την οποίαν προλαβόντως έκαμα εις την Ελλάδα» 'Τοις ευγενεστάτοις... φιλομούσοις των Ελλήνων... ανατίθημι» «... άλλος τις Έλλην φιλοτιμηθείς ...»		

	Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος Περί χολερικών πυρετών, 1815	σελ. 101 «οι Έλληνες τας ωνόμασαν επωδάς. Οι Λατίνοι...» σ. 102 «...Ο Κάτων...εχθρός των Ελλήνων...» σ. 120, ελληνικόν γένος» σ. 121, «...εις τον φιλέλληνα πατριάρχην...»	σ. 120, « εξεύρεις εις ποίαν τάξιν ευρίσκετο το περί καθαρισμού μεταξύ των προγόνων ημών, των Ρωμαίων και ήδη των Ευρωπαίων».	Πρόλογος σελ. IX, «...πολλοί των εκεί μαθητευσάντων (Βουκουρέστι και Ιάσιον) προξενούσι τιμήν και δόξαν εις των Γραικών το γένος» σ. 3, «...είδον...και ένα ιερέα Γραικόν»
	Κωνσταντίνος Μιχαήλ Διαιτητική 1794			σελ. 113, «...βασιλείαν των Γραικών», σελ. 115, «Οι Γραικοί ..εδίδαξαν...». υποσημ. «...οι περί την άλωσιν της βασιλευούσης την Γραικίαν παραλιπόντες σ. 118 υποσημ. Οίτινες από την
Στέφανος	**Κομμητάς, Εγκυκλοπαιδεία Ελληνικών Μαθημάτων, 1830**		Εγκυκλοπαιδεία ελληνικών μαθημάτων Συλλεγείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων	

Όπως φαίνεται στον πίνακα, ο Ρήγας αναφέρεται σε Έλληνες, ελληνικόν γένος οραματίζεται και σχεδιάζει ένα πολυεθνικό Ελληνικόν Κράτος εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η χρήση των όρων Ελλάδα-Έλληνες, Ελληνίς επικρατεί σε όλα τα εκπαιδευτικά και οραματικά έργα του (Φυσικής Απάνθισμα, Ηθικός Τρίπους, Νέος Ανάχαρσις, Νέα Πολιτική Διοίκησις, Σύνταγμα, Εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Χάρτα της Ελλάδος, αλλά και στο Σχολείον των ντελικάτων εραστών) που απηχούν τις ιδέες και το στρατηγικό του σχέδιο για τη δημιουργία του νέου κράτους. Αντίθετα ο πιο λαϊκός όρος Ρωμιός - Ρωμιοί, χρησιμοποιείται μόνον στον Θούριο, παράλληλα με άλλα γνωστά εθνωνύμια της Βαλκανικής:

στίχ. 19 *και Τούρκοι και Ρωμιοί*
στίχ. 45 *Βουλγάροι κι Αρβανίτες, Αρμένοι και Ρωμιοί*
στίχ. 53 *η Ρούμελη τους κράζει...*
Αλλά και: στίχ. 85 ... *σας κράζει η Ελλάδα*

Επίσης στον Ύμνο Πατριωτικό της Ελλάδος και όλης της Γραικίας, στροφή 38 παροτρύνει:

... *χυθήτε στην Γραικίαν...*

Όπως φαίνεται και στον παραπάνω πίνακα, οι Δημητριείς στην «*Γεωγραφία Νεωτερική*» προκρίνουν την ονομασία *Ελλάς* και *Έλληνες,* ενώ εξηγούν παράλληλα την χρήση κατά περιόδους και την προέλευση των άλλων δύο ονομασιών, *Ρωμιός* και *Γραικός.*[38] Για το όνομα Ρωμιός οι Δημητριείς θεωρούν ότι προέρχεται από τους κατακτητές της Ελλάδος, τους Ρωμαίους και γι' αυτό δεν θα έπρεπε να το χρησιμοποιούν οι Έλληνες. Ωστόσο αιτιολογούν την χρήση του και επιχειρούν να τεκμηριώσουν την ονομασία Γραικός.[39] Ο Άνθιμος Γαζής στην μετάφραση του βιβλίου του Antoine F. Fourcroy, που εκδίδει χρησιμοποιεί για την γλώσσα τον όρο «*εκ-γραικισθείσα (...) υπό Θεοδοσίου Ηλιάδου*»[40] αντί *εξελληνισθείσα.* Άλλοι συγγραφείς χρησιμοποιούν τον όρο Γραικός για να διακρίνουν τους ορθόδοξους Έλληνες από τους λατινόδοξους οπαδούς του Πάπα της Ρώμης· ο λόγιος και ιερέας Ευγένιος Βούλγαρης (1716 – 1806) φαίνεται ότι αποφεύγει τον όρο Έλληνας, επειδή παραπέμπει στην ειδωλολατρία («δια την έμφασιν της ειδωλοθρησκείας») και τον όρο Ρωμαίος, γιατί θυμίζει τους Ρωμάνους, δηλαδή όλους τους υπηκόους της βυζαντινής αυτοκρατορίας («το δε Ρωμαίοι προς αντιδιαστολήν των Ρωμάνων»). Η επίσημη εκκλησία χρησιμοποιούσε την ονομασία Έλληνες, όταν υπήρχε ανάγκη να διακριθούν από τους αλλόγλωσσους. Υποστηρικτές των όρων αυτών είναι και όσοι δεν αποδέχονται την Αυτοκρατορία και την «Ελέω Θεού» εξουσία. Είναι εκείνοι που ενστερνίστηκαν και αφομοίωσαν τα διδάγματα των καιρών και έστρεψαν τις ελπίδες τους στην Ευρώπη και τη Δύση. Σ' αυτήν την περίοδο τίθενται οι βάσεις για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας και την απαλλαγή της από τις ξένες προσμείξεις, και της παιδείας, στοιχείων ταυτότητας και διαμόρφωσης του Νεοέλληνα, καθώς το σημαντικότερο στοιχείο είναι η διαμόρφωση της νεοελληνικής συνείδησης και της εθνικής ταυτότητας. Όλοι αυτοί οι

38 *Γεωγραφία Νεωτερική,* ό. π., 142-143.

39 Με την κατάλυση του Βυζαντίου, το όνομα Ρωμιός σημαίνει άρνηση της εθνικότητας του φέροντος και δηλώνει απλώς την ιδιότητα του πρώην *Ρωμαίου* πολίτη. Ο Νικόλαος Πολίτης, στις αρχές του 20ού αιώνα, απαντώντας στον Κωστή Παλαμά και σε όσους προτιμούσαν την ονομασία Ρωμιός αντί για το Έλληνας, επιχειρηματολογεί: «Αν το ελληνικόν έθνος ήτο όμοιον προς τ' άλλα το ρωμαϊκόν κράτος αποτελούντα έθνη· αν δεν είχεν ιστορίαν ένδοξον, προγενεστέραν της ιδρύσεως του κράτους εκείνου, και ηδύνατο ν' απαρνηθή αυτήν, θα εθεώρει βεβαίως επαρκή την δόξαν ότι ανήκε ποτέ εις το μέγα και πανίσχυρον ρωμαϊκόν κράτος, και τοσούτο μάλλον, καθ' όσον ήτο η ψυχή αυτού, εν πάσι πρωτοστατούν και τα πάντα εν αυτώ ιθύνον. Τότε δε θα ωφείλωμεν να πάρομεν του κράτους εκείνου το όνομα και να διατηρήσωμεν την προσηγορίαν του Ρωμιού, να ονομάσωμεν δεν και την ημετέραν χώραν αντί Ελλάδος Ρωμανίαν, ως ονόμαζε ο ελληνικός λαός κατά τους μέσους χρόνους την βυζαντινήν επικράτειαν». Σε τέτοια περίπτωση, «έχοντες την προτεραιότητα» θ' αναγκάζαμε τους Βλάχους και τους Μολδαβούς ν' αναζητήσουν άλλο όνομα για τις «ηγεμονίες» τους (Romani)».

40 *Χημική Φιλοσοφία ή στοιχειώδεις αλήθειαι της νεωτέρας χημικής νεωτέρα τινι μεθόδω τεταγμέναι, υπό -, εκ Γραικισθείσα* (...) υπό Θεοδοσίου Ηλιάδου, επιδιορθωθείσα και τύποις εκδοθείσα υπό Α. Γαζή, 1802.

παράγοντες θα οδηγήσουν την ελληνική κοινωνία στην επανάσταση και θα θέσουν τις βάσεις του Νεοελληνικού Κράτους.

Ο Αδαμάντιος Κοραής, ως γνωστόν, χρησιμοποιεί τους όρους «Γραικός» και «Έλληνας» με τα παράγωγά τους· γενικά προτείνει την υιοθέτηση του ονόματος *Γραικός*, για τον λόγο ότι οι Ευρωπαίοι αποκαλούσαν τους Έλληνες με αυτόν τον τρόπο. Ο ίδιος ζει στη Γαλλία και θεωρεί ότι η στροφή σ' αυτήν είναι απαραίτητη γιατί, η αφύπνιση του Γένους έπρεπε να στηριχθεί στην παιδεία, άρα στο σχολείο της Ευρώπης, τη Γαλλία. Είναι αντίθετος με το αυτοκρατορικό μοντέλο και την ονομασία Ρωμιός.[41]

Ο Κωνστ. Κούμας (*Ιστορίαι* 12, σ. 514)[42], κάνει λόγο για το ελληνικόν γένος, που επαναστατεί και αλλού για το ελληνικόν έθνος, το οποίο «είκοσι περίπου εκατονταετηρίδες παρήλθαν, αφού έπαυσε να μνημονεύεται εις την ιστορίαν ως ιστορικόν έθνος. Όσα ελέγοντο περί αυτού εις τούτο το μεταξύ δεν ήσαν έργα, αλλά πάθη ελληνικά. Διότι περιέγραφαν το έθνος ή καταπατούμενον υπό των Ρωμαίων, ή κατασπαραττόμενον υπό των Ευρωπαίων, αφού ούτοι απηλπίστησαν από την ελευθέρωσιν της Ιερουσαλήμ, ή καταδουλούμενον υπό των Οθωμανών. Και εις τους γεωγραφικούς αυτούς πίνακας δεν εδείχνετο πλέον Ελλάς, αλλά μέρη της τουρκικής επικρατείας, τα οποία πάλαι ποτέ ωνομάζοντο Ελλάς». Κάνει επίσης λόγο για τους διαφόρους λαούς που ευρέθησαν υπό το οθωμανικό σκήπτρο: Μολδαυούς, Βλάχους, Βουλγάρους, Σέρβους, Αλβανούς και Έλληνες. «Όλοι δε, ως αρπαγμένοι από την εξουσίαν των αυτοκρατόρων της νέας Ρώμης, της Κωνσταντινουπόλεως, ωνομάζοντο και υπό των κρατούντων και υπ'αλλήλων ως επί το πλείστον Ρωμαίοι, το οποίον όμως προσεκολλήθη εξαιρέτως εις τους Έλληνας». Ωστόσο, ο ίδιος κάνοντας λόγο για την Πατριάρχη Αγαθάγγελο Α΄, γράφει ότι ήταν εφημέριος της Αδελφότητας των Γραικών στην Μόσχα.[43]

Αναφέρει, επίσης, ότι οι Φαναριώτες θεωρούσαν τους εαυτούς τους «το περίπλεπτον γένος των Ρωμαίων (βλασφημίαν ήκουαν, αν τους ωνόμαζέ τις Γραικούς ή Έλληνας), δεν ήθελαν να έχουν κοινωνίαν με τους αναξίους της συγγενείας των πραγματευτάς ή τεχνίτας. Με διάφορα σκωπτικά ονόματα εσήμαναν τους Ηπειρώτας, τους Θεσσαλούς, τους Νησιώτας και τους όσοι δεν ήσαν Τσελεπίδες».

Κάνει ιδιαίτερο λόγο για τους Έλληνες της διασποράς, οι οποίοι «δεν μεταδίδουν εις τα τέκνα των την γλώσσαν των, μαζή με αυτήν την σωτήριον θρησκείαν, ήτις μεταχειρίζεται εις τους ναούς την Ελληνικήν γλωσσαν. Αλλ' οι γονείς αγνοούντες ότι η γλώσσα των είναι βασίλισσα των γλωσσών του κόσμου, την καταφρονούν, και συνομιλούν με τα τέκνα των την γερμανικήν. Αι δέσποιναι μάλιστα εντρέπονται να φαίνωνται Γραικαί. Γραική γνωρίζουσα την γραικικήν γλώσσαν ομιλεί προς άλλην Γραικήν με αλαζονείαν εις την γερμανικήν».

Ο έτερος Θεσσαλός λόγιος, ο Στέφανος Κομμητάς, ανάλωσε το μεγαλύτερο κεφάλαιο στον εκπαιδευτικό του αγώνα για τη γλώσσα, την «*ελληνίδα φωνήν*», όπως την

41 Βλ. συνοπτικό πίνακα. Στον πρόλογο της μετάφρασης των Απάντων του Ισοκράτη (1807), Ο Κοραής, μεταξύ άλλων, γράφει: «Καλόν είναι εις ημάς να καυχώμεθα, και εις εκείνους να πληροφορηθώσιν, ότι και χωρίς αυτούς το ελληνικόν γένος ήτο πλέον αδύνατον να μείνη εις εκείνην την ελεεινήν κατάστασιν, όπου το κατεβύθισεν η απαιδευσία». Αλλού γράφει: «Τι παρά τους άλλους περισσότερον πταίουσιν εις τούτον οι ταλαίπωροι Γραικοί;» «Και τοιαύτη είναι του Ελληνικού Γένους η σημερινή κατάστασις. Ότι αναγεννάται και αυξάνει καθ' ημέραν δεν έμεινεν πλέον ουδεμία αμφιβολία...».

42 Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων*, ό. π., τ. 12, σ. 517.

43 Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων*, ό. π.

αποκαλεί. Υποστήριξε αταλάντευτα, σχεδόν ώς το τέλος της ζωής του, την επαναφορά της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, γιατί πίστευε ότι η εκμάθησή της θα οδηγήσει στην απόκτηση του αρχαίου κάλλους και στην ευδαιμονία της ζωής. Σημειώνει: «*Και διά τούτων ελπίς ότι και το αρχαίον κάλλος αναλήψεταί ποτε, όσον ενδέχεται, η ημετέρα φωνή, ην το γε νυν προϊέμεθα, και πάλιν δι΄ αυτής εις το Έλλην και Βάρβαρος ίσως διαστήσονται πάντες*»[44]. Και επιχειρηματολογεί με σοβαρότητα και εμβρίθεια επικαλούμενος την ευρωπαϊκή γλωσσική πραγματικότητα. Συγκεκριμένα, ζώντας αλλά και με το έργο και το λόγο του παρεμβαίνοντας σε αυτόν τον παράδοξα δυναμικό και αμφίσημο χωροχρόνο, τονίζει ότι το *ελληνικόν σώμα* και το *ελληνικόν έθνος* δεν σύγκειται παρά από το δόγμα και τη γλώσσα και ότι όσοι δεν συμφωνούν και δεν αποδέχονται μία τέτοια ταυτότητα είναι εχθροί του έθνους[45].

Το αρχαιοελληνικό παρελθόν λοιπόν δεν ήταν για τον Κομμητά μοχλός εκτόξευσης του νεοελληνικού προνεωτερικού παρόντος στο απροσδιόριστο ακόμη νεωτερικό μέλλον, αλλά μια σεβάσμια κληρονομιά, η ενδελεχής μελέτη της οποίας πίστευε, πως ήταν από μόνη της ικανή να εξασφαλίσει με αργούς, μη επαναστατικούς, ρυθμούς την «*ευμάρεια*» του έθνους των Ελλήνων. Εξάλλου, παρουσιαζόταν ως βέβαιος ότι η μόνη «*δόξα*» για την οποία κυρίως σεμνύνονταν τα «*πεπαιδευμένα*» έθνη της Ευρώπης, δεν ήταν οι πόλεμοι, οι εφευρέσεις ή τα οικοδομήματα, αλλά αυτή που προέρχεται από τους «*λόγους*» τους, για τον καλλωπισμό των οποίων «*μάλλον*» μοχθούσαν[46], προβάλλοντας βεβαίως μια παραπλανητική, φαντασιώδη ερμηνεία του ευρωπαϊκού κόσμου. «*Θειότατον και θεσπέσιον χρήμα*», η «*Ελλάς Φωνή*», η «*Ελληνίς φωνή*», ο «*Έλλην λόγος*», η «*φωνή των θεών*», «*της ανθρωπότητος η ψυχή*», αλλά και «*το καταπολεμούμενον αγαθόν*». Συνδέει άρρηκτα λοιπόν τη γλώσσα με την εθνική υπόσταση, προβαίνοντας μάλιστα στο διαχωρισμό όσων αμφισβητούν τη σύγχρονη επιβίωση της αρχαιοελληνικής γλώσσας από το προνόμιο ή την ιδιότητα του Έλληνα αλλά και του ίδιου του ελληνικού αίματος, η θυσιαστική υπεράσπιση του οποίου αποτελεί αυτόχρημα πολεμικό καθήκον[47]. με την επιστολή του στον Friedrich Thiersch (1814). Σε αυτήν διαφαίνεται η προσπάθειά του να δημιουργήσει ένα νεοκλασικιστικό αλλά αντικοραϊκό δίκτυο Ευρωπαίων φιλολόγων με τους «*εν αληθείαις πεπαιδευμένους*», τους «*γνησίους Έλληνας*», δηλαδή τους αρχαϊστές, οι οποίοι γνωρίζουν καλύτερα «*την φωνήν των προγόνων*», απορρίπτοντας παράλληλα «*όσα μη κατ' ιδίωμα ελληνισμού γράφεται*» [48].

Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει έντονος διάλογος μεταξύ Έλληνος και Δακός (Βλάχου) για μια θέση σε εστιατόριο, ο οποίος καταλήγει σε αμοιβαίες ύβρεις[49].

---

44 *Εγκυκλοπαιδεία Ελληνικών Μαθημάτων...*, ό. π., σ. λγ΄.

45 *Ό. π.*, σ. 277 – 278, σ. 278 – 279, 285 – 287, 291, σ. 296 – 300, 305, 310 και 312, σ. 315.

46 Γεώργιος Θ. Ζώρας (1971), Στεφάνου Κομμητά Επιστολαί περί Γλώσσης και Παιδείας, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι, σ. 17.

47 *Ό.π.*, σ. 297.

48 Θα γράψει χαρακτηριστικά: «*Έλληνες όντες και φρονούντες Ελληνικά και πατριωτισμόν έχοντες...*» ή «*...και αν κυκλοφορεί εισέτι και ρανίς αίματος Ελληνικού εις τας φλέβας ημών*» ή «*ο και μικράν ρανίδα αίματος Ελληνικού έχων*». Γεώργιος Θ. Ζώρας (1968), *Ο Στέφανος Κομμητάς και το Γλωσσικόν Ζήτημα*, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι, σ. 10.

49 «*Έλλην: Εγώ πρέπει να προτιμηθώ από σε τον Βλάχον, επειδή είμαι Έλλην. / Δάξ: Δεν πρέπει να προτιμηθής συ, αλλ' εγώ. / Έλλην: Λοιπόν, ας το κρίνη ο οικοκύρης ούτος, ο οποίος μας φιλεύει. / Εστιάτωρ: Και ποίοι είσθε; / Έλλην: Ούτος είναι ο Δημήτριος ο υιός του Γεωργίου. Εγώ είμαι ο Νικόλαος ο υιός του Αλεξάνδρου. / Εστιάτωρ: Αληθινά ευγενείς και οι δύο. Και δια τί φι-*

Με την άποψή του αυτή βρίσκεται στον αντίποδα όσων πριν από δύο δεκαετίες είχε διατυπώσει ο συντοπίτης του Ρήγας Βελεστινλής, όταν στο εθνοπαιδαγωγικό του έργο «Φυσικής Απάνθισμα» έγραφε: «*Η αιτία οπού μετεχειρίσθην απλούν ύφος ήταν διά να μην προξενήσω με την γριφότητα του ελληνισμού εις τους άλλους, εκείνο οπού ο ίδιος έπαθα σπουδάζοντας... Όθεν αφορώντας ο σκοπός μου εις το να ωφελήσω το γένος μου και όχι προς επίδειξιν να επισσωρεύσω λέξεις εις αυτό μου το απάνθισμα, έπρεπε να το εκθέσω με σαφήνειαν όσον το δυνατόν, οπού να το καταλάβουν όλοι, και να αποκτήσουν μίαν παραμικράν ιδέαν της ακαταλήπτου φυσικής... Ο μαθητής ακούει την ομιλίαν του διδασκάλου του εις την παράδοσιν, καθώς εις τα σπάργανα ήκουε την πολυλογίαν της τροφού του*»[50].

Η χρήση των όρων Ρωμιοί και άπαξ Ρούμελη, από τον Ρήγα, καθώς και το πατριδωνύμιο Γραικία στον «Θούριο» δεν φαίνεται καθόλου τυχαία, καθώς πρόκειται για ποίημα που προορίζεται να κυκλοφορηθεί από στόμα σε στόμα, να εξεγείρει τους ραγιάδες της Βαλκανικής. Ο Κ. Μ. Κούμας με θαυμασμό κάνει λόγο για την «θούρειον ωδήν» του Ρήγα: «*Με γλώσσαν τόσον δημώδη, ώστε την εκαταλάμβανε πάσα κλάσις Ελλήνων... δια της οποίας εκάλει όλους εις τα όπλα... μικροί καί μεγάλοι και αυτών αι γυναίκες έψαλλαν την του Ρήγα ωδήν... ήρχισαν κατ' ολίγον να ενεργή ψυχικώς*»[51]. Τον κύριο στόχο του Ρήγα αποτελεί η χειραφέτηση του *πεπτωκότος Γένους των Ελλήνων*[52]. Χαρτογραφεί,

---

λονικείτε / Δαξ: Δια την πρωτοκαθεδρίαν. Επειδή ούτος λέγει, ότι είναι καλήτερός μου. Εγώ όμως απόκτησα εδώ ακόμη ένα, διότι έμαθον ελληνικά. Εστιάτωρ: Καλέ δα ησυχάσατε, μη φιλονικείτε αναμεταξύ σας. Επειδή δεν είναι ίδια συμποσίου φίλων. Μήτε πρέπει να φιλονικείτε. / Έλλην: Και θέλεις ούτος ο Βλάχος να κάθηται εις την τράπεζαν – παράνω από εμέ; / Δαξ: Βέβαια. Επειδή είμαι καλήτερός σου. / Έλλην: Κατά τι, ώ τρελλέ, ή επειδή ο διδάσκαλός σου έδωκεν αρκετόν δαρμόν δια του καμτζηκίου, επειδή έκαμες όσα δεν έπρεπεν να κάμης. / Δαξ: Και συ (ώ...και τι να ειπή τινάς και να σοι πρέπη!) δεν έφαγες ξύλον, και με ονειδίζεις και δια τούτο. / Έλλην: Όχι δεν είναι η πολιτεία μας ίση, και ομοία. Επειδή εγώ, αν δεν έχω κανένα άλλο καλόν, όμως μήτε εχρημάτισα σκλάβος, καθώς εσύ. Μήτε έξαινα μαλλία. / Δαξ: Αν δεν παύσης υβρίζων με, ευθύς τώρα, θέλεις καταλάβης πως η ελευθερία δεν θέλει σε ωφελήσει ποσώς. Επειδή θέλω σε σηκώσω, και θέλω σε ρίψω κατακέφαλα από τούτο το κιόσκι. / Εστιάτωρ: σας λέγω να ησυχάσητε. Και να μην συγχίζητε την συντροφίαν. Ή αν δεν ησυχάσητε, σας διώκω και τους δύο από το τραπέζι. Ως τόσον, ώ Έλλην, πρέπει να προκάθηται ο Βλάχος, επειδή ήλθε προτήτερα». (*Εγκυκλοπαιδεία Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής*, Τόμος Πρώτος, *Περιέχων την Πρακτικήν Γραμματικήν*, Εν Βιέννη 1812, Ειδικότερα σ. 302-339: Αρχαί προκαταρκτικαί ελληνικών διαλόγων, σ. 327).

50 *Φυσικής Απάνθισμα διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας*, εκ της Γερμανικής και Γαλλικής διαλέκτου ερανισθέν, παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού, εν Βιέννη, εκ της Τυπογραφίας του ευγενούς Τράττνερ, 1790, σ. ζ΄, η΄. Βλ. και Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Παραδοσιακές αντιλήψεις και νέες επιστημονικές ιδέες στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή, *Υπέρεια. Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, τ. 4 (2006), σ. 773-787.

51 Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων/*, Οι Έλληνες, τ. 12, ό. π., σ. 601. Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του Κ. Θ. Δημαρά *(Φροντίσματα* Α΄, σ. 222). «Και ο Κοραής, όπως είναι γνωστό, έγραψε «πολεμικά» άσματα γιά να παρακινήσει τους Έλληνες υποδούλους προς ανάκτηση της ελευθερίας. Βλ. π.χ. το περίφημο Άσμα πολεμιστήριον των εν Αιγύπτω περί ελευθερίας μαχομένων Γραικών, «που θα περάσει γρήγορα στο στόμα του λαού, παίρνοντας τη θέση του δίπλα στους θούριους του Ρήγα». (Λουκία Δρούλια, «Τα πολιτικά φυλλάδια του Κοραῆ», *στο: Διήμερο Κοραή*, Αθήνα 1984, σ. 228. Βλ. και Φίλιππος Ηλιού, *Άσμα πολεμιστήριον*, Αθήνα 1982. Απόστ. Δασκαλάκης, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθῆναι 1964, σ. 17 κ.ἑ.

52 Συγκεκριμένα στον Πρόλογο («Προς τους αναγνώστας») του έργου «*Φυσικής απάνθισμα*» (Βιέννη 1790) απευθύνει προσκλητήριο σε όλους να συμβάλουν «οπού βοηθούμενον πανταχόθεν,

όπως ήδη αναφέρθηκε, την Βαλκανική, αναζητεί και αναδεικνύει την διαχρονική ελληνική παρουσία με τεκμήρια από το παρελθόν (αρχαιολογικά ευρήματα, νομίσματα, σύμβολα, τοπωνυμιολογία), γράφει στην απλή ελληνική γλώσσα που λίγο πολύ καταλάβαιναν οι περισσότεροι Βαλκάνιοι και Παραδουνάβιοι. Οι όροι επομένως Ρωμιός και Γραικία εξυπηρετούν το στρατηγικό του σχέδιο για τη δημιουργία ενός ελληνικού κράτους, κληρονόμο όλου αυτού του πολιτισμού, που ο ίδιος αναδεικνύει μέσα από τους χάρτες, την προτεινόμενη εκπαίδευση και την δημιουργία θεσμών.

Στο ίδιο πνεύμα ο ιερομόναχος Διονύσιος Πύρρος, ο Θετταλός στη «*Χειραγωγία των παίδων*» που εκδόθηκε στη Βενετία (1810, σ. 113-114), στο ερώτημα: «- Πώς πρέπει να ονομαζώμεθα ημείς, Έλληνες ή Ρωμαίοι; απαντά: -Ποτέ να μη θελήσετε να ονομάζεστε Ρωμαίοι, αλλά Έλληνες, διότι οι Ρωμαίοι, ήγουν οι Ρωμάνοι, εβαρβάρωσαν και αφάνισαν την Ελλάδα, την γλυκυτάτην μας πατρίδα». Προτρέπει μάλιστα τους νέους ν' αλλάξουν τα ονόματά τους επί το ελληνικώτερον: «και αν τινάς νέος έχει όνομα ή ρωμαϊκόν, ή εβραϊκόν, ή ρωσικόν, ή αραβικόν, πρέπει ευθύς να το αλλάξη και να ονομάζεται με όνομα ελληνικόν, τουτέστιν ή Μιλτιάδης, ή Θεμιστοκλής, ή Αχιλλεύς, ή Θησεύς, ή Αλέξανδρος, ή Πλάτων, ή Δημοσθένης κτλ. και τότε ένας νέος αλλάζων το όνομά του, θέλει να εντρέπεται μην έχει και τα έργα των προγόνων του».[53] Η στροφή προς την ελληνική αρχαιότητα και την ελληνική παιδεία και γλώσσα, υπό το πνεύμα του Διαφωτισμού, συνέβαλε σημαντικά κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα στην εθνική αφύπνιση και ολοκλήρωση. Βεβαίως, οι απόψεις μεταξύ των διαφωτιστών ποικίλουν, ιδιαίτερα ως προς τη γλώσσα. Η συζήτηση θα συνεχισθεί καθ' όλη την διάρκεια του 19ου αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού με απολύτως κυρίαρχη πλέον την παρουσία του εθνωνυμίου Έλλην.

Οι όροι Ρωμιός, Ρωμιοπούλα, Ρωμαίικος και οι τύποι Έλληνας, Έλλενος, Έλλην και Γραικός απαντούν στα δημοτικά τραγούδια. Στο πολύ γνωστό ιστορικό άσμα της Τραπεζούντας, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος χαρακτηρίζεται Έλλην: «*Την πόλιν όντας ώριζεν ο Έλλεν Κωνσταντίνον... / ο βασιλιάς, ο βασιλιάς, ο Έλλεν Κωνσταντίνον*», ως εκπρόσωπος των Ελλήνων. Στην γνωστή επίσης παραλογή: *Κάτω στη Ρόδο, στη Ροϊδοπούλα / Τούρκος αγάπησε μια Ρωμιοπούλα,* η διαφοροποίηση είναι ως προς το θρήσκευμα, με δεδομένη την απαγόρευση γάμου μεταξύ χριστιανής και μουσουλμάνου. Με την ίδια έννοια στο μεταγενέστερο ιστορικό άσμα ο Αθανάσιος Διάκος, ως Γραικός, Έλληνας χριστιανός, αφού αρνείται μέχρι τέλους να αλλαξοπιστήσει για να σώσει τη ζωή του, μέμφεται τους Τούρκους και καλεί τους συμπολεμιστές του, τον Οδυσσέα Ανδρούτσο και τον Νικήτα Σταματελόπουλο, να πάρουν εκδίκηση για τον θάνατό του:

«*Σκυλιά, κι αν με σουβλίσετε, ένας Γραικός εχάθη.*
Ας είν' ο Όδυσσεύς καλά κι ο καπετάν Νικήτας,
που θα σας σβήσουν την Τουρκιά κι' όλο σας το ντοβλέτι».[54]

να αναλάβη το πεπτωκός ελληνικόν γένος». Αυτό ακριβώς φανερώνει την νοοτροπία του επαναστάτη: να μεταχειρισθεί όλα τα μέσα και να αρυσθεί δυνάμεις από οποιαδήποτε πηγή (πανταχόθεν) για να επιτύχει το σκοπό του, δηλαδή την ελευθερία του Γένους.

53 Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, *Χειραγωγία των παίδων*, εν Βιέννη της Αυστρίας, 1813, σ. 113-114.

54 Παναγιώτης Καμηλάκης, «Ἡ μάχη τῆς Ἀλαμάνας (Ἀπρίλιος 1821), ὁ ἀγώνας καὶ ἡ θυσία τοῦ Ἀθανασίου Διάκου στὴν δημοτικὴ ποίηση», Πρακτικά Ημερίδας, «Ο εθνομάρτυρας Αθανάσιος Διάκος», Λαμία, έκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Φθιώτιδος, 2018, σ. 117-148.

Ο όρος Ρωμιός, σε κάποιες περιπτώσεις τουλάχιστον, λαμβάνει μάλλον αρνητικά χαρακτηριστικά ή δηλώνει κάποιες ιδιότητες των νεότερων Ελλήνων που θεωρούνταν ελαττώματα· λ.χ. έχουμε τις παροιμίες: «ο Ρωμιός έχει τη γνώμη κάτω απ' το φέσι», «πέντε Ρωμιοί, δέκα γνώμες», «του Ρωμιού η γνώση έρχεται στο τέλος» (πιθανόν τούρκικης προέλευσης), «ρωμέικος καυγάς, τούρκικος χαλβάς» κ.α. Η δημώδης έκφραση «το ρωμέικο» λέγεται συνήθως επικριτικά για το νεοελληνικό κράτος, ενώ η ρητορική ερώτηση «σώζεται το ρωμέικο;», παραπέμπει σε αρνητική απάντηση, υπονοεί δηλαδή κατάσταση έλλειψης οργάνωσης, διάλυσης και μόνιμης κακοδιοίκησης. Στις διηγήσεις των αγωνιστών του 1821 και σε πολλές άλλες πηγές, η λέξη Έλλην κυριαρχεί, σε σχέση με το Ρωμιός.

Ο Ρήγας δεν έχει καμία αμφιβολία ότι οι νεοέλληνες (εν γένει οι υπόδουλοι) πρέπει γρήγορα να γίνουν κοινωνοί των επαναστατικών αλλαγών, που πραγματοποιήθηκαν από την αναγέννηση και μετά στη δυτική Ευρώπη, ιδίως στις επιστήμες και στην καθιέρωση οργανωμένου κράτους δικαίου. Το έργο του «Φυσικής απάνθισμα» αλλά και η σύνταξη νεοελληνικού συντάγματος κατά τα πρότυπα των γαλλικών καταδεικνύει ότι για το Ρήγα η αφομοίωση από τους νεοέλληνες του ευρωπαϊκού αυτού κεκτημένου είναι προτεραιότητα. Όμως ο Ρήγας δεν αισθάνεται ότι η αποστολή του νέου ελληνισμού μπορεί να εκπληρωθεί αν δημιουργηθεί κράτος, που θα μοιάζει με μια μακρινή επαρχία της Γαλλίας και αν ο νεοέλληνας μετατραπεί σε «Γραικογάλλο». Με βάση τις γνώσεις και τα βιώματά του συναισθάνεται (πιστοποιεί εμπειρικά αλλά συνάμα προφητικά) ότι για να γίνει η Ελλάδα αληθινά (και όχι μιμητικά) νεωτερική θα πρέπει να υπάρξει ένα κίνημα προερχόμενο από τη δική της ουσία[55], διότι δεν θα ήταν δυνατόν να ζήσει αποκλειστικά και μόνο από τα σωματίδια του φωτός, που της έρχονται από τις χώρες του δύοντος ήλιου[56].

Ο Ρήγας γνωρίζει ότι ο ελληνισμός δεν περιορίζεται μόνο στα όρια του αρχαίου κόσμου[57] αλλά παρήγαγε πολιτισμό διαχρονικά σ' ολόκληρο το χώρο που περιγράφει στη χάρτα του μπολιάζοντας με τις παραδόσεις του όλους τους λαούς που εγκαταστάθηκαν εδώ κατά καιρούς με τους οποίους απέκτησε και κοινές παραδόσεις συναποτελώντας μαζί τους μια «οικουμένη»[58]. Η Αθήνα και η Κωνσταντινούπολη συνυπάρχουν εμφατικά τόσο στη Χάρτα του όσο και στην ψυχή του, η οποία φρίττει βαρυστενάχουσα για τη σκλαβιά της βασιλεύουσας πόλης, όπως ο ίδιος αναφέρει στο επίγραμμα της Επιπεδογραφίας της. Αυτή η πολιτισμική συνέχεια (κουλτούρα, γνώση, μνήμη) και ο πνευματικός

55 Κατά τη διατύπωση του Κώστα Αξελού, *Η Μοίρα της σύγχρονης Ελλάδας*, εκδ. Νεφέλη, 2010, σ. 31.

56 Κώστας Αξελός, *ό. π.*, σ. 28.

57 Στον οποίο ο ίδιος αποδίδει μεγάλη σημασία, καθώς μάλιστα εξοικειώνεται μαζί του από νωρίς και επηρεάζεται βαθιά βλ. ιδίως Λουκά Αξελού, *Ρήγας Βελεστινλής*, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 2003, σ. 449 επ.

58 Το ότι ο Ρήγας ενέτασσε στο υπόβαθρο της ελληνικής παιδείας και της ελληνικότητας εξίσου το προχριστιανικό και το χριστιανικό κεκτημένο μας το μεταφέρει γλαφυρά ο Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος Βιογραφία του αοίδιμου Ρήγα Φεραίου-Θετταλού,* Αθήνα 1860, σ. 37, ο οποίος εμφανίζει το Ρήγα να λέει: «Εκ μεν των προ Χριστού προπατόρων μας να δράξωμεν την σοφίαν, την ηθικήν, και την ανδρείαν, άπερ και εκείνους απηθανάτισαν, και εις ημάς τους απογόνους των ανεξάλειπτον μνήμην της ελευθερίας άφησαν. Εκ δε των μετά Χριστόν σοφών και αγίων Πατέρων μας να ενστερνισθώμεν τα θεοπνεύστους αυτών εντολάς, ζώντες δια του αγίου βαπτίσματος αδελφοί αχώριστοι. Οι προ Χριστού προπάτορές μας εμάχοντο υπέρ ελευθερίας της πατρίδος, οι δε μετά Χριστόν υπέρ πίστεως και πατρίδος». Βλ. και Κοντογιώργης, ό. π., σ. 156.

πολιτισμός, ο οποίος διασώθηκε μέσα στο σκλαβωμένο γένος αλλά στο νέο ελληνικό κράτος απωθήθηκε όχι μόνο ως τα χρόνια του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου και του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου αλλά και μετέπειτα, είναι για τον Ρήγα βίωμα και απτή πραγματικότητα. Επιπλέον ο Ρήγας γνώριζε ότι παρά την ύπαρξη περισσότερων βαλκανικών λαών (με εθνική συνείδηση που διαμορφωνόταν έστω σταδιακά από τους τελευταίους ακόμη αιώνες του Βυζαντίου) υπήρχε ένα κοινός βαλκανικός πολιτισμός[59] και η υπεράσπιση κοινών συμφερόντων και κοινών διεκδικήσεων εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας[60].

Η δυσανάλογη στροφή των Ελλήνων προς την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, έστρεψε και τους άλλους συνοίκους λαούς στην προσπάθεια να αναζητήσουν και εκείνοι τις ρίζες τους, αρχαίους τους προγόνους, και υπονόμευσε κάθε επιθυμία για συνεργασία των λαών της περιοχής εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας. Οι διαβαλκανικές συγκρούσεις του 19ου και 20ου αιώνα είναι το κορύφωμα αυτής της πολιτικής[61]. Στο επίπεδο της αναζήτησης νεοελληνικής ταυτότητας το έργο του Ρήγα μπορούσε στην εποχή του να αποτελέσει μια βάση τη δημιουργία μιας σύγχρονης νεοελληνικής ταυτότητας με οικουμενική ιδιαιτερότητα που θα επέτρεπε στον σύγχρονο ελληνισμό να διαδραματίσει ουσιαστικότερο ρόλο στο σύγχρονο κόσμο και ιδίως στην Ευρώπη[62].

Έναν περίπου αιώνα μετά, το 1901, κυκλοφόρησε, όπως είναι γνωστό, το έργο του δημοτικιστή, μαθητή του Γιάννη Ψυχάρη, και ποιητή Αργύρη Εφταλιώτη «Ιστορία της Ρωμηοσύνης». Ο καθηγητής της Κλασικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Γ. Σωτηριάδης, πρώτος, στην εφημερίδα *Ακρόπολις*[63] ασκεί αυστηρή κριτική για τη χρήση του αρνητικού όρου «Ρωμιός»-ρωμηοσύνη, ως εθνικού ονόματος των Ελλήνων. Ο Παλαμάς θεωρεί υποχρέωσή του να υπερασπισθεί τον Εφταλιώτη με εκτενές άρθρο του στην εφημερίδα *Το Άστυ*[64]. Την επόμενη κιόλας ημέρα ο Ν. Γ. Πολίτης με εκτενές και εμπερι-

59 Απόστολος Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985,* εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2005, σελ.126.

60 Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας,* ό.π., σελ. 98.

61 Βλ. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Παράδοση και Αλλοτρίωση,* εκδ. Δόμος, Αθήνα 1986, σελ. 198..

62 Την πρόκληση αυτή εντοπίζει - έστω αμήχανα- και η μη ελληνική διανόηση- ιστοριογραφία, ειδικά όσο προσεγγίζει (με καθυστέρηση) τη μεσαιωνική ελληνική κληρονομιά. Ενδεικτικά η Averil Cameron, The Byzantines, εκδ. Blackwell, 2006, σελ. 178 : «As far as the question of Byzantium and Europe is concerned the role of Greece is therefore a paradox at several levels precisely because it is seen as the very birthplace of European culture, and thus the seat of the values held most dear, is also the place where the legacy of Byzantium is most contentious». Βλ. από την ελληνική ιστοριογραφία – διανόηση τις διατυπώσεις της Ελένης Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο,* εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2009, σελ. 254-255 «Μένει όμως το Βυζαντινό κατόρθωμα ζωντανό σαν θεμέλιο της εθνικής ταυτότητας κάθε Βαλκάνιου, αλλά και σαν ξύπνημα και προσήλωση στις αρχές που στηρίζουν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό ως τα σήμερα, τη χριστιανοσύνη, τη ρωμιοσύνη και την ελληνοσύνη, που αναδεικνύουν ως πρώτη ευρωπαϊκή αυτοκρατορία, την αυτοκρατορία του ελληνισμού των μέσων χρόνων... Είναι λοιπόν ευρωπαίος κατά τον Valery, αυτός που υπέστη την επίδραση της ελληνικής ορθολογικής σκέψης, που γνώρισε την εμβέλεια των ρωμαϊκών διοικητικών θεσμών και που ζει σύμφωνα με την ιουδαϊκοχριστιανική πραγματικότητα».

63 Γ. Σωτηριάδης, «Ιστορία της Ρωμιοσύνης», εφημ. *Ακρόπολις,* 5 Αυγούστου 1901. Το κύριο επιχείρημά του ήταν ότι το όνομα ρωμιός είχε την έννοια «ανθρώπου ευτελούς και χυδαίου».

64 Κ. Παλαμάς, «Ρωμιός και Ρωμιοσύνη», εφημ. *Άστυ,* 12 Οκτωβρίου 1901 (= *Άπαντα*, τ. ΣΤ΄, σ. 273-281).

στατωμένο άρθρο του στην εφ. *Αγών*[65] εκφράζει τη δική του άποψη, διαφωνώντας με τον Παλαμά. Τόσο ο Γ. Σωτηριάδης, όσο και ο Κ. Παλαμάς θα επανέλθουν με μικρότερα άρθρα τους για το ίδιο θέμα, ο δεύτερος περισσότερο για να διευκρινίσει παρανοήσεις για όσα έγραψε την πρώτη φορά[66]. Το 1902 ο Γιάννης Ψυχάρης θα αφιερώσει δέκα σελίδες με τίτλο «Ρωμιός-Ρωμιοσύνη»[67], όπου προσπαθεί να συμβιβάσει τις δύο απόψεις: «Ο αγαπητός μου ο Ν. Γ. Πολίτης έδειξε στον *Αγώνα* του Λαμπρίδη πως το όνομα «Έλλην» έχει και το μεσαίωνά του. Έχει και στο Βυζάντιο τα περγαμηνά του. Ο Παλαμάς έδειξε στο *Άστυ*, πως ο Ρωμιός ήτανε και στης Επανάστασης τα χρόνια. Όνομα άγιο και τιμημένο. Τόσο το καλύτερο, λοιπόν, αν έχουμε δυο δόξες αντί μια. Δεν είπε κανένας να ξεβαφτίσουμε την Ελλάδα και να την κάμουμε βασίλειο Ρωμαίικο»[68].

Έτσι ο διάλογος φαίνεται να κλείνει, ωστόσο, το υλικό, το οποίο συνεισέφεραν και οι δύο και όσοι ενεπλάκησαν στις παρυφές του διαλόγου των δύο ανδρών (Γ. Σωτηριάδης, Γ. Ψυχάρης, Γ. Λαμπίκης, Αθ. Μπούτουρας, κ.ά.) εξακολουθεί να επανέρχεται στις μελέτες των ιστορικών και γλωσσολόγων (Β. Μυστακίδης, Γ. Χατζηδάκις[69], Κ. Άμαντος[70], Απ. Βακαλόπουλος[71], Ιω. Κακριδής[72] κ.ά.) αλλά και των μελετητών της νεοελληνικής

65 Ν. Γ. Πολίτης, «Έλληνες ή Ρωμιοί», εφημ. *Αγών* 19 και 26 Οκτωβρίου 1901 [= *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Α΄, ό. π., σ. 123-133].

66 «Σημειώνω εδώ κοντά στ' άλλα πως ο φίλος μου κ. Σωτηριάδης έκρινε καλό να βάλη δυο λόγια στην εφημερίδα «Ακρόπολη» παρακινημένος από το άρθρο μου «Ρωμιός και Ρωμιοσύνη», που είχε φανή τότε στο «Άστυ». Ο κ. Σωτηριάδης ισχυρίζεται μέσα εκεί πως «*επεσιώπησα ολόκληρην ιστορίαν παραδειγμάτων, δια ν' αρνηθώ μετ' αφελεστάτης πειθούς το όνομα του Έλληνος εις τους Ελληνας*». Αναγκάστηκα ν' απαντήσω στην ίδια την «Ακρόπολη» μ' ένα μου γράμμα και να διαμαρτυρηθώ για την περίεργη παρεξήγηση, που έγινε της γνώμης μου και του σκοπού μου. «Είπα / γράφω εκεί ανάμεσα σε άλλα / πως λογικά και δίκαια τις χρησιμοποίησε ο κ. Εφταλιώτης τις λέξεις ρωμιός και ρωμιοσύνη σύμφωνα με την ιστορία μας κι ακόμα συμφωνότερα με την ψυχολογία ενός ανθρώπου που θέλει δημοτικά να γράψη κι από την πιο καθάρια δημοτική πηγή να πάρη κάθε τι, που του χρειάζεται. Αρνήθηκα «το όνομα του Έλληνος εις τους Έλληνας;». Διαμαρτύρομαι. Στο σκαμνί του κατηγορουμένου είχε καθίσει ο Ρωμιός όχι ο Έλλην. Τον κατηγορούμενο νόμισα πως χρωστούσα να υπερασπίσω» (*Άπαντα*, τ. 6, σ. 281).

67 Γιάννης Ψυχάρης, «Ρωμιός-Ρωμιοσύνη», στο *Ρόδα και Μήλα*, τ. Α΄, Αθήνα 1902, σ. 39-51.

68 Γιάννης Ψυχάρης, «Ρωμιός-Ρωμιοσύνη», ό.π., σ. 46. 20. Β. Μυστακίδης, «Αι λέξεις Έλλην, Γραικός (Γραικύλος), Βυζαντινός, Ρωμαίος (Γραικορωμαίος), Οθωμανός (Έλλην Οθωμανός), Μωαμεθανός, Τούρκος, Οσμανλής», περ. *Νέος Ποιμήν*, τ. 1 (1919), σ. 227-256. Ο ίδιος, «Αι λέξεις Έλλην, Γραικός, Βυζαντινός, Ρωμαίος», περ. *Επιστημολόγος*, τόμ. 1 (1923), σ. 137-139.

69 Γ. Χατζηδάκις, «Περί της χρήσεως των λέξεων Ελλάς και Έλληνες», περ. *Αθηνά*, τόμ. 36 (1924), σ. 309-312. Ο ίδιος, «Ελλάς και Έλληνες», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, έτ. 19 (1934), σ. 97-100.

70 Κ. Άμαντος, «Η εθνολογική διαμόρφωσις του ελληνικού έθνους», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 10 (1934), σ. 434-435 [= *Μικρά Μελετήματα*, σ. 112-114 (Έλληνες-Ρωμαίοι-Γραικοί)].

71 Απόστ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού. Α΄, Αρχές και διαμόρφωσή του*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 74-77 (η χρήσις του ονόματος Έλλην) και σ. 169-170 (Ρωμέλληνες).

72 Βλ. πρόχειρα: Ι. Θ. Κακριδή, *Οι αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση*, Αθήνα 1979, σ. 9, Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα 1987, Ευαγγελή Αρ. Ντάτση, Πολιτισμική ηγεμονία και λαϊκός πολιτισμός. Ο «ετεροχρονισμένος» διάλογος του ιερομονάχου Κοσμά και του αγωνιστή Μακρυγιάννη, *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 1999, σ. 23, Γεώργιος Βαρουξάκης, «"Φαντασιακές" κοινότητες και Μεγάλη Ιδέα. Μια συμβολή του Ν. Γ. Πολίτη», *Μνήμων*, 13 (1991), σ. 197. Michael Herzfeld, *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία*

κοινωνίας από διάφορες επιστημονικές και ιδεολογικές προσεγγίσεις και οπτικές κάθε φορά, αλλά πάντοτε με ενδιαφέρον. Το 1901 είναι μια περίοδος έντονων ζυμώσεων για τη νεοελληνική κοινωνία. Οι μνήμες και οι επιπτώσεις της ήττας του ατυχούς πολέμου του 1897 είναι ακόμη νωπές, υπάρχει μια εξαιρετικά μεγάλη άνοδος του μεταναστευτικού ρεύματος προς την Αμερική και προς τα αστικά κέντρα, εθνικά θέματα είναι ανοιχτά, το γλωσσικό ζήτημα ευρίσκεται σε έξαρση και μία διαμάχη μέσα από τις μεγάλες εφημερίδες των Αθηνών για τη χρήση του εθνικού ονόματος είναι κάτι συνηθισμένο. Εξ άλλου έντονες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις για ποικίλα θέματα της πολιτικής και κοινωνικής ζωής στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο είναι συχνές. Αυτό που ίσως θα μπορούσε να μας εκπλήξει είναι το γεγονός ότι αυτή η δημόσια διαφωνία μεταξύ Πολίτη και Παλαμά συμβαίνει το ίδιο χρονικό διάστημα (1901) που οι δύο, πέραν της γνωστής μακράς και αδιατάρακτης προσωπικής και οικογενειακής φιλίας που τους συνέδεε[73] και του αλληλοσεβασμού, συνεργάζονταν, εκείνη ακριβώς τη χρονική περίοδο, με πρόταση του Ν. Γ. Πολίτη[74], στη σειρά της «Βιβλιοθήκης Μαρασλή» για την έκδοση του έργου του Διονυσίου Σολωμού[75]. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Παλαμάς στον πρόλογο της έκδοσης, ο Ν. Γ. Πολίτης ανέλαβε και έφερε εις πέρας τη φιλολογική επιμέλειά της. Ωστόσο, η φιλία και η συνεργασία δεν εμποδίζει τον καθηγητή Πολίτη να πάρει θέση δημοσία για κάτι που θεωρεί ως λανθασμένη τοποθέτηση του ποιητή. Το κείμενό του είναι αυστηρό, ελαφρά οργίλο. Παρά τον σεβασμό και την αγάπη που τρέφει προς τον ποιητή Κωστή Παλαμά, συνεργάτη και συναγωνιστή του για τη γλώσσα[76] και τη λαογραφία[77], δεν διστάζει να τον επαναφέρει στην τάξη, υποδεικνύοντάς του να περιορισθεί στο ποιητικό του έργο: «*Ο εμπνευσμένος ποιητής βλέπει εναργέστερον και κρίνει ορθότερον του γλωσσο-*

και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας, μτφ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002 και κυρίως τον σύντομο αλλά περιεκτικό πρόλογο της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος.

73 Βλ. περισσότερα Κ. Κασίνης, «Ν. Γ. Πολίτης - Κωστής Παλαμάς», *ό.π.,* σ. 334-35.

74 Κ. Κασίνης, «Ν. Γ. Πολίτης - Κωστής Παλαμάς», *ό.π.,* σ. 335.

75 Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα τα ευρισκόμενα, μετά προλόγου περί του βίου και των έργων του ποιητού, υπό Κωστή Παλαμά,* «Βιβλιοθήκη Μαρασλή», εν Αθήναις 1901.

76 Παρά το γεγονός ότι ο ίδιος ο Ν. Γ. Πολίτης δεν έγραψε στη δημοτική, αγωνίστηκε για το δικαίωμα των ποιητών και λογοτεχνών να εκφράζονται στη δημοτική. Είναι εξ άλλου γι' αυτό μεταξύ των «μαλλιαρών», όπως ο Σπ. Λάμπρος και ο Κ. Παλαμάς, που προτείνεται το 1911 κατά τη συζήτηση του γλωσσικού ζητήματος στη Βουλή, να απολυθούν. Περισσότερα βλ. Κ. Κασίνης, «Ν. Γ. Πολίτης - Κωστής Παλαμάς», ό. π., σ. 342.

77 Ο Παλαμάς ιδρυτικό μέλος της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας (*Λαογραφία,* τ. Α΄ (1909), σ. 162-163) αντιλαμβάνεται τη Λαογραφία ως μία ευρύτερη επιστήμη από την οποία «προσπορίζονται ωφέλειαν η επιστήμη των θρησκειών, η ομαδική ψυχολογία, η κοινωνιολογία, η εθνογραφία, όχι δε ολιγώτερον και η γλωσσολογία, η φιλολογία, η αρχαιολογία και η ιστορία» (βλ. Κ. Κασίνης, «Ν. Γ. Πολίτης – Κωστής Παλαμάς», ό.π., σ. 342-343). Κάνοντας αναζήτηση στο ψηφιοποιημένο αρχείο κειμένων του έργου του κ. Παλαμά από τον «Θησαυρό της ελληνικής Γλώσσας» με τις λέξεις λαογραφία, λαογραφικός, παράδοση κ.λπ. διαπιστώνουμε την πυκνότητα αναφοράς τους, όπως: λαογραφία λαογραφικός 18 φορές, μυθολογία 55, μύθος 54, παραμύθι 31, παράδοση 267, γοργόνα 43, δημοτικό τραγούδι 708, ακρίτας 13, διγενής 45 φορές, κ.ά. Κωστή Παλαμά, «Το δημοτικό τραγούδι», *Άπαντα,* τ. 13, σ. 297-303 (= πρόλογος στο βιβλίο της Τζούλιας Αμπελά-Τερέντσιο, *Η ποίησή μας στα εκατό χρόνια της,* εκδ. Κολλάρος και σία, αθήναι 1934). στο περιοδικό *Εστία* ο Παλαμάς αναλαμβάνει να διατυπώσει «εις ίδιον γλαφυρότατον άρθρον την ξηράν ευμηγορίαν», την κρίση για την βράβευση παραμυθιού σε προκηρυχθέντα διαγωνισμό. την επιτροπή αποτελούσαν ο Ν. Γ. Πολίτης, ο κ. Παλαμάς και ο διευθυντής της εστίας (*Άπαντα,* τ. ιστ΄, σ. 415-421).

λογούντος λογογράφου. Ας μη επιμένη, λοιπόν, ζητών να μένη κρυμμένη υπό τα ράκη της Ρωμιοσύνης η βασίλισσα Ελλάδα!». Και τον αντικρούει με τους δικούς του στίχους από τη συλλογή Πατρίδες: Κρυμμένη στην πολύπαθη τη Ρωμιοσύνη, σα να ξανοίγω τη βασίλισσα Ελλάδα! Το άρθρο του ο Ν. Γ. Πολίτης το συνοδεύει με αυστηρή επιστολή για δημοσίευση προς τον Συντάκτη της εφημερίδας *Αγών* Ιωάννη Λαμπρίδη. Γράφει για την αρχαιοπληξία των συγχρόνων του[78]. Στο άρθρο του Ν. Γ. Πολίτη ο Παλαμάς δεν απαντά με αυτοτελές δημοσίευμα. Σε μια γενικότερη, πιο ψύχραιμη, απάντηση προς τους επικριτές της «Ιστορίας της Ρωμιοσύνης» του Εφταλιώτη θα σημειώσει για τον Πολίτη: «Ο κ. Πολίτης έπλεξε στον "Αγώνα" Έλληνες ή Ρωμιοί, μ' ένα σωρό παραδείγματα, τον πανηγυρικό του Ολυμπίου. Πίστεψα πως είναι αρκετά πλατειά η γη μας για να χωρέση και τους δυό, και πως έχει δικαίωμα ζωής ο καθένας μέσα στον κύκλο του. Αν "επεσιώπησα", επεσιώπησα, γιατί τόπο δεν είχα στο "Άστυ", που με φιλοξένησε, χίλια δυο χαρακτηριστικά κομμάτια και πεζά και στίχους που μέσα τους αστράφτει και βροντά όχι ο Έλλην, αλλά ο Ρωμιός»[79]. Το επιχείρημά του θα προσπαθήσει να ενισχύσει με όσα γράφει ο Αριστ. Βαλαωρίτης στα προλεγόμενα του έργου «Διάκος»: «Και αυτά τα ένδοξα αρχαία ελληνικά ονόματα ασυμβίβαστα θεωρώ προς την αρμονία του στίχου και γράφων τον «Διάκον» ουδαμού του ποιήματος ηδυνήθην να εισαγάγω ούτε τας Θερμοπύλας ούτε τον Λεωνίδαν». «Πιστεύω», γράφει ο Παλαμάς, «πως ανάλογη ανάγκη τέτοιο αίσθημα αρμονίας φώτισε το νου κι ωδήγησε το χέρι του λογογράφου της "Ιστορίας της Ρωμιοσύνης". Θα τον κρεμάσουμε γι' αυτό; Αυτά έγραψα τότε καθώς είχα χρέος τον Οχτώβρη του 1901». Το χρέος του να υπερασπιστεί τον Εφταλιώτη πηγάζει κατά βάθος και από την πεποίθησή του ότι οι Νεοέλληνες οφείλουν να αντικρύσουν την πραγματικότητα.[80] Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1897, έχει γράψει ένα πολύ αυστηρό άρθρο με τίτλο «Η θρησκεία του σωβινισμού»[81], υπό το βάρος της εθνικής συμφοράς και των αιτίων, που ο ίδιος θεωρεί ότι οδήγησαν σ' αυτήν[82]: «Μας τρώγει η αρχαιομανία. Όχι η αρχαιογνωσία, αλλ' η παντού

78 Κωστής Παλαμάς, «Οι τριακόσιοι», εφημ. *Ακρόπολις Εσπερινή*, 18 Ιουνίου 1897 (= *Άπαντα*, τόμ. 15, σ. 462-465). Στη σελ. 465 γράφει: «Όταν θα μάθωμεν να καταλαμβάνωμεν, να αγαπώμεν και να θαυμάζωμεν τους αρχαίους και τα αρχαία, πολύ ολιγώτερον από τα διάφορα των εφημερίδων και πολύ περισσότερον από τας επισκέψεις των Μουσείων, όχι δια να θεραπεύσωμεν εθνικάς ματαιοδοξίας, αλλά δια να πληρώσωμεν πνευματικήν ανάγκην, τότε θα καταστώμεν ενάμιλλοι προς άλλους λαούς, οι οποίοι και εις το κεφάλαιον αυτό είναι περισσότερον Έλληνες από ημάς». Βλ. ακόμη Κωστής Παλαμάς, «Αι σκιαί των προγόνων», εφημ. *Ακρόπολις Εσπερινή*, 1 Ιουνίου, 1897 (= *Άπαντα*, τόμ. ΙΕ΄, σ. 442-446), ένα άρθρο καυστικό για το οποίο δέχθηκε και κριτική.

79 Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. 6, σ. 281, υποσ. 1.

80 Γράφει ο εθνικός μας ποιητής Κ. Παλαμάς: «Το Εικοσιένα. Έχουμε ώς την ώρα την ιστορία του; Φοβάμαι πως όχι. Τη μυθολογία του; Φοβάμαι πως ναι», *Άπαντα*, τ. 10, σ. 17. Το έχω τονίσει και με άλλες ευϋκαιρίες. Όλοι οι μύθοι –τους οποίους η αμάθεια τροφοδοτεί, αλλὰ και συντηρεί, πλουτίζοντάς τους με προλήψεις και δεισιδαιμονίες– όχι μόνο παραχαράσσουν, παραποιούν, αμαυρώνουν το νόημα της ιστορίας [«υπάρχουσι παλαιαὶ και νεώτεραι παραχαράξεις, επιφανή ιστορικὰ ψεύδη, υφίσταται σκόπιμος θόλωσις ή διαστροφὴ της αληθείας χάριν συμφέροντος ή κέρδους», Σπ. Λάμπρος, 1887], αλλὰ και αφαιρούν κάθε ζωντανό, δυναμικὸ στοιχείο απὸ την ιστορία των λαών· δὲν ἐμπνέουν αλλὰ οπισθοδρομούν, δεν αποτελούν στοιχεία της εθνικής μας συνείδησης και αυτογνωσίας.

81 Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. 15, σ. 555-558 (εφημ. *Ακρόπολις Εσπερινή*, 16 Σεπτ. 1897 με το ψευδώνυμο Διαγόρας).

82 Λίγες μέρες ενωρίτερα γράφει ένα άρθρο με τίτλο «Απέθανεν η πατρίς» με το οποίο υποστηρίζει ότι αν ζούσε ο Χαρ. Τρικούπης κάτι θα έκανε για να αποσοβήσει την καταστροφή. Οι

και πάντοτε, η επιπόλαιος και ανάρμοστος και ανερμάτιστος επίκλησις των αρχαίων και καταφυγή υπό την σκέπην των και προσφυγή εις το κύρος των, και δια ψύλλου πήδημα, και εκεί όπου δεν έχουν τίποτα να κάμουν οι αρχαίοι». Και χρησιμοποιώντας τους στίχους του ρομαντικού ποιητή Ηλία Τανταλίδη: *Ιππεύω την υφήλιον και κυνηγώ τον ήλιον, περιορών τα άστρα,* σχολιάζει: «Μόλις αρκεί να εκφράση την αχανή ευρύτητα των σκέψεών μας. Ημπορούσε γελιογράφός τις, χωρίς καμίαν γελιογραφικήν υπερβολήν να παραστήση τον Ρωμηόν κρατούντα την παγκόσμιον σφαίραν, διεισδύοντα δε με το του Λυγγέος βλέμμα του εκεί όπου μέχρις ώρας κανείς Αλβερόνης, κανείς Μέττερνιχ, κανείς Βίσμαρκ δεν ηυτύχησε να εισχωρήση!»[83]. Στους χιμαιρικούς οραματισμούς των ανεδαφικών ρομαντικών ποιητών για την ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και στο παραλήρημα του Αχιλλέα Παράσχου[84], ο Παλαμάς θα αντιτάξει την πραγματικότητα:

Σβησμένες όλες οι φωτιές οι πλάστρες μέσ' στη χώρα.
Στην εκκλησιά, στον κλίβανο, στο σπίτι, στ' αργαστήρι,
Παντού, στο κάστρο, στην καρδιά, τ' αποκαϊδια, οι στάχτες...

Αυτή η πραγματικότητα, βεβαίως μπορεί, σύμφωνα με τον ποιητή, να βοηθήσει τον ελληνισμό να επανεύρει το δρόμο του. Ο ίδιος, γνωρίζοντας τις αναβλαστικές δυνάμεις του ελληνισμού - της ρωμιοσύνης, οραματίζεται στον πρόλογο της «Φλογέρας του Βασιλιά»[85] αυτή την αναγέννηση μέσα από τις στάχτες: Γιατί θα' ρθει κάποιος καιρός, και κάποια αυγή θα φέξη,/ και θα φυσήξη μια πνοή μεγαλοδύναμη./ Ξέρω πως θα 'ρθη, και με το πέρασμά της.../ οι φωτιές θα ξαναδώσουν όλες... /Θα αισθανθής, να σου φυτρώσουν, ώ χαρά! / τα φτερά, τα φτερά τα πρωτινά σου, τα μεγάλα!

Ο Παλαμάς, ποιητής του καιρού του ζει και δημιουργεί σε εποχή κατά την οποία την ενότητα του ελληνισμού, το αδιάσπαστο και συνεχές της παραδόσεως, υποστήριξαν σθε-

---

πολιτικοί που χειρίστηκαν στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία την κατάσταση ήταν ανίκανοι. Γράφει χαρακτηριστικά: «Αλλ' απέθανεν αυτός, και την ιδίαν εσπέραν του θανάτου του, ο λαός της πρωτευούσης, ο λαός των Αθηνών και των επαρχιών που συνέρρευσεν εδώ και συνεπυκνώθη δια να εορτάση τα νέα Ολύμπια, ο λαός αυτός ο πανηγυρίζων την ωκυποδίαν του Λούη, ως ανατολήν νέας περιόδου εθνικού μεγαλείου, περιήρχετο τους δρόμους λαμπαδηφόρος και μεθύων με ωρυγάς αγαλλιάσεως. Ως να επανηγύριζεν ο λαός εκείνος με την νίκην των Ολυμπίων και τον θάνατον του Τρικούπη. Ενώ αφ' ετέρου ο Πρωθυπουργός Δηλιγιάννης προς σταφιδοκτηματίαν εκ Πατρών ελθόντα κατά τα ημέρας εκείνας δια να του παραστήση ευλαβώς ότι πρέπει να ληφθεί κάποια φροντίς δια την σταφίδα, απήντα έξαλλος τα εξής περίπου: - Αλλ' αυτά, κύριέ μου, είναι τιποτένια ζητήματα πλέον. Ημείς έχομεν τώρα τους Ολυμπιακούς αγώνας, οίτινες εγκαινιάζουν νέαν περίοδον δόξης δια το Ελληνικόν. Η Ευρώπη έχει προς ημάς εστραμμένα τα βλέμματά της μετά θαυμασμού! Πώς να το είπω! Ας κλεισθώ εις σιωπής σημεία. Μ' αυτά λαλεί ο ουρανός και η απελπισία! Διά να τελειώσω με τον κωμικοτραγικόν στίχον του Βασιλειάδου». (*Άπαντα*, τ. 15, σ. 554). Η ιστορία φαίνεται πως επαναλαμβάνεται, χωρίς και να διδάσκει ιδιαίτερα τους Έλληνες.

83 Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. 15, ό.π., σ. 556, 555 και 558.

84 Αχιλλέως Παράσχου, «Ε! Και να ήμην βασιλεύς», *Ανέκδοτα ποιήματα*, τ. Β΄, Αθήνησι 1904, σ. 171-172.

85 «Η φλογέρα του βασιλιά» είναι η συλλογή που ο Παλαμάς θεωρούσε αντιπροσωπευτική των ιδεών του. Σε μια συνέντευξη στο περιοδικό «*Πανελλήνια*» το 1922 στον Κ. Δημητριάδη με θέμα «Τι βιβλίο θα έπαιρνα σ' ένα ερημόνησο» ο Παλαμάς απάντησε ότι μεταξύ άλλων θα έπαιρνε «το βιβλίο που βρίσκεται το τραγούδι μου οργανωμένο σε όλη του την ένταση: "Τη φλογέρα του βασιλιά"», (*Άπαντα*, τ. 14, σ. 117).

ναρά με επιστημονικά επιχειρήματα ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος[86], αλλά κυρίως ο ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, από τις σελίδες της ιστορίας του οποίου παρελαύνει «σύμπασα η ιστορία της πατρίδος μας από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων, γραμμένη από εν προνομιούχον πνεύμα με ενότητα σκέψεως και κρίσεως, με κλασικήν γλαφυρότητα, με ενθουσιασμόν και βαθυτάτην πίστιν εις την αποστολήν της φυλής», σχολιάζει ο Νικόλαος Πολίτης, ο οποίος συμπλήρωσε και στήριξε το έργο του ιστορικού, αποδεικνύοντας το ενιαίο της παραδόσεως του ελληνικού έθνους, καθώς τα γραπτά και προφορικά μνημεία του λόγου πιστοποιούν το αναλλοίωτο και συνεχές της ελληνικής ψυχής και αντιλήψεως[87]. Όπως ο ίδιος διδάσκει: «η κοινότης των ηθών και δοξασιών εκδηλούται περιτράνως παρά τω ελληνικώ λαώ, διατηρουμένη εν αδιασείστω συνεχεία από αρχαιοτάτων χρόνων». Τέλος ο γλωσσολόγος Γεώργιος Χατζηδάκις, μέσα από τις σπουδαιότατες έρευνές του, επεδίωξε να αποδείξει την διά μέσου των αιώνων επιβίωση των βασικών στοιχείων της ελληνικής γλώσσας. Τα συμπεράσματα της επιστήμης τα γνωρίζει και τα παρακολουθεί ο ποιητής. Παράλληλα, δέχεται και όλες τις αντίθετες φωνές κι ο ίδιος πρέπει να συγκεράσει με τη δύναμη τη Μούσας και με την αρμονία του στίχου, ό,τι είδε ο ιστορικός, ό,τι απέδειξε ο γλωσσολόγος και ο λαογράφος, ό,τι αντιλαμβάνεται ο λαός για την ιστορική και γραμματειακή συνέχεια του έθνους. Ο Ν. Γ. Πολίτης, ειδικότερα, προσανατολισμένος από την αρχή της πορείας του προς την ελληνική αρχαιότητα, υπερασπίζεται την ονομασία «Έλληνες», απέναντι σε φανατικούς δημοτικιστές, λίγο πριν ξεσπάσει το γλωσσικό ζήτημα και οι σχετικές ταραχές στην Αθήνα. Ο ίδιος σε ξενόγλωσσα κείμενά του ή στην αλληλογραφία του με ξένους χρησιμοποιεί το όνομα «Hellas, Hellenic, Hellenen» αντί του εθνικού ονόματος «Greece, Greek», συνεχίζοντας την προσπάθεια που άρχισε αμέσως σχεδόν με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, για να δοθεί απάντηση στις θεωρίες του Falmerayer για τον αφελληνισμό των Ελλήνων[88]. Προ-

86 Βλ. Παντελής Βουτουρής, «Ο Κωστής Παλαμάς και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος. Η πρώτη «συζήτηση» για τον Ρεαλισμό στην Ελλάδα», στον τόμο *Κωστής Παλαμάς, ο Ποιητής και ο Κριτικός, φιλολογική επιμέλεια Παντελή Βουτουρή,* Αθήνα 2007, σ. 249-263. Βλ. ακόμη Αιμίλ. Χουρμούζιος, *Ο Παλαμάς και η εποχή του*, τ. Α΄, Αθήνα 1944, τ. Β΄-Γ΄, Αθήνα 1959-1960.

87 Για τη συνέχεια βλ. σχετικά πρόσφατη μελέτη του Γ. Κουμπουρλή, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στους εκπροσώπους του ελληνικού διαφωτισμού: η διαμάχη για το όνομα του έθνους και οι απόψεις για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *Δοκιμές*, 13-14 (2005), σ. 137-191. Για τις απόψεις του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου βλ. πρόσφατο έργο του δημ. Α. Σταματόπουλου, *Το Βυζάντιο μετά το έθνος. Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αθήνα 2009, σ. 51-107.

88 Το βιβλίο του Jac. Phil. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, Stuttgard-Tübingen 1830 (Ιστορία της χερσονήσου του Μωριά κατά το Μεσαίωνα. Πρώτο μέρος, εισαγωγή-μετάφραση-πραγματολογικά Παντελής Σοφιτζόγλου, εκδ. Μεγάλη Πορεία, Αθήνα 2002 και Ο ίδιος, *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων,* μετάφραση-παρουσίαση Π. Ρωμανός, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1984) πυροδότησε, όπως είναι γνωστό, μια σειρά από δημοσιεύματα από Έλληνες και ξένους, οι οποίοι προσπάθησαν να ανατρέψουν την εικόνα των Νεοελλήνων ως εκφυλισμένων απογόνων των αρχαίων Ελλήνων. Η παρουσία του Fallmerayer σε μια εποχή γενικής ανασυγκρότησης του ελληνικού έθνους οδήγησε στην αναζήτηση στοιχείων του παραδοσιακού ιδιαίτερα πολιτισμού, στο πρώτο δηλαδή στάδιο της λαογραφικής έρευνας. Υπό την πίεση των απόψεων του Jac. Phil. Fallmerayer, Έλληνες και κυρίως ξένοι καταγίνονται να καταδείξουν τις προόδους του ελληνισμού σε διαφόρους τομείς της παιδείας, αλλά και την διατήρηση στοιχείων στην καθημερινή ζωή του λαού που ανάγουν στον βίο των αρχαίων Ελλήνων. Βλ. ενδεικτικά: Εμμαν. Βυβιλάκης, *Βίος των νέων Ελλήνων εν συγκρίσει προς τον των αρχαίων προς ερμηνείαν αμφοτέρων*, εν Αθήναις 1840, Αναστάσιος

τοστάτησε στον αγώνα στον οποίο επιστρατεύτηκαν η γλώσσα και τα ήθη και έθιμα, που άρχισαν να συγκεντρώνονται και να συγκρίνονται με αντίστοιχα έθιμα της αρχαιότητας. Η Λαογραφία έτσι, ως επιστήμη των ηθών και εθίμων του λαού, χαρακτηρίστηκε από την αρχή εθνική και στρατευμένη επιστήμη και κατηγορήθηκε από τους κοινωνικούς κυρίως επιστήμονες και ιδιαίτερα τους ιστορικούς και τους ανθρωπολόγους, ως εθνικιστική επιστήμη[89] και ο Ν. Γ. Πολίτης ως εθνιστής, χαρακτηρισμός που τον αδικεί, καθώς περιορίζει το ευρύτατο έργο του της συγκριτικής λαογραφίας, εθνολογίας και θρησκειολογίας, ήδη από τον Α΄ τόμο της «*Νεοελληνικής Μυθολογίας*»[90]. Ιδιαίτερα μάλιστα κατά τις δύο πρώτες δεκα-ετίες του 20ού αιώνα, ο Ν. Γ. Πολίτης, ώριμος επιστήμων πλέον, ακολουθεί θεωρίες και παραδεί-γματα ξένων εθνολόγων, όπως ο Tylor και ο Frazer, στους οποίους παραπέμπει συχνότατα στις μελέτες του και διατυπώνει τις θεωρητικές απόψεις του για την ανάγκη συγκριτικής μελέτης των λαογραφικών φαινομένων[91]. Πέραν της επιστημονικής ωριμότητάς του, η εποχή, οι πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, διαφορετική από εκείνη των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα και πολύ περισσότερο σε σχέση με τα χρόνια αμέσως μετά τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους, η επιστημονική έρευνα έχει

Γεωργιάδης Λευκίας, *Ανατροπή των δοξασάντων, γραψάντων και τύποις κοινωνησάντων, ότι ουδείς των νυν την Ελλάδα οικούντων απόγονος των αρχαίων Ελλήνων εστίν*, 1843, Κ. Πιττάκης, *Ύλη ίνα χρησιμεύση εις απόδειξιν ότι οι νυν κατοικούντες την Ελλάδα εισίν απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων*, εν Αθήναις 1852. Αλλά και Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Περί της εποικήσεως σλαβικών τινών φυλών εις την Πελοπόννησον*, 1843. Κι αν αυτό συμβαίνει την πρώτη μόλις δεκαετία του νέου ελληνικού κράτους, τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όταν, εκτός από τη Θεσσαλία που προσαρτάται το 1881 στον ελληνικό κορμό, η Ήπειρος, η Μακεδονία, η Θράκη, τα νησιά του Αιγαίου δεν έχουν ακόμη ελευθερωθεί, είναι φυσικό να επιχειρείται από τους πνευματικούς ταγούς η καλλιέργεια εθνικής ταυτότητας. Προς την κατεύθυνση αυτή η θεωρία της συνέχειας υπήρξε εθνική ανάγκη και την εξέφρασαν κυρίως ο Ν. Γ. Πολίτης, ο Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, ο Σπυρ. Ζαμπέλιος, ο Γεώργιος Χατζηδάκης και μια σειρά πνευματικών ανθρώπων. Βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική Ανάλυση*, έκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1978, Γιώργος Βελουδής, Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του Ελληνικού ιστορισμού, Ε.Μ.Ν.Ε. - *Μνήμων*, Αθήνα, 1982, Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού.* Προλεγόμενα Σπ. Ασδραχάς, φιλολογική επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Αθήνα 2004. Βλ. και Κ. Θ. Δημαράς, «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους, η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος ΙΓ΄ (*Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881*), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 476.

89 Βλ. Ε. Π. Αλεξάκης, «"Ανθρωπολογία οίκοι ή Λαογραφία;" Μια επιστημολογική προσέγγιση», *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου: Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία* (19-21 Απριλίου 2002), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραϊτη), σ. 39-63 καθόσον ο τρόπος προσέγγισης και ερμηνείας του αντικειμένου της παρουσιάζει πολλαπλές λειτουργίες είτε για να επιβάλει μια ενιαία εθνική συνείδηση (Γερμανία, 19ος αιώνας) είτε για να προβάλει ένα συγκεκριμένο πολιτισμό ως ανώτερο, στο πλαίσιο ενός ακραίου ακόμη εθνοκεντρισμού (εθνικοσοσιαλισμός στη Γερμανία).

43. Βλ. πρόχειρα Ι. Θ. Κακριδής, *Οι αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση*, Αθήνα 1979, σ. 9. Βλ. και ο ίδιος, «Οι αρχαίοι Έλληνες και οι ξένες γλώσσες», *Μελέτες και Άρθρα*, Θεσσαλονίκη 1971.

90 Νικόλαος Πολίτης, *Νεοελληνική Μυθολογία*, τόμ. Α΄, εν Αθήναις 1871, σ. 83.

91 Ελευθέριος Αλεξάκης, «Η συγκριτική εθνολογική μέθοδος στη Λαογραφία ή ο Νικόλαος Πολίτης μεταξύ εθνισμού και ανθρωπισμού», *Πρακτικά Συνεδρίου, Ο Νικόλαος Πολίτης και το Κέντρο Λαογραφίας*, τ. Α΄, Αθήνα 2011, σ. 55-75.

προχωρήσει περισσότερο.[92] Σ' αυτή την κατηγορία, ωστόσο, δεν υπάγεται, στη σκέψη του Πολίτη, το θέμα της χρήσης των εθνικών ονομάτων. Ο ίδιος αποδέχεται τη χρησιμοποίηση της δημοτικής γλώσσας ως εργαλείου επικοινωνίας, ακόμη και τον χαρακτηρισμό του ίδιου ως «μαλλιαρού», αλλά δεν επιτρέπει στους φίλους του δημοτικιστές την οποιαδήποτε αμφισβήτηση της έννοιας της συνέχειας του σύγχρονου ελληνισμού με το παρελθόν, όχι μόνο μέχρι το χριστιανικό Βυζάντιο, αλλά μέχρι την αρχαία Ελλάδα. Χωρίς να απορρίπτει τις ονομασίες «ρωμιός» και «ρωμιοσύνη» προσπαθεί να αποδείξει ότι, παρά τον πόλεμο που δέχθηκε η ονομασία «Έλλην,-ας,-ες» με την επικράτηση του χριστιανισμού, δεν έσβησε από την μνήμη και τη συνείδηση του λαού[93]. Το μεγαλύτερο μέρος της αντιπαράθεσης διεξήχθη με τα αντίστοιχα πλεονεκτήματα-επιχειρήματα των δύο όρων «Έλληνες» και «Ρωμιοί», ένα δίλημμα ανάμεσα στην αρχαία, ειδωλολατρική αντίληψη, και την τρέχουσα και οικεία πραγματικότητα της Ορθοδοξίας. Κατά τον πρώτο αιώνα της δημιουργίας του ελληνικού κράτους, διάστημα κατά το οποίο το πρότυπο της «ρωμιοσύνης» αναπτύσσεται πιο ελεύθερα, το πρότυπο του «ελληνισμού» ήταν κυρίαρχο ακαδημαϊκά και πολιτικά. Η διάκριση ανάμεσα σε υποστηρικτές του «ελληνισμού» και της «ρωμιοσύνης» καλύπτει πολύ ευρύτερο φάσμα από εκείνο που δηλώνουν οι γλωσσικές διαφορές μεταξύ «καθαρευουσιάνων» και «δημοτικιστών». Ο Παλαμάς αποφασίζει να δώσει με τη δημιουργική δύναμη της ποίησής του στο ελληνικό πνεύμα την ορθή πορεία του. δεν αντιστρατεύεται στις απόψεις του Ν. Γ. Πολίτη, αλλά η αναγωγή στην αρχαιότητα δεν τον ενθουσιάζει. Αισθάνεται πιο κοντινός στο Βυζάντιο και την Τουρκοκρατία και εκεί αναζητεί τα ποιητικά του σύμβολα[94]. Άλλωστε οι αρχαίοι θεοί ζωντανεύουν με εξαιρετικούς στίχους στην ποίησή του, όπως: Η γη μας, γη των άφθαρτων / αερικών και ειδώλων πασίχαρος και υπέρτατος / θεός μας είν' ο Απόλλων. Στα εντάφια λευκά σάβανα / γυρτός ο Εσταυρωμένος είν' ολόμορφος Άδωνις / ροδοπεριχυμένος. Η αρχαία ψυχή ζη μέσα μας / αθέλητα κρυμμένη, ο Μέγας Παν δεν πέθανεν, / όχι ο Παν δεν πεθαίνει![95] Εκείνος επίσης γράφει, το 1895, τον ύμνο των Ολυμπιακών Αγώνων[96]. Παρά ταύτα προβληματίζεται: «Τινές των ιστοριογράφων του Αγώνος ισχυρίζονται ότι η Ελλάς του 1821, θραύουσα τα δεσμά της, δεν ητένιζε τόσον προς την Ελλάδα του Βυζαντίου, προς την μητέρα των Κομνηνών και των Παλαιολόγων, όσον προς την Ελλάδα των Αθηνών, προς τας Θερμοπύλας και τον Λεωνίδαν. Άλλοι πάλιν υποβάλλουν τα αντίθετα. Κατ' αυτούς περισσότερον της αρχαίας η βυζαντινή παράδο-σις εικόνιζε τα ξίφη και ενέπνε τους άθλους των

92 Έφη Γαζή, «Ο Ελληνισμός του και οι Έλληνες: Τα έθνη του Ίωνα Δραγούμη», *Πρακτικά Συνεδρίου: Με αφετηρία το έργο του Ίωνα Δραγούμη «Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες»* (συν. 1903, εκδ. 1927), αλλά και μεταγενέστερα δημοσιεύματα, η ανακοίνωση επιχειρεί να αναδείξει πώς κατανοούσε αλλά και τι ρόλους και προοπτικές απέδιδε ο Δραγούμης τόσο στον Ελληνισμό όσο και στους Έλληνες. Αποτυπώνει έτσι τον εσωτερικό δυϊσμό του δραγουμικού εθνικισμού. Η ανακοίνωση υποστηρίζει ότι αυτός ο δυισμός είχε ποικίλες πολιτισμικές και πολιτικές συνεπαγωγές στον καιρό του Δραγούμη, ενώ στη συνέχεια διευκόλυνε ευρείες όσο και αντιφατικές χρήσεις του έργου του.

93 Βλ. Ε.Π. Αλεξάκης, ό.π.

94 Νικόλαος Πολίτης, *Νεοελληνική Μυθολογία*, τ. Α΄, εν Αθήναις 1871, σ. 83.

95 Ελευθέριος Αλεξάκης, «Η συγκριτική εθνολογική μέθοδος στη Λαογραφία ή ο Νικόλαος Πολίτης μεταξύ εθνισμού και ανθρωπισμού», *Πρακτικά Συνεδρίου, Ο Νικόλαος Πολίτης και το Κέντρο Λαογραφίας*, τ. Α΄, Αθήνα 2011, σ. 55-75.

96 Βλ. πρόχειρα Ι. Θ. Κακριδής, *Οι αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση*, Αθήνα 1979, σ. 9. Βλ. και ο ίδιος, «Οι αρχαίοι Έλληνες και οι ξένες γλώσσες», *Μελέτες και άρθρα*, Θεσσαλονίκη 1971.

Τουρκοφάγων. Άλλοι αγωνίζονται να συμβιβάσουν και τα δύο ιδεώδη. Δόσις αληθείας ενυπάρχει εις όλους τους ισχυρισμούς τούτους, αλλ' όχι όμως και η αλήθεια όλη. Τους Έλληνας του Εικοσιένα συνδέει προς τον αρχαίον ελληνικόν κόσμον η ασυνεί-δητος δύναμις του αταβισμού μάλλον ή καθαρά τις συνείδησις του παρελθόντος. Οι αρματωλοί του Εικοσιένα μαντεύουν κατά το μάλλον ή ήττον σκοτεινώς την ελληνικήν αρχαιότητα, δεν την γνωρίζουν όμως... και οι καπεταναίοι και οι κύριοι, αγράμματοι ως επί το πλείστον, φέρονται ως να ελκύονται ισχυρότερον από δύο μαγνήτας: την θρησκείαν και την παράδοσιν. Αμφότερα πατρίδα έχουν το Βυζάντιον, όχι την Σπάρτην. Ο ελληνικός λαός τραγουδεί την Αγίαν Σοφίαν, όχι τον Παρθενώνα. Και όμως οι ήρωες του 1821 δεν είναι βυζαντινοί. Είναι Έλληνες καθ' όλην την σημασίαν της λέξεως. Αλλ' Έλληνες νέοι». Έτσι, ο διγενής Ακρίτας, το σύμβολο της αναγεννημένης, νεότερης ελληνικής ψυχής, που βγαίνει ακατάλυτη από τις δοκιμασίες, γράφεται σχεδόν προφητικά το 1896. Το επόμενο έτος ακολούθησε η μεγάλη καταστροφή του 1897. Ο Παλαμάς ενώνει δύο σύμβολα, τον διγενή και τον μαρμαρωμένο Βασιλιά και προσπαθεί να εμπνεύσει αισιοδοξία: Δεν πέθανε. Μαρμάρωσε. Κοιμάται. Θα ξυπνήση![97] Από την αρχαιότητα, όπως παραδέχεται ο Παλαμάς, «έν μόνον είδωλον επέπλευσε του ωκεανού των αιώνων. Μόνον τούτο δεν κατέπεσεν από του βάθρου του. Αλλ' απ' αυτού απαρασάλευτον εξακολουθεί να δέχεται τον λίβανον και την σμύρναν της ελληνικής ψυχής. Είναι το είδωλον του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η φοβερή γοργόνα αφ' ότου εξηφανίσθη ο μέγας δεν έπαυσε να διαπλέη τας ελληνικάς θαλάσσας, βροντοφωνούσα την ερώτησιν: – Ζη ο βασιλιάς Αλέξανδρος; Και ο αιώνιος ναύτης, αιώνιος Έλλην δεν έπαυσε να απαντά: - Ζη ο βασιλιάς Αλέξανδρος! – Ζη, αλλ' εβαπτίσθη προ πολλού εις την χριστιανικήν κολυμβήθραν»[98]. Ο Παλαμάς, που ανακαλύπτει τον Βαλαωρίτη και τον Σολωμό και θεωρεί πηγές του τον Όμηρο και τον Κορνάρο, παρά την χρονική απόσταση που τον χωρίζει από αυτούς.

«Έλληνας» ή «ρωμιός» μέσα στον «ελληνισμό» ή τη «ρωμιοσύνη», με εφόδια τη βαθειά γνώση και παιδεία, θα μπορέσει να προκόψει. Γράφει χαρακτηριστικά: «Μόνη η γυμνή αλήθεια θα μας σώση. Ο Έλληνας είναι ο διαλεχτός και ο ζηλευτός και δεν ξέρω τι άλλο! Συμφωνώ, μα δεν είναι, όχι. Δεν είναι ό περιούσιος λαός του Κυρίου. Όταν σαλπίζετε προς άντρες δεν είναι σωστό ν' ανακατώνετε τόνους παιδιάτικων παραμυθιών. Κι άλλοι λαοί είναι δυνάμει περιούσιοι κι άλλοι λαοί μπορεί να γίνουν. Αν θ' αναστηθή η Ελλάδα θα είναι με την ευλογία της Αθηνάς. Η δε Αθηνά είναι η θεά της σοφίας. Και σοφία θα πη πράγματα και Επιστήμη. Και τα πράγματα μας λένε: Όχι. Ο ευρωπαϊσμός δεν είναι πια ο βάρβαρος. Δεν μπορούμε παρά και προς αυτόν να είμαστε γυρισμένοι, αν θέλουμε να μπούμε στον ίσιο δρόμο. Άλλο πράμα ο φραγκισμός, ο ξεφυλιστικός και εξευτελιστικός, που είναι πληγή για μας και άλλο ο ευρωπαϊσμός. Σήμερα ο ελληνισμός χωρίς ευρωπαϊσμό είναι κάτι τι μισό και άπλερο. Αδύνατο να μας ξανάρθη της ομορφιάς το θάμα. Για να δυναμώσουμε έχουμε ανάγκη συχνά να ρουφάμε από το κλέφτικο ηρωικό κρασί. Όσο κι αν το λέτε αναρχικό. Και πρέπει να πίνουμε κι από το φράγκικο το παλιό κρασί. Όχι βέβαια από το παλαιόκρασο...»[99].

97 «Η Φλογέρα του Βασιλιά. Λόγος τέταρτος», *Άπαντα*, τόμ. Ε΄, σ. 57-69.

98 Πρόκειται για την γνωστή παράδοση «Περί των γοργόνων». Η προσθήκη «Ζη αλλ' εβαπτίσθη προ πολλού εις την χριστιανικήν κολυμβήθραν» ανήκει στον Παλαμά. δεν υπάρχει σε καμία από τις γνωστές καταγεγραμμένες παραδόσεις. Βλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις*, εν Αθήναις 1904, σ. 387 κεξ.

99 «Το έργο τούτο είναι μαζί δρομολογημένο από το γλυκοχάραμα των νέων καιρών. Ο καλύτερος ποιητής σχεδιάζοντας με την εκκλησιαστική του γλώσσα, αραδιάζοντας συχνά πυκνά "τα

Μετά τη μικρασιατική καταστροφή, ο Ν. Γ. Πολίτης δεν ζει πιά. Το έργο του, εδραιωμένο πιά ως επιστημονικό αντικείμενο, προστατευμένο σε ένα Κρατικό Αρχείο - Ερευνητικό Ίδρυμα[100], συνεχίζει ο Στίλπων Κυριακίδης, προσανατολισμένος προς το Βυζάντιο και τον νεότερο Ελληνισμό, πιο κοντά στη Ρωμιοσύνη, που πρέπει τώρα να περιθάλψει τα παιδιά της, τους πρόσφυγες, τους Έλληνες-Ρωμιούς. Όλα έχουν αλλάξει. Νέες ανάγκες, νέες ιδέες, μοντέρνα κινήματα στην τέχνη και την αρχιτεκτονική, με την Ελλάδα να χάνει τούς φυσικούς δεσμούς της με την Ανατολή και να ξανοίγεται ολοκληρωτικά προς τη δύση. Στο πλαίσιο της προσπάθειας εκσυγχρονισμού, αλλά και διατήρησης μιας πολιτιστικής ιδιαιτερότητας, το αίτημα της «ελληνικότητας» προβάλλει επιτακτικό σε όλα τα πεδία. Ποιητές νέοι, όπως ο Καβάφης, ο Σεφέρης, ο Ελύτης κ.ά. θα αναζητήσουν και θα κατορθώσουν τον «ελληνικό ελληνισμό». Ποίηση, ζωγραφική, μουσική, αρχιτεκτονική. Και καθώς οι κλασικιστικές λύσεις εμφανίζονται ασυμβίβαστες με τις νέες ανάγκες και το πνεύμα της εποχής, οι γενιές του '20 και του '30 στρέφονται προς τη βυζαντινή και, κυρίως, προς τη νεότερη λαϊκή παράδοση. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Δημήτρη Πικιώνη, που το 1925 δημοσιεύει το άρθρο του «Η λαϊκή μας τέχνη κι εμείς». Όπως μαρτυρούν τα σχέδιά του και τα άρχιτεκτονήματά του, δεν δίστασε να υιοθετήσει τις «παραδειγματικές λύσεις» που του πρόσφερε η παράδοση, άλλοτε άτοφιες κι άλλοτε ως πρότυπα γιά «παράλληλες ερμηνείες», όταν έκρινε πως μπορούσαν να ενταχθούν «νόμιμα» σε μια σύγχρονη κατασκευή. Ετσι, τα έργα του κατορθώνουν να είναι «ελληνικά» στον βαθμό που εκφράζουν καταξιωμένες μορφές της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής μας. Από κοντά η Αγγελική Χατζημιχάλη, ο Αρ. Ζάχος κ.ά. Ο Παλαμάς, μεγάλος πια σε ηλικία, δικαιωμένος από τη Μούσα του, βλέπει τον ρόλο του ποιητή μέσα από την ιδέα του ελληνισμού, εκφρασμένη όμως οπωσδήποτε στη δημοτική γλώσσα. Η ελληνολατρεία του είναι λυτρωμένη από τον διδασκαλισμό, που την έκαμε αφορμή ξεπεσμού. «Στην Ποιητική» του έχει ήδη συμφιλιωθεί με την «ιδέα του Ελληνισμού ανυψωμένη πια σε ανθρώπινη περιωπή [η οποία] αρχίζει να συγκινή και η νεοφύτρωτη ποίηση της Ρωμιοσύνης, ανάλογα με το παράδειγμα των Ευρωπαίων, ιδέα για την ποίησή μας κοσμοπολιτική μαζί και πατριωτική, μα τόσο αξιώτερα εκφρασμένη όσο περισσότερο είναι λυτρωμένοι οι νέοι Έλληνες ποιητές από τις αλυσίδες της σχολαστικής γλώσσας, που είχε καταντήσει σ' εμάς εδώ και την ποίηση μια κακή ρητορική μια τόσο πολύ καλοβαλμένη δημοσιογρα-

γερά ελληνικά του σχολειού του" για να διαβαστή από τους σαν εκείνον γραμματισμένους καθώς φαντάζεται και διαβασμένους αναγνώστες του. Με την ψυχή του την άλλη, που δεν είναι ξεραμένη από του σχολείου την παράδοση βλέπει, φέρνει, κουβεντιάζει, ανασταίνει, χρωματίζει, κάνει μουσική τη σκέψη του, ανοίγει τα παράθυρα του σπιτιού του για να μπη καθαρά μέσα του το ελληνικό φως. Ο ελληνικός ο αέρας, ανοίγει διάπλατες τις πόρτες του για να μπη μέσα στο σπίτι του και να καθίση και να μιλήση και να κλάψη και να χορέψη και να ζωγραφιστή και να ζήση διαλεγμένη, ξεκαθαρισμένη μα πάντα χωρίς πόζα, χωρίς ρητορική χωρίς καμιάν έγνοια να φαντάξη και να δειχτή και για τούτο σημαντικότερη και αληθινότερη απαλή και ευγενική πάντα κι εκεί που σαν πρόστυχη φέρνεται κι εκεί που σαν ακάθαρτη ξεμυτίζει η Ρωμιοσύνη κάποιων τόπων μας μέσα στα νησιά μας, στις ήμερες ακρογιαλιές μας στα ζωγραφισμένα μας βουνά, στα ζαφειρένια κύματα, στα πρασινισμένα μας τα καλύβια, μικροί και μεγάλοι, άντρες και γυναίκες, άνθρωποι φτωχοί και λαϊκοί, ακέραιοι και αγνοί και παραστατικοί στα πάθη τους, στις αγάπες τους, στα γλέντια τους και στα μεθύσια τους, στο σάλεμα και στην ακινησία τους, στην ταπεινότητα και στη μικρότητά τους» (Πεζοί δρόμοι, *Άπαντα*, τ. 3 (1934), τ. 20, στ. 2064).

100 *Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας: Ιστορικό, Προγράμματα Ανάπτυξης, Εκσυγχρονισμός*, (3η έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα 2006 [Κείμενα: Αικ. Πολυμέρου–Καμηλάκη, Επιμέλεια: Ευάγγ. Καραμανές]).

φία. Η ελληνολατρεία μας λυτρωμένη από το δασκαλισμό, που την έκαμε αφορμή ξεπεσμού[101]. Φερμένη στη ζωή με της ζωής το επάνου απ' όλα σύμβολο. Τη δημοτική γλώσσα. Και ο ποιητής μου, στρώνοντας επάνου στα σημάδια του χαριτωμένου Τερτζέτη, δρόμο πιο πλατύ και πιο στέρεο, μαζί με την απόφαση που παίρνει να τραγουδήση με τη δημοτική γλώσσα κάθε του συγκίνηση από τις ατομικώτερες ως τις φιλοσοφικώτερες [...] Ελληνισμός θα πη μόρφωση, πολιτισμός. Κι Ελληνισμός θα πη λαός, εθνισμός. [...] Ο Ελληνισμός, ... ο αρχαίος... και ο σύγκαιρος, ο πολιτικός, η Ρωμιοσύνη [...] τους δύο Ελληνισμούς δεν τους χωρίζει η άβυσσος. Προσκυνάω τον ένα και μου παρουσιάζεται σαν ασύγκριτος. Μα βρίσκομαι μέσα στο άλλο. Είμαι σπλάχνο του»[102]. Το νόημα των δύο στίχων της Συλλογής «Πατρίδες», με τους οποίους ο Ν. Γ. Πολίτης απέδειξε αδύναμα τα επιχειρήματα του «γλωσσολογούντος λογογράφου» Παλαμά συνοψίζει και το πραγματικό όραμα του ποιητή Παλαμά: Κρυμμένη στην πολύπαθη τη Ρωμιοσύνη σα να ξανοίγω τη βασίλισσα Ελλάδα[103].

101 Στο θέμα θα επανέλθει αρκετές δεκαετίες αργότερα ο Ιωάννης Κακριδής στην κλασική εργασία του «Οι αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση» ο οποίος θα προσπαθήσει να κωδικοποιήσει τα ερωτηματικά του σχετικά με την παρουσία του ονόματος και της σημασίας του ονόματος Έλληνες αξιοποιώντας και νεότερο υλικό και με απόσταση από την εποχή που δημιούργησε την θεωρία της συνέχειας με τις παραλλαγές της. (Ι. Θ. Κακριδής, *Οι αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση*, Αθήνα 1979, σ. 9. Βλ. και Ι. Θ. Κακριδής, «Οι αρχαίοι Έλληνες και οι ξένες γλώσσες», *Μελέτες και Άρθρα*, Θεσσαλονίκη 1971).

102 Πεζοί Δρόμοι, *Άπαντα*, τ. 1, σ. 78 και 95.

103 Κωστής Παλαμάς, «Ασάλευτη Ζωή, Πατρίδες», *Άπαντα*, τόμ. Ε΄, σ. 19.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ-ΒΑΛΕΝΤΙΝΗ ΡΗΓΑ

Η Εγω-οικολογική μέθοδος και η ανάλυση της Ψυχοκοινωνικής Ταυτότητας του Ρήγα Βελεστινλή

Εισαγωγή. Θεωρητικό και Μεθοδολογικό Πλαίσιο

Το Εγω-οικολογικό μοντέλο της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας των Zavalloni και Louis Guérin (1984), μελετά την αμφίδρομη σχέση μεταξύ ατομικού και συλλογικού βιώματος. Αυτή η αλληλεπίδραση είναι μια πολυσύνθετη διαδικασία που απαιτεί μια σε βάθος σύμπραξη του λόγου και της σκέψης, της γνώσης και της αντίληψης των κοινωνικών, ατομικών και συναισθηματικών κινήτρων, που ωθούν το υποκείμενο να πράξει κάτι ή να υπαχθεί σε κάποιες ομάδες. Οι δύο ερευνήτριες αναφέρονται στην ενδοσκόπηση του ψυχοκοινωνικού Εαυτού, όπου αναπτύσσονται μεταξύ ατομικού και κοινωνικού, διεργασίες γνωστικές και συναισθηματικές. Αυτές οι διεργασίες επηρεάζουν την αυτοαντίληψη, τις ατομικές αξίες, τον συναισθηματικό κόσμο του ατόμου. Όλα τα παραπάνω μελετώνται μέσω του ερωτηματολογίου της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας (IMIS), είτε πρόκειται για έρευνα πεδίου, είτε πρόκειται για κείμενα ή βιογραφίες. Ο/Η ερευνητής/τρια επιχειρεί μέσα από τις λέξεις ή φράσεις που το άτομο (αφηγητής/συγγραφέας) χρησιμοποιεί, προκειμένου να περιγράψει τον Εαυτό, μια κατάσταση, τον Άλλο (ένα τρίτο πρόσωπο ή ομάδα), τις σκέψεις, τις ιδέες, τις βιογραφικές του αναμνήσεις κ.α., για να δομήσει την ψυχοκοινωνική του ταυτότητα.

Με το υλικό που θα συγκεντρωθεί θα πρέπει να αποδοθούν τα χαρακτηριστικά ομοιότητας ή διαφοράς μεταξύ Εαυτού-ομάδας που το άτομο ανήκει και του Άλλου, της εξω-ομάδας (της ομάδας που δεν ανήκει), έχοντας αναλύσει τα στοιχεία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία ενώνουν ή διαφοροποιούν το άτομο από τον Άλλο. Αυτές οι λέξεις ταυτότητας αποτελούν την κινητήρια συναισθηματική μνήμη, ριζωμένη στη σκέψη βάθους του ψυχισμού του ατόμου και εκφράζουν την εσωτερική δυναμική αυτής της μνήμης και ταυτόχρονα το συναίσθημα, τα κίνητρα που ώθησαν τον Εαυτό να εκφρασθεί με αυτές τις λέξεις ταυτότητας (Ρήγα, 1996). Η σκέψη βάθους, οι λέξεις (ταυτότητας)

που την αντιπροσωπεύουν δίνουν την αίσθηση της πραγματικότητας που συνοδεύει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις του ατόμου για την Κοινωνία, το περιβάλλον, τις αξίες, την ιδεολογία, την προσωπικότητά του, τη συνάρθρωση ατομικού, κοινωνικού και πολιτισμού/πολιτισμικού. Επομένως, υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ Εαυτού-Άλλου-Κοινωνίας, που είναι ταυτόχρονα δράστες και στόχοι δράσης.

Ο Ρήγας Βελεστινλής και η Ψυχοκοινωνική του Ταυτότητα

Η Zavalloni (1996) θεωρείται ως μια από τις κύριες εκπροσώπους της θεωρίας της ενδοσκόπησης του ψυχοκοινωνικού εαυτού, ο οποίος μελετάται μέσα από τις λειτουργικές γνωστικές διεργασίες, τις συναισθηματικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ ατομικού και κοινωνικού εαυτού. Η θεωρία διερευνά επίσης, πώς η υπαγωγή του ατόμου σε συγκεκριμένες ομάδες, έθνος, φύλο, κοινωνική τάξη, θρησκεία, καταγωγή, μπορεί να επηρεάσουν την αυτοαντίληψη, τις ατομικές του αξίες, τον συναισθηματικό κόσμο του ατόμου και αντιστρόφως. Εάν δομήσουμε την ψυχοκοινωνική ταυτότητα του Ρήγα Βελεστινλή με βάση τα στοιχεία της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας των Zavalloni & Louis Guèrin η βασική δομή του Εαυτού θα έχει ως εξής:

Πίνακας Ι
Ρήγας Βελεστινλής και η βασική δομή της υποκειμενικής κοινωνικής του ταυτότητας

Η θεωρία, λοιπόν, της Εγω-οικολογίας ορίζει τη μελέτη του ψυχοκοινωνικού Εαυτού αφενός στις πολυσύνθετες σχέσεις του με το εξωτερικό περιβάλλον, όπως ήδη προαναφέρθηκε στην υποκειμενική κοινωνική ταυτότητα του Ρήγα Βελεστινλή, Εαυτός-Κοινωνία-Άλλος, και αφετέρου με τη σχέση του εσωτερικού περιβάλλοντος, στον τομέα της ατομικής συνείδησης. Η ατομική συνείδηση, η διανόηση και οι αξίες του Ρήγα, αποκτούν βαρύτητα και αλληλεπιδρούν με τη συλλογική συνείδηση, τις πεποιθήσεις και το ιστορικό πλαίσιο της εποχής του. Τα παραπάνω στοιχεία με τη μορφή πεποιθήσεων, επιθυμιών, γνώσεων και σχεδίων στην Εγω-οικολογική προοπτική αναφέρονται ως «γνωστικά και συναισθηματικά δίκτυα». Αυτά τα δίκτυα ακολουθούν υποσυνείδητα το περιεχόμενο του λόγου του ατόμου π.χ. των λέξεων που χρησιμοποιεί, στην περίπτωση του Ρήγα Βελεστινλή, στον *Θούριο*, *Χάρτα της Ελλάδος* και στα υπόλοιπα έργα του. Αυτό το υποσυνείδητο περιεχόμενο αποτελεί τη «σκέψη βάθους» του Ρήγα.

Ο λόγος, οι γραπτές φράσεις, που ο Ρήγας χρησιμοποιεί στα δικά του κείμενα, *Χάρτα της Ελλάδος* και *Θούριο*, αποτελούν την υποκειμενική γνώμη, της οποίας τα δεδομένα εναποθηκευμένα στη μακροπρόθεσμη μνήμη -επιγραμματικά αναφέρουμε- αναμνήσεις των μαθητικών του χρόνων στο χωριό, στη συνέχεια στο Πήλιο και στη Ζαγορά. Ο Ρήγας παρότι ανήκε σε εύπορη οικογένεια, πέρασε μία δύσκολη ζωή, εκτεθειμένος αυτός και όλη η περιοχή σε κινδύνους, εξαιτίας της τουρκοκρατίας. Υπήρξε μαθητής αξιόλογων δασκάλων στη Σχολή της Ζαγοράς, η οποία ήταν υπό την εποπτεία του πατριάρχη Καλλίνικου Γ΄ και του Ιωάννη Πρίγκου, ενώ γίνεται γραμματικός του Αλεξάνδρου Υψηλάντη και του Νικολάου Μαυρογένη. Ίσως να είχε δοκιμάσει την εκδικητική μανία των τακτικών και άτακτων ομάδων μετά την ορλοφική επανάσταση (1769-1774).

Αργότερα, ο Ρήγας μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774) περνά και εγκαθίσταται στην Κωνσταντινούπολη, από εκεί μεταβαίνει στο Βουκουρέστι και στη Βιέννη. Όλα τα παραπάνω σκληρά γεγονότα, που είχε ζήσει από κοντά και ο αναβρασμός του πρώτου Ρωσσοτουρκικού πολέμου (1769-1774), ο πόλεμος των τριών Ιμπεριών (1787-1792) Ρωσίας, Αυστρίας και Τουρκίας, η Γαλλική επανάσταση, η εγκαθίδρυση δημοκρατικών καθεστώτων και οι επαναστατικές προκηρύξεις για ξεσηκωμό των Ελλήνων, τον εμπνέουν και τον συναρπάζουν. Επομένως ο Ρήγας είχε δυνατή μακροπρόθεσμη μνήμη, με γεγονότα βαθειά χαραγμένα στον εσωτερικό του Εαυτό. Ανέπτυξε ηγετικές πρωτοβουλίες, έγινε ο πολιτικός νους μιας Επανάστασης μεγάλων διαστάσεων.

Στον χώρο της συνείδησης του Ρήγα, η ομάδα υπάρχει ενώ το πρωτότυπο ή το πρότυπο ταυτότητας αποτελούν για αυτόν ο Μέγας Αλέξανδρος, η Γαλλική Επανάσταση, οι νικηφόρες στρατιές του Βοναπάρτη. Η σκέψη βάθους οργανώνεται σαν μια δομή αμετάβλητων στοιχείων που συνοδεύουν κάθε λέξη ταυτότητας: «Ελευθερία», «Ισότητα», «Αδελφότης», «Πατρίς», «Τα δίκαια του ανθρώπου».

Ως κύρια στοιχεία της δομής της σκέψης βάθους του Ρήγα, αποτελούν ο Εαυτός (Ego) (Ηγετικές πρωτοβουλίες που αναπτύσσει), το ατομικό και συλλογικό βίωμα (véçu privé, véçu collectif), οι γνώσεις, τα σχέδια και η επιθυμία του όχι μόνο για μια Δημοκρατία του Βαλκανικού χώρου, αλλά την ίδρυση ενός Οικουμενικού Κράτους. Όλα τα παραπάνω λειτουργούν ως πρότυπα ταυτότητας (prototypes idéntitaires) η δε Κοινωνία κυριαρχεί ως δημοκρατική ομάδα και ως ιδεολογικό πεδίο. Κάθε λέξη ταυτότητας περιλαμβάνει στοιχεία που εγείρουν την αντίθεση και την αποδοχή μέσω των διπολικών τους αντιθέσεων και διαφοροποιήσεων (mots de l'alterité).

Ας θυμηθούμε από τη *Χάρτα* του Ρήγα, τα άρθρα περί της διαιρέσεως του λαού, ή περί της τάξεως των πολιτικών, ή περί των πρώτων συναθροίσεων, ή περί δημοκρατίας, ή περί της Εθνικής Παραστήσεως κ.α. Στο χώρο της συνείδησης του Ρήγα υπάρχει η ομάδα, ενώ τα πρότυπα ταυτότητας, που ακολουθούν, είναι ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Απόστολος Παύλος, ο Ιουλιανός, η Γαλλική Επανάσταση: όπως αναφέρει η Μαντούβαλου (1996) τα πρότυπα ταυτότητας για τον Ρήγα υπήρξαν αρχικά ο Αλέξανδρος, ο Απόστολος των Εθνών, Παύλος, ο Δάσκαλος της Οικουμένης και ο ιδεολόγος οικουμενιστής Ιουλιανός (σελ. 43), ενώ οι εικόνες και οι αναπαραστάσεις που έχουν ως αντικείμενο τον Εαυτό, ενεργοποιούνται τελευταία.

Ο στοιχειώδης χώρος της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας του Ρήγα Βελεστινλή

Σε αυτή τη φάση της Εγω-οικολογικής θεωρίας ταξινομούμε τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και τις αναπαραστατικές ενότητες του λόγου ή των φράσεων του ατόμου

(Εαυτού) στον στοιχειώδη χώρο της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας, με βάση τη διατομή, τον άξονα της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας (εγωμορφισμό και αλλομορφισμό των αναπαραστατικών ενοτήτων) και του άξονα της ευαισθητοποίησης (+ 0 -). Σύμφωνα με αυτόν τον άξονα προκύπτουν τέσσερα τεταρτημόρια που εκφράζουν τον Εαυτό και τις διαπροσωπικές σχέσεις Εαυτού με την Κοινωνία και τον Άλλο (θετικό (+) ή αρνητικό (-)), σε σχέση με τις δι-ομαδικές, τις διαπολιτισμικές του ιδιότητες και πεποιθήσεις. Στην περίπτωση του Ρήγα Βελεστινλή, ο στοιχειώδης χώρος της ψυχοκοινωνικής του ταυτότητας διαμορφώνεται ως εξής:

Πίνακας ΙΙ

Άξονας Ευαισθητοποίησης

(+)

	θετικός πόλος του Εαυτού (Ρήγας)	θετικός πόλος του Άλλου (Κοινωνίας)
Άξονας Ταυτότητας Εαυτός (Ρήγας)		**Άλλος (Κοινωνία)**
	αρνητικός πόλος του Εαυτού (Ρήγας)	αρνητικός πόλος του Άλλου (Κοινωνίας)

(-)

Στον θετικό πόλο, του Εαυτού, του Ρήγα, συγκεντρώνονται οι πραγματοποιήσεις των ενδότερων ατομικών χαρακτηριστικών και επιθυμιών του. Σε αυτό το τμήμα του Εαυτού τοποθετείται το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του, όπως ακριβώς επιθυμούσε να το πραγματοποιήσει ο Ρήγας Βελεστινλής, δηλαδή όπως διαφαίνονται οι ιδέες του μέσα από τα διασωθέντα συγγραφικά του έργα, προσλήψεις από την αρχαία Ελληνική κληρονομιά, οι μελέτες του Ρήγα από την αρχαία Ελληνική γραμματεία και τον Γαλλικό Διαφωτισμό, η Ορθόδοξη πίστη του.

Στον αρνητικό πόλο του Εαυτού (του Ρήγα) συγκεντρώνεται ο αρνητικά αξιολογημένος Εαυτός, δηλαδή τα μειονεκτήματα, οι θυματοποιήσεις και οι ελλείψεις: τα Απωλεσθέντα έργα του Ρήγα, τα βιώματα από τη σκλαβιά, αρνητικά ιστορικά γεγονότα της εποχής.

Στον θετικό πόλο του Άλλου περιλαμβάνονται χαρακτηριστικά που εκφράζουν θετικά στοιχεία του Άλλου (ως φίλου), δηλαδή οι φιλέλληνες και οι λοιποί λαοί, που είναι θετικά τοποθετημένοι προς τον Εαυτό (Ρήγα) και τους υπόδουλους στον Τουρκικό ζυγό, Έλληνες.

Στον αρνητικό πόλο του Άλλου, τοποθετούνται τα αρνητικά και ανεπιθύμητα προς τον Εαυτό στοιχεία, δηλαδή οι κατήγοροι του Ρήγα και η Οθωμανική τυραννία.

Συμπέρασμα

Η σύντομη μελέτη της Εγω-οικολογικής προοπτικής της Ψυχοκοινωνικής ταυτότητας του Ρήγα, αποδεικνύει ότι κάθε μια από αυτές τις αναφορές, που συνοδεύει τη λέξη ταυτότητας στη σκέψη βάθους, ανταποκρίνεται σ' ένα δεύτερο συναίσθημα (υπερηφάνεια, θαυμασμό, αίσθημα κοινού πεπρωμένου) και αυτό το διακρίνουμε έντονα στην μελέτη της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας του Ρήγα μέσα από τα κείμενά του. Παραδείγματος

χάριν αναφέρει: [...] χριστιανοί και Τούρκοι, χωρίς κανένα ξεχωρισμόν θρησκείας [...] ή ατομική [...] όλοι οι άνθρωποι, χριστιανοί και Τούρκοι, κατά φυσικόν λόγον είναι ίσοι [...].

Έτσι σύμφωνα με την Εγω-οικολογική προοπτική ανάλυσης, το δίκτυο αναπαραστάσεων του Ρήγα Βελεστινλή, διαμορφώνεται ως εξής, με βάση τις Zavalloni και Louis Guèrin (1996), συναίσθημα, φυσική σκέψη και υποθετική κατασκευή.

Συναίσθημα	Φυσική Σκέψη	Υποθετική Κατασκευή
Υπερηφάνεια: Παροχή βοήθειας, αγάπης για την Πατρίδα, δικαιοσύνη, «ορθόδοξη πίστη». Κοινό πεπρωμένο: Δίκαιο για όλους, ισότητα, ελευθερία, δημοκρατία (*Χάρτα*) *Θούριος*. Αντιπάθεια: Οθωμανικός ζυγός. Επιθυμητό: Να προσφέρει, ελεύθερη πατρίδα, δημοκρατική κοινοπολιτεία, ενός Οικουμενικού κράτους.	Τι είμαι: Πρόδρομος νεοελληνικού διαφωτισμού, οραματιστής, πρωτομάρτυρας της ελευθερίας, κήρυκας και πολιτικός νους μιας επανάστασης, εμπνευστής της «Δημοκρατίας». Τι δε θέλω να είμαι: Αδιάφορος, άδικος, σκλαβωμένος, με υποδουλωμένη πατρίδα.	Αντίληψη για τον Εαυτό: Εμπιστοσύνη στον Εαυτό, ιδιαίτερα ευαίσθητος, όλοι για έναν και ένας για όλους, «ο λαός είναι όλοι». Αντίληψη του Άλλου (Θετικός Άλλος): Δίκαια του Ανθρώπου: ίσοι Χριστιανοί, Τούρκοι και όλοι οι Βαλκάνιοι λαοί. Σύμβουλοι με πατριωτισμό. Αντίληψη του Άλλου (Αρνητικός Άλλος): Οι επικριτές του Ρήγα, ο Σουλτάνος, Δεσποτικός-αιμοχαρής.

Επίλογος

Μέσα σε αυτή την ταραγμένη ατμόσφαιρα και την επιθυμία του Ρήγα για ελευθερία και δικαιοσύνη, οι ιδέες του συμπυκνώνουν πόθους και ελπίδες όλων των σκλαβωμένων Ελλήνων, που εμπνέονται από τα επαναστατικά του μηνύματα.

Δυστυχώς, η εφαρμογή της *Χάρτας* στην πράξη δεν πραγματοποιήθηκε διότι γνωρίζουμε το τραγικό τέλος του Ρήγα. Υπάρχει όμως το δεδομένο των διάσπαρτων ιδεών του, των επαναστατικών γραπτών και τραγουδιών του που πέρασαν στις μεταγενέστερες γενεές και επέδρασαν στην απελευθερωτική κίνηση των Βαλκανίων και στην εθνική αφύπνιση των Ελλήνων. Ο Ρήγας έσπειρε τον σπόρο της ελευθερίας, έμαθε στους σκλαβωμένους Έλληνες πώς να επαναστατήσουν (Καραμπερόπουλος, 2017). Ο Σβολόπουλος (1998, σ. 52) αναφέρει σχετικά «Το κήρυγμα του Ρήγα αποτέλεσε έκτοτε κοινή παρακαταθήκη των λαών της χερσονήσου του Αίμου. Η γενική ιδέα πράγματι της διαβαλκανικής συνεργασίας, αλλά και κάθε συγκεκριμένη πρόταση για την πραγμάτωσή της έως την καθολική τουλάχιστον χειραφέτησή τους στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, θα βασιστεί στην επίκληση της κοινής βούλησης για απαλλαγή από το καθεστώς του δεσποτισμού που ασκούσε σε βάρος τους η Οθωμανική Πόλη».

Βιβλιογραφία

Βακαλόπουλος, Απ. (1971), *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα, σσ. 15-25.

Βασδραβέλλη, Ι. (1969), *Οι Μακεδόνες συνεργάτες του Ρήγα Βελεστινλή και τα επαναστατικά ρεύματα της εποχής*, ιδιοέκδοση, Θεσσαλονίκη.

Brad Chisacof, L. (2011). *Ρήγας Ανέκδοτα Κείμενα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου & Gutenberg.

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα (1992), «Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος», τόμ. 52, σσ. 45-48.

Επίλεκτα νομικά κείμενα της Εθνικής Παλιγγενεσίας (1971): Magna Carta του Ρήγα του Φιλοπάτριδος, Αναμνηστική έκδοσις Ταμείου Νομικών 1821-1971, σσ. 11-35.

Θωμόπουλος Σ. (1971), *Ελληνική βιβλιογραφία περί της Επαναστάσεως του 1821, Συμβολαί εις τον εορτασμόν της 150ετηρίδος της Εθνικής Παλιγγενεσίας*, Αρχηγείον Στρατού, Διεύθυνσης Εκδόσεων, σσ. 1-38.

Καραμπερόπουλος, Δ. (2008). *Ρήγας και Ορθόδοξη πίστη*, Εκδόσεις Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα.

Καραμπερόπουλος, Δ. (2017). *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του*, Εκδόσεις Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα.

Μαντούβαλου Μ. (1990), *Κείμενα και μελέτες μεσαιωνικής και νεοελληνικής γραμματείας*, Αφοι Τολίδη, Αθήνα, σ. 16.

Μαντούβαλου Μ. (1996), *Ο Ρήγας στα βήματα του Μ. Αλεξάνδρου*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα.

Μελάς Σ. (1963), *Ρήγας Βελεστινλής*, ιδιοέκδοση, Αθήνα.

Μπενέκου Τ. (1962), *Νεοελληνικές Μορφές*, τομ. Α΄, Εθνεγέρτες, Ρήγας-Κοραής-Ανώνυμοι, Αθήνα.

Panagiotakopoulou I.S. (2012), "Historical Psychological Analysis and the Interpretation of Ancient Greek Tragedy's Methodology", in A.V. Rigas (ed) *Creativity Psychology of Art and Literature*, Gutenberg, Athens, pp. 279-294.

Ρήγα Α.Β. (1996), (πρόλογος) στο *Κοινωνική Ταυτότητα και Συνείδηση*, των Zavalloni M. & Louis Guèrin C., (1984), (μτφ, επιμ, πρόλογος Ρήγα Α.Β.), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 11-21.

Σβολόπουλος, Κ. (1998). *Σάλπισμα ελευθερίας στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Το Όραμα του Ρήγα: Ο Ρήγας στις παραδουνάβιες ηγεμονίες*. Δήμος Αθηναίων-Πολιτιστικός Οργανισμός. Ε.Κ.Π.Α. σε συνεργασία με τη Ρουμάνικη Ακαδημία. Έκδοση του Πολιτιστικού Οργανισμού του Δήμου Αθηναίων. Αθήνα, 51-52.

Σπανδωνής, Γ. (2000). *Ρήγας Βελεστινλής, ο Επαναστάτης με τα τραγούδια*, Ωκεανίδα, Αθήνα.

Zavalloni M. & Louis Guérn C. (1996), *Κοινωνική ταυτότητα και συνείδηση, Εισαγωγή στην Εγω-οικολογία*, Α.Β. Ρήγα (μτφ, επιμ., πρόλογος), Γ΄ έκδοση, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 11-21.

Zavalloni M. (2012), "L'ego-écologie de la création culturelle: Le manifestectivitè entre le monde et la subjectivitè", in A.V. Rigas (ed) *Creativity Psychology of Art and Literature*, Gutenberg, Athens, 89-100.

ΝΙΚΗ ΣΑΛΠΑΔΗΜΟΥ

Ο Ρήγας Βελεστινλής ως λογοτέχνης

Σύντομα βιογραφικά - επιρροές

Ο Ρήγας γεννήθηκε στο Βελεστίνο, όπου και οι αρχαίες Φερές, το 1757 από εύπορη οικογένεια. Το επώνυμο του πατέρα του ήταν «Κυρίτζης», όνομα συνηθισμένο στην περιοχή του Βελεστίνου. Η μητέρα του ονομαζόταν Μαρία και είχε έναν αδελφό τον Κώστα. Ο Φραγκίσκος Πουκεβίλ επιβεβαιώνει ότι ο Ρήγας είχε αδελφό, που συμμετείχε μάλιστα και στην επανάσταση του 1821. Η οικογένεια του Ρήγα υπήρξε από τα θύματα της τουρκικής μανίας. Διασώθηκαν μόνον η μητέρα του με τον αδελφό του, οι οποίοι κατέφυγαν στη Βλαχία.

Τα πρώτα του γράμματα ο Ρήγας τα διδάχθηκε από ιερέα του Βελεστίνου και έπειτα φοίτησε σε σχολείο της Ζαγοράς του Πηλίου, όπου υπήρχε ακμάζουσα σχολή. Για περισσότερη μόρφωση ο πατέρας του τον έστειλε να φοιτήσει στα Αμπελάκια στην εκεί επίσης ακμάζουσα σχολή. Ο Ρήγας αργότερα θα μεταβεί στο Άγιο Όρος και θα φιλοξενηθεί στη μονή Βατοπεδίου από τον Κοσμά με τον οποίον ανέπτυξε στενή φιλία. Επίσης συνδέθηκε φιλικά με τον μοναχό Νικόδημο (Άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη), ο οποίος του παραχώρησε τα κλειδιά της βιβλιοθήκης της φημισμένης Αθωνιάδας Σχολής, για να εμπλουτίσει τις γνώσεις του, σύμφωνα με τις παραδόσεις.

Στο Άγιο Όρος δεν έμεινε πολύ, η δίψα του για σπουδές και όχι μόνον τον οδήγησε στην Κωνσταντινούπολη, όπου διεύρυνε τις γνώσεις του στη γαλλική, την ιταλική και τη γερμανική γλώσσα. Όμως μετά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο έφυγε για το Βουκουρέστι και έπειτα για τη Βιέννη μαζί με τον Αυστριακό βαρόνο, ελληνικής καταγωγής, Χριστόδουλο Λάνγκελφελτ-Κιρλιάνο, έχοντας έτσι την ευκαιρία έρθει σε επαφή με άλλους ομογενείς. Σημαντικότεροι από αυτούς ήταν οι αδελφοί Πούλιου από τη Σιάτιστα της Μακεδονίας, τυπογράφοι στο επάγγελμα. Κατά την δεύτερη επίσκεψή του στη Βιέννη, στο τυπογραφείο τους τύπωσε τον *Θούριο,* τη *Χάρτα,* την επαναστατική του προκήρυξη σε χιλιάδες αντίτυπα, το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* και πολλά άλλα έργα του.

Ο Ρήγας φιλομαθέστατος από τα μικρά του ακόμα χρόνια, νους ευφυής, πνεύμα ανήσυχο και τολμηρό τρύγησε πολύτιμη γνώση από όλα τα πνευματικά κέντρα που πέρασε και θήτευσε κοντά σε ισχυρές προσωπικότητες από τις οποίες απέκτησε πολύτιμη

και πολύπλευρη γνώση. Παρά το νεαρό της ηλικίας του, δολοφονήθηκε στα σαράντα ένα χρόνια του, υπήρξε ένας λόγιος της εποχής του. Κι αυτό αποδεικνύεται από το τεράστιο συγγραφικό έργο του, που περιλάμβανε ένα μεγάλο εύρος γνωστικών πεδίων, αποδεικνύοντας ότι επρόκειτο για ένα σπινθηροβόλο πνεύμα, ανήσυχο αλλά και δοτικό, ταγμένο στην υπηρεσία της υπό τον ζυγό πατρίδας του, αλλά και των καταπιεσμένων λαών της Βαλκανικής χερσονήσου. Όσο όμως υψηλόφρων ήταν ο Ρήγας τόσο χαμερπής και ιδιοτελής ήταν ο Δημήτριος Οικονόμου, συνεργάτης του Κορωνιού, ο οποίος Κορωνιός ήταν ένθερμος υποστηρικτής και συνεργάτης του Ρήγα, στον αγώνα που είχε αναλάβει για την απελευθέρωση της πατρίδας. Ο Οικονόμου φιλοχρήματος και φιλοτομαριστής πρόδωσε τον Ρήγα και οδήγησε στο μαρτύριο και στον θάνατο τον ίδιο και τους συντρόφους του. Οι Εφιάλτες πάντα είναι πρόθυμοι να πραγματοποιήσουν το δόλιο έργο τους και μάλιστα σε καίριες στιγμές της ιστορίας του έθνους. Αυτούς τους κρίνει και τους καταδικάζει η ιστορική γραφίδα, όπως πράττει και για τα ευγενή και άξια τέκνα της, τοποθετώντας τ' όνομά τους στις ένδοξες σελίδες της ιστορίας μας, όπου και ο Ρήγας κατέχει αξιοζήλευτη θέση.

Ο Ρήγας επηρεασμένος από τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό και τη δόξα των προγόνων του θεώρησε χρέος του να φέρει σε επαφή τους Έλληνες με την κοσμογονία που συντελούνταν στην Ευρώπη. Ο Γ. Ζώρας υπογραμμίζει τις επιρροές που έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στις επιλογές του Ρήγα ως εξής: «Επί του Ρήγα ήσκησαν μεγάλην επίδρασιν το ένδοξον ελληνικόν παρελθόν και το κασμογονικόν εν Ευρώπη παρόν». Ενώ ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης αναφορικά με τις επιρροές γράφει: «Είναι ο άνθρωπος που εμπνεύστηκε από τις ιδέες του διαφωτισμού και της γαλλικής επανάστασης και τις μεταλαμπάδευσε στα Βαλκάνια. Είναι ο άνθρωπος που με το πληθωρικό του παράδειγμα ζωής, έργου και θυσίας ενσάρκωσε ιδανικά το πρότυπο του πατριώτη, δημοκράτη, επαναστάτη, ποιητή».

Ο Ρήγας δέχεται ως ευλογία και λαμπρή ευκαιρία τις κοινωνικοπολιτισμικές ανακατατάξεις που συντελούνται στην Ευρώπη. Ο Λέανδρος Βρανούσης σημειώνει για την εποχή και το ιδεολογικό corpus του Ρήγα: «Η εποχή του, η παράδοση και το ιδεολογικό κλίμα όπου έζησε ο Ρήγας, κυοφορούσαν τους πόθους και τις αντιλήψεις απ' όπου αναδύθηκε το όραμα της ελληνικής δημοκρατίας. Τρεις κυρίως πηγές αρδεύουν το έδαφος, όπου βλάστησε ο ευγενικός αυτός βλαστός της ρωμιοσύνης: η κλασική δόξα των προγόνων, η βυζαντινή παράδοση και οι νεωτεριστικές ιδέες της γαλλικής επανάστασης». Μέσα του κυοφορείται από καιρό το σχέδιο της αφύπνισης των συμπατριωτών του με τη γνώση και την καλλιέργεια του πνεύματος. Γι' αυτό ρίχνεται μ' όλες του τις δυνάμεις στον αγώνα συγγραφής έργων που θα σηκώσουν «τους πεπτοκότες Έλληνες». Εκτός από την επίδραση του διαφωτισμού, υπήρξαν επίσης σημαντικές προσωπικότητες όπως ο Δημήτριος Καταρτζής και ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, που επίδρασαν πάρα πολύ θετικά στο έργο του Ρήγα σε ό, τι αφορούσε τη γλώσσα και το ύφος στα συγγραφικά του πονήματα. Άλλωστε ο Μοισιόδαξ ήταν φλογερός υποστηρικτής της καθιέρωσης της νεοελληνικής γλώσσας στα σχολεία.

Ο Ρήγας Βελεστινλής ως λογοτέχνης

Τον λογοτέχνη Ρήγα τον παρακολουθούμε μέσα από το έργο του, που φέρει την προσωπική του σφραγίδα. Ο Ρήγας δεν έγινε ποιητής, η λέξη εδώ έχει την ευρεία έννοια του όρου, γεννήθηκε ποιητής, ήταν το χάρισμα που του έδωσαν οι Μοίρες, γιατί όπως είναι ευρέως γνωστό και αποδεκτό ποιητής δεν γίνεσαι, γεννιέσαι. Φέρεις δηλαδή το τά-

λαντο, τη δωρεά, που σφραγίζει τη ζωή κάθε ξεχωριστού ανθρώπου. Ο Ρήγας γεννήθηκε με τη δωρεά του λογοτέχνη. Οι σπουδές, οι γνώσεις, η μελέτη λογοτεχνικών έργων συνεπικούρησαν το τάλαντο, δεν το δημιούργησαν. Ο Νικολά Ρετίφ ντε λα Μπρετόν, παιδί αγροτικής οικογένειας, έμαθε να διαβάζει μόνος του, δεν είχε τη δυνατότητα να φοιτήσει σε σχολείο. Όσο δε για τις επαφές του με τη λογοτεχνία, αυτές ήταν ανύπαρκτες. Είχε όμως τη δωρεά, τη στόφα του λογοτέχνη, γι' αυτό και έγινε ένας πετυχημένος συγγραφέας, που γοήτευσε όχι μόνον το Παρίσι και ολόκληρη τη Γαλλία, αλλά και πολλές ευρωπαϊκές χώρες, στις οποίες εκδίδονταν τα βιβλία του επί σειρά ετών.

Το λογοτεχνικό ταλέντο του ο Ρήγας θα το θέσει στην υπηρεσία της «ανάληψης του πεπτοκότος ελληνικού Γένους». Γνώστης της γαλλικής γλώσσας θ' αναζητήσει έργα της πρόσφατης γαλλικής λογοτεχνίας, που κινούνται στο πνεύμα του διαφωτισμού, ώστε να περιέχουν μηνύματα, που εύκολα θα εντοπίσουν οι Έλληνες, ώστε να παραδειγματιστούν και να νιώσουν πως η ελευθερία είναι δικαίωμα όλων των ανθρώπων. Μια τέτοια επιλογή όμως προϋποθέτει πολύχρονη μελέτη της λογοτεχνίας, άριστη γνώση της γλώσσας στην οποία είναι γραμμένο το έργο, έρωτα για τη λογοτεχνία, γνώση των κανόνων που διέπουν ένα λογοτεχνικό δημιούργημα. Η λογοτεχνική αρματωσιά του Ρήγα περιλαμβάνει όλα τα ανωτέρω και επί πλέον τη φλόγα που καίει μέσα του για την ελευθερία της πατρίδας του. Μια καλή μετάφραση, αξιόπιστη, δίνει στο μεταφρασμένο έργο εγκυρότητα και το καθιστά άξιο να κατακτήσει τον αναγνώστη. Και στις μέρες μας η αξιόπιστη μετάφραση γίνεται από λογοτέχνες, οι οποίοι μπορούν να συλλαμβάνουν εκείνες τις λεπτές αποχρώσεις, που δίνουν την ιδιαιτερότητα και τη μοναδικότητα σε κάθε έργο. Κατορθώνουν δηλαδή να προσεγγίσουν, κατά το δυνατόν, το πνεύμα του δημιουργού. Είναι ωραίο να στέκεται ανάμεσα στο πρωτότυπο κείμενο και στον αναγνώστη του, σαν πνοή από αεράκι ανοιξιάτικο μια καλή μετάφραση. Το ξένο κείμενο, που στέκεται προ των πυλών, αναμένοντας να το καλοδεχθούν, θα μπορέσει να εισχωρήσει στη γλώσσα, στην οποία προσβλέπει να εγκατασταθεί και να διεκδικήσει την αυτονομία του. Χωρίς να ξεχάσει ότι έρχεται από αλλού, να νιώσει σα στο σπίτι του. Ο Ρήγας κατόρθωσε κάτι πολύ σημαντικό στις μεταφράσεις του. Έδωσε ελληνική πνοή στα έργα του, ώστε ν' αγγίξουν τις καρδιές των Ελλήνων και το έργο του να έχει την υποδοχή που του πρέπει στο σπίτι του, στην Ελλάδα.

Η γαλλική επανάσταση θα συνταράξει την ευγενική αυτή ψυχή, επιβεβαιώνοντας ταυτοχρόνως το ορθόν του οράματός του, το οποίο βλέπει ότι πρέπει εσπευσμένα να μετουσιώσει σε έργο. Γιατί ο Ρήγας μπορεί να είναι ρομαντικός επαναστάτης, οραματιστής, αλλά ταυτόχρονα είναι και πραγματιστής, που σχεδιάζει λεπτομερώς την κάθε ενέργειά του, προκειμένου να πετύχει τον σκοπό του: την αφύπνιση των συμπατριωτών του, τη στήριξή τους, ώστε να ορθώσουν το ανάστημά τους και να πολεμήσουν για την ελευθερία τους. Έπειτα από τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς και ραγιαδισμού το σκοτάδι της αμάθειας έχει κάνει τους Έλληνες «Γραικύλους», λέξη που στιγματίζει την Ιστορία και το ένδοξο παρελθόν της Ελλάδας. Οι Έλληνες, που έδωσαν τα φώτα του πολιτισμού στην απολίτιστη ως τότε Δύση, τώρα ζουν στο σκοτάδι, έχοντας, πολλοί απ' αυτούς, λησμονήσει ακόμα και τη ρίζα τους.

Κριτήρια επιλογής έργων

Ο Ρήγας επιλέγει με ορισμένα κριτήρια τα έργα, τα οποία θέλει να μεταφράσει, δηλαδή να είναι ευχάριστα και ωφέλιμα στον αναγνώστη, να αποτελούν πνευματική άσκη-

ση, να είναι ουσιώδη και εύληπτα, να είναι απλά και σαφή στην έκφραση και γλωσσικά κατανοητά. Σύμφωνα με όσα μας λέει ο ίδιος «Προς τους αναγνώστας» του *Σχολείου ντελικάτων εραστών,* η μετάφρασή του είναι «ελευθέρα, ήγουν μόνον κατά νόημα, επρόσθεσα και μερικά, επειδή αν ακολουθούσα κατά λέξη τον συγγραφέα με φαίνεται πως δεν εγίνετο κατάλληλος με το ύφος της γλώσσης μας, γιατί έχει η κάθε μία τον ιδιωματισμόν της». Ο Απόστολος Δασκαλάκης γράφει για τις μεταφράσεις του Ρήγα πως «Ο Ρήγας δεν μεταφράζει πιστώς, αλλ' αποδίδει το νόημα, προσθέτων μάλιστα επεξηγηματικά σχόλια, είτε ιδίους στοχασμούς, οι οποίοι προσδίδουν πλήρη πρωτοτυπίαν εις τα έργα του. Ούτω συνήθεις μεταφράσεις δια της γραφίδος του Ρήγα μεταβάλλονται εις πρωτότυπα έργα, τα οποία χαρακτηρίζει η προσωπική σφραγίς του συγγραφέα».

Ένα χρόνο μετά την έκρηξη της γαλλικής Επανάστασης ο Ρήγας εκδίδει στη Βιέννη ένα βιβλίο από την πετυχημένη, για το ευρύ κοινό, γαλλική λογοτεχνία, που δεν μεταφέρει όμως επαναστατικά μηνύματα. Μπορεί όμως να θεωρηθεί επαναστατική η αντιμετώπιση του θεσμού του γάμου, αφού αναφέρεται στη σεξουαλική συμπεριφορά και στις προτιμήσεις των ανθρώπων και προτείνει μια ηθική που θα ολοκληρώσει την οικογενειακή ευτυχία. Γι' αυτή την ηθική δε γίνεται λόγος στη θρησκευτική διδασκαλία. Με αυτή την επιλογή του ο Ρήγας εξετάζει τον έρωτα και τον γάμο καθώς και τις σχέσεις των ζευγαριών από κοινωνικής πλευράς και όχι από θρησκευτικής. Ο Ρήγας με το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* απευθύνεται στους νέους και στις νέες, δηλαδή στις ηλικίες που κυριαρχεί το συναίσθημα. Γιατί το συναίσθημα είναι το αγνό κίνητρο για δράση και πράξεις που ανυψώνουν τον άνθρωπο. Άλλωστε στις ερωτικές του ιστορίες κυριαρχούν η ειλικρίνεια, ο σεβασμός μεταξύ των δύο φύλων, ο πόθος για εξύψωση του πνευματικού και ψυχικού κόσμου, στόχος που επιτυγχάνεται με τη γνώση και τη μόρφωση. Ακολουθεί ο γάμος που είναι το επιστέγασμα των ανωτέρω κατακτήσεων, γιατί, κατά τον Ρήγα, ο γάμος αποτελεί το θεμέλιο της κοινωνίας και είναι μυστήριο της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Η επιλογή της ερωτικής ύλης ήταν κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα της ρομαντικής αντίληψης της εποχής, που ερχόταν σε αντιπαράθεση με την υλιστική πρακτική και νοοτροπία, που επικρατούσε προγενέστερα. Η ερωτική ύλη όμως είναι μόνον η αφορμή, που θα οδηγήσει σταδιακά στην επαναστατική με κοινωνικό, πολιτικό και εθνικό περιεχόμενο. Την περίοδο αυτή, και μέσα στο πλαίσιο του ρομαντισμού, η λογοτεχνία παίζει διττό ρόλο, γιατί λειτουργεί ψυχαγωγικά, αλλά και παιδευτικά, «ευφραίνει και τα ήθη τρόπον τινά επανορθοί» κατά τη ρήση του Ρήγα. Η προσπάθεια του Ρήγα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αναμορφωτική της ηθικής των ανθρώπων και της κοινωνίας του 18ου αιώνα. Όλοι οι λογοτέχνες, σε κάθε εποχή, αξιοποιούν στο έπακρο τον σημαντικό ρόλο του συναισθήματος. Διότι χωρίς αξιοποίηση του συναισθήματος, ο λογοτέχνης δε θα κατορθώσει να φτάσει στον στόχο του. Έτσι και ο Ρήγας αξιοποιώντας το συναίσθημα, πετυχαίνει με τον καλύτερο τρόπο το αποτέλεσμα που επιθυμεί.

Les contemporaines του *Retif de La Bretonne* μεταφράζονται στη γερμανική γλώσσα την ίδια περίοδο που το έργο εκδίδεται στη Γαλλία. Άλλα έργα του Νικολά Ρετίφ μεταφράζονται και εκδίδονται στη Ρωσία επί σειρά ετών. Δε συναντάμε όμως μεταφράσεις σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, πως ό Ρήγας με το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* έκανε πρωτοποριακό έργο μεταφραστή, τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους αυτόχθονες πληθυσμούς της Μολδοβλαχίας. Έρευνα του Λέανδρου Βρανούση μας πληροφορεί ότι χειρόγραφο του *Σχολείου* έχει βρεθεί στη βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας.

Ο Ρήγας δεν είναι ένας τυχαίος ρομαντικός όπως πίστευε η θρησκευτική ηγεσία της Κωνσταντινούπολης, κατηγορώντας τον μάλιστα ότι με τις ενέργειές του διασαλευόταν επικίνδυνα η καθεστηκυία τάξη. Επί πλέον θα συσσώρευε νέα δεινά στους σκλάβους Έλληνες. Μ' αυτό το σκεπτικό η θρησκευτική ηγεσία δεν προέβη σε καμιά ενέργεια για τη σωτηρία του. Σε αντιδιαστολή με τα ανωτέρω ο Ρήγας ήταν ένα ανοιχτό μυαλό, είχε θητεύσει κοντά σε προσωπικότητες της τότε πολιτικής ζωής σημαντικών ευρωπαϊκών χωρών και ήταν γνώστης της πολιτικής κατάστασης τόσο στην Τουρκία όσο και στις ευρύτερες περιοχές της ανατολικής Ευρώπης. Έβλεπε επομένως ότι οι συγκυρίες ευνοούσαν τα σχέδιά του, δηλαδή την αφύπνιση των συμπατριωτών του αρχικά με τη γνώση και στη συνέχεια στην αποτίναξη του ζυγού με ένοπλο αγώνα.

Επιλογή τίτλου

Ο τίτλος σ' ένα έργο είναι πολύ σημαντικός, είναι το διαβατήριό του, που θα το ταξιδέψει στον κόσμο κι επομένως ο ρόλος του πρωταρχικός. Όλοι γνωρίζουν πόσο μαγνητίζει το αναγνωστικό κοινό ένας πετυχημένος τίτλος. Και εδώ βλέπουμε τον Ρήγα να κάνει μια πολύ πετυχημένη επιλογή τίτλου, *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*. Τα στοιχεία του τίτλου, κάποια δηλαδή, τα βρίσκουμε και σε έργα του Μολιέρου όπως «Το Σχολείο των γυναικών», γιατί και ο Μολιέρος είχε θέσει το ερώτημα για τη θέση της γυναίκας, τα δικαιώματά της στη μόρφωση κ. ά. αλλά ο Ρήγας ως προς αυτόν τον θεματικό άξονα δε διαχωρίζει τα δυο φύλα. Τι σημαίνει όμως το επίθετο «ντελικάτων», μια λέξη ξένη για το ελληνικό λεξιλόγιο και τα ήθη της εποχής; Ο Ρήγας δανείζεται το επίθετο, το οποίο αποδίδει ως ένας εραστής ντελικάτος. Σήμερα το ντελικάτος το λέμε για κάτι που είναι εκλεπτυσμένο, ωραίο. Ο Ρήγας βάζει στον τίτλο μια λέξη - κλειδί, η οποία με την τόλμη της τονίζει την αντίθεσή της στον παλαιό και βαρύ κόσμο των ηθών εκείνων, που ακολουθούσαν την αυστηρή χριστιανική ηθική και απαγόρευαν τη γνωριμία των νέων ή ακόμα και την ίδια την ερωτική έλξη, θεωρώντας τις αισθήσεις ως προάγγελο οικογενειακής συμφοράς. Έτσι η λέξη - κλειδί δηλώνει εμφατικά την αισιοδοξία του 18ου αιώνα: «Ότι δηλαδή είναι δυνατόν να διαμορφώσουμε μέσα στις κοινωνίες μας εκείνους τους όρους της εκπαίδευσης, που θα επιτρέψουν ευτυχισμένους γάμους ανθρώπων, γάμους που θα στηρίζονται στο συναίσθημα». Το μυθιστόρημα του 17ου αιώνα δεν είχε προτείνει παρόμοια θέση, αλλά ούτε και στη μεταγενέστερη λογοτεχνία διαφαινόταν κάποια αισιοδοξία. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ο Ρήγας τολμά να καινοτομήσει, επιλέγοντας αφηγήσεις που εστιάζουν στην εντιμότητα και ακεραιότητα όχι μόνον των κεντρικών ηρώων, αλλά και του άμεσου περιβάλλοντός τους. Αποφεύγει δηλαδή τα αναλυτικά παραδείγματα έκλυτου βίου ή κυνικής συμπεριφοράς, τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Ακόμα αποφεύγει τις ιστορίες που θα πρόσφεραν στον αναγνώστη αρνητικές όψεις της ερωτικής επιθυμίας ή μη αποδεκτές από την κοινωνία αντιλήψεις, όπως για παράδειγμα της κοπέλας που θέλει να κάνει παιδί εκτός γάμου. Αποφεύγει τις περιπτώσεις παρενδυσίας νέων ανδρών, που μεταμορφώνονται σε γυναίκες για τις ανάγκες της πλοκής, όπως αντίστοιχα αποφεύγει τις μεταμορφώσεις των γυναικών. Μπορούμε εδώ να υποθέσουμε ότι αναδεικνύει τα θετικά πρότυπα, επειδή αυτά αρμόζουν στην ηθική της ελληνικής κοινωνίας προς την οποία θα απευθύνει το έργο του.

Ας δούμε όμως ποιες ελευθερίες επιτρέπει στον εαυτό του ο Ρήγας, όταν καταπιάνεται με τη μετάφραση μέρους του έργου του Νικολά Ρετίφ. Μεταφέροντας στην ελληνική γλώσσα τις έξι νουβέλες του Ν. Ρετίφ, θα φροντίσει να λειάνει τις γωνίες, που ίσως να

τρόμαζαν το ελληνικό κοινό. Επιλέγει, λοιπόν, αφηγήσεις με τις οποίες, με θετικό κυρίως τρόπο, περνά το μήνυμα στους νέους, αλλά και στους γονείς τους ότι ο έρωτας και ο πετυχημένος γάμος μπορούν ν' αποτελέσουν πολύ καλή βάση κοινωνικής ευημερίας. Μέσα από αυτή την οπτική επιτρέπονται κάποιες περιορισμένες υπερβάσεις των ορίων, που θέτουν οι κοινωνικές τάξεις. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια σύντομη αναφορά όψεων της αρχικής αφήγησης, τις οποίες ο Ρήγας αναπτύσσει δημιουργικά, όπως για παράδειγμα το τμήμα που αφορά τα φαναριώτικά τραγούδια, τα οποία εισάγονται στο *Σχολείο των ντελικάτων εραστών*. Επίσης, θα μπορούσαμε να θίξουμε τα εξής σημεία στα οποία φαίνονται οι επεμβάσεις του Ρήγα.

1. Στην αφήγηση υπερισχύει ο προφορικός χαρακτήρας, που μοιάζει να καλεί τον αναγνώστη να προχωρήσει σε θεατρική ανάγνωση. Ο Ρήγας αποδέχεται αυτό το μοντέλο, αλλά το επεκτείνει, εισάγοντας στο κείμενό του μεγάλα κομμάτια θεατρικής γραφής. Οι διάλογοι μεταμορφώνονται σε επεισόδια θεατρικού έργου, που αποκτούν ένα είδος αυτονομίας μέσα στην πλοκή. Η εικόνα αυτή ενισχύεται από τον διαχωρισμό των ιστοριών σε τμήματα πλοκής, πράγμα που δε συμβαίνει στις αφηγήσεις του Νικολά Ρετίφ.

2. Ο Ν. Ρετίφ παρεμβάλλει στις νουβέλες του επιστολές, τις οποίες υιοθετεί ο Ρήγας, αλλά θεωρεί ότι χρειάζονται περισσότερες, για να ενισχύσουν αυτά που προτείνει, επενδύοντας στη συναισθηματική φόρτιση των αναγνωστών. Και σ' αυτή την περίπτωση οδηγεί το κείμενο ένα βήμα παραπέρα από τον Ν. Ρετίφ, αφού προηγουμένως έχει φροντίσει να το προσαρμόσει στο συναισθηματικό κλίμα του Έλληνα αναγνώστη. Έτσι ενισχύει τον διάλογο με τον αναγνώστη, παρεμβάλλοντας δικές του σημειώσεις.

3. Ο Ρήγας ακολουθεί την πλοκή των αφηγήσεων του Ν. Ρετίφ. Στην περίπτωση όμως της νουβέλας «Το τελευταίο αμόρι» η αρχική πλοκή παραμερίζεται σε σημαντικό μέρος, ώστε να επιτευχθεί η επιθυμία του μεταφραστή - διασκευαστή, να έχει η ιστορία αίσιο τέλος. Στην πρωτότυπη νουβέλα πρόκειται για τον έρωτα του Νικολά Ρετίφ με τη Ζανέτ Ρουσώ, που ο έρωτάς τους, λόγω των αντιδράσεων της οικογένειας, δε θα οδηγήσει σε γάμο παρά μόνον, όταν τα ζευγάρι θα είναι σε μεγάλη ηλικία. Ο ήρωας του Ρήγα όμως θα τολμήσει να μιλήσει, η ηρωίδα του θα τολμήσει να γράψει στον αγαπημένο της, οι γονείς των δύο νέων θ' αντιληφθούν τη σημασία αυτού του έρωτα και θα τους επιτρέψουν να παντρευτούν. Το ζευγάρι, παρά το νεαρό της ηλικίας του, θα ευτυχήσει. Συνομιλώντας αρκετά ελεύθερα με τον Ν. Ρετίφ ο μεταφραστής - διασκευαστής ανοίγει τον δρόμο για τα ερωτικά συναισθήματα. Οι νέοι αναγνώστες θα τολμήσουν να τα ιδεαστούν, απαλλαγμένα κάπως από προλήψεις και στερεότυπα. Θα τολμήσουν ακόμα να διεκδικήσουν διαφορετικά πρότυπα συμπεριφοράς. Μ' αυτόν τον τρόπο ο Ρήγας εντάσσει την ερωτική επιθυμία και την ερωτική ευτυχία στις δυνάμεις εκείνες, που θα διαμορφώσουν την καινούρια κοινωνική πραγματικότητα.

Ο ποιητής του *Θούριου*

Ο Ρήγας όμως είναι αποδεδειγμένα ποιητής, ο *Θούριος* είναι δικό του έργο και δεν αμφισβητείται η γνησιότητά του, όπως συμβαίνει με κάποια ποιητικά έργα του. Και μόνον τον *Θούριο* να είχε γράψει ο Ρήγας θα ήταν ένας καταξιωμένος ποιητής. Σ' αυτό το σημείο δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε στην κριτική του Cedric Whitman του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ, ο οποίος είχε γράψει για την *Αιολική γη* του Ηλ. Βενέζη, «Και μόνον την Αιολική γη αν είχε γράψει πάλι θα ήταν ένας από τους μεγάλους μυθιστοριο-

γράφους όλων των εποχών. Σχεδόν μπορεί να πει κανείς πως σ' αυτό το βιβλίο καθορίζεται το τι είναι ένα έργο τέχνης». Το ίδιο μπορούμε να πούμε για τον Ρήγα: Και μόνον τον *Θούριο* αν είχε γράψει θα ήταν ένας καταξιωμένος λογοτέχνης.

Ο Ρήγας με τον *Θούριό* του καλεί όλους, όσοι είναι στον ζυγό, να πολεμήσουν, ακόμη και τους Τούρκους. Κάνει προσκλητήριο στους ξενιτεμένους αδελφούς να μπουν στον αγώνα και να κερδίσουν τίτλους, υπηρετώντας την πατρίδα τους και όχι τους ξένους. Κάνει έκκληση σε όλους τους λαούς της Βαλκανικής να ενώσουν τις δυνάμεις τους με τους Έλληνες και να γίνουν ένα ορμητικό ποτάμι, που θα καταπνίξει τον τύραννο. Τους προτρέπει ν' αγωνιστούν χωρίς φόβο, γιατί κι ο τύραννος είναι ανίσχυρος, φοβάται κι εκείνος: «καρδιοχτυπά και τρέμει σαν τον λαγό κι αυτός». Τους θυμίζει τους αρχαίους προγόνους τους, που δε δείλιασαν, αν και λίγοι, να τα βάλουν με χιλιάδες εχθρούς: «Πώς οι προπάτορές μας/ ορμούσαν σαν θεριά/ έτσι κι εμείς αδέλφια/ ν' αρπάξουμε για μια τα άρματα/ και να βγούμε απ' την πικρή σκλαβιά». Στην τελευταία στροφή «ο κόσμος να γλιτώσει» τονίζει την ανάγκη αποτίναξης του ζυγού από όλους τους λαούς που στερούνται την ελευθερία τους.

Ο *Θούριος,* παρά τη μικρόψυχη αντιμετώπισή του από κάποιους, είναι μια μεγάλη ποιητική δημιουργία, αν και οι συνθήκες δυσχέραιναν το έργο του ποιητή. Η γλώσσα είναι η μεγαλύτερη δυσκολία για τον Ρήγα, παρόμοια συνάντησε και ο Δ. Σολωμός. Ο Ρήγας οραματίζεται τον *Θούριό* του στα χείλη όλων των Ελλήνων κι αυτό σημαίνει ότι πρέπει να γραφεί σε γλώσσα που τη μιλάει και την κατανοεί ο λαός και το πετυχαίνει χάρη στην επιμονή και την ευρυμάθειά του. Επηρεασμένος από τον λογιοτατισμό δεν κατόρθωσε σ' όλα τα ποιήματα και τα άλλα έργα του να κατεβεί περισσότερο στο λαό. Το πέτυχε όμως, στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, στον *Θούριο.*

Το γεγονός ότι ο Θούριος μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον Κλοντ Φοριέλ δηλώνει ότι ήταν μια σπουδαία ποιητική δημιουργία. Μια μεστή σύνθεση που θα συγκινούσε, θα δονούσε, θα αντρείευε τις καρδιές των Ελλήνων, για να ριχτούν στον αγώνα για τη λευτεριά του και την εξάλειψη του στίγματος του σκλάβου από τη φυλή τους. Ο Φοριέλ μετέφρασε και τα δημοτικά μας τραγούδια και μέσα από αυτά γνώρισε και ο ίδιος αλλά και όλοι οι Ευρωπαίοι ένα λαό, που δεν του άξιζε να ζει στη σκλαβιά.

Ο Ρήγας εκτός από τον *Θούριο* έγραψε και το *Όλα τα έθνη πολεμούν και στους τυράννους τους ορμούν.* Επίσης, από τον διευθυντή της Αθωνιάδας Σχολής, Ευλόγιο Κουρύλα, βρέθηκε στη μονή Βατοπεδίου ανέκδοτη ποιητική Συλλογή με ποιήματα του Ρήγα άλλα γνωστά και άλλα άγνωστα. Φυλλάδιο του *Θούριου* του έτους 1798 υπάρχει στη βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών.

Σ' αυτό το σημείο θα θέλαμε ν' αναφερθούμε σε μερικές χαρακτηριστικές απόψεις για το ξεχωριστό έργο του Ρήγα. Ο Γάλλος Ιστορικός Φ. Πουκεβίλ είχε γράψει: «Οι Έλληνες πολεμούσαν έχοντας στα χείλη τους τις τρομερές στροφές του Ρήγα». Ο αγωνιστής του 1821, δικαστής και ιστορικός Γεώργιος Τερτσέτης χαρακτήρισε τον *Θούριο* ως: «Το ιερότερο άσμα της φυλής μας». Ο συγγραφέας Δημήτριος Φωτιάδης είχε γράψει ότι: «Όσοι από του ιερολοχίτες στο Δραγατσάνι δεν βρήκαν τον θάνατο στη μάχη, παρά πέσανε στα χέρια των τυράννων, τραγουδάγανε τον Θούριο, όταν τους οδηγούσαν να τους σφάξουν». Ο Ιστορικός Ιωάννης Κορδάτος τον ονόμασε: «Παμβαλκανικό εμβατήριο». Ενώ τέλος για τον ίδιο τον Ρήγα ο θρυλικός γέρος του Μωριά, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, είχε πει: «Εστάθη ο μεγαλύτερος ευεργέτης της φυλής μας. Το μελάνι του θα είναι πολύτιμο ενώπιον του Θεού, όσο το αίμα του το άγιο».

Αντί επιλόγου θα θέλαμε να τονίσουμε ότι ο Ρήγας δεν είναι μόνον ρομαντικός και ευαίσθητος, ο άνθρωπος δηλαδή που θαυμάζει τη ρομαντική πλευρά του διαφωτισμού, ο αιθεροβάμων, που αδιαφορεί για τη σκληρή πραγματικότητα των συμπατριωτών του. Ο Ρήγας πατά γερά στη γη, και για τη δική του ελληνική γη θ' αγωνιστεί με πλήρη επίγνωση των επιδιώξεών του, διότι είναι μια προσωπικότητα όχι μόνον της διανόησης της εποχής του, αλλά και ένας πολιτικός, στρατιωτικός, οργανωτικός, ιδιοφυής νους, ο οποίος δεν αφήνει τίποτα στην τύχη του. Αν και γόνος εύπορης οικογένειας του Βελεστίνου, για το διάστημα που έζησε στον γενέθλιο τόπο του, δε χρησιμοποίησε ποτέ την οικονομική ισχύ του έναντι αδύναμων Ελλήνων αλλά και Τούρκων. Ήταν δίκαιος απέναντι σε όλους και δεν ανεχόταν την κακομεταχείριση των συνανθρώπων του, όποιας εθνικότητας κι αν ήταν, από τους λογής δυνάστες. Πίστευε ακράδαντα στο δικαίωμα του κάθε ανθρώπου να κρατά ορθή την κεφαλή του και όχι να την κλίνει ενώπιον αφεντάδων.

Βιβλιογραφία

1. Βασιλική Κοντογιάννη, «Ρήγας και Retif de la Bretinne». Συμπληρωματικά στοιχεία πάνω σε μια σχέση γνωστή», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 29, 2016, σελ. 133-172.

2. Μαρία Μαντουβάλου, *Ο Ρήγας στα βήματα του Μ. Αλεξάνδρου*, Επιστημονική Εταιρία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1996.

3. Αντώνης Χουρδάκης, *Παιδαγωγία και Διαφωτισμός στο «Σχολείον των ντελικάτων εραστών» του Ρήγα Βελεστινλή*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1994.

4. Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας*, εκδ. Βασική Βιβλιοθήκη, Αθήνα [1954].

5. Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής*, εκδ. Επιστημονική Εταιρία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου- Ρήγα, Αθήνα 1998.

6. Απόστολος Δασκαλάκης, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1969.

7. Απόστολος Δασκαλάκης, *Ο Ρήγας Βελεστινλής ως διδάσκαλος του Γένους*, εκδ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1977.

8. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Ρήγας-Υψηλάντης-Καποδίστριας, Έρευναι εις τα αρχεία της Αυστρίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Γαλλίας και Ελλάδας*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1965.

9. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Ο Θούριος του Ρήγα εμψυχωτής των ραγιάδων επαναστατών,* εκδ. Επιστημονική Εταιρία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2009.

10. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «Το Άγιον Όρος στην *Χάρτα* του Ρήγα Βελεστινλή», *Χρονικά της Χαλκιδικής,* τεύχ. 58-59, Θεσσαλονίκη 2013-2014, σελ. 161-178, και ανεξάρτητα Αθήνα 2018.

11. Ίλια Χατζηπαναγιώτου - Sangmeister, «Το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* και το *Έρωτος αποτελέσματα*, νέα στοιχεία για τα στιχουργήματά τους», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 23, 2001, σελ. 143-165.

12. Αιμίλιος Λεγράν-Σπ. Λάμπρος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*,, Αθήνησιν 1891, επανέκδοση αναστατική μετά ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1996.

13. Γ. Θ. Ζώρας, *Προεπαναστατική περίοδος, Ρήγας-Βηλαράς-Χριστόπουλος*, εκδ. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, επιμέλεια Άγις Αποστολόπουλος, Αθήναι 1966.

14. Γ. Ν. Λεοντσίνης, «Οι ιδεολογικές συνιστώσες στο συγγραφικό έργο του Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 1992*), Αθήνα 1994, σελ. 611-624.

15. Ε. Σ. Στάθης, *Το σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα*, εκδ. Αρμός, Αθήνα1996.

16. Φ. Μιχαλόπουλος, «Ο Ρήγας ως πεζογράφος και ποιητής», εφημ. *Καθημερινή,* Μάρτιος, Απρίλιος 1939.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΤΑΒΕΛΑΣ

Ζητήματα αρετολογίας στην περίπτωση του Ρήγα Βελεστινλή

Πέραν τῆς τυπικῆς σημασιολογικῆς διαφοροποιήσεώς τῶν ὅρων *ἀρετὴ* καὶ *ἀρετολογία*, εἶναι κατανοητό, ὅτι ἡ ἀρετολογία συνιστᾶ τὴν μελέτη τοῦ κώδικα ἀρετῶν –δηλαδὴ τῶν ἀξιῶν, ὅπως αὐτὲς υἱοθετοῦνται καὶ προάγονται διὰ τοῦ ἔργου καὶ τοῦ βίου τοῦ ἑκάστοτε ὑπὸ μελέτη προσώπου καὶ ὑπὸ τὸ πλαίσιο πάντοτε τῆς ἰδιομορφίας του, ἐνῶ ὡς ἀρετὴ νοεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἡ ἠθική ἀριστεῖα. Βεβαίως, ἡ ἀριστεῖα, τὸ *αἶεν ἀριστεύειν*, ἐμπεριέχεται στὴν χορεία τῆς ἀρετολογίας, ἡ ὁποία πάντοτε προσλαμβάνεται ὡς σύστημα ἠθικῶν ὅρων καὶ ἐννοιῶν, μὲ ἄξονα μιὰ θεωρία περὶ τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ κάποτε ἐκλαμβάνεται καὶ ὡς ἡ ἴδια ἡ πράξη διδασκαλίας περὶ τῆς ἀρετῆς· συνιστᾶ δὲ ταυτόχρονα καὶ διακριτὸ γνωστικὸ πεδίο καὶ κλάδο τῆς Ἠθικῆς φιλοσοφίας μὲ ἀντικείμενο τὴν ἀρετὴ τοῦ βίου. Στὴν πράξη, ὡστόσο, (α) οἱ ὅροι καὶ τὰ κριτήρια τῆς ἠθικῆς ἀριστείας διαμορφώνεται ἀπὸ τὸ ποιὸν τῆς θεωρίας περὶ ἀρετῆς ποὺ υἱοθετοῦμε ἀνὰ περιστάσεις καὶ ἱστορικὴ ἐποχὴ καὶ (β) τὸ περιεχόμενο τῆς ἀρετῆς τοῦ ἀνθρώπου φαίνεται νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς εὐρύτερες καὶ εἰδικότερες συνθῆκες, ὅπως αὐτὲς προσδιορίζονται ἀπὸ τὶς γενικότερες καὶ ἐπὶ μέρους ἐκφάνσεις τῆς Ἀνάγκης.

Ἐξ ὑπαρχῆς, ὀφείλει καθεὶς νὰ ἀποδεχθεῖ, ὅτι ἡ διερεύνηση ζητημάτων ἀρετολογίας στὴν περίπτωση - ἢ καὶ στὸ ἔργο - τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ ὀφείλεται νὰ κεῖται μακράν της ὅποιας ἠθικίζουσας ἢ ἠθικολογίζουσας ἀποτιμήσεως. Ἄλλωστε, ὁ Ρήγας ἀναγνωρίζεται ὡς προσωπικότητα τῆς νεότερης πολιτικῆς ἱστορίας τῶν Βαλκανίων καὶ καταφάσκεται ὡς μία ἀπὸ τὶς ἐθνικὲς προσωπικότητες τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ὄντας πρωτεργάτης καὶ πρόδρομος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ ὡς κήρυκας καὶ πρωτομάρτυρας τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Ὁραματίσθηκε τὴν ἐπανάσταση ἐναντίον τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, στὸ πλαίσιο ὅμως τῆς κοινῆς συμπράξεως ὅλων των συνυποδούλων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Μεσογείου. Πίστεψε δὲ καὶ ἐργάσθηκε σθεναρὰ γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση μίας «Ἑλληνικῆς» Δημοκρατίας - ἐπίθετο, μὲ τὸ ὁποῖο περιγράφεται ἡ πνευματικὴ ὑπόσταση καὶ παρακαταθήκη τοῦ πολιτεύματος. Ὅπως καὶ ἀρκετοὶ ἄλλοι ἐμπνευσμένοι πνευματικοὶ ἄνδρες, ἐπεδίωξε μὲ τὴ συγγραφὴ βιβλίων, ποιημάτων, διακηρύξεων ἢ ἱστορικο-γεωγραφικῶν χαρτῶν καὶ ἄλλων ἐκδόσεων, νὰ ἐνεργοποιήσει

τὴν διαδικασία τῆς ἐθνικῆς ἀφυπνίσεως τοῦ ὑπόδουλου γένους, διαδίδοντας μὲ τὰ ἔργα του τὶς νέες, ρηξικέλευθες ἰδέες τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ προωθώντας τὰ ριζοσπαστικὰ μηνύματα τῆς ἐθνεγερσίας. Τὸ τραγικό του τέλος καὶ ἡ ἀπήχηση τῆς ἐθνεγερτήριας φωνῆς του τὸν ἀνέβασαν στὸ ὕψος τοῦ πρώτου μάρτυρα καὶ προδρόμου τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὀφείλεται, συνεπῶς, ἡ προσωπικότητά του νὰ διερευνᾶται στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς, ἐπαναστατικῆς του ἠθικῆς καὶ τὸ ἔργο του νὰ προσεγγίζεται ὡς ἔργο ἑνὸς Διαφωτιστῆ ἐπαναστάτη.

Τὰ - τυπικῶς μόνον - ἀντιφατικὰ[1] στοιχεῖα τῆς βιογραφίας του συνδυαζόμενα πρὸς τὶς μὴ ἐπαρκῶς ἐπαληθεύσιμες λεπτομέρειες τοῦ βίου του[2] ἐνισχύουν τὴν εἰκόνα του ὡς πολυπράγμονος ἀνθρώπου τῆς δράσης καὶ ἐντείνουν τὴν τοποθέτησή του στὴ χορεία τοῦ θρύλου[3], ἐθνικοῦ καὶ βαλκανικοῦ· ἡ θεματογραφία τοῦ συνόλου δὲ ἔργου του μαρτυρεῖ τὴν προσωπικότητα ἑνὸς ἀνθρώπου, ποὺ δὲν εἶναι ἁπλῶς πολυπράγμων ἀλλὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ζωηρὴ ἔφεση γιὰ ὅλα καὶ ἀπὸ θέληση ἰσχυρή. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐπισήμανση - δηλαδή, ἡ ἀποτίμηση τῶν ἰδεῶν τοῦ Ρήγα διὰ τοῦ συνόλου τοῦ ἔργου του - ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἂν σκεφτεῖ κάποιος ὅτι ἡ διακριτή, αὐτοτελὴς ἐξέταση ἑνὸς ἑκάστου ἀπὸ τὰ πονήματά του θὰ ἀπέδιδε συχνὰ στρεβλὴ τὴν εἰκόνα τοῦ ἰδίου καὶ τῶν ἀπόψεών του[4].

Στὰ στοιχεῖα τῆς προσωπικότητας τοῦ Ρήγα συμπεριλαμβάνονται τὰ ἀκόλουθα χαρακτηριστικά: εὐφυής, ἐπιμελής, εὐσεβής, εἰλικρινής, δίκαιος, φιλάνθρωπος[5], ἐραστὴς τῆς εὐνομίας, τῆς πατρίδας[6] και της ἐλευθερίας[7], ριψοκίνδυνος καὶ ἀτρόμητος[8], ἀρνητὴς καὶ

1 Μὴ ἔχοντας, π.χ., συστηματικῶς παρακολουθήσει κάποιες συγκεκριμένες σπουδές, φέρεται ὅτι εἶχε ἐμπλουτίσει ἰδιαιτέρως τὰ πνευματικά του ἐφόδια κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Πόλη καὶ στὸ Βουκουρέστι, διακρινόμενος ἀπὸ τὴ περιέργεια καὶ τὴν δίψα γιὰ μάθηση.

2 Δὲν εἶναι, φέρ εἰπεῖν, ἐπαληθεύσιμο, ἐὰν κατὰ τὴν περίοδο τῆς παραμονῆς του στὴ Βλαχία ἐργάσθηκε ὡς μέτοχος σὲ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις, ὡς οἰκοδιδάσκαλος, ὡς γραμματικὸς ἤ, ἀκόμη, καὶ ὡς ἀξιωματοῦχος· πιθανῶς λοιπόν, ἡ ἐπαγγελματική του ἰδιότητα τῆς περιόδου νὰ ἦταν κάποια ἀπὸ ὅλες αὐτὲς ἤ, ἴσως, καὶ ὅλα αὐτὰ μαζί. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐνδεχομένων ἐπαγγελματικῶν ἀσχολήσεών του θάλπεται ἡ φιλοδοξία του νὰ ἀναδειχθεῖ συνόμιλος τῶν ἀνωτέρων κύκλων τοῦ περιβάλλοντός του.

3 Οἱ ποιητικοὶ θρύλοι ποὺ τὸν παρουσιάζουν ὡς Τουρκοφάγο ἔφηβο στὸ Βελεστῖνο, κλεφταρματωλὸ στὸν Ὄλυμπο, ἀναχωρητὴ στὸ Ἅγιο Ὄρος καὶ ἄλλα παρόμοια, ἀκόμη καὶ οἱ εὐφάνταστες θεωρίες, ὅπως, π.χ., ὅτι κάποτε δραπέτευσε μὲ ψευδώνυμο, ὀφείλεται, βεβαίως, ὁριστικῶς νὰ παραμεριστοῦν.

4 Τέτοια, π.χ., φαίνεται νὰ ἦταν ἡ διακριτὴ ἀποτίμηση τοῦ *Σχολείου τῶν Ντελικάτων Ἐραστῶν*· πβ. Κων. Ἀμάντου, *Ἀνέκδοτα Ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλή*, Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα, Ἀθήνα, 1997, σ. 31. Ὡστόσο, ἡ ἀρνητικὴ αὐτὴ κριτικὴ ἦταν ἄδικη, καθὼς τὸ ἔργο εἶχε ὡς στόχο τὴν ἀναμόρφωση τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς· στὴ στοχοθεσία, ἄλλωστε τοῦ Ρήγα περιλαμβάνονταν ἡ ἔκφραση ἠθικῆς διαμαρτυρίας κατὰ τῶν συμβάσεων καὶ τῆς ὑποκρισίας τῆς κοινωνίας καὶ τὸ αἴτημα γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση· πβ. σχετικῶς Κιτρομηλίδη, Π. Μ, *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία καὶ Πράξη*, Ἀθήνα, Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, 1998, σ. 31.

5 Πβ. Περραιβοῦ, Χριστοφ., *Σύντομος βιογραφία τοῦ ἀοιδίμου Ρήγα Φεραίου τοῦ Θετταλοῦ*, Αθήνα, 1860, σσ. 14-15.

6 Βαθειὰ ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὸ γενέθλιο τόπο του· πβ. Βελεστινλῆ, Ρήγα, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, Βιέννη, 1790, σ. 106. καὶ Κιτρομηλίδη, Π. Μ, *ἔνθ᾽ ἀν.*, σ. 42.

7 Περραιβοῦ, Χριστοφ., *ἔνθ᾽ ἀν.*, σ. 27.

8 *Αὐτόθι*, σσ. 29-30. Εἶναι χαρακτηριστικό τοῦ ριψοκίνδυνου χαρακτήρα τοῦ Ρήγα, ὅτι «τὸ σχέδιόν του δὲν προαπαιτεῖ τὴν ὕπαρξιν μυστικῆς ὀργανωμένης ἑταιρείας»· πβ. Ἀμάντου, *ἔνθ᾽ ἀν.*, σ. ιγ΄. Ὡστόσο, τοῦ ἀπευθύνεται ἡ κατηγορία «ἐπὶ στασιαστικαῖς σκευωρίαις»· πβ. Legrand, Em., *Ἀνέκδοτα Ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλή*, Ἀθήνα, Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία Μελέτης Φερὼν-Βελεστίνου-Ρήγα, 1996, σσ. 7 και 113.

πολέμιος τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ τῶν προλήψεων[9], ὀπαδὸς τῆς συλλογικῆς προσπάθειας καὶ ὄχι τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος[10] - ἕνας αἰσιόδοξος ἄνθρωπος τῆς ἀποτελεσματικότητας[11], μὲ λίγα λόγια, ποὺ ἔχει ἀπόλυτη συνείδηση τοῦ ἐθνικοῦ του ρόλου καὶ σκοποῦ[12], ποὺ «κατασκευάζει» τὴ δική του ἰδανικὴ πολιτεία, καὶ ποὺ ἐμπνέει τοὺς ἄλλους ὡς πρὸς αὐτήν.

Εἶναι γεγονός, ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συγκροτοῦν τὸ πορτραῖτο ἑνὸς ἥρωος [13]. Οἱ ἀρετές του αὐτὲς ἐπιβάλλουν, πέραν τῶν ἄλλων, τὴν ἀποτίμηση τῆς δράσης καὶ τοῦ ἔργου του καὶ ὡς ἐγχειρήματος ἑνὸς κοινωνικοῦ ἀναμορφωτὴ - ἐθνικῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπερεθνικῶν διαστάσεων. Στὴν βαλκανική, καὶ ὄχι στὴν στενὰ ἑλλαδική, διάσταση τοῦ ἐπαναστατικοῦ του ὁράματος, ἔγκειται, ἄλλωστε, καὶ ἡ ἀπουσία σὲ αὐτὸν ὁποιουδήποτε ἰδεοληπτικοῦ ναρκισσισμοῦ - χαρακτηριστικό, ποὺ στὴν πορεία τῆς ἱστορίας φέρεται νὰ καταφάσκεται σὲ ἀρκετὲς «ἐπαναστατικὲς» φυσιογνωμίες, οἱ ὁποῖες, ἐνῶ παρουσίαζαν ἑαυτοὺς ὡς κοινωνικοὺς ἀναμορφωτὲς καὶ ἀνατροπεῖς, στὴν πράξη στρέφονταν ἐναντίον τῆς ἴδιας κοινωνίας ποὺ προσπαθοῦν νὰ μεταβάλουν καὶ ἔβλαπταν αὐτήν.

Ἀντιθέτως, ὅταν ὁ Ρήγας ἰσχυρίζεται - σὲ ἐπιφανειακῶς μόνον ἰσοπεδωτικὸ ὕφος, ὅτι «πᾶς κακοῦργος δηλός»[14], ὑπονοεῖ, ὅτι ὡς πρὸς τὴν ἐπαναστατικὴ πράξη ὁ ἐπαναστατημένος λαὸς ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν κατηγορία τῆς αὐτουργίας - ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν κατηγορία τῆς ἠθικῆς αὐτουργίας, διὰ τοῦ ἀναπροσδιορισμοῦ ὡς ἐκληματικῆς τῆς βίας τοῦ κυριάρχου-κατακτητὴ[15] κατὰ διάκρισήν της ἀπὸ τὴ βία τοῦ ἐπαναστάτη.

Γιὰ τὸ λόγο αὐτόν, οἱ ἀναφορές του γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς θρησκευτικῆς πίστης ἀποδίδουν στὴν πραγματικότητα τὸ μέτρο καὶ περιγράφουν τὴ διάκριση μεταξὺ τῆς ἠθικῆς ἀκεραιότητας τοῦ ἐπαναστάτη καὶ τοῦ ἀφιονισμένου πολιτικοῦ «τρομοκράτη» καὶ «κοινωνικοῦ ἀναμορφωτῆ», κατὰ τὸν τρόπο καὶ τὶς περιπτώσεις τῆς ἱστορίας ὅπου ὁ τελευταῖος υἱοθετεῖ τὴν ἐπαναστατικὴ βία. Ὅταν, λοιπόν, ὁ Ρήγας ἀναφέρει ὅτι ἡ ὀρθόδοξη πίστη «ἔσωσε τὴν γλώσσα καὶ τὸν ψυχορραγοῦντα ἐθνισμόν»[16], δὲν προβαίνει σὲ δήλωση τῶν θρησκευτικῶν του πεποιθήσεων, ἀλλὰ ἀντιτίθεται, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς πολιτικῆς θεωρίας καὶ πρακτικῆς, στὴν θέση, ὅτι τὰ μέσα δικαιώνονται μόνον ἀπὸ τοὺς σκοπούς. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτό, διακηρύσσει τὴ θέση του, ὅτι «ὅταν ἕνας ἡγεμὼν ἀποφασίση νὰ ἐλευθερώσει τὰ πλάσματα τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ ἕνα ἄθεο τύραννον, τότε ὁ Θεὸς εἶναι μαζί του, κι ὅταν ὁ Θεὸς μετ᾽αὐτοῦ, ποῖον ἄλλον φοβεῖται πλέον[17]; Στὴ διατύπωση αὐτὴ

9 Κιτρομηλίδη, Π. Μ, *ἔνθ᾽ ἀν.*, σ. 26.

10 Περραιβοῦ, Χριστοφ., *ἔνθ᾽ ἀν.*, σ. 27.

11 Κιτρομηλίδη, Π. Μ, *ἔνθ᾽ ἀν.*, σ. 57.

12 Περραιβοῦ, Χριστοφ., *ἔνθ᾽ ἀν.*, σ. 30.

13 Καὶ μάλιστα, ἑνὸς ἥρωος Προμηθεϊκῆς ὑφῆς· πβ. τὴν ἀναφορὰ «ἔπειτα τοῦ ἔβαλαν πόδια καὶ χέρια εἰς τὰ σίδερα», Ἀμάντου, Κ, *ἔνθ᾽ ἀν.*, σ. 41.

14 Περραιβοῦ, Χριστοφ., *ἔνθ᾽ ἀν.*, σ. 16.

15 Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ὀξύμωρόν της ἀναφορᾶς, ὅτι ἡ ἀστυνομία «ἀνέκρινε πολλὰ πρόσωπα ἐλευθέρως» (Ἀμάντου, Κ., *ἔνθ᾽ ἄν.*, σ. 13), πρακτικὴ ποὺ θυμίζει τὴ σύγχρονη μεθοδολογία τῶν «προληπτικῶν συλλήψεων» ὡς μέτρο ἀστυνομικῆς ἐπιτηρήσεως καὶ φαίνεται ἀνάλογη τῆς ἀνδρομικῆς ἰσχύος τοῦ νόμου, ὅπως αὐτὴ περιγράφεται στὸ ἄρθρο 14 τοῦ *Συντάγματος* τοῦ Ρήγα (*Παρθενών*, 1, 1871-2, σ. 510 καὶ Ἀμάντου, Κ, *ἔνθ᾽ ἄν.*, σ. 45. Αὐτὴ τὴν λογικὴ φαίνεται νὰ ὑπηρετεῖ καὶ ὁ Βαρῶνος Graf von Brigido (*αὐτόθι*, σ. 93) καὶ ὁ Ὑπουργὸς Pergen, ὅταν ἀναφέρεται στὴν «εὔλογο ὑπόνοιαν» ἐπιληψίμων πράξεων (*αὐτόθι*, σ. 103).

16 Περραιβοῦ, Χριστοφ., *ἔνθ᾽ ἀν.*, σ. 37.

17 *Αὐτόθι*, σ. 16.

ἡ *θέση* μεταβάλλεται σὲ *προσδοκία* τῆς *ἀπηχήσεώς* της καὶ ἡ *Ὀρθοδοξία* μετατρέπεται σὲ κίνητρο (πολιτικῆς) ὀρθοπραξίας. Μπορεῖ, λοιπόν, ἡ Γαλλία, ὡς πηγή τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, νὰ ἐξέπεμπε στὶς ἡμέρες τοῦ Ρήγα τὸ μήνυμα μιᾶς νέας κοσμογονίας, συγκλονίζοντας τοὺς λαοὺς μὲ τὶς νικηφόρες προελάσεις τῶν «τυραννομάχων» της, καὶ ὁ ἴδιος νὰ υἱοθέτησε στὰ κείμενά του πολλὲς ἀπὸ τὶς θέσεις τοῦ γαλλικοῦ συντάγματος, τοῦ πιὸ ριζοσπαστικοῦ ἀπὸ τὰ διαθέσιμα συντάγματα τῆς ἐποχῆς του, ὡστόσο ἡ ἰδεολογία του καὶ πολιτική του παρακαταθήκη πόρρω ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τῆς δικαιοσύνης ὡς αὐστηροῦ καὶ ἀτέγκτου κριτῆ τῶν πάντων - μετεξέλιξη ποὺ ἔλαβε χώρα στὴ Γαλλία κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Robespierre, ὅπου ὁ τρόμος συνδέθηκε μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ θεωρήθηκε ἀπόρροια της[18].

Ἐὰν ὁ ἕνας πυλώνας τῆς ἐπαναστατικῆς ἠθικῆς τοῦ Ρήγα εἶναι οἱ ἐπιταγὲς τῆς θρησκευτικῆς του συνειδήσεως, ὁ ἕτερος πυλώνας τῆς ἠθικῆς του εἶναι «αἱ ὑπὲρ τοῦ ἔθνους Ἱεραὶ συμβουλαὶ καὶ παραινέσεις»[19], ὅταν προτείνει «ἐκ μὲν τῶν πρὸ Χριστοῦ προπατόρων μας νὰ δράξωμεν τὴν σοφίαν, τὴν ἠθικήν, καὶ τὴν ἀνδρίαν»[20]. Βεβαίως, ἡ προτεινομένη ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐπιστροφὴ στὴν *σοφία τῶν παλαιῶν* ἀπαντᾶται καὶ στὴν περίπτωση πολλῶν ἄλλων προεγενεστέρων διανοητῶν, ὅπως, π.χ. τοῦ Πλήθωνος[21], χωρὶς βεβαίως στὴν περίπτωση τοῦ Ρήγα ἡ ἐπίλυση τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἐθνικοῦ προβλήματος νὰ συναρτᾶται πρὸς τὴν ἀπόρριψη τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ φέρει τὶς θέσεις τοῦ Ρήγα ἐγγύτερα πρὸς τὴν ἀρετολογία τοῦ χριστιανικοῦ, ψευδὸ-ἀριστοτελικοῦ κειμένου *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν*.

Ἐπὶ πλέον, ὁ ἀσθησιασμός, ποὺ καταλογίζεται ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του ὡς πρὸς τὴν προσωπική του ζωή[22] - στοιχεῖο ποὺ ἀναγνωρίσθηκε ἀρχικῶς στοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἀναγεννήσεως[23] καὶ ποὺ ὁδήγησε τοὺς ἐπικριτὲς τοῦ Ρήγα νὰ ἀντιμετωπίζουν τὶς ἐπαναστατικές του ἰδέες περισσότερο ὡς ἕνα μίασμα μίας οἰονεῖ παγανιστικῆς διαθέσεως[24]-

18 Πβ. *Robespierre, M. Fr. M. Is. De*, *Ἀρετή και Τρομοκρατία*, μτφρ. Θ. Σαμαρτζῆ, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις τοῦ Εἰκοστοῦ Πρώτου, 2007, σσ. 11 και 226· πβ., επίσης, Κωστοπούλου, Σ., *Ἡ Τρομοκρατία*, Ἀθήνα, Κάκτος, 2013².

19 Περραιβοῦ, Χριστοφ., *ἔνθ᾽ ἀν.*, σ. 16.

20 *Αὐτόθι*, σ. 37.

21 Πβ. Κελεσίδου, Α., «Λόγοι καὶ Μαθήσεις πρὸς Ἀρετήν στοὺς Πληθωνικούς Νόμους», *Λακωνικαί Σπουδαί*, 7, 1983, σ. 47.

22 Χαρακτηριστικὲς εἶναι, π.χ., οἱ κατηγορίες περὶ ἀσωτίας, φαυλότητας, φιλοκέρδειας, αἰσχροκέρδιας, καὶ ὑπέρμετρης φιλοδοξίας, ποὺ διατύπωσε ὁ Μιχαὴλ Περδικάρης ἐναντίον τοῦ Ρήγα, ὅπως καὶ οἱ κατηγορίες περὶ κρυψίνοιας καὶ ἐπιπολαιότητας ποὺ περιέγραψε ὁ Ἰωάννης Φιλήμων· σχετικῶς, πβ. Λ. Βρανούση (ἐκδ.), *Ρήγας ἢ Κατὰ Ψευδοφιλελλήνων. Ἀνέκδοτον ἔργον τοῦ Μιχαὴλ Περδικάρη (1811)*, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 11, 1961, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεύνης Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1997 καὶ Φιλήμονος, Ι., *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας*, Ναύπλιο, 1834, σ. 90. Γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῶν θέσεων αὐτῶν, πβ. Δ. Καραμπεροπούλου, *Ἡ ἄδικη κρίση τοῦ Ι. Φιλήμονος γιὰ τὸν ἐπαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή*, Ἀθήνα, 2000 καὶ Ἀπ. Σταβέλα - Ἀντ. Σμυρναίου, *Μιχ. Περδικάρης ἐναντίον Ρήγα Βελεστινλή: δύο ὄψεις τῆς αὐτῆς ἰδιομορφίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, *Ὑπέρεια*, τόμ. 6/Β, Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Αθήνα 2014, σσ. 1153-1158.

23 Πβ. Βλάχου, Γ., «Στοχασμοί γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Πλήθωνος», *Πρακτικὰ Δ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Κόρινθος, 9-16.9.1990)*, Ἀθήνα, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 1992, σ. 90.

24 Στὴν πραγματικότητα, ἡ «ἀνάγνωση» τῆς ἐπαναστατικῆς ἠθικῆς τοῦ Ρήγα ποὺ ἐπεχείρησαν οἱ ἐπικριτές του συγκεντρώνει ὅλα τα στοιχεῖα τοῦ *ἀναχρονισμοῦ*.

εἶναι συναισθηματικὸς προσανατολισμὸς καὶ ἔρωτας τῆς ἐλευθερίας, ὄχι ὡς μιὰ μυθολογίζουσα delectatio morosa ἀλλὰ ὡς δρόμος ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς ἀρετῆς. Κι αὐτό, διότι ἡ προτροπὴ γιὰ ἀπελευθέρωση τῶν συναισθημάτων ὁδηγοῦσε στὴν ἀνακάλυψη μιᾶς ἄλλης πηγῆς συγκινήσεων: τοῦ πατριωτισμοῦ[25].

Ἡ στρεβλὴ διερμήνευση ἀπὸ ὁρισμένους τῆς αἰσθησιοκρατικοῦ τύπου voluptas libertatis τοῦ Ρήγα ὡς αἰσθησιασμοῦ, διακριτοῦ ἀπὸ τὶς ζωτικοκρατικὲς ἀρχὲς τῆς ἐπαναστατικῆς καὶ πατριδολατρικῆς ἠθικῆς του, ἐντάσσεται, στὴν πραγματικότητα, στὴν πρακτικὴ τοῦ ἱστορικοῦ ἑτεροχρονισμοῦ, συνιστᾶ δὲ ἴσως ἐνέργεια πολιτικοῦ ἀναχρονισμοῦ[26]. Ἡ διάσταση μεταξὺ τῶν δύο τάσεων χωρὶς νὰ εἶναι ἀκριβῶς ἀνάλογη, θυμίζει τὴ διαφορὰ τῆς φιλοπατρίας ἀπὸ τὴν καταναγκαστικοῦ τύπου, ἀπο-οροθετικὴ (demarcative) καὶ ἐμμέσως ἐφαρμοζόμενη πατριδολαγνεία[27]. Θυμίζει, ὡστόσο, περισσότερο, τὴ διάκριση στὸν καθημερινὸ λόγο μεταξὺ (α) τοῦ πάθους, λογιζομένου ὡς τοῦ τρόπου ποὺ ἐμπεριστατώνονται, συχνὰ μὲ τρόπο τραγικό[28], τὰ στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὸ πρόσωπο τοῦ ἥρωα κάθ᾽ ὁδὸν πρὸς κάποιου εἴδους *ἐντελέχεια* - ἐδῶ τῆς *παλιγενεσίας*, καὶ (β) τῶν παθῶν, νοουμένων ὡς μεμονωμένων καὶ καταδικαστέων ἁμαρτημάτων τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Ρήγας κινητοποιεῖ τὸ πάθος ποὺ διαθέτει γιὰ νὰ θέσει σὲ λειτουργία τὶς φυσικὲς *δυνάμεις* ποὺ μὲ τὴ σειρά του τὸ ἔθνος διαθέτει, ὥστε τὸ τελευταῖο νὰ μεταβάλει τὶς *ἕξεις* του - τὴν ἑκούσια, δηλαδή, καὶ συνειδητὴ πιὰ διαχείριση τοῦ συλλογικοῦ *ἔθους* του καὶ τῶν ποιοτήτων αὐτοῦ ὡς γένος ἐλευθέρων πολιτῶν καὶ μὲ στόχο τὴν ἐθνικὴ χειραφέτηση καὶ τὸ αὐτεξούσιον τῆς ἐθνικῆς ὀντότητας[29].

Εἶναι φανερό, ὅτι μιὰ τέτοια προσέγγιση πόρρω ἀπέχει ἀπὸ τὸ πλαίσιο μιᾶς τυπικῆς ἀρετολογικῆς συζητήσεως, ὅπου ὁριοθετεῖται ἡ κάθ᾽ ὁμάδες διάκριση τῶν ἀρετῶν σὲ διανοητικές, ἠθικὲς καὶ θεολογικὲς καὶ κατατμεῖται ἡ διάδραση τῶν ποιοτικῶν τους χαρακτηριστικῶν· εἶναι, ἐπίσης, φανερό, ὅτι ἡ αὐτὴ προσέγγιση ἀναδεικνύει τὴν ἐξαιρετικὴ πολυσημία τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς ἀρετῆς τοῦ Ρήγα, ὅπου ὁ ρόλος τοῦ κοινωνικοῦ ἀναμορφωτῆ ἐμπεριστατώνεται σὲ ὅλο τὸ φάσμα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας[30]. Τὰ «ὕπο-

25 Κιτρομηλίδη, Π. Μ, *ἔνθ᾽ ἀν.*, σ. 32.

26 Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ χρονικοῦ παράγοντος στὴν ἐπαναστατική ἠθική, πβ. Panikkar, R., «Philosophy and Revolution. The Text, the Context, and the Texture», *Philosophy East and West*, 23/3 (Philosophy and Revolution), 1973, σσ. 315-322 καὶ Mitrović, Br., «Attribution of Concepts and Problems with Anachronism», *History and Theory*, 50/3, 2011, σσ. 303-327, γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ *πολιτικοῦ ἀναχρονισμοῦ*, πβ. *Διαβάζω. Δεκαπενθήμερη Επιθεώρηση του Βιβλίου*, 283, 18-3-1992: «ὁ ἀναχρονισμὸς θὰ μποροῦσε τελικὰ νὰ ἐκληφθεῖ ὡς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐμπλοκῆς τοῦ ἀτομικοῦ ἢ τοῦ κοινωνικοῦ χρόνου μὲ τὸν γρήγορο ρυθμὸ τῆς ἱστορίας»· *αὐτόθι*, σ. 19.

27 Στὸ πλαίσιο τῆς ἐπαναστατικῆς ἠθικῆς ἡ συσχέτιση τοῦ ἡρωισμοῦ πρὸς τὸν πατριωτισμὸ εἶναι ἴδιον πρωτίστως τῆς πατριδολαγνείας καὶ ὀλιγότερον τῆς φιλοπατρίας· πβ. Haydon, C. και W. Doyle, *Robespierre*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, σσ. 54-74.

28 Πβ. Σοφοκλέους, *Οἰδίπους Τύραννος*, 732. Πβ., ἐπίσης, τὴν ἀναφορὰ αὐτοτραυματισμοῦ τοῦ Ρήγα ἀπὸ τὸν Βαρῶνο Graf von Brigido, ἀποδιδομένου στὴ λύπη τοῦ Ρήγα ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς ἀλυσοδέσεώς του· Ἀμάντου, Κ, *ἔνθ᾽ ἄν.*, σ. 91.

29 *Αὐτόθι*, σ. 49.

30 Ἡ ἔννοια τῆς καθ᾽ ὕψος ἀναλύσεως τῶν ἀρετῶν, ποὺ καθ᾽ ὑπαινιγμὸν θάλπεται στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ «σὲ ὁλόκληρο τὸ φάσμα» μιᾶς ἀρετολογικῆς συζητήσεως δὲν εἶναι κατ᾽ οὐσίαν διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν προσέγγιση τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος καὶ τὴ διάκριση γενικῶν καὶ εἰδικῶν ἀρετῶν ποὺ ἐκεῖνος ἐπεχείρησε· πβ. σχετικῶς, Br. Tambrun-Krasker, Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν, *Corpus Philosophorum Medii Aevi-Philosophi Byzantini*, 3 Ἀθήνα- Leiden-New York-Kobenhavn-Koln, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ E. J. Brill, 1987, σσ. 14-15..

πτα» κείμενα καὶ σχέδιά του, τὰ ἀποκαλούμενα καὶ «σῶμα τοῦ ἐγκλήματος»[31], χαρακτηρίζονται ὡς «συνομωτικά» - ὅρος ποὺ στὴ σύγχρονη πολιτικὴ θεωρία συνιστᾶται ὡς τὸ θεωρητικὸ πρότυπο πράξεων καὶ ἐνεργειῶν ποὺ προπαγανδίζονται ὡς «τρομοκρατικές».

Ἀναμφισβήτητα, πρόκειται γιὰ μιὰ μεταιχμιακὴ προσωπικότητα καὶ ἰδιοφυία[32], ποὺ τοποθετεῖται στὸ ὅριο μεταξύ τοῦ πολιτικοῦ κλασικισμοῦ καὶ τοῦ πρώιμου Ρομαντισμοῦ. Ἀπὸ τὸν πολιτικὸ κλασικισμὸ ἀντλεῖ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα γιὰ τὴ διάδοση τῶν συμβόλων καὶ τῶν ἀξιῶν τοῦ πατριωτισμοῦ[33], ἐγκολπώνοντας κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπο στὴν πολιτικὴ θεωρία τοῦ κλασικισμοῦ τὸ ὅραμα τῆς ἐλευθερίας, ἐνῶ στὰ στοιχεῖα τοῦ πρωίμου Ρομαντισμοῦ[34] του συγκαταλέγεται ἡ προσπάθεια ἐμφυσήσεως τῆς *κοινῆς ὁρμῆς* - δηλαδὴ τῆς θελήσεως γιὰ ζωὴ - μεταξύ των Ἑλλήνων καὶ τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς ποὺ θὰ ἐπέφερε τὶς ποθούμενες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἀλλαγές. Σὲ ἕνα τέτοιο πλαίσιο, τὸ δικαίωμα τῆς ἐπανάστασης συνιστᾶ τὸ ἔσχατο ἐχέγγυο τῆς ἐλευθερίας[35]. Κατ᾽ αὐτό, ὁ Ρήγας, ἀπευθυνόμενος σὲ ἀνθρώπους ποὺ ὁδηγήθηκαν στὸ ἔσχατο σημεῖο ὀργῆς καὶ ἀπόγνωσης ὄντας σὲ πλήρη ἀβεβαιότητα καὶ ἀνασφάλεια γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὶς περιουσίες τους, διεύρυνε τὸ αἴτημα τῆς ἐλευθερίας, ὅπως αὐτὸ περιλαμβανόταν στὴν πολιτικὴ στοχοθεσία τοῦ κλασικισμοῦ, μετουσιώνοντάς το σὲ εὐρύτερο αἴτημα κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Δὲν εἶναι, ἄλλωστε, τυχαῖο, ὅτι, κατὰ τὴν κρίση τοῦ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ, ὁ Ρήγας θεωρεῖται ὁ πρῶτος ἕλληνας πατριώτης ποὺ συνέλαβε τὴν ἰδέα τῆς ἀναβίωσης τοῦ Γένους μὲ καθαρὰ πολιτικοὺς ὅρους καὶ ποὺ ὁραματίστηκε ἕνα ἀνεξάρτητο πολιτικὸ κράτος[36].

31 Πβ. Ἀμάντου, Κ., *ἔνθ᾽ ἄν.*, σσ. 3 καὶ 7.

32 Στὰ ὅσα χαρακτηριστικὰ τῆς ἰδιοφυίας του προαναφέρθηκαν, ὀφείλεται νὰ προστεθοῦν οἱ ἰδιότητες τοῦ ρεαλιστῆ καὶ τοῦ ἐπιτηδείου διαπραγματευτῆ πβ. Περραιβοῦ, Χριστοφ., *ἔνθ᾽ ἄν.*, 27. Εἶναι ὁ ἰδιοφυὴς ἄνθρωπος ποὺ στρέφεται πρὸς τὸν κοινό, αὐτὸν ποὺ ἀντιμετωπίζει τὴν ἀντιφατικὴ πραγματικότητα τῆς καθημερινότητας· πβ. Κιτρομηλίδη, Π. Μ, *ἔνθ᾽ ἄν.*, σ. 29.

33 Πβ. αὐτόθι, σ. 35.

34 Δὲν εἶναι ἄσχετος ὁ ὁρμητικὸς χαρακτήρας τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ πρὸς τὴν πεμπτουσία τοῦ πρωίμου Ρομαντικοῦ κινήματος Θύελλα καὶ Ὁρμὴ (Sturm und Drang).

35 Κιτρομηλίδη, Π. Μ, *ἔνθ᾽ ἄν.*, σ. 81.

36 *Αὐτόθι*, σ. 60.

ΠΑΝΟΣ ΣΤΑΜΟΥ

Ο Ρήγας στην εποχή της Αικατερίνης Β΄

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται να αναζητηθούν οι σχέσεις της δράσης και των επιδιώξεων του Ρήγα Βελεστινλή με το άμεσο περιβάλλον του, οι επιρροές των ισχυρών της Ευρώπης, και η συσχέτιση τους με την ανερχόμενη ρωσική δύναμη. Επίσης, θα επιδιωχθεί ένας επιστημονικός αντίλογος στο διερώτημα του Δρ. Δ. Καραμπερόπουλου για το «*...αν η πολιτική της αυτοκράτειρας Αικατερίνης Β΄ της Ρωσίας στα Βαλκάνια κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα,...είχε επίδραση στην επαναστατική σκέψη του Ρήγα*»[1]. Τέλος, θα αναζητηθούν απαντήσεις για το «*Ποιες δράσεις συνετέλεσαν στην δημιουργία των προϋποθέσεων χαράξεως της πορείας προς την Ελληνική Απελευθέρωση*»!

Άμεσο περιβάλλον και επιρροές

Όπως πολλοί Έλληνες που νωρίς συνειδητοποίησαν ότι δεν μπορούσαν να ζήσουν υπό τον Οθωμανικό ζυγό, ο Ρήγας μετά τις σπουδές του στο Πήλιο αναχώρησε και εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη, μετά από πρόσκληση του Πρέσβη της Ρωσίας, από όπου αρχίζουν και οι μετακινήσεις του. Ακολουθεί τη συνήθεια της εποχής που επέβαλε στους μορφωμένους νέους να αναζητούν την «*μορφωτική και κοινωνική κινητικότητα*[2]» για την ανέλιξή τους. Από την Κωνσταντινούπολη μεταβαίνει στη δεκαετία του 1780 στη Βλαχία, όπου έχει μετακινηθεί το κέντρο της φαναριώτικης κοινωνίας, μεταφέροντας ίσως τις γνωριμίες της Κωνσταντινούπολης ως συστατικό στοιχείο.

Πριν από τα 1788 ο Ρήγας εμφανίζεται πλέον στη Βλαχία ως ένας πεπαιδευμένος νέος και ευκατάστατος, ο οποίος έχει μεγάλο κύκλο συναναστροφών. Κατά την προσδιοριστική δεκαετία του 1780, ο Ρήγας προσανατολίζεται ιδεολογικά υπό την επίδραση του γαλλικού φιλοσοφικού εγκυκλοπαιδισμού. Η φιλοσοφία αυτή αποτελεί και το κέντρο

1 Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «Ρήγας και Ρωσική πολιτική στα Βαλκάνια», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου ΄΄Χίλια χρόνια Ελληνορωσικές σχέσεις: Ιστορία και πολιτισμός΄΄*, Αθήνα 2017, σελ. 177-188, εδώ σελ. 177, και ανεξάρτητα, Αθήνα 2019, σελ. 3.

2 Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ο Ρήγας πίσω από τον Βελεστινλή*, Ηγέτες σειρά Καθημερινής, 2014, σελ. 32.

της φαναριώτικης παιδείας, προς την οποία φαίνεται ότι και ο ίδιος παραμένει συνεπής. Συνδέεται επίσης στη Βλαχία με τον ριζοσπαστικό εκπρόσωπο του Διαφωτισμού τον Ιώσηπο Μοισιόδακα και τους πιο αξιόλογους Έλληνες λόγιους, που αποτελούσαν τη γενιά του ώριμου ελληνικού Διαφωτισμού[3].

Σε αυτό το περιβάλλον, διαποτισμένος από τα νάματα του Διαφωτισμού, φαίνεται ότι συνέλαβε το πνευματικό του σχέδιο, το οποίο στη συνέχεια επιδιώκει να εφαρμόσει με το εκδοτικό του έργο. Με επισκέψεις του στη Βιέννη στη δεκαετία του 1790 δημιουργεί ένα τεράστιο εκδοτικό έργο με βιβλία «*που έθεταν τον Διαφωτισμό σε πράξη...*»[4], με το ταλέντο της εκλαΐκευσης των πνευματικών του συλλήψεων, που του έδιναν τη δυνατότητα να διατυπώσει ριζοσπαστικές πολιτικές θέσεις με αντίστοιχες επιδιώξεις.

Δημοσιεύοντας το *Θούριο* και το Σύνταγμα θεωρούσε ότι η απελευθέρωση της Ελλάδας ήταν κοντά. Οι νίκες του Ναπολέοντα στην Ιταλία και η Γαλλική κατοχή στα Ιόνια Νησιά, του δημιούργησαν την εντύπωση ότι ήταν το προανάκρουσμα μιας νικηφόρας πορείας των Γάλλων προς την Ανατολή. Ίσως θεώρησε μάλιστα την εξέλιξη των γεγονότων πιο σύντομη και γι' αυτό «*...έλπιζε να συναντήσει τον Ναπολέοντα και να του προτείνει τη συνεργασία μιας Ελληνικής Εταιρίας, μιας ελληνικής οργάνωσης...*». Για το γεγονός δε της προσπάθειας προσεγγίσεως του Ρήγα και της «Εταιρίας» προς τον Βοναπάρτη υπάρχουν αναφορές στη σχετική ιστοριογραφία, και δεδομένου ότι «*...το πρόγραμμά του έφερε τόσο έντονη τη σφραγίδα της Γαλλικής Επανάστασης...*»[5].

Ο Ρήγας Βελεστινλής δέχεται την επιρροή της Γαλλικής Επανάστασης και ωριμάζει σταδιακά. Από το ρομαντικό στοιχείο (1790) περνάει στα 1796 στην έντονη επαναστατική δραστηριοποίηση, που κορυφώνεται με την αναγνώρισή της μέσω της σύλληψης και δολοφονίας του (1798). Τα έργα του Ρήγα, και τα σαλπίσματα μέσα από αυτά, γίνονται γνωστά στους διανοούμενους της ελληνικής διασποράς, οι οποίοι τον εξυμνούν. Ο Αδαμάντιος Κοραής και ο Ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* ενθαρρύνουν τους Έλληνες να ακολουθήσουν το παράδειγμά του στη σταυροφορία της ελευθερίας της πατρίδας.

Έτσι, ο Ρήγας Βελεστινλής αξιώθηκε της αναγνώρισης της εφαρμογής στην πράξη της Επαναστατικής Πολιτικής του[6]. Επαναστατική πολιτική, ανεξάρτητα από το τι ουσιαστικά θεωρείται στην ιστοριογραφία εξέγερση, κίνημα, ή επανάσταση[7]! Και τούτο,

3 Π. Κιτρομηλίδης, *Ο Ρήγας...*, σελ. 34.

4 Ίδιο, *ό.π.*

5 D. Dakin, *Ο Αγώνας για την Ανεξαρτησία των Ελλήνων 1821-1833,* ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σελ. 48. Το ίδιο υποστηρίζει και ο Γκρ. Άρς, στο *Φιλική Εταιρία στη Ρωσία,* Παπασωτηρίου, Αθήνα 2011, σελ. 155.

6 Για το πολιτικό έργο του Ρήγα, πρόσφατη βιβλιογραφία στα Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.*) Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 5, *Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, Π. Κιτρομηλίδης, *Ο Ρήγας πίσω από τον Βελεστινλή, Ηγέτες, σειρά Καθημερινής*, 2014, Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του,* Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2017.

7 Σημαντική διατύπωση των όρων αυτών και εννοιών στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ.1530 - 1821). Μια απόπειρα τυπολογίας», στον τόμο *Τα Βαλκάνια. Εκσυχρονισμός, ταυτότητες, Ιδέες,* Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-ΙΤΕ, Ηράκλειο 2014, σελ. 579, 580.

παρά την άποψη ιστορικών ότι «...*οι προσπάθειες του Ρήγα μπορεί να μην είχαν κανένα πρακτικό αποτέλεσμα, προκάλεσαν όμως βαθιά ανησυχία τόσο στις οθωμανικές αρχές, όσο και στην ορθόδοξη εκκλησία, καθώς συνέπεσαν με την κατοχή των Ιονίων Νήσων το 1897 από τους Γάλλους, οι οποίοι έφεραν την πανοπλία της 'επαναστατικής απελευθέρωσης'....και τα αθεϊστικά και επαναστατικά δόγματα της Γαλλικής Επανάστασης στα σύνορα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας...*», όπως ισχυρίζεται ο Richard Clogg[8].

Ο περίγυρος, η Ελλάδα και τα Βαλκάνια

Ήδη από τα τέλη του 17ου αι. οι οικονομικές αλλαγές έδωσαν στους Βαλκάνιους τη δυνατότητα μιας ήπιας ανάπτυξης και την ευκαιρία να ενταχθούν στον διεθνή, για τα δεδομένα της εποχής, οικονομικό στίβο. Η πρόσβαση στις αγορές της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης και η επίδραση του Διαφωτισμού οδήγησαν τους κατοίκους της περιοχής των Βαλκανίων στο δρόμο προς την αυτοσυνείδηση. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα την έντονη επιθυμία και προσπάθεια να αναπτύξουν εθνικό κράτος. Ως προς αυτό το γεγονός, εύστοχα η Όλγα Κατσιαρδή-Hering θεωρεί ότι, «...*δεν είναι απαραίτητο να ενταχθεί στη σφαίρα της ουτοπίας το όραμα του Ρήγα Βελεστινλή στα τέλη του 18ου αιώνα για τη δημιουργία ενός ενιαίου κράτους, της Ελληνικής Δημοκρατίας, με σεβασμό της αυτονομίας όλων των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης...*». Ενώ, οι πόλεμοι του 16ου μέχρι και των αρχών του 18ου αιώνα και οι σοβαρές πολεμικές συρράξεις του 18ου αι. είχαν ως αποτέλεσμα την εξασθένηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τις αναταραχές σε ποικίλα σημεία των χωρών της βαλκανικής χερσονήσου, αλλά και της Ανατολής[9].

Εξάλλου, για την νεοελληνική ιστορία η δεκαετία 1790-1800 είναι ιδιαίτερα κρίσιμη. Η κρίσιμη αλλαγή βρισκόταν, και για τη νεοελληνική κοινωνία, στην εμφάνιση μιας καινούριας ιδεολογικής τάσης προς τη δημιουργία εθνικής συνείδησης. Το «εμείς» άρχισε να καθορίζει πλέον τις πολιτικές κινήσεις, όχι μόνο στη νότια Βαλκανική, αλλά και σ' ολόκληρη την Ευρώπη. «...*Και μάλιστα, σε σχέση με τους άλλους βαλκάνιους, οι ελληνόφωνοι χριστιανοί διέθεταν ένα μοναδικό πλεονέκτημα: διέθεταν σπουδαίους προγόνους, και με όνομα, Έλληνες. Αυτή η λέξη ...ήταν που μας έδινε το δικαίωμα να διεκδικούμε μιαν αυτόνομη ύπαρξη, αλλά ...και να μην ξεχνάμε, ότι η αρχαία Ελλάδα στο συμβολικό επίπεδο δήλωνε και τη Δημοκρατία...*»[10] παραδίδει ο Αλέξης Πολίτης.

Ρωσία, Αικατερίνη Β΄ και ο Ρήγας

Στην Ελλάδα, ήδη από το 16ο αι., ήταν ευρέως διαδεδομένες οι «προφητείες» για το «*ξανθό γένος*» που ζει στην Ανατολή, το οποίο θα απελευθερώσει τους Έλληνες από το ζυγό των κατακτητών. Γύρω στα μέσα του 18ου αι. ο μοναχός Πολυειδής συγκέντρωσε αυτές τις «προφητείες» και εξέδωσε χρησμολογικό φυλλάδιο με την ονομασία «*Η οπτασία του Αγαθάγγελου*», που κυκλοφορούσε ευρέος στην Ελλάδα και σε άλλες βαλκανικές

8 Richard Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770 – 2000*, Κάτοπτρο, 2η έκδοση 2003, σελ. 52.

9 Ο. Κατσιαρδή-Hering, *ό.π.*

10 Αλ. Πολίτης, *Για τον Διαφωτισμό,* Συμπλήρωμα για το μάθημα Ελληνικός Διαφωτισμός, εαρινό εξάμηνο 2010-2011 (ΝΕΦΦ 149).

χώρες[11]. Επί πλέον, μπορεί να διατυπώσει κανείς την άποψη ότι ο καλύτερος σύμμαχος των κατοίκων της περιοχής της Ελλάδας κατά το 18ο αιώνα και μέχρι της δημιουργίας του νεοσύστατου κράτους, υπήρξε ο διαρκής πόθος και προσπάθεια της Ρωσίας να απεγκλωβιστεί από τα Στενά του Βοσπόρου. Αυτός ήταν ίσως και ο σοβαρότερος παράγοντας της φιλικής στάσης της Ρωσίας έναντι της Ελλάδος, πέρα από το ομόδοξο, και όσο η συγκυρία των περιστάσεων το επέβαλε[12].

Η προσπάθεια όμως για απελευθέρωση της πατρίδας τους που έκαναν οι Έλληνες, υποστηρίζοντας τις ρωσικές δυνάμεις στο Α΄ Ρωσο-Οθωμανικό πόλεμο (1768-1774), απέτυχε[13]. Παρ' όλα αυτά ο πόλεμος αυτός αποδυνάμωσε σοβαρά την Οθωμανική Αυτοκρατορία και έτσι δημιούργησε πιο ευνοϊκές συνθήκες για τον απελευθερωτικό αγώνα των υποδουλωμένων βαλκανικών λαών. Οι επιτυχείς στρατιωτικές επιχειρήσεις του ρωσικού στρατού, στις οποίες πήραν άμεσα μέρος οι Έλληνες, έδωσε ένα συντριπτικό χτύπημα στο μύθο της κραταιής και ανίκητης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. «...*Μεγάλωσε η πίστη των Ελλήνων στις ίδιες τους τις δυνάμεις, στη δυνατότητα να έχει επιτυχή έκβαση ο αυτοτελής τους αγώνας για την κατάλυση του οθωμανικού ζυγού...*», υποστηρίζει ο ελληνιστής Ρώσος ιστορικός Γκριγκόρι Άρς[14].

Παράλληλα όμως, τα νέα εδάφη, η Νοβορωσία, θα εποικιστούν και θα αποκτήσουν ακμάζουσες πόλεις και λιμάνια. Οι Οθωμανοί, που τώρα έχουν χάσει τον έλεγχο της Μαύρης Θάλασσας, δεν αποδέχονταν τα ρωσικά κέρδη και την «αυτονομία» της Κριμαίας. Το 1783 οι Ρώσοι προσάρτησαν την Κριμαία στις αχανείς εκτάσεις της Νέας Ρωσίας και η Αικατερίνη Β΄ συνέλαβε μαζί με τον Ποτέμκιν το «*Ελληνικό Σχέδιο*». Τότε η Τουρκία κήρυξε νέο πόλεμο το 1787-1792[15]. Εν τω μεταξύ, τα ελληνικά τμήματα, που έλαβαν μέρος στον Α΄ πόλεμο μεταφέρθηκαν μετά το τέλος του, μαζί με τις οικογένειές τους στη Ρωσία. Οι Έλληνες μετανάστες, αποκτώντας σημαντικά προνόμια, εγκαταστάθηκαν στις ακτές της Κριμαίας και της Βόρειας Μαύρης Θάλασσας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, έγινε η αρχή για τις νέες ελληνικές παροικίες του εξωτερικού, οι οποίες αποτέλεσαν στη συνέχεια μια σημαντική βάση των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων των Ελλήνων[16].

Η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή στο τέλος του Α΄ πολέμου (1774) όμως, είχε τεράστια σημασία για την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας και ιδιαίτερα για τα νησιά του Αρχιπελάγους. Τα νησιά επιστράφηκαν στην Πύλη υπό τον όρο, ότι οι κάτοικοί τους για δυο χρόνια θα απαλλαγούν από όλους τους φόρους και ότι ο «*χριστιανικός νόμος δεν θα υποστεί την παραμικρή καταπίεση*». Το σχετικό άρθρο της συνθήκης

11 Περισσότερα στα Γκρ. Άρς, *Φιλική Εταιρία στη Ρωσία*, Αθήνα 2011, σελ. 118. Επίσης βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, τόμ. 1. Αθήνα, 1957, σ. 195, 202-203, Π.Μ. Κιτριμηλίδης, «Από την ορθόδοξη κοινοπολιτεία στις εθνικές κοινότητες: Το πολιτικό περιεχόμενο των ελληνορωσικών πνευματικών σχέσεων κατά την τουρκοκρατία», *Χίλια Χρόνια Ελληνισμού-Ρωσίας*, Διεθνές Εμπορικόν Επιμελητήριον, Αθήνα 1994, σελ. 139-165, Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ήταν τελικά ο Ρήγας εκδότης του Αγαθάγγελου;* Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2009, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

12 Περισσότερα στο Π. Στάμου, «*Ο Λόχος των Ελληνίδων Αμαζόνων. Οι πρώτες γυναίκες στο Ρωσικό στράτευμα*», ανακοίνωση στο *3ο Ελληνο-Ρωσικό Φόρουμ*, Αθήνα, 20-21 Οκτωβρίου 2011.

13 Θέση που έχουν εκφράσει πολλοί ιστορικοί σήμερα. Περισσότερα στο Γκρ. Άρς, *Η Φιλική Εταιρία στη Ρωσία...*, σελ. 116.

14 Γκρ. Άρς, *Η Φιλική Εταιρία στη Ρωσία...*, σελ. 117.

15 Π. Μπούσκοβιτς, *Ιστορία της Ρωσίας*, ΑΙΩΡΑ, Αθήνα 2016, σελ. 148.

16 Γκρ. Άρς, *ό.π.*

του Κιουτσούκ Καϊναρτζή έδωσε ουσιαστικά το δικαίωμα στη Ρωσία να παράσχει στα νησιά του Αρχιπελάγους «*ιδιαίτερη προστασία*». Τα δικαιώματα αυτά όμως, ώθησαν στη γρήγορη ανάπτυξη του ελληνικού στόλου και της ναυτιλίας, και τα ελληνικά πλοία εξοπλιζόμενα σταδιακά, έπαιξαν αργότερα τεράστιο ρόλο στον αγώνα της Ελλάδας για ανεξαρτησία.

Μετά το τέλος του πολέμου του 1768-1774 οι σχέσεις μεταξύ της Ρωσίας και της Πύλης συνέχισαν να παραμένουν τεταμένες. Η Αικατερίνη Β΄ όμως, ετοιμάζει αυτή την περίοδο ριζοσπαστικά σχέδια λύσης του Ανατολικού Ζητήματος μέσω της εκδίωξης των Τούρκων από την Ευρώπη. Συνέλαβε το λεγόμενο «*Ελληνικό Σχέδιό*»[17] της και το 1782-1783 σε μυστική αλληλογραφία της με τον τότε σύμμαχό της Ιωσήφ Β΄, υποσχέθηκε για τη βοήθειά του ένα τμήμα των τουρκικών κτήσεων. «*...Τα σύνορα του Ελληνικού κράτους έσονται προς Ρωσίαν ο Εύξεινος Πόντος, προς Αυστρίαν αι κτήσεις, ας θέλει προσλάβει η Υ.Μ. διά της πτώσεως της βαρβάρου κυβερνήσεως, και προς την Δακίαν ο Δούναβης. Αι νήσοι του Αρχιπελάγους θέλουσι τεθή υπό την εξουσίαν του ανεγερθησομένου κράτους...*»[18]. Κατά την επίσκεψή της η Αικατερίνη στην Κριμαία περνάει κάτω από αψίδα, που της έχει στήσει ο Ποτέμκιν, με την επιγραφή: «*Η οδός προς το Βυζάντιο*»[19]!

Αυτό το μεγαλεπήβολο σχέδιο ήταν ίσως ουτοπικό, ωστόσο είχε ένα καθ' όλα πραγματικό πολιτικό αποτέλεσμα: η ρωσική κυβέρνηση και η διπλωματία έδειξε προς τους Έλληνες τόσο της Ρωσίας, όσο και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έντονο ενδιαφέρον και τους παρείχε ιδιαίτερη «προστασία». Το αποτέλεσμα ήταν, παρά τη μεγάλη καταστροφή που υπέστησαν οι Έλληνες το 1770, ευρείες μάζες του ελληνικού λαού να στρέφουν τα βλέμματά τους, όπως και πριν, με μεγάλη συμπάθεια και ελπίδα πάλι προς τη Ρωσία[20]. Η ιδέα όμως αναδημιουργίας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας πάνω στα ερείπια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γέννησε έντονες ανησυχίες στις Ευρωπαϊκές μεγάλες Δυνάμεις, και κυρίως της Γαλλίας. Η Γαλλία έχει συνάψει συμμαχία με την Πύλη, αλλά ανησυχούσε ότι με τις ρωσικές πρωτοβουλίες διαταρασσόταν η υπάρχουσα ισορροπία δυνάμεων στην Ευρώπη. «*...Η μεγάλη ανησυχία και ο φόβος των Ευρωπαίων ήταν η προοπτική καθιέρωσης ρωσικής ηγεμονίας στην Ανατολική Μεσόγειο...*»[21]. Επί πλέον, η κατάσταση στη Ρωσία περιπλέχτηκε ακόμα περισσότερο, όταν η Βρετανία με τις δικές

17 Με τη συμφωνία αυτή, πέρα από τα εδάφη που θα προσαρτιούνταν στις χώρες των, θα δημιουργούντο δύο Χριστιανικά κράτη το Δακικό και το Ελληνικό, το πρώτο υπό ορθόδοξο ηγεμόνα θα περιλάμβανε τη Βεσσαραβία, τη Μολδαβία και τη Βλαχία. Το δεύτερο υπό τον εγγονό της Αικατερίνης ΙΙ Μέγα Δούκα Κωνσταντίνο, θα περιλάμβανε όλες τις προς νότο του Δούναβη χώρες. Σχετικές αναφορές σε εκτεταμένη βιβλιογραφία, ενδεικτικά βλ., Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το πρόβλημα των κυριαρχιών στην Ανατολική Μεσόγειο από τα μέσα του 15ου αιώνα ως τις αρχές του 19ου αι.*, Θεσσαλονίκη 1976, 211-214, C.M. Woodhouse *Η ιστορία ενός λαού,* Αθήνα 2008, σελ. 153, Γκρ Άρς, *Η Φιλική Εταιρία στη Ρωσία,* Παπασωτηρίου Αθήνα 2011, Π. Μαγιάκος, *Ρήγας Βελεστινλής, ο Θεσσαλός,* Αθήναι 1936, σελ. 31, P. Bushkovitch, *Ιστορία της Ρωσίας,* Αιώρα, 2016, σελ. 142.

18 Εφημερίς *Ημέρα* Τεργέστης, έτος 1869, αριθ. φύλλου 711. Επίσης Π. Μαγιάκος, *Ρήγας Βελεστινλής...,* σελ. 31.

19 Π. Στάμου *Ο Λόχος των Ελληνίδων Αμαζόνων..., ό.π.*

20 Γκρ. Αρς, *ό.π.,* σελ. 119 και Α. Μπρύκνερ, *Η ιστορία της Αικατερίνης Β΄*, τμήμα 3, Αγία Πετρούπολη, 1885, σελ. 385-425.

21 Γκρ. Άρς *Η Φιλική Εταιρία..., ό.π.*

της αυτοκρατορικές βλέψεις να αυξάνονται με ταχείς ρυθμούς, άρχισε να ανησυχεί για τη ρωσική έξοδο στη Μεσόγειο και υιοθέτησε εχθρική στάση[22].

Το απελευθερωτικό κίνημα των Ελλήνων κατά την περίοδο του Β΄ Ρωσο- Οθωμανικού πολέμου ήταν αναμφισβήτητα πιο ώριμο, απ' ότι το αντίστοιχο κίνημα κατά την περίοδο του Α΄ Ρωσο-Οθωμανικού πολέμου. Οι Έλληνες με υψηλό επίπεδο εθνικής αυτοσυνείδησης και πολιτικής διέγερσης, διέθεταν τώρα περισσότερους πόρους και πολεμική εμπειρία. Επίσης, οι ελληνικές παροικίες του εξωτερικού διαδραμάτισαν για πρώτη φορά ενεργό ρόλο στην οργάνωση του αγώνα για ανεξαρτησία στην ίδια την Ελλάδα. «...*Μόλις μετά από λίγα χρόνια οι παροικίες αυτές έγιναν βάση ενός εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, με επικεφαλής τον Ρήγα Βελεστινλή και η Μεγάλη Γαλλική Επανάσταση εξόπλισε ιδεολογικά αυτό το κίνημα....*»[23].

Κατά τα πρώτα τρία χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης (1789-1792) την προσοχή της Ελλάδας την απορροφούσαν τα γεγονότα του Ρωσο-Οθωμανικού πολέμου και ιδιαίτερα οι απελευθερωτικές δραστηριότητες της ηγετικής προσωπικότητας του Λάμπρου Κατσώνη, σημειώνει με έμφαση ο Άρς[24]. Οι Ελληνογαλλικοί οικονομικοί δεσμοί συντέλεσαν στη διείσδυση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στην Ελλάδα. Κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης τα πλοία των νησιών του Αιγαίου επισκέπτονταν συχνά τη Μασσαλία και άλλα γαλλικά λιμάνια. Όλα όσα άκουγαν και έβλεπαν οι Έλληνες ναυτικοί, που επισκέπτονταν την επαναστατημένη Γαλλία, είχαν μεγάλη επίδραση σ' αυτούς. Στην Ελλάδα, όπως και σε όλη την Ευρώπη, είχε πολύ μεγάλη απήχηση το κάλεσμα της Γαλλικής δημοκρατίας για αγώνα εναντίον των τυράννων Οθωμανών. Κατά συνέπεια, οι λαοί που υπέφεραν από τον ξένο ζυγό και μαζί με αυτούς και οι καταπιεσμένοι λαοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είδαν με μεγάλη συμπάθεια τη Γαλλική Επανάσταση.

Κάτω από την επίδραση όμως της Γαλλικής Επανάστασης, ο Ρήγας παρουσιάζει τις ριζοσπαστικές και δημοκρατικές πλευρές της ιδεολογίας του: Την πίστη στο λαό ότι με επαναστατικό τρόπο μπορεί να συντρίψει το ζυγό της σκλαβιάς του σουλτάνου, την προσπάθεια να οδηγήσει τους ελεύθερους από την ξένη δουλεία λαούς στο δρόμο της πολιτικής και της κοινωνικής προόδου[25]. Μέσα στο κλίμα που αναφέρθηκε, ο Ρήγας κατά τα τελευταία χρόνια της παραμονής στη Βλαχία επεξεργάστηκε τα συγκεκριμένα του σχέδια του αγώνα για την Ανεξαρτησία. Ο *Θούριος* δεν είναι μόνον ένα μεγάλο ποιητικό έργο. Είναι επαναστατική διακήρυξη και μαχητικό πρόγραμμα δράσης για τους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που αγωνίζονταν για την απαλλαγή τους από τη σουλτανική τυραννία.

Στα έργα του *Νέα Πολιτική Διοίκησις* και *Θούριος,* που δημοσιεύτηκαν το Νοέμβριο του 1797 στη Βιέννη, μαζί σ' ένα επαναστατικό φυλλάδιο, ο Ρήγας πρόβαλε την κατασταλαγμένη πλέον ιδεολογία και την πολιτική προσέγγιση του Έλληνα επαναστάτη. Αποσκοπούσε στην από κοινού, με την επανάσταση και των άλλων σκλαβωμένων λαών, διάλυση της οθωμανικής φυλακής των λαών αυτών, συνθήκες που για πρώτη φορά δημιουργούσε το κίνημα του Ρήγα.

22 Π. Μπούσκοβιτς, *ό.π.,* σελ. 149.

23 Γκρ. Άρς, *Φιλική Εταιρία...,* σελ. 130

24 Γκρ. Άρς, Φιλική Εταιρία..., περισσότερα για Λ. Κατσώνη στις σελ. 122-130. Επίσης Γιούρι Πριάχιν, *Ο Λάμπρος Κατσώνης στην ιστορία της Ελλάδας και της Ρωσίας,* επιμέλεια-συμπλήρωμα Π. Στάμου, Αθήνα 2005, Π. Στάμου *Ο αξιωματικός Λ. Κατσώνης και ο Ρωσικός Στολίσκος της Μεσογείου,* Αθήνα 2011, και Π. Στάμου *Λ. Κατσώνης. Τεκμήρια Ιστορίας, Λαογραφίας και Παράδοσης,* Λιβαδειά 2012.

25 Γκρ. Άρς, *Φιλική Εταιρία...,* περισσότερα για Ρήγα Βελεστινλή στις σελ. 130-163.

Ο διορατικός Ρήγας, στο σχέδιο του ένοπλου αγώνα για την κατάλυση του τουρκικού ζυγού, ασφαλώς λάβαινε υπόψη του και τη σημαντική στρατιωτική εμπειρία των Ελλήνων που υπηρετούσαν στις στρατιωτικές δυνάμεις άλλων χωρών. Γνώριζε τους αγώνες του Λάμπρου Κατσώνη και την εθνική ανάταση, που δημιούργησαν τα κατορθώματά του. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από την ειδική σημαντική οδηγία που καταγράφει ο Ρήγας, αμέσως κάτω από τον τίτλο του *Θούριον*: Να άδεται στο ρυθμό του τραγουδιού «*Μια προσταγή μεγάλη*»! Αλλά το τραγούδι αυτό υμνεί τα κατορθώματα του Λάμπρου και ο Ρήγας τα γνωρίζει και επιθυμεί ο *Θούριος* να διαδοθεί γρήγορα στα ελληνικά εδάφη, όπου δοξάζεται ο Κατσώνης για τους αγώνες του. Άλλωστε, πολλοί Έλληνες πλέον υπηρετούσαν στο ρωσικό στρατό με βαθμούς αξιωματικών, εμπειροπόλεμοι από τη συνεισφορά τους στις Ρωσο-Οθωμανικές συγκρούσεις. Ο Ρήγας καλούσε όλους αυτούς τους Έλληνες, ως ηγέτες, καθοδηγητές και εκπαιδευτές των εξεγερμένων δυνάμεων, να γυρίσουν στην πατρίδα και να συνεισφέρουν άμεσα στην απελευθερωτική εξέγερση.

Τι ήταν αυτό όμως, που έκανε το Ρήγα να βασίζεται και να προσπαθεί να ξεσηκώσει ειδικότερα τους Έλληνες; ήταν η πεποίθηση του ότι ήταν ώρα, ότι η Ελλάδα μπορούσε. Οι χερσαίες και οι ναυτικές δυνάμεις που εκπαιδεύτηκαν και συγκροτήθηκαν, στο βαθμό που τους επιτρεπόταν, πρωτίστως κατά τους Ρωσο- Οθωμανικούς πολέμους, πίστευε ο Ρήγας ότι τώρα μπορούν μόνοι τους να πολεμήσουν, χωρίς ξένη βοήθεια πλέον, και ότι θα τα καταφέρουν!

Στην ελληνική ιστοριογραφία υπάρχουν μέχρι σήμερα ποικίλες αναφορές σχετικά με την πολιτική της Αικατερίνης Β΄ σε σχέση με το Ελληνικό Ζήτημα. Στις αρνητικές κρίσεις προβάλλεται κυρίως η θέση ότι «*το ξανθό γένος*» απογοήτευσε τους Έλληνες και ότι με τις επεμβάσεις των Ρώσων στην περιοχή της Οθωμανοκρατούμενης Ελλάδας οι Έλληνες τελικά υπέφεραν μόνον άγρια αντίποινα από τους Τούρκους. Άποψη που λίγο ως πολύ εκπροσωπεί και ο Δρ. Δ. Καραμπερόπουλος[26].Τολμούμε να ισχυριστούμε ότι καμία άλλη μεγάλη δύναμη της εποχής της Αικατερίνης Β΄, δεν έχει παρουσιάσει έμπρακτη δυναμική, στρατιωτικού ή άλλου χαρακτήρα δράση μεγάλης εκτάσεως, ως υποστήριξη στην περιοχή των εδαφών της σκλαβωμένης Ελλάδας, εκτός από τη Ρωσία. Αντίθετα μάλιστα, η Γαλλία και η Αγγλία είχαν ταχθεί στο πλευρό της Υψηλής Πύλης κατά αντίστοιχες περιόδους, όταν η Ρωσία ενεργούσε άμεσα ή έμμεσα υποστηρικτικά για την απελευθέρωση της Ελλάδας.

Μάλιστα, οι θέσεις των δυνάμεων αυτών δεν διαφοροποιήθηκαν πολύ ακόμα και κατά την Επανάσταση του 1821, αλλά και αργότερα. Όταν η Ρωσία υποστήριξε την απελευθέρωση της Ελλάδας και ακόμα τη δημιουργία του πρώτου Ελληνικού κράτους μετά την ναυμαχία του Ναβαρίνου, η Γαλλία και η Αγγλία εύρισκαν ευκαιρίες να προβάλουν εμπόδια στις υποστηρικτικές ενέργειες των Ρώσων. Είναι χαρακτηριστική η στάση της Γαλλίας κατά τα τραγικά γεγονότα του Πόρου (1831) εναντίον των προσπαθειών του Ι. Καποδίστρια[27].

Δεν θα ήταν νέα θέση αν υποστηρίζαμε ότι η Αγγλία και η Γαλλία έκαναν το παν για να επιβραδύνουν, αν όχι να σταματήσουν, την άνοδο της ισχύος της Ρωσίας. Αυτής

26 Δ. Καραμπερόπουλος, «Ρήγας Βελεστινλής και Ρωσική πολιτική στα Βαλκάνια», στον τόμο Πρακτικών του Διεθνούς Συνεδρίου, *Χίλια χρόνια Ελληνορωσικές σχέσεις: Ιστορία και πολιτισμός*, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα, 13-14 Ιανουαρίου 2017.

27 Π. Στάμου, *Τα γεγονότα του Πόρου Στιγμές Κοινής Ναυτικής Ιστορίας Ελλάδας – Ρωσίας*, Δελτίο Ακαδημίας Στρατηγικών Αναλύσεων Νο 35.

της πολιτικής όμως θύμα ήταν η Ελλάδα και οι προσπάθειες της να φθάσει στην ολοκλήρωση ενός ανεξάρτητου κράτους. Δεν πρέπει να διαφεύγει από την ιστορική αυτή θεώρηση το γεγονός ότι η συνεχής προσπάθεια της Ρωσίας να κατέλθει στα θερμά νερά της Μεσογείου περνούσε από το ελληνικό Αρχιπέλαγος, το Αιγαίο. Η ρωσική πορεία με την εμφάνιση της πολεμικής σημαίας της σε θάλασσες εκτός Ρωσικής επικράτειας και η εγκαθίδρυση της ισχύος της ως Μεγάλης Δυνάμεως, μετά την επικράτηση της στη Μαύρη Θάλασσα, συνδεόταν με τις πολεμικές της επιχειρήσεις στην Οθωμανική περιοχή της αλύτρωτης Ελλάδας. Η πολιτική της Αικατερίνης Β΄ συνδύαζε δύο στόχους, την κάθοδο από τα στενά του Βοσπόρου στη Μεσόγειο και την απελευθέρωση του ομόδοξου ελληνικού έθνους.

Όταν ο Ρήγας αγκάλιαζε το Γαλλικό Διαφωτισμό και εγκολπωνόταν της ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, μαχόταν με τα γραπτά του για την αναγέννηση και ανεξαρτησία του γένους. Τότε ακριβώς άλλοι Έλληνες ακολουθούσαν με στρατιωτική δράση την πολιτική της Αικατερίνης Β΄ για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Και οι δύο πλευρές όμως μάχονταν από διαφορετικό μετερίζι για τον ίδιο σκοπό, την αποτίναξη του οθωμανικού τυραννικού ζυγού.

Αμέσως όμως πριν την περίοδο δράσης του Ρήγα, η Αικατερίνη Β΄ έχει ήδη έμπρακτα αποδείξει την ενεργό υποστήριξη για την απελευθέρωση των ομοδόξων Ελλήνων κατά τον Α΄ (1769-1774) και Β΄ (1787-1792) Ρωσο-Οθωμανικό πόλεμο. Η πολιτική αυτή της Αικατερίνης Β΄ δεν πέτυχε την απελευθέρωση της Ελλάδας, είχε πολλά θύματα των σκλαβωμένων Ελλήνων μαχητών και των πολιτών. Χαλύβδινε όμως την εθνική συνείδηση, εκπαίδευσε Έλληνες μαχητές και δίδαξε στους Έλληνες ότι είναι η ώρα του ξεσηκωμού. Η υλοποίηση της πολιτικής της Αικατερίνης και οι στρατιωτικές ενέργειες της ρωσικής ηγεσίας έβαλαν τις βάσεις και εξώθησαν τους Έλληνες να ανακαλύψουν και να πιστέψουν στην επιδίωξη του απελευθερωτικού αγώνα. Ήταν μια μακρόπνοη πολιτική που τάραξε τις ισορροπίες που επιχειρούσαν οι Γάλλοι και οι Άγγλοι, εναντίον των ελληνικών συμφερόντων.

Κατά την ίδια περίοδο της δραστηριότητας του Ρήγα, αλλά και στη συνέχεια, σημαντικός αριθμός Ελλήνων μάχεται εναντίον των Οθωμανών και των συμμάχων των Γάλλων. Στην Κριμαία μόνον την περίοδο αυτή έχουν εγκατασταθεί 2.000 Έλληνες, οι άνδρες των οποίων πολέμησαν στο πλευρό των Ρώσων για τη απελευθέρωση της Ελλάδας και συνέχισαν να πολεμούν στις ρωσικές δυνάμεις. Σε σύντομο χρόνο, μετά το ατυχή θάνατο του Ρήγα, δημιουργείται η Επτανήσιος Πολιτεία με την αποτελεσματική πολεμική δράση του Ναυάρχου Θ. Ουσσακώφ και τη συμβολή Ελλήνων αξιωματικών και πληρωμάτων[28]. Υπάρχει επομένως μία συνεχής ρωσική υποστηρικτική δραστηριότητα στα δίκαια του ελληνικού έθνους.

Επιδράσεις στον Ρήγα και οι εξωτερικοί παράγοντες

Λαμβάνοντας υπόψη το άμεσο, αλλά και το έμμεσο περιβάλλον, μέσα στο οποίο ο Ρήγας ανέπτυξε τους επαναστατικούς του σχεδιασμούς, μπορεί κανείς να επισημάνει τους κυριότερους παράγοντες που προσδιόρισαν τις πνευματικές του συλλήψεις. Από τα

28 Π. Στάμου, «Ναύαρχος Ουσσακώφ, ένας άγιος στα Ιόνια Νησιά και η ελληνική συμμετοχή στην απελευθέρωση τους», ανακοίνωση στο συνέδριο Κέρκυρας (Ι.Μ. Κερκύρας και Ιόνιο πανεπιστήμιο) για τα *220 χρόνια εκστρατείας Ουσσακώφ και απελευθέρωση Ιονίων Νήσων*, 14-18 Σεπτεμβρίου 2017.

όσα έχουν αναφερθεί, εκτιμάται ότι αβίαστα προκύπτουν οι βασικοί παράμετροι που προσδιόρισαν την ωρίμανση και τη σύνθεση της επαναστατικής ιδεολογίας του Ρήγα: Διαφωτισμός και Γαλλική Επανάσταση.

Εάν αναζητηθούν κοινά σημεία των παραγόντων αυτών με τα ρεύματα, που την ίδια εποχή διαπερνούν τη ρωσική φιλοσοφική σκέψη και παιδεία, ο Διαφωτισμός σε κάποια έκταση θα μπορούσε να είναι ο κοινός παράγων. Η Αικατερίνη Β΄ μετά το τέλος του Α΄ Ρωσο-Οθωμανικού πολέμου μελετώντας τους συγγραφείς του Διαφωτισμού πίστευε, ότι η κοινωνία είχε ανάγκη από έναν εκπολιτισμένο πληθυσμό προκειμένου να αναπτυχθεί και αυτό ήταν δυνατόν με την εκπαίδευση και καλλιέργεια. Η Αικατερίνη θεωρούσε την θρησκεία ως το θεμέλιο του καλού πολίτη και έτσι ακολουθούσε μία επιταγή του Διαφωτισμού[29]. Η αυτοκράτειρα επιθυμεί και διατηρεί σχέσεις με τη δυτική πνευματική κοινότητα, προσπαθεί να συμμετέχει στην πολιτιστική ζωή της Ευρώπης. Αλληλογραφεί με το Βολτέρο και είναι σε επαφή με επιφανείς Γάλλους Εγκυκλοπαιδιστές, όπως ο Ντενίζ Ντιντερό, Ζαν ντ'Αλαμπέρ και με το Γερμανό βαρόνο Φρίντριχ Μελχιόρ Γκρίμ, που ήταν και ο πλέον έμπιστος επιστολικός της σύντροφος μέχρι το θάνατό της[30].

Είναι αξιοσημείωτη η επιστολή του Βολτέρου, ο οποίος την παροτρύνει θυμίζοντας της την μεγάλη της αποστολή. Γράφει στην Αικατερίνη Β΄ «... *Εάν εκείνοι ξεκινήσουν πόλεμο εναντίον Σας Κυρία, θα έχουν την τύχη που είχε προδιαγράψει γι' αυτούς ο Μέγας Πέτρος, ο οποίος είχε την πρόθεση να κάνει την Κωνσταντινούπολη πρωτεύουσα της Ρωσικής Αυτοκρατορίας...Είναι σαφές, ότι στους ανθρώπους που περιφρονούν τις καλές τέχνες και φυλακίζουν τις γυναίκες τους, αξίζει να καταστραφούν...Ζητώ την άδεια της Υμετέρας Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητας να έλθω και να πέσω στα πόδια Σας, και να περάσω μερικές ημέρες στην Αυλή Σας, όταν εκείνη θα βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, καθώς είμαι βαθύτατα πεπεισμένος, ότι οι Ρώσοι μέλλει να εκδιώξουν τους Τούρκους από την Ευρώπη...»*[31].

Είναι επομένως πεπεισμένοι οι λόγιοι στην Ευρώπη, ότι οι Ρώσοι θα εκδιώξουν τους Τούρκους από τα Ευρωπαϊκά εδάφη. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι είναι και άποψη του Ρήγα. Αλλά η επιρροή των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στην ανάπτυξη της αυτοσυνείδησης των καταπιεσμένων λαών των Βαλκανίων είναι δεδομένη. Η Γαλλική Επανάσταση όμως, δεν έχει κανένα ανιχνεύσιμο στοιχείο επαφής με τις ρωσικές επιδιώξεις. Αντίθετα μάλιστα, όπου επικράτησαν οι Γαλλικές δυνάμεις, με την επιθετική τους πορεία και τον Βοναπάρτη να ηγείται της προσπάθειας κυριεύσεως ενός μεγάλου τμήματος της Ευρώπης, παντού συνάντησαν με εχθρικές διαθέσεις και αντιμετώπιση την ρωσική δύναμη.

Ο Ρήγας, φίλα κείμενος στη Γαλλική Επανάσταση και τους Γάλλους, δεν θα μπορούσε να αφουγκραστεί, περισσότερο δε να επηρεαστεί στα σχέδιά του από τις ρωσικές πολεμικές ενέργειες στα Βαλκάνια. Δεν ανιχνεύεται κανένα κοινό σημείο με τα μηνύματα και τις ρωσικές πολιτικές επιδιώξεις κατά τη δημιουργία των σχεδίων του. Άλλωστε η «*Μεγάλη ιδέα*» ή το «*Ελληνικό Σχέδιο*» της Αικατερίνης πρέπει να ήταν άγνωστα στον

29 Π. Μπούσκοβιτς, *Ιστορία της Ρωσίας...*, σελ. 142.

30 Π. Μπούσκοβιτς *Ιστορία της Ρωσίας...*, σελ. 140.

31 Zorin A., Russkaja oda kontsa 1760-h – nachala 1770-h godov, Vol'ter i «grecheskij proekt» Ekateriny II // Novoe Literaturnoe Obozrenie, 1997, No 24, s. 30-44 (Ζόριν Α. «Η ρωσική ωδή των τελών της δεκαετίας 1760 – αρχών της δεκαετίας 1770, ο Βολταίρος και το «Ελληνικό σχέδιο» της Αικατερίνης Β΄», Περιοδικό *Νέα λογοτεχνική ανασκόπηση*, 1997, τεύχ. 24, σ. 30-44).

Ρήγα, και δεν υλοποιήθηκαν ποτέ μόνον χάρις στη έντονη αντίσταση της Αγγλίας λιγότερο, αλλά της Γαλλίας περισσότερο, που αντιστέκονταν στην περαιτέρω γεωπολιτική ενίσχυση της Ρωσίας.

Καταδεικνύεται επομένως μια παράλληλη πορεία, αλλά μέσα από ανεξάρτητους αγώνες του Ρήγα και των ρωσικών επιδιώξεων. Η Ρωσία, με συνεχή επιδίωξη να εξασφαλίσει την ελευθερία της διέλευσης των πλοίων της μέσα από τα Στενά του Βοσπόρου στη Μεσόγειο Θάλασσα και την ανάπτυξη των συναλλαγών και του εμπορίου της Νότιας Ρωσίας και να επιτευχθεί η μέγιστη εξασθένηση της Τουρκίας, έχει επανειλημμένα συμβάλει στους αγώνες του ελληνικού λαού για ανεξαρτησία. Η Ρωσία, κατά πολλούς ιστορικούς αντικειμενικά, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην απελευθέρωση της Ελλάδας από τον Οθωμανικό τυραννικό ζυγό. Στη ρωσική δύναμη όμως εμπλέκονται και Έλληνες με ιδιαίτερα προβαλλόμενη την ηγετική προσωπικότητα του Λάμπρου Κατσώνη. Αναδεικνύεται λοιπόν ειδικότερα, μια παράλληλη πορεία, χωρίς ουσιαστικές αλληλοεπιδράσεις, των Ρήγα και Λάμπρου προς το απελευθερωτικό κίνημα, σε μια διασύνδεση μέσα από τις ρωσικές γεωπολιτικές επιδιώξεις.

Επίλογος

Από την ελληνική και διεθνή ιστοριογραφία δεν τεκμαίρεται ότι ο Ρήγας Βελεστινλής είχε άμεσες επιρροές στα επαναστατικά του σχέδια από τη Ρωσική πολιτική. Αλλά, επίσης από πουθενά δεν προκύπτει ότι δεν γνώριζε ή δεν έλαβε υπόψη τουλάχιστον τη συνεισφορά των Ελλήνων μαχητών στις ρωσικές δυνάμεις. Φαίνεται δε ότι επιδοκιμάζει απόλυτα τα πολεμικά επιτεύγματα του Λ. Κατσώνη με την αναφορά του στον *Θούριο*. Για μάς, δεν τίθεται καθόλου το ερώτημα για το αν επηρεάστηκε ο Ρήγας από την πολιτική της Αικατερίνης Β΄. Δεν μπορούσε άμεσα να επηρεαστεί, αλλά εκτιμάται ότι γνώριζε πολύ καλά τις πολεμικές συμπλοκές στην Ευρώπη και τις απελευθερωτικές κινήσεις των Ελλήνων μέσα από τις ρωσικές δυνάμεις. Επομένως, με τον πρωταγωνιστικό της ρόλο στα εν εξελίξει γεγονότα, δεν μπορεί παρά να είχε μια έμμεση επιρροή η ρωσική πολιτική στη στάση του Ρήγα και στα έργα του.

Εκτιμάται επομένως, ότι δύο ενότητες ιστορικών γεγονότων του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα συνεισέφεραν στη δημιουργία της στέρεης βάσης, του εφαλτηρίου, για την συγκρότηση μιας πλέον συστηματικής δυναμικής αγώνων, που προσδιορίζουν την πορεία προς την ανεξαρτησία του Ελληνικού Γένους: Αφενός μεν η φλόγα που άναψε και η δράση της 'πένας' του Ρήγα Βελεστινλή, που με την υποστήριξη και των Ελλήνων λογίων της διασποράς ενεργοποίησαν τα ανακλαστικά της εθνικής συνείδησης και δραστηριοποίησαν εξεγερτικά τους Έλληνες εντός και εκτός της πατρίδας. Αφετέρου, η συμμετοχή των Ελλήνων στις κατά περιόδους πολεμικές επιχειρήσεις της Ρωσίας, εκπαίδευσαν και ανέδειξαν ηγετικές και στρατιωτικές προσωπικότητες, ένα τεράστιο πλήθος ελληνικού στρατιωτικού δυναμικού, οι οποίοι ενήργησαν ως ένας πολλαπλασιαστής ισχύος όχι μόνον της Ρωσίας, αλλά και των μαχόμενων για την ελληνική ανεξαρτησία.

Η ιστορία διδάσκει ότι η ανεξαρτησία κερδίζεται με επανάσταση και μέσα από στρατιωτική δράση. Και αυτό έγινε πραγματικότητα στην ελληνική περίπτωση με την προετοιμασία της Επανάστασης σε ρωσικά εδάφη από τη Φιλική Εταιρία, που έλαβε σάρκα και οστά στη Ρωσία. Η προετοιμασία όμως είχε γίνει από το Ρήγα Βελεστινλή και τους Λαμπροκατσώνηδες των Ελλήνων των ρωσικών δυνάμεων.

ΗΛΙΑΣ ΤΕΜΠΕΛΗΣ, ΜΑΡΚΟΣ ΞΥΔΑΚΗΣ

Ο Στέφανος (Επιφάνιος) Δημητριάδης και η αναβίωση του επικουρισμού την εποχή του Ρήγα

Εισαγωγή

Το 1797 αποτελεί αναμφίβολα εμβληματική χρονιά. Στη Βιέννη, στο τυπογραφείο των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου, ο Ρήγας Βελεστινλής κορυφώνει το εκδοτικό του πρόγραμμα. Τυπώνονται η *Χάρτα*, ο *Ἠθικὸς Τρίπους*, ο *Νέος Ἀνάχαρσις*, καθώς και η *Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις*. Φυσικά, ο *Θούριος* αποτελεί το επιστέγασμα της πορείας. Τουλάχιστον ένδεκα έργα τυπώθηκαν εκείνη τη χρονιά σε αυτό το τυπογραφείο, όπου ο Ρήγας και ο κύκλος του διαδραμάτισαν πολύ ενεργό ρόλο.[1] Την ίδια χρονιά και στο ίδιο τυπογραφείο, που σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις αποτελούσε όργανο του Ρήγα, τυπώνονται και τα *Ἀπανθίσματα*[2] του «ἐλλογιμωτάτου καὶ λίαν φιλογενοῦς» Στέφανου ή Επιφάνιου Δημητριάδη (Σκιάθος 1760 - περ. 1827), ο οποίος από τα τέλη της δεκαετίας του 1770 ή τις αρχές της δεκαετίας του 1780 πιθανότατα σχετίστηκε με τον Ρήγα.[3] Σπούδασε σε σχολές

1 Περαιτέρω πληροφορίες για το τυπογραφείο των Μαρκίδων Πούλιου ως πατριωτικού κρησφύγετου του Ρήγα, ο οποίος ζούσε και εκινείτο εκεί σαν σε δικό του κατάστημα, βλ. Γεώργιος Σ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση (17ος-19ος αι.)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 93-96· Ιωάννης Α. Παπαδριανός, «Η Εφημερίς των Μαρκίδων Πούλιου και ο Ρήγας Βελεστινλής», *Οι πρωτοπόροι Έλληνες δημοσιογράφοι Μαρκίδες Πούλιου, Βιέννη 1790-1797, Εκδότες της πρώτης ελληνικής εφημερίδας. Η έκθεση Ντοκουμέντων - Τα Πρακτικά της Ημερίδας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας - Θράκης, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 112-117.

2 *Ἀπανθίσματα ἔκ τινος βιβλίου ἑτερογλώσσου συλλεχθέντα προσαρμοσθέντα τε καὶ μεταφρασθέντα εἰς τὴν ἡμετέραν ἁπλῆν διάλεκτον. Παρὰ τοῦ ἐλλογιμωτάτου καὶ λίαν φιλογενοῦς Στεφάνου Δημητριάδου τοῦ ἐκ Νήσου Σκιάθου. Ἐν Βιέννη 1797. Τύποις Μαρκ. Πούλιου.* (ανατ. Εκδόσεις Κουλτούρα, Αθήνα 1977) (στο εξής: *Ἀπανθίσματα*).

3 Για τη φιλία και πιθανή συνεργασία του Δημητριάδη με τον Ρήγα, βλ. Γ. Βαλέτας, *Οι αρχές του νεοελληνικού θεάτρου. Ο άγνωστος θεατρικός πρόδρομος Επιφάνιος Δημητριάδης ο Σκιάθιος*

του Πηλίου, καθώς επίσης και στη Σχολή της Κωνσταντινούπολης, ασχολήθηκε με την εκμάθηση ξένων γλωσσών, ενώ σταδιοδρόμησε ως γραμματικός αρχόντων της πολιτικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Τη σκέψη του διαμόρφωσαν ο Βλεμμύδης, ο Κορυδαλέας, ο Δαμωδός, ο Wolff, ο Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, ο Βούλγαρης, ο Μακραίος και ο Γαζής.[4] Παρά το ότι εξέδωσε μόνο ένα έργο, τα χειρόγραφά του προδίδουν έναν πολύ παραγωγικό συγγραφέα, που καλλιέργησε όλα σχεδόν τα είδη του πεζού και ποιητικού λόγου. Μεταξύ άλλων, εντοπίζονται διάλογοι, ύμνοι, εγκώμια, ιστορικές περιγραφές, εκκλησιαστικά κείμενα, επιγράμματα, αλλά και θεατρικοφανή έργα, όπως η *Κωμωδία Ἐπιμηθέως, καὶ Πανδώρας.*

Σε αυτήν την ανακοίνωση, αφού γίνει αδρομερής περιγραφή της πραγμάτευσης χαρακτηριστικών εννοιών της εκχριστιανισμένης επικούρειας φιλοσοφίας από εκπροσώπους του νεοελληνικού Διαφωτισμού, ακολουθεί σχετική επισκόπηση απόψεων που συναντώνται κυρίως στα εκτενή έργα του Δημητριάδη *Ἀπανθίσματα* και *Κωμωδία Ἐπιμηθέως, καὶ Πανδώρας,*[5] καθώς και σε προσφώνησή του στον Αλέξανδρο Κων. Μουρούζη.[6]

Η διάδοση της εκχριστιανισμένης επικούρειας φιλοσοφίας και επιστήμης στον νεοελληνικό Διαφωτισμό

Συστατικό στοιχείο της περιόδου του νεοελληνικού Διαφωτισμού αποτέλεσε η μετατόπιση από τη χριστιανική μακαριότητα στην εκκοσμικευμένη ευδαιμονία. Βασικό ζητούμενο ήταν οι τρόποι επίτευξης της ευτυχίας όχι μετά θάνατον, αλλά στην παροδική επίγεια ζωή, στην καθημερινότητα. Με άλλα λόγια, ήταν η σταδιακή πορεία της απομάκρυνσης από το πλαίσιο της θεοκρατικής ηθικής αντίληψης προς την παγίωση της ανθρωποκεντρικής ευδαιμονίας.[7] Τόσο κατά την ύστερη Αναγέννηση, όπως επίσης και στον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, η έννοια της ευδαιμονίας παρουσιάζεται αρκετά σύνθετη εξαιτίας τόσο των τομέων της ζωής που αφορά (από τις ανθρώπινες σχέσεις έως το πολιτειακό σύστημα), όσο και των φιλοσοφικών ρευμάτων και τάσεων, στα οποία κάθε φορά

και η ανέκδοτη τραγωδία του Πέρσαι *ή* Ξέρξης. *Φιλολογική μελέτη,* Εκδόσεις Πηγής, Αθήνα 1953, σελ. ιστ΄-ιθ΄, λγ΄.

4 Για την εργοβιογραφία του Δημητριάδη, βλ. Χρίστος Γ. Χαχαμίδης, *Συμβολή στην Εκκλησιαστική και Πνευματική Ιστορία των Βορείων Σποράδων (16ος- 19ος αιώνας)*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 283-292. Στοιχειώδη βιογραφικά στοιχεία για τον συγγραφέα αντλούνται και από την έμμετρη αυτοβιογραφία του, στο Σπυρ. Λάμπρου, «Επιφάνιος Δημητριάδης ο Σκιάθιος», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. ΙΓ΄ (1916), τεύχ. Δ΄, σελ. 425-430.

5 *Κωμωδία Ἐπιμηθέως, καὶ Πανδώρας. Συντεθεῖσα παρ' Ἐπιφανίου Δημητριάδου ἐκ Νήσου Σκιάθου πρὸς ἠθικὴν διδασκαλίαν καὶ τέρψιν τῶν ἀναγινωσκόντων* (Κώδ. Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας ΕΚΠΑ αρ. 20).

6 «Πρὸς τὸν ὑψηλότατον, σοφώτατόν τε καὶ μεγαλοπρεπέστατον αὐθέντην καὶ ἡγεμόνα πάσης Οὐγγροβλαχίας κύριον κύριον Ἰωάννην Ἀλέξανδρον Κωνσταντίνου Μουρούζην βοεβόδα», στο Γεώργιος Θ. Ζώρας, *Επιφανίου Δημητριάδου ανέκδοτα κείμενα*, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, αρ. 97, Αθήναι 1975, σελ. 13-15.

7 Ρήγας Βελεστινλής, *Άπαντα τα σωζόμενα,* τ. Δ΄: *Νέος Ανάχαρσις, 1797*, Εισ. - επιμ. - σχόλ.: Άννα Ταμπάκη, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σελ. 73. Επίσης, Κ. Θ. Δημαράς, «Δέκα χρόνια ελληνικής παιδείας στην ιστορική τους προοπτική 1791-1800», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Νεοελληνικά Μελετήματα, αρ. 2, 10η έκδ., Ερμής, Αθήνα 2009, σελ. 254.

βασίζεται. Από τις αναφορές ως προς τις αρχαίες πηγές,[8] η περίπτωση του Επίκουρου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι αξιοποιείται όχι μόνο ευρέως και ποικιλοτρόπως, αλλά και διαμεσολαβημένη. Η αναβίωση της επικούρειας φιλοσοφίας στην Ευρώπη από τον 18ο αι. και εξής δεν γινόταν μέσα από τη μελέτη του αρχαίου φιλοσόφου, αλλά κυρίως μέσα από την εκχριστιανισμένη μορφή της φιλοσοφίας του, όπως την εισήγαγε ο Γάλλος κληρικός, φιλόσοφος και θεολόγος Pierre Gassendi (1592-1655). Οι δύο βασικοί πυλώνες της γκασσαντιανής ηθικής είναι η ελευθερία και η ευδαιμονία: ο άνθρωπος κατανοώντας τον κόσμο γύρω του και συγκροτώντας την προσωπική του ηθική δρα ως ελεύθερο τμήμα του θεϊκού σχεδίου. Περαιτέρω, συνδυάζοντας τα επιτεύγματα της αναγεννησιακής επιστήμης με την επικούρεια φυσική φιλοσοφία, στο σύμπαν των αδιαίρετων ατόμων ύλης ο Gassendi ενέταξε τον χριστιανικό Θεό ως αίτιο της δημιουργίας και της διατήρησής τους, που όρισε τη διάταξη των ατόμων προνοιακά, ώστε και αυτή να υπηρετεί το σχέδιό του.[9]

Κατά τη διάρκεια του νεοελληνικού Διαφωτισμού ποτέ δεν υπήρξε εκτενής πραγμάτευση της ίδιας της φιλοσοφίας του Επίκουρου, ενώ συχνά δεν αποδιδόταν ανοικτά σε αυτόν το περιεχόμενο των σχετικών εννοιών που χρησιμοποιούνταν. Αυτό συμβαίνει πιθανότατα διότι η επικούρεια φιλοσοφία εθεωρείτο ήδη από την αρχαιότητα συνώνυμη της αισθησιαρχίας και του άκρατου ηδονισμού. Ανιχνεύεται, όμως, έντονη παρουσία του Gassendi ήδη από το 1766, όταν ο Ευγένιος Βούλγαρης ανέφερε τον Γάλλο διανοητή ως τον πρώτο μεταξύ των νεωτερικών φιλοσόφων, στους οποίους η φιλοσοφία χρωστούσε την ακμή της.[10] Ο Gassendi άσκησε ιδιαίτερη επίδραση στις φιλοσοφικές και επιστημονικές απόψεις του Ιώσηπου Μοισιόδακα, τις οποίες εξέδωσε το 1780 στην *Ἀπολογίαν*

8 Robert Mauzi, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée françaises au XVIII siècle*, Albin Michel, α΄ έκδ. 1960, Paris 1994, σελ. 15. Για τις ενδιαφέρουσες προεκτάσεις και σε μυθοπλαστικά θέματα, βλ. ενδεικτικά τις παρατηρήσεις της Στ. Αθήνη (*Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και τις ξένες παραδόσεις στη θεωρία και στην πράξη*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2010, σελ. 58-59): «Η καλλιέργεια της αισθηματικής πεζογραφίας του τέλους του 18ου και των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα εγγράφεται μέσα στο συμπληρωματικό ζεύγος ορθός λόγος – συναίσθημα, που διαποτίζει τη σκέψη του Διαφωτισμού: καταδίκη των κοινωνικών προκαταλήψεων και, παράλληλα, αναγνώριση ενός κόσμου συγκεχυμένου και περίπλοκου, γόνιμου αλλά και βασανιστικού, του κόσμου της συναισθηματικής εμπειρίας. Το αισθηματικό αφήγημα εξυπηρετεί τους προβληματισμούς για την αναζήτηση της ατομικής και κοινωνικής ευτυχίας, ένα κράμα επικουρισμού και στωικισμού, δεσπόζουσα αντίληψη της ίδιας εποχής».

9 Lisa T. Sarasohn, *Gassendi's Ethics. Freedom in a Mechanistic Universe*, Cornell University Press, Ithaca N.Y. 1996, σελ. 20-21. Επίσης, Όλγα Π. Θεοδώρου, *Ο επικουρισμός του Pierre Gassendi*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πανεπιστημίων Ιωαννίνων και Κρήτης «Ελληνική Φιλοσοφία - Φιλοσοφία των Επιστημών», Ιωάννινα 2013, http://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/28938. Πβ. Όλγα Θεοδώρου, «Ο επικούρειος ανθρωπισμός του Γκασσαντί και οι επιδράσεις του στον Διαφωτισμό», *Πρακτικά Τέταρτου Πανελλήνιου Συμποσίου Επικούρειας Φιλοσοφίας (15-16 Φεβρουαρίου 2014)*, Έκδοση Φίλων της Επικούρειας Φιλοσοφίας «Κήπος», Αθήνα 2015, σελ. 83-103.

10 *Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα. Ὑπὸ Εὐγενίου Διακόνου τοῦ Βουλγάρεως. Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξονίας. Ἔτει αψξστ΄*, Προλεγόμενα - Επιμέλεια - Ευρετήρια Κ.Θ. Πέτσιος, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Τομέας Φιλοσοφίας, Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, Ιωάννινα 2010, σελ. 45.

του.[11] Εκεί τεκμηριώνεται η σύνδεση της «ὑγιοῦς φιλοσοφίας» με την ευδαιμονία, ενώ επίσης προβάλλεται η θεωρία περί των ατόμων ως δημιουργημάτων του Θεού και ως υλικής αρχής των σύνθετων σωμάτων. Κομβικό σημείο για τη διάδοση των έργων του Gassendi στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα αποτελεί η σχολή της Ζαγοράς, όπου μαθήτευσε ο Ρήγας το 1772 και δίδαξε ο Δημητριάδης περί το 1811. Τον έλεγχο αυτής της σχολής κατείχε για περίπου 30 χρόνια ο πρώην πατριάρχης Καλλίνικος Γ΄, λόγιος με αξιόλογη ανθρωπιστική παιδεία. Το 1786 ο Καλλίνικος Γ΄ παρήγγειλε για τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης της σχολής από τον Κωνσταντίνο Καλαφάτη, πρώην συμμαθητή και μετέπειτα συνεργάτη του Ρήγα στη Βιέννη, επιστημονικά βιβλία και όργανα, τα οποία προκύπτει ότι συζητούσε ο Μοισιόδαξ στην *Ἀπολογίαν* του. Σε αυτά περιλαμβάνονταν και βιβλία του «Γαζένδου» ή «Γασάνδου».[12] Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Ρήγας αποδίδει συντετμημένα ως «Γασέντ.» το επίθετο Gassendi στον *Νέον Ἀνάχαρσι* αρκετά χρόνια αργότερα.[13]

Η τελευταία δεκαετία του 18ου αι. αποτυπώνει χαρακτηριστικά, μέσω της έκδοσης σχετικών βιβλίων, το ενδιαφέρον για την έννοια της ευδαιμονίας.[14] Μάλιστα, ο όρος δεσπόζει στους τίτλους σημαντικών έργων, ενώ παράλληλα γίνεται αντικείμενο εξέτασης από πολλές και διαφορετικές σκοπιές, για τις οποίες δεν υπάρχει ακόμη μία συνθετική ιστορικοφιλοσοφική μελέτη στη σχετική βιβλιογραφία. Ενδεικτικά, στη διατριβή του με τίτλο *Ἀληθὴς Εὐδαιμονία ἤτοι βάσις πάσης θρησκείας* (1791)[15] ο Αθανάσιος Ψαλίδας επιχειρεί τη θεμελίωση μίας αρκετά ιδιότυπης φιλοσοφικής συλλογιστικής μέσα από τη σύνθεση διαφόρων προγενέστερων και σύγχρονών του αντιλήψεων. Θεωρεί ότι η «ἀληθὴς εὐδαιμονία» είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την απαλλαγή του ανθρώπου από την αβεβαιότητα, αποφέροντας «ἡσυχίαν καὶ γαλήνην τῷ [...] νοῦ», κατάσταση την οποία επιδιώκουν όλοι οι άνθρωποι από τη φύση τους.[16] Στο πλαίσιο της φυσικής ευδαιμονίας

11 Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1976. Ειδικότερα, βλ. Ηλίας Τεμπέλης – Όλγα Θεοδώρου, «Η επίδραση του νεοεπικούρειου Πιερ Γκασσαντί στον Ιώσηπο Μοισιόδακα», *Πρακτικά Τέταρτου Πανελλήνιου Συμποσίου Επικούρειας Φιλοσοφίας, ό.π.,* σελ. 167-186.

12 Βαγγέλης Σκουβαράς, *Ιωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ, η σχολή και η βιβλιοθήκη Ζαγοράς,* Έκδοση της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών, Αθήνα 1964, σελ. 241, 302-303. Πβ. Μοισιόδαξ, *ό.π.,* σελ. 142-143.

13 Ρήγας Βελεστινλής, *Νέος Ανάχαρσις, ό.π.*, σελ. 206.

14 Δημαράς, *ό.π.*, σελ. 252-253. Για το θέμα αναλυτικότερα, βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, «Το ηθικοφιλοσοφικό πρόβλημα», *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2000, γ΄ έκδ., σελ. 151-174.

15 *Ἀληθὴς Εὐδαιμονία ἤτοι βάσις πάσης θρησκείας, συντεθεῖσα ὑπὸ Ἀθανασίου Πέτρου Ψαλίδα τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, εἰς τὴν ἁπλῆν διάλεκτον, καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν Λατινικὴν μεταφρασθεῖσα. Τόμος Α΄. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1791. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Ἰωσὴφ τοῦ Βαουμαϋστέρου. Vera Felicitas sive fundamentum omnis religionis. Graece et Latine. Authore Athanasio Petride Psalida Joanninensi ex Epiro. Tomus I. Viennae, 1791. In Typographia Baumeisteriana.*

16 Για τον Ψαλίδα σε ένα πρώτο επίπεδο η αληθής ευδαιμονία ταυτίζεται με την «ἡσυχίαν εἰς τὸν νοῦν καὶ τὴν εὐρωστίαν εἰς τὸ σῶμα». Αυτός ο ορισμός δείχνει να απορρέει από τον επικουρισμό («ἐπὶ τὴν τοῦ σώματος ὑγίειαν καὶ τὴν τῆς ψυχῆς ἀταραξίαν, ἐπεὶ τοῦτο τοῦ μακαρίως ζῆν ἐστι τέλος»), όπως αναβίωσε από τον Gassendi: «beata Vita consistat in Animi tranquillitate, et indolentia corporis». (Παναγιώτης Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας για τη θεία Αποκάλυψη», στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σελ. 397-398). Επίσης, ο Ψαλίδας μία φορά θυμίζει τον επικούρειο ορισμό της ευδαιμονίας ως «ἡσυχίας εἰς τὸν νοῦν καὶ εὐρωστίας εἰς τὸ σῶμα», για να ξεχάσει στη συνέχεια το δεύτερο μέρος του, εφό-

τα συστατικά που καθιστούν δυνατή την ανθρώπινη συμβίωση είναι η τάξη που επικρατεί στο σύμπαν και οι νόμοι.[17] Ανάμεσα στους συγγραφείς ξεχωρίζει και ο Δημήτριος Δάρβαρης με έργα του, όπως η *Χειραγωγία εἰς τὴν καλοκαγαθίαν* (1791)[18] και η *Ἀληθὴς ὁδὸς εἰς τὴν εὐδαιμονίαν* (1796).[19] Φυσικά, ο εξαιρετικά δραστήριος Γεώργιος Βεντότης δεν θα μπορούσε να λείπει από τον σχετικό κατάλογο, δεδομένου ότι σε έξι ποικίλου περιεχομένου έργα, τα οποία μετέφρασε, επιμελήθηκε ή τύπωσε από το 1777 έως το 1794 στη Βενετία και τη Βιέννη, επιθυμούσε να προσφέρει στον Έλληνα αναγνώστη τα μέσα προσέγγισης μιας άλλης παιδείας και ενός νέου τρόπου ζωής, που θα τον οδηγούσαν στην ανθρώπινη ευδαιμονία.[20]

Ακολουθώντας την τάση της εποχής, η έννοια της ευδαιμονίας απασχολεί ιδιαίτερα τον Ρήγα. Αυτό φαίνεται ήδη από τις ενδεχόμενες επικούρειες επιδράσεις στο *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* (1790),[21] αλλά και στο *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν* (1790). Ιδιαίτερα στο δεύτερο έργο καταδεικνύεται ότι ο σκοπός του ανθρώπου είναι η ευτυχία, η ευδαιμονία. Τα μέσα για την επίτευξή της είναι ο ορθός λόγος, ο φωτισμός του νου, ο έρωτας, η αρετή, ενώ το πρότυπό της προκύπτει από τη μητέρα φύση.[22] Στα επαναστατικά έργα του Ρήγα διατυπώνεται για πρώτη φορά σε ελληνικό κείμενο στη νεότερη ιστορία το δικαίωμα του ανθρώπου στην ευτυχία,[23] η οποία θα επέλθει αν επικρατήσει το φυσικό δίκαιο.

σον ενδιαφέρεται αποκλειστικά για τη διανοητική γαλήνη που την εξαρτά από τη βεβαιότητα την οποία προσφέρει ο αποκαλυπτόμενος λόγος του Θεού (Νούτσος, «Λόγος και Αποκάλυψη στο έργο του νεαρού Α. Ψαλίδα», *ό.π.*, σελ. 419).

17 Βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Η έννοια της ευδαιμονίας στο έργο του Αθ. Ψαλίδα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τεύχ. 29 (1988/89), σελ. 379-401.

18 *Χειραγωγία εἰς τὴν καλοκαγαθίαν. Ἤτοι ἐγχειρίδιον εἰς ἀνάγνωσιν τοῖς σπουδάζουσι νεανίσκοις τῶν Ῥωμαίων καὶ Βλάχων. Δαπάνῃ τοῦ Τιμιωτ. Κυρίου Ἰωάννου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως. Ἐν Βιένῃ τῆς Ἀουστρίας, ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Γεωρ. Βενδότη ἐν ἔτει 1791.*

19 *Ἀληθὴς ὁδὸς εἰς τὴν εὐδαιμονίαν ἤτοι λόγοι παραινετικοὶ τρεῖς Πλουτάρχου Χαιρωνέως Περὶ Ἀνατροφῆς τῶν Τέκνων Ἰσοκράτους τοῦ ῥήτορος Περὶ Χρηστοηθείας τῶν Νέων Ξενοφῶντος τοῦ Σωκρατικοῦ Περὶ Οἰκονομίας. Μετὰ δύω Κεφαλαίων ἐκ τῶν τοῦ Ἀριστοτέλους Ἠθικῶν περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ Ἀνδρογύνου. Μεταφρασθέντες εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἁπλουστέραν Διάλεκτον διὰ κοινὴν ὠφέλειαν ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως. Καὶ ἐκδοθέντες δαπάνῃ τοῦ τιμιωτάτου Αὐταδέλφου αὐτοῦ Ἰωάννου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας Ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδότη 1796.*

20 Αναλυτικά βλ. Ελένη – Αιμιλία Παπαεμμανουήλ – Καραθανάση, «Η ιδέα της υγείας και ευδαιμονίας στο έργο του Ζακύνθιου λογίου Γεωργίου Βενδότη», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι – Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*, τ. 4: *Φιλολογία – Γλωσσολογία – Λαογραφία – Φιλοσοφία*, Γενική επιμέλεια Γεώργ. Ν. Μοσχόπουλος, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Μελετών, Αργοστόλι 1991, σελ. 367-377.

21 Βλ. Μπάμπης Πατζόγλου, «Επικούρειες επιδράσεις στον Ρήγα Βελεστινλή», *Πρακτικά τέταρτου πανελλήνιου Συμποσίου Επικούρειας Φιλοσοφίας*, *ό.π.*, σελ. 187-194.

22 Ρήγας Βελεστινλής, *Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. Α΄: *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν, ἤτοι βιβλίον ἠθικόν, περιέχον τὰ περίεργα συμβεβηκότα τῶν ὡραιοτέρων γυναικῶν τοῦ Παρισίου, ἀκμαζουσῶν κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα, 1790*, Εισ. – επιμ. – σχόλ.: Παναγιώτης Σ. Πίστας, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2001, σελ. 38.

23 Ρήγα Βελεστινλή, *Τα επαναστατικά: Επαναστατική προκήρυξη, Τα Δίκαια του Ανθρώπου, Το Σύνταγμα, Ο Θούριος, Ύμνος πατριωτικός*, Επιμέλεια Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, 5η έκδοση, Αθήνα 2005, *Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις*, σελ. 17: «νὰ ἔχῃ ἕκαστος ὡσὰν λαμπρὸν καθρέπτην ἐμπροστά εἰς τὰ ὀμμάτιά του τὰ θεμέλια τῆς ἐλευθερίας, τῆς σιγουρότητος καὶ τῆς εὐτυχίας του». Πβ. Μ. Πατζόγλου, *ό.π.*, σελ. 190.

Οι όροι *εὐδαιμονία* και *εὐτυχία* αναφέρονται πολλές φορές στα κείμενά του, χωρίς να συνυπολογίζονται και περιφραστικές αναπτύξεις τους.

Το εγχείρημα του Ρήγα σχετικά με την έκδοση του *Νέου Ἀναχάρσιδος*, που είναι μετάφραση του ογκώδους έργου *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire* (1788) του αββά Jean-Jacques Barthélemy, φαίνεται να παρουσιάζει ομοιότητες αλλά και διαφορές ως προς τη διασκευή του *L'An deux mille quatre cent quarante, Rêve s'il en fût jamais* (α΄ έκδοση: Amsterdam 1771)[24] του Louis-Sébastien Mercier που τιτλοφορήθηκε από τον Δημητριάδη ως *Ἀπανθίσματα*. Είναι ενδιαφέρον ότι αμφότερα τα κείμενα ασχολούνται μεταξύ άλλων με τον τρόπο επίτευξης της ευδαιμονίας του ατόμου, έννοια που προσλαμβάνει και πολιτειακό πρόσημο, καθώς τίθενται ζητήματα κοινωνικής ισορροπίας και τάξης, αποσκοπώντας όχι μόνο στην ατομική αλλά και στη συλλογική ευδαιμονία και ευνομία. Ενδεικτικό παράδειγμα από τη μετάφραση του Ρήγα αποτελεί η συνομοσπονδία των πόλεων της Αχαΐας, όπου οι πολίτες χαίρονταν ειρηνικά και αρμονικά την ισοτιμία και την ελευθερία τους, στο πλαίσιο της ενιαίας νομοθεσίας τους, χωρίς να ρέπουν στο ψεύδος ή την απάτη και χωρίς να φιλοδοξούν να κατακτήσουν άλλες περιοχές.[25] Η αρχαία Αχαΐα συνιστά ένα υποδειγματικό δημοκρατικό σύστημα πολιτικής διοίκησης,[26] ένα πρότυπο του ένδοξου παρελθόντος, το οποίο, όντας τόσο τέλειο, θυμίζει ουτοπία. Τα *Ἀπανθίσματα* του Δημητριάδη δεν κινούνται στο ιδεώδες του παρελθόντος, αλλά στο ιδεώδες και στην κατεξοχήν ουτοπία του μέλλοντος.

Με χαρακτηριστικό πνεύμα εκλεκτισμού, το οποίο ανακαλεί βάσει τίτλου και πρακτικής το προγενέστερο *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* του Ρήγα, ο Σκιαθίτης λόγιος παραδίδει μία συντομευμένη εκδοχή τού κατά πολύ εκτενέστερου γαλλικού κειμένου. Σε κάθε περίπτωση, κατορθώνει να μεταδώσει τα νέα μίας πλήρως "διαφωτισμένης" ανώνυμης μελλοντικής πολιτείας του 25ου αι.,[27] ανακαλώντας το εκδοτικό πρόγραμμα της *Ἐφημερίδος* των αδελφών Πούλιου, τόσο ως προς τη συνήθη πρακτική του ερανίσματος,[28] αλλά και ως προς τη διήγηση πραγμάτων που ανήκουν όχι μόνο στο παρελθόν και το παρόν, αλλά και στο μέλλον.[29]

Η τέχνη «τοῦ νὰ εἶσθε εὐτυχεῖς» και ο κόσμος «ἐξ ἀτόμων» σε έργα του Δημητριάδη

Παρατηρώντας εκ του σύνεγγυς τον θετικό ουτοπικό χαρακτήρα των *Ἀπανθισμάτων* του Δημητριάδη, τα προσεκτικά επιλεγμένα κομμάτια προς μετάφραση, το στοχευ-

24 Louis-Sébastien Mercier, *L'An deux mille quatre cent quarante, Rêve s'il en fût jamais*, éd. Raymond Trousson, Ducros, Bordeaux 1971. Για την εν λόγω διασκευή, βλ. περαιτέρω Henri Tonnet, «A propos d'une ancienne traduction-adaptation de Louis-Sébastien Mercier en grec moderne», *Σύγκριση / Comparaison*, τεύχ. 9 (1998), σελ. 31-43.

25 Ρήγας Βελεστινλής, *Νέος Ανάχαρσις, ό.π.*, σελ. 69, 235.

26 Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1998, σελ. 44.

27 Και ο Ρήγας και ο Δημητριάδης πραγματεύονται μεταξύ άλλων την εξέλιξη της επιστήμης. Ο Ρήγας παρουσιάζει την πρόοδο του καιρού του, την *κατακτημένη* γνώση, ενώ ο Δημητριάδης αφήνει τη φαντασία του ελεύθερη παρουσιάζοντας την *ποθητή γνώση*, τη *δυνάμει απεριόριστη* γνώση.

28 Στέση Αθήνη, «Στ. Δημητριάδης και L.-S. Mercier. Ουτοπικά Όνειρα του 18ου Αιώνα», *Σύγκριση / Comparaison*, τεύχ. 6 (1995), σελ. 37.

29 Βλ. Δημήτριος Γ. Σιάσιος, «Μαρκίδες Πούλιου, οι Σιατιστινοί πρωτεργάτες του ελληνικού Τύπου», *Οι πρωτοπόροι Έλληνες δημοσιογράφοι Μαρκίδες Πούλιου, ό.π.*, σελ. 96.

μένο λεξιλόγιο και τις λιγοστές, αλλά σημαντικές κειμενικές προσθήκες, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η διασκευή του Δημητριάδη εντάσσεται στο προαναφερθέν πλαίσιο σχετικά με την κατάκτηση της επίγειας ευδαιμονίας και την επιστημονική εξήγηση του κόσμου. Είναι χαρακτηριστικό ότι για την απεριόριστη ηδονή ως το τέλος της ευδαιμονίας ομιλεί και ο ίδιος ο Επίκουρος, ως ένας από τους ήρωες της *Κωμωδίας Ἐπιμηθέως, καὶ Πανδώρας*.[30]

Ο κεντρικός λογοτεχνικός χαρακτήρας των *Ἀπανθισμάτων*, πριν οραματιστεί την κοινωνία του μέλλοντος, βασανίζεται από «στοχασμοὺς» πάνω στην υπάρχουσα «ὀδυνηρὰν κατάστασιν τῶν ἀνθρώπων».[31] Μάλιστα, κατά τη μεταφορά του στη μελλοντική ουτοπία αντιμετωπίζεται αμέσως από τους πολίτες ως δείγμα «ἑνὸς αἰῶνος ἀλλοκότου» με «ἀξιογέλαστα ἤθη», που ενσαρκώνει μία «ματαίαν ἀστειότητα».[32] Δείχνοντάς τον αναφωνούν: «ἰδοὺ ἕνας ἄνθρωπος ἑπτακοσίων χρονῶν, ὁ ὁποῖος χωρὶς ἄλλο ἐστάθη δυστυχὴς εἰς τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ζωῆς του».[33] Το παρόν του ύστερου 18ου αι. εκλαμβάνεται, λοιπόν, όχι μόνο ως δυστυχές, αλλά βρίσκεται στα όρια του αλλόκοτου, του παράλογου. Ζητούμενο είναι η αλλαγή του και η βελτιωμένη αυτή έκδοση θα αποκαλυφθεί στον πρωταγωνιστή κατά τον περίπατό του.

Κύρια οδός προς την απόκτηση της ευδαιμονίας, σύμφωνα με τις βασικές αρχές της επικούρειας φιλοσοφίας, είναι ο περιορισμός του κάθε είδους πόνου. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται στη μελλοντική κοινωνία των *Ἀπανθισμάτων* η ελαχιστοποίηση του θορύβου που προκαλείται από τις άμαξες, η νέα ασφαλέστερη αρχιτεκτονική των σπιτιών, η απαγόρευση των νοθευμένων ποτών, οι σωστές υποδομές για την αντιμετώπιση των ασθενειών, αλλά και ο περιορισμός του σωματικού πόνου των εργατών. Είναι πλέον φανερό ότι τα παλαιότερα βάσανα των τελευταίων θα ανταποκρίνονταν περισσότερο «εἰς ἕνα κτῆνος ἄλογον, καὶ ὄχι εἰς ἕνα ζῶον λογικόν».[34] Σε κάθε περίπτωση η ιδανική πόλη του μέλλοντος και, φυσικά, του εμπράγματου Διαφωτισμού φαίνεται ότι αποτελεί μεταφορικά και κυριολεκτικά έναν «κῆπον», όρος που παραπέμπει ασφαλώς στον χώρο της φιλοσοφικής σχολής των Επικουρείων. Στον κήπο του 25ου αι. η «ἑορτὴ τοῦ Θεοῦ» συνδυάζεται με την αληθινή ηδονή: «Ἀνεβήκαμεν ἔπειτα εἰς τὸ ὕψος ἑνὸς ὀσπητίου, ἀπὸ μίαν σκάλαν ὅ,που τινὰς ἔβλεπε καθαρὰ ὅλην τὴν πόλιν. τὶ ἡδονὴ ἐστάθη αὐτὴ διὰ ἐμένα, ὁποῦ ἀγαπῶ τὸ θῶρι, καὶ τὸν καθαρὸν ἀέρα; τὸ νὰ συναπαντήσω μίαν σκέπην κατασκευασμένην ἀπὸ χῶμα εἰς ἐπίπεδον σχῆμα, καὶ στολισμένην ἀπὸ γλάστραις μὲ λουλούδια, καὶ ὁλόγυρα ἀπὸ κληματαργιαῖς μὲ μοσχοστάφυλα. ἡ σκοπιὰ κάθε οἰκίας ἐπαῤῥησίαζεν ἀπὸ ἕνα δῶμα παρόμοιον, εἰς τρόπον ὁποῦ αὐτὰ τὰ δώματα ὅλα μὲ ἕνα ἰσόμετρον ὕψος ἐσχημάτιζαν μαζὶ ἕναν ἐκτεταμένον κῆπον, καὶ ὅλη ἡ πόλις θεωρουμένη ἀπὸ μακρόθεν ἐφαίνετο στεφανωμένη ἀπὸ ἄνθη, ἀπὸ καρπούς, καὶ πρασινάδες».[35]

Εξάλλου, η νέα ηθική του μέλλοντος δεν επιτρέπει καταχρήσεις και εκμετάλλευση. Ανακαλώντας και πάλι βασικές αρχές της επικούρειας φιλοσοφίας, η κοινωνία του μέλλοντος παρουσιάζεται από τον Δημητριάδη να γνωρίζει να διακρίνει τις ουσιώδεις ηδονές και επιθυμίες. Βάσει αυτών λειτουργούν και οι έχοντες τον πλούτο, που άλλοτε

30 Δημητριάδης, *Κωμωδία Ἐπιμηθέως, καὶ Πανδώρας*, *ό.π.*, φ. 48r, στ. 4-8, 15-17.
31 Δημητριάδης, *Ἀπανθίσματα*, σελ. 5.
32 *Ό.π.*, σελ. 7.
33 *Ό.π.*, σελ. 8.
34 *Ό.π.*
35 *Ό.π.*, σελ. 10-11.

ήταν κυριευμένοι από την απληστία. Αντιλαμβάνονται πλέον ότι η κυκλοφορία συνεχώς με άμαξες ή η απόκτηση αναρίθμητων δούλων και αλόγων δεν αποτελούν ούτε φυσικές ούτε αναγκαίες επιθυμίες (άρα και ηδονές), όπως θα υπαγορευόταν από την *Ἐπιστολὴν πρὸς Μενοικέα*. Κάθε τι εφήμερο απορρίπτεται, διότι είτε η ηδονή του αφορά «ἀπόλαυσιν μιᾶς μόνης ἡμέρας»,[36] είτε δεν παράγεται εν τέλει καμμία ηδονή. Το ίδιο ισχύει και για το εμπόριο. Δεν επιδιώκεται πλέον η εισαγωγή «πραγμάτων περιττῶν», που οδηγούν σε «περιτταῖς ἡδοναῖς», «ἀλλὰ πραγμάτων ἀναγκαίων», στο πλαίσιο της αυτάρκειας, «ἐπειδὴ αὐτὴ είναι ὁ διαμοιραστὴς τῶν πλέον ἀναγκαιοτέρων τροφῶν, αὐτὴ εὐχαριστεῖ τὴν χρείαν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὄχι τὴν ἀλαζονείαν του».[37] Επιδιώκεται, δηλαδή, η ικανοποίηση των φυσικών και αναγκαίων επιθυμιών, οι οποίες οδηγούν στην ευδαιμονία και την ευτυχία του λαού. Για την επίτευξη αυτών είναι καθοριστική και η συμβολή της άρχουσας τάξης της πολιτείας. Σε άλλο κείμενό του ο Δημητριάδης με παραπλήσιο λεξιλόγιο εγκωμιάζει τον ηγεμόνα της Μολδαβίας και Βλαχίας Αλέξανδρο Κων. Μουρούζη.[38] Σημειώνεται ότι υπό την ηγεμονία του οι υπήκοοί του ευδαιμονούν πραγματικά («εὐδαιμονεῖν τὸ ὑπήκοον»),[39] ενώ η φρασεολογία που χρησιμοποιείται ανακαλεί την αντίστοιχη ενθουσιώδη αφιέρωση του Ψαλίδα λίγα χρόνια νωρίτερα στη Μ. Αικατερίνη,[40] η συνετή διακυβέρνηση της οποίας οδήγησε στην ευζωία και ευπραγία των υπηκόων, δηλαδή στην ευδαιμονία τους.

Η επιμονή στην ευδαιμονία γίνεται φανερή και από τις λιγοστές, αλλά σημαντικές κειμενικές προσθήκες του Δημητριάδη. Ο κάτοικος της μελλοντικής πολιτείας αναφέρει ψέγοντας τους παλαιούς: «μὴν ἰξεύρωντας τὴν τέχνην τοῦ νὰ εἶσθε εὐτυχεῖς, ἐτυραννούσετε τὸν ἑαυτόν σας ἀπὸ μακρὰ διαστήματα, ἐκλαμβάνοντες εἰς κάθε βῆμα τὸν ἴσκιον τῆς εὐδαιμονίας ἀντὶ τῆς καθ' αὐτὸ εὐδαιμονίας».[41] Υπογραμμίζεται ότι, αφού το γαλλικό πρωτότυπο δεν κάνει λόγο για ευδαιμονία, αλλά για «εικόνα της πραγματικότητας» («l'image pour la réalité»[42]), η διαφοροποίηση του Δημητριάδη και η διπλή αναφορά στην ευδαιμονία είναι συνειδητή επιλογή που παραπέμπει ίσως και στην «ἀληθῆ εὐδαιμονίαν» του Ψαλίδα.

Επιπλέον, βασικό στοιχείο της επικούρειας φιλοσοφίας αποτελεί η συσχέτιση των επιστημονικών επιτευγμάτων με την ευδαιμονία, με την προϋπόθεση ότι μέσω αυτών δι-

36 *Ό.π.*, σελ. 40.

37 *Ό.π.*, σελ. 39.

38 Δημήτριος Σκαρλ. Σούτζος, *Οι Έλληνες ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας*, Με πρόλογο Ευαγγέλου Π. Φωτιάδου, Αθήνα 1972, σελ. 192-208˙ Νίκος Διαμαντάκος, *Τα σχολεία της Ζαγοράς από το 17ο μέχρι τον 21ο αιώνα*, Δήμος Ζαγοράς, Βόλος 2010, σελ. 48-51. Για την ιδεολογική ταυτότητα του έργου του Δημητριάδη βλ. Μάρκος Ξυδάκης, «Στέφανος Δημητριάδης – Louis Sebastien Mercier. Η μεταφραστική πρακτική ως δίαυλος ιδεολογικής προσέγγισης την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Θεσσαλικά Μελετήματα*, τόμ. 5 (2015), σελ. 7-16. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Μουρούζηδες ενίσχυαν οικονομικά τη Σχολή της Ζαγοράς. Ο ηγεμόνας της Μολδαβίας Κωνσταντίνος Μουρούζης (1730;-1787) έδινε κάθε χρόνο χορηγία 150 γροσίων από το 1781 και εξής. Δεδομένου ότι ο Δημητριάδης εργάστηκε αργότερα στη σχολή της Ζαγοράς, ίσως να είναι αυτός ένας ακόμα λόγος για το εγκώμιο στον Αλέξανδρο Κων. Μουρούζη (1750-1816).

39 Δημητριάδης, «Πρὸς τὸν ὑψηλότατον...», *ό.π.*, σελ. 14.

40 *Αἰκατερίνα ἡ Β΄. ἤτοι Ἱστορία σύντομος τῆς ἐν τῇ ὁδοιπορίᾳ αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐν Νίζνῃ καὶ Ταυρίᾳ Γρακοὺς ὑπ' αὐτῆς δειχθείσης Εὐνοίας. Συντεθεῖσα μὲν ὑπὸ Ἀθανασίου Πέτρου Ψαλίδα τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, καὶ τύποις ἐκδοθεῖσα, Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1792 ἔτει. Παρὰ Ἰωσὴφ τῷ Βαουμαϋστέρῳ.*

41 Δημητριάδης, *Ἀπανθίσματα*, σελ. 40.

42 Mercier, *ό.π.*, σελ. 376.

αλύεται η πίστη σε δεισιδαιμονίες και φοβίες, παράγωγα της άγνοιας. Πρώτος, εξάλλου, κανόνας της επικούρειας *Τετραφαρμάκου* είναι το ότι *ἄφοβον ὁ θεός*, αφορώντας μεταξύ άλλων στη διάλυση του φόβου ότι τα φυσικά φαινόμενα προκαλούνται από κάποια υπερβατική δύναμη για παραδειγματισμό και τιμωρία των θνητών. Στην ουτοπική μελλοντική κοινωνία στη διασκευή του Δημητριάδη οι θετικές επιστήμες κατέχουν ακριβώς αυτόν τον ρόλο. Ενδεικτικά, «οἱ ἀλγεβραϊκοὶ χαρακτῆρες δὲν ἀπερνοῦν πλέον ἀναμεταξὺ εἰς ἡμᾶς διὰ μαγικὰ σημεῖα ἐπιστήμης ἀξιαγάστου. ἐπειδὴ καὶ ἐπαρατηρήσαμεν ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη συνηθίζει τὰ πνεύματα εἰς τὸ νὰ βλέπουν τὰ πράγματα οἱ ἄνθρωποι, καθὼς εἶναι, καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ ἀλήθεια εἶναι πολύτιμος διὰ ὅλας τὰς τέχνας», ενώ η Φυσική είναι «ἡ κλεὶς τῆς φύσεως [...] ἐκλέγουσα ἕνα φῶς καθαρώτατον ἐπάνω εἰς ὅλα τὰ φυσικὰ πράγματα, ὡς καὶ εἰς ἐκεῖνα ὁποῦ τὰ ἐστοχάζοντο πρότερον οἱ ἄνθρωποι διὰ φαντάσματα, διὰ δαιμονικά, διὰ μαγίαις. τοὺς διδάσκομεν τὰ μαθηματικὰ διὰ νὰ εὑρίσκουσιν ὠφελείας, καὶ νὰ ἀνακαλύπτουσιν ἀληθείας ἐν τῷ Οὐρανῷ καὶ ἐν τῇ Γῇ».[43]

Ακριβώς στον τομέα της φυσικής εντοπίζονται στοιχεία της εκχριστιανισμένης εκδοχής του επικουρισμού, όπως την εισήγαγε ο Gassendi. Οι κατακτήσεις της φυσικής στην πόλη του μέλλοντος αποδεικνύουν την ύπαρξη και το μεγαλείο του Θεού, ενώ όλη η πλάση ακολουθεί το θεϊκό σχέδιο. Ο ναός ταυτίζεται με τον Αστρονομικό Πύργο, οι ιερείς με τους φυσικούς και τους αστρονόμους, η λειτουργική πρακτική με την πειραματική φυσική και αντί για σταυρούς οι πιστοί κρατούν «τηλεσκόπιον εἰς τὰ ὄμματα».[44] Στον μακρόκοσμο και τον μικρόκοσμο εκδιπλώνεται όλο το μεγαλείο του Θεού, ενώ εκείνος που έχει μυηθεί στα θεϊκά επιτεύγματα δικαίως προκαλεί την απορία στον ήρωά μας για την απόλυτα ευδαίμονα κατάστασή του: «ποῖος εἶναι αὐτὸς ὁ Νέος; ἠρώτησα τὸν ὁδηγόν μου, τοῦ ὁποίου τὸ πρόσωπον εἶναι τόσον λαμπρόν; εἰς τοῦ ὁποίου τὸ κίνημα φαίνεται ζωγραφισμένη ὅλη ἡ χαρά; τί εὐτυχία μεγάλη τοῦ ἠκολούθησε; πόθεν ἔρχεται τόσον περιχαρής; Αὐτὸς εἶναι, μὲ εἶπεν, ἕνας Νέος ὁποῦ ἐμυσταγωγήθη σήμερον ὅλα τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ».[45] Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι και ο Δάρβαρης στη *Χειραγωγίαν εἰς τὴν καλοκαγαθίαν* δέχεται ότι όλοι οι άνθρωποι από τη φύση τους διαθέτουν την έφεση προς την ευδαιμονία και ότι από αυτήν ο Θεός δεν εξαιρεί κανέναν άνθρωπο.[46]

Η σύνδεση μεταξύ φυσικής και μεταφυσικής οδηγεί σε ηθικές προεκτάσεις. Ο μυσταγωγημένος «κλαίει ἀπὸ τὴν χαράν του» και του υπαγορεύεται ένας ολόκληρος τρόπος ζωής: «τὸν ἰατρεύει ἀπὸ τὴν φιλοδοξίαν καὶ προσπάθεαν τῆς γῆς, καὶ ἀπὸ μικροπρεπῆ μίση ὁποῦ αὐτὴ γεννᾷ. τὸν κάμνει νὰ ἀγαπᾷ μὲ ὑπερβολὴν ὅλα τὰ ὄντα, καὶ νὰ ὁμολογῇ τὴν ἀναφορὰν ὁποῦ ἔχει μὲ ὅλα τὰ ποιήματα τοῦ Δημιουργοῦ. [...] εὑρίσκει τὸν ἑαυτόν του τιμιώτερον ἀφ' οὗ ἔλαβε τὴν χάριν νὰ ξανοίξῃ μὲ τοὺς ὀφθαλμούς του αὐτὰ τὰ μεγάλα πράγματα. φιλοσοφεῖ μὲ τὸν ἑαυτόν του».[47] Αποτέλεσμα αυτών είναι ρητά η ηδονή.

43 Δημητριάδης, *Ἀπανθίσματα*, σελ. 13-14.

44 *Ό.π.*, σελ. 20.

45 *Ό.π.*, σελ. 19.

46 Περαιτέρω βλ. Άννα Ταμπάκη, «Δημήτριος Δάρβαρης: Οι περί 'Ηθικής' αντιλήψεις του», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, εκδ. Ergo, Αθήνα 2004, σελ. 139-165.

47 Δημητριάδης, *Ἀπανθίσματα*, σελ. 22.

Αντιστοιχία προς την επικούρεια φυσική παρουσιάζει και η πεποίθηση ότι η ύλη αποτελείται από άτομα, σύμφωνα και με τον Δημόκριτο. Αξίζει να αναφερθεί σχετικό χωρίο από την *Κωμωδία Ἐπιμηθέως, καὶ Πανδώρας* του Δημητριάδη,[48] όπου η ατομική θεωρία και το σχετιζόμενο με αυτήν επικούρειο φιλοσοφικό σύστημα, που αποδίδεται στην Πανδώρα, διαλέγεται με επιμέρους αρχαία και νεότερα συστήματα. Φαίνεται να υπερισχύει των θεωριών του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και του Νεύτωνα:

τὴν Πανδώραν ὁποῦ εἶναι ἕνα πνεῦμα φοβερὸ
εἰς αὐτὴν μήτε ὁ Πλάτων ἠμπορεῖ ν' ἀντισταθῇ,
μήτε ὁ Ἀριστοτέλης 'ξεύρει νὰ ἀποκριθῇ.
τὰς ἀναντιῤῥήτους δόξας τὰς ἀρχὰς τῆς λογικῆς
ἀναιρεῖ μὲ τὰς δυνάμεις τῆς δικῆς της φυσικῆς. [...]
σύστημα φιλοσοφίας αὐτὴ ἔκαμε σωστόν,
ποῦ περνᾷ, καὶ ὑπερβαίνει κεῖνο τὸ Νευτονικόν.
ἐξ ἀτόμων εὐθὺς κάμνει ἕνα κόσμον φοβερόν,
καὶ τὸν κόσμον εὐθὺς πάλιν κάμνει ἄτομα σωρόν.

Από αυτούς τους εννέα στίχους και μόνο προκύπτει η πεποίθηση του Δημητριάδη ότι η ατομική θεωρία, που κανονικά έπρεπε να αποδοθεί στη φυσική του Επίκουρου, συγκροτεί ένα συνεκτικό σύστημα που είναι και φιλοσοφικό, με την ευρεία έννοια του όρου. Αυτό καταδεικνύει τις ανεπάρκειες της λογικής του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, ενώ επίσης υπερέχει και σε σχέση με το σύστημα του Νεύτωνα. Το συγκεκριμένο αρχαίο σύστημα φέρει τη σφραγίδα των ελληνικών θεών, τους οποίους εκπροσωπεί η Πανδώρα, και όχι βέβαια του χριστιανικού Θεού, στον οποίο πιστεύει ο Νεύτωνας. Συνεπώς, ο Δημητριάδης επαναφέρει την επικούρεια φυσική στις αρχαίες ελληνικές καταβολές της, μη αναγνωρίζοντας πρωτοτυπία και, πολύ περισσότερο, πληρότητα σε άλλα αρχαία συστήματα, ούτε όμως και στα αντίστοιχα των Ευρωπαίων χριστιανών. Συχνότερες και εκτενέστερες είναι οι αναφορές του Δημητριάδη στα άτομα της ύλης στα *Ἀπανθίσματα*. Αυτά είναι εξαιρετικά λεπτά και βρίσκονται σε κίνηση, ενώ αποτελούνται από «τὸν ἴδιον ὀργανισμόν», είτε πρόκειται για ζωύφια, είτε για τους «Κολοσσοὺς τῆς γῆς». Τα άτομα, στα οποία ο Θεός «ἐνετύπωσε ζωήν, καὶ αἴσθησιν», είναι «λεπτότατα καὶ ἀόρατα» από την καρδιά και τα νεύρα, τις ίνες και τις αρτηρίες[49] έως την ίδια τη Γη, που «δὲν εἶναι ἄλλο τέλος πάντων, παρὰ ἕνα ἄτομον».[50] Βάσει αυτών προσεγγίζονται νεότερες επιστημονικές κατακτήσεις, όπως είναι η κλίμακα των όντων, δηλαδή η διαδοχή και η εξέλιξη των ειδών, καθώς διέπονται από κοινούς νόμους.

Στην επικούρεια φιλοσοφία όχι μόνο το σώμα, αλλά και η ψυχή αποτελείται από άτομα. Είναι και αυτή θνητή. Εξάλλου, από αυτήν τη θέση προκύπτει ένα από τα κυριότερα διδάγματά της: η κατάρριψη του φόβου του θανάτου. «Ἀνύποπτον ὁ θάνατος» σημειώνεται στο δεύτερο κανόνα της *Τετραφαρμάκου*. Επειδή, λοιπόν, δεν υπάρχει η ζωή μετά, είναι ανώφελο ο άνθρωπος να φοβάται τον θάνατο, διότι όταν είναι ζωντανός ο θάνατος δεν είναι εκεί, ενώ όταν είναι πεθαμένος δεν είναι ζωντανός για να τον νιώσει. Ωστόσο, ο Δημητριάδης εδώ ακολουθεί μία μορφή της επικούρειας πορείας προς την ευδαιμονία, η οποία δεν απορρίπτει το θρησκευτικό στοιχείο. Για την ψυχή σημειώνει ότι μπορεί να είναι διαιρεμένη από την ύλη, αλλά «εἶναι ἀσώματος κατὰ τὴν φύσιν της»

48 Δημητριάδης, *Κωμωδία Ἐπιμηθέως, καὶ Πανδώρας*, *ό.π.*, φ. 20v, στ. 2-6, 9-12.
49 Δημητριάδης, *Ἀπανθίσματα*, σελ. 21.
50 *Ό.π.*, σελ. 30.

και κυρίως αθάνατη.[51] Και σχετικά με αυτό δεν χρειάζεται ο άνθρωπος να αναρωτιέται. Έτσι, η θρησκευτική πίστη ενώνεται εντέχνως με το θετικιστικό πνεύμα του υπόλοιπου βιβλίου. Με νοηματικές ακροβασίες και εκφράζοντας την πίστη για τη ζωή μετά ο κάτοικος του μέλλοντος σημειώνει ότι «ὁ ἴδιος θάνατος δὲν μᾶς ἐκφοβεῖ, ἐπειδὴ πιστεύομεν ὅτι ὅλα εἶναι διὰ λόγου μας ἀναγκαῖα, καὶ ὠφέλιμα. καὶ μ' ὅλον ὁποῦ δὲν ἠμποροῦμεν νὰ καταλάβωμεν τὰ κρίματα τοῦ Θεοῦ, μὲ τὸ νὰ εἶναι ἡ κατάληψίς μας περιωρισμένη, ὅμως τὰ προσκυνοῦμεν ὅλα, ὡς ἐπωφελῆ, καὶ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ὅλα τὰ ἐναντία δὲν μᾶς ἔρχονται, παρὰ διὰ μίαν ἄλλην μας μεγαλητέραν εὐδαιμονίαν. καὶ ἂν ὅλη ἡ κτίσις ἤθελε διαλυθῇ, δὲν δειλιάζομεν, [...] ἡμεῖς βεβαίως θέλει εὑρεθῶμεν πάλιν εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Θεοῦ».[52] Η ευδαιμονία που μπορεί να νιώσει ο άνθρωπος είναι οπωσδήποτε επί γης, όπως κατεξοχήν πρεσβεύει η επικούρεια φιλοσοφία, αλλά επιπλέον υπάρχει και η ακόμη μεγαλύτερη ευδαιμονία κοντά στον Θεό.

Αντί συμπερασμάτων

Η σκέψη του Δημητριάδη εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο του Διαφωτισμού, ευρισκόμενη εξαιρετικά κοντά σε αρχές της επικούρειας φιλοσοφίας και επιστήμης. Ωστόσο, σε βασικά σημεία παίρνει διαφορετικές τροπές, μέσα από το θρησκευτικό πρίσμα της διαμεσολάβησης του Gassendi. Αναμφίβολα, ο Σκιαθίτης λόγιος δεν επιθυμεί την παραβίαση των κόκκινων γραμμών του χριστιανισμού (αθανασία της ψυχής, μετά θάνατον ζωή), με αποτέλεσμα η κοσμικότητα και η θρησκευτικότητα να συμπλέουν, παράγοντας ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον κράμα.

Η συστηματική μελέτη αφενός του συνόλου του έργου του Δημητριάδη και αφετέρου της πρόσληψης του επικουρισμού από τους εκπροσώπους του νεοελληνικού Διαφωτισμού θα επιτρέψουν μία πληρέστερη αποτίμηση του τρόπου με τον οποίο ο ίδιος χρησιμοποίησε έννοιες προερχόμενες από την εκχριστιανισμένη εκδοχή της επικούρειας σκέψης. Δεδομένο παραμένει ότι δέχθηκε ισχυρά εναύσματα από τις ευρύτερες σπουδές του, τους κύκλους στους οποίους κινήθηκε και το πνευματικό κλίμα κάποιων περιοχών, στις οποίες έζησε κατά διαστήματα, έτσι ώστε όχι μόνο να υπαινίσσεται αλλά και να αναφέρει ανοικτά τον Επίκουρο ως αρχική πηγή έμπνευσης για ένα φιλόδοξο κοινωνικό όραμα και μια αξιόπιστη ερμηνεία του φυσικού κόσμου.

51 *Ό.π.*, σελ. 26.
52 *Ό.π.*, σελ. 25.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΩΤ. ΤΖΙΕΡΤΖΗΣ

Από τον συσχετισμό του εθνομάρτυρα Επισκόπου Ζήλων Ευθύμιου Αγριτέλλη με τον Ρήγα Βελεστινλή σε ένα ποίημα και μια πρόσκληση τελετής από τον Μηθύμνης Διονύσιο, στην αποσιώπηση ... (τέλη Μαΐου 1936)

Εισαγωγικά: βιογραφικά του Ζήλων Ευθυμίου

Στὸ Βελιγράδι, στὸ παλιὸ τὸ κάστρο ὁ πύργος στέκει
Καὶ μελετάει στὴ σιγαλιὰ τὰ περασμένα χρόνια.
Πόσοι καὶ πόσοι πρόμαχοι τῆς λευτεριᾶς, ποὺ μύρια
Σκληρὰ μαρτύρια πέρασαν καὶ βάσανα καὶ πόνους
Βρήκαν τὸ τέλος τῆς ζωῆς μέσα στὸ μαῦρον πύργο!
Ὁ Δούναβης ἐδῶ σιγὰ κυλάει τὰ κύματά του,
Καὶ στῆς νιχτὸς τὴ σιγαλιὰ τοὺς στεναγμοὺς τοῦ πύργου
Ἀντιλαλοῦν οἱ ὄχτες του. Στὰ χαλασμένα τείχη,
Ποὺ ἀγριόχορτα θεριεύουνε, ἀπαίσια σκούζει ἡ γλαύκα,
Διώχνουν τὸν ὕπνον οἱ φρουροὶ μὲ ἄγριες κραυγὲς ἀγρύπνιας. [...]

Ανακαλώντας στη μνήμη τους στίχους του σερβικού ποιήματος «*ΑΓΓΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΩΤΗΣ*»[1], για να υπενθυμίσουμε το μαρτύριο του Ρήγα στη φυλακή, στον πύργο

1 Πρόκειται για μεταφρασμένους στίχους του Σέρβου ποιητή Βόγισλαβ Ίλιτς (1860/2-1894), Βλ. Κώστας Πασαγιάννης, *Σερβικὰ τραγούδια*, Ἀθήνα 1919, σελ. 62-63 (στη σελ. 61 λίγα λόγια για τον ποιητή και την επίδραση σε αυτόν του μαρτυρικού θανάτου του Ρήγα). Πρβ. και την πρόσφατη μετάφραση που αποδίδει το ποίημα ως «Ο κήρυκας της λευτεριάς», βλ. Πάνος Καραγιώργος, «Ποίημα για τον Ρήγα του Σέρβου ποιητή Vojislav Ilić»: Δημήτριος Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Υπέρεια*, τόμ 4, *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2-5 Οκτωβρίου 2003)*, Αθήνα 2006, σελ. 575-581, όπου στο επίμετρο και η μετάφραση του Πασαγιάννη αλλά και φωτογραφία του Σέρβου ποιητή.

Ντεμπόισα του Βελιγραδίου, θα παρουσιάσουμε τον παραλληλισμό του με τον Επίσκοπο Ζήλων Ευθύμιο, όπως επιχειρήθηκε στο παρελθόν κατά τον Μεσοπόλεμο σε ένα ποίημα, όταν γράφτηκε και αργότερα ανασύρθηκε, για να γίνει μερικώς γνωστό, με αφορμή μία επίσημη τελετή προς τιμήν του.

Ο κατά κόσμον Ευστράτιος Αγριτέλλης, γεννημένος στα Παράκοιλα της Λέσβου το 1876, ουσιαστικά καλογέρεψε από τα εννέα του εγκαταβιώνοντας στη Μονή Λειμώνος πλάι στο θείο του ηγούμενο Άνθιμο Γεωργέλλη[2]. Μετά την εντεκαετή φοίτησή του στη Λειμωνιάδα Σχολή (1889-1892) και τη μοναχική του κουρά (1899), εγγράφεται το 1900 στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, από όπου αποφοίτησε το 1907 με άριστα εκπονώντας διατριβή με τίτλο «*Σκοπὸς τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν τῇ Ἀνατολῇ μέχρι τοῦ 9ου αἰῶνος*»[3]. Το προηγούμενο έτος στα 30 του χειροτονήθηκε διάκονος από τον τότε Μητροπολίτη Γρεβενών Αγαθάγγελο[4]. Με την επιστροφή του διορίστηκε το 1907 ιεροκήρυκας και Σχολάρχης της Λειμωνιάδος από τον Μηθύμνης Στέφανο Σουλλίδη, Σχολάρχης στον Σκόπελο Γέρας το 1909, πρεσβύτερος και πρωτοσύγκελος το ίδιο έτος από τον Μυτιλήνης Κύριλλο Μουμτζή, ο οποίος συμπτωματικώς καταγόταν από τη Σινώπη του Πόντου[5]. Στις 12 Ιουλίου 1912 λίγο πριν την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού επί δευτέρας Πατριαρχίας Ιωακείμ Γ΄ του Μεγαλοπρεπούς εξελέγη και στις 27 χειροτονήθηκε στην Πόλη

2 Για τη Μονή Λειμώνος, βλ. Ιωακείμ Ι. Παυλίδης, *Ὁ μοναχικὸς βίος καὶ τὰ Μοναστήρια Ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ Δύσει: Ὀλίγαι λέξεις ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν ἐν Μυτιλήνῃ Μοναστηρίων τοῦ Λειμῶνος*, Ἐν Σμύρνῃ 1879, σελ. 20-27· Σταύρος Καρυδώνης, *Τὰ ἐν Καλλονῇ τῆς Λέσβου Ἱερὰ Σταυροπηγιακὰ Πατριαρχικὰ Μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ἰγνατίου Ἀρχιεπισκόπου Μηθύμνης, εἰς μέρη δύο*, ἐκδίδοται δαπάνῃ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Λειμῶνος καὶ ἐγκρίσει τῆς Π. Κ. Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900, σελ. 134-213, 237-240, 243-247. Διαφοροποιείται ο μακαριστός ηγούμενος της Μονής Λειμώνος στην ημερομηνία γέννησης του Ευθυμίου που την τοποθετεί το 1872, ενώ την εγγραφή στους δόκιμους μοναχούς το 1887 στα 15 του έτη, βλ. αρχιμ. Νικόδημος Παυλόπουλος, «Διακριθέντες μοναχοὶ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Λειμῶνος», στο: Απόστολος Σπανός-Αθανάσιος Καλαμάτας (επιμ.), *Ιερά Μονή Λειμώνος: Ιστορία-Παλαιογραφία-Τέχνη,* (Πρακτικά Συνεδρίου, Μονή Λειμώνος 27-30 Σεπτεμβρίου 2001), Αθήνα 2009, σελ. 33. Τον ακολουθεί και ο Κώστας Γ. Μίσσιος, *Φιλολογικά (και πάρεργα) της Μυτιλήνης, πλην και άλλα: Συμβολή στην ιστορία της λεσβιακής γραμματείας,* τόμ. 6ος, Μυτιλήνη 1996, σελ. 88-89, βασισμένος σε προγενέστερο κείμενο που επιγράφεται: *Λόγος επιμνημόσυνος εις Επίσκοπον Ζήλων*, Μυτιλήνη 1982. Τρίτη εκδοχή καταθέτει η αναθηματική στήλη της προτομής που αναγράφει ως έτος γέννησης του Ευθυμίου το 1879 (βλ. παρακάτω).

3 Βασίλειος Θ. Σταυρίδης, *Η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης*, Θεσσαλονίκη [2]1988, σελ. 279.

4 Πρόκειται για τον Αγαθάγγελο Κωνσταντινίδη, τον μετέπειτα Δράμας, Νεοκαισαρείας, Πριγκηπεννήσων, Χαλκηδόνος, και Εφέσου. Βλ. «†ΘΑΝΑΤΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΕΦΕΣΟΥ», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* [στο εξής: *Γ.Π.*] 19, Ιούλιος-Αύγουστος 1935, σελ. 261· «ΘΑΝΑΤΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΕΦΕΣΟΥ», *Ὀρθοδοξία* 10, Αύγουστος 1935, σελ. 334-341· Ι. Χ. Κωνσταντινίδης, «Ἀγαθάγγελος. Ὁ Κωνσταντινίδης (27/12/1864-16/8/1935)», *Θεολογική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία* [στο εξής: *Θ.Η.Ε.*], τόμ. 1, Ἀθῆναι 1962, στήλ. 83-84.

5 Για τον Μυτιλήνης Κύριλλο, ενδεικτικά βλ. ἀρχιμ. Εὐγένιος Κωσταρίδης, *Ἡ σύγχρονος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία: αἱ ὑπηρεσίαι τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸ ἔθνος κατὰ τὴν λήξασαν ἑκατονταετηρίδα 1821-1921*, Ἐν Ἀθήναις 1921, σελ. 457-458· Αθανάσιος Σωτ. Τζιερτζής, «Ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις κυβερνήσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου μετά την κατάληψη της Λέσβου (1912). Στάση και επιλογές του Μητροπολίτου Μυτιλήνης Κυρίλλου Μουμτζή και του Πρωτοσυγκέλου του, Βασίλειου Κομβόπουλου», στον τόμο: *Λεσβιακά. Δελτίον της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών*, τόμ. ΚΕ΄: Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας «Λέσβος 1912: Από την οθωμανική στην ελληνική επικράτεια» (Δημοτικό Θέατρο Μυτιλήνης 8-10 Νοεμβρίου 2012), Μυτιλήνη 2016, σελ. 477-516.

βοηθός-τιτουλάριος Επίσκοπος Ζήλων[6], πλάι στον συμπατριώτη του από τη Στύψη Λέσβου Μητροπολίτη Αμασείας Γερμανό Καραβαγγέλη, τον από Καστορίας, ψυχή και σύμβολο του Μακεδονικού Αγώνα μαζί με τον τότε Δράμας, τον μετέπειτα Σμύρνης Χρυσόστομο Καλαφάτη. Στην έδρα της Μητροπόλεως, την Αμισό, τη Σαμψούντα του Πόντου, έφτασε στις 6 Αυγούστου 1912 ασκώντας τη διαποίμανση της περιοχής Μπάφρας, ενώ από το 1917 ανέλαβε ηγετικό ρόλο σε ένοπλες ομάδες ανταρτών ξεσηκώνοντας κατά προφορικές μαρτυρίες τους χωρικούς με αντίστοιχη ορολογία του Ρήγα: «*Ξυπνάτε, ραγιάδες, να βρείτε λευτεριά*»[7]. Επειδή παράκουσε τη διαταγή των κεμαλικών για εγκατάλειψη του Πόντου συνελήφθη τη νύκτα της 21ης προς 22α Ιανουαρίου 1921 στο επισκοπικό μέγαρο της Μητροπόλεως Αμασείας μαζί με τον πρωτοσύγκελλο Πλάτωνα Αϊβαζίδη και οδηγήθηκε στις φυλακές Σούγια της Αμάσειας, όπου βασανίστηκε επί μήνες[8]. Κατά διαστήματα τον άκουγαν να ψάλλει την Παράκληση της Παναγίας αλλά και τη νεκρώσιμη ακολουθία για τον εαυτό του. Εξέπνευσε στις 29 Μαΐου 1921, ενώ οι δεσμώτες του διέδωσαν ότι πέθανε από τύφο[9]. Μετά θάνατον καταδικάστηκε σε απαγχονισμό, με τον οποίο κατέληξαν τον Σεπτέμβριο και ο αρχιμανδρίτης Πλάτων και άλλοι επιφανείς του Πόντου[10].

Η εφημερίδα «*Δημοκράτης*» της Λέσβου παρέθεσε σε εκτενές αφιέρωμα τις πληροφορίες «*αὐτόπτου μάρτυρος περὶ τῆς ἐν τῷ Πόντῳ ἐθνικῆς δράσεως τοῦ ἀειμνήστου*

6 «ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ: ΚΑΝΟΝΙΚΑΙ ΨΗΦΟΙ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* [στο εξής: *Ε.Α.*], τόμ. 36, αρ. 30, 14 Ιουλίου 1912, σελ. 251· Βασίλειος Θ. Σταυρίδης, *Ἐπισκοπικοί κατάλογοι κατὰ τοὺς κώδικας τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Ἀρχειοφυλακίου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, [Ἀλεξανδρούπολις] 2000, σελ. 399 (αρ. 1575): «(*Πρωτοσύγκ. Μ. Ἀμασείας). Αἰτήσει τοῦ Μ. Ἀμασείας Γερμανοῦ εἰς οἰκοδομὴν καὶ καταρτισμὸν τοῦ χριστωνύμου πληρώματος*».

7 Από εδώ εμπνεύστηκε μάλλον και ο Κύπριος παπα-Σταύρος Παπαγαθαγγέλου (1911-2001) στο μελοποιημένο ποίημα «*Ραγιάς*» («*ξύπνα καημένε μου ραγιά, ξύπνα να δεις ελευτεριά*»), για να ξεσηκώσει τους νέους της μεγαλονήσου στους αγώνες της απελευθέρωσης και της ένωσης.

8 «*Κατὰ πληροφορίας ληφθείσας ἁρμοδίως ὁ βοηθὸς ἐπίσκοπος Πισιδείας ἅγιος Πατάρων Μελέτιος ἀπήχθη εἰς Ἐρζερούμ. Κατὰ τὰς αὐτὰς πληροφορίας ὁ βοηθὸς ἐπίσκοπος Ἀμασείας ἅγιος Ζήλων Εὐθύμιος μετὰ 30 προκρίτων ἀπαχθέντες εἰς Μ. Ἀσίαν ἐφυλακίσθησαν.*», «ΕΙΔΗΣΕΙΣ: Κίνησις Ἀρχιερέων», *Ε.Α.*, τόμ. 45, ἀρ. 7, 20 Φεβρουαρίου 1921, σελ. 55.

9 «*Δι' ἐκθέσεως αὐτοῦ, ἀναγνωρισθείσης ἐπὶ Συνόδου, ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Ἀμασείας κ. Γερμανὸς ἀγγέλλει τὸν θάνατον τοῦ θεοφ. ἐπισκόπου Ζήλων κυροῦ Εὐθυμίου, ἀπὸ ὀκταμήνου ἐγκαθείρκτου, συμβάντα ὑπὸ ἀγνώστους συνθήκας. Ὁ ἀείμνηστος ἐκ Μυτιλήνης ὁρμώμενος, ἀπόφοιτος τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογ. Σχολῆς ἀπὸ τοῦ 1907, διετέλεσε κατ' ἀρχὰς Πρωτοσύγκελλος παρὰ τῇ ἱ. Μητροπόλει Μηθύμνης καὶ εἶτα βοηθὸς ἐπίσκοπος παρὰ τῷ Σεβ. Μητροπολίτῃ Ἀμασείας κ. Γερμανῷ, κατὰ τὴν τελευταίαν ἑπταετίαν. Διακριθεὶς διὰ τὸν ὑπὲρ τῆς Ἐκ]σίας ζῆλον αὐτοῦ καὶ τὴν πρὸς τὸ καθῆκον ἀφοσίωσιν, καταλείπει μνήμην σθεναροῦ ἀγωνιστοῦ τῆς Ἐκκλησίας. Αἰωνία αὐτοῦ ἡ μνήμη!*», «ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΖΗΛΩΝ ΕΥΘΥΜΙΟΣ», *Ε.Α.*, τόμ. 45, αρ. 25, 26 Ιουνίου 1921, σελ. 200. Για το βιογραφικό του, βλ. [Ανώνυμος], *Ἱερομάρτυρες τοῦ Εἰκοσιδύο: τέσσερις ἐπίσκοποι τῆς Μικρασίας*, Ἀθῆναι 1963, σελ. 137-153 (ως αφηγηματική βιογραφία, από όπου στη σελ. 139 και η δεύτερη φωτογραφία της προτομής στο παράρτημα)· Αθαν. Γ. Τσέρνογλου, «Εὐθύμιος. Ὁ Ἀγριτέλλης. Ἐθνομάρτυς ἐπίσκοπος Ζήλων Ἀμασείας (1912-1921)», *Θ.Η.Ε.*, τόμ. 5, Ἀθῆναι 1964, στήλ. 1046-1048· αρχιμ. Χρυσόστομος Κων. Τσίρης, *Νέο Μαρτυρολόγιο Μικρασίας καὶ Πόντου: Ἀπὸ τὸ 1913 ὡς τὸ 1922*, Πτολεμαΐδα 2011, σελ. 122-131· Απόστολος Φ. Σπανός, *Ἱερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Λειμώνος*, Αθήνα 2002, σελ. 33-34 (όπου η ενότητα «Ὁ ἅγιος Εὐθύμιος, Ἐπίσκοπος Ζήλων» με φωτογραφία που χάρισε ο ίδιος στη Μονή το 1914).

10 Λ.χ. ο βουλευτής Ματθαίος Κωφίδης, ο βιομήχανος Αλέξανδρος Γ. Ακριτίδης και ο δημοσιογράφος Νίκος Καπετανίδης.

Ἐπισκόπου καὶ ἰδίᾳ περὶ τοῦ μαρτυρικοῦ τέλους αὐτοῦ» που δημοσιεύθηκαν στις 27 και 28 Μαΐου 1936[11].

11 «[...] *Μετὰ πάροδον τριῶν ἡμερῶν* [ενν. από τη σύλληψή του] *ὁδηγεῖται δέσμιος πεζῇ ὑπὸ ἰσχυρᾶς συνοδείας εἰς τὰς φυλακὰς Ἀμασείας τριήμερον ἀπεχούσης τῶν παραλίων. Καθ' ὁδὸν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τῷ δοθῇ νερὸ οὔτε νὰ πλησιάσῃ τις αὐτὸν ἀπὸ τὰ διερχόμενα μέρη πόλεις καὶ χωρία κατὰ τὴν τριήμερον ἐκείνην πορείαν Του.* [...] *Μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἀπὸ τῆς συλλήψεώς του, ἐγκλείονται εἰς τὰ κρατητήρια ὁ πρωτοσύγκελλος οἱ γραμματεῖς τῆς Μητροπόλεως, ἅπαντες δὲ οἱ πρόκριτοι προοὔχοντες καὶ διανοούμενοι τῶν πόλεων Ἀμισοῦ, Πάφρας, ὑπὲρ τοὺς 350, ὁδηγοῦνται καὶ ἐγκλείονται εἰς τὰς Φυλακὰς τῆς Ἀμασείας ἔνθα ἐκρατεῖτο καὶ ὁ ἡρωϊκὸς Ἐπίσκοπος ἐν ὥρᾳ παγεροῦ χειμῶνος. -Ἐν μέσῳ τῶν τόσων γνωρίμων καὶ φίλων του, ἐν μέσῳ τῶν πνευματικῶν τέκνων του γίνεται ὁ παρήγορος ἄγγελος καὶ ἐμψυχωτὴς τῆς γλυκείας ἐλπίδος περὶ τῆς σωτηρίας των· ὁ ἔνθερμος πατριωτισμός του τὴν φορὰν ταύτην καὶ ἡ θρησκευτικὴ του πίστις κορυφοῦνται. Πληροφορηθεὶς τὰ παθήματα γυναικοπαίδων καὶ τῶν ἐν ἐξορίᾳ χριστιανῶν του· βλέπων δὲ τὰ δεινὰ τῶν φυλακισμένων ἐζήτησεν δι' αἰτήσεώς του ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν τῆς Ἀγκύρας, ὅπως τιμωρηθῇ Ἐκεῖνος ὡς ὑπαίτιος, ἐὰν ὑπῆρχε τοιοῦτος διὰ τὰ εἰς βάρος τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους ἀποδιδόμενα ἀδικήματα, χωρὶς ὅμως νὰ λάβῃ οὐδεμίαν ἀπάντησιν. - Ἤγγιζεν ἡ ἑορτὴ τοῦ Πάσχα καὶ ἐνῷ ὡς ἄλλοι μαθηταὶ ἠτοιμάζομεν τὰ τοῦ δείπνου, καλοῦνται ὁμάδες ἐκ τῶν κρατουμένων ἐγκαθείρκτων ὑπὸ τοῦ Στρατοδικείου πρὸς ἀνάκρισιν. Καλεῖται πρὸ τοῦ ἐκεῖ συσταθέντος Στρατοδικείου τῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ ὁ μάρτυς Ἐπίσκοπος, ὅστις μετὰ ῥητορικῆς δεινότητος καὶ μετὰ παρρησίας ἀξιοθαυμάστου καταρρίπτει ἕν πρὸς ἕν ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἀσυστάτου κατηγορίας, ἀποδεικνύει τὸ μέγεθος τῆς ἀδικίας πρὸς ἕνα ὁλόκληρον λαὸν νομιμόφρονα καὶ εὐπειθῆ ἀνάνδρως διωκόμενον καὶ ἀξιοῖ τὴν ἄμεσον ἀπελευθέρωσιν τῶν κρατουμένων καὶ τὴν εἰς τοὺς κόλπους τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν ἀπόδοσιν τῶν ἐν τῇ ἐξορίᾳ ταλαιπωρουμένων χριστιανῶν του. Καταλήγων δὲ ζητεῖ ἀπὸ τὸ Δικαστήριον, ἐὰν ὑπάρχῃ ἐνοχή τις νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν ἴδιον καὶ νὰ ὑποστῇ τὰς συνεπείας ταύτης Αὐτὸς ὁ ἴδιος. -Μετὰ τὴν ἡρωϊκὴν ταύτην ἀπολογίαν ὁδηγεῖται εἰς τὰς φυλακάς. Τὸ ὡραῖον του πρόσωπον λάμπει ἀπὸ τὴν χαρὰν διότι ἐκ τῆς ψυχολογίας τῶν διαθέσεων τῶν Δικαστῶν εἶχεν ἀποκομίσει ἀγαθὰς ἐντυπώσεις καὶ εἶχε προβλέψει τὸ αἴσιον τῆς ἐκβάσεως τῆς οἰκτρᾶς ἐκείνης καταστάσεως. -Ἑορτάζομεν τὸ Πάσχα (18)4)21) μέσα εἰς τὰς φυλακὰς μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Σεβαστόν μας Ἐπίσκοπον, ὁ ὁποῖος διὰ νὰ μετριάσῃ τὴν θλίψιν ὅλων εὐχήθη ταχείαν ἀπαλλαγὴν μετὰ τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη». Ὅλοι ἠσπάσθημεν μὲ δάκρυα εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τὴν δεξιάν του. -Καὶ ὁ ἡρωικὸς Ἱεράρχης ὡς πνευματικὸς πατὴρ ἀδυνατεῖ νὰ συγκρατήσει τὴν δύναμιν τῆς πατρικῆς ἀγάπης, δι' ὃ καὶ εἰσέρχεται εἰς δωμάζιον* [sic] *κρατουμένου ἐν αὐστηρᾷ ἀπομονώσει ἀνοικτῆς οὔσης τῆς θύρας κατ' ἐκείνην τὴν στιγμήν, καὶ παρουσίᾳ τοῦ ἰδιαιτέρου φρουροῦ χαιρετίζει διὰ τοῦ «Χριστὸς Ἀνέστη» ὅλους τοὺς ἐκεῖ ἐγκαθείρκτους καὶ εὔχεται εἰς ἕνα ἕκαστον ταχεῖαν τὴν ἀπαλλαγήν. -Καταγγέλεται ἀμέσως ὡς ἐλθὼν δῆθεν εἰς συνεννόησιν μετὰ τῶν ἐν αὐστηρᾷ ἀπομονῶσει* [sic] *κρατουμένων καὶ διατάσσεται ἡ ἐγκάθειρξις καὶ αὐστηρὰ ἀπομόνωσις τοῦ ἀειμνήστου Εὐθυμίου εἰς ὑγρὸν καὶ σκοτεινὸν ὑπόγειον τῶν φυλακῶν, ὅπου κοινοὶ ἐγκληματίαι τῆς κατωτάτης ὑποστάθμης ἐνεκλείοντο. Ἐκεῖ ἐν μέσῳ ἀκαθάρτου καὶ βρωμεροῦ περιβάλλοντος ὑπεβλήθη εἰς παντοία* [sic] *βασανιστήρια – κἄπου κἄπου μέσα στὴ βαθειὰ σιωπὴ τῆς νύχτας φυλακισμένοι ἠκούομεν τὰς οἰμωγάς του. ... -Μετὰ παρέλευσιν ὀλίγων ἡμερῶν οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται εἶπον: «Δέσποτ χασταλαντὴ (ὁ Δεσπότης ἀρρώστησε) καὶ τὴν 29ην Μαΐου (ἡμέραν ἀποφράδα) τοῦ 1921, ὡς ἀνήγγειλε τὸ προσωπικὸν τῶν φυλακῶν, ὅτι ὁ Δεσπότης ἀπέθανεν προσβληθεὶς ὑπὸ ἐξανθηματικοῦ τύφου «Τεσπότ οὐλντοῦ...». Οὕτω λοιπὸν ὁ μαρτυρικὸς Ποιμενάρχης παρέδωκε τὸ πνεῦμα ἔνδακρυς πρὸς τὸν Πλάστην μὲ τὸν βαθὺν πόνον εἰς τὰ χείλη του διὰ τὰ δεινοπαθήματα του ποιμνίου του. -Τὴν ἑπομένην περιτυλιγμένος μέσα εἰς τὸ ράσσον του μετεφέρθη ὑπὸ ἓξ (6) Τούρκων στρατιωτῶν ὁ Σεπτὸς Νεκρὸς καὶ ἐτάφη εἰς τὸν περίβολον τοῦ ναοῦ Ἀμασείας χωρὶς νὰ ἐπιτραπῇ εἰς οὐδένα νὰ συνοδεύσῃ τὴν ἐκφοράν του. Ὁ δὲ Πρωτοσύγκελλός Του, ὅστις ἐζήτησεν τὴν ἄδειαν νὰ συνοδεύσῃ τὸν Νεκρὸν ὑβρίσθη χυδαίως. Παρηκολούθησαν ὅλοι οἱ φυλακισμένοι ἐκ τῶν παραθύρων τῆς φυλακῆς των μὲ θρήνους τὴν ἔξοδον τῆς ἐκφορᾶς ἐκ τῶν φυλακῶν τοῦ προστάτου των μάρτυρος Ἱεράρχου. -Ὁ ἀπορφανισθεὶς φυλακισμένος κόσμος μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν κατόπιν ἀπαγχονισθέντα Πρωτοσύγκελλον τῆς Ι.*

Το πρόγραμμα για τα αποκαλυπτήρια στη Μονή Λειμώνος στον Λεσβιακό Τύπο

Το εκτενές αφιέρωμα στον Ζήλων Ευθύμιο προκλήθηκε με αφορμή την προαναγγελία στον τοπικό Τύπο ήδη από τις 23 Μαΐου 1936 της τελετής αποκαλυπτηρίων της προτομής του στη Μονή Λειμώνος για την Παρασκευή 29 Μαΐου, δηλαδή 15 χρόνια ακριβώς μετά την ημέρα του μαρτυρίου του, με αφορμή την ανταπόκριση στη εφημερίδα «*Τὸ Φῶς*» του Μιχάλη Καλλοναίου από την Αθήνα, ο οποίος είχε αναγνώσει τυχαία την προσκλητήρια επιστολή[12]. Μάλιστα θα παρευρίσκονταν εκπρόσωποι τόσο της Κυβέρνησης όσο και της Ιεράς Συνόδου[13].

Μητροπόλεως Πλάτωνος [sic] *Ἀϊβαζίδην ἔψαλλε τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν ἐν τῇ φυλακῇ καὶ ἔκλαυσεν ἀπὸ καρδίας τὸν Μέγαν καὶ Σεπτὸν νεκρόν του. -Τὴν 8 Σεπτεμβρίου 1921 ἡμέραν Τετάρτην ἀπηγχονίσθησαν 69 ἐκ τῶν φυλακισμένων μεθ' ὧν καὶ ὁ Πρωτοσύγγελος* [sic] *αὐτοῦ Πλάτων Ἀϊβαζίδης. -Μεταξὺ τῶν οὕτω καταδικασθέντων εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον, ἦτο καὶ ὁ ἀοίδημος* [sic] *Ἐπίσκοπος Ζήλων Εὐθύμιος ὁ Ἀγριτέλλης ὡς πρωτοεργάτης τῆς Ἀνεξαρτησίας τοῦ Πόντου, τὸν ὁποῖον εἶχον ἤδη δολοφονήση κατὰ τρόπον ἄνανδρον μέσα εἰς τὰς φυλακὰς τῆς Ἀμασείας.*», «Ο ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΖΗΛΩΝ ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΑΓΡΙΤΕΛΛΗΣ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 27 και 28 Μαΐου 1936.

12 «*Μὲ πραγματικὴ ἀνακούφιση διάβασα κάποια πρόσκληση, ποὺ κυκλοφορεῖ τὶς μέρες αὐτὲς στὴν ἐδῶ Λεσβιακὴ παροικία γιὰ τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ ἀειμνήστου Εὐθυμίου Ἀγριτέλλη, ποὺ πρό-κειται νὰ γίνουν στὶς 29 Μαΐου, στὴ Μονὴ Λειμῶνος. Ἡ ὡραία προτοβουλία* [sic] *ὀφείλεται στὸν σεβαστό μου Μητροπολίτη Μηθύμνης Διονύσιο. -Ἡ εὐγενικὴ αὐτὴ ἐκδήλωσις εἶναι ἀληθινὸ ἀνάσασμα μέσα στὴ βαρειὰ, ἀποπνιχτικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς μας, ποὺ ὅλα ἐμπνέονται ἀπὸ τὸ συμφέρον καὶ τὴν ὕλη, ποὺ τὰ κυβερνᾶ ὅλα ἕνας ἀσυνείδητος ὑπολογισμὸς καὶ μία ἀχαλίνωτη ὑστερόβουλη πρόθεση. -Ἡ τιμὴ τῶν νεκρῶν, ποὺ πέφτουν μαρτυρικὰ στὸν βωμὸ κάθε μεγάλης ἰδέας, ἀποτελεῖ γιὰ κάθε λαὸ ὄχι μονάχα ἱερὴ ὑποχρέωση κι' ἀπαράβατο καθῆκον ἀλλὰ αὐτὸν τὸν βαθμὸ τοῦ πολιτισμοῦ του. -Ἡ ζωὴ τοῦ Εὐθυμίου Ἀγριτέλλη εἶνε γεμάτη ἀπὸ ἐθνικὴ δράση καὶ ὁ θάνατός του ὑπῆρξεν ἡρωϊκὸς, ὡραῖος. -Ἐπίσκοπος Ζήλων μ' ἐξαιρετικὴ μόρφωση καὶ ἠθικὰ χαρίσματα σπάνια, ἀληθινὸς ἡγέτης τῶν Ποντίων, τοῦ ποιμνίου του νοῦς καὶ ψυχὴ ἡ Ἑλλάδα, ὡδηγήθηκε σισεροδέσμιος* [sic] *στὴν ἐξορία κι' ὕστερα ἀπὸ ἀνιστόρητη μαρτυρικὴ ζωὴ στὶς ἀνήλιαγες φυλακὲς τῆς Ἀμάσειας, καταδικασμένος στὸ σκληρότερο θάνατο τῆς κρεμάλας παρέδωκε τὸ πνεῦμα μάρτυρας τῆς θρησκείας, ἥρωας τοῦ Γένους. - Ἡ σεμνὴ μορφή του ἔχει στηθῆ μέσα στὸ Πάνθεο τῶν Ἡρώων, τόνομά του εἶνε γραμμένο στὴν πιὸ τιμητικὴ στήλη τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ Ἔθνους. -Στὸ προσκλητήριο τῆς τελετῆς τῶν Ἀποκαλυπτηρίων ἂς τρέξουν ὅλοι - ὅσοι πιστοὶ - καὶ πρωτοπόρος ἡ Λέσβος ποὺ πρέπει νὰ περηφανεύεται γιὰ τὸ ἐκλεχτό της τέκνο. -Ἡ Μονὴ Λειμῶνος, ποὺ ὑπῆρξεν ἡ ἀφετηρία γιὰ τὴν ἐξόρμηση τοῦ Εὐθυμίου στὸ στάδιο τῶν εὐγενῶν καὶ ὡραίων ἀγώνων του, θὰ κάνη, ἐλπίζω τὸ χρέος της ὥστε νὰ δοθῆ στὸ εὐλαβικὸ αὐτὸ προσκύνημα ἡ πρέπουσα τιμὴ, ὁ ὀφειλόμενος φόρος. -Ὅσο γιὰ τὸν σεβαστό μου Μηθύμνης εἶναι περιττὴ κάθε σύσταση. Εἶναι γνωστὴ σόλους μας κιἔξω ἀκόμα ἀπὸ τὰ λεσβιακὰ σύνορα ἡ εὐεργετικὴ συμβολή του σέργα κοινῆς ὠφελείας ἀλτρουϊσμοῦ καὶ φιλοπατρίας, ὥστε νὰ εἶναι συνυφασμένο τόνομά του, μὲ κάθε ἐκπολιτιστική μας δράση. -Ὁ Ἀγριτέλλης πρέπει νὰ ὑψωθῆ μέσα στὴ ψυχὴ τῆς Λεσβιακῆς γενεᾶς σύμβολο αὐτοθυσίας, αὐταπαρνήσεως, ἡρωϊσμοῦ καὶ νὰ γίνη παράδειγμα πρὸς μίμησιν. -Ὑπῆρξεν Ἀρχηγὸς καὶ ἐμψυχωτὴς τόσων μαρτύρων ἀδελφῶν μας Ποντίων, ποὺ στὶς 29 Μαΐου θὰ τρίβουν ἀπὸ θεία συγκίνηση τὰ κόκκαλα σκόρπια στ' Ἀσιατικὰ πεδία, ὅταν μπροστὰ στὴ μαρμάρινη μορφὴ τοῦ Ἀρχηγοῦ των θὰ γονατίζουν οἱ ψυχὲς τῶν ζώντων ἀποτίοντας φόρον εὐγνωμοσύνης καὶ θαυμασμοῦ. -Ἀθήνα Μάϊος 1936.*», Μ. ΚΑΛΛΟΝΑΙΟΣ, «ΕΘΝΙΚΑ ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ: Η ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΑΓΡΙΤΕΛΛΗ», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 23 Μαΐου 1936.

13 «*Καθ' ἃ πληροφορούμεθα εἰς τὴν τελετὴν τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς τοῦ ἐθνομάρτυρος Ἐπισκόπου Ζήλωνος* [sic] *Εὐθυμίου ἥτις θὰ τελεσθῆ εἰς τὴν Μονὴν Λειμῶνος τὴν προ-*

Η τελετή συνέπεσε χρονικά με την άφιξη στις 23 Μαΐου του εθνικού στόλου στα πλαίσια ναυτικών ασκήσεων που ενδεχομένως συνδυάστηκε με την εορτή του αγίου Θεράποντος στις 27[14]. Στη νήσο κατέφτασε και ο διάδοχος Παύλος, γεγονός που προκάλεσε πλήθος εκδηλώσεων παρά το δυσάρεστο γεγονός που σκίασε την παραμονή του στόλου[15], ενώ τα αποκαλυπτήρια αναβλήθηκαν για το Σάββατο 30 Μαΐου σύμφωνα με δελτίο Τύπου της Μητροπόλεως Μηθύμνης, για να παραστεί και αυτός ύστερα από επιθυμία του[16]. Η κυβέρνηση τελικά εκπροσωπήθηκε σε χαμηλότερο κλιμάκιο από τον Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων[17], ενώ η Ιερά Σύνοδος από τον

σεχῆ Παρασκευὴν θὰ ἀντιπροσωπευθοῦν ἡ Κυβέρνησις καὶ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος. -Ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Κυβερνήσεως θὰ φθάση μὲ τὸ ἀτμόπλοιον τῆς Τετάρτης. Ἐπίσης προσεκλήθη νὰ παραστῆ τιμῆς ἕνεκεν τμῆμα στρατοῦ ὡς καὶ ἡ φανφὰρ τοῦ Ὀρφανοτροφείου μας.», «ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΠΡΟΤΟΜΗΣ», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 24 Μαΐου 1936 = «ΘΑ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΘΗ Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 24 Μαΐου 1936 [απαράλλακτο κατά λέξη δημοσίευμα με εξαίρεση τον ορθό τίτλο επισκοπής «*Ζήλων*»].

14 «"..... Τεῖχος ξύλινον ἀπόρθητον τελέθειν..."» και «Ἡ ἄφιξις τοῦ στόλου»-«ΕΘΝΙΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ: Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΟΥ ΣΤΟΛΟΥ ΜΑΣ» και «ΠΑΝΗΓΥΡΙΣ ΑΓ. ΘΕΡΑΠΟΝΤΟΣ», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 24 και 26 Μαΐου 1936· «Η ΑΦΙΞΙΣ ΤΟΥ ΣΤΟΛΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΛΙΜΕΝΑ ΜΑΣ» και «ΔΟΞΟΛΟΓΙΑ ΕΠΙ ΤΗ ΑΦΙΞΕΙ ΤΟΥ ΣΤΟΛΟΥ»-«Η ΔΟΞΟΛΟΓΙΑ ΔΙΑ ΤΟΝ ΣΤΟΛΟΝ» και «ΠΑΝΗΓΥΡΙΣ ΑΓΙΟΥ ΘΕΡΑΠΟΝΤΟΣ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 24 και 26 Μαΐου 1936.

15 «ΕΡΧΕΤΑΙ ΑΥΡΙΟΝ Η Α.Β.Υ. Ο ΔΙΑΔΟΧΟΣ ΠΑΥΛΟΣ»-«ΥΨΗΛΟΤΑΤΕ! ΚΑΛΩΣ ΜΑΣ ΗΛΘΑΤΕ!», «ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ-ΔΗΜΑΡΧΙΑ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ τελετῆς ἐπὶ τῇ ἀφίξει τῆς Α.Β.Υ. τοῦ Διαδόχου τῆς Ἑλλάδος καὶ τῷ κατάπλῳ τοῦ Ἐθνικοῦ Στόλου.», «Ἡ Α.Β.Υ. ὁ Διάδοχος ἀφικνεῖται σήμερον»-«ΖΗΤΩ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο Β΄! ΖΗΤΩ ΚΑΙ Ο ΔΙΑΔΟΧΟΣ ΠΑΥΛΟΣ!», «Η ΑΦΙΞΙΣ ΤΗΣ Α.Β.Υ. ΤΟΥ ΔΙΑΔΟΧΟΥ. Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΗΜΕΡΑ» και «Ἡ κηδεία τοῦ αὐτοκτονήσαντος ὑποκελευστοῦ»-«Η ΛΕΣΒΟΣ ΥΠΟΔΕΧΕΤΑΙ ΕΝ ΜΕΓΑΛΕΙΩΔΕΙ ΠΑΛΛΑΪΚΩ ΣΥΝΑΓΕΡΜΩ ΤΗΝ Α.Β.Υ. ΤΟΝ ΔΙΑΔΟΧΟΝ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ ΠΑΥΛΟΝ. Ὁλόκληρος ἡ νῆσος ἐπὶ ποδός. -Αἱ χθεσιναὶ πρωτοφανεῖς ἐκδηλώσεις τοῦ λαοῦ. -Ζῶμεν μεγάλας στιγμάς Ἐθνικῆς ἐξυγιάνσεως. -Ζήτω ὁ Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων! Ζήτω ὁ διάδοχός του Παῦλος!»-«ΛΕΣΒΙΑΚΟΙ ΣΤΙΧΟΙ: ΣΤΟ ΔΙΑΔΟΧΟ ΜΑΣ ΠΑΥΛΟ», «ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ: Ο ΣΤΟΛΟΣ μας [...]» και «ΑΙ ΗΜΕΡΑΙ ΤΟΥ ΔΙΑΔΟΧΟΥ. ΑΙ ΠΕΡΙΟΔΕΙΑΙ ΤΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟΝ», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 26, 27, 28, 29, και 30 Μαΐου 1936· «Η ΑΦΙΞΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΔΟΧΟΥ»-«Η ΑΦΙΞΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΔΟΧΟΥ», «Η ΚΗΔΕΙΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΤΟΝΗΣΑΝΤΟΣ ΥΠΟΚΕΛΕΥΣΤΟΥ»-«Η ΔΟΞΟΛΟΓΙΑ ΕΠΙ ΤΗ ΑΦΙΞΕΙ ΤΟΥ ΔΙΑΔΟΧΟΥ»-«Ο ΔΙΑΔΟΧΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟΝ»-«ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΔΟΧΟΥ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 27, 28, 29, 30 Μαΐου και 2 Ιουνίου 1936.

16 «*Λόγῳ ὑψηλῆς ἐπιθυμίας τῆς Α.Β.Υ. τοῦ Διαδόχου Παύλου ὅπως παραστῇ κατὰ τὴν τελετὴν τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ζήλωνος* [sic] *Εὐθυμίου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Λειμῶνος, ἡ τελετὴ ἀναβάλλεται διὰ τὴν 10 π.μ. ὥραν τοῦ Σαββάτου 30 τρέχοντος. Καλλονῇ 26)5)36. Ἐκ τῆς Μητροπόλεως Μηθύμνης*», «ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΜΗΘΥΜΝΗΣ. Ἀνακοίνωσις», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 27 Μαΐου 1936· «*Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Μηθύμνης καθιστᾷ γνωστὸν εἰς πάσας τὰς Ἀρχὰς τῆς Νήσου καὶ τὸν λαὸν ὅτι ὑψηλῇ ἐπιθυμίᾳ τῆς Α.Β.Υ. τοῦ Διαδόχου ἀναβάλλονται τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ Ἐθνομάρτυρος Ἐπισκόπου Ζήλων Εὐθυμίου διὰ τὸ προσεχὲς Σάββατον 30 Μαΐου καὶ ὥραν 10 π. μ., ἵνα δυνηθῇ καὶ παραστῇ αὐτοπροσώπως εἰς αὐτά.*», «ΑΝΑΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΩΝ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 28 Μαΐου 1936. Από τις άλλες εφημερίδες εντοπίστηκε μόνο η υποδοχή του διαδόχου στο Πλωμάρι, «ΑΠΟΘΕΩΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΔΙΑΔΟΧΟΥ ΕΙΣ ΤΟ ΠΛΩΜΑΡΙΟΝ», εφ. *Χρονογράφος*, Πειραιάς 30 Μαΐου 1936.

17 «*Ἀφίκετο ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων κ. Προεστόπουλος ἵνα παραστῇ ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Κυβερνήσεως εἰς τὴν τελετὴν τῶν ἀποκαληπτηρίων* [sic] *τῆς προτομῆς τοῦ Ἐθνομάρτυρος Λεσβίου Ἱεράρχου Ἐπισκόπου Ζήλων Εὐθυμίου, ἥτις θὰ γίνῃ τὸ προσεχὲς Σάββατον εἰς τὴν Ἱερὰν Μονὴν Λειμῶνος ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ Διαδόχου, τῶν Ἀρχῶν τῆς Νήσου καὶ τοῦ λαοῦ.*», «Ὁ Ἀντιπρόσωπος τῆς Κυβερνήσεως», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 28 Μαΐου 1936.

επιτόπιο Μυτιλήνης Ιάκωβο σύμφωνα με το πρόγραμμα της τελετής που δημοσιεύτηκε στις 26 Μαΐου[18].

Την παραμονή της τελετής ένα δεύτερο άρθρο του Μιχάλη Καλλοναίου με τη φωτογραφία του τιμωμένου από την πρόσκληση εξύψωνε με λογοτεχνικές εξάρσεις την προσφορά του, για να υπενθυμίσει το γεγονός της επόμενης ημέρας, προτάσσοντας τέσσερις στίχους που παραλλήλιζαν τον Ευθύμιο Αγριτέλλη με τον Χριστό και τον Ρήγα[19].

---

18 «*Ἡ τελετὴ τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς τοῦ Ἐθνομάρτυρος Λεσβίου Ἱεράρχου ἀειμνήστου Εὐθυμίου Ἀγριτέλλη θὰ γίνη τὴν προσεχῆ Παρασκευὴν 29 Μαΐου, ἡμέραν τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου του, εἰς τὴν Ἱερὰν Μονὴν Λειμῶνος, ὅπου ἔχει στηθῆ ἡ προτομή. -Εἰς τὴν τελετὴν τῶν ἀποκαλυπτηρίων θὰ παραστοῦν ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Μυτιλήνης ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Κυβερνήσεως, ὅστις ἀφικνεῖται ἐξ Ἀθηνῶν αὔριον.* [...] *Κατὰ τὸ καταρτισθὲν πρόγραμμα τὴν θείαν λειτουργίαν καὶ τὸ μνημόσυνον θὰ τελέσουν οἱ Σεβ. Μητροπολῖται Μυτιλήνης καὶ Μηθύμνης μετὰ τοῦ κλήρου τῆς Μονῆς εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς. -Κατόπιν εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπόλυσιν ἤτοι περὶ ὥραν 10 π.μ. αἱ Ἀρχαὶ καὶ τὸ Ἐκκλησίασμα θὰ κατευθυνθοῦν ἐν πομπῇ εἰς τὸν ἐξωτερικὸν περίβολον τῆς Μονῆς, ὅπου εἶχε στηθῆ ἡ προτομὴ διὰ νὰ γίνῃ ἡ τελετὴ τῶν ἀποκαλυπτηρίων. Τὰς τιμὰς θὰ ἀποδώσῃ τμῆμα Στρατοῦ καὶ ἡ μουσικὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου. -Ἐκεῖ ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Μηθύμνης θὰ ἐξιστορήσῃ ἐν πρώτοις τὴν ἐθνικὴν δρᾶσιν τοῦ Ἱεράρχου καὶ κατόπιν θὰ κατατεθοῦν οἱ στέφανοι κατὰ τὴν ἑξῆς σειράν. Κυβερνήσεως, Ἱερᾶς Μονῆς Λειμῶνος, Ἐπαρχίας Μηθύμνης, Ἐπαρχίας Μυτιλήνης, Παρακοίλων, Ἱ. Μονῆς Ὑψηλοῦ, Κοινοτήτων, κ.λ.π. -Πληροφορούμεθα ὅτι ἡ Ἕνωσις Λεσβίων Ἀθηνῶν θὰ ἐκδράμῃ εἰς τὴν Λέσβον, ἵνα παραστῇ εἰς τὴν τελετὴν τῶν ἀποκαλυπτηρίων.*», «Πῶς θὰ γίνῃ ἡ τελετὴ τῶν Ἀποκαλυπτηρίων», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 26 Μαΐου 1936 = «ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΤΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΟΣ Ε. ΑΓΡΙΤΕΛΛΗ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 26 Μαΐου 1936 [απαράλλακτο σχεδόν κατά λέξη άρθρο, γεγονός που υποψιάζει ότι πρόκειται για δελτίο Τύπου από την Ι. Μητρόπολη Μηθύμνης. Προστίθεται μόνο η τελευταία παράγραφος που προήλθε από την Ι. Μητρόπολη Μυτιλήνης: «*Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος δι' ἐγγράφου της πρὸς τὸν Σεβ. Μητροπολίτην μας παρακαλεῖ αὐτὸν, ὅπως κατὰ τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ Ἐπισκόπου Ζήλων ἐν τῇ Ἱ. Μονῇ Λειμῶνος παραστῇ ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.*»].

19 «*Τῆς θρησκείας μάρτυρας / πεθαίνεις, Ναζωραῖος· / τῆς πατρίδος ἥρωας / Ρήγας ὁ Φεραῖος! -Στὸ γραφικὸ Μοναστῆρι τοῦ Λειμῶνος στὸ ἄσυλο τῆς γαλήνης καὶ τῆς θρησκείας, σ' ἕνα χλοερὸ τόπο αὔριο, τῆς Λεσβιακῆς ἀνοίξεως τἀρώματα κι ὁ λιβανωτὸς τῆς ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης θἀνυψωθοῦνε σὲ μιὰ ἱερὴ θυσία ὡς τἀκρούρανα γιὰ νὰ μυρώσουνε τὴ θεία μορφὴ ἑνὸς ἐθνομάρτυρα, γιὰ νὰ ποῦνε τὸ εὐλαβικὸ χαῖρε. -Κι' ὅταν οἱ καμπάνες βαρειόλαλες ἀπὸ λύπη θὰ στέρνουνε τὶς λυγμικὲς ἰαχὲς στῆς θρησκείας τὸν μάρτυρα κι' ὅταν τῶν κανονιῶν ὁ ἀντίλαλος θὰ χαιρετᾶ τῆς πατρίδας τὸν ἥρωα, τὰ ἱερὰ κόκκαλα τόσων ἀλύτρωτων ψυχῶν τῆς ποντιακῆς τραγωδίας θὰ τρίζουν ἀπὸ συγκίνηση κι ἀπ' τῶν δακρύων τὴν ἀγνὴ πηγὴ, ξένων καὶ δικῶν, θ' ἀνοίξουν οἱ ποταμοὶ μιᾶς ἀνιστόρητης ὀδύνης γιὰ τὸν ἄδικο χαμό τους. Καὶ θἆνε τρανὴ, ὑπερκόσμια ἡ λιτανεία τῶν ψυχῶν καὶ ἡ ἀπολύτρωσις θἆνε θεία! -Τὸ κοσμοξάκουστο σαπφικὸ νησὶ, ποὺ πλήρωσε στὸν βωμὸ κάθε ὡραίας καὶ μεγάλης ἰδέας τὸν βαρύτερο φόρο τοῦ αἵματος καὶ τῆς ὑλικῆς θυσίας, θὰ σταλίσῃ μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἀχτιβόλες διαμαντικόπετρες τῆς δόξης του τὸ στέμμα. -Στὸ Ἑλληνικὸ Πάνθεο τῶν ἡρώων ὁ μαρτυρικὸς Πόντος μὲ τὴν αὐτοθυσία τοῦ Ἀρχηγοῦ του Ἱεράρχη θὰ γραφῆ μὲ χρυσᾶ γράμματα στῆς ἀθανασίας τὴ σελίδα. -Καὶ στὸ ἱερὸ τὸ Μοναστῆρι σὰν προβολέας φωτεινὸς ἡ μορφὴ τοῦ Εὐθυμίου θἀχτινοβολεῖ στὴ λεωφόρο τῆς αἰωνιότητας παράδειγμα αὐτοθυσίας κ' ἡρωϊσμοῦ γιὰ τὶς νέες γενεὲς, ποὺ θὰ γονατίζουν ἀπὸ σεβασμὸ μπρὸς τὸ ἐμφυχωμένο μάρμαρο. -Ἂν ὁ τάφος γιὰ κάθε ὑπερέλληνα εἶνε ἡ Ἑλλάδα ὅλη, ἀπαρηγόρητη ψυχὴ, χαροκαμένη μάνα, γιὰ τὸ Μοναστῆρι ὁ Ἀγριτέλλης ζωντανεύει τὴν Ἑλλάδα, Ἐλεύθερη κι' Ἀλύτρωτη, ἐνσαρκώνει τὰ ἐπινίκεια τῶν ἐξερμήσεων* [sic] *σ' ἡρωϊκοὺς ἀγῶνες καὶ τοὺς θρήνους τῆς Ἐθνικῆς Ραχὴλ μιᾶς ἀνείπωτης καταστροφῆς. -Ἡ τιμὴ τῶν νεκρῶν ποὺ πέφτουν στὸν βωμὸ κάθε τρανῆς ἰδέας γιὰ κάθε λαὸ δὲν εἶνε μονάχα ἱερὴ ὑποχρέωση καὶ ὑπέρτατο καθῆκον ἀλλὰ καὶ φανερώνει τὸν βαθμὸ τοῦ πολιτισμοῦ*

Η πρόσκληση
προς τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιο

Την προσκλητήρια επιστολή που υπέγραφε ο Μηθύμνης Διονύσιος Μηνάς ως πρόεδρος της επιτροπής ανέγερσης, την οποία ανακαλύψαμε στο Ιστορικό Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, παρέλαβε στις 26 Μαΐου ο Γεννάδιος. Κατά τον αρχικό προγραμματισμό, στις 29 του μήνα θα τελούνταν στη Μονή Λειμώνος τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Επισκόπου Ζήλων Ευθύμιου Αγριτέλλη, στον οποίο θα αποδίδονταν τιμές ως πνευματικό ηγέτη των Ποντίων για τη μαρτυρική κατάληξή του στη φυλακή[20].

Η σχέση του Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης με τον Ευθύμιο είναι δεδομένη, καθώς η φοίτηση του δεύτερου στη Χάλκη (1900-1907) συμπίπτει με τα χρόνια που ο Γεννάδιος υπηρετούσε στο Πατριαρχείο ήδη από το 1897 μετά από πρόσκληση του τότε πρωτοσυγκέλου Χρυσοστόμου Καλαφάτη επί Πατριαρχίας Κωνσταντίνου Ε΄, ενώ επί Ιωακείμ Γ΄ ανέλαβε αρχιμανδρίτης στον Πατριαρχικό Ναό και αρχιγραμματέας της Ιεράς Συνόδου μέχρι την εκλογή του σε Μητροπολίτη Λήμνου στις 1 Οκτωβρίου 1905. Ο ίδιος ο Γεννάδιος στον επιμνημόσυνο λόγο του κατά το Παμποντιακό μνημόσυνο στον Ιερό Ναό της του Θεού Σοφίας στις 21 Σεπτεμβρίου 1924 δεν λησμόνησε τον Ευθύμιο και ανέφερε χαρακτηριστικά μεταξύ των άλλων διωγμών, εκτοπισμών και φρικαλεοτήτων: «*Ὁ Ἐπίσκοπος Ζήλων Εὐθύμιος ἐσφαγιάσθη, ὁ Πρωτοσύγκελλος Πλάτων Ἀϊβαζίδης, οἱ πρόκριτοι τῆς Τραπεζοῦντος, τῆς Ἀμισοῦ καὶ τῆς περιφερείας ἀπηγχονίσθησαν ἐν Ἀμασείᾳ.*»[21].

Η εύρεση της πρόσκλησης στο Αρχείο της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης δηλώνει και

του. -Ἡ ζωὴ τοῦ Εὐθυμίου στάθηκε πηγὴ ἐμπνεύσεων, σχολεῖο ἀρετῆς, δράσεως πρότυπο, σύμβολο τοῦ Γένους καὶ τῆς Χριστιανωσύνης. Ἕνας φλογερὸς πατριωτισμὸς χάριζε πνοὴ ζωῆς ἀνώτερης στὰ στήθη του, ἕνα καθήκον ἱερὸ κυριαρχοῦσε στὴ σκέψη του. -Ἀπὸ τὴν ἀστείρευτη ὅαση τῆς ἐλευθερίας ἀντλώντας τὸ ζωογόνο μάννα φιλελεύθερης ἰδέας ὡδηγοῦσε τὶς ψυχὲς τῶν ἀλυτρώτων στὸν εὐρύχωρο δρόμο τῶν πεπρωμένων τῆς φυλῆς καὶ πρωτοπόρος πολιτισμοῦ καὶ ἀλτρουϊστὴς ἔθυσε τὴν ψυχήν του ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου του, σ' ἕναν ἀγώνα ὅμορφο, ἠθικὸ ἀγγελικὰ πλασμένο ..», Μ. ΚΑΛΛΟΝ., «ΕΘΝΙΚΑ ΠΕΝΘΗ: ΕΝΑΣ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 29 Μαΐου 1936.

20 «*Τὴν 29ην Μαΐου 1936, ἡμέραν Παρασκευὴν καὶ ὥραν 10.30 π.μ. τελοῦνται ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Λειμῶνος (Καλλονῆς Λέσβου) τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ ἐν πλήρῃ ἐθνικῇ δράσει καὶ ἡρωϊκῷ βίῳ μαρτυρήσαντος Εὐθυμίου Α. Ἀγριτέλλη, Ἐπισκόπου Ζήλων. -Ὁ ἀείμνηστος, συλληφθεὶς τὸ 1921 ὡς πνευματικὸς ἡγέτης τῶν Ποντίων, ὡδηγήθη δέσμιος εἰς ἐξορίαν, μετὰ ἀνιστόρητον μαρτυρικὴν ζωὴν εἰς τὰς φυλακὰς τῆς Ἀμασείας κατεδικάσθη εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον καὶ ἐτελεύτησεν ὁλοκαύτωμα τῆς πατρίδος, αὐτοθυσία τῆς ἐκκλησίας, σέμνωμα τοῦ Γένους. -Εἰς τὰ ἀποκαλυπτήρια καλοῦνται, ἄνευ ἰδιαιτέρας προσκλήσεως, νὰ παραστῶσι πάντες οἱ τιμῶντες τὴν ἱερὰν μνήμην τοῦ σεμνοῦ ἱεράρχου καὶ μετὰ τῆς γενετείρας του Λέσβου, τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἐκλεκτὸν τέκνον, νὰ τελέσωσιν εὐλαβικὸν προσκύνημα, ἀποτίοντες φόρον εὐγνωμοσύνης καὶ τιμῆς ὑψίστης καταθέτοντες στέφανον.*», Ιστορικό Αρχείο Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης [στο εξής: Ι.Α.Μ.Θ.], Φ. 20, ΙΕΡΑΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΙΣ: 7. ΜΗΘΥΜΝΗΣ (Α110: Από τοῦ ἔτους 1901-1938), †Ο ΜΗΘΥΜΝΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ, [Σφραγίδα με μελάνι: ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Ἀριθ. Πρωτ. 1093/36. Χειρόγραφη σημείωση: «*Εἰς Γραφεῖον 26-5-36*»]. Θερμότατες ευχαριστίες οφείλω στον Παναγιώτατο Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης κ. Άνθιμο για την έγκριση πρόσβασης και έρευνας στο Ιστορικό Αρχείο της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, αλλά και στον υπεύθυνο του Αρχείου κ. Χρήστο Μουμιδάκη για την αμέριστη βοήθειά του.

21 Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος, «ΕΠΙΜΝΗΜΟΣΥΝΟΣ ΛΟΓΟΣ», *Γ.Π.* 8, Σεπτέμβριος 1924, σελ. 422.

τις στενότερες σχέσεις του Διονυσίου με τον Γεννάδιο. Προερχόμενοι αμφότεροι από το κλίμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου είχαν συνεργαστεί στο παρελθόν, όσο ο Διονύσιος διατελούσε μέλος της Πατριαρχικής Αυλής από το 1906 μέχρι την επισκοποίησή του το 1922. Με τη μετάθεση του Διονυσίου στη Μητρόπολη Μηθύμνης οι δρόμοι των δύο ανδρών διασταυρώθηκαν τόσο σε εκκλησιαστικές επιτροπές, όσο και σε δύσκολες συγκυρίες: μετά τη θανή του Χρυσοστόμου Παπαδόπουλου φέρονται να συνταυτίστηκαν στην επιλογή του Τραπεζούντος Χρυσάνθου για τον Αρχιεπισκοπικό Θρόνο των Αθηνών σύμφωνα με τον Θεόκλητο Στράγκα, όπως θα αναφερθεί παρακάτω.

Η αναγγελία της τελετής στον Τύπο της πρωτεύουσας και της συμπρωτεύουσας

Ο Διονύσιος απέστειλε ως δελτίο Τύπου την επιστολή σε εφημερίδες τόσο της Αθήνας, όσο και της Θεσσαλονίκης, οι οποίες δημοσίευσαν και τη φωτογραφία του Ευθυμίου που κοσμεί την πρόσκληση πάνω από το ποίημα. Από το ξεφύλλισμα των αθηναϊκών ανιχνεύθηκε η ανακοίνωση της τελετής σε τέσσερις. Από αυτές στη βενιζελική «*Ἡμερήσιος Κῆρυξ*» παρατίθεται απαράλλακτη, ενώ ως συντάκτης του άρθρου παρουσιάζεται ο Μηθύμνης Διονύσιος[22]. Η «*Ἀκρόπολις*» κάνει ελάχιστες αλλαγές ή προσθήκες, όπως λ.χ. τη γενέτειρα του Ευθυμίου, αφήνοντας το μεγαλύτερο μέρος του πρωτοτύπου, ενώ την πρόσκληση αποδίδει στην επιτροπή ανέγερσης μέσω του προέδρου της Μητροπολίτη[23]. Η «*Πρωΐα*» παραφράζει περιληπτικά τις παραγράφους κατατάσσοντας και αυτή ευθαρσώς στους εθνομάρτυρες τον Ευθύμιο[24]. Το συντηρητικό «*Ἑλληνικὸ Μέλλον*» παραλλάσσει αρκετά την προσκλητήρια επιστολή του Διονυσίου κατονομάζοντας απερίφραστα δύο φορές ως υπεύθυνους τόσο της σφαγής των Ποντίων όσο και του θανάτου του Ευθυμίου τους Τούρκους[25].

Ο Τύπος της Θεσσαλονίκης είναι ήδη ενημερωμένος στις 28 για την αναβολή της τε-

22 Ὁ Μηθύμνης Διονύσιος, «ΕΘΝΙΚΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ: ΕΥΘ. ΑΓΡΙΤΕΛΛΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΖΗΛΩΝ», εφ. *Ἡμερήσιος Κῆρυξ*, Ἀθῆναι 24 Μαΐου 1936.

23 «*Τὴν προσεχῆ Παρασκευὴν,* [...] *καταγομένου ἐκ Παρακοίλων Λέσβου. -Ὁ ἀείμνηστος ἱεράρχης* [...] *- Ἡ ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῆς ἀνεγέρσεως τῆς προτομῆς, διὰ τοῦ προέδρου αὐτῆς Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Μηθύμνης Διονυσίου, ἀπευθύνει πρόσκλησιν πρὸς πάντας τοὺς τιμῶντας τὴν ἱερὰν μνήμην τοῦ ἐθνομάρτυρος ἱεράρχου, ὅπως παραστοῦν εἰς τὰ ἐγκαίνια, ἀποτίοντες ὕστατον φόρον εὐγνωμοσύνης.*», «Ὁ ἐθνομάρτυς μητροπολίτης Ζήλων Εὐθ. Ἀγριτέλλης», εφ. *Ἀκρόπολις*, Ἀθῆναι 26 Μαΐου 1936.

24 «*Τὴν 29 Μαΐου* [...] *τοῦ Ἐθνομάρτυρος Εὐθυμίου Α. Ἀγριτέλλη, ἐπισκόπου Ζήλων, ὁ ὁποῖος συλληφθεὶς τὸ 1921, ὡς πνευματικὸς ἡγέτης τῶν Ποντίων, ὡδηγήθη δέσμιος εἰς ἐξορίαν, καὶ μετὰ βασανιστήρια εἰς τὰς φυλακὰς τῆς Ἀμασείας, κατεδικάσθη εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον. -Εἰς τὰ ἀποκαλυπτήρια καλοῦνται νὰ παραστῶσι πάντες οἱ τιμῶντες τὴν μνήμην τοῦ σεμνοῦ ἱεράρχου, ἐκλεκτοῦ τέκνου τῆς Λέσβου.*», «Προτομὴ ἐθνομάρτυρος», εφ. *Ἡ Πρωΐα*, Ἀθῆναι 24 Μαΐου 1936.

25 «*Τὴν 29ην Μαΐου καὶ ὥραν 10.30 π. μ. ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Λειμῶνος (Καλλονῆς Λέσβου) τελοῦνται τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ ἐν πλήρει ἐθνικῇ δράσει καὶ ἡρωϊκῷ βίῳ μαρτυρήσαντος Εὐθυμίου Α. Ἀγριτέλλη, Ἐπισκόπου Ζήλων. Εἰς τὸν Ἐπίσκοπον Εὐθύμιον ἔλαχεν ὁ κλῆρος τῆς περιθάλψεως τοῦ Ποντιακοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὰς στιγμὰς τῆς σφαγῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων. Παραπεμφθεὶς διὰ τὴν δρᾶσιν του αὐτὴν εἰς τὸ ἐν Ἀμασείᾳ δικαστήριον τῆς Ἀνεξαρτησίας, κατεδικάσθη μαζὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον. Μετὰ μακρὰν αὐστηρὰν ἀπομόνωσιν, οὗτος ἐτελεύτησεν εἰς τὰ σκοτεινὰ ὑπόγεια τῶν φυλακῶν, κατὰ τρόπον, τὸν ὁποῖον μόνον οἱ Τοῦρκοι γνωρίζουν.*», «ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΤΟΜΗΣ ΕΝΟΣ ΜΑΡΤΥΡΟΣ», εφ. *Ἑλληνικὸ Μέλλον*, Ἀθῆναι 26 Μαΐου 1936 (με την ίδια συνοδευτική φωτογραφία της πρόσκλησης και υπότιτλο «*Ὁ μάρτυς Ἐπίσκοπος Ζήλων Εὐθύμιος Α. Ἀγριτέλλης*»).

λετής στις 30 Μαΐου και για την παρουσία του διαδόχου. «*Τὸ Φῶς*» διασκευάζει τις δύο πρώτες παραγράφους της επιστολής[26]. Παραπλήσιο δημοσίευμα εμφανίστηκε και στον «*Ταχυδρόμο*», ο οποίος τόνιζε την εθνική σημασία της τελετής[27]. Μεγαλύτερο αφιέρωμα στο γεγονός έκανε στις 29 Μαΐου η «*Μακεδονία*», η οποία επέκτεινε μεν το εγκώμιο προς τον Ευθύμιο, εκ παραδρομής όμως ως ημερομηνία θανάτου του προσδιόριζε την ημέρα του Πάσχα επηρεασμένη ίσως από τον απαγχονισμό του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, καθώς χαρακτήριζε την εποχή του ως «*νέο '21*»· ακολούθως παρέθετε όλο το ψήφισμα του Συμβουλίου της Εκκλησιαστικής Επαρχίας Αμασείας, το οποίο μνημόνευε την ορθή ημέρα θανής[28].

---

26 «*Τὴν 30ὴν Μαΐου καὶ ὥραν 10.30 π.μ. ἐν τῇ ἱερᾷ μονὴ Λειμῶνος (Καλλονῆς Λέσβου) τελοῦνται τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ ἐν πλήρει ἐθνικῇ δράσει καὶ ἡρωϊκῷ βίῳ μαρτυρήσαντας* [sic] *Εὐθυμίου Α. Ἀγριτέλλη, ἐπισκόπου Ζήλων. Εἰς τὰ ἀποκαλυπτήρια θὰ παραστῇ καὶ ἡ Α.Β.Υ. ὁ διάδοχος Παῦλος. -Ὁ ἀείμνηστος, συλληφθεὶς τὸ 1921 ὡς πνευματικὸς ἡγέτης τῶν Ποντίων, ὡδηγήθη δέσμιος εἰς ἐξορίαν, κατεδικάσθη δὲ εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον παρὰ τοῦ ἐν Ἀμασείᾳ στρατοδικείου. -Σχετικῶς τὸ συμβούλιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Ἀμασείας ἐξέδωκε ψήφισμα, διὰ τοῦ ὁποίου ψηφίζει ὅπως κατατεθῇ στέφανος κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν ἀποκαλυπτηρίων, ὅπως δημοσιευθῇ τὸ ψήφισμα εἰς τὸν τύπον καὶ ἡ ἐν Ἀμισῷ (Σαμψοῦντι) κατὰ τὰς χαλεπὰς διὰ τὸν Πόντον ἡμέρας πατριωτικὴ δρᾶσις τοῦ ἀοιδίμου ἱεράρχου καὶ ὅπως σταλῇ τὸ ψήφισμα εἰς τὸν σεβ. Μηθύμνης Διονύσιον, πρόεδρον τῆς ἐπιτροπῆς.*», «Εἰς μνήμην ἑνὸς Ποντίου ἐθνομάρτυρος», εφ. *Τὸ Φῶς*, Θεσσαλονίκη 28 Μαΐου 1936.

27 «*Τὴν 30 Μαΐου 1936 ἡμέραν Σάββατον καὶ ὥραν 10.30 π.μ. τελοῦνται εἰς τὴν Ἱερὰν Μονὴν Λειμῶνος (Καλλονῆς Λέσβου) τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ ἐν πλήρει ἐθνικῇ δράσει καὶ ἡρωϊκῷ βίῳ μαρτυρήσαντος Εὐθ. Α. Ἀγριτέλλη, Ἐπισκόπου Ζήλων. -Ὁ ἀείμνηστος συλληφθεὶς τὸ 1921 ὡς πνευματικὸς ἡγέτης τῶν Ποντίων ὡδηγήθη δέσμιος εἰς ἐξορίαν καὶ μετὰ ἀνιστόρητον μαρτυρικὴν ζωὴν εἰς τὰς φυλακὰς Ἀμασείας κατεδικάσθη εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον καὶ ἀπέθανεν ὁλοκαύτωμα τῆς πατρίδος, αὐτοθυσία τῆς ἐκκλησίας σέμνωμα τοῦ Γένους. -Εἰς τὰ ἀποκαλυπτήρια εἰς τὰ ὁποῖα θὰ ἀποδοθῇ ἰδιαιτέρα ἐθνικὴ σημασία θὰ παραστῇ καὶ ἡ Α. Β. Υ. ὁ Διάδοχος Παῦλος. -Τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐκκλ. Ἐπαρχίας Ἀμασείας, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ἀπεφάσισεν ὅπως εἰς ἔνδειξιν εὐγνωμοσύνης πρὸς τὴν μνήμην τοῦ ἐθνομάρτυρος Ἱεράρχου καταθέση στέφανον κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν ἀποκαλυπτηρίων, ὅπως δημοσιεύση εἰς τὸν Τύπον μετὰ ψηφίσματος καὶ τὴν ἐν Ἀμισῷ κατὰ τὰς χαλεπὰς διὰ τὸν Πόντον ἡμέρας πατριωτικὴν δρᾶσιν τοῦ ἀοιδίμου, ὅπερ νὰ σταλῇ καὶ πρὸς τὸν Σεβ. Μηθύμνης Διονύσιον, Πρόεδρον τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν ἀποκαλυπτηρίων.*», «Οἱ ἐθνομάρτυρες: Τ' ἀποκαλυπτήρια προτομῆς τοῦ Ἐπισκόπου Ζήλων Α. Ἀγριτέλλη. Θὰ παραστῇ ὁ Διάδοχος», εφ. *Ταχυδρόμος τῆς Βορείου Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 28 Μαΐου 1936.

28 «*Αὔριον, 30ὴν Μαΐου, τελοῦνται εἰς τὴν Ἱερὰν Μονὴν Λειμῶνος (Καλλονῆς Λέσβου) τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ ἐν πλήρει ἐθνικῇ δράσει καὶ ἡρωϊκῷ βίῳ μαρτυρήσαντος ἐν Ἀμασείᾳ Εὐθυμίου Α. Ἀγριτέλλη ἐπισκόπου Ζήλων. -Εἶναι ὄντως τεραστία ἡ ἐθνικὴ δράσις καὶ ἡ αὐτοθυσία τοῦ μεγάλου τούτου ἀλτρουϊστοῦ καὶ ἐνδόξου ἐθνομάρτυρος τοῦ νέου 21. Αἱ τουρκικαὶ ἀρχαὶ ἐπεζήτουν τὴν ἐξόντωσίν του, διότι τὸν ἐθεώρουν νοῦν καὶ δύναμιν τῶν ὁμογενῶν τῆς ἐπαρχίας Ἀμασείας. Τὸ 1921 τὸν συνέλαβον ὡς πνευματικὸν ἡγέτην τῶν Ποντίων καὶ τὸν ὡδήγησαν δέσμιον εἰς ἐξορίαν. Ὅταν ἐκλήθη ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τῆς Ἀνεξαρτησίας ὡς ἀρχηγὸς τῶν κατηγορουμένων ἐπὶ ἐσχάτῃ προδοσίᾳ Ποντίων συνεκλόνισε διὰ τῆς ἀγορεύσεώς του τοὺς δικαστὰς καὶ ἠξίωσεν ὄχι διὰ τὸν ἑαυτόν του ἀπελευθέρωσιν, ἀλλὰ διὰ τοὺς ἐν φυλακαῖς καὶ ἐξορίαις Ποντίους, ὅπως ἐπιστρέψουν εἰς τὰς ἑστίας των. -Μετὰ ἀνιστόρητον μαρτυρικὴν ζωὴν εἰς τὰς φυλακὰς Ἀμασείας κατεδικάσθη εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον καὶ ἐτελεύτησεν ὡς ὁλοκαύτωμα τῆς πατρίδος, ὡς αὐτοθυσία τῆς ἐκκλησίας καὶ σέμνωμα τοῦ Γένους, τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα 18ην Ἀπριλίου 1921. -ΤΟ ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΩΝ ΕΠΑΡΧΙΩΤΩΝ ΑΜΑΣΕΙΑΣ. -Τὸ συμβούλιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Ἀμασείας τῇ ὁμοθύμῳ ἐπιθυμίᾳ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἐπαρχιωτῶν, συνελθὸν ἐκτάκτως ἐπὶ τῇ ἀναγγελίᾳ τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Λειμῶνος (Καλλονῆς Λέσβου) τὴν 30)ν Μαΐου 1936*

Περίεργη είναι η αποσιώπηση της τελετής από τη βενιζελική «*Νέα Ἀλήθεια*», **ό**πως και από άλλες εφημερίδες, όταν οι περισσότερες παρασύρθηκαν εκείνες τις μέρες σε εκτενή αφιερώματα για το κοσμοπολίτικο ειδύλλιο πριγκίπισσας του Ιράκ με Έλληνα που παρ' ολίγον θα προκαλούσε διπλωματικό επεισόδιο[29].

τελεσθησομένων ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς τοῦ ἀειμνήστου ἐθνομάρτυρος Εὐθυμίου Α. Ἀγριτέλλη, ἐπισκόπου Ζήλων σεμνοῦ ἱεράρχου, προσενεγκόντος μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὴν πολυπαθῆ ἐπαρχίαν του καὶ μαρτυρικὸν εὑρόντος θάνατον ἐν Ἀμασείᾳ τοῦ Πόντου τὴν 29 Μαΐου 1921, εἰς ἔνδειξιν εὐγνωμοσύνης καὶ ἀποτίον φόρον τιμῆς πρὸς τὴν μνήμην αὐτοῦ. ΨΗΦΙΖΕΙ 1) Ὅπως κατατεθῇ στέφανος κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν ἀποκαλυπτηρίων, 2) ὅπως δημοσιευθῇ ἐν τῷ Τύπῳ μετὰ τοῦ παρόντος ψηφίσματος καὶ ἡ ἐν Ἀμισῷ (Σαμψοῦντι) κατὰ τὰς χαλεπὰς διὰ τὸν Πόντον ἡμέρας πατριωτικὴ δρᾶσις τοῦ ἀοιδίμου ἱεράρχου, 3) ὅπως σταλῇ τὸ παρὸν ψήφισμα πρὸς τὸν Σεβ. Μηθύμνης Διονύσιον, πρόεδρον τῆς ἐπιτροπῆς. -Ἐν Θεσ)νίκῃ τῇ 25 Μαΐου 1936. -Ὁ πρόεδρος Ἰσ. Χατζησάββα – Τὰ μέλη Νικ. Γιαχμιούρογλου, Ι. Κουζουτζάκογλου, Χρ. Κωνσταντινίδης», «Εἰς τὴν πινακοθήκην τῶν Ἡρώων...Ὁ νέος ἐθνομάρτυς τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὁ Ἀμασείας Ζήλων: ΤΑ ΑΥΡΙΑΝΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΕΝ ΛΕΣΒΩ. ΤΟ ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΩΝ ΙΕΠΑΡΧΙΩΝ [sic] ΑΜΑΣΕΙΑΣ», εφ. *Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 29 Μαΐου 1936.

29 Για το κοσμικό θέμα που ήλκυσε το ενδιαφέρον του Τύπου, ενδεικτικά βλ. [Αθηνών:] «Ο ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΠΑΤΑΓΩΔΟΥΣ ΕΙΔΥΛΛΙΟΥ. Ο ΩΡΑΙΟΣ ΤΑΣΣΟΣ ΚΑΙ Η ΕΞΩΤΙΚΗ ΑΛΖΑ ΣΑΣ ΧΑΙΡΕΤΟΥΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΡΟΔΟΝ ΟΠΟΥ ΕΦΘΑΣΑΝ ΧΘΕΣ ΤΟ ΑΠΟΓΕΥΜΑ. Η ΑΠΕΛΠΙΣΙΑ ΤΗΣ ΑΔΕΛΦΗΣ ΤΗΣ ΚΑΙ Η ΕΞΑΦΑΝΙΣΙΣ ΕΝΟΣ ΕΥΝΟΥΧΟΥ. ΒΑΣΙΜΟΙ ΦΟΒΟΙ ΟΤΙ ΟΙ ΦΑΝΑΤΙΚΟΙ ΙΡΑΚΙΝΟΙ ΘΑ ΕΞΟΝΤΩΣΟΥΝ ΤΗΝ ΑΠΟΣΤΑΤΙΔΑ[...]»-«[...]ΕΡΧΕΤΑΙ ΕΙΣ ΑΘΗΝΑΣ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΛΖΑ Ο ΑΥΛΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΟΥ ΙΡΑΚ; ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΞΩΤΙΚΗΣ ΠΡΙΓΚΗΠΙΣΣΗΣ. ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΚΑΙ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑΙ ΑΛΛΑΞΟΠΙΣΤΙΑΙ. ΚΑΙ ΔΥΟ ΑΛΛΑΙ ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΑΤΙΔΟΣ ΕΧΟΥΝ ΑΓΑΠΗΣΕΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΕΛΕΙΨΑΝ ΤΟ ΙΡΑΚ.[...]»-«ΑΙ ΑΤΕΛΕΙΩΤΟΙ ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΓΚΛΟΝΙΣΤΙΚΟΥ ΕΙΔΥΛΛΙΟΥ. Ο ΑΦΙΧΘΕΙΣ ΑΥΛΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΟΥ ΙΡΑΚ ΤΑΧΣΙΝ ΚΑΔΡΗ ΕΠΙΔΙΩΚΕΙ ΑΚΥΡΩΣΙΝ ΤΗΣ ΒΑΠΤΙΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ ΤΗΣ ΑΛΖΑ. ΕΝΩ ΖΗΤΕΙΤΑΙ ΝΑ ΘΕΩΡΗΘΗ ΩΣ ΤΡΕΛΛΗ Η ΕΞΩΤΙΚΗ ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑ. Η "ΔΗΜΟΠΡΑΣΙΑ" ΤΗΣ ΚΑΡΔΙΑΣ ΤΟΥ ΓΟΗΤΟΣ ΛΑΜΒΑΝΕΙ ΜΥΘΩΔΕΙΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ», εφ. *Ἀκρόπολις*, 30, 31 Μαΐου και 2 Ἰουνίου 1936· «[...]Η ΑΔΕΛΦΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΟΥ ΙΡΑΚ ΑΦΙΧΘΕΙΣΑ ΙΓΚΟΓΝΙΤΟ ΕΙΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΠΗΓΑΓΕΝ ΕΝΑ ΕΛΛΗΝΑ. ΕΒΑΠΤΙΣΘΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΗ ΚΑΙ ΕΤΕΛΕΣΕ ΤΟΥΣ ΓΑΜΟΥΣ ΤΗΣ ΠΡΟΧΘΕΣ.[...]Η ΗΡΩΪΣ ΕΙΝΕ ΑΠ' ΕΥΘΕΙΑΣ ΑΠΟΓΟΝΟΣ ΤΟΥ ΜΩΑΜΕΘ ΚΑΙ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΑ ΚΟΡΗ ΤΟΥ ΑΠΟΘΑΝΟΝΤΟΣ ΦΕΫΣΑΛ[..]»-«Η ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΘΕΙΣΑ ΠΡΙΓΚΗΠΙΣΣΑ ΑΝΕΧΩΡΗΣΕ ΧΘΕΣ ΕΙΣ ΡΟΔΟΝ[...]ΕΙΧΕ ΚΑΤΑΛΗΦΘΗ ΥΠΟ ΠΑΝΙΚΟΥ ΦΟΒΟΥΜΕΝΗ ΟΤΙ Θ' ΑΠΑΧΘΗ ΒΙΑΙΩΣ Ἢ ΘΑ ΔΟΛΟΦΟΝΗΘΗ ΥΠΟ ΙΡΑΚΙΝΩΝ[...]»-«Η ΠΡΙΓΚΗΠΙΣΣΑ ΤΟΥ ΙΡΑΚ ΠΟΥ ΑΠΗΓΑΓΕ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΑ ΥΠΑΛΛΗΛΟΝ. ΑΖΑ Η ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΑ "ΠΕΠΡΩΜΕΝΟΝ" ΠΟΥ ΕΠΑΝΕΣΤΑΤΗΣΕ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΕΘΙΜΩΝ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΗΣ. ΜΕ ΠΟΙΑΣ ΣΚΛΗΡΑΣ ΠΟΙΝΑΣ ΤΗΝ ΤΙΜΩΡΕΙ ΤΟ ΚΟΡΑΝΙΟΝ. ΘΑ ΛΙΘΟΒΟΛΗΘΗ ΥΠΟ ΤΩΝ ΥΠΗΚΟΩΝ ΤΗΣ Ἢ Θ' ΑΠΟΘΑΝΗ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΗ.» (σε συνέχειες: 1ΟΝ: ΤΟ ΤΡΙΠΛΟΥΝ ΕΓΚΛΗΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΚΟΡΑΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΧΑΛΙΦΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ, 2ΟΝ: ΣΗΜΕΡΟΝ ΑΝΑΜΕΝΕΤΑΙ ΕΙΣ ΑΘΗΝΑΣ Ο Μ. ΑΥΛΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΟΥ ΙΡΑΚ. ΑΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΙ ΔΙΑ ΝΑ ΠΕΙΣΘΗ Η ΑΠΟΣΤΑΤΙΣ ΝΑ ΕΠΑΝΕΛΘΗ ΕΙΣ ΤΟ ΙΡΑΚ, 3ΟΝ: Πῶς τιμωρεῖ τὸ Κοράνιον τὴν ἄλλαξοπιστίαν τῆς Ἀζᾶ. Ἡ Ἱστορία τῆς ὡραίας Λεϊλᾶς που ἐνετειχίσθη ζωντανὴ ἀπὸ τὸν πατέρα της [...]), εφ. *Ἐλεύθερος ἄνθρωπος*, 28, 30, 31 Μαΐου και 1, 2 Ιουνίου 1936· «ΟΠΩΣ ΤΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ ΤΗΣ ΧΑΛΙΜΑΣ: Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΕΡΩΣ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΟΥ ΙΡΑΚ ΚΑΙ Ο ΓΑΜΟΣ ΤΗΣ ΜΕ ΤΟΝ ΠΤΩΧΟΝ ΕΛΛΗΝΑ ΥΠΑΛΛΗΛΟΝ[...]ΟΛΑΙ ΑΙ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑΙ ΤΟΥ ΕΙΔΥΛΛΙΟΥ»-«ΤΟ ΕΙΔΥΛΛΙΟΝ ΤΗΣ ΠΡΙΓΚΗΠΙΣΣΗΣ ΤΟΥ ΙΡΑΚ[...]», εφ. *Ἡ Ἐθνική*, 29 και 30 Μαΐου 1936· «ΑΦΙΚΕΤΟ ΑΠΕΣΤΑΛΜΕΝΟΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΟΥ ΙΡΑΚ. Η ΑΠΕΙΛΗ ΠΕΡΙ ΒΙΑΙΑΣ ΑΠΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΠΡΙΓΚΗΠΙΣΣΗΣ. ΕΛΗΦΘΗΣΑΝ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΜΕΤΡΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΔΙΑ ΤΟ ΖΕΥΓΟΣ» και «Η ΑΠΕΙΛΗ ΤΗΣ ΑΠΑΓΩΓΗΣ»-«ΥΠΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΟΥ ΦΟΒΟΥ

Περιγραφή της τελετής και ο ρόλος του Μηθύμνης Διονυσίου

Σύμφωνα με την αναλυτική επτασέλιδη περίπου περιγραφή της τελετής που δημοσίευσε το περιοδικό της Μητροπόλεως Μηθύμνης[30], προηγήθηκε λειτουργία στο καθολικό της Μονής Λειμώνος που τέλεσαν οι δύο Μητροπολίτες της νήσου και επιμνημόσυνη δέηση, ενώ στο τέλος του μνημοσύνου προσήλθε ο διάδοχος συνοδευόμενος από τον αρχηγό του Στόλου Σακελλαρίου και αξιωματικούς του πολεμικού ναυτικού, τον οποίο υποδέχτηκαν οι δύο αρχιερείς. Μετά την καθιερωμένη δοξολογία και τον πολυχρονισμό του βασιλέως ο Διονύσιος κατά την προσφώνησή του προς τον Παύλο τόνισε τη σημασία της τιμής που απέδιδε ο πρίγκιπας με την παρουσία του «*εἷς ἕνα ἥρωα τῆς πίστεως καὶ ἕνα μάρτυρα τοῦ Ἔθνους*», καθώς ήταν ο πρώτος διάδοχος που επισκέφτηκε το νησί

ΤΗΣ ΕΚΔΙΚΗΣΕΩΣ Η ΠΡΙΓΚΗΠΙΣΣΑ ΤΟΥ ΙΡΑΚ ΑΝΕΧΩΡΗΣΕ ΧΘΕΣ ΕΙΣ ΡΟΔΟΝ. ΕΦΟΒΕΙΤΟ ΑΚΟΜΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΔΕΛΦΗΝ ΤΗΣ»-«ΑΦΙΚΕΤΟ ΤΗΝ ΠΡΩΪΑΝ Ο ΑΥΛΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΟΥ ΙΡΑΚ. Η ΕΚΕΙ ΠΡΟΞΕΝΕΙΘΕΙΣΑ ΕΝΤΥΠΩΣΙΣ ΕΚ ΤΟΥ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΠΡΙΓΚΗΠΙΣΣΗΣ», εφ. *Ὁ Τύπος*, 29, 30 Μαΐου και 1 Ιουνίου 1936, κ.α.· «Η ΠΡΙΓΚΗΠΙΣΣΑ ΡΑΤΣΧΑ ΤΟΥ ΙΡΑΚ ΕΝΥΜΦΕΥΘΗ ΕΛΛΗΝΑ ΥΠΑΛΛΗΛΟΝ. ΕΝΑΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΣΦΡΟΔΡΟΣ ΕΡΩΣ»-«ΕΡΩΣ ... ΜΕΤ' ΕΜΠΟΔΙΩΝ. Η ΒΑΘΥΠΛΟΥΤΟΣ ΠΡΙΓΚΗΠΙΣΣΑ ΤΟΥ ΙΡΑΚ ΠΟΥ ΗΡΝΗΘΗ ΤΗΝ ΘΡΗΣΚΕΙΑΝ ΤΗΣ ΔΙΑ ΤΟΝ ΕΡΩΤΑ... ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ ΠΕΡΙ ΕΚΚΕΝΤΡΙΚΗΣ Ἢ ΣΧΙΖΟΦΡΕΝΟΥΣ;[...]ΕΝΑ ΣΥΝΤΑΡΑΚΤΙΚΟΝ ΕΡΩΤΙΚΟΝ ΣΚΑΝΔΑΛΟΝ»-«Ο ΜΕΓΑΣ ΑΥΛΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΙΡΑΚ ΕΙΣ ΤΑΣ ΑΘΗΝΑΣ. Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ»-«[...]ΜΕΧΡΙ ΣΤΙΓΜΗΣ ΝΙΚΗΤΗΣ Ο ΕΡΩΣ! Η ΑΤΖΑ ΔΕΝ ΘΕΛΕΙ ΝΑ ΕΠΑΝΕΛΘΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΤΗΣ. ΣΥΝΕΧΙΖΟΝΤΑΙ ΑΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΔΙΑΛΥΣΙΝ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ[...]», εφ. *Πατρίς*, 28 και 29 Μαΐου, 2 και 6 Ιουνίου 1936. [Θεσσαλονίκης:] «Η ΚΟΡΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΟΥ ΙΡΑΚ ΑΠΗΓΑΓΕ ΕΝΑ ΕΛΛΗΝΑ ΥΠΑΛΛΗΛΟΝ ΚΑΙ ΕΒΑΠΤΙΣΘΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΗ»-«ΑΙ ΣΥΝΕΠΕΙΑΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΪΡΑΚΙΝΟΥ ΣΥΝΟΙΚΕΣΙΟΥ: Η ΥΠΟΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΠΡΙΓΚΗΠΙΣΣΗΣ ΤΟΥ ΙΡΑΚ ΗΡΧΙΣΕ ΝΑ ΑΠΑΣΧΟΛΗ ΤΩΡΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΔΙΕΘΝΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑΝ!», εφ. *Ἡ Ἀπογευματινή*, 27 Μαΐου και 2 Ιουνίου 1936· «ΑΝ ΕΧΗΣ ΤΥΧΗ ΔΙΑΒΑΙΝΕ... ΕΛΛΗΝ ΣΕΡΒΙΤΟΡΟΣ ΕΓΙΝΕΝ ΑΜΕΣΩΣ "ΠΡΙΓΚΗΨ ΤΟΥ ΙΡΑΚ"[...]Ποῦ κατέληξε ἡ ἀπαγωγὴ»-«ΒΑΣΙΛΙΚΟΝ ΠΟΥΡΜΠΟΥΑΡ ΑΠΟ ΤΟ ΙΡΑΚ: Πέντε ἑκα ομμύρια [sic] εἰς τὸν Χαραλάμπην διὰ νὰ ἀπαρνηθῇ τὴν Αλζὰ [...]», εφ. *Μακεδονία*, 29 Μαΐου και 2 Ιουνίου 1936, κ.α.· «ΕΡΩΤΙΚΟΙ ΑΘΛΟΙ: ΠΡΙΓΚΗΠΙΣΣΑ ΤΟΥ ΙΡΑΚ. ΕΝΥΜΦΕΥΘΗ ΕΛΛΗΝΑ ... ΣΕΡΒΙΤΟΡΟΝ!»-«[...]Ἡ Ἰρακινὴ πριγκήπισσα καὶ ὁ ὡραῖος της σύζυγος ἀνεχώρησαν εἰς τὴν Ρόδον[...]ΥΠΟ ΤΑΣ ΕΥΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΕΛΛΑΔΟΣ!», εφ. *Νέα Ἀλήθεια*, 28 και 30 Μαΐου 1936.

30 «ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΤΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΖΗΛΩΝ ΕΥΘΥΜΙΟΥ», *Δελτίον περιοδικὸν τῆς Ι. Μητροπόλεως Μηθύμνης*, αρ. 5-6, Μάιος-Ιούνιος 1936, σελ. 44-51 [Για το συγκεκριμένο περιοδικό, βλ. Χρ. Σταυράκογλου, «Δελτίον. Το περιοδικόν της Μητρόπολης Μηθύμνης», *Λεσβιακά* 18, 2000, σελ. 277-305· Παναγιώτης Μιχαηλάρης, «Δελτίον Περιοδικόν της Ι. Μητροπόλεως Μηθύμνης», στο: Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου (1784-1974): Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, τόμ. Α΄ Εισαγωγικά κείμενα Α-Δ, Αθήνα 2008, σελ. 473-475]· «ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΕΣ ΙΕΡΑΡΧΑΙ: ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΤΟΜΗΣ ΤΟΥ ΖΗΛΩΝ ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΥΠΟ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΜΗΘΥΜΝΗΣ κ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ», *Ὁ Ποιμὴν*, αρ. 4-5, Απρίλιος-Μάιος 1936, σελ. 109-113. Για την αποστολή των σχετικών άρθρων των δύο περιοδικών, αλλά και άλλων για τη Μονή Λειμώνος από την προσωπική του βιβλιοθήκη θερμές ευχαριστίες οφείλω στον φίλο συγγραφέα και ερευνητή κ. Στρατή Αναγνώστου από τη Μυτιλήνη, Σχολικό Σύμβουλο επί πολλά έτη και ανιψιό του μακαριστού Μητροπολίτη Ιερισσού, Αρδαμερίου και Αγίου Όρους κυρού Νικοδήμου (Αναγνώστου, 1931-2012). Επίσης ευχαριστώ ιδιαίτερα τον κ. Αντώνιο Κυριάκου και την κ. Θεοδώρα Τσολερίδου για τη έκτακτη αλλά πρόθυμη συνδρομή τους στην τελευταία φάση της βιβλιογραφικής αναζήτησης.

μετά την απελευθέρωση, ενώ ανακαλώντας στη μνήμη το παρελθόν συνέδεσε τις νίκες αυτοκρατόρων και βασιλέων με μελλοντικές νέες δόξες και μεγαλεία[31].

Ακολούθως με πομπή το εκκλησίασμα κατευθύνθηκε στον περίβολο και μετά από τρισάγιο προ της καλυμμένης με την ελληνική σημαία προτομής ο Μηθύμνης εκφώνησε πλέον των τριών σελίδων λόγο. Ο Διονύσιος προτάσσοντας την ημερομηνία μαρτυρίου του Ευθυμίου στις φυλακές Αμασείας με έμμεση αναφορά στην αποφράδα ημέρα της Άλωσης αναδύθηκε -μνημονεύοντας και τον εκλιπόντα το προηγούμενο έτος Γερμανό Καραβαγγέλη- στην παράθεση αναλυτικής βιογραφίας του εθνομάρτυρα [32], από την οποία αντλούν λεπτομέρειες οι ύστερες μελέτες. Λίγο πριν την κατακλείδα, όπου επαναλάμβανε την πρωτοβουλία της Μονής για την ανέγερση της προτομής, ο Διονύσιος τόνισε ότι ο Ευθύμιος με την αυτοθυσία του σφράγισε τη σταδιοδρομία του και έγινε πρόδρομος άλλων εθνομαρτύρων, όπως του Σμύρνης Χρυσοστόμου, του Κυδωνιών Γρηγορίου και του Μοσχονησίων Αμβροσίου.

Μετά τον λόγο του Διονυσίου έγινε η αφαίρεση της σημαίας από τον διάδοχο. Η μαρμάρινη αναθηματική στήλη, πάνω στην οποία είναι στερεωμένη η προτομή, φέρει σκαλισμένη την ακόλουθη επιγραφή που δεν αναφέρεται σε κανένα δημοσίευμα της εποχής για την τελετή: «*ΕΥΘΥΜΙΩ ΑΓΡΙΤΕΛΛΗ / ΕΠΙΣΚΟΠΩ ΖΗΛΩΝ / ΑΔΕΛΦΩ ΕΠΙΛΕΚΤΩ / ΓΕΝΝΗΘΕΝΤΙ ΕΤΕΙ 1879 / ΕΝ ΠΑΡΑΚΟΙΛΟΙΣ ΚΑΙ / ΘΑΝΟΝΤΙ ΜΑΡΤΥΡΙΚΩΣ / ΥΠΕΡ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ /ΠΑΤΡΙΔΟΣ / ΕΝ ΦΥΛΑΚΑΙΣ ΑΜΑΣΕΙΑΣ / ΤΗ 29^H ΜΑΪΟΥ 1921 / Η ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΚΑΙ / ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ ΛΕΙΜΩΝΟΣ / ΕΥΓΝΩΜΟΝΟΥΣΑΙ*»[33]. Αμέσως έγινε η απόδοση τιμών από το άγημα και η ανάκρουση του εθνικού ύμνου. Της κατάθεσης στεφάνων προηγήθηκε ο αδελφός του Ευθυμίου και ακο-

31 «*Βασιλικὴ Ὑψηλότης, -Εὐλογημένος ὁ ἐρχομός Σας, εἰς τὸν ἱερὸν τοῦτον χῶρον! -Ἡ τιμή, τὴν ὁποίαν διὰ τῆς ὑψηλῆς παρουσίας Σας ἀπονέμετε εἰς ἕνα ἥρωα τῆς πίστεως καὶ ἕνα μάρτυρα τοῦ Ἔθνους, ἀντανακλᾷ εἰς τὴν Μητέρα Σας Ἐκκλησίαν, τῆς ὁποίας τὰ νάματα ἐποτίσθητε, τοὺς ἀγῶνας ἐγνωρίσατε, καὶ τὰ ἰδεώδη ἐδιδάχθητε! -Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Λειμῶνος συγκινεῖται βαθύτατα ἀπὸ τὴν εὐλαβικήν Σας ἐπίσκεψιν καὶ Σᾶς εὐγνωμονεῖ δι' αὐτήν. -Ὁ Λαὸς τῆς Καλλονῆς, ὁ Λαὸς τῶν γειτονικῶν καὶ τῶν ἄλλων Κοινοτήτων, πλημμυρισμένος ἀπὸ ἰδιαιτέραν χαρὰν βλέπει σήμερον ἐνώπιόν του τὸν πρῶτον ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Νήσου Διάδοχον τοῦ Ἑλληνικοῦ Θρόνου, τὴν Α.Β. Ὑψηλότητα! Δοκιμάζει τὴν ἱερωτέραν συγκίνησιν: ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην τὸ παρελθόν· μελετᾷ τὰ τρόπαια ἐνδόξων Αὐτοκρατόρων καὶ Βασιλέων του, τὰ κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν τρόπαια ἐνδόξων στρατῶν καὶ στόλων, καὶ κεντημένος ἀπὸ ἐθνικὴν φιλοτιμίαν σπεύδει νὰ ἀνιχνεύσῃ τὸ ἀόρατον μέλλον καὶ νὰ τὸ πλαισιώσῃ ἐν τῷ προσώπῳ Σας μὲ τὸν φωτοστέφανον Νέας Δόξης καὶ Νέων Μεγαλείων ὑπὸ τὴν κραταιὰν χεῖρα τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν, Ὃς σκέποι καὶ διαφυλάττοι τὴν Ὑ. Β. Ὑ. Καὶ καταγλαΐζοι διὰ τῆς χάριτος καὶ εὐλογίας Αὐτοῦ! Ἀμήν!*», «ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ [...]», *Δελτίον περιοδικὸν τῆς Ι. Μητροπόλεως Μηθύμνης*, ό.π., σελ. 45.

32 «†ΑΜΑΣΕΙΑΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΚΑΡΑΒΑΓΓΕΛΗΣ», *Γ.Π.* 19, Φεβρουάριος 1935, σελ. 78· «ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΑΜΑΣΕΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΑΡΧΟΣ ΚΕΝΤΡΩΑΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ», *Ὀρθοδοξία* 10, Φεβρουάριος 1935, σελ. 107-108.

33 Εκ βάθους καρδίας οφείλω να ευχαριστήσω τους φίλους κ. Βασίλειο Ντάβα και κ. Ελισάβετ Βύζα που εργάζονται στη Μυτιλήνη και τον συνάδελφό τους κ. Λυκαρδόπουλο Χρήστο από όμορο χωριό της Μονής Λειμώνος, ο οποίος προθυμοποιήθηκε να επισκεφτεί τον αύλιο χώρο, για να φωτογραφίσει την προτομή, ούτως ώστε να γίνει εφικτή η ανάγνωση της αφιερωματικής επιγραφής. Η κατακλείδα της παραπέμπει στον πίνακα του Θεόδωρου Βρυζάκη (1819-1878) με τίτλο «*Η Ελλάς ευγνωμονούσα*» που φιλοτεχνήθηκε το 1858. Για την ταυτότητα του δημιουργού της προτομής αλλά και για τα παρασκήνια της απόφασης για την ανέγερσή της υπολείπεται μελλοντική επί τόπου έρευνα στην Ι. Μητρόπολη Μηθύμνης και την Ι. Μονή Λειμώνος.

λούθησε ο διάδοχος, οι υπόλοιπες αρχές, εκπρόσωποι, δέκα κοινότητες, επτά σχολεία, η Ιερατική Σχολή Λειμώνος, μία λέσχη («Αρίσβη» Καλλονής), ένας σύλλογος (Αναμορφωτικός Παρακοίλων), ένα θρησκευτικό σωματείο («Μεταμόρφωσις» Βατούσας), η εκκλησία Μανδαμάδου, παλαιοί πολεμιστές της Καλλονής, τραυματίες αξιωματικοί και ο ανιψιός «*τοῦ συμμαρτυρήσαντος μετὰ τοῦ Ἐπισκόπου πρωτοσυγκέλλου Πλάτωνος*»[34]. Μετά την τράπεζα που παρατέθηκε, ο Διονύσιος χαρακτήρισε την ημέρα μαρτυρίου του Ευθυμίου ως ημέρα γενεθλίων και όχι θανάτου και τον ίδιο ως «*ἕνα ἀκόμη πολύτιμον μαργαρίτην εἰς τὸ διάδημα τῆς Στρατευομένης Ἐκκλησίας*» επικαλούμενος στίχους από την «*Ἀνδρομάχη*» του Ευριπίδη[35].

Αξιοσημείωτο είναι ότι σε όλο το εκτενές και αναλυτικό δημοσίευμα δεν γίνεται καμία νύξη ούτε στον ποιητή, του οποίου το στιχούργημα συμπεριλήφθηκε στην πρόσκληση, όπως θα δούμε, ούτε στον εθνομάρτυρα Ρήγα, με τον οποίο ο Ευθύμιος παραλληλίστηκε. Επιπλέον δεν γίνεται απαγγελία του ποιήματος από τον δημιουργό, ως είθισται σε άλλες προγενέστερες δημόσιες τελετές, όπως λ.χ. στα αποκαλυπτήρια του αδριάντα του Γρηγορίου Ε΄ στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών από τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη το 1872[36], ενδεχομένως λόγω του αυστηρότητας του θρησκευτικού χώρου, όπου διαδραματίζεται[37].

Καταβολές, σχέσεις με άλλους αρχιερείς και εκκλησιαστική – πολιτική στάση του Μηθύμνης Διονυσίου

Γεννημένος στα Νικιά Νισύρου το 1879, κατά τρία έτη μικρότερος του Ευθυμίου, φοίτησε επί τετραετία στο Ζωγράφειο, ενώ ενεγράφη το 1897 στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης με σύσταση του Μητροπολίτου Ρόδου Κωνσταντίνου Αλεξανδρίδη με καταγωγή από την Αδριανούπολη, ο οποίος είχε προσληφθεί στα Πατριαρχεία και ανελίχτηκε μέχρι την εκλογή του σε επίσκοπο επί Πατριαρχών Ιωακείμ Δ΄, Διονυσίου Ε΄, Νεοφύτου

34 Για τα στεφάνια που κατασκευάστηκαν σε συγκεκριμένο ανθοπωλείο δημοσιεύθηκε «ΔΗΛΩΣΙΣ», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 2 Ιουνίου 1936.

35 «*οὗτοι λείψανα τῶν ἀγαθῶν / ἀνδρῶν ἀφαιρεῖται χρόνος· ἃ δ' ἀρετὰ / καὶ θανοῦσι λάμπει*» (στ. 775-777), *Euripides Tragoediae*, recensuit et commentariis in usum scholarum instruxit Aug. Jul. Edm. Pfluck, Gymnasii Gedanensis Professor, Vol. I. Sect. III, continens Andromachen, Gothae et Erfordiae sumptibus Guil. Hennings, MDCCCXXIX, σελ. 67.

36 Αθανάσιος Σωτ. Τζιερτζής, «Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ρήγας Βελεστινλής στα τέλη του 19ου αιώνα: Από την πρόσληψη στο Ελλαδικό βασίλειο του εθνομάρτυρος αγίου Γρηγορίου Ε΄ σε εγκύκλιο Πατριαρχική επιστολή του Ιωακείμ Β΄ περί επανεκδόσεως της «Περιηγήσεως του Νέου Αναχάρσιδος» (1875)», στο Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), Υπέρεια τόμ 6, Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «ΦΕΡΑΙ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ-ΡΗΓΑΣ» (Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2012), μέρος Β΄ (Ρήγας), Αθήνα 2014, σελ. 1185-1187.

37 Χαρακτηριστικό για την αυστηρή παράδοση της Μονής είναι το απόσπασμα για την κοσμοσυρροή που κατέκλυσε τη Μονή εξαιτίας της προσέλευσης του διαδόχου: «[...] -*Ὅλοι πάνε νὰ δοῦνε, νὰ καμαρώσουν, νὰ ἐπευφημήσουν τὸ Βασιλόπουλο.* [...] -*Φθάνουμε στὸ Μοναστῆρι τοῦ Λειμῶνος στὶς 8 τὸ πρωϊ* [...] -*Ὅλη ἡ γύρω στὸ Μοναστῆρι ἔκτασις εἶνε γεμάτη ἀπὸ κόσμο, γυναῖκες μὲ πολύχρωμα παρασόλια κατὰ τὸ πλεῖστον. –Τὸ Μοναστῆρι τοῦ ὁποίου ἡ μεγάλη πόρτα εἶνε κλειστὴ πολιορκεῖται στενώτατα πανταχόθεν καὶ ἡ ἁμαρτία ὑπὸ τὴν μορφὴν γυναικὸς προσπαθεῖ νὰ ἐκβιάση τὴν εἴσοδόν του καὶ νὰ εἰσέλθη εἰς τὰ ἀπὸ αἰώνων ἀπροσπέλαστα ἄδυτά του. –Οἱ καϋμένοι οἱ καλόγηροι ἀντιμετωπίζουν ἔντρομοι καὶ σταυροκοποῦνται.*[...]», «ΕΘΝΙΚΟΙ ΠΑΛΜΟΙ: Ἀνεβαίνοντας ἕναν Γολγοθᾶν. Σελίδες ἀπ' τὸ μαρτύριο τῆς φυλῆς», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 2 Ιουνίου 1936.

Η΄. Ο Διονύσιος δηλαδή ανδρώθηκε στην παράδοση της αντιιωακειμικής παράταξης και πιθανότατα ονομάστηκε προς τιμήν του εκλιπόντος Πατριάρχη που είχε διατελέσει και αυτός Αδριανουπόλεως, καταγόμενος μάλιστα από εκεί, και είχε σηκώσει το βάρος της σύγκρουσης με την Πύλη στη β΄ φάση του Προνομιακού Ζητήματος αποτολμώντας το κλείσιμο των εκκλησιών. Αποφοίτησε το 1904 έχοντας υποβάλει διατριβή με θέμα «*Περὶ Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου πρώτου μετὰ τὴν ἅλωσιν Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἤτοι περὶ τῆς στάσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν ψευδένωσιν τῆς Φλωρεντίας καὶ τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὴν Τουρκικὴν Κυβέρνησιν*». Επομένως επί τέσσερα έτη, από το 1900 έως τη λήψη του πτυχίου του, συγκαταβίωνε στην τροφό Σχολή με τον Ευθύμιο. Για να διοριστεί ιεροκήρυκας και διευθυντής των Σχολών Πανόρμου κλήθηκε σίγουρα εκεί από τον επίσης Αδριανουπολίτη τότε Μητροπολίτη Κυζίκου, τον από Θεσσαλονίκης, ιωακειμικό Αθανάσιο Μεγακλή, ο οποίος είχε διαδεχτεί τον προαναφερθέντα συμπατριώτη του, τον από Ρόδου και ως Κυζίκου τεθνεώτα Κωνσταντίνο[38]· αυτός στη συνέχεια θα τον σύστησε στην Πατριαρχική Αυλή επί δευτέρας πατριαρχίας Ιωακείμ Γ΄, όπου εκτός από διάκονος της σειράς το 1906 του ανατέθηκαν καθήκοντα και στην «*Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια*» και συνεργάστηκε με τον Μανουήλ Γεδεών με καταγωγή εκ πατρός από τη Λέρο (1851-1943). Προήχθη σε υπογραμματέα (1909-1913), και διετέλεσε αρχιγραμματέας της Ιεράς Συνόδου (1913-1922) επί Γερμανού Ε΄, κατά την τοποτηρητεία του Προύσης Δωροθέου, και επί Μελετίου Μεταξάκη, οπότε εξακολούθησε να έχει επικοινωνία με τον Ζήλων Ευθύμιο, έστω μέσω του Γερμανού Καραβαγγέλη τουλάχιστον για υπηρεσιακά θέματα. Στις 6 Μαρτίου 1922 πριν τη τραγωδία της Μικρασίας εξελέγη Μητροπολίτης Βρυούλων (στη χερσόνησο της Ερυθραίας με έδρα τα Βουρλά) και χειροτονήθηκε από τον Πατριάρχη και οκτώ αρχιερείς. Στις 25 Οκτωβρίου 1922 μετά την καταστροφή μετατέθηκε στη Μητρόπολη Μηθύμνης, ενώ βρισκόταν στη Χίο[39], αφού προηγήθηκε η απομάκρυνση του φιλοβασιλικού Βασίλειου Κομβόπουλου στη Μητρόπολη Χαλδίας[40].

38 Βλ. Δημήτριος Αγγ. Παπάζης, *Ο Μητροπολίτης Αθανάσιος Μεγακλής (1848-1909)*, Θεσσαλονίκη 1997· Βασίλειος Θ. Σταυρίδης, *Ἐπισκοπικοί κατάλογοι* ..., ό.π., σελ. 371 (αρ. 1357), και 379 (αρ. 1418).

39 Παρίσταντο και οι: Καισαρείας Νικόλαος, Χαλκηδόνος Γρηγόριος, Αμασείας Γερμανός, Ρόδου Απόστολος, Κορυτσάς Ιωακείμ, Βάρνης Νικόδημος, Ηλιουπόλεως Σμάραγδος και Μετρών Ιωακείμ. Βλ. «ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ: 6 Μαρτ. Κυριακή.», *Ε.Α.* 46, 12 Μαρτίου 1922, σελ. 126, και «ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ: ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ», ό.π., 29 Οκτωβρίου και 5 Νοεμβρίου 1922, σελ. 419 και 428. Βλ. Βασίλειος Θ. Σταυρίδης, *Ἐπισκοπικοί κατάλογοι* ..., ό.π., σελ. 407 (αριθ. 1626) και 409 (αρ. 1642). Για τον Διονύσιο Μηνά βλ. Ιω. Μουτζούρης, «Διονύσιος 21) Ὁ Μηνᾶς. Μητροπολίτης Μηθύμνης (1922-1951)», *Θ.Η.Ε.*, τόμ. 5, Αθήναι 1964, στήλ. 48. Πρβ. Κίμ. Μ. Μιχαηλίδης, *Ο μητροπολίτης Μηθύμνης Διονύσιος (1879-1951): Βιογραφικό σχεδίασμα*, Μυτιλήνη 1952· Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, «Διονύσιος Μηνάς, Μητροπολίτης Μηθύμνης ο από Νισύρου», *Νισυριακά* ΙΙ, 1965, σελ. 203-208, από όπου και η φωτογραφία του παραρτήματος. [Για την πρόσβαση στο συγκεκριμένο άρθρο θερμότατες ευχαριστίες οφείλω στον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Προύσης κ. Ελπιδοφόρο, Ηγούμενο και Σχολάρχη της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, και στον ιεροδιάκονο π. Γεδεών Βαρυτίμου για την ανεύρεση και την ηλεκτρονική αποστολή του]. Βιογραφικό και φωτογραφία του Διονυσίου είναι αναρτημένη και σε ιστολόγιο του Μάρκου Μάρκου σε άρθρο με τον τίτλο «Ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Μηθύμνης κυρός Διονύσιος. (1879-1951). (Εκκλησία της Ελλάδος-Νέες Χώρες).» (http://users.sch.gr/markmarkou/1931_1959/ 1951/koim/dionysios_minas.htm, ανακτήθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 2017).

40 Για τον Μηθύμνης Βασίλειο Κομβόπουλο, βλ. ἀρχιμ. Εὐγένιος Κωσταρίδης, *Ἡ σύγχρονος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία* ..., ό.π., σελ. 469-471· Αθανάσιος Σωτ. Τζιερτζής, «Ανάμεσα στο Οικουμενικό

Πρέπει να τονιστεί μία λεπτομέρεια από τον βίο του Διονυσίου που θα ερμηνεύσει μία επιλογή του σχετική με το θέμα μας: κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής υπήρξε μέλος της Εθνικής Αντίστασης. Ως πρόεδρος της Νομαρχιακής Επιτροπής του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) Λέσβου σύμφωνα και με προκήρυξη προς τον λαό της νήσου στις 11 Σεπτεμβρίου 1944 μετά την απελευθέρωση απευθύνθηκε σε αντάρτες στην Καλλονή, αλλά και την επομένη μίλησε από το μπαλκόνι του Δημαρχείου στην πρωτεύουσα, όπως αποτυπώνεται σε φωτογραφία της εποχής, «*για τις αξίες της ελευθερίας και της ισότητας που πρεσβεύει το ΕΑΜ και κάλεσε τον κόσμο να πυκνώσει τις τάξεις του*»[41]. Γι' αυτό άφησε αγαθές μνήμες σύμφωνα και με προφορικές μαρτυρίες για τον ανεπίληπτο βίο του, τον πατριωτισμό του κατά την Κατοχή και το κοινωνικό έργο παρά την έλλειψη πόρων με την ανέγερση πολλών σχολείων, του νέου μητροπολιτικού μεγάρου Καλλονής, του Καθεδρικού Ναού του Αγίου Ιωάννου και της Προπαρασκευαστικής Σχολής στη Μονή Λειμώνος που λειτούργησε κατά την εποχή που εξετάζουμε (1935-1937)[42]. Το επαναστατικό επομένως πνεύμα του Διονυσίου επεξηγεί και την επιλογή του ποιήματος με την καταληκτική αναφορά του στον Ρήγα.

Πατριαρχείο ...», ό.π., σελ. 477-516 (ιδίως την ενότητα «Η φιλοβασιλική στάση του Βασιλείου» σελ. 499-507 και «Οι σχέσεις Κυρίλλου –Βασιλείου πριν και μετά την εκλογή του Μελετίου Μεταξάκη», σελ. 507-509, ενώ φωτογραφίες του στη σελ. 479).

41 Βλ. Δημήτρης Μάντζαρης, «Λέσβος, 10 Σεπτέμβρη 1944: Από τη Γερμανική Κατοχή στην εξουσία στο ΕΑΜ!», στην ιστοσελίδα LEFT.gr (https://left.gr/news/lesvos-10-septemvri-1944-apo-ti-germaniki -katohi-stin-exoysia-sto-eam), από όπου και η προκήρυξη και η φωτογραφία με τον Διονυσίου στο παράρτημα (αναρτήθηκε στις 10.9.2017, ανακτήθηκε στις 20 Σεπτεμβρίου 2017). Βλ. ακόμη «Ὁ Λαὸς γιορτάζει τή λευτεριά του: Ἡ Δοξολογία στόν Ἅγιο Θεράπη. -Ἡ μεγάλη λαϊκὴ συγκέντρωσις στό Δημαρχεῖο [...]», εφ. *Ἐλεύθερη Λέσβος*, Μυτιλήνη 12 Σεπτέμβρη 1944· Δουκάκης Χουτζαίος, *Λεσβιακές Φωτοσκιές. Σ. Χουτζαίος 1873-1967*, Μυτιλήνη 1982, σελ. 94, όπου και η συγκεκριμένη φωτογραφία. Σημειωτέον ότι η προκήρυξη κατέληγε με τις ζητωκραυγές «ΖΗΤΩ Η ΕΛΛΑΔΑ ΜΑΣ. ΖΗΤΩ Η ΛΕΥΤΕΡΙΑ. ΖΗΤΩ Η ΛΑΪΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ. ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΔΟΤΕΣ», ενώ ο Μυτιλήνης Ιάκωβος ήταν κρατούμενος ως κατηγορούμενος για συνεργασία με τις κατοχικές αρχές.

42 «[...]*Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συνομιλίας μας εἶδον ἀνηρτημένην ἀκριβῶς ἄνωθεν τοῦ γραφείου του εἰκόνα παριστάνουσαν ὁλόλευκον καὶ ἀσκητικὸν κληρικὸν μὲ ὀφθαλμοὺς γεμάτους ἀπὸ πίστιν καὶ χριστιανικὴν φλόγα.* [...] *-Καὶ ὅμως, μοῦ εἶπεν ὁ Σεβασμιώτατος* [sc. ο τότε (1963) Μητροπολίτης Μηθύμνης Κωνσταντίνος]*, ἐὰν σεῖς οἱ συμπολῖται του οἱ Δωδεκανήσιοι τὸν ἀγνοῆτε, δὲν ὑπάρχει οὐδὲ εἷς Λέσβιος, ὁ ὁποῖος νὰ μὴ γνωρίζῃ τὸν εἰκονιζόμενον, καὶ ὁ ὁποῖος νὰ μὴ συγκινῆται ὅταν βλέπῃ τὴν βιβλικήν του μορφήν, ἐνθυμούμενος τὸν ἀθλητὴν αὐτὸν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, τὸν δημιουργόν, τὸν ἀγαθοεργόν, τὸν φιλάνθρωπον μητροπολίτην Μηθύμνης Διονύσιον τὸν ἀπὸ Νισύρου.*[...] *-Ἀπεδήμησεν εἰς Κύριον πρὸ ὀλίγων μόλις ἐτῶν, τὸ 1951,, καὶ ἔκτοτε ἡ μνήμη του ζῇ ἀκμαία εἰς τὰς καρδίας ὅλων τῶν Λεσβίων καὶ ἰδίως τοῦ ποιμνίου του. Ἐδῶ ὁ λαός, καὶ ὅταν ἔζη τὸν ἐσέβετο βαθύτατα καὶ ὅταν ἀπέθανε τὸν ἐτίμησε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ τὸν τιμᾷ ὡς ἅγιον.*[...] *-Ὄχι, μοῦ εἶπον* [ο μακαριστός Μητροπολίτης Κασσανδρείας κυρός Νικόδημος Αναγνώστου ως τότε πρωτοσύγκελος της Μητροπόλεως Μυτιλήνης και ο Λέσβιος θεολόγος και ερευνητής Ιωάννης Μουτζούρης]*, ὁ εἷς κατόπιν τοῦ ἄλλου. Ὁ Δεσπότης δὲν ὑπερέβαλε τὰ πράγματα. Ὁ Διονύσιος ἦτο πράγματι ἅγιος ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ λόγιος καὶ φλογερὸς πατριώτης.*[...]. *-Ἅγιε Καθηγούμενε, ἐγνωρίσατε τὸν μακαρίτην Διονύσιον Μηθύμνης; -Ὦ κύριέ μου, ἀπήντησεν* [sc. ο ηγούμενος Μονής Λειμώνος Παύλος Ματζουράνης]*, ἦτο ἅγιος ἄνθρωπος.* [...] *Περιέργως ἠρώτησα καὶ ἐκεῖ γηραιάς τινας μοναχάς, ἐὰν ἐγνώρισαν τὸν Διονύσιον Μηθύμνης. -Ἦτον ἅγιος ἄνθρωπος, παιδί μου, ἀπήντησεν ἡ σεβαστὴ ἡγουμένη...*[της Μυρτιδιωτίσσας]», Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, «Διονύσιος Μηνάς ...», ό.π., σελ. 204-205.

Οι σχέσεις του Διονυσίου με τον Μυτιλήνης Ιάκωβο που είχε οριστεί εκπρόσωπος της Ιεράς Συνόδου στην τελετή, φαίνονται να είναι ανέφελες, παρόλο που διαφέρουν στις επιδιώξεις και την προβολή: παρά τις επαφές του Ιακώβου με ισχυρούς εκκλησιαστικούς άνδρες της εποχής, όπως μαρτυρούν προπολεμικά οι επισκέψεις του τότε Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μελετίου Μεταξάκη, του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσοστόμου Παπαδόπουλου και του Τραπεζούντος Χρυσάνθου, αλλά και τις φήμες για υποψηφιότητά του δύο φορές για τον Πατριαρχικό Θρόνο του Αγίου Μάρκου (τόσο το 1936 όσο και το 1939)[43], στη συνείδηση του κόσμου, όπως μεταφέρεται από τον Απόστολο Αποστόλου, δήμαρχο της νήσου, ο οποίος αφηγείται την ένταξη του Διονυσίου στο ΕΑΜ, γίνεται διάκριση μεταξύ των δύο για τη στάση τους απέναντι στον κατακτητή[44]. Αυτό επιβεβαιώνει και η συχνή ενασχόληση της τοπικής σατιρικής εφημερίδας «*Τρίβολος*» με τον Ιάκωβο τόσο για τη διαχείριση των ιδρυμάτων όσο και για τη στάση του απέναντι στον διάδοχο Παύλο, που αποτέλεσε και αυτός αντικείμενο σχολιασμού[45].

43 Πέτρος-Εμμανουήλ Κλ. Οικονομόπουλος, «Ο Μητροπολίτης Μυτιλήνης Ιάκωβος ο από Δυρραχίου: Από την εθναρχούσα Εκκλησία στην εθνική», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή (Τμήμα Θεολογίας Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 182-184, 238-241, 245-247 και 249-250, όπου οι υποενότητες του Γ΄ μέρους Α.6 «Ο Μητροπολίτης Μυτιλήνης, υποψήφιος για τον θρόνο του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας το 1936 και το 1939», Γ. 11β. «β. Η επίσκεψη του Πάπα και Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μελετίου στη Μυτιλήνη το 1933 και το 1934», Γ.11στ. «στ. Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος στη Λέσβο το 1937» και Γ.11θ «Οι Μητροπολίτες Τραπεζούντος Χρύσανθος και πρώην Παραμυθίας Αθηναγόρας το 1938 στη Μυτιλήνη» (βλ. και φωτογραφία στη σελ. 336 με τον Μελέτιο Μεταξάκη).

44 «*Μια από τις πρώτες αποφάσεις ήταν να γίνει Πρόεδρος του ΕΑΜ Λέσβου ο Μητροπολίτης Μηθύμνης Διονύσιος. Στάλθηκε, αμέσως, ένα μέλος της Νομαρχιακής Επιτροπής -δεν θυμάμαι ποιος- στην Καλλονή, που ήταν η έδρα του Δεσπότη, να του ανακοινώσει την απόφαση και να τον παρακαλέσει να αποδεχτεί. Ο Δεσπότης δέχτηκε και ετοιμαζόταν να έρθει στην Αγία Παρασκευή. -Κι ενώ εμείς περιμέναμε κι ετοιμαζόμαστε να υποδεχτούμε το Δεσπότη Καλλονής, τον Πρόεδρό μας, να και καταφτάνει από τη Μυτιλήνη ο Αργύρης Υψηλάντης, σέρνοντας μαζί του τον άλλο Δεσπότη, τον Μυτιλήνης Ιάκωβο, το γερμανόφιλο, που πολλά λέγονταν εναντίον του. Τον συνάντησε στο δρόμο, να επιστρέφει από την Αχλαδερή στην πόλη.*[...] *Τον σταμάτησε. «Σεβασμιώτατε -του είπε. Δεν πρέπει να πάτε στην πόλη. Κινδυνεύετε. Οι Γερμανοί έφυγαν. Θα σας πάρω μαζί μου, στην Αγία Παρασκευή. Εκεί, θα είναι καλύτερα για σας». –Και τον έφερε, κατευθείαν, στο σχολείο.*[...] *-Στο μεταξύ, μαθεύτηκε το νέο στο χωριό και άρχισε να μαζεύεται, έξω από το σχολείο, κόσμος πολύς, με άγριες διαθέσεις. Απαιτούσε την άμεση και σκληρή τιμωρία του «δοσίλογου Δεσπότη». Αναγκάστηκαν να βγουν και να μιλήσουν στους συγκεντρωμένους από τις μεγάλες πεζούλες του σχολείου, ο Νομάρχης Φριλίγγος και ο Γραμματέας του ΕΑΜ Αποστόλου. Έδωσαν τη διαβεβαίωση πως ο υψηλός ιερωμένος θα δικαστεί κανονικά, για όσα έπραξε, και παρακάλεσαν το πλήθος να διαλυθεί. Ο Δεσπότης μεταφέρθηκε, μυστικά, στο σπίτι του φαρμακοποιού Ευάγγελου Αρμάδα. (Ο Ιάκωβος μεταφέρθηκε, τελικά στη Μυτιλήνη, όπου τέθηκε υπό περιορισμό στον πύργο του, στο Χάλικα. Φρουρά από ελασίτες τον φύλαγε). -Λίγο πριν το μεσημέρι έφτασε από την Καλλονή, ο άλλος Δεσπότης, ο καλός. Ο «Μηθύμνης Διονύσιος»*», Απόστολος Ε. Αποστόλου, *Μνήμες: Όταν ήμουν Δάσκαλος - Η Εθνική Αντίσταση στη Λέσβο -Όταν ήμουν Δήμαρχος*, Αθήνα 1985, σελ. 238-239. Την υπεράσπιση του Ιακώβου απέναντι στις κατηγορίες επιχειρεί ο Πέτρος-Εμμανουήλ Κλ. Οικονομόπουλος, «Ο Μητροπολίτης Μυτιλήνης Ιάκωβος ...», ό.π., σελ. 191-197, όπου οι υποενότητες του τρίτου μέρους Β.2 «Η δράση του Μητροπολίτη Μυτιλήνης κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στη Μυτιλήνη» και Β.3 «Οι κατηγορίες σε βάρος του Μητροπολίτη Μυτιλήνης από τους πολιτικούς του αντιπάλους κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής».

45 «ΣΤΟΝ ΚΟΥΚΛΟ ΜΑΣ» [ποίημα], «ΛΟΓΙΑ ΜΕΓΑΛΩΝ ΑΝΔΡΩΝ», «ΕΚΔΟΣΕΙΣ», «ΤΡΙΒΟΛΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ», «ΟΝΕΙΡΟΚΡΙΤΗΣ ΤΟΥ "ΤΡΙΒΟΛΟΥ"», «Ο ΨΕΣΙΝΟΣ ΧΟΡΟΣ

Ανάμεσα στα 31 τηλεγραφήματα που καταγράφονται στο περιοδικό της Μητροπόλεως Μηθύμνης, ξεχωρίζουν αυτά του Θεσσαλονίκης Γενναδίου και του Τραπεζούντος Χρυσάνθου, τόσο προσωπικώς όσο και ως προέδρου της Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, αποκρισάριου τότε του Οικουμενικού Θρόνου στην Αθήνα, ο οποίος φερόταν ήδη ως αντικαταστάτης ή και διάδοχος του Χρυσοστόμου. Ακολουθούσαν τα αντίστοιχα των Μητροπολιτών: Ελευθερουπόλεως Σωφρονίου, Νευροκοπίου Ευγενίου, πρώην Παραμυθίας Αθηναγόρα[46], και Επισκόπου Πατάρων Μελετίου, ο οποίος μετά την Μικρασιατική Καταστροφή είχε αναλάβει καθήκοντα βοηθού Επισκόπου στην Αρχιεπισκοπή Αθηνών[47]. Τα παραπάνω είναι δηλωτικά των σχέσεων του Διονυσίου με άλλους αρχιερείς.

Η προσωπική απουσία του ίδιου του Αρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου θα μπορούσε να ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως: το γεγονός ότι η επομένη της τελετής, Κυριακή 31 Μαΐου, συνέπιπτε με την εορτή της Πεντηκοστής έδινε τη δικαιολογία για την απαραίτητη παρουσία κάθε αρχιερέως στην έδρα της επαρχίας του[48]· η προσέλευσή του θα θεωρείτο επιβεβλημένη, μόνο αν παρίστατο ο βασιλεύς ή ο πρωθυπουργός, ή ήταν ο κατεξοχήν επίσημος καλεσμένος. Το δημοσιογραφικό όργανο της Εκκλησίας της Ελλάδος πληροφορούσε για την τελετή αποκαλυπτηρίων στο τεύχος της 30ής Μαΐου ως ήδη τετελεσμένο γεγονός, ενώ είχε αναβληθεί για την ίδια μέρα, όπως προαναφέρθηκε, παραθέτοντας σύντομο βιογραφικό με τον μαρτυρικό θάνατο του Ευθυμίου στη φυλακή και έμμεση αναφορά στους διώκτες του, καθώς ο αρχηγός των τότε αντιπάλων Κεμάλ είχε κυριαρχήσει στην εσωτερική πολιτική σκηνή της γείτονος χώρας και διατελούσε από το 1923 ο πρώτος εκλεγμένος πρόεδρος της τουρκικής δημοκρατίας[49]· άλλωστε στην πολιτική προσέγγισης

ΤΗΣ ΛΕΣΧΗΣ», «ΑΙ ΠΡΩΤΑΙ ΑΠΟΓΟΗΤΕΥΣΕΙΣ», «ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΜΕΝΗ ΣΠΟΥΔΗ», «ΠΡΟΑΙΣΘΗΣΕΙΣ», «ΝΤΡΟΠΗ»-«ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ», «Ο ΧΟΡΟΣ ΤΗΣ ΝΑΥΑΡΧΙΔΑΣ», κ.α., εφ. *Τρίβολος*, Μυτιλήνη 29 Μαΐου και 5 Ιουνίου 1936, σελ. 1.

46 Αν και παρατίθεται χωρίς τον τίτλο, πρόκειται με βεβαιότητα για τον Αθηναγόρα Ελευθερίου εξ Αλατσάτων, πρώην Παραμυθίας και Φιλιατών (1925-1932), που είχε χειροτονηθεί στον Μητροπολιτικό Ναό της νήσου από τους Μητροπολίτες Τραπεζούντος Χρύσανθο, Μυτιλήνης Ιάκωβο και Μηθύμνης Διονύσιο.

47 Η τοπική εφημερίδα ξεχώριζε ονομαστικά τον Μητροπολίτη Τραπεζούντος Χρύσανθο, τον Μητροπολίτη Αθηναγόρα (πάλι χωρίς τίτλο) και τον Θεσσαλονίκης Γεννάδιο, βλ. «Η ΤΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΤΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΑΓΡΙΤΕΛΛΗ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 31 Μαΐου 1936.

48 Λ.χ. το απόγευμα της Πεντηκοστής ο Θεσσαλονίκης Γεννάδιος τέλεσε τον αγιασμό κατά την τελετή κατάθεσης του θεμέλιου λίθου στον ανεγειρόμενο Ναό (Τιμίου Προδρόμου) του Συνοικισμού Ν. Κατιρλή στην Καλαμαριά, «Κατάθεσις Θεμελίου», *Γ.Π.* 20, Μάιος 1936, σελ. 201. Ο όμορος Σάμου Ειρηναίος είχε ανακοινωθεί ότι θα λειτουργούσε για τη Δευτέρα του Αγίου Πνεύματος στον Ι. Ναό Αγίας Τριάδος Παγώνδου, ωστόσο λόγω αδιαθεσίας ανέβαλε τη μετάβασή του για την επόμενη Κυριακή, βλ. «Πανηγύρεις» και «Εορτὴ Ἁγ. Τριάδος», εφ. *Αἰγαῖον*, Βαθύ Σάμου 29 Μαΐου και 2 Ιουνίου 1936. Ο Χίου Ιωακείμ είχε προσδιορίσει για την επομένη 31 Μαΐου την τελετή λήξης των μαθημάτων των Εκκλησιαστικών Κατηχητικών Σχολείων με ανακοίνωσή του στις 28, «ΠΡΟΣΚΛΗΣΙΣ», εφ. *Ἡ Πρόοδος*, Χίος 30 Μαΐου 1936.

49 *«Ἐν τῇ μονῇ Λειμῶνος τῆς ἐπαρχίας Μηθύμνης ἐγένοντο χθὲς τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς ἐν αὐτῇ στηθείσης προτομῆς τοῦ Ἐπισκόπου Ζήλων Εὐθυμίου Ἀγριτέλλη, ἀδελφοῦ τῆς μονῆς. Ὁ ἀείμνηστος λέσβιος ἱεράρχης μετὰ τὴν ἐκ τῆς κατὰ Χάλκην Θεολογικῆς Σχολῆς ἀποφοίτησίν του προαχθὲις εἰς Ἐπίσκοπον Ζήλων τοῦ Πόντου ὡς βοηθὸς τοῦ Μητροπολίτου Ἀμασείας μεγάλας προσέφερεν ὑπηρεσίας εἰς τοὺς ὀρθοδόξους τῆς περιοχῆς ἐκείνης κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ μεγάλου*

και συνεργασίας των δύο χωρών την επίσκεψη Βενιζέλου στην Άγκυρα τον Οκτώβριο του 1930 και του Παναγή Τσαλδάρη τον Σεπτέμβριο του 1933 θα επαναλάμβανε και ο Μεταξάς τον Οκτώβριο του 1937. Η ρευστότητα όμως των πολιτικών και εκκλησιαστικών πραγμάτων, αλλά και η εκδήλωση αντιπολιτευτικού ρεύματος εναντίον του Αρχιεπισκόπου, στο οποίο πρωτοστατούσε ο όμορος από τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου Σάμου Ειρηναίος[50], δεν επέτρεπε την απομάκρυνση του Χρυσοστόμου από την πρωτεύουσα· οι συζητήσεις μάλιστα με κυβερνητικούς - είτε τον υπουργό Παιδείας πανεπιστημιακό Νικόλαο Λούβαρη, επί σειρά ετών διευθυντή του «*Γρηγορίου Παλαμά*», που είχε διοριστεί από την κυβέρνηση Δεμερτζή και θα παρέμενε στην κυβέρνηση Μεταξά μέχρι την 6η Αυγούστου[51], ή τον βασιλικό επίτροπο Πετρακάκο που αργότερα παρασκηνιακά θα υποστήριζε την εκλογή Δαμασκηνού – α) θα οδηγούσαν σε προσωρινή ένταση τόσο με την κυβέρνηση όσο και με τους παλαιοημερολογίτες με αφορμή και τη δράση των προσφάτως καθηρημένων πρώην αρχιερέων που παρέμεναν στην Αθήνα, β) θα προκαλούσαν άρθρα ευθείας αμφισβήτησης του Αρχιεπισκόπου[52], αλλά και γ) αφορούσαν και

πολέμου· ἀκριβῶς δὲ διὰ τοῦτο συλληφθεὶς ὑπὸ τῶν κρατησάντων ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ τῷ 1921 μετὰ τῶν προκρίτων Ἀμισοῦ, Πάφρας καὶ ἄλλων πόλεων τοῦ Πόντου καὶ ὑποστὰς ἀνεκδιήγητα μαρτύρια ἐν ταῖς φυλακαῖς, κατεδικάσθη, τέλος, εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον, πρὶν ἢ ὅμως ἡ καταδίκη ἐκτελεσθῇ, ὁ ἀείμνηστος ὑπέκυψεν εἰς τὰ βασανιστήρια. Εἷς ἐπὶ πλέον κρίκος εἰς τὴν ἅλυσιν τοῦ ἑλληνικοῦ μαρτυρολογίου.», «ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΩΝ ΣΤΗΛΗ: «Ὁ Ζήλων Εὐθύμιος»,*Ἐκκλησία*, ἔτος-τόμ. ΙΔ΄, αρ.22, Σάββατον 30 Μαΐου 1936, σελ. 173.

50 Το προηγούμενο έτος με τη σχετική μελέτη (*ΠΩΣ ΘΑ ΕΝΙΣΧΥΕΤΟ Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ. Ὑπόμνημα πρὸς τὴν Ἱεραρχίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1935) που είχε εκδώσει για την τότε κατάσταση των εκκλησιαστικών πραγμάτων υποβάλλοντας προτάσεις για την ίδρυση Σχολής με οικοτροφείο, την οργάνωση των Ιερατικών Σχολών, τη μισθοδοσία του κλήρου, την προστασία της εκκλησιαστικής περιουσίας και τον σεβασμό της από την Πολιτεία, την ανόρθωση της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης, τους οικονομικούς οργανισμούς της Εκκλησίας, την απαραίτητη συμφωνία Εκκλησίας - Πολιτείας για κάθε νομοθέτημα επί εκκλησιαστικών υποθέσεων, την έκδοση ημερήσιου φύλλου, «*περὶ τονώσεως τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐνισχύσεως τῆς κεντρικῆς διοικήσεως αὐτῆς.*» ουσιαστικά αμφισβητούσε τη θέση του Αθηνών Χρυσοστόμου, βλ. «ΕΚΔΟΣΕΙΣ», *Γ.Π.* 19, Ιούλιος-Αύγουστος 1935, σελ. 267. Για τη στάση του αλλά και γενικότερα των ιεραρχών της Εκκλησίας της Ελλάδος αυτό το διάστημα βλ. την υποενότητα «4) Η Εκκλησία απέναντι στις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις (1933-1936)», στο: Θεοδόσης Αθ. Τσιρώνης, *Εκκλησία πολιτευόμενη: Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1913-1941)*, Θεσσαλονίκη 2010, σελ. 289-345.

51 «ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ», *Γ.Π.* 20, Μάρτιος 1936, σελ. 119.

52 [Αθηνών:] «ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΔΙΑ ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΙΤΙΚΟΝ»-«ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΔΙΑ ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΟΓΗΤΙΚΟΝ. ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΙΟΝΟΤΗΤΟΣ [sic] ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ»-«Η Ι. ΣΥΝΟΔΟΣ ΔΙΑ ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΟΓΙΤΙΚΟΝ. Η ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ»-«ΘΑ ΔΙΑΚΟΠΟΥΝ ΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ; ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΟΓΙΤΙΚΟΝ», εφ. *Ἡ Βραδυνή*, 31 Μαΐου και 5, 9 και 10 Ιουνίου 1936· «ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΟΓΙΤΑΙ ΔΕΝ ΘΑ ΑΝΕΧΘΟΥΝ ΔΙΩΞΕΙΣ»-«ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ. ΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΔΕΝ ΘΑ ΑΝΑΓΝΩΡΙΖΩΝΤΑΙ»-«2.300.000 ΓΝΗΣΙΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΕΤΟΙΜΟΙ Ν' ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΟΥΝ ΣΘΕΝΑΡΩΣ ΤΗΝ ΑΠΕΙΛΟΥΜΕΝΗΝ ΔΙΩΞΙΝ ΤΩΝ ΥΠΟ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ»-«ΕΩΣ ΠΟΤΕ Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ ΘΑ ΑΝΕΧΕΤΑΙ ΤΟΙΟΥΤΟΝ ΑΡΧΙΕΡΕΑ» και «Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ ΕΤΟΝΙΣΕΝ ΕΙΣ ΤΟΝ κ. ΛΟΥΒΑΡΙΝ ΟΤΙ ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΟΓΙΤΑΙ ΔΕΝ ΘΑ ΔΕΧΘΟΥΝ ΝΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΖΩΝΤΑΙ ΑΠΟ ΚΡΑΤΙΚΟΥΣ ΙΕΡΕΙΣ»-Ι. Γ. Ηλιάκης, «ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΟΓΙΤΙΚΟΝ. ΣΟΒΟΥΝ ΜΕΓΑΛΟΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΚΛΗΤΙΚΗΝ ΣΤΑΣΙΝ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ», εφ. *Ἡ Ἐθνική*, 29 Μαΐου και 4, 5,

στην τροποποίηση του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος, τη μισθοδοσία και τη μόρφωση του κλήρου σύμφωνα και με τις προγραμματικές δηλώσεις Μεταξά, ή και νέο πλαίσιο σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας μετά τη βολιδοσκόπηση και άλλων πολιτικών αρχηγών[53]. Ωστόσο ο Χρυσόστομος προσπαθούσε να ενισχύσει τη θέση του με εμφανίσεις είτε σε δημόσια έργα μαζί με τον Μητροπολίτη Παραμυθίας είτε σε φωτογραφία πλάι στον υπουργό Παιδείας Λούβαρη στις αρχές Ιουνίου κατά τα εγκαίνια του νέου κτηρίου των θεωρητικών σχολών του Πανεπιστημίου Αθηνών επί της οδού Σόλωνος, καθώς «*ἐψάλη ἐν ἀρχῇ ἁγιασμὸς χροστατοῦντος τοῦ Μακ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν*»[54]. Η κατάσταση πάντως της Εκκλησίας προβληματίζε και τον βενιζελικό Τύπο, ο οποίος συμπερασματικά ομολογούσε ότι «[...] *ἂν δὲν ὑπῆρχε Κράτος, ὁ κλῆρος θὰ ἦτο καλύτερος, ὅπως τοὐλάχιστον ἦτο πρὶν ἱδρυθῇ τὸ ἀνεξάρτητον τοῦτο Βασίλειον, τὸ ὁποῖον μὲ τὴν πολιτικήν του, μὲ τὸν κομματισμόν του, μὲ τὰς διαιρέσεις του, διέλυσε καὶ τὴν Ἐκκλησίαν*»[55]. Ωστόσο μετά την αναμόχλευση του παλαιοημερολογιτικού η δημοσίευση φωτογραφίας κατά τη συνεδρίαση του διοικητικού οργάνου της υπό το βλέμμα του βασιλικού επιτρόπου υποστήριξε ουσιαστικά τον Χρυσόστομο υπενθυμίζοντας τη θεσμική θέση του ως Προέδρου της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου[56]. Κατά την αρχιεπισκοπεία Χρυ-

6 και 7 Ιουνίου 1936 (όπου και φωτογραφίες του Αρχιεπισκόπου των Παλαιοημερολογιτών πρώην Δημητριάδος Γερμανού και του τέως Φλωρίνης Χρυσοστόμου)· «ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΟΓΙΤΑΙ ΕΝ ΕΞΕΓΕΡΣΕΙ ΑΠΕΙΛΟΥΝ Ν' ΑΝΑΤΙΝΑΞΟΥΝ ΤΗΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΝ», εφ. *Πατρίς*, 5 Ιουνίου 1936· «Ο ΤΕΩΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ ΕΠΕΣΚΕΦΘΗ ΤΟΝ κ. ΛΟΥΒΑΡΙΝ ΔΙΑ ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΟΓΙΤΙΚΟΝ», εφ. *Πρωΐα*, 6 Ιουνίου 1936. [Θεσσαλονίκης:] «ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΟΓΙΤΑΙ ΑΠΕΙΛΟΥΝ ΚΑΙ ΠΑΛΙΝ ΤΟ ΣΥΜΠΑΝ. Θ' ΑΝΑΤΙΝΑΞΟΥΝ ΤΗΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΝ! ΑΠΟΤΑΚΤΟΣ ΗΓΕΙΤΑΙ ΤΗΣ ΚΙΝΗΣΕΩΣ», εφ. *Νέα Ἀλήθεια*, 5 Ιουνίου 1936 (με φωτογραφία κληρικών στη σελ. 1 και λεζάντα από πάνω «ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΗΝΥΝ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΟΓΙΤΩΝ» και από κάτω «Ὁ κλῆρος ἐναντίον τοῦ ὁποίου στρέφεται ἡ σκοτεινὴ ὀργὴ τῶν πόλαιοημερολογιτῶν[sic]»). [Ομογένειας:] «Ἡ ρύθμισις τοῦ Παλαιοημερολογιτικοῦ», εφ. *Φῶς*, Κάιρον 5 Ιουνίου 1936. Για την καθαίρεση και επαναφορά στην τάξη των μοναχών των αποσχισθέντων Μητροπολιτών Δημητριάδος Γερμανού, πρώην Φλωρίνης Χρυσοστόμου και Ζακύνθου Χρυσοστόμου, βλ. «ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ», *Γ.Π.* 19, Ιούνιος 1935, σελ. 221-222· «ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΟΓΙΤΩΝ» και «ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΝΤΑΡΣΙΑ ΤΡΙΩΝ ΑΡΧΙΕΡΕΩΝ»-«ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ: Τὸ ζήτημα τῶν ἐν Ἑλλάδι Παλαιοημερολογιτῶν», *Ὀρθοδοξία* 10, Ιούνιος και Αύγουστος 1935, σελ. 215-221 και 342-343.

53 [Αθηνών:] «Ο κ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΠΕΡΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ», εφ. *Ἡ Βραδυνή*, 2 Ιουνίου 1936· «ΣΧΕΔΙΟΝ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ»-«Ο ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ. ΣΧΕΔΙΟΝ ΝΟΜ. ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΟΣ», εφ. *Ἐκκλησιαστικὸν Βῆμα*, 1 Ιουνίου και 20 Ιουλίου 1936· «ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ. ΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΔΕΝ ΘΑ ΑΝΑΓΝΩΡΙΖΩΝΤΑΙ», εφ. *Ἡ Ἐθνική*, 4 Ιουνίου 1936· «ΑΙ ΕΠΕΝΕΧΘΕΙΣΑΙ ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΝΟΜΟΘΕΤΗΜΑΤΑ: ΟΛΟΚΛΗΡΟΝ ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟΝ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΥ ΧΑΡΤΟΥ», εφ. *Πατρίς*, 4 Ιουνίου 1936· «Η ΕΞΕΥΡΕΘΕΙΣΑ ΜΕΣΗ ΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΟΓΙΤΙΚΟΥ. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΥΠΟΥΡΓΟΥ-ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ», εφ. *Πρωΐα*, 4 Ιουνίου 1936. [Ομογένειας:] «Ο ΝΕΟΣ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ. Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ ΕΔΕΧΘΗ ΤΑΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ», εφ. *Ἐθνικὸς Κῆρυξ*, Νέα Υόρκη 4 Ιουνίου 1936. Βλ. και «ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ», *Γ.Π.* 20, Μάιος 1936, σελ. 195.

54 [Αθηνών:] «ΙΕΡΑΡΧΑΙ ΕΙΣ ΤΑ ΛΙΜΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ», εφ. *Πρωΐα*, 2 Ιουνίου 1936· «ΤΑ ΣΗΜΕΡΙΝΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ: Ο ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΠΡΥΤΑΝΕΩΣ κ. ΖΕΡΒΟΥ», εφ. *Ἔθνος*, 8 Ιουνίου 1936.

55 [Αθηνών:] «ΑΝΑΓΚΗ ΑΦΥΠΝΙΣΕΩΣ. ΚΑΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ;», εφ. *Πατρίς*, 8 Ιουνίου 1936.

56 [Αθηνών:] «Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ. ΠΩΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΖΕΤΑΙ ΣΗΜΕΡΟΝ ΤΟ

στοστόμου ο Μηθύμνης Διονύσιος εμφανίζεται ως μέλος της Επιτροπής για το μυστήριο της Εξομολόγησης που συνήλθε σε δύο συνεδριάσεις, δεν φαίνεται όμως να υπογράφει την έκθεση τον Οκτώβριο του 1937[57].

Το επόμενο έτος μετά τη χηρεία του θρόνου, τον διαγκωνισμό Δαμασκηνού-Χρυσάνθου για τη διαδοχή, την ισοπαλία σχεδόν ψήφων και την αμφισβήτηση του αποτελέσματος, ο Μηθύμνης συντάχθηκε με την παράταξη του συντηρητικού Τραπεζούντος και τους Μητροπολίτες -μεταξύ άλλων- Θεσσαλονίκης Γεννάδιο, Κασσανδρείας Ειρηναίο, Ιωαννίνων Σπυρίδωνα, Σάμου Ειρηναίο, Μυτιλήνης Ιάκωβο, αλλά και τον Κοζάνης Ιωακείμ, που προερχόμενοι από την παράδοση του Φαναρίου και της Χάλκης υποστήριξαν τον παλαιό γνώριμό τους[58]. Ακόμη και ο άλλοτε θερμός βενιζελικός Γεννάδιος που πρωτοστατούσε στα εκκλησιαστικά δικαστήρια κατά του Αθηνών Θεοκλήτου και βασιλοφρόνων αρχιερέων, και είχε παύσει το μνημόσυνο των πρώην βασιλέων μετά το κίνημα της Εθνικής Άμυνας, έκανε συντηρητική στροφή με την παλινόρθωση, όπως αποδεικνύουν οι δημοσιεύσεις στον «*Γρηγόριο Παλαμᾶ*»: λ.χ. η παράθεση των υπηρεσιακών εγγράφων για την πολιτειακή μεταβολή, το διάγγελμα του Γεωργίου Β΄ και το εκτενές αφιέρωμα στην επάνοδό του, ο λόγος του Γενναδίου για τους τεθνεώτες γονείς του, η κατάληξη του επιμνημόσυνου αφιερώματος για τη μεταστροφή του Βενιζέλου υπέρ του βασιλικού θεσμού, το επαινετικό άρθρο για τον βασιλικό λόγο κατά την έναρξη της Γ΄ Αναθεωρητικής Βουλής στις 2 Μαρτίου και η προσφώνηση του Μητροπολίτη κατά την επίσκεψη του βασιλέα στη Θεσσαλονίκη με αφορμή τη δεκαπενθήμερη περιοδεία του στη Βόρειο Ελλάδα[59]. Επιπλέον συνεχιζόταν το διάστημα αυτό η αρθρογραφία στο περιο-

ΣΧΙΣΜΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΗΜΕΡΟΛΟΓΙΤΩΝ. Η ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ», εφ. *Πατρίς*, 9 Ιουνίου 1936, σελ. 1 (η λεξάντα της φωτογραφίας «*Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἐν Συνεδριάσει ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου*»).

57 Είχε οριστεί μαζί με τους Μητροπολίτες Κασσανδρείας, Ιερισσού, Αργολίδος, Παραμυθίας, Ηλείας και Κεφαλληνίας. «[...] *Ἐν Ἀθήναις τῇ ... 8)βρίου 1937. Ἡ Ἐπιτροπή, Ο Κασσανδρείας Εἰρηναῖος, ὁ Ἱερισσοῦ Σωκράτης, ὁ Παραμυθίας Γεώργιος, ὁ Κεφαλληνίας Γερμανός.*», αρχιμ. Θεόκλητος Α. Στράγκας, *Ἐκκλησίας Ἑλλάδος Ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀψευδῶν 1817-1967*, τόμ. Γ΄, Ἀθῆναι 1971, σελ. 2120-2121.

58 αρχιμ. Θεόκλητος Α. Στράγκας, *Ἐκκλησίας Ἑλλάδος Ἱστορία...*, ό.π., τόμ. Δ΄, Ἀθῆναι 1972, σελ. 2184 (και υποσημ. 2). Πρβ. την υποενότητα «Επίμετρο: Από τον Αθηνών Χρυσόστομο Παπαδόπουλο στον από Κορινθίας Δαμασκηνό και τον Χρύσανθο Φιλιππίδη τον από Τραπεζούντος», στο: Ανδρέας Νανάκης, Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Τό Οικουμενικό Πατριαρχείο στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία: από το Γένος και την εθναρχία στο έθνος*, Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 274-282. Για τον Κοζάνης Ιωακείμ που αργότερα εντάχθηκε στις τάξεις του ΕΑΜ, βλ. Παναγιώτης Φίτζιος, «Μητροπολίτης Κοζάνης Ιωακείμ Αποστολίδης: Η ζωή, η δράση και η εν γένει προσφορά του», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή (Τμήμα Θεολογίας Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη 2018.

59 «ΕΠΙ ΤΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ», «ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ» και «Ἀλλαγὴ Πολιτεύματος»-«Ἕλληνες, [...] ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β΄», «ΣΥΓΧΑΡΗΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ», «Η ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΠΡΟΣΚΛΗΣΙΣ», ΟΙ ΔΗΜΟΙ ΚΑΙ ΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ (Διὰ τοῦ Δημάρχου Ἀθηνῶν)», «Η ΟΡΚΩΜΟΣΙΑ ΤΩΝ ΟΠΛΙΤΩΝ», «ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ», «Η ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ», «ΠΡΟ ΤΗΣ ΠΥΛΗΣ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ», «Συγχαρητήρια εἰς τὴν Α. Μ. τὸν Βασιλέα», «Δοξολογία ἐπὶ τῇ ἀφίξει τοῦ Βασιλέως», Κωνστ. Ν. Καλλίνικος, «ΕΠΙ ΤΗ ΠΑΛΙΝΟΡΘΩΣΕΙ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ»-Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος, «ΛΟΓΟΣ κατὰ τὸ Μνημόσυνον τῶν Βασιλέων Κωνσταντίνου καὶ Σοφίας ἐν τῷ Ἱερῷ Ναῷ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας τῇ 11 Ἰανουαρίου 1936» και «Μνημόσυνον Βασιλέων»-«ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ» και «ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ»-«ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ Α.

δικό της Μητροπόλεως κατά του κομμουνιστικού κινδύνου με αφορμή το 10ο Συνέδριο της κομμουνιστικής νεολαίας στη Μόσχα, τα πρόσφατα «συνταρακτικά» γεγονότα της Θεσσαλονίκης και την εκλογή αιρετών εκπαιδευτικών συμβούλων, κάνοντας άνοιγμα προς την κυβέρνηση Μεταξά αλλά και τονίζοντας την υποχρέωση για την ενίσχυση του κοινωνικού έργου της Εκκλησίας[60].

Η σταθερότητα του Μηθύμνης υπέρ του Χρυσάνθου αποδείχτηκε και μεταπολεμικά, όταν δεν προσήλθε κατά την έκτακτη σύγκληση της ΙΘ΄ Ιεραρχίας στις 22 Ιουλίου 1946, στην οποία συμμετείχαν 45 ιεράρχες, ενώ ο ίδιος τελούσε υπό κατηγορία[61]. Παρομοίως ο Διονύσιος και άλλοι 13 Μητροπολίτες δεν συμμετείχαν και στην Κ΄ Ιεραρχία (5-15 Ιουλίου 1948), παρόλο που προσήλθαν ο Θεσσαλονίκης και ο Μυτιλήνης[62]. Η δυσαρέσκεια, η αποστασιοποίηση και η εκούσια απομόνωση του Μηθύμνης από τα εκκλησιαστικά δρώμενα αποδεικνύεται και μετά τη θανή του Δαμασκηνού, καθώς παρά τις τηλεγραφικές προσκλήσεις δεν μετέβη στην Αθήνα στην ΚΑ΄ Ιεραρχία για την εκλογή Αρχιεπισκόπου[63].

Η ποιητική απόπειρα συσχετισμού του Ευθυμίου με τον Ρήγα

Συνοδευτική στην προσκλητήρια επιστολή του Διονυσίου ήταν και η φωτογραφία του Ζήλων Ευθυμίου, στην οποία εκατέρωθεν αναγράφονται οι ημερομηνίες και οι τόποι γένεσης και θανής του: «ΕΓΕΝΝΗΘΗ: 6 ΙΟΥΛΙΟΥ 1876 (ΠΑΡΑΚΟΙΛΑ ΛΕΣΒΟΥ)» «ΑΠΕΘΑΝΕ: 29 ΜΑΪΟΥ 1921 (ΑΜΑΣΕΙΑ ΠΟΝΤΟΥ)». Κάτω από αυτή παρατίθεται ένα ποίημα που αποτελείται από οκτώ τετράστιχες στροφές σε πλεχτή ομοιοκαταληξία και επιγράφεται «*ΣΤΟΝ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΑ ΕΥΘΥΜΙΟ ΑΓΡΙΤΕΛΛΗ Εὐλαβικὸ προσκύνημα*». Στην κατάληξή του επιχειρεί την ταύτισή του ως προς τη θρησκευτική του ιδιότητα με τον Χριστό αλλά με τη χρήση του υποτιμητικού για τους Εβραίους και τον Ιουλιανό τον Παραβάτη επιθέτου που παραπέμπει στον άσημο τόπο που μεγάλωσε, ενώ ως προς τον πατριωτικό του ρόλο με τον προεπαναστικό εθνομάρτυρα Ρήγα. Το στιχούργημα έχει ως εξής:

Μ. ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΓΕΩΡΓΙΟΝ Β΄», «ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ» και «Η Α. ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΗΣ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο Β΄ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ», *Γ.Π.* 19, Οκτώβριος, Νοέμβριος και Δεκέμβριος 1935, σελ. 305-308, 341-343, 347-348, 351-378, 385 και 386, 389-391, και 20, Ιανουάριος, Μάρτιος και Ιούνιος 1936, σελ. 5-6, 42, 117, 203-204, 223-224 και 228-229.

60 Παντελής Σ. Ρόκκος, «Η ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΕΝΟΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΟΥ»-«ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ», *Γ.Π.* 19, Μάρτιος 1935, σελ. 86-89, και 20, Μάιος και Ιούνιος 1936, σελ. 197-198 και 224-227.

61 Στη συνεδρίαση αυτή δεν παραβρέθηκαν ακόμη οι «*δεδηλωμένοι καὶ σταθεροὶ παραμείναντες εἰς τὰς ἀρχάς των ὑπὲρ τοῦ Χρυσάνθου*» Μητροπολίτες Θεσσαλονίκης, Κίτρους, Ακαρνανίας, Ελευθερουπόλεως, Ζακύνθου, Καστορίας, Κασσανδρείας, Λευκάδος, μεταξύ των οποίων και οι κατηγορηθέντες Λήμνου, Μυτιλήνης, Φθιώτιδος και Χίου (μόνο ο τελευταίος, ο Ιωακείμ Στρουμπής δικάστηκε και κηρύχτηκε έκπτωτος). Βλ. αρχιμ. Θεόκλητος Α. Στράγκας, *Ἐκκλησίας Ἑλλάδος Ἱστορία...*, ό.π., τόμ. Δ΄, σελ. 2521-2522.

62 Απουσίαζαν ακόμη οι Μητροπολίτες Βερροίας, Φιλίππων (ο μετέπειτα Αθηνών Χρυσόστομος Β΄ Χατζησταύρου), Ξάνθης, Διδυμοτείχου, Σπάρτης, Ελευθερουπόλεως, Αλεξανδρουπόλεως, Δράμας, Θεσσαλιώτιδος, Ζακύνθου, Φωκίδος, Μαρωνείας και Νευροκοπίου, αρχιμ. Θεόκλητος Α. Στράγκας, *Ἐκκλησίας Ἑλλάδος Ἱστορία...*, ό.π., τόμ. Δ΄, σελ. 2570-2571.

63 Απείχαν ακόμη οι Μητροπολίτες Μυτιλήνης, Κίτρους, Βερροίας, Ελευθερουπόλεως, Ελασσώνος και Θεσσαλιώτιδος, βλ. αρχιμ. Θεόκλητος Α. Στράγκας, *Ἐκκλησίας Ἑλλάδος Ἱστορία...*, ό.π., τόμ. Δ΄, σελ. 2628.

«*Θρηνολόημα τρανὸ*
ξάπλωσε στὴ χώρα,
θλιβερὸν ἀντίφωνο,
στὴν ἐντάφιαν ὥρα ...

Φεύγ' ὁ νοῦς, τρέμ' ἡ ψυχὴ
λυγιστὸ καλάμι,
αἷμα ἀθῶο χύνεται
πλήμμυρα, ποτάμι !

Χαλασμὸς κι' ἐρήμωση
ἔρμα τἀνθοκήπια !
Κάτω ἀπὸ ταφόπετρες
οἱ ζωὲς ἐρείπια...

Νά ! τὸ μισοφέγγαρο
στοὐρανοῦ τὰ βάθη !
Ματωμένος ὁ Σταυρός !
ἔπεσε κιἐχάθη !

Ἕνας νέος Γολγοθᾶς
μέσα μας ὑψώθη ...
Σβύσαν τὰ χρυσόνειρα
τῆς Φυλῆς, οἱ πόθοι !

Τῶν Ποντίων ἀρχηγὸς
νοῦς, ψυχὴ κι' Ἑλλάδα·
Λευτεριᾶς ἀνέσπερη
φώτισες λαμπάδα.

Μὰ στὰ μαῦρα κάτεργα
σβύνεται ἡ πνοή σου ...
τὸν χαμὸ τὸν ἄδικο
ξένοι κλαῖν, δικοὶ σου !

Τῆς θρησκείας μάρτυρας
πεθαίνεις, Ναζωραῖος·
τῆς πατρίδος ἥρωας
Ρήγας ὁ Φερραῖος !».

Από όλο τον Τύπο μόνο η τοπική εφημερίδα «*Τὸ Φῶς*» αναδημοσίευσε την τελευταία στροφή ταύτισης με τον Ρήγα, όπως προαναφέρθηκε, στο αφιέρωμα που προηγήθηκε της τελετής[64].

Προβληματισμοί για την ταυτότητα του ποιητή

Ο δημιουργός του ποιήματος που συμπεριλαμβάνεται στην πρόσκληση δηλώνοντας ως τόπο και χρόνο συγγραφής του «*Ἀθήνα, 1925*» υπογράφει μόνο με το αρχικό «*Κ.*».

64 Μ. Καλλοναίος, «ΕΘΝΙΚΑ ΠΕΝΘΗ: ΕΝΑΣ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 29 Μαΐου 1936.

α) Πιθανότατα πρόκειται για τον ποιητή Κώστα Καρθαίο (1878-1955), ψευδώνυμο του Κλέανδρου Λάκωνα, γιο πανεπιστημιακού καθηγητή και άλλοτε Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών Βασιλείου Λάκωνα (1830-1900)[65]. Το ξεφύλλισμα των συλλογών του δεν απέδωσε το ποθητό αποτέλεσμα[66], οπότε μάλλον πρόκειται για ανέκδοτο ποίημα που παραχωρήθηκε στον Διονύσιο λόγω διαπροσωπικών σχέσεων, καθώς ο «*Νουμᾶς*», όπου από νωρίς ο ποιητής υπογράφοντας ως «*Κ. ΚΑΡΘΑΙΟΣ*» συνήθιζε στις στήλες του να δημοσιεύει ποιήματα ή κείμενά του πλάι σε σημαντικούς εκπροσώπους του δημοτικισμού και της νεοελληνικής λογοτεχνίας, είχε αναστείλει τη λειτουργία του για το διάστημα 1924-1929, όπως και στα χρόνια του διχασμού (1917-1918)[67]. Το γεγονός όμως ότι ο Καρθαίος ανέλαβε τη διεύθυνση του Εθνικού Θεάτρου στις 26 Φεβρουαρίου 1936 εν μέσω μίας περιόδου χωρίς εισπρακτικές επιτυχίες- παρόλο που ο διορισμός του έγινε επί κυβερνήσεως του πανεπιστημιακού Κωνσταντίνου Δεμερτζή, επιλογή του επανακάμψαντος βασιλέως - μέχρι τις 7 Σεπτεμβρίου 1937 που αντικαταστάθηκε από τον νεότερό του Κωστή Μπαστιά (1901-1972) [68], ισχυροποιεί το ενδεχόμενο να είναι ο δημιουργός του.

65 Το ψευδώνυμο προέρχεται από την Καρθαία, μια από τις αρχαίες πόλεις της Κέας (Τζιας), από όπου είχε καταγωγή. Για τον ποιητή ενδεικτικά βλ. Λίλη Ιακωβίδου-Πατρικίου, *Ὁ ποιητής Καρθαῖος*, Ἀθήνα 1939 και ίδια ως Λίλη Ιακωβίδη, *Ὁ ποιητής Καρθαῖος: Ἀπό τήν ζωή καί τό ἔργο του*, Ἀθήνα 1971 (όπου στις σελ. 29, 47 και 53 οι φωτογραφίες του παραρτήματος με τον ποιητή ως αξιωματικό και σε ωριμότερη ηλικία)· Πέτρος Χάρης, *Μικρή Πινακοθήκη*, Αθήνα 1963, σελ. 18-21 («*Κ. ΚΑΡΘΑΙΟΣ [«Ὁ ποιητής, ὁ μεταφραστής, ὁ δημοτικιστής]*»).

66 Διατρέξαμε τις ακόλουθες συλλογές: Κ. Καρθαίος, α. *Τα τραγούδια του νησιού μου και οι κηφισιώτικες μελωδίες*, Αθήνα 1921, β. *Sotto voce: ποιήματα*, Αθήνα 1940, γ. *Ο κήπος του Μελχισεδέκ*, Αθήνα 1955, δ. *Τρία ποιητικά βιβλία: στοχασμοί Κ. Καρθαίου*, 1950 (ανάτυπο από τον «Αιώνα μας»). Καμία αναφορά δεν γίνεται στο συγκεκριμένο ποίημα και στο: Γιώργος Μπάκας, «Εργογραφία Κ. Καρθαίου (1878-1955): Με συμπλήρωμα έως το 2016 για τις αυτοτελείς εκδόσεις», μεταπτυχιακή εργασία (Τμήμα Φιλολογίας Σχολής Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστημίου Πατρών), Πάτρα 2016, σελ. 36-47.

67 Σε ίδια τεύχη του περιοδικού *Ο Νουμάς* μαζί τον Καρθαίο δημοσιεύουν: ο Κωστής Παλαμάς (1859-1943), ο Γιάννης Ψυχάρης (1854-1929), ο Παύλος Νιρβάνας (1866-1937), ο Γρηγόριος Ξενόπουλος (1867-1951), ο Μιλτιάδης Μαλακάσης (1869-1943), ο γεννημένος στην Πόλη με καταγωγή από την Κέα Δημοσθένης Βουτυράς (1872-1958), η Πηνελόπη Δέλτα (1874-1941), ο συγγραφέας Κώστας Παρορίτης (1878-1931), η Γαλάτεια Καζαντζάκη (1881-1962), ο Άγγελος Σικελιανός (1884-1951), ο ηθοποιός Αιμίλιος Βεάκης (1884-1951) που αργότερα εντάχτηκε στην Εθνική Αντίσταση στο ΕΑΜ, ο μαχητικός δημοτικιστής, σοσιαλιστής, ποιητής και κριτικός Ρήγας Γκόλφης (1886-1958), ο κομμουνιστής και μετέπειρα αυτόχειρας ποιητής Ναπολέων Λαπαθιώτης, ο εκ Λέσβου Στρατής Μυριβήλης (1890-1969), η Ελένη Ουράνη με το ψευδώνυμο «Άλκης Θρύλος» (1896-1971), ο Κ. Γ. Καρυωτάκης (1896-1928), η Λίλη Ιακωβίδου (1902-1985), κ.α.. Βλ. ενδεικτικά τα τεύχη: α) χρονιά ΙΒ΄, 25 Γενάρη 1914, αριθ. 519· β) χρονιά ΙΒ΄, 5 Απρίλη 1914, αριθ. 523· γ) χρονιά ΙΒ΄, 3 Μάη 1914, αριθ. 525· δ) χρονιά ΙΒ΄, 4 Οκτώβρη 1914, αριθ. 533· ε) χρονιά ΙΒ΄, 5 Απρίλη 1914, αριθ. 523· στ) χρονιά ΙΓ΄, φύλ. 31, 24 Οχτώβρη 1915, αριθ. 576· ζ) χρονιά ΙΔ΄, φύλ.5, 12 Μάρτη 1916, αριθ. 586· η) χρονιά ΙΔ΄, φύλ.21, 29 Οχτώβρη 1916, αριθ. 602 · θ) περίοδος Β΄-έτος Αον (16ον), αριθ. 5 (614), 12 Ιανουαρίου 1919· ι) περίοδος Β΄-έτος Αον (16ον), αριθ. 14 (623), 16 Μαρτίου 1919· ια) περίοδος Β΄-έτος Αον (16ον), αριθ. 29 (638), 29 Ιουνίου 1919· ιβ) περίοδος Β΄-έτος Αον (16ον), αριθ. 36 (645), 17 Αυγούστου 1919· ιγ) περίοδος Β΄-έτος Αον (16ον), αριθ. 41 (650), 21 Σεπτεμβρίου 1919· ιδ) περίοδος Γ΄ τεύχος 5-6 (802-803), Μάης- Ιούνιος 1931 (αφιερωμένο στη μνήμη του Πάνου Δ. Ταγκόπουλου)· .

68 «*Αἱ διπλωματικαὶ ἐξετάσεις τῆς Δραματικῆς Σχολῆς τοῦ Βασ. Θεάτρου θὰ διεξαχθοῦν μετὰ μίαν ἑβδομάδα, ἐνώπιον ἐπιτροπῆς ἀποτελουμένης ἐκ τῶν κ.κ. Κ. Καρθαίου Γεν. Διευθυντοῦ, Θ. Συναδινοῦ διευθυντοῦ τῆς Σχολῆς, Γ. Ξενοπούλου καὶ Π. Νιρβάνα μελῶν τῆς Καλλ. Ἐπιτροπῆς,*

Συμπτωματικά πάντως ένα έτος πριν, στις 25 Μαρτίου 1935 το Εθνικό, πριν αναλάβει ο Καρθαίος τη διεύθυνση, ανέβαζε το δράμα «*Ὁ Ρήγας*» του εν ζωή τότε ακόμη Αριστομένη Προβελέγγιου (1850-8 Απριλίου 1936)[69]. Επιπλέον το 1936 επί Μεταξά ο Καρθαίος ορίστηκε μέλος της επιτροπής υπό τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη για τη συγγραφή νεοελληνικής γραμματικής[70]. Πάντως η διαφοροποίησή του από το καθεστώς και η αλλαγή στάσης του αποδεικνύεται και από τη διαπίστωση ότι τα «*σαφώς δημοκρατικών και αντιδικτατορικών (ενδεχομένως και αριστερών) διαθέσεων Νεοελληνικά γράμματα (1935-1941) του Δημήτρη Φωτιάδη (μέχρι και την επιβολή της δικτατορίας διευθύνονται από τον Κ. Καρθαίο)* [...]»[71].

Με τη ρευστότητα όμως των πολιτικών καταστάσεων και έχοντας υποστεί και στο παρελθόν διώξεις (εξορία στη Θήρα και τη Τζια) ως αντιβενιζελικός κατά τον Εθνικό Διχασμό, όπως αποτυπώνεται και στο ποίημα συμπαράστασης που του αφιέρωσε στις 4 Ιουνίου 1917 ο Κωστής Παλαμάς[72], ίσως θέλησε να κρατήσει την ανωνυμία του και υπέγραψε μόνο με το αρχικό «*Κ.*», καθώς ο παραλληλισμός με τον πρόδρομο της Επανάστασης του ’21 που επιχειρήθηκε το 1925 από τον ποιητή, θα αντιμετωπιζόταν με καχυποψία μετά τη συντηρητικότερη στροφή στην πολιτική σκηνή με το κίνημα Κονδύλη, την παλινόρθωση, την ταχύτατη άνοδο του Μεταξά αρχικά ως Υπουργού Στρατιωτικών και Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης και ως διορισμένου πρωθυπουργού στις 13 Απριλίου με αφορμή τον αιφνίδιο θάνατο Δεμερτζή[73]. Η ανησυχία για εκτροπή του πολιτεύματος

Δ. Ροντήρη σκηνοθέτου, Κ. Μπαστιᾶ εἰσηγητοῦ τοῦ δραματολογίου, Μιλτ. Λιδωρίκη Γεν. Γραμματέως, Γ.Ν. Πολίτη καὶ Μιχ. Ροδᾶ κριτικῶν καὶ τῶν καθηγητῶν τῆς ὑποκριτικῆς κ. κ. Α. Βεάκη καὶ Ν. Παπαγεωργίου.», «[...] ΤΟ ΒΑΣΙΛΙΚΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ ΕΤΟΙΜΑΖΕΙ ΤΗΝ ΧΕΙΜΕΡΙΝΗΝ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΟΝ [...]», εφ. *Ἡ Βραδυνή*, Αθήνα 31 Μαΐου 1936· «[...] *Ἡ ἐφετεινὴ περίοδος δὲν εἶχε τὰς εἰσπράξεις τῶν προηγουμένων ἐτῶν, διότι καὶ μεγάλα ἔξοδα ἐγένοντο καὶ ἡ ἐκλογὴ τοῦ δραματολογίου δὲν ὑπῆρξεν συστηματική.*[...] *Διὰ τὸ δραματολόγιον τῆς νέας περιόδου συνεργάζονται ἤδη ὁ νέος διευθυντὴς τοῦ ἐθνικοῦ θεάτρου κ. Καρθάνος* [sic] *καὶ ὁ σκηνοθέτης κ. Ροντήρης, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν καλλιτεχνικὴν ἐπιτροπὴν καὶ τὸν εἰσηγητήν της κ. Κ. Μπαστιᾶν.*», Μιχ. Ροδάς, «Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΖΩΗ: ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟΝ. Η ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ-ΠΡΟΖΑ ΚΑΙ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», εφ. *Ταχυδρόμος-Ὁμόνοια*, Αλεξάνδρεια 1 Ιουνίου 1936. Βλ. Πέτρος Χάρης, *Μικρή Πινακοθήκη*, ό.π., σελ. 19· Δήμητρα Καγγελάρη, «Ελληνική Σκηνή και Θέατρο της Ιστορίας 1936-1944: Οι θεσμοί και οι μορφές», τόμ. Α΄, διδακτορική διατριβή (Τμήμα Φιλολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 78 υποσημείωση 180· Δημήτρης Σπάθης-Κωνσταντίνα Σταματογιαννάκη-Κώστας Γεωργουσόπουλος-Αντιγόνη Μανασσή, *Εθνικό Θέατρο: τα πρώτα χρόνια (1930-1941)*, Αθήνα 2013, σελ. 318-319.

69 Δημήτρης Σπάθης-Κωνσταντίνα Σταματογιαννάκη-Κώστας Γεωργουσόπουλος-Αντιγόνη Μανασσή, *Εθνικό Θέατρο* ..., ό.π., σελ. 318. Το έργο είχε εκδοθεί 15 χρόνια πριν, βλ. Ἀριστομένης Προβελέγγιος, *Ὁ Ρήγας: δράμα*, Ἀθῆναι χ.χ. [=1920].

70 Τα άλλα μέλη της επιτροπής ήταν ο Αχιλλέας Τζάρτζανος, ο Νικόλαος Ανδριώτης, και ο Θρασύβουλος Σταύρου, βλ. Πέτρος Χάρης, *Μικρή Πινακοθήκη*, ό.π., σελ. 19· Λίλη Ιακωβίδη, *Ὁ ποιητής Καρθαῖος: Ἀπό τήν ζωή* ..., ό.π., σελ. 42 και 62.

71 Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Το στοίχημα του λογοτεχνικού μοντερνισμού: κέρδη και ζημίες στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά», στο: Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Αθήνα: Ευρασία, 2009, σελ. 128.

72 Βλ. το ποίημα «*ΣΤΟΝ ΠΟΙΗΤΗ ΚΑΡΘΑΙΟ*», στο: Λίλη Ιακωβίδη, *Ὁ ποιητής Καρθαῖος: Ἀπό τήν ζωή* ..., ό.π., σελ. 69-72.

73 Για την εποχή βλ. ενδεικτικά βλ. Παναγιώτης Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, μετάφραση - επιμ. Δήμητρα Αμαραντίδου, Αθήνα 2005, σελ. 279-290· Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, *Από την παλινόρθωση στη*

από τυχόν ανατρεπτικά σχέδια των κομμουνιστών που στις εκλογές του '36 είχαν κερδίσει μέσω του πολιτικού σχηματισμού «Παλλαϊκό Μέτωπο» 15 έδρες εκδηλωνόταν στην πλειοψηφία του Τύπου: ο κομμουνισμός καταδεικνυόταν ως υπεύθυνος για τις απεργίες, επικείμενη αναρχία, αλλά και προδοσία[74], ενώ εναλλακτικά οι συντηρητικές εφημερίδες χρησιμοποιούσαν τον νεολογισμό «βενιζελοκομμουνισμός», για να καταγγείλουν τυχόν κυοφορούμενη συνεργασία Φιλελευθέρων-Αριστεράς[75]. Οι περαιτέρω δηλώσεις του ηγέ-

---

βασιλο-μεταξική δικτατορία 1935-1940: φως στα παρασκήνια (Από τα προσωπικά αρχεία των Ι. Μεταξά, Σπ. Κοσμετάτου, δ/ντή τύπου στην ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι, Θ. Νικολούδη, Κ. Κοτζιά κ.α.-171 ανέκδοτες επιστολές-εκθέσεις-συνεντεύξεις Ι. Μεταξά-Ν. Πλαστήρα-Π. Πιπινέλη-Δ. Λεβίδη-Β. Thomson (Δ/ντή Intelligence Service) κ.α.), Αθήνα 1999, σελ. 88-95.

74 [Θεσσαλονίκης:] «ΜΕ ΤΟ ΣΥΝΘΗΜΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΝΤΑΙ ΟΙ ΒΟΥΛ]ΜΑΚΕΔΟΝΕΣ ΜΕ ΤΟ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΝ ΚΟΜΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. ΜΙΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΕΙΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ», εφ. *Ἡ Ἀπογευματινή*, 31 Μαΐου 1936· «ΕΤΟΙΜΑΖΕΤΑΙ ΑΙΜΑΤΟΚΥΛΙΣΜΑ ΤΟΥ ΛΑΟΥ. ΥΠΟΠΤΟΙ ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΝ: ΑΥΡΙΟΝ ΚΗΡΥΣΣΕΤΑΙ ΕΝΤΑΥΘΑ ΝΕΑ 24ΩΡΟΣ ΑΠΕΡΓΙΑ. ΟΙ ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΟΙ ΕΡΓΑΤΑΙ ΔΙΑΦΩΝΟΥΝΤΕΣ Θ' ΑΠΟΣΧΟΥΝ»-«ΤΟ ΚΑΘΗΚΟΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ ΟΧΛΙΚΗΣ ΑΝΤΑΡΣΙΑΣ» και «ΟΧΙ ΝΕΟΝ ΑΙΜΑΤΟΚΥΛΙΣΜΑ ΤΗΣ ΘΕΣ)ΝΙΚΗΣ. ΕΝΑΥΑΓΗΣΕΝ Η ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ. ΠΡΟΣ ΚΗΡΥΞΙΝ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΠΑΝΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΑΠΕΡΓΙΑΣ. ΟΙ ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΟΙ ΕΡΓΑΤΑΙ ΔΗΛΟΥΝ ΟΤΙ ΑΠΕΧΟΥΝ. Ο κ. ΣΚΥΛΑΚΑΚΗΣ ΤΟΝΙΖΕΙ ΟΤΙ ΔΕΝ ΘΑ ΧΑΡΙΣΘΗ ΕΙΣ ΚΑΝΕΝΑ. ΑΠΕΚΑΛΥΦΘΗΣΑΝ ΤΑ ΣΑΤΑΝΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ», εφ. *Ταχυδρόμος*, 31 Μαΐου και 1 Ιουνίου 1936· «ΟΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ ΕΞΩΘΟΥΝ ΠΡΟΣ ΝΕΑΝ ΕΙΚΟΣΙΤΕΤΡΑΩΡΟΝ ΑΠΕΡΓΙΑ ΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΑΣ. ΑΙ ΑΡΧΑΙ ΕΛΑΒΟΝ ΠΑΝΤΑ ΤΑ ΕΠΙΒΑΛΛΟΜΕΝΑ ΜΕΤΡΑ. Η ΑΠΕΡΓΙΑ ΘΑ ΚΗΡΥΧΘΗ ΠΙΘΑΝΩΣ ΜΕΘΑΥΡΟΝ ΔΕΥΤΕΡΑ»-«ΣΥΝΤΑΡΑΚΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ ΕΙΣ ΒΑΡΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΔΟΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΝΤΕΘΝΙΚΗΣ ΔΡΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ. ΔΕΝ ΕΓΚΑΤΕΛΕΙΨΕ ΤΟ ΣΥΝΘΗΜΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΜΟΝΟΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΝ ΜΕ ΤΟ ΒΟΥΛΓΑΡΟΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΝ ΚΟΜΙΤΑΤΟΝ. ΜΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΕΚ ΠΑΡΑΜΕΘΟΡΙΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΕΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ "ΕΜΕΟ"»-«ΟΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ ΕΞΩΘΗΣΑΝ ΚΑΙ ΕΙΣ ΒΟΛΟΝ ΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΑΣ ΕΙΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΝ ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ: ΥΠΟ ΑΓΡΙΟΝ ΛΙΘΟΒΟΛΙΣΜΟΝ ΤΩΝ ΔΙΑΔΗΛΩΤΩΝ, ΑΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΗΣ ΤΑΞΕΩΣ ΗΝΑΓΚΑΣΘΗΣΑΝ ΝΑ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΟΥΝ ΠΡΟΣ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΝ ΤΑ ΟΠΛΑ ΤΩΝ [...] ΟΙ ΔΙΑΔΗΛΩΤΑΙ ΕΙΣΗΛΑΣΑΝ ΕΙΣ ΕΝ ΟΠΛΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΟ ΟΠΟΙΟΝ ΔΙΗΡΠΑΣΑΝ», «ΘΑ ΝΑΥΑΓΗΣΗ ΠΑΤΑΓΩΔΩΣ Η ΕΙΚΟΣΙΤΕΤΡΑΩΡΟΣ ΑΠΕΡΓΙΑ: ΜΟΝΟΙ ΟΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ ΘΑ ΚΑΤΕΛΘΟΥΝ ΑΠΟΞΕΝΩΜΕΝΟΙ ΤΕΛΕΙΩΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΑΣ» και «ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΙΑ ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΒΟΛΟΥ! ΟΙ ΗΓΕΤΑΙ ΤΩΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ ΔΙΑ ΛΟΓΩΝ ΕΦΑΝΑΤΙΣΑΝ ΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΞΩΘΗΣΑΝ ΝΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΗΣΟΥΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΛΥΣΟΥΝ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ. Ο κ. ΜΕΤΑΞΑΣ ΤΟΝΙΖΕΙ ΟΤΙ ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ ΠΕΡΙ ΚΑΘΑΡΩΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗΣ ΥΠΟΚΙΝΗΣΕΩΣ», εφ. *Τὸ Φῶς*, 30, 31 Μαΐου και 3 Ιουνίου 1936. [Επαρχιών:] «[...] Ο ΚΙΝΔΥΝΟΣ ΤΟΥ ΜΠΟΛΣΕΒΙΚΙΣΜΟΥ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ», εφ. *Σάμος*, 4 Ιούνη 1936· «ΟΙ ΑΙΩΝΙΟΙ ΤΑΡΑΞΙΑΙ. ΟΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ ΕΤΟΙΜΑΖΟΥΝ ΝΕΟΝ ΑΙΜΑΤΟΚΥΛΙΣΜΑ;» εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 27 Μαΐου 1936. [Ομογένειας:] «Η ΑΠΕΡΓΙΑ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ ΠΡΟΣΕΛΑΒΕΝ ΕΚΤΑΣΙΝ ΣΤΑΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ», εφ. *Ἐθνικὸς Κῆρυξ*, Νέα Υόρκη 4 Ιουνίου 1936.

75 [Αθηνών:] «Η ΒΕΝΙΖΕΛΟΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΕΨΗΦΙΣΕ ΤΟ ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΟΝ ΠΕΡΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΑΙΡΕΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ. ΕΠΑΝΕΡΧΟΝΤΑΙ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΤΑΔΙΚΑΣΘΕΝΤΕΣ ΥΠΟ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΟΔΙΚΕΙΩΝ», εφ. *Τὸ Φῶς*, 30 Μαΐου 1936· «ΟΙ ΒΕΝΙΖΕΛΟ-ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ ΕΤΟΙΜΑΖΟΥΝ ΝΕΟΝ ΑΙΚΑΤΟΚΥΛΙΣΜΑ; ΚΙΝΗΜΑΤΙΑΙ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΙ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ ΚΑΤΑΡΤΙΖΟΥΝ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΚΑΣ ΟΜΑΔΑΣ ΔΙΑ ΝΑ ΔΡΑΣΟΥΝ ΕΝ ΚΑΙΡΩ. ΑΙ ΕΝΤΟΛΑΙ ΤΟΥ ΠΛΑΣΤΗΡΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΓΟΝΑΤΑ [...]»-«ΕΝΑΥΑΓΗΣΑΝ ΑΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΙ ΤΩΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟ-ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ

τη του εργατοαγροτικού κόμματος και πρώην πρωθυπουργού Αλέξανδρου Παπαναστασίου προκάλεσαν την έντονη αντίδραση του δημοσιογραφικού οργάνου του Κ.Κ.Ε.[76]. Η σύλληψη κομμουνιστών βουλευτών σε νέα αιματηρά επεισόδια κατά την απεργία του

ΕΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΚΗΡΥΞΙΝ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ 24ΩΡΟΥ ΠΑΝΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΑΠΕΡΓΙΑΣ[...]», εφ. *Ἐλεύθερος ἄνθρωπος*, 25 Μαΐου και 2 Ιουνίου 1936· «ΟΙ ΒΕΝΙΖΕΛΟΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ ΟΡΓΑΝΩΝΟΥΝ ΝΕΑΣ ΑΝΑΣΤΑΤΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΟΛΗΝ ΤΗΝ ΧΩΡΑΝ. ΜΙΑ ΥΠΟΠΤΟΣ "ΕΚΚΛΗΣΙΣ" ΤΟΥ ΠΑΛΛΑΪΚΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ. ΑΠΡΟΚΑΛΥΠΤΟΣ Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ»-«ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟΙ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ ΑΠΕΙΛΟΥΝ ΝΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΣΟΥΝ ΑΝΑΡΧΙΑΝ. ΠΟΥ ΟΦΕΙΛΟΝΤΑΙ ΑΙ ΑΛΛΕΠΑΛΛΗΛΟΙ ΑΠΕΡΓΙΑΙ. ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΥ Κ. Ι. ΜΕΤΑΞΑ», εφ. *Ἑλληνικὸν Μέλλον*, 24 Μαΐου και 4 Ιουνίου 1936· «ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟΙ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ ΕΤΟΙΜΑΖΟΥΝ ΝΕΟΝ ΑΙΜΑΤΟΚΥΛΙΣΜΑ. ΤΗΝ ΔΕΥΤΕΡΑΝ ΚΑΤΕΡΧΟΝΤΑΙ ΕΙΣ 24ΩΡΟΝ ΑΠΕΡΓΙΑΝ[...]»-«ΝΕΑ ΑΠΕΡΓΙΑ ΚΗΡΥΣΣΕΤΑΙ ΑΥΡΙΟΝ ΕΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ. ΕΝΕΡΓΕΙΑΙ ΤΩΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ.[...]», εφ. *Ἡ Ἐθνική*, 30 και 31 Μαΐου 1936· «ΚΑΤΑΔΗΛΟΣ Η ΒΕΝΙΖΕΛΟΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ. ΘΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΟΥΝ ΕΠΑΝΑΦΟΡΑΝ ΤΩΝ ΑΠΟΤΑΚΤΩΝ ΣΤΑΣΙΑΣΤΩΝ[...]», εφ. *Ὁ Τύπος*, 30 Μαΐου 1936. [Θεσσαλονίκης:] «ΤΑ ΗΛΙΘΙΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΒΕΝΙΖΕΛΟΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤ. ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΔΙΑΨΕΥΔΟΝΤΑΙ ΑΠΟ ΤΑΣ ΑΡΧΑΣ», εφ. *Νέα Ἀλήθεια*, 25 Μαΐου 1936. [Ομογένειας:] «ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ», εφ. *Φῶς*, Κάιρον 2 Ιουνίου 1936. Ακόμη βλ. την ενότητα «Το Δημοκρατικό κουτί της Πανδώρας: «βενιζελοκομμουνισμός»», στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα 2017, σελ. 441-448.

76 [Αθηνών:] «ΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΑΙ ΖΥΜΩΣΕΙΣ. Ο κ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΕΚΘΕΤΕΙ ΤΑΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ. ΑΡΘΡΟΝ ΤΟΥ ΑΡΧΗΓΟΥ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ» [3 άρθρα] – «Η ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ ΠΕΡΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ. ΤΟ ΑΡΙΣΤΕΡΟΝ ΜΕΤΩΠΟΝ. Ο κ. Ι. ΣΟΦΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΑΝΤΑ ΕΙΣ ΤΟΝ Κ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ. ΑΡΘΡΟΝ ΤΟΥ κ. Ι. ΣΟΦΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ», εφ. *Ἀκρόπολις*, 27, 28, 29 και 30 Μαΐου 1936· Αλεξ. Παπαναστασίου, «ΤΟ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΝ ΚΟΜΜΑ ΚΑΙ ΗΜΕΙΣ», εφ. *Ἡμερήσιος Κῆρυξ*, 27 Μαΐου 1936· «ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΟΝ κ. ΑΡΧΗΓΟ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΟΕΡΓΑΤΙΚΩΝ»-«ΣΤΟΝ ΤΟΙΧΟ Ο ΣΥΚΟΦΑΝΤΗΣ. ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΙΣ ΑΝΤΙΣΟΒΙΕΤΙΚΕΣ ΨΕΥΔΟΛΟΓΙΕΣ ΤΟΥ ΤΡΑΓΕΛΑΦΟΥ»-«ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΤΡΑΓΕΛΑΦΟΣ» και «ΑΡΙΣΤΕΡΑ: ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, ΑΡΙΣΤΕΡΑ: ΓΙΑ ΜΙΑ ΣΥΝΕΧΗ ΚΑΙ ΣΤΑΘΕΡΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΙΡΗΝΗΣ. Ο ΜΕΤΑΞΑΣ ΠΡΩΤΑΘΛΗΤΗΣ ΤΗΣ ΦΑΣΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗΣ. Ο "ΕΡΓΑΤΟΑΓΡΟΤΙΚΟΣ" κ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΑΠΟΛΟΓΗΤΗΣ ΤΟΥ ΦΑΣΙΣΜΟΥ[...]»-«Ο κ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΝΕΟΣ ΤΡΟΧΟΣ ΣΤΟ ΑΡΜΑ ΤΗΣ ΜΟΝΑΡΧΙΚΗΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗΣ» και «ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ ΤΩΝ ΛΑΪΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ, ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ ΑΠΟΔΟΚΙΜΑΖΟΥΝ ΜΕ ΑΓΑΝΑΧΤΗΣΗ ΤΗ ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΗ»-«Η ΦΥΓΟΜΑΧΙΑ ΤΟΥ κ. ΑΛ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ. ΔΥΣΦΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΤΟΥ. Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΑΤ. ΑΓΩΝΑ»-«ΑΠΟΚΗΡΥΣΣΕΤΑΙ Ο ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΟ ΚΙΛΚΙΣ. 50 ΣΤΕΛΕΧΗ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΑΠΟΦΑΣΙΣΑΝΕ ΤΗ ΣΥΜΠΡΑΞΗ ΜΕ ΤΟ ΚΟΜΜΟΥΝ. ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΡΟΤ. ΚΟΜΜΑ», εφ. *Ριζοσπάστης*, 27, 28, 29, 30, 31 Μάη και 1 Ιούνη 1936. [Ομογένειας:] «Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΥΤΗΡΙΑΖΕΙ ΤΟΥΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΣ ΩΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΑΝΑΣΤΑΤΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Ο ΕΠΙΛΕΚΤΟΣ ΠΟΛΙΤΕΥΤΗΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΙ ΤΑΣ ΜΗΧΑΝΟΡΡΑΦΙΑΣ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΤΗΣ ΜΟΣΧΑΣ [...]»-«Ο κ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ΣΥΝΕΧΙΖΩΝ, ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΕΙ ΤΑΣ ΑΝΤΕΘΝΙΚΑΣ ΚΑΤΑΧΘΟΝΙΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ. Ο κ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΥΝΕΧΙΖΕΙ ΤΟ ΑΓΡΙΟΝ ΞΕΤΙΝΑΓΜΑ ΤΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ ΤΗΣ ΜΟΣΧΑΣ: ΚΑΛΕΙ ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΕΙΣ ΣΥΝΑΓΕΡΜΟΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ-ΥΠΟΝΟΜΕΥΟΥΝ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ-ΕΠΙΔΙΩΚΟΥΝ ΤΗΝ ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΙΝ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΗΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ», εφ. *Ἐθνικὸς Κῆρυξ*, Νέα Υόρκη 28 και 29 Μαΐου 1936.

Βόλου στις 2 Ιουνίου ήταν ένα προανάκρουσμα όσων θα επακολουθούσαν[77]. Παράλληλα αναπαράγονταν οι φόβοι και επιχειρούνταν διαψεύσεις για τον σχεδιασμό επιβολής δικτατορίας από τον Μεταξά[78], αλλά και από βενιζελικούς απόστρατους, καθώς στο πο-

77 [Αθηνών:] «Η ΣΥΛΛΗΨΙΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ. Η ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΑΣΥΛΙΑ» και «Η ΣΥΛΛΗΨΙΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ. ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ κ. ΜΕΤΑΞΑ», εφ. *Ἡ Βραδυνή* 4 και 5 Ιουνίου 1936. [Θεσσαλονίκης:] «ΠΩΣ ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΕΙΤΑΙ Η ΣΥΛΛΗΨΙΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΟΛΟΝ», εφ. *Νέα Αλήθεια*, 4 Ιουνίου 1936. [Ομογένειας:] «ΣΥΛΛΗΨΙΣ ΔΥΟ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ ΔΙΑ ΤΑΣ ΤΑΡΑΧΑΣ ΤΗΣ ΑΠΕΡΓΙΑΣ ΒΟΛΟΥ», εφ. *Ἐθνικὸς Κῆρυξ*, Νέα Υόρκη 4 Ιουνίου 1936.

78 [Αθηνών:] «ΚΥΡΙΕ ΜΕΤΑΞΑ, ΚΥΒΕΡΝΗΣΑΤΕ ΕΠΙ ΤΕΛΟΥΣ!», εφ. *Ἀκρόπολις*, 2 Ἰουνίου 1936· «ΗΜΙΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΧΩΡΙΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΧΩΡΙΣ ΚΥΡΟΣ»-«Ἡ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ Ἡ ΑΜΕΣΟΥΣ ΕΚΛΟΓΑΣ. ΤΟ ΔΙΛΗΜΜΑ ΤΟΥ κ. ΜΕΤΑΞΑ»-«ΜΟΙΡΑΙΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΝ ΕΞΑΙΤΙΑΣ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΙΣΜΟΥ», εφ. *Ἐλεύθερος ἄνθρωπος*, 21, 22 Μαΐου και 1 Ιουνίου 1936· «Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ»-«ΒΙΑ ΚΑΙ ΥΠΟΚΡΙΣΙΑ», εφ. *Ἡ Βραδυνή*, 28 και 30 Μαΐου 1936· «[...] Ο κ. ΜΕΤΑΞΑΣ ΔΙΑΨΕΥΔΕΙ ΚΑΙ ΠΑΛΙΝ ΤΑ ΑΝΑΓΡΑΦΕΝΤΑ ΠΕΡΙ ΚΗΡΥΞΕΩΣ ΥΠ' ΑΥΤΟΥ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ»-«ΤΟ ΠΑΛΛΑΪΚΟΝ ΜΕΤΩΠΟΝ ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΑΣ ΚΙΝΗΣΕΙΣ» και «Ο κ. ΣΟΦ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΠΕΣΚΕΦΘΗ ΤΟΝ κ. ΜΕΤΑΞΑΝ ΚΑΙ ΕΛΑΒΕ ΡΗΤΗΝ ΔΙΑΒΕΒΑΙΩΣΙΝ ΟΤΙ ΔΕΝ ΣΧΕΔΙΑΖΕΤΑΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ. Ο κ. ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ ΔΕΝ ΘΕΛΕΙ ΕΝΩΣΙΝ ΤΩΝ ΑΝΤΙΒΕΝΙΖΕΛΙΚΩΝ»-«ΔΙΑ ΝΑ ΤΕΡΜΑΤΙΣΘΗ Η ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ ΑΝΩΜΑΛΙΑ ΚΑΙ ΝΑ ΠΑΥΣΟΥΝ ΟΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΟΙ ΠΕΙΡΑΣΜΟΙ», εφ. *Ἡμερήσιος Κῆρυξ*, 23, 24 και 31 Μαΐου 1936· «Η ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΟΝΑΡΧΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΦΑΣΙΣΜΟΥ», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Μάη 1936. [Θεσσαλονίκης:] «Η ΑΝΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ ΕΙΝΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΓΚΗ» και «Ο ΙΩ. ΡΑΛΛΗΣ ΑΠΟΧΩΡΕΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜ. ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ. ΑΝΕΚΑΛΥΨΕΝ ΑΙΦΝΙΔΙΩΣ "ΣΟΒΑΡΟΥΣ ΚΙΝΔΥΝΟΥΣ" ΤΟΥ ΚΟΙΝ. ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ... ΒΕΝΙΖΕΛΟΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΣ», εφ. *Μακεδονία*, 29 και 31 Μαΐου 1936· «Ο ΚΙΝΔΥΝΟΣ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ: ΤΙ ΓΡΑΦΕΙ ΣΧΕΤΙΚΩΣ Ο ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΤΥΠΟΣ» και «Ο κ. ΜΕΤΑΞΑΣ ΔΙΑΨΕΥΔΕΙ ΤΑ ΠΕΡΙ ΚΗΡΥΞΕΩΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ. ΤΙ ΑΠΕΦΑΣΙΣΘΗ ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΦΟΡΑΝ ΤΩΝ ΑΙΡΕΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΑΡΧΩΝ»-«ΑΙ ΣΥΚΟΦΑΝΤΙΑΙ ΠΕΡΙ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ. ΑΠΑΝΤΟΥΝ ΟΙ κ.κ. ΓΡΗΓΟΡΑΚΗΣ ΚΑΙ ΠΑΠΟΥΛΑΣ. Η ΣΤΕΝΗ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ ΤΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ. ΥΠΕΒΛΗΘΗΣΑΝ ΜΗΝΥΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ»-«ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΙΟΡΙΖΟΝΤΑΙ ΕΙΣ ΤΑΣ ΕΠΙΚΑΙΡΟΥΣ ΘΕΣΕΙΣ [...]»-«ΕΞΕΔΗΛΩΘΗ ΚΙΝΗΣΙΣ ΑΝΑΤΡΟΠΗΣ ΤΗΣ ΚΥΒ)ΝΗΣΕΩΣ ΜΕΤΑΞΑ. ΖΩΗΡΟΤΑΤΗ ΔΥΣΦΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘ. ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ. ΔΕΟΝ Ν' ΑΝΑΜΕΝΕΤΑΙ Η ΕΚΔΗΛΩΣΙΣ ΣΟΒΑΡΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ»-«ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΑΙ ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΔΙΑΛΥΣΙΝ ΤΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ»-«Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ ΤΟΥ Κ. ΜΕΤΑΞΑ ΣΥΝΕΧΙΖΕΙ ΤΗΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΙΝ ΤΗΣ. ΕΙΚΟΣΙ ΤΡΕΙΣ ΑΠΟΣΤΡΑΤΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΙ ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ κ. ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΥ ΔΙΟΡΙΖΟΝΤΑΙ ΝΕΟΙ ΝΟΜΑΡΧΑΙ[...]», εφ. *Νέα Αλήθεια*, 22, 26, 28, 31 Μαΐου, και 1 Ιουνίου 1936· «ΠΡΟΣΦΕΡΟΥΝ ΧΕΙΡΙΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ», εφ. *Ταχυδρόμος*, 27 Μαΐου 1936. [Επαρχιών:] «ΠΕΡΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 27 Μαΐου 1936· «ΑΙ ΠΕΡΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΦΗΜΑΙ»-Ν. Χ. Μ., «Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ» και Παρ., «Ο κ. Ι. ΜΕΤΑΞΑΣ ΔΕΝ ΘΕΛΕΙ ΟΥΤΕ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΝ ΟΥΤΕ ΑΡΧΗΓΙΑΝ ΤΩΝ ΑΝΤΙΒΕΝΙΖΕΛΙΚΩΝ», εφ. *Ἡ Πρόοδος*, Χίος 23 και 26 Μαΐου 1936· «ΛΑΪΚΟΙ ΕΠΡΟΤΕΙΝΑΝ ΜΕΤΑΞΑΝ ΑΡΧΗΓΙΑΝ ΟΠΩΣ ΚΗΡΥΞΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΝ. ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙΣ ΤΗΣ "ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ ΓΝΩΜΗΣ"»-Αύγουστος Θεολογίτης (βουλευτής Καβάλλας-αντιπρόεδρος Βουλής), «Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΥΦΙΣΤΑΤΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙ», εφ. *Κρητικὰ Νέα*, Ηράκλειο 22 και 27 Μαΐου 1936· «ΠΡΟΣ ΑΠΟΣΟΒΗΣΙΝ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ», εφ. *Σημαία Καλαμῶν*, Καλαμάτα 29 Μαΐου και 3 Ιουνίου 1936. [Ομογένειας:] «Ο ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ ΜΕΤΑΞΑΣ ΚΑΘΗΣΥΧΑΖΕΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΗΝ ΓΝΩΜΗΝ ΚΑΙ ΤΟΝΙΖΕΙ ΤΗΝ ΑΣΦΑΛΗ ΠΕΡΙΦΡΟΥΡΗΣΙΝ ΤΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ» και «ΑΙ ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΑΙ ΤΗΣ "ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ ΓΝΩΜΗΣ" ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ: Ο κ. ΜΕΤΑΞΑΣ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΖΕΤΑΙ ΔΙΑ ΝΕΑΝ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΝ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ», εφ. *Ἐθνικὸς Κῆρυξ*, Νέα Υόρκη 5 Ιουνίου 1936· «ΟΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ ΠΡΟΒΛΕΠΟΥΝ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΝ ΤΟΥ

λιτικό προσκήνιο επιχειρείται η επάνοδος του Πλαστήρα με την προβολή του ένδοξου παρελθόντος του ως καλύτερη λύση για την αρχηγία των βενιζελικών και γι' αυτό μαζί με τον Γονατά γίνεται στόχος από αντίπαλα φύλλα[79].

Προσέτι η Λέσβος από το πρόσφατο παρελθόν, από την εποχή του κινήματος της Εθνικής Άμυνας, όταν ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε καταφύγει εκεί και οργάνωσε τους βενιζελικούς, διαπνεόταν από διαφορετική πολιτική παράδοση[80], ενώ την ίδια περίοδο με τα αποκαλυπτήρια οι τοπικές εφημερίδες φιλοξενούσαν άρθρα ή κοινοβουλευτικές ομιλίες του αρχηγού του Δημοκρατικού Κόμματος[81]. Η χρήση επομένως του αρχικού ψευδώνυμου «*Κ.*» θα λειτουργούσε προστατευτικά τόσο για τον Καρθαίο, όσο και για την αποφυγή έντασης λόγω διαφορετικών πολιτικών αποχρώσεων[82]. Ίσως για αυτό τον λόγο

Κ. ΜΕΤΑΞΑ», εφ. *Ταχυδρόμος-Ὁμόνοια*, Αλεξάνδρεια 29 Μαΐου 1936· «Ὁ Μεταξᾶς θὰ ἐπιβάλῃ τὴν δικτατορίαν;»-«(Ἄρθρον τῆς «Καθημερινῆς») ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ ΠΕΡΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ», εφ. *Φῶς*, Κάιρον 29 Μαΐου και 1 Ιουνίου 1936.

79 [Αθηνών:] «[...]ΟΙ ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΣΤΑΣΙΑΣΤΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ. ΕΤΟΙΜΑΖΕΤΑΙ ΝΕΑ ΑΝΤΑΡΣΙΑ ΥΠΟ ΤΟΥΣ ΠΛΑΣΤΗΡΑΝ ΚΑΙ ΓΟΝΑΤΑΝ[...] ΣΥΝΩΜΟΣΙΑΝ ΕΧΟΥΝ ΜΥΗΘΗ ΚΑΙ ΕΠΙΚΙΝΔΥΝΟΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ», εφ. *Ἑλληνικὸν Μέλλον*, 25 Μαΐου 1936· «Ο κ. ΠΛΑΣΤΗΡΑΣ ΕΡΧΕΤΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΘΑ ΜΕΤΑΒΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΡΔΙΤΣΑΝ ΟΠΟΥ ΘΑ ΠΑΡΑΘΕΡΙΣΗ», εφ. *Ἡμερήσιος Κῆρυξ*, 1 Ιουνίου 1936· «Η ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΠΛΑΣΤΗΡΑ. ΑΙ ΦΗΜΑΙ ΠΕΡΙ ΕΘΝΙΚΟΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ»-«ΑΙ ΔΗΘΕΝ ΟΔΗΓΙΑΙ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΠΛΑΣΤΗΡΑ»-Χαρ. Παπαθανασόπουλος, «ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΣΕΛΙΔΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΤΟΥ 1922. Ο ΗΡΩΙΚΟΣ ΠΛΑΣΤΗΡΑΣ. Η ΜΟΝΗ ΑΥΘΕΝΤΙΚΗ ΕΞΙΣΤΟΡΗΣΙΣ ΤΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ», εφ. *Πατρίς*, 25, 26, 30, 31 Μαΐου και 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 Ιουνίου 1936, κ.α. . [Θεσσαλονίκης:] Στυλιανός Γονατάς, «ΑΣ ΜΗ ΛΗΣΜΟΝΗ Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟΝ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΝ ΤΗΣ ΣΥΣΤΑΣΕΩΣ ΤΗΣ», εφ. *Νέα Ἀλήθεια*, 4 Ιουνίου 1936· «Η ΝΕΑ ΣΥΝΩΜΟΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΝΑΤΡΟΠΕΩΝ. ΚΙΝΗΜΑΤΙΑΙ ΚΑΙ "ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΙ ΦΡΟΥΡΟΙ" ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΜΕΣΟΝ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΙΝ ΤΩΝ ΠΛΑΣΤΗΡΑ-ΓΟΝΑΤΑ. ΟΡΓΑΝΩΝΟΥΝ ΝΕΑΝ ΑΝΑΤΡΕΠΤΙΚΗΝ ΚΙΝΗΣΙΝ ΜΕ ΣΥΝΘΗΜΑ ΤΗΝ ΕΠΙΒΟΛΗΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟ-ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΕΘΝΙΚΟ-ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑΣ, ΛΙΝΑΡΔΑΤΟΣ, Ε.Ε.Ε. ΚΑΙ "ΠΥΡΗΝΕΣ" ΕΠΙ ΣΚΗΝΗΣ. ΑΙ ΥΠΟΠΤΟΙ ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥΣ», εφ. *Τὸ Φῶς*, 25 Μαΐου 1936. [Ομογένειας:] [ΚΑΛΟΓΕΡΙΚΟΣ], «[...]Ο ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΠΛΑΣΤΗΡΑΣ ΥΠΟΚΙΝΕΙ ΤΟΥΣ ΑΠΟΤΑΚΤΟΥΣ ΕΙΣ ΑΝΤΑΡΣΙΑΝ», εφ. *Ἀτλαντίς*, Νέα Υόρκη 25 Μαΐου 1936. «Ο ΠΛΑΣΤΗΡΑΣ ΑΝΑΜΕΝΕΤΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, Ο ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΣΤΗΡΑΣ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΔΙΑΛΛΑΓΗΣ. ΑΓΝΩΣΤΑ ΑΚΟΜΗ ΤΑ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΑ-ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ ΘΑ ΠΑΡΑΜΕΙΝΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΡΔΙΤΣΑΝ», εφ. *Ἐθνικὸς Κῆρυξ*, Νέα Υόρκη 7 Ιουνίου 1936.

80 Ο Παπανδρέου έχοντας διατελέσει γενικός διευθυντής του πολιτικού γραφείου του Βενιζέλου είχε διοριστεί από το 1916 νομάρχης Λέσβου και Χίου, και την περίοδο 1917-1920 γενικός διευθυντής νήσων Αιγαίου, ενώ είχε εκλεγεί βουλευτής στη νήσο από το 1923 με τον τοπικό σχηματισμό «Φιλελεύθεροι-Δημοκρατικοί» που κυριάρχησε, το 1923 με την «Ένωση Φιλελευθέρων», το 1928, το 1932 και το 1933 με το «Κόμμα Φιλελευθέρων», και με εξαίρεση το 1935 εκ νέου το 1936 με το «Δημοκρατικό Κόμμα». Για τα εκλογικά αποτελέσματα της περιφέρειας Λέσβου, βλ. Γεώργιος Θ. Παπαπαναγιώτου, «Πολιτικά της Λέσβου 1915-1936», *Αιολικά Χρονικά* Δ΄ (Μυτιλήνη 2002), σελ. 97-138.

81 «ΔΙΚΑΙΟΝ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ. ΑΡΘΡΟΝ ΤΟΥ κ. Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΑΡΧΗΓΟΥ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ»-Γ. Παπανδρέου, «ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΣ»-«ΑΙ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΕΞΟΥΣΙΟΔΟΤΗΣΕΩΣ ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΑΙΡΕΤΟΥΣ ΑΡΧΟΝΤΑΣ. Η ΘΑΥΜΑΣΙΑ ΔΕΥΤΕΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΗΓΟΥ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ κ. Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 26, 28 Μαΐου και 2 Ιουνίου 1936.

82 Το μονόγραμμα «*Κ.*» δεν το συμπεριλαμβάνει ως εναλλακτικό ψευδώνυμο για τον Κλέανδρο Λάκωνα ο Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά Φιλολογικά Ψευδώνυμα*, Αθήνα ^{3}2005, σελ.

κατά τη διάρκεια της τελετής δεν έγινε καμία αναφορά στο ποίημα και τον δημιουργό του. Παρά τον πρότερο αντιβενιζελισμό του ο Καρθαίος ήταν θερμός δημοτικιστής[83], εκφραστής αντιπολεμικού κλίματος στα ποιήματά του, αν και υπηρέτησε ως αξιωματικός στους Βαλκανικούς Πολέμους και τη Μικρασιατική Εκστρατεία, και τολμηρός ως μεταφραστής, καθώς εκτός από πολλά θεατρικά του Σαίξπηρ και τον «*Δον Κιχώτη*» του Θερβάντες απέδωσε ήδη από το 1916 στον «*Νουμά*» έργα του προκλητικού για την εποχή του και υφιστάμενου διώξεις και φυλακίσεις Όσκαρ Ουάιλντ (1854-1900)[84].

Ενδεχομένως ο Καρθαίος ως στρατιωτικός να είχε συναντήσει τον Ευθύμιο Αγριτέλλη, με τον οποίο άλλωστε ήταν περίπου συνομήλικος: η μαρτυρία ενός ανώνυμου αξιωματικού που κατέφυγε στον Πόντο, για τον Επίσκοπο Ζήλων είναι ενδεικτική για τη δράση του εθνομάρτυρα και δεν αποκλείει τη συνεργασία μαζί του[85]. Ακόμη πιθανότερο είναι ο Καρθαίος να γνώριζε τον αδελφό του ως νεότερο υφιστάμενο συνάδελφο: το 1921, έτος μαρτυρίου του Ευθυμίου, ο πρώτος ήταν 43 και ο δεύτερος 33 ετών[86].

Μία προσεκτικότερη αντιπαραβολή λεξιλογικών επιλογών του ποιήματος του «*Κ.*» το 1925 με την προγενέστερη πρώτη συλλογή του Καρθαίου του 1921 συντείνει προς την απόδοση του ποιήματος σε αυτόν[87]. Αν είναι ο επικρατέστερος δημιουργός του, δυνητικά

---

67 και 268, σύμφωνα με τον οποίο ο «*Κ. Καρθαίος*» χρησιμοποιούσε και τα ψευδώνυμα «*Παρατηρητής*» και «*Μαστρ Ἀγάλιας*».

83 «*Τὸ ὄνομα τοῦ Καρθαίου ἔχει ἀκόμα μιὰ ξεχωριστὴ θέση στὴ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία. Στάθηκε ἕνας ἀκούραστος μαχητὴς τοῦ γλωσσικοῦ μας ἀγῶνα. –Τὸ πῶς καὶ πόσο δούλεψε τὸ ξέρουμε ὅσοι εὐτυχήσαμε νὰ τὸν παρακολουθήσουμε ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ ἀλησμόνητου "Νουμᾶ". –Πολέμησε μὲ ἀληθινὴ ψυχὴ μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους ἐκλεχτοὺς λογοτέχνες τῆς γενιᾶς του καὶ καθάρισε ἀπ' τὰ κάθε λογῆς σκουλήκια καὶ σαράκια τὸ δέντρο τῆς Γλώσσας μας, ἀγωνίστηκε ὅσο λίγοι μέσα σὲ μιὰ φοβερὴ σύγχιση καὶ ἀναρχία γιὰ τὸ ξελευτέρωμά της, γιὰ τὴν ὁμορφιά της, γιὰ τὴν ἐπιβολή της.*», βλ. Λίλη Ιακωβίδου, *Ὁ ποιητὴς Καρθαῖος*, ό.π., σελ. 35.

84 Από το μεταφραστικό του έργο βλ. α) *Τό πορτραίτο τοῦ Ντόριαν Γκραίη Ὄσκαρ Οὐάιλντ*, μετάφραση Κ. Καρθαίου, Ἀθῆναι 1917. β) *Ἡ μπαλλάδα τῆς φυλακῆς τοῦ Ρίντιγγ Oscar Wilde*, μετάφραση Κ. Καρθαίου, Ἀθῆναι 1920. [4η έκδοση, 1923· 5η έκδοση, 1933]. Βλ. Λίλη Ιακωβίδη, *Ὁ ποιητὴς Καρθαῖος: Ἀπό τήν ζωή ...*, ό.π., σελ. 60-66.

85 «*«Ἡ ἐντύπωσίς μου ἐκ τῆς διεξαγωμένης ἐργασίας ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου ἦτο ἐξαίρετος», γράφει ἕνας Ἕλληνας ἀξιωματικός, ποὺ πῆγε κρυφὰ στὸν Πόντο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ βοηθήση στὸν ἀγῶνα. «Εἰργάζετο μὲ αὐτοθυσίαν καὶ ζῆλον διαπραγματευόμενος τὰς προμηθείας τῶν πολεμοφοδίων καὶ ὅπλων καὶ δίδων ἑκάστοτε συμβουλὰς εἰς τοὺς διϊσταμένους ὁπλαρχηγούς».*», [Ανώνυμος], *Ἱερομάρτυρες τοῦ Εἰκοσιδύο ...*, ό.π., σελ. 148.

86 «*Ὁ Καρθαῖος, (αὐτὸ εἶναι τὸ ψευδώνυμο τοῦ στρατιωτικοῦ Κ. Λάκωνος), εἶχε τὴν τύχη νὰ γεννηθεῖ καὶ νὰ μεγαλώσει μέσα σ' ἕνα περιβάλλον ἐξαιρετικὰ μορφωμένο ποὺ βοήθησε στὴ γρηγορότερη ἀνάπτυξη τῆς φαντασίας του καὶ τῆς αἰσταντικότητάς του. Ὁ πατέρας του, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου στὰ μαθηματικά, κι ὁ Καρθαῖος κληρονομάει τὴν ἴδια ἀγάπη, τὴν ἴδια κλίση στὰ μαθηματικὰ καὶ γενικὰ στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες. Ὡς τόσο ἀκολούθησε τὸ στρατιωτικὸ στάδιο.* [...] *–Καθὼς εἴδαμε ὁ Καρθαῖος δὲν ἀκολούθησε τὸ στρατιωτικὸ στάδιο ἀπὸ κλίση, καὶ μπορεῖ βέβαια νἄγινε Ἕνας καλὸς στρατιωτικὸς ἀπὸ καθῆκον κι ἀφοσίωση στὸ ἐπάγγελμά του, μὰ ἡ ψυχή του ἔκλεινε ἄλλους ἔρωτες, κι ἄλλοι δρόμοι ἀνοίγονταν μπροστά του.*», βλ. Λίλη Ιακωβίδου, *Ὁ ποιητὴς Καρθαῖος*, ό.π., σελ. 9-10. Μετά την εξορία του το 1917 επανήλθε στη θέση του στο στρατό το 1920 και αποστρατεύθηκε με τον βαθμό του συνταγματάρχη μετά την Μικρασιατική Καταστροφή φτάνοντας ως τον αντίστοιχο του αντιστράτηγου.

87 Με ένα πρώτο ξεφύλλισμα της πρώτης συλλογής του Κ. Καρθαίου, *Τα τραγούδια του νησιού μου και οι κηφισιώτικες μελωδίες*, ό.π, γίνονται οι σχετικές διαπιστώσεις. Από το δίστιχο «*Σβύσαν τὰ χρυσόνειρα / τῆς Φυλῆς οἱ πόθοι !*» η χαρακτηριστική σύνθετη λέξη, που ανιχνεύεται

επηρεάστηκε και από την πρόσφατη το 1919 έκδοση του μεταφρασμένου για τον Ρήγα σερβικού ποιήματος του Βόισλαβ Ίλιτς, παρόλο που ο μεταφραστής -δημοτικιστής και αυτός, όπως συνάγεται- Κώστας Πασαγιάννης είναι δηλωμένος στην εισαγωγή του βιβλίου του βενιζελικός[88]. Η υποψηφιότητα του Καρθαίου για την πατρότητα του ποιήματος ενισχύεται και από την υπογραφή του με σκέτο το «*Κ.*» κάτω από τις λίγες γραμμές που συνοδεύουν τη συλλογή του «*Sotto voce*» το 1940[89].

μεταξύ άλλων και σε στίχους του συνεργάτη του Κωστή Παλαμά [λ.χ. «*σὰν ἀπὸ πιὸ θεϊκὰ χρυσόνειρα χορτάτη*» ("Θεοφάνεια", *Η ασάλευτη ζωή*, 1904), «*θὰ πιστέψουν πῶς σαρκωθῆκαν χρυσόνειρα*» ("Λόγος Ε΄ Ὁ θάνατος τῶν ἀρχαίων", *Ὁ δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου*, 1907, κ.α.], χρησιμοποιείται από τον Καρθαίο μαζί με το ίδιο ρήμα στο στίχο «*Χρυσόνειρα ! ... κύματα ἀφροὶ ποὺ σβοῦνε* [...]» («ΚΗΦΙΣΙΩΤΙΚΗ ΝΥΧΤΑ» με συμπτωματική αφιέρωση «ΧΑΡΙΣΜΕΝΟ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΓΚΟΛΦΗ», σελ. 44) [πρβ. «(...) *Πόθοι καὶ καημοὶ συντρίμματα!*» («ΟΝΕΙΡΑ ΑΓΑΠΗΣ», σελ. 27), «*Ἡ πατρίδα σείστηκε / Κ' ἔρρεψε συντρίμμι· ...*» («ΚΟΡΑΚΕΣ», σελ. 19), «θαφτῆκαν ἀπὸ κάτω ἀπ' τὰ συντρίμμια.» («ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΖΩΗΤΟΥ», σελ. 21), «*Κι ἂν ἕναν κόσμο σύντριμμα σοῦ κάνει ἡ συφορά,*» («ΠΡΟΣΠΕΡΝΑ!», σελ. 33) και «*Κι οὔτε τὰ λὲν τὰ λόγια, τῆς ἰδέας οἱ τάφοι,* (...)» («ΤΑ ΔΑΚΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΘΕΝΑΣ», σελ. 46) συνδυαστικά με τον στίχους «*στὴν ἐντάφιαν ὥρα...*» και «*Κάτω ἀπὸ ταφόπετρες / οἱ ζωὲς ἐρείπια ...*»]. Η απαισιόδοξη διάθεση για χαμένα όνειρα ενυπάρχει και σε άλλους παρεμφερείς στίχους: α) «*Τὰ ὄνειρα ποὺ βυζάξαμε μὲ τῆς καρδιᾶς μας τὸ αἷμα / Πέταξαν καὶ χαθήκανε μὲς στῆς ζωῆς τὸ ρέμα·* [...] *Πές μου, ποῦ πάει ὁ ἄνεμος, ποῦ πάει ἡ φωτιὰ σὰ σβύνει! / Σκιὲς ὀνείρων εἴμαστε, σύννεφα ποὺ περνοῦμε.-* » («ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΟΥ ΜΠΕΚΡΗ», σελ. 20), β) «*Κ' ἕνα ὄνειρο παλιό, σὰ μιὰ σβυσμένη νότα*» («ΑΝΗΜΠΟΡΟΣ ΧΛΩΜΟΣ», σελ. 41), γ) «*Ὀνείρατα εὐτυχιᾶς καὶ μεθήσια πολέμου / Ποτέ σου; - Εἶχα πολλὰ λουλούδια στὸν μπαξέ μου.*» («ΟΝΕΙΡΑΤΑ ΕΥΤΥΧΙΑΣ», σελ. 41)· πρβ τους στίχους «*Τἄνθια, καὶ τὰ χρυσὰ θὰ γίνουν χιόνι ...*» («ΠΡΩΤΟΜΑΓΙΑ», σελ. 40) και «*Κι ἂν βάλει ἡ Μοῖρα στἄνθια τὴ ζωή μας / Τὸ δρόμο στὰ χρυσάφια κι ἂν μᾶς στρώσει,*» («ΚΥΚΛΑΜΙΑ», σελ. 47), «*Ἄκου ! ἀλαλάζει ὁ πόλεμος, / Μισεύει ὁ ἀνθὸς τοῦ τόπου !*» («ΕΠΙΣΤΡΑΤΕΙΑ», σελ. 17) σε συνδυασμό με την κράση του στίχου «*ἔρμα τἀνθοκήπια!*» [η πρώτη λέξη εντοπίζεται και στους στίχους «*Κάτω στὴν ἔρμην ἄκρια τοῦ γιαλοῦ· / Ἀπ' τοὺς λωλούς του πόθους λυτρωμένος*» («ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΤΡΕΛΛΟΥ», σελ. 32) και «*Μ' ἄφισε μόνον κ' ἔρμο γιὰ νὰ ρέψω.*» («ΜΙΣΕΜΟΣ», σελ. 42), ενώ συσχετίζεται με καταστάσεις πολέμου στην επόμενη συλλογή: «*Ἐκεῖ ποὺ ἡ μάχη πέρασε / ὁ ἔρμος ἀπλώνει κάμπος. / Ἔρμος κ' ἐκεῖνος κείτεται μὲς στοῦ βραδιοῦ τὸ θάμπος* (...)», «Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΙΣΤΗ», *Sotto Voce*, ό.π., σελ. 29]. Ίσως δεν είναι τυχαία και η συνύπαρξη στο ίδιο περιβάλλον «*Ἀγάπη, Νιότη, Λευτεριὰ κι Ἀλήθεια [...] Ἀπρίλη τονὲ λένε· θαρρεῖς ποΰναι / Ρηγόπουλο ξανθὸ ἀπ' τὰ παραμύθια*» («ΑΠΡΙΛΗΣ», σελ. 39). Πρβ. ακόμη «*Κρύα πνοὴ μὲς στὸ δάσος*» («ΒΡΑΔΙΝΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ», σελ. 46) σε συνδυασμό με το «*σβύνεται ἡ πνοή σου*».

88 «*Δυστυχῶς, πρὶν νὰ συμπληρώσω μὲ τὴν πολύτιμη συνεργασία τῶν καλῶν φίλων τὴ μελέτη μου, γιὰ τοὺς πιὸ δόκιμους παλαιότερους Σέρβους λογοτέχνες, καὶ πρὶν φτάσω στὴ σύγχρονη κίνηση, ἀνώτερο καθῆκον μ' ἀνάγκασε νὰ φύγω ἀπὸ τὴν Κέρκυρα γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου εἶχε ξεσπάσει ἡ ἐθνοσωτήρια Ἐπανάσταση. Καὶ ἔμεινε τὸ ἔργο ἀτέλειωτο καὶ μισό. Μὰ καὶ ἔτσι μισὸ κι ἀτέλειωτο τὸ παραδίνω στὴ δημοσιότητα, ἐλάχιστο δεῖγμα τοῦ θαμασμοῦ καὶ τῆς ἀγάπης μου στὸν ἡρωικὸ Σερβικὸ λαό, ἀλλὰ καὶ τῆς χαρᾶς μου ὅτι ἀδελφωμένος καὶ πάλι μὲ τὸν Ἑλληνικὸ στρατὸ συμπολέμησε τὸν κοινὸν ἐχτρὸ κι ἀπολύτρωσε τὴν καταπατημένη τὴν Πατρίδα του.* [...] *Ἀθήνα, Νοέβρης 1919*», Κώστας Πασαγιάννης, *Σερβικὰ τραγούδια*, ό.π., σελ. 16-17.

89 «*Οι στίχοι αυτής της μικρής συλλογής είναι ένα μικρό μέρος απ' όσους έχω γράψει, και τους περισσότερους τυπώσει στο «Νουμά» και σε άλλα περιοδικά, κατά το διάστημα που αρχίζει από το 1913 και φτάνει ίσαμε σήμερα. Ένα άλλο μέρος απ' αυτούς, με κάπως χουμοριστικό* [sic] *περιεχόμενο, λογαριάζω να τυπώσω σ' ένα δεύτερο, επίσης λιγοσέλιδο βιβλίο. Για τρίτο δεν μπορώ να πώ ακόμη τίποτα. Κ.*», Κ. Καρθαίου, *Sotto voce...*, ό.π., σελ. 4. Στην επόμενη σελίδα δημοσιεύονταν στίχοι του ποιητή Μιλτιάδη Μαλακάση, τότε προέδρου της Εταιρίας Ελλήνων Λογοτεχνών, για τον Καρθαίο σταλμένοι το 1938 (και στη Λίλη Ιακωβίδου, *Ὁ ποιητὴς Καρθαῖος*, ό.π., σελ. 58).

β) Ο ποιητής Μιχάλης Καλλοναίος (το οικογενειακό του επώνυμο ήταν Καρέκος, 1894-1966), 42χρονος τότε, ο οποίος λειτούργησε ως ανταποκριτής της τοπικής συντηρητικής εφημερίδας «*Τὸ Φῶς*» για τα αποκαλυπτήρια της τελετής, προτάσσει, όπως παρατέθηκε, σε άρθρο του την τελευταία στροφή με την αναφορά στον Ρήγα, χωρίς να αναφέρει τον δημιουργό του παρά τη θητεία του στον χώρο της ποίησης. Ο ίδιος υπογράφει τα δύο άρθρα είτε ως «*Μ. ΚΑΛΛΟΝΑΙΟΣ*» το πρώτο και μάλιστα από την Αθήνα είτε ως «*Μ. ΚΑΛΛΟΝ.*». Το ενδεχόμενο να είναι ο ίδιος ο εμπνευστής απομακρύνεται, καθώς στην πρώτη δημοσίευσή του για το θέμα δήλωνε ότι ξαφνιάστηκε ευχάριστα από την πρόσκληση της τελετής, ενώ επαινούσε τον Μηθύμνης Διονύσιο, τον οποίο θαύμαζε, τόσο για την πρωτοβουλία αυτή όσο και για τη γενικότερη στάση του στα κοινά[90]. Στην περίπτωση που το στιχούργημα ανήκε σε αυτόν, θα αποκάλυπτε τα παρασκήνια της δημιουργίας του και της επίδοσής του στον Μητροπολίτη για την πρόσκληση της τελετής. Δέκα χρόνια αργότερα ο Καλλοναίος έγραφε -ίσως από επίδραση του ποιήματος για τον Ευθύμιο- αντίστοιχο τριών τετράστιχων στροφών με πλεχτή ομοιοκαταληξία για τον Μητροπολίτη Κοζάνης Ιωακείμ που έχοντας ενεργό εμπλοκή στο ΕΑΜ θα καταδικαζόταν κατά τον Εμφύλιο από εκκλησιαστικό δικαστήριο σε καθαίρεση, παρομοιάζοντάς τον με τον Παπαφλέσσα[91]. Ωστόσο γενικά ο Καλλοναίος, αν και ζει αρκετό διάστημα στην Αθήνα -από τον Νοέμβριο 1922 έως τον Μάιο 1924 ως έκτακτος υπάλληλος στην εταιρεία Ταχυδρομείων, Τηλεγραφημάτων και Τηλεφωνίας και από τον Ιούνιο 1927 έως τον Δεκέμβριο 1937 ως γραφέας στη Βουλή- και έχει εκδώσει δύο συλλογές ποιημάτων,

---

90 Μ. ΚΑΛΛΟΝΑΙΟΣ, «ΕΘΝΙΚΑ ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ: Η ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΑΓΡΙΤΕΛΛΗ»-Μ. ΚΑΛΛΟΝ., «ΕΘΝΙΚΑ ΠΕΝΘΗ: ΕΝΑΣ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 23 και 29 Μαΐου 1936.

91 «*ΑΦΙΕΡΩΣΗ*
Στο Δεσπότη Κοζάνης Ιωακείμ
Μ' ορθάστητο το χέρι σου τ' αντρίκειο
της λευτεριάς το λάβαρο κρατούσες.
Αγωνιστής, για του λαού το δίκιο
καρδιά και νους αντάρτης – πολεμούσες.

Πως τρέμει το θεριό της μαύρης βίας
μπρος στης αντίστασης τους κεραυνούς!
Ψυχή μιας πανανθρώπινης θρησκείας
και φλογερός τοῦ Παπαφλέσσα ο νους.

Τ' αφέντη του σκληρόκαρδου, φραγγέλιο
και της φτωχολογιάς μπάλσαμα χύνεις,
Το νέο σου διδάσκεις το Βαγγέλιο
της λευτεριάς και της δικαιοσύνης!»,

βλ. Κώστας Γ. Μίσσιος, *Μυτιληνιοί λόγιοι και λογοτέχνες: Συμβολή στην ιστορία της λεσβιακής γραμματείας*, τόμ. 1ος, Μυτιλήνη 1994, σελ. 188 (το αφιέρωμα στον Καλλοναίο στις σελ. 188-191, όπου και το πρώτο σκίτσο· για το δεύτερο σκίτσο βλ. Κώστας Γ. Μίσσιος, *1767 γνωστοί αλλά και εντελώς άγνωστοι, Μυτιληνιοί-σε σκίτσα της Μάρως Μίσσιου και του Βασίλη Παγιάτη: Συμβολή στην ιστορία της λεσβιακής γραμματείας*, τόμ. 11ος, Μυτιλήνη 2007, σελ. 133)· Κώστας Γ. Μίσσιος, *Ανθολόγιο Λεσβίων Ποιητών. Β'. Οι δημιουργοί της «Λεσβιακής Άνοιξης και οι διάδοχοί τους (1890-1929): Συμβολή στην ιστορία της λεσβιακής γραμματείας*, τόμ. 9ος, Μυτιλήνη 1998, σελ. 93 (στη σελ. 88 το δεύτερο σκίτσο). Για τη δίκη και απολογία του Κοζάνης Ιωακείμ, ενδεικτικά βλ. Παναγιώτης Φίτζιος, «Μητροπολίτης Κοζάνης Ιωακείμ Αποστολίδης ...», ό.π., σελ 319 και 321.

μία πριν και μία μετά το 1925[92], δεν εμφανίζεται να υπογράφει με το αρχικό «*Κ.*». αλλά με το ψευδώνυμο που παραπέμπει στη λεσβιακή καταγωγή του[93]. Επιπλέον από τους ποιητές της νήσου στον κατάλογο που κατάρτισε ο μεταγενέστερος λόγιος Κώστας Μίσσιος (γενν. 1938) αποδίδει το ψευδώνυμο «*Κ.*» μόνο στον εαυτό του, γεγονός που αποδυναμώνει το ενδεχόμενο να κρύβεται πίσω από αυτό ο Καλλοναίος[94].

Η επίδρασή του ποιήματος στον αδελφό του Ευθυμίου Γεώργιο Αγριτέλλη

Σύμφωνα με την περιγραφή του εντύπου της Μητροπόλεως Μηθύμνης ανάμεσα στους παρευρεθέντες μετά τους επισήμους και εκπροσώπους αναφερόταν τελευταίος «*ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἀειμνήστου κ. Γ. Ἀγριτέλλης, λοχαγός*», ο οποίος όμως μετά την ομιλία του Διονυσίου, την αφαίρεση της σημαίας από την προτομή από τον Παύλο και τις τιμές που αποδόθηκαν «*Πρῶτος ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἐθνομάρτυρος λοχαγὸς κ. Γεώργιος Ἀγριτέλλης κατέθεσεν ἀνθοδέσμην ἀπὸ λευκὰ λουλούδια.*» και μετά ο διάδοχος «*κατέθεσε στέφανον ἀπὸ δάφνην*»[95]. Το γεγονός ότι η παρουσία του και η ιδιαίτερη τιμητική πρωτιά αποσιωπάται από την περιγραφή της τοπικής συντηρητικής εφημερίδας «*Τὸ Φῶς*», τον κατατάσσει σε αντίπαλη ιδεολογική παράταξη, καθώς ο διευθυντής της Αθανάσιος Γκράβαλης κατ' εντολήν του απουσιάζοντος βουλευτή Γ. Λαζανά εκπροσώπησε το Λαϊκό Κόμμα, αλλά κατέθεσε στεφάνι και «*ἐκ μέρους τῶν ἀνὰ τὴν Λέσβον* [π]*ροσφύγων*»[96]. Αντιθέτως η εφημερίδα «*Δημοκράτης*» που επιλεκτικά και αυτή δημοσίευσε τους λόγους των εκπροσώπων του Δημοκρατικού κόμματος και των επαρχιωτών Αμασείας Θεσσαλονίκης και

92 Το 1922 τύπωσε στην Κωνσταντινούπολη την πρώτη του συλλογή «*Τρωτά και αλύτρωτα*» που την προλόγισε ο Κωστής Παλαμάς, ενώ την επόμενη «*Μαγδαληνές*» το 1928 στην Αθήνα, βλ. Κώστας Γ. Μίσσιος, *Μυτιληνιοί λόγιοι και λογοτέχνες...*, ό.π., σελ. 189-190. Σε μεταγενέστερο τόμο εκ παραδρομής αναφέρεται ότι εργάστηκε στη Βουλή έως το 1947, βλ. Κώστας Γ. Μίσσιος, *Ανθολόγιο Λεσβίων Ποιητών. Β'. ...*, ό.π., σελ. 88 (από τη σελ. 89 κ.ε. αντιπροσωπευτικά του ποιήματα).

93 Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά Φιλολογικά Ψευδώνυμα*, ό.π., σελ. 66 και 238, ο οποίος όμως εκ παραδρομής του αποδίδει ως βαπτιστικό όνομα το «Μιλτιάδης» σε αντίθεση με τον γεννημένο στη Μυτιλήνη Κ. Μίσσιο, ειδήμονα της λεσβιακής πνευματικής ζωής, που ξεκάθαρα τον αποκαλεί «Μιχάλη».

94 Για την ενότητα «Συγγραφικά Ψευδώνυμα Μυτιληνιών (1800-1995): 210 Συγγραφείς-430 Ψευδώνυμα», βλ. Κώστας Γ. Μίσσιος, *Φιλολογικά (και πάρεργα) της Μυτιλήνης...*, ό.π., σελ. 283 (αριθ. 158). Στον ίδιο λογοτέχνη μόνο αποδίδει το μονόγραμμα-ψευδώνυμο και ο Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά Φιλολογικά Ψευδώνυμα*, ό.π., σελ. 64 και 290.

95 Ο Γεώργιος είχε γεννηθεί το 1888 και αυτός στα Παράκοιλα και πέθανε στην Αθήνα το 1958. Βλ. Κώστας Γ. Μίσσιος, *Φιλολογικά (και πάρεργα) της Μυτιλήνης...*, ό.π., σελ. 131, 289, 290.

96 «[...] *Ὁ κ. Γκράβαλης συνοδεύει τὴν κατάθεσιν τῶν στεφάνων μὲ τὴν ἀκόλουθον σύντομον προσφώνησιν: "Ἐκ μέρους τοῦ Λαϊκοῦ κόμματος τῆς Ἑλλάδος τὸν στέφανον αὐτὸν τῆς δάφνης μὲ θαυμασμὸ καὶ εὐλάβεια πρὸς τὸν Ἐθνομάρτυρα. –Κι' ἀπὸ μέρους ἡμῶν τῶν προσφύγων ποὺ εἴχαμε κάποτε Πατρίδα τὴν θλιβερὴ χώρα τοῦ μαρτυρίου Σου, οὔτε λουλούδια, οὔτε δάφνες. -Ἡμεῖς οἱ κατατρεγμένοι ἀνάβουμε μόνο τὴν λαμπάδα τῆς ἀδάμαστης πίστης μας στὴ φλόγα τῆς ἀθάνατης ψυχῆς σου καὶ τραβᾶμε μπροστὰ τὸν δρόμο μας τὸν ἀγκαθερό, ἐμπνεόμενοι ἀπ' τὸν Γολγοθᾶ σου. -Πάνω ἀπ' τοὺς σταυροὺς καὶ τὰ κενοτάφια κάποια ἀνάστασι θὰ φωτίση κάποτε μιὰ Ἑλλάδα καλλύτερη, τέτοια ποὺ τὴν ὀνειρεύτηκε ἡ πατριωτική σου ψυχή. -Εὐθύμιε ἀδελφὲ. Αὐτὸ ὁμνύομεν καὶ σοῦ ὑποσχόμεθα."*[...]», «ΕΘΝΙΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ: ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΕΝΟΣ ΛΕΣΒΙΟΥ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΟΣ», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 31 Μαΐου 1936.

Δράμας, επιβεβαίωνε το περιοδικό της Μητροπόλεως Μηθύμνης ότι «*Πρῶτος ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἀειμνήστου λοχαγὸς κ. Ἀγριτέλλης κατέθεσεν μίαν ἀνθοδέσμην* [...]»[97].

Η ημέρα αυτή πρέπει να χαράχτηκε ανεξίτηλη μέσα στον ομοαίματο του εθνομάρτυρος. Και πιθανότατα τον επηρέασε τόσο πολύ η ταύτιση του Ευθυμίου με τον Ρήγα από το ποίημα, ώστε ο ίδιος προσέλαβε ως ποιητής το ψευδώνυμο «*Φερρήγας Α.*», ενώ ο τίτλος ενός ποιήματός του «*Να ποιος είπε το ΟΧΙ. Αθήνα 1948*» υποδηλώνει και τις πολιτικές του επιλογές[98]. Η νεοπλασία αυτή είναι προφανές ότι προέρχεται από τη μέχρι τότε - από την εποχή του Περραιβού έως τις μέρες του - ειθισμένη προσωνυμία «*Ρήγας Φεραίος*»[99]. Η θυσία του Επισκόπου και αργότερα η τελετή των αποκαλυπτηρίων της προτομής του ενδεχομένως συνέβαλε και στην χρήση του ψευδωνύμου «*Ευθύμιος*» από τον Λέσβιο ποιητή Παναγιώτη Κεφάλα (1897-1971) σε διάφορες τοπικές εφημερίδες[100].

Σύνθεση έτερου ποιήματος από τον Γιώργο Κοτζιούλα μετά τα αποκαλυπτήρια

Η τελετή των αποκαλυπτηρίων της προτομής του Ευθυμίου βεβαιότατα επηρέασε τον Γιώργο Κοτζιούλα (1909-29 Αυγούστου 1956), ποιητή, πεζογράφο, θεατρικό συγ-

97 «*Στεφάνους κατέθεσαν:* [...] *ὁ κ. Χρῆστος Θεοδωρακέλλης δικηγόρος ἐκ μέρους τῶν Ἐπαρχιωτῶν Ἀμασείας τῆς Θεσσαλονίκης καὶ Δράμας εἰπῶν* [sic] *τὰ ἀκόλουθα: Μὲ ἐξαιρετικῶς ἰδιαιτέραν συγκίνησιν προσέρχονται οἱ Ἀμασσιεῖς δι' ἐμοῦ εἰς τὸν ἱερὸν τοῦτον χῶρον τὸν ἀποτελέσαντα τὴν ἀφετηρίαν τῆς ὑπερόχου ἐξορμήσεως τοῦ Λεοντοκόρμου Ποιμενάρχου των. -Μὲ δακρύβρεχτον ὄμμα, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἀντικατοπτρίζεται ἐσαεὶ ἡ φρικαλέα Τραγωδία τοῦ Ποντίου Ἑλληνισμοῦ, τραγωδία τῆς ὁποίας Κορυφαῖος ὑπῆρξες Ἐσὺ, ἐπανασυνδέουν οἱ Ἀμασσιεῖς τὴν μεγάλην καὶ ἐπίσημον ταύτην Στιγμὴν τὸν ὑπὸ τῆς θυέλλης διακοπέντα δεσμόν των πρὸς τὸν ὑπεράξιον Ἀρχηγὸν καὶ Πατέρα. -Καταθέτοντες εἰς ἔκφρασιν τῶν ἀναλλοιώτων αἰσθημάτων εὐγνωμοσύνης τὸν ἀπέριττον τοῦτον στέφανον στεφανώνουν ἐν ταὐτῷ τὸν Φλογερὸν Σπορέα τῆς Χριστιανικῆς Ἀληθείας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ. -*[...] *ὁ κ. Σταῦρος Ράλλης ἐκ μέρους τοῦ Δημοκρατικοῦ κόμματος εἰπὼν τὰ ἑξῆς: Μέσα στὴν ἀθάνατη χορεία τῶν μαρτύρων τοῦ Γένους, ἡ σεβασμία καὶ ἡρωϊκὴ μορφή Σου, στεφανωμένη μὲ τὴν αἴγλη τοῦ ἱεροῦ μαρτυρίου Σου, θὰ συμβολίζῃ πάντα τὴν πατριωτικὴ ἐγκαρτέρηση, τὴν αὐταπάρνηση καὶ τὴν ἀπαράμιλλη θυσία. -Γαλουχημένος μὲ τὰ νάματα τῆς ἱστορικῆς καὶ θρησκευτικῆς παραδόσεως ἀγωνίστηκες ἐκεῖ ὅπου ἄλλοτε πετοῦσε περήφανα ὁ θρυλικὸς δικέφαλος ἀετός. -Μὲ τὴν ἀκαταμάχητη δύναμη τῆς Ἐθνικῆς Ἰδέας, σὰν ἐμπνευσμένος ἱεροφάντης, προχώρησες στὸ δρόμο τῆς πίστεως καὶ τοῦ καθήκοντος μεστώνοντας τοὺς σκλαβωμένους μὲ τὴν ἀνείπωτη γαλήνη Σου, στὴν ὥρα τοῦ θανάτου. -Ὁ πόνος μου προσκυνητὴς στὸ φέγγος τῆς ψυχῆς Σου, μαρτυρικὲ Πατέρα. -"Τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἠγώνισαι, τὸν δρόμον τετέλεκας, τὴν πίστιν τετήρηκας, λοιπὸν ἀπόκειταί Σοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος". -Μὲ τὴ δοξασμένη λεσβιακὴ δάφνη, Σὲ στεφανώνει σήμερα τὸ Δημοκρατικὸ κόμμα, τιμώντας τὴν ἀθάνατη μνήμη.*[...]», «Η ΤΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΤΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΑΓΡΙΤΕΛΛΗ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 31 Μαΐου 1936.

98 Το ψευδώνυμο ανιχνεύθηκε και στο εξώφυλλο του βιβλίου: Κώστας Γ. Μίσσιος, *70 ποιητικές φωνές από τη Λέσβο*, Μυτιλήνη 1987. Βλ. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά Φιλολογικά Ψευδώνυμα*, ό.π., σελ. 121 και 143.

99 Ενδεικτικά αναφέρονται: Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία τοῦ ἀοιδίμου Ρήγα Φεραίου τοῦ Θετταλοῦ*, Ἐν Ἀθήναις 1860, και Ιωάννης Θ. Παπαγιαννόπουλος, *Ὁ Ρήγας Φεραῖος ἐξεταζόμενος ψυχαναλιτικῶς*, Ἀθῆναι 1933.

100 Βλ. Κώστας Γ. Μίσσιος, *Ανθολόγιο Λεσβίων Ποιητών. Β'*. ..., ό.π., σελ. 146· Κώστας Γ. Μίσσιος, *Φιλολογικά (και πάρεργα) της Μυτιλήνης*..., ό.π., σελ. 282 (αριθ. 141)· Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά Φιλολογικά Ψευδώνυμα*, ό.π., σελ. 57 και 244.

γραφέα και κριτικό που συμμετείχε στην Εθνική Αντίσταση και μάλιστα στο πλευρό του Άρη Βελουχιώτη[101]. Σύμφωνα με αποκάλυψη του γιου του Κώστα σε δίωρη εκπομπή του Ραδιοσταθμού της Εκκλησίας της Ελλάδος το Σάββατο 14 Ιουνίου 2014, ο πατέρας του, ο οποίος είχε σχέσεις και με κληρικούς, είχε συνθέσει τον Σεπτέμβριο του 1936 ένα ποίημα για τον Ευθύμιο[102], το οποίο εμπιστεύτηκε αργότερα στον γιο του χειρόγραφο ο αδελφός

101 Για το έργο και αυτοβιογραφικά του, βλ. Γιώργος Κοτζιούλας, *Άπαντα*, τόμ. 3 (1. Ποιήματα 1928-1942, 2. Διηγήματα και άλλα πεζά, 3. Ποιήματα 1943-1956), Αθήνα 2013· ίδιος, *Όταν ήμουν με τον Άρη: Αναμνήσεις και μαρτυρίες*, Αθήνα 2015. Ενδεικτικά για την εργοβιογραφία του, βλ. Νίκος Β. Κοσμάς, *Γιώργος Κοτζιούλας: Ο ποιητής της εθνικής αντίστασης*, Ιωάννινα 1990· Αθηνά Βογιατζόγλου, *Ποίηση και πολεμική: Μια βιογραφία του Γιώργου Κοτζιούλα*, Αθήνα 2015· Ζώης Μπερνάρδος (επιμ.), *Γιώργος Κοτζιούλας: Αφιέρωμα* (συλλογικό), Βιβλιοθήκη της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων, Αθήνα 2015.

102 «*Στη φυλακή τη σκοτεινή που σ' έκλεισαν, δεσπότη,*
σαν τί πικροί συλλογισμοί περνούσαν απ' το νου σου;
Αλλά ένα φως αλλιώτικο σούφεγγε μες στα σκότη
κι έτοιμος για το θάνατο μιλούσες του Θεού σου.

Όχι για σε, για δύστυχους, για κείνους εδεόσουν,
για όσους στα χέρια των εχθρών εχάσαν το κουράγιο.
Εσένα σαν το Λυτρωτή μπορούν να σε σταυρώσουν,
εσέ κατόπι οι Χριστιανοί θα σε τιμούν σαν άγιο.

Πατέρας ήσουν στοργικός για του λαού το πλήθος
και στ' όνομά σου ορκίζονταν παντού στα ρωμιοχώρια,
ο πόνος ασυγκίνητο δε σου άφηνε το στήθος,
ήξερες η φτωχολογιά πως θέλει παρηγόρια.

Και σαν καλός πολεμιστής, στρατιώτης του Κυρίου
Βαγγέλιο στόνα κράταγες κι αρμάτωνες με τ' άλλο.
Μ' αγκάθια κάσα σου έπλεκαν στεφάνι μαρτυρίου,
μα εσύ δεν έλεες το σκοπό ν' αφήσεις το μεγάλο.

Πήρες στον ώμο το σταυρό καθώς ο Ναζωραίος,
δοκίμασες τα βάσανα κι' εσύ στην εξορία,
μα δεν ελιγοθύμησες, ήσουν πολύ γενναίος.
Αδάκρυτος εδόθηκες υπέρτατη θυσία.

Ψαλμοί νεκρώσιμοι ήτανε τα λόγια τα στερνά σου,
γιατί προμάντευες σωστά το τι σε περιμένει.
Σε τύλιξαν στο σάβανο του ματωμένου ράσου
και σε μιαν άκρη σ' έβαλαν, ακόμα φοβισμένοι.

Σ' εχθρού το χώμα αν ήτανε γραφτό σου να πεθάνεις,
μα η χώρα, που τ' αδέρφια σου πατούν, δεν είναι σκλάβα.
Ο άνθρωπος μοιάζει μ' όνειρο, σε μια στιγμή τον χάνεις,
μόνο τα έργα αφήνουμε για θύμηση στο διάβα.

Κι εσύ έγινες αθάνατος με την πικρή θανή σου.
Αν σε τραβάει καμιά φορά της γης η νοσταλγία,
μάτια πολλά θα σε ζητούν, πουλί του παραδείσου,
ψυχές πολλές θα καρτερούν τη θεία σου ευλογία.

Πάρνηθα, 25.9.36 Γ. Ηπειρώτης

(Γιώργος Κοτζιούλας)». Το ποίημα, το οποίο ανέγνωσε για πρώτη φορά ο γιος του στη ραδιοφωνική εκπομπή, βρίσκεται με παρένθετες επεξηγήσεις και στο προσωπικό ιστολόγιο του Σπύρου

του Επισκόπου, ο αξιωματικός Γεώργιος Αγριτέλλης, γεγονός που μαρτυρεί τις διαπροσωπικές σχέσεις των δύο ανδρών, αλλά και ενδεχομένως την ιδεολογική ταύτισή τους[103].

Η φωτογραφία που δημοσιεύει το 1971 η Λίλη Ιακωβίδου, πιστοποιεί την πιθανή επίδραση του μεγαλύτερου Καρθαίου στον νεότερο Κοτζιούλα που κατά σύμπτωση απεβίωσαν με διαφορά ενός έτους, ακόμη και στη σύνθεση του ποιήματος για τον Ευθύμιο, αλλά και την περαιτέρω συνεργασία και συνοδοιπορία τους που ανάγεται σύμφωνα με τη μαρτυρία του δεύτερου στο απώτερο παρελθόν, περίπου ένα έτος πριν από την εποχή της τελετής των αποκαλυπτηρίων του Ευθυμίου, όταν ο Καρθαίος είχε αναλάβει αρχισυντάκτης στο περιοδικό «*Νεοελληνικά Γράμματα*» που κυκλοφόρησε το 1935: πλησίον του εργάστηκε ο Κοτζιούλας, από τον οποίο στην εγκωμιαστική περιγραφή του ο Καρθαίος αποτιμάται στο τέλος ως «*νοῦς φιλοσοφημένος*»[104]. Πάντως η επίδραση του

Κουτρούλη στο άρθρο με τίτλο «Γιώργος Κοτζιούλας: Ευθύμιος Αγριτέλλης», (http://koutroulis-spyros.blogspot.com/2016/12/blog-post.html , αναρτήθηκε την Πέμπτη 8 Δεκεμβρίου 2016, ανακτήθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 2017).

103 Ο σύνδεσμος για το ηχητικό ντοκουμέντο με τη συνέντευξη του γιου του Κοτζιούλα παρατίθεται σε σχόλιο στο ιστολόγιο του Νίκου Σαραντάκου στο άρθρο με τίτλο «Ποιητές κάνουν δώρα» (https://sarantakos.wordpress.com/2014/08/31/kotzioulasgrigoris/, αναρτήθηκε στις 31 Αυγούστου 2014) (ανακτήθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 2017). Σύμφωνα με την απομαγνητοφώνηση του σχετικού ηχητικού αποσπάσματος-ντοκουμέντου που κάναμε ο γιος του Κοτζιούλα παραθέτει πριν την ανάγνωση του ποιήματος ένα σύντομο εισαγωγικό βιογραφικό του Ευθυμίου, ενώ μετά από αυτή καταθέτει πως κατέληξε το ποίημα του Κοτζιούλα σε αυτόν: «*θα μου επιτρέψετε* [..] *να σας διαβάσω για πρώτη φορά ένα ανέκδοτο ποίημα του Κοτζιούλα, πρώτη φορά ακούγεται αυτό, κανείς δεν τον ξέρει, για έναν νεομάρτυρα άγιο της Εκκλησίας μας. Πρόκειται για τον Επίσκοπο Ζήλων-Αμασείας, τον βοηθό Επίσκοπο δηλαδή του Γερμανού Καραβαγγέλη, τον Ευθύμιο Αγριτέλλη από τα Παράκοιλα της Λέσβου. Πρέπει να πούμε για τον νεομάρτυρα αυτό κάτι. Επειδή ο Γερμανός Καραβαγγέλης είναι συνοδικός και η περιοχή που βρίσκεται το ποίμνιό του είναι μεγάλη, δεν μπορεί, ο ίδιος ως συνοδικός έχει ως βοηθό τον επίσκοπο, τον Ζήλων και Αμασείας. Λείπει ο Γερμανός Καραβαγγέλης για λόγους εθνικούς. Ο Ευθύμιος Αγριτέλλης λοιπόν είναι αυτός που συμμετέχει στην επανάσταση μαζί με τους επαναστάτες, τους Έλληνες της Μπάφρας δηλαδή. Χορεύει χορό μαζί τους, νέος άνθρωπος. Έχει σπουδάσει στη Θεολογική της Χάλκης, είναι μια σημαντική προσωπικότητα. Τον συλλαμβάνουν το '21, στις αρχές του '21 οι Τούρκοι, τον βασανίζουν, άγρια οι Νεότουρκοι και πεθαίνει στις 29 Μαΐου. Για αυτόν τον νεομάρτυρα της Εκκλησίας μας ο Κοτζιούλας γράφει το εξής ποίημα που για πρώτη φορά ακούεται:* [...] *Ο Κοτζιούλας το γράφει αυτό το '36. Δεν έχει γίνει ακόμα νεομάρτυρας από την Εκκλησία ο Ζήλων, ο Επίσκοπος Ζήλων Αμασείας. Και βλέπουμε ότι είναι ήδη... έχει προβλέψει ότι θα τον τιμούν σαν άγιο οι Χριστιανοί μια μέρα. Με συγκίνηση το διάβασα αυτό, διότι ο Κοτζιούλας είχε σχέση με ιερείς. Έχει σχέση με Αγιορείτες, με τον ηγούμενο της Μονής Κουτλουμουσίου Μακάριο, έχουμε φωτογραφία δηλαδή του Κοτζιούλα με τον Μακάριο, όπου είναι, λέει, δείγμα πνευματικής φιλίας, γράφει από πίσω τις υπογραφές τους. Έχει και με άλλους Αγιορείτες πολλούς, σπουδαίους, σημαντικούς. Έχει και με ιερείς, είναι καταφανές στα διηγήματά του. Τον Ευθύμιο Αγριτέλλη γνώριζε τον αδελφό του ο Κοτζιούλας, και σ' αυτόν εμπιστεύτηκε αυτό το ποίημα που διαβάσαμε μόλις τώρα. Δεν θα το είχα στα χέρια μου, αν εκείνος που ήταν και αξιωματικός του ελληνικού στρατού δεν μου το έδινε χειρόγραφο, όπως ήταν.*[...]».

104 «[...] *Εἶχα τὴν τύχη νὰ γνωρίσω τὸν Καρθαῖο ἀπὸ κοντὰ πρὶν ἀπὸ εἴκοσι χρόνια περίπου. Καὶ ἡ εἰκόνα του βαθιά χαραγμένη στὸ μυαλό μου. Δὲν ἔχει καθόλου ξεθωριάσει στὸ μεταξύ, ὅπως κάτι ἄλλων. -Ἐκεῖνον τὸν καιρὸ θὰ ἔβγαιναν τὰ «Νεοελληνικὰ Γράμματα», τὰ πρῶτα-πρῶτα, ἀπὸ τὸν Ἐλευθερουδάκη ... Ὁ Καρθαῖος ἀρχισυντάχτης· ἕνας, ἀπόδημος τώρα, μεταφραστὴς καὶ ἐπὶ τῆς ὕλης, καὶ τρίτος ἐγώ, διορθωτὴς καὶ φιλολογικὸς συνεργάτης.* [...]», Λίλη Ιακωβίδη, *Ὁ ποιητὴς Καρθαῖος: Ἀπό τήν ζωή ...*, ό.π., σελ. 43 και 73-74.

ποιήματος του «*Κ.*» προς τιμή του Ευθυμίου είναι δεδομένη στη σύνθεση του Κοτζιούλα, την οποία, αν γνώριζε, δύναται να έχει στο νου του και ο Καλλοναίος για το αντίστοιχο δικό του[105].

Περιγραφή και αφιερώματα στον τοπικό Τύπο: Αντάμωμα με τον Γρηγόριο Ε΄ και τους άλλους μάρτυρες ιεράρχες της Ιωνίας

Την τελετή αποκαλυπτηρίων περιέγραψαν και οι δύο τοπικές εφημερίδες με ελάχιστες διαφοροποιήσεις[106]. Ανήμερα της τελετής «*Τὸ Φῶς*» υπενθύμιζε την πένθιμη εκδήλωση μνήμης κατατάσσοντας τον τιμώμενο πλάι στον Σμύρνης Χρυσόστομο, τον Κυδωνιών Γρηγόριο και τον Μοσχονησίων Αμβρόσιο[107], ενώ ο «*Δημοκράτης*» δημοσίευσε αφιέρωμα στον Ευθύμιο, στο οποίο ο συντάκτης του με συναισθηματική φόρτιση απευθυνόταν σε β΄ ενικό πρόσωπο κατατάσσοντάς τον δίπλα στον Γρηγόριο Ε΄ και τον Χρυσόστομο Σμύρνης[108].

---

105 Τη χαρακτηριστική στο ποίημα του «*Κ.*» λέξη «*Ναζωραίος*» επαναλαμβάνει ο Κοτζιούλας, ενώ ο Καλλοναίος με τη σειρά του υιοθετεί τις λέξεις «*δεσπότης*» και «*Βαγγέλιο*» που υπάρχουν στον Κοτζιούλα· και για τις δύο ο Κοτζιούλας μπορεί να επηρεάζεται από το δημοτικό τραγούδι «*Τῆς Ἁγιά-Σοφιᾶς*» για την Άλωση της Πόλης (η προσφώνηση «*δεσπότη*» στην αρχή κατά αναλογία με το «*κυρὰ Δέσποινα*» στο τέλος, ενώ η δεύτερη στον πληθυντικό ως «*βαγγέλια*» περνάει και στο «Πάρθεν» του Κ. Π. Καβάφη), αποφράδα ημέρα κατά την οποία μαρτύρησε και ο Ευθύμιος. Ο Καλλοναίος ακόμη δις χρησιμοποιεί τη φορτισμένη συναισθηματικά μετά την Κατοχή λέξη «*λευτεριά*» που συμπτωματικά υπάρχει και στο ποίημα του «*Κ.*».

106 «ΕΘΝΙΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ: ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΕΝΟΣ ΛΕΣΒΙΟΥ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΟΣ», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 31 Μαΐου 1936.

107 «*Η ΛΕΣΒΟΣ τιμᾶ σήμερον ἕνα Λέσβιον ἥρωα καὶ μάρτυρα τοῦ Ἐθνικοῦ Πανθέου ἀπὸ τοὺς τόσους ποὺ ἔχουν προσφέρει τὴν τιμίαν των ὕπαρξιν εἰς τοὺς ἀγῶνας τῆς φυλῆς, τὸν ἐπίσκοπον Ζήλων Εὐθύμιον Ἀγριτέλλην. -Μαζὶ μὲ τὸν Σμύρνης Χρυσόστομον. Τὸν Κυδωνιῶν Γρηγόριον. Τὸν Μοσχονησίων Ἀμβρόσιον. Καὶ μαζὶ μὲ τοὺς τόσους ἄλλους ἱεράρχας οἱ ὁποῖοι προσέφεραν τὸ αἷμα των εἰς τοὺς ἀγῶνας τῆς φυλῆς, ὁ Λέσβιος μάρτυς Εὐθύμιος ὑπῆρξεν εἷς ἐκ ἐκ* [sic] *τῶν πρωταγωνιστῶν κατὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἄξιος τῆς πανελληνίου λατρείας καὶ εὐγνωμοσύνης. -Τὸ "Φῶς" μαζὶ μὲ τὴν Λέσβον ὁλόκληρον, ἡ ὁποία στρέφει σήμερον τὸν θαυμασμόν της πρὸς τὴν Μονὴν τοῦ Λειμῶνος ὅπου τελοῦνται τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ Μάρτυρος, συμμετέχει ὁλοψύχως τῶν εἰς μνήμην αὐτοῦ πανελληνίων ἐκδηλώσεων καὶ πενθεῖ ἐν σιγῇ.*», «ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 30 Μαΐου 1936.

108 «*Ἡ ἄφθαστος δυναμικότης τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς καὶ ἡ ἀνυπέρβλητος ὑπεροχὴ τοῦ Χριστιανικοῦ Εὐαγγελίου, τῶν ὁποίων ἡ δημιουργικὴ συνεργασία παρήγαγε τὸν νέον πολιτισμὸν τὸν θεμελιωθέντα εἰς τὸ αἷμα καὶ εἰς τὰ δάκρυα τῶν χιλιάδων καὶ τῶν μυριάδων τῶν γνωστῶν καὶ τῶν ἀγνώστων ἡρώων, ἡ ἰδία ἀκατανίκητος καὶ τῶν νόμων τῆς φύσεως ἰσχυροτέρα δύναμις ἐγέννησε καὶ τὴν ἰδικήν Σου φυσιογνωμίαν, ὑπέροχε τῆς Πατρίδος καὶ τῆς Ἐκκλησίας λειτουργέ, καὶ σὲ ἀνέδειξε Γίγαντα μεταξὺ τῶν ἀθανάτων. Ἀπὸ τὸ σκοτεινὸν βάθος τῆς φυλακῆς Σου ἡ τελευταία Σου πνοὴ ἀνεπήδησε σπινθὴρ φωτίζων καὶ καίων τῶν τυράννων τὴν ἄθεον κακίαν, καὶ ἡ ψυχή Σου ἀνῆλθεν εἰς τὰ ὕψη, ἐκ τῶν ὁποίων δύναται πλέον αἰωνίως ν' ἀπολαμβάνῃ τῶν ἀγώνων Σου καὶ τῆς θυσίας Σου τοὺς ἀμαράντους καρπούς. Ποιμὴν ἀληθινὸς τοῦ ποιμνίου Σου, μιμητὴς γενναῖος τοῦ Κυρίου Σου, ἔθυσας τὴν ψυχήν Σου ὑπὲρ τῶν προβάτων, διδάσκων τοὺς πάντας πόσον ὡραῖος εἶναι ὁ θάνατος ὅταν συνοδεύεται ἀπὸ τὴν συναίσθησιν τῆς ἐκπληρώσεως τῶν ὑψηλοτέρων καθηκόντων. -Εἶσαι πανελλήνιος ἥρως· εἶσαι τοῦ Χριστιανισμοῦ ὁ νεώτερος μάρτυς· ἀλλὰ ἡ Λέσβος, ἡ ὡραία ἰδιαιτέρα πατρίς Σου, σεμνύνεται ἰδιαιτέρως διὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς θυσίας Σου καὶ χαίρει διὰ τὴν δόξαν Σου, ὅσον καὶ ἂν ὁ πρόωρος καὶ μαρτυρικὸς θάνατός Σου προὐκάλεσε καὶ προκαλεῖ τὰ ἀνθρώπινα δάκρυα. Θάνατοι ὡς ο ἰδικός Σου εἶναι πολὺ καλλίτεροι καὶ ποθεινότεροι*

Με αφορμή μάλιστα την αναφορά από τον λόγο του διευθυντή της εφημερίδας «*Τὸ Φῶς*» στον Γολγοθά του Ευθυμίου -έμμεση στην πέμπτη στροφή του ποιήματος, όπου ο ποιητής «*Κ.*» την επιστρατεύει- ακολούθησαν δύο βιωματικά αφιερώματα περιγραφής της προσέλευσης του κόσμου και της τελετής με παρεμφερή τίτλο. Στο άρθρο του Γκράβαλη που πιθανότατα επηρεάστηκε και από τον επιμνημόσυνο λόγο του Διονυσίου ο τιμώμενος εξυμνείται, ζωντανεύει και ανταμώνει με τους άλλους μάρτυρες ιεράρχες της Ιωνίας[109]. Είναι η προαναγγελία της αγιοκατάταξής τους από την Εκκλησία της Ελλάδος το 1992[110].

ἀπὸ μίαν ἄκαρπον καὶ στεῖραν ζωὴν καὶ μαρτύρια ὡς τὸ ἰδικόν Σου εἶναι πολὺ προτιμότερα ἀπὸ τὴν εὐμάρειαν καὶ τὴν εὐζωΐαν τὴν ἀδιαφοροῦσαν διὰ τὴν τύχην τῶν κοινῶν τῆς κοινῆς Πατρίδος ἰδανικῶν. Ἀλλὰ τί λέγω; δὲν εἶναι θάνατος ὁ θάνατος ὁ ἰδικός Σου· εἶναι ἡ θύρα πρὸς τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἀθανασίαν, εἶναι πνοὴ διὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ Γένους, εἶναι δύναμις διὰ τὴν δρᾶσιν τῶν χριστιανῶν. -Ἀναπαύου εἰς τὴν χορείαν Γρηγορίου τοῦ Ε΄, Χρυσοστόμου τοῦ Σμύρνης καὶ τῶν ἄλλων τῆς Θρησκείας καὶ τῆς Πατρίδος Γιγάντων, ἀναπαύου εἰς τὴν αἰώνιαν δόξαν Σου, σεβάσμιε Εὐθύμιε Ἀγριτέλλη, καὶ ἔσο βέβαιος ὅτι ὁ συναγερμὸς τὸν ὁποῖον προκαλεῖ ἡ ἀνάμνησίς Σου καὶ ἡ γονυκλισία ἡ ὁποία σήμερον τελεῖται ἐνώπιον τῆς ἀκτινοβόλου μορφῆς Σου, εἶναι μία ἐπὶ πλέον ἐγγύησις, εἷς ἐπὶ πλέον ὅρκος ὅτι ἄσβεστος ὑπάρχει εἰς τὰ στήθη μας ἡ φλὸξ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸ καθῆκον καὶ ἄσβεστος μέχρι τέλους θὰ διατηρηθῇ διὰ νὰ ὁδηγῇ τὴν Φυλὴν εἰς τὰ ἱστορικά της πεπρωμένα καὶ ν' ἀναδεικνύῃ καρποφόρον τὸν ἀγρὸν, τὸν ὁποῖον Σεῖς ἐλιπάνατε μὲ τὰ δάκρυα τῆς ἀγωνίας Σας καὶ μὲ τὰς θυσίας Σας τὸ πολύτιμον αἷμα.», Ε.Γ.Μ., «ΕΙΣ ΤΗΝ ΗΡΩΪΚΗΝ ΜΟΡΦΗΝ ΤΟΥ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 30 Μαΐου 1936.

109 «*Ἐρχόμεθα σήμερα νὰ προσευχηθοῦμε. Νὰ γονατίσουμε μπροστὰ σὲ μιὰ προτομὴ ἑνὸς καλογήρου τῆς Μονῆς. -Ἑνὸς Λεσβίου καλογήρου ποὺ ἔκρυβε κάτω ἀπ' τὸ πράγματι φλογισμένο ράσο του μιὰ ψυχὴ γεμάτη ἀπὸ πατριωτικὲς τρικυμίες. Ἑνὸς καλογήρου ποὺ ξεκίνησε κάποτε ἀπ' τὸ Μοναστῆρι αὐτὸ, γιὰ ν' ἀνεβῇ Γολγοθᾶδες καὶ νὰ καταλήξῃ σ' ἕνα θάνατο σταυρικὸ κι' αὐτὸς, ἀφ' οὗ ἔδωσε προηγουμένως λιβάνι στὸ θυσιαστήριο τῆς Πατρίδος ὅλους τοὺς μαργαρίτας τῆς Ἑλληνικῆς του ψυχῆς. -Ὁ Ζήλων Εὐθύμιος. -Τὸ ὄνομά του ζωντανεύει μιὰ ἱστορία ὁλόκληρη. Ἀνοίγη τὴ σκέψη σὲ ὄνειρα σβυσμένα φεῦ τώρα. Σὲ ἐποχὲς ποὺ τὸ αἷμα τῆς φυλῆς ἔσφυξε ἔντονα. -Ἀνοίγει τὴ σκέψι σὲ δράματα καὶ μαρτύρια μπροστὰ στὰ ὁποῖα στέκεται γονατιστὴ καὶ μὲ σφραγισμένα σήμερα χείλη ποὺ ἐμεγαλούργησε κάποτε στὸ παρελθὸν γιατὶ πίστευε καὶ κατέβηκε τὰ σκαλοπάτια τοῦ ἀφανισμοῦ μόλις ἄρχισε νὰ γίνεται ἄπιστη. -Ὁ Ζήλων Εὐθύμιος. Συμπληρώνω τὴν εἰκόνα. Συγκεντρώνω τὰς ἀναμνήσεις μου. Δυναμώνω τὴ σκέψι μου καὶ νὰ, ἔχω μπροστά μου καὶ δίπλα του τὴν ἀκτινοβόλο μορφὴ τοῦ Σμύρνης Χρυσοστόμου, ἔτσι ποὺ πορεύεται τὸ δρόμο τοῦ φρικτοῦ μαρτυρίου, ράκος κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ὀνείρων του ποὺ ἔχουν γίνει συντρίμματα. -Κι ἀνιστορῶν τὴν ἀσκητικὴ μορφὴ τοῦ διπλᾶ θανατωμένου, (Εἶχε σκοτωθῆ ψυχικὰ ἀπ' τὸν Στεργιάδη πρὶν ταφῆ ζωντανὸς) Κυδωνιῶν Γρηγορίου. Καὶ διακρίνω τὴν ἀγγελικὴν φυσιογνωμίαν τοῦ Μοσχονησίου Ἀμβροσίου. -Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ χορεία ἀνθρώπων ποὺ ἔζησαν γιὰ τὴ Θρησκεία καὶ γιὰ τὴν Πατρίδα καὶ ἔπεσαν κι' ἔδωσαν τὸ αἷμα των γι' αὐτὴ, ἔχει θέσι ξεχωριστὰ κι' ὁ μεγάλος Λέσβιος νεκρὸς γιὰ τὴ ψυχὴ τοῦ ὁποίου δεόμεθα*[...]», «ΕΘΝΙΚΟΙ ΠΑΛΜΟΙ: Ἀνεβαίνοντας ἕναν Γολγοθᾶν. Σελίδες ἀπ' τὸ μαρτύριο τῆς φυλῆς», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 2 Ιουνίου 1936.

110 Βλ. †Παντελεήμων Κ. Καρανικόλας, Μητροπολίτης Κορίνθου, *Ὁ Ἅγιος Χρυσόστομος ὁ ἄγγελος τῆς ἐν Σμύρνᾳ, ἐκκλησίας ἱερομάρτυς, οἱ σύγχρονοι αὐτῷ ἱερομάρτυρες ἐπίσκοποι Ζήλων Εὐθύμιος, Μητροπολίτης Μοσχονησίων Ἀμβρόσιος, Μητροπολίτης Κυδωνιῶν Γρηγόριος, Μητροπολίτης Ἰκονίου Προκόπιος καὶ οἱ ἕτεροι τεσσαράκοντα καὶ δύο ἐπώνυμοι ἱερομάρτυρες, ἱερομόναχοι, πρεσβύτεροι καὶ μοναχοὶ καὶ οἱ τριακόσιοι τεσσαράκοντα καὶ δύο ἀγνώστων ὀνομάτων ἱερομάρτυρες κληρικοὶ τῆς Ἐκκλησίας Σμύρνης, ἐπὶ πλέον δὲ αἱ ἑκατοντάδες χιλιάδες ὀρθοδόξων χριστιανῶν ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παιδιῶν νεομαρτύρων μαρτυρησάντων ὡς ἀγρίως βασανισθέντων καὶ σφαγιασθέντων ὑπὸ τῶν ἀλλοπίστων βαρβάρων ἐν τῇ Ἀποστολικῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ*, Κόρινθος 1992.

Το αφιέρωμα μνήμης σε έντυπα Ποντίων

Με αφορμή τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Ευθυμίου η μηνιαία περιοδική έκδοση «*Ποντιακά Φύλλα*» προέβη σε τρισέλιδο αφιέρωμα για τον εθνομάρτυρα, στο οποίο η φωτογραφία του τιμηθέντος κληρικού –ίδια με αυτή της πρόσκλησης για την τελετή- δεσπόζει στο μέσο. Ο συντάκτης εκτός από μία σύντομη βιογραφική προσέγγιση προβαίνει στην παράθεση μίας άγνωστης λεπτομέρειας από την πρόδρομη ζωή του Ευθυμίου στη Μονή Λειμώνος, ο οποίος εκ νεότητός του αντιμαχόταν τις διακρίσεις και υπερασπιζόταν το δίκαιο· ακόμη περιγράφει γλαφυρά την ενθάρρυνση από τον νεαρό Επίσκοπο για ξεσηκωμό των ανταρτών του Πόντου, αλλά και παραδέχεται με παρρησία και τόλμη τη μεταστροφή των εκπροσώπων της Εκκλησίας που παραμέρισαν τη διπλωματία έναντι των τοπικών αρχών και επηρεάστηκαν από την έξαρση του εθνικού φρονήματος. Ως προς την τελετή διαπίστωνε την παντελή απουσία Ποντίων βουλευτών, την παρουσία πολλών αξιωματικών, και την αποστολή 30 περίπου τηλεγραφημάτων, μεταξύ των οποίων και συναγωνιστών του Ευθυμίου· από τους εκκλησιαστικούς άνδρες αναφορά έκανε μόνο στον Διονύσιο που εκφώνησε τον λόγο. Η διαφοροποίηση του αρθρογράφου είναι ότι αποδίδει τον θάνατό του γενικόλογα στις στερήσεις και κακουχίες της φυλακής, χωρίς να κάνει ειδική αναφορά στα βασανιστήρια που υπέστη[111].

111 «*Στὶς 30 Μαΐου τοῦ φετεινοῦ χρόνου, στὸ μοναστῆρι τοῦ Λειμῶνα τῆς Μυτιλήνης, ἔγιναν τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ ἐπισκόπου Ζήλων, Εὐθύμιου Ἀγριτέλλη, ποὺ κατεδικάστηκε σὲ θάνατο ἀπ' τὰ δικαστήρια τῆς Ἀνεξαρτησίας στὴν Ἀμάσεια, καὶ πέθανε στὴ φυλακὴ ἀπ' τὶς κακώσεις στὶς 29 Μαΐου τοῦ 1921.*[...] *Ἀπ' τοὺς Ποντίους βουλευτὰς δὲν παρέστη κανείς. -Ἐστάλησαν πολλὰ τηλεγραφήματα συμμετοχῆς, ἀπ' τὰ ὁποῖα καμιὰ τριανταριὰ ἦσαν ἀπὸ διάφορες Ποντιακὲς ὀργανώσεις, καὶ ἀπὸ παλιοὺς συναγωνιστάς του.*[...] *Ὁ Μητροπολίτης Μεθύμνης* [sic] *Διονύσιος, ἐξεφώνησε λόγο, ὅπου ἀνέφερε ὅλη τὴν ἐθνικὴ δράση καὶ τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ ἀποθανόντος Ἱεράρχου.*[...] *σὲ ἡλικία 9 ἐτῶν μπῆκε σὲ μοναστῆρι. Ἐκεῖ, πρωτοῦ ἀκόμα περιβληθῆ τὸ ράσο, ἔδειξε τὴν εὐθύτητα τοῦ χαρακτῆρος του καὶ τὴν πάλη του γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ δικαίου. Στὸ μοναστῆρι κατασκευάζανε δυὸ εἰδῶν ψωμί: γιὰ τοὺς ἱερεῖς ἀπὸ καλὴ ποιότητα καὶ γιὰ τοὺς καλογέρους καὶ τὸ κατώτερο ὑπηρετικὸ προσωπικὸ ἀπὸ πολὺ κακὴ ποιότητα. Ἐγείνοντο συχνὰ παράπονα, κι' ὁ νεαρὸς Ἀγριτέλλης παρουσιάσθη στὸν ἡγούμενο τοῦ μοναστηριοῦ Καλλίνικο καὶ ζήτησε τὴν διόρθωση αὐτῆς τῆς ἀδικίας. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἡγούμενος δὲν τοῦ ἔδωσε σημασία, πῆγε στὸ Μητροπολίτη Μεθύμνης, κ' ἐκεῖνος ἀπεκατέστησε τὸ δίκιο. -Γιαυτή του τὴν ἐνέργεια ἐδιώχθη ἀπ' τὸ Μοναστῆρι, ὅπου ξαναγύρισε ἀφοῦ ἄλλαξε ὁ ἡγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ.*[...] *Ὁλόκληρα δέκα χρόνια ὑπηρέτησε τὴν ἐπαρχία Ἀμασείας. Ἡ δράση του ἦταν πολύμορφη καὶ πολυποίκιλλη. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς πραγματοποίησης γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς μεγάλης ἰδέας. Οἱ νίκες εἰς τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους φούντωσαν καὶ ἀνύψωσαν τὸ ἐθνικὸ φρόνημα τῶν Ποντίων. Εφτασε* [sic] *ὁ Εὐρωπαϊκὸς πόλεμος καὶ οἱ Τοῦρκοι γιὰ λόγους στρατηγικοὺς ἀποφασίζουν τὴν ἐκτόπιση τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τοῦ παραθαλάσσιου Πόντου στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ διωγμοὶ τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου ἀπ' τοὺς Τούρκους ἦσαν στὴν ἡμερησία διάταξη, καὶ ὁ Εὐθύμιος Ἀγριτέλλης ἦταν ὑποχρεωμένος ἐπειδὴ ὁ Μητροπολίτης Γερμανὸς ἀπουσίαζε συχνὰ νὰ φροντίζῃ, νὰ ἐξετάζῃ καὶ νὰ διευθύνῃ ὅλες τὶς ὑποθέσεις τῶν χριστιανῶν καὶ νὰ ἐπεμβαίνῃ γι' αὐτοὺς μπροστὰ στὶς Τουρκικὲς ἀρχὰς* [sic] *κατορθώνοντας νὰ σώζῃ πολλοὺς ἀπὸ βέβαιον θάνατον. Τὸν διέκρινε πολιτικὴ εὐστροφία καὶ ὅλοι τὸν ἐκτιμοῦσαν γι' αὐτό του τὸ προτέρημα. Ἐμφανίζονται κατόπιν τὰ ἀνταρτικὰ σώματα τῶν Ποντίων στὴν περιφέρειά του, καὶ ὁ Ἀγριτέλλης γίνεται νοῦς καὶ ψυχή τους, διηύθυνε μὲ θαυμάσια δραστηριότητα ὅλες τὶς ἐνέργειες τῶν ἀνταρτῶν, ἔτρεχε παντοῦ, ἐτόνωνε τὸ θρησκευτικὸ καὶ τὸ ἐθνικὸ αἴσθημα ὅλων. -Γίνεται ἡ ἀνακωχή. Ὁ Μητροπολίτης Γερμανὸς ποὺ ἦταν φευγάτος στὴν Πόλη γυρίζει στὴν Ἀμισὸ μὲ πολεμικὸ ἐγγλέζικο. -Ὁ Τοῦρκος διοικητὴς ποὺ πῆγε νὰ τὸν ὑποδεχθῆ καὶ νὰ τοῦ εὐχηθῆ τὸ καλῶς ὥρισες ἐξεδιώχθη ἀπ' αὐτὸν χωρὶς νὰ δεχθῆ τὰ καλωσωρίσματα καὶ*

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής το μηνιαίο λαογραφικό περιοδικό «*Χρονικὰ τοῦ Πόντου*» που εκδόθηκε από τον σύλλογο «ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ» ενθυμείται λίγους μήνες πριν την απελευθέρωση την αυτοθυσία του Επισκόπου που προκαλεί «*ἀναφτέρωμα*» στα ιδανικά του κόσμου παραπέμποντας σε στίχους του Διονυσίου Σολωμού -χωρίς ρητή αναφορά στο όνομά του- που προέρχονται από το ποίημα «*Εἰς τὸ θάνατο τοῦ Λὸρδ Μπάϊρον*» και όχι από τον «*Ὕμνο εἰς τὴν Ἐλευθερία*», ίσως για να μην υποστεί λογοκρισία και διώξεις από τις κατοχικές αρχές με έμμεσο υπαινιγμό στον πόθο αποτίναξης του φασιστικού ζυγού, καθώς η μορφή προς την οποία απευθύνεται είναι πάλι η «*Λευθεριά*»[112].

Το ίδιο έντυπο ξαναθυμάται το επόμενο έτος την επέτειο μνήμης για τον Ευθύμιο, ο οποίος αυτή τη φορά αποκαλείται «*παρήγορος ἄγγελος κ' ἐμψυχωτὴς καὶ συναγωνιστὴς*», εμπλουτισμένη έκφραση του αφιερώματος της λεσβιακής εφημερίδας «*Δημοκρά-*

τὶς εὐχές του. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ οἱ Ἕλληνες τοῦ Πόντου νόμιζαν πὼς εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ κάνουν ὅτι ἤθελαν, μιὰ καὶ ἡ Τουρκία εἶχε νικηθῆ. Οἱ ἱερὲς Μητροπόλεις ἀντὶ νὰ μείνουν πιστὲς μονάχα στὰ διδάγματα τοῦ Χριστοῦ ἐκτελοῦσαν τώρα καὶ τὴν ἐθνικιστικὴ προπαγάνδα ὁλοφάνερα χωρὶς τύπους καὶ προσχήματα. Ἡ ἱερὰ Μητρόπολις τῆς Ἀμασείας μετετράπηκε σὲ στρατηγεῖο τῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων. Τὰ διάφορα βοηθήματα ποὺ ἐστέλνοντο στὴν Μητρόπολη ἀπὸ διάφορα μέρη γιὰ τὶς φτωχὲς οἰκογένειες μετετρέποντο εἰς ὅπλα καὶ ἐμοιράζοντο στοὺς κατοίκους. Τελευταία ἦρθε τὸ ζήτημα τῆς αὐτονομίας τοῦ Πόντου. -Ὅλα τὰ παραπάνω τὰ παρακολουθοῦσαν οἱ Τοῦρκοι καὶ τὰ ἐσημείωναν, κι' ὅταν ἡ πληγωμένη τους ἐθνικὴ ἀξιοπρέπεια ξύπνησε καὶ ἀποκρουσταλλώθηκε στὸ ἐθνικὸ κίνημα τοῦ Μουσταφᾶ Κεμὰλ ποὺ ξαπλώθηκε ἀστραπιαῖα σ' ὅλη τὴν Ἀνατολὴ γιατὶ διερμήνευε τοὺς πιὸ βαθειοὺς πόθους τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ, ἀπεφάσισαν νὰ ἀντιδράσουν ἀποτελεσματικά, γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ κράτους τους. -Ἀρχίζει τότε καινούργιος διωγμὸς ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου. Οἱ ἀρχηγοὶ καὶ ὅσοι ἀνακατεύθησαν στὴν κίνηση γιὰ τὴν αὐτονομία τοῦ Πόντου καθὼς καὶ πολλοὶ ἄλλοι πρόκριτοι ποὺ δὲν εἶχαν καθόλου ἀνακατευθῆ σ' αὐτὴ τὴν κίνηση, πιάστηκαν καὶ φυλακίσθησαν. Λίγοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ κατώρθωσαν νὰ διαφύγουν καὶ ἕνας ἀπ' αὐτοὺς ἦτο καὶ ὁ Μητροπολίτης Γερμανός. Τὴ σύλληψη καὶ τὴ φυλάκιση δὲν κατώρθωσε νὰ ἀποφύγη καὶ ὁ Εὐθύμιος Ἀγριτέλλης, ὁ ὁποῖος μαζὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους ἐσύρθη στὶς φυλακὲς καὶ ἀπ' ἐκεῖ μπροστὰ στὸ δικαστήριο τῆς Ἀνεξαρτησίας τῆς Ἀμασείας. -Στὴ δίκη ποὺ ἐπηκολούθησε, χωρὶς νὰ λιποψυχήση καθόλου, ἐδήλωσε, πῶς ὁ μόνος ἔνοχος καὶ αἴτιος εἶναι αὐτὸς καὶ ἐζήτησε οἱ ὑπόλοιποι νὰ ἀφεθοῦν ἐλεύθεροι. Τὸ δικαστήριο τὸν κατεδίκασε σὲ θάνατο, ἀλλὰ προτοῦ ἐκτελεσθῆ ἡ ποινὴ του πέθανε στὶς φυλακὲς ἀπ' τὶς στερήσεις καὶ τὶς κακουχίες στὶς 29 Μαΐου 1921.», Π.Φ., «Ὁ Εὐθύμιος Ἀγριτέλλης», *Ποντιακὰ Φύλλα*, χρόνος Α΄, τεύχ. 4-5, Ιούνιος-Ιούλιος 1936, σελ. 38-40.

112 «*Τὴν 29 Μαΐου ἦταν ἡ εἰκοστὴ τρίτη ἐπέτειος τοῦ τραγικοῦ θανάτου τοῦ ἀείμνηστου ἐθνομάρτυρα Ἐπισκόπου Ζήλων Εὐθυμίου τοῦ Ἀγριτέλλη. -Ἡ ὑπέροχη δράση του σεπτοῦ ἱεράρχη καὶ οἱ δεκαετεῖς ἀγῶνες του σὲ μιὰ σοβαρὴ ἱστορικὴ καμπὴ γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τοῦ Πόντου, δικαίως τοῦ ἔχουν ἐξασφαλίσει τὸν φωτοστέφανο τῆς ἀθανασίας. -Τὸ παράδειγμα τῆς αὐτοθυσίας του, κοντὰ στὴ λαμπρὴ παράδοση μιᾶς ἐκλεκτῆς μερίδας τοῦ Κλήρου μας, ποὺ φρονημάτισαν καὶ θὰ φρονηματίζουν τὶς ἐπερχόμενες γενεὲς καὶ θ' ἀνεβάζουν πάντα τὶς ψυχὲς μ' ἕνα ἀναφτέρωμα στοὺς ὡραίους κόσμους τῶν ἰδανικῶν τῆς ἀνθρωπότητας, θυμίζει τοὺς στίχους τοῦ ἐθνικοῦ μας ποιητῆ: -Οἱ μεγάλοι τὰ μεγάλα / ποὺ τοὺς μοιάζουν ἀγαποῦν. -Γι' αὐτὸ κάθε χρόνο, σὰν τέτοια μέρα, ὅλος ὁ Ἑλληνισμός, κλίνει εὐλαβικὰ τὸ γόνυ μπροστὰ στὴ μαρτυρική του μορφὴ καὶ τιμᾶ τὴν ἀγέραστη μνήμη τοῦ ἀξέχαστου Δεσπότη.*», «Ζωὴ καὶ κίνηση: Ἐπίσκοπος Ζήλων Εὐθύμιος ὁ Ἀγριτέλλης», *Χρονικὰ τοῦ Πόντου*, χρόνος Α΄, τεῦχ. 8, Ἀπρίλιος 1944, σελ. 184 (Σημείωση: «*Τὸ τεῦχος μας αὐτὸ τυπώθηκε τὴν 15 Ἰουλίου 1944*»). Πρόκειται για το δεύτερο δίστιχο από την 31η τετράστιχη στροφή του ποιήματος, ενώ προηγούνται οι στίχοι «*Χαίρου, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα / Πράγματα ποὺ σὲ τιμοῦν*», βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Εἰς τὸ θάνατο τοῦ Λὸρδ Μπάϊρον: ποίημα λυρικὸ ἀνατυπωθὲν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς μνήμης τοῦ φιλέλληνος λόρδου*, Σ.Ε.Ε.Π., δῶρον τοῦ Συλλόγου Ἑλλήνων ἐπιστημόνων Αἰγύπτου «Πτολεμαῖος ὁ Α΄», Ἀλεξάνδρεια 1924, σελ. 11.

της» το 1936 με την αφήγηση του αυτόπτη μάρτυρα[113]· η επιλογή του λεξιλογίου και στα δύο τεύχη από τη σύνταξη του περιοδικού μπορεί να υποκρύπτει επιπλέον ή και να προϋποθέτει κιόλας τη γνώση τόσο του σερβικού ποιήματος του Ίλιτς για τον Ρήγα «*Ἄγγελος ἐλευθερωτὴς*» όσο και του στιχουργήματος που αξιοποιήθηκε στην πρόσκληση που ταύτιζε τον Ευθύμιο με τον προάγγελο της Επανάστασης του '21, τον τροβαδούρο της λευτεριάς Ρήγα. Το ενδεχόμενο ισχυροποιείται, καθώς την ακόλουθη χρονιά το περιοδικό ανασύρει από τα αρχεία και δημοσιεύει φωτογραφία της προτομής από την ημέρα τελετής των αποκαλυπτηρίων με τη σωρό των στεφάνων που κατατέθηκαν σφάλλοντας μόνο ως προς την ημερομηνία, χωρίς να συνυπολογίζει την αναβολή που δόθηκε, για να παραστεί ο διάδοχος[114].

Ανταγωνισμός αποκαλυπτηρίων και πόλεμος αφιερωμάτων

Στον Τύπο της εποχής καταγράφονται τα αποκαλυπτήρια και άλλων μαρμάρινων γλυπτών που ενίοτε δημιουργούν αντιδράσεις: λ.χ. η τελετή για την προτομή του δημοσιογράφου από τους Επιβάτες της Ανατολικής Θράκης Βλάση Γαβριηλίδη (1848-1920) κερδίζει εκτενή χώρο και σε εφημερίδες της ομογένειας, ενώ προκαλεί τη διαμαρτυρία η αντίστοιχη πρωτοβουλία για τον ζώντα ακόμη Δημήτριο Καμπούρογλου (1852-1942)[115].

113 «*Τὴν 29 Μαΐου συμπληρώθηκαν εἴκοσι τέσσαρα χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ἐθνομάρτυρα Ἐπισκόπου Ζήλων Εὐθυμίου τοῦ* ***Ἀγριτέλη****. Ὁ Ποντιακὸς λαὸς μ' εὐγνωμοσύνη κ' εὐλάβεια στρέφει ζωηρὰ τὴ μνήμη στὸ σεμνὸ ἱεράρχη, ποὺ στάθηκε στὸ πλευρό του παρήγορος ἄγγελος κ' ἐμψυχωτὴς καὶ συναγωνιστὴς στὴν πιὸ κρίσιμη καμπὴ τῆς ἱστορικῆς του σταδιοδρομίας. Ἡ μορφὴ τοῦ ἀείμνηστου Δεσπότη μας ἔχει ἤδη λάβει τὴ θέση της μέσα στὴ σεπτὴ χορεία τῶν πνευματικῶν ἀρχηγῶν ποὺ ξέρουν νὰ ὁδηγοῦν ἀλλὰ καὶ νὰ θυσιάζονται γιὰ τὸ ποίμνιό τους.*», «Ζωὴ καὶ κίνηση: Ἐπίσκοπος Ζήλων Εὐθύμιος», *Χρονικά τοῦ Πόντου*, χρόνος Α΄, τεύχ. 11-12, Ἰούλιος-Αὔγουστος 1944, σελ. 282 (Σημείωση: «*Τὸ τεῦχος αὐτὸ τυπώθηκε στὶς 3-7-45*»).

114 «*Συμπληρώθηκε 25ετία ἀπὸ τότε ποὺ στὶς 29 Μαΐου 1921 εὕρισκε θάνατο μαρτυρικὸ στὶς φυλακὲς τῆς Ἀμάσειας, ὁ σεμνὸς ἱεράρχης Ἐπίσκοπος Ζήλων, Εὐθύμιος ὁ Ἀγριτέλλης, καταδικασμένος σὲ θάνατο ἀπὸ τὰ ἐκεῖ Δικαστήρια Ἀνεξαρτησίας, γιατὶ στάθηκε Ποιμενάρχης στοργικὸς καὶ θαραλέος ἑνὸς λαοῦ, ποὺ εἶχε προγραφεῖ ἀπὸ ἀνελέητο δυνάστη. Τὴν 29 Μαΐου 1936 τελέστηκαν στὴν Ἱερὰ Μονὴ Λειμῶνος (Καλλονῆς Λέσβου), στὴ γενέτειρά του, τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς του, ὅπου ἀντιπροσωπεύτηκε ὅλη ἡ Κρατικὴ καὶ Θρησκευτικὴ ἱεραρχία, πλεῖστες Ὀργανώσεις καὶ Σωματεῖα καὶ κατατέθηκαν σωρὸς τιμητικὰ στεφάνια. Παρουσιάζομε, σὰ χρέος εὐλαβικὸ στὴ μνήμη του, τὴν εἰκόνα τῆς προτομῆς του, παρμένη τὴν ἡμέρα τῶν ἀποκαλυπτηρίων. Ὅμως οἱ Πόντιοι ὅλοι ἔχουν βαθιὰ χαραγμένη καὶ μὲς στὴν ψυχή τους τὴν ἐπιβλητικὴ καὶ συμπαθητικὴ μορφὴ τοῦ Ἐθνομάρτυρα Δεσπότη, ποὺ τόσο πόνεσε καὶ ἀγάπησε τὸ ποίμνιό του.*», «ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΖΗΛΩΝ ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΑΓΡΙΤΕΛΛΗΣ», *Χρονικά τοῦ Πόντου*, χρόνος Β΄, τεύχ. 21-22, Μάιος-Ἰούνιος 1946, σελ. 496β.

115 [Αθηνών:] Ιωάν. Γ. Αρνέλλος, «ΕΠΙ ΤΟΙΣ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΟΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΤΟΜΗΣ ΤΟΥ ΒΛΑΣΗ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗ»-Φωκίων Πανάς, «Η ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ: Μία εἰλικρινὴς κραυγὴ διαμαρτυρίας διὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι πνευματικὴν ἐκπόρνευσιν τῆς γλώσσης, τῆς Τέχνης καὶ τῶν Γραμμάτων», εφ. *Ἀλήθεια*, 27 Απριλίου/10 Μαΐου και 4/17 Μαΐου 1936· [Ομογένειας:] [ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ], «ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ: ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΤΟΜΗΣ ΤΟΥ ΒΛΑΣΗ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗ: Μία σεμνὴ τελετὴ εἰς τὸν Κῆπον τοῦ Κλαυθμῶνος. -Πρὸ τῶν παλαιῶν γραφείων τῆς "Ἀκροπόλεως". Τὶς ὑπῆρξεν ὁ Γαβριηλίδης. -Ἡ συμβολή του εἰς τὴν Ἑλληνικὴν δημοσιογραφίαν. [...]», εφ. *Ἀτλαντίς*, 23 Μαΐου 1936· ΜΙΧ. ΡΟΔΑΣ, «ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΤΟΜΗΣ ΤΟΥ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗ[...]», εφ. *Ἐθνικὸς Κῆρυξ*, Νέα Υόρκη 24 Μαΐου 1936 (Magazine section illustrated). Ενδεικτικά βλ. Κώστας Σαρδελής, *Βλάσης Γαβριηλίδης, 1848-*

Συμπτωματικά γίνεται στα τέλη Απριλίου και εκδήλωση για την ανέγερση αγάλματος του Ιπποκράτη στο Γουδί έξω από την ιατρική σχολή παρόντος του υπουργού Παιδείας Λούβαρη[116].

Ωστόσο αυτό που εντυπωσιάζει είναι η ιδεολογική αντιπαράθεση που εκδηλώνεται ακόμη με δημοσιεύματα για την ανέγερση αδριάντων προς τιμή των προσφάτως εκλιπόντων πολιτικών Ελευθέριου Βενιζέλου και Παναγή Τσαλδάρη - και σε εκκλησιαστικό έντυπο προσφυγικής συνοικίας με ιδρυτή τον αρχιμανδρίτη Δαμασκηνό Ασημακόπουλο - για τους οποίους παρατηρείται ανταγωνισμός τόσο στη διενέργεια εράνων όσο και στην τέλεση μνημοσύνων, όταν μάλιστα εφημερίδα της όμορης νήσου Χίου επιχαίρει για την καθολική αποχή κόσμου παρά την παρουσία του Μητροπολίτη[117]. Οι φίλα προσκείμενες εφημερίδες διεξάγουν αγώνα δρόμου με καθημερινά αφιερώματα για τη ζωή αμφοτέρων, ενώ κάποιες αντιβενιζελικές είτε σε αποδόμηση του μεγάλου πολιτικού τους αντιπάλου είτε με αφορμή και την απόφαση μετακομιδής των οστών των εξόριστων βασιλέων από την Ιταλία προβαίνουν σε εκτενές αφιέρωμα στον πατέρα του Γεωργίου Κωνσταντίνο· η υπερβολή όμως και των δύο πλευρών αποδεικνύεται με τη διανομή μέσω κουπονιών προτομών των δύο ανδρών, Βενιζέλου και Τσαλδάρη[118]. Μέσα σε αυτό το ανταγωνιστικό

1920: Μεγάλος αναμορφωτής της ελληνικής δημοσιογραφίας και πνευματικός ηγέτης, Αθήνα 2005· Ιωσήφ Σιακκής, *Δ. Γ. Καμπούρογλου: Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 2012.

116 «ΤΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΟΥ ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ», εφ. *Ἡ Φωνὴ τῆς Καρπάθου*, Ἀθῆναι 30 Ἀπριλίου 1936.

117 «ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ. ΠΟΙΟΙ ΠΑΡΕΣΤΗΣΑΝ»-«ΔΙΑ ΤΟΝ ΑΝΔΡΙΑΝΤΑ ΤΟΥ ΕΛ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ»-«ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ» (με φωτογραφικό «*στιγμιότυπον*»), εφ. *Ἀναμόρφωσις* (ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΟΝ ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΟΥ ΟΜΩΝΥΜΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ Ν. ΚΟΚΚΙΝΙΑΣ), 12 και 26 Απριλίου, 10 Μαΐου 1936· «Ο ΕΡΑΝΟΣ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΤΟΥ Π. ΤΣΑΛΔΑΡΗ»-«ΕΠΙΒΛΗΤΙΚΑ ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ ΤΟΥ ΕΘΝΑΡΧΟΥ [sc. Τσαλδάρη] ΕΙΣ ΤΑΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ», εφ. *Ἑλληνικὸν Μέλλον*, 18 και 25 Μαΐου 1936· «ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ Π. ΤΣΑΛΔΑΡΗ ΕΝ ΠΛΩΜΑΡΙΩ», εφ. *Ὁ Τύπος*, 28 Μαΐου 1936. [Θεσσαλονίκης:] «ΕΙΣ ΤΟΝ ΝΑΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΤΕΛΕΙΤΑΙ ΣΗΜΕΡΟΝ ΩΡΑΝ 11^{ΗΝ} π.μ. ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ. Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΒΟΡΕΙΟΣ ΕΛΛΑΣ ΤΙΜΟΥΝ ΤΗΝ ΜΝΗΜΗΝ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΝΕΚΡΟΥ», εφ. *Τὸ Φῶς*, 19 Μαΐου 1936. [Επαρχιών:] «Ἀποτυχοῦσα ἀπόπειρα τελέσεως μνημοσύνου τοῦ Π. Τσαλδάρη», εφ. *Ἡ Πρόοδος*, Χίος 19 Μαΐου 1936· «ΤΟ ΧΘΕΣΙΝΟΝ ΕΠΙΒΛΗΤΙΚΟΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΤΟΥ ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΥ ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ», εφ. *Παγχιακή*, Χίος 25 Μαΐου 1936· «ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ», εφ. *Σημαία Καλαμῶν*, Καλαμάτα 24 Μαΐου 1936· «Η ΝΗΣΟΣ ΜΑΣ ΔΙΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟΝ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ. ΤΟ ΠΡΟΧΘΕΣΙΝΟΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ» και «ΟΛΟΚΛΗΡΟΣ Η ΕΛΛΑΣ ΘΡΗΝΕΙ ΤΟΝ ΤΣΑΛΔΑΡΗ. ΜΕΓΙΣΤΗ ΕΘΝΙΚΗ ΑΠΩΛΕΙΑ»-«Τὸ Πλωμάρι διὰ τὸν Π. Τσαλδάρην»-«ΤΟ ΠΕΝΘΟΣ ΔΙΑ ΤΟΝ ΤΣΑΛΔΑΡΗΝ. ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΕΝ ΠΛΩΜΑΡΙΩ», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 21, 23 και 30 Μαΐου 1936. [Ομογένειας:] «Ο ΕΡΑΝΟΣ ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ: 4^{ος} ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ[...]», εφ. *Ταχυδρόμος-Ὁμόνοια*, Αλεξάνδρεια 29 Μαΐου 1936. Στην Κοζάνη είχε ήδη στηθεί προτομή του Βενιζέλου, όπως μαρτυρεί φωτογραφία με λεζάντα «*Ἡ Κοζάνη τιμᾶ τὸν ἐλευθερωτήν της Ἐλευθέριον Βενιζέλον*», εφ. *Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 28 Μαΐου 1936.

118 Ενδεικτικά βλ. [Αθηνών:] Δ. Κ. Σ., «ΜΙΑ ΖΩΗ ΓΕΜΑΤΗ ΘΡΙΑΜΒΟΥΣ. Ο ΑΕΤΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ: Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ, Ο ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΗΣ, Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ», εφ. *Ἡμερήσιος Κῆρυξ*, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31 Μαΐου και 1, 2 Ιουνίου 1936· «ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΝΕΚΡΟΥ: Ο ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ. Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΠΟΥ ΕΔΟΞΑΣΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (... 63ον, 64ον, 65ον, 66ον ...)», και «ΑΙ ΠΡΟΤΟΜΑΙ ΤΟΥ ΕΘΝΑΡΧΟΥ», εφ. *Πατρίς*, 28, 29, 30, 31 Μαΐου 1936. Πρβ. «ΠΡΟΤΟΜΑΙ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ», εφ. *Νέοι Καιροί*,

σκηνικό η τελετή αποκαλυπτηρίων της προτομής του Ευθυμίου Αγριτέλλη περνάει σχεδόν απαρατήρητη, πόσο μάλλον η ταύτισή του με τον Ρήγα.

Ένταξη της τελετής στο χώρο και τον χρόνο: η περιρρέουσα κατάσταση στο εσωτερικό και το εξωτερικό

Η παρουσία του στόλου στη Μυτιλήνη στα πλαίσια ναυτικών ασκήσεων, στις οποίες προΐστατο ο Παύλος ως πλωτάρχης, έδωσε αφορμή για σχολιασμό για τη μαχητικότητά του σε τουρκική εφημερίδα, ενώ το διάστημα αυτό εγείρεται με αφορμή τη διεθνή ένταση από τη γειτονική χώρα θέμα Στενών[119]. Ο στόλος είχε σταθμεύσει λίγες ημέρες πριν στη Σάμο, όπου ο Μητροπολίτης Ειρηναίος είχε ιερουργήσει σε πανηγυρική λειτουργία προς τιμή του διαδόχου και των αξιωματικών εκφωνώντας εγκωμιαστικό λόγο για τον βασιλέα που τον θεωρούσε ως ένα εκ των δύο θεσμών μαζί με την Ορθόδοξο Ελληνική Εκκλησία «*ἐπὶ τῶν ὁποίων ἑδράζεται καὶ ἀναδημιουργεῖται ἡ ἐθνικὴ ζωή*», ενώ συμμετείχε και στις εκδηλώσεις υποδοχής και στη δεξίωση επί του θρυλικού «Αβέρωφ»[120], όπως και στη Μυτιλήνη ο Μητροπολίτης Ιάκωβος. Από εκεί ο Παύλος μετέβη

Πειραιάς 26, 28, 30 Μαΐου και 3 Ιουνίου 1936. [Θεσσαλονίκης:] Αλεξ. Λέτσας, «ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΖΩΗΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΔΡΑΣΙΝ ΤΟΥ ΕΚΛΙΠΟΝΤΟΣ ΜΕΓΑΛΟΥΡΓΟΥ», εφ. *Νέα Ἀλήθεια*, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31 Μαΐου, και 1, 2, 3, 4, 5, 6 Ιουνίου 1936.

[Αθηνών:] «Ο ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΟΣ. ΤΑ ΑΠΟΡΡΗΤΑ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΑΕΤΟΥΣ ΔΙΧΑΣΜΟΥ [...]», εφ. *Ἐλεύθερος ἄνθρωπος*, 20, 24, 26 Μαΐου 1936 - Διον. Κόκκινος, «[...] ΜΕ ΤΟΝ ΚΩΤΣΟ ΒΑΣΙΛΙΑ», αυτ. 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31 Μαΐου και 1, 2, 3 Ιουνίου 1936, και «Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ –Ο ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ –Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ Π. ΤΣΑΛΔΑΡΗ [...]», αυτ. 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31 Μαΐου και 1, 2, 3 Ιουνίου 1936· «ΠΡΟΤΟΜΗ ΚΑΙ ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΤΟΥ ΕΘΝΑΡΧΟΥ ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ ΘΑ ΔΟΘΗ ΑΠΟ ΤΟ "ΕΛΛΗΝ. ΜΕΛΛΟΝ". ΜΕ 15 ΔΕΛΤΙΑ ΚΑΙ 12 ΔΡΑΧΜΑΣ. ΚΡΑΤΗΣΑΤΕ ΑΠΟ ΣΗΜΕΡΟΝ ΤΟ ΣΧΕΤΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ», εφ. *Ἑλληνικὸν Μέλλον*, 31 Μαΐου 1936. [Θεσσαλονίκης:] «Η ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ. ΠΑΝΑΓΗΣ ΤΣΑΛΔΑΡΗΣ. Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΕΛΛΗΝ ΠΟΥ ΕΞΕΛΙΠΕΝ. Η ΖΩΗ ΤΟΥ, Η ΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ», εφ. *Τὸ Φῶς*, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31 Μαΐου 1936.

Ακόμη βλ. [Αθηνών:] «ΤΟΝ ΠΡΟΣΕΧΗ ΟΚΤΩΒΡΙΟΝ ΘΑ ΓΙΝΗ Η ΜΕΤΑΚΟΜΙΔΗ ΤΩΝ ΣΟΡΩΝ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΟΛΓΑΣ [...]», εφ. *Ἐλεύθερος ἄνθρωπος*, 21 Μαΐου 1936· «ΕΙΣ ΑΟΙΔΙΟΝ [sic] ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΟΣ» [υπέρτιτλος σε σκίτσο, όπου στο βάθος η κεφαλή του Κωνσταντίνου, μπροστά του η ελληνική σημαία να κυματίζει και σε πρώτο επίπεδο αετός με ανοικτές τις φτερούγες πάνω από τη σημαία. Λεζάντα εικόνας: «Η ΕΛΛΑΣ ΔΕΝ ΛΗΣΜΟΝΕΙ ΠΟΤΕ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΤΗΣ»], Φώτης Μοσχούλας, «ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΠΟΥ ΗΛΕΚΤΡΙΖΕ ΤΟ ΕΘΝΟΣ. Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΝ ΑΠΕΘΑΝΕΝ» και «ΑΙ ΣΟΡΟΙ ΤΩΝ ΑΤΑΦΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΘΑ ΜΕΤΑΦΕΡΘΟΥΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΠΕΡΙ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ. ΕΝΕΚΡΙΘΗ Η ΑΠΟΦΑΣΙΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ», εφ. *Ἑλληνικὸν Μέλλον*, 21 Μαΐου 1936.

119 «ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ ΘΑ ΕΠΙΣΠΕΥΣΟΥΝ ΤΗΝ ΟΧΥΡΩΣΙΝ ΤΩΝ ΣΤΕΝΩΝ. ΑΜΕΣΟΣ ΚΙΝΔΥΝΟΣ ΠΟΛΕΜΟΥ. ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΙΝ»-Σ. Κ. Τραυλός, «ΕΝ ΑΝΑΜΟΝΗ ΤΗΣ ΔΙΑΣΚΕΨΕΩΣ ΤΟΥ ΜΟΝΤΡΑΙ. ΣΥΜΦΕΡΕΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ Η ΕΠΑΝΟΧΥΡΩΣΙΣ ΤΩΝ ΔΑΡΔΑΝΕΛΛΙΩΝ; ΘΑ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΘΗ Η ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΥΜΜΑΧΙΑ», εφ. *Ἑλληνικὸ Μέλλον*, Ἀθῆναι 27 Μαΐου και 1 Ιουνίου 1936, σελ. 6, 1 και 4· «ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΣΤΟΛΟΥ ΜΑΣ», εφ. *Ὁ Πρόοδος*, Χίος 13 Μαΐου 1936.

120 «ΧΑΙΡΕΤΙΖΟΝΤΕΣ ΤΟΝ ΕΘΝΙΚΟΝ ΣΤΟΛΟΝ ΜΑΣ» και «Ἡ ἄφιξις του Στόλου»-«ΜΕ ΤΟΝ ΣΤΟΛΟΝ ΜΑΣ», «ΑΙ ΤΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ: ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ» και «Ἡ ἄφιξις του Στόλου-Ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Διαδόχου εἰς τὰς Κοινότητας τῆς νήσου.- Ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν κατοίκων»-«Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ» και «Η ΣΑΜΟΣ ΥΠΟΔΕΧΟΜΕΝΗ ΤΟΝ ΔΙΑΔΟΧΟΝ»-«Ο ΣΤΟΛΟΣ ΜΑΣ» και «Μὲ τὸν Στόλον μας», εφ. *Αἰγαῖον*, Βαθύ Σάμου 12, 15, 19 και 22 Μαΐου 1936.

στην Κέρκυρα ως συνοδεία του βασιλέως με αφορμή τους επίσημους εορτασμούς της ένωσης της Επτανήσου με τον ελλαδικό κορμό στις 21 Μαΐου 1864[121], για τους οποίους έγιναν εκτενή αφιερώματα με την παράθεση πολλών φωτογραφιών από την υποδοχή του Γεωργίου, για να αποδείξουν την αποδοχή του από τον λαό μετά την παλινόρθωση, όπως εύστοχα επισημαίνει και τοπικό σατιρικό έντυπο[122]. Παράλληλα εφημερίδα της Χίου την ίδια ημέρα της τελετής αποκαλυπτηρίων εξέφραζε τα παράπονα του βουλευτή της Χανιώτη για τη μη συμπερίληψη της νήσου στις ασκήσεις[123]. Η δεύτερη φάση θα συνεχιζόταν τον Ιούνιο, αντιπολιτευτικό όμως στην κυβέρνηση έντυπο άσκησε δριμεία κριτική για την επιτυχία των ασκήσεων[124].

Μετά την ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Μεταξά στις 25 Απριλίου η απεργία και τα επεισόδια στη Θεσσαλονίκη στις αρχές Μαΐου προκάλεσαν κυβερνητικούς τριγμούς και αβεβαιότητα στο πολιτικό σκηνικό[125]· στις 11 παραιτήθηκε ο υπουργός Δικαιοσύνης Βρυάκος, ενώ μετά την τελετή αποκαλυπτηρίων στις 2 Ιουνίου ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας Πάλλης και την επομένη ο υπουργός Γεωργίας Μπενάκης[126]· επιπλέον η υπουργοποίηση του στρατιωτικού Θεόδωρου Σκυλακάκη στις 18 Μαΐου προοιώνιζε τις

121 Για την εποχή βλ. Αθανάσιος Σωτ. Τζιερτζής, «Η στάση του Μητροπολίτου Κερκύρας Αθανασίου στο ζήτημα της Ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα μέσα από τον Κερκυραϊκό Τύπο (1863-1864)», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β΄, τόμ. Θ΄ (2016), Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο (Κέρκυρα 30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014), Τα Πρακτικά: Ιστορία (Ενότητα Γ΄), Κέρκυρα 2016, σελ. 481-494.

122 «*Εἶνε ἀναμφισβήτητο πὼς ὁ Βασιλιᾶς καὶ ὁ Διάδοχος ἔχουν πρόγραμμα νὰ κατακτήσουν τὴ συμπάθεια τοῦ Λαοῦ μὲ τὶς περιοδεῖες των. Αὐτὸ δὲν εἶνε κακό. Μιμοῦνται τοὺς καλοὺς βασιλιάδες τῶν παραμυθιῶν. Οἱ καχύποπτοι ὅμως λένε πὼς αὐτὸ τὸ κάνουν ὥσπου νὰ ριζώσουν. Ἔ, κ' ὕστερα; Στὴν καρδιὰ τοῦ Λαοῦ θὰ εἶνε ριζωμένοι. Καὶ θἄνε τὸ εὐκολότερο πράμα γιὰ τὸ Λαὸ νὰ κόψει τὶς ρίζες, μόλις ἀρχίσουν νὰ τοῦ στεναχωροῦνε τὶς ἐλευθερίες.*», «ΕΥΚΟΛΟ ΠΡΑΓΜΑ», εφ. *Τρίβολος*, 29 Μαΐου 1936. Ακόμη βλ. [Αθηνών:] Ι. Ρίκης, «ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΕΤΕΙΟΣ. ΖΗΤΩ Η ΕΠΤΑΝΗΣΟΣ. Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑΝ.[...] ΠΩΣ ΥΠΕΔΕΧΘΗ Η ΚΕΡΚΥΡΑ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ»-[τρεις «ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΗΣ "ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ" ΑΠΟ ΤΑΣ ΕΟΡΤΑΣ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ»], εφ. *Ἀκρόπολις*, 21 και 23 Μαΐου 1936· «Ο ΠΑΝΗΓΥΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ ΕΙΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΝ», εφ. *Ἑλληνικὸ Μέλλον*, 27 Μαΐου 1936 (υπέρτιτλος σε τρεις φωτογραφίες από την άφιξη και υποδοχή του βασιλέως και του διαδόχου στην Κεφαλλονιά με την παρουσία του Μεταξά σε δύο από αυτές και του Μητροπολίτη Κεφαλληνίας σε μία).

123 «ΔΙΑΤΙ ΔΕΝ ΗΛΘΕΝ Ο ΣΤΟΛΟΣ», εφ. *Ἡ Πρόοδος*, Χίος 30 Μαΐου 1936.

124 [Αθηνών:] «Η ΕΘΝΙΚΗ ΜΑΣ ΔΟΞΑ. Ο ΣΤΟΛΟΣ ΜΑΣ ΕΤΟΙΜΑΖΕΤΑΙ ΔΙΑ ΤΑ ΝΕΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ. ΤΟ ΘΑΥΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΕΩΣ: Η ΛΗΞΙΣ ΤΗΣ Α΄ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ. -ΤΑ ΛΑΜΠΡΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ. -Ο ΔΙΑΔΟΧΟΣ ΕΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ. -ΑΣΚΗΣΕΙΣ ΤΗΣ Β΄ ΠΕΡΙΟΔΟΥ. -ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΙΟΝΙΟΥΣ ΝΗΣΟΥΣ», εφ. *Ἑλληνικὸν Μέλλον*, 4 Ιουνίου 1936. [Θεσσαλονίκης:] «Διὰ νὰ λέγεται ἡ ἀλήθεια. ΛΟΓΩ ΤΗΣ ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΣΕΩΣ ΤΩΝ ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΤΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ ΤΟΥ ΣΤΟΛΟΥ ΔΕΝ ΕΠΕΤΥΧΟΝ ΠΛΗΡΩΣ. Η ΑΝΤΙΑΠΟΤΑΚΤΙΚΗ ΘΡΙΑΜΒΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΑΝΤΙΒ]ΖΕΛΙΚΩΝ», εφ. *Νέα Ἀλήθεια*, 3 Ιουνίου 1936.

125 Τα γεγονότα περιγράφονταν εκ νέου στην Αμερική λίγες μέρες πριν την τελετή, «ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΤΑ ΑΙΜΑΤΗΡΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ 8ΗΣ ΜΑΪΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ», εφ. *Ατλαντίς*, Νέα Υόρκη 25 Μαΐου 1936.

126 [Θεσσαλονίκης:] «Ο κ. ΑΝΤΩΝ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΠΑΡΗΤΗΘΗ ΔΙΑΦΩΝΩΝ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΝ ΤΟΥ κ. ΜΕΤΑΞΑ. Ποία εἶνε ἡ θέσις τῶν Φιλελευθέρων ἔναντι τῆς κυβερνήσεως», εφ. *Μακεδονία*, 3 Ιουνίου 1936· «Η ΠΑΡΑΙΤΗΣΙΣ ΤΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ», εφ. *Τὸ Φῶς*, 3 Ιουνίου 1936.

προθέσεις Μεταξά[127]. Έχουν προηγηθεί τους προηγούμενους μήνες μετά το στρατιωτικό κίνημα Κονδύλη (10 Οκτωβρίου 1935) και την παλινόρθωση του Βασιλέως Γεωργίου Β΄ (25 Νοεμβρίου 1935) οι διαδοχικοί θάνατοι πολιτικών ανδρών μέσα στο 1936: του Γεωργίου Κονδύλη (1 Φεβρουαρίου), του Ελευθέριου Βενιζέλου στο Παρίσι (18 Μαρτίου), του Κωνσταντίνου Δεμερτζή (13 Απριλίου), του Παναγή Τσαλδάρη λίγες ημέρες πριν (17 Μαΐου).

Μέσα στην κορυφωθείσα κρίση, όταν η 4η Αυγούστου 1936 δεν είναι μακριά χρονικά[128], ο κόσμος όλος αρχίζει να κινείται στο πνεύμα των επικείμενων Ολυμπιακών Αγώνων του Βερολίνου (1-16 Αυγούστου 1936), τους οποίους επελέγη τιμητικά να ανοίξει ο πρώτος χρυσός μαραθωνοδρόμος Σπύρος Λούης[129]. Στο διεθνές στερέωμα: α) ξεσπούν

---

127 [Αθηνών:] «ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΥΝΘΕΣΙΝ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ. ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΑΝΕΛΑΒΕ ΧΘΕΣ Ο κ. Θ. ΣΚΥΛΑΚΑΚΗΣ [...]», εφ. *Ἑλληνικὸν Μέλλον*, 19 Μαΐου 1936· «Προκλητικὲς δηλώσεις τοῦ μανιακοῦ Σκυλακάκη στοὺς αὐτοκινητιστές: "Δὲν θὰ ἀπελευθερωθοῦν ὡς τὴν Δευτέρα Παρουσία"» και «[...] Ο ΣΚΥΛΑΚΑΚΗΣ ΔΗΛΩΣΕ ΟΤΙ "ΟΙ ΣΥΛΛΗΦΘΕΝΤΕΣ ΔΕΝ Θ' ΑΠΟΛΥΘΟΥΝ ΠΟΤΕ" [...]», εφ. *Ριζοσπάστης*, 3 Ιούνη 1936. [Θεσσαλονίκης:] «ΟΓΚΟΥΤΑΙ Η ΑΓΑΝΑΚΤΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ κ. ΣΚΥΛΑΚΑΚΗ [...]», εφ. *Νέα Ἀλήθεια*, 2 Ιουνίου 1936· «Ο ΝΕΟΣ ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ», εφ. *Τὸ Φῶς*, 20 Μαΐου 1936· [Επαρχιών:] «ΦΩΣ ΕΙΣ ΤΑ ΒΥΣΣΟΔΟΜΟΥΜΕΝΑ: ΠΩΣ ΠΡΟΣΕΛΗΦΘΗ ΕΙΣ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ Ο ΣΚΥΛΑΚΑΚΗΣ», εφ. *Κρητικὰ Νέα*, Ηράκλειο 27 Μαΐου 1936.

128 Για τα γεγονότα που προηγήθηκαν και τις συνθήκες που οδήγησαν στην 4η Αυγούστου ενδεικτικά βλ. Κωνσταντίνος Π. Καλλιγάς, *Παλινόρθωση καί Δικτατορία: Γεώργιος Β΄ καί 4η Αὐγούστου (τά φοβερά ντοκουμέντα)*, Ἀθῆναι 1976· το κεφάλαιο «Ὁ δρόμος πρός τήν 4η Αὐγούστου», στο: Νίκος Ψυρούκης, *Ὁ φασισμός καί ἡ 4η Αὐγούστου*, Αθήνα 1977, σελ. 46-79· Ιωάννης Κολιόπουλος, «Τὸ κίνημα τοῦ Μαρτίου 1935, ἡ παλινόρθωση τῆς μοναρχίας καὶ ἡ κατολίσθηση στὴ δικτατορία», στο: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικού Ἔθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Ἀθῆναι 1978, σελ. 358-382· το κεφάλαιο «Κρίση Εξουσίας και σύνδεση», στο: Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Παλινόρθωση - Δικτατορία - Πόλεμος 1935-1941: Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1985, σελ. 18-79· Σπ. Λιναρδάτος, *Πῶς ἐφτάσαμε στήν 4η Αὐγούστου*, Αθήνα 1988, και ίδιος, *4η Αυγούστου*, Αθήνα [5]1988 ,σελ. 21-29· την ενότητα «Μετά την παλινόρθωση» στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922...*, ό.π., σελ. 78-84. Για το καθεστώς Μεταξά ενδεικτικά βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *4η Αυγούστου*, ό.π.· Ιωάννης Κολιόπουλος, «Ἡ δικτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου», στο: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικού Ἔθνους*, ό.π., σελ. 382-411· Μαρίνα Πετράκη, Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα, μετάφραση Μάρα Μοίρα, Αθήνα 2006· Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, ό.π.· Σπυρίδων Γ. Πλουμπίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936- 1941)*, Αθήνα 2016· την ενότητα «Η δικτατορία του Μεταξά: ο «μοναρχοφασισμός» ως ατελής φασισμός» στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922...*, ό.π., σελ. 84-91.

129 [Αθηνών:] «[...] ΠΩΣ ΕΤΟΙΜΑΖΕΤΑΙ Η ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΟΛΥΜΠΙΑΚΟΥΣ ΑΓΩΝΑΣ [...]» (έναρξη καθημερινών αφιερωμάτων-ανταποκρίσεων), εφ. *Ἀκρόπολις*, 3, 4 [και λεξάντα «*Ὁ θρυλικὸς Μαραθωνοδρόμος Σπ. Λούης, εἰς τὸν ὁποῖον ἑτοιμάζεται ἀποθέωσις εἰς τὴν Γερμανίαν*» σε φωτογραφία του με κοστούμι και το χρυσό μετάλλιο], 8, 9, 10 Ιουνίου 1936, κ.ε. [Θεσσαλονίκης:] «*Ὁ ΛΟΥΗΣ νικητὴς τοῦ Μαραθωνείου εἰς τοὺς πρώτους Ὀλυμπιακοὺς ἀγώνας ἐκλήθη ἐπισήμως ἀπὸ τὴν Ὀλυμπιακὴν Ἐπιτροπὴν εἰς Βερολῖνον κατὰ ληφθεῖσαν δὲ ἀπόφασιν θὰ ἀπονείμη τὰ μετάλλια εἰς τοὺς νικητὰς τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων*» [λεξάντα σε φωτογραφία του Σπύρου Λούη με την εθνική στολή τσολιά και το χρυσό μετάλλιο στο στήθος]-«ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ: Η ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ ΛΑΜΠΑΔΗΔΡΟΜΙΑ ΟΛΥΜΠΙΑ-ΒΕΡΟΛΙΝΟΝ ΕΙΣ 268 ΩΡΑΣ. 3.069 δρομεῖς θὰ μεταφέρουν τρέχοντες τὸ ὀλυμπιακὸν φῶς ἀπὸ τὴν Ὀλυμπίαν εἰς τὸ Βερολῖνον [...]», εφ. *Ἡ Ἀπογευματινή*, 1 και 4 Ιουνίου 1936.

συγκρούσεις Αράβων και Εβραίων στην Παλαιστίνη[130], β) ο πολύμηνος πόλεμος της φασιστικής Ιταλίας στην Αβησσυνία προκαλούσε ένταση με την Αγγλία, αναταραχή στην

130 [Αθηνών:] «ΕΒΡΑΙΟΙ ΚΑΙ ΑΡΑΒΕΣ ΑΛΛΗΛΟΣΦΑΖΟΝΤΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΓΗΝ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΙΑΣ. ΤΙ ΠΡΟΕΚΑΛΕΣΕ ΤΟΝ ΦΥΛΕΤΙΚΟΝ ΠΟΛΕΜΟΝ. ΥΠΑΡΧΕΙ ΙΤΑΛΙΚΟΣ ΔΑΚΤΥΛΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΑΣ;», εφ. *Ἀκρόπολις*, 31 Μαΐου 1936· «ΣΥΝΕΧΙΖΟΝΤΑΙ ΑΙ ΤΑΡΑΧΑΙ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ. ΝΕΑΙ ΑΙΜΑΤΗΡΑΙ ΣΥΡΡΑΞΕΙΣ» και «Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΕΞΕΓΕΙΡΕΙ ΤΟΥΣ ΑΡΑΒΑΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΑΓΓΛΩΝ ΕΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ»-«ΑΙ ΤΑΡΑΧΑΙ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ: ΝΕΟΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑΝ. Η ΑΦΥΠΝΙΣΙΣ ΤΟΥ ΠΑΝΑΡΑΒΙΣΜΟΥ», εφ. *Ἔθνος*, 26 και 31 Μαΐου 1936· «ΑΙ ΝΕΑΙ ΔΙΩΞΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΙΣΡΑΗΛΙΤΩΝ. ΟΙ ΙΤΑΛΟΙ ΠΡΟΕΚΑΛΕΣΑΝ ΤΗΝ ΕΞΕΓΕΡΣΙΝ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ; ΑΛΗΘΗΣ ΗΔΗ ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ. ΑΙ ΔΥΝΑΜΙΤΙΣΤΙΚΑΙ ΑΠΟΠΕΙΡΑΙ ΤΩΝ ΑΡΑΒΩΝ. ΔΕΙΝΗ Η ΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ»-«Ἡ ἐξέγερσις τῶν Ἀράβων. Τὸ αἷμα ρέει εἰς τὴν Παλαιστίνην. Νέαι πολύνεκροι συγκρούσεις εἰς τοὺς δρόμους τῆς Ἱερουσαλὴμ. Δολοφονίαι Ἄγγλων ἀστυνομικῶν», εφ. *Ἐλεύθερος ἄνθρωπος*, 27 και 31 Μαΐου 1936· «ΝΕΑΙ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑΙ ΕΒΡΑΙΩΝ ΥΠΟ ΑΡΑΒΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ. ΠΛΗΡΗΣ ΑΝΑΡΧΙΑ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙ. ΕΜΠΡΗΣΜΟΙ ΟΙΚΙΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΟΠΠΗΝ»-«ΝΕΑΙ ΦΟΝΙΚΑΙ ΣΥΡΡΑΞΕΙΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ. ΤΑΡΑΧΑΙ ΕΙΣ ΙΟΠΠΗΝ ΚΑΙ ΧΑΪΦΑΝ. ΕΚΤΑΚΤΑ ΜΕΤΡΑ ΤΟΥ ΑΡΜΟΣΤΟΥ»-«ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ. Η ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ ΒΑΦΕΤΑΙ ΕΙΣ ΤΟ ΑΙΜΑ. ΟΛΟΚΛΗΡΟΙ ΣΥΝΟΙΚΙΑΙ ΠΥΡΠΟΛΟΥΝΤΑΙ. ΟΙ ΑΡΑΒΕΣ ΚΑΙΟΥΝ ΖΩΝΤΑΝΟΥΣ ΤΟΥΣ ΙΣΡΑΗΛΙΤΑΣ: ΑΙ ΝΕΑΙ ΣΥΡΡΑΞΕΙΣ ΑΡΑΒΩΝ ΚΑΙ ΕΒΡΑΙΩΝ.-Η ΑΓΡΙΟΤΗΣ ΤΩΝ ΑΡΑΒΩΝ.-ΑΣΥΛΛΗΠΤΟΙ ΣΚΗΝΑΙ ΦΡΙΚΗΣ.-ΜΑΧΑΙ ΕΙΣ ΤΑΣ ΟΔΟΥΣ», εφ. *Ἑλληνικὸ Μέλλον*, 18, 25 και 27 Μαΐου 1936 (λεξάντα στη συνοδευτική φωτογραφία: «*Μία ἑβραϊκὴ συνοικία μετὰ τὴν πυρπόλησίν της ἀπὸ τοὺς Ἄραβας*»)· ««ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ: ΕΒΡΑΙΟΙ ΚΑΙ ΑΡΑΒΕΣ ΑΛΛΗΛΟΣΦΑΖΟΝΤΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΓΗΝ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΙΑΣ. ΤΙ ΠΡΟΕΚΑΛΕΣΕ ΤΟΝ ΦΥΛΕΤΙΚΟΝ ΠΟΛΕΜΟΝ. ΥΠΑΡΧΕΙ ΙΤΑΛΙΚΟΣ ΔΑΚΤΥΛΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΑΣ;», εφ. *Ἡ Βραδυνή*, 31 Μαΐου 1936· ΠΡΟ ΤΟΥ ΧΑΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΡΧΙΑΣ: ΕΠΤΑ ΑΙΜΑΤΗΡΑΙ ΚΑΙ ΠΟΛΥΝΕΚΡΟΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑΙ ΕΞΕΓΕΡΣΕΙΣ ΑΡΑΒΩΝ ΣΥΝΤΑΡΑΣΣΟΥΝ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΝ ΑΠΟ ΤΟΥ 1920 ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΟΝ. ΒΑΡΥΣΗΜΑΝΤΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΙΣ ΤΟΥ ΡΑΒΒΙΝΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΣΟΦΟΛ. ΗΛΙΑ ΜΠΑΡΤΖΙΛΑΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ "ΕΘΝΙΚΗΝ".-ΟΙ ΙΣΡΑΗΛΙΤΑΙ ΖΗΤΟΥΝ ΝΑ ΕΠΕΜΒΗ Η Κ.Τ.Ε.», εφ. *Ἡ Ἐθνική*, 28 Μαΐου 1936· «ΑΙ ΤΑΡΑΧΑΙ ΕΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ ΠΡΟΣΛΑΜΒΑΝΟΥΝ ΚΑΘΑΡΟΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ. ΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ»-«ΣΥΝΕΧΙΖΟΝΤΑΙ ΑΙ ΑΙΜΑΤΗΡΑΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΝ. ΟΙ ΑΡΑΒΕΣ ΛΙΘΟΒΟΛΟΥΝ ΤΟΝ ΣΤΡΑΤΟΝ. ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗΝ ΒΟΥΛΗΝ», εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 27, 30, Μαΐου 1936· «Ἡ ψυγὴ τῶν περιπλανωμένων. Οἱ διωγμοὶ τῶν Ἑβραίων. Οἱ Ἄραβες τῆς Παλαιστίνης»-«Η ΑΙΜΑΤΟΧΥΣΙΑ ΕΙΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΝ. ΤΑΝΚΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΟΔΟΦΡΑΓΜΑΤΩΝ»-«ΑΓΡΙΟΣ ΚΛΕΦΤΟΠΟΛΕΜΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΑΡΑΒΩΝ ΚΑΙ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑΣ ΕΙΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΝ. ΟΙ ΑΠΕΡΓΟΙ ΑΝΕΓΕΙΡΟΥΝ ΟΔΟΦΡΑΓΜΑΤΑ. ΘΑ ΚΗΡΥΧΘΗ Ο ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ», εφ. *Ἡμερήσιος Κῆρυξ*, 25, 26 και 27 Μαΐου 1936, κ.α· «ΣΥΝΕΧΙΖΟΝΤΑΙ ΑΙ ΤΑΡΑΧΑΙ ΕΙΣ ΟΛΗΝ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΝ. ΑΙ ΔΙΑΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΡΑΒΩΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΖΟΝΤΑΙ ΔΙΑ ΤΩΝ ΟΠΛΩΝ. ΦΟΒΟΙ ΜΗΠΩΣ ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΕΞΕΛΙΧΘΟΥΝ ΕΙΣ ΕΜΦΥΛΙΟΝ ΠΟΛΕΜΟΝ-ΘΑ ΠΑΡΑΛΥΣΟΥΝ ΤΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΛΙΜΕΝΟΣ ΤΗΣ ΙΟΠΠΗΣ»-«ΣΥΝΕΧΙΖΟΝΤΑΙ ΑΙ ΕΠΙΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΜΠΡΗΣΜΟΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΝ», εφ. *Ὁ Τύπος*, 26 και 31 Μαΐου 1936. [Θεσσαλονίκης:] «Πραγματικὴ ἐπανάστασις. Ἑβραῖοι καὶ Ἄραβες ἀλληλοσφάζονται εἰς τὴν Παλαιστίνην.[...] Η ΖΩΗΡΑ ΔΡΑΣΙΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΩΝ»-«ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΦΕΥΓΟΥΝ ΕΚ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ. ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΥΝ ΠΑΛΙΝ ΕΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ. ΑΠΟΦΕΥΓΟΥΝ ΤΗΝ ΜΗΝΙΝ ΤΩΝ ΑΡΑΒΩΝ»-Α. Γκέρικ, «[...] ΤΟ "ΙΣΛΑΜ" ΕΞΗΓΕΡΘΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥ "ΙΟΥΔΑ" ΚΑΙ ΔΙΕΚΔΙΚΕΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ[...]», εφ. *Μακεδονία*, 31 Μαΐου και 2, 3 Ιουνίου 1936. [Επαρχιών:] «Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΕΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 24 Μαΐου 1936. [Ομογένειας:] «ΕΝ ΙΟΠΠΗ ΕΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΗΣΑΝ ΧΘΕΣ ΜΥΔΡΑΛΛΙΟΒΟΛΑ»-«ΙΤΑΛΙΚΑ ΑΝΤΙΪΣΡΑΗΛΙΤΙΚΑ ΦΥΛΛΑΔΙΑ ΕΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΟΙΣ»-«Η ΧΘΕΣΙΝΗ ΗΜΕΡΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΩΣ ΤΑΡΑΧΩΔΗΣ ΕΝ ΙΟΠΠΗ», εφ. *Ταχυδρόμος-Ὁμόνοια*, Αλεξάνδρεια 30 και 31 Μαΐου 1936.

Κοινωνία των Εθνών και ανησυχία στα βαλκανικά κράτη[131], γ) μετά τις κινήσεις της ναζιστικής Γερμανίας για προσάρτηση της Αυστρίας η αγωνία αυξανόταν με προβλέψεις για μεγάλο πόλεμο και αιματοκύλισμα της Ευρώπης[132], ενώ δ) η Ισπανία αρχίζει να

131 [Αθηνών:] Ι. Στογιάννης, «Η ΝΕΑ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ: ΤΟ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΝ ΠΟΛΕΜΟΥ ΑΓΓΛΙΑΣ-ΙΤΑΛΙΑΣ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΒΗΣΣΥΝΙΑΝ (Ἡ ἐκμετάλλευσις τῆς μαύρης ἠπείρου)», εφ. *Ἀκρόπολις*, 27 Μαΐου 1936· Ιωάννης Αρνέλλος, «ΔΥΟ ΑΙΩΝΕΣ 1826-1936. Η ΛΑΜΨΙΣ ΤΗΣ ΑΙΘΙΟΠΙΚΗΣ ΨΥΧΗΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΣΑΠΡΑΣ ΕΥΡΩΠΗΣ. Η ΚΩΜΙΚΟΤΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ»-«ΑΛΗΘΕΙΑΙ: ΠΕΡΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΩΝ», εφ. *Ἀλήθεια*, 27 Απριλίου/10 Μαΐου και 4/17 Μαΐου 1936· «ΤΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΑΒΗΣΣΥΝΙΑΣ. ΕΔΗΜΟΣΙΕΥΘΗ ΕΝ ΡΩΜΗ»-«Η ΙΤΑΛΙΑ ΑΞΙΟΙ ΝΑ ΠΡΟΕΔΡΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΝΤΟΛΩΝ ΤΗΣ Κ.Τ.Ε.» και «Ο ΜΟΥΣΣΟΛΙΝΙ ΤΟΝΙΖΕΙ ΟΤΙ ΤΑ ΜΙΚΡΑ ΚΡΑΤΗ ΔΕΝ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΦΟΒΟΥΝΤΑΙ ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑΝ»-«ΑΙ ΣΥΝΟΜΙΛΙΑΙ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ. Η ΙΤΑΛΙΑ ΕΖΗΤΗΣΕ ΑΡΣΙΝ ΤΩΝ ΚΥΡΩΣΕΩΝ», «ΔΕΝ ΣΚΕΠΤΕΤΑΙ Ν' ΑΠΟΧΩΡΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ Κ.Τ.Ε.», «ΕΖΗΤΗΘΗ Η ΣΥΓΚΛΗΣΙΣ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ Κ.Τ.Ε. ΔΙΑ ΤΟ ΙΤΑΛΟΑΙΘΙΟΠΙΚΟΝ»-«ΘΑ ΣΥΝΕΧΙΣΘΟΥΝ ΑΙ ΑΓΓΛΟΪΤΑΛΙΚΑΙ ΣΥΝΟΜΙΛΙΑΙ», εφ. *Ἔθνος*, 26, 28, 30 και 31 Μαΐου 1936· Γ. Θ. Κ., «Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΩΝ ΕΠΤΑ ΜΗΝΩΝ. ΑΠΟ ΤΗΣ 2 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ 2 ΜΑΪΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΒΗΣΣΥΝΙΑΝ», εφ. *Ἑλληνικὴ Φωνή*, 16 Μαΐου 1936· «ΑΠΕΙΛΕΙ Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑ; ΤΟ "ΟΧΙ" ΤΟΥ ΜΟΥΣΣΟΛΙΝΙ [...]»-«Η ΙΤΑΛΙΑ ΘΑ ΑΠΟΧΩΡΗΣΗ ΕΚ ΤΗΣ Κ.Τ.Ε. ΕΑΝ ΔΕΝ ΑΡΘΟΥΝ ΑΜΕΣΩΣ ΑΙ ΚΥΡΩΣΕΙΣ [...]»-«ΜΕΤΑ ΕΝΔΕΚΑ ΗΜΕΡΑΣ. ΘΑ ΦΤΑΣΩΜΕΝ ΕΙΣ ΝΕΟΝ ΠΟΛΕΜΟΝ ΕΞ ΑΦΟΡΜΗΣ ΤΟΥ ΙΤΑΛΟΑΙΘΙΟΠΙΚΟΥ; Ο ΝΤΟΥΤΣΕ ΑΠΕΙΛΕΙ ΜΕ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΙΝ. ΤΟ ΤΡΑΓΙΚΟΝ ΔΙΛΗΜΜΑ ΤΗΣ Κ.Τ.Ε.[...]», εφ. *Ἑλληνικὸν Μέλλον*, 28, 30 Μαΐου και 5 Ιουνίου 1936· «Η ΣΥΝΕΧΙΖΟΜΕΝΗ ΕΝΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΑΓΓΛΟΪΤΑΛΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΑΝΗΣΥΧΕΙ ΤΟΥΣ ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ. Η ΑΝΤΙΒΡΕΤΑΝΝΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΚΑΙ Η ΑΜΥΝΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ»-«Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΙΣ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΤΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΝΝΟΗΣΕΩΣ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΔΙΕΙΣΔΥΣΕΩΣ. ΠΕΡΙΕΡΓΟΙ ΑΓΓΛΙΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΙ» και «Η ΑΡΣΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΩΣΕΩΝ ΘΑ ΟΔΗΓΗΣΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΙΝ ΜΑΚΡΑΣ ΕΙΡΗΝΗΣ ΕΝ ΤΗ ΕΥΡΩΠΗ. ΜΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΙΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΣΟΛΙΝΙ»-«Η ΙΤΑΛΙΑ ΑΝΕΚΟΙΝΩΣΕΝ ΟΤΙ ΘΑ ΑΠΟΣΥΡΘΗ ΤΗΣ Κ.Τ.Ε. ΕΦ' ΟΣΟΝ ΔΕΝ ΑΡΘΟΥΝ ΑΙ ΚΥΡΩΣΕΙΣ. ΑΙ ΕΚΔΗΛΟΥΜΕΝΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΝ ΑΙΓΥΠΤΩ ΑΝΗΣΥΧΙΑΙ»-«Η ΑΡΓΕΝΤΙΝΗ ΕΖΗΤΗΣΕ ΣΥΓΚΛΗΣΙΝ ΤΗΣ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑΣ ΤΗΣ Κ.Τ.Ε. ΤΗΝ 16ΗΝ ΙΟΥΝΙΟΥ. Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΕΩΣ ΚΑΙ Η ΑΡΣΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΩΣΕΩΝ» και «Η ΑΓΓΛΙΑ ΑΠΟΚΡΟΥΕΙ ΤΗΝ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗΝ ΧΩΡΙΣΤΩΝ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΩΝ ΜΕ ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑΝ. Η ΓΑΛΛΙΑ ΣΤΡΕΦΕΤΑΙ ΟΡΙΣΤΙΚΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΝ»-«ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΡΣΕΩΣ ΤΩΝ ΑΝΤΙΪΤΑΛΙΚΩΝ ΚΥΡΩΣΕΩΝ. ΔΙΑΠΙΣΤΟΥΤΑΙ ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΥΦΕΣΙΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΓΓΛΙΑΣ ΚΑΙ ΙΤΑΛΙΑΣ» και «Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΣΥΝΑΨΙΣ ΣΥΜΦΩΝΩΝ ΤΩΝ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ. ΟΙ ΕΝ ΑΓΚΥΡΑ ΔΥΣΠΙΣΤΟΥΝ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΦΑΣΙΣΤΙΚΗΝ ΙΤΑΛΙΑΝ», εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 28, 29, 30, 31 Μαΐου και 1 Ιουνίου 1936· «Η ΑΠΕΙΛΗ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ ΠΕΡΙ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΕΩΣ ΤΗΣ Κ.Τ.Ε. ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΙΣ ΕΣΤΩ ΚΑΙ ΜΕ ΘΥΣΙΑΣ», εφ. *Ὁ Τύπος*, 31 Μαΐου 1936. [Πειραιώς:] W, «ΑΙ ΙΤΑΛΙΚΑΙ ΒΛΕΨΕΙΣ ΕΙΣ ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ ΜΙΚΡΑΣΙΑΝ», εφ. *Χρονογράφος*, 29 και 30 Μαΐου 1936. [Ομογένειας:] «ΙΤΑΛΙΚΟΝ ΔΙΑΒΗΜΑ ΕΙΣ ΛΟΝΔΙΝΟΝ ΠΡΟΣ ΑΜΕΣΟΝ ΑΡΣΙΝ ΤΩΝ ΚΥΡΩΣΕΩΝ» και «Η ΙΤΑΤΙΑ [sic] ΑΠΕΙΛΕΙ ΟΤΙ ΘΑ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΝ ΓΕΝΕΥΗΝ. ΤΑ ΚΡΑΤΗ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΑΙΘΙΟΠΙΑΣ:[...] ΙΤΑΛΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΟΥΣΑ ΤΟΝ ΚΙΝΔΥΝΟΝ ΠΑΓΓΕΡΜΑΝΙΣΜΟΥ»-Jacques Kayser, «ΑΙ ΔΥΟ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΙ: ΘΕΛΟΥΝ ΟΙ ΑΓΓΛΟΙ ΣΥΝΔΙΑΛΛΑΓΗΝ ΜΕ ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑΝ; ΑΠΟΦΑΣΙΣΜΕΝΟΙ ΝΑ ΑΝΤΑΠΟΔΩΣΟΥΝ ΤΗΝ ΗΤΤΑΝ», εφ. *Ταχυδρόμος-Ὁμόνοια*, Αλεξάνδρεια 3 Ιουνίου 1936, κ.α..

132 [Αθηνών:] Χρ. Καίσαρης, «ΠΡΟΣ ΣΥΝΑΨΙΝ ΣΥΜΜΑΧΙΑΣ ΙΤΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ ΣΥΝΟΜΙΛΙΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΡΩΜΗΝ»-Αντρέ Ζερώ, «Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΙΤΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ. ΠΩΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ ΤΟ "ΨΑΛΙΔΙ" ΡΩΜΗΣ ΚΑΙ ΒΕΡΟΛΙΝΟΥ. ΑΙ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΓΕΝΕΥΗΣ», εφ. *Ἔθνος*, 26 Μαΐου και 2 Ιουνίου 1936· «ΜΥΣΤΙΚΗ ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΙΤΑΛΙΑΣ-ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ; Ο ΜΟΥΣΣΟΛΙΝΙ ΔΙΑΒΕΒΑΙΟΙ ΟΤΙ ΔΕΝ ΘΑ ΣΤΡΑΦΗ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΑΣ», εφ. *Ἑλληνικὸ*

προγεύεται τα δεινά του εμφύλιου σπαραγμού[133]. Μέσα σε αυτό το κλίμα αβεβαιότητας η εφημερίδα «*Ἑλληνικὸ Μέλλον*», στην οποία, σημειωτέον, δημοσιεύεται η πρόσκληση για την τελετή αποκαλυπτηρίων, προκαλεί μία δημόσια συζήτηση θέτοντας μεν το ψευτοδίλημμα «δεξιά ή αριστερά» μεταξύ των δύο ισχυρών αντίπαλων πόλων, επισημαίνοντας δε τον κίνδυνο του κομμουνισμού[134].

Μέλλον, 29 Μαΐου 1936· «ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΤΟΙΜΑΖΟΜΕΝΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΣΦΑΓΗΝ» [υπέρτιτλος σε γελοιογραφία με τον Χίτλερ να σφίγγει με χέρια-πόδια την υδρόγειο και να υψώνει ματωμένη λόγχη, και λεζάντα «Ὁ ἕτερος τῶν Καννιβάλων τῆς Εὐρώπης Χίτλερ, ἕτοιμος νὰ ἐξαπολύσῃ νέαν ἀνθρωποσφαγήν, ζητῶν τὴν προσάρτησιν τῆς Ἐλευθέρας Αὐσρίας (sic)»], εφ. *Ἡ Φωνὴ τῆς Καρπάθου*, 30 Απριλίου 1936· André Sully, «ΜΕΤΑΞΥ ΔΥΟ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΩΝ. ΤΟ ΟΝΕΙΡΟΝ ΤΗΣ ΜΕΣΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ. ΤΙ ΠΡΟΤΙΜΑ Ο ΧΙΤΛΕΡ;», εφ. *Πατρίς*, 23 Μαΐου 1936· «Η ΚΑΤΑΙΓΙΔΑ ΕΡΧΕΤΑΙ. ΟΙ ΔΟΛΟΠΛΟΚΙΕΣ ΤΟΥ ΧΙΤΛΕΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟ. ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ ΣΤΟ ΣΟΥΕΖ», εφ. *Ριζοσπάστης*, 1 Ιούνη 1936· [Πειραιώς:] Αιμ. Κλάϊμπερ, «Η ΧΩΡΑ ΤΟΥ ΦΥΡΕΡ: ΠΟΙΑ ΙΔΕΑ ΚΥΡΙΑΡΧΕΙ ΣΗΜΕΡΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΧΙΤΛΕΡΙΚΗΝ ΓΕΡΜΑΝΙΑΝ», εφ. *Θάρρος*, 29 και 30 Μαΐου 1936. [Επαρχιών:] «ΤΟ ΑΥΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΚΑΙ Η ΓΕΡΜΑΝΙΑ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 23 Μαΐου 1936.

133 [Αθηνών:] «ΑΝΑΡΧΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑΝ. ΟΜΑΔΙΚΑΙ ΕΠΙΘΕΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ. ΟΙ ΕΡΓΑΤΑΙ ΕΚΗΡΥΞΑΝ ΓΕΝΙΚΗΝ ΑΠΕΡΓΙΑΝ. ΦΟΝΙΚΑΙ ΣΥΡΡΑΞΕΙΣ ΕΛΑΒΟΝ ΧΩΡΑΝ ΕΙΣ ΤΑΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ», εφ. *Ἑλληνικὸν Μέλλον*, 19 Μαΐου 1936· «Αἱ λαϊκαὶ ἐξεγέρσεις. Αἱ ἱσπανικαὶ ταραχαὶ: Καταστροφὴ ἐφημερίδος», εφ. *Ἡμερήσιος Κῆρυξ*, 27 Μαΐου 1936· «ΟΙ ΨΕΥΔΟΛΟΓΙΕΣ ΤΩΝ ΦΑΣΙΣΤΙΚΩΝ ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΩΝ. ΣΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑ ΠΡΟΧΩΡΕΙ Η ΕΚΚΑΘΑΡΙΣΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΦΑΣΙΣΤΕΣ. Η ΑΛΗΘΕΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ ΟΒΙΕΝΤΟ», εφ. Ριζοσπάστης, 2 Ιούνη 1936 (στην πρώτη φωτογραφία λεζάντα: «*Ἀπάντηση στὶς φασιστικὲς προκλήσεις στὴ Μαδρίτη. ἀπὸ ἀφορμὴ μιᾶς παρέλασης τοῦ λαοῦ τῆς Μαδρίτης μπροστὰ στὸ "Ἄγαλμα τῶν Σκοτωμένων τῆς 2 τοῦ Μάη 1808" ἔγινε σύγκρουση μεταξὺ τῶν φασιστῶν καὶ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου. Ἡ πολιτοφυλακὴ διαλύει τὶς φασιστικὲς ὁμάδες ἐφόδου*»). [Θεσσαλονίκης:] «Η ΑΝΗΣΥΧΟΣ ΙΣΠΑΝΙΑ. Η ΙΣΠΑΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΖΕΙ ΝΕΑΣ ΔΥΣΧΕΡΕΙΑΣ. Ο ΚΙΝΔΥΝΟΣ ΤΩΝ ΑΡΙΣΤΕΡΩΝ», εφ. *Ἡ Ἀπογευματινή*, 26 Μαΐου 1936· «ΟΜΙΛΕΙ Ο ΕΚΠΕΣΩΝ ΜΟΝΑΡΧΗΣ. Ἡ πρώτη συνέντευξις τοῦ ἐκπτώτου Βασιλέως τῆς Ἱσπανίας Δὸν Ἀλφόνσου. Τὶ λέγει διὰ τὸν παγκόσμιον ἀριστερισμὸν. ΕΞΕΙΡΕΙ [sic] ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΦΑΣΙΣΜΟΥ» και «ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΔΡΙΤΗ. Τὸ αἷμα ρέει ποταμηδὸν στὴν Ἱσπανίαν. Αἱματηραὶ μάχαι μεταξὺ πολιτῶν καὶ ἀστυνομικῶν. Σὲ μιὰ μέρα 23 νεκροὶ καὶ ἑκατὸ τραυματίαι ἔπεσαν εἰς τὰς ὁδούς.» [και φωτογραφία συμπλοκών με λεζάντα «*Οἱ δρόμοι τῆς Μαδρίτης καθημερινῶς παρουσιάζουν φρικτὸν θέαμα*»], εφ. *Νέα Ἀλήθεια*, 3 Ιουνίου 1936· «ΕΠΑΝΕΛΗΦΘΗΣΑΝ ΤΑ ΑΝΑΡΧΟΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΑ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΚΑ ΚΡΟΥΣΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑΝ. 22 ΕΦΟΝΕΥΘΗΣΑΝ ΚΑΙ ΠΟΛΛΟΙ ΕΤΡΑΥΜΑΤΙΣΘΗΣΑΝ»-«ΝΕΑΙ ΣΥΡΡΑΞΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑΝ. 18 ΝΕΚΡΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΛΟΙ ΤΡΑΥΜΑΤΙΑΙ. ΕΚΤΑΚΤΟΝ ΥΠΟΥΡΓΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ», εφ. *Τὸ Φῶς*, 31 Μαΐου και 1 Ιουνίου 1936· «ΝΕΑ ΣΟΒΑΡΑ ΑΙΜΑΤΗΡΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΔΙΕΔΡΑΜΑΤΙΣΘΗΣΑΝ ΧΘΕΣ ΕΙΣ ΙΣΠΑΝΙΑΝ. ΟΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ ΦΟΝΕΥΟΥΝ ΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΑΣ ΜΕ ΒΟΜΒΑΣ ΕΝΤΟΣ ΚΑΦΕΝΕΙΩΝ ΜΑΔΡΙΤΗΣ»-«ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΡΧΟΥΜΕΝΗΝ ΧΩΡΑΝ. ΑΙ ΔΥΟ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΑΙ ΙΣΠΑΝΙΑΙ ΩΣ ΕΜΦΑΝΙΖΟΝΤΑΙ ΕΙΣ ΤΑ ΟΜΜΑΤΑ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ. ΥΠΟ ΤΗΝ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΙΝ ΤΩΝ ΚΟΜΜ)ΝΙΣΤΩΝ[...]» [λεζάντα φωτογραφίας «*Διαδήλωσις ἀναρχικῶν εἰς τὴν Μαδρίτην*»], εφ. *Ὁ Ταχυδρόμος*, 31 Μαΐου και 1 Ιουνίου 1936.

134 [Αθηνών:] «ΔΕΞΙΑ Ἢ ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Ο ΣΥΝΑΓΕΡΜΟΣ ΤΩΝ ΠΑΛ. ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ. ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΟΛΟΚΛΗΡΟΝ ΕΙΝΕ ΜΑΖΙ ΤΩΝ» (λεζάντα σκίτσου «*Οἱ Παλαιοὶ Πολεμισταὶ, σκαπανεῖς τῆς δόξης καὶ τοῦ μεγαλείου τῆς ἑλληνικῆς Πατρίδος, θὰ ἀποτελέσουν τὸ ἐθνικὸν μέτωπον κατὰ τῆς κομμουνιστικῆς ἐπιδρομῆς*») και «Η ΙΔΡΥΣΙΣ "ΕΘΝΙΚΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ" ΠΡΟΣ ΑΜΥΝΑΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ [...]»-«ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΕΤΕΘΗ: ΔΕΞΙΑ Ἢ ΑΡΙΣΤΕΡΑ [υπέρτιτλος σε κολάζ εικόνων με λεζάντα: «*Οἱ ἀντιπροσωπευτικότεροι τύποι τῶν δύο μεγάλων ροπῶν: Εἰς τὸ μέσον ὁ Στάλιν, ὁ κόκκινος δικτάτωρ ὁ ὁποῖος ἐκπροσωπεῖ τὴν ἀκροτάτην ἀριστεράν. Ἑκατέρωθεν ὁ Χίτλερ καὶ ὁ Μουσσολίνι, οἱ ὁποῖοι ἀπήλλαξαν τὰς Χώρας των ἀπὸ τὸν καταστρεπτικὸν κατή-*

Από αυτές τις εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις σκιάζεται η τελετή των αποκαλυπτηρίων του Ζήλων Ευθυμίου: ως αντίσταση στη γενικότερη παρακμή η πρωτοβουλία του Μηθύμνης Διονυσίου και της Μονής Λειμώνος αποβλέπει στην απόδοση τιμών στα θύματα της μεγάλης τραγωδίας, στην παρηγορία των διασωθέντων προσφύγων, αλλά και στην υπενθύμιση της προσφοράς και θυσίας του ράσου στους αγώνες του έθνους. Από την άλλη η επιστράτευση του ποιήματος από τον Νισύριο Μητροπολίτη Διονύσιο υποδηλώνει σε προσωπικό επίπεδο μία εναγώνια κραυγή πατριωτισμού αλλά και ελπίδα ελευθερίας για τα ιταλοκρατούμενα από το 1912 Δωδεκάνησα, τα οποία με τη συνθήκη της Λωζάνης μετατράπηκαν σε μόνιμη ιταλική κτήση: η ανησυχία του επιβεβαιώνεται την παραμονή της τελετής από δημοσίευμα για ιταλική απαίτηση αυτοκεφαλίας από το Πατριαρχείο και από ανοικτή επιστολή στον ομογενειακό Τύπο προς τον προσφάτως εκλεγέντα στις 18 Ιανουαρίου Οικουμενικό Πατριάρχη Βενιαμίν (1871-1946), γνώστη των πραγμάτων ως άλλοτε Μητροπολίτη Ρόδου[135]. Το προηγούμενο έτος συνεργάτες και ομότεχνοι του Καρθαίου, όπως ο Θ. Ν. Συναδινός ως πρόεδρος της Εταιρίας Ελλήνων Θεατρικών Συγγραφέων και ο Γρηγόριος Ξενόπουλος ως μέλος, υπέγραφαν διαμαρτυρία για την ιταλική κατοχή της Δωδεκανήσου, από όπου καταγόταν ο Μηθύμνης[136]. Ο Διονύσιος,

---

φορον πρὸς τὸν κομμουνισμόν. (...)»]» - «ΔΕΞΙΑ Ή ΑΡΙΣΤΕΡΑ; ΕΝΩ ΑΡΧΙΖΕΙ Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝ. ΔΙΑΤΙ Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟΥ ΔΕΝ ΕΙΝΕ ΔΥΝΑΤΟΝ ΝΑ ΕΠΙΒΛΗΘΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ [λεξάντα φωτογραφίας: «*Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἀριστερῶν στοιχείων εἰς τὴν Ἱσπανίαν. Εἰς τὴν Μαδρίτην ἀλλὰ καὶ τὰς κυριωτέρας ἐπαρχιακὰς πόλεις, μαίνεται ἡ ἀναρχία καὶ τὸ αἷμα καθημερινῶς βάφει τὰς ὁδοὺς τῆς ἱσπανικῆς χώρας.*»]», εφ. *Ἑλληνικὸν Μέλλον*, 25, 27, 29 Μαΐου 1936, κ.α.. Ακόμη βλ. «ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ. ΟΥΤΕ ΔΕΞΙΑ, ΟΥΤΕ ΑΡΙΣΤΕΡΑ! ΑΛΛΑ ΜΟΝΗ Η ΕΥΘΕΙΑ, Η ΟΡΘΗ ΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ. ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ κ. ΣΤΕΦ. ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ»-Κώστας Αθάνατος, «Ο ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΡΑΞΙΝ ΚΑΙ ΕΝ ΣΧΕΣΕΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ», εφ. *Ἐλεύθερος ἄνθρωπος*, 30 Μαΐου 1936· [Επαρχιών:] «ΔΕΞΙΑ Ἢ ΑΡΙΣΤΕΡΑ», εφ. *Δημοκράτης*, Μυτιλήνη 29 Μαΐου 1936 (με την απάντηση του Γ. Παπανδρέου).

135 «Η ΙΤΑΛΙΑ ΑΠΑΙΤΕΙ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ ΤΟ ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΟΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ. ΑΙΦΝΙΔΙΑΣΤΙΚΟΝ ΔΙΑΒΗΜΑ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ: ΑΞΙΩΣΙΣ ΑΜΕΣΟΥ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΟΥ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ-ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΜΟΝΙΜΟΠΟΙΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΝΗΣΩΝ»-«Ο ΑΓΩΝΙΖΟΜΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ: ΟΙ ΦΟΒΟΙ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ ΔΙΑ ΤΟ ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΟΝ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ[...] Διαβήματα τῆς Δωδεκανησιακῆς Νεολαίας Ἀμερικῆς πρὸς τὸν Πατριάρχην», εφ. *Ἐθνικὸς Κῆρυξ*, Νέα Υόρκη 27 και 29 Μαΐου 1936. Πρβ. «Σημειώσεις: Εἰς τὴν Δωδεκάνησον», εφ. *Φῶς*, Κάιρον 27 Μαΐου 1936. Χαρακτηριστικά είναι και τα δημοσιεύματα της βενιζελικής εφημερίδος του Μιλτιάδη Παπαμανώλη με ανταποκρίσεις από τα Δωδεκάνησα και «ΕΚ ΝΙΣΥΡΟΥ» που δεν διστάζει να στραφεί κατά τοπικών ιεραρχών για ενδοτική στάση, αλλά και κατά του Χρυσάνθου Τραπεζούντος ως εκπρόσωπου του Οικουμενικού Πατριάρχου, γεγονός που ίσως δικαιολογεί την παντελή έλλειψη αναφοράς στην τελετή αποκαλυπτηρίων και την πρωτοβουλία του Μηθύμνης Διονυσίου, βλ. Παντελής Η. Καμπούρης φοιτητής, «ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΟΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΝ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ»-«ΤΟ ΜΑΣΤΙΓΩΜΑ ΤΟΥ ΑΠΟΣΥΝΑΓΩΓΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΛΕΡΟΥ-ΚΑΛΥΜΝΟΥ»-«ΓΙΑ ΤΑ 24 ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΣΚΛΑΒΙΑΣ ΜΑΣ»-«ΟΙ ΙΤΑΛΟΙ ΛΗΣΤΕΥΟΥΝ ΤΟΥΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΟΥΣ», εφ. *Αὐγὴ Δωδεκανησιακή*, Ἀθῆναι 1 Μαρτίου, 1 Απριλίου, 1 και 15 Μαΐου 1936. Πρβ. «ΕΙΣ ΑΠΑΝΤΗΣΙΝ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ. ΤΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ. ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ», εφ. *Ἑλληνικὴ Φωνή*, Ἀθῆναι 13 Ιουνίου 1936, σελ. 4.

136 «ΦΩΝΗ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ» και «ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ», *Γ.Π.* 19, Ιούνιος 1935, σελ. 215-217 και 218-220.

ο οποίος προτίμησε να αποβιώσει στην Καλλονή της Λέσβου στις 12 Σεπτεμβρίου 1951 αρνούμενος τη μετάθεσή του στη Μητρόπολη Ρόδου, ευτύχησε να δει την απελευθέρωση των Δωδεκανήσων και την ένταξή τους στον εθνικό κορμό με τη συνθήκη των Παρισίων στις 10 Φεβρουαρίου 1947 και τον επίσημο εορτασμό ενσωμάτωσης στις 7 Μαρτίου 1948.

Συμπερασματικά

Η ταύτιση του Ευθυμίου με τον Ρήγα για τον ποιητή «*Κ.*» το 1925, λίγα χρόνια μετά τη θανή του, αλλά και τη Μικρασιατική Καταστροφή, είναι «εκ των ων ουκ άνευ» λόγω της ατιμωτικής κατάληξης και των δύο μέσα στη φυλακή. Παράλληλα εξυψώνεται το πρόσωπο του εθνομάρτυρος Επισκόπου, όταν αποκαλείται νέος Ρήγας, ενώ η παραδειγματική θυσία του σημαίνει προσκλητήριο για ανασυγκρότηση των δυνάμεων του έθνους. Κατά σύμπτωση και οι δύο, Ρήγας και Ευθύμιος, μαρτυρούν την ίδια περίπου περίοδο (τέλη Ιουνίου και τέλη Μαΐου αντιστοίχως) με διαφορά σχεδόν ενός μήνα, αλλά και στην ίδια σχεδόν ηλικία, καθώς διένυαν την πέμπτη δεκαετία του βίου τους: ο Ρήγας στα 41 του χρόνια και ο Ευθύμιος στα 44. Τον επαναστατικό χαρακτήρα του Ευθυμίου τόνισε στις αρχές του 21ου αιώνα και ο μακαριστός ηγούμενος της Μονής Λειμώνος Νικόδημος που τον παραλλήλισε με τον Κολοκοτρώνη[137].

Ωστόσο η υποψία μας για εσκεμμένη αποσιώπηση του ποιήματος που συσχέτιζε τον Ευθύμιο με τον Ρήγα τόσο στην τελετή αποκαλυπτηρίων όσο και στις εφημερίδες – με εξαίρεση τη στροφή που δημοσιεύει ο Καλλοναίος - επιβεβαιώνεται από δημοσίευμα με αναφορά σε «*ἐπαναστατικά θούρια*» εργατών στον Βόλο[138]. Πάραυτα τις επόμενες μέρες σε αθηναϊκή εφημερίδα δημοσιευόταν συμπτωματικώς άρθρο για τον τόπο μαρτυρίου του Ρήγα παράλληλα με συνεχή αφιερώματα-ανταποκρίσεις από τη νήσο Λέσβο - πριν και μετά την τελετή αποκαλυπτηρίων μέχρι τα τέλη τουλάχιστον Ιουνίου χωρίς όμως καμία αναφορά σε αυτήν- με προβολή ποικίλων θεμάτων, μεταξύ των οποίων και του κοινωνικού έργου του Μητροπολίτη Μυτιλήνης Ιακώβου[139].

137 «*Ἐπὶ δεκαετίαν ὑπηρέτησε τὴν ἀχανῆ ἐκείνην Ἱερὰν Μητρόπολιν καὶ τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ, ὡς ἄλλος δὲ Κολοκοτρώνης ἔφιππος καὶ μὲ σαινωμένην καὶ κυματίζουσαν τὴν πλατείαν τῆς κεφαλῆς του κώμην ἔτρεχεν ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν καὶ ἐνεψύχωνε τοὺς στενάζοντας ὑπὸ τὰ αὐστηρὰ κατ' αὐτῶν μέτρα τοῦ Κεμὰλ ἀδελφούς, διὸ καὶ ὡς ἐπαναστάτης συνελήφθη καὶ εἰς τὰς φυλακὰς ὑψίστης ἀσφαλείας τοῦ Πόντου ἐπανερρίφθη, ἔνθα καὶ μετὰ πολυώδυνα βάσανα καὶ οἰμωγὰς δι' ὧν ἐσείετο ἡ φυλακὴ καὶ ἀφ' οὗ ὁ ἴδιος ἔψαλε δι' ἑαυτὸν τὴν ἐξόδιον ἀκολουθίαν παρέδωκε τὸ πνεῦμα, μαρτυρικῶς τελειωθεὶς τὴν 29ην Μαΐου τοῦ 1921.*», Αρχιμ. Νικόδημος Παυλόπουλος, «Διακριθέντες μοναχοὶ ...», ό.π., σελ. 33-34.

138 «Καὶ ὁ Βόλος στρατοκρατεῖται. ΟΜΑΔΕΣ ΕΡΓΑΤΩΝ ΕΠΕΤΕΘΗΣΑΝ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΩΝ. Ἐφονεύθη εἷς ἐργάτης καὶ ἐτραυματίσθησαν ἓξ, κατὰ τὰς δηλώσεις τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν. ΔΥΟ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΕΡΓΑΤΩΝ ΑΔΟΥΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΘΟΥΡΙΑ», εφ. *Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 3 Ιουνίου 1936, σελ. 1.

139 Α.Δ., «ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΒΕΛΙΓΡΑΔΙ: ΕΚΕΙ ΟΠΟΥ ΕΜΑΡΤΥΡΗΣΕΝ Ο ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ. Ο ΠΥΡΓΟΣ ΤΟΥ ΝΕΜΠΟΪΖΑ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ», εφ. *Ἔθνος*, Αθήνα 3 Ιουνίου 1936. Βλ Ακόμη τα αφιερώματα: Θ.Γ. Παπαμανώλης, «Ο ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΛΙΜΗΝ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ»-«Η ΛΕΣΒΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΑΚΜΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΛΕΣΒΟΥ»-«Η ΛΕΣΒΟΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗΝ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ: ΟΙ ΜΥΤΙΛΗΝΑΙΟΙ ΓΑΤΕΛΟΥΖΟΙ-ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΙ»-«Η ΛΕΣΒΟΣ ΥΠΟ ΤΟ ΠΕΛΜΑ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ: ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΥΤΙΛΗΝΗΝ»-«Η ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΗ ΑΣΤΟΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ: ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ, ΠΟΥ ΚΑΤΑΡΡΕΕΙ»-«ΑΠΟ ΤΗΝ ΩΡΑΙΑΝ ΔΡΑΣΙΝ ΤΗΣ ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ

Το όραμα του Ρήγα, το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, το όραμα της Φυλής δεν έχει σβήσει όχι μόνο για τον Διονύσιο, αλλά και τον απανταχού Ελληνισμό: πάντοτε θα προσδοκά, όπως φαντάζει στην ποιητική νοσταλγική περιγραφή για την τελετή αποκαλυπτηρίων της προτομής του Ευθυμίου ο Μηθύμνης, όταν μετά τη σύντομη δοξολογία προσφωνεί τον διάδοχο: «*Τὰ λόγια του εἶναι βαθυστόχαστα, βαθειὰ σὲ σημασία κι' ἡ φωνή του τρέμει. -Κάποιος Πατριάρχης τοῦ Βυζαντίου μιλεῖ σὲ κάποιον Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα. Στὰ μάτια τοῦ Διαδόχου κυλᾶ ἕνα δάκρυ. Ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν ἐκκλησιαζομένων τὰ μάτια εἶνε ὑγρά. -Ἡ προσφώνησι τελειώνει ἀφίνοντας πίσω της ἕνα κενό. Λὲς καὶ ἔχουν ξεχασθῆ ὅλοι σὲ κάποια ὄνειρα. Βαρειὰ σιωπή.*»[140]. Δεν είναι άλλωστε τυχαία και με αφορμή τη θλιβερή επέτειο της Άλωσης, την ίδια ημέρα θανής του Ευθυμίου, ακόμη και στις υπερατλαντικές εφημερίδες μνημόσυνα, με αναφορές στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, τους τρούλους της Αγια-Σοφιάς, τον Δικέφαλο Αετό της τελευταίας «*Ἀετοφόρου Σημαίας*» που κατά την παράδοση διασώθηκε από Κρήτες και κατατέθηκε στη Μονή Αρκαδίου, σύμβολο μιας άλλης, Κρητικής Επανάστασης[141].

ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑΣ ΕΝ ΜΥΤΙΛΗΝΗ: ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΠΟΥ ΣΥΝΕΧΙΖΟΝΤΑΙ ΚΑΙ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥΝ» (με φωτογραφία του Μυτιλήνης Ιακώβου)-«ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΒΟΣΤΑΝΕΙΟΝ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟΝ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ: ΚΑΤΙ ΠΟΥ ΘΑ ΕΖΗΛΕΥΕ ΚΑΘΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΡΧΙΑ»-«ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΜΙΜΗΣΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΛΕΣΒΟΝ: Η ΜΕΡΙΜΝΑ ΓΙΑ ΤΑ ΠΑΙΔΑΚΙΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΥΤΙΛΗΝΗΝ»-«ΟΤΑΝ ΣΥΝΕΡΓΑΖΕΤΑΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑΝ: ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΠΡΟΣ ΜΙΜΗΣΙΝ Η ΜΥΤΙΛΗΝΗ»-«[...] ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΟΡΓΑΣΜΟΣ ΑΝΑ ΤΗΝ ΛΕΣΒΟΝ»-«Η ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ: ΕΝΑ ΩΡΑΙΟ ΝΗΣΙ ΧΩΡΙΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΝ»-«Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ Η ΑΠΟΔΟΣΙΣ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ: ΕΝΑ ΝΗΣΙ ΠΟΥ ΔΙΔΕΙ ΠΟΛΛΑ ΚΑΙ ΖΗΤΕΙ ΕΛΑΧΙΣΤΑ»-«Η ΤΕΡΑΣΤΙΑ ΕΛΑΙΟΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ: ΕΝΔΕΚΑ ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΑ ΕΛΑΙΟΔΕΝΔΡΑ!!!», εφ. *Ἔθνος*, Αθήνα 26, 28, 31 Μαΐου και 4, 7, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 23 Ιουνίου 1936, σελ. 4, κ.α..

140 «ΕΘΝΙΚΟΙ ΠΑΛΜΟΙ: Ἀνεβαίνοντας ἕναν Γολγοθᾶν: Σελίδες ἀπ' τὸ μαρτύριο τῆς φυλῆς», εφ. *Τὸ Φῶς*, Μυτιλήνη 3 Ιουνίου 1936.

141 Β. Κ., «ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ», εφ. *Ἀτλαντίς*, Νέα Υόρκη 24 Μαΐου 1936 (όπου λιθογραφία με υπέρτιτλο «*Ὁ Μαρμαρωμένος Βασιλιᾶς*» και λεζάντα «*Ὁ τελευταῖος τῶν Παλαιολόγων Κωνσταντῖνος 11ος, ὅστις ἔπεσε μαχόμενος ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος*»)· «29 ΜΑΪΟΥ 1453-29 ΜΑΪΟΥ 1936», εφ. *Ἐθνικὸς Κῆρυξ*, Νέα Υόρκη 29 Μαΐου 1936, σελ. 4 (όπου γκραβούρα του Παλαιολόγου με τον τίτλο του άρθρου άνωθεν και από κάτω αφιερωματική παράγραφο). Πρβ. [Αθηνών:] Γ. Λ. Α., «Ἡ ἐπαύριον τῆς ἁλώσεως», εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 31 Μαΐου 1936· Στέφανος Δαφνής, «29η ΜΑΪΟΥ Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΠΕΤΕΙΟΣ. Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΘΕΟΔΟΣΙΑΣ» [με την ίδια απεικόνιση και λεζάντα «Ἡ γνωστὴ φανταστικὴ παλαιὰ λιθογραφία τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ΄ γενομένη εἰς τὴν Ὀδησσόν.»], εφ. *Ὁ Τύπος*, 29 Μαΐου 1936. [Πειραιώς:] «ΕΠΙ ΤΗ ΑΛΩΣΕΙ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ», εφ. *Σφαίρα*, 29 Μαΐου 1936· «ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΕΠΙ ΤΗ ΑΛΩΣΕΙ ΤΗΣ ΚΩΝ]ΠΟΛΕΩΣ», εφ. *Χρονογράφος*, 29 Μαΐου 1936. [Ομογένειας:] «ΕΠΙ ΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΠΕΤΕΙΩ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΜΑΣ ΠΕΝΘΟΥΣ», εφ. *Ταχυδρόμος-Ομόνοια*, Αλεξάνδρεια 29 Μαΐου 1936.

Παράρτημα εικόνων

1. Ο Μητροπολίτης Μηθύμνης Διονύσιος Μηνάς (1879-1951)

2. Ο Μηθύμνης Διονύσιος προς τον λαό της Λέσβου από το δημαρχείο της Μυτιλήνης μετά την απελευθέρωση (1944) και
3. Η προκήρυξη του ΕΑΜ που υπογράφει ο Μηθύμνης Διονύσιος ως Πρόεδρος της Νομαρχιακής Επιτροπής Λέσβου

26 – 5 – 36

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Αριθ. Πρωτ. 1093/36

Τὴν 29ην Μαΐου 1936, ἡμέραν Παρασκευὴν καὶ ὥραν 10.30 π.μ. τελεῖται ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Λειμῶνος (Κολλονῆς Λέσβου) τὸ ἀποκαλυπτήριον τῆς προτομῆς τοῦ ἐν πλήρει ἁβιτοῦ δράσαντος καὶ ἡρωϊκῶς βιώσαντος μαρτυρήσαντος Ἐπισκόπου Α. Ἀγριτέλλη, Ἐπισκόπου Ζήλων.

Ὁ ἀείμνηστος, συλληφθεὶς τὸ 1921 ὡς πνευματικὸς ἡγέτης τῶν Ποντίων, ἀδικηθεὶς ἀόριστος εἰς ἀόριστον, μετὰ ἀνιστόρητον μαρτυρικὴν ζωὴν εἰς τὰς φυλακὰς τῆς Ἀμισοῦς κατεδικάσθη εἰς τὸν θάνατον καὶ ἐτελείωσεν ἀλοκαύτωμα τῆς πατρίδος, αὐτοθυσία τῆς ἐκκλησίας, σύμβολον τοῦ Γένους.

Εἰς τὰ ἀποκαλυπτήρια καλοῦνται, ἵνα ἀξιοπρεπῶς προσκυνήσωσι, νὰ παραστῶσι πάντες οἱ τιμῶντες τὴν ἱερὰν μνήμην τοῦ ἁγιωνύμου ἥρωος καὶ μετὰ τῆς γενετείρας του Λέσβου, τῆς ἀπείας ἐσήμερον ἐκλεκτῶν τέκνων, νὰ τελέσωσιν ἀλληλοκαὶ προσκύνημα, ἀποτίοντες ἅμα ἀδιαφιλόνικον καὶ τιμῆς ὀφειλομένης καὶ τοῦ ἀθανάτου ἀγῶνος.

Ὁ ΜΗΘΥΜΝΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
Ἐπίσκοπος τῆς Ἐστίας

4. Η προσκλητήρια επιστολή του Μηθύμνης Διονυσίου

ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΟΥ
ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΕΥΘ. ΑΓΡΙΤΕΛΛΗ
ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΖΗΛΩΝ

5. Η πρόσκληση προς τον Θεσσαλονίκης Γεννάδιο για την τελετή

ΕΓΕΝΝΗΘΗ:
6 ΙΟΥΛΙΟΥ 1870
(ΠΑΡΑΚΛΙΣΙ ΛΕΣΒΟΥ)

ΑΠΕΘΑΝΕ:
29 ΜΑΪΟΥ 1921
(ΑΜΑΛΙΑΔΑ ΙΩΝΙΑΣ)

ΣΤΟΝ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΑ ΕΥΘΥΜΙΟ ΑΓΡΙΤΕΛΛΗ

Εθλαβικό προσκύνημα

Φωνταλέομαι τρανά
ξάλλοιοι στή χώρα,
Κλέφαιν ἀντίφωνα
κείν' ἐντάφιον ἄφα...

Φεύγ' ἡ ψυχή, τρέφ' ἡ ψυχή
λυπητά κλάφη,
πίστι ἀθάν χάνεται
πλάφοντας, κλάφα!

Χαλεπτρής σ' ἐφίμωσε
ἄχρι κλοθωνίας!
Κείνοι ἀπό κυρίαρχες
οἱ ζωές ἐφύτευε...

Ναί! τί μπορεί γράφει
σκοτεινιστί τά βάθη;
Μακαρίτης ὁ Σπυρής!
ἔκαμε πολλάθη!

Ἄθῆνα, 1925

Ἔνας νέος Γαλιλαῖος
πάει νά ὑψωθῆ...
Σβέσαν τά χρυσόνειρα
τῆς Φυλῆς, οἱ πλάνοι!

Τῶν Ποντίων ἀρχηγός
νοῦς, ψυχή σ' Ἑλλάδα
Λευκωμένες ἀνέπαφες
φύτευες λαμπάδα.

Μά ἐκεί μαῦρα κέφαλα
ἀβέκεται ἡ πυρή πυρ...
τόν χαμό τόν ἄδικο
ἔκαν "ἐλπίν, δικό σας!

Τάς θρησκείας ρόφτεται
κεβαίνας Ναζωραίος
τῆς κατρίδας θρόνε
Ρήγας ὁ Φερραίος!

Κ.

6. Το ποίημα που συσχετίζει τον Ζήλων Ευθύμιο με τον Ρήγα Βελεστινλή

Ο ΔΙΑΔΟΧΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΥΤΙΛΗΝΗΝ

Ἡ ἄφιξις τοῦ Διαδόχου εἰς τήν ἀποβάθραν καθ' ἣν στιγμήν μαθήτριαι καί μαθηταί τοῦ προσφέρουν ἀνθοδέσμας

7. Ο διάδοχος Παύλος στη Μυτιλήνη (εφ. «Έθνος», 30 Μαΐου 1936)

Οι στίχοι τούτης της μικρής συλλογής είναι ένα μικρό μέρος απ' όσους έχω γράψει, και τους περισσότερους τυπώσει στο «Νουμά» και σέ άλλα περιοδικά, κατά το διάστημα που αρχίζει από το 1913 και φτάνει ίσαμε σήμερα. Ένα άλλο μέρος απ' αυτούς, με κάπως χουμοριστικό περιεχόμενο, λογαριάζω να τυπώσω σ' ένα δεύτερο, επίσης λιγοσέλιδο βιβλίο. Για τρίτο δέν μπορώ να πώ ακόμη τίποτα.

Κ.

8α-στ. Ο ποιητής Κώστας Καρθαίος (& ο Κοτζιούλας) και η συλλογή με το «Κ.»

ΕΘΝΙΚΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ
ΕΥΘ. ΑΓΡΙΤΕΛΛΗΣ
ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΖΗΛΩΝ

ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ
ΤΗΣ ΠΡΟΤΟΜΗΣ ΕΝΟΣ ΜΑΡΤΥΡΟΣ

Εἰς μνήμην
ἑνὸς Ποντίου
ἐθνομάρτυρος

9α-γ Ενδεικτικά άρθρα εφημερίδων για την τελετή αποκαλυπτηρίων

ΕΝΑΣ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ

9 δ-στ. Το άρθρο του Μ. Καλλοναίου με την τελευταία στροφή για τον Ρήγα
(εφ. Τὸ Φῶς, Μυτιλήνη 29 Μαΐου 1936) και σκίτσα του Μ. Καλλοναίου (1894-1966)

10 α-β Η προτομή του Ζήλων Ευθυμίου Αγριτέλλη στη Μονή Λειμώνος
(η πρώτη μετά από την τελετή & την κατάθεση στεφάνων, 30 Μαΐου 1936)

10γ Η προτομή του Ζήλων Ευθυμίου (και η επιγραφή της στήλης) σήμερα
(φωτογραφία κ. Λυκαρδόπουλου Χρήστου, 3 Αυγούστου 2018)

ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ΧΙΟΝΙΔΗΣ

Ρήγας Βελεστινλής, ένας παιδαγωγός του Διαφωτισμού στο σημερινό σχολείο. Πρόταση συνεργατικής δράσης για το Γυμνάσιο

Εισαγωγή

Στο σύντομο χαιρετισμό του «Πρός τούς Ἀναγνώστας» του *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* ο Ρήγας εξηγεί το λόγο για τον οποίο καταπιάστηκε με τα «ουσιωδέστερα της Φυσικής Ιστορίας»· η δήλωσή του θα μπορούσε να θεωρηθεί αντιπροσωπευτική για το σύνολο του έργου του:

Όντας φύσει φιλέλλην, δεν ευχαριστήθην μόνον απλώς να θρηνήσω την κατάστασιν του Γένους μου, αλλά και συνδρομήν να επιφέρω επάσχισα, όσον το επ' εμοί [...][1].

Ακολουθώντας την υπόδειξη του Ρήγα, αυτή η εισήγηση κινείται τόσο στην κατεύθυνση της κριτικής επισκόπησης της παρουσίας του Βελεστινλή στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση σήμερα, όσο και της παρουσίασης συγκεκριμένων προτάσεων για την αποτελεσματικότερη αξιοποίηση των έργων του στη διδακτική πράξη.

Η διαθεματικότητα και η εκπόνηση συνεργατικών δράσεων συνιστούν δύο από τους πυλώνες του επαγγελλόμενου «Νέου Σχολείου». Στο πλαίσιο στήριξης του Νέου Σχολείου υπογραμμίζεται η ανάγκη «διασύνδεσης και επικοινωνίας» των διδακτικών αντικειμένων, επιλογή που επιβάλλεται και από τη διαπίστωση ότι η διαθεματική εξέταση εννοιών και φαινόμενων ενεργοποιεί την κριτική σκέψη των μαθητών[2]. Οι όροι «συνεργατική μάθηση» και «συνεργατική διδασκαλία», από την άλλη, παραπέμπουν στην αντιμετώπιση των προκλήσεων της διδακτικής πράξης «από κοινού». Οι μαθητές

1 *Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα. Δεύτερος τόμος*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2002, σελ. 37.

2 *Μείζον Πρόγραμμα Επιμόρφωσης*, Αθήνα, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σελ. 13, σελ. 18· Αιμιλία Βλαχογιάννη, *Διδακτικές προσεγγίσεις στα φιλολογικά μαθήματα. Θεωρία και πράξη*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2006, σελ. 26.

εργάζονται σε ομάδες, πάνω σε ένα «πρόβλημα», υπό συνθήκες που ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένα κριτήρια. Εκπαιδευτικοί, με κοινή ή διαφορετική επιστημονική προέλευση, επικοινωνούν και συνεργάζονται ανταλλάσσοντας καλές πρακτικές, κατανοώντας σφαιρικότερα τις μαθητικές ανάγκες και δυνατότητες.

Ο Ρήγας Βελεστινλής, αυτή η πολυδιάστατη προσωπικότητα του 18ου αιώνα, αποτελεί ιδανική περίπτωση για την σχεδίαση και εφαρμογή μίας τέτοιας συνεργατικής δράσης στο χώρο του Γυμνασίου. Καθώς ήταν ταυτόχρονα διαφωτιστής και λογοτέχνης, πρόδρομος της νεωτερικότητας στο χώρο των φυσικών επιστημών και πολιτειολόγος, η προσωπικότητα του Ρήγα και η συμβολή του στην ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία μπορούν να εκτιμηθούν σφαιρικότερα μέσα από την εμπλοκή διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων στη μελέτη τους[3].

Εδώ επιχειρείται αυτό ακριβώς, να δοθεί ένα παράδειγμα δημιουργίας διδακτικού υλικού για τον Ρήγα στα μαθήματα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής και της Φυσικής για τη Γ΄ Γυμνασίου. Πιο συγκεκριμένα, οι μαθητές θα εξετάσουν στα αντίστοιχα μαθήματα τα έργα του Ρήγα *Θούριος*, *Τα Δίκαια του Ανθρώπου* και *Φυσικής Απάνθισμα*, αντιστοίχως, πριν επιχειρήσουν τη συνολική αποτίμηση της προσωπικότητας του Ρήγα στο μάθημα της Ιστορίας. Στόχος του εγχειρήματος είναι οι μαθητές να γνωρίσουν τη ζωή και το έργο του Ρήγα, να το εντάξουν στο γενικότερο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της εποχής του και να συγκρίνουν τις διακηρύξεις του με σύγχρονα κείμενα.

Στο πρώτο μέρος του άρθρου προσεγγίζεται με συντομία η παρουσία του Ρήγα στα υπάρχοντα Σχολικά Εγχειρίδια του Γυμνασίου. Στη συνέχεια, περιγράφεται αναλυτικά μία ενδεικτική πορεία διδασκαλίας και το υλικό που πλαισιώνει το υπάρχον διδακτικό υλικό.

Η παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή στα βιβλία του Γυμνασίου

Σχετική μελέτη επισημαίνει πως κατά τους 19ο και 20ο αιώνα «η παρουσία του Ρήγα είναι έντονη» στο ελληνικό σχολείο και συνίσταται στην παράθεση βιογραφικών στοιχείων και πληροφοριών «για το πολιτικό, επαναστατικό και συγγραφικό έργο του»[4]. Αν αυτή η διαπίστωση ανταποκρινόταν στην εικόνα των σχολικών βιβλίων παλαιότερα, η κατάσταση έχει αντιστραφεί στον 21ο αιώνα με τη μελέτη του Ρήγα να έχει μειωθεί ποσοτικά αλλά και ποιοτικά.

Σήμερα, οι μαθητές και οι μαθήτριες της Γ΄ Γυμνασίου έρχονται σε επαφή με τα κείμενα και τη σκέψη του μόνο στο μάθημα της Ιστορίας και της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, όπου οι 40 πρώτοι στίχοι του *Θούριου* του Ρήγα έχουν αντικαταστήσει τα *Δίκαια του Ανθρώπου,* που περιλαμβάνονταν στο προηγούμενο βιβλίο[5]. Στο μάθημα της Ιστορίας

3 Σύμφωνα με τους Λεοντσίνη και Κουνέλη, «Ο Ρήγας αποτελεί ιδιότυπη μορφή διανοούμενου και 'πολιτικού ακτιβιστή'», («Πολυπολιτισμικότητα και διδακτική της ιστορίας. Η περίπτωση του Ρήγα Βελεστινλή στη σχολική εκπαίδευση», *Υπέρεια*, τόμ. 4, *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγα»*, Αθήνα 2006, σελ. 656.

4 Σ. Γελαδάκης, Κ. Λουλουδάκης, Γ. Παπαδημητρίου, Μ. Στεργενάκης, «Ο Ρήγας μέσα από τα μάτια των μαθητών», *Υπέρεια*, τόμ. 4, *ό.π.*, σελ. 538.

5 Τα *Δίκαια του Ανθρώπου* περιλαμβάνονταν στο *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, ΟΕΔΒ, 2001, σελ. 61-62.

και στην ενότητα «Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός» οι συγγραφείς αφιερώνουν 99 λέξεις στον Ρήγα, τις οποίες συνοδεύουν δύο άρθρα από το «Σύνταγμά» του και η γνωστή εικόνα των Ρήγα και Κοραή να ανασηκώνουν την Ελλάδα.[6] Από την άλλη, στο βιβλίο της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής και στο κεφάλαιο για τα πολιτεύματα και τα συντάγματα, οι μαθητές διαβάζουν παραθέματα για αυτά τα ζητήματα από τους Περικλή, Μοντεσκιέ, Καστοριάδη ενώ καλούνται να συμπληρώσουν τις γνώσεις τους διαβάζοντας Βασιλικό, Αλιέντε και Σαμαράκη και συγκρίνοντας το σημερινό Σύνταγμα με εκείνα της Γαλλικής και Αμερικανικής επανάστασης και του 1843· ο Ρήγας, οι πολιτικές απόψεις του και τα κείμενά του απουσιάζουν από τις σχετικές αναφορές.[7] Ο ίδιος «αποκλεισμός» χαρακτηρίζει και το βιβλίο της Φυσικής, στο οποίο υπάρχουν παραπομπές στο παρελθόν της επιστήμης με το Θαλή το Μιλήσιο ή το Βενιαμίν Φραγκλίνο, αλλά τα κείμενα και η μέθοδος του Ρήγα δεν αναφέρονται καν[8].

Ακόμα περισσότερο από ό,τι ίσχυε παλαιότερα, σήμερα «όπως περιέχονται στο σχολικό εγχειρίδιο η δράση και οι ιδέες του Ρήγα, πολύ λίγοι μαθητές κατανοούν τη σημασία της συμβολής του Βελεστινλή στην εθνεγερσία και το νεοελληνικό Διαφωτισμό»[9].

Ο Ρήγας Βελεστινλής στο μάθημα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας

Όπως αναφέρθηκε, στο βιβλίο της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Γυμνασίου περιλαμβάνονται και 40 στίχοι από το *Θούριο* του Ρήγα, που εντάσσονται ως πρώτο κείμενο στην ενότητα «Νεοελληνικός Διαφωτισμός»[10]. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για τους πρώτους 40 από τους 126 στίχους του ποιήματος, οι οποίοι, σύμφωνα με το χωρισμό ενοτήτων του Καραμπερόπουλου, αποτελούν τις δύο από τις έξι ενότητες του *Θούριου*. Στους πρώτους 20 στίχους ο Ρήγας διεκτραγωδεί τη θλιβερή κατάσταση των ραγιάδων, ενώ, στη συνέχεια, δίνει οδηγίες για τον τρόπο οργάνωσης της επανάστασης των υπόδουλων που καταλήγουν στον «Όρκο κατά της τυραννίας και της αναρχίας»[11]. Στο *Βιβλίο του Εκπαιδευτικού* ορίζονται ως στόχοι της διδασκαλίας του αποσπάσματος «να αναδειχτεί η ιστορική σημασία του εθνεγερτικού αυτού ποιήματος» και οι μαθητές «να αναφερ-

6 Ευαγγελία Λούβη, Δημήτριος Ξιφαράς, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, ΟΕΔΒ (Πατάκη), 2009, σελ. 25. Στις «Ασκήσεις - Δραστηριότητες» της ενότητας οι μαθητές καλούνται να αναζητήσουν στη Γαλλική Επανάσταση «επιδράσεις της στις πολιτικές απόψεις του Ρήγα».

7 Στέλλα Σωτηρίου, Στυλιανή Κορδονούρη, Αικατερίνη Ζαφρανίδου, *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Γ΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, ΟΕΔΒ, 2011, σελ. 66-78.

8 Νικόλαος Αντωνίου, Παναγιώτης Δημητριάδης, Κωνσταντίνος Καμπούρης, Κωνσταντίνος Παπαμιχάλης, Λαμπρινή Παπατσίμπα, *Φυσική Γ΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2011, σελ. 10-34.

9 Χαράλαμπος Χαρίτος, «Ο Ρήγας στο εγχειρίδιο Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού: Επίκαιρα σχόλια», *Υπέρεια*, τόμ. 5, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγα»*, Αθήνα 2010, σελ. 1113.

10 Παναγιώτης Καγιαλής, Χριστίνα Ντουνιά, Θεοδώρα Μεντή, *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Γυμνασίου*. Αθήνα, Διόφαντος (Μεταίχμιο), 2017, σελ. 28-30.

11 Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «Ρήγα Βελεστινλή, *Θούριος: Ανάλυση*», εισήγηση στο συνέδριο *Ελεγεία, πατριωτικά Θούρια στην ελληνική ποίηση από τον 7ο αι. μέχρι σήμερα*, Βάλια Κάλντα Γρεβενών, 21 Ιουλίου 2013, και στον ιστότοπο http://www.rhigassociety.gr/new/pdf/thourios_analisis.pdf

θούν γενικότερα στις κοινωνικοπολιτικές ιδέες του Ρήγα»[12]. Για την επίτευξη αυτών των στόχων, οι μαθητές καλούνται να εντοπίσουν στο απόσπασμα στοιχεία για τη ζωή των σκλαβωμένων, τα εκφραστικά μέσα, τα οποία τονίζουν τον επαναστατικό χαρακτήρα του ποιήματος και το όραμα του Ρήγα για το μέλλον. Ως παράλληλο κείμενο προτείνεται να αξιοποιηθεί ο όρκος των Φιλικών, ενώ ο εκπαιδευτικός μπορεί να αναθέσει στους μαθητές να συγκεντρώσουν ύμνους, προκηρύξεις, κείμενα και εικόνες «από τον προεπαναστατικό αγώνα των Ελλήνων» και να τα συγκρίνουν με το *Θούριο* ως προς την απήχησή τους.

Παράλληλα με αυτές τις ερωτήσεις και δραστηριότητες, κατά την επεξεργασία του ποιήματος προτείνεται να προστεθεί κατάλληλο υλικό, που θα αναδεικνύει χαρακτηριστικά της ιδεολογίας του Ρήγα, όπως αποτυπώνεται στο *Θούριο*: τον «υπερεθνικό, πλουραλιστικό εθνικισμό του»,[13] την πρόνοιά του για όσα θα γίνουν μετά την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού και τη σύνδεση του ποιήματος με το ευρύτερο επαναστατικό περιβάλλον.

Στην πρώτη δραστηριότητα δίνονται συμπληρωματικά οι στίχοι 41-47 του ποιήματος και ζητείται από τους μαθητές και τις μαθήτριες να συμπληρώσουν πίνακα με τρεις στήλες· στην πρώτη καταγράφουν τους λαούς, που ο Ρήγας καλεί σε επανάσταση, στη δεύτερη τη φυλή και τη θρησκεία τους, ενώ στην τρίτη σημειώνουν τα σημερινά κράτη που «αντιστοιχούν» σε αυτούς (εικόνα 1). Ο πίνακας μπορεί προαιρετικά να συμπληρωθεί με σημερινό χάρτη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, στον οποίο κυκλώνονται οι περιοχές που θα κάλυπτε το επαναστατικό μήνυμα του Ρήγα με σημερινούς όρους. Στόχος της άσκησης είναι οι μαθητές να συνειδητοποιήσουν πως ο Ρήγας Βελεστινλής επιδίωκε να «ιδρυθεί μια νέα κοινοπολιτεία – οικουμένη, η οποία θα βασίζεται στις κοινές παραδόσεις» των λαών της περιοχής[14].

Η δεύτερη δραστηριότητα οδηγεί τους μαθητές να επισημάνουν, μέσα από τη σύγκριση της κατάστασης που βιώνει την εποχή του ο Ρήγας και του μέλλοντος που σχεδιάζει, πως η ένωση των λαών και η επανάσταση εναντίον του σουλτάνου είναι το πρώτο μόνο μέρος του προγραμματισμού του Ρήγα. Πρόκειται για μία έκκληση για επανάσταση κατά της τυραννίας, που δεν είναι αφηρημένη, αλλά αποβλέπει στη δημιουργία συγκεκριμένων μεταεπαναστατικών συνθηκών. Οι μαθητές συμπληρώνουν το σχεδιάγραμμα με λέξεις, φράσεις και εκφραστικά σχήματα από το απόσπασμα του βιβλίου (εικόνα 2).

Τέλος, και αφού έχει ολοκληρωθεί η επεξεργασία του ποιήματος, δίνονται στους μαθητές αποσπάσματα από την *Αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας* και άρθρα από τη *Γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη* και καλούνται να εντοπίσουν στο *Θούριο* απηχήσεις αυτών των επαναστατικών κειμένων (Εικόνα 3). Από τη συγκριτική εξέτασή τους οι μαθητές συνειδητοποιούν πως το ποίημα του Ρήγα, πέρα από ένα φλογερό κάλεσμα, συνιστά ένα εκλαϊκευμένο διάγραμμα των πολιτειακών επιδιώξεων του διαφωτισμού και του επαναστατικού κλίματος του τέλους του 18ου αιώνα.

---

12 Παναγιώτης Καγιαλής, Χριστίνα Ντουνιά, Θεοδώρα Μέντη, *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Γυμνασίου. Βιβλίο Εκπαιδευτικού*, Αθήνα, 2017, σελ. 24.

13 Δημήτριος Τίτσιας, «Τα Δικαιώματα του Ανθρώπου στη διακήρυξη του Ρήγα υπό το πρίσμα των σύγχρονων διεθνών συνθηκών», *Υπέρεια*, τόμ. 6, *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγα»*, Αθήνα 2014, σελ. 1206.

14 Δ. Τίτσιας, «Τα Δικαιώματα του Ανθρώπου...», *ό.π.*, σελ. 1206.

Αφιερώνοντας, λοιπόν, ένα διδακτικό δίωρο του μαθήματος της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στο *Θούριο* του Ρήγα με βάση το σχολικό βιβλίο και τις πρόσθετες δραστηριότητες, οι μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου με ένα έμμετρο κείμενο που «αποβλέπει να μεταφέρει και να καταστήσει κατανοητές» τις πολιτικές ιδέες του συγγραφέα του με απλά λόγια, «για να αγγίζει την ψυχή και το νου του λαού»[15]. Στο μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής θα έχουν την ευκαιρία, στο πλαίσιο της προτεινόμενης συνεργατικής δράσης, να έρθουν σε επαφή με τις ιδέες του Ρήγα για το σύνταγμα και τα δικαιώματα και να τις εντάξουν στο πλαίσιο όσων σήμερα ισχύουν σε αυτούς τους τομείς.

Ο Ρήγας στο μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής

Οι μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου φτάνοντας στην ενότητα «Τα πολιτεύματα και το Σύνταγμα» του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής έχουν ήδη μελετήσει το *Θούριο* του Ρήγα. Έχουν, λοιπόν, γνωρίσει τις ιστορικές περιστάσεις του πολιτικού περιβάλλοντος του Ρήγα, έχουν προβληματιστεί για την επίδραση της ριζοσπαστικής πολιτικής σκέψης της εποχής στις επιλογές του, έχουν επισημάνει τη σημασία που απέδιδε ο Ρήγας στη θεμελίωση και τη διοίκηση του κράτους μετά την ολοκλήρωση της επανάστασης. Ερχόμενοι με αυτά τα «εφόδια» σε ένα μάθημα, που αφιερώνει χώρο και χρόνο στην ιστορία των συνταγματικών κειμένων, διαπιστώνουν πως ο Ρήγας απουσιάζει από αυτή την αφήγηση. Επομένως, ο εκπαιδευτικός πρέπει να συγκροτήσει από την αρχή το υλικό που θα αναδείξει την παραδειγματική αξία των συνταγματικών κειμένων του Ρήγα Βελεστινλή.

Προτείνεται να αξιοποιηθούν άρθρα από τα *Δίκαια του Ανθρώπου* του Ρήγα στο πλαίσιο της γνωριμίας και εξοικείωσης των μαθητών με την έννοια των δικαιωμάτων και τη σημασία τους στη λειτουργία μιας δημοκρατικής πολιτείας. Τα κείμενα του Ρήγα προσφέρονται κατεξοχήν για αυτή τη διαδικασία, αφού σε αυτά ορίζονται τόσο τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα όσο και τα «δεύτερης» γενιάς δικαιώματα - οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά. Επιπλέον, στο πολιτειακό έργο του Ρήγα εντοπίζονται στοιχεία και από τα λεγόμενα «δικαιώματα αλληλεγγύης», τα δικαιώματα τρίτης γενιάς που αφορούν συλλογικότητες και όχι άτομα, και στα οποία δεν αναφέρεται το σχολικό βιβλίο[16]. Κριτήρια για την επιλογή των άρθρων, που θα παρουσιαστούν και θα σχολιαστούν από τους μαθητές συνιστούν η κάλυψη των διαφορετικών κατηγοριών δικαιωμάτων, η εγγύτητά τους σε σημερινά προβλήματα και ανησυχίες και, τέλος, η γλώσσα τους.

Επιλέγονται, λοιπόν, από *Τα δίκαια του ανθρώπου* τα άρθρα 2, 7 και 32 σε ό,τι αφορά τον προσδιορισμό των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Από το άρθρο 2 οι μαθητές εντοπίζουν τα «φυσικά» δικαιώματα του ανθρώπου, έννοια με την οποία είναι εξοικειωμένοι και από την ενότητα του Διαφωτισμού στο μάθημα της ιστορίας (εικόνα 4).

Ιδιαίτερη σημασία αποκτούν στις σημερινές συνθήκες μισαλλοδοξίας οι προβλέψεις του άρθρου 7 για την ελευθερία της γνώμης, την ελευθεροτυπία και την ανεξιθρησκία. Αφού οι μαθητές εντοπίσουν τις έννοιες στο κείμενο του Ρήγα, μπορούν να προβληματιστούν για την εφαρμογή ή την παραβίασή τους σήμερα, δύο και πλέον αιώνες από τη διατύπωσή τους. Στο άρθρο 32 θίγεται το ζήτημα της λογοδοσίας των αρχών στους πολίτες, το δικαίωμα και η υποχρέωση των τελευταίων να ελέγχουν ανεμπόδιστα την

15 *Άπαντα*, τόμ. 2, *ό.π.*, σελ. 105· Καραμπερόπουλος, «Θούριος...», *ό.π.*, σελ. 3.

16 Για την τριμερή διαίρεση των δικαιωμάτων στα σύγχρονα συνταγματικά κείμενα, βλ. Δ. Τίτσιας, «Τα Δικαιώματα του Ανθρώπου...», *ό.π.*, σελ. 1203.

εξουσία για τις αποφάσεις της. Εύκολα το συγκεκριμένο άρθρο μπορεί να συνδεθεί με τις σύγχρονες συζητήσεις, μέρος των οποίων φτάνει και στους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, για το πρόβλημα της αδιαφορίας των πολιτών για τα κοινά ή του αυταρχικού τρόπου άσκησης της εξουσίας από τους εκάστοτε κυβερνώντες (εικόνα 5).

Όπως σωστά επισημαίνεται στο σχολικό βιβλίο, η εγκαθίδρυση του κράτους δικαίου, η οποία επιτυγχάνεται με την κατοχύρωση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, δεν συνεπάγεται μείωση ή κατάργηση των κοινωνικών ανισοτήτων[17]. Για το λόγο αυτό δημιουργήθηκε και περιγράφεται στα σύγχρονα συντάγματα μία σειρά δικαιωμάτων που ονομάζονται κοινωνικά. Το κείμενο του Ρήγα μπορεί και σε αυτό το σημείο να διαφωτίσει και να προβληματίσει τους μαθητές. Σε μία περίοδο οικονομικής και κοινωνικής κρίσης το άρθρο 21 από *Τα Δίκαια του Ανθρώπου* φαντάζει επίκαιρο, σχεδόν γραμμένο για τα σύγχρονα προβλήματα, αφού επιβάλλει την υποχρέωση της πολιτείας να συντρέχει οικονομικά τον πολίτη. Εξίσου σημαντική, ιδιαιτέρως στο χώρο του σχολείου, είναι και η πρόβλεψη του Ρήγα για τη μόρφωση των νέων˙ στο άρθρο 22 με την πρόβλεψη για την ισοτιμία των δύο φύλων στην εκπαίδευση και με τη σύσταση να διδάσκονται οι μαθητές ξένες γλώσσες μαρτυρείται ο ριζοσπαστικός για την εποχή του και εξωστρεφής χαρακτήρας των ιδεών του Ρήγα (εικόνα 6)[18].

Τέλος, οι έννοιες της κοινωνικής δικαιοσύνης και της κρατικής πρόνοιας για τους πολίτες ενός κράτους αναδεικνύονται κατεξοχήν με το τελευταίο μέρος του άρθρου 35, με τη ρύθμιση των χρεών που προτείνει ο Ρήγας σε μία ανάμνηση της «σεισάχθειας» του Σόλωνα (εικόνα 7). Η πρόβλεψη, οι λόγοι που την επιβάλλουν και οι συνέπειές της μπορούν να κεντρίσουν το ενδιαφέρον των μαθητών για το στόχο των συνταγματικών προβλέψεων σε ένα ευνομούμενο κράτος.

Μία άλλη μέθοδος αξιοποίησης του κείμενου του Ρήγα μπορεί να είναι η συγκριτική εξέτασή του με άρθρα του ελληνικού Συντάγματος, όπως ισχύει σήμερα. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να δοθεί στους μαθητές το άρθρο 22 από *Τα Δίκαια του ανθρώπου* του Ρήγα και να ζητηθεί να εντοπίσουν ομοιότητες και διαφορές με το άρθρο του ελληνικού Συντάγματος, που περιλαμβάνει τις προβλέψεις για την παιδεία (εικόνα 8).

Με τη μελέτη του *Θούριου* και των πολιτειακών σχεδίων του Ρήγα, οι μαθητές έχουν γνωρίσει τον επαναστατικό λόγο του και τις ριζοσπαστικές ιδέες του για τη μελλοντική πολιτική οργάνωση της Ελλάδας και της Ανατολής. Για να συμπληρωθεί, ωστόσο, η εικόνα του Ρήγα ως εκφραστή της νεωτερικότητας στα τέλη του 18ου αιώνα είναι αναγκαία η συνεργασία και του καθηγητή του μαθήματος της Φυσικής.

Ο Ρήγας στο μάθημα της Φυσικής

Στον ευρωπαϊκό χώρο ο 18ος αιώνας ήταν «ο αιώνας της ανάπτυξης των επιστημονικών ιδεών» και της ανάδειξης των μεθοδολογικών εργαλείων της παρατήρησης και του πειράματος για τη μελέτη των φαινομένων[19]. Σε αυτό το πλαίσιο η Φυσική θεωρείται «η

17 Στέλλα Σωτηρίου, *Κοινωνική*, σελ. 114-115.

18 Σύμφωνα με το Λέανδρο Βρανούση (*Ρήγας Βελεστινλής*, Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα», 1998, σελ. 34), το άρθρο για την εκπαίδευση αποτελεί πρωτότυπη σύλληψη του Ρήγα που δεν υπήρχε στα πρότυπά του.

19 Χρίστος Ξενάκης, «Η διαπραγμάτευση του νόμου της παγκόσμιας έλξης και το πρόβλημα των αντιπόδων: μια απόπειρα εκλαΐκευσης στο 'Φυσικής Απάνθισμα'», *Υπέρεια*, τόμ.5, *ό.π.*, 2010, σελ. 1025-1026.

κατεξοχήν επιστήμη της νεωτερικότητας», αφού αποκαλύπτει και επαναφέρει στο προσκήνιο του επιστημονικού ενδιαφέροντος το φυσικό κόσμο[20]. Το έργο *Φυσικής Απάνθισμα* φανερώνει ακριβώς την πρόθεση του Ρήγα να συμβάλει στην κοινοποίηση και την περαιτέρω διερεύνηση της σύγχρονής του φυσικής επιστήμης. Ταυτόχρονα, βέβαια, με το αντικείμενο, ιδιαιτέρως σημαντικές στο *Φυσικής Απάνθισμα* είναι η πειραματική μέθοδος και η παιδαγωγική αρχή των ερωταποκρίσεων, μέσα από τις οποίες με εύληπτο τρόπο και απλή γλώσσα προσφέρεται στους αναγνώστες η επιστημονική γνώση. Επιπλέον, για την ελληνική περίπτωση το έργο του Ρήγα φιλοδοξεί να διαλύσει το σκοτάδι της αμάθειας και της δεισιδαιμονίας, τις οποίες γνωρίζει από πρώτο χέρι, και να αλλάξει τη νοοτροπία των λαϊκών στρωμάτων ελευθερώνοντάς τα από την ιδιότυπη σκλαβιά των προλήψεων.[21]

Ένα φυσικό φαινόμενο που εξετάζεται στο μάθημα της Φυσικής στη Γ΄ Γυμνασίου είναι ο ηλεκτρισμός[22]. Σε αυτήν την ενότητα, στο περιθώριο της κυρίως αφήγησης, παρατίθεται εικόνα του Βενιαμίν Φραγκλίνου, ως ερευνητή των ηλεκτρικών φαινομένων και εφευρέτη του αλεξικέραυνου με την επισήμανση, μάλιστα, πως πρόκειται για έναν επιστήμονα με πολιτικές ανησυχίες. Το παράδειγμα του διαφωτιστή, ο οποίος συνδυάζει πολιτικές και επιστημονικές ανησυχίες, παραπέμπει, σχεδόν νομοτελειακά, στην περίπτωση του Ρήγα. Παρουσιάζοντας στους μαθητές το αντίστοιχο χωρίο από το *Φυσικής Απάνθισμα* εκείνοι μπορούν να επισημάνουν τόσο την περιγραφική ακρίβεια του Ρήγα, όταν αναφέρεται στο αλεξικέραυνο, όσο και την άμεση σύνδεση της επιστημονικής επισήμανσης με τη διάλυση λαϊκών προλήψεων. Στο διάλογο που προηγείται ο μαθητής, φορέας των παραδοσιακών αντιλήψεων, «φωτίζεται» από το δάσκαλο, εγκαταλείπει τις λαθεμένες απόψεις και οδηγείται στην επιστημονική αλήθεια (εικόνα 9).

Αφιερώνοντας ένα μέρος της διδακτικής ώρας στο προδρομικό έργο φυσικής του Ρήγα ο καθηγητής του μαθήματος προσθέτει ένα τελευταίο κομμάτι στο πορτρέτο της πολυσχιδούς προσωπικότητας του Ρήγα Βελεστινλή.

Συμπεράσματα

Σκοπός της παρούσας εισήγησης δεν ήταν να παρουσιαστούν σχολιασμένα κάποια από τα έργα του Ρήγα· άλλωστε, αυτό έχει επιχειρηθεί με μεγάλη επιτυχία και από το βήμα αυτού του Συνεδρίου και όσων προηγήθηκαν. Παρουσιάστηκε μία διδακτική πρόταση, ένας τρόπος προσέγγισης της διδακτικής πράξης με αντικείμενο την προσωπικότητα και το έργο του Ρήγα Βελεστινλή. Αυτή η προσέγγιση στηρίζεται κυρίως στις επιστημονικές γνώσεις των εκπαιδευτικών, λαμβάνοντας όμως υπ' όψιν τη βασική διδακτική αρχή της εγγύτητας στη ζωή, καθώς κι εκείνη της διαθεματικότητας, η οποία επιτρέπει τη σύνδεση διαφόρων γνωστικών αντικειμένων, της Λογοτεχνίας, της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, της Φυσικής. Με τη συνεργασία των καθηγητών, που διδάσκουν αυτά τα αντικείμενα, ο μαθητής αποκτά μία πληρέστερη εικόνα για το Ρήγα από εκείνη που παρουσιάζεται στο βιβλίο της Ιστορίας.

Ας έρθουμε τώρα και στο τελικό ερώτημα: «Γιατί τον Ρήγα;» Με άλλα λόγια, για ποιο λόγο ο Ρήγας πρέπει να αξιοποιηθεί συστηματικότερα στη δευτεροβάθμια εκπαί-

20 Βασίλειος Κύρκος, «'Φυσικής Απάνθισμα', κεφ. Ζ΄, σελ. 46. Το παράδειγμα του αστρονόμου που έπεσε στο πηγάδι. Σχόλια και παρατηρήσεις», *Υπέρεια*, τόμ. 6, *ό.π.*, 2014, σελ. 870-871.

21 Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Παραδοσιακές αντιλήψεις και νέες επιστημονικές ιδέες στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή», *Υπέρεια*, τόμ. 4, *ό.π.*, 2006, σελ. 776, σελ. 781-782.

22 Ν. Αντωνίου..., *Φυσική Γυμνασίου,..., ό.π.*, σελ. 11-33.

δευση. Η παρουσίαση ενός Ρήγα «προφήτη» μεταγενέστερων πολιτικών και επιστημονικών εξελίξεων στον ελλαδικό χώρο δεν μπορεί και δεν πρέπει να προβάλλεται ως επαρκής απάντηση. Ο Ρήγας Βελεστινλής είναι μία προσωπικότητα μεγάλης εμβέλειας πρωτίστως γιατί συνδύασε το περιεχόμενο της γνώσης με την κοινωνική λειτουργία της για την απελευθέρωση του ανθρώπου από την άγνοια, πολιτική και πνευματική. Με αυτήν την ιδιότητα ο Ρήγας έχει θέση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και στους προβληματισμούς των μαθητών της.

Βιβλιογραφία

Αντωνίου, Ν., Δημητριάδης, Π., Καμπούρης, Κ., Παπαμιχάλης, Κ., Παπατσίμπα, Λ., *Φυσική Γ΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2011.

Βλαχογιάννη, Αιμιλία, *Διδακτικές προσεγγίσεις στα φιλολογικά μαθήματα. Θεωρία και πράξη*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2006.

Βρανούσης, Λέανδρος, *Ρήγας Βελεστινλής*, Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, 1998.

Γελαδάκης, Σ., Λουλουδάκης, Κ., Παπαδημητρίου, Γ., Στεργενάκης, Μ., «Ο Ρήγας μέσα από τα μάτια των μαθητών», *Υπέρεια*, τόμ. 4, 2006, σελ. 537-550.

Καγιαλής, Π., Ντουνιά, Χρ., Μεντή, Θ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, Διόφαντος (Μεταίχμιο), 2017.

Καγιαλής, Π., Ντουνιά, Χρ., Μεντή, Θ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Γυμνασίου. Βιβλίο εκπαιδευτικού*, Αθήνα, Διόφαντος (Μεταίχμιο), 2017.

Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Ρήγα Βελεστινλή, *Θούριος: Ανάλυση*», εισήγηση στο συνέδριο *Ελεγεία, πατριωτικά Θούρια στην ελληνική ποίηση από τον 7ο αι. μέχρι σήμερα*, Βάλια Κάλντα Γρεβενών, 21 Ιουλίου 2013 και στον ιστότοπο http://www.rhigassociety.gr/new/pdf/thourios_analisis.pdf

Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Γυμνασίου, Αθήνα, ΟΕΔΒ, 2001.

Κύρκος, Βασίλειος, «'Φυσικής Απάνθισμα', κεφ. Ζ΄, σελ. 46. Το παράδειγμα του αστρονόμου που έπεσε στο πηγάδι. Σχόλια και παρατηρήσεις», *Υπέρεια*, τόμ. 6, *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγα»*, Αθήνα 2014, σελ. 869-876.

Λεοντσίνης, Γεώργιος και Κουνέλη, Ευαγγελία, «Πολυπολιτισμικότητα και διδακτική της ιστορίας. Η περίπτωση του Ρήγα Βελεστινλή στη σχολική εκπαίδευση», *Υπέρεια*, τόμ. 4, *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγα»*, Αθήνα 2006, σελ. 653-668.

Λούβη, Ευαγγελία και Ξιφαράς, Δημήτριος, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, ΟΕΔΒ (Πατάκη), 2009.

Μείζον Πρόγραμμα Επιμόρφωσης, Αθήνα, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011.

Ξενάκης, Χρίστος, «Η διαπραγμάτευση του νόμου της παγκόσμιας έλξης και το πρόβλημα των αντιπόδων: μια απόπειρα εκλαΐκευσης στο 'Φυσικής Απάνθισμα'», *Υπέρεια*, τόμ.5, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγα»*, Αθήνα 2010, σελ. 1025-1042.

Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικατερίνη, «Παραδοσιακές αντιλήψεις και νέες επιστημονικές ιδέες στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή», *Υπέρεια*, τόμ. 4, *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγα»*, Αθήνα 2006, σελ. 773-788.

Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα. Δεύτερος τόμος, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2002, σελ. 37.

Σωτηρίου, Σ., Κορδονούρη, Σ., Ζαφρανίδου, Α., *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Γ΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, ΟΕΔΒ, 2011.

Τίτσιας, Δημήτριος, «Τα Δικαιώματα του Ανθρώπου στη διακήρυξη του Ρήγα υπό το πρίσμα των σύγχρονων διεθνών συνθηκών», *Υπέρεια*, τόμ. 6, *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγα»*, Αθήνα 2014, 1201-1212.

Χαρίτος, Χαράλαμπος, «Ο Ρήγας στο εγχειρίδιο Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού: Επίκαιρα σχόλια», *Υπέρεια*, τόμ. 5, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγα»*, Αθήνα 2010, σελ. 1107-1114.

Σ' ανατολή και δύση και νότον και βοριά,
για την πατρίδα όλοι να 'χωμεν μια καρδιά.
Στην πίσιτν του καθένος ελεύθερος να ζη,
στην δόξα του πολέμου, να τρέξωμεν μαζί.
Βουλγάροι κι Αρβανίτες, Αρμένοι και Ρωμιοί,
Αράπηδες και άσπροι, με μιαν κοινήν ορμή,
για την ελευθερίαν να ζώσωμεν σπαθί,
πως είμαστ' αντρειωμένοι παντού να ξακουσθή.

Λαοί	Θρησκείες - Φυλές	Σήμερα
Τούρκοι		
Ρωμιοί		
Βουλγάροι		
Αρβανίτες		
Αρμένοι		
Ρωμιοί		
Αράπηδες		

Εικόνα 1. Στην πρώτη δραστηριότητα, μαθητές και μαθήτριες επεξεργάζονται στίχους από τον Θούριο του Ρήγα

Εικόνα 2. Συνεχίζοντας την ανάλυση του Θούριου, μαθητές και μαθήτριες καταγράφουν το πολιτικό σύστημα στην Ανατολή πριν και μετά την ανατροπή του σουλτάνου

Α. Παραδεχόμαστε ως αναμφισβήτητες τις παρακάτω αλήθειες: όλοι οι άνθρωποι είναι πλασμένοι ίσοι· ο Δημιουργός τους προίκισε με ορισμένα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα· ανάμεσα στα δικαιώματα αυτά περιλαμβάνονται η ζωή, η ελευθερία και η επιδίωξη της ευτυχίας. Οι κυβερνήσεις εγκαταστάθηκαν από τους ανθρώπους για να εξασφαλίζουν αυτά τα δικαιώματα και η δίκαιη εξουσία τους απορρέει από τη συγκατάθεση αυτών που κυβερνιούνται. Κάθε φορά που μια μορφή διακυβέρνησης αποδεικνύεται καταστροφική για το σκοπό αυτό, ο λαός έχει το δικαίωμα να την αλλάξει ή να την καταργήσει και να εγκαταστήσει μια νέα κυβέρνηση, θεμελιώνοντάς την πάνω στις αρχές και στα σχήματα εκείνα που θα του φανούν πιο επιτήδεια για να του προσφέρουν την ασφάλεια και την ευτυχία.
Β. Άρθρο 1: Οι άνθρωποι γεννιούνται και παραμένουν ελεύθεροι και έχουν τα ίδια δικαιώματα. Οι κοινωνικές διακρίσεις μόνο στο κοινό συμφέρον μπορούν να βασίζονται. Άρθρο 2: Κάθε πολιτικός σχηματισμός πρέπει να σκοπεύει στη διατήρηση των φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τα δικαιώματα αυτά είναι η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και η αντίσταση στη βία. Άρθρο 3: Το Έθνος είναι η αποκλειστική πηγή κάθε εξουσίας. Κανένα σώμα, κανένα άτομο δεν μπορεί να ασκεί εξουσία που δεν απορρέει από το Έθνος.
(Αποσπάσματα από την Αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, Α, και από τη γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, Β. Από το: Ε. Λούβη και Δ. Χ. Ξιφαράς, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, Διόφαντος, 2007, 15, 17)

Εικόνα 3. Οι μαθητές και οι μαθήτριες συγκρίνουν επαναστατικά κείμενα

2. Αυτά τα φυσικά δικαιώματα είναι: πρώτον το να είμεθα όλοι Ίσοι και όχι ο ένας ανώτερος από τον άλλον· δεύτερον να είμεθα ελεύθεροι, και όχι ο ένας σκλάβος του αλλουνού· τρίτον να είμεθα σίγουροι εις την ζωήν μας, και κανένας να μην ημπορή να μας την πα΄ρη αδίκως και κατά την φαντασίαν του· και τέταρτον τα κτήματα όπου έχομεν κανένας να μην ημπορή να μας τα εγγίξη, αλλ' είναι εδικά μας και των κληρονόμων μας.

Εικόνα 4. Στο μάθημα «Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή», μαθητές και μαθήτριες μελετούν άρθρα από Τα Δίκαια του Ανθρώπου του Ρήγα

7. Το δίκαιον τού να φανερώνωμεν την γνώμην μας και τους συλλογισμό μας, τόσον με την τυπογραφίαν, όσον και με άλλον τρόπον· το δίκαιον τού να συναθροιζώμεθα ειρηνικώς· η ελευθερία κάθε είδους θρησκείας, Χριστιανισμού, Τουρκισμού, Ιουδαϊσμού, και τα λοιπά, δεν είναι εμποδισμένα εις την παρούσαν διοίκησιν. Όταν εμποδίζωνται αυτά τα δίκαια, είναι φανερόν πως προέρχεται τούτο από τυραννίαν, ή πως είναι ακόμη ενθύμησις του εξοστρακισθέντος δεσποτισμού όπου απεδιώξαμεν.

32. Το δίκαιον τού να δίδη ο κάθε πολίτης έγγραφον αναφοράν και να προσκλαίεται διά καμίαν ενόχλησιν οπού τω γίνεται προς εκείνους όπου έχουν την εξουσία του έθνους εις το χέρι τους, δεν έχει να εμποδίζεται κατ' ουδένα τρόπον, μήτε να τον ειπούν πως δεν είναι καιρός ή τόπος, αλλ' οποίαν ώραν και αν πηγαίνη ο παραπονούμενος πολίτης είναι δεκτή η αναφορά του.

Εικόνα 5. Ελευθερία έκφρασης, ελευθεροτυπία, ανεξιθρησκία, λογοδοσία των αρχών στο έργο του Ρήγα

21. Αι δημόσιαι συνδρομαί και ανταμοιβαί είναι ένα ιερόν χρέος της πατρίδος. Το κοινόν χρεωστεί μίαν βοήθειαν εις τους δυστυχείς εγκατοίκους, τόσον εις το να τους προμηθεύση να έχουν τι να εργάζωνται, όσον και να δώση τρόπον ζωής εις εκείνους οπού δεν ημπορούν πλέον να δουλεύσουν· ήγουν, ένας γεωργός μην έχοντας βόδια κάθεται αργός· η πατρίς έχει χρέος να τον δώση και να τον προσμείνη, ώστε να τα πληρώση· ένας εσακατεύθη εις τον υπέρ πατρίδος πόλεμον· αυτή πρέπει να τον ανταμείψη και να τον θρέψη εν όσω ζη.

22. Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα· η πατρίς έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και θηλυκά παιδία. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη. Να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφείς, εις δε τας μεγάλες πόλεις να παραδίδεται η γαλλική και η ιταλική γλώσσα, η δε ελληνική να είναι απαραίτητος.

Εικόνα 6. Οι μαθητές και οι μαθήτριες ανακαλύπτουν τα «κοινωνικά δικαιώματα» μέσα από τον Ρήγα

Τα χρέη των πόλεων, πολιτειών, χωρών και των κατά μέρος πολιτών οπού εχρεωστούντο παρθέντα προ πέντε χρόνων, και εις αυτό το διάστημα επληρώνετο διάφορον εις τους δανειστάς, η παρούσα δοίκησις τα αναιρεί, και οι δανεισταί δεν έχουν να ζητούν εις το εξής μήτε κεφάλαιον μήτε διάφορον από τους χρεώστας, ωσάν οπού επήραν τα δάνειά των, διατί διπλώνουν τα κεφάλαια εις πέντε χρόνους.

Εικόνα 7. Η ρύθμιση χρεών προτείνεται από τον Ρήγα

Α. 22. Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα· η πατρίς έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και θηλυκά παιδία. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη. Να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφείς, εις δε τας μεγάλς πόλεις να παραδίδεται η γαλλική και η ιταλική γλώσσα, η δε ελληνική να είναι απαραίτητος.

Β. Άρθρο 16: (Παιδεία, τέχνη, επιστήμη)

1. Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. Η ακαδημαϊκή ελευθερία και η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσουν από το καθήκον της υπακοής στο Σύνταγμα.

2. Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες.

3. Τα έτη υποχρεωτικής φοίτησης δεν μπορεί να είναι λιγότερα από εννέα.

4. Όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας, σε όλες τις βαθμίδες της, στα κρατικά εκπαιδευτήρια. Το Κράτος ενισχύει τους σπουδαστές που διακρίνονται, καθώς και αυτούς που έχουν ανάγκη από βοήθεια ή ειδική προστασία, ανάλογα με τις ικανότητές τους.

Εικόνα 8. Οι μαθητές και οι μαθήτριες συγκρίνουν τις παραινέσεις του Ρήγα με τις προβλέψεις του σημερινού ελληνικού συντάγματος

Οι νεώτεροι φυσικοὶ, διὰ ν' αποφύγουν τον όλεθρον οπού ημπορεί να προξενήση η αστραπὴ, εφευρήκαν μίαν μηχανὴν, ήτις είναι κατεσκευασμένη ούτως. Εις τά δύο υπέρτατα άκρα της σκέπης του οσπητίου, εμπήγουν δύο σουβλερὰ σίδερα απὸ δύο οργυαίς ύψος το καθ' εν, χοντρὰ έκαστον ίσια με το μεγάλον δάκτυλον του ανθρώπου, και προς την βάσιν χοντρότερα. Τας οποιας αμφοτέρας βάσεις ενώνουν έπειτα με έτερον σίδερον του ιδίου χόνδρους, όπερ είναι τόσον μακρὺ, οπού η άκρη του φθάνει εις κανένα πηγάδι, ή ποτάμι, ή λάκκον σκαμμένον επὶ ταυτώ. Όθεν το αστροπελέκι έλκεται καθὼς το σίδερον απὸ τον μαγνήτην από τα σουβλερά σίδερα (με το να εἶναι πρότερον ηλεκτρισμένα) και κυνηγώντας όλο το σίδερον, καταντεί εις το πηγάδι, ή ποτάμι, ή λάκκον και μένει το σπήτι άβλαβον.

- Μα πώς είναι ισιασμένη η αρχὴ του κεραυνού με τέτοιον τόπον (ερώτησεν ο νέος) οπού πίπτωντας να σκοτώνη άνθρωπον;

- Ο κεραυνὸς (απεκρίθη) ποτὲ δεν σκοτώνει κανέναν, αλλ' η αστραπὴ είναι η αφορμή οπού υστερούνται οι άνθρωποι την ζωὴν τους.

- Η αστραπὴ (ακολούθησεν έκθαμβος να λέγη ο νέος) θανατώνει τον άνθρωπον; Εις καιρὸν όπου εγὼ εφοβούμουν έως τώρα τον κρότον της βροντής, ο οποίος εν ταυτώ ακολουθεί την αστραπήν;

Εικόνα 9. Το αλεξικέραυνο στο Φυσικής Απάνθισμα του Ρήγα

JULIEN CALVIÉ

La vie et le parcours intellectuel de Rhigas Vélestinlis

Étudier la vie de Rhigas est chose difficile tant il y a de zones d'ombres, de faits mal établis ou controversés et de légendes qui gravitent autour du personnage. Malgré l'intérêt que de nombreux chercheurs portent, depuis plusieurs dizaines d'années, à son œuvre et à sa personnalité, sa biographie nous est donc toujours assez mal connue.

I. La Thessalie: Vélestino et Zagora

Rhigas est né à Varousi, quartier chrétien de Vélestino, en Thessalie, en 1757. Il porte un prénom d'origine latine[1], courant en Thessalie. Il ajouta à son prénom "Vélestinlis", du nom de son village natal de Vélestino, où le suffixe–li, d'origine turque, signifie "originaire de", et signa tous ses écrits Rhigas Vélestinlis ou Rhigas Vélestinlis le Thessalien. Quant à Féréos, du nom de la ville antique de Phères située à l'emplacement de Vélestino, il n'a jamais été utilisé par Rhigas lui-même.

La Thessalie était, au milieu du XVIIIe siècle, une région prospère: on y trouvait une grande plaine agricole et des villages avec une proto-industrie textile[2]. Ambélakia, sur les flancs du mont Ossa, à l'entrée de la vallée de Tempé, produisait des fils teints en rouge (le rouge de garance) qui étaient transportés, par voie de terre, jusqu'à Budapest, Vienne et Leipzig via le port de Salonique[3]. La prospérité de la région à l'époque ottomane lui permit de créer et d'entretenir des écoles où enseignaient des Grecs qui avaient étudié en Europe occidentale. Ambélakia était pourvue de son imprimerie, de sa bibliothèque et de son école, toutes subventionnées par la municipalité, Tirnavos possédait trois écoles tandis que

1 Du latin *rex-regis* (le roi).

2 Voir à ce sujet Michel Palairet, «Désindustrialisation à la périphérie : études sur la région des Balkans au XIXe siècle», *Histoire, économie et société*, 1985, 4e année, n°2. p. 253-274.

3 Ambélakia est restée célèbre pour sa grande coopérative d'agriculteurs, artisans, ouvriers et marchands, tous engagés dans la production et la vente de fils de coton rouges et blancs à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe siècle.

d'autres villes textiles moins importantes de la région -Tsaritsani, Livadi et Rapsani - avaient également une certaine réputation en tant que centres d'éducation[4].

Le père de Rhigas était, si l'on en croit la tradition locale, un négociant aisé de Vélestino[5]. La fortune paternelle permit à Rhigas de faire des études. Il apprit sans doute à lire et écrire à l'école de Vélestino[6] puis partit pour l'école de Zagora, dans le Pélion, où il découvrit la littérature grecque classique : la bibliothèque de Zagora, fondée par Ioannis Pringos, riche commerçant originaire du village et installé à Amsterdam, nous est parvenue. Elle était d'une grande richesse puisque Pringos y avait envoyé un millier de livres - ouvrages littéraires, historiques, religieux, philosophiques, scientifiques - couvrant pratiquement tous les domaines du savoir, en plusieurs langues, et édités chez les meilleurs éditeurs européens. Il y avait également envoyé des instruments de physique pour l'instruction des élèves[7]. Rhigas fréquenta aussi, vraisemblablement, la bibliothèque d'Ambélakia. Tout en continuant à étudier, il aurait par la suite été instituteur dans le village de Kissos, en Thessalie.

Ce portrait de Rhigas, exécuté dans les années 1840-1860 et conservé dans la collection de Kitsos Makris, à Volos, provient de la maison du peintre Thanasis Pagonis à Drakeia du Pélion, en Thessalie. C'est une des premières représentations connues de Rhigas[8].

4 Michel Palairet, *loc. cit.*, p. 261-262.

5 Apostolos Dascalakis, *Rhigas Vélestinlis. La Révolution française et les préludes de l'indépendance hellénique*, Paris, 1937, p. 24.

6 Dimitrios Karabéropoulos, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επαναστάσης του* [*Rhigas Vélestinlis et le projet stratégique de sa révolution*], Athènes, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2017, p. 25-26.

7 Vassia Karkayanni-Karabélia, «Les "pamphlets" du patriarche Kallinikos et la montée des Lumières en Grèce», *Actes du troisième colloque de la Société Européenne des Études néo-helléniques*, 2-4 juin 2006, (édition numérique : http://www.eens-congress.eu).

8 Vassia Karkayanni-Karabélia, «Rhigas Vélestinlis, Historiographie et iconographie», *Rhigas Vélestinlis (1757-1798), Intellectuel et combattant de la liberté*, Actes du Colloque International de l'Unesco (12 et 13 décembre 1998), Paris, Unesco/Éditions Desmos, 2002, p. 121-123.

Après sa mort et surtout après la révolution de 1821, Rhigas devint un héros national et de nombreuses légendes se créèrent autour de lui. Une de ces légendes raconte comment et pourquoi il dut fuir la Thessalie. Près de Vélestino, un Turc lui aurait ordonné, à coups de fouet, de le prendre sur ses épaules et de lui faire traverser un cours d'eau. Rhigas aurait obéi mais, au milieu de la rivière, se serait débarrassé de lui après une lutte acharnée. Le Turc se serait alors noyé et Rhigas aurait dû fuir pour éviter des représailles. Une autre tradition rapporte qu'il aurait d'abord trouvé refuge auprès des klephtes de l'Olympe, puis au mont Athos - la légende rejoint peut-être ici la réalité[9] - avant de gagner Constantinople[10].

II. Constantinople

Ce qui est sûr, c'est qu'il arriva à Constantinople vers 1774.Disposant, selon certaines traditions, de lettres de recommandation[11], il entra rapidement en contact avec les Phanariotes et leur entourage. Rappelons qui étaient les Phanariotes : des familles grecques de Constantinople, issues pour la plupart de l'aristocratie byzantine —c'est du moins ce qu'elles prétendent—, enrichies grâce au commerce et à la banque et installées dans le quartier du Phanar, près de la Corne d'Or, où se trouvaient la résidence du patriarche ainsi que les bâtiments administratifs et religieux de l'Église. Les rapports étroits que les Phanariotes entretenaient avec le Patriarcat, l'aide financière qu'ils accordaient à l'Église leur permirent, petit à petit, d'occuper toutes les places réservées aux laïcs dans la bureaucratie patriarcale et de faire passer le Patriarcat sous leur contrôle. Après avoir pénétré la bureaucratie patriarcale, ils s'efforcèrent de s'infiltrer dans l'appareil d'État et se firent nommer drogmans du divan, de la flotte et hospodars de Valachie et de Moldavie.

Rhigas entra probablement au service du phanariote Alexandre Ypsilantis[12] (1725-1805), d'abord comme précepteur de ses enfants puis comme son secrétaire particulier. Il tissa également des liens avec la famille Karatzas. Il continua son éducation à l'Académie patriarcale où il apprit les langues étrangères : l'italien et l'allemand mais aussi le français. La tradition veut qu'il parlât et écrivît cette langue comme si c'était sa langue maternelle[13]. Auprès des Phanariotes, il s'initia également à la politique internationale et découvrit les Lumières françaises. Il eut enfin, comme beaucoup de Grecs installés à Constantinople à la même époque, des activités liées au commerce.

III. Bucarest et la principauté de Valachie

Un rappel historique tout d'abord. Les Phanariotes profitèrent de l'importance que leur conférait leur rôle de drogmans pour obtenir le gouvernement des provinces danubiennes de Moldavie et de Valachie, États vassaux de l'Empire ottoman qui jouissaient, à ce titre, d'une certaine autonomie. Les représentants des familles phanariotes se succédèrent au titre de "hospodars[14]" de l'une ou l'autre province à partir de 1711. Leurs parents et amis

9 Dimitrios Karabéropoulos, *Ρήγας Βελεστινλής και...*, *op. cit.*, p. 28-30.

10 Apostolos Dascalakis, *op. cit.*, p. 25

11 *Ibid.*, p. 26.

12 Il s'agit du grand-père d'Alexandre Ypsilantis, aide de camp du tsar Alexandre Ier, chef militaire de la Φιλική Εταιρεία (la Société amicale) et chef de l'insurrection contre l'Empire ottoman à partir des principautés danubiennes (mars-juin 1821).

13 Apostolos Dascalakis, *op. cit.*, p. 27.

14 Hospodar: terme d'origine slave signifiant "seigneur", "maître" ou "souverain" (c'est la signification du mot serbe *gospodar*).

les accompagnaient et se partageaient les diverses fonctions gouvernementales. Certains phanariotes, corrompus, cherchèrent surtout à s'enrichir tandis que d'autres profitèrent de l'éloignement du pouvoir central pour encourager le développement des Lumières. Ils créèrent des écoles et des bourses pour encourager l'éducation et des imprimeries[15] pour faire circuler les idées. Ils reçurent le soutien des marchands grecs dispersés le long des voies commerciales reliant le sud-est de l'Europe à l'Europe centrale, sur le couloir Danube-Morava-Vardar/Maritsa: Vienne-Budapest-Belgrade-Niš-Thessalonique/Constantinople[16]. Les villes de Bucarest (Valachie) et Jassy (Moldavie) devinrent des centres de culture, hellénique mais aussi française, et le grec et le français finirent même par s'imposer comme langues des élites grecques et locales.

Sur cette image d'époque (1793), Alexandre Mourouzi, hospodar de Valachie de 1793 à 1796, reçoit l'ambassadeur britannique à Constantinople, Robert Liston, dans son palais de *Curtea Nouă*, "La Nouvelle Cour", à Bucarest[17].

On ne sait pas exactement quand et pourquoi Rhigas quitta Constantinople pour Bucarest. Sa présence en Valachie semble attestée, dès 1782-1783, à la cour du hospodar Nicolas Karatzas[18], connu pour sa traduction en grec de *l'Essai sur les mœurs et l'esprit*

15 Voir à ce sujet Dan Simonescu, «Le livre grec imprimé en Roumanie (1642-1830)», *Symposium. L'Époque phanariote: 21-25 octobre 1970*, Thessalonique, Institut d'Études balkaniques, 1974, p. 127-134.

16 À Belgrade et plus généralement en Serbie, du XVIIe siècle au milieu du XIX siècle, les Grecs (généralement des Grecs venus de Macédoine et d'Épire) contrôlaient pratiquement tout le commerce, notamment du point de vue financier. Voir à ce sujet Dušan Bataković (dir.), *Histoire du peuple serbe*, Paris, L'Âge d'Homme, 2005, p. 165.

17 Voir à ce sujet Sorin Iftimi, «Chipurile domnitorului Alexandru Moruzi în portrete din secolul XIX» [«Les visages du prince Alexandre Mourouzi dans les portraits du XIXe siècle»], *Cercetări Istorice*, XXXIV, Iaşi, 2015, p. 174, 188 (en roumain).

18 *Ρήγας Βελεστινλής, Θεωρία και πράξη* [*Rhigas Véléstinlis, Théorie et action*], Athènes, Βουλή των Ελλήνων, 1998, p. 15-17.

des nations de Voltaire[19] (1776). Il exerça également les fonctions de secrétaire auprès de la famille Brancoveanu qui appartenait à l'aristocratie locale, les boyards, ainsi qu'auprès de Nicolas Mavroyénis[20], qui fut hospodar de Valachie de mars 1786 à juin 1790.

Ses fonctions lui permirent donc de tisser des liens avec des membres de chacune des trois élites de la région : les "boyards"[21], les marchands grecs et les phanariotes parmi lesquels Dimitrios Katardzis, qui fut chargé de fonctions administratives importantes dans les principautés danubiennes et se situe dans la tradition des lettrés éclairés imbus des idées françaises qui se proposaient d'élever le niveau culturel du peuple en l'instruisant dans sa langue. Rhigas se lia également, à Bucarest, avec les membres les plus éminents de l'entourage de Katardzis : Grigorios Konstantas et Daniel Philippidis, auteurs d'une *Géographie moderne*[22] de l'Europe, Panayotis Kodrikas, traducteur des *Entretiens sur la pluralité des mondes* de Fontenelle (Vienne, 1794), Néophytos Doukas, éditeur et traducteur d'Eschyle, de Thucydide et de Pindare, et Athanasios Christopoulos, auteur d'une grammaire du grec parlé et d'un drame héroïque (*Achille*). Il enseigna peut-être à l'Académie princière de Bucarest[23].

Après la mort de Nicolas Mavroyénis, décapité sur ordre du sultan, et alors que la Valachie et Bucarest sont occupés par l'armée autrichienne - du 3 novembre 1789 au 24 juillet 1791 -, Rhigas part pour Vienne où il devient secrétaire d'un noble gréco-autrichien, Christodoulos Kirlianos, baron de Langenfeld. Il commence, dans la capitale impériale, la publication de ses œuvres : il publie, sous le titre *L'École des amants délicats ou Livre moral contenant les aventures curieuses des plus belles femmes de Paris qui fleurissent dans le temps présent*[24], une traduction-adaptation de six nouvelles tirées du premier volume des *Contemporaines* (1780) de Rétif de la Bretonne (1790) et écrit un *Florilège de physique* (*Φυσικής Απάνθισμα*), sorte de manuel[25] inspiré de l'*Encyclopédie* de Diderot et D'Alembert (1790)[26]. Ces deux œuvres sont publiées à Vienne. Il traduit également, pendant la même période, des extraits de *L'Esprit des Lois* de Montesquieu (1791). Cette dernière traduction n'a jamais été publiée et ne nous est pas parvenue.

---

19 Constantin Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières*, Genève, Droz, 1969, p. 98.

20 Dimitrios Karabéropoulos conteste ce fait dans: «Ρήγας Βελεστινλής και Νικόλαος Μαυρογένης. Ήταν ο Ρήγας γραμματέας του και έπαρχος στην Κραϊόβα» [«Rhigas Vélestinlis et Nicolas Mavroyénis: Rhigas était-il son secrétaire et gouverneur à Craiova?»], *Υπέρεια* [*Hypéria*], tome 6, Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας, Athènes, 2014, p. 831-840.

21 Rhigas comptait parmi ses amis des personnalités représentatives des grandes familles roumaines. Voir à ce sujet Olga Cicanci, «Rhigas Vélestinlis et la vie socio-politique roumaine», *Rhigas Vélestinlis (1757-1798), Intellectuel et combattant de la liberté*, Actes du Colloque International de l'Unesco (12 et 13 décembre 1998), Paris, Unesco/Éditions Desmos, 2002, p. 78.

22 *Γεωγραφία Νεωτερική* [*Géographie moderne*], Vienne, 1791. Il existe une édition récente de ce texte, avec introduction de Catherine Coumarianou, aux éditions Ermis (Athènes, 1988).

23 Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessalonique, Institut d'Études balkaniques, 1974, p. 447-449.

24 *Σχολείον των ντελικάτων εραστών ήτοι Βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα των ωραιοτέρων γυναικών του Παρισίου ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα.*

25 D'après Ariadna Camariano-Cioran, Rhigas élabora «ce manuel [...] pour qu'il soit utilisé par ses élèves de l'Académie princière de Bucarest» (*ibid.*, p. 449).

26 Voir à ce sujet Dimitrios Karabéropoulos, «Le *Florilège de physique* (Φυσικής Απάνθισμα) de Rhigas Vélestinlis et l'*Encyclopédie*. Première identification d'un modèle», Centre d'Études balkaniques, Bulletin de liaison n°12, Paris, 1994, p. 129-139.

En 1791, lorsque la Valachie retourne dans le giron de l'Empire ottoman, Rhigas revient à Bucarest où il devient le secrétaire particulier de Michel Soutsos, le nouvel hospodar de Valachie (mars 1791-décembre 1793). Il entre alors très certainement en contact avec des agents de la Révolution française envoyés à Bucarest pour y propager l'idéologie républicaine: Émile Gaudin, premier consul de France en Valachie[27] et Constantin Stamaty, chancelier du consulat de France à Bucarest[28].

IV. Vienne

La Hofburg, résidence de l'archiduc d'Autriche, roi de Bohême et de Hongrie et Empereur du Saint Empire romain de la nation germanique ; on ne parle de l'Empire d'Autriche qu'après 1806 et la dissolution - ou suppression - du Saint-Empire romain de la nation germanique par Napoléon[29] (photo de l'auteur).

Le 4 août 1796, Rhigas quitte Bucarest pour Vienne. Le consul autrichien en Valachie, Michael Merkelius, informe alors les autorités de son pays qu'un certain Rhigas, en contact avec des agents révolutionnaires français, donc un «homme suspect» contre lequel il fallait «prendre des mesures», entrait en Autriche[30]. Pourtant, la police n'agit pas immédiatement contre lui. C'est dans la capitale autrichienne que Rhigas fit imprimer, avec l'accord de la censure, la quasi-totalité de ses œuvres littéraires et politiques:

27 Ariadna Camariano-Cioran, «L'activité d'Émile-Claude Gaudin, premier consul de France à Bucarest», *Revue roumaine d'histoire*, IX, 1970, p. 251-260.

28 Apostolos Dascalakis, *op. cit.*, p. 42.

29 De nombreuses possessions des Habsbourg - plus de la moitié en superficie - ne faisaient pas partie du Saint-Empire romain de la nation germanique: la Galicie, la Transylvanie, le Banat, la Slavonie, la Croatie, la Dalmatie, l'actuelle Slovaquie, la Hongrie et le royaume lombardo-vénitien, en Italie du nord.

30 Rapport daté du 4 août 1796. Voir à ce sujet Dušan Pantelić, *Η εκτέλεση του Ρήγα* [*L'exécution de Rhigas*], Athènes, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2000, p. 38-39, 105-106 et Apostolos Dascalakis, *op. cit.*, p. 44.

-*Le Trépied moral* (*Ο Ηθικός Τρίπους*, 1797) qui comporte la traduction d'une pièce de théâtre, *L'Olympiade*, de l'Italien Pietro Metastasio[31], et de deux poèmes, *La Bergère des Alpes* du Français Jean-François Marmontel et "Le premier marin" (en allemand "Der erste Schiffer") du Suisse Salomon Gessner, ce dernier poème n'ayant pas été traduit par Rhigas mais par son ami et collaborateur Antonios Koronios.

-Une traduction du quatrième et dernier volume du *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* (*Νέος Ανάχαρσις*) de l'abbé Jean-Jacques Barthélémy, réalisée en commun avec Georges Vendotis (1797). Il s'agit d'un ouvrage d'histoire ancienne vulgarisée qui se présente comme un récit de voyage détaillé et érudit décrivant les sites et la géographie de la Grèce du IVe siècle avant J.-C., paru en France en 1788.

-Une *Carte de Grèce* (*Χάρτα της Ελλάδος*, 1797) qui est un manifeste politique où l'auteur tente de visualiser l'espace sur lequel il veut créer un État hellénique à la fois unitaire et supranational, comprenant toute la péninsule des Balkans, c'est-à-dire les territoires qui se trouvent au sud du Danube et de la Save, la principauté danubienne de Valachie (au nord du Danube) et une partie de l'Asie mineure (Constantinople et la côte égéenne : Smyrne, Aïvali). La mise en évidence du caractère hellénique de cet espace se fait par le recours à l'histoire : la carte dresse l'état des lieux où la présence grecque est attestée par la mythologie et l'histoire depuis les temps les plus anciens. À l'heure où les Habsbourg et les Russes affirment leurs prétentions à la succession de l'Empire ottoman, Rhigas, encouragé par la présence française dans les Îles ioniennes, annonce la candidature de la Grèce à cette succession.

-Des cartes séparées de la Moldavie et de la Valachie (*Νέα Χάρτα της Βλαχίας, Γενική Χάρτα της Μολδοβίας,* 1797).

-Un *Portrait d'Alexandre le Grand* (*Εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου*) et de ses généraux: Ptolémée, Cassandre, Antigone et Séleucos (1797).

-Un *Chant de guerre* (*Ο Θούριος*, 1797), discours tout imprégné des idées des Lumières et de la Révolution française puisqu'il y est question de liberté, d'égalité et de fraternité entre les hommes et entre les peuples, de patriotisme, de lutte contre la tyrannie et l'injustice.

-Une *Nouvelle Administration politique des habitants de la Roumélie, de l'Asie mineure, des îles méditerranéennes et de la Moldovalachie* (*Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*, 1797) qui comprend le *Chant de guerre* mentionné ci-dessus, une *Proclamation révolutionnaire* (*Επαναστατική Προκήρυξη*), une Déclaration des *Droits de l'Homme* (*Τα Δίκαια του Ανθρώπου*) et une *Constitution* inspirée de la très démocratique constitution de l'an I (1793), en France. Cette œuvre vise à préparer la libération des Grecs et des autres peuples balkaniques en même temps qu'elle propose, pour la «République hellénique» qui serait créée, un modèle : celui de la République française née de la Révolution de 1789[32].

Un manuel d'instruction militaire[33] était aussi sous presse lors de l'arrestation de Rhigas par la police autrichienne, en décembre 1797. Il s'agissait d'une traduction-adaptation d'un

31 Voir à ce sujet Dimitrios Karabéropoulos, *Ο Ρήγας μεταφραστής των Ολυμπίων του Μεταστάσιο* [*Rhigas traducteur de L'Olympiade de Métastasio*], Athènes, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2001.

32 Voir à ce sujet Pascal Kitromilidis (éd.), *Ρήγας Βελεστινλής, Άπαντα τα σωζόμενα* [*Rhigas Vélestinlis, Œuvres complètes*], vol. 5, Athènes, Βουλή των Ελλήνων, 2000, p. 79-135.

33 *Εγκόλπιον* [*στρατιωτικόν*] ou *Ο Στρατάρχης Κεβενχύλλερ*, 1797. On ne connaît pas exactement le titre de cet ouvrage.

ouvrage du maréchal autrichien Ludwig-Andreas von Khevenhüller (1683-1744)[34] qui s'était illustré lors des guerres austro-turques au début du XVIIIe siècle. Dans cette brochure destinée aux combattants grecs étaient insérés deux chants révolutionnaires composés par Rhigas: l'*Hymne patriotique* (*Ύμνος πατριωτικός*) composé sur l'air de la Carmagnole et "Qu'attendez-vous, amis et frères" ("Τι καρτερείτε, φίλοι και αδελφοί") chanté sur l'air d'une chanson populaire allemande: "*Freut euch des Lebens*" ("Réjouissez-vous de la vie")[35]. Seuls ces deux chants nous sont parvenus[36].

Les activités de Rhigas entre son arrivée à Vienne et son arrestation à Trieste sont difficiles à retracer. Les seules informations dont on dispose sont les rapports des interrogatoires après son arrestation, donc ce que lui et ses compagnons ont bien voulu divulguer aux autorités autrichiennes à ce moment-là.

Une question se pose alors: pourquoi Rhigas s'est-il établi à Vienne? Nous voyons à cela plusieurs raisons. L'Autriche se montrant généralement assez respectueuse de ses nationalités et tolérante en matière religieuse[37], sa capitale était devenue, à la fin du XVIIIe siècle, un lieu d'intense bouillonnement politique et culturel. Ses peuples - Italiens, Slovènes, Croates, Serbes de Voïvodine et du Banat, Tchèques, Slovaques, Hongrois, Roumains de Transylvanie, Polonais, Ukrainiens, Ruthènes de Galicie - s'y retrouvaient et leurs intellectuels faisaient circuler les idées nouvelles[38]. Vienne était aussi, de même que d'autres villes du système politique et dynastique des Habsbourg, par exemple Budapest, Zagreb, Trieste ou Sibiu et Braşov[39] en Transylvanie, un centre important de la diaspora grecque en Europe. Les Grecs y avaient leur imprimerie, celle des frères Markidès-Pouliou, et leur journal, *Éphiméris*, qui parut de décembre 1790 à décembre 1797 et était imprimé chez ces mêmes frères Markidès-Pouliou. Rhigas, qui était déjà venu à Vienne dans les années 1790-1791, avait établi à ce moment-là des contacts avec des membres de la diaspora. Son rôle auprès des hospodars lui avait aussi permis de s'assurer la protection ou l'appui de personnalités importantes parmi les Grecs de Vienne. Les commerçants grecs établis dans la ville, qui tenaient entre leurs mains le commerce avec l'Orient et jouaient, de ce fait, un rôle important dans l'économie autrichienne, étaient des patriotes. Ils œuvraient à la renaissance hellénique: ils finançaient des écoles grecques ainsi que les publications d'érudits et de patriotes comme Rhigas. D'ailleurs, ce dernier, sans emploi, voyagea et publia ses œuvres grâce au soutien financier

34 *Exercitium zu Pferde und zu Fuss*, 1728. L'ouvrage fut republié à Vienne en 1739 (*Ibid.* p. 142).

35 Cette œuvre a été récemment attribuée à Rhigas (voir à ce sujet Dimitrios Karabéropoulos, Ρήγας Βελεστινλής και..., *op. cit.*, p. 67).

36 Voir à ce sujet Panayotis Pistas, «Τα Τραγούδια του "Εγκολπίου" του Ρήγα» [«Les chants du "Manuel" de Rhigas»], *Ελληνικά* 22 (1969), p. 183-206, Pascal Kitromilidis, *Ρήγας Βελεστινλής, Άπαντα τα σωζόμενα*, *op.cit.*, p. 139-143 et *Ρήγας Βελεστινλής, Θεωρία και πράξη*, *op. cit.*, p. 82-83 (note 59).

37 Voir à ce sujet Gilbert Bosetti, *De Trieste à Dubrovnik. Une ligne de fracture de l'Europe*, Grenoble, ELLUG, 2006, p. 86: «Force est de reconnaître que l'Empire habsbourgeois fut plus respectueux de ses nationalités que les deux autres Empires, ottoman et tsariste, envers leurs minorités. [...] Les Habsbourg se montrèrent généralement assez respectueux des différences ethniques et tolérants en matière religieuse».

38 Françoise Knopper, «Le cosmopolitisme viennois», *Dix-huitième Siècle*, 25, 1993, p. 129-151.

39 Athanassios E. Karathanassis, *L'Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Braşov aux XVIIIe-XIXe siècles*, Thessalonique, Institut d'Études balkaniques, 1989.

des commerçants grecs installés à Vienne. Son séjour à Vienne fut donc très certainement en partie financé par ses compatriotes. Rhigas eut aussi, semble-t-il, une autre source de revenus : des propriétés foncières à Craiova et dans le département de Vlasca, en Valachie, dont s'occupaient, en son absence, des administrateurs de la principauté valaque. Olga Cicanci, néo-helléniste moldave spécialiste des Grecs de Roumanie, affirme à ce propos que Rhigas « est l'exemple typique du marchand grec intellectuel des Principautés roumaines qui entendait investir dans les propriétés foncières»[40].

Le quartier grec de Vienne (*das Griechenviertel*), entre la cathédrale et le canal du Danube (*der Donaukanal*):

La *Griechengasse* ou "ruelle des Grecs" en allemand (photo de l'auteur).

40 Voir à ce sujet Olga Cicanci, *loc. cit.*, p. 76-77.

L'imprimerie Pouliou et la plaque commémorative sur la façade du bâtiment qui abritait cette imprimerie dans la *Rotenturmstraße* (la rue de la Tour rouge). On y lit une citation de Rhigas: Όποιος ελεύθερα συλλογάται συλλογάται καλά[41] et l'explication suivante, en allemand: «Ici se trouvait l'imprimerie Markidès-Pouliou où Rhigas Vélestinlis fit imprimer ses œuvres révolutionnaires pour la libération des Grecs et des peuples des Balkans» (photo de l'auteur).

V. L'arrestation et l'exécution de Rhigas (Trieste, Belgrade)

Installé légalement à Vienne, Rhigas peut circuler librement dans toute l'Autriche.

C'est à Trieste, port franc habsbourgeois et porte méditerranéenne de la *Mitteleuropa*, qu'il se rend, en décembre 1797, avec l'intention de poursuivre sa route vers Prévéza ou les Îles ioniennes, alors aux mains des Français[42], mais il est surveillé par la police autrichienne : la situation internationale est tendue - la campagne d'Italie, dirigée par le général Bonaparte et le Directoire contre les Autrichiens, bat son plein - et toute personne soupçonnée d'entretenir des liens avec des révolutionnaires français est considérée comme suspecte. Le 19 décembre, par suite d'une trahison, il est arrêté dans un hôtel de Trieste et accusé de conspiration contre l'Empire ottoman. La police autrichienne saisit, dans son hôtel, trois caisses contenant 2685 exemplaires de la *Proclamation révolutionnaire*, 92 exemplaires du *Voyage du jeune Anacharsis* et 16 feuillets de la *Carte de la Grèce*[43]. Voici le rapport que le gouverneur de la police autrichienne, le baron Bridigo, fait, le jour même de l'arrestation de Rhigas, au ministre de la police à Vienne, Johann Anton von Pergen:

> «Étant donné que les circulaires révolutionnaires, rédigées suivant les idées françaises de liberté, ont été imprimées par Vélestinlis en grand nombre dans le but d'être distribuées en Orient à ses amis et que les trois caisses confisquées sur place avec divers imprimés et des brochures avaient pour destination Prévéza, localité occupée par les Français, nous nous permettons de soupçonner que c'est avec le soutien des Français sur place qu'il essaierait de réaliser son projet révolutionnaire. [...] Même si ce projet ne visait probablement que l'Orient, et par conséquent ne pouvait toucher qu'indirectement les États occidentaux voisins, toutefois la pensée que ce projet pourrait par la suite engendrer des conséquences très nuisibles, vu le grand nombre de Grecs installés dans les provinces autrichiennes limitrophes, m'oblige à attirer l'attention de l'administration [...] afin de prendre immédiatement des mesures aptes à étouffer dans l'œuf la conspiration dangereuse pour l'État et à préserver de troubles l'État ottoman voisin, avec qui la Cour impériale se trouve en état de paix confirmée par des traités, ainsi qu'à protéger nos frontières de leur propagation»[44].

41 «Celui qui pense librement pense bien» (manuscrit des *Éléments de physique*, 1790).

42 À la suite du traité de Campo-Formio, conclu après la première campagne d'Italie (18 octobre 1797), Prévéza et les anciennes possessions vénitiennes des Îles ioniennes furent attribuées à la France.

43 Apostolos Dascalakis, *op. cit.*, p. 134.

44 Constantin Amantos, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή* [*Documents inédits sur Rhigas Vélestinlis*], Athènes, I. N. Σιδέρης, 1930, p. 4-9. L'édition comprend la correspondance officielle - les textes originaux en allemand ainsi que leur traduction en grec - entre les autorités autrichiennes de Trieste et de Vienne depuis l'arrestation de Rhigas et de ses compagnons jusqu'à leur extradition vers l'Empire ottoman.

L'Autriche, qui a peur de la contagion révolutionnaire dans ses États et voit avec inquiétude l'avancée de Bonaparte dans le nord de l'Italie, juge donc préférable «d'étouffer dans l'œuf» toute tentative révolutionnaire dans un État voisin (l'Empire ottoman) et décide d'arrêter Rhigas dont elle connaît les liens avec la France du point de vue des idées.

Trieste, Riva 3 Novembre. À droite, Saint-Nicolas des Grecs (*San Nicolo dei Greci*), l'église de la communauté grecque orthodoxe de Trieste, inaugurée en 1787, après trois années de travaux, et toujours en activité[45]. La façade est de style néo-classique. L'intérieur, avec ses fresques, ses icônes et son iconostase, est de style néo-byzantin. À gauche, surmonté d'une coupole semi-sphérique, le palais de Demetrio Carciotti, négociant en tissus originaire de Morée et établi à Trieste (1798). C'est, au moment de l'arrestation de Rhigas, la "figure de proue" de la communauté grecque de Trieste qui compte alors un millier de personnes[46] (photo de l'auteur).

Après son arrestation, Rhigas est transféré à Vienne, la capitale (13 février[47]), puis envoyé à Zemun (Semlin en allemand), sur la rive gauche de la Save, qui est, depuis 1718 et le traité de Passarowitz (Požarevac en serbe), sous autorité autrichienne de même que tout le nord de la Serbie, l'actuelle province de Voïvodine, sur la rive droite du Danube. Il est ensuite extradé à Belgrade, sur rive gauche de la Save - Belgrade appartient alors à l'Empire ottoman - et livré au pacha de Belgrade, Hadji-Mustafa, qui le fait exécuter, lui et sept de ses compagnons, dans la nuit du 24 au 25 juin 1798. L'exécution a lieu dans la tour Nebojša ou *kula Nebojša* - notons au passage que *nebojša* signifie "intrépide" en serbe, le lieu semble prédestiné -, à Belgrade, près du Danube, au pied de l'antique forteresse du Kalemegdan. Ils sont étranglés et leurs corps sont jetés dans le fleuve. Selon une tradition rapportée par l'historien Constantin Paparrigopoulos, Rhigas aurait dit, en turc, avant de mourir: «Ainsi

45 Gilbert Bosetti, *Trieste, port des Habsbourg 1719-1915. De l'intégration des immigrés à la désintégration du creuset*, Grenoble, ELLUG, 2016, p. 69.

46 *Ibid.*, p. 46, 56 et 153-154.

47 Apostolos Dascalakis, *op. cit.*, p. 151.

meurent les braves. J'ai semé une graine fertile ; elle donnera des germes et ma nation en récoltera le doux fruit»[48].

L'origine de ses compagnons montre son rayonnement : parmi les sept exécutés, deux viennent de Chios, deux de Kastoria, un de Siatista (Macédoine), un de Nicosie (Chypre) et le dernier de Zitsa, en Épire. La mort de Rhigas n'empêche pas ses textes de se répandre parmi les Grecs, notamment le *Thourios* qui devint, selon les mots de Claude Fauriel, «[l'] hymne de guerre contre les Turks [sic]»[49].

Belgrade:

Le confluent du Danube et de la Save, la municipalité de Zemun sur la rive gauche de la Save (B) et, en face, Belgrade, la forteresse du Kalemegdan (C) et la tour Nebojša (A).

48 Constantin Paparrigopoulos, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* [*Histoire de la nation grecque*], première édition 1860-1874, Athènes, Γαλαξίας, livre 14, 1971, p. 277: «Οὕτως ἀποθνήσκουσι τὰ παλληκάρια· ἱκανὸν ἔσπειρα σπόρον· θέλει βλαστήσει καὶ τὸ γένος μοῦ θέλει συλλέξει τὸν γλυκὺν αὐτοῦ καρπόν!»

49 «J'espère que plus d'un lecteur me saura gré d'avoir ajouté à ce recueil la pièce suivante, déjà célèbre et populaire, parmi les Grecs, même avant de devenir leur hymne de guerre contre les Turks, et d'acquérir par là une importance historique, indépendante et bien au-dessus de son mérite poétique»: Claude Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne, recueillis et publiés, avec une traduction française, des éclaircissements et des notes par Claude Fauriel Tome 2, Chants historiques, romanesques et domestiques*, Paris, Firmin Didot, 1824-1825, p. 15.

Zemun et ses églises de style baroque autrichien, avec leur clocher à bulbe (photo de l'auteur).

La tour Nebojša, construite en 1460 pour défendre la ville contre les Turcs, et le musée attenant (photo de l'auteur).

Statue de Rhigas Féréos, en haut de la rue *Rige od Fere* (Rhigas de Phères), dans la Vieille Ville (*Stari Grad*), tout près du Kalemegdan. L'inscription en grec et en serbe, sur le socle de la statue, indique: «Rhigas Féréos, le peuple serbe et le peuple grec». Tous les ans, le 25 mars, jour de la fête nationale grecque, la municipalité de Belgrade fait déposer une couronne de fleurs au pied de la statue de Rhigas (photo de l'auteur).

Отварање куле Небојша 29. априла

Article du quotidien serbe *Politika* daté du 29 avril 2011[50]: ce jour-là, le musée de la tour Nebojša[51] a été inauguré en présence du président de la République de Serbie, Boris Tadić, du maire de Belgrade Dragan Đilas et du président de la République hellénique Karolos Papoulias : une partie de ce musée est consacrée à Rhigas, l'autre partie est consacrée à la première insurrection serbe contre l'Empire Ottoman qui éclata à Orašac, dans le centre de la Serbie (la Šumadija, littéralement le "pays des forêts"), sept ans après la mort de Rhigas (1804) et qui servit de modèle, de même que la seconde insurrection serbe de 1815, aux Grecs insurgés, à partir de 1821.

50 http://www.politika.rs/scc/clanak/173118/Отварање-куле-Небојша-29-априла (consulté le 30 février 2017)

51 Site internet du musée: http://kulanebojsa.rs (en serbe cyrillique, en grec et en anglais)

Conclusion

Je voudrais insister, pour conclure, sur l'importance symbolique du lieu où Rhigas fut assassiné, Belgrade, la ville blanche en serbe: *Beo-grad*. Il s'agit d'un point névralgique situé sur une ligne de clivage toujours renouvelée entre l'Empire romain d'Orient et celui d'Occident, l'orthodoxie grecque et le catholicisme romain, l'Empire ottoman et le système dynastique des Habsbourg qu'on appelle souvent, pour simplifier, "l'Autriche", l'Europe centrale et balkanique, autour du grand coude du Danube[52]. Belgrade, enfin, est le centre géométrique du parcours de Rhigas en Europe, parcours orienté selon un axe est-ouest: si l'on relie d'un trait, sur une carte, Constantinople à Vienne, quasiment au milieu de ce trait, on trouve la ville de Belgrade. On notera une similitude avec l'itinéraire d'Adamantios Koraïs, orienté selon le même axe, à ceci près que Koraïs rejoignit directement l'Europe occidentale - la Hollande et la France - et "brûla "les étapes de Constantinople et des Principautés danubiennes. Ce parcours, plus direct et plus rapide à la fois, s'explique selon nous par ses origines sociales: Koraïs, issu d'une famille de lettrés et de commerçants smyrniotes, appartenait, par la naissance, à l'élite intellectuelle et économique des Grecs de son temps, ce qui n'était pas le cas de Rhigas, d'origine plus modeste, nous venons de le voir.

52 ... et beaucoup plus tard, dans les années 40, l'Ouest «churchillien» et l'Est «stalinien» ou encore le capitalisme libéral et le socialisme étatique à la soviétique, ou autogestionnaire à la yougoslave. Voir, sur cette très ancienne ligne de clivage en Europe, Gilbert Bosetti, *De Trieste à Dubrovnik...*, *op. cit.*, p. 35-53.

ELENA LAZAR

20 χρόνια σταθερής προβολής του Ρήγα στη δεύτερη πατρίδα του

Εμβληματική προσωπικότητα για την εποχή του, μια εποχή μεγάλων ζυμώσεων, για ολόκληρο τον βαλκανικό χώρο του οποίου την ενότητα ονειρευόταν, ο Ρήγας Βελεστινλής, «ένας οραματιστής και ένας ιδεαλιστής, που τραγούδησε πρώτος το νέο ελληνικό εθνικό ιδεώδες και υπέφερε για αυτό, πληρώνοντας με τη ζωή του τη δυνατή του πίστη», όπως τον παρουσιάζει με τρυφερότητα και θαυμασμό ο μεγάλος Ρουμάνος ιστορικός Nicolae Iorga, κατάφερε να παραμείνει υπόδειγμα μέχρι σήμερα, που έχουν συμπληρωθεί πια 220 χρόνια από τον μαρτυρικό του θάνατο στο Βελιγράδι, χάρη στην περιέργειά του, χάρη στην ποικιλία των ενδιαφερόντων του, χάρη στην ενέργεια και τη δυναμικότητά του, χάρη στην ειλικρίνεια της πίστης του, την οποία ακολούθησε αποφασιστικά και πλήρωσε τόσο ακριβά.

Ο Ρήγας πέρασε τα πιο παραγωγικά, αν και όχι τα πιο ήσυχα, χρόνια της ωριμότητας του στη πρωτεύουσα της Βλαχίας, σημαντικό κέντρο του Διαφωτισμού. Από το 1782, όταν φθάνει στο Βουκουρέστι, διακρίνεται αμέσως στη ρουμανική κοινωνία της εποχής. Με αξιώματα στις αυλές των φαναριωτών ηγεμόνων Νικόλαου Καρατζά και Μιχαήλ Α΄ Σούτσου, ίσως και του Νικολάου Μαυρογένη, ο Ρήγας συνδέεται ταυτόχρονα με τους περίφημους Έλληνες λογίους Δημήτρη Καταρτζή και Ιώσιπο Μοισιόδακα, οι οποίοι επηρέασαν αποφασιστικά τη σταδιοδρομία του στα μέρη της Βλαχίας, που έγιναν δεύτερη πατρίδα του. Κατά ορισμένες αξιόπιστες πληροφορίες των συγχρόνων του, ο Ρήγας διδάξε, για σύντομο διάστημα στην Ηγεμονική Ακαδημία του Βουκουρεστίου. «Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η διαμόρφωση του κινήματος εθνικής αφύπνισης πραγματοποιήθηκε σε μεγάλο μέρος στα εδάφη της Βλαχίας, όπου ο Ρήγας έζησε τα ομορφότερα χρόνια της ζωής του, όπου δημιούργησε την περιουσία του και ολοκλήρωσε την πνευματική του προσωπικότητα», σημειώνει ο ιστορικός Emil Vîrtosu.

Ο μαρτυρικός θάνατος του εθνομάρτυρα, μαζί με τους νεαρούς συντρόφους του (που «εσύρθησαν βιαίως/γιατροί, λόγιοι, έμποροι/και φοιτητές, να μάθουν/τη Χάρτα τ' Ουρανού», όπως λέει σ' ένα συγκινητικό ποίημα ο Κύπριος Κυριάκος Χαραλαμπίδης),

καθώς και τα επαναστατικά του σχέδια ελκύουν τον θαυμασμό της ρουμανικής κοινωνίας σε τέτοιο βαθμό ώστε τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, στους δρόμους του Βουκουρεστίου και του Ιασίου, μπορούσε κανείς να ακούσει νέους και ηλικιωμένους να τραγουδούν τον *Θούριο*.

Η πορεία του Ρήγα καθώς και η συγγραφική, επιστημονική, μεταφραστική, χαρτογραφική δραστηριότητά του προκάλεσαν την ιδιαίτερη προσοχή πολλών Ρουμάνων ιστορικών. Ο Ρήγας αποτελεί ακόμα και σήμερα σταθερό αντικείμενο μελέτης για τις νέες γενιές ερευνητών. Υπάρχουν αρκετά σημεία και στιγμές της ζωής του στο Βουκουρέστι που περιμένουν υπομονετικά διευκρινίσεις. Σιγά-σιγά, με το πέρασμα του χρόνου, η μνήμη του ήρωα του 18ου αιώνα γίνεται πιο ασαφής στην κοινή συνείδηση των Ρουμάνων, πράγμα που οφείλεται εν μέρει στην ιστορική παρένθεση που έζησε η Ρουμανία κατά τα 40 χρόνια του κομμουνιστικού καθεστώτος. Το ίδιο μπορεί κανείς να διαπιστώσει και στους Έλληνες που περνάνε από την πρωτεύουσα της Ρουμανίας – αναγνώριζουν, πράγματι, το πρόσωπο που παριστάνει η προτομή που στεγάζεται στην αυλή της Ελληνικής Εκκλησίας στο Βουκουρέστι, αλλά αν τους ρωτήσει κανείς περισσότερες λεπτομέρειες, οι απαντήσεις τους γίνονται διστακτικές.

Αυτός ο λόγος αποτέλεσε παρότρυνση για τις Εκδόσεις Ομόνοια να ξαναζωντανεύσει την προσωπικότητα του Ρήγα στη ρουμανική σκηνή, στην κοινή γνώμη των Ρουμάνων. Κατά μείζονα λόγο, ο Ρήγας μένει επίκαιρο θέμα μέχρι σήμερα. Η πρωτοβουλία οφείλεται στην ενθάρρυνση και τη σταθερή υποστήριξη που προσφέρει η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, στις εκδόσεις που στέλνει τακτικά στις βιβλιοθήκες της Ρουμανίας, στις προσκλήσεις Ρουμάνων νεοελληνιστών στα συνέδρια που γίνονται στη γενέτειρα του Ρήγα μέχρι τη συνεργασία σε έργα που εκδίδονται στη Ρουμανία.

Πρώτο βήμα του προγράμματος προβολής του Ρήγα υπήρξε η δίγλωσση έκδοση των Επαναστατικών, που κυκλοφόρησε το 1999 με την ευγενική υποστήριξη και τη συνεργασία της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Η *Επαναστατική Προκήρυξη*, τα *Δίκαια του Ανθρώπου*, το «Σύνταγμα», μεταφράστηκαν από την Cristina Băcanu. Η ρουμανική παραλλαγή του *Θούριου*, με αντίστοιχο ρυθμό και ομοιοκαταληξία, έχει την υπογραφή του ποιητή και διπλωμάτη (Πρέσβη στην Αθήνα επί 7 χρόνια) Ion Brad („Mai bine-n libertate, un singur ceas, decât//sclavia să te strângă, ani patruzeci, de gât!"). Στον τόμο περιλαμβάνεται και μια πρώτη επιλογή βιβλιογραφίας με αφιερωμένες μελέτες από Ρουμάνους ειδικούς στον Ρήγα. Ο Δρ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, που προλογίζει την έκδοση, ήταν παρών στην επίσημη παρουσίαση της έκδοσης, που πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 1999 στο Μουσείο Ρουμανικής Λογοτεχνίας, στο Βουκουρέστι. Το βιβλίο επανεκδόθηκε το 2013, με την οικονομική υποστήριξη της Εταιρείας «Ρήγας Φεραίος 211» που δραστηριοποιείται στη Ρουμανία.

Το βιβλίο του Γεώργιου Κοντογιώργη, Η «Ελληνική Δημοκρατία» του Ρήγα Βελεστινλή, μεταφρασμένο από τον Tudor Dinu και τον Ştefan Dumitru, κυκλοφόρησε το 2011 στη σειρά «Πολιτικές επιστήμες» των εκδόσεων CA Publishing του Cluj-Napoca. Η έκδοση περιλαμβάνει στα παραρτήματα και μερικά βασικά κείμενα του Ρήγα, όπως *Νέα Πολιτική Διοίκησις* με τα *Δίκαια του Ανθρώπου* ή τα «Συντάγματα των κοινοτήτων κατά την Τουρκοκρατία». Ο Ρουμάνος αναγνώστης έχει στη διάθεσή του μια ερμηνεία του πολιτικού έργου του Ρήγα, υπό το φως των θεωριών της εποχής.

Για μια καλύτερη γνωριμία του ευρύτερου κοινού με τον Ρήγα, το 2015 κυκλοφόρησε, με την οικονομική υποστήριξη της Εταιρείας «Ρήγας Φεραίος 211», μια σύντομη μο-

νογραφία, όπου ο σπουδαίος Έλληνας ερευνητής Λέανδρος Βρανούσης παρουσιάζει τον βίο και το έργο του Ρήγα. Η επιμέλεια της έκδοσης έγινε από τον Δρ. Δημήτριο Καραμπερόπουλο. Αποτελώντας ένα πολύ χρήσιμο βοήθημα για να κατακτήσει κανείς μια σφαιρική όψη σχετικά με τη θέση του Ρήγα στην ιστορία της Ελλάδας και των Βαλκανίων, η έκδοση περιλαμβάνει και 16 σελίδες με έγχρωμες φωτογραφίες. Αξίζει να σημειωθεί ότι, το 1980, κυκλοφόρησε στο Βουκουρέστι η μετάφραση του βασικού έργου του Βρανούση, Ρήγας, ένας Έλληνας πατριώτης στα Πριγκιπάτα, με πρόλογο του συγγραφέα, ο οποίος επιμελήθηκε και την μετάφραση του Αθανάσιου Παπαπάνου. Αυτό το βασικό έργο, που εξαντλήθηκε γρήγορα, θα έπρεπε να επανεκδοθεί.

Τον Οκτώβριο του 2007 γιορτάστηκαν στο Βουκουρέστι τα 250 χρόνια από τη γέννηση του Ρήγα, με την επίσημη παρουσίαση ενός βιβλίου-σταθμού - Οι Ρουμάνοι για τον Ρήγα. Ιστορικές αναφορές, που κυκλοφόρησε από τις Εκδόσεις Ομόνοια, με την οικονομική υποστήριξη της Alfa Leasing Romania. Ο Πρόεδρος της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης «Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα», Δρ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, χαιρετίζει την έκδοση και την εκδήλωση με τις οποίες τιμήθηκε στο Βουκουρέστι η επέτειος του συμπατριώτη του.

Ο τόμος (464 σελ. +16 σελ. με έγχρωμες φωτογραφίες), με την επιστημονική επιμέλεια της δρ. Georgeta Filitti, περιλαμβάνει μια επιλογή 21 μελετών που ανήκουν σε σπουδαίους Ρουμάνους ιστορικούς (Nicolae Iorga, Nestor Camariano, Alexandru Elian, Emil Vîrtosu, Cornelia Papacostea-Danielopol, Andrei Pippidi, Olga Cicanci), καθώς και σε μερικούς εκπροσώπους της νέας γενιάς ερευνητών (Alexandra Anastasiu-Popa, Constantin Iordan, Lia Brad Chisacof). Κάθε μελέτη εξετάζει μια από τις πολλές και κάποτε περίπλοκες όψεις της πολύπλευρης προσωπικότητας του Ρήγα Βελεστινλή. Η συμβολή των Ρουμάνων ιστορικών στη διασαφήνηση μερικών σημαντικών όψεων της βιογραφίας του, αλλά και στη μελέτη των έργων του αποδεικνύεται πραγματικά ουσιαστική.

Η Georgeta Filitti υπογράφει εκτενή εισαγωγική μελέτη (με τίτλο Ο Ρήγας μεταξύ θρύλου και πραγματικότητας), που μεταφράστηκε και στα ελληνικά (από τον καθηγητή Tudor Dinu) και κυκλοφόρησε και σε ανάτυπο. «Ο Ρήγας Βελεστινλής συνεχίζει να προκαλεί το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, παραμένοντας ένα ευγενές δέλεαρ για όσους ασχολούνται με την ιστορία του βαλκανικού χώρου στο όριο μεταξύ του αιώνα των Φωτών και του αιώνα των Εθνικοτήτων», καταλήγει η επιμελήτρια της έκδοσης.

Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι η αναφερομένη έκδοση περιλαμβάνει μόνον μια επιλόγη από τις μελέτες με θέμα τον Ρήγα που δημοσιεύτηκαν στη Ρουμανία. Στα επιστημονικά περιοδικά της χώρας, μπορεί κανείς να βρει άρθρα και μελέτες που θίγουν θέματα σχετικά με τα βιώματα του Ρήγα στα Πριγκιπάτα ή παρουσιάζουν την ατμόσφαιρα της εποχής. Ταυτόχρονα, σε πολλές άλλες εκδόσεις Ρουμάνων ιστορικών που μελετάνε τον αιώνα του Διαφωτισμού ή την εξέλιξη των ρουμανο-ελληνικών σχέσεων, μπορεί κανείς να βρει αναφορές στον Ρήγα και στη δραστηριότητά του. Δε λείπουν ούτε οι μεταφράσεις ελληνικών έργων με θέμα τον Διαφωτισμό (του Πασχάλη Κιτρομηλίδη και της Άννας Ταμπάκη).

Στην απογραφή μας δεν μπορούμε να παραλείψουμε τη δίγλωσση έκδοση με τίτλο Ανέκδοτα κείμενα, που εκδόθηκε το 1998 από το Ινστιτούτο Σπουδών Νότιο-Ανατολικής Ευρώπης, υπό την αιγίδα της Ρουμανικής Ακαδημίας, με την επιμέλεια της νεοελληνίστριας Lia Brad Chisacof. Το βιβλίο επανεκδόθηκε το 2011 από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου- Gutenberg. Παρά την έντονη συζήτηση που προκάλεσε στον κόσμο των ειδικών,

ιδιαίτερα στην Ελλάδα, με πολλά επιχειρήματα κατά και λιγότερα υπέρ, το συμπέρασμα είναι ότι τα έργα αυτά είναι αυθεντικός καρπός της εποχής του Ρήγα και ανήκουν είτε σε κάποιον μιμητή του, είτε σε άλλον Φαναριώτη συγγραφέα, είτε στον ίδιο. Η εξέλιξη της επιστημονικής έρευνας θα μας προσφέρει, ίσως, κάποτε την απάντηση.

Τον σημαντικότερο σταθμό της προβολής του Ρήγα στη Ρουμανία αποτελεί το δίγλωσσο λεύκωμα Ο Ρήγας Βελεστινλής και οι Παραδουνάβιες Ρουμανικές Ηγεμονίες, με πρόλογο του καθηγητή Αθανάσιο Ε. Καραθανάση. Κύριος στόχος της έκδοσης υπήρξε να προσφέρει στον Ρουμάνο και τον Έλληνα αναγνώστη τα βασικά στοιχεία που αφορούν τη σχέση του με τα Ρουμανικά Πριγκιπάτα, την απήχησή του στην ρουμανική κοινωνία. Το ιστορικό χρονολόγιο του αιώνα του (με τίτλο «Ρήγας Βελεστινλής. Ο άνθρωπος, το έργο και η εποχή του. Χρονικά ορόσημα»), ο κατάλογος των ρουμανικών και ελληνικών προσωπικοτήτων του περιβάλλοντός του, καθώς και η περιγραφή των έργων του προσφέρουν μια πανοραματική προοπτική της φυσιογνωμίας του Έλληνα οραματιστή. Ξεχωριστή θέση κατέχει το χαρτογραφικό έργο του Ρήγα, με κύριο άξονα τις Χάρτες της Βλαχίας και Μολδαβίας. Οι συγγραφείς των κειμένων είναι Έλληνες (Δ. Καραμπερόπουλος) και Ρουμάνοι (Georgeta Filitti) ειδικοί. Η εικονογράφηση (περ. 300 εικόνες, χάρτες, γκραβούρες, πίνακες εποχής, αντίγραφα κ.τ.λ.), σκιαγραφεί σημαντικά θέματα που σχετίζονται με την παρουσία του ελληνισμού, κατά την εποχή του Διαφωτισμού, στις πρωτεύουσες των δύο Ρουμανικών Πριγκιπάτων, στις παραδουνάβιες ρουμανικές πόλεις και σε άλλα μέρη που επισκέπτεται ο πρωταγωνιστής του εν λόγω λευκώματος. Σελίδες από χειρόγραφα της εποχής, όπως είναι το *Χρησμολόγιον* του Νικόλαου Βαρβαρίγου (Ιάσιο 1807), με τον *Θούριο* και αποσπάσματα από τη *Νέα Πολιτική Διοίκηση* με το ρόπαλο του Ηρακλέους, ή ο *Θούριος* που βρισκόταν στα χαρτιά του Ρουμάνου εθνικού ποιητή Mihai Eminescu παρουσιάζονται για πρώτη φορά. Όλα αυτά αποδεικνύουν την κυκλοφορία και την απήχηση των έργων και των ιδεών του Ρήγα στα Πριγκιπάτα, δεκαετίες μετά το θάνατό του. Το αντίτυπο με την έγχρωμη προσωπογραφία του Μεγάλου Αλεξάνδρου που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας, όπως και το πρώτο φύλλο της *Χάρτας της Ελλάδος* που τυπώθηκε στο Βουκουρέστι το 1885 από τον Θωμά Πασχίδη, η *Γενική Χάρτα της Μολδοβίας* που επανεκδίδεται στο Ιάσιο το 1925 με ρουμανική μετάφραση, καθώς και ο εντυπωσιακός αριθμός αντιτύπων των άλλων έργων του που μπορούσε κανείς να βρει στο Βουκουρέστι και το Ιάσιο κατά τον 19ο αιώνα, αποτελούν άλλες τόσες μαρτυρίες της ξεχωριστής θέσης που κατέχει στη Ρουμανία ο «νυν γόνος Ελλήνων Ρήγας τεόν ευθαλές έρνος», για να δανειστούμε τον στίχο του «Δάκου» Ιορντάκε Γκολέσκου, που του αφιέρωσε ποίημα.

Το λεύκωμα του 2016 αποτέλεσε και θέμα εισήγησης στο διεθνές συνέδριο που έγινε στις 3-5 Νοεμβρίου 2016, στο Πανεπιστήμιο «Αλέξανδρος Ι. Κούζα» του Ιασίου. Κατά την άποψη της εισηγήτριας, της λέκτορα Θάλειας Ιερωνυμάκη, το λεύκωμα, που «διακρίνεται για την ποικιλία και πολυμέρεια, χαρακτηριστικά ανταποκρινόμενα στην ίδια προσωπικότητα του Ρήγα», «κατορθώνει να δώσει ανάγλυφα στον σύγχρονο αναγνώστη μια αντιπροσωπευτική εικόνα της ιστορικής πραγματικότητας του τέλους του 18ου αιώνα». Όσο για την εικονογράφηση, η Ιερωνυμάκη σημειώνει ότι αυτή «λειτουργεί για τον σύγχρονο Ρουμάνο ή Έλληνα που διαμένει στη Ρουμανία ως ένα ερέθισμα για να συνειδητοποιήσει ότι η ιστορία του τόπου δεν είναι μια ψυχρή απαρίθμηση άγνωστων ονομάτων και γεγονότων, αλλά η προσωπική δράση ανθρώπων με όνομα, πρόσωπο, πράξεις και έργο που άφησαν έντονα τα ίχνη τους στον χώρο, ώστε ακόμα και σήμερα να είναι

ευανάγνωστα και οικεία στον καθημερινό περπατητή και παρατηρητή». Και καταλήγει: «Το λεύκωμα είναι ο δίαυλος για ένα ταξίδι στον χώρο και στον χρόνο, όπου ο αναγνώστης ως συνταξιδιώτης ανακαλύπτει καινούριους κόσμους γνωρίζωντας καλύτερα τον δικό του».

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αναφερομένες εκδόσεις παρουσιάστηκαν στο κοινό από Ρουμάνους ακαδημαϊκούς και καθηγητές, κάποτε από τους ιδίους επιμελητές (Δ. Καραμπερόπουλος) ή συγγραφείς (Γ. Κοντογεώργης), σε εκδηλώσεις που έγιναν πάντα υπό την αιγίδα της Ελληνικής Πρεσβείας με εκατοντάδες Ρουμάνους και Έλληνες ακροατές/θεατές.

Οι δύο δίγλωσσες εκδόσεις των *Επαναστατικών* (1999 και 2013), η επιλογή μελετών Ρουμάνων ιστορικών για τον Ρήγα (2007), το έργο του Γ. Κοντογιώργη για την πολιτική σκέψη του Ρήγα (2011), η δίγλωσση μονογραφία του Λεάνδρου Βρανούση (2015), το δίγλωσσο λεύκωμα για τον Ρήγα (2016) αποτελούν εγγύηση ότι η πορεία του Ρήγα, των έργων και των οραματισμών του συνεχίζεται με επιτυχία στη δεύτερη πατρίδα του.

Βιβλιογραφία
Ρουμανικών εκδόσεων για τον Ρήγα

-ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, Ρήγας, Scrieri Revoluţionare/ Επαναστατικά. Πρόλογος Δ. Καραμπερόπουλος. Μετάφραση Cristina Băcanu και Ion Brad. Δίγλωσση έκδοση, Εκδόσεις Ομόνοια, Βουκουρέστι, 1999, 128 σελ. Δεύτερη έκδοση, 2013.

-ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, Λεάνδρος, Rigas, un patriot grec din Principate / Ρήγας, ένας Έλληνας πατριώτης στα Πριγκιπάτα. Πρόλογος του συγγραφέα. Μετάφραση (με την επιμέλεια του Λ. Βρανούση) από τον Αθανάσιο Παπαπάνου. Εκδόσεις Eminescu, σειρά Clepsidra, Βουκουρέστι, 1980, 336 σελ.

-ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, Λεάνδρος, Rigas Velestinlis/ Ρήγας Βελεστινλής. Έκδοση Δρ. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, μετάφραση Ελένα Λάζαρ, δίγλωσση έκδοση, Εκδόσεις Ομόνοια, Βουκουρέστι, 2015, 64 σελ.+16 σελ. με έγχρωμη εικογράφηση.

-ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΗΣ, Γεώργιος, „Democraţia Greacă" a lui Rigas din Velestino /Η «Ελληνική Δημοκρατία» του Ρήγα Βελεστινλή. Μετάφραση Tudor Dinu, Ştefan Dumitru, σειρά «Πολιτικές επιστήμες», CA Publishing, Cluj-Napoca, 2011, 258 σελ.

* Românii despre Rigas. Repere istoriografice / Οι Ρουμάνοι για τον Ρήγα. Ιστορικές αναφορές. Εισαγωγική μελέτη (μεταφρασμένη στα ελληνικά από τον Tudor Dinu), επιμέλεια και σχόλια Georgeta Filitti, Εκδόσεις Ομόνοια, Βουκουρέστι, 2007, 464 σελ. + 16 σελ. έγχρωμη εικονογράφηση.

* Rigas Velestinlis şi Ţările Române / Ο Ρήγας Βελεστινλής και οι Παραδουνάβιες Ρουμανικές Ηγεμονίες. Πρόλογος του Αθανάσιου Ε. Καραθανάση, χαιρετισμός χορηγού Νικολάου Σταμπουλή, επιμέλεια και συντονισμός Ελένα Λάζαρ, κείμενα των Angela Bilcea, Georgeta Filitti, Δημητρίου Καραμπερόπουλου, Elena Lazăr, Horia C. Matei, μετάφραση Αλεξάνδρα Λουίζου, Tudor Dinu, δίγλωσση έκδοση, Εκδόσεις Ομόνοια, Βουκουρέστι, 2016, 208 σελ.+300 έγχρωμες εικόνες

Colectia Clepsidra
L. VRANOUSSIS
RIGAS
un patriot grec din Principate
ΣΧΟΛΕΙΟΝ
EDITURA EMINESCU

RIGAS VELESTINLIS
SCRIERI REVOLUȚIONARE
PROCLAMAȚIA REVOLUȚIONARĂ
DREPTURILE OMULUI
CONSTITUȚIA
THURIOS
SOCIETATEA ȘTIINȚIFICĂ DE STUDII
"FERAI-VELESTINO-RIGAS"
EDITURA OMONIA
1999

Georgios Contogeorgis
-
„Democrația Greacă"
a lui
Rigas din Velestino
PUBLISHING

Οι τίτλοι 4 βιβλίων για τον Ρήγα στα Ρουμανικά

Από τις εκδόσεις της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα τέσσερεις τίτλοι.

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΧΑΡΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΒΙΕΝΝΗ 1796-1797

Αθήνα 1998, Β΄ Έκδοση 2003

Επιμέλεια-Εισαγωγή-Ευρετήριο:
Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος.

Η πρωτότυπος ΧΑΡΤΑ εκδόθηκε από τον Ρήγα Βελεστινλή στην Βιέννη, 1796-1797, σε δώδεκα φύλλα με διάσταση του κάθε φύλλου 50x70 εκ. περίπου.

Η έκδοση αυτή του Ρήγα θεωρήθηκε πραγματικός άθλος για την εποχή του και αποτελεί μοναδική έκδοση σε τέτοια διάσταση του Βαλκανικού χώρου.

Για πρώτη φορά επανεκδίδεται αυθεντικά στο φυσικό της μέγεθος από τα θαυμάσια διατηρημένο πρωτότυπο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

Η επανέκδοση της ΧΑΡΤΑΣ του ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα σε τετράχρωμη έκδοση, χαρτί velvet 150 γρ., διατίθεται σε καλαίσθητη πανόδετη συσκευασία που περιέχει:

1. Τα δώδεκα φύλλα της ΧΑΡΤΑΣ, σε τετραχρωμία διαστάσεων του κάθε φύλλου 50x70 εκ. περίπου.
2. Ένα βιβλίο 21x30 εκ. με 148 σελ. που περιέχει τις μελέτες:
   α) Δημ. Καραμπερόπουλος, Η Χάρτα της Ελλάδος του Ρήγα. Τα πρότυπά της και νέα στοιχεία.
   β) Βάσω Πέννα, Τα νομίσματα της Χάρτας του Ρήγα.
3. Ένα βιβλίο-ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ των ονομάτων, προσώπων τόπων και πραγμάτων των δώδεκα φύλλων της ΧΑΡΤΑΣ, 21x30 εκ. με 128 σελ., το οποίο συντάχθηκε για πρώτη φορά.
4. Μία συνοπτική απεικόνιση των δώδεκα φύλλων της ΧΑΡΤΑΣ, σε σμίκρυνση σε ένα φύλλο στην οποία φαίνεται απτά ο χώρος για τον οποίο ο Ρήγας ετοίμαζε την επανάστασή του και τη δημιουργία του πολυεθνικού δημοκρατικού κράτους του.

Ο Θάνατος πλούσιος συμπόνοιας,
συμπόνοιας πολλά.

Ρίκα Βελεσιώτη

ΕΘΝΙΚΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ